MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1848-1890

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

6/2.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

TÍZ KÖTETBEN

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

PACH ZSIGMOND PÁL
a szerkesztő bizottság vezetője

ANDICS ERZSÉBET
BEREND T. IVÁN
ELEKES LAJOS
EMBER GYŐZŐ
HANÁK PÉTER
KÓNYA SÁNDOR
KOVÁCS ENDRE
KOPECZI BÉLA
LEDERER EMMA
LIPTAI ERVIN
MÁLYUSZ ELEMÉR
MÁTRAI LÁSZLÓ
MÉREI GYULA
MUCSI FERENC
NEMES DEZSŐ
NIEDERHAUSER EMIL
PAMLÉNYI ERVIN
RÁNKI GYÖRGY
SINKOVICS ISTVÁN
SZABAD GYORGY
SZÉKELY GYÖRGY
R. VÁRKONYI ÁGNES
VASS HENRIK
ZSIGMOND LÁSZLÓ

GLATZ FERENC
a szerkeszto bizottsag titkara

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1979

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1848—1890

FŐSZERKESZTŐ

KOVÁCS ENDRE

SZERKESZTŐ

KATUS LÁSZLÓ

2. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1979

A KÖTET SZERZŐI

DIÓSZEGI ISTVÁN, KATUS LÁSZLÓ, KOLOSSA TIBOR,
KOVÁCS ENDRE, OROSZ ISTVÁN, SPIRA GYÖRGY, SZABAD GYÖRGY,
SZÁSZ ZOLTÁN, S. VINCZE EDIT, VÖRÖS KÁROLY

LEKTOROK

SÁNDOR PÁL · URBÁN ALADÁR · VÖRÖS KÁROLY

ISBN 963 05 0929 6 (sorozatszám)
ISBN 963 05 1675 6 (6/2. kötet)

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1979

A mellékletek szerkesztője: Katus László
Képszerkesztő: Szvoboda Gabriella
A képanyagot gyűjtötte: Katus László, Pók Attila, Spira György, Szabad György
és Szvoboda Gabriella
A térképek készítésében közreműködött: Papp Imre és Takács József
Az időrendi áttekintést összeállította: Somogyi Éva
A mutatókat készítette: Bojtár Anna

Printed in Hungary

HARMADIK RÉSZ

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE A DUALIZMUS ELSŐ NEGYEDSZÁZADÁBAN

(1867–1890)

I. FEJEZET

A DUALIZMUS RENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA ÉS MEGSZILÁRDULÁSA

(1867–1875)

1. A DUALIZMUS RENDSZERE AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN

A KIEGYEZÉS NEMZETKÖZI ÉS BELPOLITIKAI JELENTŐSÉGE

Az 1866. évi porosz–osztrák háború és a kiegyezés gyökeres változást idézett elő a Habsburg-monarchia nemzetközi helyzetében és belső államszerkezetében. A nemzetközi politika színterén megrendült vezető nagyhatalmi állása, kiszorult Németországból és Olaszországból, s másodrendű hatalommá vált. A kiegyezés következtében megtört és korlátok közé szorult a birodalmat összetartó dinasztia abszolút uralma, a Monarchia belső szerkezetében kétközpontú, dualisztikus, alkotmányos monarchia lett.

A königgrätzi vereség nem fenyegette felbomlással a Monarchiát. Bismarck véget akart vetni Ausztria befolyásának Németországban, hogy porosz vezetés alatt hozza létre a német egységet. Ezt a célját Ausztriának a Német Szövetségből való kiszorításával el is érte. Nem óhajtott azonban osztrák területeket bekebelezni, sőt a Habsburg-birodalom épségének fennmaradása mellett foglalt állást, mert Ausztria felbomlása konfliktusba sodorhatta szövetségesével, Oroszországgal. Bismarck 1866-tól kezdve az Ausztriával való kibékülésre, sőt a porosz–osztrák–orosz együttműködés politikájára törekedett. Az Ausztriával való ellenséges viszony ugyanis a kilátásban levő porosz–francia összecsapás esetén kétfrontos háborúval és Anglia ellenséges állásfoglalásával fenyegette.

Königgrätz után a megerősödött Poroszország és Franciaország közötti viszony éleződése került a nemzetközi politika előterébe. III. Napóleon a várható összeütközés esetére Ausztriát szövetségesnek akarta megnyerni Poroszország ellen. A Habsburg-birodalom külpolitikai helyzete tehát a háborús vereség ellenére sem volt kedvezőtlen. Poroszország és

Franciaország majdnem egyidejűleg tett szövetségi ajánlatot Ausztriának. Beust azonban óvatosan kitért mindkét ajánlat elől, s tartózkodott attól, hogy Ausztriát bármelyik fél mellett lekötelezze.

Valamennyi nagyhatalomnak érdekében állt a meggyengült Ausztria másodrendű hatalomként való fennmaradása, mert továbbra is a hatalmi egyensúly fontos tényezőjének tartották Közép- és Kelet-Európában. Anglia és Franciaország a Habsburg-birodalmat a cári Oroszország expanziós politikájának útjában álló gátnak tekintették: olyan hatalomnak, mely szükség esetén fegyveres erővel képes meghiúsítani Oroszország balkáni terjeszkedését és a Földközi-tengerre vezető szorosok elfoglalására irányuló törekvéseit. Oroszország és Ausztria viszonya a krími háború óta megromlott, riválisok voltak a Balkánon. Az 1860-as években súlyos belső problémákkal küszködő Oroszország azonban sem politikailag, sem katonailag nem volt felkészülve arra, hogy megfelelő erővel tudjon fellépni Délkelet-Európában, ezért inkább békét akart. A Habsburg-birodalom forradalmi úton, a nemzetek önrendelkezése alapján történő felbomlását egyetlen nagyhatalom sem támogatta, sőt határozottan ellenezte.

A nagyhatalmak ezért a Habsburg-állam olyan átalakulását tartották kívánatosnak, amely megóvja a szétforgácsolódástól, megőrzi és megszilárdítja egységét és defenzív hatalmi erejét. A nyugat-európai kormányok és a sajtó nem kísérték rokonszenvvel a magyarok önállósági követeléseit, nem bíztak a dualizmus életképességében, kívánatosabbnak tartották a Habsburg-birodalom egységes és német vezetésű kormányzását. A Monarchia kedvező nemzetközi helyzete és a nyugat-európai politikai tényezők állásfoglalása befolyást gyakorolt a kiegyezés és a dualista államrendszer tartalmára és formájára. Erősítette a dinasztia helyzetét, nyomasztólag hatott viszont a magyar emigrációra és a kiegyezést megkötő magyar vezető politikusokra. A nyugat-európai hatalmak által fenntartásokkal fogadott kiegyezés azonban megfelelő megoldásnak bizonyult arra, hogy fenntartsa a Habsburg-monarchia egységét és nagyhatalmi állását. Különösen kedvező volt az átalakulás Poroszország számára. A Habsburg-államban a birodalmi centralizmus szoros kapcsolatban állt a nagynémet törekvésekkel, Ausztria németországi vezető szerepének igényével; a dualizmusból ellenben a birodalom súlypontjának kelet felé való eltolódása, a külpolitikában pedig szükségképpen a nyugati aspirációk feladása és a Balkán felé való orientálódás következett.

A Monarchia új nemzetközi és belpolitikai helyzete megfelelt a korabeli európai hatalmi viszonyoknak és egyúttal a korabeli osztályerőviszonyoknak is. Miután az 1848 évi forradalmak kivívták a polgári átalakulás alapvető feltételeit, az európai burzsoázia kompromisszumot kötött a feudalizmusból fennmaradt hatalmi tényezőkkel és a forradalmi néptömegek kizárásával felülről, reformok útján igyekezett a polgári és nemzeti átalakulás további lépéseit megvalósítani. A dualista kiegyezés az európai polgári és nemzeti átalakulás utolsó láncszemeinek egyike volt; olyan átalakulás, amely felülről, a vezető hatalmi tényezők megegyezése útján, antidemokratikus módon és tartalommal ment végbe.

A kiegyezés fenntartotta és konzerválta az abszolutizmus hatalmi tényezőit: a dinasztiát, az udvarhű polgári és katonai magasrangú bürokráciát, a feudális eredetű nagybirtokos osztályt. A soknemzetiségű Monarchia súlyos nemzeti problémáinak megoldását arra korlátozta, hogy az addig fiktíve „nemzetek felett álló'' egységes birodalmat két nemzeti alapon szerveződő részállamra tagolta. Ezáltal a hatalomban jelentős részt juttatott az osztrák-német és a magyar uralkodó osztályoknak, a birodalom két részállamában biztosította szupremáciájukat a lakosság többségét kitevő többi nemzet fölött.

Ugyanakkor azonban a kiegyezés a Habsburg-birodalmat polgári alkotmányos monarchiává alakította át. Az államhatalom gyakorlásának döntő részét a polgári állam alapvető intézményei (a parlament és az ennek felelős miniszteriális kormány) számára biztosította, és megnyitotta az utat a polgári átalakulás további feltétlenül szükséges jogi és szervezeti intézkedései előtt.

A kiegyezés teljesen megfelelt az osztrák-német és a magyar uralkodó osztályok érdekeinek.

Königgrätz után az osztrák-német burzsoázia elvesztette németországi hátterét, és kénytelen volt belátni, hogy a német vezetésű „összbirodalom'' megvalósításához nincs kellő ereje. Sőt, politikai hegemóniájának fenntartását a birodalom nyugati felére korlátozva is csak a hatalom megosztása ellenében a magyar uralkodó osztályoktól kapott támogatás biztosíthatta. Az osztrák-német burzsoázia politikai vezető szerepe szorosan a Monarchia nyugati felének centralisztikus jellegű alkotmányos kormányzásához kapcsolódott. A kiegyezés alapfeltételként jelölte meg a Lajtántúl a „teljes alkotmányosság'' életbelépését. A kiegyezés által létesített több intézmény, elsősorban a delegációk eleve feltételezték és biztosították az ausztriai központi parlament rendszeres működését. Ezen túlmenőleg az osztrák-német burzsoázia a föderalista törekvések elhárítására erős szövetségest nyert a magyar uralkodó osztályokban. A németországi gazdasági vezető szerepbe vetett remények szétfoszlása után a gazdasági hegemónia megtartása a Monarchia egységes piacán, valamint a balkáni gazdasági terjeszkedés nyújtott kárpótlást az osztrák-német burzsoáziának.

A magyar vezető politikusok is úgy látták, hogy osztályuralmukat és a nemzetiségek feletti hegemóniájukat csak egy erősebb nagyhatalommal való szövetségben, adott esetben a Habsburg-birodalom fennmaradásával és annak keretében tarthatják meg. Ezért – számos elődjük útját követve – többségük lemondott Magyarország teljes függetlenségének kivívásáról, hajlandók voltak hozzájárulni a birodalom fenntartásához és megszilárdításához a magyar állami szuverenitás egy részének feladása árán is. A Habsburgokkal való kiegyezés szükségessége nem volt számukra kérdéses, nézeteltérések csak a kiegyezés formája, az állami önállóság mértéke kérdésében merültek fel.

A Monarchia megváltozott nemzetközi helyzetéből következő új külpolitikai tendenciák is egybevágtak a magyar uralkodó osztályok érdekeivel. A Habsburgok kiszorulása Németországból megtörte a nagynémet törekvésekkel kapcsolatos birodalmi centralizmus erejét. A birodalom jóval szűkebb keretei között jelentősen megnőtt Magyarország súlya. A dinasztia és az osztrák-német uralkodó osztályok kénytelenek voltak a birodalom keleti felében uralkodó magyar vezetőrétegek támogatását megnyerni, velük kompromisszumot kötni.

Másrészt a magyar uralkodó osztályok legfőbb külpolitikai célja – a nemzetiségek feletti uralom biztosítása érdekében – a balkáni népek nemzeti törekvéseinek fékentartása, Oroszország balkáni befolyásának, térhódításának meggátlása volt. A Monarchia nagyhatalmi állásának egész súlyát e cél szolgálatába kívánták állítani. A Habsburg-birodalomnak a nemzetközi politikában betöltött szerepe a következő évtizedekben meg is felelt a magyar uralkodó osztályok külpolitikai céljainak.

A Habsburg-birodalom nemzetközi helyzetét, valamint a Monarchia belső osztályerőviszonyait tekintetbe véve az 1867. évi kiegyezést reális kompromisszumnak tekinthetjük a dinasztia és a magyar, majd az osztrák-német uralkodó osztályok között: egyfelől fenntartotta a birodalom egységét és nagyhatalmi állását, másfelől lehetővé tette ennek korlátai között a belső önállósággal rendelkező polgári államszervezet kiépítését és a kapitalista fejlődés kedvezőbb feltételeinek létrehozását.

A MONARCHIA NEMZETI ÉS TÁRSADALMI STRUKTÚRÁJA

A dualista államrendszer gyakorlati működését a Monarchia nemzeti és társadalmi-politikai struktúrája határozta meg. A Monarchia egyes országainak és nemzeteinek társadalmi-politikai struktúrája sokban különbözött egymástól, de az egész birodalomban uralkodó szerepet játszott a feudális eredetű földbirtokos osztály, ezen belül is a nagybirtokos és hivatali arisztokrácia. A kiegyezés által létesített politikai rendszer a földbirtokos osztály hegemóniáját fenntartotta, sőt konzerválta, megerősítette.

A kiegyezés idején a Habsburg-birodalom túlnyomórészt agrárjellegű terület volt, lakosságának nagy többségét parasztok alkották. A népesség 70%-a (Magyarországon, Horvátországban, Galíciában, Bukovinában és Dalmáciában több mint 75%-a) mezőgazdaságból élt. A parasztok jobbágyi helyzete az 1848-as forradalom során az egész birodalomban megszűnt, s a telkes parasztok földje polgári magántulajdonná lett. A jobbágyfelszabadítás végrehajtása azonban érintetlenül hagyta az allodiális jellegű – vagyis a birtokos saját kezelésében álló – földesúri birtokokat. A Monarchia területének nagy részén (Magyarországon, Horvátországban, Alsó-Ausztriában, a cseh országokban és Galíciában) a feudális arisztokrácia hatalmas latifundiumokat tartott meg magántulajdonként. Emellett számos feudális maradvány élt tovább a mezőgazdaság munkaszervezetében, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, s mindez elősegítette a földbirtokos osztály hegemóniájának fennmaradását, a parasztság elnyomását, földesúri befolyás alatt tartását. A terjedelmes latifundiumok mellett az említett területeken nagyszámú föld nélküli és törpebirtokos parasztság élt. A birtokmegoszlás szélsőséges egyenlőtlensége, a mezőgazdaságban és a közéletben tovább élő feudális maradványok, a földbirtokos osztály túlsúlya a kiegyezés utáni évtizedekben a gazdasági-társadalmi fejlődés gátjává váltak, és a Monarchia mindkét országában kiélezték a társadalmi ellentéteket.

A bányászatban, iparban, kereskedelemben és szállításban az összes kereső népesség 18,8%-a dolgozott (Magyarországon 11,9%, Horvátországban 6,5%, Ausztriában 23,3%). Ez az arány csak Alsó-Ausztriában, Vorarlbergben, Cseh- és Morvaországban és Sziléziában haladta meg a 30%-ot. Ebben az öt lajtántúli országban a kiegyezés idején viszonylag nagyszámú iparos és kereskedő kispolgárság létezett. Ugyanezekben az országokban, valamint a birodalom egyéb területein levő nagyvárosokban és bányavidékeken már jelentős ipari munkásság is kialakult, amelynek gazdasági és politikai szervezkedése s ezáltal osztályöntudatának megerősödése számára a kiegyezés által létrehozott alkotmányos, liberális szellemű kormányzati rendszer szabadabb teret nyújtott.

A Monarchia uralkodó osztályait mindkét országban az erős, nagyszámú földbirtokos osztály, valamint az ennek hegemóniáját elismerő, vele kompromisszumot kötő nagyburzsoázia alkották. Ezek az uralkodó osztályok kb. 1875-ig, a polgári állam kiépítéséig haladó liberális reformpolitikát folytattak, jóllehet ezt már akkor is alapvetően antidemokratikus irányzat és számos konzervatív vonás jellemezte. Elvetélt föderalista próbálkozások után végsőkig ragaszkodtak a dualizmus adott formájához és megmerevítették a Monarchia politikai rendszerét. Később minden haladó politikai reformnak útját állta az a félelem, hogy ha további társadalmi rétegek is részesülnének a hatalomban, ez osztályuralmuk bukásához vezetne.

A dualizmus rendszerének reakciós megmerevedését előmozdította a Monarchia soknemzetiségű összetétele. A politikai jogok kiterjesztése, további néprétegek bevonása a politikai életbe szükségképpen az alávetett, jogtalan nemzetiségek politikai önállósulását, az osztrák-német és magyar uralkodó osztályok hegemóniáján alapuló dualista rendszer bomlását vonta volna maga után. Ezért az uralkodó osztályok a Monarchia nemzeti felbomlásától való félelmüktől vezettetve minden igyekezetükkel azon voltak, hogy a szélesebb néptömegek önálló politikai tevékenységét elfojtsák, megbénítsák, a politikai életet a parlament és a parlamenti pártklubok szűk körére korlátozzák.

Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzeti struktúráját tekintve különleges alakulatnak számított a korabeli Európában. Eltért a nyugati nemzeti államoktól, amelyeknek léte a lakosság etnikai egységén és az államterület gazdasági egységén alapult. A kapitalizmus fejlődése a Monarchiában is előrevitte a gazdasági integrációt, de a történelmileg kialakult nemzeti struktúrát a 19. század második felében már számottevően nem változtatta meg. Különbözött a Monarchia a keleti soknemzetiségű birodalmaktól, főként Oroszországtól is, amennyiben a határai között élő nemzetek közül egyik sem rendelkezett döntő számbeli túlsúllyal. A legerősebb osztrák-németség csak negyedét, a magyarok alig több mint hatodát, a két uralkodó nemzet együttesen is csak kisebbségét tette ki a birodalom lakosságának.

A Monarchia nemzeti struktúrájának másik sajátos vonása az volt, hogy a területén élő nemzetek egy része a birodalmon belül különböző történetileg kialakult politikai egységekbe (tartományokba) tagolódott szét. A dualista államrendszer létrejötte után a horvátok, a románok, az ukránok, a németek, a szlovének részben a magyar, részben az osztrák állam kötelékébe tartoztak. Ausztriában csaknem valamennyi nemzet több különböző tartomány között oszlott meg. Ez a politikai szétforgácsoltság gátolta az egységes nemzeti fejlődést, elősegítette ugyanazon nemzeten belül eltérő gazdasági és kulturális színvonalú csoportok kialakulását.

Tovább bonyolította a Monarchia nemzeti struktúráját az a harmadik sajátosság, hogy a birodalom számos területén (Cseh- és Morvaország, Galícia, Tengerpart, Erdély, Bácska, Bánát) az egyes nemzetiségekhez tartozó lakosság nem egymástól területileg szétváló homogén tömegekben, hanem egymással összekeveredve élt. Ez elősegítette az egyes nemzetek egymás iránti türelmét és jobb megértését, de a nemzeti ellentétek kiéleződése idején súlyos összeütközésekhez vezetett a nemzeti kérdés területi alapon való megoldásának reménye nélkül.

A Monarchia határain belül 11 különböző nemzet élt. E nemzetek történeti-politikai múltjuk és gazdasági-kulturális színvonaluk szempontjából jelentősen különböztek egymástól. Egyesek ún. történeti nemzetek voltak (osztrák-németek, magyarok, csehek, lengyelek, horvátok), melyek a feudalizmus idején önálló vagy autonóm politikai egységet alkottak, és így a nemzeti fejlődésért és önállóságért vívott küzdelmükben „történeti jogokra" hivatkozhattak. Ezek a nemzetek, éppen bizonyos mértékig önálló történelmi-politikai fejlődésüknél fogva, többé-kevésbé kifejlett földbirtokos uralkodó osztállyal rendelkeztek, amelynek módja volt arra, hogy részt kérjen a birodalom kormányzásából. Ezzel szemben az ún. történelem nélküli népek társadalmi összetételéből hiányzott a földbirtokos uralkodó osztály, vezetőik a kapitalista fejlődés során a népből kiemelkedő kis- és középburzsoáziából, valamint az értelmiségből kerültek ki.

A gazdaságilag és számszerűen legerősebb nemzet, az osztrák-németek a birodalomban is, a lajtántúli országban is csak viszonylagos többséget alkottak. Az osztrák-német társadalom szerkezetében jelentős súlya volt a dinasztiához hű nagybirtokos arisztokráciának, de a nemzeti törekvésekben a vezető szerepet az erős nagyburzsoázia játszotta. Az osztrák-németséget széles, viszonylag fejlett kispolgárság jellemezte. Az osztrák-német burzsoázia politikai hegemóniája az alpesi és a cseh tartományokban érvényesült, az utóbbiakban a cseh nemzettel való súlyos és állandó harcokban. A birodalomban a magyar, a többi lajtántúli tartományban a helyi földbirtokos osztályokkal, illetve az olasz burzsoáziával kellett megosztania, sőt nekik átengednie a vezető szerepet.

A cseh tartományok voltak a Monarchia iparilag legfejlettebb területei. Ennek előnyeiben a csehek is részesedtek. Az ottani nagybirtokos osztály az aulikus arisztokrácia egyik legbefolyásosabb csoportját alkotta, egy része ugyanakkor a cseh nemzeti mozgalommal is kapcsolatban állt. A cseh nemzeti törekvések igazi vezetője itt is a gyorsan fejlődő, erősödő burzsoázia volt. Ezért a cseh nemzeti mozgalom volt a Monarchiában a legerősebb, legnagyobb súlyú nemzetiségi politikai tényező. A csehek azonban nem tudták legyűrni az osztrák-német és a magyar uralkodó osztályok túlsúlyát, s főként a csehországi német burzsoáziával nem tudtak megbirkózni. Gazdasági erejük növekedése ellenére politikailag önállótlan nemzet sorsára voltak kárhoztatva.

A földbirtokos osztály túlsúlya jellemezte a lengyel társadalmat. A dinasztiahű lengyel földbirtokos arisztokrácia bizonyos részesedést nyert a központi hatalomban is, és önkormányzatot élvezett Galíciában, ahol uralma alatt tartotta a fejletlen ukrán nemzetet. Kivételezett helyzete volt Trieszben és Dalmáciában az olasz burzsoáziának, amely gazdasági és politikai súlyánál fogva függőségben tarthatta az ottani szlovén és horvát lakosságot. Ugyanakkor az olasz nemzetiség paraszti jellegű csoportja Dél-Tirolban német uralom alatt élt.

Hasonlóképpen politikailag alávetett, német uralom alatt álló nemzet volt a paraszti többségű szlovén nép. Erőteljes gazdasági fejlődése csak a századfordulón bontakozott ki.

A magyar társadalmat a földbirtokos osztályok hegemóniája jellemezte. Mellettük felnövekvőben volt az erősödő burzsoázia, amelynek fejlődését előmozdította Magyarország belső önállósága. A kialakuló magyar nagyburzsoázia fokozatosan csökkentette az osztrák-német tőke túlsúlyát Magyarország gazdasági életében. A magyar földbirtokos osztályok és a nagyburzsoázia uralmuk alatt tartották a számottevő földbirtokos osztály nélküli, gyenge kisburzsoáziával rendelkező nemzeteket: a szlovákokat, a kárpátukránokat, a románokat, a délszlávokat. A nemzetiségek feletti uralom Magyarországon jóval erősebb volt, a nemzeti fejlődést nagyobb mértékben gátolta, mint Ausztriában. Nemcsak azért, mivel a magyarországi alávetett nemzetiségek kevésbé voltak fejlettek az ausztriai hasonló nemzeteknél, hanem jelentősen hozzájárult ehhez a két ország államszervezetében mutatkozó különbség is. Magyarország államterülete (Horvátországot leszámítva) egységes volt, nem voltak benne történelmi hagyományokkal rendelkező, autonóm egységek, mint a bizonyos minimális önkormányzattal, külön tartománygyűléssel bíró ausztriai tartományok. Ausztria tartományi szerkezete – a nemzetek tartományi szétforgácsoltsága ellenére – korlátozott lehetőséget nyújtott az alávetett nemzetek politikai térhódítására.

A magyar állam keretein belül egyedül a horvátok rendelkeztek történetileg kialakult politikai autonómiával. Erős földbirtokos osztályuk volt, de gazdasági elmaradottságuk miatt ki voltak szolgáltatva a magyar és osztrák nagytőke gazdasági befolyásának. A horvát autonómia a magyar állam alá volt rendelve, a Dalmáciában és Isztriában élő horvát többség pedig az osztrák-német és olasz burzsoázia uralma alatt élt.

A Monarchia egyes nemzeteinek a politikai uralom hierarchiájában elfoglalt helyzete tehát nem mindig felelt meg gazdasági-társadalmi fejlettségüknek. A Monarchia különböző nemzetei között – a dualizmust alapvetően meghatározó osztrák-német és magyar hegemónia mellett – a kölcsönös függőség, a hatalmi hierarchia és a gazdasági befolyás bonyolult viszonyai állottak fenn. Ebből a sajátos függésrendszerből következett, hogy rendkívül nehéz volt az uralkodó nemzetek politikai hegemóniáját alkotmányos, parlamentáris eszközökkel fenntartani, a nemzetek és nemzetcsoportok nagyfokú megosztottsága pedig lehetővé tette a politikai manőverezést, a nemzetek egymás elleni kijátszását. A kapitalista fejlődés előrehaladása azonban bomlasztotta a kiegyezés idején fennálló nemzeti és társadalmi erőviszonyokat, gyengítette a földbirtokos osztályok túlsúlyát, erősítette a polgári rétegek befolyását. Ezzel aláásta a dualista Monarchia nemzeti függésrendszerének társadalmi alapjait.

A Monarchia nemzeti összetételének további fontos sajátossága, hogy a 11 nemzet közül csak 5: a magyar, a cseh, a szlovák, a horvát és a szlovén élt teljes létszámával a Monarchián belül, a többi 6 nemzet a Monarchiával szomszédos nemzeti államok etnikai közösségéhez tartozott. Az államhatárok által szétszakított nemzetek egyesülését a kiegyezés idején uralkodó nemzetközi viszonyok nem tették lehetővé. A nemzeti egyesülés tendenciája azonban hatott, és a polgári fejlődéssel együtt erősödött, míg végül a Monarchia összeomlásakor a modern polgári fejlődés követelményeként kirobbanó erővel tört fel.

A DUALIZMUS ÁLLAMSZERVEZETÉNEK KIALAKULÁSA

A kiegyezés megkötése után a Monarchia vezető köreinek át kellett alakítaniok a fennálló államszervezetet, s a kiegyezés intézkedéseinek megfelelő új dualista állami szervezetet kellett kiépíteniük. Ezentúl a közigazgatást, az igazságszolgáltatást, a közoktatásügyet, valamint a pénzügyek és közgazdasági ügyek túlnyomó részét mindkét állam önállóan, saját kormánya útján, saját parlamentjének ellenőrzése mellett intézte. A két ország igen széles körű állami önállóságát tekintve a Monarchia valóban dualisztikus rendszerű volt. A magyar uralkodó osztályok ezt a dualizmust tekintették a kiegyezés alapjának, és a Monarchia egész fennállása idején körömszakadtáig ragaszkodtak ahhoz az elvhez, hogy a Monarchiában két önálló, egymástól független állam áll fenn, amelyek bizonyos államügyeket közösen kezelnek. A Monarchiát államszövetségnek igyekeztek feltüntetni, hogy ezzel a teljes magyar állami függetlenség látszatát keltsék. Csakhogy a közös ügyek éppen az állami lét és szuverenitás oly fontos attributumait foglalták magukban, mint a külügy és a hadügy, ezért kifelé, a külföld szemében és a valóságban is a Monarchia egy államot képezett. A birodalom egységét kifelé erősítette még az egységes valuta és a közös vámterület is. Ezért, bár a magyar parlament és kormány nyomására a birodalom hamarosan az Osztrák–Magyar Monarchia hivatalos elnevezést kapta, külföldi közhasználatú megjelölése jó ideig továbbra is Ausztria maradt, s csak a század végén lett általánossá az „Ausztria–Magyarország" elnevezés.

Az új államszervezet kialakítása során a közös ügyek kezelésének módja jelentette a legfőbb problémát. A kiegyezési törvények erről csak hiányosan, nem kielégítő részletességgel intézkedtek. A gyakorlati szükség és az uralkodó számára megmaradt széles jogkör azonban elkerülhetetlenül létrehozta a közös ügyek intézésének fórumaiból a birodalom harmadik, nem hivatalos, de valóságos központját. A Monarchia államszerkezetének ez a többközpontúsága jellemzi a rendszer bonyolultságát.

A közös ügyek fórumai a delegációk és a közös minisztériumok voltak. A delegációk létrehozásának indoka a kiegyezést megalkotó magyar vezető politikusok részéről az volt, hogy ezzel elkerüljék egy közös birodalmi parlament felállítását, de mégis legyen egy parlamentszerű intézmény, melynek a közös miniszterek felelősek. Ennek megfelelően a kiegyezési törvény kimondta a közös miniszterek politikai és büntetőjogi felelősségét a delegációk előtt, sőt az utóbbi eljárását is szabályozta (1867: XII. tc. 27., 39., 50–51. §). A két különálló delegáció intézménye azonban a gyakorlatban szervezeténél fogva alkalmatlan volt a parlamenti ellenőrző szerep betöltésére és végeredményben lehetővé tette a Monarchia központi hatalmának önállóságát és hatalmi túlsúlyát: az uralkodó igen széles jogkörének fenntartását, a közös minisztérium parlamenti ellenőrzés által alig befolyásolt, önálló működését. A delegációk tevékenysége lényegében a közösügyi költségvetés megvitatására és megszavazására korlátozódott. A delegációk parlamentszerű működését tovább gyengítette a magyar uralkodó osztályok közjogi merevsége, mely a delegációk szerepét kizárólag a közösügyi költségvetés megszavazására igyekezett korlátozni. A delegációk így nem fejlődhettek a közös ügyeket érintő viták legfőbb fórumaivá, a nagyobb jelentőségű külügyi és hadügyi viták a két országos parlamentben folytak le.

Mindezek következtében a delegációk nem válhattak a központi kormányzat parlamenti ellensúlyává. A gyakorlatban az a helyzet alakult ki, hogy a közös kormány ténykedéseiért a felelősséget az országos parlamentek előtt az illető ország kormánya vállalta. A két parlament csak közvetve, saját kormányának megbuktatása útján tudott nyomást gyakorolni a központi kormányzatra. A Monarchia központi fórumain a parlamentáris intézmény szerepe csökevényes maradt; annál nagyobb súlyt nyert viszont a végrehajtó hatalom: a közös minisztérium.

A kiegyezési törvény tartózkodott a közös minisztérium összetételének és működésének részletes szabályozásától. Nem intézkedett a közös miniszterek számáról, kinevezéséről, együttes működéséről, vagyis a közös minisztertanácsról sem, a közös minisztérium hatáskörét csak negatíve állapította meg: „azon tárgyakra nézve, melyek . . . se a magyar korona országainak, se Ő Felsége többi országainak külön kormányzata alá nem tartoznak” (1867: XII. tc. 27. §).[1] Hallgatott a közös miniszterek ellenjegyzési jogáról is. A magyar politikai vezető réteg nem ismerte el egy közös kormány létét, s a közös minisztériumot csupán két, szövetségben egyesülő ország közös ügyeit kezelő adminisztratív szervnek igyekezett feltüntetni. Osztrák részről viszont a közös ügyeket és az azokat kezelő intézményeket szívesen értelmezték az egységes birodalom továbbéléseként, s a közös minisztériumokat egy ideig még továbbra is birodalmi minisztériumoknak nevezték.

A három közös minisztérium formálisan – államjogi szempontból – nem alkotott valamiféle külön – vagy éppen a két állam kormánya felett – álló közös vagy birodalmi kormányt, már csak azért sem, mert hatáskörük lényegében csak a kül- és a hadügyre korlátozódott. Nem volt külön kormányfője (miniszterelnöke) sem, s ebben lényegesen eltért a miniszteriális kormány klasszikus polgári típusától. A közös minisztérium tényleges feje az uralkodó volt. Kifejeződött ez abban is, hogy a közös minisztérium minden fontosabb államügyet az uralkodó személyes elnöklete alatt tartott koronatanácson tárgyalt meg. Az alkotmányos polgári állam klasszikus típusa ugyanis az uralkodó, az államfő szerepét és jogkörét eleve a törvényhozás körére korlátozta, majd fokozatosan a szuverenitás szimbólumára szűkítette; a tényleges végrehajtó hatalmat a parlamenti többségből származó miniszteriális kormány kezébe adta. A Monarchia központi hatalmi szervei tehát lényegesen különböztek a polgári állam típusától. A közös minisztérium nem parlamenti többségből származó kormány volt, mert nem is lehetett az. A végrehajtó hatalom tényleges feje az uralkodó volt, akinek korábbi abszolút hatalma a közös ügyekre nézve jelentős mértékben fennmaradt. Ezt nem annyira a delegációk alig hatékony ellenőrzése, mint inkább az országos parlamentek kormányukon át közvetve gyakorolt befolyása korlátozta.

---

[1] Magyar Törvénytár. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ (továbbiakban: Magyar Törvénytár) 1836–1868. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 337.

A közös miniszterek felelőssége a delegációk előtt gyakorlatilag nem érvényesült, annál inkább felelősek voltak viszont az uralkodónak. A közös miniszteri állások betöltése, a miniszterek leváltása, különösen pedig személyük kiválasztása kizárólag az uralkodótól függött, aki bizalmi embereit nevezte ki a birodalom fő posztjaira. A közös miniszterek nem a parlamenti-többségből kerültek ki, ezért ha nem álltak is fölötte a két országos parlamentnek, de kívüle álltak. Politikájuk alapvetően a dinasztia politikája volt, bár tekintettel kellett lenniük a Monarchiát alkotó két ország érdekeire és igényeire is. A közös ügyekben a döntés többnyire abszolutisztikus módon történt. A döntés meghozatalát megelőző tanácskozás szerve volt a közös minisztertanács, amely az abszolutizmus kori osztrák minisztertanács utódaként alakult ki. A közös minisztertanács állandó tagjai voltak a közös miniszterek, valamint a két ország miniszterelnöke. Ezenkívül – ha szükséges volt – meghívták a napirenden levő ügyek szakminisztereit, a hadsereg magasrangú vezetőit.

A közös minisztertanács szerepe egyrészt abban állt, hogy a korona legfőbb tanácsadóinak testületét alkotta, akiket az uralkodó fontos döntések előtt meghallgatott. Másrészt a közös minisztertanács volt az a fórum, ahol a Monarchia legfelső tényezői között az álláspontok és feladatok összehangolása megtörtént. A birodalom külügyi és hadügyi politikájának végrehajtása nemcsak a közös minisztériumok működésén múlott, hanem feltételezte a két országos kormány rendelkezése alá tartozó eszközök (pénzügyi fedezet, haditermelés, közlekedés stb.) összehangolt mozgósítását és nem utolsósorban a belpolitikai nyugalom és szilárdság biztosítását. Ennek folytán a két ország miniszterelnöke a közös minisztertanácsban képviselhette országa érdekeit és érvényesíthette befolyását a közös ügyek vitelére. Ez a befolyás főleg a külügyek vitelében érvényesült, ahol a kiegyezési törvény kifejezetten előírta, hogy a döntések a két állam kormányával egyetértésben, azok beleegyezésével történjenek.

A közös kormányban kiemelkedő szerep jutott a közös külügyminiszternek, aki az uralkodó elgondolásaival összhangban a birodalom általános politikai irányvonalát kidolgozta és végrehajtotta. Az uralkodó távollétében ő volt a közös minisztertanács elnöke is. Jellemző körülmény, hogy a mindenkori külügyminiszter volt a császári ház minisztere is (a dinasztia jogügyi képviselete).

Igen fontos, de másodrendű szerepet töltött be a hadügyminiszter. Hatásköre lényegében csak a hadügyi igazgatásra terjedt ki; a hadsereg vezetését, szervezetének meghatározását, személyi állományának betöltését az uralkodó saját magának tartotta fenn és katonai irodáján keresztül intézte. A hadügyminiszter mellett fennállott a hadsereg katonai vezetését és felügyeletét ellátó hadsereg-főparancsnoki – később hadsereg főfelügyelői – tisztség, melyet gyakran az uralkodóház valamely tagja, a kiegyezés idején Albrecht főherceg töltött be, aki természetesen a hadügyminiszternél lényegesen nagyobb befolyású személy volt.

Az előbbi miniszterekhez képest jelentéktelen szerep jutott a közös pénzügyminiszternek. Tevékenysége a közösügyi költségvetés összeállítására szorítkozott, és az országos pénzügyminiszterektől függött, akik a pénzügyi fedezetről ténylegesen gondoskodtak. Később a közös pénzügyminiszter igazgatása alá rendelték polgári vonatkozásban Bosznia–Hercegovinát, s ezzel a minisztérium önálló szerepkört kapott.

A három közös miniszter közül az egyik rendszerint magyar volt. A dualista monarchia 10 külügyminisztere közül 4, 11 közös pénzügyminisztere közül szintén 4 volt magyar, vagy legalábbis magyar állampolgár, a hadügyminiszterek névsorában azonban egyetlen magyarral sem találkozunk.

A birodalom politikájának egészét, külügyi és hadügyi irányvonalát meghatározó legfőbb döntéseket azonban gyakran a közös minisztertanácson kívül, az uralkodó szűkebb kabinetjében, személyes tanácsadói körében alakították ki. Egyes esetekben a döntés még a közös minisztertanács összehívása előtt megtörtént, s a minisztertanács szerepe már csak az elfogadásra korlátozódott. Az uralkodó rendkívül széles jogköréből következett, hogy a kabinetiroda és a katonai iroda főnökeinek, valamint az első főudvarmesternek nem hivatalosan, de a valóságban igen nagy, a miniszterekével vetekedő befolyása volt, különösen személyi kérdésekben.

A központi kormányzat dinasztikus, abszolutisztikus jellege tükröződött a közös minisztériumok és még inkább a külügyi szolgálat, valamint a hadsereg vezetésének személyi összetételében, társadalmi jellegében. A Monarchia központi intézményeiben a császárhű udvari arisztokrácia, valamint a katonai és a polgári bürokrácia vékony rétege uralkodott és kormányzott. Ez az aulikus réteg a feudális abszolutizmus korából maradt fenn, teljesen elkülönült a Monarchia népeitől, nem volt nemzetisége, csak a dinasztiához fűzték szoros szálak. Ez a réteg volt a birodalmi egység egyetlen biztos, szilárd támasza. A dinasztia legfőbb érdeke volt, hogy ennek a rétegnek döntő súlyát a Monarchia hatalmi és társadalmi struktúrájában biztosítsa. E réteg tagjai töltötték be a külügyi és a hadügyi apparátus legfőbb posztjait. Az uralkodó személyes kinevezési jogán felül hozzájárultak ehhez a diplomáciai tisztségek elnyeréséhez előírt antidemokratikus származási és vagyoni előfeltételek is.

A kiegyezés után a központi hatalom intézményeibe, elsősorban a közös minisztériumok állományába fokozatosan bejutottak a Monarchia egyes nemzeteit képviselő nemesi és polgári elemek, köztük magyarok is. A külügyi apparátusban kezdettől fogva szép számmal találkozunk magyarokkal, számarányuk a századfordulón mintegy 30%-ot tett ki. A közös hadsereg vezetésében a magyarok aránya nem haladta meg az 5–6%-ot.

A pragmatica sanctióból levezetett ún. pragmatikus birodalmi jellegű közös ügyek (külügy, hadügy) mellett voltak más jellegű közös ügyek a Monarchia két országa között, melyekre nézve a két félnek tízévenként ismétlődő tárgyalásokon kellett megegyezésre jutnia. Ilyenek voltak: a kvóta megállapítása, a vám- és kereskedelmi szövetség, a közös pénzrendszer és jegybank, a fogyasztási adók és a közös vasutak. A kvóta kérdése a közös költségeket, tehát a birodalmi ügyeket érintette, nem véletlen tehát, hogy a kiegyezés ebben is fenntartotta az uralkodó végső döntési jogát. Ezzel szemben a vám- és kereskedelmi szövetség, a pénzrendszer és a többi kisebb jelentőségű közös ügy rendezése egyszerűen kormányközi tárgyalásokra és szabad egyezkedésre volt bízva. A megegyezés sikertelensége esetére a kiegyezési törvény ebben a vonatkozásban fenntartotta a magyar országgyűlés önálló intézkedési jogát. E kérdések a magyar és az osztrák uralkodó osztályok alapvető gazdasági érdekeit érintették, ezért gyakran heves küzdelmeket váltottak ki. A Monarchia összeomlásáig azonban végül is mindig megegyeztek egymással, mert gazdasági érdekeik – a részletkérdésekben felmerült gyakran éles nézeteltérések ellenére is – alapvetően összhangban voltak. A „szabad egyezkedést" természetesen erősen befolyásolta a birodalom adott kerete, egységes működésének gazdasági feltételei, másrészt az egyes felek gazdasági és politikai ereje; de egyik fél sem volt alárendelve a másiknak. Viszont mindkét ország alá volt rendelve a koronának, mely elvárta, hogy a gazdasági kiegyezés biztosítsa a birodalom gazdasági szilárdságát.

Egyesek a Monarchia gyengeségének legfőbb forrását a tízévenként megújítandó gazdasági kiegyezésben látták, mert az szerintük szükségszerűen tízévenként válságba sodorta a Monarchia politikai és gazdasági rendszerét. E megállapításnak ellent mond az a tény, hogy az 1870-es években, bár hosszan elhúzódó, nehéz tárgyalások után, de nagyobb válság nélkül, az 1880-as években pedig egészen simán ment végbe a megegyezés. A századforduló válságát nem a gazdasági kiegyezés napirendre kerülése okozta, hanem ellenkezőleg, az előzőleg kitört politikai válság tette rendkívül nehézzé a gazdasági kiegyezés létrehozását. A dualizmus sokszor s joggal hangoztatott merev politikai rendszerében a tízévenként megújítandó gazdasági szerződés képviselte a rugalmasság, a változó viszonyokhoz való alkalmazkodás – és hozzátehetjük: az egyenjogú állami szövetség – szinte egyetlen elemét.

A Monarchia államrendszerének áttekintése alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a dualizmus csak a két ország belügyeire nézve érvényesült; az állami szuverenitás legfőbb kérdéseiben a birodalom egy központú, a dinasztia abszolutisztikus módszereivel kormányozott állam maradt. Hozzá kell tenni ehhez, hogy a széles uralkodói jogkör a Monarchiát alkotó két ország belügyeiben is erősen érvényesült. Ausztriában az 1867. évi alkotmány 14. §-a némi korlátozással fenntartotta a császárnak azt a jogát, hogy „kényszerítő szükség” esetén a parlament két ülésszaka között rendeletekkel kormányozzon. Ezt a paragrafust a századforduló válságai idején rendszeresen alkalmazták a belpolitikai nehézségek áthidalására. Magyarországon egy bizalmas minisztertanácsi határozat – a hasonló osztrák szabályzat mintájára – pontosan és részletesen felsorolta a király jóváhagyása alá tartozó ügyeket. Ezek közül legfontosabb az ún. előszentesítési jog, vagyis a kormánynak az a kötelezettsége, hogy minden törvényjavaslatot csak az uralkodó előzetes jóváhagyása után terjeszthet a parlament elé. Ferenc József több ízben érvényesítette vétójogát, elsősorban a dinasztia presztízsét és az aulikus réteg társadalmi súlyát érintő kérdésekben.

Az uralkodói abszolutizmus erős hatalmi pozícióinak fennmaradása szükségképpen következett a kiegyezés létrejöttének körülményeiből; abból, hogy a magyar uralkodó osztályok és a dinasztia által az osztrák-német polgárság és más nemzetiségek mellőzésével megkötött kompromisszum volt. Maga a kiegyezés így is nagymértékben korlátozta az abszolutizmust. Születésének reakciós körülményei azonban meghatározták a dualizmus későbbi reakciós politikai fejlődését. A Monarchia két országa között nem alakult ki semminemű szolidaritás, együttműködés az abszolutizmus további korlátozására, az alkotmányosság kiterjesztésére. Ellenkezőleg, az abszolutizmus korlátozása lekerült a napirendről, viszont a politikai élet központi kérdésévé vált a két ország vetélkedése, sőt ellenségeskedése. A magyar politikai ellenzék mindenkori legfőbb sérelme és jelszava az „Ausztriától való politikai és gazdasági függés", ugyanakkor az osztrák burzsoázia Magyarország „igazságtalan túlsúlyát" sérelmezte, ami szerintük abban állt, hogy míg Magyarország a közös költségekhez csak 30%-kal járult hozzá, addig a politikai hatalomból paritásos alapon részesedett. Ez a politikai fejlődés alkalmas volt arra, hogy gyengítse a dualizmus alapján álló országos kormányokat, de tovább erősítette a központi kormányzat abszolutisztikus jellegét, hozzájárult a soknemzetiségű birodalom népei közti feszültségek kiélezéséhez, s ezzel a Monarchia felbomlásának egyik tényezőjévé vált.

A kiegyezés abszolutizmust konzerváló vonásai ellenére előrehaladást jelentett a polgári átalakulás útján, mert jelentősen korlátozta az abszolutizmus hatalmi körét azzal, hogy visszaállította és megszilárdította az alkotmányos polgári állam alapvető intézményeit (parlament, miniszteriális felelős kormány) a Monarchiát alkotó két országban. Az előbbiekből látható, hogy az előrehaladás nem a Monarchia központi szerveiben, hanem Ausztria és Magyarország belső államszervezetében és politikai életében nyilvánult meg.

A HADÜGY VÉGLEGES RENDEZÉSE. A HONVÉDSÉG FELÁLLÍTÁSA

A kiegyezés legkényesebb kérdése a hadsereg ügyének rendezése volt. A magyar közvéleményben oly erősen élt az 1848–49. évi magyar honvédsereg dicső emléke, még a kiegyezés híveinek táborában is oly nagy volt az önálló magyar hadsereg újjászületése iránti vágy, hogy a magyar vezető politikusok nem hagyhatták figyelmen kívül ezt az általános közhangulatot, noha tudták, hogy a kiegyezés megkötésének első feltétele: a közös hadsereg egységének és feltétlen dinasztikus vezetésének érintetlensége. Ezért a kiegyezési tárgyalások során kicsikarták az uralkodótól és a katonai köröktől azt a formális engedményt, hogy a kiegyezési törvényben szerepelt a „magyar hadsereg", ámbár „mint az összes hadsereg kiegészítő része".[2] Az uralkodó kénytelen volt beleegyezni abba is, hogy az 1848:III. tc. előírása szerint honvédelmi minisztert is kinevez, de azzal a feltétellel, hogy a tárcát nem külön személy, hanem Andrássy Gyula miniszterelnök tölti be. A nemzetőrségről szóló 1848: XXII. tc. érvényét Ferenc József követelésére az országgyűlés felfüggesztette a védelmi rendszer megállapításáig.

Ezek a körülmények homályban hagyták a haderő kérdésének végleges rendezését, és tovább táplálták a magyar közvéleményben a magyar hadsereg felállítása iránti reményeket. A kiegyezés után a honvédegyletekbe tömörült egykori honvédek szervezetten kértek anyagi segítséget a társadalomtól és az országgyűléstől, s követelték az önálló magyar honvéd hadsereg visszaállítását.

Az uralkodó és a vezető katonai körök, élükön Albrecht főherceggel, semmi kétséget sem hagytak az iránt, hogy a hadsereg egységéhez és kizárólagos dinasztikus vezetéséhez a végsőkig ragaszkodnak, a hadsereg ügyeibe semmi beleszólást nem engednek. Ugyanakkor azonban sürgetően szükségessé vált a königgrätzi vereség tanulságai alapján a véderő-rendszer korszerű reformja az általános védkötelezettség alapján és ennek alkotmányos törvénybeiktatása.

A magyar kormány nehéz helyzetbe, két tűz közé került. Feltétlenül szükségesnek látta az ország veszedelmesen forrongó közhangulatának lecsendesítését, ezért felvetette – a közös hadsereg érintetlenül hagyása mellett – a külön magyar fegyveres erő, a honvédség létesítésének követelését. Az önálló magyar hadsereg követelését a honvédség felállításának „nemzeti vívmányával" akarták leszerelni, ez „kárpótlást nyújt" azért, hogy lemondtak a közös hadsereg kettéválasztásáról és külön magyar csapattestek létesítéséről. Andrássy még azzal is érvelt, hogy a kormánynak az 1867-ben Magyarországon feloszlatott csendőrség helyett zavargások esetén belső karhatalomra van szüksége, „erre a célra lajtántúli katonákat sohasem használhatna fel, mert különben azonnal megbuknék".[3] (A csendőrség Erdélyben és Horvátországban továbbra is fennmaradt és 1876-ig a közös hadügyminiszter parancsnoksága alá tartozott.)

---

[2] Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 335.

A honvédség követelésének felvetését hosszú és nehéz tárgyalások követték az uralkodóval és a katonai körökkel. Végül a magyar közvélemény egyöntetű nyomása, valamint a véderő-rendszer reformjának halaszthatatlan volta engedményekre kényszerítette a bécsi uralkodó köröket. Beleegyeztek a honvédség állandó keretekkel történő felállításába, de csak két fegyvernemmel: gyalogsággal és lovassággal, tüzérség és műszaki csapatok nélkül és csak a közös hadsereg számára szükséges újonclétszámon felüli besorozással. A honvédség legfőbb hatósági jogkörét a honvédelmi miniszternek meg kellett osztania a honvédség főparancsnokával, akinek kinevezését az uralkodó kizárólagos személyes jogának tartotta fenn. A honvédség vezényleti nyelve a magyar volt, Horvátországban a horvát. A dualista párhuzamosság kedvéért Ausztriában is hasonló intézményt létesítettek: a Landwehrt.

Ezek után az országgyűlés nagy többséggel megszavazta a véderőről, a honvédségről és a népfelkelésről szóló törvényeket (1868:XL., XLI., XLII. tc.). A véderőtörvény bevezette az általános és személyes, helyettesítést és megváltást kizáró védkötelezettséget, ami a polgári jogegyenlőség egyik jelentős feltétele volt. A véderőtörvény és a honvédségi törvény véglegesen meghatározta a kétféle fegyveres erő szerepét, egymáshoz és a magyar államhoz való viszonyát. A honvédség Magyarországon kívüli alkalmazásához a törvényhozás jóváhagyására volt szükség. A honvédség behívása és mozgósítása a király rendeletére a honvédelmi miniszter ellenjegyzése mellett történhetett. A véderőtörvény a közös hadsereg vonatkozásában ezekről hallgatott. A honvédelmi miniszter csak a honvéd-főparancsnokság közvetítésével érintkezhetett a honvédhatóságokkal és időszakonként jelentést kellett tennie a közös hadügyminiszternek a honvédség állapotáról.

Ezek az intézkedések megvilágítják, hogy a haderő tekintetében milyen csekély részvételt engedett a dinasztikus abszolutizmus a magyar államhatalom számára, és milyen nagymérvű volt az 1867. évi kiegyezésben a magyar uralkodó osztályok lemondása a hadseregre való befolyásról.

---

[3] WERTHEIMER EDE, Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I. Bp. 1910. 416.

AUSZTRIA BELPOLITIKAI HELYZETE A KIEGYEZÉS UTÁN

A kiegyezésben előírt alapfeltételek értelmében a Monarchia nyugati felének Magyarországtól különálló alkotmányos államszervezetté kellett alakulnia, mert csak így volt lehetséges a közös ügyek alkotmányos kezelése. Az 1867. május végén összehívott ausztriai parlament – a birodalmi tanács – előtt az a feladat állt, hogy a kiegyezési törvényeket elfogadja és az említett átalakulást végrehajtsa.

A birodalmi tanácsba választott képviselők nagy többsége az osztrák-német nagypolgárság pártjához: a liberális alkotmánypárthoz tartozott. E pártot nagyon erős érdekek és eszmei szálak fűzték a birodalmi egység, a centralizmus gondolatához, és erről nem szívesen mondott le. Nem a dualizmus elve ellen volt kifogása; a dualizmus a Monarchia államszervezetének – a centralista abszolutizmus tíz évétől (1850–1860) eltekintve – mindig ténylegesen érvényesülő ténye volt, s e tényt a vezető osztrák politikai körök általában elismerték. Ragaszkodtak azonban a központi kormányban és a központi parlamentben megtestesülő birodalmi centralizmushoz, mert az államhatalom központi szervezeteitől saját, az egész birodalomra kiterjedő hegemóniájuk biztosítását remélték. A dualizmusnak a kiegyezésben rögzített formája azonban a közös parlamentet elvetette, a közös ügyek kezelését a birodalom két fele között paritásos alapon rendezte; ezzel végleg felszámolta a birodalmi centralizmusra irányuló törekvéseket.

Az osztrák alkotmánypárt nagy többsége mégis elfogadta a kiegyezést. Ebben két ok játszott közre. A föderalizmus veszélyével szemben a dualizmusnak a kiegyezésben adott formája sokkal kedvezőbb volt számukra, lehetővé tette és elősegítette a Monarchia nyugati felére korlátozott „kisosztrák" centralizmus és német hegemónia megvalósítását. Az ausztriai centralizmus érvényesítésére irányuló törekvéseiben az alkotmánypárt számíthatott a magyar liberális politikai vezető és kormánykörök támogatására. A másik, nem kevésbé fontos ok az volt, hogy a kiegyezés lehetővé tette az új ausztriai polgári alkotmány, a parlamentáris felelős kormányzás kicsikarását a dinasztiától.

Az alkotmánypárt ugyanakkor kifejezést adott a kiegyezési tárgyalásokon való mellőzése miatt érzett sértettségének és a kiegyezés adott formájával szembeni ellenszenvének. Nem akarta vállalni a kiegyezés ódiumát Ausztria soknemzetiségű népe előtt és bonyolult politikai viszonyai között, ezért a kiegyezést mint bevégzett tényt, mint kényszert fanyalogva fogadta el.

Az ausztriai politikai köröknek a kiegyezéssel szembeni ellenérzései és hátsó gondolatai az ausztriai kiegyezési törvény formájában és szövegében egyaránt megnyilvánultak. Az osztrák törvényből kimaradtak a magyar törvényben oly jelentős utalások a közjogi átalakulásra, a birodalom két felének különálló államszervezetté alakulására. Az osztrák törvényt olyan színben tüntették fel, mint a februári pátensnek a közös ügyek terjedelmére és kezelésére vonatkozó módosítását. A törvény szövege a magyar törvény erősen rövidített kivonata, több ponton a magyar szövegtől eltérő fordítása volt. A törvény címe az ausztriai Monarchia összes országainak közös ügyeiről szólt, a szöveg több ízben alkalmazta a birodalom két fele, része kifejezéseket; ezzel továbbra is a birodalom államjogi egységét kívánta hangsúlyozni. Ugyanezen okból a birodalom nyugati felének nem adott külön nevet, hanem „a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és tartományok" névvel illette, ami a Monarchia bukásáig hivatalos elnevezés maradt. Az „Ausztria" nevet ez időben a Monarchia egészére nézve tartották fenn. A közhasználatban a nyugati birodalomrész neve „Ciszlajtánia" volt; csak a századfordulótól kezdték rá az Ausztria nevet is alkalmazni.

Az ausztriai kiegyezési törvény szövegének a magyar törvénytől való eltérései világosan árulkodtak az osztrák politikai körök szándékairól, egyszersmind kifejezték azt is, milyen kérdésekben voltak elégedetlenek a kiegyezéssel. Három lényeges eltérést említhetünk: az osztrák törvény 1. nem említette a magyar törvénynek azt a kikötését, hogy a közös kormány nem gyakorolhat befolyást a külön kormányzatok ügyeire; 2. a delegációkat – a magyar törvény rendelkezéseivel ellentétben – törvényhozási joggal ruházta fel; 3. az ún. dualisztikus közös ügyek (vám- és kereskedelmi szerződés, pénzrendszer stb.) tekintetében nem említette, hogy ezek szabad egyezkedés tárgyai és a magyar országgyűlés ezekre nézve fenntartotta önálló intézkedési jogát. Az osztrák képviselők nyíltan beszéltek arról a reményükről, hogy a delegációk idővel közös parlamentté fejlődnek.

Az alkotmánypárt csak azzal a feltétellel fogadta el a kiegyezést, ha a parlamentáris kormányzatú országok mintájára kiterjesztik a képviselőház hatáskörét és törvénybe iktatják az alapvető szabadságjogokat. Így jött létre egy sor „alaptörvény" kihirdetésével az ún. decemberi alkotmány. Ez kimondta a miniszterek ellenjegyzési kötelezettségét és parlamenti felelősségét, a parlament évenkénti adó-, költségvetés- és újoncmegajánlási jogát. Az új alkotmány is tartalmazta azonban 14. §-ként nagyon csekély korlátozással a szükségrendeleti kormányzás jogát. Az abszolút, rendeleti kormányzás ellen sem az alkotmány, sem a politikai gyakorlat nem rendelkezett megfelelő biztosítékokkal. Nem intézkedtek arról, hogy a birodalmi tanácsot feloszlatása után kellő időben ismét összehívják, nem mondták ki, hogy a parlament által az illető évre meg nem szavazott adó behajtása törvénytelen, hogy a szükségrendeleti kormányzás nem vonatkozik a költségvetésre, az adóbehajtásra, az újoncok behívására.

A birodalmi tanács szervezetére, összetételére, a választásokra nézve a decemberi alkotmány megismételte a februári pátens idevonatkozó rendelkezéseit. Változás csak annyiban történt, hogy a képviselőház maga választotta elnökét és alelnökeit. Változatlanul fennmaradt a tartományi gyűlések képviselőküldési joga, a feudális-rendi jellegű kuriális választási rendszer, a magas adócenzus, melyek a nagybirtokos osztály és a nagyrészt osztrák-német nagyburzsoázia túlsúlyát biztosították a parlamentben.

A decemberi alkotmányba beiktatták a polgári szabadságjogokról szóló törvényt, valamint az alkotmánybíróság (Reichsgericht) felállítását, amely az állampolgárok alkotmányos politikai jogainak megsértése tárgyában hozzá intézett panaszok ügyében is ítélkezett. A bírói hatalomról szóló törvény minden fokon elválasztotta a bíráskodást a közigazgatástól, kimondta a bírák függetlenségét és elmozdíthatatlanságát, a peres eljárások nyilvános és szóbeli voltát. A sajtóbíráskodásban bevezették az esküdtszéket. A decemberi alkotmány tehát – gyengeségei ellenére – a liberalizmus győzelmét, Ausztriának parlamentáris polgári állammá való átalakulását jelentette.

A decemberi alkotmány szentesítése után az uralkodó kinevezte az új, immár külön ausztriai kormányt, mely Karl Auersperg herceg vezetésével többségében a liberális alkotmánypárt polgári képviselőiből állt, ezért a „polgárkormány" nevet kapta. Az Auersperg-kormány rövid pályafutása alatt további jelentős liberális reformokat iktatott törvénybe.

Biztosította a szabad vallásgyakorlatot és áttérést, a katolikus házasságok ügyében az egyházi bíráskodással szemben visszaállította a polgári törvénykönyv hatályát és bevezette a szükségbeli polgári házasságot. Az iskolák felügyeletét kivette az egyház kezéből és az állam, illetve a tartományok hatáskörébe utalta. Új népiskolai törvényt hozott a népoktatás és a tanítóképzés színvonalának emelésére, kimondták a 8 évi iskolakötelezettséget. E törvényeket a kormány az urak házával és a katolikus klérussal való hosszú és súlyos küzdelem után vitte keresztül. Ezáltal lényegében felszámolta az 1855. évi konkordátum intézkedéseit, melyet 1870-ben hivatalosan is felmondtak.

Az Auersperg-kormány mindjárt működése kezdetén súlyos belpolitikai nehézségekkel találta szembe magát. Az ausztriai nemzetiségek többsége szembefordult a kiegyezéssel, nemzeti igényei érvényesítésének gátját, mellőzését látta benne, de egyúttal biztatásnak is tekintette követelései erőteljes hangoztatására. A nemzeti mozgalmak élén a csehek jártak, akik 1861 óta a magyarok alkotmányos követelései mellé oda állították saját, a cseh korona történelmi jogára hivatkozó követeléseiket. A dualizmus következtében a csehek joggal érezték magukat kisemmizve. A cseh képviselők tüntetőleg távol maradtak a birodalmi tanácsból, sőt a tartománygyűlésből is. Vezetőik, Palacký és Rieger Párizsba, majd Moszkvába utaztak a szláv etnográfiai kongresszusra, és a világ elé tárták a cseh nemzet sérelmeit.

Ferenc Józsefet aggasztotta a csehek ellenállása. Különösen azért, mert a kiegyezés és a liberális párt hatalomra kerülése szorosabbra fűzte a cseh nemzeti-polgári párt és a csehországi föderalista-autonomista nagybirtokosok szövetségét, az utóbbiak pedig az aulikus arisztokrácia legjelentősebb tényezői közé tartoztak (Schwarzenberg, Thun stb.). Az uralkodó 1867 augusztusában Prágába vitette a cseh királyi jelvényeket, 1868 júniusában pedig Beusttal együtt személyesen is ellátogatott oda, hogy tárgyalást kezdjen a cseh vezetőkkel.

A csehek 1868 augusztusában a tartománygyűlésen benyújtott deklarációban foglalták össze követeléseiket; megtagadták Ciszlajtánia állami egységének, az új birodalmi tanácsnak jogalapját és elismerését, a cseh korona történeti joga alapján új szerződést kívántak a cseh nemzet és a cseh király között, követelték a csehországi két nemzetiség – a cseh és a német – nyelvi egyenjogúsítását.

A kormány és az alkotmánypárt mereven elutasította a cseh követeléseket. A cseh nemzeti párt radikális balszárnyát alkotó ún. ifjú csehek, a huszita hagyományokra emlékeztetve ;,táborokat", szabadtéri tömeggyűléseket szerveztek a nemzeti követelések hangoztatására. A sajtó hevesen támadta a kormányt, a perbe fogott újságírókat pedig a cseh esküdtek felmentették. A tömegtüntetések olyan méreteket öltöttek, hogy 1868 októberében Prágában és elővárosaiban elrendelték a rendkívüli állapotot.

Nemzeti követeléseik érdekében felléptek a galíciai lengyelek is. A galíciai tartománygyűlés 1868 szeptemberében az ún. galíciai rezolúcióban teljes közigazgatási, igazságszolgáltatási és oktatásügyi autonómiát követelt (ahhoz hasonlót, amit Horvátország kapott). Az osztrák kormány igyekezett a lengyeleket megnyerni, mert velük könnyebb dolga volt: többségükben nem voltak a kiegyezés ellenfelei, és csak csekély mértékben támogatták a cseh nemzeti mozgalmat. A galíciai autonómia ügyét Andrássy magyar miniszterelnök is támogatta. A kormány azonban nem akart hivatalosan autonómiát adni Galíciának, mert ezt a cári Oroszország provokatív lépésnek tekintette volna. Ezért 1868 és 1869 folyamán egyes rendeletek útján fokozatosan bevezették Galíciában a lengyel nyelvet az összes iskolában (az egyetemeken is), majd a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban is.

A cseh mozgalmak hatására megélénkültek a szlovén nemzeti törekvések is. A valamennyi szlovént egyesítő külön autonóm szlovén tartomány követelésével léptek fel a birodalmi tanácsban és a tartományi gyűléseken.

A nemzeti kérdések megoldatlansága a kormányzás és a parlament csődjéhez vezetett: 1870 elején a kormányban belső ellentétek támadtak, majd a klerikális tiroli képviselők a kormány antiklerikalizmusa miatt, a lengyel és szlovén képviselők nemzeti követeléseik nem teljesítése miatt kivonultak a birodalmi tanácsból, s követte őket az olaszok és a románok egy része is. Az alkotmánypárt megbukott, az uralkodó a lengyel arisztokrata Alfred Potocki gróf vezetésével konzervatív kormányt nevezett ki.

Ausztriában a nemzeti széttagoltság, a történeti egység hiánya és a tartományi felépítés következtében sohasem tudott normális parlamentáris kormányzás kialakulni. A sok kicsiny, részben nemzeti, részben társadalmi jellegű párt csak valamilyen koalíció formájában képezhetett parlamenti többséget. A választási rendszer döntő szerepet juttatott a nagybirtokos-kúriának, és a nagybirtokosok egy kis csoportjának rábeszélésével könnyen meg lehetett változtatni a parlament pártösszetételét. Mindezek a körülmények – az osztrák alkotmány fogyatékossága mellett – széles teret engedtek az uralkodói abszolutizmus befolyásának, ami még jobban növelte a szilárd parlamenti bázis nélkül álló kormányok bizonytalanságát, ingatagságát. Sosem lehetett tudni, mikor kezd az uralkodó tárgyalásokat a kormány háta mögött az ellentétes politikai tényezőkkel, mikor borítja fel a parlamenti erőviszonyokat, mikor meneszti kényekedve szerint a kormányt és nevez ki újat.

A tartományi autonómia történelmi hagyománya viszont – melyet a dinasztia és az aulikus arisztokrácia is erősíteni igyekezett – korlátozta a nemzeti elnyomást, bizonyos teret engedett a nemzetek kulturális és politikai törekvéseinek. A decemberi alkotmány kimondta, hogy „az államban mindegyik néptörzs egyenjogú, és mindegyik néptörzsnek sérthetetlen joga nemzetiségének és nyelvének megőrzése és ápolása". Hozzátette, hogy „egy második országos nyelv tanulásának kényszere nélkül" mindenki a saját anyanyelvén tanulhat.[4] Az alkotmányban biztosított nemzeti jogok megsértése miatt az egyes állampolgárok panaszt tehettek az alkotmánybíróságnál.

Mindezek következtében Ausztriában – bár a német szupremácia a Monarchia bukásáig fennmaradt – a nemzetek egyre több befolyásra tettek szert a gazdasági és kulturális életben, fokozatosan teret nyertek a tartományok oktatásügyi és közigazgatási apparátusában és ezáltal az országos politikában is.

A HORVÁT KIEGYEZÉS

A kiegyezési törvény csak a magyar korona és az uralkodó többi országa közti közjogi viszonyok szabályozásáról szólt, nem foglalkozott Magyarország belső, nemzetiségi kérdéseivel. Rendezni kellett mindenekelőtt a történeti, közjogi önállósággal bíró Horvátország helyzetét. Horvátország hét és fél évszázadon át Magyarországgal államközösségben állt, de elismert külön történeti-politikai nemzetet alkotott; megőrizte rendi jellegű területi önkormányzatát, külön országgyűlése volt (szábor), és az autonóm kormányzat élén a bán állt. 1848-ban Magyarország és Horvátország között minden államjogi kapcsolat megszakadt. A kiegyezés idején tehát a két ország közjogi viszonyát új alapokon, a polgári államrendszernek megfelelően kellett rendezni.

---

[4] EDMUND BERNATZIK, Die österreichischen Verfassungsgesetze. Wien, 1911. 426–427.

A horvát országgyűlés hajlandó volt az államjogi kapcsolat megújítására. A többségét alkotó nemzeti liberális párt a horvát országgyűlés 1861: XLII. törvénycikke alapján állt. E törvény a múltra nézve Magyarország és Horvátország között csak a személyi unió kapcsolatát ismerte el jogszerűnek, de kinyilvánította, hogy „kész a közös érdekeknek és szükségleteknek megfelelően Magyarországgal még szorosabb állami kapcsolatba lépni",[5] ha magyar részről elismerik Horvátország függetlenségét és önállóságát, valamint területi igényeit (Fiume, Muraköz, határőrvidék, Dalmácia). A horvát országgyűlés kisebbsége, az egykori „magyarón" párt utóda, a túlnyomórészt nagybirtokosokból álló unionista párt viszont a régi közjogi kapcsolatot kívánta felújítani korszerűsített formában.

A horvát és a magyar országgyűlés küldöttségei 1866 tavaszán tárgyalásokat folytattak, de eredménytelenül. A magyar küldöttek a pragmatica sanctióra hivatkozva elutasították a horvát 1861: XLII. törvénycikk perszonáluniós alapelvének elfogadását. Az 1848 előtti reálunió helyreállítását kívánták, de hajlandók voltak szélesebb önkormányzatot adni; Fiume és a Muraköz átengedéséről azonban a magyar küldöttség hallani sem akart.

A tárgyalások kudarca után a horvát országgyűlés 1866. decemberi feliratában a Monarchia föderatív átalakítása mellett foglalt állást, kijelentette, hogy Magyarországtól függetlenül, önállóan kívánja rendezni viszonyát a Monarchia többi országával. A kiegyezés megkötésének előestéjén azonban Bécs elutasította a szábor feliratát és küldöttségét. A horvát kérdést már alárendelték a magyarokkal való kiegyezésnek, Magyarország belső ügyének tekintették. Az 1867. április 1-i minisztertanácsban az uralkodó elfogadta Andrássy javaslatait a horvát kérdés rendezésére. A magyar országgyűlés meghívta a szábor küldötteit a koronázásra, és ígéretet tett a lehető legszélesebb önkormányzat megadására. A szábor azonban újabb feliratában ragaszkodott Horvátország önállóságának és területi igényeinek az 1861: XLII. törvénycikk értelmében való elismeréséhez, sőt ennek a koronázási diplomába való beiktatását is követelte, ugyanakkor nem ismerte el az osztrák–magyar kiegyezést mindaddig, amíg a szábor is el nem fogadja. Erre az uralkodó május 25-én feloszlatta a szábort, és a koronázás a horvát országgyűlés küldötteinek részvétele nélkül folyt le.

---

[5] Acktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848. Mit einem Anhange, erhaltend: Die wichtigsten Landtags-Akten vom Jahre 1861. Hrsg. von STEPHAN PEJAKOVIĆ. Wien, 1861. Anhang 42.

Az Andrássy-kormány javaslatára 1867 júniusában az uralkodó báró Levin Rauch unionista nagybirtokost báni helytartóvá nevezte ki azzal a megbízással, hogy letörje a nemzeti ellenállást és keresztülvigye a kiegyezés megkötését. Rauch a nemzeti pártot támogató tisztviselők helyére saját embereit ültette, a nemzeti párti sajtót betiltotta. Erőszakkal, csellel és megvesztegetéssel sikerült az 1867. decemberi választásokon az unionista nagybirtokosok pártját győzelemre segítenie. Az unionista többségű szábor elküldte megbízottait Pestre, és a két küldöttség 1868 tavaszán tartott tárgyalásain a horvát állami függetlenség, a perszonálunió álláspontját feladva, a horvát küldöttség lényegében elfogadta a magyar kormány kiegyezési feltételeit.

A horvát–magyar közjogi egyezmény (1868: XXX. tc.) leszögezte, hogy Magyarország és Horvátország „egy és ugyanazon állami közösséget"[6] képez mind a Monarchia többi országa, mind más külországok felé. Horvátország utólag elismerte az osztrák–magyar kiegyezési törvényeket, azzal a kikötéssel, hogy a jövőben hasonló törvényeket csak Horvátország hozzájárulásával hozzanak. Az államközösségen belül Horvátország „külön territóriummal bíró politikai nemzet, s belügyeire nézve saját törvényhozással és kormányzattal bír".[7] Az önkormányzat körét a törvény a beligazgatási, vallási és közoktatási ügyekre, valamint az igazságügyre kiterjedőleg határozta meg. Az önkormányzat körébe tartozó törvényhozás a zágrábi szábort illette, a végrehajtó hatalmat az „autonóm országos kormányzat" gyakorolta, élén a horvát országgyűlésnek felelős bánnal. Az autonóm kormány azonban nem volt a horvát szábornak felelős parlamenti kormány. A bánt a magyar miniszterelnök ajánlására és ellenjegyzése mellett az uralkodó nevezte ki. A kormányzat a három autonóm ügykörnek megfelelő három osztályfőnökből állt. A törvény kimondta, hogy Horvátország egész területén mind az autonóm szerveknek, mind a közös kormány közegeinek hivatalos nyelve a horvát; sőt a budapesti közös minisztérium köteles rendeleteit horvát nyelven is kiadni, horvátországi felterjesztéseket és beadványokat horvát nyelven elfogadni és azokra horvátul válaszolni.

---

[6] Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 422.
[7] Uo. 429.

Az autonómia körébe nem eső ügyek: az újoncmegajánlás, a védrendszer, az országos pénzügy, az összes gazdasági ágazat és az udvartartás költségei közös ügyeket képeztek a két ország között. A közös ügyekben a törvényhozási jog a pesti „közös" országgyűlést illette. A pesti országgyűlésbe Horvátország 29 – később a határőrvidék polgárosítása után 40 –, a főrendiházba 2 képviselőt küldött, akiknek joguk volt horvát nyelven felszólalni. A delegációban 4 horvát képviselőt és 1 horvát főrendet illetett meg hely, s itt is használhatták a horvát nyelvet.

A közös ügyekben a végrehajtó hatalmat a Budapesten székelő központi kormány gyakorolta saját közegei által. A központi kormányban egy tárca nélküli horvát–szlavón–dalmát miniszter foglalt helyet. A Horvátországra is kiterjedő hatáskörrel bíró minisztériumokban (földművelés-, ipar- és kereskedelemügy, közmunka- és közlekedésügy, pénzügy és honvédelem) horvát osztályokat kellett felállítani. Ezekben, valamint a közös minisztériumok horvátországi közegeiben a törvény előírásai szerint, „amennyire csak lehet", horvát „honfikat" kell alkalmazni. A később tízévenként megújított pénzügyi egyezmény elvben kimondta, hogy Horvátország adóképessége arányában köteles a Magyarországgal közös ügyek költségeihez hozzájárulni. A hozzájárulási arányt 6,4%-ban határozták meg. Ez azonban a gyakorlatban kivihetetlen volt; az előbbi kvóta kifizetése után a fejletlen és szegény Horvátországnak az autonómia kiadásaira jóformán semmi sem maradt volna. Ezért Horvátország bevételei 45, majd 44%-át megtarthatta az önkormányzat szükségleteinek fedezésére, a többit pedig a közös költségekre adta.

Az egyezmény elismerte Horvátország területi igényét a horvát–szlavón határőrvidékre, valamint Dalmáciára. Nem jött létre azonban megegyezés Fiume kérdésében, mert Fiuméről még az unionisták sem voltak hajlandók lemondani. A fiumei olasz polgárság meg akarta tartani régi kiváltságos jogállását, nyelvi és közigazgatási autonómiáját a magyar kormány fennhatósága alatt. Ez kedvezett a magyar kormány terveinek, mely Fiumét a magyar tengeri kereskedelem bázisának szánta. A magyar kormány már 1867-ben királyi biztost állított a város élére. 1869-ben újabb tárgyalásokon próbáltak megegyezésre jutni, de sikertelenül. Erre 1870-ben létrehozták az ún. fiumei provizóriumot, mely a dualizmus egész tartama alatt fennállott. Fiume vármegyét Buccari város kiváltságos kerületével együtt Horvátországhoz csatolták, maga Fiume városa viszont „a magyar koronához csatolt külön testként" a magyar kormány fennhatósága alá tartozó fiumei kormányzó igazgatása alá került. A határőrvidék horvát részét később Horvátországhoz csatolták, Dalmácia azonban Ausztriához tartozott, és Horvátország területi igényét reá nem érvényesíthette.

Az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés Európában példátlanul széles körű önkormányzatot biztosított a horvátoknak, de csak addig volt fenntartható, amíg a dualizmus rendszere fennállott. Magyarország csak a Monarchia dualista szerkezete útján tudta Horvátországot az államközösségbe kényszeríteni. A horvát önkormányzat tartalmazta az önálló állami lét bizonyos elemeit, lehetővé tette a horvát nyelv politikai érvényesülését, nemzeti kulturális és politikai intézmények létrehozását és szabad fejlődését. Az államközösségben azonban nem az egyenjogúság, még csak nem is a méltányosság érvényesült, hanem a magyar központi kormány túlsúlya, hegemóniája. A magyar kormányok mindig arra törekedtek – gyakran erőszakos eszközökkel is – hogy Horvátországban a központi kormánynak magát teljesen alávető kormánypártot tartsanak uralmon, amely a budapesti parlamentbe kormánytámogató képviselőket küld. Egyes magyar kormányok később a kiegyezési törvény megszegésével a magyar „állameszme" és államnyelv kiterjesztésére is kísérleteket tettek, ami a horvátok heves ellenállását váltotta ki.

A kiegyezésben biztosított autonómia nem elégítette ki a horvát burzsoáziát és értelmiséget. A horvátok a dualizmus alatt mindig küzdöttek az autonómia kiszélesítéséért, a tényleges állami egyenjogúság eléréséért, különösen az autonóm kormánynak a horvát országgyűlés előtti felelősségének elismeréséért és a teljes pénzügyi önkormányzatért. A magyar kormányok azonban nem voltak hajlandók semmit változtatni a kiegyezés feltételein. A horvát nemzeti igények teljes megvalósítása: a horvát területek egyesítése és állami önállósága az autonómia keretei között nem is volt lehetséges. Ennek előfeltétele a Monarchia felbomlása volt.

A HATÁRŐRVIDÉK POLGÁROSÍTÁSA

A kiegyezés idején Magyarország és főleg Horvátország területén a török elleni harcok maradványaként külön testet alkotott a bécsi hadügyminisztérium igazgatása alá tartozó katonai határőrvidék, amelynek területén 1869-ben 1,2 millió ember élt. A határőrvidék túlnyomórészt szerb és horvát lakosai állandó katonai szolgálatban álltak, katonai egységekbe voltak szervezve; ennek ellenében bizonyos kiváltságokat élveztek (mentesség a jobbágyterhektől és az állami adótól). A katonai körök csak ideiglenes megoldásnak tekintették a dualizmust, és arra számítottak, hogy a határőrvidéket továbbra is kezükben tartják mint biztosítékot – 1848 mintájára – a magyarok esetleges lázadása ellen, valamint a centralista abszolutizmus visszaállításának lehetséges bázisaként. 1868-ban a hadügyminisztérium tárgyalásba bocsátkozott egy bankkonzorciummal a határőrvidéki erdők egy részének eladása és hasznosítása tárgyában. Ennek híre a határőrök körében heves tiltakozást váltott ki, mert az erdőkre a határőröknek korlátlan haszonélvezeti joguk volt, s elvesztésük súlyos csapást mért gazdálkodásukra.

Ezt az alkalmat használta fel Andrássy arra, hogy a határőrvidék ügyeibe beleszóljon, követelvén a határőrvidék polgárosítását és magyar, illetve horvát igazgatás alá helyezését. A katonai körök ellenállásával szemben 1869-ben elnyerte az uralkodó beleegyezését a határőrvidék fokozatos polgárosításához. A bánáti határőrvidék és a titeli zászlóalj polgári közigazgatás alá helyezését kimondó királyi rendelet 1872. június 9-én jelent meg, s ennek alapján 1873-ban megtörtént a bánáti szerb, román és német határőrezredek beolvasztása Torontál, Temes, Krassó és az újonnan szervezett Szörény megyékbe, a titeli zászlóaljat pedig Bács-Bodrog megyéhez csatolták. A horvát-szlavón határőrvidék polgárosítása több mint egy évtizedig elhúzódott: csak 1881-ben került sor a katonai közigazgatás végleges megszüntetésére és a horvát–szlavón ezredek bekebelezésére Horvátországba.

A volt határőrök állandó katonai szolgálatát megszüntették, számukra is bevezették a polgári lakosságra érvényes általános hadkötelezettséget. Ugyancsak sor került a polgári lakosságot terhelő állami adók bevezetésére is, bár a határőrök átmeneti időre felmentést kaptak bizonyos adónemek fizetése alól, s korábbi kiváltságaik egy részét is megtartották. A határőrvidék nagy kiterjedésű és értékes erdőségeit fele-fele arányban megosztották a kincstár és a volt határőrközségek között.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS RENDEZÉSE

1848 előtt Horvátországhoz hasonlóan történeti-közjogi különállással bírt Erdély is. Az 1848. évi magyar és erdélyi országgyűlés törvénybe iktatta a két ország egyesítését, unióját. Az abszolutizmus nem vette tudomásul az egyesítést, és Erdélyt különálló tartományként igazgatták. Erdély sorsa azonban eldőlt 1865 végén, amikor az újból összehívott erdélyi országgyűlés az unió mellett hozott határozatot, és az uralkodó ezt leiratában elfogadta. 1866-ban az erdélyi képviselők bevonultak a pesti országgyűlésbe.

A románok és szászok képviselői tiltakoztak az unió foganatosítása ellen. A románok ebben az 1863. évi nagyszebeni országgyűlésen szerzett jogaik megsemmisítését látták, a szászok pedig privilégiumaik megszüntetésétől féltek. A magyar uralkodó osztály azonban, különösen az erdélyi birtokos osztály, ebben a kérdésben hajthatatlan volt, mert a magyarság Erdélyben számbeli kisebbségben volt. Jónak látták ezért az erdélyi unió újbóli, nyomatékos törvénybe iktatását (1868: XLIII. tc.). Az unióhoz való ragaszkodás eleve szembeállította a magyarsággal az erdélyi románok vezetőit. Az egyesülés kimondása ellenére Erdély közigazgatási és jogviszonyai még sokáig és sok tekintetben erősen eltértek a magyarországitól, a jogrendszer teljes azonossága a dualizmus végéig sem jött létre.

A kiegyezés előtt a magyar politikai vezetők ismételten ígéretet tettek a magyarországi nemzetiségek megbékítésére, jogaik törvényes kielégítésére. 1866 áprilisában az országgyűlés 40 tagú bizottságot választott a nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozására, ez pedig egy szűkebb albizottságra bízta a tényleges munkálatokat. Mindkét bizottságnak a tagjai között több nemzetiségi képviselő is helyet kapott. A nemzetiségek tehát joggal várták, hogy a nemzetiségi kérdés rendezése meghallgatásukkal, kívánságaik figyelembevételével fog megtörténni.

A dualizmus kétségtelen csapást jelentett a nemzetiségek várakozásaira, elsöpörte a Monarchia föderatív-nemzeti átalakulásába vetett reményeiket, és teljesen kiszolgáltatta őket a magyar hegemóniának. A magyarországi nemzetiségek ezért egyöntetűen, ha egyelőre nem is nyíltan, a dualizmus ellen foglaltak állást. Ebben része volt annak is, hogy egyes nemzetiségi csoportok vezetői (pl. az erdélyi románoké és szászoké) az abszolutizmus idején a bécsi kormány politikája mellett kötelezték el magukat. Ez a körülmény – 1848 emlékei mellett – viszont növelte a magyar közvélemény bizalmatlanságát a nemzetiségek vezetőivel szemben.

1867 februárjában 26 román és szerb képviselő benyújtotta a nemzetiségi albizottsághoz törvényjavaslatát „az országos nemzetiségeknek és nyelveknek Magyarországon leendő szabályozására és biztosítására". A javaslat 1. §-a leszögezte, hogy „a magyarok, románok, szerbek, szlovákok, oroszok és németek egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosíttatik".[8] A hat országos nemzetiség a népesség többsége alapján kikerekítendő vármegyék és kerületek keretei között nyer politikai és nyelvi önkormányzatot. Az így kikerekített megyékben, valamint a városokban és községekben a többség nyelve a hivatalos nyelv, de a többséget számra és jelentőségre nézve megközelítő kisebbség is követelheti nyelvének második hivatalos nyelvként való használatát. Az összes hatóságok és törvényszékek a felek nyelvén folytatják a tárgyalásokat és adják ki határozataikat. A megyék és városok összes hatóságai saját hivatalos nyelvükön érintkeznek a felsőbb állami hatóságokkal. A törvényhozás és a központi hatóságok hivatalos nyelve a magyar, de az országgyűlésen, a központi hatóságok egyes osztályaiban mindegyik nemzet nyelvét szabadon lehet használni. A hat országos nemzet iskoláiban a saját nemzeti nyelv az oktatási nyelv, és az ország történelme mellett a saját nemzeti történelem is kötelező tárgy. Az országos egyetemeken a hat országos nemzet nyelvi és irodalmi tanszékei mellett más tárgyakból is lehetővé kell tenni a nemzeti nyelveken történő vizsgázást.

---

[8] Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Összegyűjt. és jegyz. ell. Kemény G. Gábor (továbbiakban: Kemény G. Gábor, Iratok) I. 1867–1892. Bp. 1952. 5.

A törvényjavaslat szerint az országos nemzeteknek joguk van nemzeti gyűlést, nemzeti kongresszust szervezni kulturális összefogásuk érdekében. Joguk van nemzeti társadalmi egyesületeket, kulturális intézményeket létesíteni, nyilvános gyűléseken és nyilvános épületeken saját zászlójukat használni. A javaslat végül követelte az országos nemzetek „megfelelő" képviseletét a felsőházban, a központi hatóságoknál és minden kinevezéstől függő hivatalban.

A nemzetiségi képviselők javaslatának alapelve a nemzeteknek mint kollektív jogi személyeknek elismertetése. A tervezet a teljes föderalizálás, az autonóm nemzeti területek kívánsága helyett a nyelvhatárok szerint kikerekített megyék keretei között követelt közigazgatási és nyelvi önkormányzatot, ezenfelül országos kultúrautonómiát és arányos részesedést a központi állami intézményekben. A korabeli magyar közvélemény ezt a javaslatot elutasította, elfogadhatatlannak tartotta, inkább provokatív lépésnek, Magyarország földarabolására, a nemzetiségek elszakadására irányuló szándék megnyilvánulásának tekintette.

A magyar politikai élet liberális vezetői, elsősorban Eötvös és Deák, nem akarták elnyomni a nemzetiségeket, sőt óva intették a magyarságot a többi nemzetiség elnyomásán alapuló, csak erőszakos hatalmi eszközökkel fenntartható uralom meghonosításától. „A nemzetiségi kérdésnek megoldása . . . közös érdeke minden nemzetiségeknek, melynél nem egynek suprematiája vagy mesterséges elnyomása, hanem csak az lehet célunk, hogy minden e hazában lakó nemzetiségnek méltányos igényei a lehetőségig kielégíttessenek . . . Az egyedüli út, mely a nemzetiségi kérdés megoldásához hazánkban nyílik, csak az egyéni szabadság teljes biztosításában kereshető."[9] Eötvös elgondolása szerint a nemzetiségek a helyhatósági (községi és megyei) autonómia keretei között érvényesíthetik nemzeti nyelvük, kultúrájuk fenntartását és továbbfejlesztését. A magyar politikai vezetőréteg számára azonban – beleértve a legjobbakat is – Magyarország állami egysége egyértelműen és kizárólagosan a magyarság gazdasági, kulturális és főleg politikai vezető szerepét jelentette. Ezért elutasítottak mindennemű föderalizálási törekvést, sőt bármilyen szűkebb körű területi önkormányzatot is. Nem ismerték el a nemzetiségek kollektív jogi személyiségét és ennek jogait. A nemzeti kérdést a liberalizmus szellemében, a polgári szabadságnak és a szabad nyelvhasználatnak nemzetiségi különbségekre való tekintet nélküli biztosítása alapján kívánták rendezni. Liberális szemléletük az ezen túlmenő, kollektív nemzetiségi követelésekben a rendi idők maradványát látta, aminek a Monarchiában volt is némi alapja (a szerbek és a szászok törekvései rendi privilégiumaik és önkormányzati intézményeik fenntartására; a cseh nagybirtokosok államjogi követelései). Nem voltak hajlandók felismerni és elismerni azt, hogy a nemzetté válás folyamata – a rendi keretekből való kiindulás ellenére – a polgári fejlődés szükségszerű velejárója.

---

[9] Báró Eötvös József, A nemzetiségi kérdés (In: Báró Eötvös József összes munkái. XVI.) Bp. 1903. 40., 100.

A magyar kormány megalakulása után még jóindulatot és türelmet tanúsított a nemzetiségek iránt. Felhatalmazást kért és kapott az országgyűléstől, hogy felfüggessze az 1848:XVI. tc. azon rendelkezését, mely a megyék kizárólagos hivatalos nyelvévé a magyart tette, s megengedte a megyéknek a tanácskozások és a jegyzőkönyvek nemzetiségi nyelveken való vitelét. Az abszolutizmus idején a központi hatóságoknál és a bírói karban magas állásokba jutott nemzetiségi vezetők egy ideig a magyar kormány alatt is állásukban maradtak.

Az országgyűlés nemzetiségi albizottsága 1867 júniusában jelentette, hogy javaslata elkészült. A javaslat egészében véve megismételte az 1861. évi tervezetet, de számos ponton túl is ment rajta, figyelembe vette a nemzetiségek egyes kívánságait. Nem említette a „magyar politikai nemzet" tételét, a nemzetiségek kulturális céljaira államsegélyt ígért. A javaslat tulajdonképpeni szerzője Eötvös József volt, az ő eszméit tükrözte. Szerkezete alulról felfelé épült fel, a községektől a törvényhatóságokon át az országgyűlés nyelvhasználatáig. Az egyes egyén minden fórumon való szabad nyelvhasználatának biztosítása mellett, minden igazgatási fokon a többségi elvet alkalmazta. A községek és törvényhatóságok ügykezelési és jegyzőkönyvi nyelvét egyaránt közgyűlésük szavazattöbbsége dönti el, de hatékonyan biztosította a javaslat a 20%-nyi kisebbség nyelvének használatát is. Ezzel lehetővé tette a nemzetiségek legfontosabb kívánságának kielégítését: politikai érvényesülésüket a megyei önkormányzat keretei között. Az országgyűlésen és a központi hatóságoknál, valamint a megyék és a kormány érintkezésében a magyar államnyelv kizárólagos használatát írta elő. A javaslat utolsó paragrafusa a nemzetiségek egyenjogúságát az „ország sarkalatos törvényének” nyilvánította.

A nemzetiségi albizottság javaslata általánosan kedvezőtlen visszhangra talált. A nemzetiségi sajtó kevesellte, a magyar közvélemény sokallotta a javaslatban foglalt nemzeti jogokat. A magyar birtokos osztály többsége – elsősorban a nemzetiségi területek magyar nemessége – főleg azért fogadta el a kiegyezést, hogy megtarthassa gazdasági és politikai hegemóniáját a soknemzetiségű ország egész területe, valamennyi népe felett. A nemesség azzal érvelt, hogy nem a nemzetiségek kedvéért mondott le 1848-ban privilégiumairól. A nem magyar többségű megyék magyar nemességét „aggodalomba ejté az országgyűlési választmány által igen széles alapra fektetett nemzetiségi törvényjavaslat”, amely – véleményük szerint – a megyéket „kivetkőztetné a magyar nemzeti jellegükből”. Zemplén megye kezdeményezésére a megyék az országgyűléshez küldött feliratokban tiltakoztak a javaslat ellen. „Nemzetiségi ürügyek alatt hazánk feldarabolása céloztatik” – írták a szatmáriak.[10] A feliratok elsősorban a megyékben követelték a magyar hivatalos nyelv kizárólagossá tételét, de akadt olyan is, amelyik azt kívánta, hogy az alsó bíróságoknál is csak a magyar nyelvet lehessen használni.

A nemzetiségi törvény kérdésében tehát az őszinte, következetes liberális vezetők kis csoportja szembekerült a birtokos osztály türelmetlen, a magyar szupremáciát csorbítatlanul fenntartani akaró nacionalista többségével. Ugyanakkor növekedett a feszültség a magyar és a nem magyar politikai vezetők között is. Az erdélyi románok vezetői 1868 május elején Balázsfalván gyűlést tartottak, és egy kiáltványt fogadtak el, amelyben állást foglaltak Erdély önállósága és az 1863. évi nagyszebeni országgyűlés határozatai mellett, valamint tagadták a pesti országgyűlés jogosultságát arra, hogy Erdély számára érvényes törvényeket hozzon. A kiáltvány leközlése miatt a kormány Alexandru Roman, Bihar megyei képviselőt, a *Federaţiunea* című pesti román lap szerkesztőjét perbe fogta, a pesti esküdtszék egy évre ítélte, és büntetését le is töltötte annak ellenére, hogy a kiáltvány aláírói uralkodói kegyelemben részesültek.

---

[10] Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL) Miniszterelnökség levéltára 1867–Ib–156/1761, 1830.

A nemzetiségi bizottság több mint egy évig halasztgatta a törvényjavaslat érdemleges megtárgyalását, végleges megszövegezését. A nemzeti kérdés rendezésének demokratikus és liberális pártolói végül is kisebbségben maradtak: a bizottság által átdolgozott törvényjavaslatban a magyar birtokos osztály többségének a magyar szupremácia erősítésére irányuló törekvése érvényesült.

A NEMZETISÉGI TÖRVÉNY

Közel másfél évi halogatás után 1868 novemberében került a képviselőház elé a megyei nemesség nyomásának engedő új törvénytervezet az országgyűlés központi bizottságának módosításaival. A bevezetés leszögezte, hogy a nemzetiségek egyenjogúsága csak a hivatalos nyelvhasználatra nézve kíván külön szabályozást, alávetve ezt az ország egységének és a közigazgatás célszerűségének. A magyar politikai nemzet tétele ebből a szövegből is hiányzott. Az albizottság eredeti javaslatával szemben az eltérés legfőképpen abban állt, hogy a törvényhatóságok hivatalos nyelvévé a magyart tette, megengedve, hogy a jegyzőkönyvek vitelére a magyar mellett mindazon nyelveket is használhatják, amelyeket a törvényhatósági képviselő-testület tagjainak legalább egyötöde óhajt. Ezeket a kisebbségi jegyzőkönyvi nyelveket kivételesen a belső ügykezelésben is használni lehetett a magyar államnyelv mellett. Ezenkívül majd minden esetben az előző javaslatnak a hatóságok magatartását határozottan előíró „köteles" kifejezését, a kibúvót nyújtó „lehetőségig" kifejezésre változtatták. A törvény például előírta, hogy a törvényhatósági tisztviselők a felekkel szemben „lehetőségig" ezek nyelvét használják, de ezt nem tette feltétlenül kötelezővé. A központi állami szervek nyelvhasználatának meghatározása különös módon kimaradt, az állam hivatalos nyelvét csak a törvényhatóságok kapcsán említették. A javaslat korábbi logikus szerkezete megzavarodott. A nemzetiségek egyenjogúságának az ország sarkalatos törvényévé nyilvánítása elmaradt.

A képviselőházi vita első szónoka Deák Ferenc volt, aki egy módosított javaslatot nyújtott be. Deák a törvény bevezetésében két fontos alapelv beiktatását kívánta. „Az én meggyőződésem az, hogy Magyarországban egy politikai nemzet létezik: az egységes oszthatatlan magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogú tagja. A másik amit tartok és hiszek: hogy ezen egyenjogúságot csak az országban dívó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, s erre nézve is csak annyiban lehet külön szabályok alá vonni, amennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat lehetősége, czélszerűsége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszi."

Ezenkívül Deák a magyar államnyelv első helyen való törvénybe iktatását kívánta. „A nemzet említett politikai egységénél fogva az, a mi az állam összes nevében történik, nem történhetik többféle nyelven: annak az állam nyelvén, magyar nyelven kell történnie." Ennélfogva a törvényhozás és a kormány nyelve a magyar. A képviselőház elé került javaslat logikátlan felépítését joggal kifogásolva, Deák szerkezeti módosítást javasolt. Deák javaslata felülről lefelé, az állam központi szerveitől a törvényhatóságokon át a községekig és egyénekig tárgyalja a nyelvhasználat kérdését. Az egyes paragrafusokat egyébként lényegében változatlanul átvette a központi bizottság javaslatából. Deák szerkezeti módosítása ellentétben állt a korábbi tervezetek Eötvös felfogását tükröző ellentétes irányú felépítésével. Ez a különbség a liberális táboron belüli nézeteltérésekre is rávilágít.

Deák elsőrendű fontosságúnak tartotta az ország politikai egységének, a magyar államnyelvnek kihangsúlyozását, a fölzaklatott magyar politikai közvélemény megnyugtatása érdekében is, de az alsóbb fokokra nézve véleménye eltért a többségtől, sőt a javaslattól is. „Lefelé azonban – mondta – a megyéknél, törvényhatóságoknál, községeknél, egyháznál én nem idegenkedem semmit az egyenjogúságot nem korlátolni s annak tág tért adni; úgy az igazságszolgáltatásnál is az alsóbb bíróságokat illetően, de nem a föllebbvitelieket."[11] Beszédében elítélte azt a nézetet, hogy a perlekedést csak magyar nyelven lehessen folytatni, és az esküdtszéki eljárás bevezetésével kapcsolatban az anyanyelv használatát pártolta.

A nemzetiségi képviselők hevesen támadták a központi bizottság és Deák javaslatát. Főképpen azt kifogásolták, hogy a törvényjavaslat nem a nemzetiségek egyenjogúságáról szól, hiszen a nemzetiségeket politikai tényezőként el sem ismeri. Rámutattak a nemzeti eszme megállíthatatlan térhódítására, és emlékeztették a magyarságot saját nemzeti küzdelmeire.

---

[11] Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÓNYI MANÓ (továbbiakban: Deák Ferencz beszédei) VI. 1868–1873. Bp. 1898. 101–102.

Az egyetlen magyar politikai nemzet elvét és az államnyelv használatának széles körű kiterjesztését a magyar szupremácia eszközeiként bélyegezték meg. Svetozar Miletić, szerb képviselő hangsúlyozta, hogy Magyarország államszervezetét nem lehet a nyelvileg egységes nyugateurópai nemzetállamok mintájára felépíteni. „A több nemzetiségű államnál kell, hogy az minden nemzetiségek jellegét magán viselje, hacsak nem akarja, hogy a nemzetiségek elemeit feloldó elemekké tegye. Ezen jelleg két módon nyerhet politikai kifejezést: az állami föderációban ... vagy az állami szervezet azon rétegében, mely ... az ún. önkormányzat körébe esik."[12] Magyarországon mindkét jellegnek érvényesülnie kell, ha a nemzetiségeket ki akarja elégíteni: a föderációnak a Horvátországhoz és Erdélyhez való területi autonómián alapuló közjogi viszonyban; a szűkebb Magyarország nemzetiségei tekintetében pedig a municipális szerkezet keretében megvalósuló önkormányzatnak. A nemzetiségi képviselők egyébként saját, már ismertetett törvényjavaslatuk mellett foglaltak állást, amely kisebbségi javaslatként szintén a Ház elé került. A. Vlad román képviselő azt indítványozta, hogy a benyújtott törvényjavaslatok elvetésével fogadják el az 1861. évi nemzetiségi bizottság által készített javaslatot, mégpedig A. Dobrzanszky módosításaival.

A magyar képviselők egyöntetűen élesen elutasították a nemzetiségi képviselők javaslatait. A vita egyre hevesebbé és feszültebbé vált. Tisza Kálmán azzal fenyegetőzött, hogy kíméletlenül végrehajtják a fennálló nyelvi törvényeket. A képviselőház végül is megszavazta Deák javaslatát, 24 ellenzéki nemzetiségi képviselő kivételével, akik tiltakozásul kivonultak az ülésteremből.

A nemzetiségi törvény nem teljesítette a nem magyar népek legfontosabb politikai kívánságát: nem ismerte el a nemzetiségek létét, nem engedélyezett számukra kollektív nemzetiségi jogokat és politikai intézményeket, s erősen korlátozta a nemzeti nyelvek érvényesülését a törvényhatósági önkormányzat keretei között. A nemzetiségi képviselők tiltakozó nyilatkozata és távozása után Deák Ferenc kijelentette: „Magyarországban a nemzetiségeknek mint ilyeneknek képviselői nincsenek."[13] Ez a merev magatartás a korábban sokat hangoztatott megbékélés helyett a nemzetiségekkel való szakításhoz, majd kíméletlen ellenségeskedéshez vezetett.

---

[12] Kemény G. Gábor, Iratok. I. 147.

[13] Deák Ferencz beszédei. VI. 1868–1873. Bp. 1898. 112.

A nemzetiségi törvény (1868: XLIV. tc.) végső formájában is liberális szellemű volt. A nem magyar anyanyelvű állampolgároknak jóval több lehetőséget nyújtott anyanyelvük használatára, mint az 1848 előtti nyelvtörvények. Bármilyen nemzetiségű állampolgár anyanyelvén szólalhatott fel a községi, a törvényhatósági és az egyházi gyűléseken, anyanyelvén intézhetett beadványokat valamennyi hatósághoz – a kormányhoz is –, s azokra anyanyelvén is választ kellett kapnia. A törvényeket az országban lakó valamennyi nemzetiség nyelvén ki kellett adni. Az alsó fokú (a községi és járási) bíróságok előtt bárki anyanyelvén pereskedhetett. A felsőbb állami bíróságok hivatalos nyelvévé a törvény a magyart tette, a fellebbezés folytán elébük kerülő nem magyar nyelvű perek anyagának magyarra fordításáról a bíróságnak kellett gondoskodnia állami fordítók által, s a felek e felsőbb fokú bíróságok végzéseit, határozatait és ítéleteit anyanyelvükön is kézhez kapták. A községek maguk határozták meg jegyzőkönyvi és ügykezelési nyelvüket. A törvényhatóságokban azonban a magyar hivatalos nyelv mellett a nemzetiségi nyelveknek csak a második (vagy harmadik) jegyzőkönyvi nyelv és a kisegítő ügykezelési nyelv alárendelt szerepe jutott. Az országgyűlés és a kormány hivatalos nyelve kizárólag a magyar volt.

Teljesen szabad nyelvhasználatot biztosított a törvény az egyházaknak az egyházközségek, a felsőbb egyházi hatóságok és az egyházi bíróságok szintjén egyaránt. Kimondotta, hogy bármely nemzetiségű állampolgárnak jogában áll közművelődési, tudományos, művészeti és gazdasági egyesületeket, társulatokat és intézményeket létesíteni, s azok nyelvét szabadon meghatározni. Nemcsak a községek, egyházközségek és magánszemélyek számára biztosította a jogot, hogy az általuk alapított és fenntartott iskolák oktatási nyelvét maguk határozhassák meg, hanem az államnak is előírta, hogy „az állami tanintézetekben köteles a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegben együttélő polgárai az általuk lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik" (17. §). Végül kimondotta a törvény, hogy „valakinek a nemzetisége ezután sem tekinthető az országban létező bármely hivatalra vagy méltóságra való emelkedés akadályául. Sőt inkább az államkormány gondoskodni fog, hogy az országos bírói és közigazgatási hivatalokra s különösen a főispánságokra a különböző nemzetiségekből a szükséges nyelvekben jártas s másként is alkalmas személyek a lehetőségig alkalmaztassanak" (27. §).[14] Az 1868. évi nemzetiségi törvény liberális jellegét később a nemzetiségek képviselői is elismerték és végrehajtását követelték.

Hunfalvy Pál rámutatott, hogy a korabeli Európában – Svájcot kivéve – a nemzetiségi kérdés sehol sem volt külön törvénnyel rendezve. Azt is jól látta, hogy Magyarország – sajátos nemzetiségi helyzete folytán (a nemzeti kisebbségek a lakosság felét tették ki) – egyik európai ország nemzetiségi politikáját sem követheti, különösen nem az elnyomás és a beolvasztás politikáját. A magyar politikai vezetők egy részének ez a józan felismerése a dualizmus rendszerének megszilárdulásával párhuzamosan egyre inkább elhalványult, és helyet adott a magyar szupremácia erősítésére törekvő türelmetlenül nacionalista, sőt soviniszta áramlatnak.

A nemzetiségi törvény legnagyobb fogyatékossága az volt, hogy megsértése ellen sem szövegében, sem más jogintézményben nem nyújtott semmi biztosítékot, semmi jogorvoslati lehetőséget. Ellenkezőleg, maga a szöveg számos kibúvóra adott alkalmat a hatóságoknak a magánfelekkel való érintkezése, az állami iskolák oktatási nyelve, a nemzetiségi tisztviselők alkalmazása kérdésében. Ennek következtében a törvény sok tekintetben nem érvényesült a gyakorlatban. A későbbi magyar kormányok növekvően türelmetlen nacionalista politikája ellentétbe került az 1868. évi nemzetiségi törvény liberális szellemével.

2. A DUALIZMUS RENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON

A KIEGYEZÉS FOGADTATÁSA ÉS ELLENZÉKE

A kiegyezés első következményeit: az alkotmányosság helyreállítását, a felelős kormány kinevezését, a megyék autonómiájának visszaállítását, a sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadságot Magyarország népe örömmel fogadta. Az önkényuralom hosszú évei után az alkotmányos szabadság bevezetése a társadalmi-politikai élet gyors megélénküléséhez vezetett. Tömegesen alakultak különféle társadalmi egyesületek, körök, kaszinók, gyakoriak voltak a népgyűlések. A politikai szabadság légkörében sok addig elfojtott keserűség, elszenvedett sérelem tört felszínre.

---

[14] Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 492., 494.

A koronázás napján általános amnesztiát hirdettek az összes politikai elítéltnek; ez lehetővé tette, hogy az emigránsok hazatérhessenek, feltéve, hogy a királynak és az ország törvényeinek hűséget fogadnak. A nemzet ezen túlmenőleg elégtételt követelt a szabadságharc katonáinak és áldozatainak. Az ellenzék a rokkant honvédek, valamint a honvédek özvegyei és árvái számára államsegélyt, továbbá a volt honvédeknek nyugdíjat kívánt. A kormány azonban ezt az uralkodóra való tekintettel nem teljesítette, bár a királyi pár az 50–50 ezer arany koronázási ajándékot a rokkant honvédeknek, valamint a honvédözvegyeknek és -árváknak adományozta.

A közélet fellendülése során egyre erősebben nyilvánult meg a kiegyezés ellenzéke. A kiegyezés ellenfeleinek Kossuth nevezetes Kasszandra-levele adta meg a jelt a szervezkedésre és a politikai fellépésre. Kossuth szavának igen nagy súlya volt. Személye a magyar nép szemében szimbólummá vált, ő volt az 1848-as forradalom és szabadságharc megtestesítője. Ezt Deák Ferenc is elismerte éppen a kiegyezési törvény vitáján mondott beszédében.

Kossuth szavára a honvédegyletek mozgalma rövidesen politikai térre is kiterjedt: követelték a honvédség visszaállítását, az önálló magyar hadsereget. A kormány egy darabig tűrte a mozgalmat, sőt amíg a hadügy végleges rendezéséről folytak tárgyalások, fel is használta a katonai körökkel szemben. Amikor azonban a honvédegyletek október 6-ára országos gyűlést terveztek, ezt a kormány betiltotta, majd az egyletek politikai működésének leszerelésére, elaltatására törekedett. A honvédegyletek élére az emigrációból hazatért egykori honvédtábornokok és tisztek álltak, akik a kormánypárthoz (Klapka, Türr) vagy a balközéphez (Perczel) csatlakoztak, és mindent megtettek a volt honvédek forrongó hangulatának lecsendesítésére, Kossuth befolyásának ellensúlyozására. Végül a kormány nem engedélyezte a honvédegyletek politikai tevékenységét, csak segélyegyletekként működhettek tovább.

A kormány mindjárt működése kezdetén ellentétbe került számos megyével. A megyei középbirtokos nemesség a központosító törekvésektől féltette legfőbb hatalmi bázisát, a megyei autonómiát. Nyáry Pál, Pest megye ellenzéki alispánja azt hirdette, hogy a megyék nincsenek a kormánynak alárendelve, hanem mellérendelve. A baloldali többségű Heves megye tiltakozott a kiegyezés ellen és tisztviselőit arra utasította, hogy a kormányrendeleteket csak a megye engedélyével hajtsák végre. A kormány kénytelen volt erélyesen fellépni, s Heves megye határozatát megsemmisítette.

Rövidesen kitűnt, hogy a nemzeti közvélemény és a nép jelentős része továbbra is Kossuthot tekinti vezérének. Egyes megyék és községek bizalmi nyilatkozatot küldtek neki, több megüresedett választókerületben országgyűlési képviselőnek választották meg és hazahívták. Kossuth a hívást válaszleveleiben elhárította; ismételten kifejtette a kiegyezés kritikáját, s éreztette, hogy ő nem vállalja a Habsburg-királyra és a kiegyezést is magába foglaló országos törvényekre teendő hűségesküt. Kossuth élete végéig emigrációban maradt, és Magyarországnak a teljes állami függetlenségre való igényét képviselte. A váci választókhoz intézett levelében megismételte keserű jóslatát: „Ne ajánlkozzék Magyarország máglyának, melyen a történelem kérlelhetetlen logikája az osztrák sast elégeti." Nézete szerint az osztrák birodalom valamennyi nemzetének önkormányzatot kell adni az 1848-as magyar törvények mintájára. „Én az osztrák ház uralmát hazám függetlenségével s önállásával incompatibilisnek hiszem"[15] – jelentette ki. Felszólította a törvényhatóságokat, tiltakozzanak a kiegyezés ellen.

Kossuth levelei a szélsőbal lapjában, a *Magyar Újság*-ban jelentek meg, és erős visszhangot váltottak ki a közvéleményben. 1867 augusztus végén a kormány erélyes lépésre határozta el magát. A *Magyar Újság*-nak a váci levelet tartalmazó példányát lefoglaltatta, majd sajtópert indított az újság szerkesztője, Böszörményi László ellen, aki a szélsőbal legradikálisabb, közmegbecsülést élvező képviselője volt. A képviselőház kormánypárti többsége felfüggesztette Böszörményi mentelmi jogát, az esküdtbíróság pedig törvényes alap nélkül egy évi fogházra ítélte. Böszörményi súlyos betegen került fogházba, és miután elutasította a felajánlott kegyelmet, 1869 márciusában ott halt meg.

---

[15] Kossuth Lajos iratai. Sajtó alá rend. KOSSUTH FERENCZ (továbbiakban: Kossuth Lajos iratai) VIII. Bp. 1900. 41–42.

A váci levél után Eger város képviselő-testülete tüntető bizalmi nyilatkozatot küldött Kossuthnak. A belügyminiszter rendeletet intézett Heves megyéhez, amelyben Kossuthot a „haza elleni hűtlenség bűnével" vádolta, és követelte a megye hatósága alá tartozó egri határozat megsemmisítését. Heves megye azonban közösséget vállalt az egri határozattal. Erre a kormány királyi biztost küldött ki, aki a megye közgyűlését feloszlatta és önkormányzatát felfüggesztette.

A hevesi ügy a képviselőházban a kormány és az ellenzék összecsapását váltotta ki. A szélsőbal a kormány vád alá helyezését indítványozta, az egész ellenzék a megyei autonómia érinthetetlenségének biztosítását kívánta. A kormánypárt viszont elengedhetetlennek tartotta a megyéknek a felelős parlamenti kormány alá rendelését. Deák Ferenc kifejtette nézetét a kiegyezés utáni teendőkről: „tagadhatatlan, hogy van alkotmányos életünk, melyben élünk és mozgunk. Van-e, a ki azt állítaná, hogy politikai állásunk, alkotmányos törvényeink fejlesztése már be van fejezve, hogy annak minden része változhatatlan, hogy fejlődésben, szellemi és anyagi téren haladni többé nem akarunk? De ha fejleszteni akarjuk törvényeinket, institutióinkat és erőinket, annak eszközlésére tér kell, melyen mozoghassunk, és e tért legalább visszaállították törvényeink."[16]

A parasztság és a munkásság számára Kossuth neve egyet jelentett a társadalmi forradalommal, a jobbágyfelszabadítással, a polgári egyenjogúsítással. 1867 őszén a parasztság körében is erős ellenzéki hangulat alakult ki. A kormánynak sürgősen bevételekre volt szüksége, és a parlament felhatalmazása alapján elrendelte az abszolutizmus által kivetett esedékes és hátralékos adók gyors és maradéktalan behajtását. Folytatták a felemelt létszámú újoncozást is. Ezek az intézkedések az abszolutizmus keserű emlékeit idézték fel, s fölöttébb népszerűtlenek voltak, különösen a parasztság körében. Emellett a parasztság kérvények és küldöttségek útján ostromolta a kormányt és az országgyűlést, hogy a sérelmes úrbérrendezési ítéleteket semmisítsék meg, a földbirtokrendezés elintézetlen kérdéseit a parasztok javára oldják meg. A parasztság számára a 48-as alkotmány egyet jelentett a 48-as jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztésével; ezt várta és remélte a kiegyezés után.

---

[16] Deák Ferencz beszédei. V. 1867–1868. Bp. 1898. 275–276.

A parasztság körében gyorsan terjedt a szélsőbal által indított demokrata körök mozgalma; 1867 végén megalakult a pesti demokrata kör, mely a szabadság, egyenlőség, testvériség elveinek érvényesítését és „az 1848-iki teljes alkotmány" visszaállítását tűzte ki célul. 1868 elején vidéken is gyors ütemben alakultak a demokrata körök, amelyek bizalmi nyilatkozatokat küldtek Kossuthnak és a közös ügyek elleni tiltakozó petíciókat az országgyűlésnek.

A demokrata körök mozgalma különösen az alföldi mezővárosokban terjedt és vonzott nagy tömegeket. Ezekben az óriási falvakban a földtelen és törpebirtokos szegényparasztok nagy tömege koncentrálódott, akik már az abszolutizmus idején éles ellentétbe kerültek a nagygazdákkal és a városi vezetőséggel a közlegelők felosztása és a községi önkormányzat ügyeinek kérdésében. Az alföldi demokrata körök szervezésében döntő szerepe volt a helyi városi vezetőséggel szembeszálló kecskeméti ügyvédnek, Asztalos Jánosnak. Az általa szervezett összejöveteleken felolvasták a szélsőbal lapját, Kossuth leveleit, támadták a városi urakat, és leleplezték visszaéléseiket. A mozgalom lelkes visszhangot váltott ki a szegényparasztságban, mely a puszták és legelők „igazságos" felosztásáért, a városi vezetésben való befolyásért küzdött. Hódmezővásárhelyen a szegényparasztság a nagybirtok ellen is fellépett.

A választójog nélküli szegényparasztság földszerző és politikai törekvéseinek megnyilvánulása megrettentette a földbirtokos osztályt. A tömegmozgalmat a Tisza Kálmán vezette balközép is erélyesen elítélte. A demokrata körök mozgalmának fordulata, szegényparaszti forradalmi jellege a szélsőbal vezetőségét, sőt Kossuthot is aggodalomba ejtette; nyíltan elítélték Asztalos „túlkapásait".

Végül a kormány erőszakkal törte le a veszélyesen terjedő mozgalmat. Asztalos 1868. április 14-ét, a Függetlenségi Nyilatkozat évfordulóját megelőző húsvéthétfőre gyűlést hirdetett Kiskunfélegyházára. A kormány rendeletére ott letartóztatták, és a városháza pincéjébe zárták. A tömeg megtámadta a városházát, hogy vezérét kiszabadítsa. A kirendelt katonaság sortüze vetett véget a mozgalomnak. A demokrata körök 60 szervezőjét – nagyrészt vidéki tanítókat, ügyvédeket – letartóztatták, közülük több mint harmincat börtönre ítéltek.

Az alföldi szegényparaszti tömegmozgalom fordulatot idézett elő a politikai élet vezetését kezében tartó birtokos osztály magatartásában.

A kiegyezéssel elégedetlenek tábora ezután tartózkodott attól, hogy a dualista rendszer ellen a népre támaszkodjon, tömegmozgalmat szervezzen. A kiegyezés és a kormány bírálata csak parlamentáris úton, a parlamenti pártok keretei között folytatódott.

MAGYARORSZÁG TÁRSADALMI-POLITIKAI STRUKTÚRÁJA

A magyar társadalmi és politikai közélet főszereplői a kiegyezés idején is a régi középnemesség tagjai, illetve ezek utódai voltak, kiegészülve a nem nagyszámú, hozzájuk hasonuló polgári származású értelmiséggel (honoratiorok). A középnemesség fellegvára, társadalmi és politikai tevékenységének legfőbb színtere századokon át a vármegye volt. 1848-tól a képviselőházon keresztül döntő részesedést nyert az államhatalomban is. Az évszázados függetlenségi küzdelmekben és különösen az 1848-as szabadságharcban játszott vezető szerepe azzal az erős nemzeti és politikai öntudattal töltötte el a középnemességet, hogy egyedül alkalmas és hivatott Magyarország integritásának és önállóságának megőrzésére, a magyar politikai élet vezetésére a jelentős részben elnemzetietlenedett aulikus és konzervatív arisztokráciával, valamint a nagyrészt német polgársággal szemben. A kiegyezés idején ez a meggyőződés meg is felelt a tényleges társadalmi erőviszonyoknak.

A középnemesség nem volt modern polgári osztálykategória, hanem még a kiegyezés idején is a rendi társadalom kereteit őrizte, több társadalmi réteget ölelt fel. Vezetői között voltak nem arisztokrata nagybirtokosok (Tisza, Lónyay), akik egyes megyékben a legnagyobb tekintélyt élvezték, és kezükben tartották a vezető pozíciókat. A nemesi középosztály zömét a középbirtokosok tették ki. Alsó rétegük, a 100–200 holdasok, birtokosztódás és anyagi tönkremenés következtében tömegesen, gyors ütemben csúszott le a birtoktalan nemesek seregébe. A kiegyezés idején a közéletben szereplő középnemesek jelentős része már eleve csekély birtokú vagy birtoktalan (armális) nemes, többségében jogi végzettségű értelmiségi (ügyvéd), hivatalnok volt. A középbirtokosok, a nemesi és polgári származású értelmiség együttvéve igen széles nemesi jellegű úri középosztályt alkottak. Ez a középosztály lényegesen különbözött a nyugat-európai polgári társadalmak ipari-kereskedelmi polgárokból és a hozzákapcsolódó értelmiségből álló középosztályától. Az ipari-kereskedelmi és értelmiségi polgárság Magyarországon számában és társadalmi súlyában elenyésző volt az úri középosztályhoz képest.

A nemesi középosztály politikai állásfoglalását saját vezető szerepének, uralmának fenntartása, kiszélesítése és amit ezzel azonosnak vélt: Magyarország belpolitikai önállóságának és a magyar nemzeti hegemóniának a biztosítása határozta meg. Egységesen szembeszállt tehát minden olyan tendenciával, amely egyfelől az udvari és ausztriai körök részéről Magyarország belpolitikai önállóságát, másfelől a parasztság, a polgárság vagy a nemzetiségek részéről a nemesi középosztály gazdasági vagy politikai túlsúlyát veszélyeztette. A kiegyezés idején még általában a reformkori és 48-as liberális eszmék tisztelete jellemezte politikai magatartását. Ezeken az általános alapelveken belül azonban a középnemesek egyéni politikai nézetei mind a nemzeti függetlenség, mind a polgári haladás kérdésében erősen eltérőek, gyakran kialakulatlanok, ellentmondóak voltak. Ennek megfelelően konkrét állásfoglalásaikban is ingadoztak. Még leginkább a középnemességhez csatlakozó polgári származású értelmiség tűnt ki következetesebb, polgári liberális gondolkodásával.

A középnemességen belül a gazdasági helyzet és a politikai magatartás alapján több csoportot különböztethetünk meg. A Dunántúlon, a Kisalföldön és Pest megyében a kedvező piaci viszonyok, a gazdasági élet magasabb színvonala mind a középbirtokosok, mind az értelmiségiek számára a tőkés fejlődés lehetőségének jobb kihasználását, nagyobb jövedelem biztosítását eredményezte. E tájak középnemességének erős érdeke fűződött az Ausztriával való forgalom növeléséhez, és inkább a kiegyezés támogatására hajlott. Magyarország északkeleti és keleti részeinek középnemesei viszont még a tőkés gazdálkodásra való áttérés nehézségeivel küszködtek, többségükben protestánsok voltak, és erősebben őrizték a hagyományos függetlenségi, kuruc gondolkodást. Azokban a megyékben azonban, ahol a magyarság kisebbségben volt – főleg Erdélyben –, a nemzetiségi polgárság előretörésétől való félelmében a középnemesség hagyományai ellenére a kiegyezést és a magyar központi kormányhatalom erősítését támogatta.

A magyar politikai közélet másik meghatározó tényezője a főrendek, a nagybirtokos arisztokrácia és a főpapság. A szerkezetében változatlanul fenntartott főrendiházban személyes részvételükkel közvetlenül érvényesíthették politikai akaratukat. Az arisztokrácia is több, egymástól eltérő csoportra oszlott. Az egykori királyi Magyarország területén (Dunántúl, Felvidék) egyrészt az ún. indigénák (külön törvénnyel honosított külföldi főurak), akik többnyire nem is laktak Magyarországon, másrészt az aulikus, konzervatív arisztokraták voltak többségben. Ők voltaképpen a Monarchia nemzetek feletti, az udvarhoz tartozó uralkodó rétegét képviselték; egyúttal a legnagyobb gazdasági és politikai hatalommal bírtak. A nagybirtokos arisztokrácia másik, nagy latifundiumokkal többnyire nem bíró és lazább bécsi összeköttetésekkel rendelkező csoportja a tőkés fejlődésre való áttérés gondjaiban osztozott a jómódú középnemességgel, s annak idején aktívan részt vett a liberális reformmozgalomban, sőt a szabadságharcban is. E liberális arisztokráciának számos tagja a kiegyezés után is helyet foglalt a képviselőházban és a kormányban. Külön csoportot alkotott az erdélyi, túlnyomórészt protestáns arisztokrácia, mely birtokai jövedelménél fogva inkább a magyarországi jómódú középbirtokosság szintjén állott. Függetlenségi hagyományai, vallása és gazdasági viszonyai következtében politikailag ez a csoport is a liberális nemesi középosztályhoz csatlakozott.

A kisnemesség tömegei, akik nem rendelkeztek az úri életformát biztosító birtokkal vagy értelmiségi foglalkozással, nem tartoztak a nemesi középosztályhoz. Lassanként beolvadtak a parasztságba és a vidéki kisiparosságba. De mivel nemesi jogon választójoguk volt, és hagyományaiknál fogva politizáló réteget alkottak, megkülönböztetett politikai jelentőségük, főleg a parasztság körében gyakorolt befolyásuk még hosszú ideig fennmaradt.

Az ipari-kereskedelmi polgárság gazdasági és politikai súlya a kiegyezés idején még csekély volt. A szabad királyi városok többségében (kivált a Felvidéken és Erdélyben) az ipari és kereskedő polgárság nagyrészt német volt, kezében tartotta a városi vezetést, és ugyancsak szerzett jogon megtartotta választójogát. A magyarlakta területeken (az Alföldön és a Dunántúlon) egyes városokban élt ugyan magyar kézművesréteg, de nem játszott szerepet a városi vezetésben, és ipari tevékenységét főleg a gyáriparral szemben pusztulásra ítélt iparágakban folytatta. A polgárság rohamosan gyarapodó csoportját alkotta a zsidó kereskedőréteg, mely a kereskedelmi és ipari tőkés vállalkozások túlnyomó részét kezében tartotta. A leggyorsabban fejlődő városok (Pest, Temesvár, Nagyvárad, Arad stb.) gazdasági életében már a kiegyezés idején domináló szerepet játszott.

A polgárság az ipari-kereskedő városokban helyi hatalomhoz jutott, de az országos közéletben csekély szerepet játszott. A parlamentben csak néhány polgári képviselő volt. A polgárság érdekeit az országos politikában a nemesi képviselők megnyerése útján érvényesítette. Deák Ferenc 1861 óta Pest-Belváros képviselője volt.

A parasztság számára sem a kiegyezés előtt, sem utána nem volt megfelelő fórum, hogy szavát a politikai életben hallassa. Minden 1/4 telekkel vagy ennek megfelelő földdel rendelkező parasztnak volt ugyan választójoga, ami a birtokos parasztságnak hozzávetőleg 20–25%-át jelentette, de ez a széles réteg csak szavazó tömeg volt. A parasztok szavazatait tekintélyükkel, gyakran fenyegetéssel és vesztegetéssel a földesúr gazdatisztjei, a főszolgabírák és a papok irányították. A mezővárosok és a szabad (jász-kun és hajdú) kerületek magyar parasztsága öntudatosabb, a politikában tájékozottabb volt, nem állt földesúri nyomás alatt, és szavazataival majdnem mindig az ellenzéket támogatta. A kiegyezés idején a parasztságnak még helyi hatalma sem volt. A községekben a nagygazdáknak is csak másodlagos szerep jutott az egykori földesúr mellett. A parlamentben a parasztságot csak egyetlen cikluson át képviselte Táncsics Mihály. A parasztság nagy többségének nem volt választójoga és semmiféle politikai szava.

A nemzetiségek vezetői az összes előbbi társadalmi réteg soraiból kerültek ki. Akadtak köztük főpapok, nagybirtokosok, nemesi értelmiségiek, többségükben azonban a vidéki kispolgárságból és polgári értelmiségből származtak. A nemzetiségi parasztok között a választásra jogosultak aránya az országos átlagnál alacsonyabb volt. Politikailag kevésbé voltak tájékozottak, és fokozottan érvényesült velük szemben a földesúri, közigazgatási nyomás. Ezért nem tudtak megfelelő támogatást nyújtani a nemzetiségi politikai vezetőknek.

Közvetlenül a kiegyezés után, az egyesülési szabadság új feltételei között kezdte meg a szervezkedést a magyar társadalom új osztálya: az ipari munkásság. A választójogosultságból a munkások ki voltak zárva, de már eleve országos politikai igényekkel, programmal léptek fel. A magyar politikai élet vezetői kezdetben arra törekedtek, hogy a munkásságot a maguk pártpolitikai céljainak megnyerjék. Ennek kudarca után a munkások szervezkedését fokozódó mértékben a rendőri elnyomás eszközeivel kezelték.

A PÁRTVISZONYOK ALAKULÁSA A KIEGYEZÉS UTÁN

A kiegyezés megkötése előtt ennek feltételeire és formájára nézve jelentős nézeteltérések álltak fenn a parlament különböző csoportjai között, de határozott pártkeretek még nem alakultak ki; a képviselők egyazon klubban jöttek össze. A politikai szabadság helyreállítása, majd a kiegyezés konkrét problémái vezettek a parlamenti csoportok szétválásához és a pártok megalakulásához. 1866 végén Deák hívei hosszas unszolására beleegyezett, hogy külön Deák-kört alakítsanak a kiegyezés védelmére. Ugyanakkor külön körben tömörült a baloldal. Az utóbbi táboron belül már 1865 végén elkülönült egy kis csoport, a szélsőbal, de ez még hosszú ideig szoros kapcsolatban állt a balközéppel, és csak 1868-ban alakult külön párttá.

A három politikai párt társadalmi jellegét Magyarország társadalmi-politikai struktúrája határozta meg. Nem meglepő tehát, hogy mindhárom pártban vezető szerepet játszott a nemesi középosztály. A három párt eltért azonban egymástól a középnemesség egyes csoportjainak súlya, valamint a többi társadalmi réteg részvétele szempontjából.

A Deák-párt zömét a nemesi középosztály főleg nyugat-magyarországi jobb módú, polgárosodottabb elemei alkották. A kormánypártot támogatták a nemzetiségi területek magyar földbirtokosai, elsősorban az erdélyi képviselők. A párt vezető csoportját az ún. centralisták (Eötvös, Csengery, Trefort, a kiegyezés idején Horvát Boldizsár is) alkották, akik Deák szűkebb munkatársi köréhez tartoztak. Ők voltak a Deák-párt és a kormány legaktívabb tagjai. Publicisztikai írásaik, melyekben liberális eszméiket, a modern polgári államszervezet megvalósítására irányuló törekvéseiket fejtették ki, irányadók voltak a korabeli politikai ideológiában. Az emigrációból hazatérő és a Deák-párthoz csatlakozó képviselőknek (Pulszky, Klapka, Türr) szintén jelentős szerepük volt a liberális polgári eszmék hirdetésében és a Deák-párt megszilárdításában. A Deák-pártba tartozott a liberális nagybirtokos arisztokrácia nagy része és az erdélyi arisztokraták. A liberális arisztokrácia kiemelkedő képviselői (Andrássy Gyula, Wenckheim Béla) jelentős szerepet játszottak a Deák-párt és kormány vezetésében.

Külön csoportot alkottak a konzervatívok, akik a kiegyezés után szintén a Deák-pártban húzták meg magukat. Az abszolutizmus alatt kompromittált konzervatív arisztokraták a kiegyezéskor visszavonultak az aktív politikai élettől, de kevésbé ismert politikusaik, képviselőik (főleg ügyvédjeik) helyett kaptak a Deák-pártban.

Végül a kormánypárt tagja volt a pesti nagypolgárság egy díszképviselője, Wahrmann Mór és a nagypolgársághoz közelálló publicista, Falk Miksa. A Deák-pártnak mintegy 250 képviselővel jelentős többsége volt az 1867. évi parlamentben. A mandátumok tekintélyes részét földesúri és közigazgatási nyomásnak köszönhette, de országszerte számíthatott a vagyonos, jómódú birtokosok, az értelmiség, a városi polgárság és a nagygazdák támogatására.

A balközép egységesebb jellegű volt, mint a Deák-párt. Vezetői középnemesi nagybirtokosok (Tisza Kálmán, Móricz Pál) és jómódú középbirtokosok (Ghyczy Kálmán, Nyáry Pál, Perczel Mór) voltak, emellett a liberális arisztokrácia néhány képviselője is helyet foglalt benne (gróf Károlyi Ede, báró Podmaniczky Frigyes). A párt fő bázisa a tiszántúli protestáns középbirtokos nemesség volt. A baloldalhoz vonzódtak általában a magyar lakosság nem jómódú vidéki középrétegei, közülük is különösen a nemesi származásúak. A párt mintegy 100 képviselővel számottevő erőt jelentett a képviselőházban.

A szélsőbal társadalmi jellege erősebben eltért a két nagy pártétól. Képviselői között akadt nemesi nagybirtokos is, de vezetői többségükben kis- és középbirtokos nemesek (Madarász József, Kállay Ödön), birtoktalan nemesi és polgári értelmiségek (Böszörményi László, Csiky Sándor, László Imre, később Irányi Dániel, Simonyi Ernő, Helfy Ignác) voltak.

A párt tömegbázisa részben azonos volt a balközépével; szavazói főleg a még választójoggal rendelkező legalsó magyar társadalmi rétegekből kerültek ki, mint a mezővárosok öntudatos birtokos parasztsága, a magyar városok szegényebb értelmisége és kézműves kispolgársága (ez utóbbiak képviseletében lépett fel Vidats János, aki maga középpolgár gépgyáros volt). Az előbbi rétegek kisnemesi származású elemei különösen buzgó hívei voltak a szélsőbalnak és a parasztság, kispolgárság körében élvezett befolyásuk révén a párt legjobb szervezőivé váltak. A párt mintegy 20 főnyi csoportja állandó érintkezésben és tulajdonképpen parlamenti szövetségben állt a balközéppel.

A kiegyezés utáni évtizedek magyar politikai pártjai nem voltak homogén osztálypártok, nem egyes meghatározott, elkülönült társadalmi rétegeket képviseltek. Ugyanazon társadalmi réteg tagjai és képviselői több párt között oszlottak meg, és mindegyik párt több társadalmi réteget foglalt magában. Nem voltak világnézeti pártok sem, mert éppen társadalmilag vegyes összetételüknél fogva egyikük sem vállalt az általános liberális eszméken túlmenő, a többi párttól megkülönböztető határozott társadalmi nézeteket, sem konzervatív, sem radikális haladó irányban. A világnézeti különbségek egyéni felfogásokként kaptak hangot a magyar parlamentben. Ez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a pártok programjában és politikai állásfoglalásaiban a középnemesség hagyományainak megfelelően a közjogi kérdés kerüljön előtérbe.

A kiegyezés korában Európa-szerte ismeretlen fogalom volt még a mai értelemben vett szervezett párt, nyilvántartott tagsággal, helyi pártszervezetekkel. A pártok akkoriban parlamenti képviselők csoportjait, klubjait jelentették. Így volt ez Magyarországon is. A pártok nem voltak egységesek: társadalmi összetételük szempontjából több csoportra oszlottak. Ezenkívül alkalmanként ideológiai különbségek, regionális érdekek, hatalmi rivalizálás, sőt személyes kapcsolatok az előbbi megoszlást keresztező másféle csoportosulásokat hozhattak létre. Ezek többnyire rövid életűek voltak, gyakran változtak, némelykor viszont hosszabb időn át fennállottak. Több ízben erősebbnek bizonyultak a pártköteléknél, áttörték a pártok határait is. Ennek alapján érthető, hogy a magyar parlament történetében gyakori volt egyfelől az egyes pártok széttöredezése, frakciókra bomlása, másfelől a különböző csoportok közti fúzió.

A pártok nemcsak a parlamentben léteztek, hanem a helyi társadalmi egyesületek széles körére is támaszkodtak. Ezek az egyesületek azonban nem pártok, hanem társadalmi rétegek szerint tagozódtak (úri kaszinó, polgári kör, gazdakör). Tagságuk esetleg megoszlott a pártok között, de többnyire a helybeli tekintélyes, hangadó személyekhez igazodva, egységesen támogatta valamelyik pártot. Ilyenformán a választók és a képviselők pártállását jelentős mértékben a rokoni, baráti, társasági kapcsolatok határozták meg.

A PÁRTOK PROGRAMJA ÉS MŰKÖDÉSE

A politikai pártok 1867–68-ban a kiegyezéssel kapcsolatos állásfoglalásuk szerint különültek el egymástól.

A Deák-párt magában foglalta mindazokat, akik elfogadták a kiegyezés adott formáját, annak fenntartását és védelmét tekintették legfőbb politikai feladatuknak. A párt sohasem adott ki hivatalos programot, céljait – a polgári államszervezet és jogrendszer liberális szellemű kialakítását – a trónbeszédekben, a válaszfőliratokban, a kormány tagjainak programadó beszédeiben fogalmazta meg.

A balközép-párt elvileg helyeselte és elősegítette a kiegyezés megkötését. Politikai létalapja azonban az volt, hogy hangot adott a kiegyezés adott formájával szemben a nemesi középosztály jelentős részében megnyilvánuló elégedetlenségnek és főként a kiegyezés szilárdságával, a magyar önállóság tényleges biztosításával kapcsolatos bizalmatlanságnak. Az ország közvéleményének számottevő része ugyanis attól félt, hogy a gyakorlati végrehajtás során a közös ügyek örve alatt Magyarországot ismét osztrák járom alá hajtják. Ezt a bizalmatlanságot alátámasztotta a katonai körök több agresszív megnyilvánulása a kiegyezés ellen, valamint a birodalmi jelleg további hangsúlyozása és a dualisztikus szerkezet elismerésétől való vonakodás a közös intézményekben. Különösen népszerűtlen volt a delegáció intézménye, amelyben a magyarokat idővel háttérbe szorító birodalmi parlament rémét látták. Nem nézte jó szemmel a nemesi középosztály egy része az aulikus arisztokrácia hatalmának csorbítatlan fennmaradását sem, és veszélyesnek ítélte, hogy a Deák-párt befogadta képviselőiket. Végső soron a középnemesség jó része attól tartott, hogy a túlsúlyát megtartó dinasztia és a nagybirtokos arisztokrácia kisemmizi őt, megakadályozza abban, hogy gazdaságilag összeszedje magát és hivatalokhoz jusson.

Ezek az aggályok a Deák-párt középnemesi köreiben is erősen éltek, de ott úgy vélték, hogy e veszélyekkel szemben a leghatékonyabb ellenállást éppen a kormánypárton belül, a kiegyezés jogalapján lehet kifejteni. A balközép ezzel szemben arra vállalkozott, hogy az ellenzék oldaláról éberen ellenőrizze a kormány tevékenységét, minden kívülről jövő támadással és engedékenységgel szemben megvédje az ország belpolitikai önállóságát, alkotmányos rendjét, sőt igyekezzék azt a kiegyezésben elért mértéken túl terjeszteni. A párt 1867 júniusában kiadott programjában a kormány lojális ellenzékének nyilvánította magát. A kiegyezést adott formájában elfogadta, de a gyakorlati végrehajtástól tette függővé, hogy törekszik-e megváltoztatására. A program erősen hangsúlyozta a megyei önkormányzat védelmét, egyébként azonban a liberális reformokat helyezte előtérbe.

A delegációban való részvétel kérdése nézeteltérést okozott a pártban. Egy főleg nemesi értelmiségiekből álló kisebbségi csoport, Jókai vezetésével, elítélte a delegációban való részvételt. Külön lap körül csoportosulva határozottabb ellenzéki közjogi állásfoglalást és a szélsőballal való nagyobb együttműködést követelt.

Az 1867–68-as év erősödő ellenzéki hangulata és tömegmozgalmai változást idéztek elő a párt politikájában. Ekkor a balközép másik funkciója került előtérbe. A nép nem tett különbséget a balközép és a szélsőbal között, szemében csak kormánypárt és balpárti ellenzék állt szemben egymással, vagy ahogy a nép között elterjedt: „mokrák" (demokraták) és „tokrák" (arisztokraták). A balközép most arra a szerepre vállalkozott, hogy radikális közjogi jelszavakat hangoztatva az ellenzéki szelet a maga vitorlájába fogja, és ezzel levezesse a néptömegek veszélyes forradalmi jellegű mozgalmát. Egyidejűleg azonban elhatárolta magát a szélsőbaltól, és 1868. április 1-én kiadta az ún. bihari pontokat. Ezekben a delegáció és a közös minisztérium megszüntetését, magyar hadsereget, a pénz- és kereskedelmi ügyek függetlenségét követelte. Hangsúlyozta azonban, hogy „higgadtan fogja megválasztani működésére az időt, az alkotmányos eszközöket, kerülve... oly izgalmak előidézését, melyek ... hazánkra nézve veszélyesekké válhatnak".[17] A bihari pontokkal a balközép az álradikális közjogi ellenzékiség útjára tért, s a dualizmus egész korszakára megfogalmazta a közjogi demagógia jelszavait és határait. A bihari pontok ugyanakkor ismét időleges egységet teremtettek a balközép-pártban.

A szélsőbal vezérei 1867–68-ban a 48-as radikális demokraták hagyományait akarták feleleveníteni. A parasztságra, a kisnemességre és a kispolgárságra támaszkodva a demokrata körök révén tömegakciókat szerveztek a kiegyezés ellen, Kossuth nevével a zászlójukon, 49-es függetlenségi szellemben. Állandó kapcsolatot tartottak fenn Kossuthtal, aki mindenkor készségesen látta el őket politikai tanácsokkal. Kossuth mégsem volt hajlandó a szélsőbalt saját pártjának elismerni, részben a párt vezetőivel való politikai nézeteltérései miatt, de főképpen azért, mert nem fogadhatta el, hogy pártja csak egy kicsiny parlamenti csoport legyen. A választók alsó rétegei, még inkább a választójoggal nem rendelkező néptömegek körében végzett agitációt nem tartotta kielégítőnek. Kossuth a magyar politikai közélet döntő faktorában, a nemesi középosztályban akart eszméinek széles tábort szerezni, jól tudván, hogy politikai sikerre csak így számíthat.

---

[17] Mérei Gyula, A magyar politikai pártok programjai (1867–1918). Bp. 1971. 71.

A demokrata körök miatt a két nagy párt erős agitációt folytatott a szélsőbal ellen. Az alföldi parasztmozgalmak váratlan erejétől és forradalmi irányától maguk a szélsőbal vezetői is megrettentek, s a mérsékeltebbek kerekedtek felül. 1868. április 2-án (a bihari pontokkal egyidejűleg) hivatalosan is párttá alakultak, felvették a 48-as párt nevet és programjukban Magyarország függetlenségét: önálló hadügyet, külügyet és pénzügyet követeltek. Emellett a program „a nemzetiségi kérdésnek a szabadság és egyenlőség követelményei szerinti megoldását",[18] valamint az 1848. évi törvények teljes visszaállítását és demokratikus továbbfejlesztését tűzte ki célul. Ugyanakkor hangsúlyozták, hogy elveiket alkotmányos, békés úton akarják kivívni.

Böszörményi László elítélése és halála súlyos csapást mért a pártra. 1868 őszén Simonyi Ernő és Irányi Dániel – Kossuth támogatásával – hazatért az emigrációból, átvette a párt vezetését és lapjának szerkesztését. 1869-ben hazajött Helfy Ignác is, aki addig Olaszországban Kossuth sajtóügyeit intézte. A 48-as párt három új vezetője tovább mérsékelte a párt függetlenségi radikalizmusát. Irányi közjogi vonatkozásban elegendőnek tartotta a perszonálunió békés, parlamenti kivívását; a közjogi kérdés háttérbe szorításával inkább a kis- és középpolgárságra támaszkodó, demokratikus követelésekért küzdő párt kialakítására törekedett. Fontosnak tartotta a nemzetiségekkel való ellenzéki együttműködést, feltéve, hogy elismerik a magyar államegységet. Hosszú képviselősége folyamán évente megújította indítványát a polgári házasság és az általános, titkos választójog bevezetésére. Irányi a magyar parlamentben ritka kivételként igazi polgári demokrata volt. Simonyi és Helfy szintén a kis- és középpolgárságot igyekezett megnyerni, de inkább közjogi és gazdasági követelések útján. Jellegzetes alakja volt még a pártnak Schwarz Gyula, egyetemi tanár, aki a pártot ,,tisztán kultúrai alapra'' kívánta helyezni és az értelmiség támogatását óhajtotta megnyerni.

---

[18] Uo. 188.

A 48-as párt működése kezdetén tehát abba az irányba haladt, hogy demokratikus kispolgári-értelmiségi jellegű párttá váljék. A párt egyes vezetőinek szűkebb, de határozottabb osztálybázis kialakítására való törekvése, még inkább mérsékelt, perszonáluniós közjogi álláspontja Kossuth teljes helytelenítésével találkozott. A pártnak nem volt erős vezető egyénisége, vezetői között napirenden voltak a torzsalkodások, s ennek következtében a 48-as párt több kis csoportra oszlott.

A parlamentnek mintegy 60 nem magyar tagja volt, a horvátok 29 képviselőjén kívül. Közülük kb. 25 a kormánypártot támogatta; ezek felerészben erdélyi szászok voltak, akik saját érdekeik védelme mellett egyébként mindig a Deák-párttal szavaztak. Mintegy 35 nemzetiségi képviselő – túlnyomórészt románok és szerbek – a magyar pártokon kívül állt, és aktívan küzdött a nemzetiségek politikai és kulturális jogaiért. A nemzetiségi képviselők mindig a kormány ellen, az ellenzékkel szavaztak.

A 48-as párt több ízben kelt a nemzetiségi képviselők és a nemzetiségi jogok védelmére. Ellene szavazott pl. A. Roman kiadatásának, amikor perbe fogták a balázsfalvi kiáltvány közlése miatt. 1870-ben a 48-as párt tárgyalást folytatott a nemzetiségi képviselők kezdeményezésére egy közös nemzetiségi törvényjavaslat benyújtásáról. Együttesen szerkesztettek egy ,,alaptörvényt'', mely hat egyenjogú magyarországi nemzetiséget ismert el, a törvényhatóságok hivatalos nyelvét a lakosság többsége alapján határozta meg, a központi hatóságokkal való érintkezésben megengedte a törvényhatóságok hivatalos nyelvének használatát, és lehetővé tette a nemzetiségi nyelveken való felszólalást az országgyűlésen is. Az oktatás nyelvének az illető kerület többségi nyelvét jelölte meg, és módot nyújtott arra, hogy az egyetemeken is a hat elismert nyelven lehessen tanítani. A tervezet jelentős pontja volt, hogy ,,mindenkinek, ki oly hivatalt óhajt nyerni, melyhez a magyar nyelv tudása szükséges, bizonyítékát kell adnia annak, hogy teljesen bírja a nyelvet''.[19] A közös törvényjavaslat benyújtása megbukott egyrészt a nemzetiségi képviselők egy részének a megyék nyelvhatárok szerinti kikerekítéséhez való ragaszkodása miatt, másrészt a 48-as párt egyes nacionalista képviselőinek ellenállásán. A 48-as párt legjobbjai azonban ezután is támogatták a nemzetiségi képviselőket jogos küzdelmükben.

---

[19] KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 226.

A pártok kialakulását és szervezkedését meggyorsította az 1869. évi országgyűlési választásokra való felkészülés. A megerősödött ellenzéki hangulat hatása tükröződött a választások eredményein: a 48-as párt kétszeresére növelte mandátumai számát. A parlamenti pártarányokban azonban nem következett be számottevő változás: a kormányt mintegy 240 képviselő támogatta, az ellenzéken 160 képviselő ült.

Az 1869. évi választáson világosan megmutatkozott, hogy a kormánypárti többség a nemzetiségi és vegyes területek mandátumaira támaszkodik. Az Alföldön a kormánypárt aránya csak 28, a Dunántúlon 50%-ot tett ki, a tiszta magyarlakta területek java részén tehát a kormánypárt nem szerzett többséget.

E visszás jelenség végigvonult a dualizmus kori választások nagy többségén. Az 1867 és 1918 közötti választásokon a magyarlakta kerületek mandátumainak 60%-át ellenzéki jelöltek nyerték el. Elkerülhetetlen következménye volt ez a magyar uralkodó osztályok politikájának. Egyrészt igyekeztek elfojtani a nemzetiségi választók szabad véleménynyilvánítási lehetőségét; a nemzetiségi választókerületek tehát csak kivételesen lehettek ellenzékiek. Másrészt a közjogi kérdéseknek a politikai élet középpontjába állításával és a társadalmi kérdések háttérbe szorításával a magyar választókerületeket eleve az ellenzékiség irányába terelték. Egyfelől a dualizmus rendszeréhez, másfelől a közjogi pártalakuláshoz való ragaszkodás olyan ellentmondást teremtett, amely lehetetlenné tette kormányképes ellenzék létrejöttét, választási többségen alapuló kormányra jutását, vagyis a polgári parlamentarizmus klasszikus formájára jellemző politikai váltógazdaság kialakulását. A magyar politikai élet a századfordulóig a szűk választójogon, az erőszakos, csalárd választási módszereken alapuló parlament intrikáinak és átcsoportosulásainak korlátai között maradt.

A POLGÁRI JOGRENDSZER ALAPJAINAK LERAKÁSA

Az Andrássy-kormány legsürgősebb feladatai közé tartozott a feudális maradványokat őrző politikai rendszer polgári átalakítása, a polgári állam- és jogrendszer kiépítése. Közvetlenül hivatalba lépése után gyakorlatilag életbe léptette a polgári szabadságjogokat: a sajtó-, a gyülekezési és egyesülési szabadságot. Az 1848. évi sajtótörvényt azonban a képviselőház felhatalmazása alapján rövidesen rendeletileg módosította. Az esküdtszékek felállítását csak öt városra korlátozta, az esküdtek listáját összeállító bizottságot, valamint a szakbírákat és ügyészeket a kormány nevezte ki. Ezekkel az intézkedésekkel biztosították a kormány befolyását a sajtóperekre és a nemzetiségi sajtó ügyeit magyar esküdtszékek elé utalták.

A gyülekezési és egyesülési jogot illetően nem volt törvény, a dualizmus egész tartama alatt nem került sor e jogok törvényes rendezésére. Ilyenformán a két alapvető polgári jogot miniszteri rendeletek szabályozták. A magyar uralkodó osztály a parasztok, munkások és nemzetiségek gyűléseit és egyesületeit minél nagyobb mértékben korlátozni óhajtotta, ezért nem tartotta kívánatosnak a gyülekezési és egyesülési szabadság törvénybe iktatását.

A gyülekezési jogot a magyar kormány 1848. április 20-i rendelete szabályozta. Eszerint minden gyűlést 24 órával előbb be kell jelenteni a törvényhatóságnak, mely köteles azt tudomásul venni, ha a gyűlés nem foglal magában „törvényszegést vagy a közrend erőszakos megháborítását", ellenkező esetben be kell tiltani. Ezt a rendeletet 1868-ban lényegében megismételték. A gyűlés törvényességének megítélése a törvényhatóság fejétől, a városokban a rendőrkapitánytól függött.

Az egyesülési jogot illetően a nemzetiségi törvény 26. §-a a kulturális és gazdasági egyesületekre nézve kimondta, hogy „az egyes honpolgárok az állam törvényszabta felügyelete alatt társulatokba vagy egyletekbe összeállhatnak".[20] A politikai egyesületek alakításának szabadságát azonban ez a törvény sem foglalta magában. Mindennemű egyesület megalakításakor az alapszabályokat be kellett nyújtani a belügyminisztériumba. Az egyesület törvényes működésének feltétele volt az alapszabályok miniszteri jóváhagyása; ha ez nem történt meg, az egyesületet betiltották. A különböző belügyminiszteri rendeletek különbséget tettek az egyesületek jellege szerint. A munkásegyesületeknek és a nemzetiségi egyesületeknek nem engedték meg, hogy alapszabályaikba politikai tevékenységet vegyenek fel. A munkásegyesületekre nézve ezt már 1869 elején hangsúlyozta egy miniszteri utasítás. De ekkor még elég liberálisan kezelték a munkásegyesületek politikai tevékenységét, s csak 1873-ban és 1875-ben szigorították meg az idevonatkozó rendelkezéseket.

---

[20] Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 493.

A jogrendszer polgári átalakítására tett első lépés az új polgári perrendtartás törvénybe iktatása volt (1868:LIV. tc.). Ez kimondta a nemesi jogok teljes megszüntetését, az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét. Jelentősen kiterjesztette az egyszerűbb, rövidebb, kevésbé költséges szóbeli eljárás körét. Jellemző viszont, hogy az ingatlan- és úrbéri perekben kötelezővé tette az írásbeli eljárást, ami a földbirtokosok védelmét szolgálta. A fővárosi polgárság különleges védelmére szolgált a budapesti kisajátításokról szóló törvény (1868:LVI. tc.), mely a vitás kisajátítási ügyeket Budapest területén a háztulajdonosok köréből alakított külön esküdtszék elé utalta.

A bírói hatalomról szóló törvény (1869:IV. tc.) elválasztotta az igazságszolgáltatást a közigazgatástól, vagyis a megyétől. Előírta a bírák jogi képzettségét, meghatározta a bírói függetlenség feltételeit, a bírák összeférhetetlenségének eseteit, és kimondta elmozdíthatatlanságukat, de megtiltotta nekik a politikai tevékenységet. Ezek az intézkedések a modern polgári igazságszolgáltatás felépítésének alapvető feltételei voltak. A bírói hatalomról szóló törvény az alsó fokú (megyei törvényszéki) bírák addigi három évenkénti választása helyébe a kinevezési rendszert vezette be. A törvényjavaslatnak ez az intézkedése a parlamentben heves vitát, a kormánypárt és az ellenzék nagy küzdelmét váltotta ki. Az ellenzék elkeseredetten támadta a kinevezési rendszert, mely arra alkalmas, hogy a kormány saját híveinek állásokat osztogasson, befolyást nyerjen az igazságszolgáltatásra, s ezáltal csorbítsa a bírói függetlenséget. A 48-as párt rámutatott arra, hogy Böszörményi László törvénytelen elítélését a sajtótörvény rendeleti módosításával létesített kinevezési rendszer tette lehetővé. A javaslatot védelmező kormánypárti szónokok utaltak a megyei igazságszolgáltatás és a bíróválasztások során történt visszaélésekre. Rámutattak arra, hogy egész Európában (Svájc kivételével) a kinevezési rendszer van bevezetve.

Az ellenzék felismerte azt is, hogy a törvényjavaslat a megyék hatalmi pozíciójának csorbítását készíti elő. A vita nagy része a megyei autonómia kérdése körül forgott, az ellenzék azt követelte, hogy a törvényjavaslat tárgyalását halasszák el és tárgyalják együtt a közigazgatás reformjával. Tisza Kálmán egy vegyes jelölési és választási rendszert tartalmazó javaslatot, Irányi Dániel pedig minden fokon életfogytiglani választást követelő javaslatot nyújtott be. A parlamenti harc kiéleződése arra késztette Deák Ferencet, hogy közvetítő javaslatot tegyen: a bírák kinevezéséről szóló paragrafushoz fűzzék hozzá, hogy „a kinevezés előtt a bírói állásra pályázók vagy jelöltek fölött az állambíróság lesz hivatva az igazságügyminiszternek véleményt adni”. Deák elgondolása szerint az állambíróság tagjait felerészben az országgyűlés választja, felerészben az uralkodó nevezi ki. „Ezen bíróság hivatva lenne különösen a politikai bűntettek és vétségek fölött ítélni, de némely más tárgyak is ezen bíróság alá lennének sorozandók.”[21] Deák felszólította az igazságügyminisztert, adjon be e tárgyban törvényjavaslatot, és az a bírói hatalomról szóló törvénnyel együtt lépjen életbe. A kormány azonban, Deákkal szemben, egyáltalán nem óhajtott egy fölötte álló, rendelkezéseit felülbíráló alkotmánybíróságot létesíteni. Az ellenzék részéről Tisza Kálmán a javaslatban foglalt biztosítékot csekélynek tartotta és elutasította. Deák javaslatával az történt, hogy napirendre tűzésekor a Deák-párt többsége nem jelent meg az ülésteremben és az ellenzék leszavazta.

A bírói függetlenség további biztosítékául szolgált két modern, liberális törvény: a bírák felelősségéről (1871:VIII. tc.) és nyugdíjazásáról (1871: IX. tc). A hiányos igazságszolgáltatási szervezet nagyszabású kiterjesztését valósította meg az első folyamodási bíróságok rendezéséről szóló törvény (1871:XXXI. tc.), mely 360 járásbíróság és 102 törvényszék felállítását rendelte el. Külön törvény hozta létre a közigazgatástól elválasztott és a bíróságokhoz kapcsolt, ugyancsak kinevezésen alapuló ügyészi szervezetet (1871:XXXIII. tc.). Az ügyészi törvénybe foglalt fontos jogi garancia volt, hogy az ügyész nem nyomozhat, nem rendelhet el vizsgálatot, előzetes letartóztatást, mindezt csak bíró teheti. Végül a régi hiteles helyeket felváltotta a modern, független közjegyzői szervezet (1874:XXXV. tc.). A Deák-párt liberális reformerei modern büntetőtörvénykönyv megalkotását és a büntetőperekben az esküdtszéki eljárás bevezetését is tervbe vették. Ezt azonban a kormány és a Deák-párt széles körű reformokat nem kedvelő körei megakadályozták. Éppen ez időben történt a betyárvilág utolsó fellángolása, melynek felszámolásával 1868-ban különleges felhatalmazással, királyi biztosként gróf Ráday Gedeont bízták meg. A közbiztonság megszilárdítására szükség volt, de Ráday pandúrjai tömegesen tartóztattak le ártatlan embereket, és a nyomozásban a legkegyetlenebb középkori kínvallatási módszereket alkalmazták. A feudális büntetőjogi gyakorlat legkirívóbb embertelen eszközei: a testi fenyíték és a bilincsbüntetés eltörléséről külön törvény (1870:LII. tc.) rendelkezett. 1872-ben Csemegi Károly egy ideiglenes bűnvádi eljárási szabályzatot készített, melyet fogyatékosságai miatt a képviselőház nem fogadott el, de a bíróságok gyakorlatukban a századfordulóig alkalmazták. Különösen hátrányos vonásai voltak: a vizsgálati idő korlátozásának hiánya, a nyomozásban a közigazgatási hatóságok (például szolgabíró) részvétele, a nyomozati és vizsgálati vallomások perbeli figyelembevétele.

---

[21] Deák Ferencz beszédei. VI. 1868–1873. Bp. 1898. 220.

Az ismertetett törvények lerakták a modern, polgári liberális jogrendszer és igazságszolgáltatási rendszer alapjait. E rendszer a vagyonos, tehetős társadalmi rétegeknek mind személyes polgárjogaik gyakorlása, mind anyagi érdekük érvényesítése szempontjából kellő biztosítékokat nyújtott. Ezzel szemben a polgári szabadságjogok kodifikálásának és bírói úton való biztosításának, a büntetőtörvénykönyv és a bűnvádi eljárás törvénybe iktatásának hiánya lehetővé tette az uralkodó osztály érdekeivel ellentétes politikai tevékenység – munkás-, paraszt- és nemzetiségi mozgalmak – hatósági elfojtását; sőt a vagyontalan munkásokat és szegényparasztokat személyes szabadságuk és anyagi érdekeik terén is kiszolgáltatta a közigazgatási hatóságok önkényének.

A POLGÁRI ÁLLAMSZERVEZET KIÉPÍTÉSE

A polgári államszervezet létrehozásának legfontosabb és legkényesebb kérdése a közép- és alsó fokú közigazgatás polgári átalakítása, a megyerendszernek a parlamentáris felelős kormányzattal való összeegyeztetése volt. A régi nemesi vármegye feudális tartalma: a kiváltságos nemesség önkormányzati közössége, valamint a megye hatáskörébe tartozó jobbágyigazgatás az 1848-as forradalom következtében megszűnt. Az 1848-as törvényhozás azonban csak ideiglenes intézkedéseket tett megyei „állandó bizottmányoknak" a nem nemesek bevonásával történő választására, és a jövő országgyűlésre bízta „a megyei szerkezetnek népképviselet alapján rendezését".[22] Az abszolutizmus éveiben a megyék csupán területi közigazgatási egységekként maradtak fenn, a megyei önkormányzat – az 1861. évi epizódtól eltekintve – nem működhetett.

A liberális középnemesség eszmei vezérkarának jelentős csoportját alkotó centralisták a helyi közigazgatásnak a községek autonómiájára támaszkodó, egyébként viszont centralisztikus, modern polgári liberális elveken alapuló felépítését óhajtották. A kormánynak is nyomós érdeke volt a centralizmus erősítése, mert biztosítania kellett rendeleteinek feltétlen és gyors végrehajtását. Ugyanakkor azonban nagyon óvatosan kellett kezelnie a megyék hagyományos önkormányzati jogait és politikai szerepét, nehogy ellentétbe kerüljön a hatalmi bázisát féltékenyen őrző megyei középnemességgel, tehát magával a Deák-párt zömével is. A nemesi középosztály számára a megye az évszázados függetlenségi „alkotmányvédő" küzdelmek bevált bástyája volt, s csakis a megyei közigazgatási apparátus szilárdan saját kezében tartása révén látta biztosítva osztályuralma, valamint a nemzetiségek feletti magyar szupremácia fennmaradását. A középnemesség a kiegyezés után változatlanul nagyon időszerűnek és fontosnak tekintette a megye említett kettős funkciójának megőrzését. A nemesi középosztály egy része visszarettent attól, hogy az 1848:XVI. tc.-ben előírt „a megyei szerkezetnek népképviselet alapján rendezése" értelmében a viszonylag széles országgyűlési választójogot alkalmazzák a megyei választásokra is. Többen felvetették még 1867 előtt, hogy a megyékben az ausztriaihoz és poroszországihoz hasonló kuriális jellegű választási rendszert kellene bevezetni: a nagybirtokosok, a középbirtokosok és a parasztok külön-külön választását és a megyei bizottságnak az előbbi elemekből való „arányos" összeállítását. Ennek a reakciós javaslatnak azonban útját állta az 1848:XVI. tc. egyértelmű előírása.

Az Andrássy-kormány röviddel hivatalba lépése után, a képviselőház 1867. március 8-i és 11-i felhatalmazása alapján elrendelte a törvényhatóságok újjászervezését. A kiegyezés elleni megnyilvánulásoktól tartva a kormány el akarta kerülni az országos jellegű választásokat. Ezért a megyékben nem tartottak új választásokat, az 1861. évben választott állandó bizottmányok életben levő tagjait kellett összehívni, és ők gyakorolták a közgyűlés hatáskörét. Ezután általános tisztújítást tartottak a főispán kijelölési joga mellett szabad választással. A városokban és a szabad kerületekben azonban mind a képviselő-testületet, mind a tisztviselőket újraválasztották az 1848:XXIII–XXVI. tc. haladó intézkedései alapján.

---

[22] Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 237.

A kormány mindjárt kezdetben elvonta a törvényhatóságoktól az adókivetés és az adókezelés hatáskörét, felhatalmazás, majd törvény útján fenntartva az abszolutizmus adórendszerét és szakszerű pénzügyigazgatási szervezetét. A bírói hatalomról szóló törvény (1869:IV. tc.) pedig az igazságszolgáltatást választotta el a közigazgatástól.

Ezek után a kormány egymás után három törvényjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé a közigazgatás polgári átalakításáról. A javaslatok elsősorban a kormány akaratának feltétlen érvényesítését biztosították, de emellett messzemenően figyelembe vették a középnemesség és a jómódú városi polgárság érdekeit is. A törvényhatóságok önkormányzati és politikai jogait a fennálló társadalmi-politikai struktúra és a dualista államrendszer védelmének szolgálatába állították.

A „köztörvényhatóságok rendezéséről" szóló törvényt (1870:XLII. tc.) a kortársak „az állam és a megye kiegyezésének" tekintették, ami annyiban igaz, hogy a törvény a kiegyezéses államrendszer továbbfejlesztését és megerősítését szolgálta. A törvényhatóságok feladata, jogköre a törvény szerint: 1. az önkormányzat gyakorlása; 2. az állami közigazgatás közvetítése; 3. országos ügyekkel való foglalkozás és ezekben határozathozatal joga, valamint ennek közlése a többi törvényhatósággal és a kormánnyal, illetve közvetlenül a képviselőházhoz kérvény benyújtása. A harmadik pont tehát fenntartotta a törvényhatóságok fontos politikai jogkörét, ami a törvényhatósági közgyűlést az országgyűlésen kívül egyedüli államjogilag elismert politikai vitafórummá emelte, s ezzel elősegítette a megyénként szerveződő középnemesség számára országos politikai közvélemény kialakítását. Emellett az 1848:V. tc. intézkedései alapján az országgyűlési választókerületek beosztása, az országgyűlési választások előkészítése és lebonyolítása is teljes mértékben a törvényhatósági apparátus kezében volt.

A törvény fenntartotta azt a közigazgatási rendszert, amely szerint a kormány a helyi végrehajtó hatalmat (az adóapparátus kivételével) nem saját közegei, hanem a törvényhatóságok és községek választott önkormányzati tisztviselői útján gyakorolja. A törvényhatóság köteles volt a törvényeket és a kormány rendeleteit végrehajtani. Megmaradt azonban a törvényhatóság felirati joga a törvényellenesnek vagy a helyi viszonyok között célszerűtlennek tartott kormányrendeletek végrehajtása ellen. Első ízben az önkormányzati apparátus élén álló alispán, illetve a városokban a polgármester, második alkalommal az önkormányzat legfelső szerve, a törvényhatósági bizottság tiltakozhatott a rendelet ellen, de a kormány újabb felszólítása esetén a rendeletet azonnal és feltétlenül végre kellett hajtani. Nem terjedt ki a felirati jog a tartalékos katonák behívását és ,,az állam érdekét veszélyeztető esetben halaszthatatlan rendőri intézkedést'' tartalmazó kormányrendeletre, amellyel szemben a törvényhatóság csak a végrehajtás után tehetett panaszt a képviselőháznál.[23] Ez az intézkedés a dualizmus rendszerének feltétlen védelmét szolgálta.

A törvény kimondta, hogy az országgyűlés által meg nem szavazott adó behajtását és újoncok kiállítását a törvényhatóság nem köteles végrehajtani. Ez a pont fontos alkotmánygaranciát jelentett, amely abban az időben, amikor a kiegyezés szilárdsága és tartóssága még kétséges volt, komoly jelentőséggel bírt. A törvényhatósági önkormányzat körébe tartozott helyi szabályrendeletek alkotása, közigazgatási járási–városi választókerületek alakítása, az önkormányzati tisztviselők hatévenkénti választása, a háziadó (az önkormányzat által saját fenntartására kivetett adó) és az önkormányzat vagyoni és pénzügyei, a közlekedési és közmunkaügyek, az árva- és gyámhatóság. A törvényhatóságok saját karhatalommal rendelkeztek (a megyékben a pandúrok, a városokban a rendőrség). Végül, de nem utolsósorban, a megyék hatáskörébe tartozott a községek feletti felügyelet gyakorlása a járási szolgabírák útján.

A törvény haladó, liberális intézkedése volt a tisztviselők, sőt a törvényhatósági bizottsági tagok egyetemleges anyagi felelősségének kimondása a magánosokkal, illetve a községekkel vagy az állammal szemben; továbbá a tisztviselők fegyelmi ügyeiben a kizárólagos bírósági döntés bevezetése.

---

[23] Magyar Törvénytár. 1869–1871. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 212.

A törvényhatóságok nagyfokú önkormányzati és politikai önállóságával szemben a törvény több oldalról is gondoskodott a kormány befolyásának döntő érvényesítéséről, a kormánypolitika feltétlen végrehajtásáról. A törvényhatósági határozatok igen széles körét előzetesen belügyminiszteri jóváhagyáshoz kötötte. A minisztérium gyakorlatilag bármely törvényhatósági határozatot a felirati jog egyszeri gyakorlása után végleg megsemmisíthetett. A törvény biztosította az egyes állampolgárok és a községek jogát a sérelmes közigazgatási határozatok és intézkedések megfellebbezésére, de a fellebbezés végső fórumává minden közigazgatási ügyben a belügyminisztert tette. Emellett még a törvényhatósági bizottság ellenkezése esetén is jogot adott a belügyminiszternek fegyelmi eljárás megindítására bármely önkormányzati tisztviselő ellen.

A törvény igen nagy hatalmat adott a kormány által kinevezett és általa bármikor elmozdítható főispán kezébe. Ő volt a törvényhatósági bizottság elnöke, valamint tisztújításkor a jelölő választmány elnöke, s abban döntő szavazattal bírt. A rendes közgyűlés előtt számonkérő széket tartott, évenként legalább egyszer megvizsgálta a törvényhatóság hivatalos működését. Az általa vétkesnek tartott tisztviselőket felfüggeszthette (az alispánt és a polgármestert csak belügyminiszteri jóváhagyással), ellenük fegyelmi eljárást kezdeményezhetett, a törvényhatósági bizottság intézkedéséig másokkal helyettesíthette őket. Az alispán és a polgármester ilyen fegyelmi jogkörrel nem rendelkezett, csak a törvényhatósági bizottság. Ezek az intézkedések teljes ellenőrzést és lényeges befolyást biztosítottak a kormányt képviselő főispánnak az önkormányzat működése felett. A kormány kivételes hatalommal ruházhatta fel a főispánt abban az esetben, ha a törvényhatóság a rendeletek végrehajtását nem teljesítette, illetve a felirati jog gyakorlása után a minisztérium végső felszólításának nem engedelmeskedett. Ebben az esetben a főispán közvetlenül rendelkezett a törvényhatóság tisztviselőivel, a nem engedelmeskedő tisztviselőket felfüggeszthette, elmozdíthatta, másokkal helyettesíthette. A főispán kivételes hatalma a rendelet végrehajtásával véget ért, de a törvényhatóság önállósága a törvény intézkedése szerint továbbra is súlyos csorbát szenvedett, mert a főispán által kinevezett tisztviselők a következő tisztújításig a helyükön maradtak. A főispán kivételes hatalma a renitens vármegyék nyakára küldött királyi biztosok feudalizmus kori intézményének átörökítése volt, a közigazgatásban az abszolutizmus maradványának tekinthető.

A törvényhatósági törvény hosszú időre súlyos társadalmi-politikai kihatással bíró intézkedése volt az ún. virilizmus bevezetése. A törvényhatósági bizottság tagjait csak felerészben választották az országgyűlési választójog alapján, másik felét a legtöbb állami egyenesadót fizető személyek, az ún. virilisták alkották. A diplomás értelmiségiek adóját duplán számították a virilisták listájára való felvételnél. Lényegében változatlan vagyoni, jövedelmi helyzet esetén tehát a virilisták örökös törvényhatósági bizottsági tagok lettek, míg a választott tagok felét háromévenként hat évre újraválasztották. A törvényhatósági választásoknál a törvény egyöntetűen nyílt szavazást rendelt el, ezzel eltörölte az 1848:XXIII., XXIV. tc. által a városokban bevezetett titkos választást.

A legtöbb adót fizetők személyes képviseleti joga a magyar államszervezet sajátos intézménye volt Európában. Eredetileg a konzervatívok javasolták az 1840-es évek elején, s akkor Deák élesen elítélte ezt a módszert. Az 1870. évi törvénybe a helyhatósági választójog korlátozására irányuló törekvések eredményeként, a kuriális rendszer liberális jellegű pótlékaként került bele. A virilizmus, amely a megyékben a nagybirtokosok és a jómódú középbirtokosok, a városokban a nagyburzsoázia döntő súlyát biztosította, sokkal kedvezőtlenebb volt a cenzusos választójognál, mert konzerválta a fennálló társadalmi-politikai struktúrát, gátat vetett annak az egyébként természetes folyamatnak, hogy a gazdasági növekedéssel párhuzamosan egyre szélesebb rétegek jutnak választójogosultsághoz. Káros hatását alig enyhítette, hogy a törvényhatósági bizottságok nagy létszáma következtében a virilisták köre viszonylag elég széles volt: alsó határa Magyarországon átlagosan 200 Ft, Erdélyben 100 Ft egyenesadót jelentett. Némileg korlátozta a legvagyonosabb réteg hatalmát, hogy mindenki csak egy törvényhatósági bizottság tagja lehetett. A városban bérházzal, egy vagy több megyében földbirtokkal, ipari üzemmel vagy egyéb adóköteles jövedelemforrással bíró földbirtokos vagy tőkés maga választhatta meg, hogy mely törvényhatóságban kíván élni virilis jogával.

A törvény jelentős megkülönböztetéseket tett a megyei és városi törvényhatóságok között az utóbbiak javára. A tisztviselők választása a megyékben nyíltan, a városokban titkos szavazással történt. A megyei karhatalom vezetőit (csendbiztos, várnagy) a főispán nevezte ki, a városi rendőrkapitányt választották. Az alispán intézkedései ellen csak közvetlenül a belügyminiszterhez, a polgármester intézkedései ellen először a törvényhatósági bizottsághoz, majd onnan a belügyminiszterhez lehetett fellebbezni.

A nemesi középosztály nagy része ellenszenvvel fogadta a kormány hatalmát a megye rovására erősen növelő törvényt, amely méghozzá kirívó ellentétben állt az 1848. évi törvények szellemével és rendelkezéseivel. A képviselőházban hosszú, heves vita folyt le, melynek során ritka élességgel mutatkozott meg a képviselők elvi állásfoglalása. A kormánypártból többen, főleg az erdélyi képviselők, a liberális eszmék ellen, a szigorú központosítás és a magyar szupremácia biztosítása érdekében szóltak. Az ellenzék részéről számos fellengzős hordószónoklat hangzott el „ősi alkotmányunk védelme" címén. Az ellenzék legjobbjai azonban éles, tárgyszerű bírálatot mondtak a törvényjavaslatról, különösen az antidemokratikus, reakciós virilizmust támadták. Tisza Kálmán és a balközép a belügyminiszter és a főispán hatalmának növelése ellen irányította a fő tüzet. Tisza most felvetette állambíróság (közigazgatási bíróság) felállítását, amit egy évvel korábban Deák javaslataként leszavazott. A balközép fő aggálya az volt, hogy a kormány a főispáni hatalom segítségével letöri az ellenzéki megyéket, és az országgyűlési választásokat a saját érdekében tudja befolyásolni. Ez később éppen Tisza Kálmán kormányzata alatt be is következett.

A 48-as párt 21 képviselője határozati javaslatot nyújtott be, melyben a virilizmus, a főispáni jogkör, a belügyminiszteri végső döntés elítélése mellett a meglevő szavazatjogot az általános, titkos, községenkénti választójoggá fejlesztő új törvényjavaslat benyújtására szólította fel a kormányt. Irányi Dániel magas színvonalú beszédében megállapította, hogy 1867 óta ez a legfontosabb törvényjavaslat. Hangsúlyozta, hogy a virilizmus ellenkezik a jogegyenlőséggel, s célja a konzervatív elem túlsúlyának biztosítása, amelyre a kormány támaszkodni akar. Követelte az általános, titkos, községenkénti választás alapján álló képviseletet, a városi törvényhatóságok külön szabályozását, a községi autonómia nem túlságos korlátozását és független államtörvényszéket a rendeletek törvényességének felülbírálására, a közigazgatás elleni panaszok tárgyalására. A román A. Mocsonyi a nemzetiségi képviselők nevében nagy hatású beszédében rámutatott arra, hogy a törvény igazi indoka és célja: a magyar szupremácia biztosítása. Ennek azonban maga a magyarság látja legfőbb kárát. „Más alternatíva nincs, mint vagy lemondani a magyar nemzet mesterséges suprematiájáról és megbarátkozni a nem magyar nemzetiségek teljes egyenjogúságával és szabadságával, vagy lemondani magáról a szabadságról és minden szabad fejlődésről."[24]

A belügyminiszter és államtitkára elutasította az államtörvényszék felállítását, az utóbbi olyan nevetséges indokolással, hogy a törvényszék nem ért a közigazgatási dolgokhoz, ítéleteiért senkinek sem felelős, s ez kizárná a kormány felelősségét.

Sokak ellenzését váltotta ki a virilizmus a Deák-pártban is; maga Deák is kifogásolta. Andrássy azonban miniszterelnöki állását kötötte a virilizmus elfogadásához és párthatározattá tette. Számos kormánypárti képviselő fanyalogva védelmezte a törvényjavaslatot, olyan is akadt, aki kijelentette, hogy csak pártutasításra beszél. A kormányválságtól való félelem a törvény támogatására bírta a pártot. A centralisták is megtagadták régi elveiket, s belenyugodtak a virilizmus bevezetésébe.

A törvényhatósági törvény kiegészítéseként és ennek szellemében alkotta meg a kormány a községek rendezéséről szóló törvényt (1871: XVIII. tc.), amely a törvényhatósági joggal nem rendelkező városokra és a falvakra vonatkozott. A községnek nem volt politikai jogköre és felirati joga, a megyétől és a kormánytól kapott közigazgatási rendeleteket vita és határozat tárgyává nem tehette, hanem feltétlenül végre kellett hajtania. Ezzel szemben a községek elég széles körű autonómiát kaptak, különösen a költségvetés és vagyonkezelés terén. A községi zárszámadás kérdésében támadt közigazgatási vita esetén a község a belügyminiszterhez történt fellebbezés után a bírósághoz fordulhatott. A községek ugyanakkor a megye felügyelete alatt álltak, minden szabályrendeletüket a megyének kellett jóváhagynia.

A községi törvény lényegesen különböző státust állapított meg egyfelől a rendezett tanácsú városok, másfelől a kis- és nagyközségek számára. Az előbbiek hasonló szervezetet és jogokat kaptak, mint a törvényhatósági jogú városok, a politikai jogkör és a felirati jog kivételével. A tisztviselőket csak a képviselő-testület jelölte és titkos szavazással választotta hat évre. A vétkes tisztviselő elleni fegyelmi eljárás megindításának joga az önkormányzati ügyekben csak a képviselő-testületet, az állami vagy törvényhatósági közigazgatás keretében a polgármesterrel szemben az alispánt, egyéb városi tisztviselő ellen a polgármestert illette meg. Ezek az intézkedések a városoknak jelentékeny önállóságot biztosítottak.

---

[24] Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója IX. Pest, 1870. 109.

Ezzel szemben a községi törvény intézkedései a falvakat (kis- és nagyközségeket) politikailag úgyszólván teljesen a megye alá rendelték. Igaz ugyan, hogy a községi elöljáróság tagjait a képviselő-testület jelölte és a falu választóközönsége választotta nyílt szavazással három évre (a választáson a szolgabíró csak elnökölt), de a falvak legfontosabb tisztviselője, a községi adminisztráció tényleges vezetője a községi jegyző volt (illetve több kisközségben együttesen a körjegyző). A jegyzőt is választották, de életre szólóan. Ugyanakkor a jegyzőt, egyedülálló példaként, a megyei törvényhatósági bizottság közigazgatási úton elmozdíthatta, míg a községi képviselő-testület csak bírói úton folytathatott ellene fegyelmi eljárást. Még a jegyző fizetését is a megye határozta meg. A községi jegyző tehát teljes függésbe került a megyétől.

A törvény széles körű községi választójogot állapított meg (szavazati joggal bírtak mindazon 20 éven felüli férfiak, akik saját vagyon vagy jövedelem után két évre föld-, ház-, jövedelem- vagy kereseti adót fizettek), de ebből is kizárta a „gazdai hatalom alatt álló" cselédeket, munkásokat, napszámosokat. Meghatalmazott útján gyakorolható választójogot adott viszont a község területén vagyonnal bíró kiskorúaknak, nőknek, külföldieknek, jogi személyeknek. A falvakban a külföldiek és a jogi személyek meghatalmazottai (például gazdatisztjei) választhatók is voltak a községi elöljáróságba. A szélesebb választójogot túlságosan is ellensúlyozta a törvényhatóságok mintájára a virilizmus bevezetése: a községi képviselőtestület is (városokban és falvakban egyaránt) fele részben a legtöbb adót fizetőkből állt. A falvakban a virilizmus a földesurak és a nagygazdák uralmát érvényesítette.

A községi törvény számos további intézkedése a földbirtokosok érdekeit, kiváltságos helyzetét biztosította. Lehetővé tette, hogy a nagybirtokosok pusztai uradalmukat külön ún. eszmei községgé szervezzék. A községi pótadó kivetésénél módot nyújtott a földesúrnak arra, hogy kivonja magát a község költségeihez való hozzájárulás alól. Ezt a célt szolgálta az eszmei község intézménye is.

Külön törvény egyesítette Pest, Buda és Óbuda városokat és szabályozta az egyesített főváros törvényhatóságát (1873:XXXVI. tc.). A budapesti polgárság iránti kedvezésből a virilizmus korlátozott módon érvényesült. A törvényhatósági bizottság 200 virilista tagját Budapesten igen széles körből, az 1200 legtöbb adót fizető polgár közül választották. A főváros élén nem főispán állt, hanem a főpolgármester, akit a király által kijelölt három személy közül a törvényhatósági bizottság választott hat évre és a kormány nem mozdíthatott el. Egyebekben a főváros a többi törvényhatóság jogaival rendelkezett.

A budapesti rendőrséget a törvény kivette az önkormányzat hatásköréből és közvetlenül a belügyminiszter hatósága alá rendelte. Ez részben a fővárosban kibontakozó munkásmozgalom hatékony kormányellenőrzése érdekében történt. A fővárosi rendőrség már kezdetben ellátott országos rendőri feladatokat is.

Az ismertetett törvények a tőkés viszonyoknak megfelelő, polgári jellegű, liberális szellemű közigazgatási rendszert hoztak létre, mely előmozdította a kapitalizmus további fejlődését Magyarországon. A rendszer tőkés polgári tartalma kifejeződött a városi polgárságnak juttatott nagyobb önállóságban, valamint a közigazgatás egész vonalán a vagyonos, tehetős rétegek anyagi érdekeinek hathatós védelmében. A dualizmus korának magyarországi közigazgatási rendszere polgári jellegű volt ugyan, de számos lényeges elemében eltért a fejlett nyugat-európai országok modern polgári közigazgatásától: a helyhatósági és az állami közigazgatást nem választotta szét teljesen; a helyhatóságok két fokozatát hozta létre, s a helyhatósági önkormányzat döntő részét nem a községekre, hanem a megyékre ruházta, s a községeket az utóbbiak alá rendelte; végül a helyhatósági választási rendszer korlátozásaként bevezette a virilizmust. E sajátosságok kiemelték a közigazgatási rendszer konzervatív és antidemokratikus jellegét.

A birtoktalan munkásokat és szegényparasztokat kizárták mindennemű politikai jogok gyakorlásából. A virilizmus megalapozta a vagyonos, jómódú rétegek politikai hegemóniáját, és másodrangú, alárendelt szerepre korlátozta mind a városi kispolgárok, mind a falusi középparasztok részvételét a politikai életben. Ezáltal megnehezítette a középrétegek politikai szervezkedését. A megyerendszer korszerűbbé vált, de nem alakult át gyökeresen, hanem a községektől független, fölöttük álló, önálló közigazgatási szervezet maradt. A falvaknak a megyei hatóság alá rendelése konzerválta a megyei középnemesség társadalmi-politikai hegemóniáját, és elfojtotta az egész falusi parasztság, elsősorban a nemzetiségi parasztság mindennemű politikai tevékenységét. Végső soron ez a közigazgatási rendszer a dualizmus társadalmi és politikai rendszerének változatlan fenntartását szolgálta és az egészséges politikai fejlődés legfőbb gátja lett.

A NÉPISKOLAI TÖRVÉNY. EGYHÁZ ÉS ÁLLAM VISZONYA

A kiegyezés idején az ország hat éven felüli férfilakosságának 41%-a, a nőknek pedig csak 25%-a tudott írni és olvasni. A tanköteles korúak fele nem járt rendszeresen iskolába. Ilyen körülmények között az iskolaügy rendezése, az oktatás fejlesztése az új magyar kormányzat legsürgősebb teendői közé tartozott.

Eötvös József kultuszminiszter 1868-ban benyújtotta népiskolai törvényjavaslatát, amely kimondotta a tankötelezettséget 6-tól 12, illetve az ismétlőiskolákban 15 éves korig. A törvényjavaslat az 1848. évihez képest szerény és óvatos, de reális volt. A népiskolai hálózatot a fennálló felekezeti iskolákra alapozta, de megnyilvánult benne a felekezet nélküli községi iskolák kiterjesztésére irányuló törekvés is. A katolikus klérus heves kampányt indított a javaslat egyes pontjai ellen, s ebben támogatták a protestánsok és a nemzetiségi egyházak is. Végül is a képviselőházban törölték Eötvös javaslatából a törvény előírásainak meg nem felelő felekezeti iskolák bezárásáról és az óvodákról szóló részt.

A népiskolai törvény (1868:XXXVIII. tc.) módosított formájában is jelentős kulturális vívmány volt. Állami felügyelet alá helyezte az iskolákat, létrehozta a tanfelügyelői szervezetet, a tanítói állást képesítéshez kötötte, elrendelte állami tanítóképzők felállítását, s előírta a kötelező tantárgyakat. Kimondotta, hogy „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást", és mindenütt olyan tanítót alkalmazzanak, aki „a községben divatozó nyelveken tanítani képes".[25] A felső népiskolákban, a polgári iskolákban és a tanítóképzőkben a törvény elrendelte a magyar nyelv tantárgyként való tanítását, az elemi népiskolák esetében azonban ezt nem írta elő – még az állami iskolákban sem. A törvény közös iskolák felállítását rendelte el ott, ahol nincs felekezeti iskola, vagy ahol 30 olyan tanköteles van, aki más felekezethez tartozik, mint amely az iskolát fenntartja.

---

[25] Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 458.

Eötvös 1870-ben kiadott jelentése lesújtó képet festett a népiskolai oktatás állapotáról. A tankötelezeseknek csak a fele járt iskolába, télen csak a harmada. Sok községben egyáltalán nem volt iskola; a meglevő tantermek csak a tankötelesek 60%-át tudták befogadni. A tanítók jelentős része nem felelt meg a követelményeknek. Ilyen állapotokból kiindulva a népiskolai törvény az iskolakötelezettség fokozatos érvényesítésével, az oktatás színvonalának emelésével, az iskolák, a tantermek és a szakképzett tanítók számának lassú, de folyamatos növelésével néhány évtized alatt jelentős haladást ért el az analfabetizmus csökkentése, a nép kulturális színvonalának emelése terén.

A polgári átalakulás, a liberális eszmék egyik fontos követelménye volt a feudalizmus idején összefonódott katolikus egyház és állam szétválasztása, a polgárok vallási szabadságának és egyenjogúságának biztosítása.

A kiegyezési tárgyalások idején a katolikus püspöki kart aggodalommal töltötte el az a tény, hogy a katolikus egyházi és iskolai ügyekben a végrehajtó hatalom a királytól, illetve a csak neki felelős központi kormányszervektől a liberális szellemű magyar kormány kezébe kerül, s az uralkodó a főkegyúri jogot – azaz a katolikus főpapok kinevezésével kapcsolatos jogait – ezentúl csak a vallás- és közoktatásügyi miniszter ellenőrzése mellett gyakorolhatja.

Az uralkodó 1867 januárjában, a magyar kormány hivatalba lépése előtt, annak megkérdezése nélkül, saját jelöltjét, Simor János győri püspököt nevezte ki hercegprímássá. Simor az 1850-es években a bécsi vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztálytanácsosa volt, s szerepet játszott az 1855. évi konkordátum létrejöttében is. Prímási székének elfoglalása után a katolikus egyház feudalizmusból örökölt gazdasági, kulturális és politikai hatalmának csorbítatlan fenntartásáért lépett síkra. Az uralkodóhoz intézett emlékiratában állást foglalt a kultuszminiszternek a katolikus egyházi és iskolaügyekbe való beleszólása ellen, és a konkordátum törvénybe iktatását kívánta. Az abszolutizmus idején, alkotmányellenes módon létrejött konkordátumot azonban a magyar kormány hivatalba lépésekor Magyarországra nézve érvénytelennek nyilvánította, s becikkelyezését, illetve végrehajtását sem maga az uralkodó, sem a püspökök többsége nem tartotta kivihetőnek. 1870-ben az osztrák kormány is felmondta a konkordátumot.

A magyar kormány nem akart ujjat húzni az udvar és az arisztokrácia által támogatott nagy hatalmú főpapsággal, annál kevésbé, mert a katolikus klérust a liberális egyházpolitikai reformokkal szembeni ellenállásban a többi vallásfelekezetek vezetői is támogatták. Ezért a kormány vallásügyi reformjai óvatosak, korlátozottak voltak. Törvénybe iktatták a zsidók polgári és politikai egyenjogúságát (1867:XVII. tc.), de a teljes vallási egyenjogúságot, a szabad áttérést és összeházasodást – az 1849. évi rendezéstől eltérően – csak az ún. bevett keresztény vallásfelekezetek viszonylatában fogadták el (1868:LIII. tc.). A házasságkötést és bontást továbbra is az egyházi hatóságok kezében hagyták.

A katolikus egyház és az állam viszonyát Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter a katolikus autonómia létrehozása útján kívánta rendezni.

A protestáns és a görögkeleti egyházak – bár a feudális korban a katolikus egyházzal szemben hátrányos közjogi helyzetben voltak – az 1790–91. évi törvényekben is megerősített önkormányzattal rendelkeztek: vagyonukat és iskoláikat maguk kezelték, s maguk választották egyházi vezetőiket, valamint az önkormányzati képviseleti szervek tagjait – természetesen a király legfőbb felügyeleti joga mellett. A katolikus egyház viszont – éppen a feudális korban élvezett kiváltságos közjogi állása és az állammal való összefonódása következtében – nem rendelkezett ilyen önkormányzattal: a katolikus alapok, alapítványok kezelésébe, az iskolák ügyeibe és a főpapok kinevezésébe döntő beleszólása volt az uralkodónak, illetve a tőle függő központi kormányszékeknek, s ezek hatásköre 1867-ben a magyar kormányra, illetve a vallás- és közoktatásügyi miniszterre szállott át. A katolikus klérus már 1848-ban lépéseket tett a többi bevett vallásfelekezetekéhez hasonló autonómia engedélyezése érdekében, s 1849-ben Horváth Mihály kultuszminiszter tervbe is vette ennek megvalósítását, a gyakorlati kivitelt azonban az események alakulása megakadályozta. Eötvös József 1867 nyarán levelet intézett Simor hercegprímáshoz, ebben körvonalazta a katolikus autonómiával kapcsolatos elképzeléseit, s kérte, hogy a püspöki kar is tegye meg a szükséges lépéseket az autonómia létrehozása érdekében. Elgondolása szerint az egyház vagyoni és iskolai ügyeinek irányítását különböző szintű – egyházközségi, esperességi, egyházmegyei és országos – választott önkormányzati testületek vették volna a kezükbe, s e testületek kétharmad részét világi hivők választották volna. Eötvös magáévá tette a korabeli francia liberális katolikus ideológusok eszméjét: szabad egyházat szabad államban. *A 19. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra* című nagy művében kifejtett liberális államelmélete fontos szerepet szánt a helyi és társadalmi önkormányzati testületeknek, köztük az egyházak önkormányzatának az államhatalom egyeduralmának ellensúlyozásában a polgárok egyéni szabadságának védelme érdekében.

A katolikus autonómiát előkészítő értekezleteken aktívan részt vett több vezető katolikus liberális politikus – köztük Deák Ferenc – is. A kibontakozó vitában az alsópapság képviselőinek többsége által is támogatott liberálisok az autonómia ügyeiben a világi hivők túlsúlyának biztosításáért küzdöttek a főpapság ama törekvése ellen, hogy a hierarchia számára tartsa fenn a döntő szót, és a világiak befolyását a minimumra korlátozza. Az 1870–71-ben tartott katolikus autonómia-kongresszus végül is kompromisszumos jellegű szervezeti szabályzatot fogadott el: e szerint a közvetett úton választandó önkormányzati képviseleti testületek kétharmadát világiak választanák (de természetesen választhatnak papokat is), s az önkormányzat hatásköre az alapok és az iskolák ügyeire korlátozódna. Az autonómia szervezetét felterjesztették az uralkodóhoz, az leküldte a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, akinek íróasztalából az irat azután többé nem is került elő; a katolikus autonómia nem valósult meg.

A liberálisok csalódtak abban a reményükben, hogy a világiak választási túlsúlya a katolikus egyház belső életének liberális szellemű átalakulásához vezethet. A papság befolyása a hívekre igen nagy volt, a kongresszusra többségben plébánosokat és kegyurakat választottak, akik mindenben a főpapság utasításait követték. Ilyen körülmények között a kormány nem akart lemondani a hatalmas egyházi vagyon, valamint az alsó fokú népoktatás és a középfokú oktatás nagy részét ellátó egyházi iskolák ügyeibe, az egyházi javadalmak betöltésébe való beleszólás jogáról. A felső klérus sem lelkesedett az autonómia megvalósításáért, mert sokallta a világiak szerepét, és félt ennek esetleges későbbi következményeitől. Így mindkét fél inkább veszni hagyta az autonómia ügyét.

Hasonlóképpen eredménytelen maradt a századfordulón megtartott második katolikus autonómia-kongresszus is. Az ország lakosságának 58%-át hívei közé számláló katolikus egyház tehát nem jutott a többi egyházéhoz hasonló, a világiaknak is beleszólási jogot biztosító önkormányzathoz, hanem továbbra is fennmaradt szoros egybekapcsoltsága az államhatalommal. Ennek megnyilvánulása volt, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter a dualizmus egész időszakában csak katolikus vallású lehetett, s a minisztérium vallási ügyekkel foglalkozó I. ügyosztályának élén mindig katolikus papi személy állott, akit a hercegprímás megkérdezése után neveztek ki.

A kormány és a katolikus klérus viszonya 1870-ben, az I. vatikáni zsinat idején kiéleződött. A zsinaton a pápa dogmaként – vagyis minden hivőre kötelező érvényű hittételként – kívánta kimondatni a pápai tanítóhivatal „csalatkozhatatlanságát" hit és erkölcs kérdéseiben. Ez a világ liberális közvéleményében viharos nemtetszést váltott ki. A magyar kormány is aggodalommal tekintett a zsinat elé, attól tartván, hogy határozatai a hivő állampolgárokat szembe fogják állítani az állam törvényeivel. Figyelmeztette tehát a zsinaton tartózkodó magyar püspököket, hogy közjogi helyzetükre és a hatalmas egyházi javakra való tekintettel nem tűrheti, hogy a pápa kívánságának engedjenek. A zsinaton a német és az osztrák püspökök zöme mellett a magyar püspökök is a pápai tévedhetetlenség dogmaként való kihirdetése ellen foglaltak állást. A zsinat – elsősorban olasz és spanyol püspökökből álló – többsége azonban megszavazta a dogmát. A magyar püspökök nem akartak sem a kormánnyal, sem a pápával szembe kerülni, ezért – a zsinati ellenzék többi tagjával együtt – a végső nyilvános szavazás előtt elhagyták Rómát. A kormány megtiltotta a zsinati határozatok kihirdetését, s ennek megakadályozása érdekében felújította az ún. királyi tetszvényjogot (ius placeti vagy placetum regium), amely a középkorban kialakult gyakorlat szerint azt jelentette, hogy a zsinati és a pápai határozatokat és rendeleteket csak az uralkodó jóváhagyása után lehetett kihirdetni. A püspökök azonban a kormány tilalma ellenére egymás után kihirdették a vatikáni zsinat határozatait. A kormány ezért két püspököt „dorgálásban" részesített, majd az egész ügy elaludt.

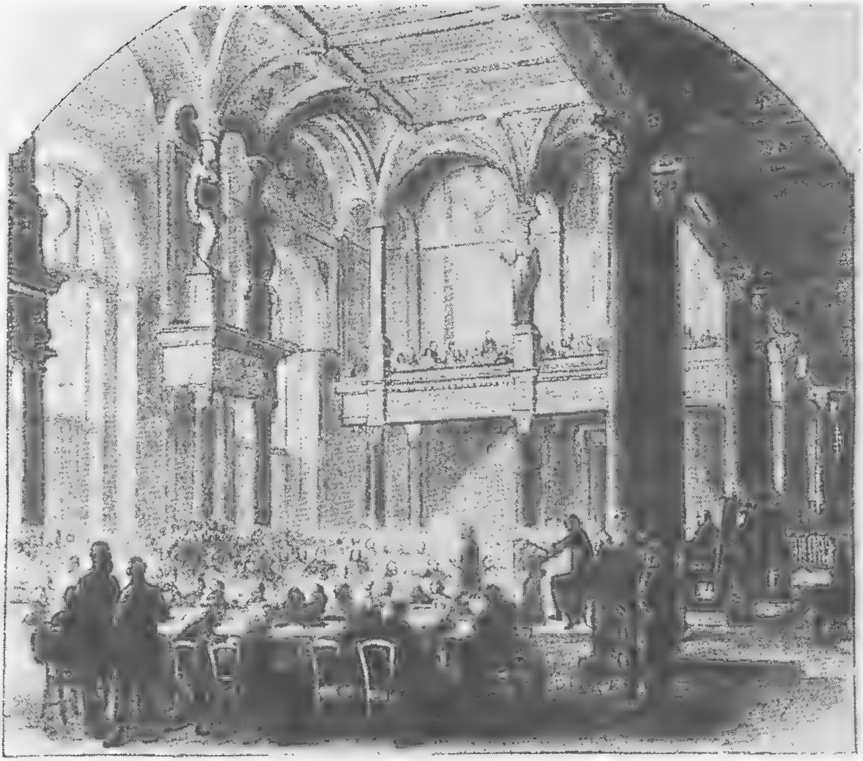

171. A képviselőház ülése a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében 1867-ben

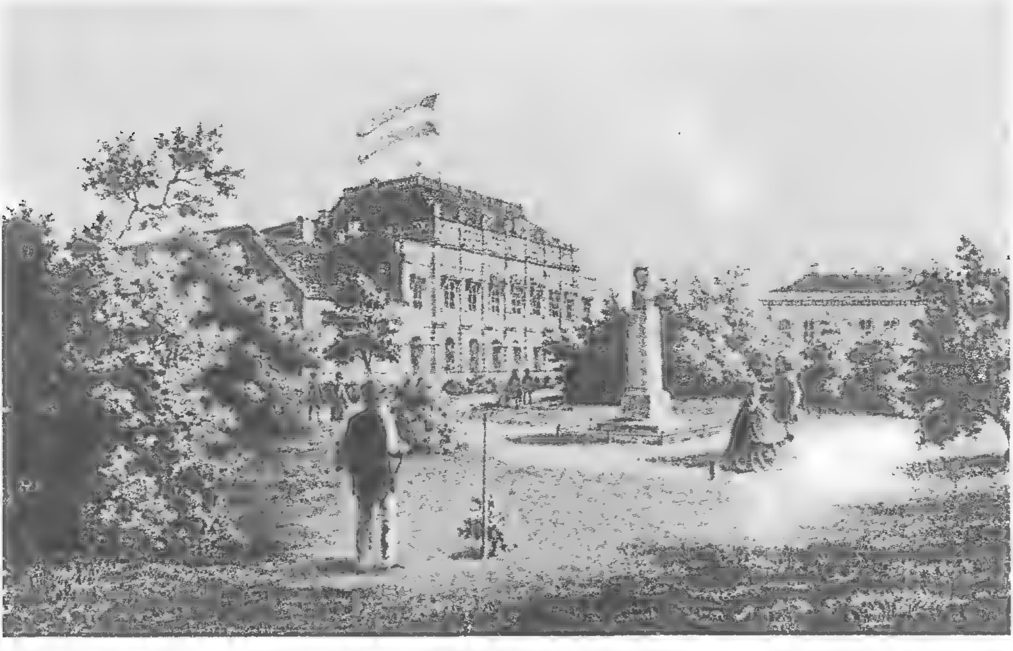

172. A képviselőház épülete 1868-ban

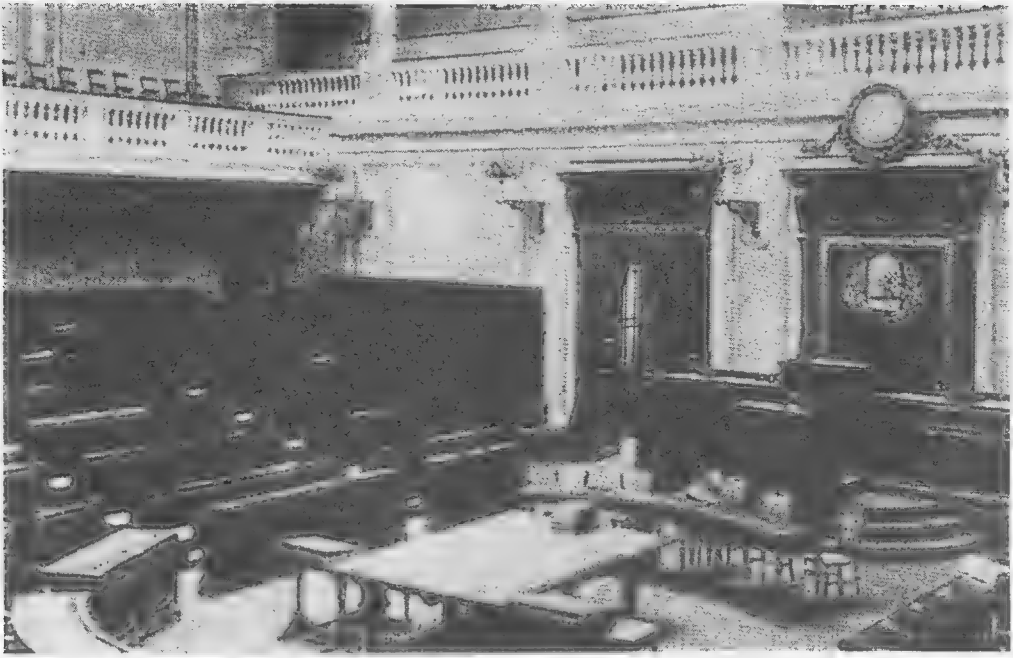

173. A képviselőház ülésterme

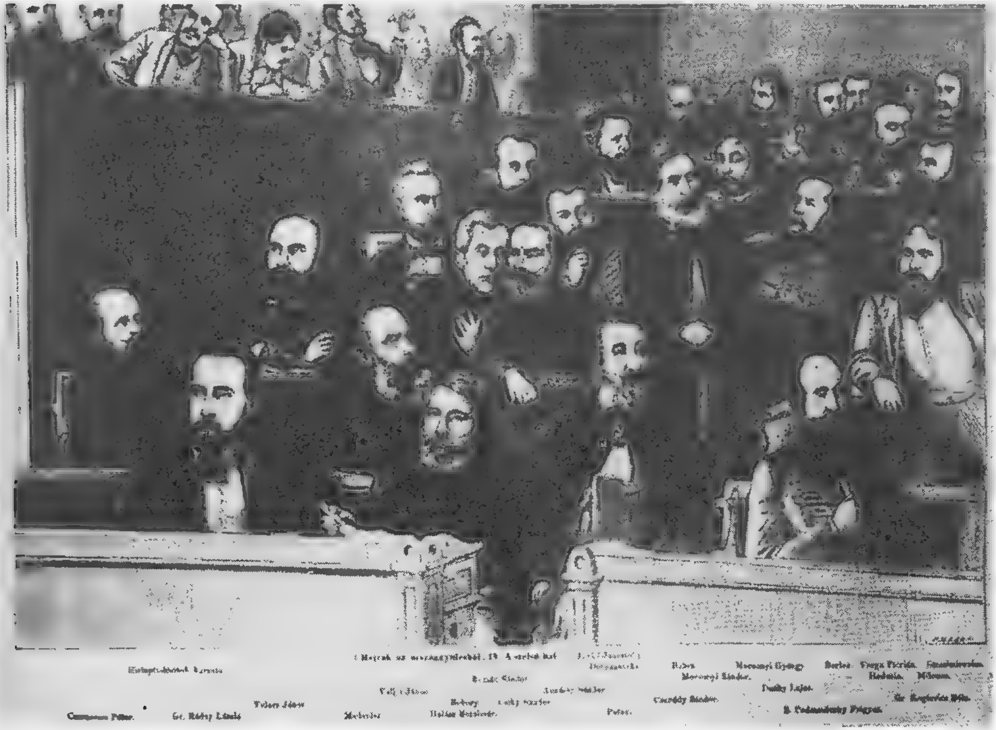
Gr. Ráday László

174. A „szélbal” és a nemzetiségi képviselők padsorai a képviselőházban 1868-ban

175. Sennyey Pál báró

176. Csengery Antal

177. Tisza Kálmán

178. Ghyczy Kálmán

179. Irányi Dániel

180. Madarász József

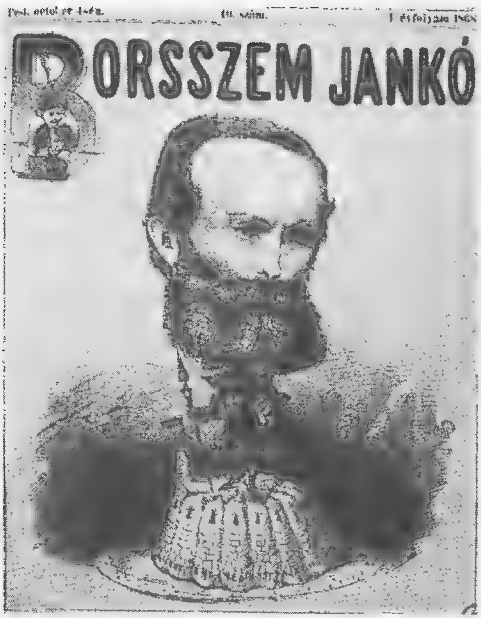
BORSSZEM JANKÓ
I. évfolyam 1868

181. Korabeli karikatúra Mocsáry Lajosról mint a vármegyei önkormányzat védelmezőjéről

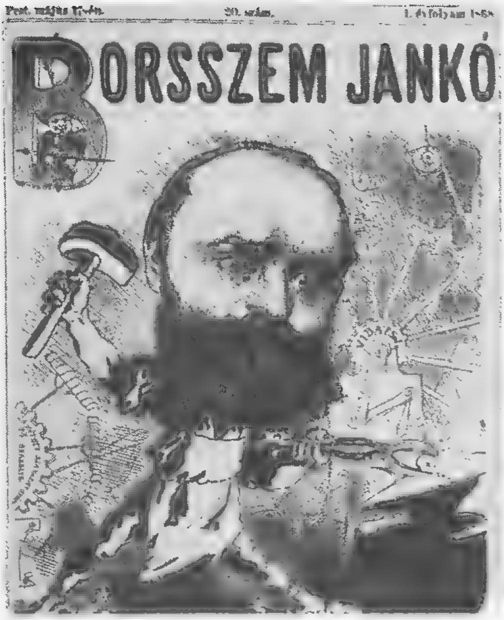
20. szám.
BORSSZEM JANKÓ
I. évfolyam 1868

182. Korabeli karikatúra Vidats János szélsőbaloldali képviselőről

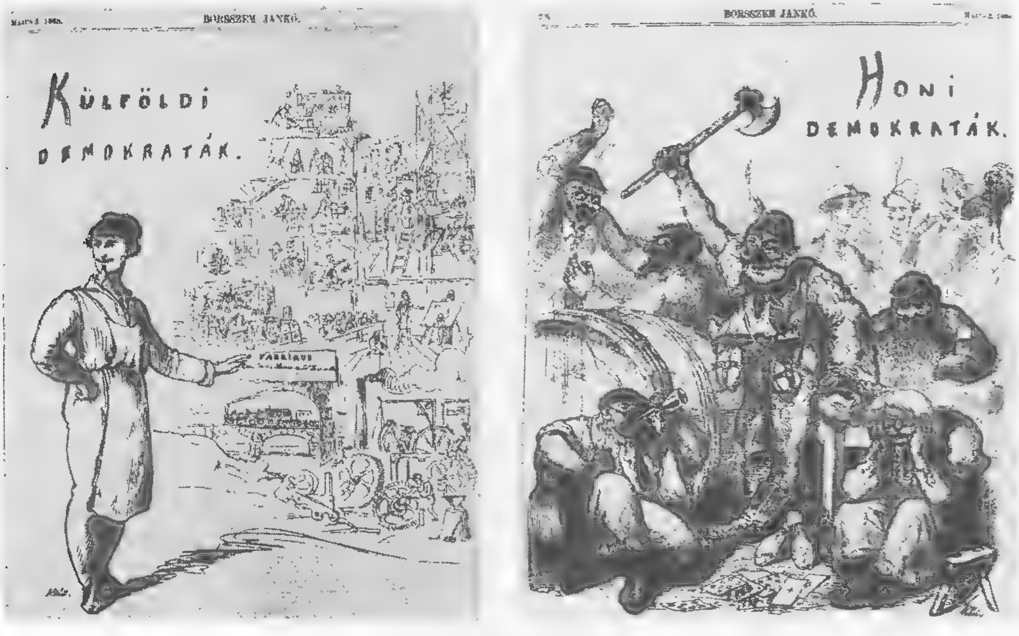
BORSSZEM JANKÓ
KÜLFÖLDI DEMOKRATÁK.
BORSSZEM JANKÓ
HONI DEMOKRATÁK.

183. Karikatúra a demokrácia magyar értelmezéséről

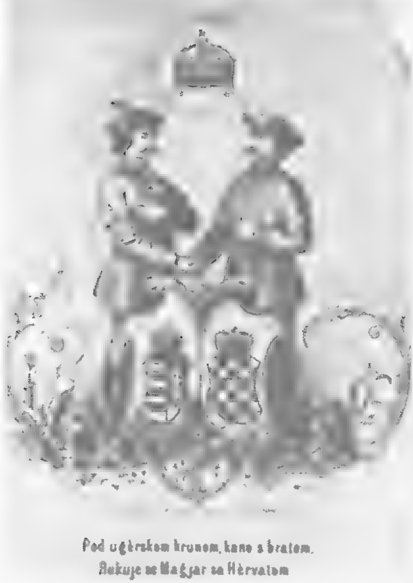
Pod ugèrskom krunom, kano s bratom.
Rukuje se Magjar sa Hèrvatom

184. Korabeli horvát rajz a horvát–magyar kiegyezésről. (A kép alatti szöveg fordítása: A magyar korona alatt mint testvérrel szorít kezet a magyar a horváttal)

185. Ante Starčević, a horvát Jogpárt vezetőivel 1868-ban

186. Viliam Pauliny-Tóth, szlovák politikus és képviselő

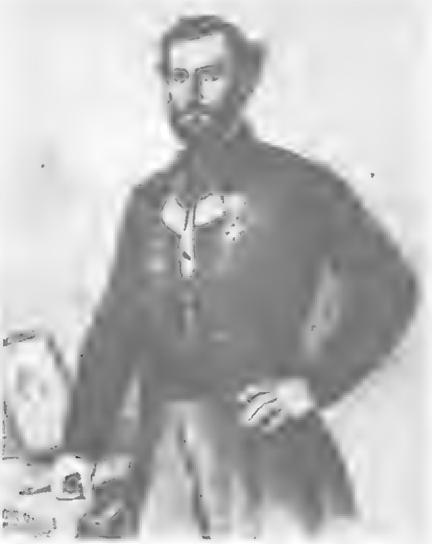

187. Ján Francisci, szlovák politikus

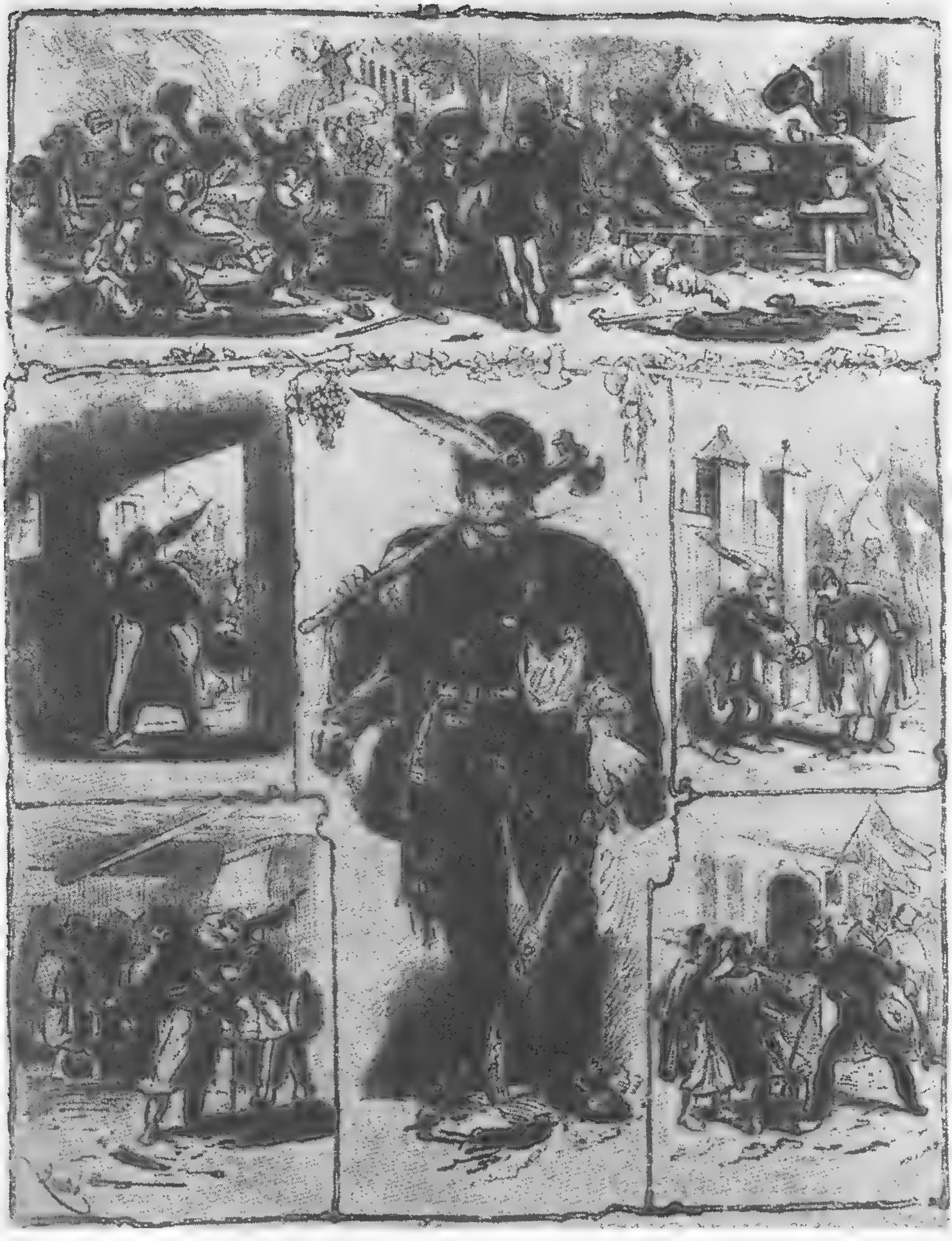

188. Korabeli karikatúrasorozat a választási korteskedésről

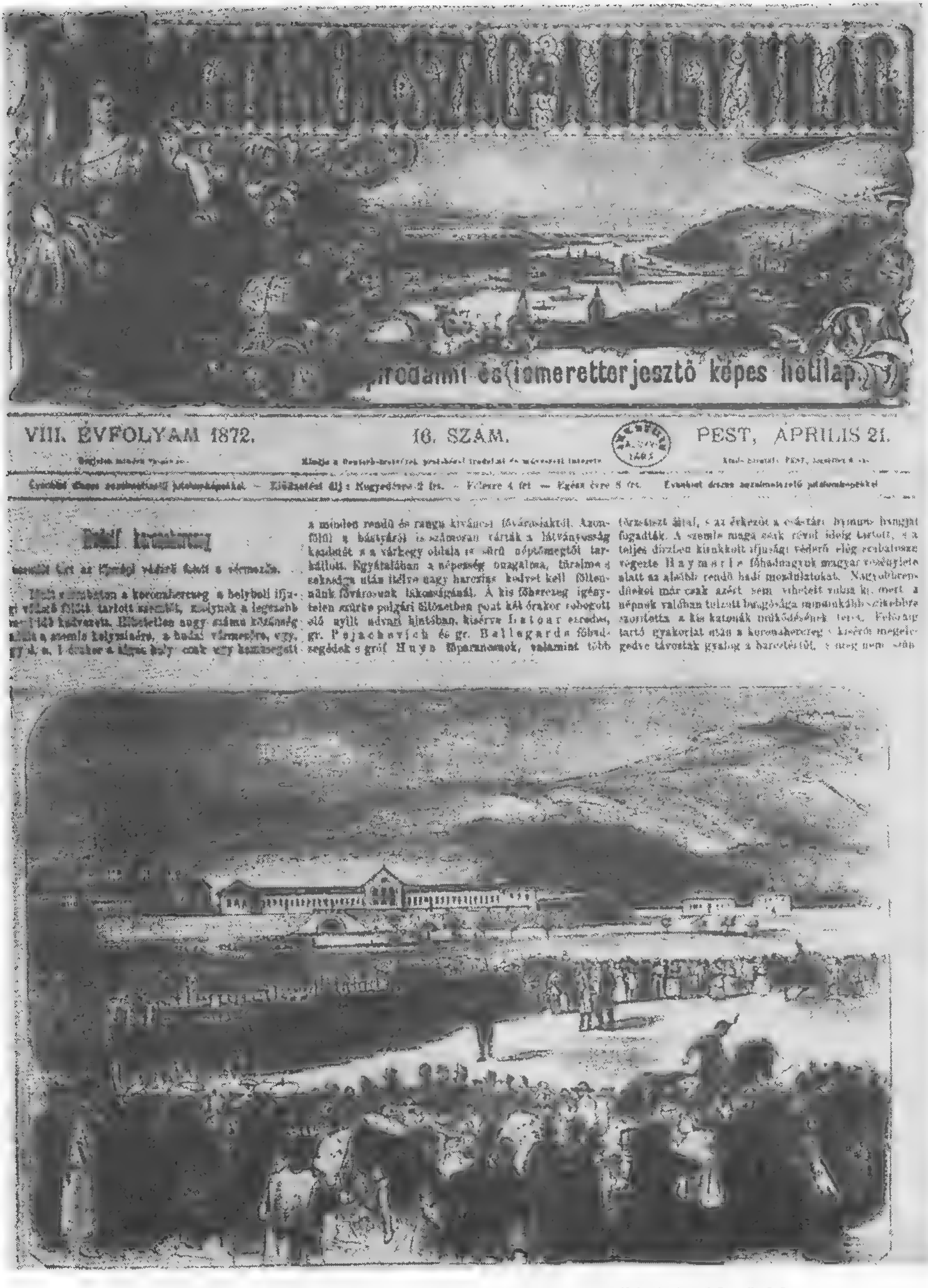

MAGYARORSZÁG ÉS A NAGYVILÁG

Irodalmi és ismeretterjesztő képes hetilap.

VIII. ÉVFOLYAM 1872. 16. SZÁM. PEST, ÁPRILIS 21.

[illegible] Előfizetési díj: Negyedévre 2 frt. – Félévre 4 frt – Egész évre 8 frt. [illegible]

a minden rendű és rangú kíváncsi fővárosiaktól. Azonfölül a bástyáról is számosan várták a látványosság kezdetét s a várhegy oldala is sűrű néptömegtől tarkállott. Egyátalában a népesség tolongása, türelme s kitartása után ítélve nagy harcias kedvet kell föltennünk fővárosunk lakosságánál. A kis főherceg igénytelen szürke polgári öltözetben pont két órakor robogott elő nyílt udvari hintóban, kísérve Latour ezredes, gr. Pejachevich és gr. Bellegarde főhadsegédek s gróf Huyn főparancsnok, valamint több törzstiszt által, s az érkezőt a császári hymnus hangjai fogadták. A szemle maga csak rövid ideig tartott, s a teljes díszben kivonult ifjúsági véderő elég szabatosan végezte Haymerle főhadnagyuk magyar vezényelete alatt az alábbi rendű hadi mozdulatokat. Nagyobb hadműveleteket már csak azért sem vihetett volna ki, mert a népnek valóban túlzott buzgósága mindinkább szűkebbre szorította a kis katonák működésének terét. Félóráig tartó gyakorlat után a koronaherceg s kísérői megelégedve távoztak gyalog a harctérről, s [illegible]

189. Rudolf trónörökös szemlét tart a fővárosi ifjúsági véderő felett

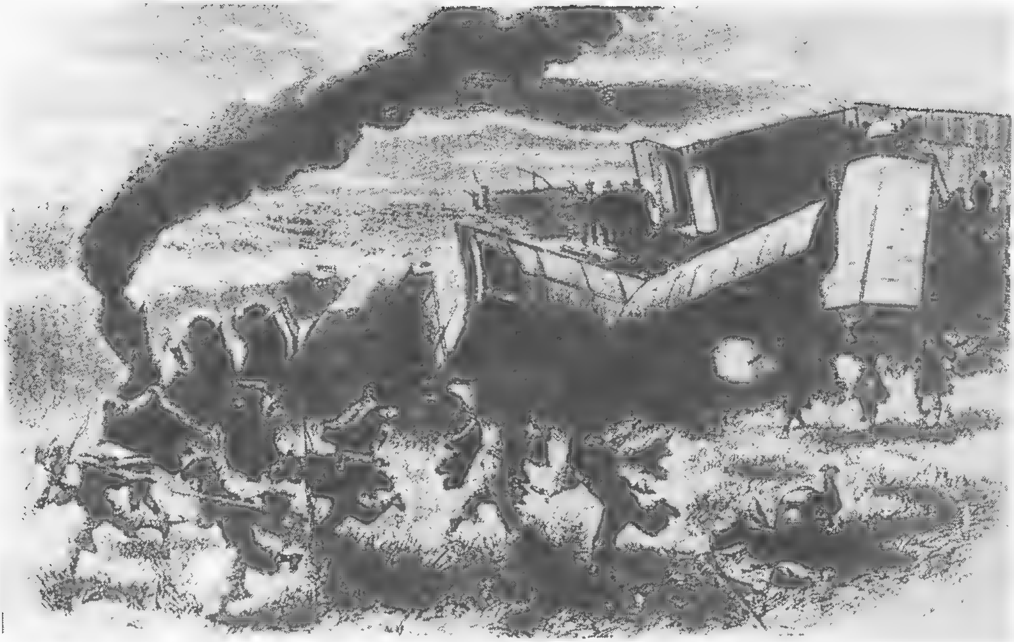

190. Betyárok támadása személyvonat ellen az Alföldön

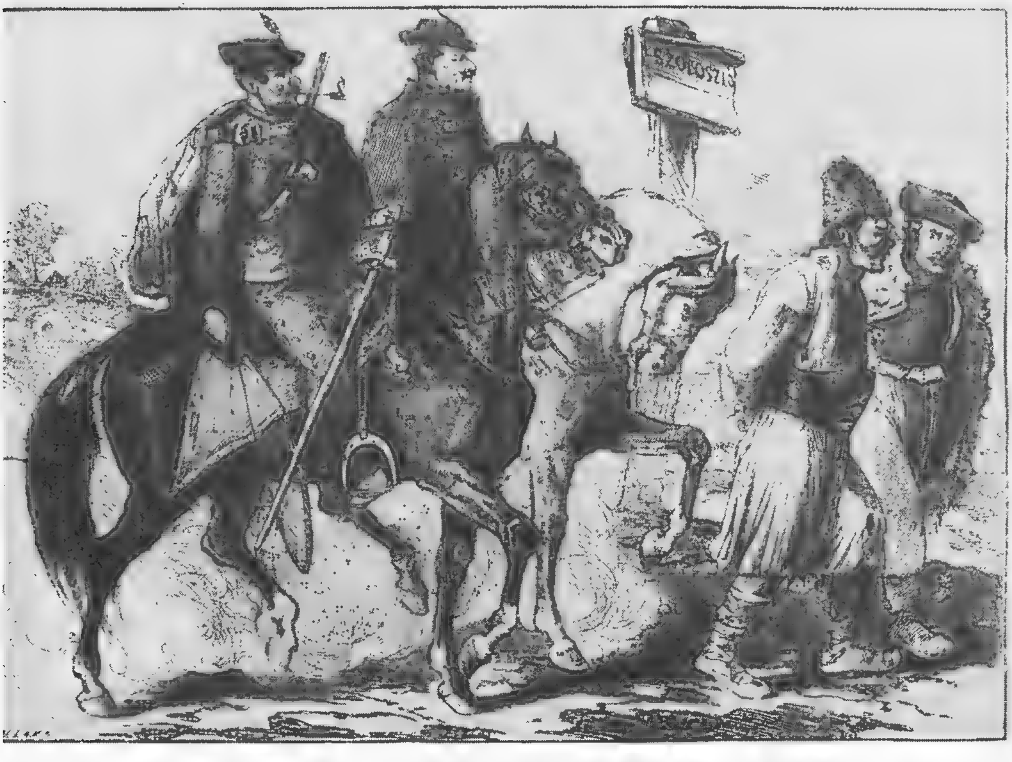

191. Rabkísérő pandúrok

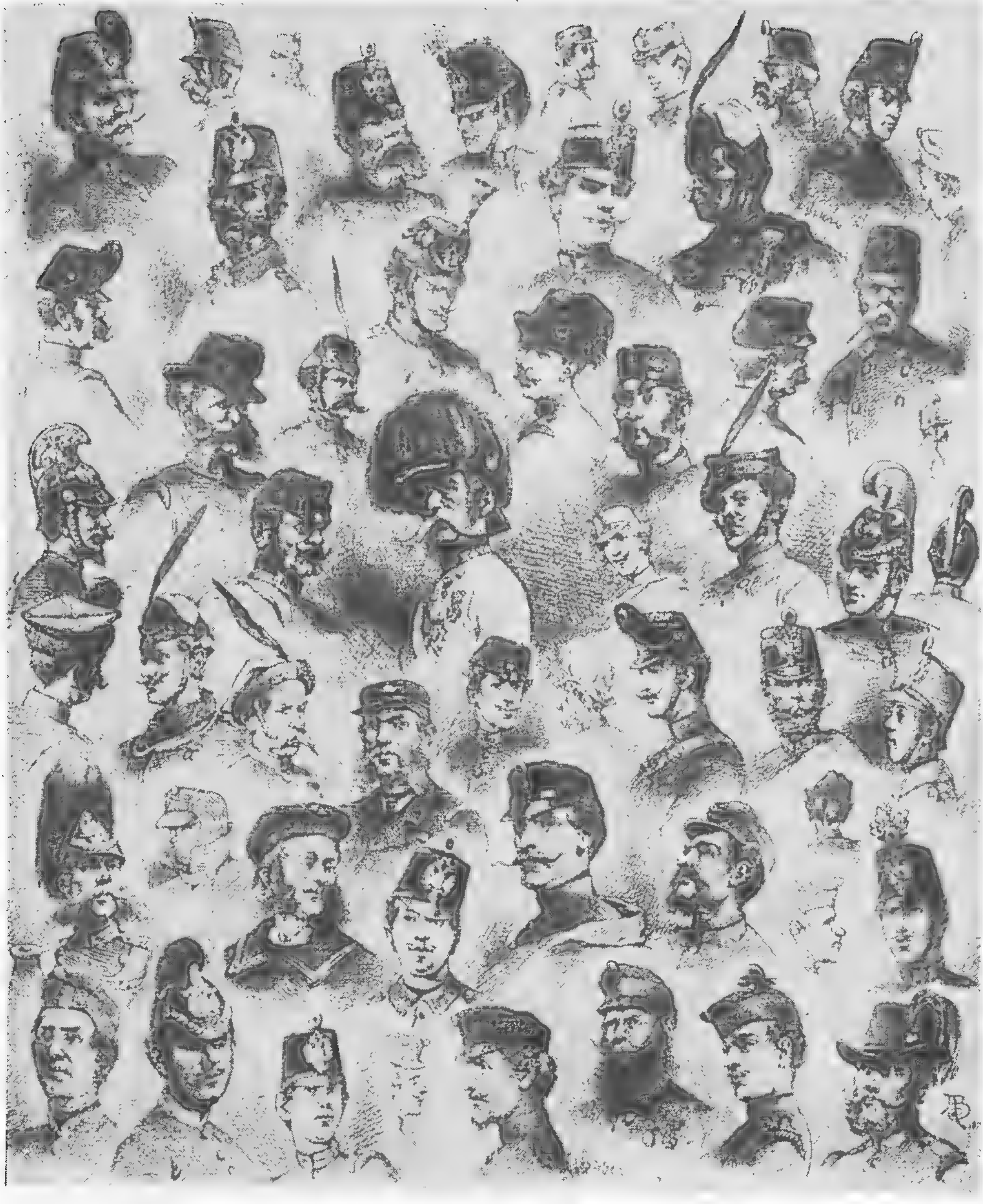

192. Katonatípusok az osztrák—magyar hadseregből az 1870-es években

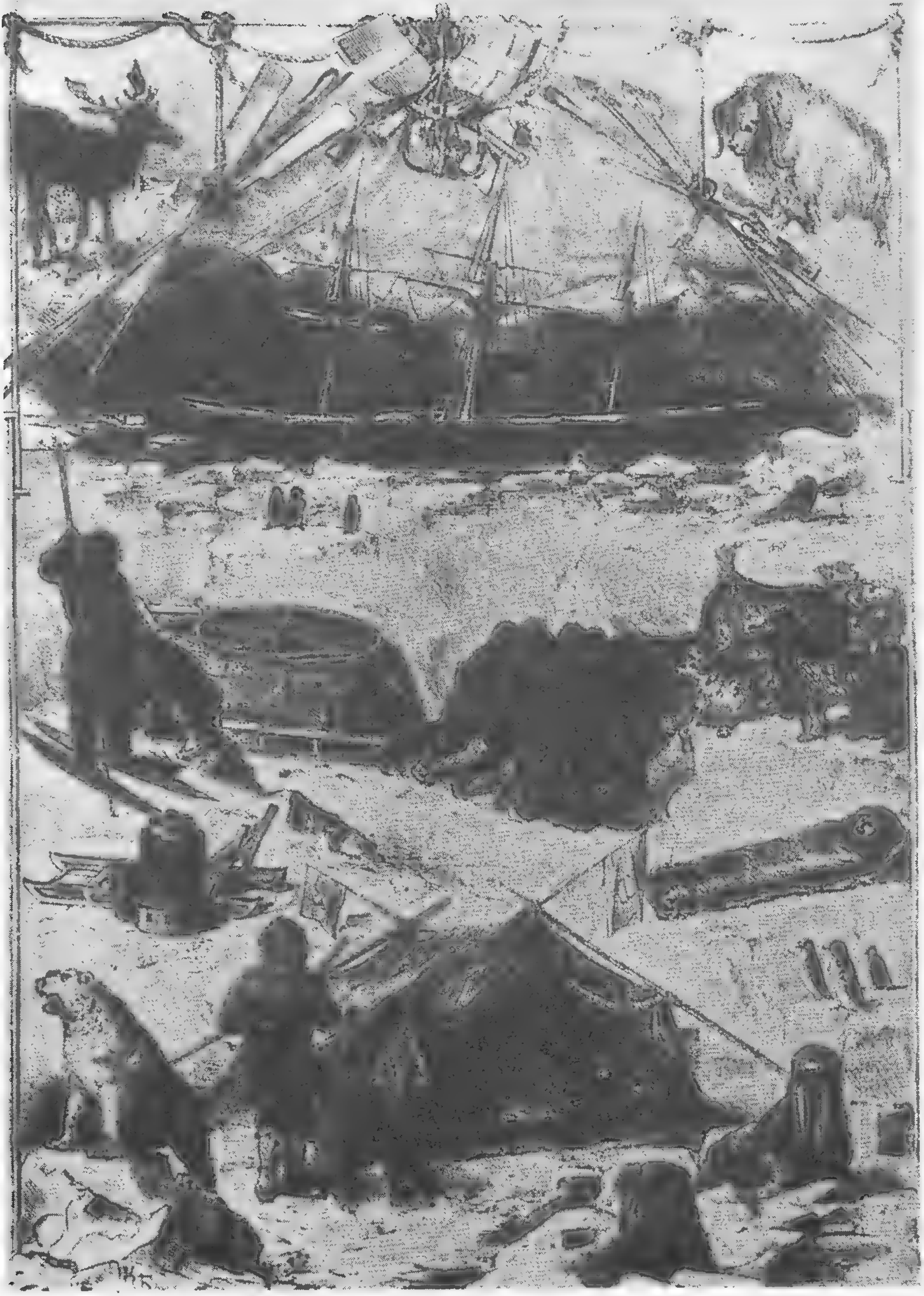

193. Osztrák–magyar expedíció az Északi-sarkra 1872–74-ben. (Ez az expedíció fedezte fel a Barents-tengeren a Ferenc József-földet 1872-ben)

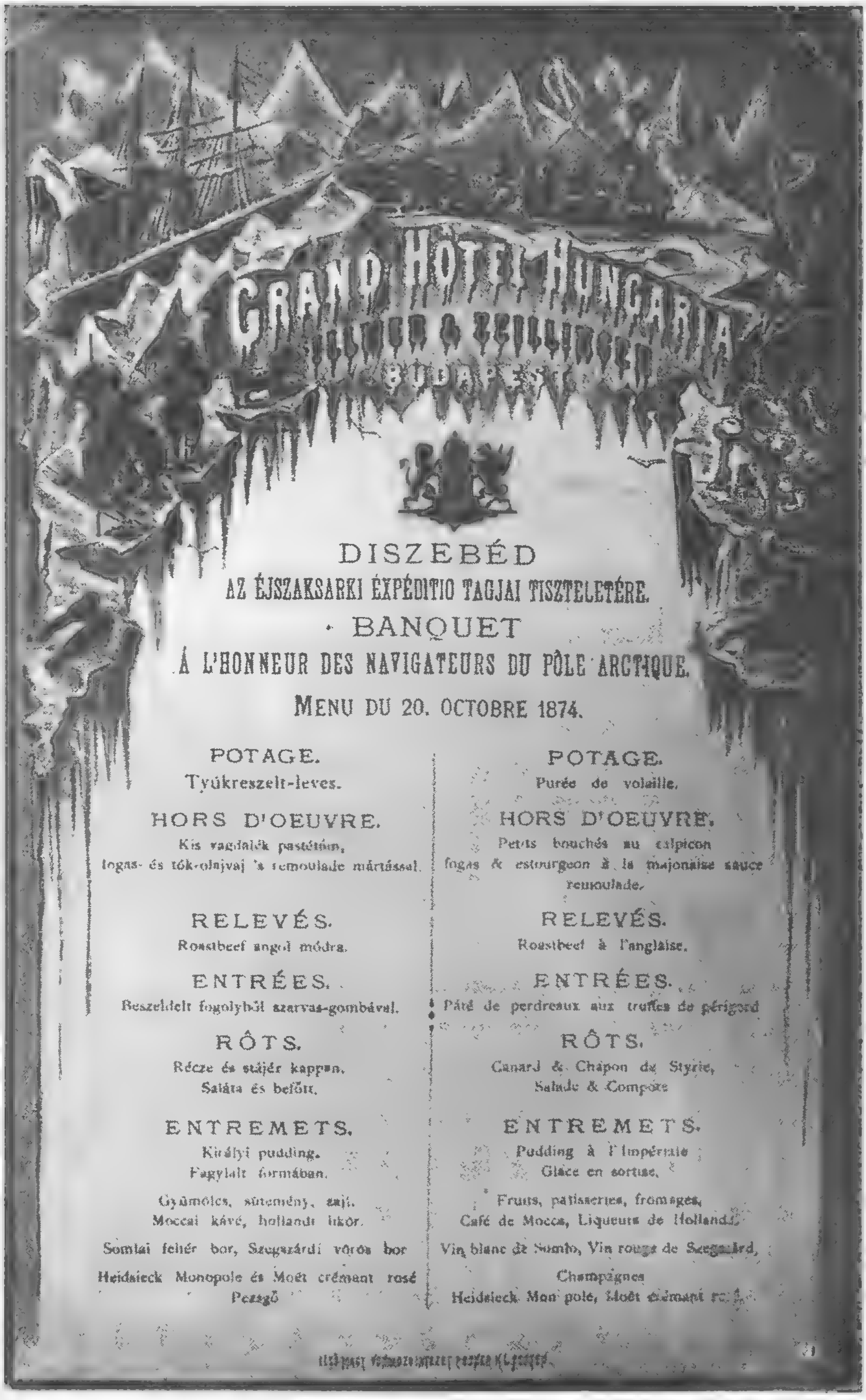

GRAND HÔTEL HUNGARIA
[illegible]
BUDAPEST

DISZEBÉD
AZ ÉJSZAKSARKI EXPÉDITIO TAGJAI TISZTELETÉRE.
BANQUET
À L'HONNEUR DES NAVIGATEURS DU PÔLE ARCTIQUE.
MENU DU 20. OCTOBRE 1874.

POTAGE.	POTAGE.
Tyúkreszelt-leves.	Purée de volaille.
HORS D'OEUVRE.	HORS D'OEUVRE.
Kis vagdalék pastétóm, fogas- és tók-olajvaj 's remoulade mártással.	Petits bouchés au salpicon fogas & estourgeon à la majonaise sauce remoulade.
RELEVÉS.	RELEVÉS.
Roastbeef angol módra.	Roastbeef à l'anglaise.
ENTRÉES.	ENTRÉES.
Beszeldelt fogolyból szarvas-gombával.	Pâté de perdreaux aux truffes de périgord
RÔTS.	RÔTS.
Récze és stájér kappan. Saláta és befőtt.	Canard & Chapon de Styrie, Salade & Compote
ENTREMETS.	ENTREMETS.
Királyi pudding. Fagylalt formában.	Pudding à l'Impériale Glace en sortise.
Gyümölcs, sütemény, sajt. Moccai kávé, hollandi likör.	Fruits, patisseries, fromages, Café de Mocca, Liqueurs de Hollande.
Somlai fehér bor, Szegszárdi vörös bor	Vin blanc de Somlo, Vin rouge de Szegszárd,
Heidsieck Monopole és Moët crément rosé Pezsgő	Champagnes Heidsieck Monpole, Moët crément rosé

[illegible]

194. Az osztrák–magyar északi-sarki expedíció tagjai tiszteletére rendezett budapesti díszebéd étlapja

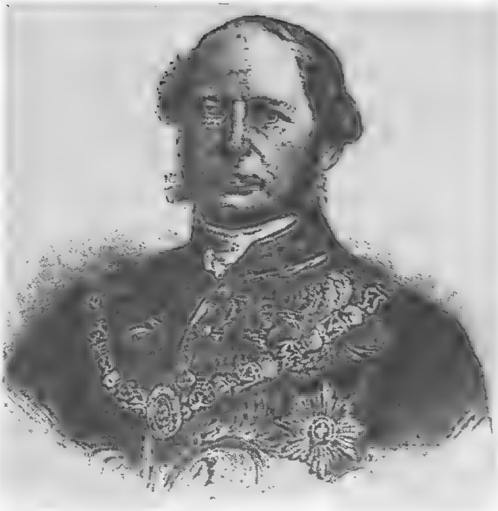

196. Friedrich Ferdinand von Beust báró, közös külügyminiszter

◀ 195. III. Napóleon, francia császár

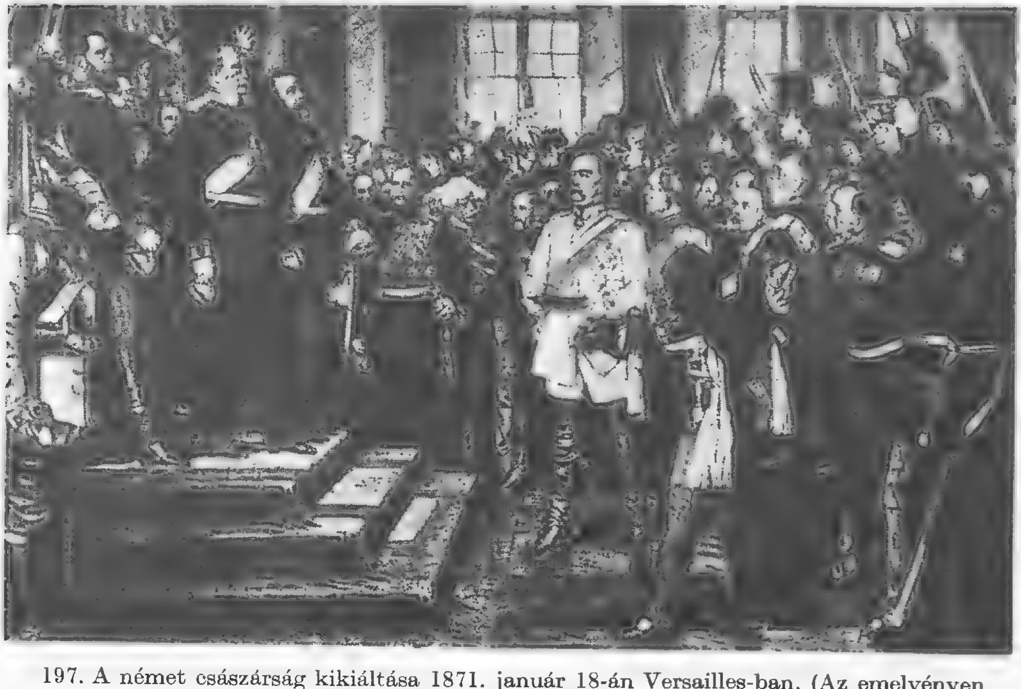

197. A német császárság kikiáltása 1871. január 18-án Versailles-ban. (Az emelvényen I. Vilmos császár, középen világos egyenruhában Otto von Bismarck birodalmi kancellár)

198. Karl Marx és Friedrich Engels 1864-ben Marx leányaival

199. Kép a Párizsi Kommünről a korabeli magyar sajtóban

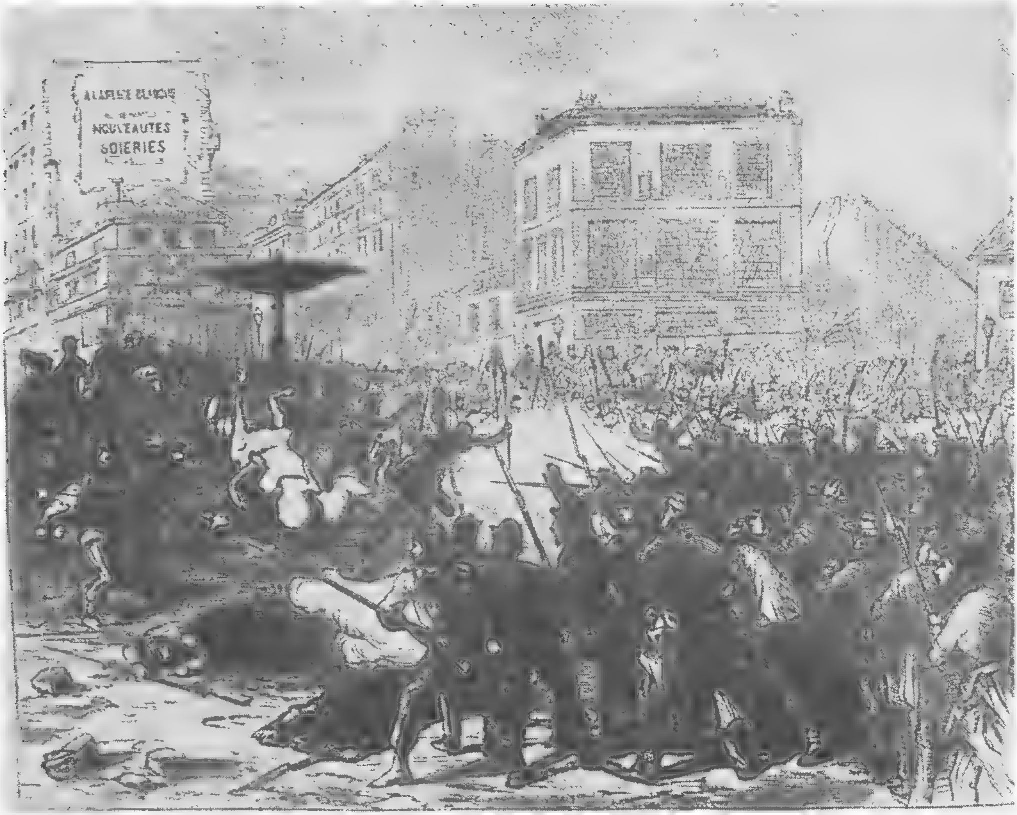
NOUVEAUTES
SOIERIES

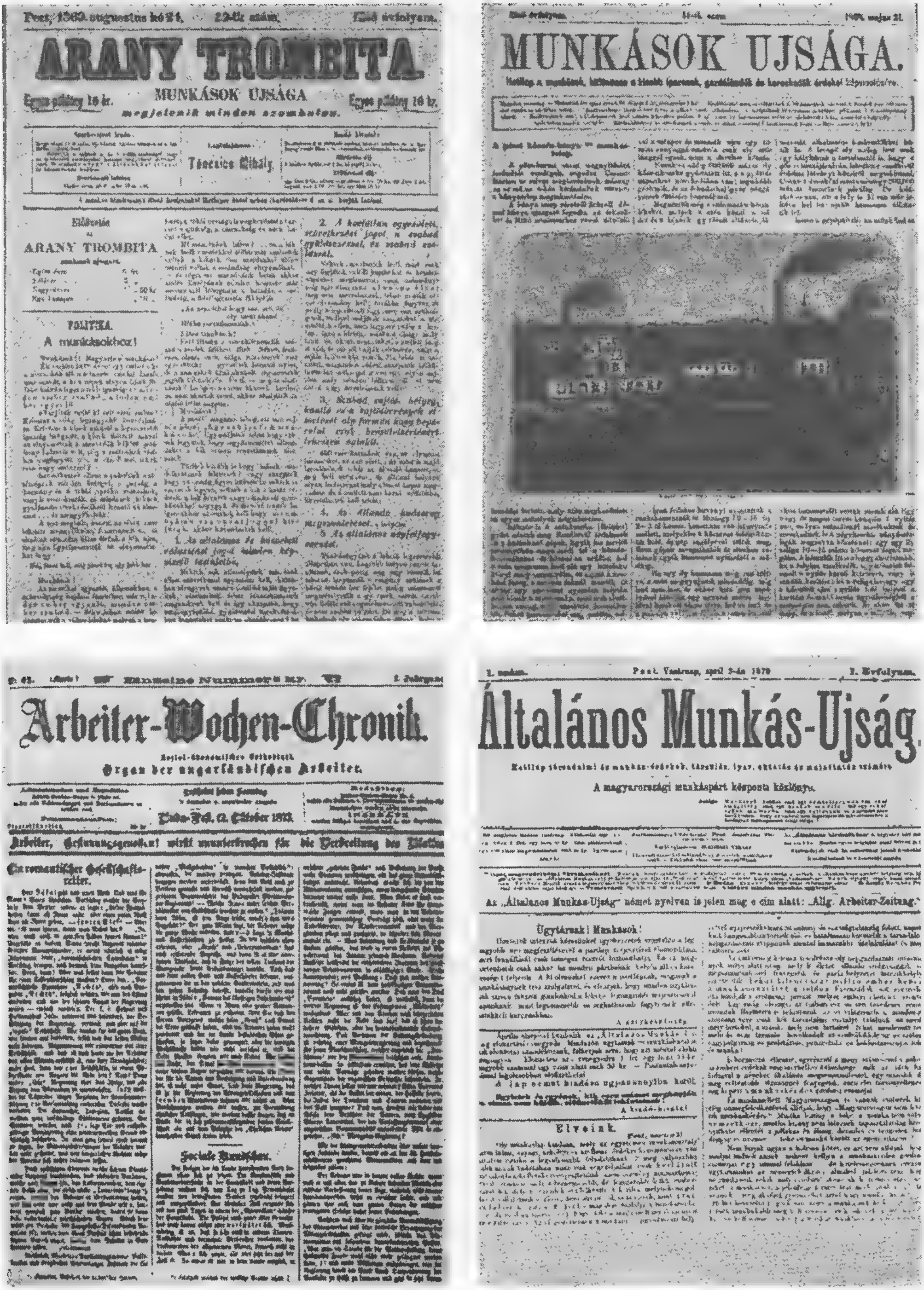

Pest, 1869. augusztus hó 21. 22-ik szám. Első évfolyam.

ARANY TROMBITA

MUNKÁSOK UJSÁGA

Egyes példány 10 kr.

megjelenik minden szombaton.

Táncsics Mihály

Előfizetés az ARANY TROMBITA munkások ujságára

POLITIKA.

A munkásokhoz!

MUNKÁSOK UJSÁGA.

Arbeiter-Wochen-Chronik.

Organ der ungarländischen Arbeiter.

Ein romantischer Gesellschaftsretter.

Sociale Rundschau.

1. szám. Pest, Vasárnap, april 3-án 1870 I. Évfolyam.

Általános Munkás-Ujság.

A magyarországi munkáspárt központi közlönye.

Az „Általános Munkás-Ujság" német nyelven is jelen meg e cím alatt: „Allg. Arbeiter-Zeitung."

Ügytársak! Munkások!

Elveink.

200. Magyarországi munkáslapok a kiegyezés utáni évekből

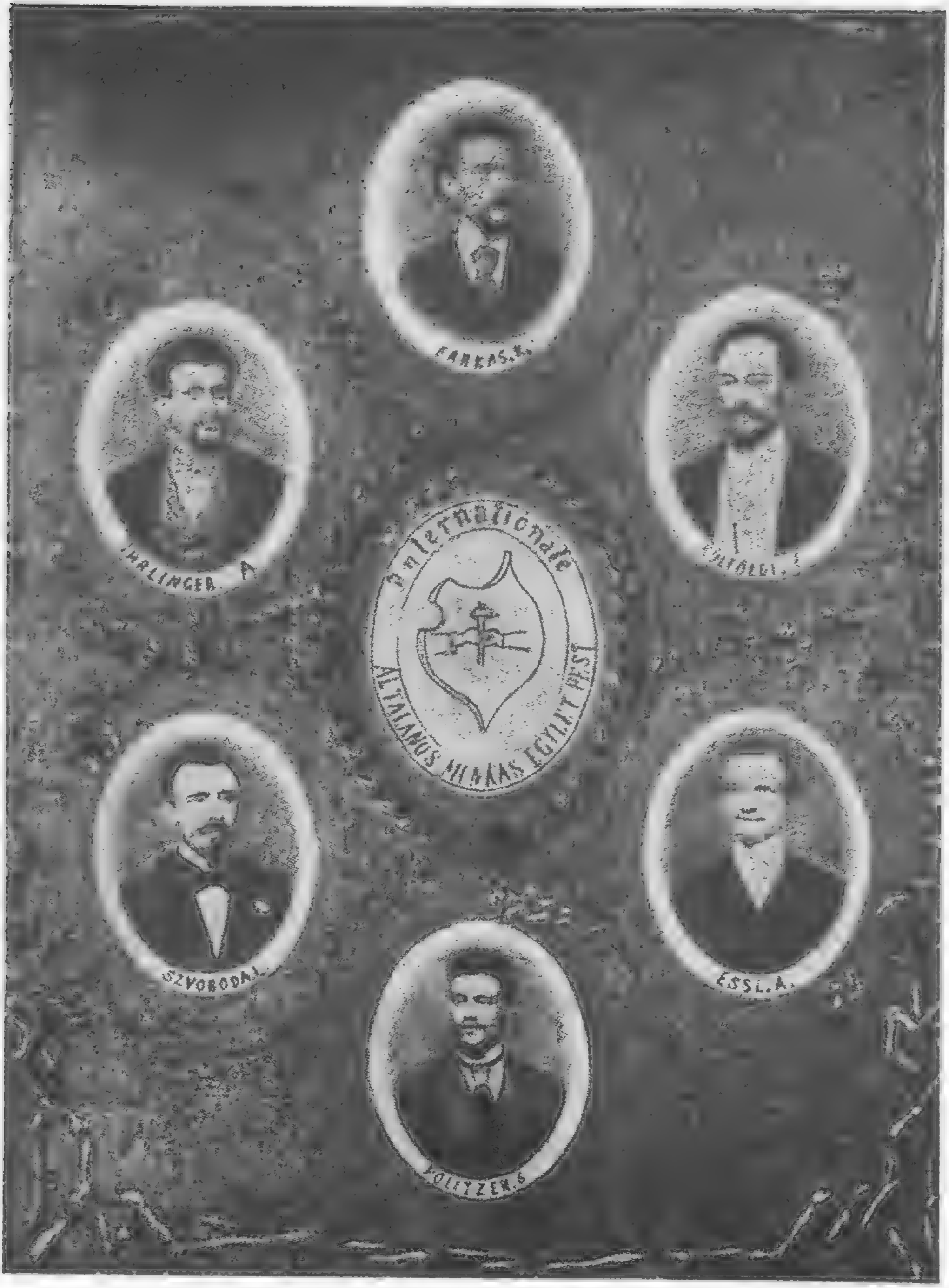
FARKAS K.
IHLINGER A
KÜRÖLGI
Internationale
ÁLTALÁNOS MUNKÁS EGYLET PEST
SZVOBODA I.
ESSL A.
POLITZER S.

201. Az Általános Munkásegylet vezetői

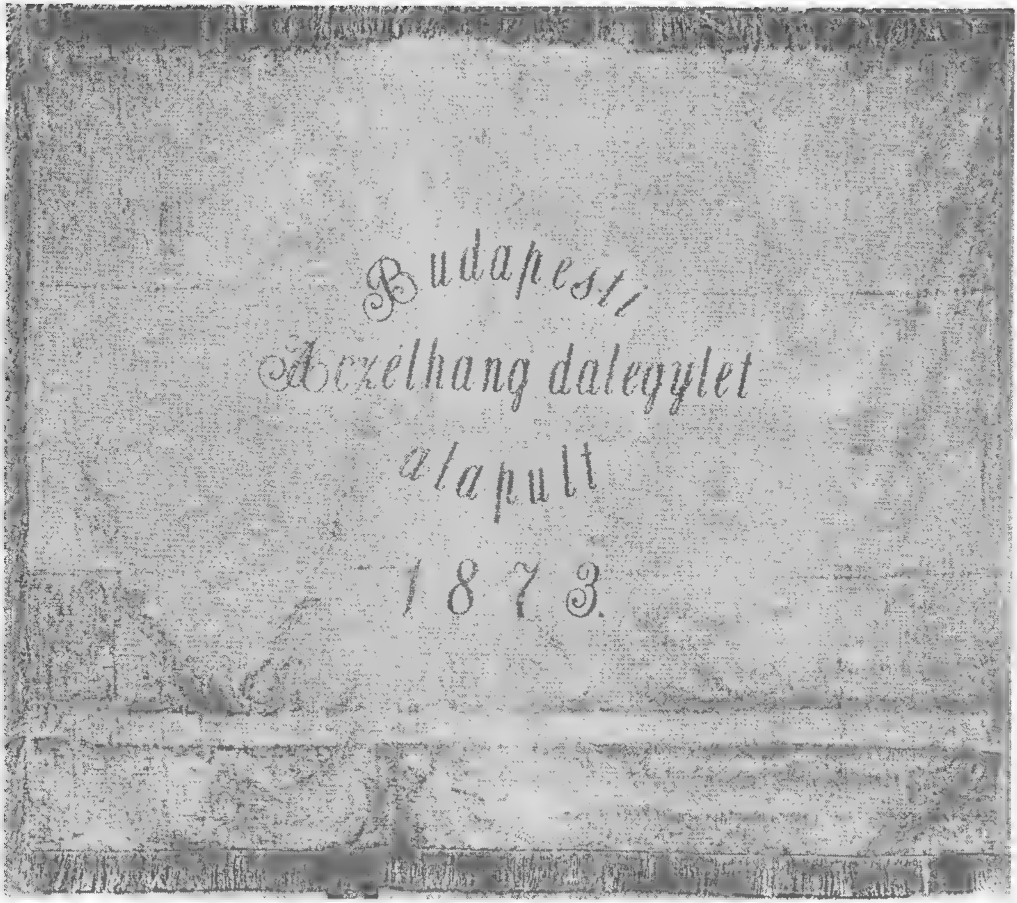
Budapesti
Aczélhang dalegylet
alapult
1873.

202. A budapesti MÁV Gépgyár Acélhang dalegyletének zászlaja

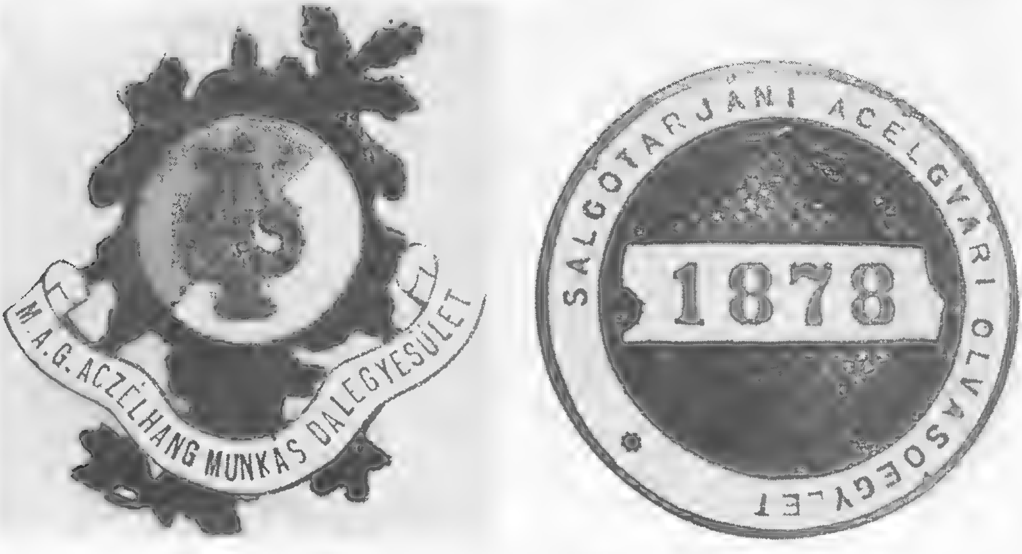
M.A.G. ACZÉLHANG MUNKAS DALEGYESÜLET
SALGOTARJÁNI ACELGYARI OLVASOEGYLET
1878

203. Munkás kulturális egyesületek jelvényei az 1870-es évekből

A többi bevett vallásfelekezet – mint mondottuk – már 1848 előtt is önkormányzattal rendelkezett: maga kezelte vagyonát, intézte iskolai ügyeit, s választotta egyházi vezetőit. A szerb és a román görögkeleti egyházak önkormányzatát a kiegyezés után külön törvényben is biztosították (1868:IX. tc.). Egyházi alapítványi és iskolai ügyeik rendezésére egyházi kongresszusokat tarthattak, azokon szabályrendeleteket alkothattak, képviseleti szerveket választhattak, amelyek kétharmad részben világi, egyharmad részben egyházi személyekből állottak. A protestánsok az önkényuralom idején megvédték egyházi önkormányzatukat a központosító kormány támadásával szemben, de az önkormányzat korszerű, országos szintű szervezetének kiépítésére csak a kiegyezés utáni évtizedekben került sor. Autonómiájuk addig ugyanis lényegében véve egyházkerületi szintű volt, nem volt országos érvényű egységes egyházi alkotmányuk, sem olyan megfelelő hatáskörrel rendelkező országos irányító és képviseleti szervük, amely a kormánnyal egyházpolitikai ügyekben tárgyalhatott volna. A kálvinisták az 1881. évi debreceni zsinaton alkották meg új, korszerű egyházi szervezetüket és alkotmányukat, s az addig használt „helvét hitvallású evangélikus egyház" helyett akkor vették fel az „evangélium szerint reformált egyház" hivatalos elnevezést. A lutheránusok országos zsinata csak 1891 végén ült össze, hogy kidolgozza az „ágostai hitvallású evangélikus egyház" új, országos szervezetét és alkotmányát.

Az Andrássy-kormány jelentős polgári reformokkal korszerűsítette a magyar állam- és jogrendszert. Reformjai azonban elmaradtak az azonos tárgyban intézkedő 1848–49-es törvényektől, még inkább azok haladó, demokratikus tendenciájától. A kiegyezés után polgári államszervezet jött létre, de oly módon, hogy a feudalizmus korából átmentett hatalmi viszonyok telítődtek új, polgári tartalommal.

A határozottabb liberális reformok elsőrendű akadálya az uralkodó és a főrendiházban képviselt konzervatív arisztokrácia volt. A reformpolitika felemás, abszolutista és feudális maradványokat fenntartó, a polgári szabadságjogokat szűkre szabó megvalósításának döntő oka az volt, hogy a kiegyezés fordulópontot jelentett a magyar nemesi liberalizmus történetében. A középnemesség ismét az államhatalom birtokába jutott, de nem forradalmi úton, mint 1848-ban, hanem az abszolutizmussal és a konzervatív arisztokráciával kötött kompromisszum árán. A középnemesség zömének liberális világnézete és politikai magatartása rövid idő alatt minőségileg megváltozott: a korábbi harcos, ellenzéki liberalizmust felváltotta a liberális eszméknek a hatalmi pozíciók megszilárdítása szempontjából való megítélése és korlátok közé szorítása. A nemesi középosztály előbbre valónak tartotta nemzeti és osztályuralma biztosítását, mint a polgári átalakulás következetes végrehajtását. Ennek során az uralmát biztosító kompromisszumban szövetségesként elfogadott antiliberális, konzervatív erőket is tekintetbe kellett vennie. Ezért az Andrássy-kormány nem valósította meg következetesen a Deák-párt liberális programját sem. A kiegyezés utáni évek parlamentjében csak a 48-as párt egyes képviselői hangoztattak demokratikus eszméket.

Deák és köre a liberalizmus őszinte hívei voltak, de egyes esetekben kénytelenek voltak engedni a többség nyomásának; más esetekben le kellett mondaniuk régi meggyőződésükről a politikai viszonyok kényszerhelyzete folytán. A kiegyezés utáni években nagy tekintélyüket haladó irányban igyekeztek érvényesíteni, de lassanként kidőltek a sorból. Eötvös 1871-ben meghalt, Horvát Boldizsár a haladó reformjavaslatait érő egyre erősebb támadások miatt lemondott. Deák Ferenc betegeskedett, és a vezető rétegnek a polgári reform iránti közömbösségét, megalkuvását, anyagi haszonhajhászását látva elkedvetlenedett és visszavonult. 1876-ban bekövetkezett halála előtti utolsó képviselőházi beszédét 1873 nyarán tartotta. Ebben mintegy végrendeleteként a liberális reformok következetes megvalósítását szorgalmazta: az egyház és állam teljes szétválasztását, a kulturális célú alapok állami tulajdonba vételét, a főrendiház reformját a főpapok és a főispánok kizárásával és a polgári házasságot. A polgári házasság bevezetéséről a kormány törvényjavaslatot készített, az uralkodó azonban megvétózta. A nagy reformkori liberálisok halála után a kormánypártnak nem voltak olyan vezetői, akik a polgári átalakulás következetes továbbfejlesztéséért küzdöttek volna; a liberális reformok ügye két évtizeden keresztül nem jutott előbbre.

3. A DUALIZMUS RENDSZERÉNEK BEL- ÉS KÜLPOLITIKAI MEGSZILÁRDULÁSA

TRIALISTA KÍSÉRLET A MONARCHIÁBAN ÉS ANNAK BUKÁSA

A kiegyezést a Monarchia jelentékeny társadalmi és politikai tényezői átmeneti megoldásnak tartották, és csak a megfelelő alkalmat várták, hogy törekvéseiket a Monarchia bel- és külpolitikájában, valamint államszerkezetében a dualizmus megváltoztatásával érvényre juttassák.

A Monarchia külpolitikájában Beust 1867 után óvatos formában folytatta a német hegemónia visszaszerzésére irányuló poroszellenes politikáját. Ez azzal a veszéllyel fenyegette a dualizmust, hogy a Habsburg-ház Németországban megerősödve ismét a centralista abszolutizmus rendszeréhez folyamodik. Ezt a reményt táplálták elsősorban a katonai körök Albrecht főherceg vezetésével.

Ausztria belpolitikai erői általában szemben álltak a dualizmus rendszerével. Az osztrák-német nagyburzsoázia még mindig a birodalmi centralizmus visszaállításában reménykedett, mert ez jobban biztosíthatta gazdasági vezető szerepének megőrzését és további kiterjesztését. A konzervatív, aulikus arisztokrácia körében erős föderalista törekvések szálltak szembe a dualizmussal. Főleg a cseh és lengyel származású dinasztiahű arisztokraták kívánták erősíteni és továbbfejleszteni Ausztria tartományi felépítését. Ezáltal a tartományokban a régi rendi-nemesi rétegek túlsúlyát, a Monarchia központjában pedig a dinasztikus abszolutizmus uralmát akarták biztosítani. Úgy vélték, hogy ily módon egyrészt gátat vetnek a burzsoázia előretörésének, másrészt a nemzeti törekvéseket – esetleg engedmények árán is – tartományi rendi keretek közé szorítva, megszilárdítják a dinasztia uralmát és a birodalom egységét. A föderalista törekvések legfőbb akadálya a dualizmus volt, mely nemcsak Magyarországot emelte ki az ilyen irányú átszervezés hatálya alól, hanem Ausztriában is az alkotmányos centralista kormányzatot feltételezte.

A dualizmus éles ellenzékét alkották az elnyomott nemzetek, elsősorban a csehek fejlődő, erősödő burzsoáziája. Számukra a dualizmus a nemzeti autonómia és a politikai hatalomban való részesedés kivívásának lényeges akadályát jelentette. A cseh nemzeti burzsoázia ez időben együtt haladt a föderalista arisztokratákkal, de törekvéseinek tartalma egészen más volt: a tartományokon túlmenő nemzeti területi autonómia és a nemzeti nyelv érvényre juttatása a közigazgatásban és az oktatásban. A csehek föderatív törekvéseit a horvát nemzeti politikusok is erőteljesen támogatták.

A Monarchiának ezek a bel- és külpolitikai problémái kiéleződtek a porosz–francia háború idején. A háború kezdetén Európa-szerte a franciák győzelmét várták, de a várakozások ellenére a poroszok legyőzték a francia hadsereget és megdöntötték III. Napóleon császárságát. 1871 januárjában kikiáltották a német császárságot, melyhez a délnémet fejedelemségek is csatlakoztak. Létrejött tehát Ausztria kizárásával, porosz vezetés alatt az egységes német birodalom, ami a Habsburgok németországi aspirációinak végleges vereségét jelentette.

A porosz–francia háború erős hatást keltett Magyarországon. A liberális magyar közvélemény jelentős része a franciákkal szimpatizált, még jobban erősödött a franciabarátság a köztársaság kikiáltásakor. A 48-as párt képviselői a sajtóban és a parlamentben felszólaltak a francia köztársasági kormány mellett, elítélték a poroszok annexiós törekvéseit, és méltányos békefeltételeket követeltek Franciaország számára. De a fordulat jelei is megmutatkoztak már a magyar uralkodó osztályok külpolitikai állásfoglalásában. Ekkor történt első ízben, hogy a balközép Tisza Kálmán vezetésével Andrássy mellé állt, s helyeselte a Monarchia semlegességét és be nem avatkozását.

Franciaország belső helyzete újabb fordulatot vett 1871. március 18-án, amikor Párizs munkássága kezébe vette a hatalmat, és megteremtette a történelem első proletárhatalmát, a Párizsi Kommünt. Ez a fordulat a magyar közvélemény újabb szétválásához vezetett: a munkásság lelkes gyűlésekkel, a sztrájkmozgalom fellendülésével üdvözölte a Párizsi Kommünt, a birtokos osztályok és a polgárság azonban szembeszállt a Kommün eszméivel. A Párizsi Kommün leverése után az egész Monarchiában, Magyarországon is megkezdődött a munkásmozgalom kíméletlen üldözése, rendőri elnyomása.

Az új külpolitikai helyzet Ausztriában belpolitikai fordulatot idézett elő. A konzervatív Potocki-kormány kisebb engedményekkel igyekezett a cseheket a birodalmi tanácsban való részvételre rábírni. 1870 augusztusában azonban a csehországi tartománygyűlésben a föderalisták többséget szereztek, a csehek újból kimondták a birodalmi tanács bojkottálását és bizottságot választottak követeléseik alapján álló kiegyezési feltételek kidolgozására.

Az uralkodót aggasztotta a csehek ellenállása a porosz–francia háború idején, amikor egy esetleges hadba lépés a Monarchia belső egységét és szilárdságát igényelte. Rossz szemmel nézte, hogy az osztrák-németek körében a német fegyverek győzelmének és az egységes német birodalom megalakulásának hatására megerősödött a német nacionalizmus, ami a poroszellenes politika jelentős fékezője volt. Ezért Ferenc József a konzervatív, poroszellenes tényezőket erősítő kormányzati rendszer kialakításával próbálkozott a cseheknek teendő jelentősebb nemzeti engedmények árán is. 1871 februárjában Hohenwart gróf vezetésével konzervatív-föderalista kormányt nevezett ki azzal a feladattal, hogy készítse elő a csehekkel való kiegyezést. A kormánynak két cseh minisztere is volt.

A Hohenwart-kormány először a lengyeleket akarta megnyerni. 1871 áprilisában az uralkodó lengyel tárca nélküli galíciai minisztert nevezett ki. Ezután a kormány benyújtotta Galícia autonómiájáról szóló törvényjavaslatát, amely kiterjesztette a tartománygyűlés hatáskörét, önálló döntést tett lehetővé a birodalmi tanácsi választások módjáról és galíciai minisztert rendszeresített. A választók megnyerése érdekében elrendelték az egyenesadó-pótlékok beszámítását a cenzusba, ezzel erősen megnövelték a választójogosultak számát.

Eközben a kormány tárgyalásokat folytatott a csehekkel a kiegyezés feltételeiről. Az 1871. szeptember 12-i császári leirat elismerte a cseh korona államjogi állását, a cseh királyság jogait és késznek nyilatkozott a koronázásra. Felszólította a cseh tartománygyűlést – a Monarchia többi országai és tartományai jogainak megsértése nélkül – a kiegyezés megkötésére. A kormány ugyanakkor törvényjavaslatot terjesztett a cseh tartománygyűlés elé a csehek és németek egyenjogúsításáról. A javaslat a közigazgatási és választókerületek lehetőleg nemzetiségek szerinti elhatárolását írta elő. A községek és kerületek hivatalos nyelvét a többség határozza meg, de a kisebbség (a kerületben akár egyetlen község) nyelvének használatát is meg kell engedni. A tartományi hivatalnokok és bírák számára mindkét nyelv ismerete kötelező. A tartománygyűlést a javaslat két nemzeti kúriára kívánta felosztani, melyek mindegyike maga határozhat saját nemzetisége oktatásügyi költségvetéséről. Bármelyik kúria 2/3 többséggel elvethet egy törvényjavaslatot a másik kúriával szemben.

Ez a törvényjavaslat az osztrák-németek, elsősorban a csehországi németek roppant heves ellenállását váltotta ki; hiszen a javaslat egyértelmű volt azzal, hogy a németek a közigazgatásban a csehekkel szemben háttérbe szorulnak. Morvaországban és Sziléziában a tartománygyűlésben többségben levő németek tiltakoztak az ellen, hogy őket is a cseh korona tartományaihoz számítsák. A németek tömeggyűléseken követelték a törvényjavaslat visszavonását és a kormány lemondását. A német képviselők bejelentették a tartománygyűlés bojkottját.

A cseh tartománygyűlés a kiegyezés feltételeit az ún. alapcikkekben rögzítette. Az alapcikkeknek a magyar kiegyezéshez hasonló történeti bevezetése elismerte az osztrák–magyar kiegyezés érvényét, és megismételte az osztrák kiegyezési törvény tartalmát azzal a kivétellel, hogy az ausztriai delegációt közvetlenül a tartománygyűlések választják. Az alapcikkek csak az egész Monarchia közös ügyeit (külügy, hadügy és az ezek fedezésére szolgáló pénzügy) ismerték el Ausztrián belül is közös ügyekként, de hajlandók voltak időről időre megkötendő egyezményben egy ausztriai közös minisztérium kezelése alá helyezni a honvédelem minden kérdését, a vám-, kereskedelem-, ipar- és közlekedésügyet, valamint az ezek fedezésére szolgáló pénzügyet. Az Ausztrián belüli közös ügyek törvényhozása a tartománygyűlések által választandó delegátusok kongresszusának hatáskörébe tartozik. Minden egyéb ügyekben a cseh királyság önállóan rendelkezik. A cseh királyság képviseletére a közös ausztriai kormányban egy cseh miniszter, illetve cseh udvari kancellár kinevezését követelték. Végül kérték a cseh korona országainak (Csehország, Morvaország, Szilézia) egyesítését és közös országgyűlés összehívását.

Az alapcikkek tehát az osztrák–magyar kiegyezés mintájára Ausztrián belül egy külön kiegyezést akartak létrehozni. Lényegében véve azonban a dualizmust trializmussá, távolabbi perspektívában pedig föderalista államszervezetté akarták átalakítani. A cseh alapcikkek élénk visszhangot váltottak ki a Monarchia többi nemzetisége körében. Horvátországban az országgyűlésen többségbe került nemzeti párt 1871 szeptemberében törvénytelennek nyilvánította a horvát–magyar kiegyezést, s a Monarchián belül önálló horvát állam elismerését követelte. A radikális horvát jogpárt vezetői a határőrvidéken felkelést robbantottak ki.

A Hohenwart-kormány föderalista tervei mély aggodalommal töltötték el mind az osztrák-német, mind a magyar politikai vezető köröket.

Magyarországon veszélyben látták a dualizmus létét és a nemzetiségek feletti magyar hegemóniát. Beust 1871. október 13-án a császárhoz intézett emlékiratában rámutatott arra, hogy a cseh alapcikkek ellenkeznek a dualizmus rendszerével, az osztrák-németeket szembeállítják a dinasztiával, és főleg megronthatják a Monarchia viszonyát Poroszországgal és Oroszországgal. Az uralkodó nagyon szívén viselte a cseh kiegyezés sikerét, de a német nacionalizmus vehemens kitörése, a határőrvidéki felkelés, a külpolitikai aggályok gondolkodóba ejtették. Az október 20-i közös minisztertanácson a közös miniszterek és Andrássy, sőt az osztrák pénzügyminiszter is, egyöntetűen Hohenwart ellen foglaltak állást. A Hohenwart-féle tervek elfogadása esetén Andrássy kilátásba helyezte lemondását. Végül Poroszország közvetve figyelmeztette az uralkodót, hogy nem fogja jó szemmel nézni Ausztriában a szláv hegemónia bevezetését. Mindezek következtében Ferenc József az alapcikkek elutasítása mellett döntött, a Hohenwart-kormány pedig lemondott.

A cseh kiegyezési törekvések bukása a századfordulóig megszilárdította a dualizmus rendszerét. Az osztrák-német és magyar uralkodó osztályok nemzeti és osztályuralmuk fenntartása érdekében semminemű változtatást nem engedtek meg a dualizmus rendszerén. A dualizmus merev politikai rendszerré vált, amely a haladó reformok számára csak szűk teret engedett. Az alapcikkek elutasítása a cseheket szembefordította a dinasztiával és a Monarchiával. Palacký, a cseh liberális burzsoázia vezére, az ausztroszláv eszme megalkotója, korábban az osztrák birodalom fenntartásának híve, maga is úgy nyilatkozott, hogy nagyon kiábrándult, ezért nem lehet egy igazságtalan Ausztria pártján. Az osztrák, magyar és cseh korona országainak egyesüléséből keletkezett Habsburg-monarchia létére végzetes volt a csehek szembefordulása.

A magyar országgyűlés bírálta Andrássy vétóját a cseh kérdésben. A balközép aggodalmát fejezte ki, hogy Andrássy állásfoglalása precedens lehet arra, hogy az osztrák kormány beavatkozzék a magyar belügyekbe, tartalmilag azonban helyeselte Andrássy lépését. A 48-as párt elítélte Andrássy közreműködését a cseh nemzeti követelések meghiúsításában, mert az a cseh népben növeli a magyarokkal szembeni ellenséges érzelmeket. Kossuth már 1869-ben kijelentette, hogy a cseh nemzetnek „ahhoz, hogy valóban nemzet legyen és saját ügyeit önállóan intézze, oly joga van, amely egy hajszálnyival sem kisebb, mint a magyar nemzet hasonló joga".[26] A csehek önállósodási törekvéseinek bukása kapcsán Kossuth a 48-as párthoz intézett több levélben fejtette ki véleményét. A magyar nemzet helyes politikája csak az lehet: „minden kitelhetőt elkövetni, hogy minden szláv nép, amely... történelmileg kifejlett nemzeti individualitással bír... szabad nemzet, saját ügyeit önállólag kormányzó elégedett nemzet lehessen."[27] Kossuth mélyen elítélte az osztrák és a magyar kormány, Beust és Andrássy politikáját. Ennek a magyar nemzet számára káros következményeit ecsetelve kiegészítette komor jóslatait Magyarország végzetes szerencsétlenségéről a Monarchia felbomlása esetén.

A Hohenwart-kormány lemondását követte Beust bukása. Az uralkodó lemondott a föderalizmussal való kísérletezésről, szilárdan a dualista centralizmus alapjára helyezkedett. Ezzel szoros kapcsolatban el kellett fogadnia a Németországgal való megbékélés és jó viszony külpolitikai vonalának szükségességét. 1871. november 8-án Ferenc József Andrássy Gyulát nevezte ki közös külügyminiszterré, mert benne látta e politika biztosítékát. Ausztriában Adolf Auersperg herceg vezetésével ismét az alkotmánypárt alakított kormányt. Az új kormány feloszlatta a tartománygyűléseket, és bevezette a közvetlen választást a birodalmi tanácsba. A Hohenwart-kormány rendeleteit eltörölve, egyedül a galíciai miniszter állását hagyta meg. A nemzeti mozgalmakat a sajtó betiltásával és rendőri elnyomással letörte. A csehek 1879-ig továbbra is megtagadták a birodalmi tanácsban való részvételt.

1872–73 folyamán az alkotmánypárt néhány új liberális reformot is megvalósított: a közigazgatási bíróság felállítását és büntetőperekben az esküdtszéki eljárás bevezetését. Ugyanakkor azonban törvényt hoztak arról, hogy a kormány a birodalmi tanács hozzájárulásával egyes területeken egy évre felfüggesztheti az esküdtszékek működését.

A LÓNYAY-KORMÁNY

Andrássy távozásával Magyarországon Lónyay Menyhért vette át a kormány vezetését. Lónyay, a Deák-párt Andrássy után legtekintélyesebb politikusa, elismert pénzügyi szakember, a kiegyezés után magyar, majd közös pénzügyminiszter volt. Az uralkodóháznak tett szolgálataiért 1871-ben grófi rangot kapott. Rendkívül céltudatos és aktív, de túlságosan erőszakos politikus volt, nem sokat törődött a népszerűséggel. A Deák-pártban Lónyay tekintélyét elismerték, de nem szerették.

---

[26] Kossuth Lajos iratai. VIII. 226.

[27] Uo. 387.

Kormányzása kezdetén Lónyay először a Hohenwart-féle föderalista tervek által felélénkített nemzetiségek leszerelésére törekedett. Tárgyalásokat kezdett a nemzetiségek képviselőivel, de rövidesen kitűnt, hogy csak jelentéktelen engedményekre hajlandó. A tárgyalások megszakítása után erőszakos intézkedéseket tett a nemzetiségi törekvések elnyomására. 1872-ben feloszlatta a szerb nemzeti egyházi kongresszust, hogy megakadályozza Miletić demokratikus ellenzéki pártjának többségre jutását.

Lónyay másik fő törekvése az ellenzék letörése és a Deák-párt megerősítése, egységének megszilárdítása volt. A közelgő 1872. évi választásokon meg akarta semmisíteni az ellenzéket, és személyes uralma alatt erős kormánypártot kívánt létrehozni. Ennek előkészítésére új választójogi törvényjavaslatot nyújtott be. A javaslat lényegében megismételte az 1848. évi választójogi törvény intézkedéseit, de jelentősen korlátozta a választók számát azzal, hogy azoktól, akik az egyenes adóval hátralékban voltak, megvonta a választójogosultságot. A kormány szilárdságát akarta növelni az országgyűlési ciklus időtartamának öt évre való felemelésével.

A 48-as párt élesen fellépett a törvényjavaslat ellen, amely leginkább a szélsőbal választási esélyeit veszélyeztette. A párt 1872. évi programjában követelte az általános, titkos választójogot, a főrendiház helyett a képviseleti alapon álló felsőházat, a virilizmus eltörlését, a bíróválasztás visszaállítását és a nemzetiségek egyenjogúságának megvalósítását. Ez a program a párt egész történetében a leghaladóbb volt, a legmesszebb ment a liberális és demokratikus célok kitűzésében. A program a közös ügyek elítélése mellett a „fejedelem személyének azonossága által" létesített perszonálunió alapjára állt.

A 48-as párt elhatározta, hogy megakadályozza a javaslatnak kormánypárti többséggel való törvényerőre emelését, ezért az „agyonbeszélés" taktikájához folyamodott. A 48-as pártot támogatták a szerb és a román nemzetiségi képviselők is. Az obstrukció sikerét látva a balközép is csatlakozott hozzá. A Deák-párt érinthetetlennek tekintette a parlamenti szólásszabadságot és inkább veszni hagyta a törvényjavaslatot.

Közben azonban Lónyay alaposan felkészült a választásokra. Több főispánt erélyesebb személlyel váltott fel, nyomást gyakorolt a választói névjegyzéket összeállító megyei választmányokra, a bírói és ügyészi kinevezéseket, a kincstári bérletek kiadását pártpolitikai célokra használta fel. Az országgyűlési választások történetében először – de nem utoljára – felújultak a régi megyei választások rossz emlékű kortesmódszerei: etetés, itatás, szavazatok vásárlása, az ellenzék szavazóinak furfangos vagy erőszakos távoltartása. A kormánypártot a banktőke és az egyház hatalmas összegekkel támogatta, és ezen a választáson alakult ki először a mandátumok vásárlása, megszabott ára.

A választások eredményeképpen a kormánypárt nem sokat, mintegy 25 mandátumot nyert. Az ellenzék veszteségei elsősorban azért voltak fájdalmasak, mert a fővárosban és a magyar vidékeken következtek be.

A választás elindította a pártok erjedési, bomlási folyamatát. Ennek legfőbb oka a bismarcki Németország győzelme és a Hohenwart-féle föderalista törekvések bukása volt. Mindkét nagy horderejű esemény a Monarchia dualista rendszerének megszilárdulását jelentette, ami erőteljes kifejezést nyert Andrássy közös külügyminiszteri kinevezésében. A Monarchia új bel- és külpolitikai helyzetében értelmüket vesztették a magyarországi pártviszonyokat alapjában meghatározó addigi politikai állásfoglalások. Jelentőségét vesztette a balközépnek az a szerepe, hogy a kiegyezés tényleges végrehajtását ellenőrizze, szembeszálljon a Magyarország belpolitikai önállóságát fenyegető veszélyekkel, mert a dualizmust belátható ideig nem fenyegette komoly veszély. Ugyanezen okból meglazult a Deák-párt különböző csoportjait összetartó kapocs, a kiegyezés védelme.

A pártbomlást előmozdította a kiegyezés utáni évek gazdasági fejlődése is. 1871-től sorozatosan rossz volt a termés, csökkent a földbirtok jövedelme. Kezdett kibontakozni a középbirtokosok új megoszlása: egy részük a vasútépítésbe, takarékpénztári alapításokba való bekapcsolódása és nem utolsósorban a kormánnyal való összeköttetése révén ki tudta használni a kapitalista fejlődés előnyeit; más részük még mindig nem tudott a rendszeresen jövedelmező tőkés gazdálkodás útjára lépni, és rohamosan haladt az anyagi romlás, birtokának elvesztése felé. Az utóbbiak számára létkérdés volt, hogy gazdasági csődjük kárpótlásaként hivatalokhoz jussanak. A balközép bázisának jelentős része az utóbbi csoportból került ki. A párt e bázist csak úgy tarthatta meg, ha kormányra kerül, és hivatalokat osztogathat. A kormányra kerülésnek pedig két lehetséges útja volt: választási győzelem – vagy egyesülés a kormánypárttal.

A dualizmus megszilárdulása meglazította a Deák-pártot összetartó kapcsokat, s előtérbe léptek a különböző csoportok eltérő érdekei. Meggyengítette a pártot legtekintélyesebb vezetőinek kiesése: Andrássy távozása és Deák betegeskedése, visszavonulása a politikai élettől. Az 1872. évi választásokon, bár a Deák-párton belül, de nyíltan konzervatív programmal lépett fel báró Sennyey Pál, és köréje tömörülve önálló szervezkedésbe kezdett a konzervatív csoport. Lónyay mandátumhoz juttatta számos rokonát és hívét; rövidesen ezek is (mintegy hetvenen) külön csoportosultak.

A balközép soraiban a választási kudarc nagyra növelte az elégedetlenséget, kilátástalannak látták a párt jövőjét. Ghyczy Kálmán, a párt Tisza Kálmán mellett második vezére, hangot adott ennek az 1872. őszi pártértekezleten. Ghyczy megoldásként a közös minisztériumok, sőt a delegációk elfogadását és a „Deák-párt jobb elemeivel" való egyesülést ajánlotta. Tisza Kálmán a kezdeményezést azzal hárította el, hogy a kormánypártban nem mutatkozik erre hajlandóság. Ettől fogva azonban a balközép arra törekedett, hogy a dualizmus rendszere iránti lojalitását bizonyítsa, és megszerezze a kormányképesség feltételeit. A felirati vitában Tisza Kálmán kijelentette, hogy a párt „azért, hogy czélzatainak egy részét keresztülvihesse, azok többi részét elhalasztani kész".[28] A Deák-párttal való együttműködés és egyesülés útjában a legfőbb akadály Lónyay személye volt, aki az ellenzék letörésével próbált személyes uralma alatt álló erős kormánypártot szervezni. Ezért a balközép első céljának Lónyay megbuktatását tűzte ki. Segítségére jött ebben maga a Deák-párt, amelynek régi „zöme" rossz szemmel nézte a Lónyay-emberek betódulását a pártba, és elítélte az erőszakos választást. A Deák-párti középnemesség bizalmatlan lett a grófi rangra kapaszkodott, a középnemesi érdekeket nem respektáló, személyes politikát folytató Lónyayval szemben, és közelebb érezte magához a balközépen elhelyezkedő középnemesi társait.

---

[28] Az 1872-ik évi september 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I. Buda, 1872. 124.

Az ellenzéki sajtó valóságos hadjáratot indított Lónyay ellen, burkolt célzásokkal pénzügyi manipulációira. Végül jól kiszámított támadással, 1872 novemberében a balközép vezető publicistája, Csernátony Lajos a parlamentben nyíltan korrupcióval vádolta meg Lónyayt. Sem a párt, sem minisztertársai nem védték meg, maga Deák is elejtését javasolta az uralkodónak.

Az új miniszterelnök Szlávy József, addigi kereskedelemügyi miniszter lett; habozó, erélytelen politikus, aki nem volt képes a Deák-pártot összefogni. A párt rohamos bomlásnak indult. A megsértett Lónyay-csoport hetenként tüntetően közös vacsorán gyűlt össze (innen kapta a „vacsorapárt" nevet), külön lapot indított, és intrikáival Szlávy megbuktatására törekedett. Ekkor már a Deák-párt köreiben is felmerült a balközéppel való fúzió szükségessége, és ennek a kormánypárti sajtó is óvatosan hangot adott.

A fúziós törekvéseknek a döntő lökést az 1873 tavaszán fellépő gazdasági válság adta meg, amely véget vetett a kiegyezési rendszert hatékonyan megszilárdító konjunktúrának. Ugyanebben az évben a mezőgazdaságot aszály, majd árvíz sújtotta, az ország lakosságát pedig súlyos kolerajárvány tizedelte meg. A gazdasági válság közepette az államháztartás az előző évek nagyarányú kiadásai, decifites gazdálkodása következtében a csőd szélére jutott. A Rothschild-bankház rendkívül súlyos feltételekhez kötötte a magyar államháztartás továbbvitelét lehetővé tevő 153 milliós államkölcsön megadását. A gazdasági és politikai válság nemcsak a Deák-párti kormányzatot ingatta meg, hanem Magyarország Monarchián belüli politikai súlyának csökkenésével is fenyegetett. A közös veszély láttán a nemesi középosztály túlnyomó része a pártok összefogásában látta a dualista rendszer biztosításának és megszilárdításának útját. Ezzel megindultak és rövidesen széleskörűen kibontakoztak a pártfúzió létrehozására irányuló tárgyalások.

A PÁRTFÚZIÓ

A balközépen 1873 nyarán Csernátony Lajos cikksorozatban készítette elő a talajt. „Nem kell finnyáskodni", – hirdette, hanem a pártnak közjogi követelései keresztülvitele nélkül is vállalkoznia kell a kormányzásra.

A közjogi követelésekhez való szilárd ragaszkodást lyukas mogyoróhoz hasonlította. Tisza Kálmán azonban óvatos volt, arra várt, hogy a Deák-párt bomlása tovább fokozódjék, teljesen szétzilálva, vezér nélkül maradjon, és így az egyesüléskor saját magának biztosítsa a vezéri szerepet. 1873 őszén csak azt a homályos, de a hatalomra való törekvésre nyíltan célzó kijelentést tette, hogy „ha Jerikó falai semmi kiáltozásra nem omlanak le... megkerüljük".[29]

A balközép 1873. novemberi értekezletén a párt háromfelé szakadt. A közjogi engedékenységgel és a Deák-párttal való kacérkodással elégedetlen balszárny egy része Mocsáry Lajos és Csávolszky Lajos vezetésével kilépett a pártból. Ugyanekkor Ghyczy Kálmán is bejelentette kilépését, hogy az ország nehéz helyzetében a Deák-párttal együttműködve munkálkodjék. 1873 decemberében Ghyczy vezetésével 17 volt balközépi képviselő megalakította a középpártot, amely fő céljának a fúzió előkészítését tűzte ki. Rövidesen 16 Deák-párti képviselő is csatlakozott hozzájuk. A középpárt létrejöttét mind a Deák-párt, mind a balközép részéről rokonszenv és helyeslés kísérte mint a fúziós törekvések hatékony tényezőjét.

A tehetetlen Szlávy-kormány 1874 elején lemondott. Már ekkor felmerült a balközéppel való koalíciós kormányalakítás lehetősége. Tisza Kálmán azonban visszautasította a koalíciót. Nem volt hajlandó vállalni a pénzügyi nehézségeket, és kormánypolitikusként lejáratni magát. Pártja sem érett még meg arra, hogy a közjogi programról teljesen lemondva vállalja a kormánytámogató szerepet.

Tisza óvatosságát fokozta a szélsőbal határozottabb fellépése a közjogi elvek feladása ellen. A pártbomlás folyamata a 48-as pártban is kiélezte az ellentéteket a demokratikus-szociális, illetve a közjogi irányzat hívei között. Kossuth felhívására és támogatásával Simonyi Ernő és Helfy Ignác a balközépből kilépett baloldali csoportot a 48-as párttal való egyesülésnek, egy új erős közjogi ellenzéki párt megalakításának akarták megnyerni. Közös programnak, Kossuth tanácsára, a kiegyezési rendszer elleni küzdelmet ajánlották. Az egyesülés nehézségekkel járt; az 1871-es fordulat, az átmeneti politikai viszonyok bizonytalanná tették a baloldali politikusokat a követendő politikai elvek és taktika kérdésében. Végül 1874 márciusában megalakult 21 volt 48-as és 7 volt balközépi képviselő részvételével az új párt, mely májusban a Függetlenségi Párt nevet vette fel. Irányi Dániel és hét társa nem csatlakozott hozzá, hanem 48-as párt néven továbbra is külön pártot alkotott.

---

[29] *Ellenőr*, 1873. szept. 3. sz. Idézi: M. KONDOR VIKTÓRIA, Az 1875-ös pártfúzió. Bp. 1959. 114.

A Függetlenségi Párt programja az összes közjogi ellenzéki árnyalatok kielégítésére és összefogására törekedett. Elfogadta a Kossuth által ajánlott alapelvet: „Magyarország legyen önálló független magyar állam, mely minden idegen beavatkozástól menten intézze minden ügyeit; mely teljes önállósággal bírjon a polgári közigazgatáson kívül a hadügy, pénzügy, nemzetközi viszonyok és a közgazdaság minden ügyében."[30] Ennek alapján követelni fogják a közös minisztérium és a delegációk eltörlését, az önálló magyar hadsereget, az osztrák államadósság, valamint a vám- és kereskedelmi szerződés revízióját, az önálló bankrendszert. A programnyilatkozat hangsúlyozta, hogy Magyarország önállóságának kivívásáig csak a közjogi alapon álló pártátalakulás jogosultságát ismerik el. Magyarország „állami önállóságának helyreállítása nélkülözhetetlen a nemzetiségi viszonyok szempontjából is, mert az állam nem bír a kellő tekintéllyel maguknak az ország lakosainak szemében sem..." A nyilatkozat kijelentette, hogy szabadelvű irányban kívánják megoldani a reformkérdéseket, de ezen kívül teljesen mellőzte a demokratikus, sőt a liberális reformok említését. Hangsúlyozta viszont nemzeti múltunk hagyományait, követelte „az ősi magyar önkormányzati rendszernek visszaállítását".[31]

A Függetlenségi Párt létrejötte volt az első lépés azon az úton, amely a baloldali ellenzék vezetésében a középnemesi elem erősödéséhez, majd túlsúlyához vezetett, és a demokratikus, haladó követelések fokozatos feladásával, megtagadásával járt együtt. 1874-ben a Függetlenségi Párt vezetőinek többsége még számos kérdésben a programnál jóval haladóbb álláspontot foglalt el. A balközépről jövő képviselők közül Mocsáry Lajos a nemzetiségekkel való megbékélésért küzdött, és csak később szigetelődött el nézetei miatt a saját pártjában.

---

[30] MÉREI GYULA, i. m. 198.

[31] Uo. 200., 201.

A Szlávy-kormány után kifejezetten a fúzió előkészítésének feladatával jött létre az utolsó Deák-párti kormány Bittó István vezetésével. A pénzügyminiszteri tárcát Ghyczy Kálmán vállalta. A kormánynak a fúzió feltételeit megteremtő népszerűtlen feladatokat kellett végrehajtania. Az államháztartás továbbvitelére felvették a 153 milliós államkölcsön második részét, s különböző megtakarításokkal igyekeztek a költségvetés deficitjét csökkenteni. A jövendő kormánypárt szilárdságának biztosítására a kormány ismét beterjesztette a választójogi törvényjavaslatot, amely a parlamenti ciklus meghosszabbításától eltekintve azonos volt az 1872. évi javaslattal. Ezúttal már csak a függetlenségi párt lépett fel ellene, Tisza Kálmán pártjával együtt támogatta és élesen elutasította az általános választójog követelését.

Az 1874. évi választójogi törvény (1874:XXIII. tc.) a dualizmus egész időszaka folyamán 1913-ig változatlanul érvényben maradt. Ugyanezen idő alatt Magyarországtól nyugatra minden országban (Ausztriában is) fokozatosan bővült a választójogosultak köre. A maga idején haladónak és széles körűnek tekinthető 1848-as választójogi törvény 1874-ben már kiterjesztést igényelt volna. Ehelyett lényegében megismételték a 48-as törvény intézkedéseit, helyenként modernizálva a változatlan magasságú cenzust. A választójogosultság feltétele 1/4 telek, vagy háromszobás városi háztulajdon, vagy 105 Ft évi adóköteles jövedelem volt; önálló iparosoknál legalább egy segéd alkalmazása, értelmiségieknél a diploma mellett kinevezéshez vagy választáshoz kötött állás. Erdélyben a cenzus magasabb, a választójog korlátozottabb volt. A törvény fenntartotta saját személyükre nézve a volt nemesek és városi patrícius polgárok választójogát; megvonta viszont a jogot az adóhátralékosoktól. A nyílt szavazás kötelezővé tétele mellett a szavazók hatalmi befolyásolásának újabb eszközét iktatta be azzal, hogy „az egy községből vagy városrészből való választók, aszerint, amint egyik vagy másik jelöltre szavaznak, külön bocsájtandók a szavazásra''.[32]

A törvény továbbra is a törvényhatóságok által választott központi választmányokra bízta a választások előkészítését és lebonyolítását. Fenntartotta az 1848-as törvénynek azt a kedvező intézkedését is, hogy számos törvényhatósági joggal nem rendelkező, de önálló választókerületet alkotó mezőváros a megyétől független, önálló központi választmányt állíthatott fel. Ezek a városok lettek a baloldali ellenzék mindenkori fő fészkei.

---

[32] Magyar Törvénytár. 1872–1874. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 326.

A választókerületek számát továbbra is az 1848-as törvény határozta meg, ami az időközben bekövetkezett népességeltolódások következtében fokozottan alkalmas lett a kormánytöbbség biztosítására. A nemzetiségi területeken gyakran néhány száz, az ellenzéki alföldi és dunántúli kerületekben sok ezer választóra jutott egy képviselő. Az 1874. évi választójogi törvény következtében a választók száma abszolúte és relatíve csökkent. 1870-ben a lakosság 6,7%-a, 1881-ben már csak 5,9%-a volt választó; Erdélyben a választójoggal rendelkezők aránya csak 3,2% volt.

Miután a Bittó–Ghyczy-kormány teljesítette feladatát, 1875 elejére megérett a politikai helyzet a fúzió végrehajtására. Ekkor Andrássy is aktívan beleszólt a magyar belpolitika alakulásába. Kifejtette Tisza Kálmánnak, hogy a balkáni helyzet máról holnapra olyan fordulatot vehet, mely kívánatossá tehetné a Monarchiának azonnali nyomatékos közbelépését, de egy erős magyar minisztérium nélkül ez lehetetlen. Tisza Kálmán megértette Andrássy felszólítását, és 1875. február 3-án a költségvetési vitában kijelentette, hogy az ország nehéz helyzetében minden figyelmet a pénzügyi kérdés megoldására kell fordítani, és egyelőre félre kell tenni a közjogi kérdéseket. Ezzel feladta a balközép programját, s a bihari pontokat „szögre akasztotta".

Tisza kijelentése új helyzetet teremtett. Azonnal megindultak a tárgyalások a fúzió létrehozására és ezen az alapon új kormány alakítására. A tárgyalások során Tisza újabb engedményeket tett, hogy kormányképességét bebizonyítsa. Beleegyezett 1876-ra az adóemelésbe és kijelentette, hogy „egy miniszternek semmi irányban sem szabad bárminő akciót megindítani a korona előzetes beleegyezése nélkül".[33] A Tiszával szemben még bizalmatlan uralkodót Andrássy győzte meg arról, hogy Tisza kormányát „éppúgy kezeiben tartaná, mint a Deák-párt bármely tagjából lett miniszterelnököt".[34]

---

[33] Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzétette Csengery Lóránt. Bp. 1928. 339.

[34] M. Kondor Viktória, i. m. 139.

A Deák-pártra való tekintettel átmeneti kormány alakult báró Wenckheim Béla vezetésével. Tisza Kálmán a belügyminiszteri tárcát kapta, ami biztosította számára az 1875. évi választások levezetését. 1875. március 1-én a Deák-párt és a balközép – Ghyczy visszatért középpártjával együtt – hivatalosan egyesült és felvette a Szabadelvű Párt nevet. A választások sima lebonyolítása után 1875 októberében Tisza Kálmán lett a miniszterelnök.

A fúzió a dualizmus rendszerének magyarországi belpolitikai megszilárdulását jelentette. A középnemesség túlnyomó része a kormány mögé csoportosult, és ezzel fokozatosan belenyugodott a kiegyezés adott formájába is. A fúzió után pillanatnyilag úgy látszott, hogy a magyar pártviszonyok alakulásában háttérbe szorul a közjogi alapon való csoportosulás. A közjogi küzdelmek azonban később újra és újra fellángoltak, de egyre kevésbé érintették a dualista rendszer lényeges alapjait. A fúzió egyszersmind lezárta a liberális reformok aktív időszakát.

A Szabadelvű Párt kormányzását neve ellenére nem a liberális reformpolitika, hanem a dzsentrinek a hivatalokba tódulása, állásokkal való kielégítése, a magyar nacionalizmus és a nemzetiségek elnyomásának erősödése jellemezte.

4. A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSMOZGALOM KEZDETEI

A SZOCIALISTA MUNKÁSMOZGALOM KIBONTAKOZÁSA

Az 1848-as forradalmak leverését követő politikai reakció, majd az 50-es–60-as évek fordulóján sorozatosan kirobbanó háborúk feszült légkörében a munkásmozgalom Európa-szerte erőteljesen fejlődött. A hatalom sáncaiba bekerült polgárság munkásellenes megnyilvánulásai, antidemokratikus kormányzati módszerei a munkásság leghaladóbb rétegeiben fokozatosan megérlelték azt a meggyőződést, hogy csak állandó és szervezett harccal lehet a „negyedik rendtől” megtagadott politikai jogokat kivívni, a munkásosztály helyzetén javítani. Bár még szoros volt a proletariátust és a forradalmi demokratikus érzelmű, haladó polgárságot összeláncoló kötelék, lassan utat tört magának az a felismerés is, hogy az osztályuk érdekeiért harcoló proletárok nem saját nemzetük polgárságában, hanem valamennyi ország azonos sorsú, hasonló törekvésű munkásaiban találhatnak támaszra. Az osztályérdekek felismerése, az önálló munkásszervezetek létrehozása és a proletár internacionalizmus eszméjének gyors terjedése jellemezte az 50-es–60-as évek kibontakozó munkásmozgalmát Európa-szerte.

A 19. század derekán uralkodó szocialista irányzatok hívei különböző utakon keresték a proletárok felszabadításának lehetőségeit. Közös vonásuk a tőkés társadalom gazdasági és politikai rendszerének teljes tagadása. A polgári demokrácia legmesszebbre látó képviselői jogosnak tartották és támogatták a munkásosztály egyenjogúsításáért és anyagi helyzetének javításáért indított harcot, de törekvéseik nem mentek túl a polgári társadalmi rendszer keretei között is megvalósítható emancipáció gondolatán. A szocialisták – akik a 60-as években főként Proudhon és Lassalle tanításainak hódoltak – a kapitalizmus gazdasági bázisának, a polgári magántulajdonnak a megsemmisítését, egy új, osztálykiváltságoktól mentes, szocialista társadalom megteremtését jelölték meg a proletármozgalom végcéljaként.

A 60-as évek közepére a sokféle szocialista csoport, munkásszervezet nemzetközi összefogásának igénye is megfogalmazódott. 1864. szeptember 28-án Londonban megalakult a Nemzetközi Munkásszövetség, az I. Internacionálé. A tudományos szocializmus megteremtői, Karl Marx és Friedrich Engels szívesen vállaltak irányító szerepet az I. Internacionálé vezérkarában. A Nemzetközi Munkásszövetség szervezeti keretei és az évenként megtartott kongresszusok kedvező lehetőségeket kínáltak ahhoz, hogy a különböző országok proletárszervezeteinek képviselőivel megismertessék a Kommunista Kiáltvány még széles körben korántsem elfogadott forradalmi eszméit.

Az Internacionálé megalakulását követően a magyar publicisztikában is mind több szó esett a szocialista munkásmozgalomról, a „nemzetközi munkásassociatioról”. A társadalmi problémák és az új eszmék iránt fogékony, humánus érzelmű, demokratikus hajlamú újságírók, politikusok érdeklődéssel követték a nemzetközi munkásmozgalom első lépéseit, ismertették az Internacionálé alapító dokumentumait, a rokonszenv hangján írtak a szövetség céljairól. A haladó publicisztika e termékeiből azonban a magyar polgári értelmiség fenntartásai is kivilágланak. Elismerik a szocialista munkásmozgalom létjogosultságát, amennyiben az a proletárok anyagi helyzetének javítását, a pauperizálódás megakadályozását vallja feladatának, de tagadják létjogosultságát, ha a haladó polgári politikai irányzatoktól független, önálló törekvéseket képvisel.

A munkáskérdés jelentkezése, a szocialista eszmék nemzetközi térhódítása a haladó polgárság egyes képviselőit Európa-szerte arra késztette, hogy irányításuk alá vonják a munkásság kezdődő mozgalmait, s a maguk szabta célok és keretek közé szorítsák őket. Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában a 60-as években az „önsegélyező" irányzat terjedt el, amelynek Franz Hermann Schulze-Delitzsch porosz közgazdász volt szellemi alkotója és legfőbb szószólója. Hívei arra ösztönözték a munkásokat, hogy anyagi helyzetükön önerejükből segítsenek, megtakarított filléreikből fogyasztási szövetkezeteket, segélypénztárakat, hitel- és takarékszövetkezeteket létesítsenek. Az „önsegélyező" irányzat politikai célokat nem tűzött a munkásság elé. Jelszava – „Műveltséggel a szabadságért" – pozitív tartalma mellett is azt jelezte, hogy hirdetői a munkásság emancipálódásának célravezető eszközét nem a politikai harcban, hanem a műveltség gyarapításában látták.

Az önsegélyező mozgalomnak a 60-as években Magyarországon is akadtak hívei. E tábor azonban korántsem volt olyan széles, mint Németországban vagy Ausztriában. A politikai élet progresszív alakjai, a parlamenti ellenzék vezető képviselői a Magyarországon éppen csak jelentkező munkáskérdésre nem, vagy csak alig figyeltek fel, törekvéseik központjában a közjogi harcok állottak. Azok a demokrata érzelmű politikusok pedig, akik a függetlenségi harchoz az elnyomott osztályok soraiban kerestek bázist, nem a munkássághoz, hanem a paraszti tömegekhez fordultak.

Csekély volt azoknak a társadalmi kérdések iránt fogékony, haladó gondolkodású politikusoknak, publicistáknak a száma, akik pártfogolták egy, Schulze-Delitzsch eszméin alapuló munkásszervezet megalapítását. E kevesek között volt Jókai Mór, a balközép híve, meg a szélsőbal néhány képviselője, Simonyi Ernő és Vidats János. Az „önsegélyező" szervezet, a Buda-Pesti Munkásegylet, amely nyomdászokon kívül főképpen kisiparosokat, meg a velük patriarchális viszonyban élő mesterlegényeket tömörített, 1868. február 16-án tartotta alakuló közgyűlését. Hetilapja a *Munkások Újsága* címet viselte annak jeleként, hogy Táncsics Mihály 1848-as újságjának örökébe kívánt lépni.

Az önsegélyezők egylete azonban már zászlóbontása idején erős ellenféllel találta magát szemben: Ferdinand Lassalle híveivel, a modern szocializmus eszméinek első hazai terjesztőivel, az önálló munkásszervezkedés elindítóival.

AZ ÁLTALÁNOS MUNKÁSEGYLET MEGALAKULÁSA

A szocialista szervezkedés magyarországi élharcosai széles látókörű, művelt munkások voltak, akik – mint abban az időben a legtöbb mesterlegény – felszabadulásuk után bejárták Európát. Többségük a német nyelvterülethez tartozó országokban – Ausztriában, Németországban, Svájcban – fejlesztette mesterségbeli tudását, hol itt, hol ott vállalva egy-egy esztendőre vagy hosszabb időre munkát. A magyarországi munkások majd valamennyien tudtak németül, elsősorban azok, akik a soknemzetiségű vidékeken vagy a soknyelvű fővárosban születtek. A valcoló mesterlegények vándorútjuk során Franciaországba, Angliába is eljutottak. A nyugat-európai országokban, a fejlettebb tőkés viszonyok között az osztályellentétek a hazainál tisztultabb formában jelentkeztek, a munkásmozgalom a fejlődés magasabb fokán állott. A világot látni, mesterségben és tudásban gyarapodni vágyó iparossegédek így nemcsak szakmai ismeretekben, hanem politikai tapasztalatokban is gyarapodtak.

Németországban és Ausztriában a 60-as évek közepén Ferdinand Lassalle-nak, az első német szocialista szervezet, az Általános Német Munkásegylet megteremtőjének és vezetőjének eszméi voltak a legelterjedtebbek. A valcoló munkásokra főként az ő nézetei hatottak, hazatérve ezeket honosították meg Magyarországon is. Az éppen csak osztálytudatra ébredő magyarországi proletárok Lassalle művein keresztül olyan szocialista irányzattal ismerkedtek meg, amely magában foglalta ugyan Marx és Engels ideológiájának alapelemeit, de forradalmi végkövetkeztetéseit önálló koncepcióval helyettesítette. Lassalle szerint a tőkés társadalom két alapvető osztályból áll: a vagyonosok osztályából, amelyhez a gyárosok, a tőkepénzesek és a földbirtokosok tartoznak és a munkásosztályból, amely nemcsak az ipari és a mezőgazdasági proletariátust, hanem a szellemi munkásokat, a városi és falusi kispolgárokat is felöleli. Lassalle szocialista mozgalma ennek a szélesen értelmezett proletariátusnak teljes emancipációjáért harcolt, a tőkés kizsákmányolás megszüntetését tűzve ki végső célul.

Marx és Engels, a tudományos szocializmus megalapítói már a Kommunista Kiáltványban rámutattak arra, hogy az ipari fejlődés útja a nagyüzem, s ebből kiindulva a koncentrált termelőeszközök forradalmi kisajátítását állították feladatként a szervezett proletariátus elé. A 60-as évek Németországában azonban még a kisüzemi termelés volt túlsúlyban, a proletariátusban erős volt az önállósulás, a kistulajdonossá válás vágya. Lassalle erre a tényre alapozta elméletét – szocializmusa a kollektív kistulajdon gondolatára épült. A munkásoknak vállalkozókká kell lenniük, de vállalataikat nem egyéni, hanem szövetkezeti alapon kell létrehozniuk – vallotta Lassalle abban a meggyőződésben, hogy a nem haszonszerzés céljából alakult „produktív társulatok" olcsóbb termékeikkel gyorsan kiszorítják a piacról a tőkés vállalkozókat, hatalmukba kerítik az egész társadalmi termelést, és így megszűnik a kizsákmányolás. Lassalle szerint a „termelő társulatok" alakításához szükséges tőkét az államnak kell a proletárok rendelkezésére bocsátania. Ennek azonban előfeltétele a proletariátus politikai egyenjogúsítása. Ha a társadalom többségét alkotó munkásosztály megszerzi az általános, titkos választói jogot, a parlamentben is többségbe kerül: a burzsoázia osztályállama így „szabad népállammá" változik. Az osztályok feletti állam parlamentje hajlandó lesz arra, hogy hitelt nyújtson a „termelő társulatok" létesítéséhez. Így került az általános, titkos választójogért indított harc és a „termelő társulatok" alakítása a lassalleánus mozgalom követeléseinek középpontjába.

Lassalle és hívei úgy gondolták, hogy a „szabad népállam" keretei között, spontán folyamat eredményeként létrejön az új, kizsákmányolástól mentes, osztálynélküli, szocialista társadalom. Hittek abban, hogy a vagyonosokat is meg lehet győzni a szocialista rendszer megvalósulásának történelmi szükségszerűségéről, s ennek következtében az uralkodó körök önként adják majd át hatalmukat a munkásosztálynak. Lassalle a tudományos szocializmus koncepciójának egészét nem fogadta el: elutasította Marx és Engels forradalomelméletét, a proletariátus diktatúrájáról szóló tanítást és a következetes, kemény osztályharcot is. Tanításainak terjedése azzal a veszéllyel járt, hogy a proletárok túlbecsülik az általános választójogért és a „termelő társulatok" létesítéséért indított küzdelmet, illúziókat táplálnak a kispolgárság és a polgári értelmiség iránt, nem ismerik fel a burzsoázia és a proletariátus kibékíthetetlen érdekellentéteit, lemondanak az osztályharc következetes alkalmazásáról, és inkább a szellemi fegyverekkel vívott, békés küzdelmet tekintik célravezetőnek.

A lassalleánus eszmék ennek ellenére pozitív szerepet töltöttek be a német nyelvterületek szocialista munkásmozgalmának kibontakoztatásában. A munkásosztály öntudatosabb rétege felismerte, hogy a társadalmi egyenlőtlenség alapja a magántulajdon, a tőkés rendszer éppen olyan történelmi produktum, mint a feudalizmus, amely már a múlté. A proletárok Lassalle eszméi nyomán értették meg, hogy a munkásosztály csak egy új, osztálynélküli társadalomban, a szocializmusban válhat szabaddá. Mindez növelte a munkásság osztálytudatát, szervezkedésre, harcra ösztönözte az eszmék követőit.

1867 decemberében, az önsegélyező Buda-Pesti Munkásegylet előkészítésével egy időben, szervezkedni kezdtek a pest-budai lassalleánusok is. A szocialista egylet megalakításának gondolata – éppúgy mint az önsegélyező egyleté – a Nyomdászok Önképző Egyletében merült fel. Az előkészítés munkálataiban a lassalleánus Hirsch Lipótnak és a szocialista eszméket kispolgári demokrata nézetekkel elegyítő Ihrlinger Antalnak, két magyarországi születésű német nyomdásznak jutott vezető szerep. Törekvéseiket Hrabje János asztalos is támogatta. Nagy műveltségű, képzett szocialista volt, tagja az Internacionálé Főtanácsának. 1866 őszén apja halála miatt vissza kellett térnie Londonból Magyarországra. „Hrabje polgártárs, akinek a közeli időben Londonból Magyarországra kell távoznia, megbízatik – szól a Főtanács 1866. szeptember 18-i ülésén elfogadott határozat –, hogy abban az országban a Szövetség nevében tevékenykedjék."[35] Hazatérve kapcsolatot teremtett a lassalleánus nyomdászokkal és segítséget nyújtott a szocialista munkásegylet megalakításához.

1868. február 9-én egy tágas, Üllői úti asztalosműhelyben tartották meg első gyűlésüket a szocialista munkások: főként a kisipari szakmák képviselői, nyomdászok, cipészek, asztalosok és szabók. A gyűlésen a soknemzetiségű fővárosban nagy számmal dolgozó németek és szlovákok is részt vettek. Határozatot hoztak a magyarországi munkásosztály első szocialista szervezetének, az Általános Munkásegyletnek a megalakításáról.

---

[35] Genyeralnij Szovjet Pervovo Intyernacionala (1866–68). Moszkva, 1963. 3. Magyarul idézi: ERÉNYI TIBOR, A magyarországi munkásmozgalom és az I. Internacionálé (In: Az I. Internacionálé és Magyarország. Szerk. ERÉNYI TIBOR és KOVÁCS ENDRE) Bp. 1964. 258.

Az új szervezet programját a február 23-án kibocsátott *Szózat* körvonalazta. Bevezetője Lassalle eszméi alapján vázolta fel a munkásságnak a tőkés társadalomban elfoglalt helyét, rámutatva arra a folyamatra, amely a fejlettebb tőkés országokhoz hasonlóan Magyarországon is a dolgozó osztályok pauperizálódásához vezet. Lassalle gondolatmenetének hatása tükröződik abban is, hogy nemcsak a munkásosztály, hanem az egész magyar társadalom feladatának tekintette a tömegnyomor terjedésének megállítását, egy új, igazságosabb rendszer megteremtését. Utalva az 1848-as jobbágyfelszabadításra, amelyet a hatalmon levő nemesség kezdeményezett, rögzíti le a *Szózat:* „E hon polgárainak hazafiságától elvárja a munka népe, hogy saját osztályelőnyeit – mint a honi aristokratia tette – figyelmen kívül hagyva, az általánosság javához, az örök igazság koronázásához járulni fog . . .”

A *Szózat* országos jellegű szocialista szervezet létrehozását tűzte ki célul. Feladatait a munkások általános műveltségének és szakmai tudásának továbbfejlesztése mellett a következőkben határozta meg: „Az Általános Munkásegylet célja a munkásosztály szellemi és anyagi érdekeinek óvása és előmozdítása. E célt elérni törekszik . . . 1. minden törvényes eszközök fölhasználása által, hogy a politikai és a polgári jogokat a munkásosztály számára megnyerje; 2. buzdításokkal a munkásosztály anyagi helyzetének jobbítására, s a Lassalle elvei szerinti termelő-egyesületek lehetősítése által; 3. a napi kérdések szabad megvitatása által, melyek a munkásvilágra társas horderővel bírnak . . .”[36]

Az Általános Munkásegylet *Szózat*-a tehát Lassalle programjának megfelelően hirdette meg a küzdelmet a munkásosztály politikai és gazdasági egyenjogúsításáért. A szocialista társadalom megteremtéséről nincsen szó a programban, de a politikai törekvések, a termelő társulatok szorgalmazása és a világosan kimondott elv – „A tűzoszlop, mely bennünket vezérel, Lassalle Nándor tana legyen!" – nem hagy kétséget afelől, hogy az Általános Munkásegylet szocialista tanítások alapján állt.

---

[36] A munkások kérdéséhez. *Arany Trombita,* 1869. március 27. Közli: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban: MMTVD) I. Összeáll. ERÉNYI TIBOR. Bp. 1951. 74.

Az Általános Munkásegylet alapszabályait 1868 júniusában dolgozták ki és az augusztus 9-én tartott első nyilvános közgyűlésen fogadták el. Egyúttal megválasztották az egylet tisztikarát is: az addigi ideiglenes elnök, Hrabje János helyére Hirsch Lipót került. Az alapszabály szövege megismétli a *Szózat*-ban foglalt alapelveket, feladatokat, de már olyan kitételek is olvashatók benne, amelyek az Internacionálé eszmei hatását tükrözik. Az egyik pont lerögzíti az Általános Munkásegylet jogát a nemzetközi kapcsolatok fenntartására: „Testvéries közlekedést eszközölni az idegen földön levő társakkal."[37] Az alapszabályok az egylet nevét magyar, német és szlovák nyelven is feltüntették, az egylet pecsétje is háromnyelvű volt, jeléül annak, hogy nemcsak a magyar, hanem az ország területén élő nemzetiségi munkásokat is tömöríteni kívánja.

Az Általános Munkásegylet már megalakulásakor kapcsolatban állt a nemzetközi munkásmozgalommal, s e szálak a következő esztendőkben mind jobban megerősödtek. A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa és a pesti szocialisták összeköttetését Hrabje János teremtette meg, aki hazatérése után levelezett Londonnal. Az Általános Munkásegylet 1868 szeptemberében táviratban üdvözölte az Internacionálé brüsszeli kongresszusát, a magyarországi munkásság jókívánságait és együttérzését tolmácsolva a „proletariátus bátor bajnokainak".[38] Nemzetközi szolidaritásának tanúbizonyságaként a vezetőség 1868 végén gyűjtést indított a bázeli általános sztrájk támogatására.

1868 őszén a pest-budai munkásokon kívül a temesváriak is összeköttetésben álltak az Internacionáléval. A kapcsolat megteremtésében Farkas Károlynak, a resicai születésű gépszerelőnek jutott jelentős szerep. Tanuló éveit Svájcban töltötte, ott ismerkedett meg Johann Philipp Beckerrel, az Internacionálé genfi központi szekciójának vezetőjével. Hazatérve Temesvárott vállalt munkát; 1868 októberében az ő segítségével alakult meg a Temesvári Általános Munkásegylet. Továbbra is kapcsolatban maradt Beckerrel, terjesztette a genfi szekció lapját, az Internacionálé eszméit propagáló *Der Vorbote*-t. 1869 januárjában az Internacionálé Főtanácsa Farkas Károlyt a szövetség magyarországi főmegbízottjává nevezte ki, felhatalmazva arra, hogy tagokat vegyen fel és szervezze a Nemzetközi Munkásszövetség magyarországi szekcióját.

---

[37] OL Belügyminisztérium levéltára. Általános iratok 1870–III–4–433. (3802/1869). Lásd: MMTVD I. 76.

[38] Marxizmus–Leninizmus Intézet, Moszkva. Központi Pártarchívum (továbbiakban: IML CPA) Fond 21. op. 1. ed. hr. 27/10. Magyarul lásd: MMTVD I. 75.

Az 1868-as év az Általános Munkásegylet belső erősödésének és az önsegélyező mozgalommal vívott harcának éve volt. A küzdelemben a Buda-Pesti Munkásegylet maradt alul: a polgári védnökök befolyásától mentes, az új, szocialista eszméket hirdető Általános Munkásegylet könnyen magához vonzotta az önsegélyező szervezet politikailag aktív tagjait. A Buda-Pesti Munkásegylet az év végére elnéptelenedett, lapja, a *Munkások Újsága* is megszűnt.

KÍSÉRLETEK MUNKÁSPÁRT ALAKÍTÁSÁRA

Míg az önsegélyezők szervezete politikamentes program alapján működött, az Általános Munkásegylet elsőrendű feladatának tartotta, hogy a munkásosztálynak mint a demokratikus szabadságjogok új harci osztagának képviseletében bekapcsolódjék az ország politikai életébe. A szocialista szervezet zászlóbontását nagymértékben akadályozta, hogy az egyleti alapszabályok hatósági jóváhagyása hónapokon, sőt, éveken át késlekedett. A munkások vezetői ezért újabb szervezeti formát kerestek a szocialista eszmék terjesztésére és a politikai harc irányítására. Erre ösztönözte őket az ausztriai és a németországi szocialisták példája is.

Az ausztriai munkások első szervezetét, az 1867 decemberében alakult bécsi Munkásképző Egyletet alapszabályai nem jogosították politikai tevékenységre, ezért a szocialisták körében már korán megérlelődött egy politikai jellegű munkáspárt létrehozásának a gondolata. A pártért indított harc élén az Internacionálé tagjai, a bécsi munkásmozgalom legtevékenyebb irányítói álltak: Heinrich Oberwinder újságíró, Hermann Hartung asztalos és a tehetséges, ifjú proletárköltő, Andreas Scheu, mintakészítő.

Egy 1868 áprilisában tartott munkásgyűlés határozatot hozott arról, hogy az év őszére össze kell hívni a „munkások testvériesülési ünnepét" és azzal egyidejűleg az első összmonarchiai munkáskongresszust. A terv az volt, hogy a munkások képviselői tömegtüntetés keretében ítélik el a kormánykörök szította nemzeti gyűlölködést, összegezik társadalmi-politikai programjukat, és megalakítják a proletariátus politikai pártját, az Internacionáléhoz csatlakozó szociáldemokrata pártot. A kormánykörök keresztülhúzták e számítást: Ferenc József császár az ünnepséget és a kongresszust személyesen tiltotta be.

A szociáldemokrata párt az 1868. augusztus 30-án, a tervezettnél szűkebb körben megtartott 9. nyilvános munkásgyűlésen mégis megalakult. A párt programja hangsúlyozta a munkások küzdelmének törvényes jellegét, a lassalleánus tanítások értelmében követelte a ‚szabad népállam helyreállítását'' és az állami hitellel alakuló „termelő társulatok'' létesítését. A dokumentum állást foglalt a nemzeti kérdésben is, leszögezve, hogy „a szociáldemokrata párt síkraszáll a népek önrendelkezési jogáért''.[39] Ez a megfogalmazás azt mutatja, hogy a szocialisták túlléptek a nemzetek egyenjogúságának demokratikus jelszaván, s ez méltán illeszkedik az ausztriai munkásmozgalom forradalmi tradíciói közé. A bevezetőt a párt hat pontba foglalt politikai követelései egészítik ki: a korlátlan egyesülési és gyülekezési jog, a teljes sajtószabadság, az általános, közvetlen választói jog, a vallásszabadság, az állandó hadsereg megszüntetése és a nép felfegyverzése.

Az augusztus 30-i munkásgyűlés megválasztotta a párt vezetőségét, a „szociáldemokrata bizottságot'', amely a szocialista eszmék terjesztését, a párt szervezeti kiépítését és a politikai küzdelem irányítását tekintette feladatának. Ősszel a Monarchia nagyobb ipari gócpontjaiban (Grazban, Linzben, Wiener-Neustadtban, Reichenbergben) sorra megalakultak a helyi szociáldemokrata bizottságok. 1868 novemberében azonban Giskra belügyminiszter a lassalleánus eszméket és a párt programját „államveszélyesnek'' nyilvánította, és a szociáldemokrata bizottságot feloszlatta. A párt vezető szerve mégsem széledt szét, munkáját illegálisan folytatta tovább, keresve a legális tevékenység módozatait.

A szociáldemokrata párt létrehozására irányuló erőfeszítések Ausztriában és Németországban szinte egy időben kezdődtek, és egymással szoros kapcsolatban folytak. A német szociáldemokráciának elsősorban a délnémet államokban volt bázisa: szervezeti keretet az 1863-ban (a lassalleánus Általános Német Munkásegylettel egy időben) létrehozott Német Munkásegyletek Szövetsége teremtett számára. Ez a szervezet eredetileg politikamentes önsegélyező programmal alakult, de 1867-ben már az Internacionáléval összeköttetésben álló vezetők irányították, közöttük August Bebel és Wilhelm Liebknecht, Marx és Engels hívei. A két kiemelkedő vezető arra törekedett, hogy a szövetséget politikai jellegű, szocialista szervezetté fejlessze. Munkásságuk eredményeként a Német Munkásegyletek Szövetsége 1868 szeptemberében, a nürnbergi kongresszuson az Internacionálé szervezeti szabályzatának Marx alkotta bevezetőjét fogadta el programjául, és kimondta csatlakozását a Nemzetközi Munkásszövetséghez.

---

[39] LUDWIG BRÜGEL, Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie. I. Wien, 1922. 141. Korabeli magyar fordítását lásd: Pozsonyi munkásgyűlés. *Arany Trombita,* 1869. március 31. Közli: MMTVD I. 129–130.

A Német Munkásegyletek Szövetsége 1868–69 fordulóján még nem volt önálló proletárszervezet: jelentős erőt képviseltek soraiban a délnémet Néppárt tagjai, a kispolgári demokrata eszmék, törekvések hívei. A szervezeti egybefonódást Marx és Engels gyakran bírálta abban a meggyőződésben, hogy az akadályozza a proletár osztályérdekek nyílt képviseletét, hátráltatja a munkásosztály önállósodásának folyamatát. A szociáldemokrácia és a kispolgári demokraták együttműködése az egységes, Ausztriát is magában foglaló, demokratikus Németország megteremtéséért indított harcban jött létre; ez a követelés a német munkások és a demokratikus érzelmű kispolgárok körében egyaránt népszerű volt.

Annak a törekvésnek, hogy Ausztria csatlakozzék a demokratikus német birodalomhoz, számos követője és hirdetője akadt Ausztriában is, elsősorban a német nacionalista érzelmű értelmiségi-kispolgári rétegekben, de a munkások között is. A szociáldemokrata bizottság tagjai közül elsősorban Oberwinder hódolt a nagynémet eszmének, ő szorgalmazta – a Német Munkásegyletek Szövetségének mintájára – a szocialisták és a demokratikus polgárság együttműködését is. A közös politikai megnyilvánulások ugyan legális lehetőséget nyújtottak a szociáldemokratáknak a nyilvános politikai szereplésre, a szocialista program terjesztésére, hatásuk mégsem volt egyértelműen pozitív. Az ausztriai német szociáldemokraták Oberwinder köré tömörült csoportja ugyanis figyelmen kívül hagyta a Monarchia proletariátusának soknemzetiségű jellegét, s a német egység jelszava mögött lassanként háttérbe szorult a népek önrendelkezési jogának követelése. Ez a magatartás akadályozta a Monarchia nem német proletárjainak (különösen a cseh munkásoknak) a tömörítését a szociáldemokrácia soraiban, és összekovácsolta a nemzeti burzsoázia és a munkásosztály aktív elemeit. A problémákat csak mélyítette, hogy a bécsi szociáldemokrata bizottság a nürnbergi kongresszuson csatlakozott a Német Munkásegyletek Szövetségéhez, majd egy esztendővel később, 1869-ben a német Szociáldemokrata Munkáspárthoz is.

Az ausztriai szocialista munkásmozgalom politikai aktivizálódása és a szociáldemokrata párt megteremtésére irányuló erőfeszítések hasonló lépésekre ösztönözték a magyarországi szocialisták vezetőit is. Útjuk Ausztria proletár mozgalmáéval párhuzamosan haladt, tevékenységüket a szoros együttműködés jellemezte.

A magyarországi és az ausztriai szocialisták már 1868 őszén kapcsolatban álltak egymással. A bécsiek sajtóorgánumai – előbb az *Arbeiterblatt*, majd a *Volksstimme* – rendszeresen közöltek tudósításokat a pesti munkásmozgalom eseményeiről. 1868 novemberében nemcsak a lajtántúli területeken, hanem Magyarország fővárosában is megalakult a szociáldemokrata bizottság, Ihrlinger Antalnak, az Általános Munkásegylet egyik vezetőjének irányításával. Az együttműködést erősítette az 1869. március 29-én, Pozsonyban tartott első magyarországi nyilvános munkásgyűlés, amelyen a bécsi szociáldemokrata bizottságot Hermann Hartung, a pestit Ihrlinger Antal képviselte. A gyűlésen a bécsi szociáldemokrata programot terjesztették elő, és azt a pozsonyi munkások – németek, magyarok, szlovákok – egyhangúlag elfogadták.

1869 tavaszán mind sürgetőbbé vált a fővárosi szocialisták nyílt zászlóbontása és bekapcsolódása az ország politikai életébe. A demokratikus szabadságjogokért indított harc irányítására hivatott legális szervezet, az Általános Munkásegylet alapszabályai azonban még ekkor is aláírás nélkül hevertek a belügyminisztériumban; a hatóságok képviselői nem akarták elismerni a munkásosztály jogát a politikai küzdelemhez.

A demokratikus érzelmű, ellenzéki polgársággal együttműködő ausztriai és német munkásmozgalom példája, meg a politikai elszigeteltségből fakadó hátrányok arra késztették a szocialisták vezetőit, hogy kapcsolatot teremtsenek a magyar parlamenti ellenzék, az Országos 48-as Párt néhány, a munkások ügyével rokonszenvező képviselőjével. Az együttműködés útját elsősorban Ihrlinger Antal és Kretovics József egyengette – mindketten a 48-as párti *Magyar Újság*-ot is előállító Magyar Nyomda munkásai – abban a meggyőződésben, hogy az ellenzék demokratikus érzelmű tagjai támogatni fogják a proletariátus társadalmi-politikai követeléseit, és előmozdítják az Általános Munkásegylet alapszabályainak hatósági jóváhagyását.

A szocialisták vezetőinek mindenekelőtt Táncsics Mihály, az akkor már idős forradalmár jóakaratú támogatását sikerült megszerezniök. 1869. június 26-án rendelkezésükre bocsátotta hetilapját, az *Arany Trombitá*-t, amelynek hasábjain lehetőség nyílt a szocialista eszmék terjesztésére. Az Általános Munkásegylet irányítói biztosak voltak abban, hogy Táncsics rokonszenvvel övezett alakja, népszerűsége a munkások és a parasztok körében súlyt és tekintélyt ad a Munkásegyletnek, az a befolyás pedig, améllyel Táncsics a politikai életben rendelkezik, megóvja a szervezetet a hatósági zaklatásoktól. Az 1869 júliusában tartott közgyűlésen Táncsicsot választották meg az Általános Munkásegylet elnökévé. A 48-as párt tagjai közül elsőként Gonda László és Sassy Árpád csatlakozott az egylethez.

Rövidesen sor került a fővárosi szocialisták nyilvános fellépésére is. A szociáldemokrata bizottság kibővítése révén alakult „népválasztmány" 1869. augusztus 22-re nagygyűlést hívott össze a Gázgyár előtti térre (ma: Köztársaság tér). Napirendjére két témát tűztek: „A lakáshiányt" és „A munkáskérdést". Bár az első napirendi pont a fővárosi munkásság egyik régen megoldásra váró problémáját állította a középpontba, mégsem ennek a kérdésnek a megvitatása volt a gyűlés alapvető feladata, hanem a „szociáldemokrata párt" megalakítása és programjának meghatározása. „A munkáskérdés" megfogalmazást az osztrák kormány tiltó rendelkezései nyomán támadt jogos elővigyázatosság diktálta. (A bécsi szociáldemokrata bizottság tagjait 1869 áprilisában perbe fogták és elítélték.)

A második napirendi pont keretében két munkásprogramot terjesztettek elő. A demokratikus polgárság leghaladóbb szárnyának követeléseit tartalmazó javaslatot Sassy Árpád, az *Arany Trombita* szerkesztője, Táncsics közvetlen munkatársa ajánlotta elfogadásra, az 1868. augusztus 30-i bécsi szociáldemokrata programot pedig Ihrlinger nyújtotta be, felszólítván a jelenlevőket, a „munkások kívánalmai elérése tekintetéből párttá alakulni”.[40]

Sassy bevezető szavai egyenlőséget követeltek a súlyos anyagi terheket hordozó, de az állampolgári jogoktól megfosztott proletároknak. Csakúgy, mint a lassalleánus munkások, Sassy is az általános választójog kivívását tekintette legfontosabb feladatnak. „. . . míg a választás által a közügyek intézésébe be nem folytok – szólt a nagygyűlés résztvevőihez –, addig jobb sorsra számítanotok sem lehet. Tehát az általános választási jog lesz az első lépés, s azután a többi éppen olyan fontos jog kiküzdése, amelyek nélkül a rabszolgaságból kiemelkedni képesek nem lesztek.”[41] 11 pontból álló programja a polgári demokratikus követeléseket foglalta össze: az általános választójog, az egyesülési, gyülekezési jog és a sajtószabadság kivívását, az állandó hadsereg megszüntetését és a nép felfegyverzését, a fogyasztási adók eltörlését és a progresszív vagyonadó bevezetését. A program 7. pontja „a nemzetiségek teljes egyenjogúságára fektetett és minden más országtól teljesen független Magyarország” megvalósítását követelte.

A bécsi szociáldemokrata program, melyet Ihrlinger szembeállított Sassy tisztán polgári demokratikus programjával, részköveteléseit tekintve alig különbözött az előzőektől. Bevezetője azonban, amely a szocialista mozgalom végső célját a tőkés társadalom gazdasági alapjainak megváltoztatásában jelölte meg, rávilágít a polgári demokratikus és a szocialista törekvések közötti alapvető különbségre. „A social-democrata párt törvényes és békés úton, csakis a nyilvános meggyőzés hatalma által minden állampolgárnak egyenjogúsítását elérni óhajtja – szól a magyar nyelvre nehézkesen átültetett szöveg –, egyenjogúsítását pedig politikai tekintetben a szabad népállam helyreállítása, az általános, egyenes választási jog behozatala által minden képviselő testületbe, társadalmi tekintetben, az államtól segélyezett produktív egyesületek által eszközölt minden egyesnek munkajövedelme saját élvezeti joga által. Nemzetiségi tekintetben a social-democrata párt azt a népek önhatározati joga által kívánja meghatározni.”[42] Megjegyzendő, hogy a népek önrendelkezési jogának internacionalista követelése mellett a szocialista program a részkövetelések között sem érintette külön a nemzeti függetlenség, az Ausztriától való elszakadás problémáját. A nemzeti kérdést illetően ragaszkodott a bécsi program álláspontjához, jóllehet más vonatkozásban módosította annak szövegét, a részköveteléseket négy újabbal egészítve ki. (Az egyház és az állam szétválasztása, a kolostorok megszüntetése, az ingyenes oktatás és a progresszív jövedelmi adó bevezetése.)

---

[40] Népgyűlési tudósítás f. hó 22-én tartott gyűlésről. *Arany Trombita,* 1869. augusztus 28. Lásd: MMTVD I. 105.

[41] MMTVD I. 104.

[42] MMTVD I. 105.

Az augusztus 22-i pesti munkásnagygyűlés résztvevői elfogadták a szocialista programot, ünnepélyes keretek között megesküdtek a nemzetközi proletármozgalom vörös zászlajára, hogy a szocialista eszmékhez hűek maradnak. A vörös lobogóra tett nyilvános eskü ez időben vált általánossá a munkásmozgalom gyakorlatában. 1869 nyarán és őszén hasonló demonstrációra került sor Brünnben és Pozsonyban is. Az augusztus 22-i munkásgyűlés kimondotta a szociáldemokrata párt megalakulását, meghatározta programját és 50 tagú „népválasztmányt" alakított, hogy az a „pártot az egész országban ezen program értelmében" szervezze.[43]

A szocialista követelések nyilvános meghirdetése kérdésessé tette a 48-as párt és a szervezett munkások szövetségének kibontakozását. Az 1869 őszén lefolyt sajtóvita világosan megmutatta az alapvető ellentéteket, melyek a 48-as párt vezéralakjait a szocialista munkásmozgalommal szembeállították. Irányi Dánielnek az augusztus 22-i munkásgyűléssel és az elfogadott programmal foglalkozó cikke arról tanúskodik, hogy a parlamenti ellenzék követeléseinek a középpontjában Magyarország függetlenségének kivívása állott, minden egyéb követelést e célnak rendelt alá. Irányi és a 48-as párt többi, demokratikus érzelmű vezetője e harcban számított a munkásosztály támogatására, de csak abban az esetben kívánt együtt haladni a szervezett munkássággal, ha az programját szintén a függetlenségi harcnak rendeli alá, és lemond szocialista követeléseiről. „Mi részünkről kötelességünknek tartjuk figyelmeztetni a munkásokat – írta Irányi Dániel –, hogy a szocialista zászló kitűzése ügyüket előmozdítani nem fogja, nem annyival inkább, mert még legelőrehaladottabb barátai is a szabadságnak és egyenlőségnek, szóval a demokratiának, nemigen lesznek hajlandók az úgyis nehéz feladátokat, úgymint az ország törvényes függetlenségének helyreállítását s az imént említett demokratia elveinek létesítését egy új, mégpedig oly feladattal szaporítani, amely még sehol tisztába hozva nincs, s az első helyen említett és az egész nemzetet érdeklő feladatok megoldását megnehezíteni képes lenne."[44]

---

[43] Magyarországi Munkáspárt. *Munkás-Heti-Krónika,* 1873. március 16. Lásd: MMTVD I. 262.

A szocialisták azonban nem tették magukévá a 48-as pártnak a dualizmust egyoldalúan, a nemzeti függetlenség szempontjából elmarasztaló álláspontját. Központi feladatuknak nem az osztrák–magyar viszony módosítását tartották, hanem a „társadalmi kérdés" megoldását, a munkásosztály politikai-gazdasági egyenjogúsítását, a szocialista társadalmi rendszer megvalósításáért folytatott harcot. Ez annyit jelentett, hogy a szocialista munkásság szembehelyezkedett az ellenzékiség hagyományos – elsősorban függetlenségi – tartalmával, az ország társadalmi-politikai rendszerét a munkásság osztályszempontjai alapján bírálta.

A szocialista munkások álláspontját összegezte az az 1870 elején megjelent röpirat – a magyarországi szocialista irodalom első terméke –, amely *Mit óhajtunk!* címmel magyar és német nyelven látott napvilágot. Hivatkozva Kossuth Lajosnak és magyarországi híveinek álláspontjára, a röpirat velük egyetértően szögezi le, hogy az 1848-as forradalom nem oldotta meg valamennyi feladatát. Míg azonban Kossuthnak és követőinek nézete szerint a forradalom befejezetlenségét elsősorban a nemzeti függetlenség elvesztése jelenti, a röpirat szerint a társadalmi kérdés megoldatlansága. Nyíltan leszögezi: a szocialista munkások nem a függetlenségi harc folytatásában és befejezésében, hanem a demokrácia és a „társadalmi kérdés megoldásában" látják 1848 örökségének vállalását.

A röpirat azt is tükrözi, hogy a munkásság szocialista meggyőződésű csoportja csalódott az emigrációból hazatért egykori forradalmárokban, de bízott Kossuthban, tőle várta a szocialista munkásmozgalom támogatását. „Még él Kossuth – hangsúlyozza a röpirat –, és ő is belátja, hogy vannak kérdések, melyek sokkal nagyobb hevességgel várják megoldásukat, mint a nemzetiség kérdése... Ami Lassalle Németországra nézve volt, az talán – és ezt látnoki komolysággal állítjuk – Kossuth Lajos Magyarországra nézve lesz."[45]

---

[44] Irányi Dániel, A munkás-mozgalom Pesten. *Magyar Újság*, 1869. szeptember 4.

A magyarországi szocialista munkások Kossuthban mindenekelőtt a forradalmárt, a demokrácia és a társadalmi haladás élharcosát látták és tisztelték; ez vezérelte a szerzőt is, mikor röpiratában – a reményt összekeverve a valósággal – Kossuth jövőbeli útját Lassalle-éval látta azonosnak. De a remény nem vált valóra. Kossuth az emigráció éveiben nem tudott lépést tartani az új korszak forradalmi követelményeivel. A szocialista mozgalom vezetését, szellemi támogatását nem vállalta, sőt el is határolta magát tőle, félve, hogy a társadalmi ellentétek elmélyítése – amit az osztályharc talaján álló munkásmozgalom számlájára írt – a „nemzeti egység" megbomlásához vezet, és ez veszélyezteti a függetlenségért indított harc sikerét.

A 48-as párt vezetőinek elzárkózása a szervezett munkásokat mindinkább arra késztette, hogy szövetségeseiket ne a polgárok, hanem a proletárok között keressék, éljenek azok akár Ausztriában, akár a Monarchia határain kívül. A nemzetközi összeköttetések kiszélesítését a német Szociáldemokrata Munkáspárt, az „eisenachi párt" megalakulása (1869. augusztus 7–9.) is elősegítette.

Az első legális, politikai jellegű munkáspárt az Internacionálé német tagozataként jött létre, a Német Munkásegyletek Szövetsége kezdeményezésére. Bár programja még sok lassalleánus követelést tartalmaz – szerepel benne a „szabad népállam", a „teljes munkahozadék" és a termelő társulatoknak „demokratikus garanciák mellett" nyújtandó állami hitel –, tartalmazza az Internacionálé alapokmányainak több lényeges megállapítását is: az osztályuralom valamennyi formájának eltörléséről, a tőkés termelési rendszer megszüntetéséről és a harc nemzetközi jellegéről szóló marxi eszméket.

Megalakulásakor az eisenachi párt soraiban az egész német nyelvterület – az északi és a délnémet államok, az Osztrák–Magyar Monarchia, Svájc – szocialista szervezetei tömörültek. (Az Általános Német Munkásegylet, melyet ekkor Lassalle utódja, Schweitzer vezetett, megtartotta különállását.) Az alakuló kongresszuson a Monarchiából négy küldött vett részt, ezek kimondták a szociáldemokrata munkások csatlakozását az eisenachi párthoz. A magyarországi munkások ez irányú elhatározását a pozsonyi szocialisták vezetője, Niemczik jelentette be a bécsi küldöttválasztó munkásgyűlésen.

---

[45] „Mit óhajtunk!" Egy szó a munkáspárttól a magyar országgyűléshez a magyar honi munkásegyletek részéről a képviselőházhoz benyújtott kérvények felvilágosítása és megerősítése érdekében. Kiadja Ihrlinger Antal. Pest, 1870. Az eredeti magyar nyelvű kiadás nem áll rendelkezésre. Az idézetek a *Népszava*, 1884. június 20-i számából valók.

A Szociáldemokrata Munkáspárt monarchiabeli szervezésének nyitánya az 1869. november 14-én Pozsonyban tartott illegális kongresszus, amelyen Ausztria–Magyarország nagyobb városainak szociáldemokrata küldöttei vettek részt. A bécsi delegációt Oberwinder vezette, Pozsonyból négy, Pestről és Győrből két-két küldött jelent meg a tanácskozáson. (Álnéven szerepeltek, kilétükre ezért mindmáig nem derült fény.) A kongresszus résztvevői elfogadták az eisenachi programot és megbeszélték az együttműködés módozatait.

November végén Magyarország fővárosában „szociáldemokrata klub" alakult – az eisenachi párt pest-budai csoportjának centruma és gyülekező helye. Munkáját – az eisenachi program népszerűsítését, a proletárok szervezését – Ihrlinger Antal és az ez időben Pestre költözött neves Rajna-vidéki szocialista agitátor, Friedrich Wilhelm Raspe irányította. A csoport legfeljebb száz tagot számlált, befolyása azonban – mint azt az 1870 első hónapjaiban lezajlott megmozdulások bizonyítják – többezer munkásra terjedt ki.

1869 őszén kezdődött meg az Internacionálé magyarországi szekciójának kiépítése is. Farkas Károly főmegbízott az év őszén költözött a fővárosba. Az Internacionálé marxi eszméit elsősorban a fegyvergyári, a gépgyári és a malomipari munkások között terjesztette, akik az augusztus végén alakult Pest-Budai Munkásképző Egyletben tömörültek. Az egylet a liberális Horn Ede publicista támogatásával, önsegélyező programmal alakult meg, de hamar kiviláglott, hogy munkástagjai az „önsegély" kifejezésen osztályharcot, sztrájkot, önálló munkásszervezkedést értenek, tehát gyökeresen mást, mint az egylet polgári támogatói. Farkas Károly maga is ennek a szervezetnek lett a tagja, majd rövidesen vezetője. Pozícióját arra használta fel, hogy a Pest-Budai Munkásképző Egyletet a Nemzetközi Munkásszövetség fővárosi bázisává fejlessze. Az Internacionálé tagjai – 1869–70-ben alig 40–50 fő – segítették, támogatták az eisenachi párt pesti csoportját.

A szociáldemokrata munkások kisszámú, de befolyását tekintve hatékony táborának felvilágosító és szervező munkája nyomán erőteljesen fejlődött a proletárok osztálytudata és harci kedve. 1870 első hónapjaiban öt nagyobb pesti gyárban robbant ki sztrájk, árszabálymozgalmat indítottak a nyomdászok is. Február közepén a rendőrség elfogta F. W. Raspét, a „külföldi igazgatót", őt okolva a fővárosi megmozdulások kirobbanásáért. Február 17-én a pesti munkások tömegtüntetésen tiltakoztak az erőszakos eljárás ellen. A kormány utasítást adott Raspe kitoloncolására, karhatalommal verette szét a tüntetést, de a munkásmegmozdulások sora nem szakadt meg. Márciusban sztrájkba léptek az első magyar gépgyár munkásai is; küzdelmüket Farkas Károly és Strobl Antal, az Internacionálé tagjai irányították.

A rendőrség erőszakos beavatkozását az 1869 decemberi bécsi események is ösztönözték. 1869 december végén ugyanis – egy nagy bécsi tömegtüntetést követően – az osztrák kormány rendeletére a rendőrség letartóztatta az ausztriai szocialisták vezetőit, és felségárulás vádjával pert indíttatott ellenük. A vádpontok között nagy súllyal szerepelt az eisenachi program népszerűsítése: a belügyminiszter a szociáldemokrata eszméket ismételten „államveszélyeseknek" nyilvánította és a szociáldemokrata szervezetek alakítását megtiltotta.

A magyar kormány ekkor még nem érezte szükségesnek, hogy hasonló módon lépjen fel a munkások szervezkedése és megmozdulásai ellen: a „munkáskérdés" létezését Magyarországon tagadta, a munkásmegmozdulásokat „külföldi izgatók" tevékenységére vezette vissza. De az 1870. februári erőszakos rendőri beavatkozás, meg az a tény, hogy a politikai jelleggel alakuló Általános Munkásegylet alapszabályait a belügyminiszter – éppen a politikai célok miatt – nem volt hajlandó láttamozni, jelezte, hogy a kormány a szociáldemokrata mozgalom kiszélesedése esetén nem riad vissza az ausztriai példa követésétől.

A fővárosi munkások aktivizálódását – 1870 tavaszán – nemcsak a gazdasági harc erősödése mutatta. 1870. április 3-án megkezdte működését az első szociális munkásintézmény, az Általános Munkás Betegsegélyző- és Rokkantpénztár. (Alapítása Farkas Károly és Rauchmaul Károly malomgépész nevéhez fűződik.) Rendeltetése az volt, hogy támaszt nyújtson a keresőképtelen, beteg vagy megrokkant munkásoknak, akiket a társadalom teljesen magukra hagyott. Megalakításával a szocialista munkásmozgalom újabb, legális centruma jött létre.

1870 tavaszán mind sürgetőbben vetődött fel annak szüksége, hogy az egymástól elszigetelt munkásszervezeteket egységes irányítás alá vonják. Ekkor született meg a német Szociáldemokrata Munkáspárthoz hasonló magyarországi munkáspárt létrehozásának gondolata.

A párt szervezése március végén kezdődött meg. Április 3-án megjelent a magyarországi szocialista munkássajtó első önálló terméke, az *Általános Munkás-Újság* (és német nyelvű testvérlapja, az *Allgemeine Arbeiter-Zeitung*), melyet Külföldi Viktor, a *Pester Lloyd* szocialista korrektora alapította és szerkesztett. A lap, ahogyan alcíme – *A magyarországi munkáspárt központi közlönye* – is jelzi, feladatának a pártalakulás előkészítését tekintette.

A munkáspárt megalakulása ekkor a két legnagyobb szervezet, az Általános Munkásegylet és a Pest-Budai Munkásképző Egylet között fennálló, eszmei-szervezeti ellentétek miatt hiúsult meg. A tervezett egyesülés kudarcához az Általános Munkásegylet elnökének, Táncsics Mihálynak a kormánysegély-kérelme is hozzájárult. Táncsics nem tette magáévá az Internacionálé alapelveit, s a gondolatkörében egyre nagyobb tért hódító nacionalista eszmék, magyarosító törekvések szembeállították a proletár internacionalizmussal. Alig kezdte meg elnöki tevékenységét (egy évi betegség után, 1870 májusában), a szervezet vezetőségének megkérdezése nélkül segélyért folyamodott a kormányhoz. A kért összeg felhasználásával iparintézetet kívánt létesíteni, amely képzett munkásokat nevel a gyengén fejlett magyar ipar számára.

Az a három pont, amelyben a kormányhoz intézett *Emlékirat* összefoglalta az iparintézet céljait, megmutatja a szakadékot Táncsics és a szocialista munkásmozgalom törekvései között. „Óhajtom – írja az *Emlékirat*ban –, hogy a kézművesek nagy jelentőségű osztályának értelme akként és oly irányban fejlesztessék, miszerint önmaguktól oda legyen irányulva legfőbb óhajtásuk, hogy a hazában a nemzetiségek, a külön nyelvű népfajok fokonkint egy tömör nemzetté olvadjanak, erősödjenek, s ennél fogva magyar hazánk egy nagy állammá, hatalmas királysággá váljék – sokkal hatalmasabbá, mint volt hódításai folytán Nagy Lajos, Hollós Mátyás korában.” Táncsics a külföldről Magyarországra költözött munkások elmagyarosítását is célul tűzte ki. A proletár internacionalizmus elvével és az Általános Munkásegylet soknemzetiségű jellegével ellentétben álló nacionalista törekvések felháborodást váltottak ki a szocialista munkásság soraiban éppúgy, mint az *Emlékirat* egy másik, a munkásság önérzetét sértő kitétele: „Óhajtom végre – olvasható az iratban–, hogy ez intézetben nyerendő képzettségök folytán munkásaink maguk lássák be, miszerint anyagi úgy mint szellemi nyomorúságuk s hátramaradásuk okát nem annyira a rájuk nézve hátrányos hazai törvényekben kell keresniök ... hanem keresniök kell önmagukban, egyrészt saját neveletlenségökben és fejletlenségökben, másrészt abban, hogy ők is utánozni iparkodnak az esztelenségig vitt fényűzést s divatot, hogy heti keresetöknek nagyrészét szombat este s vasárnap elpazarolják”...[46]

Az *Emlékirat* belső viszályt robbantott ki az Általános Munkásegyletben: Táncsicsot leváltották elnöki posztjáról. Az idős forradalmár ennek ellenére élete végéig rokonszenvvel követte a munkásmozgalom további lépéseit.

A Pest-Budai Munkásképző Egylet vezetői visszavonták az egyesülésre vonatkozó beleegyező szavukat. A Magyarországi Munkáspárt ügye, ha nem is véglegesen, hajótörést szenvedett. A Pest-Budai Munkásképző Egylet, amely 1870 májusában *Szózat* kibocsátásával mondta ki csatlakozását az Internacionáléhoz, és a továbbiakban a pesti szekció funkcióját töltötte be, arra törekedett, hogy a szervezett munkások egysége a nemzetközi szociáldemokrata mozgalom forradalmi eszméi alapján jöjjön létre.

A FRANCIA-POROSZ HÁBORÚ ÉS A PÁRIZSI KOMMÜN HATÁSA. AZ 1871–72. ÉVI „HŰTLENSÉGI PER”

1870–71 a nemzetközi és egyben a magyarországi munkásmozgalom fellendülésének évei voltak. A francia–porosz háború, a francia köztársaság, majd a Párizsi Kommün létrejötte számos tanulsággal szolgált valamennyi ország proletársága számára. A munkások érdeklődésének központjába a „nagypolitika” eseményei kerültek.

---

[46] Táncsics Mihály emlékirata a magyarországi kézmű-ipar fejlesztésére nyújtandó államsegély tárgyában. *Általános Munkás-Újság*, 1870. május 22. Lásd: MMTVD I. 113–114.

1870. július 24-én – röviddel a háború kirobbanása után – a két pesti központi munkásszervezet közös nagygyűlést tartott, tiltakozásul a háború ellen. Farkas Károly, a gyűlés egybehívója és előadója a proletár internacionalizmus szellemében foglalt állást minden dinasztikus háború ellen, üdvözölte a békéért küzdő német és francia proletárokat. A sedani vereség és a francia köztársaság kikiáltása után erősödött a francia nép iránti rokonszenv és a köztársasági propaganda. A szocialista munkások Monarchia-szerte felemelték tiltakozó szavukat a porosz kormány annexiós törekvései ellen. Ebben a politikai közvéleményt élénken foglalkoztató kérdésben az Internacionálé pesti szekciója és az Általános Munkásegylet azonos álláspontot vallott. Mind jobban erősödött a szervezett munkásság egysége.

A politikai küzdelemnek az Általános Munkásegylet teremtett legális keretet. Alapszabályait – politikai jellegű feladatok meghatározásának csekély módosítása után – a belügyminiszter 1870. június 11-én végre jóváhagyta. A politikai aktivitás növelte az egylet tömegbefolyását: a fővárosi szakmai egyletek és a vidéki munkásegyletek csatlakoztak a pesti központhoz. Az egyesülés elől a Pest-Budai Munkásképző Egylet – az Internacionálé szekciója – sem zárkózott el. 1870 őszén megint esedékes lett a legális munkáspárt létrehozása.

A munkáspárt jellegének, irányának meghatározása azonban újra belső ellentéteket robbantott ki, így a párt megint csak nem jöhetett létre. Az Általános Munkásegylet irányítói a porosz annexió ellen vívott harcban a 48-as párt vezetőinek támogatását keresték. Az együttműködés alapját a két tábor véleményazonossága teremtette meg. Az Általános Munkásegylet vezetői 1870. december 18-án a „48-as klubbal” együttesen szervezett gyűlésen tiltakoztak Elzász-Lotharingia porosz megszállása ellen, 1871 februárjában pedig petíciós kampányt indítottak a bécsi francia konzul pénzügyi támogatásával. A magyar kormány közbenjárását sürgető kérvényre az aláírásokat az Általános Munkásegylet vezetői gyűjtötték. A 48-as párttal való kapcsolatot elsősorban Külföldi Viktor, az egylet alelnöke és Szvoboda Lajos tanárjelölt, a vezetőség tagja szorgalmazta, törekvéseiket Ihrlinger Antal is támogatta.

A 48-as párt radikális képviselőivel kialakított együttműködés nagyobb súlyt, szabadabb mozgási lehetőséget biztosított az Általános Munkásegyletnek. Vezetői azonban a szövetségtől jóval többet vártak:

a munkásmozgalom tömegbázisának kiszélesítését. Az ország lakosságának többségét alkotó mezőgazdasági proletárok és szegényparasztok politikailag aktív csoportjai a 48-as párt befolyása alatt álltak. Külföldi, de főként Szvoboda abban bízott, hogy a 48-as párt képviselőinek közvetítésével a falusi „demokrata körök", „népkörök" felsorakoznak a szocialisták oldalán. Nézeteik szerint az alakulóban levő munkáspártnak nemcsak az ipari proletariátust kell tömörítenie, hanem a parasztságot, a kispolgárságot és a haladó szellemű értelmiségieket is. Alkalmazkodva a 48-as párt híveinek nacionalista érzelmeihez, a pártot Magyar Munkáspárt elnevezéssel akarták létrehozni, ami eleve kirekesztette volna soraiból a nemzetiségi proletárokat. Elnökének Simonyi Ernőt szemelték ki, abban a meggyőződésben, hogy „eltekintve speciálisan nemzeti álláspontjuktól a politikában, a 48-as párt kiemelkedő vezetői szociális téren nemzetközileg gondolkodnak és általában a szocialista tendenciáknak hódolnak".[47]

Hasonló jellegű szervezetek alakulására már volt történelmi példa. Kezdetben maga az Internacionálé is ellentétes szándékú és meggyőződésű egyedeket-csoportokat tömörített; a Német Munkásegyletek Szövetsége is megnyitotta kapuit a délnémet Néppárt előtt; a Monarchiában – főként Cseh- és Morvaországban, Galíciában – is működtek a nemzeti burzsoáziát és a munkásságot egyesítő szervezetek. De ez az egység sehol sem bizonyult tartósnak, csak addig állott fenn, míg a proletárok és a kispolgárok egymástól eltérő osztályérdekei nem keresztezték egymást. A 60-as évek végén a nemzetközi munkásmozgalom a forradalmi irányú fejlődés jeleit mutatta. Az Internacionálé 1869-es bázeli kongresszusa határozatot hozott a földnek és kincseinek kollektív tulajdonáról. A marxi forradalomelméletet tükröző határozat – a magántulajdon elvének tagadása – mélyreható polarizációs folyamatot indított el: a kispolgári demokraták szakítottak a szocialista mozgalommal, a szervezett proletariátus pedig egyre tisztábban képviselte önálló osztályérdekeit.

A munkásság önállósodásának folyamata 1869–70-ben meggyorsult. A német Szociáldemokrata Munkáspártból a kollektív tulajdon elvének nyilvános elfogadása után kiváltak a délnémet Néppárt csoportjai. Hasonló tendenciák mutatkoztak az Osztrák–Magyar Monarchia munkásmozgalmában: az ausztriai szociáldemokrácia forradalmi érzelmű tagjai mind erőteljesebben bírálták a burzsoáziával együtthaladó Oberwinder-féle vezetést, sürgették-szorgalmazták az önálló proletárpolitika érvényesítését. A németországi és az ausztriai proletármozgalom önállósulását a politikai eseményekben bekövetkezett fordulat is elősegítette. Poroszország katonai győzelme mutatta az egységes, demokratikus Németország létrehozására irányuló törekvések irrealitását. A német militarizmus durva érvényesülése pedig jócskán elhomályosította a német nacionalizmus dicsfényét.

---

[47] Lásd Szvoboda Lajos vallomását, 1871. július 10. Budapest Főváros Levéltára. Rendőrfőkapitányi iratok (továbbiakban: FL Rk. ir.). Az 1871–1872-es „hűtlenségi per".

Ismerve a 48-as párt képviselőinek kispolgári demokrata eszméit és központba állított függetlenségi törekvéseit, nem lehet kétséges, hogy a demokratikus érzelmű 48-asok és a szocialista munkásság egy pártban való tömörítése csak abban az esetben lett volna lehetséges, ha a munkások lemondanak az önálló osztálypolitikáról, a proletár nemzetköziség vállalásáról, az Internacionálé közvetítette marxi eszmék érvényesítéséről. Egy ilyen munkáspárt felett ekkor azonban már eljárt az idő.

A magyarországi munkásmozgalom másik irányzata, amelyet az Internacionálé pesti szekciójának tagsága, elsősorban Farkas Károly képviselt, a nemzetközi munkásmozgalomban lejátszódó forradalmi folyamat áramlatába kapcsolódott. Az Internacionálé hívei az önálló proletárpolitika védelmében hevesen szembeszegültek a 48-as párttal kiépített politikai együttműködéssel, és következetesen hangsúlyozva, hogy „magyar munkáspárt nem létezik, szociáldemokrata párt csak egy van a világon, nincs német és nincs magyar", tiltakoztak a Magyar Munkáspárt alakításának terve ellen.[48] Az Internacionálé pesti szekciója olyan, a polgárság minden politikai árnyalatától független, önálló proletárpárt létrehozására törekedett, mely az internacionalizmus és az osztályharc talaján áll. A magyarországi munkások szövetségeseit, harcostársait nem a nemzeti burzsoázia, hanem a nemzeti különbség nélkül szervezett és országhatárokkal szét nem választott ipari és mezőgazdasági proletariátus soraiban kereste. A két egymással ellentétes koncepció – mely a dualizmus korában végigkíséri a munkásmozgalom történetét – már ekkor, az első lépések megtételekor kialakult.

---

[48] Lásd: uo.

A forradalmi irányú szervezkedést és propagandát a rendőrség következetesen akadályozta. 1870 decemberében feloszlatta a Pest-Budai Munkásképző Egyletet, újjászervezését lehetetlenné tette. Az Internacionálé pesti szekciója csakúgy, mint az ausztriai szociáldemokrácia, illegálisan folytatta tevékenységét.

A „nemzetközi szociáldemokrata párt" bázisa gyorsan szélesedett. Ebben mindenekelőtt a francia proletárok győzelme, a Párizsi Kommün létrehozása játszott közre. A nemzetközi események az Internacionálé pesti csoportjának nézeteit igazolták: előbb a győzelem ténye és a Kommün szocialista jellegű intézkedései, később a kegyetlen megtorlás, a szövetségesnek vélt demokratikus polgárság ingadozása és szembefordulása a forradalmi munkásmozgalommal.

A francia események híre gyorsan terjedt a magyarországi munkások között: az 1871 tavaszán a fiatal Politzer Zsigmond mérnökhallgató szerkesztésében megjelent új szocialista sajtóorgánum, a *Testvériség (Brüderlichkeit)* rendszeresen hírt adott a párizsi fejleményekről és szolidaritását fejezte ki a francia forradalmárokkal.

1871 tavaszán nagyarányú sztrájkmozgalom bontakozott ki a fővárosban. Bérkövetelésekért harcoltak a szabók, a bőrmunkások, a pékek, a vasúti munkások és számos más szakma dolgozói is. A legnagyobb méreteket a szabók májusi sztrájkja öltötte. A fővárosi rendőrség, amely a párizsi események magyarországi megismétlődésétől félt, erőszakos eszközökhöz folyamodott: letartóztatta a sztrájkbizottság ötvenkét tagját. A pesti munkások május 8-án kérvényt akartak átadni a parlament elnökének, hogy kieszközöljék társaik szabadon bocsátását. A Parlament körül csoportosuló, az épületbe is behatoló munkástömeget karhatalommal oszlatták szét.

Az Internacionálé pesti szekciójának tagjai részt vettek a bérmozgalmak irányításában. Kapcsolataik a szakmai szervezetekkel már korábban kiépültek és megszilárdultak. A szociáldemokrata párt szervezését ugyanis Farkas Károly a nagy- és kisüzemi proletárok soraiban kezdte meg. Az illegálisan tovább működő Pest-Budai Munkásképző Egylet keretei között központi irányító testületet hozott létre, az úgynevezett szakegyleti szekciót. A testülethez tartoztak a szakegyletek vezetői, a nagyobb üzemek munkásainak képviselői és a szociáldemokrata érzelmű, külön egyletbe nem tömörült kisipari szakmák bizalmi férfiai. A szakegyleti szekció tulajdonképpen a legálisan még meg nem alakult szociáldemokrata párt vezető testületeként működött: minden jelentősebb kezdeményezésről a szekció ülésein döntöttek. Farkas Károly nagy erőfeszítéseket tett azért, hogy az Általános Munkásegyletnek a 48-as párt irányában el nem kötelezett vezetőit megnyerje törekvéseinek. Fáradozását rövidesen siker koronázta: Essl András szabó, az Általános Munkásegylet másodelnöke, Ihrlinger Antal és még többen bekapcsolódtak a szakegyleti szekció munkájába.

A munkásmozgalom radikalizálódása az Általános Munkásegylet tevékenységében is tükröződött. A vidéki munkásegyletek sorban csatlakoztak hozzá (ekkor már több, mint húsz városban működtek szocialista jellegű szervezetek, főként az ipari gócpontokban: Pozsonyban, Sopronban, Nagykanizsán, Kaposvárott, Pécsett, Temesvárt, Aradon és Resicán), a fővárosi központ tevékenysége is kiterjedt.

1871 januárjában megalakították a „fejmunkások osztályát", amely a szocialista irodalom, mindenekelőtt Lassalle műveinek magyar nyelvű tolmácsolására „irodalmi osztályt", a munkások képzésének elősegítésére „szociáldemokrata iskolát" alapított. A Párizsi Kommün hatása az Általános Munkásegylet elméletében is megmutatkozott. A békés átalakulást, a törvényes keretek között folyó politikai harcot hirdető nézetek háttérbe szorultak. A Kommün győzelme, majd kegyetlen vérbefojtása növelte a proletár szolidaritás érzését, fokozta a rokonszenvet és a bizalmat az Internacionálé iránt. Az Általános Munkásegylet lapja, a Testvériség így fogalmazta meg a Kommün egyik fontos tanulságát: „Osztályharc tehát a jelszavunk, melyhez a proletárságnak híven ragaszkodni kell kérdésének sikeres megfejtése végett."[49]

1871 májusára elhárultak a legnagyobb akadályok a munkásegység megteremtésének útjából, megérlelődtek a szociáldemokrata párt megalakításának előfeltételei. A Pest-Budai Munkásképző Egylet tagjai május végén beléptek az Általános Munkásegyletbe. Elnökké Essl Andrást választották, a szakegyleti szekció legtevékenyebb vezetői – közöttük Farkas Károly – a választmány tagjai lettek. A szociáldemokrata párt törvényes megalakítását azonban a Párizsi Kommün leverését követő események megakadályozták.

---

[49] KÜLFÖLDI VIKTOR, A társadalmi kérdés. *Testvériség*, 1871. április 2

A proletár nemzetköziség megnyilvánulása volt az a gyűlés és tüntetés, amelyet a szakegyleti szekció irányításával – a hatósági tilalom ellenére – 1871. június 11-én a Párizsi Kommün mártírjainak emlékére rendeztek. A pesti munkások gyűlése része volt annak a nemzetközi szolidaritásakciónak, amelyet az Internacionálé kezdeményezett a francia forradalmárok védelmében, a kommünárok menedékjogának biztosítása érdekében. A lelkes hangulatú gyűlésen forradalmi beszédek hangzottak el. „A munkásságnak nem szabad többé kérni, joga van követelni – mondotta az egyik szónok –, de követeléseikért a munkásoknak helyt kell állniuk, és még ha nincs is fegyverük, ökleikkel kell szembeszegülniük a katonák szuronyainak és az erőszaknak." A Kommün véres legázolása sem fosztotta meg a szocialistákat az újabb győzelem reményétől. „A szociáldemokrácia előtte úgy tűnik fel – hangsúlyozta a szónok –, mint a mitológiai idők meséiben a sárkány, melynek minden levágott feje helyett tíz új nőtt ki."[50] A gyűlés befejeztével a munkások gyászfátyolos kalappal a Városligetbe vonultak. A katonás rendben felsorakozott tüntető menet éltette a hős párizsi proletárokat, és hitet tett „az új, az általános forradalom" mellett.

A Párizsi Kommünnel lezárult a nemzetközi munkásmozgalom első szakasza. A 70-es évek elején a burzsoázia minden országban az erőszak fegyverével igyekezett véget vetni a szocialista eszmék továbbterjedésének: 1870-ben a bécsi, 1871 őszén a braunschweigi, majd 1872 elején a lipcsei szociáldemokratákat fogták perbe „felségárulás" címén, és ítélték őket hosszabb börtönbüntetésre. A pesti tüntetést követő napokban – június 12-én és 13-án – a fővárosi rendőrség letartóztatta a szocialisták vezetőit, házkutatást tartott az egyleti helyiségekben és a szocialisták lakásán. Hosszú vizsgálat és előkészület után 1872. április 22-én „hűtlenség" vádjával bíróság elé állították a fogva tartott huszonnyolc szocialistát, közöttük Farkas Károlyt, Ihrlinger Antalt, Essl Andrást, Külföldi Viktort, Politzer Zsigmondot és Szvoboda Lajost. Azzal vádolták őket, hogy a „communismus" bevezetésére törekedtek, arra készültek, hogy erőszakkal döntsék meg a Monarchia rendszerét. Különösen súlyosan esett latba az a kapcsolat, amelyet a szocialista munkások a nemzetközi munkásmozgalom, az Internacionálé vezetőivel teremtettek. A tárgyaláson azonban a koholt vádak összeomlottak, a munkásszervezetek vezetőit a bíróság felmentette.

---

[50] Farkas Károly vallomási jegyzőkönyve. 1871. július 6. FL Rk. ir. Az 1871–1872-es „hűtlenségi per".

A főváros lakossága élénk figyelemmel követte a hűtlenségi pert. A polgári ellenzék lapjai sűrűn bírálták a kormányszerveket az erőszakos akció és a per indokolatlan elhúzódása miatt. Helfy Ignác, a 48-as párt vezéregyénisége a parlament szeptember 20-i és december 2-i ülésén jogtalannak és törvénytelennek minősítette a szocialisták hosszan tartó vizsgálati fogságát, s a személyes szabadság megsértésével vádolta a kormányt. A munkáskérdés megoldásáról szóló beszédében arra az álláspontra helyezkedett – tolmácsolva a 48-as párti képviselők többségének véleményét is –, hogy azt nem az erőszak alkalmazásával, hanem a munkásmozgalom állami irányításával kell megoldani. Ugyanakkor elhatárolta magát a Párizsi Kommüntől, a munkásmozgalom forradalmi irányától, és hazafias érzelmeire hivatkozva elítélte a proletár internacionalizmus eszméjét is. Ezek voltak azok az alapgondolatok, amelyek a 48-as párt – a későbbi Függetlenségi Párt – politikusainak a szocialista munkásmozgalomhoz fűződő viszonyát évtizedeken keresztül meghatározták.

A vezetők hosszú fogsága és a hatóságok tiltó intézkedései következtében a szocialista szervezetek tevékenysége átmenetileg megbénult. A felmentő ítélet után azonban a mozgalom vezetői szinte nyomban megkezdték az újjászervezés munkáját.

A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSPÁRT

Néhány hónappal a hűtlenségi per tárgyalása után Farkas Károly ismét kapcsolatot teremtett az Internacionálé Főtanácsával, és újjászervezte a Nemzetközi Munkásszövetség pesti szekcióját. Az Internacionálé 1872. szeptember 2-án kezdődő hágai kongresszusán első ízben képviseltették magukat a magyarországi szocialisták. Farkas Károly utazott Hágába, s ott az alapvető kérdésekben Marx és Engels álláspontját támogatta. A kongresszus határozatot fogadott el arról, hogy minden országban létre kell hozni a munkásosztály politikai pártját, amely a politikai hatalom megragadásáért küzd, és a „vagyonos osztályok által alakított minden régi párttal szemben áll".[51] Farkas Hágából Mainzba utazott, részt vett a német Szociáldemokrata Munkáspárt kongresszusán is. Sok tapasztalattal gazdagodva és azzal a szilárd elhatározással tért haza, hogy újult erővel folytatja a küzdelmet a legális munkáspárt megteremtéséért.

A pesti szocialisták első lépésként az Általános Munkásegylet felélesztésével kísérleteztek: a belügyminiszter ugyanis a szervezetet nem oszlatta fel. Ennek ellenére a rendőrség az 1872. október 6-ára összehívott közgyűlést betiltotta, és az egylet további működését lehetetlenné tette, arra hivatkozva, hogy az már egy éve beszüntette alapszabályszerű tevékenységét.

Ekkor a pártalakítás előkészítésére alakított ideiglenes bizottság – Farkas, Ihrlinger, Essl és Külföldi vezetésével – az országszerte működő munkásegyletek koordinálása és a szocialista propaganda érdekében munkáslapok kiadását határozta el. Anyagi eszközök hiányában napilap megjelentetésére az előkészítő bizottság nem gondolhatott, ehhez 5000 forint kaució letételére lett volna szükség – így a *Munkás-Heti-Krónika* és az *Arbeiter-Wochen-Chronik* 1873. január 5-én hetilapként jelent meg, április 5-től a Betegpénztár anyagi támogatásával alapított első szocialista nyomda kiállításában. A lapokat a fővárosi szakegyletek, a Betegpénztár és a vidéki munkásszervezetek hivatalos közlönyüknek ismerték el és anyagilag is támogatták. A 70-es évek elején 5–6 ezer munkás tömörült a szocialista sajtó körül.

Az ideiglenes bizottság 1873. március 23-ára „szabad munkásgyűlést" hívott egybe, amelyen a fővárosi proletárok elfogadták a Magyarországi Munkáspárt megalakításáról szóló határozatot, és megválasztották a párt vezetőségét. Elnöke Ihrlinger Antal, titkára Külföldi Viktor lett, a vezetőségben Farkas Károly és Essl András is helyet foglalt.

A pártalakító gyűlésen elhangzott szónoklatok a hágai kongresszus határozatára támaszkodtak. Tükrözték azt a kiábrándultságot is, amely a polgári pártoknak a Párizsi Kommünnel kapcsolatos elutasító magatartása és a hűtlenségi per nyomán keletkezett. Farkas és Essl egyaránt hangsúlyozta: „Dacára annak, hogy az országban »jobb«, »bal« és »szélsőbal« pártok léteznek, mégis ezek közül egy sem szól a munkásosztály követelései és érdekei mellett, s már azért is kell, hogy maga a munkásnép mint osztály, mint önálló párt a többi pártokkal szembeszálljon, melyek mindnyájan a gyárnokok, tőkepénzesek és kizsákmányolók érdekeit támogatják és előmozdítják."[52] Farkas a köztársaságról és a Párizsi Kommünről is beszélt, mely – mint mondotta – „legyőzetett ugyan, de csak azért, mert még gyenge volt".[53]

---

[51] Marx–Engels művei. 18. Bp. 1969. 138.

A párt vezetősége élénk és sokoldalú tevékenységet fejtett ki egy programadó országos munkáskongresszus összehívása céljából. Pár hét alatt kiépítette a párt szervezetét: a tagság a munkáslapok előfizetőiből állott, akiket helységenként – a fővárosban városrészenként, illetve üzemenként – egy vagy több bizalmi férfi fogott össze. A pártvezetőség erőteljesen ösztönözte a munkások szakmai önképző és segélyező szervezeteinek a létrehozását is, hivatkozva az 1872-ben alkotott új ipartörvényre, amely megszüntette a céheket és azokkal együtt a kereteik között működő segélypénztárakat is.

A kongresszus összehívására már nem kerülhetett sor; Szapáry Gyula belügyminiszter vizsgálatot indított a párt vezetői ellen, majd április 25-i rendeletével a Magyarországi Munkáspártot feloszlatta és működését megtiltotta. 1872 novemberében – Bismarck kancellár kezdeményezésére – összeültek a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország kormányképviselői, hogy összehangolják a szocialista munkásmozgalom elfojtására szolgáló rendelkezéseiket. A berlini értekezlet résztvevői azt tartották a legfontosabbnak, hogy a szocialista szervezkedést lokalizálják, az országos jellegű és a nemzetközi kiterjedésű szervezetek létrehozását megakadályozzák. A magyar belügyminiszter rendelkezése ezeknek a határozatoknak a szellemében fogant.

A párt feloszlatását követően a belügyminisztériumi intézkedések egész sora következett a munkásszervezkedés meggátlására, a párt vezetőinek megfélemlítésére. A szakegyletek alapszabályainak láttamozását megtagadták, vizsgálatot indítottak a pártnyomdát finanszírozó Betegpénztár ellen, perbe fogták a párt vezetőit azzal az ürüggyel, hogy a nyomdát, illetve a munkáslapok tulajdonjogában beállt változásokat nem jelentették be időben a hatóságoknak. A per több mint két esztendeig húzódott. A lassú ügymenet nyilvánvalóan a szocialista vezetők sakkban tartását célozta. 1874 augusztusában az eljárást „tényálladék hiányában" megszüntették, de a vezetők zaklatása – a többi korlátozó rendszabállyal együtt – lassította a munkásmozgalom előrehaladását.

---

[52] A magyarországi munkáspárt újjászervezése. *Munkás-Heti-Krónika,* 1873. március 30. Lásd: MMTVD I. 265.

[53] OL Belügyminisztérium levéltára. Elnöki iratok. 1873–XIV/a–964. (1177).

A feloszlatott Magyarországi Munkáspárt azonban illegálisan tovább működött; a pártvezetőség szerepét a pártlapok szerkesztő bizottsága töltötte be. A vezetőség a pártsajtó segítségével, a gyakorta összehívott munkásgyűléseken szorgalmazta a fővárosi és a vidéki munkások szervezkedését, szakegyletek létrehozását, kapcsolatot teremtett és tartott fenn a vidéki szervezetekkel, pártestélyeket rendezett, népgyűléseken és a sajtó hasábjain terjesztette a szocialista eszméket. A párt munkásbázisa növekedett, de elszigeteltségéből nem tudott kilépni.

A hágai kongresszus határozata értelmében az Internacionálé Főtanácsának székhelyét New Yorkba helyezték át, ez megnehezítette az érintkezést a kontinensen működő szekciókkal. A pesti internacionalisták 1873–74-ben még a nagy távolság ellenére is fenntartották kapcsolataikat a Főtanáccsal: Farkas Károly két ízben is küldött jelentést a magyarországi munkásmozgalom helyzetéről, fejlődéséről. 1873 őszén a genfi kongresszuson – meghatalmazott útján – a pesti szocialisták is képviseltették magukat. A korábbi iránymutatást és támogatást azonban egyre inkább nélkülözniük kellett. Az Internacionálé 1874-ben gyakorlatilag beszüntette tevékenységét.

Ugyanezekben az években meglazultak az ausztriai és a magyarországi szocialisták kapcsolatai is. 1873 tavaszán ugyanis heves belső pártviszály robbant ki az ausztriai szociáldemokrata párt vezető testületében. Az Andreas Scheu vezetése alatt álló, internacionalista szellemű és radikális harci módszereket követelő csoport hevesen támadta a kormány iránt lojális, a német nacionalista polgárság képviselőivel együttműködő Oberwinder-féle pártvezetést. A csak néhány szavazatnyi kisebbségben maradt, Scheu vezette radikális csoport kivált a pártból, és a forradalmi érzelmű munkásokat tömörítő szakegyletekre támaszkodva ellenzéket alkotott. Legfontosabb feladatának egy összmonarchiai szociáldemokrata kongresszus összehívását tekintette, azzal a céllal, hogy új, forradalmi jellegű programot fogadjon el, és létrehozza az egységes, a Monarchia valamennyi szocialistáját nemzeti különbség nélkül tömörítő legális munkáspártot.

Scheu radikális csoportja – egyévi szívós küzdelem után – maga mellé állította az ausztriai szocialisták többségét, közöttük a párttól addig távol maradt cseh proletárokat is. A Magyarországi Munkáspárt vezetői előbb semleges álláspontot foglaltak el a pártviszály ügyében, 1874 első hónapjaiban azonban már Scheut támogatták és segítették a kongresszus előkészítésében.

Az első ausztriai szociáldemokrata kongresszust 1874. április 5-re hívták össze a Bécs melletti Badenbe. Mivel azonban a rendőrség a tanácskozást betiltotta, a küldöttek illegálisan jöttek össze a határhoz közel, egy magyar területen fekvő községben, Neudörflben (Lajtaszentmiklós). A 74 teljes jogú és 12 tanácskozási joggal felruházott küldött több mint 25 ezer szociáldemokratát képviselt. A kongresszus a német Szociáldemokrata Munkáspárt eisenachi programján alapuló marxista programot fogadott el, amely a tőkés társadalmi rendszer megszüntetését tűzte ki célul. Politikai részkövetelései a polgári demokrácia megteremtésére irányultak. A nemzeti kérdést illetően – akárcsak az 1868-as bécsi program – a népek önrendelkezési jogának elvét vallotta, szoros együttműködésre szólítva Ausztria proletárjait. Álláspontját a következőkben fogalmazta meg: a szociáldemokrata párt „nemzeti vonatkozásban a népek önrendelkezési jogát alaptételként állítja fel, nem lát azonban elvtársainak nemzeti szétágazásában semmiféle akadályt az anyagi felszabadulásra irányuló közös törekvések útjában, ellenkezőleg, egy olyan testvéri együttműködésben látja a siker egyetlen zálogát, amely nemzetiségi különbség nélkül egyformán kötelez minden munkást”.[54]

A kongresszus határozatot hozott a szociáldemokrata párt szervezetéről is. Eszerint Ausztria egyes országrészeiben (tartományaiban) helyi szociáldemokrata bizottságok alakulnak, működésük a helyi viszonyokhoz alkalmazkodik. A rendszeresen összehívott pártkongresszusok választják a központi vezetőséget, a helyi szervezetek munkáját ez a testület koordinálja.

A neudörfli kongresszuson részt vettek a magyarországi szociáldemokraták képviselői is, Pestről Korn Ferenc, a Magyarországi Munkáspárt tagja, a cipészek szakegyletének elnöke, Pozsonyból Heckmann István cipészsegéd, a fővárosi cipész szakegylet egyik létrehozója és vezetője, továbbá egy küldött Mosonmagyaróvárról: Josef Weber. A gyér forrásanyag szerint a magyarországi küldötteknek csak tanácskozási joguk volt. Ez arra utal, hogy a Magyarországi Munkáspárt szervezetileg nem csatlakozott a Neudörflben alakított párthoz. A szoros együttműködés ténye azonban nyilvánvaló: a kongresszusnak a pártsajtóval foglalkozó határozata az ajánlott pártlapok sorában a pesti *Arbeiter-Wochen-Chronik*-ot is említi, a lap április 26-i száma pedig kiáll az új program mellett, kijelentve: „a küldöttértekezletet és határozatait a legnagyobb rokonszenvvel fogadjuk."[55]

---

[54] *Gleichheit* (Wiener Neustadt), 1874. április 11.

Neudörfl után hamarosan bebizonyosodott, hogy az osztrák hatóságok nem tűrik a soknemzetiségű proletárok egységes, szociáldemokrata pártjának legális működését. A kongresszussal foglalkozó munkásgyűléseket sorra betiltották, a párt választott vezetőit letartóztatták, pert indítottak ellenük. A szociáldemokrata-ellenes intézkedések Magyarországon is megnehezítették a munkások szervezését. A mozgalom megélénkülése csak a 70-es évek derekán következett be, mikor Frankel Leó vette át a párt irányítását.

5. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA A KIEGYEZÉS UTÁN

A DUALIZMUS KÜLPOLITIKÁJÁNAK FELTÉTELEI

A kiegyezés után az Osztrák–Magyar Monarchia 600 ezer négyzetkilométer területet zárt határai közé, 35 millió lakost mondott magáénak, milliós mozgósítható hadsereggel rendelkezett. A kor viszonyai szerint tekintélyes számok ezek. Területi kiterjedését tekintve a Monarchia nagyobb volt, mint Franciaország, sőt mint az egyesített Németország. Lélekszáma szerint Oroszország és Németország mögött a harmadik helyet foglalta el Európában, egy színvonalon állott Franciaországgal, megelőzte Angliát. Mozgósított hadseregének létszáma a kontinens bármely hatalmának fegyveres erőivel vetekedhetett. A nagyhatalmi állás modern mutatói azonban már kevésbé kedvezőek. A Monarchia csupán a gabonatermelés terén állt az európai élvonalban, viszont kevesebb szenet és vasat termelt, mint a nála hússzorta kisebb Belgium. Nyugat-Európa lakosságának egyharmada–fele már iparból élt, míg a Monarchia ipara csupán a népesség 15%-ának adott munkát. Infrastruktúrája kezdetleges volt: az út- és vasúthálózat kiépítése terén még csak az első lépések történtek meg.

---

[55] Die sozialdemokratische Arbeiterpartei in Österreich. *Arbeiter-Wochen-Chronik*, 1874. április 26.

A birodalomnak számító államalakulat gazdasági tekintetben középső helyet foglalt el Nyugat-Európa fejlett ipari országai és Kelet-Európa elmaradott agrárállamai között. Társadalmi-politikai berendezkedésére is nagyjából ez a középső helyzet volt jellemző. A század közepén végbement forradalom eredményeként a középkori kötöttségeket felszámolták, de a feudalizmus maradványai tovább éltek. Az alkotmányos monarchia rendszere teret nyitott a lakosság szélesebb rétegeinek politikai aktivitása előtt, de az abszolutizmussal szembeni mértékletesség és az intézményesített antidemokratizmus még mindig erősen korlátozta a közéleti részvételt.

Ellentmondásos befolyást gyakorolt a birodalom hatalmi állására a soknemzetiségű struktúra. Amint azt már ismertettük, a Monarchia lakossága 11 különféle nemzethez és nemzetiséghez tartozott, amelyek közül egyik sem rendelkezett döntő számbeli túlsúllyal. A két legerősebb nemzet, a németek és a magyarok számaránya éppen csak meghaladta a 40%-ot. A fennmaradó több mint 50% 9 nemzetiség között oszlott meg úgy, hogy közöttük csak a csehek és a lengyelek részesedése volt fölötte a 10–10%-nak. A 11 nemzet közül csak 5 élt teljes létszámával a Monarchia határain belül, a többi 6 a birodalom határai mentén kialakult vagy alakulóban levő nemzeti államok közösségéhez tartozott. Végül a nemzetek többsége intézményeiben vagy eszméiben (gyakran mindkettőben) megőrizte középkori önálló államiságát, s történelmi-politikai különállásához makacsul ragaszkodott. A Monarchia népeinek 19. századi nemzeti mozgalmában potenciálisan jelen volt az önálló nemzeti állam célja, és ez a körülmény egyenesen a soknemzetiségű államalakulat létét fenyegette. A Monarchia határai mentén kialakult nemzeti államok az etnikai állomány egészének egyesítésére irányuló törekvésükkel Ausztria–Magyarország területi épségét veszélyeztették. A Habsburg-birodalom nemzetei közül csupán az olaszok vallották a feltétlen elszakadást, a többiek gazdasági, politikai és külpolitikai indítékoktól vezettetve nem idegenkedtek attól, hogy a Monarchiát tekintsék nemzeti céljaik megvalósítására alkalmas keretnek. A határokon túl elhelyezkedő nemzeti államok nemcsak követelők voltak a Monarchiával szemben, hanem segítségére is igényt tartottak. A nagyhatalmi politikában pedig az Osztrák–Magyar Monarchia az európai egyensúly fontos elemének számított, létét egyenesen európai szükségletnek tekintették.

Magától értetődő, hogy az ausztriai nacionalizmusban jelenlevő és időnként túlsúlyra jutó széthúzó tendenciákat a birodalmi külpolitika nem kamatoztathatta saját céljaira; ellenkezőleg, a Monarchia létének védelmében ellenük kellett frontot alkotnia. A dolog azonban úgy állott, hogy a Monarchia fenntartásához ragaszkodó nacionalizmus sem gyakorolt a külpolitikára egységes befolyást. Az osztrák-német nacionalizmus számára a német kérdés volt a külpolitika legfontosabb problémája, noha a program két évtized alatt jelentékenyen módosult. Az osztrákok egyéb kérdésekkel, így a keleti kérdéssel szemben is meglehetősen közömbösek voltak, Oroszországot a liberális doktrínák szerint ellenségüknek tekintették, de fölöslegesnek tartották ellene fellépni. A magyar nacionalizmus a nyugati irányú külpolitikát eleve ellenezte, csak fenntartásokkal osztotta az osztrákok németbarátságát, és Németországhoz való viszonyát az orosz–német kapcsolatok alakulásától tette függővé. A magyarok a Keletet tekintették a Monarchia fő működési területének, és a cári Oroszország elleni aktív fellépést sürgették. Élénk figyelemmel kísérték a balkáni nemzeti átrendeződést, és az orosz befolyás kiszorítása esetén nem zárkóztak el annak támogatásától. A cseh külpolitikai program mind az osztráknak, mind a magyarnak szöges ellentéte volt. A csehek németellenesek és oroszbarátok voltak, a balkáni nemzeti átalakulást pedig az orosz–osztrák összefogás útján kívánták előmozdítani. A szerb és román külpolitika orosz és balkáni vonatkozásban a csehre hasonlított, de nem osztotta annak németellenességét, a lengyel pedig német- és oroszellenes volt egyidejűleg. Könnyű belátni, hogy a birodalmi külpolitika nem adhatott egyszerre kifejezést ennyi egymást keresztező törekvésnek. A Monarchia nemzetei persze nem tartózkodtak attól, hogy saját külpolitikai elképzeléseiket a többiekre ráerőszakolják, és az ausztriai népeket az osztrák, a magyar vagy éppenséggel a szláv nacionalizmus szellemében politikailag egyesítsék. E próbálkozások a Monarchia sajátos etnikai arányai miatt nem sikerültek, de a birodalmi külpolitika szempontjából mégsem bizonyultak teljesen haszontalanoknak. Az ausztriai népek nacionalizmusában azonban gyakorta a birodalmi érdekek, így a külpolitika iránti közömbösség uralkodott, és ez a körülmény már nagyon is negatív hatással járt.

A 19. század utolsó harmadában, amikor az ipari potenciál és a nemzeti egység volt a modern hatalmi politika alapfeltétele, a mindkét adottságot nélkülöző Osztrák–Magyar Monarchia nem játszhatott olyan szerepet az európai politikában, mint amilyen területe és lélekszáma alapján megillette. A gazdasági elmaradottság még átmeneti állapotnak volt tekinthető, a külpolitikai célok közösségében kifejezésre jutó nemzeti egységet azonban nem lehetett mesterséges eszközökkel létrehozni. Ennek a tényezőnek a jelentőségét a magas szintű ipari fejlettség sem küszöbölhette ki. A birodalom népeinek a külpolitikával szemben tanúsított gyakori közömbössége lehetővé tette, hogy a nacionalizmust a dinasztikus elvvel helyettesítsék, hogy az uralkodóházat az állami-nemzeti érdekek közös kifejezőjeként tüntessék fel; a természete szerint exkluzív jellegű dinasztikus elv azonban nem pótolhatta a külpolitika számára tömegerőt biztosító nacionalizmust.

Az Osztrák–Magyar Monarchia a külpolitikai irányítás rendszere tekintetében középső helyet foglalt el a Nyugat alkotmányos parlamentarizmusa és a Kelet abszolutizmusa között. A magyar és az osztrák országrész kormányai a többségi pártokból kerültek ki, tevékenységükért a parlamentnek feleltek, de a politikai aktivitást a vagyoni helyzeten alapuló választójogi cenzus rendkívül szűk körre korlátozta. A külpolitikai irányítás különös, valamennyi európai országétól eltérő sajátosságai az etnikai összetételből és az 1867-ben létrehozott közjogi berendezkedésből adódtak. A birodalmi tanács és a magyar országgyűlés nem szólhatott bele közvetlenül a külügyekbe, ennek (pontosabban a külügyi tárca költségvetésének) jóváhagyása az évente egy alkalommal ülésező delegációkra hárult. Az osztrák és a magyar kormány nem rendelkezett külön külügyi tárcával, a külügy közös ügynek számított, és a közös külügyminiszter hatáskörébe tartozott. A legfontosabb külpolitikai kérdésekben – lényegében minden parlamenti befolyás nélkül – az uralkodó elnöklete alatt ülésező közös minisztertanács döntött. A sajátos közjogi berendezkedés révén az uralkodó a külpolitika vezetésében sok tekintetben éreztette abszolutisztikus jellegű befolyását.

A NYUGATI KÜLDETÉS UTÓJÁTÉKA

A Habsburg-monarchia a 19. század közepéig megőrizte korábban szerzett pozícióit, nagyhatalmi politikát folytatott Németországban, Itáliában és a Balkánon. Az egykoron kezdeményező dinasztikus külpolitika aktivitása a nemzeti problémák jelentkezése miatt mérséklődött, és az új körülmények között sokan egyedül a védekezést, a status quo megőrzését tartották célravezetőnek. Az olasz és a német nemzeti átrendeződés kapcsán megmutatkozott, hogy már az eredményes védekezés kellékei is hiányosak. Az 1859-es és 1866-os vesztett háborúk következtében a Habsburg-monarchia kiszorult Itáliából, és Németországban is csak egykori befolyásának maradékait sikerült megőriznie. A prágai békében (1866. augusztus 23.) Ausztria elismerte a Német Szövetség felbomlását, tudomásul vette, hogy Németország újjáalakulása az ő részvétele nélkül fog végbemenni – azaz porosz vezetés alatt egyesül –, és mindezek ellenében csupán a délnémet államok részére sikerült független nemzetközi állást biztosítania.

Bécsben az itáliai események alakulása fölött hamar napirendre tértek, a Németországból történt kirekesztésbe azonban nem tudtak beletörődni. A Habsburgok nem adták fel a reményt, hogy Németországot még egyszer jogaruk alatt egyesíthessék. A nyugati küldetés gondolata elevenen élt a külpolitikára befolyást gyakorló konzervatív rétegekben: az arisztokráciában, a hivatalnoki karban és a hadseregben. A dinasztikus törekvések támaszt találtak a nemzeti jellegű külpolitikai megfontolásokban is. A Habsburgok nagynémet tervei mögött már 1866 előtt is ott állott az osztrák-német burzsoázia és a magyar liberális párt. Az előbbi a létrehozandó egységes Németország osztrák vezetéséről ábrándozott, az utóbbi a nagynémet egység megvalósulásával kapcsolta össze a Habsburg-monarchia dualista átszervezésének programját. A prágai békét persze mindkét politikai csoport tudomásul vette, és nem kívánt segédkezni az udvari körök revanspolitikájánál. Poroszország további németországi térnyerését azonban egyikőjük sem óhajtotta, a status quo fenntartására irányuló erőfeszítéseket mindenképpen helyeselték. Méghozzá úgy, hogy az osztrák-németek éppen ezt tartották a külpolitika legfontosabb feladatának. A németországi politika így 1866 után is megőrizhette elsőbbségét.

A prágai békét követő évek nemzetközi politikájára a francia–német vetélkedés nyomta rá bélyegét. III. Napóleon kormánya szükségét érezte annak, hogy Franciaország helyzetét szövetségi rendszer létrehozásával erősítse meg. A francia diplomácia már 1867 nyarán hozzálátott egy olyan szövetség összekovácsolásához, amely a németországi porosz terjeszkedés megállítását, sőt a prágai béke előtti német széttagoltság visszaállítását tűzte ki célul. Érthető tehát, hogy az Északnémet Szövetség kancellári tisztét betöltő Bismarck a francia tervek megakadályozására összpontosította erőfeszítéseit. A német egység csak külső hátvéd biztosítása esetén nyerhette el végső formáját, és ez Bismarckot aktív szövetségi politikára ösztönözte.

A dualizmus korának első külügyminisztere, Friedrich Ferdinand Beust báró még 1866 októberében a szász miniszterelnöki székből került a Ballhausplatzra. (Bécsben a Ballhausplatzon állt a külügyminisztérium palotája, ma a szövetségi kancellár hivatala.) A Habsburg-monarchia történetében nem volt új dolog, hogy a vezető államférfiakat a „Reichből" hívják meg (Metternich is a Rajna mellől érkezett), de a betelepülő sokféle ellenállással számolhatott. Beustnak is azt jósolták Pesten, hogy „ágya bizony nem lesz rózsákon vetve". A miniszter jövője iránti kétkedéssel tették fel a kérdést: vajon kire szándékozik támaszkodni ennyi természetes ellenséggel szemben? Beust az osztrák liberálisokkal együttműködve csakhamar megtalálta belpolitikai támaszát. Külpolitikai irányvonalát is sikerült úgy megszabnia, hogy az a legfontosabb belső törekvésekkel egyezett, vagy legalábbis nem állt mereven szemben velük.

Hogy Beust poroszellenes irányban fogja tovább vinni a Monarchia külpolitikáját, abban kinevezésekor senki sem kételkedett. A miniszter addigi pályafutása bőven adott okot ilyen feltételezésre. Poroszellenessége azonban nemcsak a múltból és az érzelmekből fakadt: az osztrák szolgálatba lépő szász államférfi úgy látta, hogy az adott körülmények között felelőtlenség lenne feladni a helyzet előnyeit, és nem azon fáradozni, hogy Németország sorsának intézése újra osztrák kézbe kerüljön. A poroszellenes politika célját azonban a külső és belső erőviszonyokkal okosan számolva nem a németországi hegemónia közvetlen visszaszerzésében látta, hanem csupán arra törekedett, hogy Poroszország terjeszkedését megállítsa, a délnémet államok önállóságát megvédje. Az eszközök megválasztásában is mérsékletet mutatott. Felmérte Ausztria erőit: tudta, hogy a Poroszországgal való újbóli megmérkőzés csak szövetségesekkel lehetséges, de a célt nem áldozta fel a szövetség kedvéért. Az uralkodó számára készített felterjesztéseiben több alkalommal megírta, hogy ha a háború a Rajna mellett lobban lángra, Ausztria saját német lakosságára való tekintettel nem avatkozhat be Franciaország oldalán. Az osztrák–francia együttműködést Beust a bécsi igények és tervek szerint szerette volna kialakítani. A keleti kérdést a nyugati politika függvényének tartotta. A balkáni kérdésben az osztrák konzervatív hagyományokat követve hajlott arra, hogy Oroszországgal az érdekszférák elhatárolása (esetleg felosztása) alapján kiegyezzék, de a cári rendszerhez való közeledést inkább Poroszország elszigetelése végett szorgalmazta.

Beust 1867. január 1-én jegyzéket intézett az európai hatalmakhoz a fekete-tengeri status quo ügyében. Javasolta, hogy vegyék revízió alá az 1856-os párizsi szerződés azon cikkelyeit, amelyek megtiltják Oroszországnak, hogy a Fekete-tengeren hadiflottát tartson. A kezdeményezés a régi osztrák keleti politika tradícióiban fogant: osztrák–orosz együttműködést akart a Balkánon, de ebben nyilvánvalóan benne volt Poroszország elszigetelésének szándéka is. Pétervárott érdeklődéssel fogadták az osztrák ajánlatot, amely még Párizsban sem ütközött merev ellenállásba. Anglia nélkül azonban nem lehetett dönteni a keleti kérdésben, a szigetország viszont a 60-as években egyértelműen Törökország mellett állt. A hazai fogadtatás sem volt egészen kedvező, különösen a pesti liberálisok (akiknek napja most volt felkelőben) idegenkedtek attól, hogy Törökország helyett Oroszországot válasszák. A párizsi béke revíziója tehát nem sikerült.

1867 áprilisában porosz kezdeményezésre az osztrák–porosz viszony megjavítására kínálkozott lehetőség. Bismarck az éles francia–német diplomáciai válság (a luxemburgi konfliktus) hatására Bécshez közeledett, és megpróbálta biztosítani a Monarchia jóindulatát. Ajánlatát, amely a későbbi „három császár" kombináció első megnyilatkozása volt, Tauffkirchen bajor miniszteri tanácsos vitte az osztrák fővárosba. Beust nem fogadta el. Ahhoz, hogy Poroszországgal megegyezzék, egész múltját kellett volna megtagadnia. Döntése a bécsi és pesti vezető körökben osztatlan helyesléssel találkozott.

1867 nyarán Ferenc József és III. Napóleon Salzburgban találkozott. A francia császár véd- és dacszövetség megkötésére tett ajánlatot. Ha Poroszország megsérti a békét, Franciaország és Ausztria közösen lép fel ellene, és a győzelem után visszaállítják a prágai béke előtti állapotokat. A kecsegtető ajánlatot Beust nem tartotta elfogadhatónak. Az uralkodó számára szerkesztett emlékiratában arra figyelmeztetett, hogy a Franciaország oldalán viselt háború beláthatatlan belső nehézségekkel járna. Ferenc József, noha az udvari körökkel együtt a revanspolitika híve volt, elfogadta külügyminisztere érveit. Ám az osztrák–francia tárgyalásos érintkezés a salzburgi fiaskó után is fennmaradt. Többszöri jegyzékváltás után végül abban állapodtak meg, hogy Franciaország (Olaszországgal együtt) katonai segítséget nyújt a Monarchiának, ha ez utóbbit Poroszország megtámadja. De még ezt a nagyon valószínűtlen helyzetet feltételező szerződést sem írták alá. Az osztrák–francia érintkezés 1869 őszén lezárult az uralkodók közötti levélváltással, amelyet a legnagyobb jóindulattal is csak konzultatív paktumnak lehet minősíteni.

Amikor 1870 júliusában a francia–porosz háború kirobbant, az osztrák politikai vezető körök legszívesebben Franciaországhoz csatlakoztak volna. Beust azonban világosan látta, hogy a francia diplomácia ügyetlensége, amely egész Németországot kihívta maga ellen, a Monarchia számára eleve kizárta a Franciaország oldalán történő beavatkozás lehetőségét. A külügyminiszter ezért nem folytatott nyíltan háborús politikát, hanem az orosz fenyegetésre való hivatkozással elrendelte a hadsereg burkolt mozgósítását. Mert ha a napóleoni diplomácia eljárását elhamarkodottnak és ügyetlennek ítélte is, a francia fegyverek győzelmében feltétlenül bízott. A cselekvés órája a Monarchia számára – úgy vélte – akkor érkezik el, ha Poroszország döntő katonai vereséget szenved. Poroszország összeomlása esetén Ausztria nemcsak az 1866-os prágai béke intézkedéseit törölheti el, hanem képes lesz arra is, hogy Németország egészét a francia hódítással szemben megoltalmazza. Így a Habsburg-dinasztia nemcsak politikai, de morális értelemben is visszahódíthatja a maga számára Németországot.

Beust politikájával Magyarország akkori miniszterelnöke, Andrássy Gyula gróf is egyetértett. Igaz, nála oroszellenes megfontolások álltak előtérben, de Franciaország katonai sikereit a Monarchia szempontjából ő is kívánatosnak tartotta. Az 1870. július 18-i közös minisztertanács a várakozó semlegesség mellett döntött. Az elfogadott határozat értelmében hozzáláttak a hadsereg burkolt mozgósításához, lépéseket tettek a határokat környező erődrendszer korszerűsítésére, siettették a stratégiai szempontból fontos vasútépítkezések befejezését. A diplomácia az esedékes fegyveres fellépés előkészítésén fáradozott. Július utolsó napjaiban megélénkültek az osztrák–olasz tárgyalások, amelyek a francia győzelem esetére akarták megszabni a két ország politikáját. Beust a bécsi török követ révén a konstantinápolyi kormánnyal is kapcsolatba lépett, burkolt formában ajánlatot tett egy esetleges osztrák–orosz háborúban kialakítandó közös álláspontra. A magyar miniszterelnök Szerbia semlegesítését tartotta fontosnak, e semlegesség fejében a Ballhausplatz háta mögött ígéretet tett a Törökországhoz tartozó Bosznia-Hercegovina átengedésének kieszközlésére. Berlin és Pétervár irányában nem mutatott különösebb aktivitást, de az osztrák–magyar készülődés, amelyet számos jelből észlelhettek, mindkét fővárosban idegességet keltett.

A gyors és nagyarányú francia sikerekhez fűzött osztrák remények nem voltak megalapozottak. Franciaország diplomáciai tekintetben elszigetelten bocsátkozott a háborúba. Segítséget Olaszországtól várt, de ez a római kérdés rendezetlensége miatt (a franciák 1849 óta még mindig megszállva tartották Rómát) nem csatlakozott hozzá. Oroszország, amely a lengyel felkelés megújulásától tartott, a vele közösen érdekelt Poroszországnak fogta pártját, és még a franciabarát szándékait megvalló Monarchiát is megfenyegette. Angliában a napóleoni ambíciók feléledésétől tartottak, és ha már ki kellett lépni a „fényes elszigeteltségből”, inkább a felemelkedő, de még veszélytelen Poroszországnak fogták pártját. A francia fegyvereket a napóleoni nimbusz övezte, a „grandeur” tudatát a második császárság katonai sikerei is gyarapították. A kettős párviadalban valójában nem voltak komoly esélyei. Kézifegyverek dolgában a francia hadsereg nem állott rosszabbul, mint a német, de a régimódi francia lövegek közelébe sem jöhettek a modern Krupp-ágyúknak. Hadseregszervezetben Poroszország toronymagasan fölötte állott Franciaországnak. Az elavult francia sorozási rendszer nem irányíthatott a frontra modern tömeghadsereget. A porosz hadseregnek viszont hatalmas tartalékai voltak a katonai kiképzésen átesett férfilakosság soraiban. Az augusztus elején megindult háború nem volt egyéb, mint megszakítás nélküli francia kudarcsorozat. A határmenti csaták elvesztése után az egyik francia sereg Metz várába húzódott vissza, a másik, Párizst fedezetlenül hagyva, a belga határra vergődött. Szeptember 2-án itt érte utol sorsa:

a császárral az élen Sedannál kapitulált. Két napra rá Párizsban győzött a forradalom, de a köztársaság háborús esélyei sem voltak biztatóak.

A francia győzelemhez kapcsolódó osztrák–magyar tervek így nagyon hamar időszerűtlenekké váltak. A külpolitika egészére nézve azonban még nem vonták le a következtetéseket. Beust az újabb közös minisztertanácson olyan magatartást indítványozott, amely alkalmas arra, hogy a porosz katonai sikerek következményeit elhárítsa vagy legalábbis mérsékelje. A további poroszellenes politika értelmében Ausztria–Magyarország 1870 augusztusában csatlakozott az európai hatalmak franciabarát tömörüléséhez. A sedani vereség után diplomáciai támogatást nyújtott a francia köztársaság kormányának a status quo alapján történő fegyverszünet érdekében. Ezzel egy időben a prágai békére hivatkozva felemelte szavát a délnémet államok Poroszországhoz való csatlakozása ellen. Az elszigetelt osztrák–magyar erőfeszítések azonban elégtelenek voltak ahhoz, hogy Poroszországot megakadályozzák katonai sikereinek teljes kiaknázásában.

A Franciaországra támaszkodó poroszellenes politika kilátásai 1870 őszén, a francia köztársaság közelgő katonai összeomlásának küszöbén nem voltak kedvezőek. Az Osztrák–Magyar Monarchia veszélyesen elszigetelődött. A keleti kérdés újabb felmerülése következtében külpolitikai helyzete tovább romlott. 1870 november elején Oroszország érvénytelenné nyilvánította az 1856. évi párizsi béke cikkelyeit, amelyek korlátozták szuverenitását a Fekete-tenger övezetében. Ausztria–Magyarország, amely ellensége volt a győzelem felé haladó Poroszországnak, most keleti szomszédjával, Oroszországgal is konfliktusba keveredett. Beust felmérte a helyzet súlyosságát, kereste a békés kibontakozást, és az orosz eljárást tudomásul vevő Angliához kívánt csatlakozni. Az oroszellenes magyar közvélemény nyomására azonban megváltoztatta álláspontját, és akcióba kezdett a párizsi béke által kilátásba helyezett szankciók végrehajtása érdekében. Amikor a háborús politika az angol és a porosz ellenállás következtében hajótörést szenvedett, arra tett kísérletet, hogy a feketetengeri kérdés rendezésére összeülő londoni konferenciával a szélsőséges osztrák–magyar álláspontot elfogadtassa. Indítványozta, hogy a Feketetenger semleges státusának megszüntetését csak megfelelő kompenzációk ellenében vegyék tudomásul: nyissák meg a tengerszorosokat a nagyhatalmak hadihajói előtt, tegyék lehetővé, hogy ezek korlátlan számban tartózkodhassanak a Fekete-tengeren. Az osztrák–magyar program elfogadtatására az angol közömbösség és a porosz–orosz együttműködés miatt nem volt semmi kilátás. Az aláírt szerződés a program egyetlen pontját sem tartalmazta. Ausztria–Magyarország a londoni konferencián súlyos diplomáciai vereséget szenvedett.

1871 januárjában proklamálták a német császárságot, februárban aláírták a francia vereséget megállapító előzetes békét, márciusban szentesítették a keleten új helyzetet teremtő orosz eljárást. A bekövetkezett események gyökeresen megváltoztatták Ausztria–Magyarország nemzetközi helyzetét. A poroszellenes külpolitika teljesen időszerűtlenné vált. Az eddigi irány megváltoztatását a belső erők is követelték. A nagyarányú német győzelmek eredményeként és a német egység megalakulásának visszahatásaként az osztrák-német lakosság körében elhatalmasodott a német nacionalizmus érzése. Az osztrák-németek törekvéseit támogatták a magyarok is. Ők az egységes Németországot az oroszellenes tervek megsegítése végett akarták a Monarchia mellé állítani. Az udvari körök további makacs poroszellenessége és a csehek Németországgal szembeni bizalmatlansága kevés volt az osztrák és a magyar törekvések ellensúlyozására. A közös külügyminiszterre várt a feladat, hogy a francia vereség és a német egység következményeit az osztrák–magyar külpolitikára nézve levonja. Beust nem minden keserűségtől mentesen vetette papírra: Franciaország eljárása, ahogy magát esztelenül háborúba vetette, megfosztotta Ausztriát összes jogosan táplált reményeitől. Poroszország német nemzeti állammá növekedett, s nemcsak mint katonai hatalom, hanem mint a zilált nemzeti állapotokat kihasználó szomszéd is veszedelmes lehet a Monarchiára nézve. Ebben a helyzetben mi sem volna kockázatosabb, mint a francia revanspolitikához kötni Ausztria sorsát. Az új körülmények között egyetlen lehetséges megoldás marad: a megbékélés Európa legnagyobb hatalmával, Poroszország új németországi állásának fenntartás nélküli elismerése. Ezen az alapon lehetővé válik Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi és rokoni kapcsolatokon alapuló baráti együttműködése. Németország és Oroszország baráti viszonya egyben lehetőséget ad arra is, hogy a Monarchia normális viszonyokat létesítsen Kelet-Európa nagyhatalmával.

Még meg sem száradt a tinta a frankfurti békeszerződés (1871. május) okmányán, Beust új külpolitikai irányt kijelölő emlékirata már ott feküdt

Ferenc József íróasztalán. A két esemény időbeli egyezése is mutatja a mély történelmi összefüggést. A francia–porosz háború gazdagabbá tette a Habsburg-monarchiát egy fontos tapasztalattal. Bebizonyosodott, hogy a német nemzeti mozgalom lezárása összeegyeztethető a soknemzetiségű Ausztria létével. Igaz, ennek jelentőségét még nem tudták kellőképpen felmérni. De a háború révén szegényebbek lettek egy illúzióval: végérvényesen kiderült, hogy a Monarchia nem folytathat többé aktív németországi politikát.

A „HÁROM CSÁSZÁR" POLITIKA

A nyugat-európai nemzeti átrendeződés lezárulása után Kelet-Európa maradt az osztrák–magyar külpolitika fő működési területe. A külpolitikai aktivitást a kelet-európai, különösen pedig a balkáni állapotok messzemenően lehetővé tették. A Balkán jelentős része a török birodalom uralma alatt állott, de a belső válságba süllyedt nagyhatalom nem tudta szuverenitását teljesen érvényesíteni. A félsziget északi és déli peremén formálódó nemzeti államok pedig még messze voltak attól, hogy igényt tarthattak volna a kizárólagos önállóságra. A zilált és gazdátlan Balkán a hatalmi politika érvényesülési területe volt. A Monarchia sajátos viszonyai bizonyos értelemben meg is kívánták az aktivitást. Lakosságának jelentékeny része a Balkánon kialakult nemzeti államok etnikai közösségéhez tartozott, így a kilátásban levő területi átalakulás a Monarchia épségét, sőt létét veszélyeztethette.

Az osztrák–magyar külpolitika irányítóinak keleti irányvétele azonban nem zárta ki annak lehetőségét, hogy Nyugat-Európa országaival is kapcsolatot tartsanak, hogy a nyugaton felmerült külpolitikai kérdésekben is állást foglaljanak. Az osztrák–magyar külpolitikában az olasz és a német kérdés önálló jelentőséggel is bírt, a kapcsolatokat és az állásfoglalásokat azonban többnyire a keleti politika követelményei határozták meg. Az Európán kívüli ügyekben, a gyarmati politika területén az Osztrák–Magyar Monarchia – noha tengeri hatalom volt – továbbra is teljes közömbösséget mutatott.

A keleti kérdés, a török birodalom felbomlásával kapcsolatos problémakör a 18. század vége óta foglalkoztatta az európai külpolitikát, így a Habsburg-monarchiának is volt alkalma rá, hogy vele szemben megfelelő magatartást alakítson ki.

Beust, aki a francia–porosz háború lezárulása után a Monarchia új külpolitikai programját kidolgozta, a keleti kérdésben az osztrák külpolitika oroszbarát tradícióihoz igazodott. A fennálló viszonyokat nem kívánta megbolygatni – ennyiben Metternich szellemében járt el –, de a Balkánt végső soron olyan területnek tekintette, ahol a Monarchia adandó alkalommal kárpótlást szerezhet nyugati veszteségeiért. Valamiféle Oroszországgal közösen végrehajtandó osztozkodásra gondolt. Ennek a keleti politikának a végrehajtására azonban nem maradt ideje: 1871 novemberében távozni kényszerült a Ballhausplatzról, helyét az addigi magyar miniszterelnök, Andrássy Gyula gróf foglalta el (1871. november 8.). Az új közös külügyminiszter politikai nézetei szinte teljesen elütöttek az osztrák dinasztikus hagyományoktól: a dinasztikus terjeszkedést éppúgy elvetette, mint a status quo politikát, és a török birodalom területi integritásának fegyveres védelmezését sem tekintette a Monarchia feladatának. Az osztrák külpolitikai örökség dinasztikus volt és konzervatív, Andrássy felfogása nacionalista és liberális. Liberalizmusa persze nem terjedt odáig, hogy Törökország felbomlását mesterséges eszközökkel siettesse. A Balkán török birtoklását a Monarchia szemszögéből korántsem tartotta hátrányosnak. A Kelet természetes átrendeződése elé azonban nem kívánt akadályokat gördíteni, számot vetett azzal, hogy a fejlődés a Balkánon is a nemzeti államok kialakulása irányába halad. A bekövetkező balkáni nemzeti átalakulásban a Monarchiának a védnök szerepét szánta: kész volt arra, hogy a török uralom alól felszabaduló népeket pártfogásába vegye.

A kilátásba helyezett segítségnek természetesen ára volt: Délkelet-Európa apró államainak a Monarchiához kellett igazodniok. (Az etnikai állomány Monarchia határai közé eső részének egyesítése szóba sem jöhetett, az új államok terület és lakosság dolgában nem közelíthették meg a nagyhatalmi színvonalat, külkapcsolataikban nem rendelkezhettek teljes mozgási szabadsággal.) A balkáni nemzeti átrendeződés szemszögéből az Andrássy-féle védnöki pozíció mégis összehasonlíthatatlanul előnyösebb volt, mint akár a dinasztikus expanzió, akár a konzervatív status quo politika.

A keleti politikának az osztrák hagyományokkal ellenkező felfogása az európai liberalizmusból és a magyar nacionalizmusból táplálkozott. Az európai liberalizmus a Monarchiának a védgát szerepét szánta a cári

Oroszország terjeszkedésével szemben, a magyar nacionalizmus e védekező szerepből a soknemzetiségű monarchia nemzeti összekovácsolásának lehetőségét olvasta ki. Mindebből szélesebb horizontú balkáni politika következhetett, amelyben a konkrét döntéseket mindig a Monarchia európai missziójához és a soknemzetiségű államalakulat belső politikai követelményeihez mérték.

Csakhogy a magyar nemzeti és liberális elveket képviselő Andrássyval is az történt, ami sok más ausztriai politikussal: idegen lobogók alá kellett állnia. Hivatalba lépésekor legfontosabb feladatának a cári Oroszország ellen irányuló európai szövetség összehozását tartotta. Ez a közép- és délkelet-európai emancipáció biztosítékául szolgált volna, ám távolabbi céljai között Oroszország fegyveres visszaszorítása is szerepelt. A korabeli Európában azonban nem akadt olyan nagyhatalom, amely Andrássy ajánlatát magáévá tette volna. Franciaország a frankfurti béke óta Oroszország kegyeit kereste. Németország a cárizmus segítségének köszönhette nemzeti egységét, és barátságához továbbra is ragaszkodott. Anglia a keleti kérdés miatt nem akart újabb háborút. Andrássy szövetségi ajánlatai 1872 elején Berlinben is, Londonban is csukott ajtókra találtak. A visszautasításra nem lehetett a „fényes elszigeteltséggel" felelni: a Monarchiának létérdeke volt a szövetségi kapcsolatok kiépítése, és ha ajánlatait nem fogadták el, neki kellett a lehetőségekhez igazodnia. Az 1870-es évek Európájában a bismarcki „három császár" kombináció számított az egyedül posszibilis külpolitikai programnak. A sors furcsa iróniája, hogy 1873-ban éppen Andrássy írta alá az erősen a Szent Szövetségre emlékeztető szerződést. A hajóra új kormányos került, de a régimódi jármű továbbra is az ismert vizeken evezett.

A hagyományos osztrák külpolitikai elveket újra jogaiba léptető szerződés eredeti formájában osztrák–orosz megállapodásként jött létre. A Bécsben tartózkodó II. Sándor cár Ferenc Józseffel együtt írta alá 1873. június 6-án, és a tulajdonképpeni kezdeményező, I. Vilmos német császár csak október 22-én csatlakozott hozzá. A szerződés nem tartalmazott határozott kikötéseket és megkötéseket: csupán tanácskozást írt elő európai konfliktus esetére, tehát konzultatív paktum volt, mint sok más, közvetlenül az uralkodók által kötött egyezmény. Az adott nemzetközi körülmények között a Monarchia kezét mégis alaposan megkötötte. Ausztria–Magyarországnak a jövőben tekintettel kell lennie Németország és Oroszország igényeire. Mivel a hármas együttműködésben ő volt a leggyengébb fél, az egyezmény leginkább az ő mozgásszabadságát korlátozta. Németország miatt, amely a francia revanstól félt, mérsékelnie kellett a Franciaország iránt táplált rokonszenvet. Keleten Oroszország miatt kellett fékeznie minden aktivitását. Nemcsak hogy az önálló Lengyelország gondolatával nem lehetett kacérkodni (a lengyelbarátnak tekintett Andrássy iránt a lengyelek nagy reményeket tápláltak, s ő hosszabb időn át tápot is adott magatartásával e reményeknek), de még azt is meg kellett gondolni, hogy a galíciai lengyeleknek nagyobb önállóságot nyújtsanak. A Balkánon pedig le kellett számolni a védnöki szerep gondolatával, és a kis balkáni államokkal szemben úgy kellett viselkednie, hogy az a nagy keleti szerződőtárs tetszését is elnyerje.

A német egység létrejöttével lezárult a nyugat-európai nemzeti átrendeződés, de Elzász-Lotaringia német annektálása miatt Nyugaton sem köszöntött be a konszolidáció. A frankfurti békét követő első években a francia–német ellentét teljes súlyával nehezedett Európára. Először előírásainak végre nem hajtása fenyegetett konfliktussal (a franciák a hadisarc megfizetését, a németek a megszállt területek kiürítését halogatták), majd a francia hadsereg küszöbön álló újjászervezése idézett elő nemzetközi válságot. Ez utóbbi 1875-ben érte el tetőpontját. A francia fegyverkezésre a német kormány háborús hangulatkeltéssel felelt. A fenyegető német–francia konfliktus az osztrák–magyar diplomáciát is állásfoglalásra késztette. A Monarchiában nem kívánták Franciaország további gyengülését, hiszen Németország nyomasztó túlsúlyát anélkül is eléggé érezték. A határozott fellépés azonban az ugyancsak nem kívánt német–orosz barátság erősödését eredményezte volna. Ezért Andrássy csak a béke megőrzésének szükségességét hangoztatta, és hagyta, hogy mind Németország, mind Oroszország kompromittálja magát. A válság megmutatta, hogy Bismarck háborús uszító, II. Sándort és kancellárját, Gorcsakovot pedig németellenes cselekvésre sarkallta. Igaz, a béke végül is fennmaradt, de a németek szégyent vallottak, az oroszok pedig kéretlen közvetítéssel megrontották Németországhoz fűződő viszonyukat. Joggal írhatta Andrássy a berlini nagykövet jelentésének margójára: a németek alapos leckét kaptak. A három császár szövetségén belül a Monarchia valamivel nagyobb mozgási szabadsághoz jutott.

II. FEJEZET

A TŐKÉS GAZDASÁG FEJLŐDÉSE A KIEGYEZÉS UTÁN

1. A RENDSZERES GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS MEGALAPOZÁSA

A KIEGYEZÉS ÉS A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS

A kiegyezés létrehozói reményteljes várakozással tekintettek Magyarország anyagi jövője elé, s az új rendszertől a gazdasági növekedés széles sodrású, gyors ütemű kibontakozását várták. Tisztán látták az ország gazdasági elmaradottságát, de úgy vélték, hogy minden lehetőség és feltétel adva van ahhoz, hogy a belső állami-politikai önrendelkezését visszanyert nemzet gyors ütemben felszámolja az elmaradottságot, s gazdasági fejlettség tekintetében felzárkózzék Nyugat- és Közép-Európa országaihoz. Ezt egyébként az állami önállóság és a nemzeti lét biztosítása szempontjából is szükségesnek tartották.

„1867-ben nyílt meg előttünk az alkotás és cselekvés korszaka, ... a szellemi fejlődés és az anyagi felvirágzás" lehetősége – írta Lónyay Menyhért, az első pénzügyminiszter.[1] Andrássy Gyula csak négy „rendes és békés" évet kívánt, „mert ezen idő alatt a nemzet igazolni fogja életképességét".[2] Hasonló derűlátással nyilatkozott Gorove István kereskedelemügyi miniszter is: „Elfogadtuk a szabad kereskedelmi forgalmat és annak következményét, a szabad versenyt, s azt hittük, hogy a nemzet azokban, a mikben elmaradt, nem nyugszik addig, míg szomszédait utol nem éri."[3]

---

[1] Lónyay Menyhért, Közügyeinkről. Nézetek Magyarország pénzügyi állapotáról. Bp. 1873. 1.

[2] Uo. 2.

[3] Az 1865. évi deczember 10-ikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VI. Pest 1868. 172.

A kiegyezést követő első évek igazolni látszottak ezt a derűlátást. „Minden arra mutat, hogy a nemzet gazdasági erői felébredtek, és mohó sietséggel akarják helyrepótolni a százados mulasztásokat."[4] A tőkés világgazdaság nagy konjunkturális fellendülése a magyar gazdasági életet is magával ragadta. „Mindenütt a jólét és haladás jelei mutatkoznak, és az alkotmányos kormány első éve a mézeshetek boldogságával kapcsolatos" – így jellemzi ezt az időszakot a kiegyezés utáni negyedszázad magyar gazdasági fejlődésének krónikása.[5]

Az új rendszer mézeshetei azonban elmúltak, s a gazdasági élet hétköznapjai során hamarosan kiderült, hogy a korszerű tőkés gazdaság kifejlesztéséhez, a fejlett ipari országok utoléréséhez nem elég a szándék, a lelkesedés, nem elég a politikai önrendelkezés, s önmagukban nem tehetnek csodát a liberális politikai és jogi intézmények sem, ha a gazdasági növekedés bizonyos nélkülözhetetlen előfeltételei és tényezői még hiányoznak, vagy legalábbis nem állnak a kívánatos fejlettségi szinten. A túlzott reményeket hamarosan csalódás és kiábrándulás követte, mert az első évek biztató lendülete rövidesen megtört. Lónyay már 1873 végén megállapította, hogy „nagy az ellentét 7 év előtti várakozásaink és a jelenlegi helyzet közt".[6] Egyre többen látták be, hogy „saját erőinket túlbecsültük"[7], s „mindent akartunk egyszerre".[8] Nyilvánvalóvá vált, hogy évszázadok mulasztásait nem lehet néhány év alatt pótolni, s a hosszú távú történeti fejlődés során kialakult elmaradottság felszámolásához, a gazdasági szerkezet gyökeres átalakításához és a fejlett országok utoléréséhez hosszú évtizedek szívós erőfeszítése szükséges.

Az 1848-as polgári forradalom felszámolta a feudális termelési viszonyokat, s ezzel megtette a döntő áttörést a polgári átalakulás irányában, és a tőkés fejlődés útjából eltakarította a legnagyobb akadályokat. A forradalmat követő évtizedekben, ha ellentmondásosan is, de végbementek azok az alapvető politikai, jogi és intézményes változások, amelyek – a régi rendszer számos maradványával terhelt társadalmi-politikai szerkezet keretei között – biztosították a kereslet és kínálat piaci törvényeinek, a szabad verseny mechanizmusának érvényesülését, s ezzel lehetővé tették a tőkés termelési viszonyok kialakulását és tömeges elterjedését a magyar gazdaságban. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet gazdasági folyamata azonban Magyarországon Nyugat-Európához képest 200–300 éves késéssel, csak a 18. és 19. század fordulóján vette kezdetét, ennek következtében a forradalom és a polgári átalakulás idején a tőkés termelőerők még meglehetősen alacsony fejlettségi szinten állottak. A tőkés termelőmód elemei, a rendszeres gazdasági növekedés feltételei és tényezői Magyarországon a 19. század közepén még csak szórványosan voltak jelen, minimális mértékben alakultak ki.

---

[4] [MUDRONY SOMA], Programmunk. *Anyagi Érdekeink,* 1868. okt. 3.

[5] MATLEKOVITS SÁNDOR, Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. II. Bp. 1898. 1091.

[6] LÓNYAY MENYHÉRT, i. m. 2.

[7] Uo. 5.

[8] [EDVI] ILLÉS LÁSZLÓ, A magyar ipar és az iparpártolás feladata. Arad, 1880. 4.

Magyarország a kiegyezés idején elmaradott agrárország volt, ahol a lakosság 75–80%-a mezőgazdaságból élt, s csak 10%-a foglalkozott ipar-

4. táblázat

Az iparforgalmi keresők arányszáma és növekedése Európa országaiban (1870 – 1890)

Ország	Az összlakosság %-ában		Az aktív népesség %-ában		Átlagos évi növekedés %-ban
	1870	1890	1870	1890	
Magyarország	5,7	7,2	11,9	16,5	1,7
Horvátország	2,6	4,6	6,5	9,3	3,8
Galícia, Bukovina, Dalmácia	5,0	5,2	9,0	8,8	1,1
Ausztria nyugati országai	17,6	18,9	29,4	34,4	1,0
Osztrák–Magyar Monarchia együtt	*10,0*	*11,3*	*18,7*	*22,0*	*1,2*
Németország	15,6	20,3	36,8	44,6	2,4
Nagy-Britannia	28,5	29,9	54,6	59,8	1,0
Franciaország	13,9	15,9	35,1	35,9	0,6
Belgium	21,8	23,8	43,4	51,1	1,3
Hollandia	14,6	16,9	39,6	46,4	1,6
Olaszország	14,2	15,0	27,7	30,7	1,0
Spanyolország	7,7	8,2	17,7	20,4	1,2
Dánia			34,5	37,7	2,2
Norvégia	8,3	13,3	25,7	34,7	2,6
Svédország			10,5	19,6	3,8

ral. A nemzeti termék kétharmada a mezőgazdaságból származott, s az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem értéke nem érte el a németországi érték felét, az angliainak pedig egyötödét sem. A nemzeti jövedelem becslései azonban ebben a korban még eléggé bizonytalanok, s egymással nehezen hasonlíthatók össze. A gazdasági fejlettségi szint leghasználhatóbb mutatójául tehát az kínálkozik, hogy az egyes országokban mekkora volt a gazdaság modern, nem mezőgazdasági szektoraiban – a bányászatban, iparban, kereskedelemben, szállításban és hitelügyben – foglalkoztatottak arányszáma (lásd 4. táblázat).

Az ún. iparforgalmi keresők száma, mind az aktív népességhez, mind az egész lakossághoz viszonyítva, Magyarországon kisebb volt, mint a Habsburg-monarchia és Európa tőlünk nyugatra fekvő országaiban, de valamivel nagyobb volt, mint a Monarchia keleti és déli országaiban és a Balkánon. Az országon belül is elég nagy regionális szintkülönbségek mutatkoztak a gazdasági fejlettség tekintetében. A kiegyezéskor a szűkebb Magyarországon a lakosság 6,1%-a, Erdélyben 3,9%-a, a bánáti határőrvidéken pedig 2,4%-a dolgozott a gazdaság ipari és forgalmi ágaiban. A lajtántúli országokat Magyarország legfejlettebb vidékei sem közelítették meg: Pest megyében (a fővárossal együtt) 13% volt az iparforgalmi keresők arányszáma a lakossághoz viszonyítva, s még további 9 megyében és székben (Pozsony, Moson, Győr, Szepes, Zólyom, Abaúj, Brassó, Szeben, Aranyos) találkozunk 8 és 10% közötti arányszámokkal.

A magyar gazdaság a kiegyezés idején nemcsak a korabeli nyugat- és közép-európai országokéhoz viszonyítva volt elmaradott, hanem az európai periféria déli és északi országaihoz képest is. De nem érte el még azt a fejlettségi szintet sem, amelyről a nyugat-európai országok a 18. század végén és a 19. század elején elindultak az ipari forradalom útján. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Magyarország stagnáló, a hagyományos gazdaság mozdulatlanságában megrekedt ország lett volna. A nemzetgazdaság tőkés átalakulása és modernizálása már a 19. század első felében kezdetét vette, s ez a folyamat az 1850-es és 60-as években erősen meggyorsult. A termelés és a forgalom növekedési üteme ezekben az években már felülmúlta a népesség szaporodását. A tőkés gazdaság alapjainak lerakása, a rendszeres gazdasági növekedés feltételeinek kialakulása már megindult, eredményei azonban nemzetközi viszonylatban még igen szerények voltak. A kiegyezés – elsősorban a Habsburg-monarchia politikai konszolidációjával, valamint az önálló magyar polgári állam létrehozásával – ezt a folyamatot meggyorsította és kiszélesítette.

A kiegyezés előtti évtizedekben végbement gazdasági növekedés elsősorban azzal függött össze, hogy Magyarország egyre szervesebben bekapcsolódott az európai nemzetközi tőkés gazdaság vérkeringésébe. A fejlett ipari országok élelmiszer- és nyersanyagkereslete ösztönzően hatott a magyar mezőgazdaságra, s – különösen a feudális termelési viszonyok felszámolása után – gyors ütemben növekedett az agrártermelés és a nyersanyagkivitel. A mezőgazdaság fejlődése magával sodorta a gazdaság egyéb ágait is: elsősorban a szállítási hálózat, a hitelrendszer és az élelmiszeripar növekedése gyorsult meg. Ebben a korai növekedési folyamatban az ipar még nem játszott számottevő szerepet. Az iparosodás nagyobb arányú kibontakozásának belső feltételei és tényezői még nem értek meg. Ezért a kiegyezés után továbbra is a mezőgazdaság tőkés átalakulása, termelésének és kivitelének növelése, a korszerű szállítási hálózat és hitelrendszer kiépítése, a legfontosabb ipari nyers- és fűtőanyagok termelésének fejlesztése, valamint a munkaerő minőségi színvonalának emelése állott a gazdasági növekedés központjában. Az ipari forradalom szélesebb kibontakozásának feltételei csak a mezőgazdaság és a szolgáltató ágazatok gyors ütemű növekedése után, az 1880-as és 90-es évek fordulójára alakultak ki.

A kiegyezéstől a század végéig eltelt három évtized során – becslésünk szerint – a nemzeti termék évente átlagosan 2,5–3%-kal növekedett, az egy lakosra eső nemzeti jövedelem pedig mintegy évi 2%-kal. Ennél gyorsabb ütemű növekedéssel a korabeli Európában csak a skandináv országokban találkozunk, hasonlóval pedig Németországban. A növekedésben – mint mondottuk – továbbra is a mezőgazdaság játszotta a vezető szerepet. A növénytermelés 1869 és 1890 között rendkívül gyorsan fejlődött: átlagos évi növekedési üteme meghaladta a 3%-ot. Az állattenyésztés hosszas stagnálás után csak a 80-as években indult fejlődésnek, s ez a körülmény mérsékelte a mezőgazdaság növekedési ütemét, de az így is elérte az évi 2%-ot. A mezőgazdaság mellett a szolgáltató ágazatok fejlődése volt igen jelentős: a vasúthálózat 1867 és 1890 között 2160 kilométerről 11 246 kilométerre, a hitelintézetek száma 85-ről 1225-re, össztőkéjük 0,1 milliárd forintról 1,2 milliárdra növekedett. A szállítási hálózat teljesítményének átlagos évi növekedése meghaladta a 8%-ot. Az ipar fejlődése néhány vezető iparágra korlátozódott: elsősorban az élelmiszeriparra, továbbá a vas- és gépiparra és a faiparra. A széntermelés 700 ezer tonnáról 3,2 millióra, a nyersvastermelés 117 ezer tonnáról 300 ezerre emelkedett 1867 és 1890 között, az előbbi 6,6 az utóbbi pedig 4%-os évi átlagos növekedéssel.

TŐKEIMPORT ÉS BERUHÁZÁSOK

A kiegyezéskor a kortársak várakozásainak megfelelő gyors és sokoldalú gazdasági fejlődés legfőbb akadálya az volt, hogy a belső termelőerők fejlettsége nem állt a megkívánt színvonalon. A tőkeszegénység és a szakemberhiány már szinte közhelyszerű megállapítássá vált a korabeli magyar gazdasági irodalomban. A mezőgazdaság gépesítése, a korszerű infrastruktúra felépítése és a gépi nagyipar létrehozása olyan nagy és lassan megtérülő beruházásokat igényelt, amelyekre az alacsony fejlettségi szintű ország tisztán a saját belső megtakarításaira támaszkodva nem vállalkozhatott. Ezért – a többi elmaradott európai országhoz hasonlóan – gazdasági szükségszerűség volt a külföldi tőke igénybevétele a gazdaság fejlesztése érdekében. Ebben a korabeli gazdasági szakemberek kivétel nélkül mind egyetértettek. „A nemzet nem bírja a közgazdaság minden terén szükséges nagyobb intézményeket nemzeti erővel létrehozni. Összes vasutaink, összes nagyobb hitelintézeteink idegen tőkepénzeseknek képezik tulajdonát, s természetes ezután, hogy a nevezetesebb iparvállalatokat is csak a külföldiek hozhatják létre.”[9]

A 19. század második felében az elmaradott országok viszonylag könnyen pótolhatták hiányzó vagy szűkében levő termelési tényezőiket. Az áruk, tőkék és a szakemberek nemzetközi áramlása sohasem volt oly szabad és korlátlan, mint ekkoriban. Gyors ütemben növekedett a fejlett országoknak a világ elmaradott területeire irányuló tőkekivitele. 1855-ben összesen 5 milliárd, 1870-ben 15 milliárd, 1890-ben pedig már 40 milliárd forintra rúgtak a vezető tőkés országok külföldi befektetései. Ezekből az összegekből Magyarország is jelentős mértékben részesedett.

---

[9] A falusi gazda. *Nemzetgazdasági Közlemények,* 1871. nov. 5.

1867 és 1890 között 2 milliárd forint külföldi tőkét fektettek a magyar gazdaságba, s ez a korszak összes beruházásainak mintegy a felét tette ki. Különösen nagyarányú volt a tőkeimport a kiegyezés utáni években, amikor a beruházásoknak több mint 60%-át külföldi tőkeforrásokból fedezték. 1873 után a külföldi tőke átmenetileg visszavonult, de az 1880-as években ismét növekvő szerepet játszott a gazdasági növekedés meggyorsításában. A hazánkban befektetett külföldi tőke túlnyomórészt francia, német és osztrák eredetű volt, de kisebb összegekkel az angol, a belga, a holland és a svájci tőke is részt vett a magyar gazdaság fejlesztésében.

A külföldi tőkének kimagasló szerepe volt az infrastruktúra felépítésében (a vasútépítésekben és az urbanizációs beruházásokban), a mezőgazdaság hosszú lejáratú beruházási hitellel való ellátásában, a budapesti nagybankok alapításában és tőkeemeléseiben. Az ipari nagyüzemek jelentős része is vagy a külföldi tőkések közvetlen, vagy pedig a hazai nagytőkével közös alapítása volt. A tőkeimport nagyobb része az államkölcsönök közvetítésével került a magyar gazdaság vérkeringésébe. A 80-as években növekvő szerepet játszottak a tőkeimport közvetítésében a hazai nagybankok által kibocsátott fix kamatozású értékpapírok (záloglevelek, kötvények), amelyek túlnyomó részét a nemzetközi tőkepiacon helyezték el. Az ilyen hosszú lejáratú kölcsön formájában történő tőkeimport esetében a magyarországi beruházó döntött a tőke felhasználását illetően, az értékpapírt megvásárló külföldi tőkés csak a 4–6%-os évi járadékot kapta a rendelkezésre bocsátott összeg után. A külföldi tőke kisebb része a hitelintézetek, vasutak és iparvállalatok részvényeinek megvásárlása révén jutott hazánkba. A Magyarországon kibocsátott értékpapíroknak a nemzetközi tőkepiacon való elhelyezése volt tehát a tőkeimport fő formája. E mellett alárendelt szerepet játszottak a külföldi tőkések közvetlen magyarországi alapításai. Az állami ipartámogatásnak éppen az volt az egyik fő célja, hogy különféle kedvezményekkel magyarországi beruházásokra ösztönözze a külföldi vállalkozókat.

A belső tőkeképződés fő forrása a kiegyezés utáni két évtizedben továbbra is a mezőgazdaság és a kereskedelem maradt. A mezőgazdaságban képződött tőkék nagy részét maga az ágazat használta fel a korszerűsítéshez és gépesítéshez szükséges beruházásokra, kisebb részük pedig takarékpénztárak alapításába, helyi érdekű vasutak és városi bérházak építésébe került befektetésre. A mezőgazdasági tőkeképződést korlátozta az a körülmény, hogy a mezőgazdasági üzemek feleslegei nagyrészt a feudális eredetű nagy- és középbirtokosok kezén halmozódtak fel, akik e megtakarítások nem csekély részét nem gazdasági célokra, hanem társadalmi és politikai reprezentációra költötték. Sokkal nagyobb mértékben és közvetlenebbül áramlott át a gazdaság egyéb szektoraiba a kereskedelemben – főleg a terménykereskedelemben – felhalmozott tőke. A hazai kereskedő tőkések – részben a külföldi tőkével együttműködve – kezdeményező szerepet vállaltak a bankok, az ipari üzemek alapításában, s a vasútépítésekben is.

A hazai tőkeképződést elsősorban a mezőgazdaság fejlesztése, a hitelrendszer kiépítése és az államkölcsönök kötötték le, s a külföldi tőkések is előnyben részesítették a szerényebb, de biztos fix jövedelmet hozó állampapírokat, városi és községi kötvényeket, valamint a zálogleveleket. A tőkehiány tehát elsősorban az ipar fejlődését nehezítette, lassította. Méltán állapította meg Keleti Károly 1879-ben, hogy „nem közönséges bátorság és hazafiság kell ahhoz, hogy egy országban, hol a pénzkölcsönügyletek annyira virágoznak és az állampapírok 8%-ot jövedelmeznek és a telkek még oly olcsók, gyárak alapíttassanak, melyek erőltetett fáradozás és gondok, valamint alapos tanulmányok után, legjobb esetben is alig nyújtják a befektetett tőke középszerű kamatozását”.[10]

A beruházások összege 1867-től 1871-ig gyorsan növekedett, s 1873-ig magas szinten maradt. A kiegyezés utáni években a beruházások meghaladták a nemzeti jövedelem 10%-át, s ez akkoriban a gyors növekedés egyik feltétele volt. 1873 és 1877 között a beruházási tevékenység visszaesett az 1868-as szintre, s ezen a mélyponton maradt 1879-ig. 1880 és 1884 között ismét felfelé ívelt a beruházások összegét jelző görbe, majd újra átmeneti megtorpanás és visszaesés következett 1885–86-ban. Az 1880-as évek végén azonban előbb lassú, majd 1890 után hirtelen gyorsuló emelkedéssel ismét elérte az 1871–73-as szintet, sőt azt jelentősen túl is szárnyalta.

---

[10] Jelentés a Székesfehérvárott 1879-ben rendezett országos . . . kiállításról. Szerk. KELETI KÁROLY. Bp. 1879. 116.

5. táblázat

A beruházások mutatói Magyarországon (évi átlagok, millió forintban)

Beruházási ágak	1867–1873	1874–1880	1881–1885	1886–1890	1891–1895	1896–1900
Állami beruházások	20,4	8,1	25,4	17,9	25,2	46,5
A vasúti tőke növekménye	53,8	21,1	15,8	23,5	41,5	52,5
Az ipari részvénytársaságok tőkéjének növekménye	10,0	4,0	7,9	6,5	16,0	17,0
A jelzálogkölcsön-állomány növekménye	12,3	11,1	18,7	41,5	61,0	61,5
Budapest építkezései	12,3	7,0	13,2	15,5	23,0	40,0
Gépimport	9,1	5,5	12,5	7,4	15,0	17,5

A MUNKAERŐHELYZET ÉS A FOGLALKOZTATOTTSÁG

A tőkeképződéshez hasonló volt a helyzet az emberi termelési tényezők esetében is. A tőkeimport a gyakorlatban azt jelentette, hogy tömegesen jöttek be az országba a fejlett ipari országokban előállított gépek és termelőberendezések, amelyek az itthon ismertnél korszerűbb technika hordozói voltak. A korszerű technika tömeges átvételéhez és eredményes alkalmazásához nem álltak kellő számban rendelkezésre megfelelő képzettséggel és gyakorlattal rendelkező hazai szakemberek. A belső munkaerő-kínálat sem mennyiségi, sem minőségi szempontból nem felelt meg a rendszeres gazdasági növekedés igényeinek, s főleg a nemzetgazdaság modern, tőkés szektorai küszködtek állandó munkaerőhiánnyal a bizonyos fokú szakképzettséget igénylő munkahelyek betöltésénél.

1869 és 1890 között Magyarország lakossága 11,6%-kal nőtt. Ez az évi átlagban 0,5%-os népességnövekedési ütem elmaradt az európai átlag (0,8%) mögött. Különösen lassú volt a népesség növekedése a 70-es években (évente átlagosan 0,1%). 1869-ben a 6 éven felüli férfiaknak csak 40,8%-a, a nőknek pedig 25%-a tudott írni-olvasni, vagyis a felnőtt, munkaképes korú lakosságnak kereken kétharmada írástudatlan volt, ilyen munkaerővel pedig nemigen lehetett a korszerű technikát tömegesen meghonosítani. „Iparunk minden ágában a gyakorlott és értelmes munkások hiánya képezi az emelkedés legnagyobb akadályát”

– olvassuk 1868-ban,[11] de hasonló panaszokkal találkozunk még az 1898. évi gyáripari statisztikában is. A számottevő ipari múlttal rendelkező Északi-Felvidéken is ilyen nehézségekkel kellett megküzdenie 1890 táján a Zsolnán posztógyárat alapító külföldi vállalkozónak: „A munkások betanítása a legnagyobb nehézségekbe ütközik, miután azok a műveltség igen alacsony fokán állnak, a gépekkel való bánást csak nehezen sajátítják el és egy szabályozott iparvállalatnál okvetlenül megkívánt pontosság és rendszeretetnek majdnem teljes hiányán vannak, igen gyakran a munkától elmaradnak és másokkal pótlandók, kikkel a betanítás procedúráját ismét elölről kell kezdeni.''[12]

A tőkés vállalkozóréteg, a gazdasági és műszaki felső- és középfokú szakemberek utánpótlását sok tekintetben nehezítette a magyar társadalom hagyományos értékrendszere. „A divatos felfogások szerint a tisztességes mesterember nem úr, de úr az éhező hivatalnok, kolduló literátus, vagy per és munka nélküli ügyvéd" – írta Trefort Ágoston kultuszminiszter,[13] s joggal állapította meg, hogy előbb „erkölcseinkben és szokásainkban kell átalakulnunk, ha közgazdaságilag akarunk átalakulni".[14] A magyar középosztály a humán képzést nyújtó gimnáziumokat részesítette előnyben a reáliskolákkal és a középfokú szakiskolákkal szemben, amelyek látogatottsága messze elmaradt a hasonló típusú német vagy lajtántúli iskoláké mögött. Hasonló volt a helyzet a felsőoktatás terén is. 1890–91-ben a magyarországi egyetemi és főiskolai hallgatók 52%-a jogász és papnövendék volt, s mindössze 15%-uk látogatta a hazai és a külföldi műszaki és gazdasági főiskolákat.

Ilyen körülmények között érthető, hogy a magyar gazdaság nem mezőgazdasági ágainak fejlődésében a kiegyezés utáni évtizedekben kimagasló szerepet játszottak a külföldről hazánkba települt vállalkozók, mérnökök, műszaki és gazdasági középkáderek és szakmunkások. Az 1870-es években a főváros ipari munkásainak egynegyede külföldi születésű volt. A külföldi szakemberek részesedési aránya azonban fokozatosan csökkenő irányzatot mutatott. A budapesti férfi keresők között 1869-től 1890-ig az iparban 24%-ról 14,3%-ra, a kereskedelemben 16,1%-ról 8,9%-ra, a szállításban pedig 33,1%-ról 8,5%-ra csökkent a külföldi születésűek számaránya. A 19. század végére lassan kialakult a kor színvonalán álló hazai mérnöki, technikusi és szakmunkásgárda, amely képes volt eleget tenni a reá háruló egyre több és egyre bonyolultabb műszaki feladatnak. A munkaerő-kínálat minőségi színvonalának a rendszeres gazdasági növekedés követelményeinek megfelelő emelése az infrastruktúra beruházásaihoz hasonló nagyarányú és viszonylag lassan megtérülő beruházásokat igényelt, elsősorban az általános és a szakoktatás fejlesztése érdekében. Ezeknek a jelentős anyagi áldozattal járó „emberi" beruházásoknak a gyümölcsei a század végére értek meg. Az írni és olvasni tudók arányszáma a 6 éven felüli népességben 1869 és 1890 között 32,8%-ról 53,2%-ra, majd 1900-ig 61,2%-ra emelkedett. A mezőgazdasági keresőknek 56,1%-a, az iparban, kereskedelemben és szállításban foglalkoztatottaknak viszont 84,5%-a tudott írni és olvasni 1900-ban. Az írástudás tekintetében azonban rendkívül nagy különbségek álltak fenn az ország nyugati és keleti részei között. 1890-ben a 6 éven felüli férfiak közül Dunántúlon 76,3%, Erdélyben viszont csak 39,1% tudott írni és olvasni.

---

[11] *Anyagi Érdekeink*, 1868. nov. 21.

[12] Magyar Országos Levéltár, Bp. Kereskedelemügyi Minisztérium Levéltára. K 231. 1893–2–44384.

[13] TREFORT ÁGOSTON, Beszédek és levelek. Bp. 1888. 196.

[14] TREFORT ÁGOSTON, Kisebb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből. Bp. 1882. 332.

A reáliskolák tanulóinak száma 2661-ről 7303-ra növekedett 1867 és 1890 között, de ugyanakkor a gimnáziumokat több mint 36 ezren látogatták. A pesti műegyetem hallgatóinak száma 1867-ben 273, 1890-ben 657 volt, s 200–300 magyarországi diák tanult a külföldi műszaki főiskolákon is. A mezőgazdasági, erdészeti, bányászati és állatorvosi főiskoláknak 1891-ben összesen 606 hallgatója volt, ugyanakkor viszont 3 ezer magyarországi diák készült jogásznak, 2–2 ezer pedig papnak és orvosnak a hazai és a külföldi egyetemeken és főiskolákon.

Az 1880-as és 90-es években került sor az ipari szakoktatás megszervezésére. Az állam, a megyék és városok, valamint a kereskedelmi és iparkamarák 1870-ben összesen még csak 10 ezer forintot áldoztak erre a célra, 1890-ben viszont már csaknem félmilliót. 1890-ben 289 iparitanuló-iskola működött az országban. A szakmunkások és előmunkások képzését a különféle ipari szakiskolák szolgálták, amelyekből 1890-ig 7 létesült. Az ipari szakoktatás legmagasabb szintjét az állami ipariskolák – később felső ipariskolák – képviselték: 1872-ben alapították a kassait, 1879-ben pedig a budapestit. Ugyancsak magasabb fokú ipari előképzést nyújtott a Fővárosi Iparrajziskola (1878) és a budapesti Iparművészeti Iskola (1880). A nők ipari szakképzésének feladatát 8 nőipariskola látta el. Az 1890-es években egy sor újabb középfokú ipari szakiskola létesült. A kereskedelmi tanulók oktatása az ipariakéhoz hasonlóan 3 éves tanonciskolákban történt. A középfokú kereskedelmi iskolák – később felsőkereskedelmi iskolák – tanulóinak száma 1867 és 1890 között megtízszereződött (296-ról 2960-ra emelkedett). Középfokú mezőgazdasági szakismereteket a keszthelyi, a debreceni, a kolozsvári és a kassai gazdasági tanintézet nyújtott, 1890-ben összesen 341 tanulónak. Ezeken kívül még 17 különféle mezőgazdasági szakiskola és 11 földművesiskola működött az országban, mintegy ezer hallgatóval. Egy agrárország igényeihez képest ez a szám mindenképp csekély volt.

A foglalkoztatottság számszerű növekedéséről, szerkezetének átalakulásáról, a munkaerő ágazatközi áramlásáról elég nehéz pontos képet alkotni. Az első magyarországi népszámlálások foglalkozási statisztikái még eléggé kezdetlegesek voltak, a felvételi szempontok és az osztályozási csoportok többször változtak. Az egyes népszámlálások nem jártak el egységesen a mezőgazdasági segítő családtagok, különösen a nők beszámítása tekintetében. 1869-ben jóval több női családtagot számítottak a keresők közé, mint később, s ezzel az aktív népesség számát erősen megnövelték. A napszámosokat, házi cselédeket és altiszteket 1869-ben egy „személyes szolgálatot teljesítők" elnevezésű kategóriában foglalták össze. Később ezt a kategóriát 3 csoportra bontották, majd a napszámosok 77%-át a mezőgazdasághoz sorolták (lásd 6. táblázat).

A fejlődés irányát a népszámlálások eredeti adatai is jól érzékeltetik: a mezőgazdaságban foglalkoztatottak és a személyes szolgálatot teljesítők együttes száma és százalékaránya csökkent, az iparban, kereskedelemben és szállításban dolgozók száma pedig 40%-kal növekedett. Még inkább kidomborodnak ezek a tendenciák, ha az eredeti népszámlálási adatokat a századfordulón kialakított foglalkozási kategóriák szerint átrendezzük, vagyis a személyes szolgálatot teljesítők, illetve a napszámosok megfelelő részét a mezőgazdasághoz számítjuk. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányszáma 1869 és 1890 között 76%-ról 67%-ra csökkent, az iparban és forgalomban dolgozóké pedig 11,9%-ról 16,5%-ra emelkedett. A munkaerő tehát viszonylag gyors ütemben áramlott a gazdaság hagyományos ágaiból a modern ipari és forgalmi ágazatokba. Az ipari keresők

6. táblázat

A kereső népesség Magyarországon fő foglalkozási csoportok szerint (eredeti népszámlálási adatok)

Foglalkozási csoport	Ezer fő			%-os megoszlás		Növekedés %-ban
	1869	1880	1890	1869	1890	1869–90
1. Őstermelés	4423	3670	3549	67,1	53,2	–19,7
Napszámos		934	1235		18,5	
Közszolga		31	33		0,5	
Házi cseléd		405	358		5,4	
2. Személyes szolgálatot teljesítők együtt	1110	1370	1626	16,8	24,4	+46,5
1–2. Együtt	5532	5040	5175	83,9	77,6	– 6,5
3. Bányászat és ipar	657	749	866	10,0	13,0	+31,8
4. Kereskedelem, hitel	99	165	170	1,5	2,5	+71,8
5. Szállítás	27		71	0,4	1,1	+166,5
3–5. Együtt	783	914	1108	11,9	16,6	+41,4
6. Közszolgálati és szabad értelmiség	105	115	117	1,6	1,8	+11,1
7. Háztulajdonos, járadékos, nyugdíjas	76	47	121	1,1	1,8	+59,7
8. Véderő	98	84	99	1,5	1,5	+ 0,6
9. Egyéb	–	3	52		0,8	
Összesen	6595	6202	6672	100	100	+ 1,2

száma évente átlagosan 1,3%-kal, a kereskedelemmel, hitellel és szállítással foglalkozóké pedig 3,2 %-kal növekedett, miközben a mezőgazdasági foglalkoztatottság csökkent (lásd 7. táblázat). (Ha a női családtagokat 1869-ben is a későbbi népszámlálásoknak megfelelő arányban számítjuk a keresők közé, akkor némiképp eltérő képet kapunk: ebben az esetben a mezőgazdasági keresők száma 1869-ben csak 4,2–4,3 millió, arányszáma pedig 72–73%, s a mezőgazdasági foglalkoztatottság 1869 és 1890 között abszolút számban emelkedik, bár aránya csökken.)

7. táblázat

A kereső népesség Magyarországon fő foglalkozási csoportok szerint (korrigált adatok)

Termelési ág	A keresők száma (ezer fő)			Átlagos évi növekedés 1869–90 %-ban	%-os megoszlás	
	1869	1880	1890		1869	1890
Őstermelés	5002	4385	4499	– 0,5	75,9	67,4
Bányászat, ipar	657	749	862	+ 1,3	10,0	12,9
Kereskedelem, hitel, szállítás	126	165	242	+ 3,2	1,9	3,6
Napszámosok	177	219	289	+ 2,4	2,7	4,3
Termelésben foglalkoztatottak összesen	5962	5518	5892	– 0,06	90,5	88,2
Egyéb	633	684	780	+ 1,0	9,5	11,8
Összesen	6595	6202	6672	+ 0,06	100	100

A foglalkoztatottság alakulásáról pontos képet kapni azért is nehéz, mert a korabeli Magyarország lakosságának egy része nem sorolható be egyértelműen a foglalkozási statisztika kategóriáiba. Igen nagy volt az átmeneti helyzetű, a mezőgazdaság és az iparforgalmi ágazatok között fluktuáló, kétlaki népesség száma. A félproletár törpebirtokosok és a falusi napszámosok a mezőgazdasági munkák holtszezonjaiban százezrével vállaltak idényjellegű munkát az ipari üzemekben (cukorgyárakban, fűrésztelepeken stb.), a szállítási vállalatoknál, a vasútépítéseknél és a vízszabályozásoknál, valamint a városi építkezéseknél anélkül, hogy a mezőgazdaságtól végleg elszakadtak volna. A magyar gazdaság modern ipari és forgalmi szektorai mindig hiányt szenvedtek állandó szakmunkásokban és betanított gépmunkásokban, ugyanakkor viszont bőven állt rendelkezésükre idényjellegű, szakképzetlen segédmunkaerő. Ennek a kétlaki, átmeneti típusú munkásrétegnek a viszonylag nagy száma volt a magyarországi munkaerő-kínálat egyik legjellemzőbb vonása a 19. század utolsó harmadában.

A GAZDASÁGI KONJUNKTÚRA ALAKULÁSA

Gazdasági növekedésünk nemzetközi feltételei a kiegyezés idején kedvezően alakultak. Magyarország szerencsés időpontban kapcsolódott be az európai tőkés gazdaság vérkeringésébe. Az 1850 és 1873 közötti időszak a tőkés világgazdaság nevezetes expanziós szakasza volt, midőn gyors ütemben növekedett a termelés és a forgalom, s aranykorát élte a tőkés vállalkozás. A kontinentális Európa országaiban, s köztük elsősorban Németországban és a Habsburg-monarchia nyugati területein kibontakozó iparosodás élelmiszer- és nyersanyagkeresletével ösztönzően hatott a magyar mezőgazdaság és az agrárkivitel fejlődésére, amelyet a szállítás forradalma is előmozdított. Magyarország idejében és intenzíven ki tudta használni az európai agrárkonjunktúra éveit, midőn még a tengerentúli gabona versenye sem jelentkezett a későbbi megsemmisítő erővel. A Monarchia és Magyarország kivitele két évtized alatt megnégyszereződött, s gabonakivitelünk az 1860-as évek végén ötszöröse volt az 1840-es és 50-es évek átlagának. A tőkés országok egymás közötti kapcsolataiban a szabad kereskedelem elvei érvényesültek, s a nemzetközi áruforgalom évtizedről évtizedre 50–60%-kal növekedett.

A nemzetközi tőkés gazdaság expanziós szakasza éppen a kiegyezést követő években érte el tetőpontját, s egy – a tőkés világgazdaság történetében egyedülálló – viharos konjunktúrában, „alapítási lázban" kulminált. A Habsburg-monarchiában – a 60-as évek első felének mesterségesen visszafogott, lassú növekedése, sőt stagnálása után – a politikai konszolidáció különösen kedvezően hatott a tőkés vállalkozás fellendülésére. Ausztriában 1867 és 1873 között 682 új részvénytársaságot alapítottak, 2,2 milliárd forint befizetett tőkével.

A konjunkturális fellendülés Magyarországra is átterjedt. Az 1867-es, majd az 1868-as rekordtermések nyomán a korábbinak a többszörösére emelkedett a gabonakivitel (1868-ban meghaladta a 16 millió q-t). A jó áron eladott gabonáért az országba áramló pénz, az elmaradott országban nagy lehetőségeket és extraprofitot szimatoló külföldi tőke nagyszabású befektetései (vasútépítés, nagybankok, ipari nagyüzemek alapítása), valamint az 1866-os háború nyomán megnövekedett papírpénzmennyiség a kortársakban a jólét, a gazdagodás benyomását keltette. A konjunktúrának az első években kétségkívül volt némi inflációs jellege is. De a tényleges fejlődés számadatai is imponálóak. 1867 és 1873 között 800–900 millió forintot ruháztak be a magyar gazdaságba. Több mint 4000 km új vasútvonalat adtak át a forgalomnak, 170 új ipari részvénytársaság létesült, a széntermelés évente 13, a vasérctermelés 18, a nyersvasgyártás 6,4, a cukortermelés 11,7, a budapesti malmok lisztőrlése 15,6%-kal növekedett. Hét év alatt 552 hitelintézetet alapítottak 88 millió forint alaptőkével. 1873 májusában – a vasutak és egyéb közlekedési vállalatok nélkül – 788 részvénytársaság működött az országban, 337 millió forint névleges és 202 millió ténylegesen befizetett részvénytőkével, s ebből mintegy 200 millió esett a kiegyezés utáni alapításokra. A beruházások összege 1867 és 1873 között az előző hét évhez viszonyítva hatszorosára emelkedett.

8. táblázat

Értékpapírkibocsátás és beruházások Magyarországon (1860 – 1873)
(a tőkeállomány növekedése millió forintban)

	1860 – 66	1867 – 73
Vasutak	68,7	377,0
Egyéb közlekedési vállalatok	2,1	15,1
Ipari részvénytársaságok	4,6	97,1
Hitelintézetek alaptőkéje	1,6	92,1
Biztosítóintézetek alaptőkéje	2,5	5,0
Jelzálogkölcsönök állománya	31,6	89,8
Összesen	111,1	676,1

A kortársak nem kis büszkeséggel állapították meg, hogy „nemzetgazdaságunk igen örvendetes fejlődésnek indult, s a fejlődés egészen mesterkéletlen, erőteljes, fel nem tartóztatható és oly gyors, hogy a kimért lassúsághoz szokott nehézkesség majdnem elkábulhat tőle... Ami másutt lassan, kimérten fejlődött ki, nálunk a lehető legrövidebb idő alatt úgyszólván felszakadt”.[15]

Ez a „felszakadó” fejlődés azonban sok tekintetben megalapozatlannak bizonyult nemcsak nálunk, hanem Ausztriában is. Az új vállalatok jelentős része számára nem voltak biztosítva a sikeres és tartós működés feltételei, mert a részvénytársaságok alaptőkéjének ténylegesen csak egy részét fizették be. Az alapítások egyre inkább spekulációs jelleget öltöttek, az alapítók célja az alapítási nyereség bezsebelése, a részvényekkel való tőzsdei játék volt. Az ilyenfajta „gründolás" egyébként világjelenség volt akkoriban, s az alapítási láz hozzánk Németországból és Bécsből terjedt át. A várható fejleményeket már az 1869-es tőzsde- és hitelválság is jelezte, bár ez a gazdaság egészének fejlődését, a termelés növekedését még nem állította meg. A hitelmegszorítás miatt azonban több új vállalat összeomlott annak ellenére, hogy a kormány – az állampénztár készleteiből – jelentős összegekkel sietett a bajba jutott vállalatok segítségére. E válságot több mint egy éven át a vállalkozási kedv lanyhasága követte, de 1871-ben és különösen 1872-ben, valamint 1873 elején minden korábbinál magasabbra csapott az alapítási láz.

---

[15] MUDRONY [SOMA], Pesti levelek. *Anyagi Érdekeink,* 1868. okt. 3. és nov. 14.

Mindez azonban már a közelgő válság árnyékában történt. Az 1870-es évek elején az egyik gyenge aratás a másikat követte. 1868 és 1873 között a kenyérgabona-termés 28,6 millió q-ról 16,5 millióra, a kivitel 10,9 millióról 2,9 millióra csökkent. Az 1872–73-as nagy kolerajárvány megtizedelte a lakosságot, a vásárlóerő és a fogyasztás visszaesett, a felhalmozás és a beruházási tevékenység lelassult. 1873-ban túltermelési válság bontakozott ki az európai iparban. Az 1873. május 9-i bécsi tőzsdepánik – a szoros kapcsolat révén – a magyarországi tőkés vállalkozások jelentős részének összeomlását is maga után vonta. A külföldi tőke visszavonult, a bankok megvonták a hiteleket, s a megalapozatlan, spekulációs ügyletekbe bonyolódott vállalatok egymás után váltak fizetésképtelenné. A válságot követően 50 bank bukott meg, az ipari részvénytársaságok száma pedig 174-ről 110-re csökkent. Erősen visszaestek az állami beruházások, a városi és a vasútépítkezések. A bányászat és a kohászat termelése csak 1880-ban érte el újra az 1873-as szintet.

A 1873-as válság – hatását és az utána következő depresszió tartósságát tekintve – a legsúlyosabb volt a tőkés világ 1914 előtti válságai között, s Európa valamennyi országát sújtotta, de talán a Habsburg-monarchia gazdaságát rázkódtatta meg a legnagyobb mértékben. Nálunk különösen súlyossá tette a helyzetet, hogy a válság egy fejletlen, gyermekcipőben járó tőkés szektort érintett, s hatásában egymást erősítve találkozott az első igazán jelentős kapitalista ciklikus válság, s az utolsó hagyományos típusú demográfiai és élelmezési válság.

A válságot követő depresszió 1879-ig tartott, s hogy a gazdasági növekedés teljesen nem állt meg, s az 1873 előtti fejlődés eredményei nem mentek teljesen veszendőbe, az annak volt köszönhető, hogy a válság alig érintette iparunk vezető ágát, a malomipart, a mezőgazdaságban pedig 1875-től igen gyors és tartós növekedés indult meg. Az 1878-as aratás már túlszárnyalta a legendás 1868. évit is. A növénytermelés átlagos évi növekedési üteme 1875 és 1890 között megközelítette az évi 4%-ot.

Az 1873-as krízis több volt egyszerű ciklikus túltermelési válságnál. Utána a tőkés gazdaság egész klímája megváltozott. A gazdasági expanzió, az emelkedő árak és profitok, a merész vállalkozások, a nagy gründolások aranykora véget ért. Az 1850 és 1873 közötti expanziós fázist több mint két évtizedes depressziós fázis váltotta fel, amely 1896-ig tartott, s amely „nagy depresszió" néven kapott helyet a tőkés világgazdaság történetében. A „nagy depresszió" korszaka egyúttal a kapitalizmus strukturális átalakulásának az időszaka is volt. A szabadversenyes kapitalizmus korszakát ekkor váltotta fel a monopolkapitalizmus. A vezető

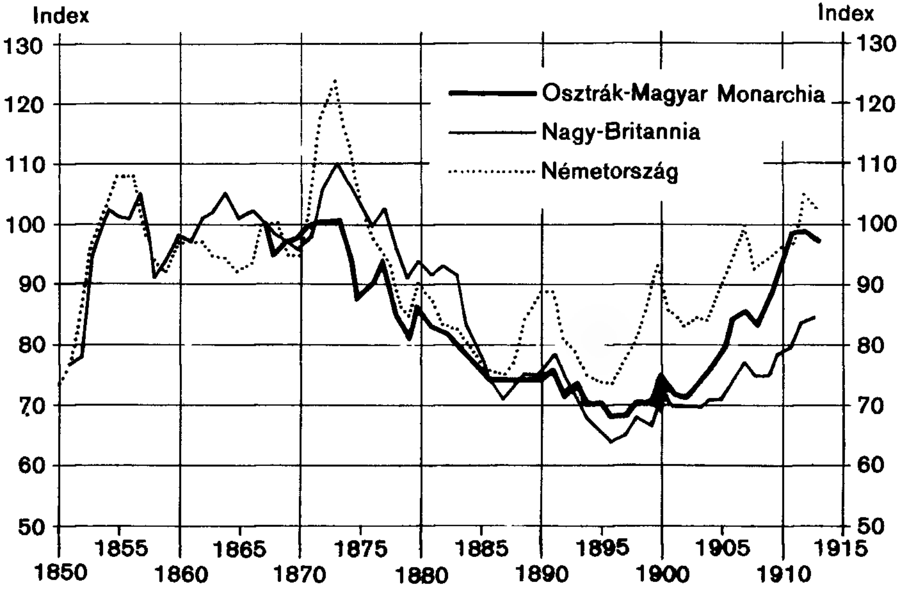

1. ábra
A nagykereskedelmi árindex alakulása az Osztrák – Magyar Monarchiában és Európa néhány országában (Index: 1867 = 100)

tőkés országokban ekkoriban alakultak ki a különféle monopolszervezetek, ekkor hódított tért a gazdasági folyamatba való szabályozó állami beavatkozás elve. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban is háttérbe szorult a szabad kereskedelem, s helyet adott a protekcionista és elzárkózási tendenciáknak. Az 1870-es évek végén az Osztrák–Magyar Monarchiában is létrejöttek az első kartellek, s a vaskartellbe 1879-ben a magyarországi vasművek is beléptek.

A „nagy depresszió" azonban korántsem jelentette azt, hogy a tőkés gazdaság dinamizmusa megszűnt. A termelés és a forgalom növekedése nem állt meg, csupán a növekedés üteme lassult a megelőző időszakhoz képest. Az 1873 és 1896 közötti évek elsősorban a tőkés vállalkozás élénksége és feltételei szempontjából tekinthetők joggal depressziónak: az árak estek, a profit tömege és rátája egyaránt csökkent, a beruházási és a vállalkozási tevékenység visszaesett. A tőkés világ értékpapír-kibocsátása 1871–75-ben 45 milliárd frank volt, 1876–80-ban 31,1 milliárd, 1881–85-ben 24,1 milliárd, s csak 1896-ban haladta meg ismét az 1871–73-as csúcsértéket. Mivel a létfenntartási költségek az áresés következtében csökkentek, a névleges bérek csökkenését pedig megakadályozta a munkásság egyre nagyobb mértékben kibontakozó szervezett osztályharca, a munkások és alkalmazottak reálbére és életszínvonala a legtöbb tőkés országban emelkedő tendenciát mutatott.

A depressziónak voltak az elmaradott országok, így Magyarország számára előnyös oldalai is. Mivel a fejlett tőkés országokban csökkentek a beruházások és a kibocsátások, a nemzetközi tőkepiacon pénzbőség következett be, s viszonylag olcsón, egyre kedvezőbb feltételek között lehetett hosszú lejáratú hitelekhez jutni. Az 1880-as években a külföldi tőke áramlása ismét megindult Magyarország felé.

A nagy depressziónak volt egy aspektusa, amely Magyarországot is erősen érintette. Ez volt az agrárválság, illetve pontosabban a gabonaértékesítési válság. Az 1870-es évektől kezdve a mezőgazdasági árak, főleg a gabonaárak tartósan estek, s gabonánk és lisztünk – részben a tengerentúli olcsóbb gabona versenye, részben a piacok elzárkózása következtében – kiszorult a vámkülföldi piacokról. Mezőgazdaságunk elsősorban a Monarchia piacára támaszkodva, a termelés gyors növelésével igyekezett ellensúlyozni az értékesítési válság hatását. Ez csak részben sikerült, a termelők jövedelmei csökkentek, a termelési költségek és a közterhek emelkedtek. Az agrárválság hatását némileg ellensúlyozta az a körülmény, hogy az ipari árak esése – elsősorban a fogyasztási cikkeké – nagyobb mértékű volt, mint az agráráraké, ennek következtében a Monarchia piacán ipari árolló alakult ki, s nemzetközi áruforgalmunk cserearányai számunkra kedvezően alakultak.

9. táblázat

A fontosabb árucsoportok árindexei az Osztrák – Magyar Monarchiában (1867 – 1871 = 100)

Év	Növényi termékek	Állati termékek	Ipari félgyártmányok és fűtőanyagok*	Textil- és bőripari nyersanyagok
1848 – 1852	67,9	69,0		
1858 – 1862	89,1	91,3		
1867 – 1871	100	100	100	100
1872 – 1876	112,5	105,0	94,0	83,9
1877 – 1881	104,1	93,4	83,3	78,0
1882 – 1886	94,3	97,3	75,9	71,8
1887 – 1891	84,9	92,7	72,2	64,8
1892 – 1896	75,8	98,5	68,4	60,4
1897 – 1901	83,6	103,6	72,9	59,9
1902 – 1906	90,6	116,1	73,2	71,3
1907 – 1910	110,3	131,0	87,1	78,9
1911 – 1913	116,1	158,4	91,8	95,4

* Vas, fémek, fűrészáru, szén, kőolaj

Az 1873-as gazdasági válság után néhány évig a legtöbb európai ország ipari termelése stagnált. Az 1880-as években azonban újra nekilendült a növekedés, amely – főleg Németországban és Ausztriában – az 1880-as és 1890-es évek fordulóján nagyarányú ipari fellendülésbe ment át. 1880-ban Magyarországon is új fellendülés kezdődött. Növekedtek a beruházások, új bankok létesültek. Az ipar fejlődése lassúbb, de megalapozottabb volt, mint 1873 előtt. A nehéziparban 1884-től kezdve ismét válság jelentkezett, amely 1886-ban érte el csúcspontját, de ez megközelítően sem volt oly mértékű, mint 1873-ban. 1887 után, a tőkés ciklus felfelé ívelő, expanziós szakaszával kezdetét vette a magyar tőkés gazdaság százesztendős történetének legtartósabb, legjelentősebb fellendülési periódusa, jelezve, hogy nemzetgazdaságunkban létrejöttek a rendszeres növekedés, a nagyobb arányú iparosodás feltételei.

2. A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS POLITIKAI FELTÉTELEI

GAZDASÁGPOLITIKA

A gazdasági fejlődés általános feltételeiben 1867 után bekövetkezett változások közül a legfontosabb volt az önálló magyar kormány és államszervezet létrejötte, amely a bécsi központi kormányszervektől átvette a magyar gazdaságpolitika irányítását. 1867-ben Magyarország gazdasági és gazdaságpolitikai szempontból elvileg önálló, szuverén állammá vált. A gazdaságpolitika egyes fontos kérdéseiben – a külkereskedelmi és vámpolitika, valamint a valutaügy vonatkozásában – Magyarország lemondott ugyan az őt törvényesen megillető szuverenitás teljesen önálló gyakorlásáról, s ezekben a kérdésekben törvényhozása és kormánya a Monarchia másik államával egyetértésben hozta döntéseit, ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy az új magyar állam a kiegyezés után betölthette azt az egyre sokrétűbb és fontosabb szerepkört, amely a gazdasági fejlődés előmozdítása, kedvező feltételeinek kialakítása terén a nemzeti kormányokra és az állami intézményekre hárult valamennyi tőkés országban, s különösen a hazánkhoz hasonló elmaradott, de a fejlődés útjára lépő országokban.

A gazdaságpolitikát legfelső szinten a három illetékes szakminisztérium irányította: a pénzügyminisztérium, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium és a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium. A kiegyezéskor létrejött tárcafelosztást 1889-ben módosították: önálló földművelésügyi minisztérium alakult, az ipar-, kereskedelem- és közlekedésügy pedig egyetlen minisztériumban összpontosult. A gazdaságpolitikai törvényhozás előkészítésében a szakminisztériumok mellett fontos szerep jutott az országgyűlés pénzügyi és gazdasági szakbizottságainak. A gazdaságpolitikai törvények és a fontosabb kormányintézkedések előkészítésekor mindig kikérték a különféle gazdasági szaktestületek és érdekképviseleti szervek írásos véleményét, vagy pedig az illetékes szakemberek bevonásával ankétot, szaktanácskozmányt tartottak. A gazdasági egyesületek és érdekképviseleti szervek maguk is kezdeményeztek és javasoltak, s gyakran intéztek emlékiratokat, kérvényeket és egyéb beadványokat a kormányhoz és az országgyűléshez.

A gazdasági érdekképviseleti testületek közül hivatalos és kötelező jellegűek voltak az 1850-ben felállított kereskedelmi és iparkamarák, amelyek működését 1868-ban külön törvény szabályozta. Számuk ekkor 8 volt, s ez 1891-ig 16-ra emelkedett (ezeken kívül 1 kamara működött Fiumében, s 3 Horvátországban). A kereskedők több városban külön kereskedelmi testületekben tömörültek. 1878-ban 80 ilyen kereskedőtestület működött 4500 taggal. Közülük a legjelentősebbek a fővárosiak voltak: a pesti polgári kereskedők és a nagykereskedők testülete, valamint az 1853-ban alakult Pesti Lloyd Társulat.

A céhek megszűnése után az 1872-es ipartörvény alapján szabad ipartársulatok létesültek. De míg korábban több mint 3 ezer céh működött az országban, addig ipartársulat 1878-ig csak 1275 szerveződött 69 ezer taggal. Az 1884-es ipartörvény kötelezővé tette ipartestületek alakítását minden olyan helységben, ahol legalább 100 képesített iparos működik. Az ipartestületek szervezése is elég lassan haladt: 1896-ban mindössze 308 állott fenn, s több megyében és nagyobb városban egyáltalán nem volt még ipartestület. 1867-ben – Eötvös József elnökletével – újjáalakult a reformkorban létesült, majd 1850-ben feloszlatott Országos Iparegyesület, amely agilis titkára, majd igazgatója, Mudrony Soma irányításával élénk felvilágosító és mozgósító tevékenységet fejtett ki az iparosodás feltételeinek létrehozása és a hatékony iparpolitika érdekében. A kiegyezést követő években mintegy 20 helyi jellegű iparegyesület is alakult.

A nagy- és középbirtokosok érdekvédelmi szervezete a reformkorban létesült Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) volt, s gyorsan szaporodtak a regionális és megyei gazdasági egyesületek is. Számuk 1867-ben 19, 1878-ban 82 (közel 16 ezer taggal), 1894-ben pedig már 132 volt (45 ezer taggal). A helyi jellegű gazdasági egyesületek a 80-as években országos szövetségben tömörültek. A kiegyezés idején, majd az azt követő években sorra szerveződtek a különböző szűkebb szakmai jellegű (erdészeti, kertészeti, háziipari, malomipari, szeszipari stb.) egyesületek.

A gazdasági egyesületek és érdekképviseleti szervek gazdaságpolitikai ügyekben a kormány hivatalos vagy félhivatalos tanácsadói voltak, de ezen felül kiadványaikkal, sajtójukkal, értekezleteikkel és kiállításaikkal is sokoldalúan szolgálták a gazdaságfejlesztés ügyét. A kamarák jelentései évenként számot adtak kerületük gazdasági fejlődésének eredményeiről és problémáiról, s rámutattak a legfontosabb teendőkre. Az OMGE adta ki a korszak vezető mezőgazdasági lapjait: a *Gazdasági Lapok*-at, majd 1889-től a *Köztelek*-et. Az Országos Iparegyesület lapja 1868-tól az *Anyagi Érdekeink*, 1880-tól pedig a *Magyar Ipar* volt. Külföldön is olvasták a pesti nagykereskedők gazdasági és politikai szócsövét, a *Pester Lloyd*-ot.

Az OMGE kezdeményezte a különböző gazdatanácskozásokat, országos és nemzetközi gazdakongresszusokat (1868-ban, 1879-ben, 1880-ban és 1885-ben), amelyek fontos szerepet játszottak az agrárpolitika kialakításában. Az Iparegyesület szervezte az első magyar közgazdasági gyűlést (1872), az országos gyáripari értekezletet (1881), az országos iparosgyűléseket (1872, 1879) és az ipartestületek országos értekezleteit (1887, 1890), s kezdeményező szerepe volt a különböző helyi és országos gazdasági kiállítások létrehozásában is. A kiegyezés után 1871-re tervezett nagy országos kiállítást nem sikerült tető alá hozni. A 70-es években egyes vidéki városokban voltak kiállítások (1871-ben Miskolcon, 1872-ben Kecskeméten, 1876-ban Szegeden), amelyek fokozatosan túlnőttek a helyi mezőgazdaság és ipar bemutatójának keretein, és egyre inkább országos érdekűvé váltak. 1879-ben Székesfehérvárt már valóban országos méretű mezőgazdasági és ipari kiállítást rendeztek, majd ezt követte 1885-ben a korszaknak – az 1896. évi ezredéves kiállításig – legnagyobb szabású ilyen vállalkozása, a budapesti országos kiállítás, a magyar gazdaság első igazán átfogó seregszemléje a kiegyezés után.

Ennyiféle országos és helyi érdek és tényező által befolyásolva és alakítva bontakozott ki a kiegyezést követő három évtized valóban igen jelentős gazdaságpolitikai törvényhozása, amely számos vonatkozásban a tőkés korszak egészére kiható érvénnyel rakta le, illetve szabályozta a gazdasági tevékenység jogi és intézményes alapjait és normáit. Az 1848-as törvényhozás – a forradalmi áttörés eredményeképpen – kimondotta a feudális termelési viszonyok megszüntetését, s az önkényuralom számos rendelkezése – ismeretes korlátai ellenére – szintén a tőkés vállalkozás számára kedvező polgári jogrend kialakulását igyekezett elősegíteni; a tőkés termelési viszonyok részletes szabályozásának, a polgári jogrend teljes kiépítésének a feladata azonban túlnyomórészt az 1867 utáni magyar törvényhozásra és kormányokra hárult.

A modern közigazgatás, közbiztonság és jogszolgáltatás rendszerének kiépítése, s különösen a magánjogi viszonyoknak a polgári társadalom követelményeinek megfelelő szabályozása nélkülözhetetlen előfeltétele volt a tőkés gazdaság szabad kifejlődésének. A polgári földtulajdonviszonyok teljessé tétele és a szabad földbirtokforgalom biztosítása szempontjából rendkívül fontosak voltak a mezőgazdaságban még részben fennálló feudális viszonyokat (feudális eredetű járadékokat, szolgáltatásokat, földesúri előjogokat) megszüntető, a volt határőrök gazdasági és társadalmi viszonyait rendező, valamint a telekkönyvezést, a kisajátítási eljárást és az örökösödést szabályozó törvénycikkek. A mezőgazdaság korszerűsítését szolgálták a tagosítási és birtokrendezési eljárást és az ármentesítő társulatok működését megállapító, valamint a belvizek levezetéséről és a talajjavításokról intézkedő törvények. 1888-ban került sor az állategészségügy, 1894-ben pedig a mezőgazdasági közigazgatási és jogviszonyok átfogó törvényes rendezésére. Az ország természeti kincseinek okszerű, a tőkés gazdaság követelményeinek megfelelő kiaknázását segítette elő az erdőtörvény, a vízjogi és a halászati törvény. Nem került viszont sor korszerű bányatörvény alkotására, bár a kormány több ízben készített javaslatot e tárgyban. A földbirtokosok ellenállása megakadályozta, hogy a kutatás és a bányászat szabadságát a kőszénbányászatra is kiterjesszék.

A tőkés hitelviszonyok fejlődését és megszilárdulását szolgálta az új váltótörvény (1876:XXVII. tc.), továbbá a záloglevél-kibocsátás (1876: XXXVI. tc.), az értékpapír-forgalom (1881: XXXVIII. tc.), a kézi zálogkölcsönüzlet (1881:XIV. tc.), a csekk- és klíringforgalom (1889: XXXIV. tc.), valamint a földhitelintézetek és a posta-takarékpénztár működésének törvényes szabályozása.

Nemcsak a kereskedelem, hanem a tőkés vállalkozás minden területe számára alapvetően fontos volt a kereskedelmi törvény (1875:XXXVII. tc.) és a csődtörvény (1881:XVII. tc.) megalkotása, nemkülönben az egységes mértékrendszer bevezetése (1874:VIII. tc.), valamint a kereskedelem és áruforgalom egyes kérdéseinek rendezése (1868:XVIII. tc. az arany- és ezüsttárgyak fémjelzéséről, 1870:II. tc. a tőzsdebíróságról, 1883:XXXI. tc. a részletügyletről, 1890:II. tc. a védjegyek oltalmáról).

Az iparűzés feltételeit, az ipari munkaviszonyokat és a szakoktatást a két ipartörvény (1872:VIII. és 1884:XVII. tc.) szabályozta. A találmányok szabadalmaztatását illetően a kiegyezés után érvényben maradt a korábbi eljárás, s csak 1895-ben került sor a kérdés új önálló rendezésére (1895:XXXVII. tc.). Az ipari munkahelyek egészségügyi normáit a közegészségügyi törvény (1876:XIV. tc.) állapította meg, s a 90-es évek elején törvénybe iktatták a vasárnapi munkaszünetet, az ipari munkások betegség esetén való segélyezését és baleset elleni védelmét is. A mezőgazdasági cselédek és napszámosok munkaviszonyait az 1876:XIII. tc. szabályozta, a munkaadók érdekeinek messzemenő érvényesítésével.

Az állami gazdaságpolitika másik klasszikus területe – a törvényhozás mellett – a külkereskedelmi és vámpolitika volt, amelyet – mint ismeretes – Magyarország a Monarchia másik államával egyetértésben és közösen intézett. Ez különösen fontos volt oly országban és oly időszakban, ahol és amikor a külkereskedelmi és általában a külgazdasági kapcsolatok kiemelkedő szerepet játszottak a gazdasági növekedésben. Érthető tehát, hogy a közös vámterület, a vámrendszer és a nemzetközi kereskedelmi szerződések kérdései a gazdaságpolitikai viták központjában állottak, különösen akkor, midőn esedékessé vált az Ausztriával fennálló kereskedelmi és vámszövetség megújítása.

Az egész ország gazdasági és politikai közvéleményét megmozgató nevezetes gazdaságpolitikai viták folytak 1873 és 1878 között, s e viták – a korabeli szakember megállapítása szerint – „hazánk közgazdasági politikájának, melyet eddig a laisser faire elve és a mezőgazdasági egyoldalúság jellemzett, határozottan új irányt adtak".[16] Nemcsak arról volt szó, hogy a közjogi ellenzék és az ipari polgárság képviselői felvetették az önálló vámterület, az önálló kereskedelmi és vámpolitika, valamint az ipari védővámok követelését, hanem elsősorban a gazdasági fejlődés kívánatos irányáról, a gazdaságpolitikát meghatározó elvekről és célokról folyt a vita.

Magyarország a kiegyezés után is túlnyomóan mezőgazdasági ország maradt, anyagi jóléte, a gazdaság egészének konjunktúrája elsősorban a terméstől, a terményáraktól és az agrárkiviteltől függött. A Monarchia kereskedelmi és vámpolitikáját az osztrák ipari érdekek mellett szintén nagyrészt a magyar mezőgazdaság és agrárkivitel érdekei határozták meg. Az 1870-es években azonban – az európai agrárválság tüneteinek első jelentkezése nyomán – egyre szélesebb körökben terjedt el az a nézet,

---

[16] GELLÉRI MÓR, Ötven év a magyar ipar történetéből. 1842–1892. Bp. 1892. 434.

„hogy szerepünk, melyet még csak egy évtized előtt is mint Európa nyugati államainak gabonaraktára, oly jól betöltöttünk – lejárt”.[17] „Magyarország nem lehet többé mezőgazdasági állam... csak ha egyúttal áttérünk az iparra, fogunk gazdaságilag is, államilag is, culturailag is megállhatni mint nemzet Európában.”[18] Abban, hogy iparosodásra szükség van, s Magyarország nem maradhat egyoldalúan agrárország, többé-kevésbé a gazdasági-politikai vezető réteg minden tagja egyetértett. Nézetkülönbségek elsősorban az iparosodás kívánatos mértéke, lehetőségei és az iparfejlesztés módszerei tekintetében mutatkoztak. A kisebbség – amelynek szószólói az Országos Iparegyesület vezetői és a függetlenségi ellenzék képviselői voltak – azt kívánta, hogy az iparfejlesztést tegyék a gazdaságpolitika, s elsősorban a külkereskedelmi és vámpolitika központi irányító elvévé, s úgy vélték, hogy az ipari fejlődés legfőbb akadálya a közös vámterület és az ipari védővámok hiánya. Az ellenkező végletet azok képviselték, akik csupán a mezőgazdaság érdekeinek alárendelt, azt kiegészítő, annak nyersanyagait feldolgozó, a mezőgazdasági munkaerőt a téli holt szezonban foglalkoztató szerény iparosodást tartottak kívánatosnak.

A vitában részt vevők többsége azon a véleményen volt, hogy az önálló vámterület és az ipari védővámok önmagukban nem biztosíthatják a gyors és egészséges iparfejlődést. Rámutattak arra, hogy a modern ipargazdaság felépítése hosszú, évtizedekig tartó folyamat, amelynek megvannak a nélkülözhetetlen előfeltételei és átugorhatatlan fejlődési szakaszai. Magyarországon elsősorban a tőkés nagyipar még hiányzó előfeltételeit kell létrehozni, s főleg a már meglevő, kedvező adottságokkal rendelkező iparágak fejlődését kell előmozdítani. „Én ott, hol a gyáripar természetszerűleg fejlődhetik, tehát hazánknak némely részeiben, és oly gyáripar-fejlődést, mely bír a természeti factorokkal, a magam részéről is óhajtok” – mondotta Tisza miniszterelnök.[19] A kereskedelmi bizottság előadója, Baross Gábor szerint „egy nagyszabású ipar fejlesztése oly czél, melyhez még rendes körülmények között is évtizedeknek fáradhatlan szorgalma és iparkodása szükséges, még ott is, hol az előfeltételek egy irányban sem hiányoznak... Magyarországnak szerény nézetem szerint hivatása:... földművelését pártolni, támogatni s megerősíteni egy oly ipart, melyhez itt megvannak az előfeltételek".[20] Az országgyűlés kereskedelem- és vámügyi bizottsága így határozta meg a követendő gazdaságpolitikai irányt: „Azon czél elérése, hogy Magyarország kiváló nagy iparos állammá fejlődjék, nagyon a messze jövőben fekszik, s inkább a képzeletben leend realisálható, mint a valóságban. Sőt a bizottság azon nézetben van, hogy Magyarországnak ama rendeltetésétől, melynek teljesítéséhez meg vannak a természetes factorok, eltérnie nem szabad, s oly kizárólagos törekvés, mely hazánkat hatalmas és existentiáját kizárólag biztosítani alkalmas iparos állammá kívánná fejleszteni: ártalmára válnék az országnak nemcsak azért, mert agricol fejlődésének elhanyagolásával... járna, hanem azért is, mert hazánk hatalmas iparos államok csoportjában és híján az ipar nagy szabású fejlesztési tényezőinek, milyen pl. a tőke, az alkalmas munkás- és iparos osztály stb., a küzdelemben győztes alig lehetne, s czélját elérni képes nem volna. A bizottság nem habozik kijelenteni, hogy ezen nagyon is távoli és szerfelett nehéz czél eléréseért a meglevő előnyös s hatalmas, fejlesztésében mi által sem akadályozott agricultur hivatást feláldozni vagy csak koczkáztatni sem merné."[21]

---

[17] Gróf Zichy Jenő, Emlékirat a magyar ipar fejlesztése érdekében. Bp. 1880. 7.

[18] Az Országos Iparegyesület közgazdasági szakosztályának 1874. évi felhívásából. Idézi: Gelléri Mór, i. m. 424., 432.

[19] Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIV. Bp. 1877. 335.

Az 1870-es évek gazdaságpolitikai vitáinak eredményeképp a gazdasági és politikai közvéleményben általánossá vált a meggyőződés, hogy gazdaságunk addig egyoldalúan s nem a kielégítő ütemben fejlődött, ezért a gazdaságpolitikának elsősorban arra kell irányulnia, hogy az állam rendelkezésére álló eszközökkel előmozdítsa az arányosabb, ágazatilag kiegyensúlyozottabb növekedést. A 70-es és 80-as évek fordulója új szakasz kezdetét jelentette a magyar gazdaságpolitikában; erre az új szakaszra elsősorban a magánvállalkozás - főleg a gyáripar és a korábban elhanyagolt mezőgazdasági ágak – egyre bővülő, eszközeiben gazdagodó állami támogatása volt jellemző.

---

[20] Uo. 265.

[21] Az 1875. évi augustus hó 28-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXI. Bp. 1877. 343–344.

LIBERALIZMUS ÉS ÁLLAMI GAZDASÁGFEJLESZTÉS

A kiegyezés idején Magyarország valamennyi vezető politikusa – Deák-párti és ellenzéki egyaránt – és gazdasági szakembere a szabad verseny, a szabad kereskedelem, egyszóval a gazdasági liberalizmus híve volt. A liberális felfogás szerint a gazdaságpolitika feladata nem lehet egyéb, mint hogy kedvező környezetet hozzon létre a tőkés magánvállalkozás számára, hogy a verseny akadályainak lebontásával, a polgári jogrendszer és intézmények felépítésével megfelelő kereteket és feltételeket teremtsen a szabadversenyes kapitalizmus piaci mechanizmusának érvényesüléséhez. A kiegyezést követő évtizedek magyar gazdaságpolitikai törvényhozása is ezeknek a követelményeknek igyekezett megfelelni.

A kiegyezést követő évek nagy európai konjunktúrájával azonban lezárult az a néhány évtizedes periódus, amelyet a szabadversenyes kapitalizmus klasszikus korának tekinthetünk. Az 1873-as nagy válság és az azt követő tartós depresszió sok, addig örökérvényűnek tűnő liberális illúziót szertefoszlatott. Európa-szerte antiliberális társadalmi és politikai irányzatok léptek színre, amelyek a tőkés verseny szabályozását, korlátozását követelték, elsősorban a versenyben alulmaradtak érdekében. Különösen Németországban és Ausztriában volt eléggé szembetűnő a gazdasági liberalizmussal való szakítás. A 70-es években Magyarországon is egyre többen fordultak szembe a gazdaságpolitika uralkodó liberális irányával. Elsősorban azok, akik nem tudtak vagy nem akartak a tőkés piaci és versenyviszonyokhoz alkalmazkodni, s a versenyben hátrányos helyzetbe kerültek. A kézműiparosok az iparűzés szabadságának korlátozását kívánták, s országos megmozdulást szerveztek az 1872. évi ipartörvény revíziója érdekében. A nagy- és középbirtokosok agrárius mozgalma elsősorban a szabad birtokforgalom korlátozását, az úri középbirtoknak és a paraszti kisbirtoknak az elaprózódás és a tönkrejutás elleni törvényes védelmét, valamint a tőzsde és az „ingó tőke" megrendszabályozását követelte. Az agrárius újkonzervatívizmus egyik kimagasló hazai politikai képviselője, gróf Apponyi Albert 1882-ben a képviselőházban kifejtette, hogy „a társadalmi és gazdasági erők felszabadított természetes játéka... csak annak, a ki úgy is erős, erejének még további fokozására, a gyengének elnyomására, sok esetben teljes pusztulására vezet", ezért „az állami intézményeknek egész súlyát a társadalmilag gyengék számára és azok fentartására kell latba vetni". Vagyis „a társadalom jelenlegi szervezetének alapjait fenntartva, javítani annak viszásságait".[22]

Az antiliberális erők nyomása az 1880-as évek első felében némi eredménnyel is járt. 1883-ban uzsoraellenes törvényt hoztak, s a törvényes kamatot 8%-ban maximálták (1868-ban hatályon kívül helyezték a korábbi uzsoratörvényeket), az 1884-es ipartörvény pedig szakképesítés igazolásához kötötte az iparűzést, és kötelezővé tette az ipartestületbe való belépést, bár maguk a törvényjavaslatokat beterjesztő miniszterek is kétségbe vonták azok célszerűségét és hatékonyságát. Ezekben az években „a pénzvilág aggodalommal leste a tőke ellen mindinkább ellenséges álláspontot elfoglaló közgazdasági politikának korlátozó és bénító alkotásait", s a budapesti kamara arról panaszkodott, hogy „a korábbi szabad mozgás helyébe mindenütt és mindenben ... a korlátozás és rendszabályozás" lépett.[23] Ez az aggodalom azonban erősen túlzott volt. Az említett kisebb engedményektől eltekintve a kormány határozottan visszautasította az antiliberális törekvéseket. Tisza Kálmán Apponyinak adott válaszában szembefordult „a sociális irányú állami absolutismus theoriájával". „Ki és minő mértékkel fogja megmérni, hogy hol következett be az a percz, hogy vagy az egyik, vagy a másik kérdésre nézve a concurrentia mint regulátor nem elég erős, hanem a helyett az államnak kell a regulátor szerepét kezébe venni?... Ha amaz elvet elfogadjuk, egy a sociális életbe mélyen benyúló állami absolutismusnak kezdeményezését állítjuk fel".[24]

Az antiliberális törekvések nálunk korántsem érvényesültek olyan mértékben az állami gazdaságpolitikában és a törvényhozásban, mint például Németországban vagy Ausztriában. A hivatalos gazdaságpolitika alapelve mindvégig a liberalizmus maradt. A nemzetgazdaság helyzete, a fejlődés nehézségei azonban szükségszerűen megkívánták az állam egyre közvetlenebb beavatkozását. Egyébként a kiegyezés körüli évek vezető magyar gazdaságpolitikusaira jelentős hatást gyakorló francia liberális gazdasági szakírók – elsősorban Michel Chevalier – is hangsúlyozták az állami kezdeményezés és közreműködés fontosságát a gazdaság egyes ágainak fejlődésében. „Államférfiaink, kik érezték, hogy századok mulasztásait kell rövid idő alatt pótolnunk, kezdettől fogva tisztában voltak vele, hogy erre a társadalom egymagában nem képes, s hogy nálunk az államra sokkal nagyobb szerep vár, mint oly államokban, melyek fejlődése normálisan folyt. Az állam tehát nem egyszerűen a törvényes jogrend s a társadalmi erők szabad mozgásának biztosítására törekedett, hanem cselekvőleg nyúlt a közgazdasági viszonyok szálai közé.”[25] Hangsúlyozták azonban az állami beavatkozás határait is: „az állam segítsen ott, hol a magános munkásság segíteni nem képes... de egyszersmind engedjen szabad fejlődést a magán munkásságnak... Az államnak kötelessége megtenni azt, ami a magántevékenység határain túlmegy, de nem mindent mindenkiért” – írta a kiegyezés követő évek állami gazdaságpolitikájának legfőbb irányítója, Lónyay Menyhért.[26]

---

[22] Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VIII. Bp. 1883. 168.

[23] A Budapesti kereskedelmi és iparkamara jelentése. 1882–1883. Bp. 1884. 83.

[24] Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. IX. Bp. 1883. 257–258.

Az állam tehát elsősorban azokat a nagy összegű és lassan megtérülő infrastrukturális beruházásokat (vasútépítés, folyószabályozás, út- és hídépítés, fiumei kikötő fejlesztése) vállalta magára, amelyek – különösen egy tőkeszegény országban – meghaladták a magánvállalkozás lehetőségeit. Ezen a téren jelentős állami támogatásban részesítette a magánvállalkozókat is (vasúti kamatgarancia, hajózási vállalatok államsegélye, ármentesítési és talajjavítási hitelek stb.). Sokat tett az állam a szakoktatás fejlesztése érdekében, kiépítette a különböző állami műszaki szolgáltatások (például a kultúrmérnöki intézmény) hálózatát, s bizonyos fokig közvetlen közreműködést vállalt a hitelrendszer fejlesztésében is (Osztrák–Magyar Bank fiókhálózata, posta-takarékpénztár, Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete stb.). A mezőgazdasági üzemek és az ipari magánvállalatok rendszeres állami támogatására az első évtizedben nem került sor, legfeljebb rendkívüli szükség esetén nyújtott segélyt a kormány.

Az iparosodás nehézségei és az európai agrárválság kibontakozása azonban az 1870-es évek végére megérlelték azt a meggyőződést, hogy a gyáripar nagyobb arányú kifejlődése és a mezőgazdaság korszerűsödése, versenyképessé válása sem lehetséges az állam aktív közreműködése, támogatása nélkül. „Nem szabad a dolgokat egyszerűen magukra hagyni. ... A laisser faire elve csak addig bír jogosultsággal, a míg a természetes fejlődés lehetséges... Hátra maradt országokban a fejlődés útja elé gördülő akadályok oly nagyok, hogy azoknak elhárítása az állam tevékeny közreműködése nélkül alig képzelhető... Rendes körülmények között nálunk a magántevékenység nem igen kezdeményező, de ösztönzés mellett, vagy is ha a kezdeményezés első nehézségei leküzdettek, nálunk is tevékeny lesz a vállalkozás."[27]

---

[25] VARGHA GYULA, A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp. 1896. 345.

[26] LÓNYAY MENYHÉRT, Közügyeinkről. Nézetek Magyarország pénzügyi állapotáról. Bp. 1873. 16., 49.

Országos társadalmi mozgalom nyomására vette kezdetét 1881-ben az állami ipartámogatás, amelynek fő formája a 20. század elejéig az ipari vállalatoknak nyújtott adó- és illetékmentesség maradt. Közvetlen pénz- vagy gépsegélyt, illetve kölcsönt eleinte csak kivételesen adtak. A 80-as évek végén alakították ki a közszállítások rendszerét, s ugyancsak ekkor vált a vasúti díjszabási politika is az állami gazdaságfejlesztés egyik hatékony eszközévé.

A mezőgazdaság állami támogatásának követelését először az 1879-es székesfehérvári gazdakongresszus fogalmazta meg programszerűen. A következő évben már a képviselőház is határozatban mondotta ki, hogy „végre is itt az ideje, hogy gazdaságunk reformálása terén hathatós módok és eszközökhöz nyúljunk; mely módok és eszközök megragadása a törvényhozás és a kormány lényeges feladatát képezik".[28] Ettől kezdve az állam valóban növekvő szerepet vállalt a mezőgazdaság technikai korszerűsítésének előmozdításában (talajjavítások, filoxéraellenes óvintézkedések, az elpusztult szőlők újratelepítése, a szarvasmarha-állomány felújítása, mintagazdaságok és agrotechnikai kísérleti állomások létesítése, az országos állategészségügyi szolgálat megszervezése, szövetkezetek támogatása stb.).

Az állam közvetlen gazdasági tevékenysége, gazdaságfejlesztő beavatkozása tehát az 1880-as években minden téren lényegesen kiterjedt, ez azonban még korántsem jelentett teljes szakítást a liberális gazdaságpolitikával. Hiszen az állami beavatkozás az országon belül nem korlátozta a magánvállalkozók tevékenységét, hanem éppen ösztönözni, elősegíteni kívánta azt. Az állami gazdaságfejlesztő intézkedések egy része kétségkívül a hazai magánvállalkozókat igyekezett védeni, támogatni fejlettebb külföldi versenytársaikkal szemben, ez intézkedések túlnyomó része azonban valójában nem tett egyebet, mint elhárította a gazdasági környezet általános elmaradottságából származó akadályokat és nehézségeket a magánvállalkozás útjából, illetve elősegítette a korszerű termelési technika átvételét és elterjedését.

---

[27] Gróf Zichy Jenő, Emlékirat a magyar ipar fejlesztése érdekében. Bp. 1880. 15-16., 32., 43.

[28] Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XI. Bp. 1880. 392.

Az állam közvetlen vállalkozóként is részt vett a gazdasági életben. Kezdettől fogva jelentős mező- és erdőgazdasági, bányászati és ipari üzemek (vasművek, nyomda, dohánygyárak) voltak az állam tulajdonában. A kiegyezés után évekig vita folyt arról, hogy az állam fenntartsa-e ezeket az üzemeket, vagy pedig adja át magánvállalkozóknak. Végül is az állami üzemek további fenntartása mellett döntöttek, sőt sor került fejlesztésükre is: az állami vasműveket rekonstruálták, felépítették a korszerű diósgyőri vas- és acélgyárat, a vajdahunyadi nagyolvasztókat, létrehozták az államvasutak budapesti gépgyárát. Az 1868-ban megszületett Magyar Államvasutak pedig két évtized alatt az egész ország legnagyobb vállalatává fejlődött. Az állami beruházások összege 1868 és 1890 között meghaladta a 400 millió forintot, az ingatlan államvagyon értéke pedig ugyanezen idő alatt 326 millió forintról 1,4 milliárdra emelkedett, s ennek az összegnek 92–93%-a az állami közlekedési hálózatra és üzemekre esett.

Az, hogy az állam milyen mértékben vállalhatott szerepet a gazdaság fejlesztésében, elsősorban az államháztartás helyzetén múlott, ez pedig a kiegyezést követő két évtizedben nem alakult kedvezően. A bevételek nem tartottak lépést az új állam sokféle szükségletének és feladatának növekvő kiadásaival. Az államháztartás nehéz, egyes években szinte már válságos helyzete természetesen korlátozta az állam gazdaságfejlesztő tevékenységét.

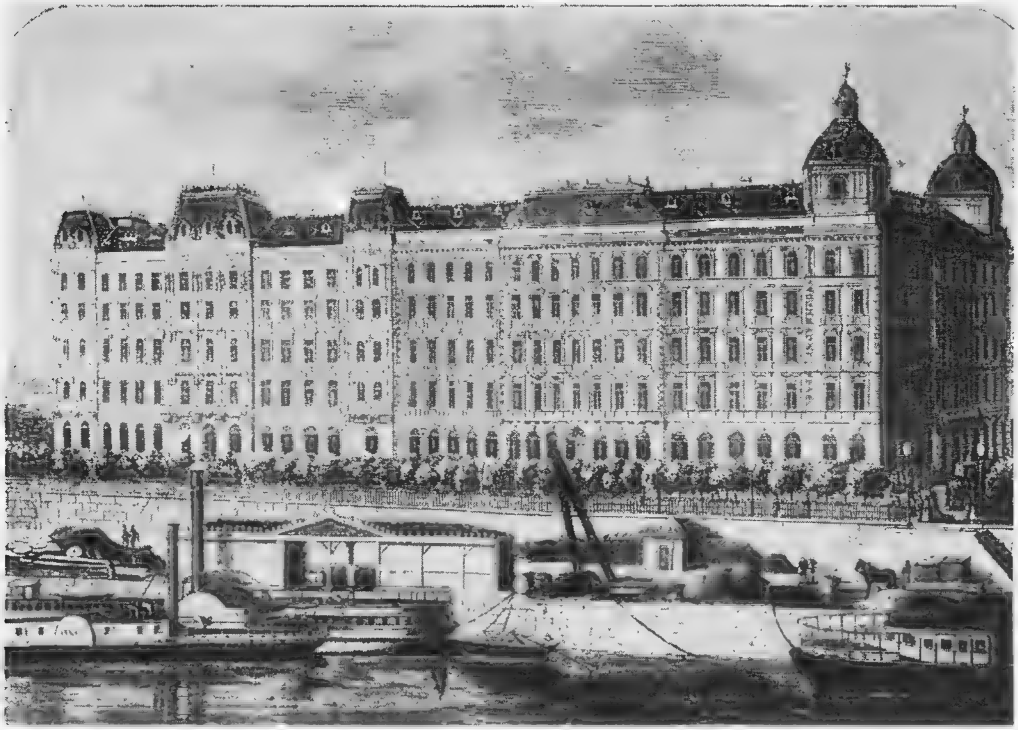

204. Az Áru- és értéktőzsde épülete a pesti Duna-parton

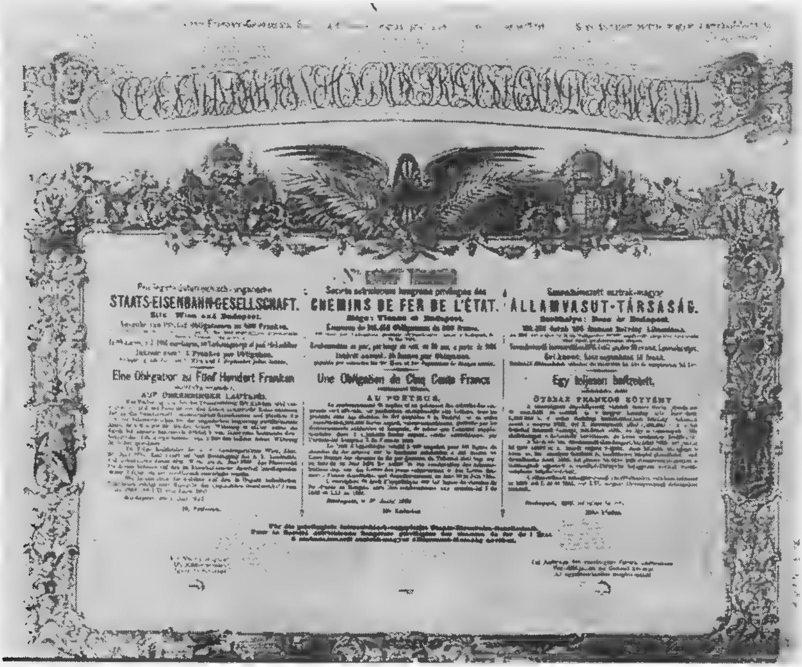

STAATS-EISENBAHN-GESELLSCHAFT.

Eine Obligation zu Fünf Hundert Franken

CHEMINS DE FER DE L'ÉTAT.

Une Obligation de Cinq Cents Francs

AU PORTEUR.

ÁLLAMVASUT-TÁRSASÁG.

ÖTSZÁZ FRANKOS KÖTVÉNY

205. Az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság 500 frankos kötvénye

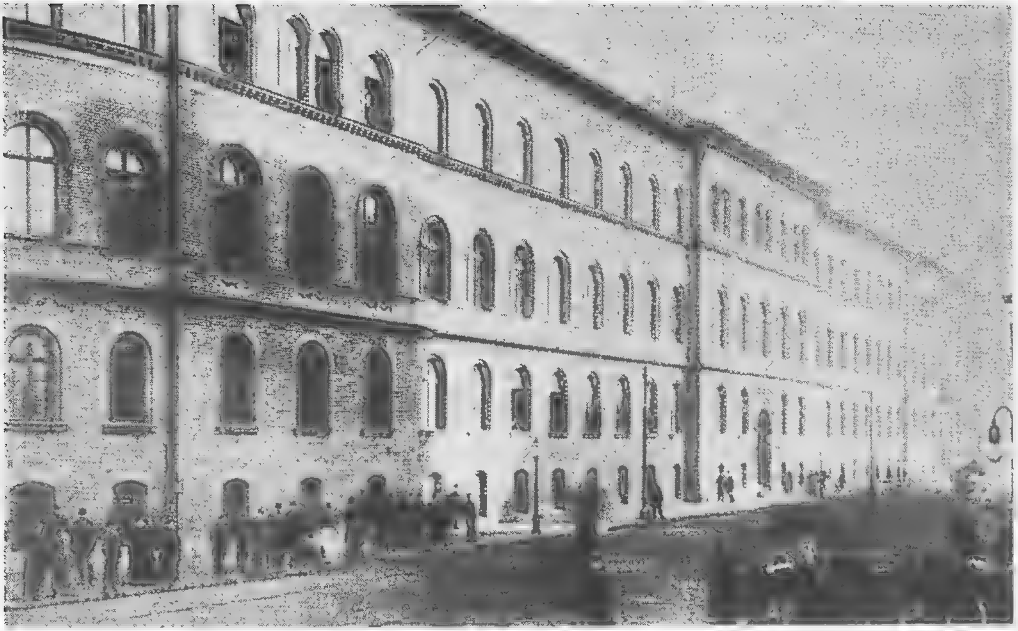

206. Az állami felsőipariskola épülete Budapesten

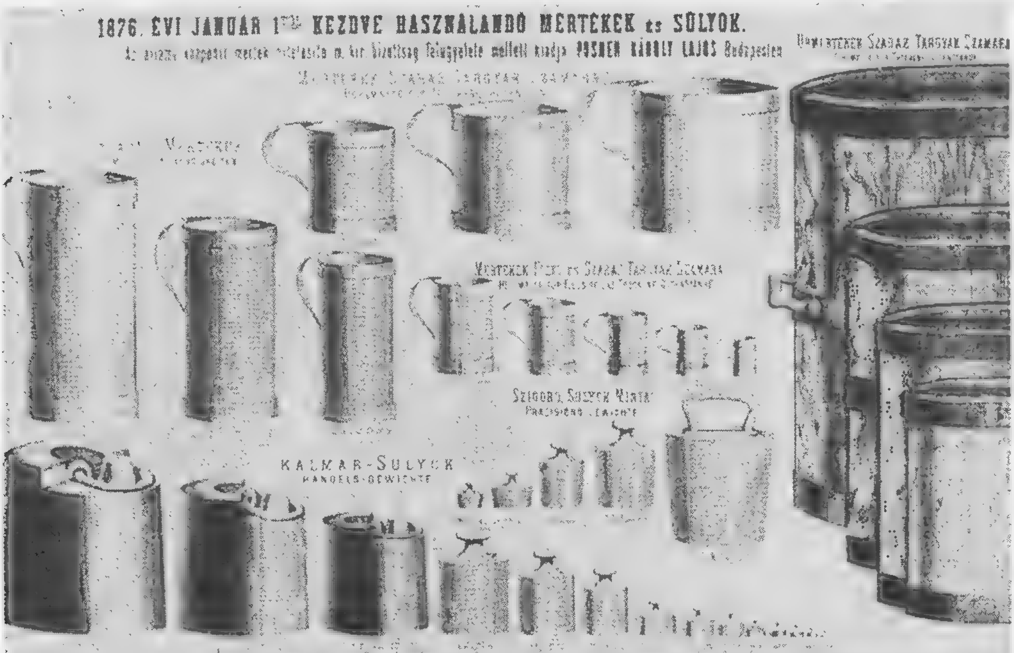
1876. ÉVI JANUÁR 1TŐL KEZDVE HASZNÁLANDÓ MÉRTÉKEK és SÚLYOK.
POSNER KÁROLY LAJOS Budapesten
KALMAR-SULYOK
HANDELS-GEWICHTE
SZIGORU SULYOK MINTA

207. Az 1876-ban bevezetett új mértékek és súlyok

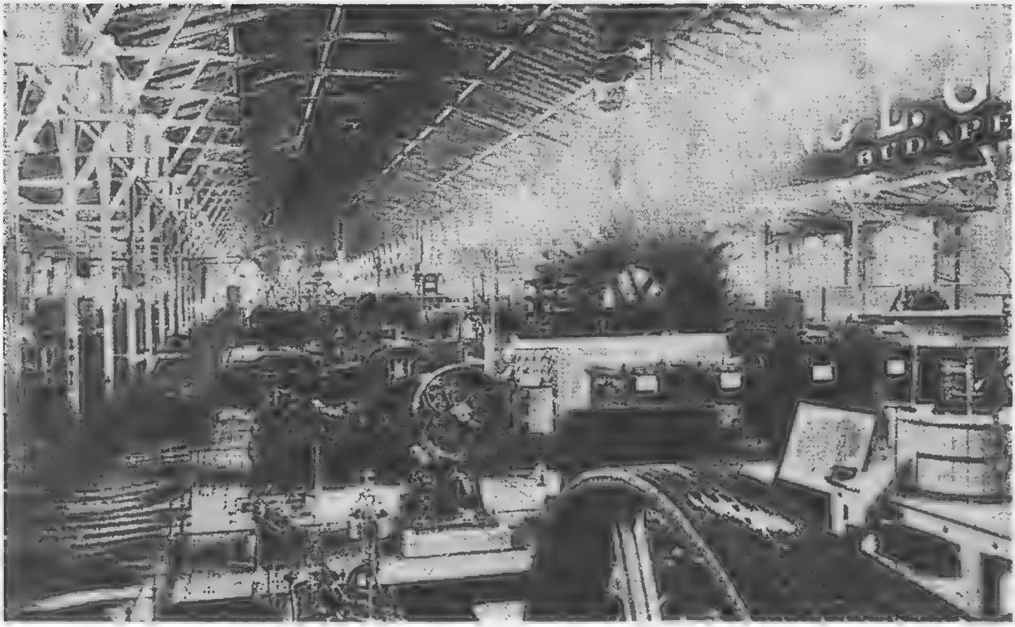

208. Részlet az 1885. évi budapesti országos kiállításról

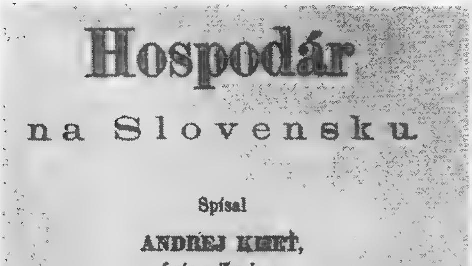

Hospodár
na Slovensku.

Spísal
ANDREJ KMEŤ,
farár v Kraľove.

Vydala Matica Slovenská.

Matičných spisov čísla 42.

Turč. Sv. Martin.
Tlačou kníhtlačiarsko-účastinárskeho spolku.
1875.

209. „A szlovákiai gazda". Szlovák mezőgazdasági ismeretterjesztő könyv a Matica Slovenská kiadásában

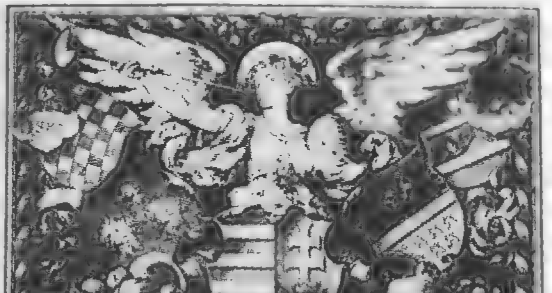
BUDAPEST.
Ő cs. és kir. fensége RUDOLF főherczeg trónörökös
védnöksége alatt
ORSZÁGOS
ÁLTALÁNOS KIÁLLITÁS.
1885 Május 2-Október végén.
Sorsjáték, Főnyeremény 100,000 ft. Egy sorsjegy ára 1 ft.
Hatósági lakás közvetítő iroda az összes pályaudvarokon:

210. Az 1885. évi országos kiállítás plakátja

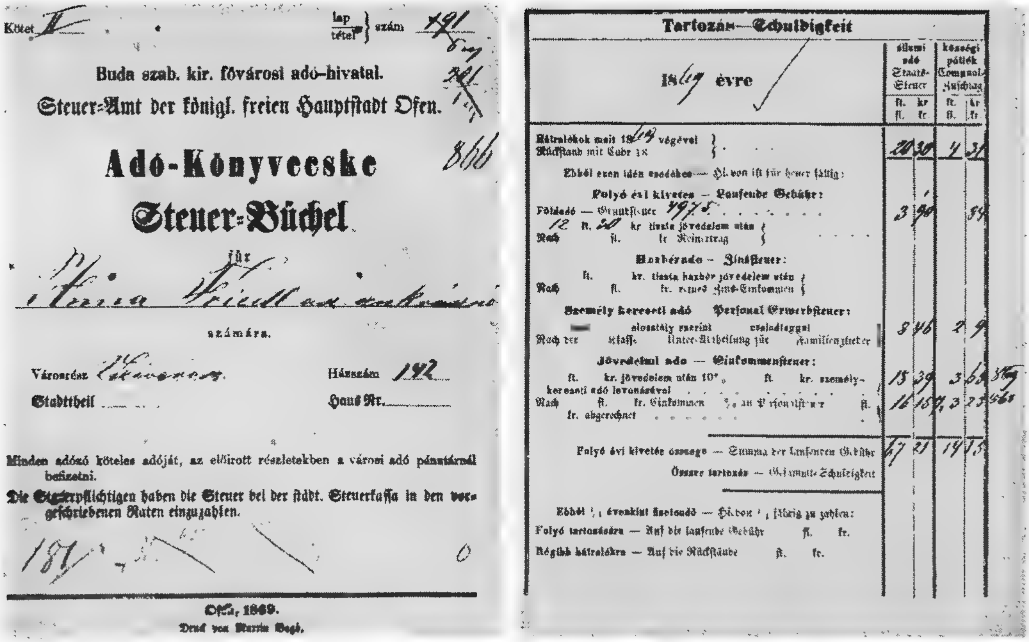

Kötet II

lap / tétel } szám 491 / 8..

Buda szab. kir. fővárosi adó-hivatal.

Steuer-Amt der königl. freien Hauptſtadt Ofen.

866

Adó-Könyvecske

Steuer-Büchel

für

[illegible]

számára.

Városrész [illegible] Házszám 192

Stadttheil Haus Nr.

Minden adózó köteles adóját, az előirott részletekben a városi adó pénztárnál befizetni.

Die Steuerpflichtigen haben die Steuer bei der ſtädt. Steuerkaſſa in den vorgeſchriebenen Raten einzuzahlen.

Ofen, 1869.

Druck von Martin Bagó.

Tartozás — Schuldigkeit

18 69 évre

	állami adó Staats-Steuer ft. fl.	kr. kr.	községi pótlék Communal-Zuſchlag ft. fl.	kr. kr.
Hátralékok múlt 18 69 végével / Rückſtand mit Ende 18	20	30	4	31
Ebből ezen idén esedékes — Hievon iſt für heuer fällig:				
Folyó évi kivetés — Laufende Gebühr:				
Földadó — Grundſteuer 4975 / 12 ft. 20 kr. tiszta jövedelem után / Nach fl. kr. Reinertrag	3	90		39
Házbéradó — Zinsſteuer: / ft. kr. tiszta házbér jövedelem után / Nach fl. kr. reinem Zins-Einkommen				
Személy kereseti adó — Perſonal Erwerbſteuer: / [redacted] osztály szerint családtaggal / Nach der Klaſſe Unter-Abtheilung für Familienglieder	8	46	2	9
Jövedelmi adó — Einkommenſteuer: / ft. kr. jövedelem után 10%, ft. kr. személy-kereseti adó levonásával / Nach fl. kr. Einkommen 10% an Perſonalſteuer fl. kr. abgerechnet	15 16	39 15	3 3	65 25
Folyó évi kivetés összege — Summa der laufenden Gebühr	47	21	14	15
Összes tartozás — Geſammte Schuldigkeit				

Ebből ¼ évenkint fizetendő — Hievon ¼ jährig zu zahlen:

Folyó tartozásra — Auf die laufende Gebühr fl. kr.

Régibb hátralékra — Auf die Rückſtände fl. kr.

211. Budai adókönyv 1869-ből

213. 100 forintos bankjegy ▶

100
100
SZÁZ FORINTOT
Osztrák-magyar bank.
100

212. Egyforintos ezüstérme

5
5
ÖT FORINT.

214. 5 forintos államjegy ▶

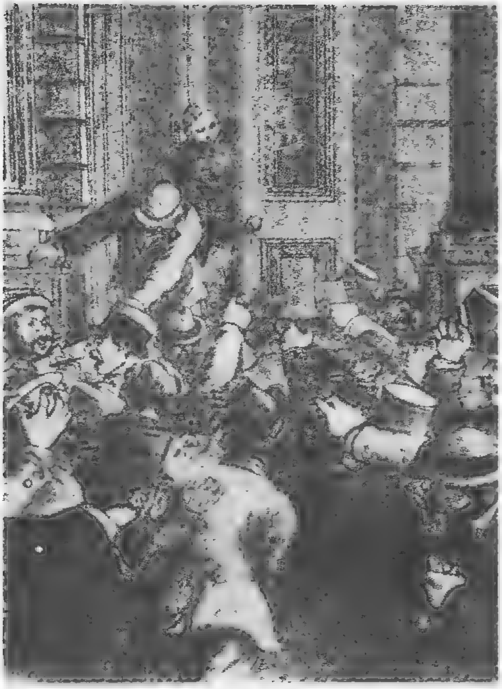

215. Pánik a pesti tőzsdén
1873 májusában

216. Kornfeld Zsigmond, a Magyar
Általános Hitelbank igazgatója

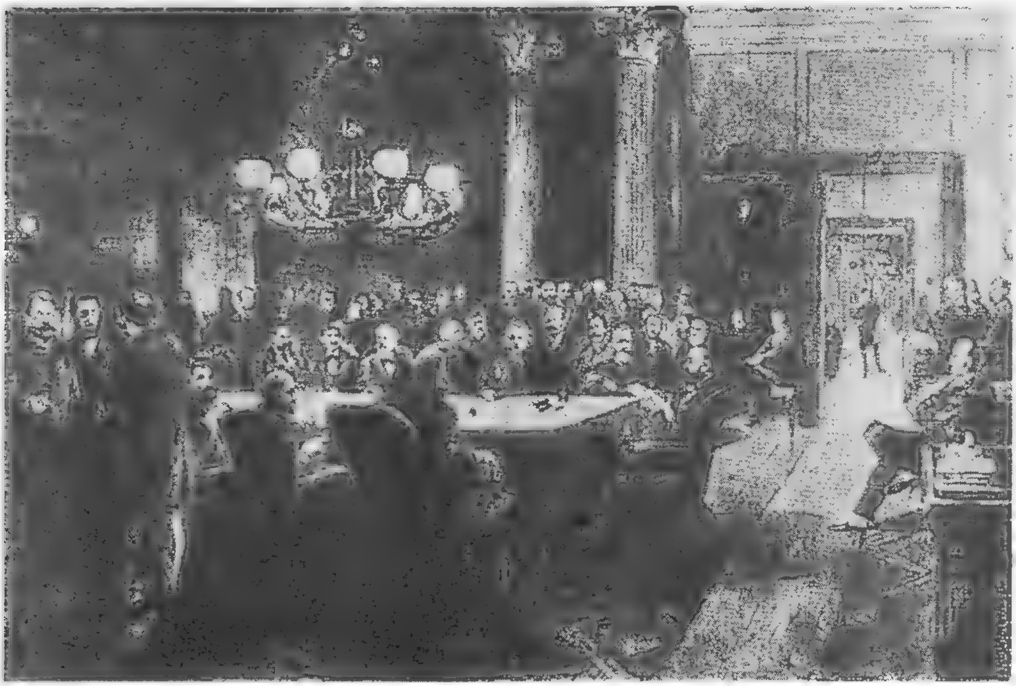

217. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár közgyűlése

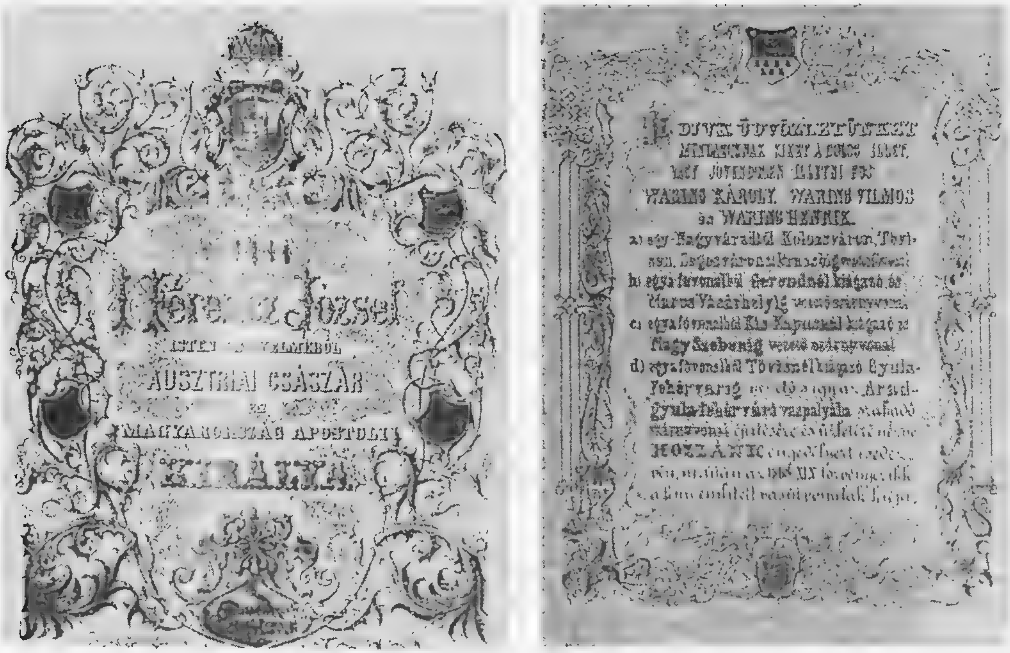

218. A Keleti Vasút engedélyokmányának első két lapja

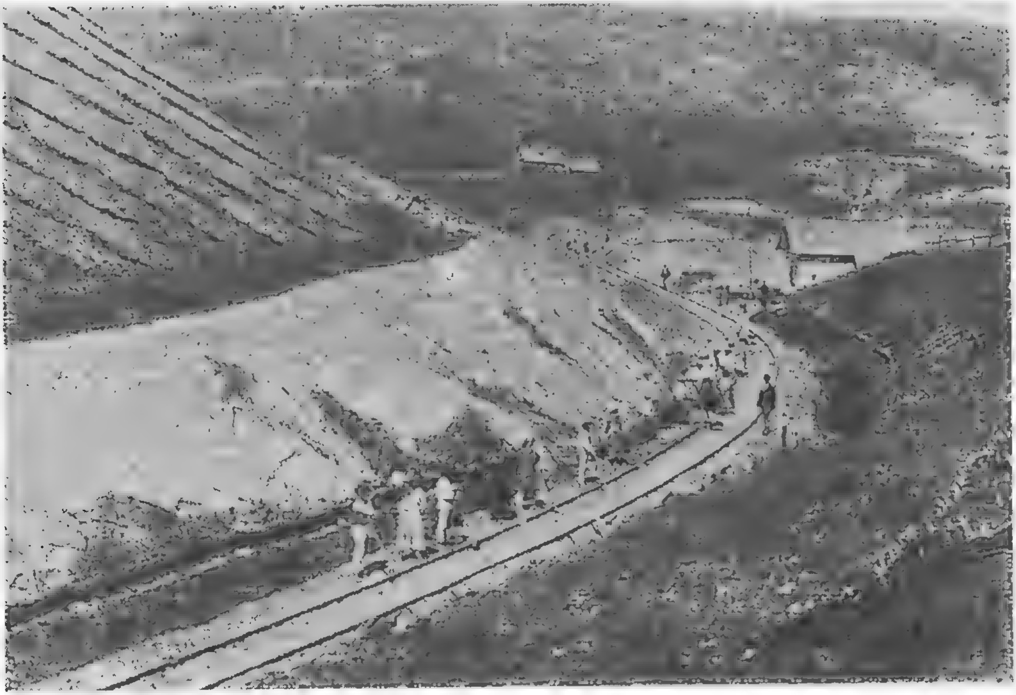

219. A Keleti Vasút építése Kolozskupa és Virágosvölgy között 1870-ben

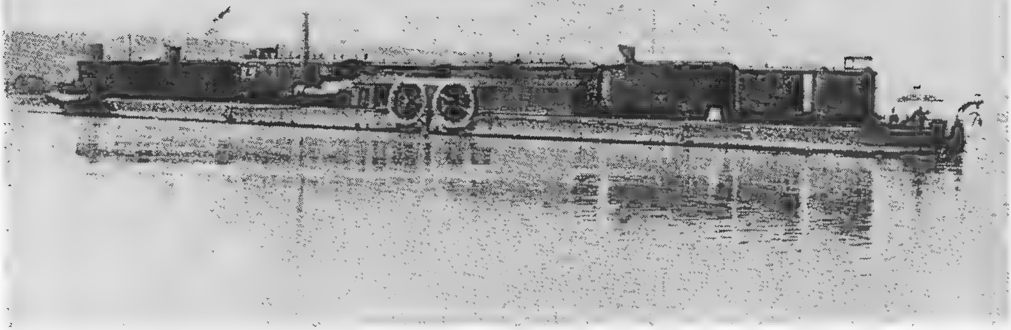

220. Az alföld-fiumei vasút szerelvényét gőzkomp szállítja át a Dunán Gombos és Bogojevo között

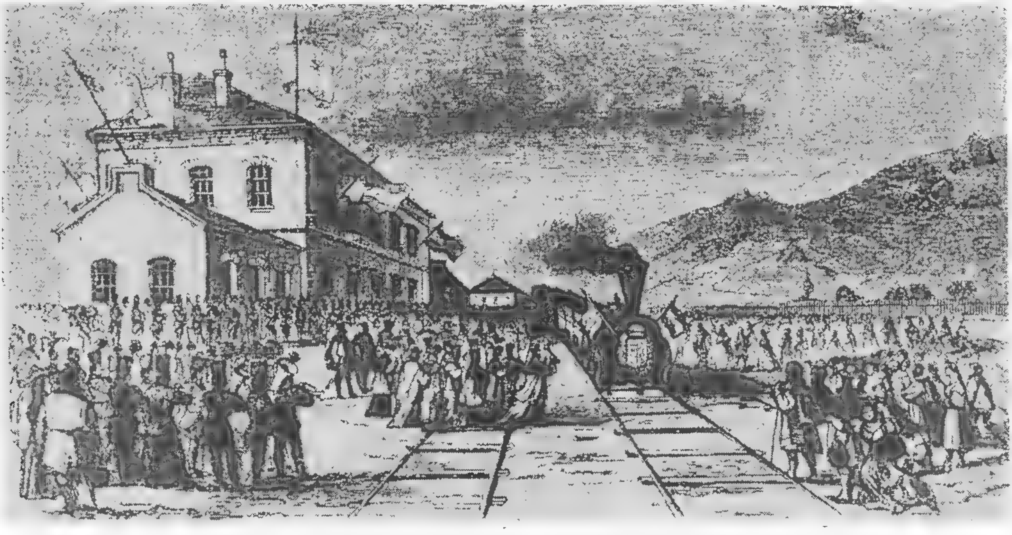

221. A pécs–barcsi vasút megnyitása 1868. május 5-én

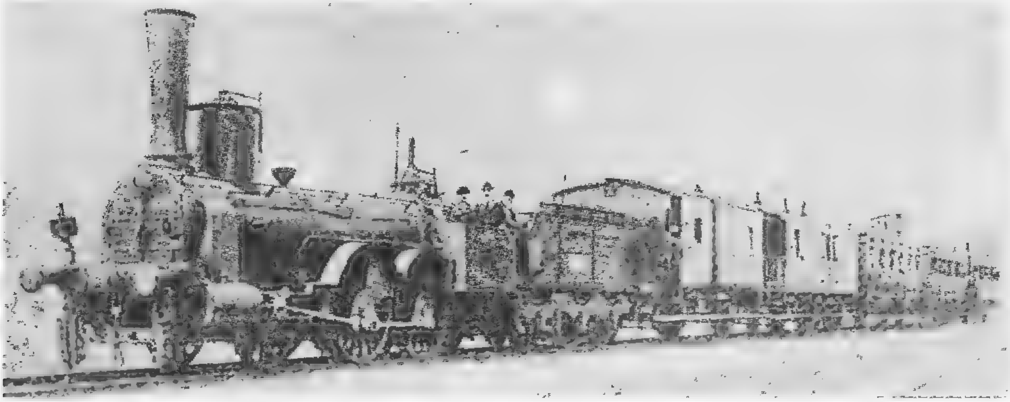

222. A Tiszai Vasút személyvonati szerelvénye 1867-ben

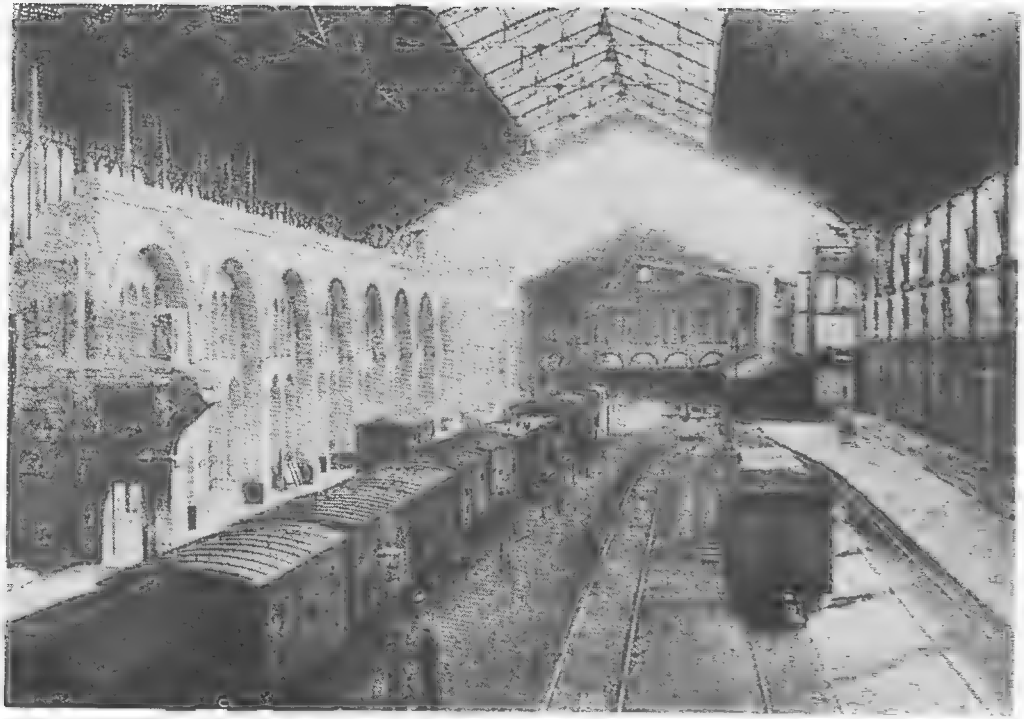

223. A Nyugati pályaudvar építése az 1870-es években. (A régi indóház fölé épül az új csarnok vasszerkezete)

224. Vasutasok a salgótarjáni állomáson 1871-ben

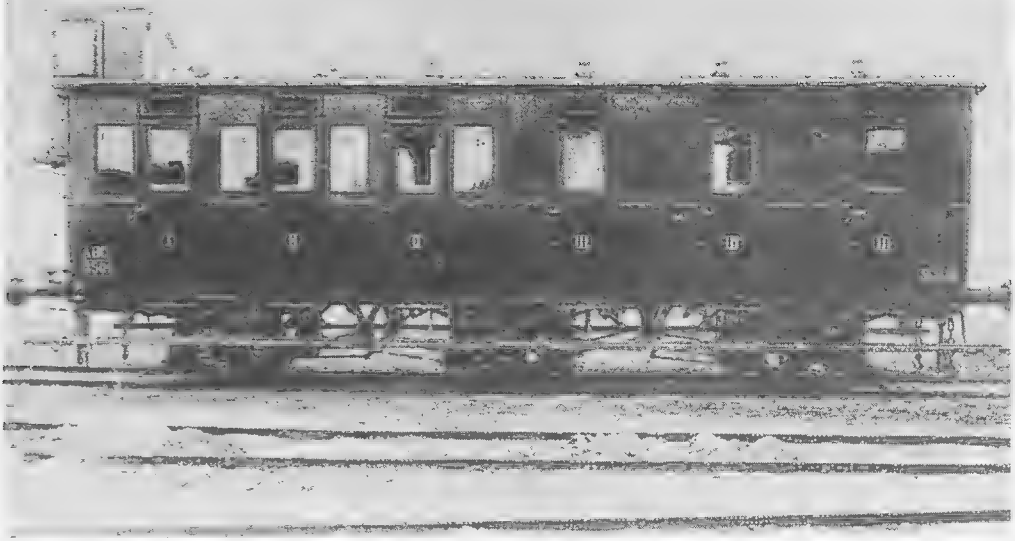

225. Vasúti személykocsi az 1870-es évekből

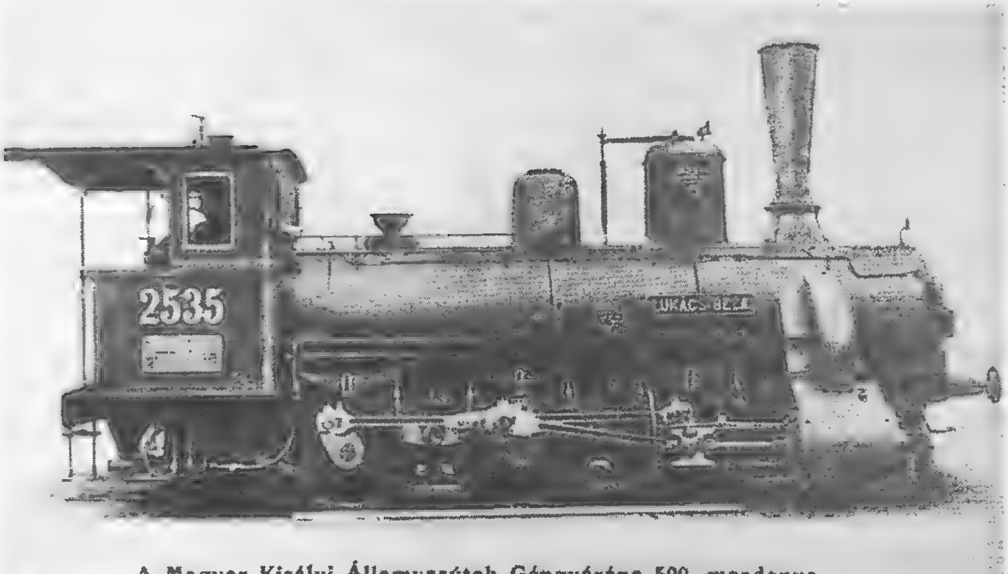

A Magyar Királyi Államvasútak Gépgyárána 500. mozdonya.
Épült 1888-ban a Magyar Királyi Államvasútak számára. 326. sor.

226. Az Államvasutak Gépgyárában épített 500. mozdony 1888-ban

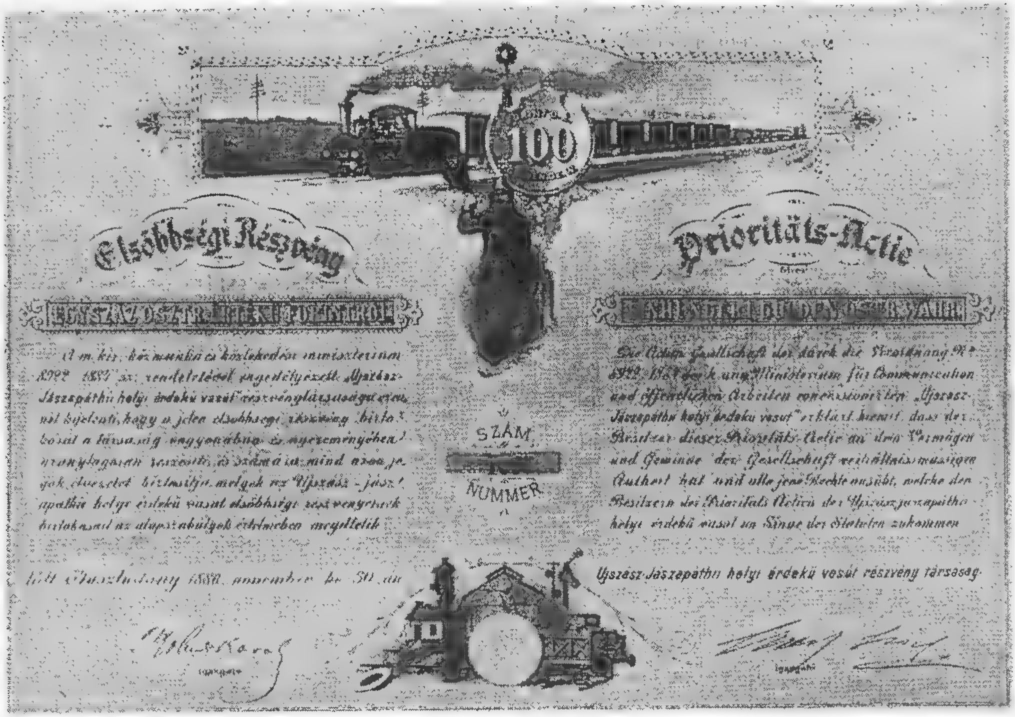

Elsőbbségi Részvény

Prioritäts-Actie

100

SZÁM

NUMMER

Újszász-Jászapáthi helyi érdekü vasút részvény társaság

227. Az Újszász–Jászapáti helyiérdekű vasút 100 forintos elsőbbségi részvénye

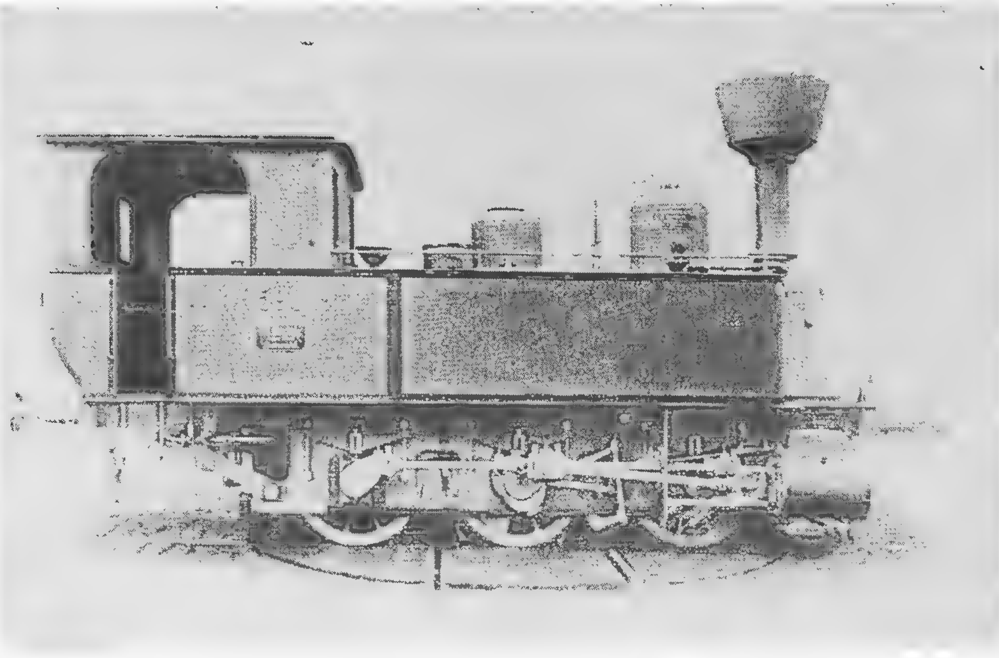

228. A helyiérdekű vasutak számára 1885-ben épített mozdony

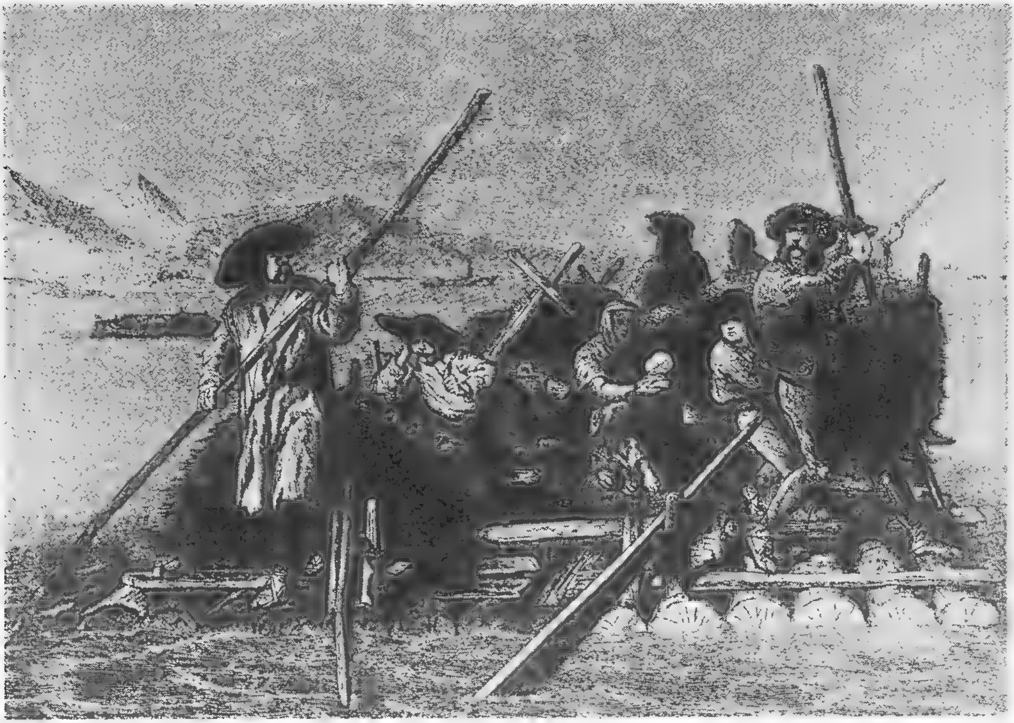

229. Szlovák tutajosok a Dunán

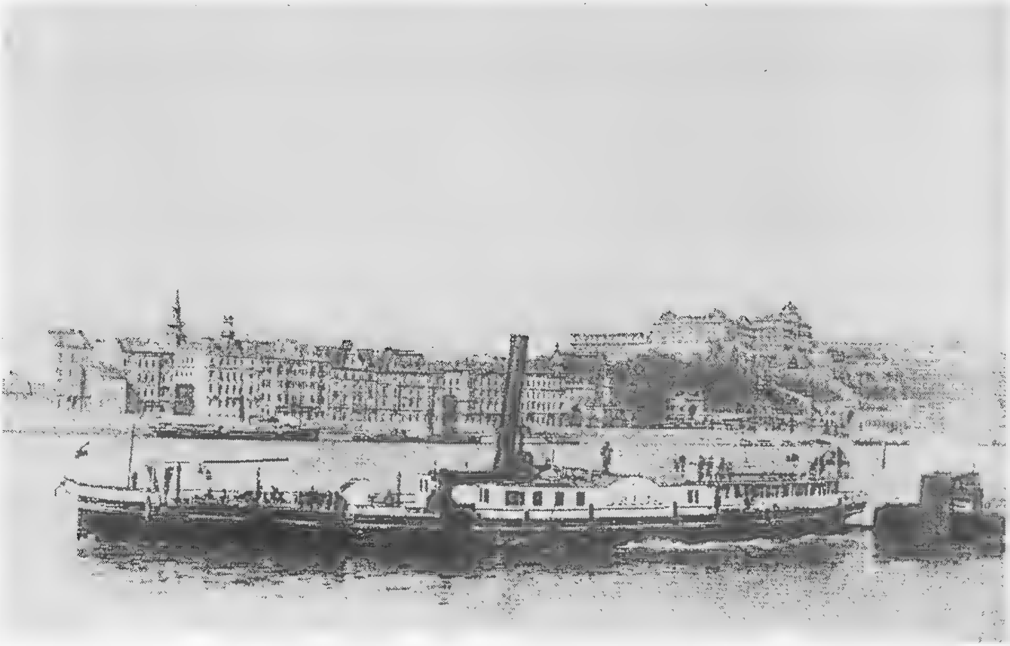

230. A Dunagőzhajózási Társaság 1868-ban épült Drina utasszállító gőzöse

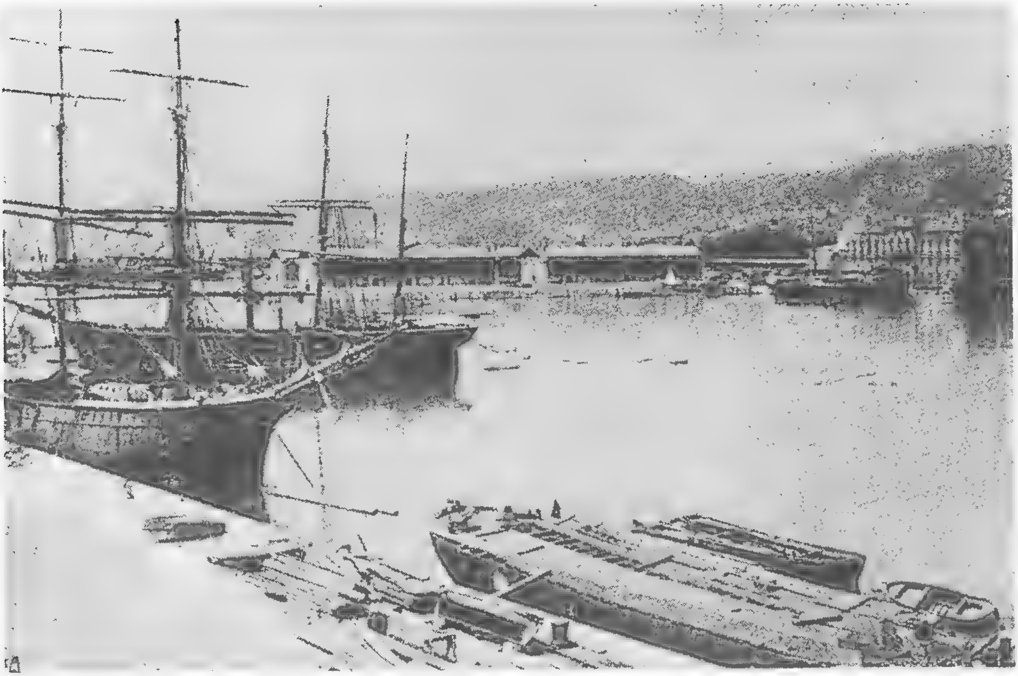

231. A fiumei kikötő a 19. század végén

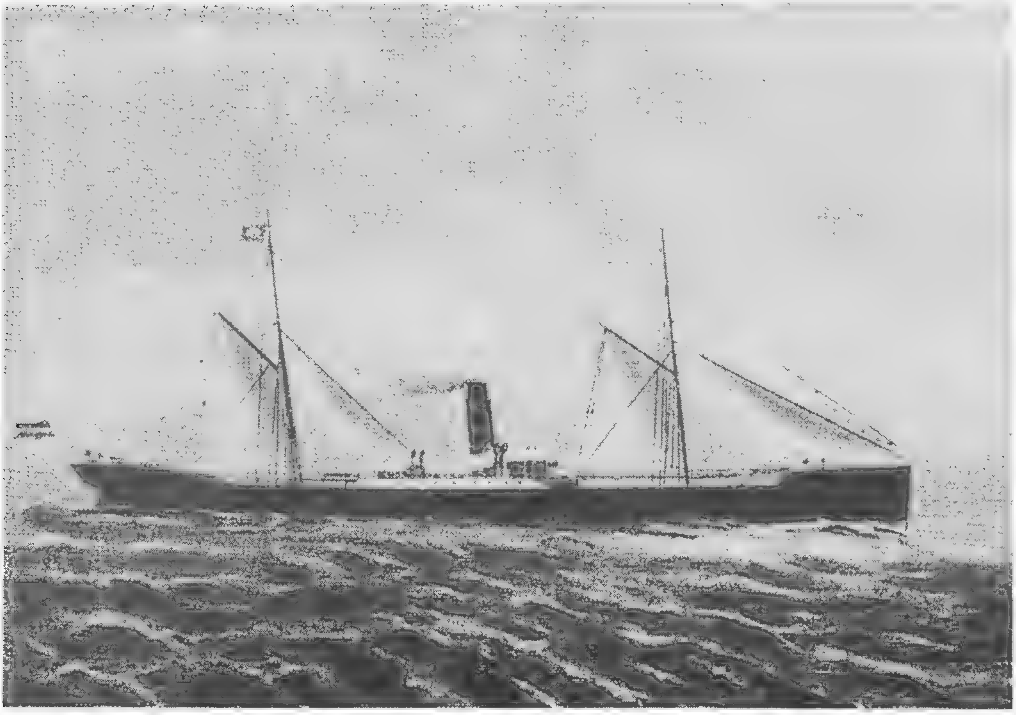

232. Az Adria Magyar Tengerhajózási Rt. Szent István gőzöse

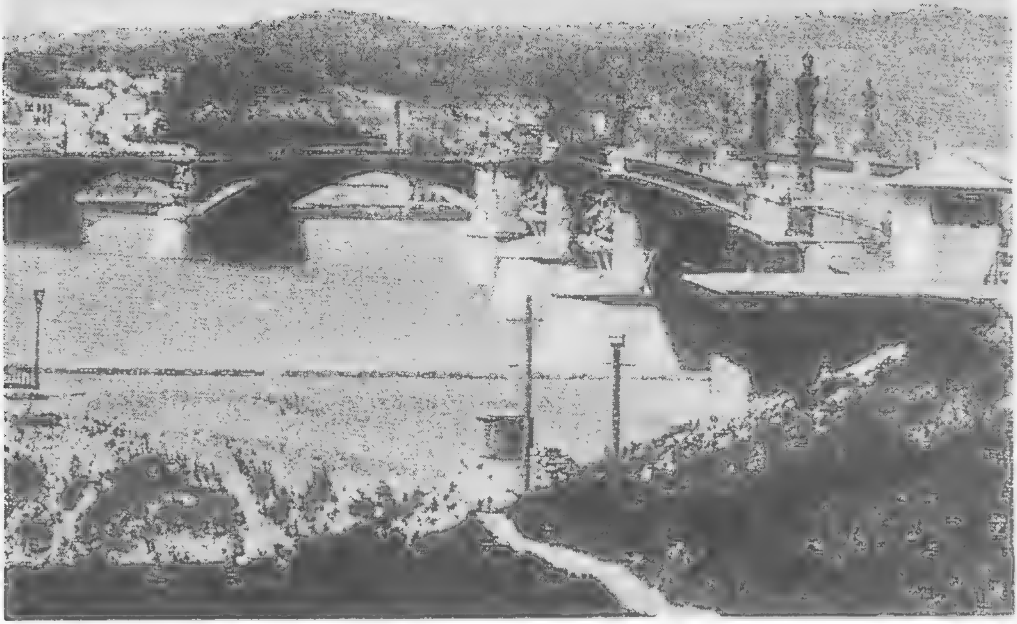

233. A budapesti Margit-híd az 1870-es évek végén

234. Utazóhintó

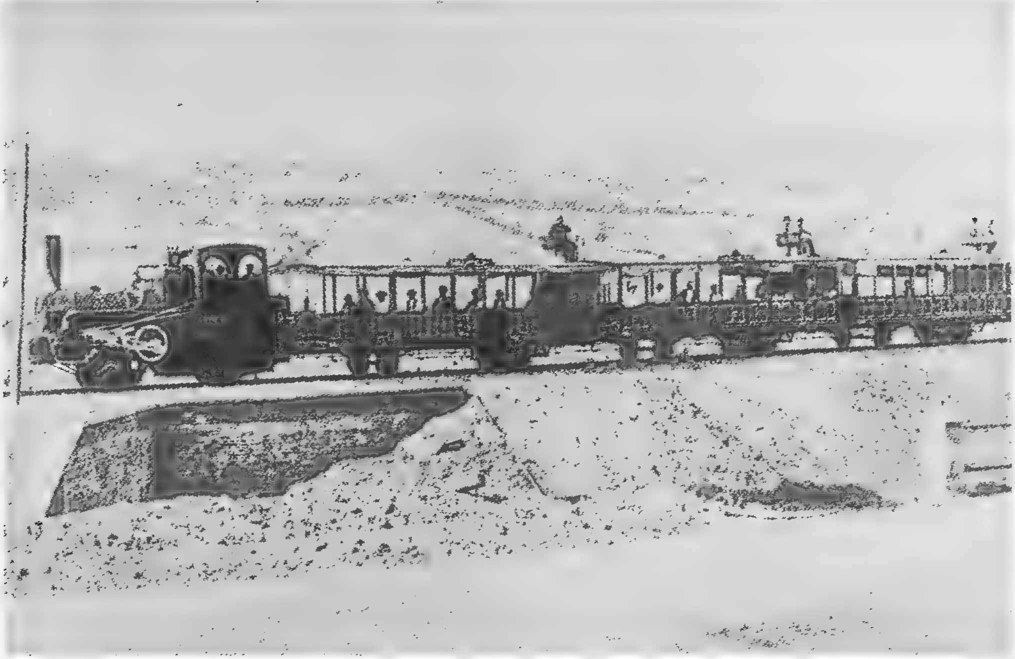

235. A svábhegyi fogaskerekű vasút

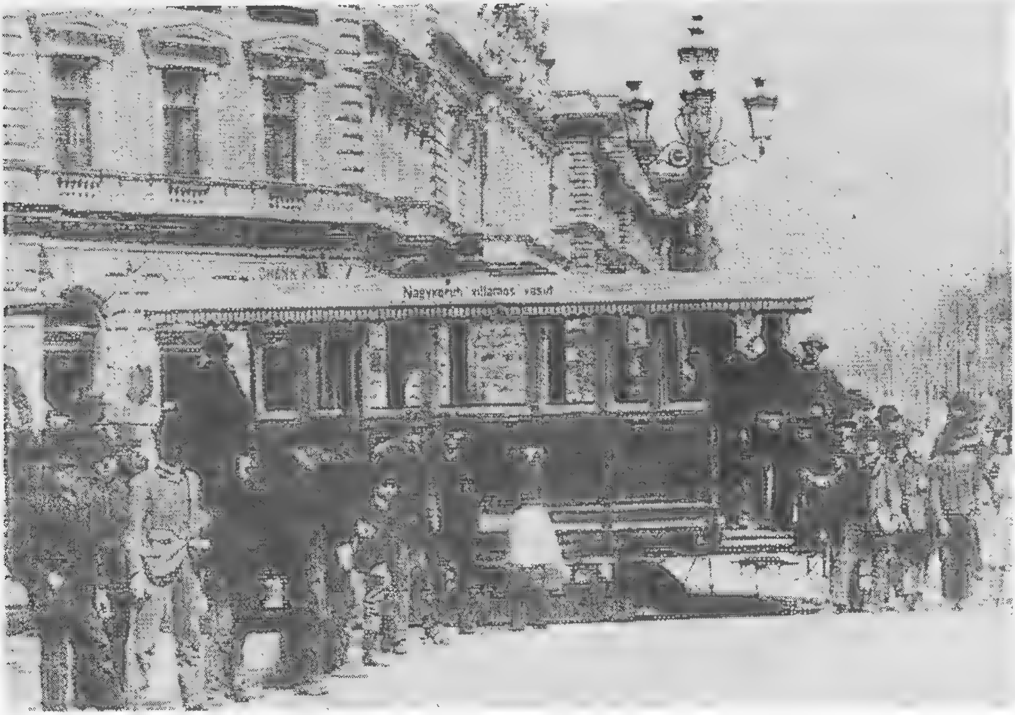
Nagykörúti villamos vasút

236. Az első budapesti villamos a Nagykörúton 1887-ben

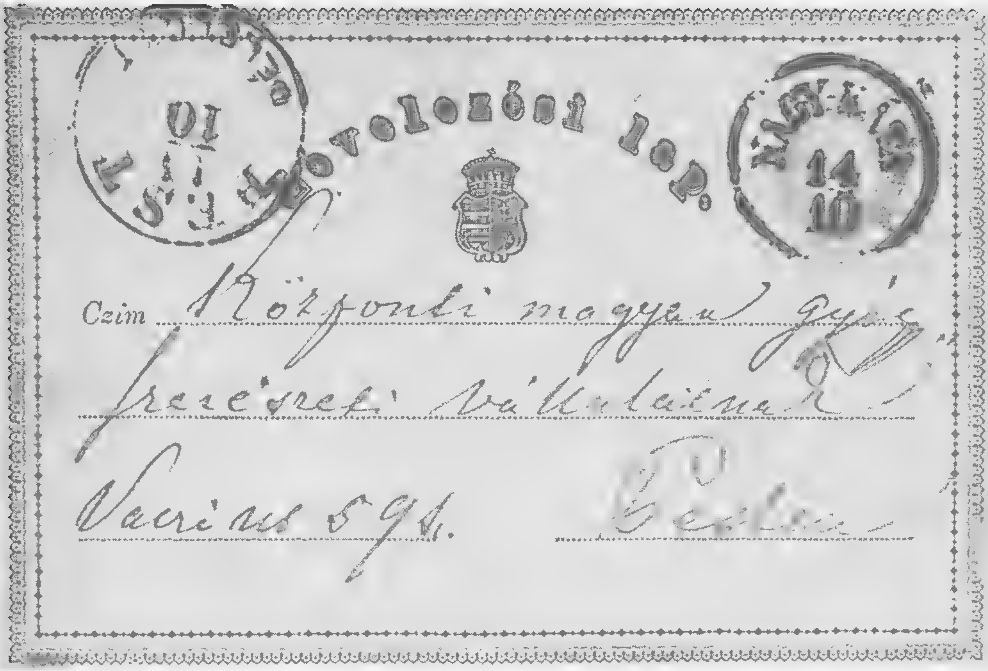

Levelezési lap.

NAGY-KANIZSA 14 10

Czim Központi magyar gyúj-

[illegible] vállalatnak

Váci ucca 5 91.

Pesten

237. Postai levelezőlap 1869-ből

238. A Puskás-féle első budapesti telefonközpont 1882-ből

239. Elöntött alföldi tanya

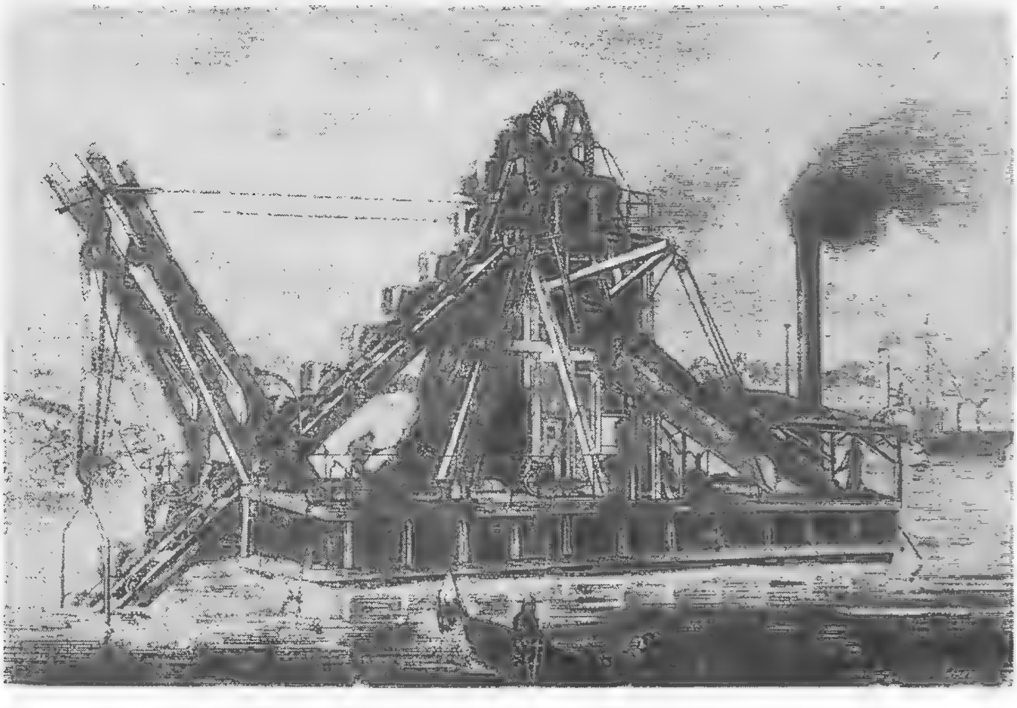

240. Kotrógép az 1871–75. évi Duna-szabályozás idejéből

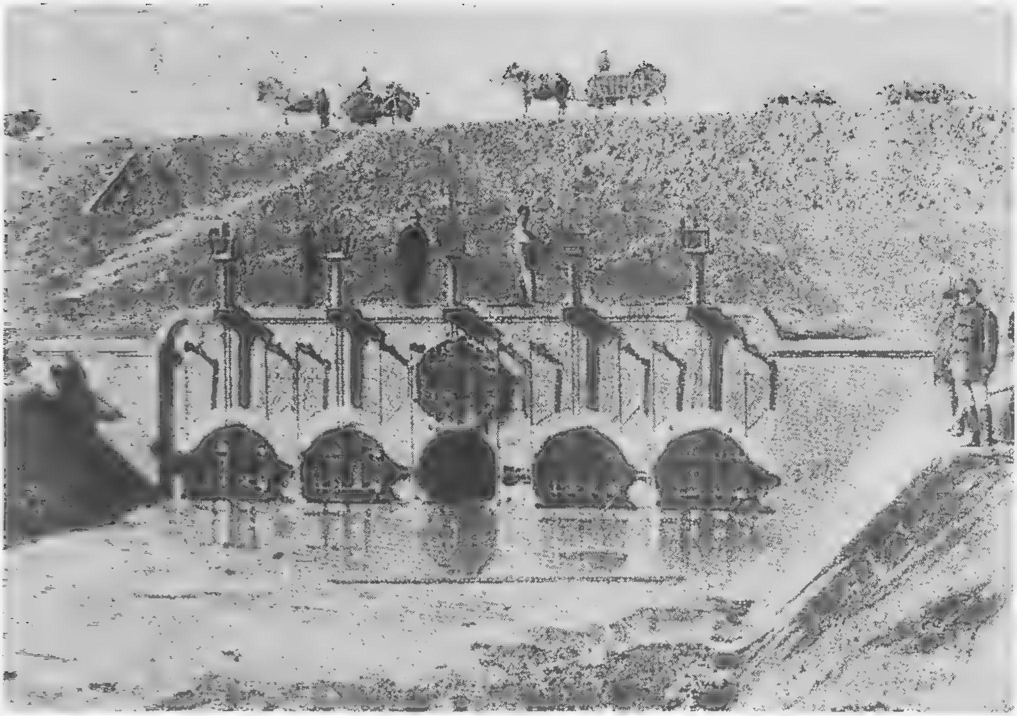

241. A kósdi Tisza-zsilip Szeged mellett 1889-ben

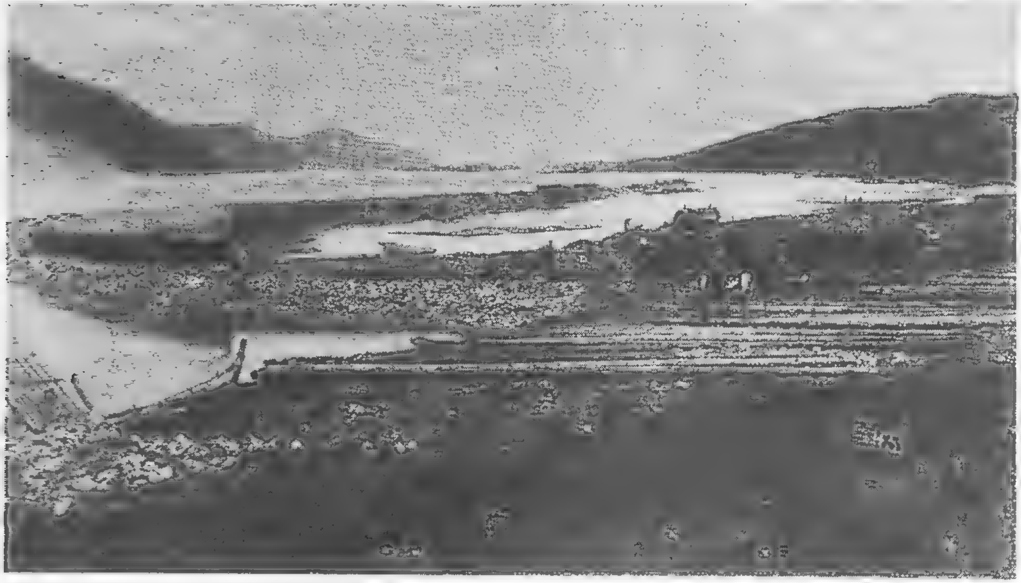

242. A Vaskapu csatorna építése 1890-ben

243. Alföldi kubikosok munka közben

244. Csongrádi kubikosok Erdélyben

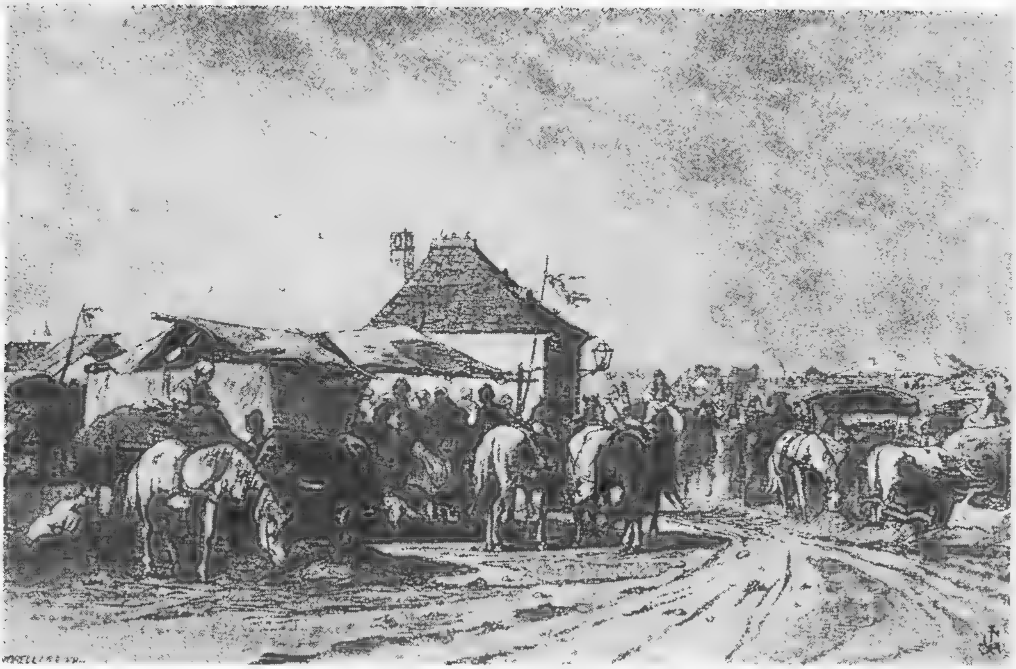

245. Vidéki országos vásár

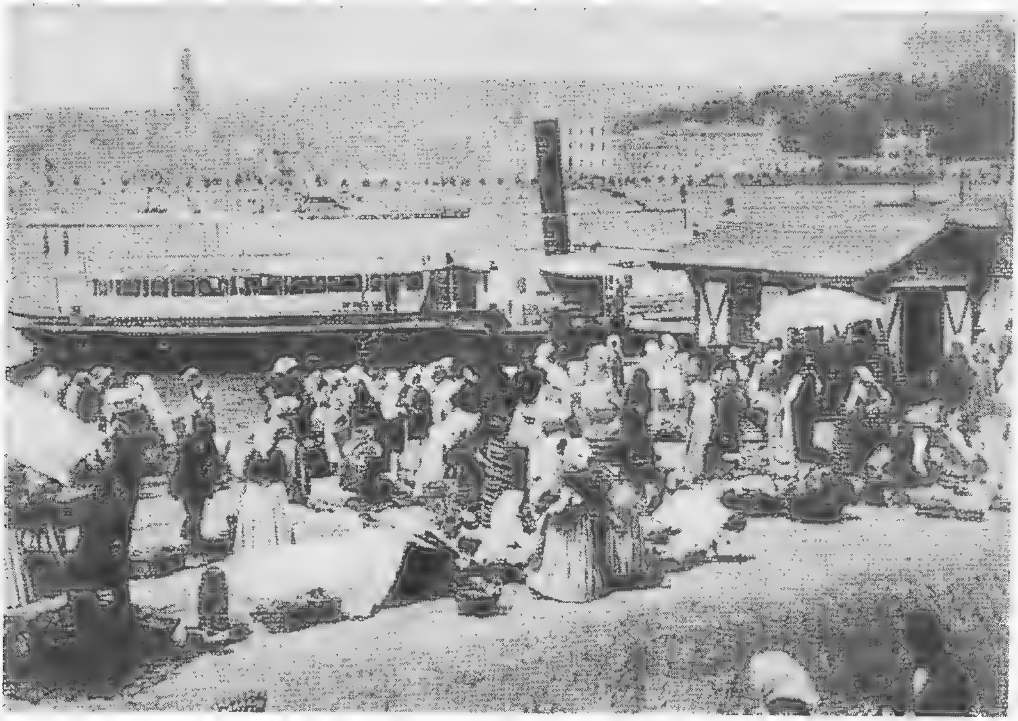

246. Piac a pesti Duna-parton

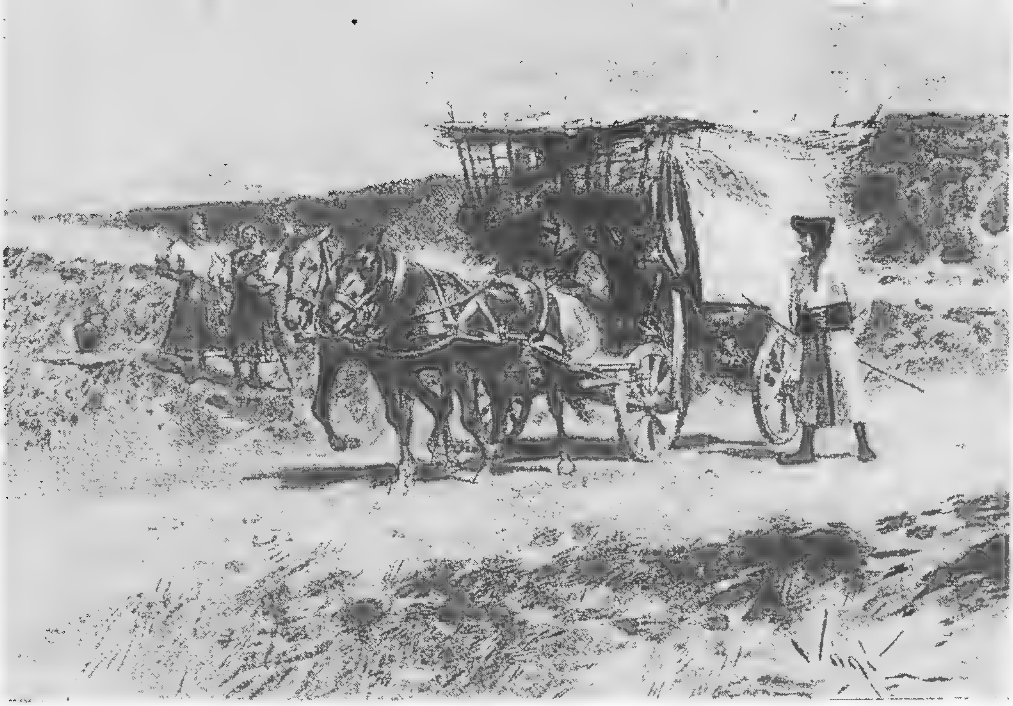

247. Szlovák vándorfazekas

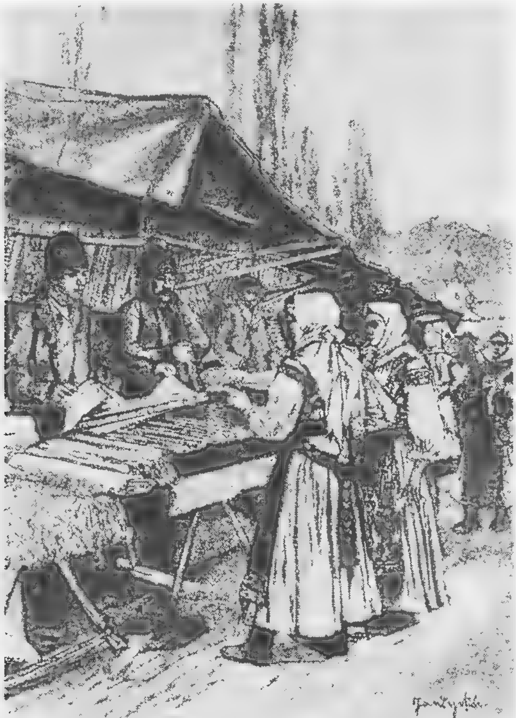

248. Árva megyei szlovák vászonkereskedők

AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS VÁLSÁGA ÉS KONSZOLIDÁCIÓJA

A kiegyezés után Magyarországnak önálló államháztartást és pénzügyigazgatást kellett létrehoznia. A kezdet nem volt túlságosan biztató, hiszen az Ausztriától való elválás és az önállósulás talán ezen a téren járt a legtöbb gyakorlati nehézséggel. Lónyay pénzügyminiszter így ír ezekről a kezdeti nehézségekről: „Az 1867-ik év elején... üresek voltak a pénztárak, a pénzügyi igazgatásnál alkalmazott személyzet 9/10-ed része idegenekből állott, kik nem értették a hivatalos nyelvet, hazai erők pedig nem állottak és nem is állhattak rendelkezésre... Az adók az első hetek alatt csaknem egészen megszűntek befolyni, minthogy a nép nem volt hozzászokva az önkéntes fizetéshez."[29]

Az 1867. év bevételei azonban végül is felülmúlták az előzetes várakozást, s biztató eredménnyel zárult az első szabályszerű költségvetési év, 1868 is. A következő években azonban már rohamosan növekvő hiány mutatkozott. A kiadások 1868 és 1873 között 147,5 millió forintról 251,2 millióra emelkedtek, vagyis csaknem 104 millióval. A kiadások 70%-os növekedésével szemben az állam saját forrásaiból származó bevételek ugyanezen idő alatt mindössze 18%-kal, azaz 28 millió forinttal nőttek (154,1 millióról 181,7 millióra). A hiányt kölcsönök felvételével kellett pótolni. 1869 és 1889 között minden évben hiány mutatkozott, s a deficit évi átlaga mintegy 40 millió forintra rúgott.

A kiadások gyors növekedése szükségszerűen következett az adottságokból, az állami önállósággal és a gazdaság fejlesztésével kapcsolatos elodázhatatlan feladatokból. „Az alkotmány helyreállítása oly állapotban találta az országot, hogy minden irányban, az államélet minden ágában megmérhetlen volt azon szükség, mely kielégítést követelt a beruházások terén. Az ország mélyen érezte szükségét annak, hogy késedelem nélkül meg kell kezdenie azon beruházásoknak létesítését, melyeknek segítségével egyedül lesz képes pótolni századok mulasztásait és megszerezni az anyagi fejlődés életfeltételeit."[30] A modern polgári államapparátus

---

[29] Lónyay Menyhért, Közügyeinkről. Nézetek Magyarország pénzügyi állapotáról. Bp. 1873. 8–9.

[30] Az állandó pénzügyi bizottság általános jelentése az 1873-ik évi államköltségvetés tárgyában. Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. II. Buda 1873. 275.

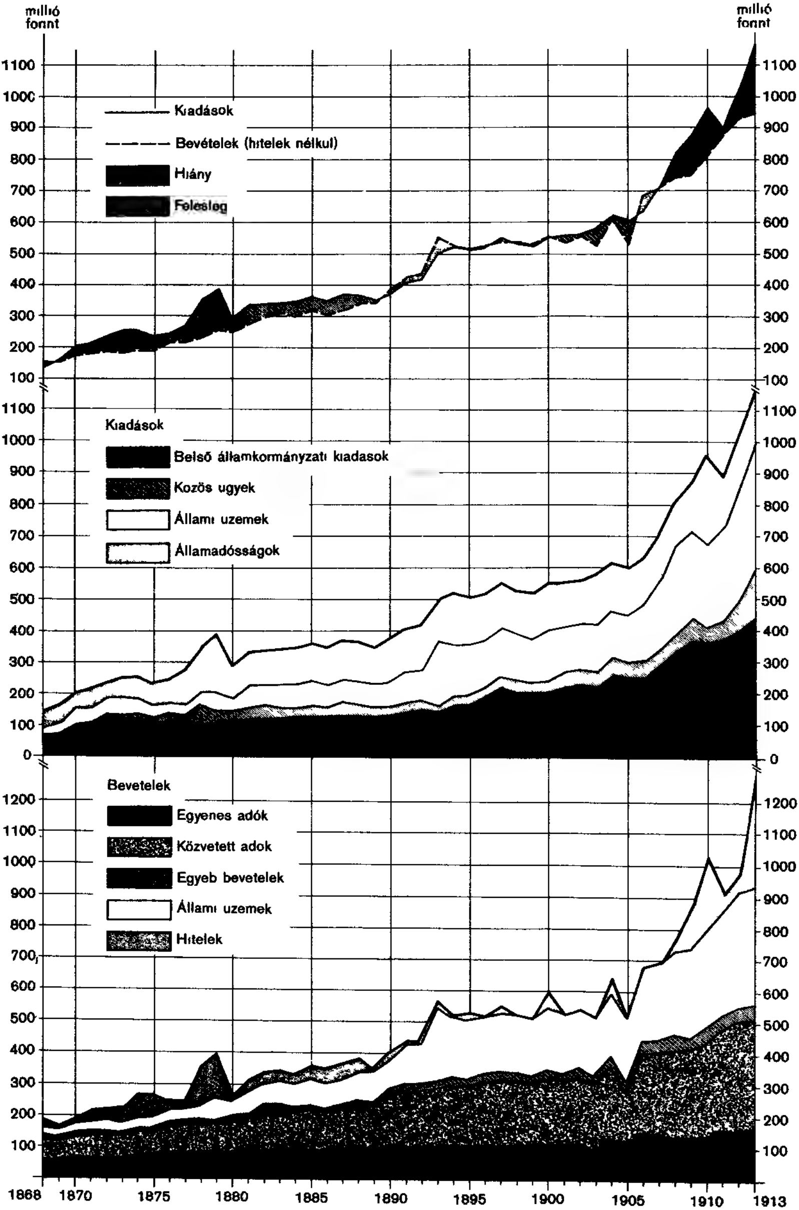

2. ábra
Állami bevételek és kiadások Magyarországon (1868–1913)

kiépítése önmagában is költséges dolog volt. Az állam által fizetett tisztviselők és alkalmazottak létszáma (az állami üzemek alkalmazottai nélkül) 1868 és 1873 között 11 ezerről 26 ezerre emelkedett. Komoly terhekkel járt a honvédség megszervezése, s jelentős áldozatokat kellett vállalnia az államnak az oktatás korszerűsítése érdekében is. A közigazgatásra, az igazságszolgáltatásra, a honvédségre és az oktatásra fordított állami kiadások együttes összege 1868 és 1873 között több mint megkétszereződött: 23 millióról 51 millióra növekedett. Beruházásokra és útfenntartásra az első 6 év átlagában évente 27 milliót költött az állam, az állami üzemek kiadásai 5 év alatt 25 millióról 59 millióra növekedtek, a vasúti kamatbiztosítási előlegként kifizetett összeg pedig 1874-ben már elérte a 16 milliót. Ezekhez a gyorsan növekvő kiadásokhoz járultak olyan nem emelkedő, de viszonylag nagy terhek, mint a közös ügyek költségeihez való hozzájárulás (évente átlag 30 millió körül), a földtehermentesítési járadékok (16 millió) és az osztrák államadósságok átvállalt részének törlesztési és kamatterhei (30–31 millió).

A kiadások rohamos emelkedésével természetesen nem tarthatott lépést a bevételek növekedése, hiszen azok fő forrása az adó volt, azt pedig nem lehetett bizonyos határokon túl emelni. A beruházásokkal kapcsolatos kiadásokat ezért az állam kezdettől fogva hosszú lejáratú kölcsönökből fedezte. A pénzszerzés korábban gyakran alkalmazott módjához, a bankópréshez – vagyis fedezetlen bank- és államjegyek kibocsátásához – a kiegyezés után a Monarchia egyik állama sem folyamodott többé, hanem úgy jutott hitelhez, hogy államkölcsönkötvényeket helyezett el a nemzetközi tőkepiacon. A kötvények elhelyezését rendszerint osztrák és nyugat-európai nagybankokból alakult konzorciumok végezték, amelyeknek 1873-tól kezdve állandó tagjai voltak a bécsi, frankfurti, párizsi és londoni Rothschild-bankházak, a bécsi Creditanstalt és a Wodianer-bankház, a berlini Disconto-Gesellschaft és a Bleichrőder-bankház, a darmstadti Bank für Handel und Industrie, magyar részről pedig a budapesti Magyar Általános Hitelbank. A kötvények eleinte 5%-ot kamatoztak, de elhelyezésük általában mélyen a névérték alatti árfolyamon történt, így a tényleges évi kamatteher rendszerint meghaladta az államkincstárba befolyt összeg 7%-át.

A kiegyezést követő években kizárólag a törvényekben meghatározott beruházásokra vettek fel államkölcsönt: így 1867–68-ban 85 milliót, majd 1871-ben 30 milliót vasútépítésre, 1872-ben 24 milliót a fővárosi építkezésekre. Az 1872-ben kibocsátott 54 milliós kölcsönt is nagyrészt a már megkezdett beruházások folytatására fordították. 1873 nyarán az államkincstár már csaknem fizetésképtelenné vált, s hónapokig a Bécsben és Berlinben felvett rövid lejáratú hitelekből tengődött, míg az év végén sikerült – igen súlyos feltételek mellett – tető alá hozni a hírhedt 153 milliós kölcsönt. Az állami beruházásokat 1873 után évekre szinte teljesen leállították, s a kölcsönöket részben a költségvetési hiány pótlására, részben a korábbi kölcsönök törlesztésére fordították. A 70-es évek második felében – Széll Kálmán reformjai következtében – némiképp javult a helyzet, de a teljes szanálást megakadályozta a boszniai okkupáció, amely ismét jelentősen megnövelte az állami kiadásokat. Az 1873-as helyzet azonban nem ismétlődött meg többbé, államcsőd már nem fenyegetett. Az államkölcsönök feltételei is egyre javultak. Széll áttért a hosszú lejáratú járadékkölcsönökre, amelyek az államra nézve kedvezőbbek voltak a korábbi törlesztéses kölcsönöknél. 1876 és 1880 között 400 millió forint névértékű 6%-os aranyjáradék-kötvényt sikerült elhelyezni a nemzetközi tőkepiacon, ahol az 1880-as években pénzbőség jelentkezett, s megnőtt a kereslet a fix kamatozású, biztos értékpapírok, elsősorban az államkölcsönkötvények iránt. A magyar állam hitele is egyre javult: az államkölcsönök kamatlába csökkent, árfolyama emelkedett. A 6%-os aranyjáradékot sikerült 4%-osra konvertálni, majd a 80-as évek végén a korábbi államadósságokat is átalakították kedvezőbb feltételű egységes tartozásokká. Az ismét megélénkülő állami beruházásokat arany- és papírjáradék-kölcsönök rendszeres kibocsátása útján fedezték.

Az 1880-as évek végére sikerült helyreállítani az államháztartás egyensúlyát. A magánvasutak állami megváltása következtében a kamatbiztosítási kiadások minimálisra csökkentek, ugyanakkor viszont a hatalmasra nőtt államvasutak tiszta jövedelme az állam bevételeit növelte. A járadékkölcsönökre való áttérés és a sikeres konverziók következtében az államadósságok törlesztési és kamatterhei az 1878–79-es maximumot követően lényegesen csökkentek, s nagyjából azonos szinten stabilizálódtak, jóllehet az adósságállomány maga mindvégig növekedett. A hiány 1888–89-ben minimálisra csökkent, 1890-ben pedig már bevételi többlet mutatkozott. A bevételek növekedéséhez hozzájárult az adórendszer ismételt reformja is.

A kiegyezés után az új magyar állam – kisebb módosításokkal – átvette az önkényuralom korában bevezetett osztrák adórendszert. Az egyenes adót a föld- és a házadó, valamint a személyes kereseti és a jövedelemadó alkotta, s valamennyi adónemhez meghatározott százalék földteher-

10. táblázat

Állami bevételek Magyarországon (1868 – 1890)
(évi átlagok, ezer forintban)

Adónem	1868 – 70	1871 – 75	1886 – 90	Növekedés 1868 – 70 1886 – 90 %-ban	%-os megoszlás	
					1868 – 70	1886 – 90
Földadó	36 048	34 565	34 064	– 3,5	28,8	14,8
Házadó	6 713	7 988	9 986	48,8	5,4	4,3
Jövedelmi adók*	15 558	19 448	27 230	75,0	12,4	11,8
Szállítási adó	–	165	5 556		–	2,4
Általános jövedelmi pótadó	–	–	16 697		–	7,3
Egyéb egyenes adók**, késedelmi kamatok és behajtási illetékek	823	2 175	4 745	476,5	0,7	2,1
Egyenes adók összesen	59 142	64 342	98 278	66,2	47,3	42,7
Fogyasztási adók	12 989	13 382	42 362	226,1	10,4	18,4
Dohány-, só- és lottójövedék	40 266	44 984	62 167	54,4	32,2	27,0
Bélyegek, illetékek, díjak	12 679	19 389	27 382	116,0	10,1	11,9
Közvetett adók összesen	65 934	77 755	131 911	100,1	52,7	57,3
Adójellegű bevételek összesen	125 076	142 097	230 189	84,0	100	100
Egyéb bevételek	7 826	8 784	22 872	192,3		
Üzemi bevételek	24 699	36 857	87 205	253,1		
Összes államgazdasági bevételek	157 601	187 738	340 266	115,9		
Kölcsönök	21 113	50 781	34 171	61,8		
Bevételek és kölcsönök együtt	178 714	238 519	374 437	109,5		

* 1868 – 74: személyes kereseti és jövedelmi adó; 1875-től: keresetadó, vállalati adó, bányaadó, tőkekamat- és járadékadó, nyereményadó, malomadó, jövedelmi adó

** Vadászati és fegyveradó, fényűzési adók, hadmentességi díj mentesítési pótlék járult. A közvetett adók legfontosabb csoportját ekkoriban az állami egyedáruságok, a só-, dohány- és lottójövedék alkották, s hozzájuk képest szerényebb volt a szesz-, bor-, sör-, cukor- és húsfogyasztási adók, valamint a különféle illetékek, díjak és bélyegek hozadéka. A vámbevételeket a Monarchia mindkét országa teljes egészében a közös ügyek költségeinek fedezésére fordította. Ezt az adórendszert később többször átalakították, bővítették. Nagyobb reformra először 1875-ben került sor, midőn új egyenes adónemeket vezettek be, amelyeknek célja elsősorban a modern tőkés gazdasági tevékenységből származó, gyorsan növekvő jövedelmek megadóztatása volt. Ilyen új adónem volt a szállítási adó, a bányaadó, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója, a tőkekamat- és járadékadó, a vadászati és fegyveradó, a fényűzési adó és az általános jövedelmi pótadó. Ezeknek az új adónemeknek a hozadéka – az adóalapok fejlődése következtében – gyorsan növekedett, miközben a földadó összege változatlan maradt. Az 1875-ben elrendelt felmérés nyomán 1884-re elkészült az új földadó-kataszter. A földadó és a földtehermentesítési járulék együttes kulcsát a kataszterben kimutatott tiszta jövedelem 25,5%-ában állapították meg, s egyúttal az adó összegét 37 millió forintban maximálták.

Míg az 1875-ös reform az egyenes adókat érintette, addig az 1880-as évek ismételt reformjai csaknem kizárólag a közvetett adók, elsősorban a különféle fogyasztási adók hozadékát igyekeztek növelni. A fogyasztási adóbevételek 1868 és 1890 között megnégyszereződtek, s az adórendszer szerkezeti átalakulása során a súlypont lassan áthelyeződött az egyenes adókról a közvetett adókra. A vagyon (föld és ház) helyett az állam egyre inkább a jövedelmet és a fogyasztást igyekezett megadóztatni, s így tudta elérni, hogy az adójellegű bevételek viszonylag gyorsan – 1868 és 1890 között 116 millióról 262 millióra – emelkedtek. Az adórendszer egyik legszembetűnőbb vonása – a korabeli szakemberek szerint is – „az egyenlőtlen tehermegoszlás" volt. „Jelenlegi adórendszerünk mellett az alsóbb néposztály terhe sokkal nagyobb, mint a vagyonosaké."[31]

---

[31] MILHOFFER SÁNDOR, Magyarország közgazdasága. II. Bp. 1904. 224.

A lakosságot nemcsak az állami adók terhelték, hanem sokféle helyi adó is: a megyei és községi pótadók, a városi adók, a közmunka-kötelezettség, a vízszabályozási járulékok és az egyházi adók. 1881-ben – midőn az állami egyenes adókból 88 millió folyt be – a megyei, községi és városi pótadók országos összege 20 millió forint körül volt, s az állami adóknál gyorsabban emelkedett.

Ha az államháztartás zárszámadásait a kiadások oldaláról vizsgáljuk, szembetűnő azok összegének nagyarányú emelkedése, amelyhez hasonlót alig találunk a korabeli Európában. 1868 és 1890 között Ausztriában 72%-kal, Magyarországon 142%-kal növekedtek az állami kiadások. Ez a gyors ütemű emelkedés – mint már említettük – az önálló államberendezkedéssel és a gazdaságfejlesztéssel kapcsolatos szükségletek következménye volt. Az állami kiadások egyharmadát mindvégig az államadósságok és a vasúti kamatbiztosítás terhei kötötték le. Leggyorsabb ütemben az induláskor kétségkívül igen szerény összegű oktatásügyi kiadások növekedtek. Jelentősen emelkedett a gazdasági jellegű kiadások részaránya, a közösügyi és a közigazgatási kiadásoké viszont némiképp csökkent. A beruházások az egész időszak átlagában az állami kiadások 6,1%-át tették ki, de az 1868 és 1873 közötti években ez az arány elérte a 11%-ot (lásd a 11. táblázatot).

A kiegyezést követő évtizedekben az új magyar állam – mint azt már ismertettük – nagymértékben eladósodott. Ez azonban egyrészt szükségszerű, másrészt a korabeli Európában normális és általános jelenség volt. Az előző korszakból örökölt földtehermentesítési adóssághoz 1868 és 1890 között még több mint 1,7 milliárd forint új adósság járult. Az államadósságok után az 1880-as és 1890-es években évi 90–100 millió forint törlesztést, kamatot és járadékot kellett fizetnie az államnak (s ehhez járult még az 1867 előtti osztrák államadósságok terheiből átvállalt évi 30 millió). Az 1890-ben fennálló közel 2 milliárd forint államadósságból azonban csak mintegy 1,2 milliárd keletkezett ténylegesen felvett kölcsönökből. Több mint 400 millió a feudális viszonyok felszámolásával kapcsolatos állami kárpótlási kötelezettségekből származott, mintegy 350 millió pedig a magánvasutak állami megváltása révén jött létre. A ténylegesen felvett kölcsönöknek egyharmadát gazdaságfejlesztő beruházásokra fordították, s az ezekből származó nemzeti jövedelem jóval meghaladta az adósságok törlesztési és kamatterheit.

11. táblázat

Állami kiadások Magyarországon (1868 – 1890)
(évi átlagok, ezer forintban)

Kiadások	1868 – 70	1871 – 75	1886 – 90	Növekedés 1868 – 70 1886 – 90 %-ban	%-os megoszlás	
					1868 – 70	1886 – 90
Államadósságok	51 114	62 527	124 647	143,9	30,1	34,7
Közös ügyek	26 502	29 699	37 091	40,0	15,6	10,3
Honvédség	5 297	7 584	10 973	107,2	3,1	3,1
Nyugdíjak	3 096	3 422	5 874	89,7	1,8	1,6
Királyi udvartartás és kabinetiroda	3 512	4 318	4 721	34,4	2,1	1,3
Kormányzat, közigazgatás és igazságszolgáltatás	16 276	23 963	31 696	94,7	9,6	8,8
Pénzügyi igazgatás és jövedékek	17 254	23 324	39 265	127,6	10,2	10,9
Oktatás és kultúra	1 536	4 383	6 929	351,1	0,9	1,9
Földművelésügyi, ipari és kereskedelmi igazgatás és gazdaságfejlesztés	1 195	1 715	5 546	364,1	0,7	1,5
Út- és vízépítés	4 272	6 391	7 246	69,6	2,5	2,0
Budapest építése	125	2 068	–		0,1	–
Vasúti kamatbiztosítás	1 229	10 851	6 253	408,8	0,7	1,8
Egyéb	390	6 835	6 993	1693	0,2	2,0
Tulajdonképpeni állami kiadások összesen	131 798	187 080	287 234	117,9	77,6	80,0
Üzemi kiadások	38 000	50 338	71 799	88,9	22,4	20,0
Összes állami kiadás	169 798	237 418	359 033	111,4	100	100
Ebből beruházás	19 137	22 436	17 909	– 6,4	11,3	5,0

A kiegyezés után létrejött magyar államnak számos olyan kiadási s főleg beruházási szükséglete volt, amelyeket a folyó állami bevételekből egyáltalán nem, vagy pedig csak a nemzetgazdaság és adózók indokolatlanul nagy megterhelése árán lehetett volna fedezni. Ilyen beruházások céljára mindenképp előnyösebb volt hosszú lejáratú hitel igénybevétele, ha erre elfogadható feltételek mellett lehetőség nyílt. A 19. század második felében a fejlődő országok bőven és viszonylag kedvező feltételek mellett jutottak hosszú lejáratú hitelekhez a fejlett tőkés országokban, s ezzel a lehetőséggel valamennyien éltek is. Hazánk a korabeli Európa közepesen eladósodott országai közé tartozott. Magyarországon a felvett kölcsönök túlnyomó részét a gazdaság fejlesztésével és a modern államapparátus kiépítésével kapcsolatos nélkülözhetetlen kiadásokra fordították. Az adósságok törlesztési és kamatterhe a hitelviszonyok tartós javulása következtében jóval lassabban növekedett, mint az adósságállomány vagy az állami bevételek. Magyarország nemcsak az államcsődöt kerülte el – ami pedig egy sor korabeli európai államnak nem sikerült –, hanem mindig pontosan, s többnyire nagyobb nehézségek nélkül eleget tett fizetési kötelezettségeinek.

A KÖZÖS VÁMTERÜLET

A dualizmus kori gazdasági fejlődés egyik alapvető meghatározó tényezője volt az a körülmény, hogy Magyarország szoros gazdasági kapcsolatban állott a Monarchia másik felével. Ennek a gazdasági kapcsolatnak már több évszázados múltja volt, de a kiegyezéssel a korábbi függő, alárendelt viszony átalakult két közjogi szempontból önálló és egyenjogú ország időnként közös megegyezéssel megújított kereskedelmi és vámszövetségévé. Magyarország államjogi szempontból gazdasági, kereskedelmi és pénzügyeiben szuverén volt, teljes önrendelkezéssel bírt, mert a kiegyezési törvény értelmében – a közös ügyek költségeinek fedezésére szolgáló kvóta szerinti hozzájárulástól eltekintve – a gazdasági és kereskedelmi ügyek „közössége nem foly a pragmatica sanctióból”.[32] A gyakorlatban azonban a magyar állam ennek a gazdasági önrendelkezésnek a teljességéről lemondott, illetve azt bizonyos vonatkozásokban (pénzügy, külkereskedelmi és vámpolitika) a Monarchia másik államával közösen, azzal egyetértésben gyakorolta. A kiegyezés létrehozói úgy vélték, hogy a vám- és kereskedelmi ügyek „részint a helyzetnél fogva, politikai tekintetből, részint a két fél érdekeinek találkozásánál fogva, célszerűbben intéztethetnek el közös egyetértéssel, mint szorosan elkülönítve”.[33] E „közös érdekű” ügyeket a tízévenként megújított kereskedelmi- és vámszövetség szabályozta, amely „kölcsönös alku" által jött létre „oly módon, mint két egymástól jogilag független ország hasonló egyezkedései történnek".[34]

---

[32] 1867:XII. tc. 52. §. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896. 341.

[33] Uo. 341.

A szövetség értelmében a két állam egységes vámterületet alkotott, amelyet kifelé közös vámvonal vett körül. A Monarchián belüli áruforgalmat egyik fél sem terhelhette semmiféle belső vámmal vagy illetékkel. Az 1867 előtt megkötött kereskedelmi és vámszerződések érvényét Magyarország is elismerte. Újabb kereskedelmi szerződéseket a közös külügyminiszter a két kormány érdekelt szakminisztereinek megállapodása alapján és a két ország törvényhozó testületének jóváhagyása mellett köthetett. A vámokra vonatkozó törvények, valamint a vámdíjszabás módosítása csak a két törvényhozás és a két kormány közös egyetértésével történhetett. A Monarchia egyes határmenti körzetei, elsősorban tengeri kikötői egy ideig kívül maradtak a közös vámterületen, s ún. vámkülzeteket, illetve szabad kikötőket képeztek. Dalmácia és Isztria, valamint a horvát tengerpart kisebb kikötői és a galíciai Brody körzete 1880-tól, Trieszt és Fiume szabad kikötők pedig 1890-től csatlakoztak a közös vámterülethez, s 1880-tól vált annak részévé az okkupált Bosznia és Hercegovina is.

A két országnak közös pénzrendszere volt: az „ausztriai érték" (az ezüst forint) közös valuta maradt, s ugyancsak fenntartották a jegykibocsátó bank közösségét is. Az áruk és a termelési tényezők szabad forgalmának biztosítása érdekében bizonyos gazdasági ügyeket mindkét országban „egyenlő alapelvek" szerint kellett intézni és kezelni. Ilyenek voltak a fogyasztási adók, a jövedékek, a posta- és távirdaügy, a vasutak építése és üzemeltetése, a tengeri és folyami hajózás, a szabadalmi ügy, a fémjelzés és a házalás. A két ország azonos mérték- és súlyrendszert használt (Ausztriában az 1870-es évek elejétől, Magyarországon 1876. január 1-től használták a méterrendszert), s kölcsönösen biztosította a részvénytársaságok szabad működését, az iparosok és kereskedők szabad telepedését. A trieszti Lloyd tengerhajózási társaság – amely 1872-ben felvette az Osztrák–Magyar Lloyd nevet – mindkét állam részéről évi szubvencióban részesült.

A kereskedelmi és vámszövetséget 10 évre kötötték, de 5 év után bármelyik fél kérhette módosítását, s ha az ez irányú tárgyalások nem jártak eredménnyel, felmondhatta a szerződést. A két lényegesen eltérő gazdasági szerkezetű és fejlettségi szintű ország külkereskedelmi és vámpolitikai érdekeinek egyeztetése természetesen nem volt könnyű dolog, s a belső gazdaságpolitikai intézkedések kívánatos koordinálása is egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, különösen az adó- és vasútpolitika tekintetében. A kereskedelmi és vámszövetség időnként – főleg az 1870-es években és a századforduló idején – súlyos megpróbáltatásokon ment keresztül, s ellenzőinek tábora mindkét országban megerősödött. A szövetséget azonban ennek ellenére végül is minden lejárta után megújították, s – bár a részletekben történtek kisebb módosítások – a két ország gazdasági kapcsolatának természete és formái a Monarchia felbomlásáig lényegében változatlanok maradtak. Mint a magyar képviselőház közgazdasági bizottsága megállapította: „A gazdasági életünkben mutatkozó ezernyi érdekkapcsolat mély és benső összeköttetése, a két állam gazdasági szervezetének minden külső ellentéte daczára is természetes egymásra utaltsága... diadalmaskodott e nehézségeken.”[35]

---

[34] 1867:XII. tc. 61. §. Uo. 342.

A kereskedelemügyi miniszter 1873-ban körkérdést intézett a kamarákhoz és a gazdasági egyesületekhez arra vonatkozóan, hogyan értékelik a közös vámterületnek a magyar gazdaság fejlődésére gyakorolt hatását. A véleményt nyilvánító 31 testület közül 26 a közös vámterület mellett foglalt állást. Az önálló vámterület mellett elsősorban az Országos Iparegyesület – s különösen annak igazgatója, a kor egyik jeles közgazdasági írója, Mudrony Soma – fejtett ki egyre élénkebb és hatásosabb agitációt. Az önálló vámterület gyorsan növekvő táborát elsősorban az ipari középburzsoázia képviselői, a vidéki iparosok, a vidéki kereskedelmi és iparkamarák alkották. A közös vámterület hívei is szükségesnek tartottak bizonyos módosításokat a kereskedelmi és vámszövetségen: elsősorban a fogyasztási adók elszámolása terén Magyarországot ért sérelmeket szerették volna orvosolni és a pénzügyi vámokat felemelni, s azt kívánták, hogy a Monarchia külgazdasági kapcsolataiban, vám- és kereskedelempolitikájában a magyar érdekek jobban érvényesüljenek. A pártfúzió után az új kormány is módosításokat kívánt elérni, s mivel ez közvetlen tárgyalásokkal nem sikerült, Tisza 1875 novemberében felmondta a kereskedelmi szövetséget. A gazdasági kiegyezés megújítása érdekében folyó tárgyalások idején, 1876–78-ban, különösen nagy hevességgel folytak országszerte a közös vámterület körüli viták.

---

[35] Az 1884. évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XIV. Bp. 1886. 269.

A közös vámterület ellenzői eleinte főleg pénzügyi szempontokkal érveltek: az önálló vámterület megnövekedett vámbevételeitől várták az államháztartás megbomlott egyensúlyának helyrebillentését. Egyre többen jutottak azonban arra a meggyőződésre, hogy a közös vámterület hátrányos az elmaradottabb Magyarországra, mert akadályozza gazdaságának sokoldalú és gyors fejlődését, elsősorban az iparosodást. „A vám- és kereskedelmi szövetség 10 évi fennállása alatt bebizonyította azt, hogy Magyarország és Austria közgazdászati érdekei annyira eltérők és sokszor egyenesen ellentétesek, hogy azok egy és ugyanazon vámterületen egymás mellett meg nem élhetnek és hogy a magyar iparnak, mely még alig létezik, a magasabb tökélyre fejlődött osztrák ipar mellett kifejlődnie nem csak lehetetlen, de a már létezőnek tönkre jutása is csak idő-kérdésnek tekinthető."[36] Magyarország csak önálló vámterület mellett érvényesítheti a maga sajátos érdekeit a külgazdasági kapcsolatokban, a kereskedelmi és vámpolitikában, a fejlődése kezdetén álló magyar ipar pedig nem nélkülözheti a védővámokat legerősebb versenytársával, az osztrák–cseh gyáriparral szemben – hangoztatták a gazdasági közösség ellenfelei.

A közös vámterület hívei – indokoltan – rámutattak arra, hogy az 1873-as válság, majd a tartós depresszió egész Európát sújtotta, ezért annak következményei nem írhatók a közös vámterület számlájára. A válság kétségkívül súlyos hatásai ellenére a kiegyezés óta lezajlott gazdasági fejlődés minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy „a vámközösség hazánk közgazdasági emelkedését nemcsak meg nem gátolta, sőt ellenkezőleg, annak egy hatalmas faktorát képezte".[37] Magyarország „aránylagos hátramaradását" sokféle tényező idézte elő. „Mikép is lehetett volna a századok óta agricol Magyarországnak e rövid 10 év alatt ily pénzügyi és gazdászati viszonyok között versenyképes nagy ipart teremtenie?" – tette fel a kérdést a vámszövetségről szóló törvényjavaslat előadója, Baross Gábor.[38]

---

[36] Simonyi Ernő különvéleménye a vám- és kereskedelmi szövetségről szóló törvényjavaslatról. Az 1875. évi augustus hó 28-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXI. Bp. 1878. 365–366.

[37] A képviselőház vám- és kereskedelemügyi bizottságának jelentése a vám- és kereskedelmi szövetségről szóló törvényjavaslatról. Uo. 342.

A közös vámterület hívei elsősorban azt hangsúlyozták, hogy Magyarország túlnyomóan agrárország, a lakosság zöme mezőgazdaságból él, ezért elsőrendű érdeke mezőgazdaságának és agrártermékeket feldolgozó iparának, főleg az élelmiszeriparnak a fejlesztése, európai színvonalra emelése. A magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar számára pedig a Monarchia másik fele biztos, állandó, széles és közeli piacot nyújt, amelynek jelentőségét fokozottan kiemelték a gabonaértékesítési válság már mutatkozó jelei. A magyar gazdaság adott szerkezete és fejlettségi szintje mellett a mezőgazdaság és az élelmiszeripar említett piaci érdekei oly fontosak és elsődlegesek, hogy ezért vállalni kell azokat a másodlagos és kisebb jelentőségű hátrányokat, amelyek a közös vámterületből esetleg a gazdaság egyéb ágaira – főleg az iparra – származhatnak. Rámutattak a két ország gazdaságának egymásrautaltságára, egymást kiegészítő voltára, a széles birodalmi piac, a nagy forgalmi terület előnyeire a modern gazdaság fejlődése és a korszerű technika alkalmazása szempontjából. „1850 óta a forgalom felszabadulta folytán a közgazdasági téren is a részben különböző gazdasági jellegű országok közt bizonyos érdekközösség és benső összeköttetés fejlődött ki... Nagyobb forgalmi területeknek épp az a nagy előnyük, hogy az illető vidékek és országok fejlődését azon irányban teszik lehetővé, melyben ez leginkább életrevaló, melyre nézve leginkább bír a természeti feltételekkel s így alkalmat nyújtanak arra, hogy az egyes vidékek természetadta előnyeiket a legelőnyösebb és legjövedelmezőbb módon fejthessék ki és használhassák fel... A különböző közgazdasági természetű vidékeknek ily módon egy forgalmi területbe való egyesítése alkalmat ad továbbá a nagy kereskedés, és állandó üzleti összeköttetések természetes kifejlesztésére... A közös és egységes vámterület a magyar–osztrák monarchia két különböző jellegű és ép azért egymásra utalt részeinek közgazdasági jólétére tagadhatlanul előnyös hatással volt." Hangsúlyozták azt is, hogy a vámközösség nem akadálya az ipari fejlődésnek, „nem veszélyezteti túlzástól ment ipari érdekeinket", sőt éppen ösztönzően hat azoknak az iparágaknak a fejlődésére, amelyek az országban természetes feltételekkel bírnak. „Életre való iparágaink az egységes vámterület és a vám- és kereskedelmi szövetség ideje alatt nem hogy hanyatlottak volna, hanem ott, hol elég tőke és értelmiség állott rendelkezésre,... elég gyors haladásnak indultak.”[39]

---

[38] Az 1875. évi augusztus hó 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIV. Bp. 1878. 265.

A gazdasági közösség megújításában természetesen nemcsak gazdasági érdekek és érvek játszottak szerepet, hanem talán még nagyobb súllyal érvényesültek a közjogi és politikai szempontok. Az önálló vámterület hívei is tudomásul vették, hogy „ezen ügyek a dolgok mai állásában és hazánk specialis viszonyai között a közgazdasági politika keretéből kinőttek, és inkább a közjogi, vagy helyesebben mondva nemzetközi országászat szempontjából ítéltetnek meg”,[40] vagyis az elválás nagyobb gazdasági és politikai megrázkódtatások nélkül nem vihető keresztül, ezért készeknek mutatkoztak „a vámközösség alapján Ausztriával továbbra is szövetségre lépni, de csak oly szövetségre, a mely Magyarország anyagi érdekeinek megfelel és a mely, ha nem is fog gyors haladást előidézni, legalább megment bennünket a hanyatlástól”.[41]

Az 1878-ban törvénybe iktatott új kereskedelmi és vámszövetségben elért módosítások azonban nem feleltek meg még a kormánykörök mérsékelt várakozásainak sem. A fogyasztási adók elszámolása terén csak kisebb változások történtek, s – tekintettel az Európa-szerte jelentkező védővámos törekvésekre – bele kellett nyugodni az osztrák ipart védő vámok emelésébe is. A legfontosabb vívmány az ún. gyarmati árukra kivetett pénzügyi vámok némi emelése és a jegybank dualista átszervezése, Osztrák–Magyar Bankká alakítása volt.

A gazdasági kiegyezés következő megújítása – 1886–87-ben – korántsem kavart olyan viharokat, mint egy évtizeddel korábban. Az európai gabonaértékesítési válság tetőpontján, egykori európai piacainak fokozódó elzárkózása mellett a magyar mezőgazdaságnak és a már nagyra nőtt élelmiszeriparnak minden korábbinál fontosabb érdeke volt a Monarchia gyorsan bővülő fogyasztópiacának a maga számára való biztosítása, s ezt a balkáni agrártermékek fokozódó versenye mellett csak a vámközösség keretei között valósíthatta meg. Az államháztartás helyzetének javulása, a beruházási tevékenység megélénkülése, az iparfejlődés meggyorsulása átmenetileg elcsendesítette a közös vámterület ellenzőit. A következő lejáratkor, a századfordulón azonban minden korábbinál hevesebben lobbant fel a vita a Monarchia két fele közötti gazdasági kapcsolatok körül.

---

[39] Miniszteri előterjesztés a vám- és kereskedelmi szövetségről szóló törvényjavaslathoz. Az 1875-ik évi augusztus hó 28-ára kihirdetett országgyűlés főrendi házának irományai. VIII. Bp. 1878. 167., 171., 181.

[40] Mudrony Soma, Iparpolitikai tanulmányok a hazai ipar emelése tárgyában. Bp. 1877. 187–188.

[41] Simonyi Lajos báró beszéde 1878. január 29-én. Az 1875. évi augustus hó 28-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIV. 269.

A Monarchia két fele közötti gazdasági kapcsolatok alapja a megelőző évszázadok folyamán kialakult munkamegosztás volt egyfelől a fejlettebb, iparosodottabb osztrák és cseh területek, másfelől az elmaradottabb, mezőgazdasági jellegű Magyarország között. Az agrár-ipari munkamegosztás kialakulásában és megrögződésében korábban – sok egyéb tényező mellett – szerepet játszott a bécsi központi kormányszervek gazdaságpolitikája is. A kiegyezés után ilyen gazdaságpolitikai nyomásról többé nem lehetett szó, de a közös vámterületen belül érvényesülő szabad forgalom és verseny spontán módon is az agrár-ipari munkamegosztás fenntartása irányában hatott, bár a kapcsolatok szerkezetének fokozatos módosulása hosszabb távon jól megfigyelhető. Magyarország mindvégig túlnyomórészt ipari nyersanyagokat és élelmiszereket vitt ki a Lajtán túlra, s onnan ipari fogyasztási cikkeket hozott be. De míg az 1840-es években Ausztriába irányuló kivitelünknek 90%-a volt mezőgazdasági nyerstermék, addig az 1880-as évekre ez az arány 63%-ra csökkent, az ipari termékek részesedése pedig 35%-ra emelkedett, igaz, hogy az ipari kivitel fele élelmiszeripari termék és fűrészáru volt.

A közös vámterület hatásai kétségkívül ellentmondásosan érvényesültek a gazdaság különböző ágaiban, s a kapcsolat mindkét fél számára jelentett előnyöket, de hátrányokat is. Mivel a közös vámterületen – a tőkés verseny, a kereslet és a kínálat törvényszerűségeinek megfelelően – a tőke és a munkaerő oda áramlott, ahol a leghatékonyabban működhetett, a közös piac a Monarchia mindkét felében lehetőséget nyújtott arra, hogy érvényesülhessenek a természeti adottságokból és a megelőző történeti fejlődés eredményeiből származó komparatív előnyök. Mivel a két ország gazdasági szerkezete bizonyos mértékig kiegészítette egymást, vagyis komplementer jellegű volt, mindkét gazdaság arra az ágazatra fektethette a fejlesztés súlypontját, oda összpontosíthatta korlátozott erőforrásait, ahol az számára viszonylag előnyösebb és gazdaságosabb volt. A közösség elsődleges haszonélvezője tehát egy részről a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar, más részről pedig az osztrák–cseh könnyűipar volt. A kapcsolat hátrányait viszont éppen megfordítva a magyar könnyűipar és a lajtántúli mezőgazdaság és malomipar érezte leginkább. Mivel a közös vámterület elsősorban a magyar gazdaság hagyományos vezető ágainak fejlődését mozdította elő, s nemigen ösztönzött a gazdasági szerkezet korszerűsítésére, bizonyos fokig a már kialakult struktúra megrögződése irányában hatott.

A tőkés gazdaság és a rendszeres gazdasági növekedés megalapozásának időszakában a gazdasági közösség előnyei estek nagyobb súllyal a latba. A 35–40 milliós birodalom széles és gyorsan bővülő piaca egyik legfőbb ösztönzője volt a magyar mezőgazdaság gyors növekedésének és az élelmiszeripar fejlődésének, különösen az európai gabonaértékesítési válság évtizedeiben, midőn a vámkülföldi piacok fokozatosan bezárultak a magyar gabona- és lisztkivitel előtt. De megkönnyítette a gazdasági közösség a hiányzó vagy szűkében levő termelési tényezők pótlását, a korszerű hitelszervezet és szállítási hálózat kiépítését is. Ezekkel az elsődleges előnyökkel szemben kétségkívül másodlagosak voltak azok a hátrányok, amelyek főleg abból származtak, hogy a közös vámterületen a fejlettebb osztrák és cseh gyáripar versenye megnehezítette a magyar ipar bizonyos ágainak, elsősorban a tömegfogyasztási cikkeket gyártó könnyűiparnak a fejlődését. Ennek ellenére nem állíthatjuk azt, hogy a közös vámterület megakadályozta volna Magyarország iparosodását, hiszen a századfordulón az említett iparágakban is sor került az ipari forradalom nagyobb arányú kibontakozására, aminthogy a magyar mezőgazdaság versenye sem akadályozhatta meg a lajtántúli mezőgazdasági termelés fellendülését a 20. század elején. A közös vámterület – mint már említettük – fontos ösztönzője volt a kedvező feltételekkel rendelkező magyarországi iparágak (élelmiszeripar) növekedésének, s ugyancsak a széles birodalmi piac nyújtott lehetőségeket a századvégen kifejlődő új iparágaknak arra, hogy élhessenek a korszerű technika gazdaságos alkalmazása szempontjából oly fontos tömegtermelés, sorozatgyártás, iparági munkamegosztás és kooperáció előnyeivel.

A Monarchia két állama közötti gazdasági kapcsolatok jellegét tehát elsődlegesen két eltérő szerkezetű, egymást sok tekintetben kiegészítő gazdaság kölcsönös egymásra utaltsága határozta meg a széles birodalmi piac nyújtotta előnyök kölcsönös kihasználása jegyében. A két gazdaság komplementer jellegéből azonban bizonyos másodlagos ellentétek és súrlódások is származtak, elsősorban a külkereskedelmi és vámpolitikában, ahol a két különböző szerkezetű gazdaság érdekeit nem mindig volt könnyű egyeztetni és összehangolni.

A közös vámterület nagyon is eltérő gazdasági szerkezetű és fejlettségi szintű országokat és vidékeket kapcsolt össze. Erdély és még inkább Horvátország jóval elmaradottabb volt, mint Magyarország. Még nagyobb szintkülönbségek mutatkoztak a Lajtán túl, hiszen Ausztria keleti és déli országai (Galícia, Bukovina és Dalmácia) Magyarországnál is alacsonyabb fejlettségi szinten állottak. Ausztria nyugati területein az iparosodás már a 19. század első felében jelentős eredményeket ért el, s ezek az országok gazdasági szerkezetüket és fejlettségi szintjüket tekintve közelebb álltak Németországhoz, mint a Monarchia déli és keleti feléhez. A Monarchia

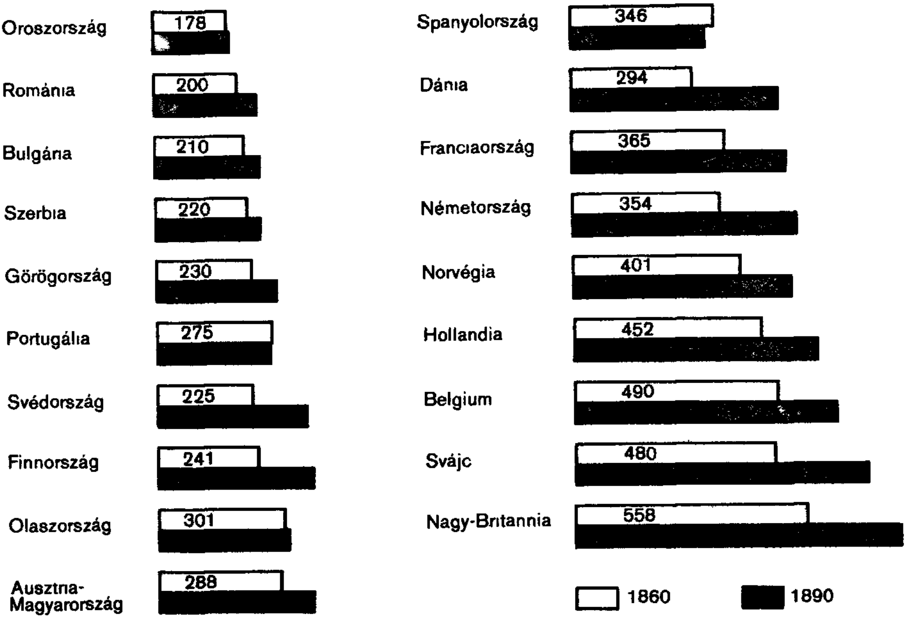

3. ábra

Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem Európa országaiban 1860-ban és 1890-ben (1960-as USA dollárban) nyugati felében, nagyjából azonos népességszám mellett, háromszor annyian (2,5 millió) dolgoztak a gazdaság modern, nem agrár szektoraiban mint Magyarországon (783 ezer). 1867 és 1890 között a Monarchia elmaradottabb déli és keleti országai gyorsabb ütemben fejlődtek, mint a lajtántúli országok, így a szintkülönbségek némiképp kiegyenlítődtek. Az Osztrák–Magyar Monarchia egészének gazdasági fejlettségi szintje a 19. század utolsó harmadában gyengén közepesnek számított Európa országai között.

A KÖZÖS PÉNZRENDSZER ÉS A JEGYBANK

A Habsburg-monarchia országai közötti gazdasági kapcsolatoknak a közös vámterület mellett a másik lényeges eleme volt az egységes pénzrendszer és a közös jegybank.

A 19. században világszerte az ércpénz-rendszer, a nemesfémvaluta volt az uralkodó. A pénzrendszer alapját képező valutafém a század közepéig általában az ezüst volt, esetleg az ezüst és az arany együtt (bimetallizmus). Tiszta aranyvalutát sokáig csak Anglia használt, de a század utolsó harmadában csaknem valamennyi fejlett és fejlődő tőkés ország áttért az aranyvalutára. Az ércpénz-rendszerben a valutafém nemcsak az általános értékmérő szerepét töltötte be, hanem tényleges forgalmi eszköz is volt. A forgalomban levő pénz nagyobb részét – a század végéig még a vezető tőkés országokban is – az ércpénz alkotta, amelynek névértéke azonos volt belső értékével, azaz az általa tartalmazott nemesfémmennyiség világpiaci árával. Az ércérték és a névérték azonosságát a valutafém korlátlan veretési szabadsága biztosította. Az ércpénzek mellett növekvő mértékben kerültek forgalomba bankjegyek is, ezeknek azonban – a korabeli pénzelméletek szerint elvileg teljes összegükben, a gyakorlatban csak jelentős részükben – fedezve kellett lenniük a jegybankok nemesfémkészlete által, s a jegybankok kötelesek voltak bankjegyeiket bármikor ércpénzre, illetve nemesfémre átváltani és megfordítva (ez volt az ún. készfizetés). A készfizetést a vezető tőkés országok jegybankjai csak kivételes esetekben – háborúk és válságok idején –, s csak rövid időre függesztették fel. Ami a fejlett tőkés országokban kivételes jelenség volt, az a Habsburg-monarchiában tartós állapottá, rendszerré vált.

Elvileg a Monarchia pénze is nemesfémvaluta volt, de itt a forgalomban levő pénzmennyiség túlnyomó részét nem az ércpénz alkotta, hanem a papírpénz, amely nem volt nemesfémkészlettel megfelelően fedezve, ezért a jegybank nem volt köteles azt ércpénzre vagy nemesfémre átváltani. A Habsburg-monarchia pénzrendszerének alapja az ún. osztrák érték volt, amely 1858-ban váltotta fel az 1753 óta használt konvenciós vagy pengő forintot. Az osztrák érték ezüstvaluta volt: 500 gramm 9/10 finomságú ezüstből 45 forintot vertek. Az ezüst forintost, valamint az ezüst és réz váltópénzt főleg a kiskereskedelmi forgalomban használták. Számottevő mennyiségben vertek aranypénzt is: főleg az ún. dukátot (4 forint 80 krajcár), valamint 10 és 20 frankos (4 illetve 8 forintos) érméket, amelyeket elsősorban a nemzetközi fizetéseknél használtak. Az üzleti életben csaknem kizárólag a papírpénz forgott: a jegybank által kibocsátott 10, 100 és 1000 forintos bankjegyek, valamint az állam által kibocsátott 1, 5 és 50 forintos államjegyek.

A bankjegykibocsátás monopóliumával a Habsburg-monarchiában az 1817-ben alapított osztrák nemzeti bank rendelkezett. A nemzeti bank részvénytársasági alapon szervezett magánintézet volt, amely a bankjegykibocsátás és az állam hiteligényeinek kielégítése mellett magánfeleknek is nyújtott hitelt, főleg váltóleszámítolás, továbbá kézizálog- és jelzálogkölcsönök formájában. A bank érckészlete 1848 tavaszán annyira megcsappant, hogy kénytelen volt felfüggeszteni a készfizetést, s azt – 1858–59 néhány hónapja kivételével – a Monarchia felbomlásáig nem is kezdte meg többé újra. Az állam 1848–49-ben, majd a krími és az 1859. évi olasz háború idején nagy összegű kölcsönöket vett fel a banktól, s ez fedezetlen, kényszerforgalmú bankjegyek nagyarányú kibocsátásával járt.

A birodalmi tanács 1862-ben törvénnyel szabályozta a bank és az állam viszonyát, s meghosszabbította a jegybank szabadalmát. Ez az ún. bankakta kísérletet tett a valuta helyreállítására. Előírta, hogy a jegybank nemesfémkészletén felül maximálisan 200 millió forint értékű fedezetlen bankjegyet tarthat forgalomban, de ennek is ún. bankszerű fedezettel kell bírnia a bank aktívái, azaz hitelei, követelései révén. Ezt az állapotot 1866-ra sikerült elérni: az állam – az állandósított 80 milliós adósság kivételével – visszafizette tartozásait a banknak, az pedig ezzel párhuzamosan csökkentette a bankjegyforgalmat és növelte érckészletét. A bankjegyforgalom 1860 végétől 1866 áprilisáig 475 millióról 338 millióra csökkent, a bank érckészlete pedig 89 millióról 138 millióra emelkedett, s így a tervek szerint 1867. január 1-én megkezdhette volna a készfizetést. Ez a szigorú deflációs politika a Monarchia gazdaságától jelentős áldozatokat kívánt, hiszen a pénzforgalom állandó csökkentése és a hitel megszorítása erősen korlátozta a beruházásokat, lassította a gazdasági növekedés ütemét, s a 60-as éveket a Monarchia számára a korabeli Európában egyedülálló depressziós időszakká tette. A valuta helyreállítása azonban e súlyos áldozatok árán sem sikerült, mert az 1866-os háború költségeinek fedezésére az állam ismét nem talált más lehetőséget, mint a papírpénzkibocsátást. Egy év alatt 300 millió forint névértékű államjegyet bocsátottak ki, s ezzel a papírpénzmennyiség 1866 áprilisától az év végéig 338 millióról 500 millióra, 1867 végéig pedig 575 millióra növekedett.

A valuta helyreállítása a kiegyezés után sem sikerült, jóllehet többször tervbe vették, s mindkét állam szigorú intézkedésekkel igyekezett a papírpénzforgalmat korlátozni, s nem is eredménytelenül. 1867 után sem Ausztria, sem Magyarország nem vett fel többé a jegybanktól hitelt, egyikük sem fordult hitelszerzés végett a bankópréshez. A jegybank szigorúan tartotta magát a bankakta előírásaihoz: a bankjegyforgalom mindvégig csak 200 millióval haladta meg az érckészletet. A forgalomban levő államjegyek összegét is törvényben maximálták. De a valuta rendezése csak úgy lett volna lehetséges, ha az államjegyeket kivonják a forgalomból, s az állam ennek megfelelően növeli a jegybank érckészletét, hogy az a fedezetlen államjegyeket most már fedezett bankjegyek kibocsátásával pótolhassa. Ilyen nagyszabású pénzügyi műveletet azonban a kiegyezést követő két évtizedben sem a Monarchia két államának deficittel küzdő háztartása, sem a nemzetközi hitelviszonyok nem tették lehetővé.

A forgalomban levő papírpénzmennyiséget szigorúan korlátozó valutapolitikának sikerült elhárítania az 1866–67. évi nagyarányú államjegykibocsátás miatt fenyegető inflációs veszélyt. Bár a forgalomban levő papírpénzmennyiség 1866 végétől 1873-ig évente átlagosan 5%-kal növekedett, ez megfelelt a depresszióból kilábaló és a tőkés korszak legviharosabb konjunkturális fellendülését megélő gazdaság tényleges igényeinek. Az 1873-as válság után a pénzforgalom évekre visszaesett, s csak 1882-ben érte el ismét a korábbi szintet, majd ettől kezdve lassan, de egyenletesen emelkedett.

Az 1880-as évek fellendülő tőkés gazdasága egyre inkább érezte a rendezetlen valuta hátrányait. Mivel a papírpénz kényszerforgalommal bírt, vagyis a jegybank nem volt köteles ezüstre átváltani, elértéktelenedett

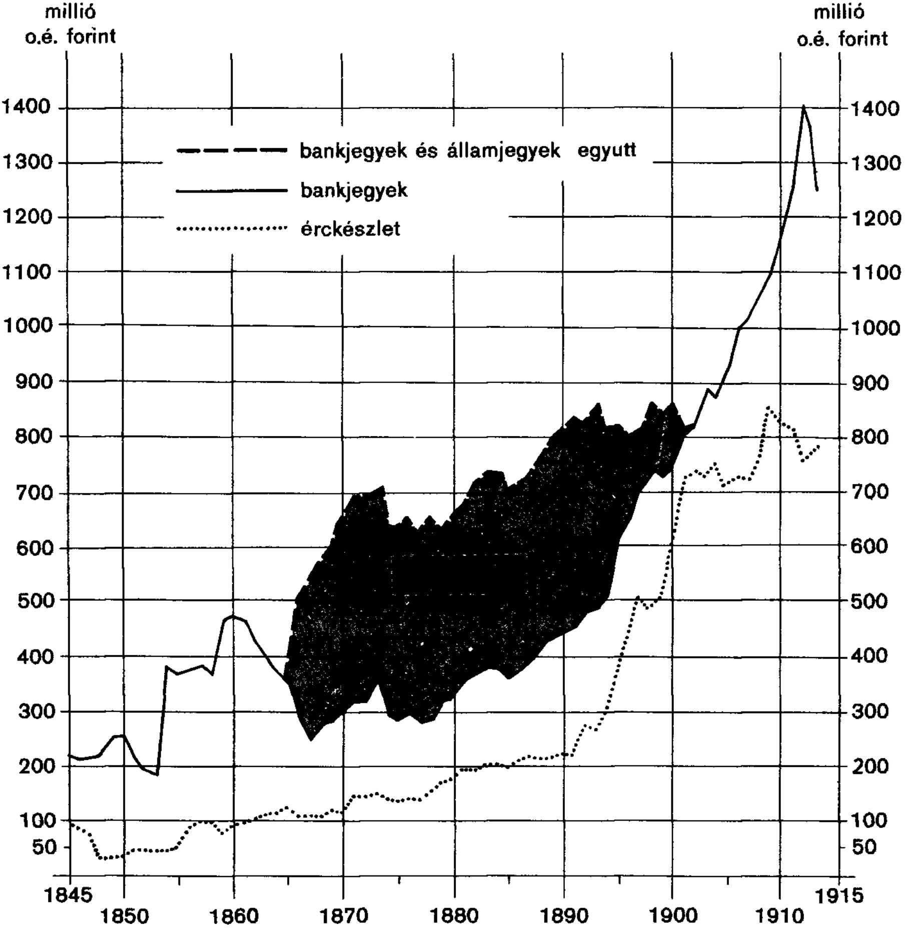

4. ábra
Papírpénzforgalom és a jegybank érckészlete az Osztrák–Magyar Monarchiában (1845–1913)

az ezüst- és aranyérmékkel szemben. Így jött létre az ún. ázsió, vagy felpénz, amely 1848 és 1878 közt állott fenn, s azt jelentette, hogy a forgalomban a papirpénzt csak bizonyos felárral váltották át ezüstpénzre. 1867-ben például 100 ezüstforintért papírban 124 forintot kellett adni, vagyis 100 papírforint csak 81 ezüstforintot ért. Az ázsió rövid időközökön belül is erősen ingadozott, s ez az üzleti életben rendkívül megnehezítette a kalkulációt, az előzetes számítást, növelte a kockázatot.

Az arany és az ezüst értékaránya a 19. század első két harmadában állandó volt, az 1870-es években azonban az ezüst gyorsan elértéktelenedett az aranyhoz képest. Ez azt eredményezte, hogy az ezüstforint ázsiója fokozatosan csökkent, majd 1878-ban meg is szűnt, sőt ezután értéke egyre inkább a papírforint alá szállott. Az ezüstpénz ércértéke a névérték alá esett, s az elértéktelenedett ezüst egész Európából a Monarchiába áramlott, ahol forinttá verették és átváltották az értékesebb papírpénzre. Ezért 1879-ben megszüntették az ezüst szabad veretését és az ezüstpénznek papírpénzre való kötelező átváltását. Ettől kezdve a Monarchiának ténylegesen papírvalutája volt, átválthatatlan és kényszerárfolyamú ezüst aprópénzzel és a nemzetközi fizetések számára vert aranyérmékkel.

Az 1879-es intézkedésekkel sikerült megakadályozni a forint elértéktelenedését, s árfolyamát függetlenítették az ezüst nagyarányú világpiaci áringadozásaitól és áresésétől. Az aranyázsió azonban természetesen továbbra is megmaradt: az 1879–1891-es évek átlagában 119 papírforintot kellett adni 100 aranyforintért. A papírforint árfolyama továbbra is erősen ingadozott névértéke és tényleges ércértéke között. Az állam és a jegybank pénzpolitikájának a fő célja az volt, hogy a forint árfolyamingadozásait mérsékelje, s ezt elsősorban a pénzkibocsátás szigorú korlátozásával igyekezett elérni. Ez a megszorító, a pénzforgalmat visszafogó valutapolitika kétségkívül megakadályozta a forint elértéktelenedését – árfolyama 1879 és 1887 között süllyedt, azután emelkedő irányzatot mutatott –, de ugyanakkor fékezően hatott a gazdasági fejlődésre, mert a pénzkínálat viszonylag lassú bővülése nem tartott lépést az ismét fellendülő tőkés gazdaság igényeivel. Az 1887-es banktörvény némiképp rugalmasabb pénzpolitikát tett lehetővé: ettől kezdve a forgalomban levő bankjegyek 2/5-ének kellett nemesfémmel fedezve lennie. A fedezetlen bankjegyek összege meghaladhatta a 200 milliót, de csak akkor, ha a kamatláb 5% fölé emelkedése jelezte, hogy a gazdaságnak erre valóban igénye van, mert a jegybanknak a többlet bankjegyek után 5%-os adót kellett fizetnie.

Időközben a Monarchia legfontosabb külgazdasági partnerei egymás után tértek át az aranyvalutára. Az aranyvalutának különösen a nemzetközi áru- és tőkeforgalomban voltak előnyei: a fix paritás, az éveken, sőt évtizedeken keresztül alig ingadozó váltóárfolyamok, a korlátlanul szabad átváltás és az általános elfogadás. Az arany teljesen szabad forgalma, átváltása és veretése mellett kialakult egy sajátos szabályozó mechanizmus, amely bizonyos automatikus egyensúlyt biztosított az aranyvalutájú országok egymás közötti áru- és tőkeforgalmában, fizetési mérlegeiben. Az aranyvalutájú országokkal szemben a Monarchia papírpénze egyfajta különleges lebegő árfolyamú valutát képviselt. Ez megnehezítette az áru- és tőkeforgalmat az aranyvalutájú országokkal, s különösen a gazdasági fejlődés szempontjából oly fontos tőkeimportot korlátozta. Így a Monarchia valutája miatt némiképp elszigetelődött a tőkés világgazdaságban, s nem tudott eléggé intenzíven bekapcsolódni a nemzetközi áru- és tőkeforgalomba. A megszorító pénzpolitika mintegy mesterségesen felértékelte a forintot, ez pedig gátolta a kivitelt, ösztönözte az importot. Érthető tehát, hogy a 80-as évek végén a magyar agrárkörök is a valutareform mellett foglaltak állást.

Az államháztartás egyensúlyának helyreállítása, a hazai és a nemzetközi hitelviszonyok javulása, a nemzetgazdaság gyorsuló növekedése megteremtették a reform objektív feltételeit. 1892-ben létrejött a törvény az új aranyvaluta, a korona behozataláról. Egy kilogramm finom aranyból 3280 koronát vertek, vagyis egy korona 0,304878 gramm aranyat tartalmazott. Egy osztrák értékű forintot két koronával tettek egyenlővé. 1900. január 1-től a korona volt az egyedüli törvényes fizetőeszköz. A fedezetlen államjegyeket fokozatosan kivonták a forgalomból, az Osztrák–Magyar Bank nemesfémkészletét annyira megnövelték, hogy a bankjegyforgalom 60–70%-ban érccel volt fedezve, a kötelező készfizetések felvételére azonban nem került sor.

A kiegyezés a jegybankról nem intézkedett, csupán azt mondotta ki, hogy a pénzrendszer a „közös érdekű” ügyek közé tartozik. Magyarországnak elvileg jogában állt önálló jegybankot felállítani. A magyar kormány és törvényhozás nem ismerte el az 1862. évi bankakta jogérvényességét, de ideiglenesen tudomásul vette a fennálló viszonyokat. Az osztrák és a magyar pénzügyminiszter 1867. szeptember 12-én Vöslauban megállapodást írt alá, amelyben az utóbbi kötelezte magát, hogy mindaddig, míg a két ország kölcsönös egyezménnyel nem rendezi a Monarchia valutaügyét, Magyarországon nem állítanak fel külön jegybankot, s fenntartják az osztrák nemzeti bank bankjegyeinek kényszerforgalmát, de ugyanakkor azt kívánta, hogy a bank elégítse ki Magyarország hiteligényeit, létesítsen újabb fiókokat, s azokat a kereskedelmi forgalom igényeinek megfelelő dotációval lássa el.

Az osztrák nemzeti bank eleinte igyekezett eleget tenni a magyar kormány kívánságainak: a magyarországi fiókok számát ugyan nem szaporította, de dotációjukat 1867 és 1869 között 9 millió forintról 36 millióra emelte. Az 1869. évi válság idején azonban jelentősen megszorította a hiteleket, s ettől kezdve magyar politikai és gazdasági körökben egyre több panasz hangzott el a bank tevékenységével szemben. Az ellenzék önálló jegybank felállítását követelte, de az országgyűlés határozata alapján 1870 tavaszán megtartott bankankéton a megkérdezett szakértők többsége azon a véleményen volt, hogy ez – az adott pénz- és hitelviszonyok között – komoly nehézségekbe ütközik, s azt javasolta, hogy a bank szabadalmát annak lejártáig (1876-ig) ismerjék el, és a kormány kíséreljen meg ideiglenes megállapodásra jutni a bank vezetőivel. A magyar kormány az országgyűlés határozatának megfelelően 1872 folyamán tárgyalásokat folytatott az osztrák nemzeti bank igazgatóságával és az osztrák kormánnyal a bankkérdésnek a magyar érdekeknek megfelelőbb rendezéséről, e tárgyalások azonban nem jártak eredménnyel. Ezért ismételten tervbe vették egy önálló magyar jegybank létesítését, de e tervek megvalósítása sem sikerült, s az 1873-as nagy válság után le is kerültek a napirendről. Végül is hosszas és viharos tárgyalások után 1878-ban sor került a jegybank szervezetének a dualizmus viszonyainak megfelelő átalakítására. Az így létrejött Osztrák–Magyar Bank a következő években jelentősen növelte magyarországi fiókjainak számát és azok dotációját, s a banküagy hosszabb időre nyugvópontra jutott.

3. A SZOLGÁLTATÓ ÁGAZATOK FEJLŐDÉSE

A TŐKÉS HITELSZERVEZET KIALAKULÁSA

A tőkés gazdaság fejlődésében fontos stratégiai szerepet töltenek be a hitelintézetek. Összegyűjtik és a beruházók felé közvetítik a megtakarításokat, ellátják a tőkés vállalatok különféle pénzügyi szolgáltatásait, növelik a forgalomban levő fizetőeszközök mennyiségét (értékpapírok, váltók, csekkek). Általában nem pusztán passzívan követik a pénzügyi szolgáltatások iránti igény növekedését, hanem új pénzügyi intézmények és technikák meghonosításával aktívan is előmozdítják a tőke felhalmozását és mobilizációját, ösztönzik a megtakarításokat és a beruházásokat, s maguk is közvetlenül részt vesznek különféle tőkés vállalkozások alapításában, sőt nem egy esetben kezdeményezik is azokat. Elmaradott, tőkeszegény országokban a külföldi tőke közvetítésével és a fejlett országok pénzügyi újításainak átültetésével nagymértékben elősegíthetik a tőkeképződést. Ilyen körülmények között érthető, hogy a tőkés gazdaság nagyobb arányú kifejlődésének és a gazdasági növekedés rendszeressé válásának hazánkban is egyik legfontosabb előfeltétele volt a korszerű hitelszervezet kialakulása, amely a kiegyezés után szinte ugrásszerű lendülettel vette kezdetét.

A kiegyezés megkötésekor mindössze 84 hitelintézet működött az országban: 4 bank, 1 földhitelintézet, 57 takarékpénztár és 22 hitelszövetkezet; ezekhez csatlakozott az osztrák nemzeti bank 6 fiókja és a Creditanstalt pesti fiókja. Ez utóbbiakon kívül nagyobb szabású hazai intézet csak az 1841-ben alapított Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, az 1839-ben létesült Pesti Hazai Első Takarékpénztár, valamint az 1862 óta működő Magyar Földhitelintézet volt. Vidéken csak a Pozsonyi Első Takarékpénztár (1842) volt jelentősebb intézmény. Az összes hazai hitelintézet saját tőkéje nem érte el a 7 millió forintot, összes vagyonuk pedig 85 millió forint körül volt.

A kiegyezés körüli években az átmeneti pénzbőség és a felszabaduló vállalkozási kedv nagyon kedvezett a hitelintézetek létrejöttének. 1867-ben 22, 1868-ban 49, 1869-ben 91, 1870-ben 80 új hitelintézet alakult, s évente átlagosan 7 millió forintot fektettek hitelintézetek alapításába. A fővárosban külföldi bankok és tőkéscsoportok alapítottak nálunk valóságos óriásnak számító intézeteket. A bécsi Creditanstalt, az osztrák Rothschildok bankcsoportja alapította – magyar nagybirtokosok és nagytőkések közreműködésével – 1867-ben a Magyar Általános Hitelbankot. Angol tőke, közvetlenül a bécsi Angol–Osztrák Bank alapítása volt 1868-ban az Angol–Magyar Bank, majd az Erlangen Bankház és a Franko–Osztrák Bank hozta létre 1869-ben a Franko–Magyar Bankot. Ugyancsak az Erlangen Bankház alapította – a Franko–Magyar Bank közreműködésével – 1871-ben és 1872-ben a Magyar Általános Földhitel Rt.-t és az Általános Municipális Hitelintézetet. Az említett 5, külföldi tőkével alapított nagybank 47 millió forint tőkéje az 1872 végén fennállott 557 hazai pénzintézet összes alaptőkéjének 58%-át képviselte. Az 5 bankóriáshoz képest egyelőre szerényebb keretek között kezdte működését 1869-ben a Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank (a Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft alapítása), valamint a hazai tőkével létesült Magyar Jelzálog-Hitelbank. A fővárosi nagybankok mindjárt létrejöttük után egy sor kisebb vidéki bankot is alapítottak.

E nagybankok alapításával „régi bankjaink mellett, melyek a szűkebb értelemben vett banküzletekre szorítkozva csak a helyi ipar és kereskedelem hitelszükségletének kielégítésével foglalkoztak, a bankoknak egy új, hazánkban addig ismeretlen faja honosult meg, a crédit mobilier-féle intézetek”.[42] A korszerű tőkés nagybanknak ez a típusa a saint-simonisták gondolatvilágában gyökerezett, akik a bankárokat tekintették a modern gazdasági élet igazi irányítóinak, valamennyi szektor tevékenységét koordináló vezéreinek. Az új banktípus klasszikus példája a Péreire testvérek által 1852-ben alapított párizsi Crédit Mobilier volt, de még az 1850-es években elterjedt Németországban és Ausztriában is. A részvénytársasági formában szervezett korszerű „forgalmi bank” – elsősorban saját tőkéire és a külföldi nagybankoktól kapott hitelekre támaszkodva – a hagyományos és szorosan vett banktevékenységen kívül a tőkés gazdasági tevékenység valamennyi ágával foglalkozott: értékpapírok adásvételével, tőzsdei üzletekkel, adóslevelek és kötvények kibocsátásával, állami és községi kölcsönök elhelyezésével, hitelintézetek, ipari, kereskedelmi, vasúti vállalkozások alapításával, finanszírozásával, ilyen vállalatok számára hosszú vagy rövid lejáratú hitel közvetítésével, ingatlanok vételével és adásával, sőt áruüzlettel is.

Míg a budapesti nagybankok alapítása a külföldi tőke nagyarányú behatolását jelzi, addig a vidéki takarékpénztárak elszaporodása a belső tőkeképződés meggyorsulására mutat. Takarékpénztáraink jellege és funkciója azonban gyökeresen átalakult, s eltért a külföldi takarékpénztárakétól. Míg ez utóbbiak nem üzleti vállalkozások, hanem állami és községi ellenőrzés alatt álló humanitárius jellegű intézmények, amelyeknek célja az alsóbb néposztályok megtakarításainak ösztönzése, gyűjtése és gyümölcsöztetése, s különféle jótékony és közhasznú célok előmozdítása, addig a mi takarékpénztáraink az 1867 előtt fennállott korlátozásoktól és hatósági ellenőrzéstől szabadulva, nyerészkedő közkereseti vagy részvénytársaságokká alakultak át, amelyek a banküzlet valamenynyi ágával foglalkoztak, s minél nagyobb osztalék fizetésére törekedtek. „Nálunk a takarékpénztárak tulajdonképen letéti bankok, melyekben sokkal kisebb szerepet játszanak az alsóbb néposztályok apró megtakarításai, mint a nagyobb tőkék, nevezetesen a rövid időre felszabadult üzleti forgó tőke. A szövetkezetek tekintélyes része sem felel meg nevének, s a helyett, hogy tagjainak hitelképességét igyekeznék fokozni s megszerezni számukra a szükséges hitelt, csak a nagy nyereségre spekulál, épúgy, mint a részvénytársulati alapon nyugvó hitelintézetek.”[43]

---

[42] VARGHA GYULA, A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp. 1896. 364.

Az 1869-es hitelválság, majd a porosz–francia háború átmenetileg lelassította a hitelintézetek szaporodását, de 1872–73-ban ismét magasra szökött az alapítási láz: 1872 januárja és 1873 májusa között 203 új bank és takarékpénztár alakult.

A tőkés pénz- és hitelpiac hatalmas arányú kibővülését jelzik az 1866 és 1873 közötti növekedés tényei: 6 és fél esztendő alatt 564 új hitelintézet létesült. A hitelintézetek saját tőkéje 93 millió forinttal, idegen tőkéje pedig több mint 150 millióval növekedett: a hitelintézetek által összegyűjtött és elosztott tőkék összege évente átlagosan 35–40 millióval emelkedett.

Ennek a szédületes iramú fejlődésnek egy csapásra véget vetett az 1873. májusi bécsi, majd pesti tőzsdeválság. 1873-ban 22 bank számolt fel, a következő 6 évben ezt 28 újabb bankbukás követte. Az óriásbankok közül csak a Hitelbank élte túl a válságot, a többit – vidéki alapításaikkal együtt – a nagy veszteségek felszámolásra kényszerítették. A bankok alaptőkéje 1873 és 1879 között 56 millióról 27 millióra csökkent. A súlyos veszteségek fő forrása a forgalmi bankok esetében a tőzsdei spekuláció, az ingatlanspekuláció és a kockázatos, megalapozatlan „gründolások” összeomlása volt. A takarékpénztárak viszonylag jól átvészelték a válságot: fejlődésük ugyan évekre megállt, de mindössze 14 szűnt meg közülük, s tőkeállományuk sem csökkent.

---

[43] Magyarország gazdasági statisztikája. Szerk. Láng Lajos. Bp. 1887. 639.

A válságot 6 évig tartó stagnálás követte, és csak 1880-tól vett ismét új lendületet a hitelrendszer fejlődése. Egy évtized alatt 172 új bank és takarékpénztár, 336 szövetkezet alakult. Az intézetek saját tőkéje 78 millióval, idegen tőkéje pedig közel 350 millió forinttal növekedett, a bankok által kezelt össztőke tehát évente átlagosan 42–43 millióval gyarapodott.

Az új fellendülés szoros összefüggésben volt a nemzetközi tőke- és pénzpiacon az 1880-as években mutatkozó pénzbőséggel, ami egyrészt az elhelyezést kereső tőkék mennyiségének növekedésében, másrészt a kamatláb csökkenésében és a hitelszerzés feltételeinek javulásában nyilvánult meg. Ismét jelentős összegű francia tőke áramlott a Monarchia gazdaságába, s ehhez a 80-as évek második felében a német tőke is csatlakozott. Bontoux párisi bankár intézete, az Union Générale Bécsben megalapította az Österreichische Länderbankot, Budapesten pedig 1880-ban a Magyar Vasúti Bankot, amelynek helyét 1881-ben a 10 millió forint befizetett tőkével induló Magyar Országos Bank vette át, erős konkurrenciaharcot indítva a Rothschild-csoport ellen. A bank azonban 1887-ben megbukott.

Vezető nagybankunk ezekben az években az egész Közép-Európát behálózó Rothschild-csoport tagjaként a Hitelbank, amelyet 1878 óta a Creditanstalt prágai fiókjának éléről Budapestre került Kornfeld Zsigmond irányít. A Hitelbank a magyar állam bankára: lebonyolítja az államkölcsönök kibocsátását, elhelyezését és konvertálását. Az 1880-as években már jelentős ipari érdekeltségei vannak, s maga is több iparvállalatot alapít. Az 1880-as években zárkózott fel mellé a Kereskedelmi Bank, amely Lánczy Leó vezetésével hagyományos stílusú helyi intézetből korszerű nagy forgalmi bankká fejlődött, s különösen a balkáni államokban fejtett ki egyre szélesebb körű üzleti tevékenységet. A Magyar Jelzálog-Hitelbank a községeknek és törvényhatóságoknak nyújtott hosszú lejáratú kölcsönöket vezette be, s ezek fedezésére kibocsátott kötvényeit nagyrészt külföldön helyezte el. A Leszámítoló Bank fő üzletága közraktárak alapítása és a gabonakivitel finanszírozása volt.

A gyorsan kiépülő hitelszervezet a gazdaság tőkés szektorának igényeit szolgálta ki. A paraszt és a kisiparos magántőkésektől vagy a kisebb vi-

12. táblázat

A budapesti nagybankok fejlődése (1869–1890)

Bankok	Alaptőke (millió forint)			Össztőke (millió forint)	
	1869	1880	1890	1880	1894
Magyar Általános Hitelbank (1867)	6,0	10,0	10,0	32,6	72
Pesti M. Kereskedelmi Bank (1841)	1,5	2,5	8,0	19,4	151
Leszámítoló Bank (1869)	0,5	2,0	10,0	5,0	45
M. Jelzálog-Hitelbank (1869)	0,6	0,7	10,3	2,6	160
Pesti Hazai Első Takarékpénztár (1839)	1,0	2,4	4,0	68	169
Magyar Földhitelintézet (1862)				80	149
Összesen	9,6	17,6	42,3	208	746
Valamennyi hitelintézet %-ában	36	23	37	40	45

déki takarékpénztáraktól szerezhetett hitelt. „Egyik olyan drága volt, mint a másik. A tőkések telhetetlensége határt nem ismert, a kis vidéki intézetek jó része pedig versenyezett a magán tőkepénzesekkel az uzsoráskodásban. Az is gyakori eset volt, hogy az ily intézetek hitelét egy kis számú befolyásos csoport merítette ki s busás kamatra adta a föld népének."[44] A vidéki takarékpénztárak az 1870-es évek második felében 10–12%-os kamatra adtak hitelt. 1879-ben állami támogatással megalakult a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, ez azonban nem a parasztok, hanem a középbirtokosok hiteligényeit elégítette ki jelzálogkölcsöneivel. 1886-ban az OMGE kezdeményezésére és Pest megye anyagi támogatásával megindult az ún. Raiffeisen-típusú községi hitelszövetkezetek szervezése, amelyek célja már valóban a kisemberek hitelproblémáinak megoldása volt. A mozgalom hamarosan átterjedt más megyékre is, s az 1890-es években már országos méretekben szerveződött. Ugyancsak a kisemberek pénzügyi kiszolgálása volt a célja az 1886-ban alapított Postatakarékpénztárnak is, amely elsősorban kis betéteket fogadott el, s azokat értékpapírokba – főleg államkölcsönökbe – fektetve gyümölcsöztette, s ellátta a kisiparosok és kiskereskedők csekk- és átutalási forgalmának lebonyolítását.

---

[44] VARGHA GYULA, i. m. 419.

13. táblázat

A hitelszervezet fejlődésének mutatói Magyarországon (1866–1890)

	1866	1873	1880	1890	Index (1866=100)
Bankok	4	123	108	172	4300
Takarékpénztárak	58	300	318	457	788
Földhitelintézetek	1	6	6	5	500
Hitelszövetkezetek	22	208	250	591	2686
Hitelintézetek száma összesen	85	637	682	1225	1441
Alaptőke (millió Ft)	3,3	91,7	75,1	121,7	3688
Tartalékalapok (millió Ft)	3,6	8,1	21,2	105	2917
Saját tőke összesen (millió Ft)	6,9	99,8	96,3	226,7	3286
Betétek (millió Ft)	63,0	187,5	313,3	554,8	881
Záloglevél-állomány (millió Ft)	14,3	53,6	84,5	178,5	1248
Váltótárca (millió Ft)	23,0	103,2	157,2	283,5	1233
Jelzálogkölcsönök (millió Ft)	42,4	132,4	187,9	384,7	907
Előlegek (millió Ft)	5,6	23,1	17,6	51,8	925
Értékpapírtárca (millió Ft)	3,1	29,2	84,5	108,1	3487
Tiszta nyereség (millió Ft)			10,8	18,8	

A hitelrendszer a kiegyezés utáni évtizedekben a gazdaság leggyorsabb ütemben fejlődő szektora volt: az intézetek száma 85-ről 1225-re, az általuk összegyűjtött és újra elosztott tőkék összege pedig 85 millióról 1,2 milliárd forintra növekedett 1867 és 1890 között. E gyors növekedést egyrészt a tőkeszegény országban kibontakozó tőkés fejlődés rendkívül nagy hiteligénye, másrészt a külföldi tőke beáramlása és a belső felhalmozás meggyorsulása magyarázza. A korszerű tőkés hitelszervezet ily nagyarányú és gyors kialakulása lehetővé tette, hogy a növekedés útjára lépő gazdaságunk áthidalja a belső tőkeképződés elégtelen voltából származó nehézségeket.

Bármilyen jelentős is volt a külföldi tőke, az osztrák, francia és német nagybankok szerepe modern hiteléletünk, elsősorban a főváros nagy forgalmi bankjainak létrehozásában és fejlesztésében, az 1880-as évekre már a hazai hitelszervezet önállósulása jellemző. Mint a Kereskedelmi Bank történetírója megállapítja: „a bank, mely első korszakában (1881 előtt) az osztrák hiteléletnek járszalagán lógott, második korszakában (1881 és 1892 között) kiszabadul Ausztria gyámkodása alól, harmadik korszakában (1892 után) nemzetközi feladatokra vállalkozik",[45] s a többi fővárosi nagybankkal – elsősorban a Hitelbankkal – együtt számottevő tényezőjévé válik a tőkés Európa nemzetközi pénzügyi életének.

A hitelintézetek által kezelt tőke több mint 80%-ban ún. idegen tőke volt, vagyis betétekből, értékpapírok elhelyezéséből, valamint más bankoktól nyert hitelekből származott. A saját tőkén belül egyre növekvő jelentőségre tettek szert a tartalékalapok, amelyek lehetővé tették, hogy az intézetek átvészeljék a pénzpiac válságait, megrendüléseit. A tartalékalapokat a tiszta nyereségből dotálták. A nyereség a bankoknál 1867 és 1873 közt, valamint az 1880-as években meghaladta a befizetett tőke 10%-át, a takarékpénztáraknál pedig 25–30%-ra rúgott, mert ez utóbbiak viszonylag csekély (10%-nyi) saját tőkével dolgoztak.

Az idegen tőkék fő forrása a takarékbetét volt (még 1890-ben is közel 60%), de egyre növekedett az intézetek által kibocsátott értékpapírok (záloglevelek, kötvények) szerepe az idegen tőkék beszerzésében. Míg a betétek révén a hitelintézetek a hazai megtakarításokat vonták magukhoz, addig zálogleveleiket és kötvényeiket túlnyomórészt külföldön helyezték el, s ezzel az államkölcsönök mellett a külföldi tőke legfontosabb közvetítőivé váltak. Hitelszervezetünk egészének sajátosan és szinte kizárólagosan tőkés jellegét mutatja az a tény, hogy az 1000 lakosra jutó takarékbetétkönyvek száma nálunk volt a legkisebb, az egy könyvre eső betétösszeg pedig a legnagyobb Európában.

A hitelintézetek fejlődése szoros kapcsolatban állt a kapitalizálódó mezőgazdaság hitelellátásával, legfontosabb üzletáguk ennek következtében a jelzálogkölcsön volt. A jelzálogkölcsönök állománya az aktívák egyharmadát tette ki. A jelzálogkölcsönök több mint 70%-át földbirtokra

---

[45] HEGEDÜS LÓRÁNT, A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története. II. 1898–1917. Bp. 1917. 122.

– főleg nagy- és középbirtokokra – adták, kisebb részét pedig bérházakra. A jelzálogállományon belül növekedett a hosszú lejáratú, részletekben visszafizethető és felmondhatatlan kölcsönök részaránya. A jelzálogkölcsönök feltételeinek javulása szoros összefüggésben volt a záloglevelek elterjedésével. A takarékpénztárak betétállományukból nyújtottak jelzálogkölcsönöket, így azokat nem köthették le hosszú időre, s fenntartották maguknak a felmondás és az egy összegben való visszafizetés lehetőségét, ez pedig a beruházó földbirtokosok számára kedvezőtlen volt. Az Osztrák–Magyar Bank, a földhitelintézetek, valamint a nagyobb bankok a beérkező kölcsönigényeknek megfelelő összegben fix kamatozású zálogleveleket bocsátottak ki, s azokat rendszerint a külföldi tőkepiacokon helyezték el. A zálogleveleket, a jelzálogkölcsön törlesztésével párhuzamosan sorsolás útján váltották vissza. 1890-ben 13 záloglevél-kibocsátó intézet működött az országban.

A hosszú lejáratú beruházási hitel másik formája az 1880-as években meghonosodott községi és törvényhatósági kölcsön volt, amelyhez a szükséges tőkét a záloglevél-kibocsátó intézetek kötvények elhelyezése révén szerezték be, szintén túlnyomórészt külföldön.

Növekvő tendenciát mutat a hitelintézetek közreműködése a tőkés kereskedelmi és iparvállalatok rövid lejáratú hitellel, forgótőkével való ellátásában, forgalmuk, bővítésük finanszírozásában: ezt jelzi a váltótárca, az előlegek, a folyószámlahitelek, valamint az értékpapírtárca gyors növekedése és növekvő részaránya a hitelintézetek aktívái közt.

A SZÁLLÍTÁS FORRADALMA

Mint ismeretes, modern ipargazdaság nem lehetséges megfelelő infrastruktúra nélkül. Infrastruktúrának nevezzük azoknak a gazdasági feltételeknek az együttesét, amelyek közvetlenül nem vesznek részt a termelési folyamatban, de annak alapját, előfeltételét képezik, közvetve befolyásolják a termelés fejlesztésének lehetőségeit, megszabják annak kereteit, határait. Ide tartozik mindenekelőtt a közlekedési és hírközlési hálózat: az utak, a vasutak, a víziutak, a hidak, a kikötők, a posta, a távíró- és távbeszélőhálózat; az ármentesítő és árvízvédelmi berendezések, a belvizek levezetésére szolgáló csatornák, az öntözőberendezések, valamint a modern urbanizáció elemei: a vízvezeték- és csatornahálózat, a gázellátás, a közvilágítás, a közúti vasutak stb. A korszerű infrastruktúra felépítése a nagyipar létrejöttének egyik legfontosabb előfeltétele, így érthető, hogy a gazdasági növekedés kezdeti, megalapozó szakaszában nálunk is igen fontos szerepet játszott. A rendelkezésre álló erőforrások, a gazdaságba beruházott összegek nagyobb részét erre a célra fordították, hiszen hazánk ebben a tekintetben különösen elmaradt a fejlett országok mögött. Az infrastruktúra építésében fontos és közvetlen szerepet vállalt az állam, s a külföldi tőke zöme is ide áramlott.

Az infrastruktúra fejlesztésének hazánkban a 19. század második felében két súlyponti területe volt: az egyik a vasútépítés, a másik a vízépítés: a folyók szabályozása, az ármentesítés, a belvizek levezetése. Mindkét munka az 1840-es években vette kezdetét, s mintegy másfél milliárd forintnyi tőke és szinte mérhetetlen emberi munka befektetésével fél évszázad alatt gyökeresen átalakította hazánk tájainak külső képét, természet- és gazdaságföldrajzi arculatát.

A 19. század második fele világszerte a közlekedés és szállítás forradalmi átalakulásának időszaka. 1860 és 1890 között több mint félmillió km vasútvonal épült, s évente átlagosan 17 000 km új vonalat adtak át a forgalomnak. Az európai kontinens országainak iparosodása a század derekán a vasútépítésekkel a legszorosabb kölcsönhatásban ment végbe.

Hazánkban elsősorban az agrárkivitel érdekei ösztönözték a vasútépítéseket az 1850-es és 60-as években. A kiegyezéskor üzemben álló 2160 km vasútvonalunk az Alföld gabonatermő területeit kapcsolta össze Béccsel és a trieszti kikötővel, s rajtuk keresztül a világpiaccal. Az ország északi és keleti részeinek még nem volt vasútja. Iparvidékeink közül csak az Osztrák Államvasúttársaság krassó-szörényi nehézipari üzemei rendelkeztek vasúti összeköttetéssel. Vasútvonalaink 97%-a 3 nagy magántársaság tulajdonában volt: a Bécs felé vezető vonalakat az Osztrák Államvasúttársaság, a trieszti vonalat a Délivasút birtokolta, míg a tiszántúli vonalakat a Tiszai Vasút Társaság építette ki. Az első két társaság francia és osztrák tőkések alapítása volt, a harmadikban külföldi tőkéscsoportok mellett magyar nagybirtokosok is közreműködtek.

Magyarország az abszolutizmus korából az osztrák vasutak kiegészítő részét képező vasúthálózatot és az állami kamatbiztosítással egybekötött magánvasutak rendszerét örökölte. Az új kormány vasútpolitikai terve – amelyet Mikó Imre közlekedés- és közmunkaügyi miniszter dolgozott ki

A magyarországi vasúthálózat fejlődése.

1857

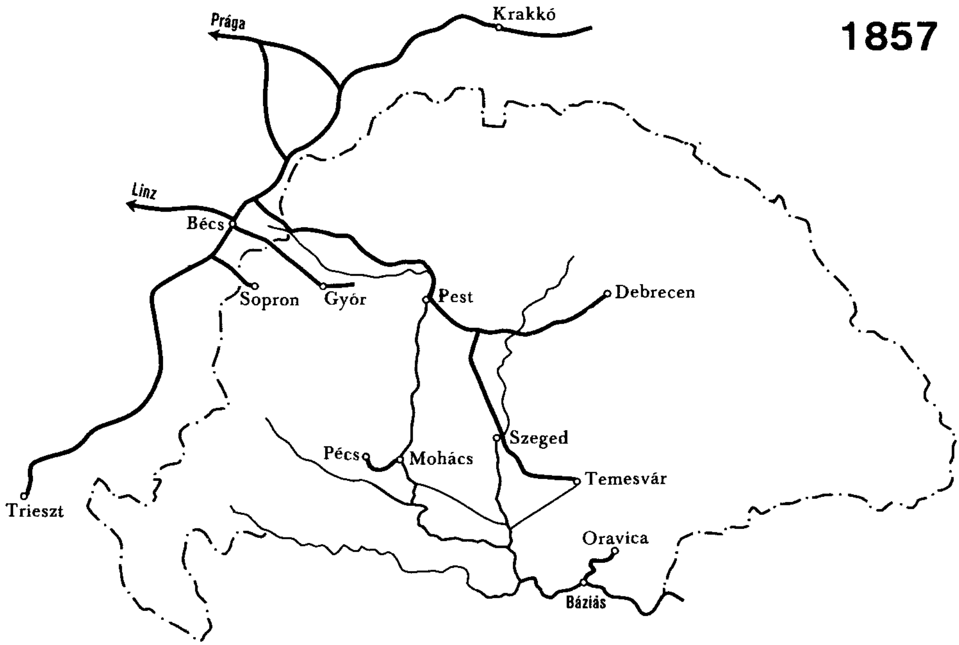
Krakkó
Prága
Linz
Bécs
Sopron
Győr
Pest
Debrecen
Pécs
Mohács
Szeged
Temesvár
Trieszt
Oravica
Báziás

1867

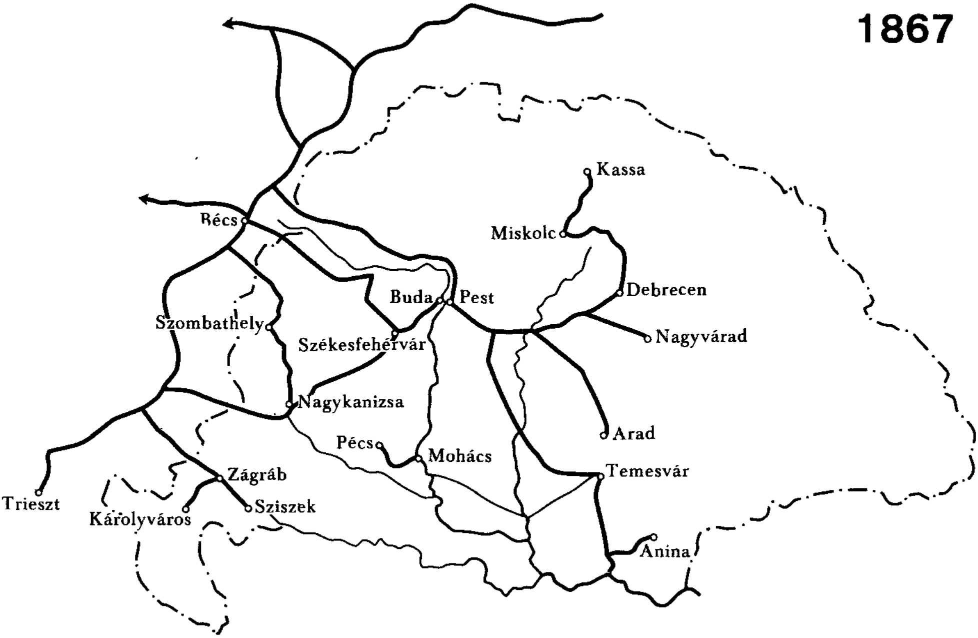
Kassa
Miskolc
Bécs
Debrecen
Buda
Pest
Nagyvárad
Szombathely
Székesfehérvár
Nagykanizsa
Arad
Pécs
Mohács
Temesvár
Zágráb
Trieszt
Károlyváros
Sziszek
Anina

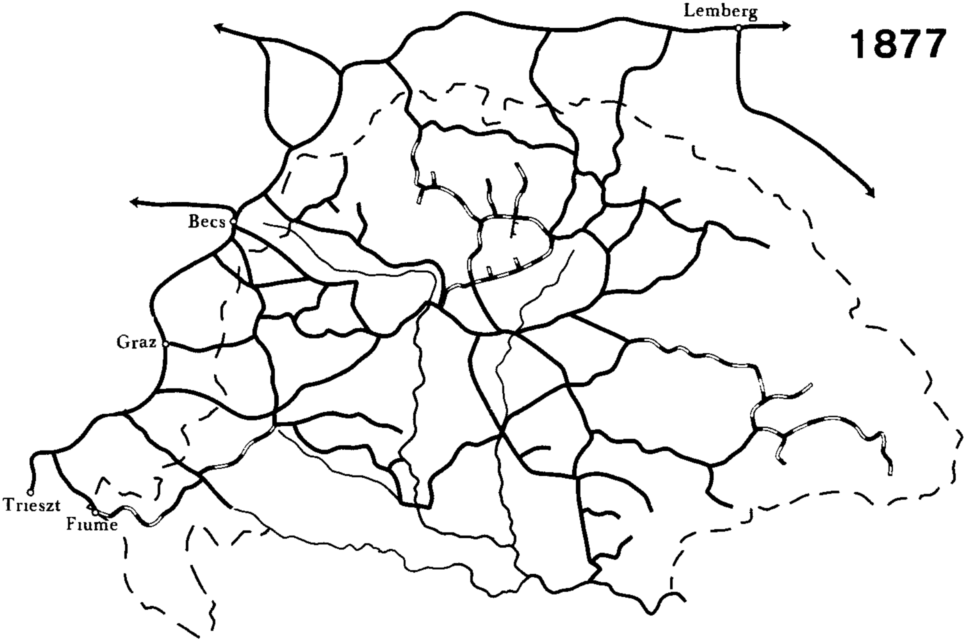
Lemberg
1877
Becs
Graz
Trieszt
Fiume

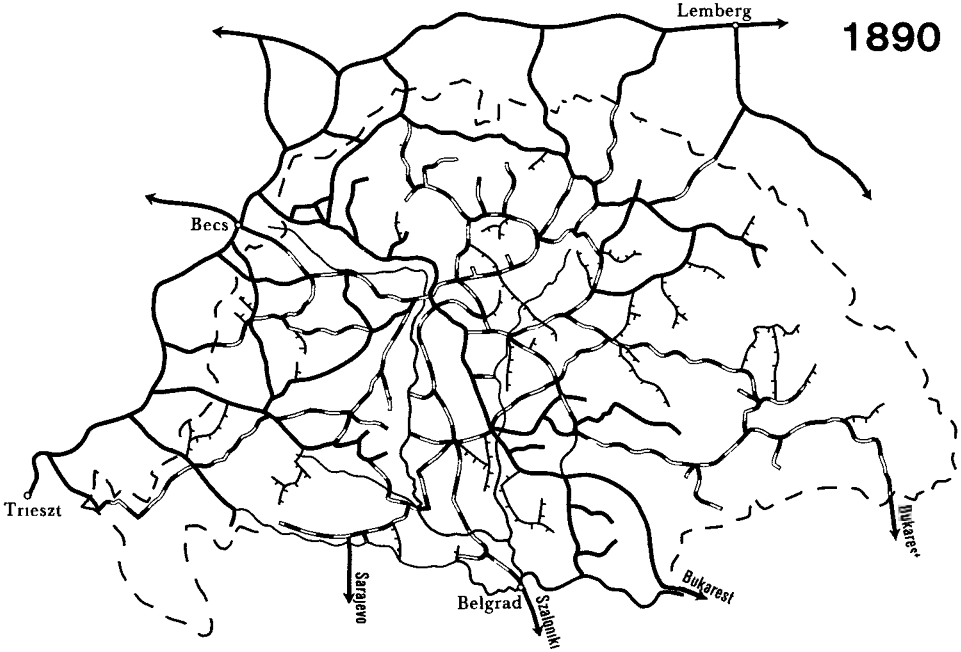
Lemberg
1890
Becs
Trieszt
Sarajevo
Belgrad
Szaloniki
Bukarest
Bukarest

Jelmagyarazat:

Orszaghatar

hajozhato folyo,
rendszeres gozhajojarattal

magantarsasagok vasutvonalai

Magyar Allamvasutak vonalai

helyi erdeku vonalak

1867-ben – visszatért Széchenyi és az 1862-es OMGE-emlékirat koncepciójához: Budapestet kívánta a vasúthálózat központjává tenni, s a nyugati összeköttetés mellett kívánatosnak tartotta a Fiume, Galícia és a Balkán felé vezető vonalak megépítését. A fő cél, hogy hazánk minél rövidebb idő alatt minél több vasúttal bírjon, s hogy a vasutak minél olcsóbbak legyenek. A kiegyezés után kibontakozó nagy vasútépítési láz e cél első felét megvalósította, a vasúti szállítás drágasága miatt azonban még sokáig hangzottak el panaszok.

1867 és 1873 között 4100 km új vasútvonal épült, évi átlagban 585 km, s ténylegesen mintegy 400 millió forintot, évente átlagosan 55 milliót fektettek a vasutakba. „Minden vidék vasutak megteremtésétől várta jövendőjét, és minden vasúti vonal számára akadt országgyűlési képviselő, ki múlhatlanul szükséges voltát és sürgős kiépítését kész volt kifejteni... A vasutak annyira szívéhez voltak nőve a honatyáknak, hogy testvéri egyetértést, teli házat csak új vasút tudott csinálni."[46] 1868 és 1871 között 12 magánvállalkozásban épülő vasutat engedélyezett az országgyűlés, valamennyinél államilag garantálva a beruházott tőke 5–6%-os profitját. Ez a gyakorlatban általában 30–40 ezer forint állami kamatbiztosítást jelentett mérföldenként. Az állami kamatbiztosítással támogatott magánvállalkozási rendszer azonban hamarosan vegyes rendszerré alakult át. Az állam 1867-ben átvette a csődbe jutott északi vasutat, üzembe helyezte annak már elkészült Pest–Hatvan–Salgótarján vonalát, majd tovább építette Losoncon és Zólyomon át Ruttkáig. A 85 milliós vasúti kölcsönből az állam építette ki a Hatvan–Miskolc és a Zákány–Fiume vonalat, valamint a gömöri és borsodi iparvidékek vasúti összeköttetését is.

A kamatbiztosítási rendszer számos visszaélésre nyújtott lehetőséget, s a kiegyezés utáni években az egész ország hangos volt a különböző vasúti panamák emlegetésétől. Mivel a profitot az állam csekély forgalom és rossz üzletvezetés esetén is garantálta, a vasútépítés kockázat nélküli biztos hasznot jelentő vállalkozás volt, amelyen minél többen igyekeztek meggazdagodni. Még el sem kezdődött a vasútvonal építése, de a vállalkozásban részt vevő hazai és külföldi tőkések és az engedélyt kijáró politikusok már milliókat kerestek. Az engedélyokiratok többször gazdát cseréltek, a részvényeket kibocsátó bankok és a vállalkozók árfolyamspekuláció révén hatalmas alapítási hasznot vágtak zsebre, ehhez járultak a különböző jutalékok és időközi kamatok. Mivel az állam nem biztosított magának megfelelő ellenőrzési és felügyeleti jogot sem a vasútépítés, sem a vállalat gazdálkodása és üzleti politikája felett, a vállalkozók igyekeztek minél nagyobb építési költségeket kimutatni, hogy nagyobb kamatgaranciát kapjanak, s különböző címeken állandóan előlegekért és segélyekért ostromolták az államot. A vasútépítéssel kapcsolatos visszaéléseknek, panamáknak, üzérkedési lehetőségeknek valóságos mintapéldája volt a Keleti Vasút építése.

---

[46] MATLEKOVITS, i. m. II. 788.; MÁRIÁSSY BÉLA, Pénzügyeinkről. Bp. 1874. 134.

Az 1873-as válság véget vetett a vasútépítési láznak is. A következő 8 évben mindössze 954 km új vasútvonalat adtak át a forgalomnak. Csak a 80-as években lendült fel ismét a vasútépítés: 1882 és 1890 között több mint 4000 km új vonal épült, évente átlagosan 450 km. A magánvállalkozók mellett ekkor már egyre nagyobb szerepet vállalt az állam is a vasútépítésben. Egyrészt maga épített ki oly fontos vonalakat, mint a Budapest–Szabadka–Zimony–Belgrád (Szabadka–Baja szárnyvonallal), amely létrehozza a vasúti összeköttetést a Balkánnal (Szófia, Szaloniki, Konstantinápoly), vagy a Budapest–Komárom vonal és a határőrvidéki kelet–nyugati irányú vonal; másrészt kedvezményekkel és szubvencióval támogatta az egyes vidékek helyi forgalmi igényeinek kielégítésére hivatott, gyengébb felépítményű, kisebb teljesítményű, s ennek következtében a fővasutaknál lényegesen olcsóbb ún. helyiérdekű vasutak építését.

Az 1880-as években vált uralkodóvá az államvasúti rendszer. Miután az állam hasztalan igyekezett kamatbiztosítással, segélyekkel és előlegekkel, kiegészítő beruházásokkal növelni a veszteséges magánvasutak teljesítőképességét és rentabilitását, kénytelen volt áttérni az államosítás politikájára. Először a legsúlyosabb anyagi helyzetben levő vállalatokat vette át. 1876-ban a Keleti Vasutat (Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó), 1879-ben pedig a Vágvölgyi Vasutat. A vasútállamosításokat azonban általánosabb gazdasági és vasútpolitikai szempontok is sürgették. A különböző magánvállalatok elsősorban minél nagyobb profitra törekedtek, s az ország gazdasági érdekeit figyelmen kívül hagyó tarifapolitikájukkal nehezítették az áruforgalom fejlődését. A magas vasúti szállítási díjtételek különösen az agrárválság idején csökkentették a magyar mezőgazdasági termékek versenyképességét. Az államvasutak egyes vonalai be

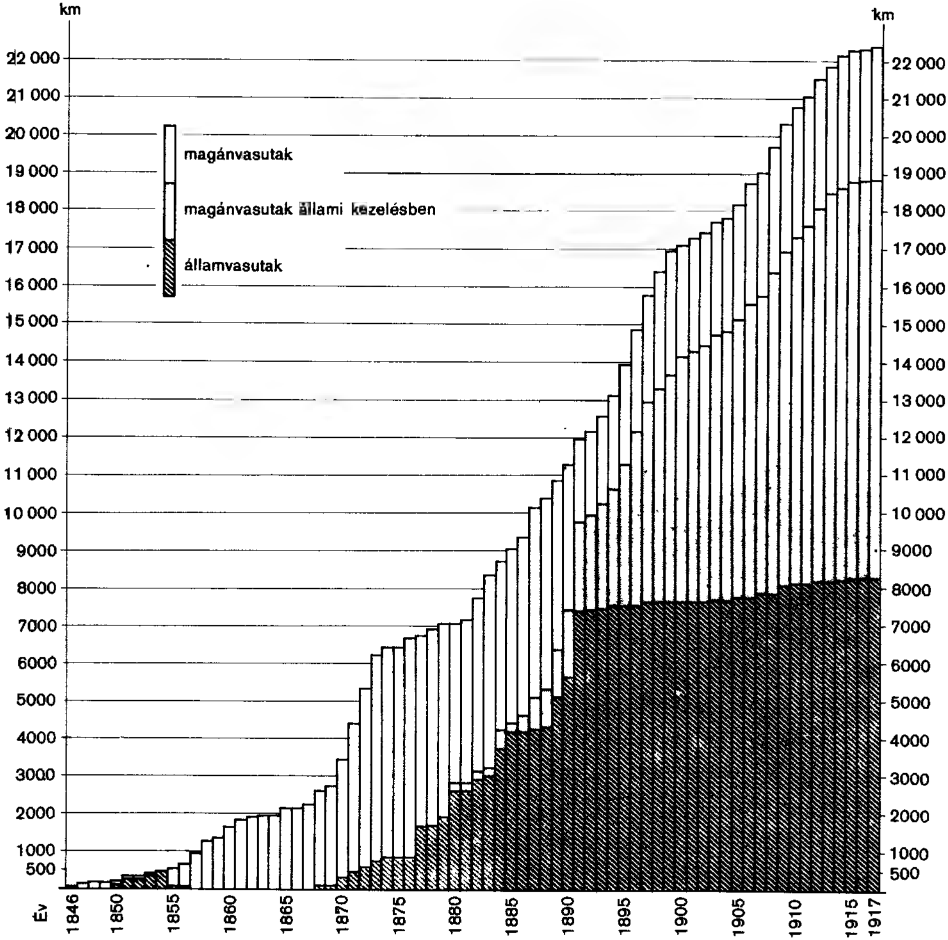

5. ábra

A magyarországi vasúthálózat növekedése (1846–1917)

voltak ékelve a magánvonalak közé, nem képeztek összefüggő rendszert, így a kormány nem tudta elég hatékonyan befolyásolni, irányítani a vasutak forgalmi és tarifapolitikáját. Az államosítás pénzügyi szempontból is előnyös volt: megszűntek a kamatbiztosítási terhek, az egységes üzletvezetés pedig növelte a vasutak jövedelmezőségét.

Míg eleinte inkább a csőd szélén álló magántársaságok szanálása és a hálózat szükséges kiegészítése, összefüggővé tétele céljából került sor állami megváltásra, addig az 1880-as években a vasútállamosítás egyre inkább egy átfogóbb és tervszerűbb állami gazdaságpolitikai koncepció szerves részévé vált. Ez a tervszerű vasútpolitikai koncepció főleg Baross Gábor államtitkársága (1883–86), majd minisztersége (1886–92) idején érvényesült: belső átszervezés, államosítások és új tarifarendszer bevezetése révén ő fejlesztette hatalmas, egységes és jól jövedelmező közüzemmé a Magyar Államvasutakat. A 80-as években egymás után került sor a nagy magánvasutak állami megváltására: 1880-ban a Tiszai Vasút, 1884-ben az Erdélyi és a Duna-drávai vasút, 1885-ben az Alföld-fiumei vasút került az állam tulajdonába. 1882-ben a leghatalmasabb és legjobban felszerelt magánvasutat, a MÁV legerősebb versenytársát, az Osztrák Államvasúttársaságot sikerült rákényszeríteni arra, hogy dualisztikus alapon szerveződjék át – külön budapesti igazgatósággal – s üzleti és tarifapolitikájában jobban alkalmazkodjék a magyar gazdaság érdekeihez. Négy évi átmeneti szünet után, 1889 és 1891 között került sor a vasútállamosítás utolsó nagy hullámára: a Magyar-Gácsországi, a Magyar Nyugati, a budapest–pécsi, a Magyar Északkeleti Vasút és végül az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság magyarországi vonalainak megváltására. Ezzel az államvasutak vonalainak hossza elérte a 7500 km-t. Az egész vasúthálózat 61,5%-a, a fővasutak 84%-a az állam tulajdonába került, s az államvasutak kezelésében állott a helyiérdekű vasútvonalak 88%-a is. Ezentúl maradéktalanul érvényesülhetett az állam meghatározó és irányító befolyása a vasútpolitikában. A vasútállamosítás nemcsak a szállítás hatékonyabbá és olcsóbbá tételét eredményezte, nemcsak az állami gazdaságfejlesztő politika céljait mozdította elő, hanem az államvasutak növekvő jövedelmei fontos szerepet játszottak az államháztartás egyensúlyának helyreállításában is. A magánvasutak megváltásával az állam több mint 300 millió forint adósságot vállalt, az államvasutak tiszta jövedelme azonban jóval meghaladta az adósságokból származó terheket.

A kiegyezéstől 1890-ig több mint 9000 km vasutat építettek Magyarországon és Horvátországban, a vasútvonalak hossza 2160 km-ről 11 246 km-re emelkedett, a vasutakba fektetett tőke pedig 193 millió forintról 915 millióra. A vasúthálózat fejlődése nálunk gyorsabb ütemű volt, mint a Monarchia másik felében vagy világviszonylatban, ennek következtében vasútsűrűség tekintetében kezdtünk felzárkózni a nyugat- és közép-európai országokhoz.

14. táblázat

A vasútsűrűség mutatói Európában (1894–1895)

Ország	1000 km²-re	100 ezer lakosra
	jutó vasút km	
Anglia	107	85,7
Franciaország	77	107,5
Belgium	188	87,4
Németország	87	89,8
Svájc	84	116,4
Olaszország	52	48,1
Ausztria	59	71,1
Magyarország	*43*	*76,8*
Spanyolország	24	70,3
Portugália	25	45,8
Oroszország	7	34,8
Románia	20	48,2
Bulgária	9	25,3
Szerbia	11	23,3
Dánia	58	102,6
Svédország és Norvégia	14	160,2

A vasút – a hitelrendszer mellett – a gazdaság legdinamikusabb szektora volt: a vonalak hossza évente átlagosan 7%-kal, a szállítási teljesítmény pedig 10,5%-kal növekedett. A teljesítmény, a forgalom növekedése azonban még így sem tartott lépést az igényekkel. Gördülőanyaggal való ellátottság, a forgalom sűrűsége és a teljesítmény intenzitása tekintetében a magyar vasutak erősen elmaradtak az európai átlag mögött.

A vasútépítés és a vasúthálózat növekedése sokféleképpen ösztönözte a gazdasági fejlődést. Vasutakba évente átlagosan 30 millió forintot ruháztak be, s a vasútépítéseken rendszeresen a munkások tízezrei dolgoztak. A vasutak lehetővé tették a súlyos tömegáruk (gabona, szén, fa, építőanyagok, ércek, vas stb.) nagy mennyiségének egyre olcsóbb szállítását, fűtőanyag-szükségletükkel ösztönözték a szénbányászat fejlődését, beruházási javak iránti keresletükkel pedig egy sor iparág számára biztosították dinamikus belső piacot (vas- és acélgyártás, gépgyártás, építőanyagipar). A vasút tette lehetővé az egységes belső piac kialakulását, s kapcsolt össze bennünket a tőkés világgazdasággal. A vasút nyomán az ország minden részébe behatoltak a tőkés piaci és termelési viszonyok, a korszerű technika és életforma elemei, felbomlasztva a gazdaság hagyományos formáit.

A kiegyezés utáni években épült vasútvonalak sínszükségletét 80%-ban külföldről szerezték be, a 90-es évek elején azonban már a hazai vasművek gyártották az összes lefektetésre kerülő síneket. Ekkoriban már a mozdonyok és a vasúti kocsik jelentős része is a hazai gépgyárakból került ki. Hazánkban 1873-ban készítették az első gőzmozdonyokat, Resicán az Osztrák Államvasúttársaság, Budapesten pedig az államvasutak gépgyárában. A budapesti MÁV Gépgyár 1890-ig mintegy 300 mozdonyt gyártott; s lépést tartott a mozdonytechnika világszintű fejlődésével. Az első magyar vagongyár 1868-ban kezdte meg működését, s később a Ganz tulajdonába került. Ez a gyár 1890-ig mintegy 25 ezer vasúti kocsit készített. A vassíneket a 70-es évektől kezdve fokozatosan kiszorították az acélsínek, amelyek lehetővé tették a tengelynyomás, a terhelés és a sebesség jelentős növelését. 1896-ban már a sínek 84%-a volt acélsín.

Szorosan kapcsolódott a vasútépítéshez a hídépítés fejlődése. Eleinte a nagyobb hidak is faszerkezettel készültek (például az első szolnoki Tisza-híd). Az első nagyobb vasszerkezetű híd – a budapesti Lánchíd után – az 1857–58-ban épült szegedi vasúti híd volt, ezt követte 1870-ben az algyői Tisza-híd, majd Budapesten a Margit-híd (1872–76) és a déli összekötő vasúti híd (1876–77). A 80-as években a Dunán 2 (Pozsony és Újvidék), a Tiszán pedig 8 vasszerkezetű híd épült. E hidak vasszerkezete már hazai gyárakban (a budapesti MÁV Gépgyárban, a Schlick gyárban, a resicai vas- és gépgyárban) készült, tervezőik és kivitelezőik kezdetben külföldi, főleg francia mérnökök és cégek voltak, a 80-as évek második felében azonban már kiváló hazai tervező és hídépítő műszaki gárda működött közre mind a vasúti, mind a közúti hidak építésében.

A vasút forradalmasította a szállítást, s háttérbe szorította annak korábban uralkodó formáit és eszközeit. A belvízi hajózás szállítási teljesítménye csak 2,5%-kal növekedett évente. 1867-ben az áruszállítás 34%-át bonyolította le a folyami hajózás, 1890-ben pedig már csak 23%-át. Bár kisebb magyar hajózási vállalatok is alakultak, a folyami hajózásban tovább tartott a Bécsben székelő Dunagőzhajózási Társaság egyeduralma: e társaság kezében volt a belvízi áruszállítás háromnegyed része.

A kiegyezés után ismét szorosabban hazánkhoz kapcsolódó Fiumét kormányaink Magyarország tengeri kapujává kívánták fejleszteni, ezért nagy fontosságot tulajdonítottak a tengeri hajózás korszerű átalakításának. A kiegyezés körüli években Fiume az Osztrák–Magyar Monarchia hagyományos típusú tengeri hajózásának központja: kikötőjében 1871-ben 165 hosszú járatú nagy vitorlás volt regisztrálva 79 ezer tonna űrtartalommal. Ezek a vitorlások rendszeres járatokat bonyolítottak le nemcsak az Adrián, hanem a Földközi- és a Fekete-tengeren is. A 60-as és 70-es évek fordulóján a vitorlás hajózás utolsó virágkorát élte, s még teljes kapacitással működtek Fiume híres hajóépítő üzemei: 1867 és 1869 között évente 24, egyenként 500 tonnás hosszú járatú vitorlás épült. A 70-es években elsorvadt Fiume vitorláshajó-építő ipara, s lassan fogyott a nagy vitorlások száma is: 1890-ben már csak 71-et tartottak nyilván 39 ezer tonna űrtartalommal. A gőzhajópark fejlődése azonban nem tudott lépést tartani a vitorlások hanyatlásával, így a horvát–magyar kereskedelmi flotta 83 ezer tonnáról 55 ezer tonnára esett vissza. 1871-ben még csak egy gőzöse volt a flottának, 1891-ben már 40, de mindössze 13 ezer tonna űrtartalommal.

A magyar kormány a 70-es évek második felében angol hajózási vállalatokkal kötött megállapodást Fiume hajóforgalmának lebonyolítására, majd 1882-ben angol, francia és osztrák tőkések és a Kereskedelmi Bank közreműködésével, 2,5 millió forint alaptőkével megalakult az Adria Magyar Tengerhajózási Rt., amely a magyar kormánytól szubvencióban részesült, s ennek fejében rendszeres járatokat létesített a nyugat-európai kikötőkbe.

A kormányzat a 70-es évektől kezdve jelentős beruházásokkal igyekezett Fiume kikötőjét korszerű berendezésekkel ellátni, hogy alkalmassá tegye arra a fontos szerepre, amelyet hazánk kivitelének közvetítésében szánt neki. Fiume forgalma gyors ütemben növekedett, különösen mióta 1873-ban létrejött vasúti összeköttetése Budapesttel. A kikötőben megfordult hajók száma 5 ezerről 11 ezerre, tonnatartalma 317 ezerről 1,7 millióra emelkedett 1876 és 1890 között. Még nagyobb arányú volt az áruforgalom növekedése: a tengeri úton történő kivitel mennyisége 1873 és 1890 között 52 ezer tonnáról 547 ezer tonnára, értéke 6,5 millió forintról 60 millióra emelkedett.

A vasutak rohamos, a hajózás mérsékelt fejlődése mellett erősen háttérbe szorult az úthálózat fejlesztése. Útjaink három kategóriára oszlottak. Az állami közutakat az államépítészeti hivatalok kezelték, s fenntartásukra az állam 3 millió forintot fordított évente. Az országutak nagyobb része a megyék kezelésében volt; fenntartásukra és építésükre az 1844-es törvény értelmében fennállott – 1890-ben megszüntetett – kötelező közmunka szolgált, amelyet egyre inkább pénzben váltott meg a lakosság. Az utak harmadik kategóriáját a községi utak alkották. Szilárd burkolattal csak a mintegy 6 ezer km hosszú állami úthálózat rendelkezett. A 33 ezer km megyei útnak egyharmada egyáltalán nem volt kiépítve, a 45 ezer km községi út pedig túlnyomórészt dűlőút volt.

A kiegyezés után rohamosan fejlődött a postaszolgálat. 1868 és 1890 között a postahivatalok száma 1337-ről 4308-ra, a távíróhivataloké 404-ről 1804-re, a távíróvonalak hossza pedig 8 ezer kilométerről 21 ezerre növekedett. A posta 1868-ban 25 millió levelet és egymillió táviratot továbbított, 1890-ben pedig már 172 millió levelet és 7,6 millió táviratot. 1869-ben az Osztrák–Magyar Monarchiában vezették be a világon elsőként a postai levelezőlapot. Külön magyar bélyegeket 1871 óta adtak ki. 1881. május 1-én indult meg a budapesti távbeszélő-szolgálat, majd a nagyobb vidéki városok is sorra bekapcsolódtak a telefonhálózatba, amelyet 1888-ban államosítottak. Az előfizetők száma 1890-ben az egész országban alig haladta meg a 2 ezret.

VÍZÉPÍTÉS

A modern szállítási és hírközlési hálózat kiépítésével egyenrangú vállalkozást képviseltek a korszak nagy vízépítési munkálatai. A 19. század első felében Magyarország területének mintegy 13%-át, több mint 3,8 millió hektárt rendszeresen, egy-egy évtized folyamán többször is elöntöttek a medrükből kilépő szabályozatlan folyók. A Nagy- és Kisalföld területének több mint a fele volt ilyen árterület, ahol egy-egy árvíz nyomán valóságos beltengerek jöttek létre, s az áradat levonulása után is több százezer holdnyi területen rekedtek meg a lefolyástalan belvizek. A Tisza és mellékfolyóinak árterülete meghaladta a 2 millió hektárt.

A Tisza szabályozása az 1840-es években indult Széchenyi István kezdeményezésére, Vásárhelyi Pál tervei szerint. A munkálatok nagy részét az 50-es és 60-as években elvégezték, majd a kiegyezés után, a tiszai kormánybiztosság irányításával 1875-re befejezték. 112 átvágással 486 kilométerrel rövidítették meg a Tisza útját, megszüntetve ezzel a vízfolyást lelassító hatalmas kanyarokat. Hasonló módon szabályozták a Tisza mellékfolyóit is. A folyók szabályozásával párhuzamosan haladt az időnként elöntött területek ármentesítése az érdekelt birtokosokból és községekből alakult ármentesítő társulatok közreműködésével, amelyeket a Tiszavölgyi Társulat fogott össze. Az 1870-es és 1880-as évek nagy tiszai árvizei – amelyek közül az 1879-es Szegedet is romba döntötte – nyilvánvalóvá tették, hogy a nagy mű még korántsem befejezett, ezért jelentős állami beruházásokkal ismét megkezdték a munkát: a medret kimélyítették, a védőtöltéseket megerősítették és magasságukat is növelték.

A kiegyezés után került sor a Duna rendszeres és egységes szabályozására. A 70-es években a budapesti Dunapartot, majd a fővárostól délre eső Duna-szakaszt szabályozták. 1886-ban indult meg a Felső-Duna szabályozása (Dévénytől Győrig), 1889-ben pedig – nemzetközi megbízatás alapján – nagyszabású munkálatok kezdődtek a Vaskapu hajózási akadályainak elhárítására.

A folyószabályozásokat és az árvízvédelmet kiegészítették a nagy terjedelmű belvizek levezetésére indított munkálatok, amelyeket az 1879-ben szervezett állami kultúrmérnöki szolgálat irányított, Kvassay Jenő vezetésével. A 80-as években épült a Lónyay-csatorna a Nyírség több mint 50 ezer holdnyi belvizeinek, az ún. Nyírvizeknek levezetésére. Hasonló lecsapolási munkálatok folytak az ország többi részén is.

Az állam 1867 és 1890 között 55 milliót fordított a folyók szabályozására, az ármentesítő társulatok által a gátakba és levezető csatornákba beruházott összeg pedig meghaladta a 100 millió forintot. 1895-ben az ármentesített terület már 3,6 millió hektárra terjedt, a töltések hossza meghaladta a 4 ezer km-t, a belvízlevezető csatornáké pedig a 3 ezret. A töltések és csatornák építésénél 240 millió m^3 földet mozgattak meg, s a folyóátvágásokból kiemelt föld is megközelítette a 100 millió m^3-t. Ezek a hatalmas vízépítési munkálatok méreteiket és az érintett területek gazdasági és életviszonyaira gyakorolt átalakító hatásukat tekintve egyedül állottak a korabeli Európában, s Kvassay Jenő joggal nevezte e

Magyarország vízborította területei a 19. század első felében

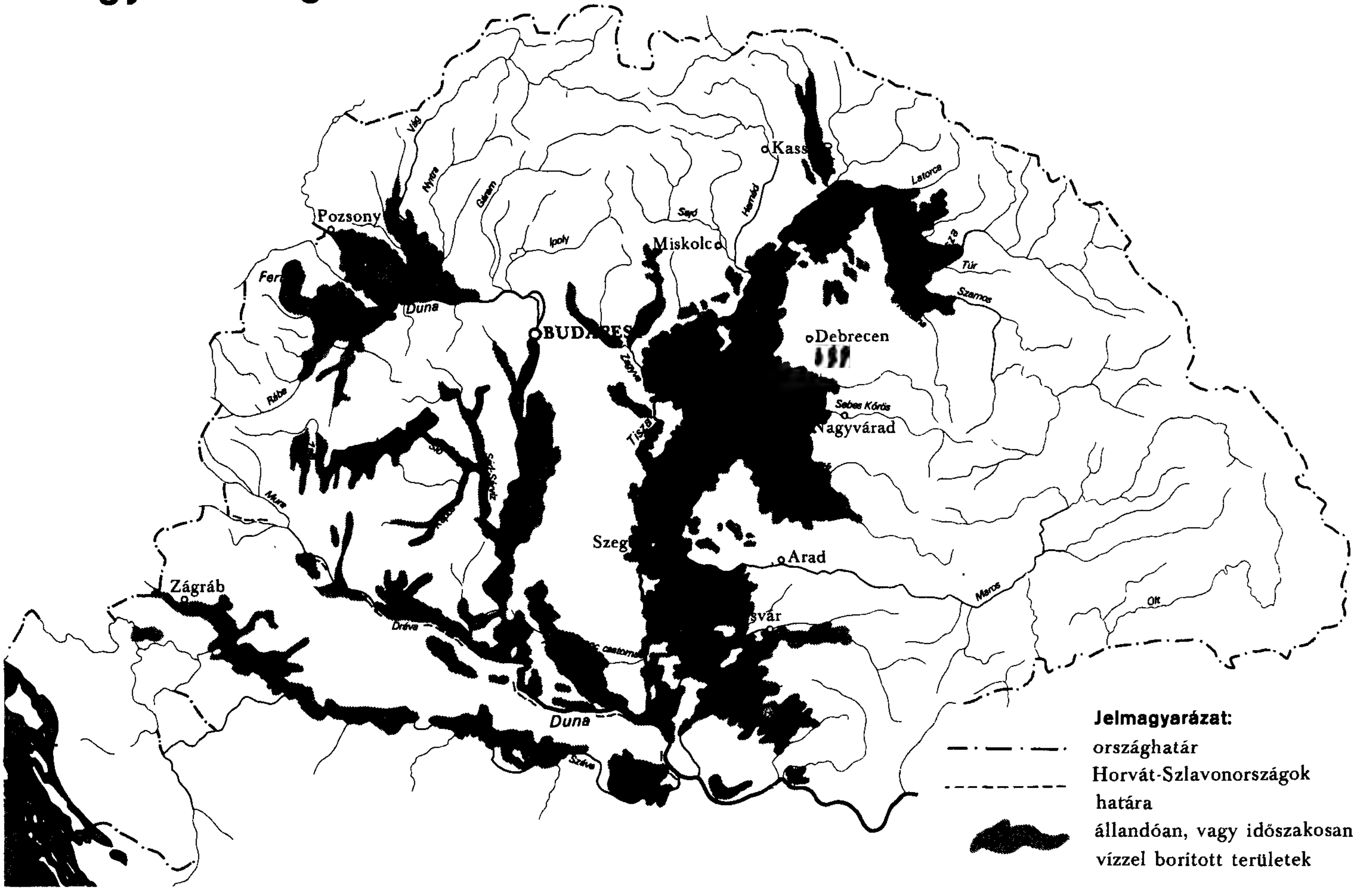
Pozsony
Fer
Duna
Rába
Vág
Nyitra
Garam
Ipoly
Sajó
Hernád
Miskolc
Kass
Latorca
Túr
Szamos
Debrecen
Sebes Körös
Nagyvárad
BUDAPES
Zagyva
Tisza
Sió
Sárvíz
Mura
Dráva
Zágráb
Szeg
Arad
Maros
Olt
svár
csatorna
Duna
Száva
Jelmagyarázat:
országhatár
Horvát-Szlavonországok határa
állandóan, vagy időszakosan vízzel borított területek

vállalkozást „második honfoglalásnak". Az ármentesített területek alkalmassá váltak rendszeres művelésre. A lecsapolásokkal megszűnt a mocsaras és belvizes vidékek korábban elterjedt népbetegsége, a malária. A vízépítéssel és vasútépítéssel kapcsolatos nagyszabású földmunkák a 70-es–80-as években az alföldi agrárproletárok tízezreinek biztosítottak rendszeres foglalkoztatottságot. A Tisza-vidéki falvakban ekkor alakult ki a hazai földmunkásság sajátos rétege, a kubikosság.

KÜLKERESKEDELEM

A 19. század közepén kiteljesedő tőkés világgazdaság egyik legszembetűnőbb jelensége volt a nemzetközi áruforgalom gyors növekedése. 1830 és 1890 között az európai országok kivitelének volumene kereken megtízszereződött, ami átlagosan évi 4%-os növekedésnek felel meg. Különösen az 1850-es és 1860-as években volt igen gyors a fejlődés, elsősorban a szállítás forradalma, az európai vasúthálózat kiépülése következtében. De az ebben az időszakban uralkodó szabadkereskedelmi politika is hozzájárult a nemzetközi árucsere bővüléséhez. Az európai országok exportja – változatlan árakon számítva – évente átlagosan 5,2%-kal növekedett 1850 és 1870 között. A megelőző két évtizedben az átlagos évi növekedési ütem 4%volt, 1870 és 1890 között pedig 3%-ra mérséklődött, s az 1850-es és 60-as évek fejlődési ütemét a 20. század közepéig nem érte el többé.

Számításaink szerint a Habsburg-monarchia és Magyarország külkereskedelmi forgalmának fejlődési üteme valamivel felülmúlta az európai átlagot: kivitelük 1850 és 1870 között 5–6%-kal, 1870 és 1890 között 3–4%-kal növekedett évente.

A nemzetközi áruforgalom növekedésében világszerte a mezőgazdasági termékek játszottak vezető szerepet, a kicserélt áruk kétharmada nyersanyag és élelmiszer volt. A Habsburg-monarchia kivitelében 1854–58 és 1864–68 között 29%-ról 44%-ra emelkedett a nyerstermékek részaránya. Az élelmiszeripari termékek részesedése az 1850-es években még csak 3% volt, az 1870-es évek végére pedig elérte a 17%-ot, miközben a textilipari cikkek részesedése 36%-ról 11%-ra csökkent a kivitelben. A Monarchia behozatala mindvégig nagyjából fele-fele arányban oszlott meg az ipari és a nyerstermékek között, bár ez utóbbiak részaránya hosszú

15. táblázat

Az Osztrák–Magyar Monarchia külkereskedelmi forgalma (1840–1900)
(évi átlagok, millió osztrák értékű forintban)

Év	Kivitel	Behozatal	Kiviteli (+), illetve behozatali (–) többlet
1840 – 1847	117,6	125,3	– 7,7
1851 – 1855	221,2	206,0	+ 15,2
1856 – 1860	238,6	258,7	– 20,1
1861 – 1865	305,8	249,7	+ 56,1
1866 – 1870	399,9	350,1	+ 49,8
1871 – 1875	466,6	582,9	–116,3
1876 – 1880	655,3	562,4	+ 92,9
1881 – 1885	725,4	618,3	+107,1
1886 – 1890	727,6	568,2	+159,4
1891 – 1895	770,4	665,7	+104,7
1896 – 1900	850,0	786,7	+ 63,3

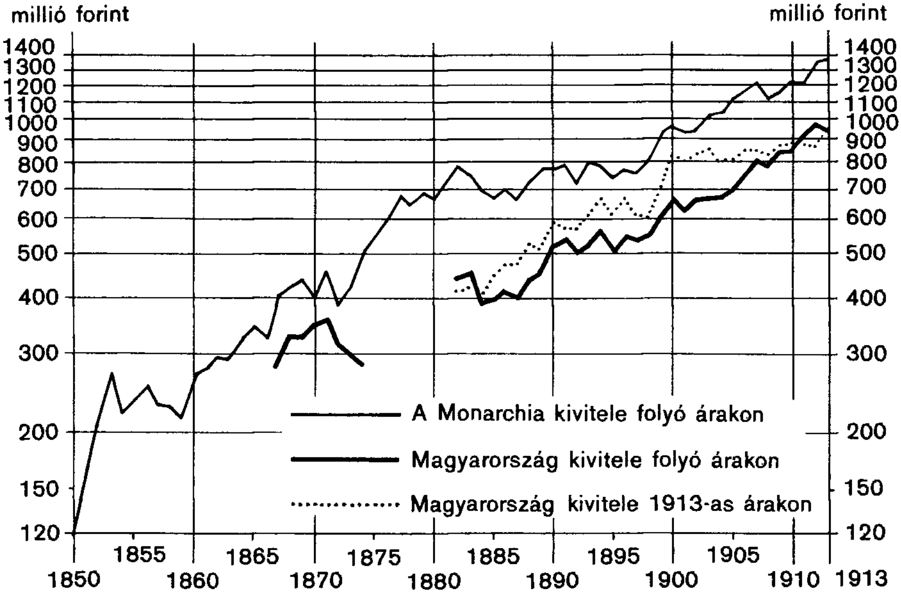

6. ábra
Az Osztrák–Magyar Monarchia és Magyarország kivitelének alakulása (1850–1913)

távon némiképp növekedett. A Monarchia gabona- és lisztkivitele 1851 és 1855 között évi átlagban 64 ezer tonna volt, 1867 és 1870 között pedig már meghaladta az egymillió tonnát.

A Monarchia kivitelének fele Németországba irányult, ezen kívül Anglia, Olaszország és a balkáni országok voltak a legfontosabb külkereskedelmi partnerei, bár ez utóbbiak részesedése a Monarchia külkereskedelmi forgalmában fokozatosan csökkenő irányzatot mutatott.

A Habsburg-monarchia vámpolitikája 1848 előtt – Európa többi országához hasonlóan – protekcionista jellegű volt, sőt bizonyos áruk behozatalát egyenesen tilalmazta. Az európai országok külkereskedelmi politikájában az 1850-es, s különösen az 1860-as években egyre inkább a szabad kereskedelem elvei érvényesültek. A Habsburg-monarchia 1852-ben és 1854-ben életbe léptetett általános vámtarifái, majd ez utóbbi ismételt módosításai fokozatosan csökkentették a vámtételeket, és megszüntették a behozatali és kiviteli tilalmakat. A vámbevételek 1851-ben az összes behozott áruk értékének 13%-át tették ki, 1860-ban már csak 6,2%-át, a 70-es években pedig 3 és 4% között ingadoztak.

1865 és 1867 között a Monarchia szabad kereskedelmi alapon, a legnagyobb kedvezmény kölcsönös biztosításával kötött kereskedelmi és vámszerződést a német vámegyesülettel, Angliával, Franciaországgal és Olaszországgal. Már a magyar kormány is közreműködött a német vámszerződés 1868. évi revíziójában, az 1869. évi angol pótszerződés megkötésében, valamint a Svájccal (1868), a távol-keleti országokkal (1869), Spanyolországgal (1870), Portugáliával (1872) és Svédországgal (1873) kötött egyezményekben. Ezek a szerződések biztosították a magyar agrártermékek gyakorlatilag vámmentes kivitelét a közép- és nyugat-európai országokba. Fontos lépés volt a Romániával, majd a Szerbiával kötött kereskedelmi szerződés 1875-ben, illetve 1881-ben. Mindkét egyezmény kölcsönös vámmentességet biztosított a legfontosabb kiviteli cikkek számára.

A mezőgazdasági jellegű, nagy agrárkivitelt lebonyolító Magyarország számára kedvező volt a szabadkereskedelmi politika, a lajtántúli ipari érdekeltségek azonban mindvégig tiltakoztak ellene, és sikerült is elérniük legalább mérsékelt ipari védővámok fenntartását. Az 1873-as válságot követő depresszió, valamint a gabonaértékesítési válság kibontakozása idején a szárazföldi Európa országaiban ismét védővámos tendenciák kezdtek érvényesülni. Bismarck már 1876 végén „harci vámokat" helyezett kilátásba a magyar agrárkivitel ellen. A 70-es évek végén, midőn a 60-as években kötött kereskedelmi szerződések lejártak, a Monarchia számára is véget ért a szabad kereskedelem időszaka. Fő külkereskedelmi partnere, Németország 1879-ben vámot vetett ki a gabonára és az állatokra, s a vámtételeket a 80-as évek folyamán ismételten emelte. Hasonlóképpen járt el a többi európai ország is, s több mint egy évtizeden át a védővámos elzárkózási törekvések és az azt kifejező autonóm vámtarifák szabták meg a nemzetközi áruforgalom alakulását, amelynek növekedése erősen le is lassult. A 19. század első felének rendkívül magas, prohibitív jellegű vámjaihoz való visszatérésről természetesen nem volt szó, s nem került sor behozatali tilalmak alkalmazására sem (legfeljebb állategészségügyi okokból).

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1878-ban törvénybe iktatott új általános vámtarifája csak bizonyos iparcikkek vámját emelte fel. Ezeket az 1882. évi vámtarifa még tovább növelte, s mérsékelt vámokat szabott ki a mezőgazdasági behozatalra is. Az 1887-es vámtarifa – amely a századfordulóig érvényben volt – már teljes mértékben alkalmazkodott az európai védővámos fordulathoz: az ipari és az agrárvámokat egyaránt jelentősen emelte. A Monarchia védővámjai azonban európai viszonylatban közepes szinten mozogtak, s meg sem közelítették azokat a magas értékeket, amelyekkel Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában, s különösen Oroszországban találkozunk. A vámbevételek az 1880-as és 1890-es években a behozatal értékének 8–9%-áig emelkedtek (Oroszországban a behozatal 28%-át tették ki, az Amerikai Egyesült Államokban 18%-át). Az 1886-ban lejárt román kereskedelmi szerződést 3 évig nem sikerült megújítani. Az 1886 és 1889 közötti ún. vámháború éveiben a Monarchia korlátozta a román állat- és gabonabehozatalt, Románia pedig magas vámokkal sújtotta az osztrák és magyar iparcikkeket, s így Romániába irányuló kivitelünk a korábbinak felére, behozatalunk pedig tizedére csökkent.

Kivételesen fontos szerepe volt a külkereskedelemnek Magyarország gazdasági fejlődésében. A kiegyezést követő években a kivitel értéke elérte a nemzeti jövedelem 30%-át. Ilyen magas exporthányaddal egyetlen más olyan európai országban sem találkozunk, amelyre nézve adatok állnak a rendelkezésünkre (az európai átlag 1870-ben 11% körül volt).

16. táblázat

Magyarország és Horvátország külkereskedelmi forgalma
(évi átlagok, millió osztrák értékű forintban)

Év	Kivitel	Behozatal	Kiviteli (+), illetve behozatali (–) többlet
1845	75,3	71,9	+ 3,4
1867–1870	321,3	340,1	– 18,8
1871–1874	314,9	467,4	–152,5
1882–1885	421,5	459,9	– 38,4
1886–1890	451,1	448,5	+ 2,6
1891–1895	529,4	525,2	+ 4,2
1896–1900	580,3	570,8	+ 9,5

Sajnos Magyarország külkereskedelmi forgalmáról 1850 és 1866 között nem készültek kimutatások, az 1867 és 1874 közötti adatgyűjtést pedig maguk az azt feldolgozó korabeli statisztikusok is hiányosnak minősítették. A rendszeres külkereskedelmi statisztikai adatgyűjtés csak 1882-ben vette kezdetét. Ezek a töredékes adatok is jól mutatják külkereskedelmi forgalmunk nagyarányú növekedését az 1850-es és 1860-as években, lelassulását 1871 és 1882 között, majd újabb fellendülését a 80-as években.

A kivitel átlagos évi növekedése – változatlan árakon számítva – 1845 és 1868 között meghaladta az 5%-ot, az 1870-es években 2,5%-ra csökkent, majd a 80-as években 4,3%-ra emelkedett. A gyors növekedéssel párhuzamosan átalakult a kivitel áruösszetétele is. Az 1840-es években az export 89–90%-a mezőgazdasági nyerstermék volt, s ennek is nagyobb fele élő állat és állati termék (gyapjú). A kiegyezés utáni években a nyerstermékek részaránya 64%-ra csökkent, s közöttük a gabona (29%) került az első helyre. A kivitel 36%-a ekkor már ipari termék volt (ebből 15% élelmiszeripari). A gabona és a liszt együttesen a kivitel 38%-át adta. A továbbiakban az export szerkezete már nemigen módosult, bár a gabona részesedése csökkent, a lisztté pedig emelkedett. A búza egyre növekvő részét exportáltuk lisztté feldolgozva. Magyarország – az Amerikai Egyesült Államok után – a világ második liszt-exportőre volt a 19. század utolsó negyedében. A kiegyezés utáni években a búzatermés 39–40%-a,

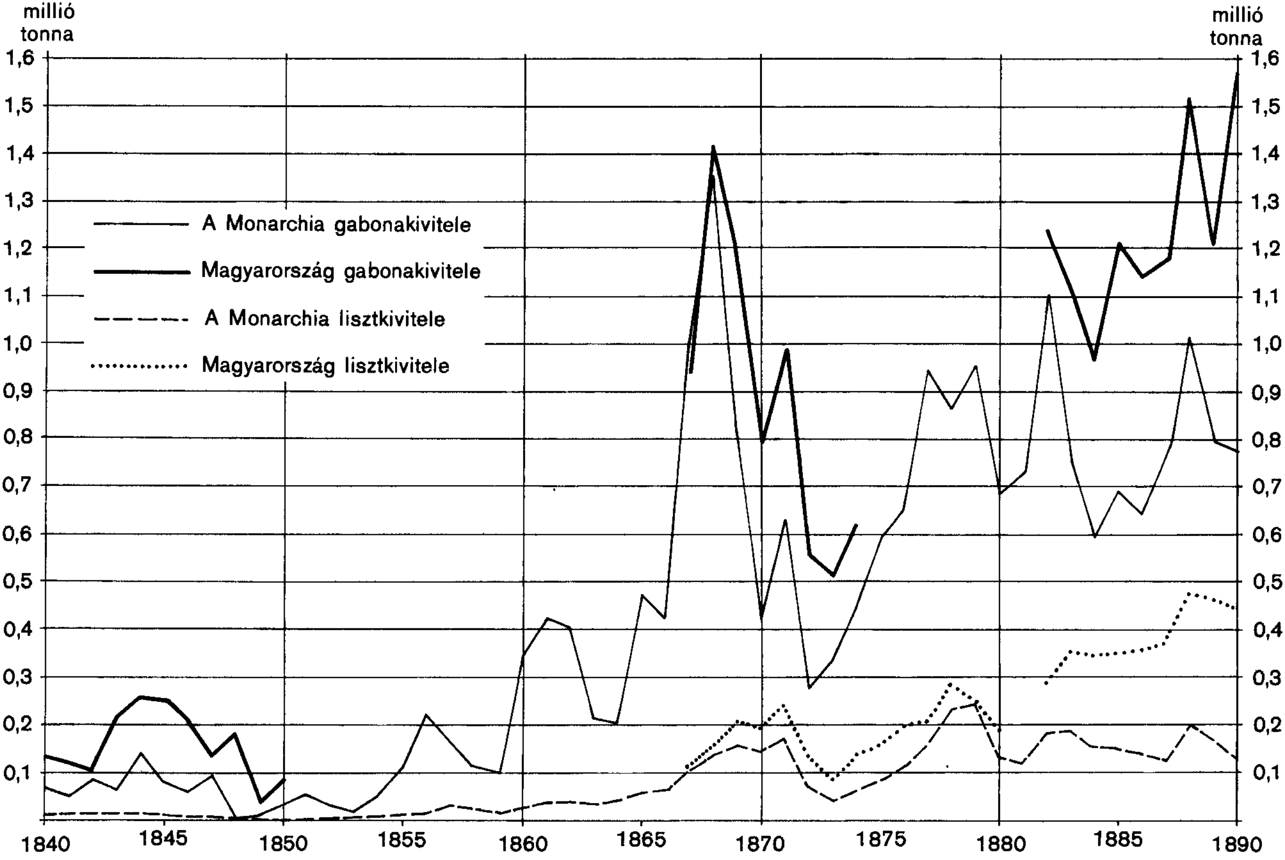

7. ábra

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Magyarország gabona- és lisztkivitele (1840–1890) az egész gabonatermés egynegyede, a 80-as években pedig 33, illetve 18%-a került kivitelre. A gabona és a liszt mellett a sertés, a bor, a gyapjú és a fa voltak hazánk fő kiviteli cikkei. A 80-as évek végén lendült fel a szarvasmarha- és a cukorkivitel.

17. táblázat

Magyarország és Horvátország fő kiviteli árucikkei
(évi átlagok ezer tonnában, illetve ezer darabban)

Év	Búza	Egyéb gabona*	Liszt	Gyapjú	Bor	Cukor	Sertés	Szarvasmarha
1841 – 1845	115	75						
1867 – 1870	565	526	166	15	55	17	644	33
1871 – 1874	243	431	145	14	63	13	750	65
1882 – 1885	521	611	336	12	94	23	624	91
1886 – 1890	646	685	422	12	139	27	722	146
1891 – 1895	550	855	556	10	79	55	998	186
1896 – 1900	446	1147	607	8	72	125	314	271

* Rozs, árpa, zab, kukorica

A behozatalban mindvégig 80% körül mozgott az ipari termékek aránya, s ezek háromnegyed része fogyasztási cikk, túlnyomórészt textiláru és ruházat volt. A kiegyezés utáni években átmenetileg erősen megnőtt a beruházási javak részaránya az importban, a 80-as években pedig a további ipari feldolgozásra kerülő félgyártmányoké mutatott emelkedő irányzatot.

Magyarország nemzetközi áruforgalmában szét kell választanunk egyfelől a Monarchia közös piacán belül végbemenő árucserét – amelyet megkönnyített a politikai kapcsolat, a vámok hiánya és a közös pénzrendszer –, másfelől pedig a vámkülföldi országokkal folytatott tulajdonképpeni külkereskedelmet.

A közös vámterületen belüli áruforgalom értéke mindvégig meghaladta Magyarország egész külkereskedelmének háromnegyed részét. Különösen a behozatalban volt nagy és növekvő irányzatú a Monarchia másik felének részesedése. A kivitel nagy felfutása viszont az 1860-as években részben a vámkülföldi export gyors növekedésével állott kapcsolatban. A 80-as

18. táblázat

Magyarország és Horvátország külkereskedelmi forgalma a közös vámterületen és a vámkülföldi országokkal

	1845	1882–85	1886–90	1891–95
Évi átlagok, millió osztrák értékű forintban				
A közös vámterületen				
Kivitel	62,9	298,8	330,4	399,5
Behozatal	57,5	377,0	387,3	435,0
Behozatali (–), illetve kiviteli (+) többlet	+5,4	–78,2	–56,9	–35,5
Vámkülfölddel				
Kivitel	12,5	122,7	120,7	129,9
Behozatal	14,5	83,1	61,2	90,2
Kiviteli (+), illetve behozatali (–) többlet	–2,0	+39,6	+59,5	+39,7
Százalékos megoszlás				
Kivitel				
a közös vámterületre	83,4	71,0	73,3	75,5
vámkülföldre	16,6	29,0	26,7	24,5
Behozatal				
a közös vámterületről	79,9	82,0	86,4	82,8
vámkülföldről	20,1	18,0	13,6	17,2

és 90-es években azonban a közös vámterületre irányuló kivitel már gyorsabban nőtt, mint a vámkülföldi export. A külkereskedelmi adatok azt mutatják, hogy a Monarchia két felének kölcsönös gazdasági egymásra utaltsága a 19. század végén növekedett: Ausztria kivitelében és behozatalában is nőtt Magyarország részesedése. Ausztria azonban korántsem volt oly nagy mértékben ráutalva a Magyarországgal való külkereskedelmi kapcsolatra, mint megfordítva. Magyarország részesedése Ausztria behozatalában és kivitelében az 1840-es években 35–36%, az 1880-as és 90-es években pedig 39–40% volt. A Monarchia vámkülföldi külkereskedelmében Magyarország részesedése meglehetősen csekély volt: az 1840-es években 11%; a 80-as években a Monarchia exportjában való részesedésünk 17%-ra emelkedett, az importban pedig 11 és 14% között ingadozott.

A közös vámterülettel folytatott árucserére az agráripari munkamegosztás nyomta rá bélyegét. A Lajtántúlra irányuló magyar kivitel túl-

19. táblázat

Magyarország és Horvátország külkereskedelmének áruszerkezete (%-ban)

Árucsoport	Összes forgalom		Közös vámterületen	Vámkülföldi forgalom
	1867–1871	1882–1886	1882–1886	1882–1886
KIVITEL				
Gabona	28,6	21,7	23,4	17,3
Egyéb növényi termék	8,8	12,1	11,0	14,9
Állat és állati termék	24,7	26,3	29,4	18,6
Egyéb nyerstermék	1,4	1,1	1,3	0,6
Nyerstermékek összesen	63,5	61,2	65,1	51,4
Liszt	9,9	12,5	10,5	17,6
Egyéb élelmiszeripari termék	5,5	5,3	5,8	3,9
Faipari termék	3,9	5,1	2,9	10,5
Egyéb ipari termék	17,2	15,9	15,7	16,6
Ipari termékek összesen	36,5	38,8	34,9	48,6
Összes kivitel	100	100	100	100
BEHOZATAL				
Nyerstermékek	16,0	17,8	9,4	58,5
Félgyártmányok	4,4	12,9	12,6	14,6
Késztermékek	79,6	69,3	78,0	26,9
ebből				
beruházási javak	16,6	5,0	4,8	6,1
textil- és bőráruk, ruházati cikkek	36,5	44,4	51,4	10,7
egyéb fogyasztási iparcikkek	26,5	19,9	21,8	10,1
Összes behozatal	100	100	100	100

nyomó része – az 1840-es években 90%-a, az 1880-as években azonban már csak 65%-a – nyerstermék volt. A kiegyezés után tehát jelentősen megnőtt az Ausztriába irányuló ipari – elsősorban élelmiszeripari – kivitelünk. Az Ausztriából való behozatal 87–90%-át mindvégig iparcikkek, elsősorban textiláruk, ruházati cikkek és egyéb fogyasztási cikkek tették ki. A vámkülföldi országokba a 80-as években már fele részben ipari termékeket exportáltunk, azokból pedig főleg ipari nyers- és fűtőanyagokat és beruházási javakat hoztunk be. A vámkülföldi gabona- és lisztkivitel a 80-as években már stagnált, majd 1890 után csökkenni kezdett. Az európai piacokról kiszorult magyar gabonát és lisztet a század végén egyre nagyobb mennyiségben vette fel a közös vámterület.

Vámkülföldi külkereskedelmi partnereink között Németország állt az első helyen a kivitel 11–12%-ával (a behozatalnak viszont csak 4–5%-a jött onnan). Az exportban egyenként 2–3%-ban részesedett Anglia, Franciaország, Svájc és a Balkán, a behozatalban pedig a balkáni országok állottak az első helyen (8% körül), részesedésük azonban a román vámháború idején erősen visszaesett.

BELKERESKEDELEM

A belső áruforgalomra vonatkozóan nem rendelkezünk olyan mennyiségi és értékadatokkal, mint a külkereskedelem esetében. A nemzetközi áruforgalomhoz hasonló gyors növekedésére azonban több közvetett adatból következtethetünk. A kereskedelemmel és szállítással foglalkozók számának növekedése többszörösen felülmúlta a mezőgazdaságban és iparban foglalkoztatottakét (lásd 20. táblázat).

1869 és 1890 között a kereskedelemben foglalkoztatottak száma 67%-kal növekedett. Ausztriában ugyanezen idő alatt csak 21%-kal nőtt a kereskedelemben dolgozók száma, Németországban viszont kereken megkétszereződött. A magyar kereskedelem fejlettségi szintje a gyors növekedés ellenére is elmaradt a közép-európai átlagtól. 1890-ben Németországban 23 kereskedő jutott ezer lakosra, Ausztriában 15, Magyarországon csak 11. Az áruforgalom fejlődésének másik mutatója az áruszállítás növekedése: a magyar vasutak és gőzhajójáratok 1866-ban 4 millió tonna, 1890-ben pedig 24 millió tonna árut szállítottak.

A 19. század második felében – elsősorban a vasúthálózat kiépülése következtében – teljessé vált az országos piac egységesülésének már korábban megindult folyamata. A különböző kiterjedésű és fejlettségű regionális és helyi piaci körzetek fokozatosan mind betagolódtak ebbe az egységes országos piacba. Bizonyos sajátos jellegüket és funkciójukat nem vesztették el ugyan teljesen, de korábbi önállóságuk megszűnt, funkciójuk átalakult. Az országos piac belső szerkezete is lényeges átalakuláson

20. táblázat

A kereskedelemmel és szállítással foglalkozók számának alakulása Magyarországon (1857–1890)

Foglalkozási csoport	1857	1869	1890	Növekedés %-ban 1869–90
Kereskedelem:				
önálló	40 826	55 466	85 764	54,6
alkalmazott	23 084	41 955	77 204	84,0
Kereskedelem összesen	63 910	97 421	162 968	67,3
Szállítás		26 784	71 384	166,5
Kereskedelem és szállítás együtt		124 205	234 352	88,7

ment keresztül. A korábbi országos vagy regionális piaci központok egy része elsorvadt, helyettük máshol alakultak ki új centrumok, azonban lassanként ezek is alárendelődtek az országos piac egyetlen valódi központjának, Budapestnek. A főváros – kedvező helyzeti energiáira támaszkodva és a kormányzat politikájától is támogatva – a kiegyezés utáni évtizedekben nőtt igazán az ország gazdasági centrumává, mindenekelőtt a vasúthálózat, a hitelélet és a nagykereskedelem központjává.

Az 1860-as években még Győr volt a gabonakereskedelem központja, ide gyűlt a kivitelre kerülő gabona. Az 1870-es és 80-as években azonban a főváros – a vasút segítségével és nagykereskedőinek tőkeerejére támaszkodva – átvette a vezetést, és sorra a budapesti terménykereskedő burzsoázia irányítása alá kerültek Dél-Magyarország korábban önálló gabonapiacai – Szeged, Temesvár, Baja – is. A fővárosi kereskedők nemcsak felvásárolták, összegyűjtötték, raktározták és külföldre expediálták az Alföld gabonáját, hanem iparilag is feldolgozták. A világviszonylatban élre kerülő magyar lisztkivitel túlnyomórészt az 1860–70-es években létesült fővárosi nagymalmok termelésén alapult. Országos központjává vált Budapest egyéb mezőgazdasági termékek és az állatok kereskedelmének is.

A vidéki városok korábban önálló kereskedői fokozatosan a budapesti nagykereskedők bizományosaivá váltak. A néhány száz fővárosi nagykereskedő cég egy-két évtized leforgása alatt a maga kezében összpontosította az ország egész nagykereskedelmét, s ezen az a tény sem változtatott, hogy nagyrészt ők sem voltak teljesen önállóak, hanem a nemzetközi áruforgalom lebonyolításában a bécsi és a nyugat-európai nagy kereskedelmi cégekkel szemben voltak függő viszonyban. A nagykereskedelemnek a fővárosban való összpontosulását jelentékenyen előmozdították olyan intézmények is, mint az 1864-ben létesült pesti áru- és értéktőzsde. A kiegyezés körüli években egyes vidéki városokban is alakultak hasonló intézmények, de a nagybani áru- és értékpapírüzlet országos központjává a pesti tőzsde vált.

Ezekben az évtizedekben a mezőgazdaság mellett a kereskedelem a tőkeképződés fő területe, s éppen a tőkés szektor fejlődése szempontjából talán még a mezőgazdaságnál is fontosabb, mert a kereskedelemben felhalmozott tőkék gyorsabban, mozgékonyabban áramlanak át a gazdaság egyéb területeire. A modern bankrendszer, a gyáripar, a vasúthálózat létrehozásában a kereskedő tőkések a kezdeményezők, de szerepet vállalnak a városi építkezések fellendítésében, sőt a mezőgazdaság tőkés átalakításában is, hiszen sokan földbirtokót vesznek vagy bérelnek közülük.

A magyarországi kereskedelem a kiegyezést követő negyedszázadban sajátos, átmeneti kettősséget mutat: egymás mellett élnek és prosperálnak a kereskedelem hagyományos, prekapitalista és modern, tőkés formái. A nemzetközi kereskedelemben és a legfontosabb tömeges árucikkek országos forgalmában már a modern tőkés nagykereskedelem formái és technikái uralkodnak. A kereskedelem alsóbb, regionális és helyi szintjein azonban tovább élnek, sőt terjeszkednek is a hagyományos formák: a vásárok, a piacok és a házalás.

A vásárok a 19. század második felében már elvesztették nemzetközi és országos jelentőségüket. A pesti nagykereskedők 1855 után már nem vesznek részt az egykor oly fontos pesti vásárokon. „Az áruüzletben a hetvenes évek végén kezdték Pesten érezni, hogy a vásárok nem hoznak tömeges vevőket . . . A terményekben még manapság is van a vásároknak jelentőségük, de helyébök már kezdenek az »auctiók«, a nyilvános árverések lépni" – írja a pesti nagykereskedelem monográfusa az 1890-es években.[47] A vásárok helyi szerepe azonban továbbra is megmaradt, sőt számuk még szaporodott is, ahogy vidéken is visszaszorulóban volt az önellátás, nőtt a nem mezőgazdasági és a városi népesség száma. A vásártartó községek és az országos vásárok száma 1855 és 1896 között megkétszereződött. 1895-ben 1477 városban és községben 4707 országos vásárt tartottak, s 269 községben voltak hetivásárok. A vásárokon és piacokon még nagyrészt maguk a kistermelők árulták portékáikat. A híres debreceni gubások közül egy-egy mester még a 20. század elején is átlagosan 15 vásáron vett részt évente. Egyre fontosabb szerepet játszottak azonban a hivatásos vásározó kereskedők, akik árukészletükkel járták az országos és hetivásárokat. A kisiparosok termékeinek egyre nagyobb részét vásárolták fel a kereskedők. 1890-ben 8500 vásári és piaci árust és 13 700 házalót írtak össze, vagyis a kereskedelemmel foglalkozók 14%-a, az önálló kereskedőknek pedig 26%-a a hagyományos kereskedelemhez tartozott. A belső árucsere lebonyolításában azonban ténylegesen jóval nagyobb volt a hagyományos formák szerepe, hiszen a kistermelők és a fogyasztók közötti közvetlen kapcsolat még általánosan elterjedt volt, s az áruk jelentős része kereskedők közbejötte nélkül cserélt gazdát a vásárokon és piacokon.

---

[47] Pólya Jakab, A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története. Bp. 1896. 31.

Az 1890-es népszámlálás adatai azt mutatják, hogy már eléggé előrehaladt a kiskereskedelem korszerű formáinak a kialakulása is. A 86 ezer önálló kereskedő közül 58 ezer (67%) rendelkezett állandó üzlettel, főleg a városokban és a nagyobb településeken. Közülük 27 ezer volt szatócs, vegyeskereskedő és zsibárus, aki sokféle árucikket árult, 31 ezer pedig valamilyen szakosított üzletet tartott fenn. A legtöbb természetesen az élelmiszer-kereskedő volt: a szatócsokon kívül is 10 ezer. 8 ezren foglalkoztak mezőgazdasági termékekkel és állatokkal, 6 ezren textilárukkal és ruházati cikkekkel. 2 és fél ezer volt a tüzelőkereskedések száma, mintegy ezer-ezer az építőanyagokat, valamint a vas- és fémárukat és gépeket árusítóké. Fa-, bőr-, papír- és díszműárut 1800, könyvet és műtárgyat 400, vegyi cikkeket 200 boltban árultak. A kereskedelem tehát folyamatossá, rendszeressé vált. Az egész országban elterjedtek az állandó üzlethelyiségek – a kisebb falvakban is volt már legalább egy szatócsüzlet –, s jelentős mértékben előrehaladt az üzlethálózat szakosodása is.

4. AZ IPAR FEJLŐDÉSE

AZ IPAROSODÁS AKADÁLYAI ÉS ÖSZTÖNZŐI

Magyarország lényegesen elmaradottabb gazdasági-társadalmi struktúrával, a gazdasági fejlettség viszonylag alacsonyabb szintjén érkezett el a modern iparosodás küszöbére, mint azok a nyugat- és közép-európai országok, amelyekben a 18. század végén, illetve a 19. század első felében vette kezdetét az ipari forradalom. A gépi nagyipar technológiai és szervezeti normái viszont az angol ipari forradalom óta – a fejlett ipari országokban végbement gyors fejlődés eredményeképpen – számottevően emelkedtek. A 19. század utolsó harmadában egy korszerű és versenyképes gyáripar kialakulása viszonylag fejlett általános gazdasági környezetet, kiépített vasúti hálózatot, kereskedelmi és hitelszervezetet, jelentős vállalkozói, szervezési és műszaki szakismeretet és tapasztalatot, nagyszámú ipari szakmunkásgárdát s nem utolsósorban nagyarányú tőkebefektetést igényelt. Magyarországon a kiegyezés idején az iparosodás mindezen alapvető feltételei és tényezői hiányoztak, vagy legalábbis nem állottak a megkívánt fejlettségi fokon. Modern iparosodásunk rendkívül szűk és elmaradott hagyományos ipari alapokra épült. A városi és falusi kézművesipar alacsony színvonala, a tőkés ipar preindusztriális formáinak (manufaktúrák, tőkés háziipar) szerény fejlettsége, az iparűzőknek a népességhez viszonyított csekély arányszáma következtében ipari termelőerőink sem mennyiségi, sem minőségi tekintetben nem feleltek meg a gépi nagyipar korszerű követelményeinek.

A belső termelőerők fejletlenségét importált termelési tényezőkkel némiképp ellensúlyozni lehetett ugyan, de a modern nagyipari technológia és szervezet tömeges átvétele, sikeres adaptálása nem volt megvalósítható a belső termelőerők, a nemzetgazdaság nem ipari ágainak, infrastruktúrájának és szolgáltató szektorainak megfelelő fejlettsége nélkül. Bármily jelentős kezdeményezések történtek is egyes iparágakban a gépesítés terén, az ipari forradalom szélesebb sodrású, valamennyi iparágra kiterjedő és tartós kibontakozására nem kerülhetett sor addig, amíg a mezőgazdaság fejlődése, a vasúthálózat, a nagykereskedelmi és hitelszervezet kiépítése, a belső tőkeképződés, valamint az általános és a szakoktatás el nem ért egy bizonyos minimális szintet. A modern iparosodás feltételei nemzetgazdaságunkban – az 1840-es évek óta végbement jelentős gazdasági fejlődés eredményeképpen – az 1880-as évekre értek meg, s ekkor kerülhetett sor a nagyipari fejlődés igazi fellendülésére.

A belső termelési tényezők fejletlensége következtében iparosodásunk kezdeti szakaszában igen fontos – mondhatnánk stratégiai – szerepet játszottak a fejlettebb országokból, jelentős részben a Monarchia nyugati feléből importált tőkék, gépek és termelőberendezések, az onnan átvett műszaki eljárások, üzemszervezési, vállalkozási és finanszírozási formák, s az anyagiaknál jóval fontosabb emberi termelőerők: a külföldről hazánkba jött ipari vállalkozók, mérnökök, művezetők, szakmunkások.

A külföldi vállalkozók, mérnökök és szakmunkások fontos szerepére utal az a tény, hogy még a századfordulón is külföldi illetőségű volt a gyártulajdonosok és igazgatók 12%-a, a műszaki tisztviselőknek, művezetőknek és előmunkásoknak pedig 20%-a. A külföldi szakemberek háromnegyed része a Monarchia másik feléből jött hazánkba. 1890-ben 1134 nagyipari vállalat közül 125 volt külföldi egyéni vállalkozó vagy részvénytársaság tulajdonában, s e gyárakban 16 ezer munkás dolgozott, az összes nagyipari munkások 16%-a. 1875-ben a budapesti gyárakban dolgozó 10 ezer munkás 20,4%-a származott a Monarchia másik feléből, 4,4%-a pedig vámkülföldről. A külföldi származásúak részaránya azonban fokozatosan csökkenő tendenciát mutatott: a fővárosi iparban dolgozó férfiaknak 1870-ben 76, 1890-ben pedig 86%-a volt magyarországi születésű. A külföldi – nagyobbrészt osztrák, kisebbrészt francia, német és angol – tőkés vállalkozók részt vettek nagyiparunk legtöbb ágának fejlesztésében: elsősorban a szén- és vasércbányászatban, a kohászatban, a fa-, cukor-, vegyi- és papíriparban, majd később a textiliparban volt jelentős a külföldi tőke részesedése.

A kiegyezés utáni években az ipari alapítások nagyobb része már a hazai vállalkozók, elsősorban az ipar felé forduló kereskedő (főleg termény-nagykereskedő) burzsoázia nevéhez fűződött. A hazai burzsoázia elsősorban a malom-, szesz- és építőanyag-iparban játszott vezető szerepet, de találkozunk velük – az 1880-as évektől egyre növekvő számban – minden egyéb iparágban is, amelyben kezdetben az osztrák tőke dominált. A hazai nagyipari burzsoázia kialakulásának legfőbb területe vezető iparágunk, a malomipar volt. A pesti kereskedőtőkések mintegy 150 főnyi csoportja hozta létre a budapesti nagy malomipart, de később e malomalapító terménykereskedők neveivel találkozunk más iparágakban is (szénbányászat, vasipar, textil-, fa- és vegyészeti ipar). A legtöbben egy egész sor – három vagy több – iparvállalatban és egyéb kapitalista vállalkozásban vállaltak részesedést. A kiegyezés után kapcsolódtak be nagyobb mértékben az ipari alapításokba a vidéki kereskedőtőkések is.

A gépi nagyipar kialakulása tehát szoros összefüggésben volt egyrészről a külföldi tőkés vállalkozók magyarországi befektetéseivel, másrészről a hazai mezőgazdasági termékek (gabona, dohány, bor, bőr, fa stb.) forgalmazása során felhalmozódott kereskedelmi tőkének az ipari vállalkozások felé fordulásával. A gyárak alapításának e két uralkodó formájával szemben nálunk alárendelt – de nem jelentéktelen – szerepet játszott a tőkés nagyipar kialakulásának klasszikus, szerves útja, midőn egyes kisipari üzemek – önfinanszírozás, specializálódás és műszaki újítások alkalmazása révén – fokozatosan gyárakká fejlődtek. Erre a legtöbb példát a fém- és gépiparban, valamint a fafeldolgozó iparban találunk. A század végén fennállott gyárainknak mintegy egyharmada volt olyan, amely egykori hagyományos üzemből fejlődött modern nagyüzemmé, kétharmada pedig külföldi vagy hazai tőkések új alapításaként jött létre.

Mind az új gyárak alapításában, mind a kisüzemek gyárrá fejlődésében kitüntetett szerep jutott a részvénytársasági formának, amely lehetőséget nyújtott a tőkefelhalmozás elégtelenségéből fakadó nehézségek áthidalására.

,,Más országokban a nagy gyáripar fejlődése jelentékeny részben annak tulajdonítható, hogy az iparűzés által szerzett tőkék nemzedékről nemzedékre megmaradtak az iparban, és nem föld- vagy házbirtokba, hanem az üzem kiterjesztésére, a vállalat nagyobbítására fordíttattak. Így a nyugaton mindenütt nagy számmal találunk egyéni tulajdont képező óriási iparvállalatokat, amelyek fokozatosan fejlődtek, és rendkívüli tőkevagyont képviselnek. A gyáripar fejlődése hazánkban is jórészt ilyen belterjes módon ment végbe, de az így keletkezett gyárak nagy része is, midőn fejlődésük bizonyos fokot elért, részvénytársulati tulajdonba ment át, mert az egyesek nem rendelkeztek a vállalat folytatásához és megnagyobbításához szükséges tőkével és hitellel.''[48] ,,A részvénytársaságok nyújtják nálunk jelenleg majdnem az egyedüli módot nagyobb gyárvállalatok alapítására. A nagytőke nálunk még ritka, ősrégi családok, melyekben valamely iparág űzése apáról fiúra hagyományszerűleg átszáll, még nincsenek, a töretlen s ennélfogva ismeretlen útra a nagy kockázat miatt egyesek nemigen mernek lépni. Sokkal hamarabb találkozik nálunk száz ember, ki 50–60 ezer forintnyi tőkét 50–60 különböző vállalatokba fektetni kész, mint 2–3 ember, ki eltökéli magát ugyanannyi tőkét egy vállalatba fektetni, mely ha bukik, azonnal tönkre juttatja tulajdonosát... Minél újabb valamely országban az ipar, annál nagyobb a risico, annál szükségesebb a risico megosztása; végre annál kevesebb a hagyományszerű gyáros, ki úgyszólván a gyárban nőve fel, maga képes vezetni valamely gyárvállalatot."[49]

---

[48] Magyarország gazdasági statisztikája. Szerk. LÁNG LAJOS. Bp. 1887. 272.

A kiegyezés előtt az ipari részvénytársaságok száma alig haladta meg a tucatot. 1867 és 1873 között 170 új részvénytársaság alakult, ezek jelentős része azonban nem bizonyult életképesnek, 1876-ban 110, 1885-ben 131, 1890-ben pedig 157 ipari részvénytársaság működött hazánkban. Ezeknek mintegy a fele volt új alapítás, másik fele pedig korábbi egyéni cégek átalakítása és kibővítése révén jött létre. Alaptőkéjük 1885-ben 59,3 millió forintra, 1894-ben 125,8 millió forintra rúgott. A 136 hazai és 21 külföldi részvénytársasági üzemben 1890-ben 31 ezer munkás dolgozott, az összes nagyipari munkásság 30%-a.

Iparunk átalakulása szerves része volt a Habsburg-monarchia egészében végbemenő ipari forradalomnak, tehát a közös vámterületen kialakult gazdasági kapcsolatok és kölcsönhatások – ösztönözve vagy fékezve, segítve vagy akadályozva, de mindenképp meghatározó módon – befolyásolták iparosodásunk útját, kialakuló nagyiparunk szerkezetét, termelési feltételeit, fejlődési lehetőségeit. Ismeretes, hogy Nyugat- és Közép-Európa legtöbb országának ipari forradalmában a textilipar töltötte be a dinamikus vezető szektor szerepét, de kezdettől fogva fontos, s idővel egyre jelentősebb szerep jutott a vas- és gépiparnak is, különösen Közép-Európában, ahol az ipari forradalom időben egybeesett a vasutak kiépülésével. A magyarországi iparosodás ágazati modellje – az időbeli késés, az alacsony indulási szint, a nemzetközi tőkés gazdaságban, s mindenekelőtt a Habsburg-monarchia gazdasági munkamegosztásában elfoglalt helyzetünk következtében – eltérően alakult. A textilipar, s általában a tömegfogyasztási cikkeket gyártó könnyűipari ágak nálunk a 19. század végéig nem játszottak szerepet az iparosodásban. A tőkés textilipar ipari forradalom előtti formái – a manufaktúrák és a tőkés háziipar – Magyarországon viszonylag későn és szerény mértékben alakultak ki, s nem szolgálhattak alapul a későbbi nagyipari fejlődés számára. Ezen a téren jelentkezett legkorábban és a legerőteljesebben a már kifejlett nyugat-európai és lajtántúli gyáripar versenye is.

---

[49] Halász Imre, Kisebb iparosainkhoz. *Anyagi Érdekeink*, 1868. okt. 17.

Magyarországon az ipari forradalom először azokban az iparágakban bontakozott ki, amelyek a nyersanyagbőség révén komparatív előnyökkel, a fejlett ipari országok kereslete révén széles és dinamikus piacokkal rendelkeztek, s amelyek biztos és nagy profitot ígérve befektetésre vonzották a külföldi és a hazai tőkét. Ilyenek voltak mindenekelőtt az élelmiszeriparok, amelyek nálunk a modern iparosodás vezető ágának funkcióját töltötték be. Malomiparunk már az 1860–70-es években világviszonylatban az élre került, s nemzetközi mértékkel mérve is jelentősen kifejlődött a szesz-, cukor- és dohányipar és a fűrészárugyártás is. Mivel az ipari forradalom kezdetei egybeestek a nagy vasútépítkezésekkel, viszonylag korán gyors fejlődésnek indultak a nehézipar ágai: a szén- és vasércbányászat, a vaskohászat és a gépgyártás; az utóbbiakat a vasútépítésen kívül a mezőgazdaság gépesítése és az építkezések konjunktúrája is ösztönözte. A vas- és gépiparnak nálunk történeti hagyományai is voltak, s ezen a téren az osztrák–cseh ipar versenye sem jelentkezett oly elnyomó erővel, mint a könnyűipari ágakban. Élelmiszeripar, faipar, szén- és ércbányászat, vaskohászat: ezek korai iparosodásunk vezető iparágai, amelyekben az ipari forradalom már az 1850–60-as években jelentős eredményeket ért el, s a kiegyezés utáni években már uralkodóvá vált a gépi technika és a nagyüzemi szervezet.

A kiegyezés után bontakozott ki igazán a nagyipari fejlődés a gépiparban, a téglagyártásban és a papír- és nyomdaiparban. A legjelentősebb a gépipar fejlődése volt: ez az iparág már a 60–70-es évek fordulóján felzárkózott modern iparosodásunk vezető iparágai közé. A többi iparágban még két évtizeden át a hagyományos üzemformák és technikák uralkodtak, a hazai termelés a fogyasztásnak csak kis részét fedezte, s a piac jelentős részét a külföldi – elsősorban az osztrák–cseh – gyáripar tartotta lefoglalva. Ezekben az iparágakban is létesült egy-egy korszerű, gépesített üzem, de az iparág egésze még nem nőtt ki a hagyományos keretek közül. A 80-as évek második felében figyelhetjük meg a nagyipari fejlődés újabb kiszélesedését: ekkor vette kezdetét a bőr- és üvegipar korszerű átalakítása, ekkor indult meg a gyáripar több új ágának fejlődése (pamut- és jutaipar, cellulózegyártás, olajfinomítás, műtrágyagyártás, elektrotechnikai ipar), s végül ekkor kapott új lendületre a már meglevő nagyipar néhány ága is (cukoripar, téglagyártás, söripar, kohászat, gépgyártás).

A magyarországi iparosodás történetében tehát a kiegyezés utáni két évtized még ahhoz az átmeneti jellegű korszakhoz tartozik, amely 1848 után kezdődött. Egyfelől tovább folytatódott a hagyományos szervezetű és technikájú kézművesipar válsága, felbomlása és átalakulása, amely már az önkényuralom éveiben megindult. Másfelől – 1867 után hirtelen fellendülve, majd 1873 után évekre erősen lelassulva – előre haladt a tőkés gépi nagyipar kialakulása, amely már 1848 előtt megkezdődött, de az 1880-as évekig csak néhány vezető iparágra korlátozódott.

Az 1880-as években meginduló nagyipari fejlődés már az iparosodásnak egy új szakaszát jelentette, az ipari forradalom kibontakozását. A szervezeti és technikai átalakulás valamennyi fontosabb iparágra kiterjedt, s egy évtizedes gyors növekedés után a századfordulóra már a gyáripar vált uralkodóvá az ipari termelésben. Az iparosodás fellendülésében – számos más tényező mellett – fontos szerepet játszott az állami ipartámogatás is.

Az 1873-as válságot követő tartós depresszió, majd a gabonaértékesítési nehézségek jelentkezése ráirányította a figyelmet nemzetgazdaságunk egyoldalú agrárjellegének, az ipar elmaradottságának hátrányaira. Az 1870-es évek második felében a gazdasági kiegyezés megújításával kapcsolatos vitákban egyre inkább előtérbe kerültek az iparfejlesztés kérdései, különösen midőn nyilvánvalóvá vált, hogy általánosabb gazdasági és politikai érdekek nem teszik lehetővé az önálló vámterület megvalósítását s védővámok alkalmazását az osztrák–cseh iparral szemben. Egy sor röpirat és cikk kereste annak módozatait, hogyan lehetne a közös vámterület adottságai között is eredményesen fejleszteni a magyar ipart. Egyöntetűen az a vélemény alakult ki, hogy az államnak kell közvetlenül beavatkoznia, s különböző kedvezményekkel és iparfejlesztő intézkedésekkel ellensúlyoznia egyrészt az ipari védővámok hiányát, másrészt gondoskodnia azon „módokról és eszközökről, a melyek segítségével különösen a külföldi tőke... előnyösnek találja nálunk a megtelepedést".[50] Az ipari nagy- és középburzsoázia érdekképviseleti szervei emlékiratokban fejtették ki nézeteiket és kívánságaikat „egy nagyobbszabású gyáripar létesítése", valamint „a hazai iparnak állami kedvezmények által való emelése tárgyában".

Az első állami ipartámogató törvény – az 1881:XLIV. tc. – ezeknek a kívánságoknak egyelőre csak egy részét teljesítette, midőn a fejlesztendő iparágakban már létező vagy újonnan felállítandó, s „a technika jelen fejlődése szerint berendezett" gyárak számára 1895 végéig terjedő adó- és illetékmentességet engedélyezett. 1887-ben ezeket a kedvezményeket a bányavállalatokra is kiterjesztették. Az egyéb javasolt ipartámogató intézkedések (vasúti szállítási kedvezmények, a külföldről behozott gépek vámjának visszatérítése, a közszállításoknál a hazai üzemek előnyben részesítése, az üzemek közvetlen anyagi segélyezése) csak később kerültek megvalósításra. Az 1881-es törvény alapján csaknem 200 ipari üzem – több mint felerészben új alapítás – és 302 mezőgazdasági szeszgyár részesült kedvezményekben, főleg textil-, gép-, építőanyag- és vegyipari üzemek.

Az 1881:XLIV. tc. csak az első lépés volt az állami iparfejlesztés útján, amelyen Magyarországot hamarosan egyéb elmaradott európai országok – elsősorban a balkáni államok – is követték.

1886-ban megalakult „a hazai iparnak a közlekedési vállalatok és állami gyárak részéről nagyobb igénybevétele érdekében szervezett állami bizottság", majd 1887-ben Baross Gábor közlekedésügyi miniszter bizalmas körrendeletben hívta fel a közlekedési vállalatokat, hogy részesítsék előnyben azokat a hazai gyártmányokat, amelyek megfelelő mennyiségben, minőségben és árakon kaphatók. A felhívás nyomán a vasutak és az állami gyárak ipari szükségleteik 85%-át itthon szerezték be. Azt is sikerült elérni, hogy a magyar ipar nagyobb arányban részesüljön a közös hadsereg megrendeléseiben. Az államvasutak vonalain 1890-ben olyan díjszabást vezettek be, amely a hazai gyárak termékeit előnyben részesítette az importált iparcikkekkel szemben. Az 1890:XIII. tc. kiszélesítette mind az állami kezdvezmények, mind a kedvezményezett vállalatok körét, az 1890:XIV. tc. pedig adókedvezményt biztosított a hazai ipart támogató pénzintézeteknek. 1890-ben a kormány kezdeményezésére megalakult a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank azzal a célkitűzéssel, hogy támogassa ipari vállalatok alapítását és fejlesztését.

---

[50] A kolozsvári kereskedelmi és iparkamara jelentése kerülete gazdasági... viszonyairól. 1883–1885. Kolozsvár, 1886. 148.

IPARI FOGLALKOZTATOTTSÁG ÉS ÜZEMI STRUKTÚRA

A kiegyezés idején Magyarország Európa legkevésbé iparosodott országai közé tartozott. Ezt jól tükrözik az ipari foglalkoztatottságra vonatkozó népszámlálási adatok is. Magyarországon az aktív népesség 10%-a foglalkozott bányászattal és iparral, Ausztriában 20%-a. Ugyanekkor az ipari keresők arányszáma Nagy-Britanniában már 47, Belgiumban 38, Franciaországban 28, Németországban 27, Olaszországban 23, Norvégiában 14, Svédországban 12, Spanyolországban 12,5% volt.

21. táblázat

Ipari keresők az Osztrák–Magyar Monarchiában (1869)
(ezer fő)

Iparág	Magyarország	Horvátország	Ausztria nyugati országai	Galícia, Bukovina és Dalmácia
Bányászat és kohászat	49,5	0,6	93,3	11,0
Építő- és sokszorosító ipar	58,2	4,4	222,8	12,7
Vas-, fém-, gép-, jármű-, fa- és építőanyag-ipar	159,7	12,2	464,8	41,0
Vegyi- és élelmiszeripar	78,0	4,3	219,0	29,0
Textil- és ruházati ipar	90,1	3,5	759,0	38,4
Bőr- és papíripar, egyéb feldolgozó ipar	160,4	10,5	263,0	44,8
Nem közvetlenül termelő iparágak (vendéglátó- és fodrászipar stb.)	61,4	4,3	138,1	40,8
Összesen	657,3	39,8	2 160,0	217,7
Összes kereső	6 594,7	733,7	8 368,3	3547,0
Lakosság	13 663,7	1845,8	13 979,9	6415,1
Iparban dolgozók				
az összes keresők %-ában	10,0	5,4	25,8	6,1
a lakosság %-ában	4,8	2,2	15,5	3,4

Az 1869. évi népszámlálás ipari adatainak meglehetősen durva csoportosításából is jól láthatók a magyarországi iparosodás szerkezeti sajátságai, amelyek egyébként Ausztria keleti és déli országaira is jellemzőek voltak. Ausztria nyugati országaiban az ipari keresők 35,1%-a dolgozott a textil- és ruházati iparban, Magyarországon csak 13,7%-a. Ugyanakkor viszont nálunk nagyobb volt az élelmiszeriparban, a fém- és faiparban, valamint a hagyományos bőr-, szűcs- és lábbeliiparban foglalkoztatottak arányszáma, mint a Monarchia nyugati felében.

1869 és 1890 között Magyarországon évente átlagosan 1,3%-kal nőtt az ipari keresők száma, Ausztriában csak 0,9%-kal. A magyarországi növekedési ütem európai viszonylatban közepesnek számított. Angliában évente átlagosan 1,2, Belgiumban 0,7, Olaszországban 0,6%-kal nőtt az iparban dolgozók száma, Németországban azonban 2,5%-kal, a skandináv országokban pedig még gyorsabb ütemben. A fejlett ipari országok növekedése ekkorra már lelassult, de iparosodásuknak a miénkhez hasonló kezdeti szakaszában náluk is évente 2–3%-kal nőtt az ipari foglalkoztatottság. Magyarországon ilyen gyors ütemű növekedéssel majd csak a következő periódusban, 1890 és 1910 között találkozunk.

A kiegyezést követő két évtized közepes ütemű ipari növekedése meglehetősen szűk bázison ment végbe: még 1890-ben is csak az aktív népesség 12,9%-a dolgozott az iparban. Ausztria nyugati országaiban ekkor már 29, Nagy-Britanniában 49, Németországban 37, Dániában 26, Norvégiában 23, Hollandiában 30, Spanyolországban pedig 16% volt az ipari foglalkoztatottság aránya.

Az ország leginkább iparosodott vidéke – Budapest és környéke révén – a Duna–Tisza köze volt, ahol a lakosság 16,7%-a élt bányászatból és iparból, de nem sokkal maradt mögötte a számottevő ipari hagyományokkal rendelkező Északnyugati-Felvidék (15,3%). A Dunántúlon 13,7%, az Északkeleti-Felvidéken 13,6% volt az iparból és bányászatból élők részaránya. Az iparosodás terén elmaradt a Bánát (11,6%), a Tiszántúl (10,2%) és Erdély (9,4%). Az ország 63 vármegyéje közül csak 8-ban haladta meg a 15%-ot a bányászatból és iparból élő népesség arányszáma (Liptó 22,6, Szepes 21,3, Brassó 19,2, Gömör 18,8, Esztergom 18,6, Nógrád 17,1, Turóc 16,8, Sopron 15,7%), 23 megyében viszont 10% alatt maradt, s ezek közül 22 az ország keleti felében volt.

22. táblázat

Ipari keresők az Osztrák–Magyar Monarchiában (1890)

Iparág	Ipari keresők száma (ezer)				Ipari keresők %-os megoszlása			
	Magyarország	Horvátország	Ausztria nyugati országai	Galicia, Bukovina, Dalmácia	Magyarország	Horvátország	Ausztria nyugati országai	Galicia, Bukovina, Dalmácia
Bányászat és kohászat	44,0	0,5	132,0	12,3	5,1	0,7	5,1	4,5
Vas-, fém-, gép- és járműipar	132,8	10,7	291,8	29,4	15,4	13,1	11,2	10,7
Vegyi- és építőanyag-ipar	32,8	4,1	149,1	8,6	3,8	5,0	5,7	3,2
Faipar	60,1	12,3	196,9	24,3	7,0	15,2	7,6	8,9
Textilipar	30,5	1,9	435,6	12,6	3,5	2,4	16,7	4,6
Bőr- és ruházati ipar	232,1	19,8	552,5	81,7	26,9	24,4	21,2	29,8
Papír- és nyomdaipar	12,2	1,2	53,0	2,8	1,4	1,4	2,0	1,0
Élelmiszeripar	109,1	9,8	253,4	37,4	12,7	12,0	9,7	13,6
Építőipar	84,8	8,6	267,8	25,8	9,8	10,5	10,3	9,4
Vendéglátó- és fodrászipar	81,4	10,1	144,4	36,1	9,4	12,4	5,6	13,1
Egyéb	42,1	2,1	125,4	3,5	4,9	2,9	4,8	1,3
Összesen	862,1	81,4	2601,5	274,4	100	100	100	100
Az aktív népesség %-ában	12,9	7,4	29,3	6,0				
Iparból élő népesség (keresők és eltartottak, ezer fő)	2001,9	179,7	5332,9	671,7				
A lakosság %-ában	13,1	8,2	33,1	8,6				

Iparunk uralkodó üzemi formája az 1880-as évek végéig a kézműipari kisüzem maradt. A feldolgozó- és építőiparban foglalkoztatottak 73,7%-a még 1890-ben is a segéd nélküli és az 1–5 segédet alkalmazó kisüzemekben dolgozott. A magyarországi ipari keresők 43,6%-a volt önálló iparos, a Monarchia nyugati felében csak 19%-a. Nálunk 126 alkalmazott és munkás jutott 100 önállóra, a lajtántúli országokban 429.

23. táblázat

A feldolgozó- és építőipar üzemi struktúrája Magyarországon (1890)

Üzemnagyság	Üzemek száma	Foglalkoztatottak száma (ezer)	Üzemek	Foglalkoztatottak
			%-os megoszlása	
Segéd nélkül	179 818	179,8	62,01	29,0
1 segéddel	61 105	122,2	21,07	19,7
2 – 5 segéddel	42 042	154,8	14,50	25,0
6–10 segéddel	4 369	36,3	1,51	5,9
11–20 segéddel	1 512	23,1	0,52	3,7
21–100 segéddel	923	37,2	0,32	6,0
101–500 segéddel	178	38,2	0,06	6,2
500 felett	28	38,0	0,01	4,5

A HAGYOMÁNYOS IPARŰZÉS VÁLSÁGA ÉS ÁTALAKULÁSA

1848, majd 1867 után az ipari termelés feltételei alapvetően megváltoztak Magyarországon. Ebben az országon belüli gazdasági, társadalmi és politikai változások éppúgy szerepet játszottak, mint a nemzetközi tőkés gazdaságban végbemenő folyamatok. A céhrendszer fokozatos felszámolásával az iparűzés teljesen szabaddá vált. Az ipari forradalom a 19. század második harmadában Közép-Európára, s a velünk szomszédos osztrák és cseh területekre is átterjedt. A vasutak kiépülése lehetővé tette, hogy a termelését gyorsan növelő nyugat-európai, németországi és lajtántúli gyáripar olcsó tömegfogyasztási cikkei fokozatosan elárasszák a magyarországi piacot is, s ez elől a Habsburg-monarchián belüli vámhatárok megszüntetése, majd a szabad kereskedelmi elvek diadalra jutása az európai országok közötti gazdasági kapcsolatokban az intézményes akadályokat is elhárította. A mezőgazdasági árutermelés fellendülésével, az önellátó háziipari tevékenység visszaszorulásával az iparcikkek belső fogyasztópiaca kiszélesedett, s a fogyasztás szerkezete, minőségi igénye is átalakult. A hazai ipar növekedése azonban egyelőre nem tudott lépést tartani a fogyasztás bővülésével és átalakulásával, s az iparcikkek iránti kereslet növekvő részét a lajtántúli és a vámkülföldi gyáripar termékei elégítették ki. Iparcikk-behozatalunk értéke az 1840-es években 40–50 millió forint között mozgott, az 1860-as évek végén már elérte a 300 milliót, az 1880-as években pedig megközelítette a 400 millió forintot.

Iparosaink zöme igen nehezen és lassan tudott a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodni. „A nagy átalakulás készületlenül találta iparosainkat, akik nem ismerték még közvetlen tapasztalásból a gyári munkát s üzletet. A szabad verseny rázúdult a céh partiarchális nyűgéből még fel sem szabadult iparosokra, de semmi sem történt, ami versenyképességüket fejlesztette, szilárdította volna."[51] Sem elegendő tőkével, sem a megkívánt általános és szakmai ismeretekkel nem rendelkeztek ahhoz, hogy a korszerű technikát átvegyék, üzemüket fejlesszék, s ezáltal versenyképessé tegyék. A hagyományos iparűzés válsága – amely már az 1850-as években jelentkezett, s az 1860-as években általánossá vált – a kiegyezést követő 10–15 évben érte el tetőpontját.

„Ez a hazai ipar legszomorúbb korszaka; a belföldi ipar minden téren háttérbe szorul, egyes iparágak, amelyek nem bírták meg a nagy iparral való versenyt, egészen elpusztultak . . . A kisipar egyes ágai majdnem teljesen elnyomattak. Ilyen első sorban a fonó- és szövőipar, amelyből előbb minden ágnak számos képviselője volt hazánkban, ma ezek az iparágak majdnem teljesen meg vannak semmisítve . . . A fonó- és szövőiparon kívül legjobban megérezték a nagyipar versenyét: a bőripar – a tímárok és cserzővargák eltűnnek –, a vegyészeti ipar – szappanfőzés és gyertyamártás –, a kis fém- és mechanikai ipar."[52] Ilyen képet rajzolt az elmúlt 30 év ipartörténetéről az 1880-as évek statisztikusa. De százával idézhetnénk hasonló megnyilatkozásokat a kereskedelmi és iparkamarák jelentéseiből és az egykorú sajtóból is. A budapesti kamara így jellemezte a kézműipar helyzetét: „termelése egészében véve annyira csökkent, hogy az illető iparosok részint a szakmájukhoz tartozó, külföldről behozott kész cikkek elárusításával és csak könnyebb munkák- és javításokkal foglalkoznak, részint az ipar űzésével egészen fölhagyva vagy a mezőgazdasághoz tértek, vagy a proletariátust növelték, mely a városokban mind jobban felszaporodik."[53]

---

[51] A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a budapesti kamarai kerület kézmű- és gyáriparáról az 1870–75. években. Bp. 1877. 117.

[52] Magyarország gazdasági statisztikája. Szerk. LÁNG LAJOS. Bp. 1887. 241., 243.

[53] A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése . . . 1870–1875. 119.

A 19. század első felében virágzó székely kézműipart az 1870-es években a vasút megépülte után benyomuló osztrák áruk kiszorították á helyi piacról. Mivel a gyáripar termékeivel sem árban, sem minőségben nem tudták felvenni a versenyt, a helyi piacot átengedték az importált áruknak, s „mindenki a kevesebb képzettséget igénylő romániai fogyasztás számára kezdett dolgozni". 1886-ban azonban a román vámháború elzárta a romániai piacot is. Ekkor a székely iparosok egy része kivándorolt Romániába, s ott „megteremtették Románia iparát", írja az egykorú közgazda némi túlzással. Másik részük azonban harcot indított létéért, alkalmazkodott a helyi fogyasztásban már domináló „modern ízléshez", s nehéz küzdelemben, sok áldozat árán, de végül is visszahódította a helyi piacot. A század végén megállapíthatták, hogy „ma már a küzdelmet siker koronázza, vígan folyik a haladás, a fejlődés az egész vonalon. Iparunk a megsemmisülésből föltámadott, halad és fejlődik".[54]

A székely ipar példáját azért idéztük részletesen, mert ennek útja végül is a magyarországi kisipar egészére jellemzővé vált. Bizonyos iparágakban szinte teljesen eltűnt a kézműipar, más ágakban azonban alkalmazkodott az új idők minőségi és technikai követelményeihez, s a fejlődés, valamint a fogyasztási igények átalakulása is egy sor új kisipari szakmát hozott létre. A 70-es években kisiparosaink zöme még a céhrendszer eltörlésében, a teljes iparszabadság bevezetésében látta nyomorúságának forrását. Miközben a kisiparosok nagy része a haladástól elzárkózva, a régi kiváltságok és megkötöttségek bástyái mögött vélt védelmet találni a hazai és külföldi nagyipar versenyével szemben, egyre többen akadtak olyanok is, akik felismerték, hogy „a versenyt nem úgy fogják iparosaink legyőzni, ha előle menekülni igyekeznek, hanem úgy, ha felfegyverkeznek azon fegyverekkel, melyekkel versenytársaik harcolnak", s „szellemi és anyagi tőke" befektetésével korszerűsítik, magasabb szintre emelik üzemüket.[55] A 80-as években már egyre több jele mutatkozott az ilyen irányú törekvéseknek, s a nagyipari fejlődés végül is nem a kisipar pusztulását, hanem a megváltozott igényekhez való alkalmazkodását, funkcióinak átalakulását és új fellendülését eredményezte. Hogy a kisipar válsága átmeneti, pusztulása pedig csak részleges volt, amelyet új, korszerű kisipari szakmák kialakulása és a kisüzemek szaporodása ellensúlyozott – különösen a kisebb vidéki városokban és a falvakban –, azt a népszámlálási eredmények is tükrözik. 1869 és 1890 között az önálló iparosok száma 37%-kal növekedett (272 ezerről 375 ezerre), nagyobb mértékben, mint az alkalmazottaké és munkásoké (32%; 336 ezerről 444 ezerre).

---

[54] NAGY ELEK, Az ipar (In: Háromszék vármegye. Szerk. POTSA BÉLA és társai) Sepsiszentgyörgy, 1899. 160–162.

[55] HALÁSZ IMRE, Kisebb iparosainkhoz. *Anyagi Érdekeink*, 1868. okt. 24.

Az 1880-as évek elején a népszámláláskor összeírt 750 ezer főfoglalkozású ipari kereső mellett még 760 ezer olyan nőről, s mintegy 40 ezer férfiről olvasunk jelentést, akik a mezőgazdasági főfoglalkozás kiegészítéseképpen háziipari tevékenységet folytattak, főleg házi szükségletre fontak és szőttek.

A Dunántúlon, a Kis- és Nagyalföldön az önellátó háziipari tevékenység már csak alárendelten és szórványosan játszott szerepet az agrárnépesség ipari szükségleteinek kielégítésében. Az ország keleti és délkeleti részében a román, szerb, kárpátukrán és magyar parasztság még túlnyomórészt házilag készíti ruházatát, jelentették az aradi, a brassói és a debreceni kamara területéről. A kolozsvári kamara területén 204 ezer falusi házban 47 ezer szövőszéket írtak össze a háziipari felméréskor, de a helyi viszonyokat ismerők szerint a valóságban legalább 50–60 ezer volt. „A falusi nép 9 tizedrészének egész öltözéke azon szövetből kerül ki, amelyet maga készít."[56] Az Északkeleti-Felvidéken is ezrével voltak még szövőszékek a falusi házakban, de az Alföldön már csak elvétve akadt egy-egy. A nyugat-magyarországi Őrségből azt írták 1884-ben, hogy ott telenként 700 kézi szövőszéken dolgozzák fel paraszti fehérneműre szánt durva lenvászonná a helyi termelésű lent.

A GÉPI NAGYIPAR FEJLŐDÉSE

A hagyományos iparűzés válsága és részleges pusztulása az érintett nemzedékek számára gyötrelmes, de a történeti fejlődés rendjében szükségszerű és általános jelenség volt, feltétele és velejárója az iparosodás minőségileg magasabb fokának, a tőkés nagyipar kialakulásának. Magyarországon azonban ezt a folyamatot nem a hazai gyáripar gyors felnövése váltotta ki, hanem az a körülmény, hogy nemzetgazdaságunk egyre szorosabb kapcsolatba került a nemzetközi tőkés gazdasággal. Igaz, hogy gyengén fejlett kézműiparunk sem mennyiségi, sem minőségi szempontból nem tudott lépést tartani az iparcikkek iránti kereslet bővülésével, de az ipari fogyasztási cikkek gyorsan szélesedő belső piacát a hazai gyáripar sem tudta elfoglalni, kénytelen volt annak jelentős részét fejlettebb nyugat- és közép-európai, s főleg lajtántúli versenytársainak átengedni. Nem mintha a gépi technika térhódítása, a gyáripar fejlődése nem lett volna elég gyors ütemű, de ez a fejlődés továbbra is csak néhány vezető iparágra korlátozódott, s éppen az ipari tömegfogyasztási cikkeket gyártó iparágakban nem került sor az ipari forradalom kibontakozására.

---

[56] Jelentés az ipari szakoktatás és a háziipar jelen állásáról. Kiadja a Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium. Bp. 1881. 116.

A nagyipari fejlődés a kiegyezés után biztató lendületet vett: sorra létesültek az új gyárak, s a termelés a legtöbb iparágban gyors ütemben növekedett. A fővárosban 1867 és 1873 között 57 új ipari részvénytársaságot alapítottak 45,5 millió forint alaptőkével, ezek közül azonban 23 már 1873 végéig megszűnt. Az 1873-as válság évekre lelassította az iparfejlődést. 1874 és 1880 között már csak 12 új alapításról tudunk Budapesten, de ugyanezen idő alatt 10 vállalat meg is szűnt. „Kitűnt, hogy számos nagyiparos vállalat nem bír életképességgel, mert a legszükségesebb előfeltételek: elegendő tőke, olcsó munkaerő, olcsó tüzelőszer, jó közlekedési eszközök hiányoztak" – állapította meg a budapesti iparkamara.[57] A 80-as években ismét megélénkült a nagyipari fejlődés. Budapesten 32 új ipari részvénytársaság létesült, 35,4 millió forint alaptőkével, s csak 6 szűnt meg. 1881 és 1890 között a fővárosi ipari részvénytársaságok alaptőkéje 25 millió forintról 52 millióra növekedett, majd a következő négy év alatt ismét több mint kétszeresére emelkedett.

A korabeli iparstatisztika a 20-nál több munkást foglalkoztató vállalatokat tekintette nagyüzemnek. 1890-ben a feldolgozó- és építőiparban 1129 ilyen nagyüzemet írtak össze, s ezekben 102 ezer munkás és alkalmazott dolgozott (az összes feldolgozó- és építőipari keresők 15%-a). Száznál több munkást foglalkoztató valódi nagyüzem csak 206 volt, 66 ezer munkással (9,5%). Az üzemnagyság önmagában még nem tükrözi híven a gépi nagyipar fejlődését, hiszen 1884-ben a 20-nál több munkással dolgozó nagyüzemek 46%-a nem használt semmiféle gépet, tehát tulajdonképpen nem gyár, hanem manufaktúra volt. A kiegyezést követő 10–15 év Magyarországon nem a modern gépi nagyipar uralkodóvá válásának a kora volt, hanem inkább a tőkés ipar hagyományos, preindusztriális formáinak – elsősorban a manufaktúráknak – az átmeneti fellendülését hozta meg, hasonlóan egyéb, az iparosodásban megkésett kelet-európai országokhoz (például Oroszországhoz).

---

[57] A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése . . . 1870–1875. Bp. 1877. 119.

24. táblázat

A 20-nál több munkást foglalkoztató ipari üzemek Magyarországon (1890)

Iparág	Üzemek száma	A személyzet		Az iparág összes keresőinek %-ában
		száma	%-ban	
Élelmiszeripar	201	25 528	25,0	36,6
Vas- és fémipar	93	13 995	13,7	27,6
Gép- és járműipar	97	18 289	17,9	67,6
Építőanyag-ipar	134	8 484	8,3	46,8
Faipar	143	8 108	7,9	23,9
Vegyipar	56	3 799	3,7	75,1
Textilipar	41	4 539	4,4	33,3
Ruházati ipar	73	3 423	3,3	3,7
Bőripar	28	1 761	1,7	21,3
Papíripar	15	1 427	1,4	50,4
Nyomdaipar	55	3 901	3,8	61,2
Építőipar	193	9 006	8,8	19,0
Összesen	1129	102 260	100	14,7

Az ipari forradalom legfontosabb mozzanata a gépi technika térhódítása, ennek pedig leghívebb statisztikai mutatója a korszerű energiaforrások – korszakunkban túlnyomórészt a gőzgépek, majd a gáz- és petróleummotorok – teljesítményének növekedése. 1863-ban 449 gőzgép működött Magyarország iparában, 7512 lóerő teljesítménnyel (Ausztriában 2325 gőzgép 35 837 lóerővel). 1884-ben 1802 olyan ipari üzemet írtak össze, amely valamilyen korszerű erőgépet használt, s azok együttes teljesítménye 63 571 lóerő volt. Emellett még 59 ezer lóerő vízi energiát is fogyasztott az ipar, ebből 46 ezer lóerő esett a kis vízimalmokra, 13 ezer pedig 937 egyéb ipari üzemre. A gépesítés a kiegyezés után is a korai iparosodás vezető ágaira korlátozódott: az élelmiszer-, a vas- és a faiparban fogyasztották az összes gépi energia 89%-át. A többi iparágban éppen csak megindult a gépi technika alkalmazása, de még nem vált uralkodóvá.

25. táblázat

Az iparban működő erőgépek teljesítménye Magyarországon (gőzgépek, petróleum- és gázmotorok)

Iparág	Lóerő		Iparági megoszlás %-ban	
	1863	1884	1863	1884
Élelmiszeripar	4167	36 878	55,5	58,0
Vas- és fémipar	2284	14 849	30,4	23,4
Faipar	487	4 783	6,5	7,5
Gép- és járműipar	192	1 887	2,6	3,0
Vegyi- és növényolajipar	224	1 508	3,0	2,4
Textil-, bőr- és ruházati ipar	92	1 882	1,2	2,9
Építőanyag-ipar	12	1 096	0,2	1,7
Papír- és nyomdaipar	54	688	0,7	1,1
Összesen	7512	63 571	100	100
Az élelmiszeriparból				
malomipar	2904	29 672	38,7	46,7
cukoripar	855	2 001	11,4	3,1
szesz- és söripar	372	4 818	5,0	7,6

1884-ben – mint mondottuk – összesen 123 ezer lóerő gépi és vízi energiát fogyasztott a magyar ipar, s a gépi és vízi erőt alkalmazó üzemek öszszesen 135 ezer – a hagyományos kis vízimalmok nélkül 104 ezer – alkalmazottat és munkást foglalkoztattak. Ausztria ipara ugyanakkor már 521 ezer lóerőt fogyasztott, és a gépi és vízi erővel működő üzemekben 790 ezren dolgoztak.

26. táblázat

A gépi teljesítmény és a munkaerő iparági megoszlása a gépi és vízienergiát alkalmazó üzemekben Magyarországon és Ausztriában (1884–1885) (%-ban)

Iparág	Lóerő*		Foglalkoztatottak	
	Magyarország	Ausztria	Magyarország	Ausztria
Élelmiszeripar	70,2	43,9	49,8	27,1
Vas- és fémipar	14,3	12,8	14,6	7,4
Gép- és járműipar	1,6	1,8	9,3	4,9
Faipar	6,0	9,9	9,7	5,3
Építőanyag-ipar	1,1	2,0	4,7	8,5
Vegyipar	1,5	1,7	5,2	4,3
Textil-, bőr- és ruházati ipar	2,5	20,4	3,9	37,8
Papír- és nyomdaipar	2,8	7,6	2,8	4,7

* gépi és vízi energia együtt

ÉLELMISZER-, FA- ÉS ÉPÍTŐANYAG-IPAR

Nagyiparunk vezető ága, a malomipar, a kiegyezés után is megőrizte uralkodó helyzetét. A gőzmalmok száma 1863-ban 147, 1872-ben 492, 1884-ben 910, 1895-ben 1843 volt. 1884-ben a malmok fogyasztották az iparban felhasznált gépi energia 46,7%-át, s az ipari részvénytársaságok egyharmada gőzmalom volt.

Az 1860-as években Magyarország már több lisztet exportált, mint Európa összes többi országa együttvéve. Lisztkivitelünk 1869–71-ben elérte az évi 2 millió q-t, két évtized múlva pedig 4–5 millió mázsa között ingadozott. Exportra és általában árusításra csak a nagy részvénytársasági malmok őröltek, közöttük is mindenekelőtt Budapest tucatnyi óriásmalma. Budapest az 1860-as években a világ legnagyobb malomvárosává fejlődött. 1866-ban fennállott 11 nagy malma évente 1,8 millió q búzát volt képes feldolgozni. 1868-ban három újabb malom létesült, a meglevőket pedig jelentősen kibővítették, berendezésüket korszerűsítették, s ezzel a fővárosi malmok teljesítőképessége 1869 végére már 5,7 millió q-ra növekedett. Hamarosan kiderült, hogy a budapesti malomipar máris túlméretezett, kapacitását nem tudja teljesen kihasználni. Ezért egyre nagyobb mennyiségben dolgozták fel az olcsóbb balkáni gabonát, amelyet vámmentesen hozhattak be, ha kimutatták, hogy a behozott búzának megfelelő mennyiségű lisztet exportáltak (őrlési forgalom).

Malomiparunk nemcsak volumenét, termelésének mennyiségét illetően állt az európai fejlődés élén, hanem műszaki színvonalát és lisztjének finomságát tekintve is. A budapesti malmok a 70-es évek második felében tökéletesítették berendezéseiket. Addig – a Hengermalom kivételével – valamennyien a régi technológiával, malomkövekkel őröltek. 1874-ben Mechwart András, a Ganz-gyár igazgatója megvásárolta a svájci Wegmann-hengerszék szabadalmát, s azt több tekintetben tökéletesítve – például a kényes porcelánhengereket kéregöntésű vashengerekkel helyettesítve – alkalmassá tette a magasőrlésre. A Ganz-gyár 1876-től gyártotta az új típusú hengerszékeket, amelyek forradalmasították az őrlés technikáját. A hengerszékhez még egy sor műszaki újítás járult: a Haggenmacher Károly által feltalált síkszita, a centrifugál szita, a korszerű tisztítógépek (tarár), csiszoló- és kefélőgépek stb.

A gőzmalmok látványos fejlődésével párhuzamosan – bár egyelőre még elég lassan – megindult a hagyományos malomipar visszaszorulása: 1873 és 1895 között a szárazmalmok száma 6361-ről 2033-ra; a vízimalmoké 17 249-ről 15 417-re csökkent, a szélmalmoké pedig 554-ről 712-re emelkedett. Ezek a hagyományos technikával durvább lisztet őrlő kis malmok a parasztság gabonáját dolgozták fel, túlnyomórészt természetben fizetett vám ellenében.

Korántsem volt a malomiparéhoz hasonlóan gyors ütemű és egyenletes a cukorgyártás fejlődése. A kiegyezés utáni években 9 új cukorgyár létesült, továbbra is csaknem kizárólag osztrák tőkések alapításaként, főleg a Kisalföld cukorrépa-termelő vidékén. Ezzel a cukorgyárak száma 1870-ig 26-ra emelkedett. 1873 után nagyarányú koncentrálódási folyamat indult meg a magyar cukoriparban. 15 kisebb régi gyár megszűnt, a megmaradt nagyobb gyárak viszont jelentősen kibővítették és korszerűsítették üzemüket. Az egy gyárra eső termelés világviszonylatban nálunk volt a legnagyobb. 1888-ban az állam adó- és szállítási kedvezményekben részesítette a cukorgyárakat, erre 2 év alatt 4 nagy új cukorgyár létesült a Nagyalföldön (Hatvan, Szerencs, Selyp, Mezőhegyes), mind hazai tőkések és bankok alapításaként. A cukortermelés 2 év alatt megduplázódott. 1867 és 1890 között a cukortermelés évente átlagosan 9%-kal növekedett, s a termelés egynegyede kivitelre került.

Nemzetközi szempontból is magas szinten állt szesziparunk, ahol már az 1850-es évektől kezdve alkalmazták a gőzgépeket. A kiegyezés utáni műszaki fejlődés legfontosabb lépése a korszerű szeszfinomítási eljárások bevezetése volt. A gyári jellegű szeszipar magas fejlettségi szintje ellenére fennmaradt, sőt virágzott a kisipari jellegű szeszfőzés. A közönséges, ún. kisüsti technikájú szeszfőzők száma 70 ezerről 100 ezerre emelkedett az 1880-as évek végéig, tehát csaknem minden tehetősebb parasztgazda főzött szeszt. A nagyobb „műszerű lepárló készülékekkel" rendelkező üzemek száma viszont 1868 és 1890 között 1030-ról 534-re csökkent, de termelésük növekedett. A szeszgyárak nagyobbrészt mezőgazdasági, kisebbrészt ipari üzemek voltak. Az előbbiek a nagy- és középbirtok saját termékeit dolgozták fel, az utóbbiakban pedig polgári vállalkozók vásárolt nyersanyagból gyártottak szeszt. A kormány az engedélyezett szeszmennyiséget kontingentálta a gyárak között, s a mezőgazdasági szeszfőzők kontingensét folytonosan emelte az ipari szeszgyárak rovására, ennek következtében az utóbbiak száma és termelése erősen csökkent.

Bor- és pálinkaivó nép lévén, a sör nálunk ezekben az évtizedekben luxusitalnak számított. A termelés 1871-től kezdve folyton csökkent, s még 1890-ben is jóval alatta maradt a 70-es évek elején termelt mennyiségnek. A nagyipari fejlődést itt is koncentráció folyamata jelzi: a sörgyárak száma 1863-ban 451, 1880-ban 171, 1890-ben már csak 98. A kisebb, hagyományos technológiájú serfőzők eltűntek, s a termelés a nagyobb, korszerűbb üzemekben összpontosult. Igazán nagy gyárnak azonban csak a két kőbányai üzem (a Dreher és az Első Magyar Részvény Serfőző), valamint a budafoki Haggenmacher-gyár számított: e három fővárosi sörfőzőre az ország egész sörtermelésének több mint a fele jutott.

A dohánygyártás állami monopólium volt. A 12 állami dohánygyár 13–14 ezer munkást foglalkoztatott, 90%-ban nőket. Az élelmiszeripar egyéb ágait egy-egy kisebb vagy közepes üzem képviselte. Az 1850-es években olasz húsiparosok (Piazzoni, Dozzi, Del Medico) által meghonosított szalámigyártás szépen fejlődött, egy sor új üzemmel bővült (legfontosabb köztük az 1880-ban létesült Herz-féle gyár), s egyre nagyobb mennyiségű árut exportált. 1882-ben alapította húskonzervgyárát Weiss Manfréd.

A bőven rendelkezésre álló hazai nyersanyag volt az alapja a fafeldolgozó ipar fejlődésének. A vasutak fokozatosan hozzáférhetővé tették hazánk nagy erdőségeit a nagyipari jellegű kitermelés számára, a hazai építkezések, valamint a fában egyre szegényebb ipari országok kereslete pedig széles és gyorsan bővülő piacot biztosítottak a faipar félkész gyártmányai (deszka, donga, talpfa) számára, s megindult az erdők nyersanyagának vegyipari hasznosítása is (falepárlás, cserzőkivonatok gyártása). Az 1860-as évektől egyre-másra létesültek a gőzfűrészek, háttérbe szorítva a vízi erővel működő kisebb fűrészmalmokat. 1873-ban 30, 1884-ben már 114 gőzfűrész működött az országban, de a vízi energiát hasznosító fűrészmalmok száma ekkor még mindig 354 volt. A faipar egyéb ágai közül csak a hajlított fabútor- és a parkettagyártásban jöttek létre nagyobb üzemek.

A kiegyezés után – a nagy építőipari konjunktúra ösztönzésére – bontakozott ki az ipari forradalom az építőanyag-iparban, s azon belül elsősorban a tégla- és cementgyártásban. A kiegyezés utáni években a budapesti gyárak termelése 10–15 millió darabról 180 millió darabra emelkedett, elsősorban a szénfűtéses folytonégő körkemencék, valamint az agyagválogató, tisztító és sajtoló gépek alkalmazása következtében. 1884-ben 23 téglagyár használt gőzgépet. Primitív technikával dolgozó téglavetők csaknem az ország minden nagyobb községében, városában és uradalmában működtek, számuk 1890-ben 1700 körül járt. A válság az építkezésekkel együtt a téglagyártás fejlődését is megállította, s csak az 1880-as évek második felében, s főleg 1890 után alakultak ismét nagyobb számban korszerű technikával működő üzemek, elsősorban vidéken. Az 1860-as évek végén fejlődött jelentős iparrá a cementgyártás is (Beocsin, Lábatlan, Nyergesújfalu).

A BÁNYÁSZAT ÉS A NEHÉZIPAR

A 19. század első felében egyrészt a kincstár, másrészt a nagybirtokos és polgári bánya- és kohótulajdonosok, majd az 1850-es és 60-as években az osztrák és francia tőkés vállalkozók jelentős beruházásokkal igyekeztek a vasérc- és szénbányászatot és a vaskohászatot korszerűsíteni. A kiegyezés után a vasutak, valamint a mezőgazdasági és ipari gőzgépek terjedése gyorsan növelte a keresletet a szén, a vas és gépipar fejlődése pedig a vasérc iránt. A szén- és vasérctermelés vált bányászatunk vezető ágává, háttérbe szorítva a hanyatló nemes- és színesfémtermelést. 1867 és 1890 kö-

27. táblázat

A fontosabb bánya- és ipari termékek termelésének alakulása Magyarországon és Horvátországban

	(Évi átlagok ezer tonnában, illetve ezer hektoliterben)						
Év	Szén	Vasérc	Nyersvas	Acél	Cukor	Sör	Budapesti malmok liszttermelése
1851–55	209	133	51				
1856–60	349		85				
1861–65	581		120			522	
1866–70	912		115		16	562	154
1871–75	1509	433	153	9	22	700	281
1876–80	1632	358	132	24	32	470	449
1881–85	2291	582	185	55	39	561	416
1886–90	2760	659	234	103	64	567	554
1891–95	3958	997	323	190	106	1242	649
Átlagos évi növekedés %-ban	7,6	5,2	4,7	16,5	7,9	2,9	5,9

zött a bányatermelés változatlan áron számított értéke évente átlagosan 3,6%-kal növekedett.

Jelentősebb feketeszénkészletek csak a Mecsek vidékén és Krassó-Szörényben voltak. Az előbbieket a Dunagőzhajózási Társaság, az utóbbiakat az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság termelte ki. Újabb feketeszéntelepeket nem sikerült feltárni, így a termelés növekedése nem tudott lépést tartani az igényekkel, s a magas kalóriájú fekete szénből egyre nagyobb arányú behozatalra szorultunk.

A kiegyezés utáni években fejlődött ki barnaszénbányászatunk. Addig csak az Esztergom vidéki és a Sopron vidéki bányák termelése volt jelentős. Az esztergomi szénmedence azonban a 90-es évekig nem kapott vasutat, így fejlődése megállt. Annál gyorsabb ütemben fejlődött viszont a budapest–salgótarjáni vasútvonal megnyitása (1867) után a nógrádi szénmedence, amelynek termelése 1882-ben már meghaladta a 6 millió q-t. A nógrádi bányák adták az ország barnaszéntermelésének csaknem a felét, s a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. az ország legnagyobb szénipari vállalata

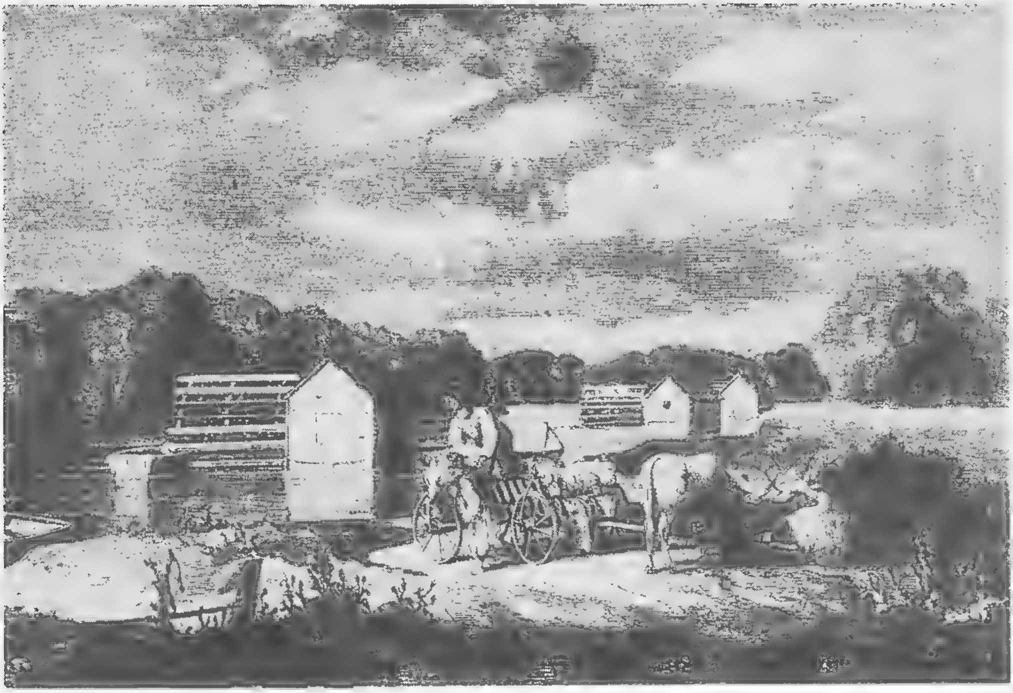

249. Vízimalmok a Dunán

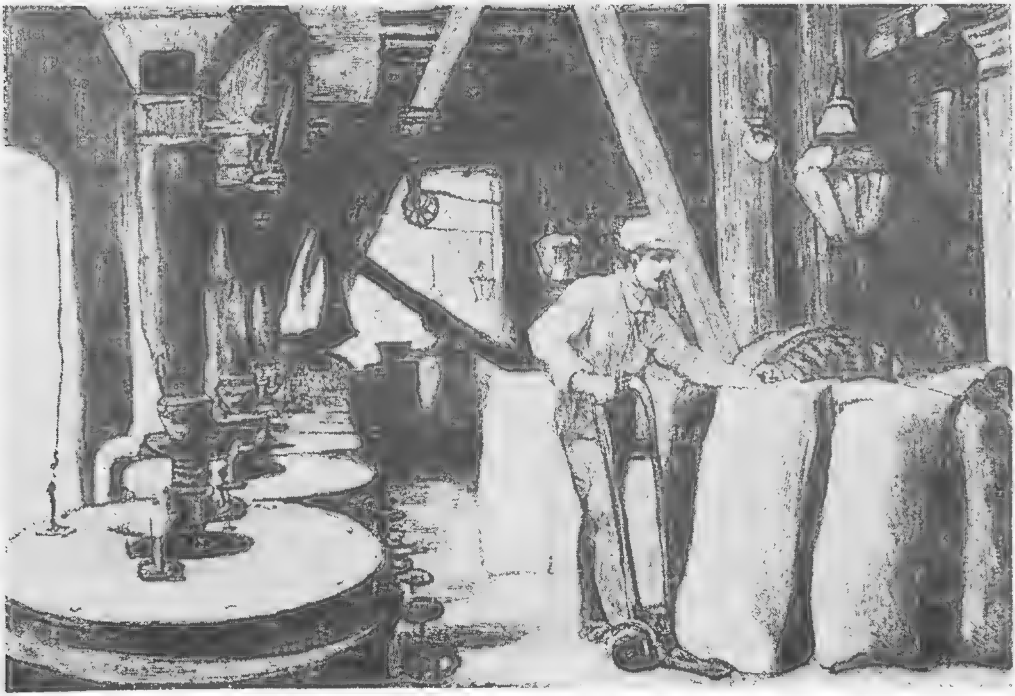

250. Automata rosták egy budapesti gőzmalomban

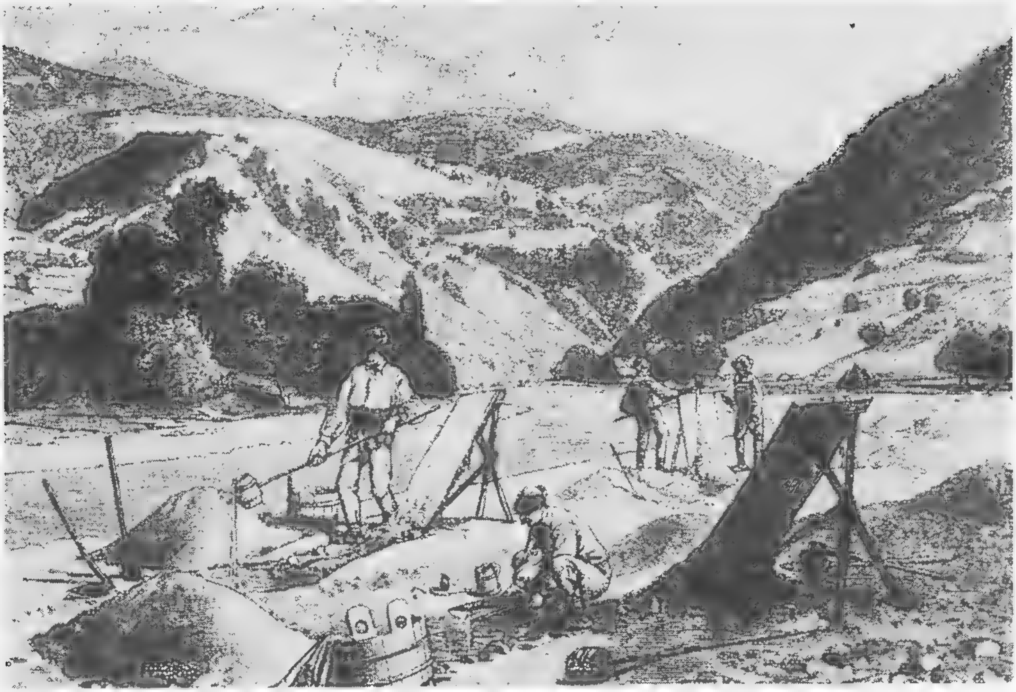

251. Aranymosók Erdélyben az Aranyos völgyében

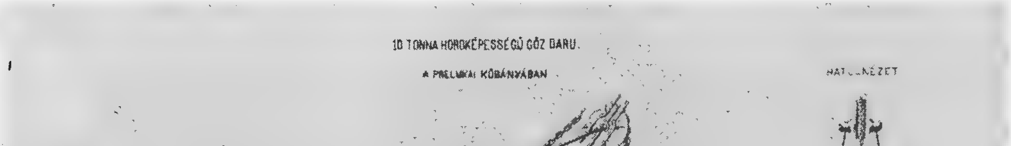
10 TONNA HORDKÉPESSÉGŰ GŐZ DARU.
A PRELUKAI KŐBÁNYÁBAN
OLDALNÉZET
HÁTULNÉZET

252. Kőbányában használt gőzdaru az 1880-as években

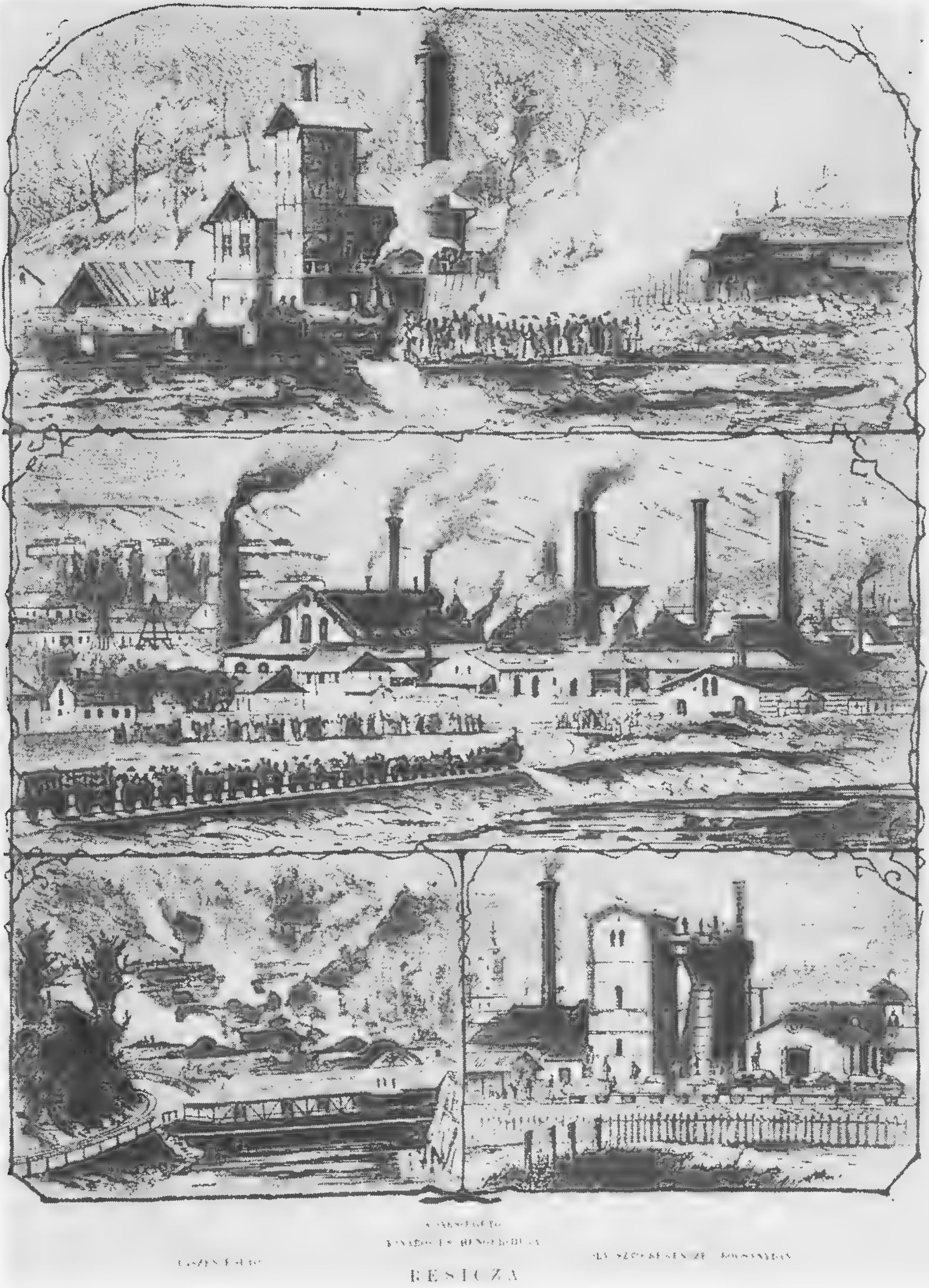

253. Az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság resicai vasművei az 1870-es években

254. A diósgyőri nagyolvasztó

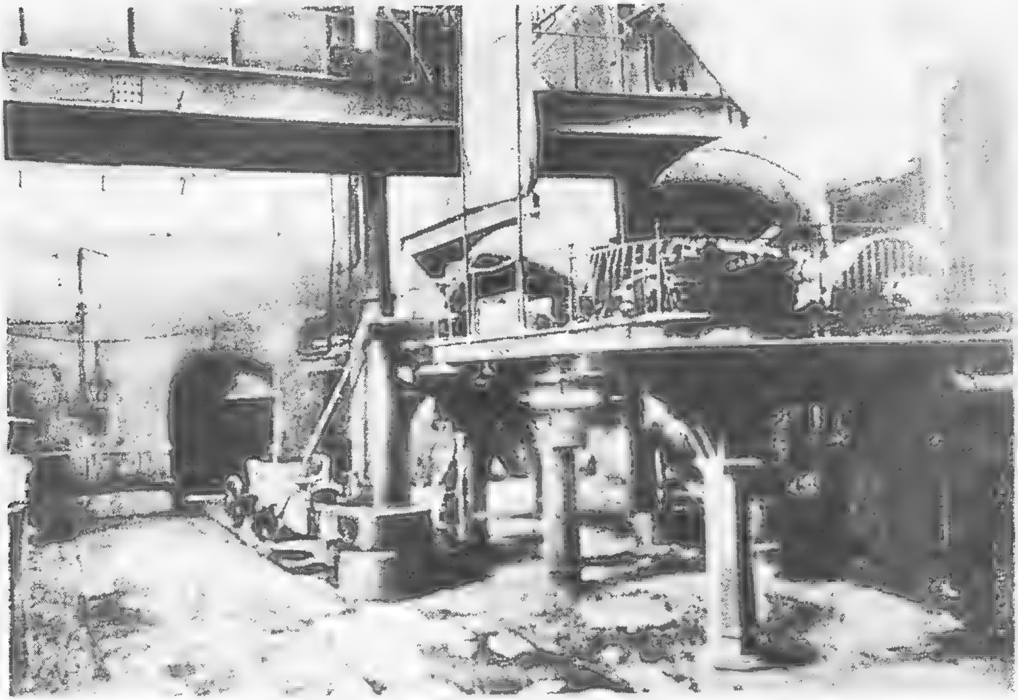

255. A diósgyőri Bessemer-acélmű 1882-ben

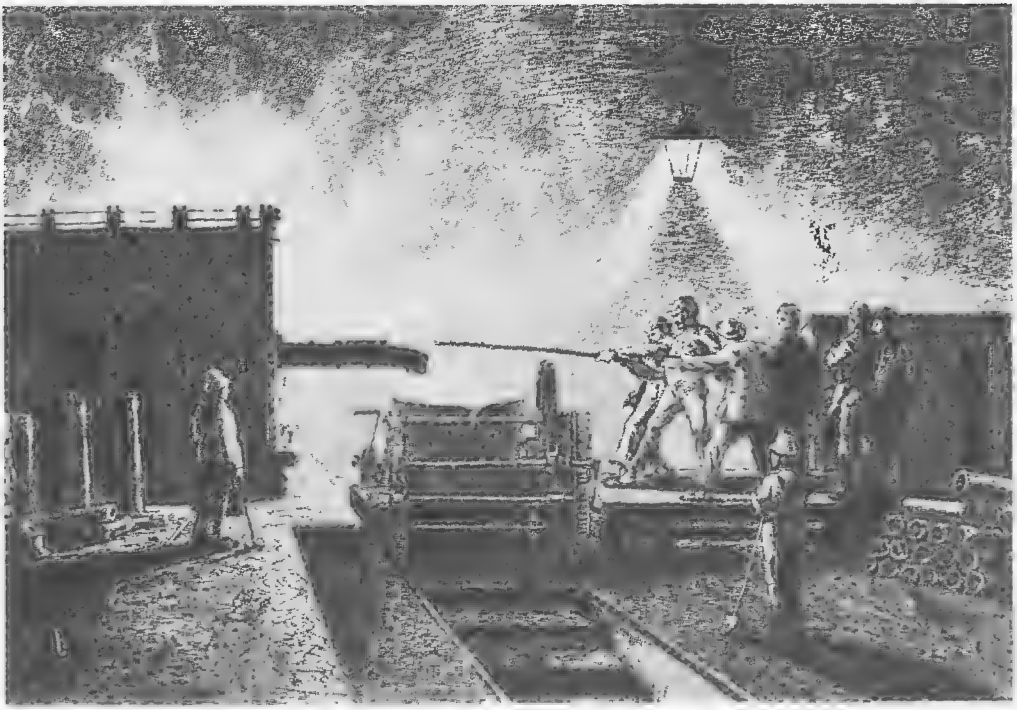

256. Martin-kemence csapolása Diósgyőrben

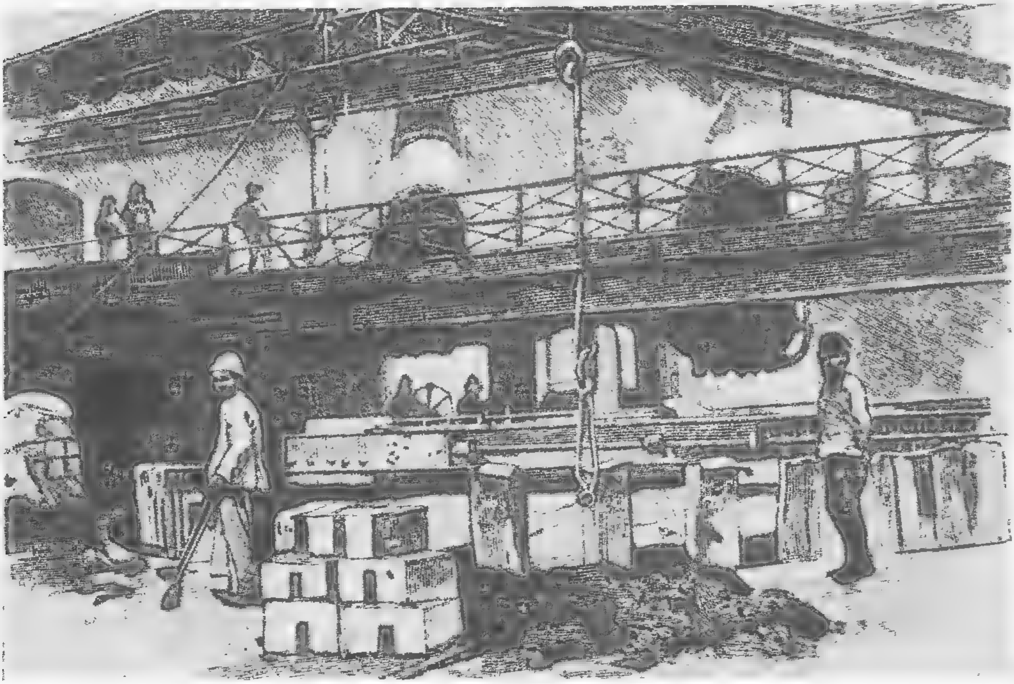

257. A salgótarjáni Thomas-acélmű

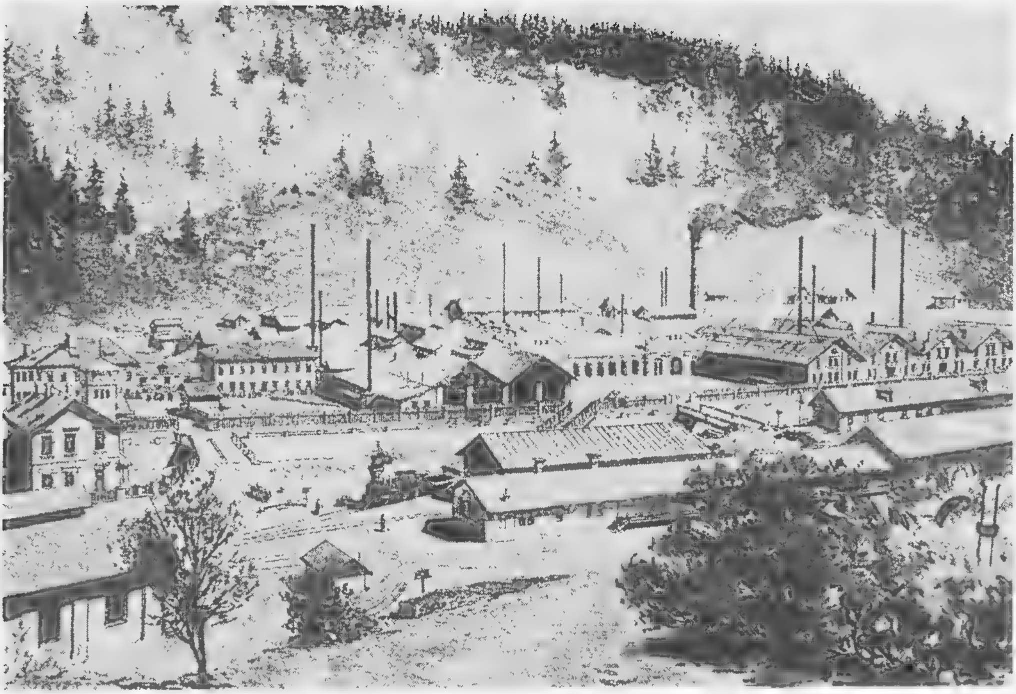

258. A zólyombrezói állami vasgyár

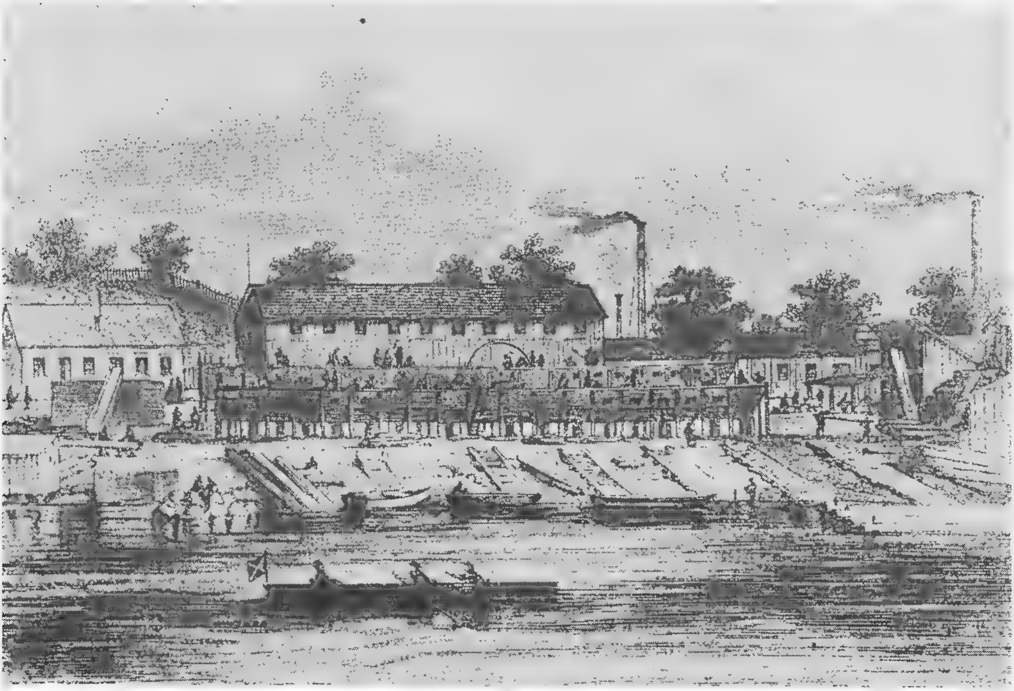

259. Az újpesti hajógyár az 1860-as években

260. A MÁV budapesti gépgyárának szerelőcsarnoka

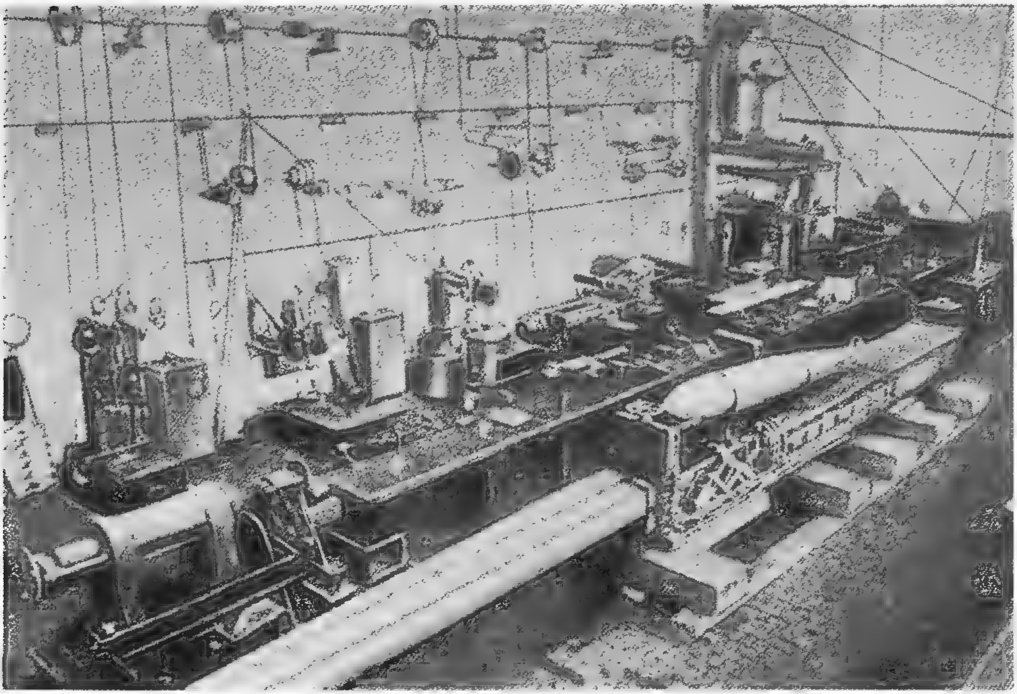

261. A fiumei torpedógyár

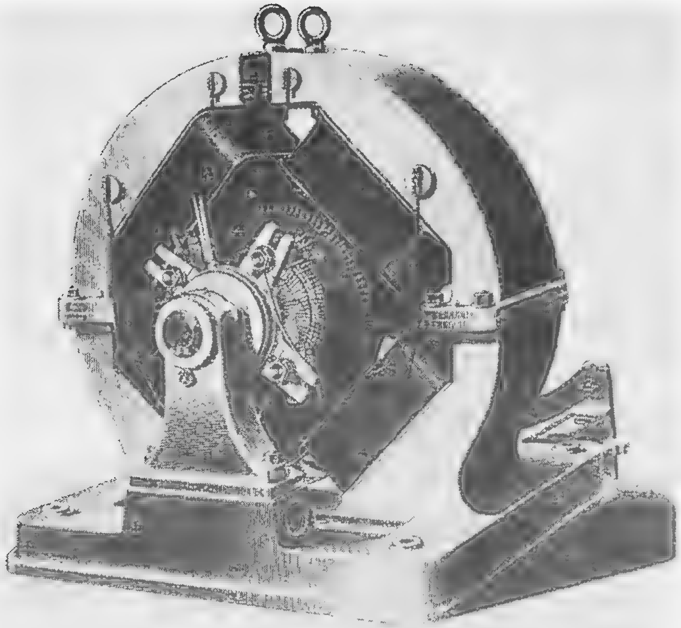

262. A Ganz-gyár 1884-ben készült Gnom-dinamógépe (Zipernowsky Károly szabadalma)

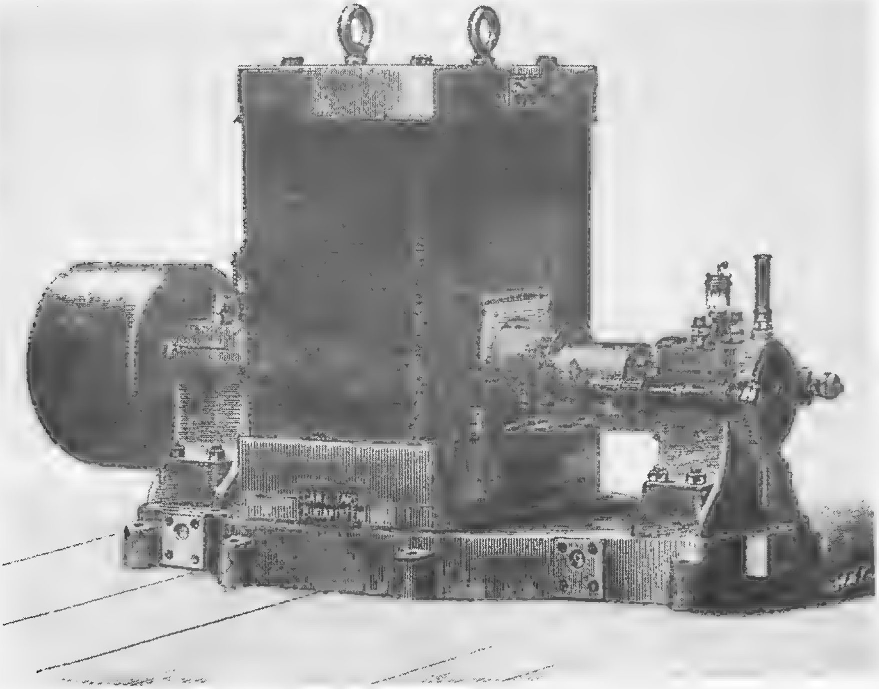

263. A Ganz-gyár 1887-ben készült egyenáramú dinamója

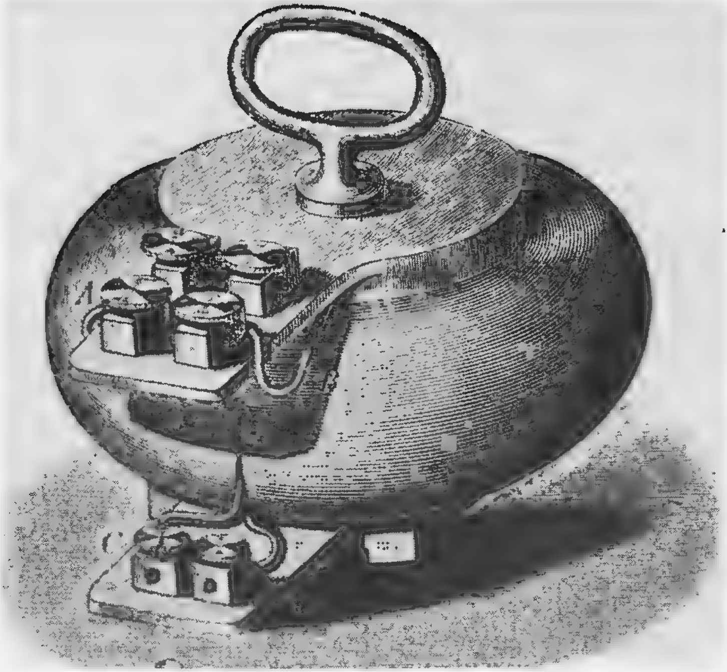

264. A Ganz-gyárban 1885-ben készült zárt vasmagú transzformátor

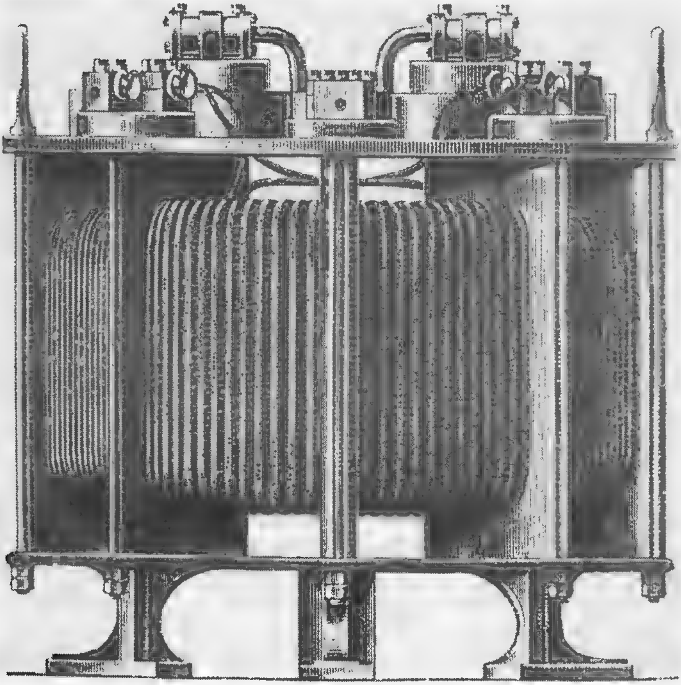

265. A Ganz-gyár köpenytranszformátora 1885-ből

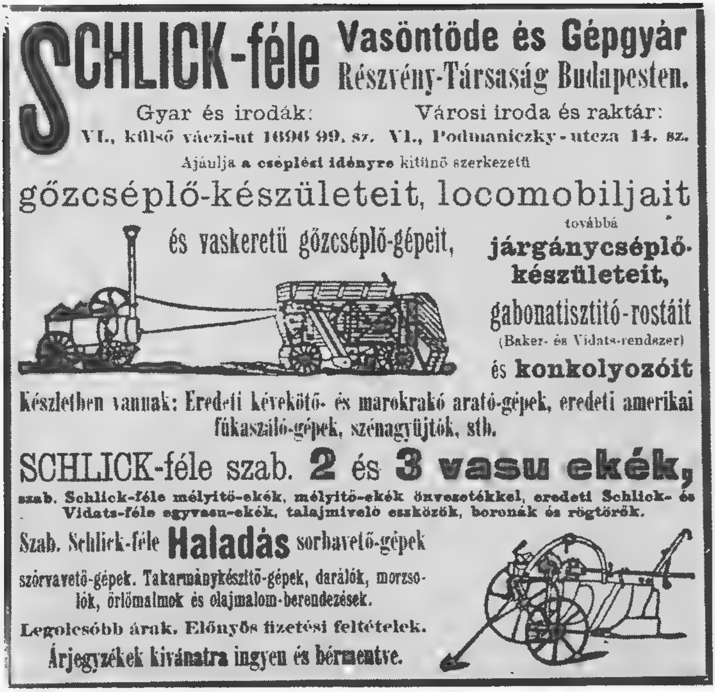

SCHLICK-féle Vasöntöde és Gépgyár Részvény-Társaság Budapesten.

Gyar és irodák:
VI., külső váczi-ut 1896 99. sz.

Városi iroda és raktár:
VI., Podmaniczky-uteza 14. sz.

Ajánlja **a cséplési idényre** kitünö szerkezetű

gőzcséplő-készületeit, locomobiljait

és vaskeretü gőzcséplő-gépeit, továbbá **járgánycséplő-készületeit,** gabonatisztitó-rostáit (Baker- és Vidats-rendszer) és **konkolyozóit**

Készletben vannak: Eredeti kévekötő- és marokrakó arató-gépek, eredeti amerikai fükaszáló-gépek, szénagyüjtök, stb.

SCHLICK-féle szab. **2** és **3 vasu ekék,**

szab. Schlick-féle mélyitő-ekék, mélyitő-ekék önvezetékkel, eredeti Schlick- és Vidats-féle egyvasu-ekék, talajmivelö eszközök, boronák és rögtörök.

Szab. Schlick-féle **Haladás** sorbavető-gépek

szórvavető-gépek. Takarmánykészitő-gépek, darálók, morzsolók, örlőmalmok és olajmalom-berendezések.

Legolcsóbb árak. Előnyös fizetési feltételek.

Árjegyzékek kivánatra ingyen és bérmentve.

266. A Schlick-féle gépgyár hirdetése 1890-ből

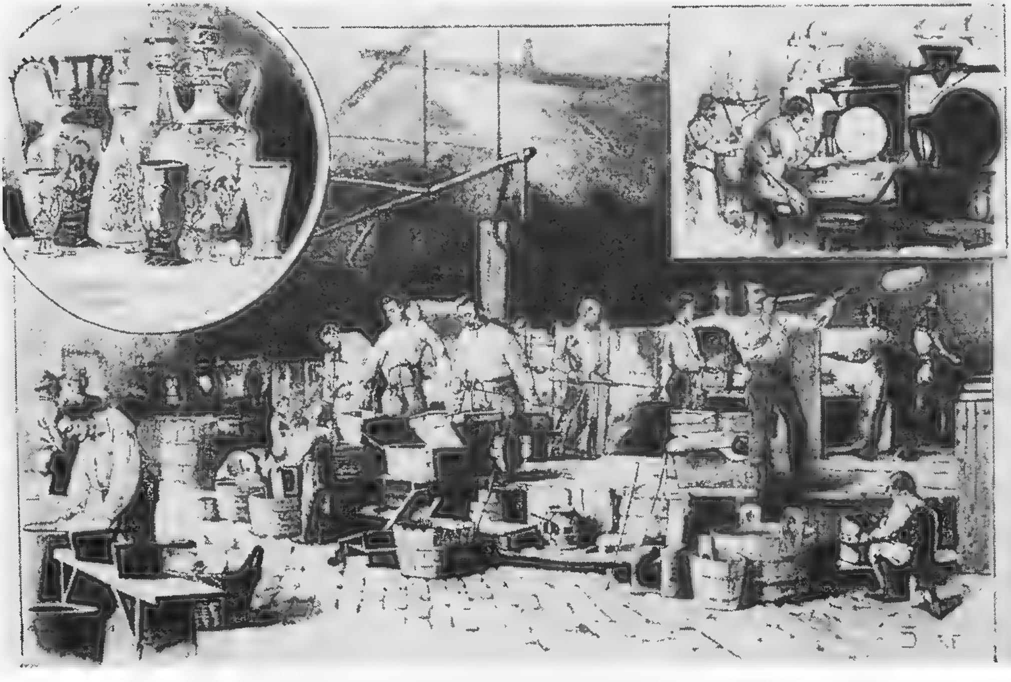

267. A zay-ugróci üveggyár

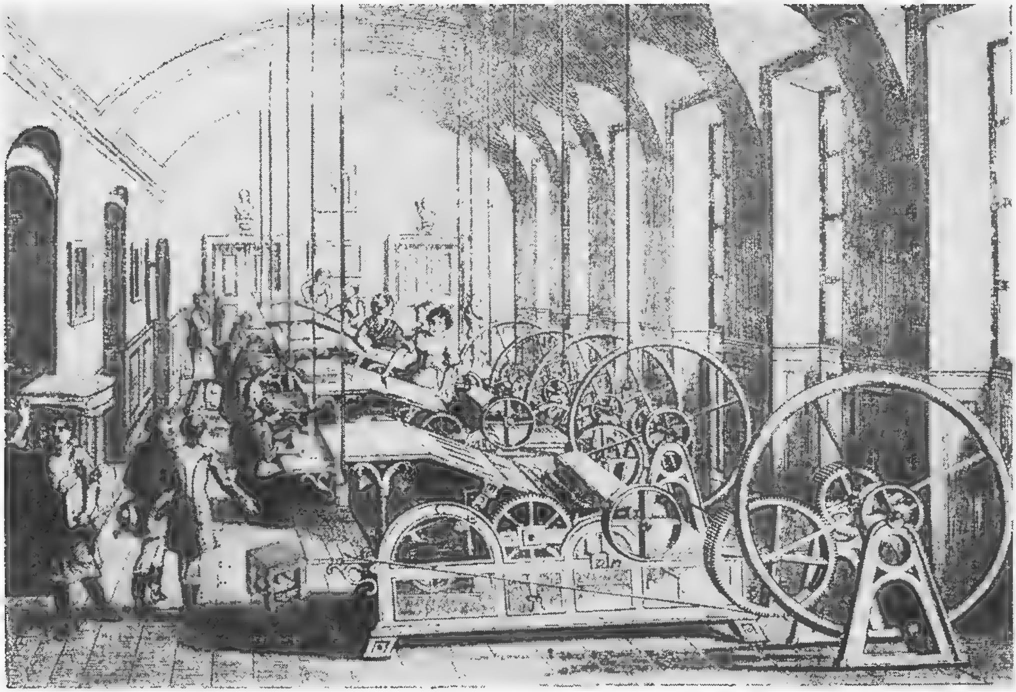

268. Nyomdai gépterem az 1860-as években

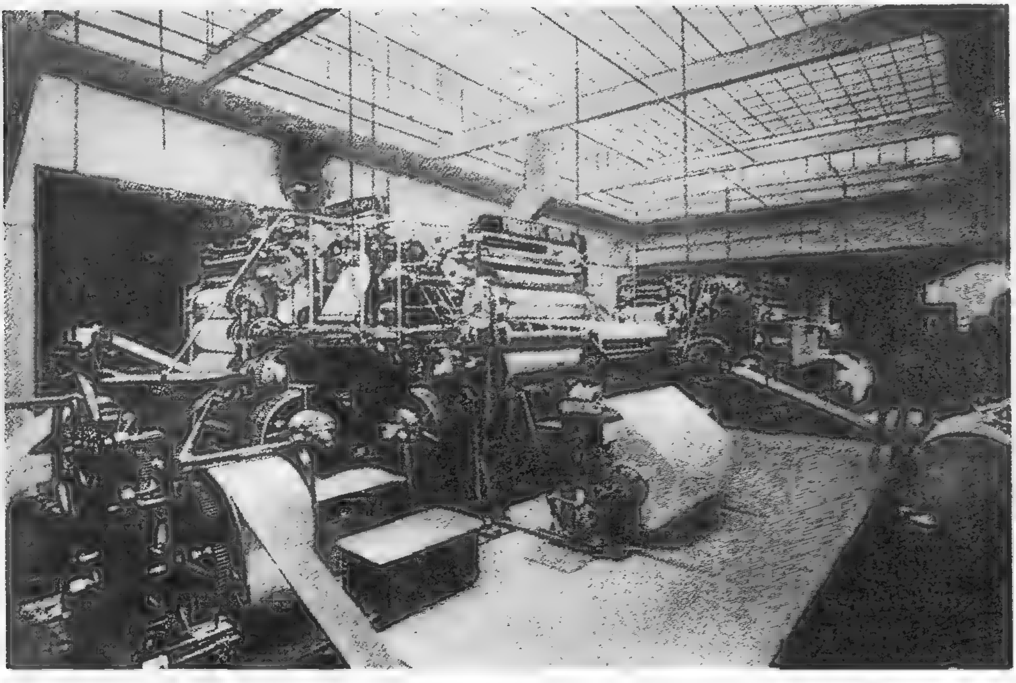

269. *A Budapesti Hírlap* nyomdájának rotációs gépei az 1890-es évek elején

270. A budapesti MÁV Gépgyár munkásai az 1870-es években

271. Láng-gépgyári kovács

272. Bányászok az 1890-es években

volt. A kiegyezés utáni években vette kezdetét a Dunántúlon az ajkai és Dél-Erdélyben a zsilvölgyi szénbányászat. A szénbányászatban a kiegyezés utáni években vált uralkodóvá a gépi technika: a szállító- és vízemelőberendezéseket gőzgépekkel működtették, s a fából készült szállítópályákat vassínekkel cserélték fel. A termelékenység azonban a gépesítés fokozódása ellenére is erősen elmaradt az európai átlagtól: 1882-ben nálunk 1424 kg, Ausztriában 2311 kg, Poroszországban 2765 kg szén jutott egy bányászra. Az alacsony termelékenység részben a magyarországi szénbányák kedvezőtlen földtani és rétegtani viszonyainak következménye volt.

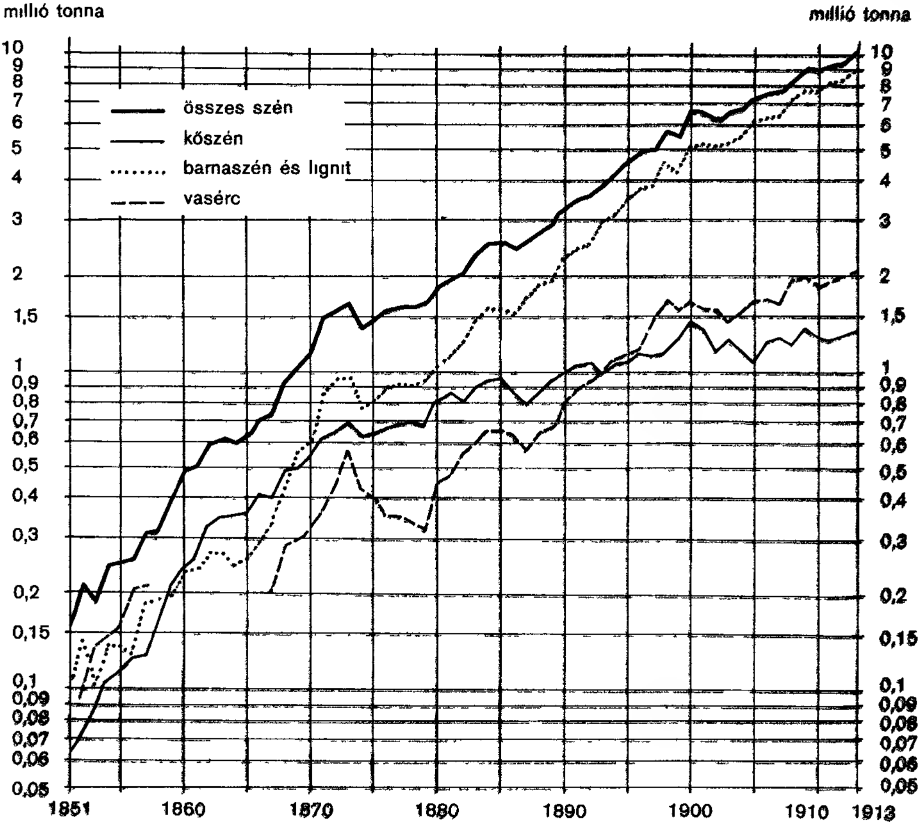

8. ábra

A szén- és vasérctermelés növekedése Magyarországon és Horvátországban (1851–1913)

Vasérctermelésünk csak részben szolgálta a hazai vaskohászatot, mert vasbányák egy része osztrák–cseh vasiparosok tulajdonában volt, akik az ércet saját üzemeikben dolgozták fel. Az 1870-es években a magyarországi vasérctermelésnek minegy 20%-a, a 80-as években pedig már 30%-a került nyers vagy pörkölt állapotban kivitelre.

A magyarországi vaskohászat jelentős történeti múlttal rendelkezett, s viszonylag korán, az 1830–40-es években megkezdődött korszerűsítése, az ipari forradalom néhány fontos technikai vívmányának alkalmazása. A kiegyezés utáni évek vasútépítkezései és a mezőgazdaság gépesítése jó konjunktúrát jelentettek a vaskohászat számára: 1866 és 1873 között a nyersvastermelés 60%-kal növekedett. Ezután a termelés visszaesett, s csak 1882-ben érte el ismét az 1873-as színvonalat. Az 1870-es és 80-as években vasiparunkban nagyarányú műszaki fejlődés, szervezeti átalakulás és koncentrációs folyamat ment végbe.

Legfejlettebb nehézipari vidékünk a kiegyezés idején Krassó-Szörényben az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság uradalma volt, ahol az 1850–60-as években az akkori Magyarország legnagyobb és legkorszerűbb nagyipari üzemcsoportja alakult ki: szén- és vasbányák, vasolvasztók, hengerművek és öntödék (Anina és Resica), gépgyár (Resica) és egy sor kiegészítő ipari üzem (kokszgyár, téglagyár, kénsavgyár, olajfinomító), főleg francia tőkével és francia szakemberek közreműködésével. Itt volt jól kokszolható, magas kalóriatartalmú feketeszén, korán létrejött a vasúti összeköttetés, s rendelkezésre állt a korszerű nagyipari vállalkozás egyéb fontos kelléke is: a tőke, a vállalkozói és műszaki szakismeret, az újítási készség. Az aninai és a resicai vasművek honosították meg hazánkban a modern vasipar legfontosabb műszaki újításait: 1862-ben Aninán olvasztottak először koksszal vasat, Resicán helyezték üzembe 1868-ban az ország első Bessemer-konverterét, 1876-ban a Martin-acélgyártást, 1889-ben pedig a tégelyacélgyártást vezették be. Aninán és Resicán épültek hazánk első igazán modern, fémköpenyes nagyolvasztói. 1880-ban az Államvasúttársaság hengerelt áruinak 60%-a már acél volt. A 80-as években ez a 13–15 ezer munkást foglalkoztató vállalat adta a vaskohászati termelés 25–26%-át.

A felső-magyarországi megyék – Gömör, Zólyom, Szepes, Nógrád, Borsod – vasiparának fejlődését a megfelelő szén és a vasúti összeköttetés hiánya gátolta. A tőkehiány, az elavult berendezések, az üzemvezetési és műszaki ismeretek alacsony szintje jellemezték a kiegyezés körüli években a Felvidék „haldokló csendes vasiparát ... a magányos völgyekben kovácsolgató hámorokat",[58] amelyek nagyrészt földbirtokosok tulajdonában és kezelésében voltak. A fejlődés azonban lassan itt is megindult: 1868-ban a felvidéki vasiparosok Salgótarjánban, a kincstár pedig Diósgyőrben korszerű vasfeldolgozó üzemet épített. Ezek eleinte sok nehézséggel küzdöttek, elsősorban megfelelő tüzelőanyag hiánya miatt, de a 70-es évek közepére Borbély Lajosnak sikerült megoldania a nógrádi és borsodi barnaszén vaskohászati alkalmazását. A kavaró- és olvasztókemencéket barnaszéntüzelésre átalakított Siemens-féle gázgenerátorokkal szerelték fel, lassan a vasúti összeköttetések is megvalósultak, s ezáltal a felvidéki vasipar előtt is megnyílt a korszerű fejlődés útja. Ez természetszerűen a sok versenyképtelen, kisebb hagyományos kohó és hámor pusztulásával, a vasipar erőteljes koncentrációjával járt együtt.

1881-ben a Rimamurányi Vasmű Egylet és a Salgótarjáni Vasfinomító fúziója révén, a Wiener Bankverein közreműködésével megalakult hazánk második nagy nehézipari vállalata, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Likéren modern kohótelepet állítottak fel, a síngyártást Ózdon, a lemezhengerlést Nádasdon, a vasgerenda- és drótgyártást Salgótarjánban összpontosították, s ez utóbbi gyárban 1889-ben bevezették a folyasztott acélgyártást, Thomas-módszerrel.

Az 1880-as évek elején került sor a kincstári vasművek nagyarányú újjászervezésére és korszerűsítésére a sok elavult kis kohó megszüntetésével, a termelés koncentrációjával és profilírozásával. A kincstári vasművek számára az 1882–85-ben felépült vajdahunyadi kohók termelték a nyersvasat. Diósgyőr főleg síneket és hídszerkezeteket gyártott az államvasutak részére, 1880 óta acélból, mert itt is meghonosították a Martin- és a Bessemer-eljárást. A lemez-, drót- és épületvashengerlés központja a zólyombrezói vasmű volt. Az 1880-as évek végén e három óriásvállalat – az Államvasúttársaság, a Rimamurányi és a kincstári vasművek – üzemeiben összpontosult az ország vaskohászati termelésének több mint 80%-a.

---

[58] ZENTAY IZMOND, A Kárpátok és az alpesi vidékek vasipara. *Anyagi Érdekeink*, 1869. jan. 24.

A technikai és szervezeti átalakulás következtében 1867 és 1885 között a nyersvastermelés 105 ezer tonnáról 242 ezerre, a hengerelt és kovácsolt vas termelése 79 ezer tonnáról 166 ezer tonnára növekedett. 1867-ben

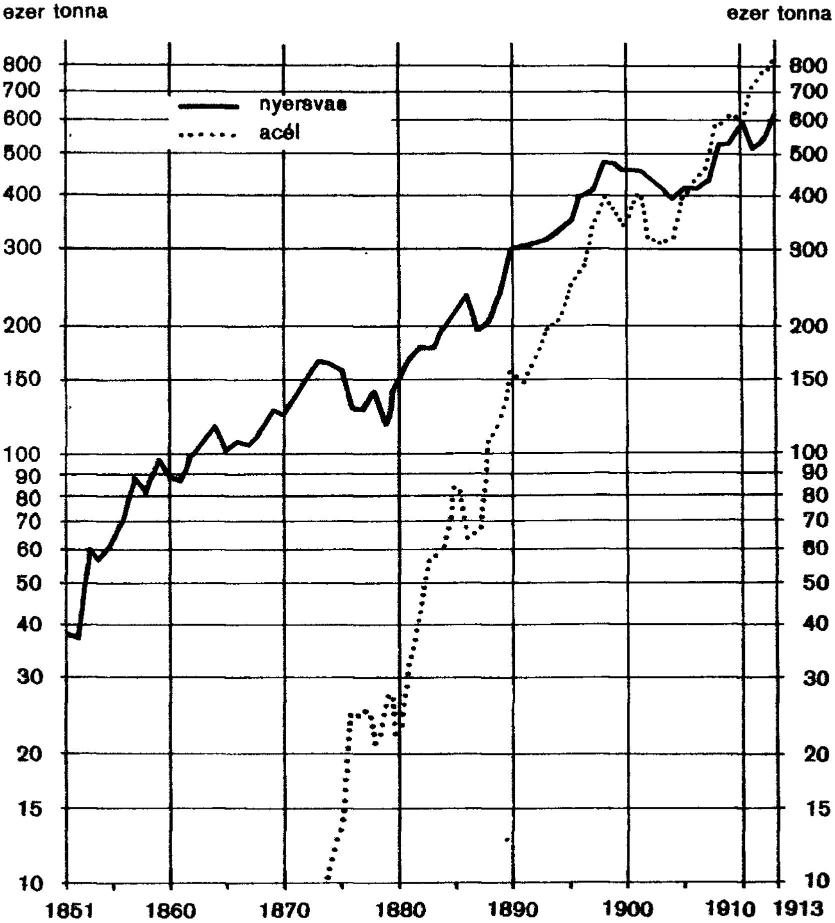

9. ábra
A nyersvas- és acéltermelés növekedése Magyarországon (1851–1913)

még nem gyártottak nálunk acélt, 1885-ben a hengerelt áru 30%-a már acélból készült.

A kiegyezés után fejlődött igazi nagyiparrá gépgyártásunk, főleg a vasúti és a mezőgazdasági beruházások ösztönző hatására. A régi magánüzemek (Ganz, Oetl, Schlick) részvénytársasággá alakultak át, s egy sor új nagy gépgyár is létesült, részben külföldi tőkések alapításaként. Ekkor indult az Első Magyar Vagongyár, amelyet később a Ganz vett át. A Dunagőzhajózási Társaság óbudai hajógyára mellé felzárkózott a három újpesti hajógyár. A 70-es években – Mechwart András vezetése alatt – nőtt nemzetközi viszonylatban is jelentős üzemmé a Ganz-gyár, elsősorban sikeres újítások, új gyártmányok bevezetése révén. A kéregöntésű vasúti kerék mellé ekkor fejlődött fel a malomberendezések gyártása: a Wegmann–Mechwart-féle hengerszékeket a világ minden tájára exportálták. A 80-as években fejlesztette ki a Ganz a víziturbinák és a vasúti kocsik gyártását, s ekkor tett szert világhírnévre a gyár elektrotechnikai részlege. Az állam 1870-ben megvásárolta a csődbe ment Magyar–Belga Gépgyárat és a Magyar–Svájci Gép- és Vasútikocsi Rt. gyárát, s e két üzem egyesítése révén jött létre az államvasutak budapesti gépgyára, amely a Ganz mellett hazánk második legnagyobb gépipari üzemévé fejlődött. Ebben a gyárban született meg a hazai mozdonygyártás. Ezenkívül hídszerkezeteket, cséplőgépeket és lokomobilokat gyártottak.

Gépiparunk legfejlettebb ága a járműgyártás volt (hajó, mozdony, vasúti kocsi s egyéb vasúti berendezések), de jelentős eredményeket értek el gyáraink gőzgépek, gőzkazánok, víziturbinák, malom- és faipari berendezések, valamint a mezőgazdasági gépek és eszközök készítése terén is. A szerszámgépgyártás legtöbb ága azonban nem fejlődött ki, s ezen a téren hazánk mindvégig behozatalra szorult.

A 80-as évek a hazai, s különösen a budapesti gépgyártás nagy fellendülésének ideje volt. A budapesti gyárak évi termelése meghaladta a 40 millió forintot. A Ganz, az Államvasutak Gépgyára és az Óbudai Hajógyár mellett a fővárosban a Schlick, a Nicholson, a Láng, a Wörner, a Grossmann és Rauschenbach (később Első Magyar Gazdasági Gépgyár) a Müller és Gutjahr (később Vulkán Rt.), az Eisele- és a Höcker-féle gyárak, valamint a Schönichen- és a Hartmann-féle hajógyárak voltak a legnagyobb gépipari üzemek. Vidéken az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság resicai gépgyára a legjelentősebb, ezenkívül a Bars megyei Vihnyén

(Kachelmann), Kassán (Fleischer), Mosonban (Kühne) és Szombathelyen (Mayer) működtek nagyobb gépgyárak.

Az elektrotechnikai ipar fejlődésébe hazánk korán bekapcsolódott, s a Ganz-gyár révén a világfejlődés élvonalába küzdötte fel magát. A Ganz 1878-ban elektrotechnikai műhelyt állított fel Zipernowsky Károly vezetésével, s ott kísérleteket végeztek az erősáramú technika ipari és világítási célokra való felhasználására vonatkozóan. Az addig használt egyenárammal szemben váltóárammal kísérleteztek, s a 80-as évek elejére – az időközben belépett Déri Miksa közreműködésével – kidolgozták a váltóáramú generátort. 1881-től számos áramfejlesztő és közvilágítási berendezést szállítottak nemcsak a Monarchia városaiba, hanem Európa minden országába. Ugyancsak a Ganz mérnökeinek (Zipernowsky, Déri, Bláthy) sikerült megoldaniuk, a transzformátor-rendszer feltalálása révén (1884–85) az elektromos energia hosszú távú szállításának és gazdaságos, egyenletes elosztásának problémáját. A Ganz – amely 1882-ben külön elektrotechnikai gyárat épített – e találmányokkal az elektrotechnikai iparban kibontakozó éles nemzetközi konkurrenciaharcban az élre tört, s a századfordulóig megőrizte vezető helyét a nagy amerikai és német világcégek mellett.

A KÖNNYŰIPAR

Az 1880-as évek második felében kibontakozó ipari forradalom egyik jellegzetes példáját nyújtja ősi múltú üvegiparunk fejlődése. Az 1870-es években külföldön a Siemens-féle regeneratív gáztüzelésű kemencék, a széntüzelés és a korszerű vegyianyagok (szóda) alkalmazása forradalmasította az üveggyártást. A magyar üveghuták nem követték ezt a fejlődést, megmaradtak a közvetlen fatüzelésű kemencéknél és a hamuzsírnál, de egyre kevésbé győzték a versenyt az olcsóbb, szebb és jobb minőségű külföldi üveggel. 1881-ben a kormány állami kedvezményeket biztosított a korszerű technikát alkalmazó üveggyárak számára. Az 1880-as évek második felétől kezdve már egyre-másra korszerűsítették az ősi hutákat, amelyek közül a legnagyobbak részvénytársasággá alakultak. 1895-ben 45 üveggyár közül már 23 alkalmazta a korszerű technológiát, s ezek adták a termelés 83%-át.

A fazekasság korszakunkban még az ország minden részében megtalálható, elterjedt népies ipar. Nagyrészt a század első felében létesült kőedénygyáraink „szomorú viszonyok között" vannak, s „hiányos berendezésük miatt"[59] nem képesek versenyezni a tetszetős és olcsó külföldi gyártmányokkal. A klasszikus porcelánutánzatai révén híressé vált herendi porcelángyár állami szubvenciók segítségével tengődik. A pécsi Zsolnay-féle majolikagyár sikeres felemelkedése viszont iskolapéldája annak, hogy a vidéki kereskedőtőkés által alapított kisüzem sorozatos technikai újítások, új eljárások bevezetése (a keménycserép kidolgozása s arra magas tüzű porcelánfestési technika alkalmazása, a fémfényű máz, az eozin és az épületkerámia feltalálása és tömeges gyártása), valamint sajátos, népi eredetű díszítőmotívumok alkalmazása révén kinőhet a regionális piac keretei közül, s vezető szerephez juthat a hazai, majd a kelet-közép-európai kerámiaiparban.

Az 1880-as évekre végbement a technikai forradalom a papíriparban is: ősi papírmalmaink – amelyekből az 1840-es években még 75 működött – eltűntek, a merített papirost felváltotta a faanyagból, géppel gyártott és vegyi úton fehérített papír. 32 papírgyárunk a vízierő mellett mind használt már gőzgépet is, de túlnyomórészt durvább papirost gyártottak. A papíripar – az üvegiparhoz hasonlóan – technikailag korszerű volt, de mérete és termelőképessége viszonylag kicsiny, a hazai fogyasztást nem tudta kielégíteni, így a behozatal – különösen finomabb árukban – egyre növekedett. Számottevő exportiparrá fejlődött viszont a celluloze- és papirosanyag-gyártás, amely félkészárut készített a lajtántúli papírgyárak részére.

A könnyűipar legfejlettebb ága ebben az időben a nyomdaipar, „mely hazánkban minden tekintetben kiválóan van képviselve. Ezen ipar nagyipar jellege annyira ki van fejlődve a fővárosban, hogy arra a continentalis Európában példát nem találhatni" – olvashatjuk a 80-as évek közepén.[60] A fővárosban 6 nagy nyomda működött a legkorszerűbb külföldi gépekkel ellátva, hírlapjaink pedig már a legújabb amerikai rotációs gépeken készültek soktízezres példányban. Legnagyobb nyomdáink az Emich Gusztáv vállalatából 1868-ban létesült Athenaeum, az egykori Landerer és Heckenast-féle nyomdából 1873-ban részvénytársasággá alakult Franklin, valamint a Pallas és a Pesti Könyvnyomda Rt. voltak.

---

[59] Magyarország gazdasági statisztikája. Szerk. LÁNG LAJOS. Bp. 1887. 295.

[60] Uo. 345.

A 19. század utolsó negyedében a fejlett ipari országokban oly hatalmasan kifejlődő vegyipar nálunk még az 1890-es években is „azon ipar-csoportot képezi, ahol gyöngék vagyunk”,[61] s legfeljebb szerény kezdetekről beszélhetünk. Az egykor általánosan elterjedt, szinte népipari jellegű szappanfőzést és gyertyamártást tönkretette a korszerű világítástechnika (gáz, petróleum, villany) elterjedése, valamint a nagyipari szappangyártás, amelyet hazánkban főleg az osztrák gyártmányok képviseltek, mert a hazai szappangyárak közül csak a Flóra és a Hutter-féle fejlődött nagyobb méretű üzemmé. A vidéken ugyancsak elterjedt olajsajtolást és olajütést háttérbe szorították a nagy növényolajgyárak, amelyek közül a két budapesti és a rákospalotai voltak a legjelentősebbek. A hazai olajosmagvak nagyobb részét azonban a külföldi gyárak dolgozták fel. Két tucatnyi kis gyufagyárunk csak foszforos gyújtót készített, a korszerűbb ún. svéd gyufát importáltuk. Vegyiparunk legfejlettebb ága az exportra is termelő keményítőgyártás volt. Az 1880-as években sorra létesültek a műtrágyagyárak, s ekkor bontakozott ki vegyiparunk majdan legjelentősebbé növekvő ága, a petróleumfinomítás. A román olajat feldolgozó kisebb erdélyi finomítók után 1882–84-ben létesült első két nagy teljesítményű kőolajfinomítónk: az egyik Fiumében, a másik Budapesten. Teljesítményük az évtized végén már meghaladta az évi 80 ezer tonnát, s a finomított kőolaj egyik fontos kiviteli cikkünkké lett. Végül meg kell emlékeznünk világítógáz – vagy amint akkoriban nevezték – „légszesz” gyárainkról. 1884-ben csak 21 városban volt gázgyár, a légszeszvilágítás tehát nagyon lassan terjedt.

A múlt század közepén gyökeres technikai átalakulás ment végbe a bőripar területén, de ebbe hazánk csak igen lassan és viszonylag későn kapcsolódott be. „A bőripar uralkodó üzemi formája a tímárság maradt, és ezen kisipar nem volt képes versenyezni a külföldön egészen gyárszerűvé vált bőriparral. A tímárok, cserzővargák, kordoványosok száma folyton hanyatlik, de ez még nem jelenti a bőripar hanyatlását is, mert a nagy gyárszerű bőripar kezd tért foglalni” – írták a 80-as évek közepén.[62] Korszerű nagyobb bőrgyáraink főleg Budapesten (Jordán és Machlupféle) és Újpesten (Wolfner, Mautner) működtek, a Felvidéken pedig Liptószentmiklós volt a bőripar központja. A hazai bőrgyárak a szükségletnek alig egyötödét állították elő, s ezt is főleg a közönségesebb bőrfajtákban (cserzett, de nem appretírozott bőrök: közönséges talpbőr, csizmafelsőrész, szíjbőr stb.). Bőrgyáraink és cipőgyáraink egy része a hadsereg szükségleteire dolgozott. A lábbelikészítés és a ruházat előállítása még csaknem kizárólag megmaradt a kis kézműipar és a háziipar keretei között.

---

[61] MATLEKOVITS SÁNDOR, Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. II. Bp. 1898. 145.

[62] Magyarország gazdasági statisztikája. Szerk. LÁNG LAJOS. Bp. 1887. 347.

Végül elérkeztünk ahhoz az iparághoz, amelyről az egykorú közgazda joggal állapította meg, hogy „viszonyaink ennek tekintetében a legkedvezőtlenebbek”.[63] „Egy iparágnál sem érezhető a kor szellemével szemben való hátramaradás nálunk oly élénken, mint a fonó- és szövőiparnál.”[64] Pedig a század első felében sokat ígérő kezdeményekkel találkozunk a textilipar több ágában. A külföldi gyáripar versenye azonban a hagyományos üzemek nagy részét megsemmisítette, még mielőtt azok a gépesítés, a nagyüzemi fejlődés útjára léphettek volna. „A hatvanas évek eleje a magyar szövőipart még egészen más helyzetben találta, mint amilyenben az a mai nap van, amikor ugyanis ilyen ipar létezéséről nálunk már alig lehet szó, miután annak csak gyér nyomaival találkozunk” – olvassuk a budapesti kamara jelentésében 1877-ben.[65] A 80-as években „az ország szükségletének alig nehány százalékát födözi a belföldi termelés, a többi mind külföldről jön, ugyanannyira, hogy nem túlzás azt állítani, hogy alig van Magyarországban városias öltözetű ember, kinek ruhája belföldi gyártmányból való”.[66] A forgalomtól távoleső vidékeken azonban – mint láttuk – ekkor még élt az önellátó háziipar. 1884-ben 293 ezer kézi szövőszéket és 24 ezer rokkát írtak össze a falusi házakban – túlnyomórészt az ország keleti felében –, de a házilag előállított textiláruk értékét csak 2,6 millió forintra becsülték. Textiliparunk helyzetét érzékelteti az a tény, hogy míg 1890-ben nálunk csak 31 ezer iparos dolgozott ebben az iparágban, addig Ausztriában 448 ezer, Németországban 788 ezer. Behozatalunk 40%-át textil- és konfekcióáruk alkották, évente mintegy 150–200 millió forint értékben.

---

[63] Uo. 330.

[64] MATLEKOVITS, i. m. II. 370.

[65] A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése . . . 1870–1875. 314.

[66] Magyarország gazdasági statisztikája. 333.

Posztóiparunk már eljutott „a zajtalan haldoklás korszakához”.[67] A parasztság viselete átalakult, a kézművesek által gyártott durva halina és szűrposztó helyett egyre inkább a finomabb gyári posztót vásárolták. A hagyományos posztóipar központjai a Dunántúlon (Tata, Veszprém, Kőszeg, Szombathely, Pinkafő) és a Felvidéken (Szakolca, Gyöngyös, Szepesség) visszafejlődtek, de teljesen nem tűntek el. A 80-as években a posztósok szövetkezetekben tömörültek: a fonodát és a kallózót közösen tartották fenn, de a szövést otthon végezték kézi szövőszékeken. Az erdélyi Szászföld jelentős posztóipara (Brassó, Nagyszeben, Nagy-Disznód, Törcsvár) még tartotta magát, de már nem Erdélyt és a Tiszántúlt látta el, mint a század első felében, hanem romániai kivitelre dolgozott. A régi posztógyárak közül a zayugróci megszűnt, a gácsi viszont lépést tartott a fejlődéssel: 1868-ban itt állították fel hazánkban az első gépi szövőszékeket. Ezenfelül Losoncon és Pozsonyban működött még nagyobb posztógyár, de a gácsival együtt kizárólag a hadsereg szükségleteire dolgoztak.

A házi lenszövést a pamutvászon, a hagyományos kenderipart pedig a juta terjedése szorította vissza. A paraszti len és kender az áztatás és a kikészítés primitív módja miatt nem is igen volt alkalmas a gépi feldolgozásra, csak durva házivászon készítésére. Az egykor oly virágzó szepességi lenvászonkészítés központjában, Késmárkon 1868 óta két korszerű gépi fonoda működött, de – jellemző módon – külföldi lenrostot dolgozott fel, s fonalait is külföldön adta el. Szegeden Bakay Nándor létesített kenderfonógyárat, amely 1884-ben részvénytársasággá alakult át.

A modern textilipar leghatalmasabb ága, a legtöbb ország ipari forradalmának bölcsője, a pamutipar nálunk sokáig szinte nem is létezik. Pamutfonónk nincs, szövőgyár is csak kettő működik, Pozsonyban és Eperjesen. 1883-ban angol vállalkozó alapított gyárat Újpesten, de ez – előbb hazai, majd német tőkével átszervezve és kibővítve – csak 1887-ben kezdett rendszeresen termelni. Az újpesti Magyar Pamutipar indulása jelzi pamutiparunk fejlődésének kezdetét. Egy évtized múltán már ez textiliparunk legjelentősebb ága. A 80-as évek végén ezt a helyet még a kékfestőiparból kinőtt kartonnyomás foglalta el, elsősorban a két gyorsan fejlődő és a technikai haladással lépést tartó budapesti nagyüzem:

---

[67] Uo. 334.

a Goldberger és a Spitzer Gerzson-féle gyár révén. A jutaipar a 80-as években vetette meg a lábát nálunk, midőn osztrák vállalkozók alapításaként megalakult a budapesti, majd a lajtaújfalusi jutafonó és szövőgyár. Selyemgubót bőven termeltek az országban, a selyemipar azonban a további feldolgozásra külföldre vitt nyersselyem előállítására korlátozódott.

AZ IPARI MUNKÁSSÁG

Az iparfejlődés közepes ütemének megfelelően a kiegyezés utáni két évtizedben viszonylag lassan nőtt az ipari munkásság létszáma is. 1869-ben 369 ezer munkás dolgozott a bányászatban és az iparban, 1890-ben pedig 474 ezer, a növekedés tehát mindössze 27%-ot tett ki. (A következő két évtizedben megkétszereződik az ipari munkások száma, a nagyüzemieké pedig több mint háromszorosára növekszik.) 1890-ben a 474 ezer munkásból csak 144 ezer (30%) dolgozott a 20-nál több munkást foglalkoztató nagyüzemekben. 53 ezren dolgoztak (11%) a 6–20 munkást foglalkoztató középüzemekben, s az ipari munkásság nagyobb része (59%) a kisipari műhelyekben volt segéd vagy tanuló. Bizonyos mértékig ide sorolhatjuk a szállításban foglalkoztatott munkásokat is, akiknek száma 14 ezerről 45 ezerre emelkedett 1869 és 1890 között, s akiknek túlnyomó része a nagy vasúti, hajózási vállalatoknál és a postánál dolgozott.

A magyarországi nagyipari munkásság kialakulása, összetétele és helyzete sok tekintetben eltért a korábban iparosodó nyugat-európai országokétól. Ez részben a magyarországi korai iparosodás sajátos útjával és struktúrájával, részben a hazai munkaerő-kínálattal állt összefüggésben. A nyugati nagyipari munkásság bölcsője a textilipar és a tömegfogyasztási cikkeket gyártó könnyűipar egyéb ágai voltak, ezek az iparágak pedig a magyarországi iparosodás korai szakaszában alig játszottak szerepet. 1890 előtt nálunk az élelmiszeripar, valamint a nehézipari ágak, a vas- és gépipar és a bányászat jártak élen a nagyipari fejlődésben. Ennek megfelelően alakult a nagyipari munkásság iparági megoszlása is. 1890-ben a 144 ezer nagyüzemi munkás közül 42 ezer dolgozott a bányászatban és a kohászatban, 32 ezer a vas- és gépiparban, 26 ezer az élelmiszeriparban, vagyis ebben a három iparágban együttesen a nagyipari munkásság 70%-a. Az építőipar 9, az építőanyag- és a faipar 8–8, a textil-, a bőr- és ruházati, valamint a papír- és nyomdaipar 5–5, a vegyipar 4 ezer munkást foglalkoztatott. A vas- és gépipar viszonylag elég nagy számú és sokféle szakmunkást, az élelmiszeripar aránylag kevés szakmunkást és gépészt, mindkét iparág pedig közepes számú tanulatlan segédmunkást és napszámos idénymunkást igényelt. A textilipar hiánya miatt szinte teljesen hiányzott nálunk a fejlett ipari országok nagyüzemi munkásságának tömegeit adó betanított gépmunkások rétege. Ugyancsak ezért volt viszonylag csekélyebb a nők és a gyermekek ipari foglalkoztatása (1890-ben az ipari munkások 14%-a volt nő, de a vendéglátóipar leszámításával csak 10%-a). A nők főleg a dohánygyárakban és a ruházati iparban, kisebb számban a téglagyárakban, textilüzemekben és a nyomdákban dolgoztak. A magyarországi iparosodás korai szakaszában olyan iparágak fejlődtek gyors ütemben, amelyeknek a munkaerőigénye a tömegfogyasztási cikkeket gyártó könnyűipari ágakhoz viszonyítva csekélyebb volt.

Az iparosodás munkaerőigényét a hazai munkaerő-kínálat több okból kifolyólag nem volt képes sem mennyiségi, sem minőségi szempontból kielégíteni. A gépi nagyipar előtti tőkés üzemformák – a manufaktúra és a tőkés háziipar – csekély és késői elterjedtsége következtében igen gyenge volt nálunk az ún. előproletariátus, amely nyugaton a gyári munkásság egyik fő forrását jelentette. A hagyományos kézműipar alacsony technikai színvonala miatt szintén csak kismértékben tudott hozzájárulni a gépi nagyipar szakmunkás-utánpótlásához. A kézműiparból azért sem áramlottak tömegesen munkások a gyáriparba, mert ebben az időszakban az önálló kisiparosok száma gyorsabb ütemben növekedett, mint a munkásoké. Az ipari munkásság fő forrása az agrárproletariátus és a szegényparasztság volt, ez azonban alacsony műveltségi szintje és az ipari munkában való teljes járatlansága miatt a szakmunkás-utánpótlás szempontjából alig jöhetett számításba, s főleg tanulatlan segédmunkásokat, nagyrészt idényjellegű napszámosokat adott a nagyiparnak. Az agrárproletariátus és a szegényparasztság ipari munkássá válása különben hosszadalmas, több generációs folyamat, amely nálunk a kiegyezés után éppen csak kezdetét vette. A mezőgazdasági munkaerő-felesleg egyelőre túlnyomórészt nem a gyáriparba áramlott, hanem a vasútépítéssel és a folyószabályozásokkal kapcsolatos földmunkákhoz, a városi építkezésekhez, a vasúthoz, s egyre növekvő részét szívta el a kivándorlás.

A kialakuló magyar gyári munkásság vezető rétege, a nagyipari proletariátus magva a túlnyomórészt a vas- és gépiparban dolgozó szakmunkásság volt. Mivel – különösen a kiegyezés utáni évek nagy fellendülése idején – a hazai munkaerő-kínálat nem tudta kielégíteni a gyorsan növekvő szakmunkásigényt, a kvalifikált, tanult munkások jelentős része külföldről – túlnyomóan a Monarchia másik feléből – települt át hazánkba. 1875-ben Budapest 10 ezer gyári munkásának 24,8%-a, a főleg helybeli nőket foglalkoztató dohánygyárak leszámításával 29,6%-a volt külföldi születésű. A malmokban 27,6, a vas- és gépiparban 34,5, a téglagyárakban 66,8, egyéb iparágakban 24,7% volt a külföldi munkások aránya; a nyomdákban viszont csak 11,5%, jelezve, hogy a sok évtizedes múltra visszatekintő fővárosi nyomdaiparban már kialakult a hazai szakmunkásgárda. Az ipari szakoktatás fejlődése következtében a század végére már túlnyomórészt hazai forrásokból nyert utánpótlást a szakmunkásság, de 1900-ban országos viszonylatban még mindig 10% volt a külföldi születésűek aránya. Az ipari munkásság hazai munkaerőforrásai közül kitüntetett szerep jutott a komolyabb ipari hagyományokkal rendelkező Északi-Felvidéknek, valamint egyes iparos városoknak. Ezért volt igen nagy a németek és a szlovákok arányszáma a hazai eredetű ipari munkások között. 1875-ben a budapesti gyári munkások 22%-a szlovák anyanyelvű volt. A vidéki nehézipari központok kialakulása többnyire úgy ment végbe, hogy az üzem felépültekor külföldről és az ország iparosodott vidékeiről szakmunkásokat telepítettek oda, mert a helybeli munkaerőt legfeljebb fuvarozásra, favágásra, szénégetésre és egyéb kisegítő munkákra lehetett alkalmazni.

A nagyipari munkásság másik számottevő rétegét a tanulatlan segédmunkások alkották, akik túlnyomórészt az agrárproletárok soraiból kerültek ki, s többnyire csak alkalmilag, idényjelleggel vállaltak munkát a gyárakban, munkacsúcsok idején pedig visszatértek a mezőgazdaságba. A szakmunkás törzsgárda és az erősen fluktuáló, kétlaki napszámos réteg között életmódban, magatartásban, öntudatban egyaránt elég nagy különbségek voltak. Csaknem teljesen hiányzott nálunk a nagyipari munkásság e két pólusa közötti átmenetet alkotó, azokat mintegy összekapcsoló betanított gépmunkások rétege.

A nagyipari munkásság jelentős része a fővárosban összpontosult. 1890-ben Budapesten 80 ezer ipari munkás dolgozott, s közülük 37 ezer a nagyüzemekben. Míg az ország lakosságának csak 3,3%-a élt Budapesten, addig az ipari munkásoknak 18,5%-a, a nagyipari munkásoknak pedig (a bányászok nélkül) 26%-a dolgozott a fővárosban. Az ország gépipari munkásságának 70, nyomdaipari munkásságának 85, a textilipari nagyüzemek dolgozóinak pedig 37%-a jutott a fővárosra. Jelentős számú nagyipari munkás koncentrálódott az Északi- és Északkeleti-Felvidéken is, ahol 1890-ben összesen 47 ezer bányász és gyári munkás dolgozott (33%).

A nagyipari fejlődés – az említett sajátságok következtében – Magyarországon távolról sem járt oly kiélezett szociális problémákkal és konfliktusokkal, a munkásság tömeges elnyomorodásával, mint a nyugati országok ipari forradalma idején. A gyári munkássá válás nálunk nem jelentett deklasszálódást, hanem éppen ellenkezőleg: emelkedést a jövedelemben és az életszínvonalban mind az önálló kézművesek, kézműipari segédek, mind az agrárproletárok számára. Szakmunkásokban mindig hiány volt, ezért viszonylag jól fizették őket, különösen a külföldieket, de a hazai segédmunkások bére is magasabb volt, mint a kisiparosok jövedelme, vagy a mezőgazdasági munkások bére. Lakás, ruházkodás és táplálkozás tekintetében a gyári munkások magasabb színvonalon éltek, mint az agrárproletárok és a szegényparasztok sokmilliós tömegei. 1875-ben a budapesti iparban a szakmunkások hetibére 8 és 17 forint között ingadozott (a nyomdászokat és a vasmunkásokat fizették a legjobban), a napszámosok átlagos bére 7 forint, a női munkásoké 5–7 forint, a gyermekeké pedig 2 forint volt hetenként. Vidéken – különösen Erdélyben – az ipari munkabérek alacsonyabbak voltak, mint a fővárosban. A munkaidő a gyárakban 10 és 12 óra között ingadozott, a bányákban átlag 12 óra volt.

Az ipari munkásság összetétele és helyzete tükröződött a magyarországi munkásmozgalom korai szakaszában. Ezzel magyarázható egyrészt a kisipari munkások fontos szerepe, másrészt az a körülmény, hogy a szocialista munkásmozgalom 1890 előtt túlnyomórészt az igen öntudatos, szervezett, de viszonylag kisszámú külföldi eredetű szakmunkásrétegre korlátozódott. Az erősen fluktuáló, kétlaki napszámosréteg nehezen volt szervezhető, s az ipari munkás öntudata is lassan alakult ki benne, ezért a munkásmozgalom tömegbázisa 1890-ig meglehetősen szűk maradt.

III. FEJEZET

MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGA A DUALIZMUS ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

1. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS FELTÉTELEINEK ALAKULÁSA

A MEZŐGAZDASÁGI MUNKAERŐ

A mezőgazdaság fejlődését meghatározó tényezők közül az agrárnépesség alakulását 1867 és 1890 között még nem lehet olyan pontosan megállapítani, mint 1890 után. A mezőgazdaságból élő keresőket és eltartottakat ugyanis együttesen csak 1890-ben írták össze először, korábban csupán a keresők számáról készültek statisztikai kimutatások, de azok sem azonos alapelvek szerint. A népszámlálási adatok alapján 1869-ben az aktív népesség a mezőgazdaságban 4 422 588, 1880-ban 3 669 784, 1890-ben 3 549 307 volt. Minden valószínűség szerint azonban a fentieknél mindhárom népszámlálás időpontjában többen foglalkoztak mezőgazdasági termeléssel. Az őstermelésben dolgozó „éves szolgák" és napszámosok, vagy munkások mellett a statisztikai felvételek 1880-ban és 1890-ben megkülönböztettek sem az ipari, sem a mezőgazdasági népességhez nem számított napszámosokat (1880-ban 934 231; 1890-ben 1 234 725), 1869-ben pedig „személyes testi szolgálatot teljesítőket" (1 109 519), akik között a házi cselédek és a közhivataloknál alkalmazott alacsonyabb rangú beosztottak mellett mezőgazdasági idénymunkások is voltak. Valószínűleg ebben a kategóriában kell keresnünk a 70-es, 80-as évek közmunkáiban, a vasútépítésekben, vízszabályozásokon, csatornázásokon dolgozó kubikosokat és egyéb félproletár elemeket, akik csak akkor nem kötődtek a mezőgazdasághoz, ha más munkát is találtak. A Statisztikai Hivatal az 1900. évi átszámítás alkalmával a külön megjelölés nélküli napszámosok 77%-át sorolta a mezőgazdasági keresőkhöz. Hasonló átszámítást végezve a korábbi népszámlálások adataiban is, 1869-ben kereken 5 millióra, 1880-ban 4385 ezerre, 1890-ben pedig 4499 ezerre tehetjük az őstermelésben foglalkoztatottak számát. A három adat összehasonlíthatóságát azonban némiképp kérdésessé teszi az a tény, hogy 1869-ben a női családtagok jóval nagyobb részét számították a keresőkhöz, mint a későbbi népszámlálások alkalmával.

A mezőgazdasági keresők által eltartott népesség pontos számát – mint mondottuk – a népszámlálási biztosok csak 1890-től kezdve tudakolták. 1890-ben 6,3 millió eltartottat írtak össze; 1869-ben 5,9 millióra, 1880-ban 6,1 millióra becsülhetjük számukat.

Az iparforgalmi népesség jelentős növekedésének megfelelően a mezőgazdaságból élők aránya 1869 és 1890 között alaposan csökkent: mintegy 80%-ról 70,8%-ra.

Az agrárlakosság arányának csökkenése a tőkés átalakulás és a gazdasági növekedés kezdeti időszakában olyan általános törvényszerűségnek tekinthető, amelynek különböző szakaszait is el lehet határolni. A csökkenés valójában azzal kezdődik, hogy a mezőgazdaságból élő népesség lassabban növekszik az összlakosságnál. Később már abszolút számokban sem emelkedik, de az agrárnépességen belül a keresők aránya még nem kisebbedik. Az utolsó stádiumban a keresők és eltartottak abszolút száma és aránya is gyorsan csökken. Franciaország 1862-ben, Németország 1882-ben lépte át azt a küszöböt, amikortól az agrárnépesség abszolút számokban is kevesebbedett, bár Németországban a mezőgazdasági keresők száma az első világháborúig még nőtt.

Magyarországon 1869 és 1890 között – a fenti adatok tanúsága szerint – nemcsak arányait, de abszolút számát tekintve sem nőtt az agrárnépesség, hiszen a keresők és eltartottak együttes száma 1869-ben 10,9, 1890-ben 10,8 millió volt. A csökkenést azonban aligha lehet tendencia jellegűnek tekinteni. Óvatosságra int ugyanis az agrárnépesség számának további alakulása. 1890 és 1910 között – bár a keresők száma erős hullámzást mutat – a teljes agrárnépesség abszolút száma egyértelműen növekszik.

A mezőgazdasági népesség 1869 és 1890 közötti csökkenését, vagy legalábbis stagnálását – amelyben az első évtizedben a gyors hanyatlás, a másodikban a lassú emelkedés jellemző – nem feltétlenül kell gazdasági okokkal magyaráznunk. Az 1872–73. évi kolerajárvány hatására jelentkező demográfiai törés rányomja bélyegét a két évtized agrárnépességének alakulására is, s – a statisztikai felvételek bizonytalanságai mellett – magyarázata lehet a népességszám szabálytalan fejlődésének.

A mezőgazdasági fejlődés szempontjából, miután a kapitalista mezőgazdaság kialakulásának időszakában az élőmunka-ráfordítás szerepe a termelésben még igen nagy volt, úgy vetődik fel a kérdés: elégséges volt-e a rendelkezésre álló munkaerő a termelés olyan szinten tartására, esetleg fejlesztésére, hogy az a belső fogyasztás és a külső piac igényeit ki tudja elégíteni?

A kortársak a kérdésre nem adtak egyértelmű választ. Vég nélkül lehetne sorolni a munkaerő hiányáról panaszkodók nézeteit. Az elégtelen munkaerőt tekintették a „tűrhetetlenül magas" munkabérek okának, a magas munkabérek pedig – vélték – óriási „áldozatokat" követelnek a megművelendő föld birtokosától. Egy Szatmár megyei birtokos 1885-ben igen jellemzően így fogalmazott: „... nem az adó öli meg a gazdát, hanem a munkabér".[1]

Lényegesen kevesebben voltak, akik észrevették, egyáltalán nem biztos, hogy a munkaerőhiány a magyar mezőgazdaság fő problémája. A *Gazdászati Közlöny* 1870-ben arról cikkezett, nemcsak az a veszedelmes a nemzetgazdaságra, ha a munkáskéz hiánya miatt nagy területek hevernek parlagon, hanem az is, ha elégséges művelhető terület hiánya miatt a munkaerő nincs kihasználva. Keleti Károly 1877-ben egyenesen arról írt, hogy a mezőgazdasági munkások – főként a napszámosok és nem az uradalmi cselédek – az évnek alig egyharmadán át vannak munkával ellátva.

Nem igazolták a munkaerőhiányról panaszkodók nézeteit annak az egész országra kiterjedő felmérésnek az adatai sem, amelyet a Földművelés, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium 1884-ben a munkaerőkeresletről és -kínálatról gyűjtött. A peremvidéki megyékben mindenütt a kihasználatlan munkaerőt panaszolták, de egy-két kivételtől eltekintve nem jelentettek munkáshiányt az alföldi megyék sem. Nem munkáshiányról, hanem munkaerő-feleslegről tanúskodik a kereslet és kínálat alakulásának statisztikai vizsgálata is (lásd 28. táblázat).

A felhasználható munkaerő változatlanságával, illetve csökkenésével szemben 1870 és 1890 között a növénytermelés és állattenyésztés viszonylag gyors fejlődésének és bizonyos strukturális átalakulásának megfe-

---

[1] Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL) Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium Levéltára. Általános iratok. T: 35–6850/1886.

28. táblázat

A munkaerő-kínálat és felhasználása a magyar mezőgazdaságban

Év	Évi munkaerő-felhasználás (millió munkanap)	Index 1870 = 100	Évi felhasználható munkaerő (millió munkanap)	Index 1870 = 100	Kihasználatlan munkaerő %
1870	479	100	906	100	46,8
1880	518	108,1	820	90,5	36,8
1890	549	114,6	923	101,6	40,3

lelően a munkaerő-felhasználás 14,6%-kal, évente mintegy 0,7%-kal nőtt, gyorsabban mint az évente 0,53%-kal szaporodó össznépesség. A kihasználatlan munkaerő aránya azonban 1870-ben oly nagy volt, hogy a kereslet növekedése nem számolhatta fel a munkaerő-felesleget. A munkaerő kihasználatlanságának fenti arányai évi átlagot mutattak. A mezőgazdasági munkák szezonjellege és az aktív mezőgazdasági népesség egyenlőtlen megoszlása miatt bizonyos időben és bizonyos helyeken a nagyarányú mezőgazdasági túlnépesedés ellenére is előfordult munkaerőhiány. A viszonylagos túlnépesedés, valamint a helyi és időszaki munkaerőhiány együttes jelentkezését még akkor is fel kell tételeznünk, ha a felhasználható és a felhasznált munkanapokra vonatkozó kimutatást a mezőgazdasági munka természetéből fakadóan nem tekinthetjük pontosnak. Főleg a parasztgazdaságok esetében a segítő családtagok munkába vonása miatt sok a mérési bizonytalanság. A kisparaszti birtok a családi üzemszervezet miatt is gyakran elfedi a munkaerő kihasználatlanságát. A kisüzemben felesleges, vagy csak részben kihasznált munkáskéz viszont nem jelentkezik felhasználható munkaerőként más üzemtípusoknál. Így a lokális és szezonális munkaerőhiány és a mezőgazdasági túlnépesedettségből fakadó kihasználatlan munkaerő között nincs ellentmondás.

A helyi munkaerőhiány lehetőségét a mezőgazdasági népesség és a nagy munkaráfordítást kívánó szántó-, kert- és szőlőterület arányának megyénkénti vizsgálata is felveti.

1880-ban, a demográfiai hullámvölgy mélypontján a legnagyobb volt a munkaerő-kereslet és legkisebb a kihasználatlan munkaerő aránya. Országos átlagban 1 mezőgazdasági keresőnek 5,8 kat. hold szántót, kertet és szőlőt kellett évente megművelnie. A munkaerő-keresletre és -kínálatra

100 hektár szántó,- kert- és szőlőterületre jutó mezőgazdasági keresők száma 1890-ben

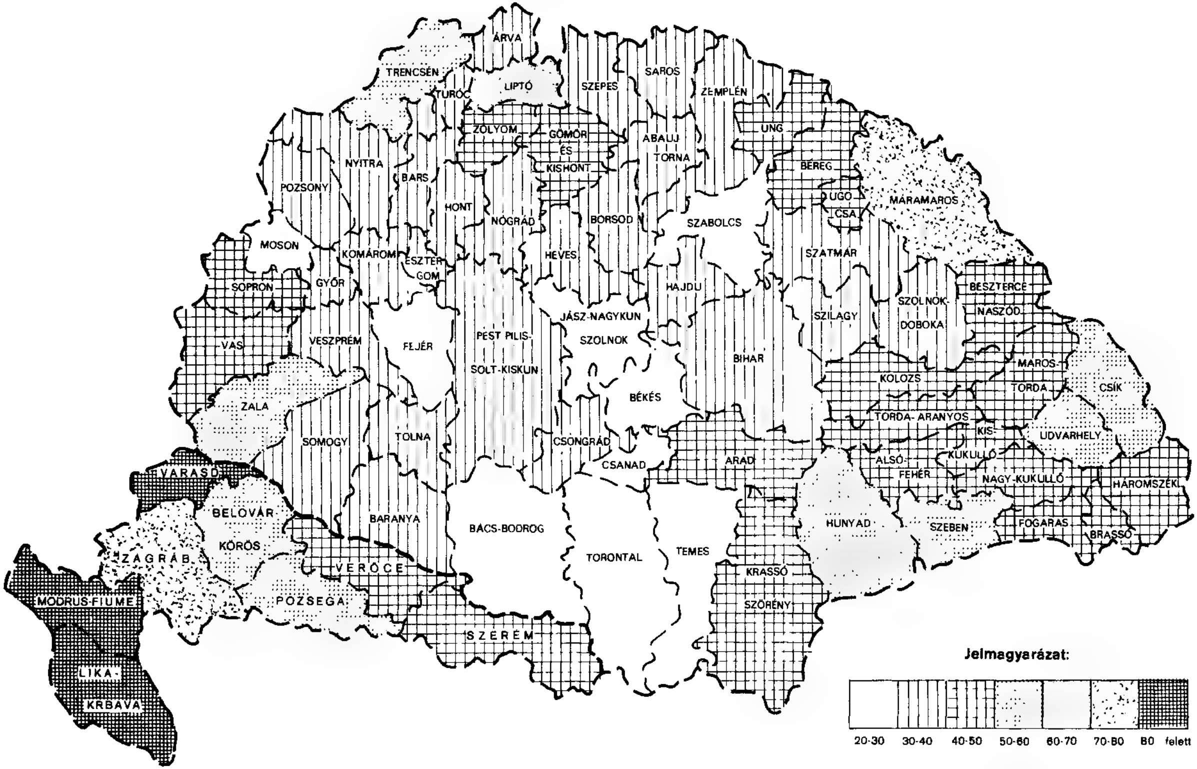
ÁRVA
TRENCSÉN
TURÓC
LIPTÓ
SZEPES
SÁROS
ZEMPLÉN
UNG
BEREG
UGO
CSA
MÁRAMAROS
ZÓLYOM
GÖMÖR ÉS KISHONT
ABAUJ TORNA
NYITRA
POZSONY
BARS
HONT
NÓGRÁD
BORSOD
SZABOLCS
SZATMÁR
MOSON
KOMÁROM
ESZTERGOM
HEVES
HAJDU
SOPRON
GYŐR
BESZTERCE NASZÓD
SZOLNOK-DOBOKA
SZILÁGY
JÁSZ-NAGYKUN SZOLNOK
VAS
VESZPRÉM
FEJÉR
PEST PILIS-SOLT-KISKUN
BIHAR
MAROS-TORDA
CSÍK
KOLOZS
ZALA
BÉKÉS
TORDA-ARANYOS
KIS-KUKULLÓ
UDVARHELY
SOMOGY
TOLNA
CSONGRÁD
CSANÁD
ARAD
ALSÓ-FEHÉR
NAGY-KUKULLÓ
HÁROMSZÉK
VARASD
BELOVÁR
KÖRÖS
BARANYA
BÁCS-BODROG
HUNYAD
SZEBEN
FOGARAS
BRASSÓ
ZÁGRÁB
TORONTÁL
TEMES
VERÖCE
KRASSÓ SZÖRÉNY
MODRUS-FIUME
POZSEGA
SZERÉM
LIKA-KRBAVA
Jelmagyarázat:
20-30
30-40
40-50
50-60
60-70
70-80
80 felett

vonatkozó számítások szerint (miután a rétek és legelők munkaerőigénye elhanyagolható) 5,8 hold megművelése mellett évi átlagban a munkaerőkínálat 43%-kal haladta meg a keresletet. (Az eltérés a 28. táblázathoz képest abból fakad, hogy a külön megjelölés nélküli napszámosokat a megyék adatainál nem vehettük figyelembe.) Azokban a megyékben, ahol az 5,8 holdnál 43%-kal több szántó, kert és szőlő jutott egy termelőre, a kereslet és kínálat egyensúlyban volt. Nagyobb pozitív eltérés (8,3 holdnál több terület) már évi átlagban jelentkező munkaerőhiányt okozott. Azt is figyelembe kell venni, hogy a növénytermesztés munkaerőigénye csaknem teljes egészében az év nyári felében jelentkezett. A munkaerő éves átlagához képest tehát az év egyik felében kétszeres volt a munkaerő-felhasználás. Azokban a megyékben, ahol az 1 termelőre eső művelt terület kétszeresen is kisebb az országos átlagnál (2,9 holdnál kevesebb), a munkacsúcsok idején is volt felesleges munkaerő.

Ezek szerint vizsgálva az ország törvényhatóságait láthatjuk, hogy igen nagy volt a munkaerő-kereslet Mosonban, ahol 10 hold jutott egy termelőre, Fejérben, a nagybirtokok hazájában (9,5), Bács-Bodrogban (9,3), Szabolcsban (9,0), Csanádban (8,5), Jász-Nagykun-Szolnokban (8,2) és Torontálban (8,1). Jó termés esetén és munkacsúcsok idején bizonyára használtak idegen munkaerőt Békésben (8,0), Hajdúban (7,9), Veszprémben (7,9), Komáromban (7,9). A legnagyobb dologidőben is bocsáthatott ki munkásrajokat Szeben (2,9), Fogaras (2,9), Krassó-Szörény (2,5), Máramaros (2,9) és Liptó (3,0) megye, s nem talált elég munkát megyéjében Zólyom (3,7), Trencsén (3,6), Hunyad (3,5) agrárnépessége sem.

A magyarországi munkaerőhelyzetet tehát a viszonylagos túlkínálat mellett a nagy lokális és a mezőgazdasági termelés jellegéből fakadó szezonális különbségek jellemezték; s ezek kiegyenlítői voltak a vándormunkások.

Európa egyes országaiban, például Németországban a vándormunkások nemegyszer idegen országok fiai voltak. Magyarország az elégtelen foglalkoztatottság miatt már a dualizmus első évtizedeiben is bocsátott ki munkásrajokat a túlnépesedett Erdélyből Havasalföldre. E munkások nemegyszer a végleges letelepedés igényével indultak útnak. A kivándorlás azonban – mint a felesleges munkaerő levezetésének egyik formája – 1890-ig még nem tekinthető jellegzetes megoldásnak. A „bandába" szerveződő hónapszámos munkásokból jött létre a 80-as években a summások népes rétege, akiket nagy uradalmak a nyári hónapokra arató-cséplő munkára, vagy a kapások művelésére alkalmaztak. A már korábban kialakult kubikosság és az egyéb félparaszti vándor munkásrétegek egyre távolabb kerültek a mezőgazdaságtól, sokan közülük már nem is szívesen vállaltak paraszti munkát, de a közmunkák, csatornázások és vasútépítések befejeződése a 80-as évek végén és a 90-es évek elején visszazúdította őket az agrárproletárok soraiba, ezáltal is fokozva a munkaerő-kínálatot, amely – mint láttuk – a 80-as évekbeli mélyponton is jelentős volt.

Az agrárkeresők elégtelen foglalkoztatottságában jelentkező munkaerő-felesleg hatását a magyar mezőgazdaság fejlődésére nem tekinthetjük jelentéktelennek. A termelési struktúra intenziválódását, a nagy élő munka ráfordítását igénylő növények vetésterületének kiterjesztését a felhasználható munkaerő nemcsak lehetővé tette, de kényszerítően meg is követelte, ha a mezőgazdaságban feleslegessé vált tömeget a gazdaság egyéb ágai nem tudták felszívni. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk e részben foglalkoztatott tömeg fejlődést gátló szerepét sem. A technikai elmaradottság, a mezőgazdaság gépesítésének lassú előrehaladása, a hagyományos munkamódszerek konzerválódása a mindig rendelkezésre álló fölös munkaerő következménye is volt, amelyet a szakképzetlenség miatt az ipar sem igényelt. A nagyarányú mezőgazdasági tartaléksereg a gazdaság egészének elmaradottságát is tükrözi, s hosszabb távon nemcsak a mezőgazdaság, de az egész termelés és társadalom rendszerében torzulásokat okoz.

A MEGMŰVELT FÖLD

A mezőgazdasági művelésre alkalmas földterület a helytartótanács rendeletére 1865-ben készített felmérés 1867. évben kiigazított adatai szerint Magyarországon 34 036 000, Erdélyben 9 396 000, együttesen 43 432 000 kat. hold volt.

A később Magyarországhoz került Határőrvidékkel együtt a termőterület 44 923 000 kat. holdra nőtt, amelyhez 3 533 000 kat. hold terméketlen terület járult. A terméketlen föld területe már ekkor is csak 7,3% volt, egyike a legalacsonyabbaknak Európában. A művelésbe be nem vont terület alacsony aránya azt is jelentette, hogy 1867 után a művelt terület kiterjesztésével jelentősen már nem lehet a mezőgazdasági termelést szélesíteni. A 19. század nagy gabona-exportőreivel szemben (USA, Oroszország) Magyarország kétségkívül hátrányos helyzetben volt, mivel művelés alá fogható „szabad" földjei már nem voltak. 1867 és 1895 között a terméketlen területből több mint 1,2 millió holdat elhódított az emberi szívósság, ami önmagában még mindig igen tekintélyes terület. Évente több mint 43 ezer holddal, az 1867-ben termelésbe vont terület 0,1%-ával nőtt a hasznosított föld, az igazán számottevő változások azonban a termőterület belső arányaiban, a különböző művelési ágak között mentek végbe.

29. táblázat

A művelési ágak arányának változásai Magyarországon (1867–1895)

Művelési ág	Terület kat. holdban					
	1867	%	1885	%	1895	%
Szántó	16 792 195	34,7	20 132 086	41,2	20 904 568	42,8
Kert	6 436 499	13,3	604 389	1,2	652 870	1,3
Rét			5 201 984	10,6	4 977 636	10,2
Szőlő	589 400	1,2	622 254	1,2	488 799	1,0
Legelő	7 146 882	14,8	6 445 748	13,2	6 361 265	13,0
Erdő	13 685 036	28,2	13 204 798	27,0	12 989 990	26,6
Nádas	268 628	0,5	156 484	0,3	140 484	0,3
Összes termő	44 918 640	92,7	46 367 743	94,7	46 515 612	95,2
Terméketlen	3 533 107	7,3	2 466 930	5,3	2 319 061	4,8
Együtt	48 451 747	100,0	48 834 673	100,0	48 834 673	100,0

A művelési ágak százalékos megoszlásának egyszerű egymás mellé állítása is mutatja, hogy a termőterületen belüli változások leglényegesebbje: a szántóföld nagyarányú növekedése. Nem egészen három évtized alatt több mint 4,1 millió holddal, az 1867. évi terület csaknem negyedével nőtt a szántóként használt föld, s nemcsak a műveletlen területek csökkenéséből adódó többletet olvasztotta magába, de a korábban más művelési ágakhoz tartozó földek egy részét is. A szántóföld növekedésének nagy jelentőségét akkor tudjuk igazán megérteni, ha figyelembe vesszük, hogy az összlakosság évi átlagban csak 0,53%-kal, a szántóföld viszont 0,8%-kal nőtt, így a szántóföldi termelés a termelési struktúra és a hozamok változatlansága mellett is meghaladta volna a népesség növekedését, kielégítve ezáltal a rendszeres gazdasági növekedés egyik fontos követelményét.

A szántóföld mellett két művelési ág területe nőtt még a vizsgált időszakban: a kert és a szőlő. 1867-ben a kertet és rétet még együtt mutatták ki, de semmi okunk sincs feltételezni, hogy az 1885–95 közötti évi 0,8%-os növekedés ne jellemezte volna az 1867–85 közötti időszakot is. A szőlő esetében a növekedés csak 1885-ig tartott (évi átlagban mintegy 0,3%-kal), 1885-től 1895-ig a filoxéra pusztításai miatt a szőlőterület erősen csökkent.

A rétek, legelők, erdők és nádasok területe kisebb-nagyobb mértékben csökkent (a legelőké évi 0,4%-kal, az erdőké 0,18%-kal, a nádasoké 1,6%-kal).

A szántóföld, kert és szőlő kiterjesztése a műveletlen területek, valamint az erdő, nádas, rét és legelő rovására az intenziválódás jele, mivel a földterület primitívebb felhasználásától a bonyolultabb felé történő átmenetet jelent. Az intenziválódás általános folyamatán belül azonban a terület kiterjesztésével elért növekedés a hagyományos mezőgazdaságban is széleskörűen alkalmazott forma.

A szántóföldnek a művelési ágak közötti arányát tekintve az 1880-as években Magyarország és a fejlett mezőgazdasággal rendelkező európai országok között nem volt számottevő különbség. Néhány nyugat-európai államban valamivel magasabb volt ugyan a szántóföldek aránya, mint nálunk (Belgium 53,9, Franciaország 50,0, Németország 48,2%), a kelet-közép-európai országokban azonban többnyire alacsonyabb (Ausztria 37,6, Románia 29,3, Oroszország 21,6%).

A felzárkózás során azonban az ország tájegységeinek növekedési üteme nem volt azonos. A szántóföldek terjeszkedése országos átlagban 1895 után is folytatódott, igen sok törvényhatóságban azonban már 1867 és 1895 között is csak jelentéktelen arányú emelkedést tapasztalhatunk. Az 1867 és 1895 között azonos területű s így összehasonlítható megyék közül Árvában és Liptóban nem nőtt, hanem csökkent a szántóföld aránya 43,3%-ról 40,7%-ra, illetve 16,7%-ról 16,4%-ra. Minimális arányú volt a növekedés Zólyomban, Turócban, Sárosban és egész Erdélyben. Ezzel szemben az alföldi és egyes dunántúli megyékben igen nagyarányú növekedésnek lehetünk tanúi. Csongrádban 39,7%-ról 60,9%-ra, Csanádban 55,5%-ról 83,2%-ra, Békésben 47,5%-ról 71,1%-ra, Szabolcsban 44,7%-ról 63,8%-ra. Baranyában 32,2%-ról 49,2%-ra emelkedett a szántóföldek részaránya.

A szántóföld kiterjesztésére az északi és keleti peremvidéken nem volt lehetőség már 1867-ben sem, így az országos arányok eltolódása jórészt az Alföld és Dunántúl változásainak eredménye. Ez az állapot még súlyosabbá tette a peremvidékek szaporodó agrárnépességének helyzetét, amely a szántónál jóval kevesebb munkaerőt igénylő művelési ágakban egyre kevésbé találta meg megélhetésének forrását.

A mezőgazdasági termelés konjunkturális mozgásának hatása a művelési ágak arányainak alakulásában Magyarországon a vizsgált időszakban még alig mutatható ki. A tőkés nemzetgazdaság egészébe jobban beépült nyugat-európai mezőgazdaságok a 19. század második felében a konjunktúra és dekonjunktúra hullámzásainak megfelelően a művelési ágak arányát is módosították. Angliában például a 19. század második felében az állattenyésztés termékeinek konjunktúrája miatt a szántóföld nem növekedett, hanem csökkent, s a változások a legelő és rétterület javára következtek be. Magyarországon a szántóföldek növekedése az első világháborúig irreverzibilis folyamatnak látszik, s a 80-as években kibontakozó agrárválság hatását legfeljebb abban kereshetjük, hogy 1885 és 1895 között a szántóföld növekedésének folyamata lelassult. Míg 1867 és 1885 között évente átlagosan 185 ezer holddal lett nagyobb a szántóföld területe, 1885 és 1895 között csak 77 ezer holddal. A lassulást azért is írhatjuk – legalább részben – a válság számlájára, mert 1895 után ismét gyorsabb ütemben kezdett a szántóterület növekedni.

A művelési ágak változásainak vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy 1867 és 1890 között a termőterület növelését a magyar mezőgazdaság elsősorban a művelési ágak adott struktúrájának megváltoztatásával igyekezett elérni. A szántók, szőlők, kertek területének növekedése az üzemszervezettől és üzemtípusoktól függetlenül is nagyobb tőkebefektetést igényelt, s így újólag felvetette a fent vázolt folyamat kezdete, a 19. század első fele óta visszatérő tőke- és hitelproblémát.

A szántó, a kert és a szőlő aránya az összterülethez viszonyitva százalékban, 1885-ben

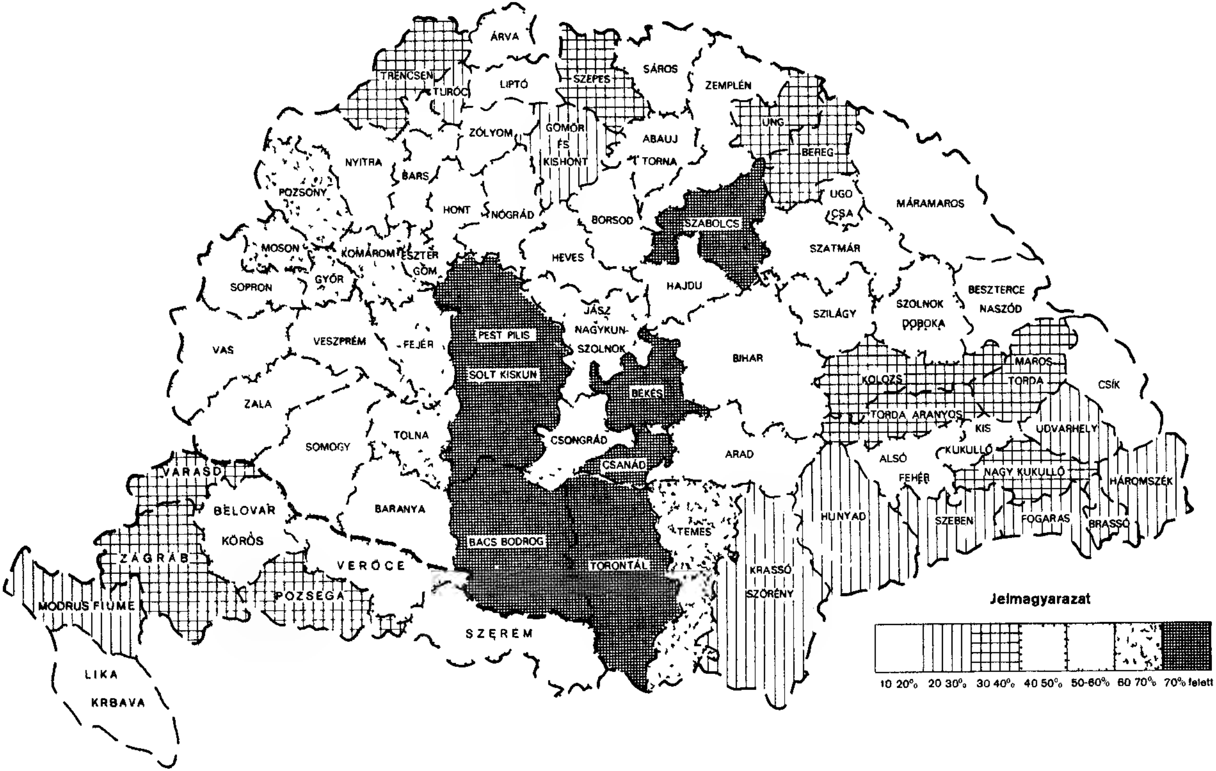
ÁRVA
TRENCSEN
TURÓC
LIPTÓ
SZEPES
SÁROS
ZEMPLÉN
UNG
BEREG
ZÓLYOM
GÖMÖR ÉS KISHONT
ABAUJ
TORNA
NYITRA
BARS
POZSONY
HONT
NÓGRÁD
BORSOD
SZABOLCS
UGO
CSA
MÁRAMAROS
SZATMÁR
MOSON
KOMÁROM
ESZTER GOM
HEVES
SOPRON
GYŐR
HAJDU
BESZTERCE NASZÓD
SZOLNOK DOBOKA
SZILÁGY
JÁSZ NAGYKUN-SZOLNOK
VAS
VESZPRÉM
FEJÉR
PEST PILIS
SOLT KISKUN
BIHAR
MAROS
TORDA
KOLOZS
CSÍK
ZALA
BÉKÉS
TORDA ARANYOS
KIS
UDVARHELY
SOMOGY
TOLNA
CSONGRÁD
ARAD
ALSÓ
KUKULLŐ
CSANÁD
FEHÉR
NAGY KUKULLŐ
VARASD
HÁROMSZÉK
BELOVAR
BARANYA
HUNYAD
SZEBEN
FOGARAS
BRASSÓ
KÖRÖS
TEMES
BACS BODROG
ZÁGRÁB
VERÖCE
TORONTÁL
KRASSÓ SZÖRÉNY
MODRUS FIUME
POZSEGA
SZEREM
LIKA
KRBAVA
Jelmagyarazat
10 20%
20 30%
30 40%
40 50%
50-60%
60 70%
70% felett

A MEZŐGAZDASÁGI TŐKE ÉS HITEL

A magyar mezőgazdaság tőke- és hitelellátottságának kérdését a kortársak sokszor csak a robotmunkát elvesztett, önálló felszereléssel nem rendelkező s a kapitalista úton igen nagy nehézségekkel induló nagyüzem problémájaként kezelték. Valójában azonban nemcsak az átálláshoz, hanem a belterjesebb gazdálkodás kialakításához is tőkére volt szükség, s ez már nemcsak a nagyüzemnek volt problémája.

A mezőgazdasági hitelellátás kérdése 1867 előtt nem volt megnyugtatóan megoldva. Földhitelt valójában csak két intézménynél, az osztrák nemzeti bank jelzálogosztályánál és az 1862-ben alakult Magyar Földhitelintézetnél lehetett szerezni. A kiegyezés után – sokszor csak pénzügyi manipulációs célokkal – gyorsan születtek az újabb intézetek. 1869-ben a Magyar Jelzálog-Hitelbank, 1871-ben a Magyar Általános Földhitel Részvénytársaság, 1873-ban a Kisbirtokosok Földhitelintézete. (E két utóbbi merész spekulációk, illetve hűtlen kezelés után 1881-ben, illetve 1879-ben csődbe jutott.)

Az új hitelintézetek növelték a kölcsönfelvétel lehetőségeit s a kölcsönök révén a mezőgazdaságba invesztált tőke gyorsan növekedett. Némi tájékoztatást nyújt e növekedés mértékéről a jelzálogi kölcsönként felvett összegek alakulása 1867 és 1890 között.

30. táblázat

A jelzálogkölcsönök állományának alakulása Magyarországon (1867–1890)

Év	Jelzálogkölcsönök állománya (ezer forintban)
1867	85 025
1870	126 515
1875	205 442
1880	244 223
1885	337 758
1890	469 329

Az ingatlanokra jelzálog formájában betáblázott összeg 1890-ben csaknem elérte a félmilliárd forintot, s e kölcsönök döntő többségét 1867 és 1890 között szerezték a birtokosok. (A jelzálogkölcsön-állomány nem egészen negyedszázad alatt 5,7-szeresére nőtt.) A jelzálogkölcsönöknek legalább negyedrészét városi ingatlanokra táblázták be, de ezek nélkül is igen jelentősnek kell a mezőgazdaságba kerülő tőkét tekintenünk.

A kisbirtokosok és nagybirtokosok kölcsönszerzési lehetőségei nem voltak azonosak, mert a bankok a terjedelmesebb birtokban nagyobb garanciát láttak a hitel megtérülésére, s így a nagybirtokosoknak szívesebben kölcsönöztek, mint a parasztoknak. A hitelintézetek szaporodásának, valamint a kamatláb megkötését felszámoló 1868. évi törvénynek kétségtelen megvolt az a kedvező hatása, hogy letörte az uzsorát, de a hitelhiány, különösen az 1873. évi válság után igen magasra emelte a bankkölcsönök után számított kamatlábat is, olyannyira, hogy a kormányzat két ízben is kénytelen volt azt 8%-ban maximálni.

A nagybirtokok és kisbirtok kölcsönfeltételeinek különbözősége abban is megmutatkozott, hogy a vidéki takarékpénztárak és hitelintézetek – amelyek elsősorban voltak kapcsolatban a kisbirtokossággal – gyakran magasabb kamatláb mellett nyújtottak hitelt, mint a nagybirtokosok által könnyebben elérhető fővárosiak. Ezt a különbséget az 1879-ben alakult Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete igyekezett megszüntetni, bár hitelfeltételei alapszabályának „altruista" céljai ellenére sem voltak jobbak, mint a nagyvárosi bankoké. A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete a 80-as években fokozatosan a középbirtokosok hitelforrásává is vált, amit az is tükrözött, hogy a kölcsöntőke alapszabályban meghatározott felső határát, a 6 ezer forintot 1883-ban 10, 1887-ben 20 ezer forintra emelték. A földhitelintézet helyét a 80-as évek végén a paraszti kölcsönügyletek ellátásában egyre inkább a helyi hitelszövetkezetek vették át. Ezek országos méretű összefogására és szervezetének megteremtésére azonban csak a század végén került sor.

A kölcsönszerzés lehetőségeinek megjavulása természetesen növelte a földbirtokosok eladósodását és a földek megterheltségét. A jelzálogteher azonban nálunk – területegységre vetítve – még sokkal kisebb volt, mint a fejlettebb nyugati tőkés államokban. Valószínű tehát, hogy a tőke szerepe is lényegesen kisebb volt a hagyományos termelés viszonyai közül éppen kibontakozó Magyarországon, mint a Monarchia nyugati tartományaiban vagy Nyugat-Európa államaiban.

A jelzálogkölcsönök egy része minden bizonnyal lehetővé tett olyan befektetéseket, amelyek hozzájárultak a termelés modernizálásához. A mezőgazdasági tőkebefektetések bizonyos elemei azonban nem közvetlenül a termelést szolgálták, mégis nagyon fontosak voltak a biztonságos termelés feltételeinek megteremtése szempontjából. Ilyennek tekinthetők az ármentesítésekre és vízszabályozásokra fordított összegek.

A két legfontosabb folyó, a Duna és a Tisza szabályozása lehetőséget teremtett az árvíz által állandóan veszélyeztetett több millió holdnyi termőterület ármentesítésére. A különböző ármentesítési és vízszabályozási társulatok páratlan eredményeket értek el, a Tisza mentén csaknem 3 ezer, a Duna két partján pedig mintegy ezer km töltést építettek, s a töltések által védett terület meghaladta a 4,5 millió kat. holdat.

A töltésrendszer kiépítésének különösen a Kisalföldön és a Tiszántúlon volt nagy szerepe a belterjesebb agrárfejlődés lehetőségeinek megteremtésében. A Tisza-szabályozás előtt a Tiszántúl mélyebben fekvő területeit a Tisza és mellékfolyóinak áradása rendszeresen elborította, s Karcag, Kisújszállás határában is csónakkal közlekedtek. A vízjárásos területek szántóföldnek nem, legfeljebb rétnek és legelőnek voltak alkalmasak a víz levonulása után. Az ármentesítés e több millió holdnyi területen tehát nemcsak egyszerűen védelmet jelentett, hanem a szántóföldek kiterjesztésének lehetőségét is. A befektetett tőke és munka nem közvetlenül szolgálta a termelést, de megteremtette a továbbhaladás feltételeit.

ÉRTÉKESÍTÉS, BELSŐ ÉS KÜLSŐ PIAC

A rendelkezésre álló munkaerő, termőterület és tőke a mezőgazdasági termelés általános feltételeit teremtik meg. A termelés alakulását azonban a fogyasztás és a piac szabályozza. A fogyasztás szintjének változásairól, szerkezetének átalakulásáról nagyon keveset tudunk. Statisztikai felmérések nemigen állnak rendelkezésünkre, az egyedi adatok általánosíthatósága pedig mindig kétséges. A néprajzi adatok és a kortársi tudósítások azt valószínűsítik, hogy az agrárnépesség táplálkozását a vizsgált korszakban a szénhidrátok túlsúlya jellemezte. Táji sajátosságoktól függött, hogy közöttük a gabona, a kukorica (Erdélyben) vagy a burgonya (Északi-Felvidék) játszotta-e a vezető szerepet. Az egy főre eső gabonafogyasztást a kortársak 1,9–2 hl-re becsülték, s a kivitel és a vetőmag levonása után megmaradó termésből a 70-es években nem is jutott több egy fogyasztóra. Az európai összehasonlítás tükrében ez a mennyiség eléggé alacsonynak tűnik. Franciaországban 1880 körül az egy főre eső kenyérgabona-fogyasztás 3,7 hl, Romániában 1871-ben 3,5 hl volt. Magyarország viszonylag magas népsűrűsége miatt a korszak elején a kenyérgabona-export feltétele az alacsony belső fogyasztás volt. Az 1880-as évekből való adatok már a gabonafogyasztás jelentős emelkedését mutatják. Az állati fehérjék, a cukor, zöldség és gyümölcsfélék fogyasztása elmaradt a szénhidrátokétól, különösen a falusi lakosság táplálkozásában. A főváros és a vidéki ipari városok fogyasztásában az állati termékeknek, a húsnak, tejnek nagyobb szerepe volt, mint a parasztság élelmezésében, a városi népesség dinamikus növekedése is hozzájárult a hús- és tejtermelés fokozódásához.

1869 és 1890 között Magyarországon az ipari-forgalmi népesség mintegy 40%-kal, a teljes nem mezőgazdasági népesség pedig 33%-kal nőtt a stagnáló agrárnépesség mellett. Ez a növekedés kiszélesítette a belső piacot. A tőkés iparfejlődés adott szintjén azonban az ipari és mezőgazdasági népesség elválása nem volt olyan éles, mint a számokból következnék. Az első generációs ipari népesség és a vidéki kisiparosok többnyire megőrizték kapcsolatukat a földdel, élelmiszereik egy részét még maguk, vagy hozzátartozóik termelték meg, s nem a piacon szerezték be. Jellemzőnek kell tartanunk Csongrád megye közgazdasági előadójának 1884. évi jelentését: „már csak azért sem szorulnak megyénk gazdái, uradalmai idegen kezekre, mert még a szegényebb sorsú mester ember – mint szabó, csizmadia, varga stb. – aratás idején oda hagyja műhelyét és iparkodik takaró gazdához szegődni.”[2]

A gyorsan növekvő ipari-forgalmi népesség fogyasztásának hatását a termelés bővítésére azonban nem lehet tagadni.

Termelésbővítő és termelési szerkezetet alakító hatása volt az ipar nyersanyagigényeinek is. Az élelmiszeripari ágazatok közül a szeszfőzésnek, a modern nagyipari szinten szervezett malomiparnak és cukorgyártásnak volt jelentős szerepe a termelésbővítés területén. A világszínvonalon álló malmok azonban gyenge termések idején balkáni gabonát is őröltek, s így nemcsak a hazai termeléshez kapcsolódtak. A cukorgyárak idegen répát nem dolgozhattak fel, s a 70-es évek eleji átmeneti válság után nagy lendületet hoztak a hazai cukorrépa-termelésbe.

---

[2] OL Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium Levéltára. Általános iratok. T: 35–1894/1884.

A magyar mezőgazdaság fejlődésének a szántóföldek nagyarányú kiterjesztésében is jelentkező gyors ütemét egyedül sem a népesség növekedése, sem a belső piac fejlődése nem magyarázhatja meg. Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági közössége, a lajtántúli területek fejlettebb munkamegosztása olyan egységes piacot teremtett, amelynek felvevő képessége lényegesen nagyobb volt a magyarországi belső piacénál, s igen nagy fejlesztő erővel hatott a hazai mezőgazdaságra. Az osztrák piac a századvégi nagy agrárválságot megelőző időszakban kiegészült a mezőgazdasági termékek Monarchián kívüli piacával. A vizsgált korszak első felében uralkodó szabadkereskedelmi elvek kedveztek a magyar agrárkivitelnek, a szállítási feltételek megteremtése pedig lehetőséget is teremtett a megjelenésre az Ausztrián kívüli piacokon.

Az olcsó és gyors szállítást a vasút biztosította. Egy korabeli megállapítás szerint 1850 és 1885 között a vasutak általános kiépülése Európában a szállítás költségeit egyhatodára csökkentette. A magyarországi vasútépítés lenyűgöző tempója a 60-as–70-es években minden számottevő termelési körzetet közel hozott a piachoz. A szállítási feltételek megjavulása azt jelentette, hogy a magyar búza nem nagy szállítási költséggel terhelten kerülhetett a távoli nyugati piacokra, bár a szűkös kocsipark sok problémát okozott. Az Ausztrián kívüli piacokról azonban nem a szállítóeszközök elégtelensége miatt szorult ki a magyar gabona, hanem az Európán kívüli gabona öldöklő versenye miatt. 1870 és 1890 között az Egyesült Államok megkétszerezte a búza termelését, miközben népessége csak alig több mint 50%-kal nőtt. Nagyarányú termésnövekedést tapasztalhatunk a többi Európán kívüli gabonaexportáló országnál is. Az USA és más exportőrök óriási feleslegei elárasztották az európai piacokat s olcsóságukkal áttörték a 70-es évek végén számos európai államban ismét bevezetett védővámokat is. Az új védővámrendszer a magyar gabona számára biztosította ugyan a lajtántúli tartományok piacát, de kiszorította a Monarchián kívüli piacokról.

A tengerentúli gabona az 1880-as évektől kezdődően agrárválságot okozott Európában. A válság nem a termékek eladhatatlanságában, hanem alacsony árában jelentkezett. Magyarország sem küzdött a biztosított monarchiai „belső" piacon értékesítési nehézségekkel, de az árcsökkenés hatása alól nem vonhatta ki magát. Ezt a csökkenést mutatja a gabonafélék és a kukorica nagykereskedelmi árának összehasonlító vizsgálata.

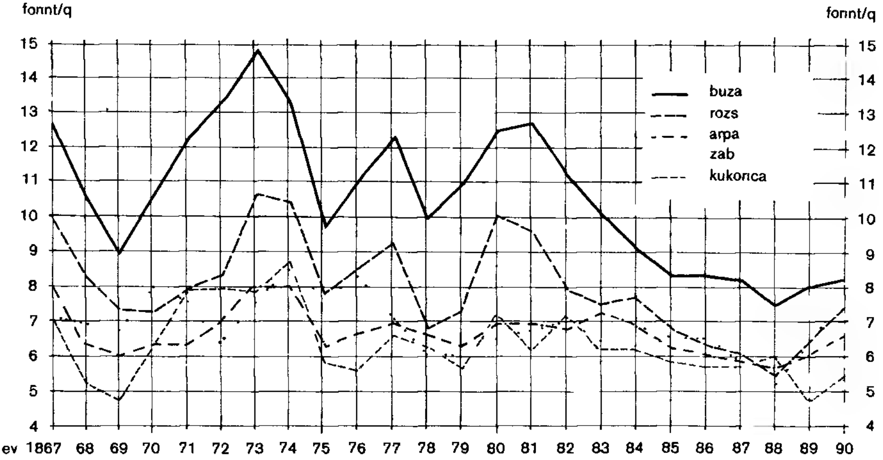

10. ábra
A főbb gabonafélék és a kukorica nagykereskedelmi ára Magyarországon (1867–1890)

A 70-es és 80-as évek ármozgása jól megkülönböztethető. Az 1868. évi igen jó termés bizonyára szerepet játszott abban, hogy a 60-as évek végén az el nem adott készletek csökkentették az árakat. 1870-től azonban gyenge, sőt katasztrofálisan rossz termések következtek egymás után, a nagyarányú áremelkedéseknek ez lehet a magyarázata. Az évtized átlaga még a konjunktúrát mutatja. 1881-től azonban tendenciaszerű a csökkenés.

Az árak hanyatlása nem egyformán érintette a különböző gabonaféléket. A legfőbb árugabona a búza volt, a világpiac áringadozásait ez érezte meg a legjobban, érthető tehát, hogy az árcsökkenés is a búza esetében volt a legnagyobb.

A búza árának csökkenéséhez hasonlóan jelentős volt a másik kenyérgabona, a rozs áresése is, de a búzánál és rozsnál is nagyobb arányban csökkent a búzaliszt ára. A nulláslisztté pl. több mint 40%-kal. A takar-

31. táblázat

A gabonafélék átlagárai (1867–1891)
(forintban, q-ánként)

Termény	1867–1881 évek átlagára	1882–1891 évek átlagára	Csökkenés %
Búza	11,65	8,2	23,4
Rozs	8,52	7,04	17,4
Árpa	6,82	6,41	6,0
Zab	7,03	6,53	7,1
Kukorica	6,63	6,00	9,5

mánygabonák áresése viszont még feleakkora sem volt, mint a kenyérgabonáké. Az árszínvonal csökkenésének különbözősége közelítette egymáshoz a kenyérgabonák és takarmánygabonák árát. A 70-es években a búza árának a rozsé 73%-a, az árpáé 58%-a, a zabé 60%-a, a kukoricáé 56%-a volt. Az 1882–91. évek átlagában az arányok a következőképpen változtak: rozs 78%, árpa 71%, zab 73%, kukorica 67%. A századvégi agrárválság idején tetőzött a búza „devalválódásának" folyamata a többi gabonaféléhez viszonyítva. A század 20-as éveinek dekonjunkturális szakaszában a rozsé még csak 52%-a volt a búzáénak, az árpáé 45%, a zabé 34%, a kukoricáé 50%. A kétféle aránysor egyébként a kukorica „devalválódását" is mutatja a zabhoz és árpához képest. A gabonafélék áraránya közötti átrendeződésnek lehet hatása a termelésre is, természetesen csak akkor, ha az értékesítési lehetőségek minden gabonánál egyformák.

A gabonafélék nagykereskedelmi és termelői ára közötti különbségről pontos ismereteink nincsenek. Feldolgozatlanok a helyi piacok átlagos árai is. Annyit azonban részletesebb kutatások nélkül is meg lehet állapítani, hogy a vizsgált időszakban a gabonafélék árát tekintve csökkentek a helyi piacok közötti különbségek. 1875-ben az ország 43 piacán a legjobb minőségű búza legalacsonyabb és legmagasabb ára közötti különbség 40%-os volt, 1891–92-ben csak 24%-os. Nem találunk nagyobb különbséget akkor sem, ha a budapesti piaci árakat az ország összes többi piacának átlagáraival hasonlítjuk össze.

A különbségek csökkenésének jelentőségét akkor tudjuk igazán felmérni, ha figyelembe vesszük, hogy a vasutak kiépülése előtt a század első felében Magyarországon 120%-os különbségek is előfordultak a helyi piacok gabonaáraiban. A legfontosabb mezőgazdasági terméknek számítható gabonafélék árainak kiegyenlítődése a tőkés agrárpiac létrejöttének egyik kifejezője is lehet, mert tükrözi, hogy a piaci árak szabályozójává az egységes termelési ár vált (a termelés átlagos költségei + átlagprofit). A szállítási feltételek megjavulása nemcsak az országhatáron belül eredményezte az árak kiegyenlítődését, hanem a nemzetközi piacon is.

32. táblázat

A búza átlagos árai néhány európai államban (1867–1891)
(forintban, q-ánként)

Év	Magyarország	Ausztria	Franciaország	Poroszország	Anglia
1867 – 70	10,63	12,53	12,29	11,05	12,88
1871 – 75	12,61	13,96	12,60	10,72	12,61
1876 – 80	11,29	12,62	11,76	9,51	10,96
1881 – 85	10,31	11,06	10,33	8,53	9,25
1886 – 90	8,06	8,83	9,69	7,83	7,25

Látható, hogy a nemzetközi piac árainak különbségei a hetvenes évek elején kisebbek voltak, mint a magyarországi helyi piacokéi. A tengeri úton szállított amerikai, ausztráliai és indiai búza Angliában a nyolcvanas évek végén több mint 10%-kal olcsóbb volt, mint Magyarországon az itthon termelt. Az eltolódások óriási méreteit mutatja, hogy a század első felében a magyarországi búzaárak alig felét tették ki az angliainak.

A magyar mezőgazdasági export hagyományos cikkének, az élőállatnak és húsnak az árairól nincsenek összefüggő adatsoraink. Valami eligazítást azonban a magyarországi árakra is adhatnak a bécsi állatvásár árai.

33. táblázat

Vágóállatárak élősúlyban Bécsben (1867–1890)
(forintban, q-ánként)

Év	Szarvasmarha	Növendékmarha	Sertés	Juh (vágott)
1867 – 70	23,74	42,00	44,33	34,20
1871 – 75	24,68	46,73	45,46	40,58
1876 – 80	25,82	39,11	41,08	38,85
1886 – 90	24,38	39,38	42,18	42,11

Nincs okunk feltételezni, hogy a vágóállatok árának mozgása Magyarországon más irányú lett volna. E változások, amint látjuk, csak részben követik a gabonafélék áralakulását. A juhok és szarvasmarhák ára nem is csökkent, a növendékállatoké és sertéseké pedig kisebb arányban, mint a kenyérgabonáé. A bécsi sertésárakhoz hasonlóan alakult a magyarországi is. A 80-as évekből rendelkezésünkre álló adatok az évtized végén az árak 10–20%-os csökkenését mutatják. A fejlődési tendencia más európai államokban is hasonló volt, bár a század dereka óta állandóan növekvő hús- és állati termék árak a 80-as években helyenként stagnáltak. A Monarchia viszonyai között a vágóállatok, a hús, a tej, a vaj, a sajt és az egyéb állati termékek árának változatlan szintje vagy kisarányú csökkenése azt jelentette, hogy az állattenyésztés feltételei kedvezőbbek voltak, mint a növénytermesztésé.

Másként alakult a gyapjú árhelyzete a 70-es–80-as években. A különböző gyapjúfajták 5 éves átlagárai rendszeres csökkenést mutatnak. Az ausztrál gyapjú nyomasztó súlyát a világpiac nagyon megérezte, s hatása alól nem vonhatta ki magát a magyarországi gyapjúértékesítés sem. A század második harmadában még jelentős gyapjúkonjunktúra már a múlté, a piaci árak nem ösztönöztek a juhtenyésztés fejlesztésére, a juhállomány növelésére.

34. táblázat

A gyapjú átlagárai a budapesti piacon (1867–1891)
(forintban, q-ánként)

Év	Ár
1867–71	157,50
1872–76	174,00
1877–81	158,50
1882–86	147,00
1887–91	138,50

Az 1867–90 közötti időszakban sokszor az árstatisztika adatai is töredékesek. Még nehezebb a bérek alakulását pontosan nyomon követni. A cselédbérek alakulásában 1890 előtt némi emelkedés tapasztalható, s a századforduló táján született összefoglalások egy része emelkedést mutat ki a napszámbérekben is. Az emelkedés azonban inkább a 90-es évekre vonatkozik, a 70-es, 80-as években a napszámbérek is stagnáltak vagy alig emelkedtek.

A nagyfokú kínálat miatt az egész évi keresetek esetében a növekedés nem mutatható ki, legfeljebb az, hogy a munkacsúcsok esetén emelkedett a napszám. A rövidebb ideig tartó foglalkoztatottság miatt viszont az évi keresetek csökkentek. Összehasonlítva a júliusi munkacsúcs ellátás nélküli legmagasabb férfi napszámbéreit 1875-ben és 1889-ben megállapítható, hogy 13 megyében mindkét esetben azonosak voltak a bérek, 15-ben növekedtek, 25-ben pedig csökkentek. A növekedés és csökkenés nem mutatott különösebb törvényszerűségeket. Az Északi-Felvidék megyéiben az igen alacsony bérszínvonal is csökkent vagy változatlan maradt, de kisebb lett olyan vándormunkásokat foglalkoztató megyékben is, mint Csongrád, Békés, Jász–Nagykun–Szolnok, Somogy. A vasutak kiépülésével megjavuló szállítási feltételek a munkaerő-piacon is hatottak, a vándormunkások hatása a helyi bérszínvonal letörésében már a 80-as években megmutatkozott.

A bérekben mutatkozó bizonyos kiegyenlítődés azonban még nem teremtett azonos bérszínvonalat a tájegységek között. Nagy különbségek maradtak a férfi és női munkabérekben is.

35. táblázat

A férfi és női munkabérek különbségei országrészenként, 1890 táján (krajcárban)

Országrész	Férfi napszám				Női napszám			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Alföld	70	120	90	50	50	80	60	40
Dunántúl	50	80	60	40	40	60	45	30
Felvidék	50	75	55	40	35	50	40	30
Erdély	60	85	60	50	45	60	50	35
Országos átlag	55	85	60	45	40	60	45	30

1 – tavasszal; 2 – nyáron; 3 – ősszel; 4 – télen

Az Alföldön a négy feltüntetett időpont (tavasz, nyár, ősz, tél) közül különösen az aratási munkacsúcskor még mindig a legmagasabbak voltak a munkabérek, de a téli foglalkoztatottság itt volt a legkevésbé megoldva. Az Alföldön volt a legnagyobb a nyári és téli munkabér közötti különbség, ami arra is utal, hogy a munkaerőhiány csak a nyári munkacsúcsnál jelentkezett. A nők bére a férfiakénak általában kétharmada, a gyermekeké fele volt.

A bérszínvonal stagnálása vagy minimális emelkedése a termelés kiszélesedése és a termelékenység növekedése idején azt jelentette, hogy a válság terheit a munkaadók igyekeztek áthárítani a kétkezi dolgozók vállaira.

36. táblázat

Az agrárexport szerkezete (1868–1891)

Termék	A kivitel 1000 forintban			
	Az 1868–70 évek átlagában	Az összes agrárexport %-a	Az 1888–90 évek átlagában	Az összes agrárexport %-a
1. Gabona, liszt, hüvelyesek és gyümölcsök	132 816	52,7	189 912	50,6
2. Dohány, cukor	17 748	7,0	16 150	4,3
3. Bor és egyéb italok	19 257	7,6	26 868	7,1
4. Állat és állati termék	54 282	21,5	109 557	29,3
5. Gyapjú, len- és kenderfonál	28 091	11,2	32 917	8,7
Mezőgazdasági export együtt	252 194	100,0	375 404	100,0
Összes export	334 206	–	478 000	–

Az ár- és bérviszonyok mellett a mezőgazdaság termelvényeinek külföldi értékesítését is csak igen nagy nehézségek között lehet vizsgálni. Magyarország közös vámterületet alkotott Ausztriával, s az export-import adatokat csak a vámterület egészéről gyűjtötték. Ebben pedig a Magyarországról származó termékeket nem lehet elhatárolni. A Statisztikai Hivatal 1868 és 1874 között gyűjtött adatokat a külkereskedelmi forgalomról, de ezeket maga is bizonytalannak tartván 1875 után az adatok közlését beszüntette. Rendszeres anyaggyűjtés a külkereskedelmi forgalomra csak 1882-ben kezdődött.

A mezőgazdasági kivitel szerkeztében a döntő változások a megelőző 3 évtizedben mentek végbe. 1870 körül a kiviteli érték egyharmada származott az állattenyésztésből (élőállat, állati termék, gyapjú) és kétharmada a növénytermelésből. A század 40-es éveiben még fordított volt az arány. A kivitel súlypontja az állati termékekről a gabonafélékre az 50-es évek gabonakonjunktúrája alatt helyeződött át, s a 90-es évekig kevés változással meg is maradt. A gabonafélék aránya a 70-es években a számítottnál valójában nagyobb is volt, mert a behozatal tételei között elenyészően csekély arányban szerepelt a gabona, míg az állatkivitel mellett a behozatal is jelentős volt.

1870 és 1890 között a mezőgazdasági export szerkezete alapjaiban nem változott meg. (Nem csökkent, sőt növekedett a mezőgazdasági export részesedése a teljes kivitelből. 1870-ben 75,5%, 1890-ben 79,1% volt.)

A külső piac igénye jelentősen nőtt, húsz év alatt az exportált mezőgazdasági cikkek értéke folyó árakon csaknem 50%-kal emelkedett. A 80-as évek végén már erősen érezhető agrárválság miatt a legnagyobb tételt jelentő gabonafélék, de az állati termékek egy részének árai alacsonyabbak voltak, mint 1870-ben, tehát az export mennyiségének növekedése még meg is haladta az 50%-ot.

Az átlagosnál is gyorsabban nőtt az igény a gabonafélék, különösen a búza és búzaliszt exportja iránt. Ezt igazolja a kivitt gabonafélék mennyiségének alakulása is.

37. táblázat

Gabonaneműek exportja (1868–1890)

Termény	A kivitel átlagos évi mennyisége (millió q-ban)		
	1868–1874	1882–1887	1888–1892
Búza	3,45	4,85	6,09
Búzaliszt	1,55	3,35	4,63
Rozs	1,13	1,57	1,77
Árpa	1,50	2,56	2,93
Zab	1,30	0,89	1,04
Kukorica	1,00	0,53	2,05
Összesen	9,93	13,75	18,51

A vizsgált negyedszázad fejlődése igen jelentős. Az exportált gabonafélék mennyisége csaknem megkétszereződött, ezen belül a búza- és lisztkivitel több mint két és félszeresére emelkedett. A búzaexport négyszer gyorsabban nőtt, mint a lakosság száma, s két és félszer gyorsabban a szántóföldek területénél. A kiviteli lehetőségek a búza mellett különösen az árpa vetésterületének növelésére ösztönöztek és csak kisebb mértékben a kukoricáéra vagy rozséra. A zab külső piaca 1867 és 1890 között összezsugorodott.

Nem maradt el a gabonafélék exportjának emelkedésétől az állat- és állati termék kivitel növekedése sem. A számszerű kimutatás itt azért nem lenne kifejező, mert az állatexport struktúrája is átalakult. Csökkent a gyapjú és élőjuh kivitele, emelkedett a szarvasmarháé.

Az európai országok visszatérése a védővámos politikához és a 80-as években kibontakozó agrárválság tehát nem okozott értékesítési problémákat. A Monarchián kívüli, főleg németországi gabonapiacokat a 90-es évekig még nem veszítettük el. 1883-ban az exportált búza 22, 1890-ben 25%-át értékesítettük vámkülföldön. A Monarchia piacán is növekvő mennyiségben lehetett elhelyezni a mezőgazdaság termékeit, így az árak esésének nem volt visszafogó szerepe a termelésben. Az árcsökkenés, biztos értékesítés mellett, inkább a termelés fokozására ösztönzött, mivel a csökkent árak miatt kieső jövedelmet a nagyobb árutömeg piacra vitelével lehetett ellensúlyozni. A nagyobb arányú termelést a munkaerő mennyisége és a bérszínvonal alakulása nem akadályozta s egy ideig a művelési ágakban bekövetkező változások is lépést tarthattak a termelés bővítésének folyamatával. A külföldi és belföldi hitelforrások a termelésbővítéshez szükséges tőkét biztosítani tudták, így a növekedés feltételei a mezőgazdasági termelés számára 1867 és 1890 között biztosítottnak tekinthetők.

Ez az ideig-óráig biztosítottnak látszó termelésbővítés azonban a magyarországi tőkés agrárfejlődés szélesebb perspektívájában súlyos ellentmondásokat hordozott magában. A századvégi agrárválság, amely a nyugati fejlettebb államok mezőgazdaságát erőteljesebben megrázta a magyarországinál, a fejlődés új útjainak keresésére ösztönzött. A válságból való kilábalás itt a termelési szerkezet gyökeres átalakításával, a gabonatermelés visszaszorulásával járt együtt, s megalapozódott a tőkés mezőgazdaság magasabb szintre fejlődésének lehetősége.

Magyarországot gazdasági egybekapcsoltsága Ausztriával megmentette az agrárválság súlyos következményeitől, de egyben lehetetlenné is tette a mezőgazdasági termelés szerkezeti átalakítását, konzerválta az extenzív formákat és az idejétmúlt üzemi kereteket.

2. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS EREDMÉNYEI ÉS ÁGAZATI RENDSZERE

FÖLDMŰVELÉSI RENDSZEREK

A mezőgazdaság tőkés fejlődésében a termelés külső és belső feltételeinek megváltozásával átalakulnak a termelő üzem típusai, az üzemvitel formái s a termelés rendjét szabályozó művelési rendszerek is. A tőke behatolása a mezőgazdaságba felbontja a hagyományos formákat, a mezőgazdasági termelést elszakíthatatlanul bekapcsolja a tőkés nemzetgazdaság egészébe. Ez a bekapcsolódás azonban a feudális termelési viszonyok felszámolásával még nem megy automatikusan végbe. A lehetőségből hosszú, gyakran kínos belső átalakulással lesz valóság.

A gazdálkodás hagyományos rendszere, amelyet a nyomásos földművelés testesített meg, nem szükségszerűen kapcsolódott össze a feudális viszonyokkal, felszámolásának első nyomai visszanyúlnak az 1848 előtti időkbe, kötöttségei azonban nem kevésbé gátolták a tőkés piac igényeihez való alkalmazkodást, mint a termelők feudális függése. Már A. Thaer, és magyar követői közül Pethe Ferenc, Balásházy János szükségesnek tartották a hagyományos nyomásos gazdálkodás kötöttségeinek felszámolását, mivel a termelés racionalitása, a helyes vetésforgók kialakítása nem volt összeegyeztethető a szokásszerű gazdálkodás elveivel. A század 40-es éveiben J. Liebig a talajerő-visszapótlás tanának tudományos megalapozásával nemcsak a hagyományos nyomásos rendszerek szükségességét kérdőjelezte meg, hanem minden más – a Thaer-féle humuszteória alapján kialakított – „tudományos" vetésforgók rendszerét is. Liebig azzal a véleményével, hogy a mezőgazdasági termelés alapelve: a talajba vissza kell juttatni azt a tápanyagot, amit a termeléssel kivontunk belőle, a szabad gazdálkodás elméleti megalapozójává vált.

Az elmélet és a gyakorlat között azonban még a 19. század második felében is igen nagy volt a távolság. Az elmélet már a váltógazdaságokat is idejétmúltnak tekintette, a valóságban viszont még Európa-szerte virágoztak a váltógazdaságok apostolai által is elítélt nyomásos rendszerek. A nyomásos gazdálkodás felszámolásában a döntő lépést egyes fejlettebb nyugati országok is a 60-as–70-es években tették meg. Angliában, Hollandiában és Belgiumban ugyan már a 18–19. század fordulóján megszűnt a nyomásos gazdálkodás uralma, Franciaországban és Németországban azonban csak a század harmadik harmadában. Kelet-Európában viszont a 70-es évekig még nem sok nyoma van a nyomásos rendszerek visszaszorulásának.

A nyomásos rendszer szükségszerű kelléke volt a szántóföld egy részének pihentetése, az ugartartás. Kétnyomásos rendszer esetében a szántóföld fele, háromnyomásosnál harmada volt vetetlen. Nyilvánvaló, hogy a nyomásos rendszerek visszaszorulásáról országos méretekben csak ott beszélhetünk, ahol az ugar aránya már nem érte el az összes szántóföld egyharmadát. Franciaország 1862-ben az ugar 19,4%-os arányával minden bizonnyal félúton járt a nyomásos gazdálkodás felszámolásában. Előbbre tartott Németország, ahol 1878-ban az ugar a szántóföldnek csak 15,5%-a volt. Oroszországban viszont, ahol még a század végén is a szántók 36,3%-át pihentették ugaron, a 19. század folyamán még aligha beszélhetünk a nyomásos gazdálkodás válságáról.

Magyarországon az ugar részesedése a szántóterületben 1870 és 1890 között egyenletes tempóban csökkent 23,69%-ról 16,38%-ra. A visszaszorulás üteme a korábbi évtizedekhez képest nem gyorsult, de nem is lassúbbodott, s az agrárválságnak sem volt lényeges hatása az ugar változásaira.

Az ugar nagyságának vizsgálatából arra kell következtetnünk, hogy a nyomásos rendszerek felszámolása már 1870-re is előrehaladt. Feltételezhető az összefüggés az ugar aránya és a nyomásos rendszert megszüntetett helységek száma között, s a nyomásos és szabad gazdálkodás későbbi arányaiból vissza lehet következtetni az 1870 körüli helyzetre is. 1902-ben 10,2%-os ugararány mellett az ország 12 572 helységéből 3583-ban (28,9%) volt nyomásos és 8929-ben szabad gazdálkodás. Feltételezve a szoros korrelációt 1870-ben 23,69%-os ugar mellett a helységek 68,5%-ában lehetett még nyomásos rendszer s ez az arány 1890-ig 46,5%-ra csökkent.

A szoros összefüggés feltételezését azonban megkérdőjelezi az a tény, hogy ugar a nem nyomásos rendszer rotációjában is előfordult, s a faluhatár tagosított birtokait ott is kivehették a nyomásos rendszerből, ahol a közösség még ragaszkodott a hagyományos gazdálkodáshoz.

Sopron megyében 1895-ben a szántóföld 5,9%-a volt ugar, ha feltételezzük, hogy ez háromnyomásos rendszerben maradt meg, az egész megye határának 17,7%-án lett volna a nyomásos gazdálkodás. A megyében 1895-ben csak 6 faluban döntöttek a nyomásos forma mellett, ezek határa a megye szántóterületének csak 3,4%-a volt. Ebben az esetben, éppen azért, mert helyenként a szabad gazdálkodásra áttért falvak és uradalmak is tartottak még ugart, a nyomásos rendszer sokkal kisebb arányú volt, mint az ugar nagyságából következtetni lehetne.

Ha teljes megfelelésről az ugar aránya és a művelési rendszerek között nem is beszélhetünk, nem lehet kétséges, hogy tágabb határok között az összefüggés fennállt.

Érdemes tehát tájegységenként is vizsgálni az ugar arányának alakulását. 1870-ben egyformán magas: 30% fölötti az ugar részesedése a szántóföldből az ország keleti megyéiben. Erdély évszázadokon keresztül a kétnyomásos gazdálkodás hazája volt. A 19. század 40-es éveiben még háromnyomásos határt is ritkán láthatott az utazó. A 70-es évekig nem a nyomásos gazdálkodás felszámolása, hanem a kétnyomásos rendszer háromnyomásossá alakítása az előrehaladás útja. Az ugar csökkentése megoldható volt a nyomásos rendszer kereteinek áttörése nélkül is. Ezt mutatják az egyes megyék adatai is. A háromnyomásos gazdálkodás ugar arányánál, 33%-nál kevesebb ugart csak két megyében találunk: Brassóban (11%) és Hunyadban (28%). A Brassó megyei gazdálkodást a század közepétől a zöldugaros javított háromnyomásos rendszer jellemezte, ez magyarázza a fekete ugar visszaszorulását. Másutt azonban az ugar vetése nem nagyon terjedt el, s változatlanul élt a hagyományos rendszer. A kétnyomásos gazdálkodást kell uralkodónak tartanunk azokban a megyében, ahol az ugar aránya meghaladta a 40%-ot (Torda 43, Doboka 44, Naszód 45, Belső-Szolnok 47, Csík 53).

Erdélyhez hasonlóan alakult az észak-kelet-magyarországi megyék helyzete is. Ugocsát, Máramarost, a volt partiumi Közép-Szolnokot és Kővár-vidéket ugyanúgy a kétnyomásos gazdálkodás jellemezte, mint az említett erdélyi megyéket.

Az ellenkező végletet a dél-alföldi és nyugat-dunántúli megyék jelentik. A fekete ugar aránya e területeken 10% alatt, vagy csekéllyel fölötte volt már 1870-ben is, jelezve a hagyományos gazdálkodással való szakítást.

1891-ig a körzetek határai nem tolódtak el, csak jobban kirajzolódtak. Feltétlenül a nyomásos rendszer maradt uralkodó az Ung, Szabolcs, Szatmár, Szolnok-Doboka, Kolozs, Hunyad megyékkel határolható

Az ugar aránya a szántóterülethez viszonyitva százalékban, 1891-ben

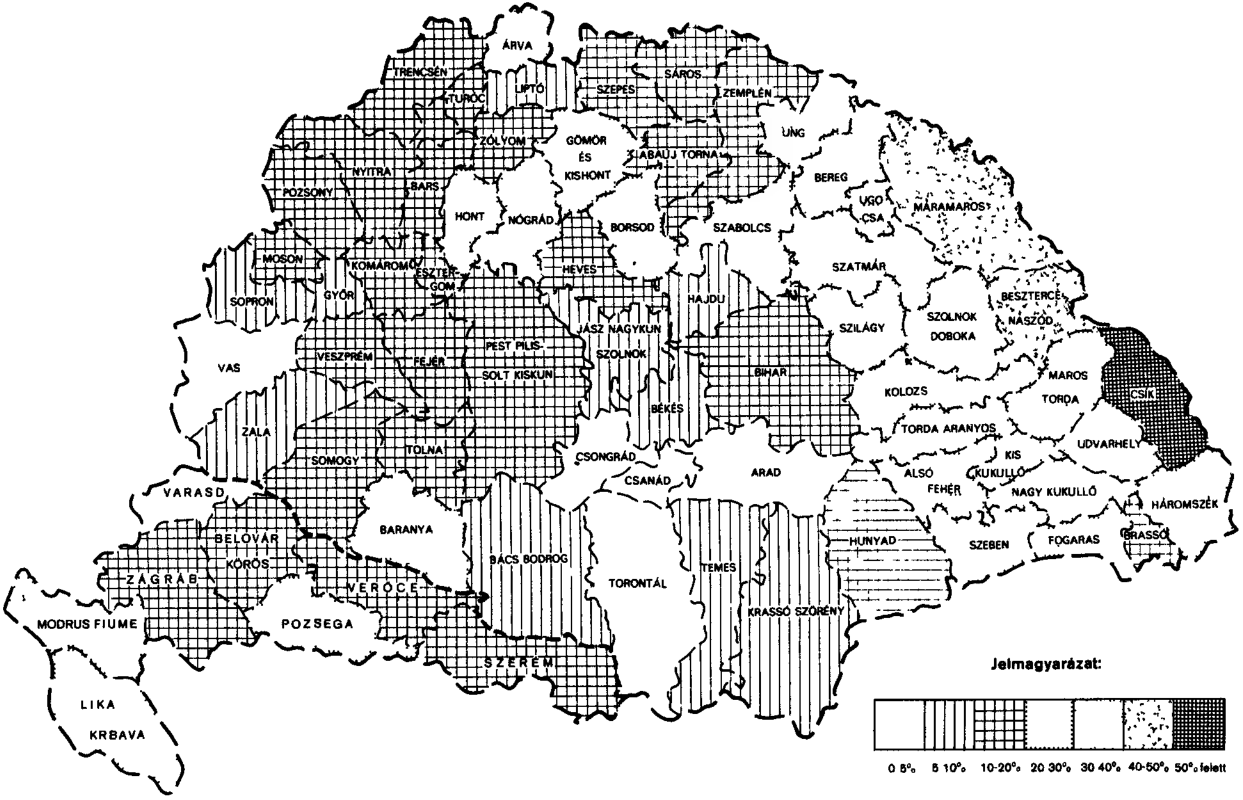
ÁRVA
TRENCSÉN
TURÓC
LIPTÓ
SZEPES
SÁROS
ZEMPLÉN
UNG
ZÓLYOM
GÖMÖR ÉS KISHONT
ABAUJ TORNA
BEREG
NYITRA
BARS
POZSONY
HONT
NÓGRÁD
BORSOD
SZABOLCS
UGOCSA
MÁRAMAROS
MOSON
KOMÁROM
ESZTERGOM
HEVES
SZATMÁR
SOPRON
GYŐR
HAJDU
BESZTERCE NASZÓD
SZILÁGY
SZOLNOK DOBOKA
JÁSZ NAGYKUN SZOLNOK
PEST PILIS SOLT KISKUN
VAS
VESZPRÉM
FEJÉR
BIHAR
KOLOZS
MAROS TORDA
CSÍK
BÉKÉS
ZALA
TORDA ARANYOS
UDVARHELY
TOLNA
SOMOGY
CSONGRÁD
KIS KUKULLŐ
ALSÓ FEHÉR
CSANÁD
ARAD
NAGY KUKULLŐ
HÁROMSZÉK
VARASD
BARANYA
BELOVÁR KÖRÖS
HUNYAD
SZEBEN
FOGARAS
BRASSÓ
ZÁGRÁB
BÁCS BODROG
TORONTÁL
TEMES
VERÖCE
KRASSÓ SZÖRÉNY
MODRUS FIUME
POZSEGA
SZERÉM
LIKA KRBAVA
Jelmagyarázat:
0 5%
5 10%
10-20%
20 30%
30 40%
40-50%
50% felett

területtől keletre. A másik összefüggő nyomásos körzet bizonyos megszorításokkal az Északi-Felvidéken lehetett, a Cserhát, Mátra, Bükk vonalától a Kárpátokig. A Kisalföldön, az Északi-Felvidék nyugati megyéiben, az Alföldön Heves, Hajdú és Bihar megyék vonalától délnyugatra, s a Dunántúlon bizonyára már a szabad gazdálkodás vált általánossá.

Az ugarföld arányára alapozott feltételezéseinket megerősítik az egyes vidékekre rendelkezésünkre álló adatok is, amelyek az 1894. évi törvény előkészítése és végrehajtása során keletkeztek. Az 1894: XII. törvénycikk alapján a helységek birtokosságának kétharmados többséggel kellett dönteni, fenntartják-e vagy megszüntetik a hagyományos rendszert. Az eddig ismert és feltárt határozatok megerősítik az ugar részarányának vizsgálata alapján született becsléseinket. Sopron megyében a helységek 2,5, Vasban 3,0%-a tartott ki a nyomásos rendszer mellett, igazolván az alacsony ugar arányból adódó következtetést. Heves megye ugar szempontjából átmeneti helyzete is igazolódik: a helységek 39,9%-a tartotta fenn a nyomásos rendszert. Szabolcs már a nyomásos övezetbe tartozott: a falvak 73,9%-a döntött a nyomásos gazdálkodás mellett. Hasonló volt a helyzet Borsodban is. A hegyvidéki járások közül az ózdiban egy, a szendrőiben egy község sem választotta a szabad gazdálkodást.

A gazdálkodás rendszere és az ugar aránya közötti összefüggést a helyi adatok igazolják ugyan, mégsem lenne helyes, ha figyelmen kívül hagynánk, hogy az ugar felszámolása után is megmaradhattak a nyomásos gazdálkodás egyes elemei, a hagyományos vetésforgó, a szabad tarló legeltetés stb.

A hagyományok kényszerítő ereje a gazdálkodás rendszerében is nagy volt; s az ugar megszüntetése nem feltétlenül jelentett teljes szakítást a régi formákkal. Magyarországon a hivatalos iratokban szereplő „szabad gazdálkodás" értelme sem biztosan ugyanaz, amit a gazdasági szakírók megfogalmaztak. Nem feltétlenül jelenti a változó igényű piachoz való alkalmazkodást. A piac ösztönző hatása a nyomásos formák felszámolásában sok helyen tagadhatatlan. Sopron megyében például könnyen ki lehet mutatni a cukorgyárak hatását a gazdálkodási rendszer és termelési struktúra átalakulásában. A legtöbb esetben azonban nem a piac igényeihez való alkalmazkodásról volt szó, hanem a nyomásos formák szigorú kötöttségeit felváltó „rendszer nélküli" gazdálkodásról. A szabad gazdálkodás címkéjével így a legkülönbözőbb gazdálkodási formákat foglalta össze a hivatali szóhasználat. A földművelés rendszerei egy átalakuló korszakban jóval sokrétűbbek voltak annál, semhogy két kategóriába (nyomásos és szabad) beszoríthatók lettek volna.

Európa nyugati felén a répafélék és szálastakarmányok szántóföldi termelése bomlasztotta fel a nyomásos gazdálkodást. Nálunk egyik sem terjedt el a 70-es évekig olyan arányban, hogy miatta fel kellett volna hagyni a hagyományos gazdálkodással. Különösen az Alföldön még a 70-es évek után is előfordult, hogy a lucernát a nyomásokból kiszakított határrészben termelték, úgy mint hajdan a lent és kendert. A kukorica és burgonya viszont, amelyek egykor szintén nyomáson kívüli növények voltak, széles elterjedésükkor először a tavaszi forgóba kerültek, s csak később, ennek kereteit szétfeszítve hódítottak el egyre nagyobb darabot az ugarból. Az őszi gabonák közben semmit sem veszítettek vetésterületükből, sőt a konjunkturális hatások miatt még túl is haladták a szántóterület egyharmadát. Az ugar tehát – elméletileg legalábbis – nemcsak az új szántóföldi növények miatt csökkent, hanem a háromnyomásos rendszerben a szántó egyharmadát, a kétnyomásosban egynegyedét túl nem lépő őszi gabonák vetésterületének tágulása miatt is. E kétoldalú növekedés végeredménye az az Alföldön igen elterjedt kétéves vetésforgó, amelyben ugar nélkül búza és kukorica váltja egymást. Hasonló vetésforgó jellemezte az USA mezőgazdaságát is a 19. század második felében.

Ez a búza–kukorica forgó tulajdonképpen ugyanaz az ugar nélküli kétnyomásos rendszer, amelynek létéről már a század első feléből is tudósított Balásházy János. A frissen feltört legelőkön és réteken ez a vetésváltás is jól bevált, a termékeny szűzföld különösebb trágyázás nélkül is megfelelően termett, s a vetésforgó kielégítette a piaci igényeket is.

A nyomásos rendszerből a váltó- vagy szabad gazdálkodásra való átmenetnek természetesen sokféle útja volt. Az uradalmak többnyire a tudományosan kidolgozott vetésforgókat alkalmazták – elkülönített birtokaikon erre lehetőségük is nyílt. A parasztgazdaságokban azonban a hagyományos gazdálkodási rend megváltoztatása a közigazgatási hatóságok utasítására is csak heves viták után, sokszor felemás formában valósult meg, s a kívánatos gazdálkodási elvek érvényesítésére sem kerülhetett sor. Néhány helyen próbálkoztak a négynyomásos rendszer megteremtésével. Ott, ahol a lótenyésztés érdekei nem engedték meg a zab és árpaterület csökkentését, a kukorica számára külön negyedik nyomást hasítottak ki a határból. Negyedik nyomássá szélesedhetett a korábban elkülönítetten termelt szálastakarmányok vetésterületének növekedése. Főleg a Dunántúlon és egy-két alföldi helységben próbálkoztak a zöldugaros, javított háromnyomásos rendszerrel.

Miközben a szántóföldi növénytermesztés központi területein a nyomásos rendszer átalakításának lehetőségeit keresték, az ország bizonyos körzeteiben a nyomásosnál ősibb, de a természeti feltételekhez és a talajviszonyokhoz jól alkalmazkodó formák is megőrződtek. A Vas megyei Őrség sajátos település-rendszerű falvaiban a „szer"-ektől távol eső határrészek hasznosításában még a 60-as években is megőrizték az ősi égetéses irtásos gazdálkodás egyes elemeit. Árva megyében még a 80-as években is a középkori Anglia infield-outfield-jeire emlékeztető módon a településhez közelebb eső határrészt 5–6 dűlőre osztották, amelyből csak 1 volt ugar, a többire rozsot, burgonyát, árpát (lóherével), zabot vetettek, a távol eső határrészeket azonban csak minden második-harmadik évben vetették be zabbal, egyébként pihentették. Felső-Árvában is a „zsinórokra", „snuri"-ra osztott határnak csak a telek közepén elhelyezkedő ház közvetlen közelében levő földjeit művelték állandó jelleggel.

Az általános képet azonban a 70-es–80-as években a nyomásos gazdálkodás bomlása határozta meg. Történetírásunkban általános az a felfogás, hogy a gabonakonjunktúra konzerválta a háromnyomásos rendszert, mivel a szemtermelésre alapozott gazdálkodásnak a háromnyomásos forma kiválóan megfelelt. E felfogás igazságát az Alföld nagy részét illetően kétségbe kell vonnunk. Figyelembe kell venni azt a nem mellékes tényt, hogy az Alföld fő búzatermő megyéiben, ahol a csekély ugar miatt a vetésterület nem sokkal kisebb a szántóterületnél, a vetésterület 45–50%-án csak úgy lehet kenyérgabonákat termelni, ha a háromnyomásos rendszert (amelyben a kenyérgabonáknak csak a szántóterület egyharmada jut) ugar nélküli, vagy kevés ugaros kétfordulós rendszerré alakítják át, amelyben a kenyérgabonák ugar nélkül váltakoznak a kukoricával és a takarmánygabonákkal. E rendszer létrejöttéről a fő búzatermelő körzetekben nemcsak a néprajzi kutatások által feltárt adatok, hanem a vetésszerkezet is tanúskodnak.

A hagyományos nyomásos rendszer átalakításának feltételeit a nagyüzem és kisüzem számára egyaránt a tagosítások teremtették meg. Az általunk vizsgált korszak elején, 1865-ben az úrbéri birtokrendezés és tagosítás még egyáltalán nem volt befejezett folyamat. A Horvátország, Erdély és a Határőrvidék nélkül számított Magyarország rendezés alá eső 9068 települése közül csak-3940-ben zárult le perrel vagy egyezséggel az úrbérrendezési és tagosítási eljárás (43,44%), s 817 helységben (9%) még el sem kezdődött. A megyénként összesített adatokból egyértelműen megállapítható, hogy az Alföld középső megyéiben és a Dunántúlon haladt leginkább előre 1865-ig a tagosítás ügye. Az Alföld középső részének megyéiben a helységek 61,9%-ban ekkorra már befejeződött az úrbérrendezés és a tagosítás. Ebben bizonyára közrejátszott az a korábbi gyakorlat is, hogy a jobbágytelkek sok közép-Tisza-vidéki és tiszántúli helységben egy tagban voltak kimérve (Csongrád, Csanád, Békés megye), s a földesúri pusztákat még a jobbágyfelszabadítás előtt elkülönítették a paraszti birtokoktól.

A Dunántúlon a mezőgazdasági termelés magasabb szintre emelésének igénye diktált gyorsabb ütemet a tagosításban és birtokrendezésben. Ennek eredményeként 1865-re a helységeknek már 57,9%-ában fejeződött be a rendezés.

Az Északi-Felvidék változatos tájakat összefogó területén az országos átlagot megközelítő mértékű volt a tagosított helységek aránya (43,2%). Csekély mértékben történt meg a rendezés a délalföldi megyékben (Bács-Bodrog, Temes, Torontál), ahol a helységeknek csak 7,5%-ában zárult le 1865-ig a birtokrendezés és az Erdéllyel közvetlen szomszédságban levő megyék többségében (Arad, Bihar, Ugocsa, Máramaros, Zaránd, Krassó, Közép-Szolnok, Kővár-vidék), ahol a rendezett helységek aránya csak 15,4% volt.

Az 1870–80-as évek publicisztikai irodalmából tudjuk, hogy Erdélyben a 70-es évek előtt meg sem kezdődött a birtokrendezés és tagosítás folyamata, így a keleti országrész (Erdély és a szomszédos megyék) korszakunk elején csaknem egységes tagosítatlan tömböt alkotott.

A tagosítást a kortársak is a modernebb gazdálkodás egyik fontos előfeltételének tekintették. Az eddigi vizsgálatok csaknem egyértelműen bizonyítják, hogy ahol a tagosítás – különösen annak „egytagos" és nem fordulós vagy dűlős formája – végbement, a birtokosok szabad gazdálkodást vezettek be. 1870 után az úrbéres birtokrendezési és tagosítási ügyek zöme – az elmondottak után érthetően – Erdélyben és az Erdéllyel szomszédos megyékben folyt, éppen azon a területen, amelyet korábbi feltételezésünkben a nyomásos rendszer fő körzetének tartottunk még 1890-ben is.

Az Alföld nagy határú mezővárosaiban, ahol sokszor nem is volt szükség tagosításra, a parcellákra szét nem aprózott birtok a jobbágyfelszabadítás után kedvezett a tanyás gazdálkodás fejlődésének. A tanya az alföldi parasztüzem egyik jellegzetes típusa volt, különböző variánsai a termelési lehetőségek függvényeként születtek meg. Az 50-es évek gabonakonjunktúrája során alakult ki, de az általunk vizsgált korszakban is törés nélkül élt tovább a gabonatermelő tanyás gazdálkodás típusa. A búzát kukoricával váltó vetésforgó erre volt a legjellemzőbb. A hagyományos állattartást fejlett szőlő-, gyümölcs- vagy zöldségkultúrával összekapcsoló tanyás körzetek (Kecskemét, Nagykőrös, Szeged stb.) gazdálkodása a jövő kibontakozásának útját is felvillantotta, míg a növénytermesztés és állattartás egyensúlyát fenntartó tanyák (Debrecen, Hajdúság, Nagykunság) inkább a hagyományos tanyatípust jelentették.

A különböző típusú mezőgazdasági üzemek gazdálkodásának szintjét csak egyedi vizsgálatok alapján lehet felmérni. Néhány nagybirtok gazdálkodásának eddigi feltárásából annyit ma is meg lehet állapítani, hogy a 70-es évekre a nagybirtok többnyire kiheverte azt a megrázkódtatást, amit a jobbágyfelszabadítás okozott. A ledolgozás különböző formái és a részesbérlet már nem voltak olyan fontosak gazdálkodásában, mint az 50-es–60-as években. A gazdálkodás jellegét azonban az extenzivitás határozta meg. A termelés növekedését a végső határokig kiterjesztett gabonatáblák biztosították. Ez az önkezelésű nagyüzem a „porosz úton'' fejlődő magyar mezőgazdaságban az egyik jellegzetes üzemtípus. Mellette azonban, különösen a hitbizományoknál terjedőben van a bérleti gazdálkodás. A bérletek rendszere Magyarországon kevésbé terjedt el, mint Nyugat-Európában, a bérletek összes területe még 1895-ben is alig haladta meg a 10%-ot, egyes birtokokon és tájegységekben azonban szerepe igen fontos volt. A hitbizományoknak például több mint felét bérlők használták. A tájegységek közül az agrárfejlődésben élenjáró Dunántúlon terjedt el legjobban a bérleti gazdálkodás. A 70-es–80-as években azzal a változással kapcsolatban, amit az önkezelésű birtokok vizsgálatakor már említettünk, csökkent a kisbérletek, és növekedett a nagybérletek jelentősége. Így kell értékelnünk azokat a számadatokat is, amelyek szerint a haszonbérlők száma 1869 és 1890 között több mint egyötödére csökkent, a bérletek területe azonban növekedett.

A parasztgazdaságok termelésében nemcsak az üzemnagyság különbségeit, de a táji eltéréseket is figyelembe kell vennünk. Az alföldi, olykor 100–200 holdat is meghaladó gazdag paraszti birtokok ugyanúgy a gabonatermelésen alapultak, mint a kisebbek. Árutermelő jellegüket a gabonatermelésre fordítható üzemi terület végletekig történő kiterjesztése biztosította. Alig van nyoma azonban ezeken a birtokokon 1890-ig a termelési technika és módszerek előrehaladásának. A Dunántúlon és Kisalföldön az alföldihez hasonló 100–200 holdas paraszti üzemek nemigen fordultak elő. Az intenziválódás a parasztgazdaságokban is hamarabb megindult, mint az Alföldön, már az általunk vizsgált korszakban sem beszélhetünk a gabonatermelés kizárólagos uralmáról. Erdélyben és az Északkeleti-Felvidéken a sok törpebirtokos paraszt technikailag elmaradott gazdaságokon tengette életét. A kisüzemek között a bérleti gazdaságoknak inkább az Alföldön volt jelentőségük a tanyásbérletekben.

A bérleti gazdálkodás mellett 1890 előtt kevesebb előrehaladás van az üzemek specializálódásában. A monokultúráig fejlődő specializálódásnak – a dohánykertészek sajátos, a nagybirtok struktúrájába épülő termelőüzemét, az évszázados szőlő és a kezdődő gyümölcs monokultúrás területet kivéve – még alig van nyoma. A termelés – akár kisbirtokról, akár nagybirtokról van szó – „vegyes'' üzemekben folyik, a specializálódás legfeljebb egy-egy termelési ág fokozottabb előtérbe kerülésében jelentkezik (például állattartó parasztgazdaságok a Nyugat-Dunántúlon a 80-as évek végétől). A specializálódásnak ezek a kezdeti jelei azonban csak a termelési struktúra ismeretében válnak érthetővé.

A SZÁNTÓFÖLDI NÖVÉNYTERMELÉS SZERKEZETE ÉS NÖVEKEDÉSE

Az 50-es években kezdődő nagy gabonakonjunktúra a magyar mezőgazdaság egészét gabonaközpontúvá alakította s ezen lényegesen a 70-es–80-as évek fejlődése sem változtatott. Nem szabad azonban hitelt adnunk annak a közkeletű felfogásnak, hogy a gabonatermelés túlsúlya csak az elmaradott, gabonát exportáló kelet-európai államokat jellemezte. A Magyarországénál fejlettebb mezőgazdasággal rendelkező álla-

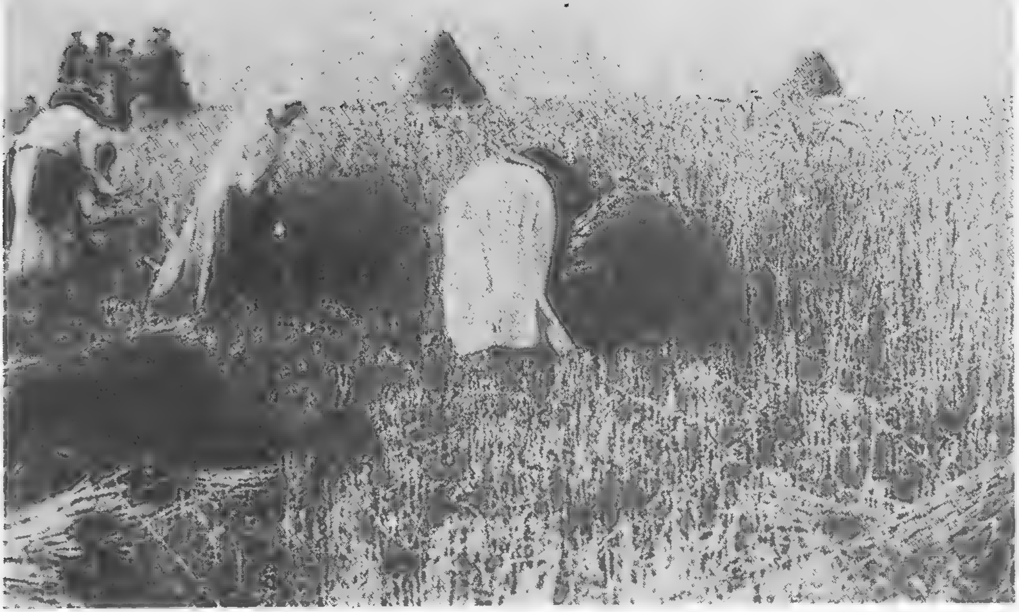

273. Aratás sarlóval

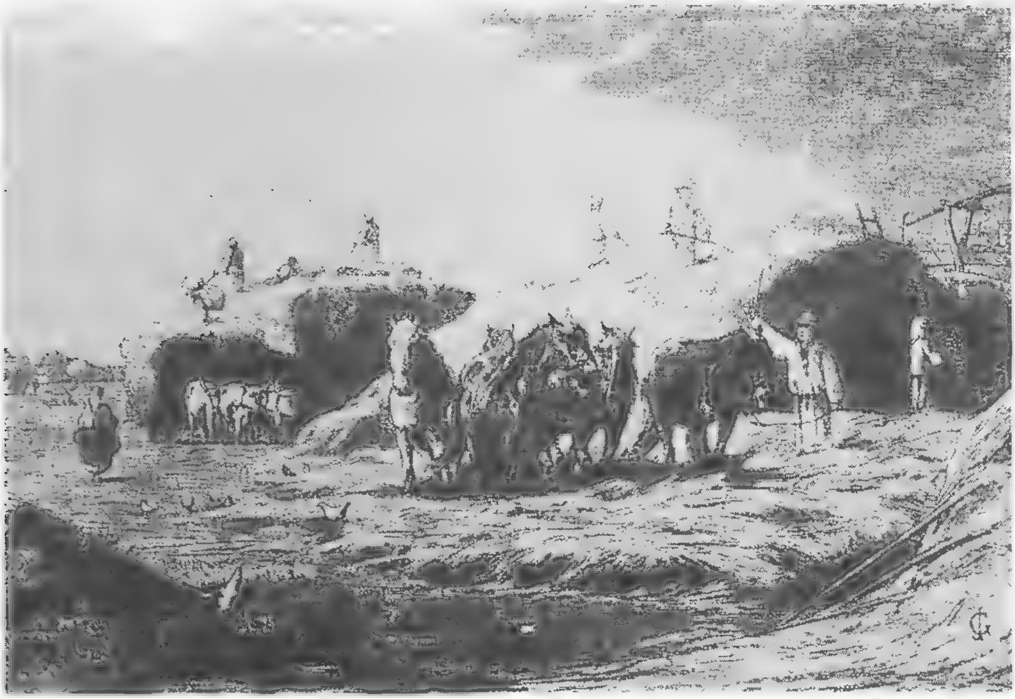

274. Gabonanyomtatás lovakkal

275. Gőzcséplőmozdonyok az 1885. évi országos kiállításon

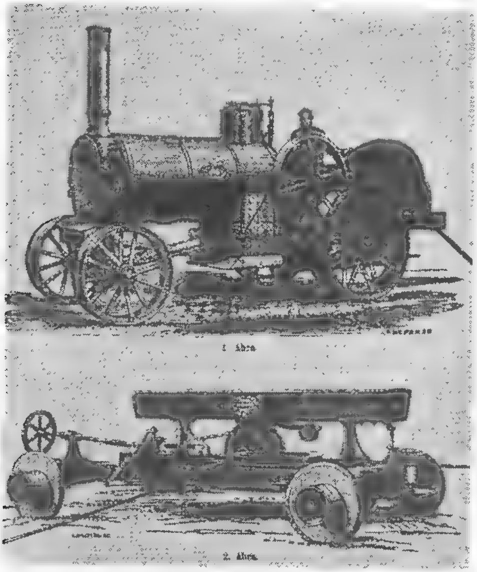

276. Gőzeke az 1870-es években

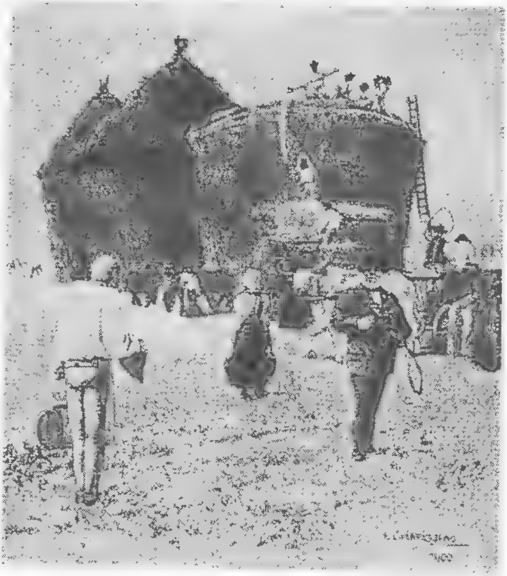

277. Asztagrakás egy székelyföldi gazdaságban a 19. század végén

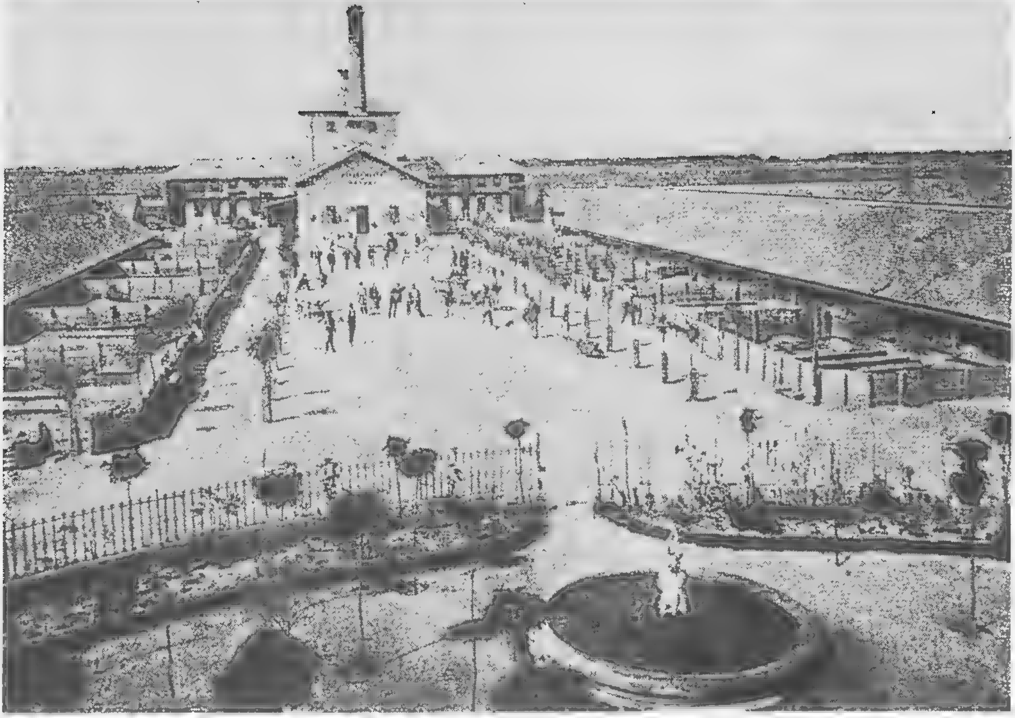

278. A kőbányai sertéshizlaló

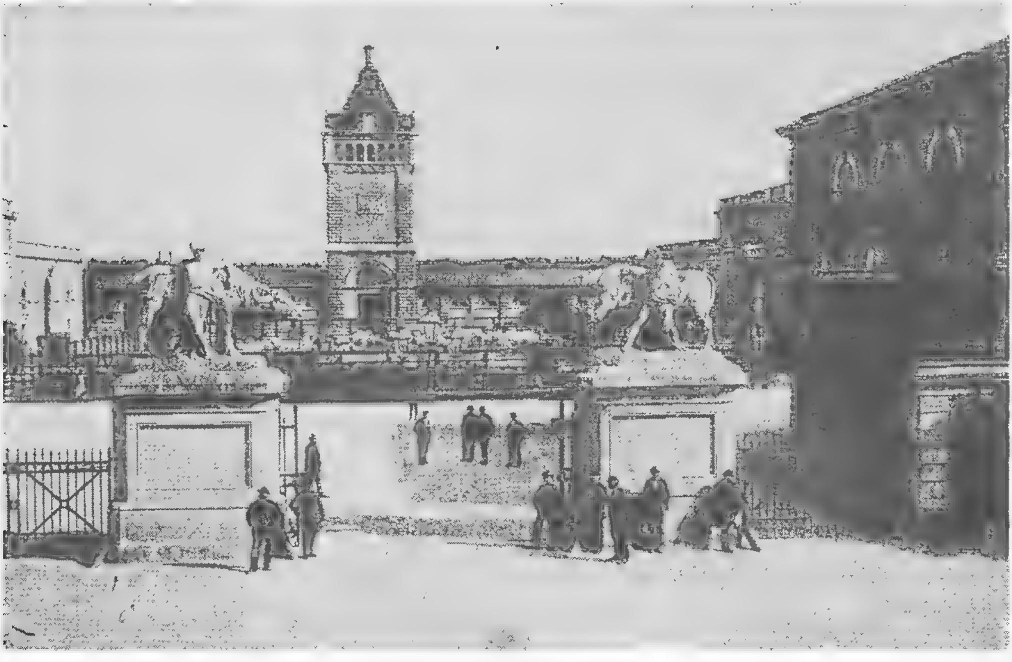

279. A budapesti marhavágóhíd

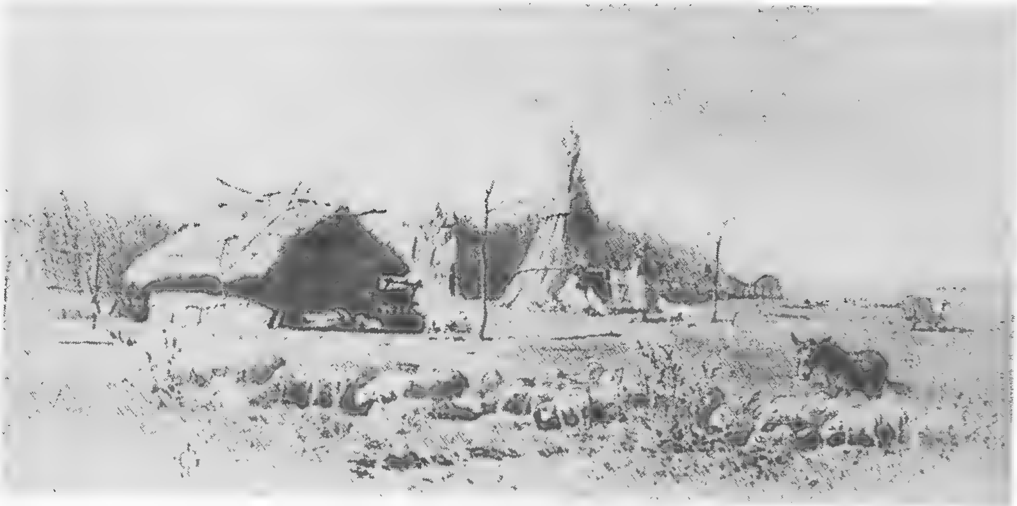

280. Karám és juhászok az Alföldön

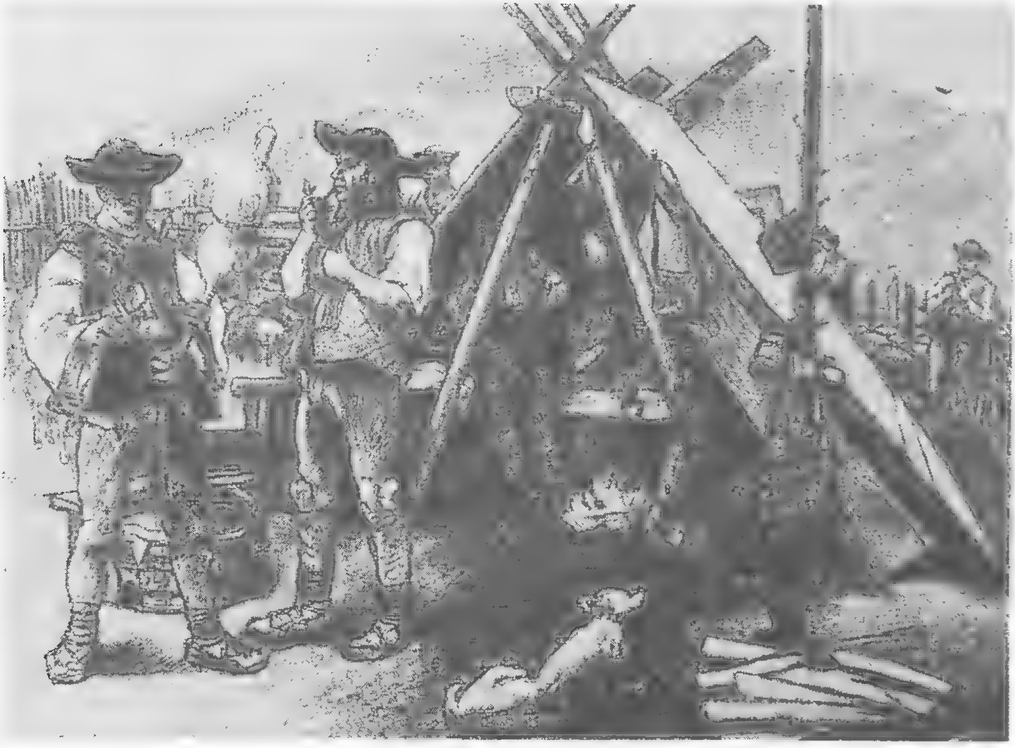

281. Revucai szlovák juhászok

282. Csikászok az Ecsedi lápon

283. Mustszűrés Tarcalon

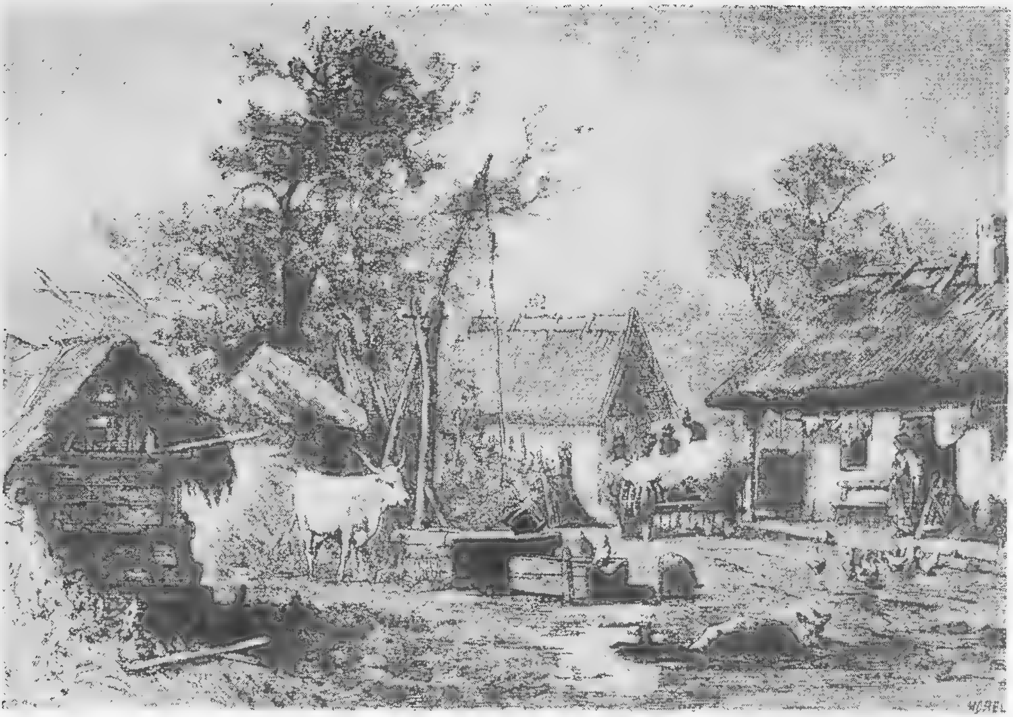

284. Alföldi magyar gazda udvara

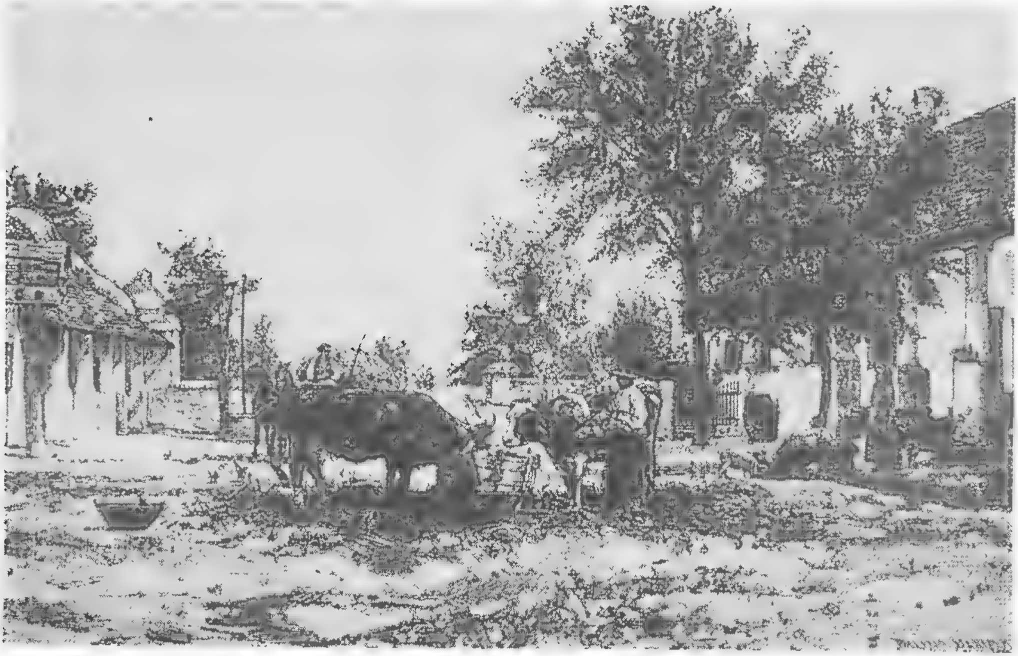

285. Bánáti német gazda udvara

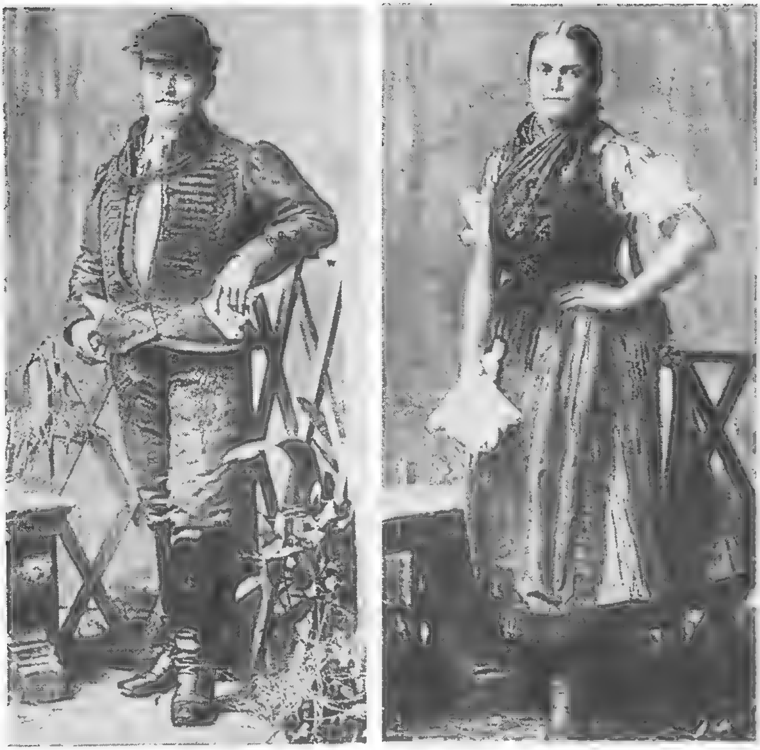

286. Jómódú aszódi parasztlegény és -leány az 1880-as években

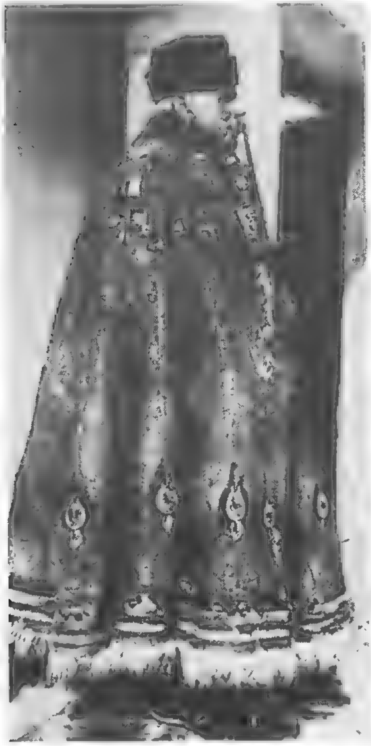

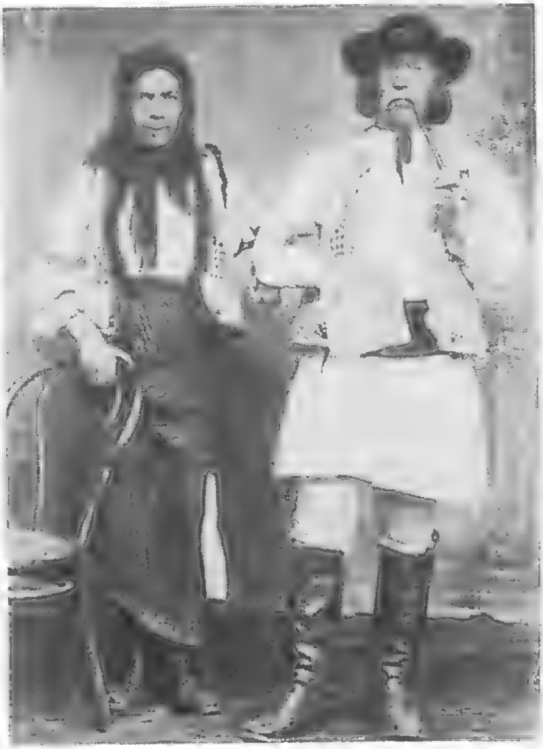

288. Gyimesi csángó pár (Csík megye)

287. Decsi gazda hímzett subában (Tolna megye)

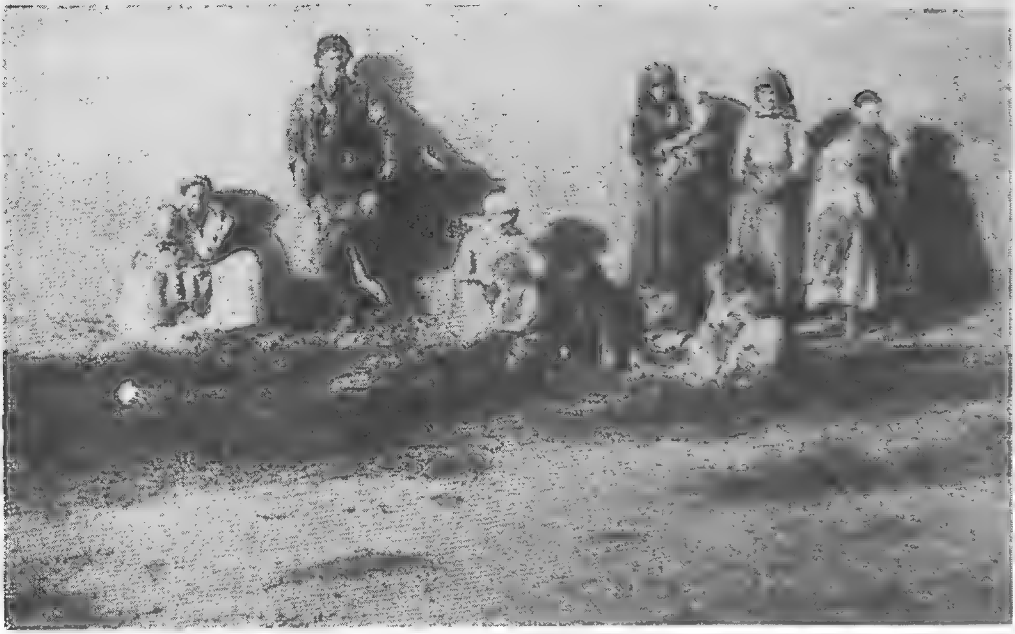

289. Pálmajori bérescsalád (Fejér megye)

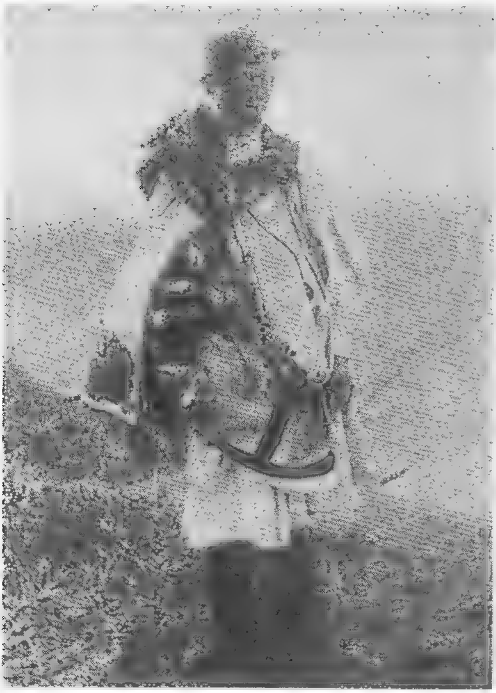

290. Kanász a Hont megyei Ipolykesziről

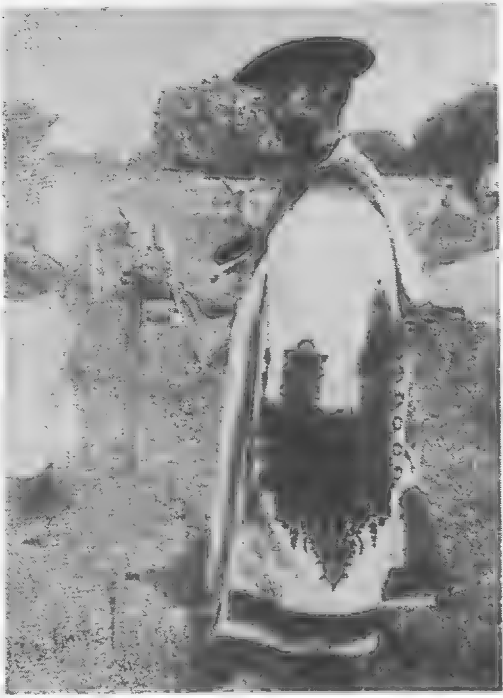

291. Karcagi gulyás

mok szántóföldi termelésének szerkezetében is nagy súllyal szerepeltek a gabonafélék.

38. táblázat

A szántóföldi növénytermelés szerkezete néhány európai államban

Termény	Franciaország	Németország	Magyarország	Magyarország	Ausztria	Nagy-Britannia	Oroszország	Magyarország
	1882	1883	1871	1883	1881	1882	1881	1891
Búza	28,1	7,5	18,8	23,7	9,4	17,2	9,1	26,0
Rozs	6,8	22,6	12,7	9,9	17,9	0,3	22,0	9,1
Tönköly és kétszeres	1,4	2,3	2,6	1,8		—	—	1,3
Árpa	3,8	6,8	8,7	8,8	9,8	12,9	4,4	9,0
Zab	14,1	14,6	9,7	8,9	16,7	16,2	11,7	8,7
Köles és hajdina	2,7	0,9	0,7	0,5	2,2	—	4,8	0,4
Összes gabonafélék	56,9	54,7	53,2	53,6	56,0	46,6	52,0	54,5
Kukorica	2,1	0,2	14,0	16,5	3,1		6,6	17,2
Burgonya	5,2	11,3	3,6	3,5	9,3	3,1		3,8
Egyéb	5,6	9,2	3,7	4,3	7,8	18,7		4,4
Takarmány (szálas)	16,0	10,7	2,6	3,2	8,9	27,1	5,0	4,7
Összes nem gabona	28,9	31,4	23,9	27,5	29,1	48,9	12,6	30,1
Ugar	14,2	13,9	22,9	18,9	14,9	4,5	36,4	15,4

A vizsgált 6 állam közül „rendhagyónak" csak angliai növénytermelés szerkezete tekinthető, ahol valóban másodlagos szerepük volt a gabonaféléknek (különösen a kenyérgabonáknak), s a gazdálkodás a vetett takarmányok termelésén nyugodott. A többi országhoz képest, legalábbis a gabonatermelés arányait tekintve, Magyarország nem sok eltérést mutat. Ez abból fakad, hogy a hajdani (vagy az Oroszországban és Magyarországon még élő) nyomásos gazdálkodás vetésszerkezete még jól látható a többi ország növénytermelésének struktúrájában. A kapások és szálastakarmányok vetésterületük nagy részét nem a gabonafélékből, hanem az ugartól hódították el. Jól látható ez Ausztria vetésszerkezetén, ahol az ugar, a kapások és a szálastakarmányok együtt éppen a szántóterület egyharmadát foglalják el. Franciaországban, ahol a kétnyomásos rendszernek is kiterjedt körzetei voltak a középkorban, az ugar, a szálastakarmányok és a kapások a szántóterületnek csaknem felét alkotják, ugyanúgy mint Oroszországban, ahol az ugararány is utal arra, hogy a frissen feltört peremvidékeken még nem a háromnyomásos, hanem a kétnyomásos vagy a parlagolós rendszert alkalmazzák.

Angliát tulajdonképpen Németország közelítette meg legjobban. Az uralkodó határhasználati forma Németországban korábban a háromnyomásos volt, 1883-ban viszont az ugar, a kapások és szálastakarmányok együttes aránya a szántóterületnek csaknem a felére terjedt ki, ami azt jelenti, hogy ez utóbbiak a gabonafélék rovására is terjesztették vetésterületüket.

Látszólag ez a helyzet Magyarország esetében is. Mindhárom metszet azt mutatja, hogy az ugar és a nem gabonafélék aránya 45–47% körül mozgott. A legnagyobb arányban termesztett kapásnövénynek, a kukoricának azonban már akkor kiterjedt vetésterülete volt Magyarországon, amikor a nyomásos rendszer még általánosan el volt terjedve, s ott is tért hódított, ahol a nyomásos rendszer fennmaradt. Ez csak úgy volt lehetséges, ha a takarmánygabonák helyét foglalta el a tavaszi nyomásban. Ha 1871-ben, amikor még uralkodónak lehet a nyomásos rendszert tartani Magyarországon, a kukoricát a takarmánygabonák közé számítjuk – mint a kortársak legtöbbje –, azokkal együtt éppen kitölti a tavaszi nyomást (32,1%). A kenyérgabonák (34,1%) alkották az őszi, és a szálastakarmányok az egyéb kapásokkal és az ugarral együtt az ugarnyomást (33,8%). A húsz év alatt bekövetkezett változásokban átrendeződött az egyes növények egymáshoz viszonyított aránya, de a hármas csoport részesedése az összes szántóföldből alig változott (kenyérgabonák: 36,4%; takarmánygabonák + kukorica: 35,3%; egyéb kapások, szálastakarmányok + ugar: 28,3%). Húsz év elteltével talán csak arról beszélhetünk, hogy a kukorica az ugar rovására terjeszkedett tovább, mivel a rozs, a kétszeres és a zab arányának csökkenését a búza vetésterületének kiszélesedése ellensúlyozta.

Nem a gabonafélék termelésének nagy aránya, hanem a szántóföldi takarmánytermelés elmaradottsága az, ami Magyarországot a fejlett mezőgazdaságú országoktól megkülönbözteti. A húsz év alatt bekövetkező igen nagy előrehaladás ellenére még 1891-ben is nemcsak a nyugati államok, de Oroszország is nagyobb arányban termelt szálastakarmányokat, mint Magyarország. Igaz ugyan, hogy a nyugati államok természeti viszonyai nem voltak alkalmasak a kukorica termelésére, így emiatt eleve több szálastakarmányt és répafélét kellett termelniük, mint Magyarországnak, ahol a kukorica a legfontosabb takarmánynövénnyé vált; az elmaradás tényét ennek ellenére sem lehet kétségbe vonni.

A termelés problémáinak világos feltárásához azonban át kell tekintenünk a főbb szántóföldi növénykultúrák termelésének alakulását.

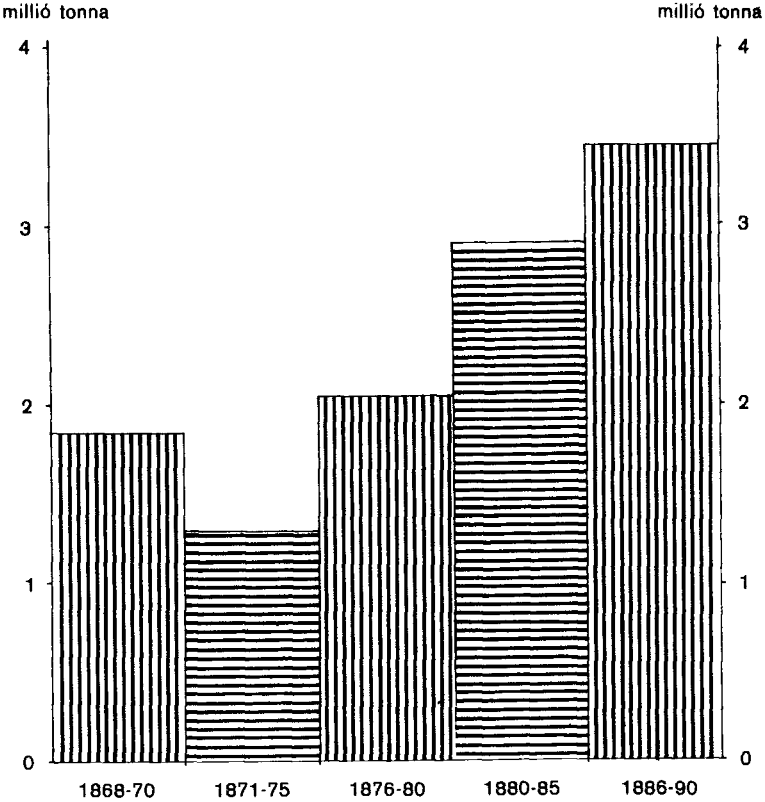

11. ábra
A búzatermelés növekedése Magyarországon
(1868–1890)

Senki sem vonhatja kétségbe, hogy a 19. század második felét a szántóföldi növénytermesztésben a búza diadalútjának tekinthetjük. Közgondolkodásunk abban téved, hogy a gabonatermelést s ezen belül a búzatermelést a korábbi századokban is a mezőgazdaság vezető ágának tartja. A gabonatermelés súlya az állattartással szemben csak a 19. század elején, a napóleoni háborúk alatt létrejövő konjunktúra időszakában nő meg, a mezőgazdaság vezető ágává pedig csak az 50-es évekkel kezdődő újabb konjunkturális hullám teszi. A búza elsőbbsége a többi gabonával szemben csak ez utóbbi szakaszban alakul ki. 1850 körül rozsot és zabot még legalább annyit termelnek Magyarországon, mint búzát, s igen jelentős a búza és rozs keverékéből álló kétszeres vetésterülete is. A búzatermelés gyors fellendülése tehát egy 1850 körül kezdődő folyamat, amely 1890-ig még nem érte el a csúcspontját. Az 1870–90 közötti időszakot a termelés mennyiségi felgyorsulása jellemzi.

Ha csak a két végpontot, 1868-at és 1890-et tekintjük, a búzatermés növekedése mintegy 76%-os. A termésingadozások azonban olyan nagyfokúak, hogy biztosabb alapot nyújt a vizsgálódásokhoz az 5 éves (illetve 1870-ig 3 éves) átlagok összehasonlítása. Ezek hektoliterben a következőképpen alakultak: 1868–70: 23,5 millió, 1871–75: 16,9 millió, 1876–80: 26,0 millió, 1881–85: 37,3 millió, 1885–90: 44,1 millió. Az 5 éves átlagok még nagyobb arányban növekvő termelésről tanúskodnak: 1868–70-hez képest 89%-os, 1871–75 és 1885–90 között pedig 162%-os a növekedés. A valóságos arány valahol a kettő között van. Az 1868–70-es átlagot megemeli az 1868. évi jó termés, az 1871–75. évit viszont rendkívül alacsonnyá teszi az, hogy az 5 évből 4-ben volt igen gyenge termés. Ez még a korábbi időszakokra sem volt jellemző s így helyesebb a 8 év átlagával összevetni az 1886–90. éveket. Így az emelkedés 129%-os. Ez a növekedés messze meghalad minden népességre, agrártermelőkre, ipari-forgalmi keresőkre vonatkozó mutatót, s nagyobb mint a fontosabb búzatermelő államok termésének növekedése az adott időszakban.

Az összehasonlítás alapjául az évi növekedés üteme szolgálhat. Ebben Magyarországot csak az USA közelíti meg. (A termelés volumene természetesen sokkal nagyobb az Egyesült Államokban.) A legnagyobb európai gabonaexportőr, Oroszország mind Magyarországnál, mind az USA-nál lassabban növelte évi búzatermését, tömegében azonban csak az orosz búza versenyezhetett az amerikaival. Magyarországon 1868–70 és 1886–

39. táblázat

A fontosabb szántóföldi növények termése Magyarországon
(évi átlagok)

	1869–1870	1871–1875	1876–1880	1881–1885	1886–1890	1891–1895
Ezer hektoliterben						
Búza	20 498	16 863	25 988	37 311	44 133	52 665
Rozs	13 685	10 761	12 249	15 844	15 358	16 859
Kétszeres	3 291	2 214	2 273	2 868	2 570	2 179
Árpa	9 795	10 590	13 429	16 768	15 938	19 506
Zab	11 887	12 732	16 880	19 594	19 025	23 629
Tönköly, köles, tatárka	789	599	763	809	642	718
Gabonafélék összesen	59 945	53 760	71 582	92 734	97 665	115 556
Kukorica	19 752	15 639	27 273	33 556	31 425	42 912
Burgonya	13 437	12 453	22 584	37 596	34 569	40 579
Repce	804	707	721	1 059	747	640
Hüvelyes	363	279	346	461	471	550
Lenmag	65	32	57	90	97	112
Kendermag	320	159	418	730	721	845
Magbükköny	605	376	329	696	910	1 144
Ezer tonnában						
Búza	1 578	1 298	2 000	2 887	3 396	4 014
Rozs	1 007	760	865	1 073	1 085	1 191
Kétszeres	240	162	166	209	188	159
Árpa	617	665	843	1 053	1 001	1 224
Zab	523	549	728	845	820	1 018
Kukorica	1 442	1 153	2 011	2 474	2 317	3 162
Burgonya	914	840	1 523	2 535	2 373	2 840
Cukorrépa	232	242	473	656	805	1 382
Takarmányrépa	354	367	910	1 825	2 301	3 129
Repce	55	49	50	74	52	45
Dohány	32	35	61	62	53	52
Lenmag	5	2	4	6	7	8
Kendermag	17	8	22	38	38	44
Lenfonál	1,7	3,2	4,5	4,9	5,6	6,3
Kenderfonál	32	37	43	42	48	46
Szálastakarmány	545	579	817	1 261	1 596	2 179

90 között évente átlagosan 3,4%-kal, 1868–75 és 1886–90 között 5,1%-kal nőtt a búzatermelés. Az Egyesült Államokban 1871 és 1890 között 2,6% volt az átlagos évi növekedési ütem, Oroszországban pedig az 1880-as években 1,2%.

A magyarországi búzatermelés növekedési üteméhez hasonlót inkább csak az iparban találhatunk, a mezőgazdaságban kevésbé. A piaci igények kielégítése erős tempót diktált, de a tempó nem volt azonos minden gabonafélénél. Az évente megtermelt rozs mennyisége, ha az 1868–70-es évek átlagát viszonyítjuk 1886–90-hez egyáltalán nem nőtt, s a növekedés a gyenge termésű 1871–75 évekhez képest is csak 44%-os. A zabtermés növekedése is alig valamivel nagyobb: 53%-os. A rozs és a zab átlagos mennyisége a 80-as években nem növekedett, amit a zab esetében lehetne a külső piac összezsugorodásával magyarázni, a rozsnál azonban a külső piac visszaeséséről – amint láttuk – nem lehet beszélni.

A 80-as évek végén az árpatermelésben is volt némi visszaesés, a növekedés azonban így is csaknem eléri a zab arányát, két évtized alatt 51,4%-os. A kisebb területen termelt kétszeres, tönköly, hajdina és köles nem vettek részt a gabonafélék mennyiségének jelentős növekedésében.

A rozs-, zab- és árpatermés – amint láttuk – nem nőtt olyan gyorsan mint a búza, együttesen a gabonaneműek évi termésének emelkedése mégis jelentősnek mondható, mivel 1871–75-höz képest 1886–90-ig csaknem elérte a 90%-ot. A nagyarányú fejlődés eredménye volt az egy főre eső gabona növekedése: 1870 körül Magyarországon az egy főre eső gabona csak 4,9 hl volt, az USA-ban 13, Oroszországban 9,2, Poroszországban 7,3, de Franciaországban és Angliában is 6,3 illetve 6,1 hl. Magyarország csak kukoricával együtt érte el a behozatalra szoruló Franciaország átlagát. 1890-ben a 7,3, illetve 9,3 hl fejenkénti terméssel viszont már elértük az európai színvonalat.

A gabonatermés megnövekedésének két összetevője volt: a vetésterület kiterjesztése és a hozamok emelkedése.

A vetésterület növekedése, miután a vizsgált időszakban az ugar is jelentősen csökkent, meghaladja a szántóföld mennyiségének emelkedését. A vetésterület szélesedése annyira egyenletes volt, hogy bátran vonhatunk le következtetéseket a korszak kezdő és végpontjának adataiból.

Az ugar és az elemi csapások által elpusztított terület nélküli szántóföld megoszlásának változásai a szántóföldi növénytermesztés alakulásá-

40. táblázat

A learatott terület Magyarországon (1870–1890)
(ezer hektárban)

Termény	1870	A learatott terület %-a	1890	A learatott terület %-a	Növekedés 1870-hez képest %-ban
Búza	2024	25,95	2979	30,71	47,2
Rozs	1218	15,62	1085	11,19	–10,8
Tönköly	8	0,10	3	0,03	–58,2
Kétszeres	281	3,61	154	1,59	–45,3
Árpa	808	10,36	1007	10,38	24,6
Zab	940	12,05	993	10,24	5,7
Köles	53	0,69	32	0,33	–41,0
Tatárka	27	0,34	15	0,16	–42,7
Összes gabona	5359	68,72	6268	64,63	17,0
Bükköny (mag)	52	0,68	81	0,83	53,8
Borsó, lencse, bab	41	0,53	45	0,47	9,7
Kukorica	1486	19,06	1932	19,91	30,0
Burgonya	359	4,60	433	4,47	20,8
Repce	106	1,37	86	0,89	–18,8
Dohány	43	0,55	44	0,45	2,8
Len	10	0,11	12	0,12	18,2
Kender	56	0,72	71	0,73	26,3
Cukorrépa	19	0,23	66	0,67	254,2
Takarmányrépa	50	0,64	127	1,31	154,6
Szálastakarmány	217	2,79	535	5,52	146,2
Összes learatott terület	7799	100,00	9701	100,00	24,4

nak minden lényeges mozzanatát megmutatják. A gabonatermelésnél maradva megállapítható, hogy a gabonafélék közötti nagy eltolódás a búza javára a termőterületet tekintve is végbement. Az összes terület növekedése azonban lényegesen kisebb, mint az össztermésé, így a termésnövekedés egy részének feltétlenül a hozamok emelkedéséből kellett adódnia. A nem gabonafélék szántóföldi termelésében is számottevő arányeltolódások mentek végbe. A két legnagyobb arányban termelt kapásnövény, a kukorica és a burgonya vetésterülete egyenletesen nőtt.

A hagyományokkal rendelkező kapások közül csak a dohánytermelés nem fejlődött kellő ütemben, aminek részben értékesítési, részben a dohánykertészek helyzetéből fakadó társadalmi okai voltak. Hallatlanul gyors volt viszont a cukor- és takarmányrépával, valamint a szálastakarmányokkal bevetett föld növekedése, de e nagy előrehaladás ellenére részesedésük a vetésterület egészéből még mindig csekély (8,33%).

A learatott terület szerkezeti változásainak vizsgálata még egy nagyon jelentős mozzanatra hívja fel figyelmünket. A gabonafélék növekedési üteme 1870 és 1890 között kisebb volt, mint az egyéb szántóföldi terményeké. A kapások a nagyobb munkaráfordítás révén, a szálastakarmányok pedig azáltal, hogy az istállózó állattartás egyik bázisát jelentik, intenzívebb kultúráknak tekinthetők, így ezek gyorsabb növekedése egyet jelentett az agrártermelés belterjességének erősödésével.

A belterjesség növekedése és az agrárválság közötti összefüggések nyilvánvalóvá válnak, ha külön vizsgáljuk a gabonafélék szempontjából még konjunkturális 70-es és a nagy áreséseket hozó 80-as éveket. A gabonafélék vetésterülete 1870-től 80-ig 7,7%-kal, 1880-tól 90-ig 8,7%-kal emelkedett. A nem gabonaféléké 15, illetve 17,9%-kal. A kétféle arány nemcsak azt mutatja – amire már utalunk –, hogy a kapások-takarmányok területe gyorsabban nőtt, hanem azt is, hogy ez a növekedés a válság és a munkaerő túlkínálat hatására a 80-as években gyorsult fel. Ugyanakkor az is látható, hogy a gabonafélék területi kiterjesztésének tendenciája sem lassul a válság hatására, a biztos piacon az árak csökkenését több áru értékesítésével akarják a termelők ellensúlyozni.

A több gabona értékesítésének lehetőségét nemcsak a termőterület növekedése, hanem a hozamok emelkedése, s ezáltal a termelési költségek csökkenése is biztosította.

Az összehasonlítást a hozamok esetében is megkönnyíti a 3, illetve 5 éves átlagok egybevetése.

A növekedés a gabonák esetében (a rozs kivételével) megközelíti, a zab esetében meg is haladja az egyharmadot. Az évi másfél százalékos emelkedés nem kevés, s még nagyobbnak is tűnik, ha az 1871–75. évek átlagához viszonyítjuk. A 70-es évek első feléhez képest a búza holdankénti átlagtermése 93%-kal, a rozsé 39%-kal, az árpáé 33%-kal, a zabé 47%-kal, a tengerié 88%-kal, a burgonyáé 128%-kal emelkedett. Ez utóbbi – az agrártörténetírásban ismétlődő – összehasonlítás a korábban

41. táblázat

A főbb szántóföldi növények hozamainak alakulása Magyarországon (1868–1890)
(kat. holdankénti átlagtermés q-ban)

Termény	1868–70	1871–75	1876–80	1881–85	1886–90	Növekedés %-ban 1868–70 1886–90
Búza	5,22	3,53	4,74	6,33	6,88	31,8
Rozs	5,56	3,52	4,10	5,60	5,65	1,6
Árpa	4,35	4,24	5,04	6,19	5,71	31,4
Zab	5,26	3,12	3,89	4,88	4,58	−12,9
Kukorica	5,44	4,26	6,32	7,70	7,04	29,4
Burgonya	15,01	13,22	21,18	36,79	31,77	111,7
Cukorrépa	79,50	71,06	96,35	109,35	98,17	23,5

már említett sorozatos rossz termések miatt torzít a valóságon, s a hozamok növekedését kedvezőbbnek tünteti fel a valóságnál. A búza esetében az 50%-ot a 23 évi hozam növekedése bizonyára nem haladta meg.

Akármilyen mértékűnek tartjuk is a hozamok emelkedését, a 70-es és 80-as évek különbségeit észre kell vennünk. A vizsgált korszak második évtizedében minden növény hozamai magasabbak, mint az elsőben.

Európában az agrárforradalom által megteremtett „új mezőgazdaság" a nem növelhető, sőt gyakran csökkenő területen a hozamok fokozásával alkalmazkodott a megnövekedett igényekhez. A tudomány segítségével és a termelési technika átalakításával igen jelentős eredmények születtek a hozamok emelésében.

42. táblázat

Gabonaexportáló és -importáló országok átlaghozamai
(hektoliterben, hektáronként)

Ország	Időszak	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica
Anglia	1885–89	27,0	–	29,6	34,1	–
Franciaország	1877–81	14,6	13,7	18,1	23,7	14,5
USA	1876–85	11,8	10,5	–	25,0	23,8
Oroszország	1876–85	8,2	–	–	–	–
Magyarország	1876–85	12,7	11,9	15,1	17,6	16,4

A 18. század óta az agrárfejlődésben is élen járó Anglia termésátlagai összehasonlíthatatlanul magasabbak, mint a gabonaféléket extenzív módon termelő USA, Oroszország vagy Magyarország eredményei. A magyar mezőgazdaság azonban a 70-es–80-as évek fordulóján a kenyérgabonákból már magasabb hozamot produkált, mint a világ első számú búzaszállítója, az USA, s magasabbat Európa legjelentősebb búzaexportőrénél, Oroszországnál is. A fejlett európai országokhoz történő felzárkózás útján Magyarország a hozamok emelésében a 80-as években tette meg az első lépést.

A hozamok kiegyensúlyozása, az ingadozások kiküszöbölése azonban az adott agrotechnikai szinten még megoldhatatlan feladatnak tűnt. Az átlagtermés növekedése még csak kisebb részben származott az agrotechnikai javításokból. Nagyobb része, minden bizonnyal a feltört rétek és legelők kezdeti nagy termékenységéből fakadt. Ezek az újonnan feltört területek kedvező körülmények között igen jól teremtek, de a természeti feltételek kedvezőtlen alakulása leronthatta termékenységüket. Bizonyára ez is magyarázza a hozamok szélsőséges ingadozását. A búza termésátlagai hektáronként a vizsgált időszakban 6,95 hl (1873) és 18,93 hl (1882) között, a rozsé 4,92 hl (1873) és 16,38 hl (1890) között, a tavaszi árpáé 8,35 hl (1875) és 20,73 hl (1887) között, a zabé 7,95 hl (1875) és 21,35 hl (1880) között váltakoztak. Az eltérés a legkisebb és legnagyobb hozam között mind a 4 növény esetében magasabb 150%-nál.

Ez az ingadozás jellemzi a különböző tájegységek helyzetét is. A Dunántúl magasabb hozamai azt mutatják, hogy a kedvezőtlenebb talajviszonyokat ki lehet egyensúlyozni a jobb talajműveléssel, alkalmasabb fajták termelésével, helyes vetésforgóval, azaz a magasabb szintű agrotechnikával (lásd 43. táblázat).

Az alföldi megyék alacsony hozamai a korszak végén nemcsak az elmaradottabb gazdálkodás jegyei, hanem arra is utalnak, hogy a feltört legelők és rétek termékenysége a 90-es évek elejére kimerülőben volt s a talajerő visszapótlás feltétlenül megoldandó problémává vált. Azt, hogy a Dunántúl az ország más tájegységeinél hamarabb lépett a belterjesség útjára, a cukor- és takarmányrépa, valamint a szálastakarmányok vetésterülete is igazolja. Míg országos átlagban e termények a vetésterületnek csak 8,5%-át foglalták el 1891-ben, addig a Dunántúlon arányuk 13,5% volt. Arra vonatkozóan, hogy a belterjesebb fejlődés melyik üzemtípushoz kapcso-

43. táblázat

Búzahozamok Magyarországon tájegységek szerint

Tájegység	Hozam		
	1870		1889 hl/hektár
	pozsonyi mérő/kat. hold	hl/hektár	
Dunántúl	11,5	12,5	15,5
Alföld	10,3	11,2	10,2
Hegyvidék	8,8	9,6	10,8
Erdély	11,0	12,0	9,3
Országos átlag	10,6	11,5	11,4

lódik, a statisztikai adatok alapján nem tudunk válaszolni. A részletes vizsgálatok azt mutatják, hogy a parasztüzem szerepét e fejlődésben legalább olyan lényegesnek kell tartanunk, mint a nagybirtokét.

A szántóföldi növénytermesztés szerkezetének alakulása 1867 és 1890 között két tendencia érvényesüléséről tanúskodik. Egyfelől a hagyományos gabonatermelés, ezen belül is a búzatermelés kiszélesedéséről, másfelől a kapások és takarmányfélék termelésének fokozódásáról. Szükségszerűen felvetődött azonban a kérdés: fokozható-e a gabonafélék termelése az extenzív bővítés révén, a szántó- és vetésterület kiszélesítésével? Lépést tud-e tartani Magyarország a nagy gabonaexportáló országokkal, Oroszországgal, az Egyesült Államokkal, amelyek a 19. század végén is csaknem korlátlanul szélesíthették vetésterületüket? A kérdés lényegét tekintve arról volt tehát szó: közeledik-e a nyugat-európai mezőgazdaság struktúrájához agrártermelésünk vagy nem, lépünk-e előre a felzárkózás útján? Ha a termelés szerkezete csekély átalakulást mutat is, az évente megtermelt gabonamennyiség előállításában a vetésterület szélesítésének már sokkal kisebb szerepe volt, mint az USA-ban vagy Oroszországban. A gabonafélék összmennyiségének növekedése ugyanis már 1870 és 1890 között is nagyobb részben, 56,3%-ban a hozamok emelkedéséből és csak 43,7%-ban a vetésterület kiterjedéséből eredt. A vetésterület kiterjedése is mintegy 25%-ban az ugar csökkenésének eredménye volt, és ez természetesen ugyanúgy nem volt korlátlan, mint a szántóföld növelése más művelési ágak rovására.

A növénytermesztés az agrártermelés rendszerében elválaszthatatlan az állattenyésztéstől. Nemcsak azért, mert a növénytermelés egyes termékei az állattartásban hasznosulnak, hanem azért is, mert a szerves trágyát, mint a talajerő pótlás legfontosabb eszközét a növénytermesztés nem nélkülözheti.

A növénytermesztés belterjes fejlődésének egyik kulcsa így az állattenyésztés alakulása volt.

AZ ÁLLATTENYÉSZTÉS FEJLŐDÉSE

„Mindazon tényezők, melyek az utóbbi időszakban gabonatermelésünk nagymérvű terjedését fokozták, lényegesen korlátozták, szűkítették egyszersmind előbbi alapját marhatartásunknak”[3] – írta a lényegre tapintva az egyik kortárs 1868-ban. Valóban, az állattenyésztés és a földművelés között a már szinte monokultúráig fejlődő gabonagazdálkodás idején olyan ellentét bontakozott ki, amely csúcspontját éppen a hatvanas évek végén és a hetvenes évek első felében érte el. Az állattenyésztés és földművelés egyensúlya, amely a hagyományos állattartó-földművelő gazdaságok primitív egymásra utaltságából fakadt, a korszak kezdetén már nem, a modern mezőgazdaságban tudatosan kialakított egység a mezőgazdaság két nagy ágazata között pedig még nem jellemezte a magyar mezőgazdaságot az 1870 körüli években.

Az egység megbomlásának okát a legelő- és rétgazdálkodás alakulásában kell keresnünk.

A korábbiakban már láttuk, hogy a szénatermő területek részaránya 1867 és 1895 között 27%-ról 23%-ra csökkent, betetőzvén a gyepterületeknek már a század első felében megkezdődött fogyását. Az 1870. évi kimutatás szerint az ország évi szénatermése, együvé számítva a réti és gyepszénát a „mesterséges” kaszálók termésével, nem érte el a 40 millió q-t. Egy jármos ökör táplálására a kortársak számítása szerint is 45 q széna kellett, az évi szénatermés így még az 1 milliót meghaladó ökörállománynak sem volt elegendő. Az állatállomány egy része a téli hónapokban árpaszalmán, és még más, nem kellő tápértékű takarmányon tengődött, hiába idézgették a gazdasági szaklapok: „szalmás ökör – szénás ló – egy se jó.”[4]

---

[3] *Gazdasági Lapok*, 1868. 383.

Az állatállomány létszámát tekintve 1880 után kezd jelentősebben fejlődni.

44. táblázat

Az állatállomány száma Magyarországon (1870–1895)

Év	Szarvasmarha	Ló	Juh	Kecske	Sertés	Méhkas	Baromfi
1870	4 599 946	1 899 800	14 289 130	459 810	3 692 788	516 480	–
1880	4 597 543	1 826 083*	9 252 123	236 352	–	–	–
1884	4 879 038	1 748 859	10 594 831	270 192	4 803 639	743 204	32 916 668
1895	5 829 018	1 972 448	7 526 686	286 385	6 446 573	665 017	29 352 141

*1883

Az összesített adatok azt mutatják, hogy negyed század alatt előnyös szerkezeti változás ment végbe az állatállomány összetételében, mert csökkent a juhok és kecskék, és növekedett a szarvasmarhák száma. 1880-ig a szarvasmarhatenyésztés volt a magyar állattenyésztés Achilles-sarka. A szarvasmarha létszáma a század derekától fogva állandóan csökkent. A szarvasmarha sínylette meg legjobban a legelők és rétek feltörését. Hármas hasznosítása révén (hús, tej, igaerő) pedig az állatállomány legfontosabb része volt. Lassú (6,1%-os) növekedése 1880 és 1884 között, majd a növekedés felgyorsulása 1884 és 1895 között (19,47%) arra utal, hogy a megbomlott egyensúly az állattenyésztés és födművelés közt kezdett helyreállni. A számszerű növekedés minden bizonnyal már a 70-es években megkezdődött volna, ha az évtized elején dühöngő keleti marhavész – a szarvasmarhatenyésztés legfélelmetesebb ellensége – meg nem tizedeli a gyenge takarmányozás miatt kis ellenállóképességű állományt. Kedvező változások következtek be az ivar szerinti és a fajta szerinti összetételben is.

A szarvasmarha hármas hasznával a korabeli mezőgazdaságban nem egyformán éltek. A tejtermeléssel a század első felében – fogyasztópiac híján – alig törődtek, a hízómarhát legelőkön, gulyában tartották, s lábon hajtották a piacra. Leginkább a szarvasmarha vonóerejét hasznosították jármos ökrökkel. Az ökrök fontosságát az 1870. évi állatösszeírás adatai is tanúsítják. Arányszámuk (26%) nem sokkal volt alacsonyabb mint a teheneké (38,4%), amelyeket igavonásra ekkor csak a nyugati határ mentén Sopron megyében használtak. A vonóállatként való hasznosításban az ökör és ló közötti „versenyfutás" csökkentette az ökrök szerepét. Ezért arányszámuk az 1880-as és 90-es években folyamatosan csökkent.

---

[4] *Falusi Gazda,* 1873. 35.

A vonóerő hasznosításának háttérbe szorulásával egyre nagyobb jelentősége lett a tejtermelésből származó haszonnak. Már a 70-es évek elején néhány gazdaság tejtermelésre rendezkedett be (a magyaróvári Akadémia tehenészete 1871-ben, a kisbéri uradalomé 1872-ben, Andrássy Aladáré Vecsésen 1875-ben stb.). Az igazi fellendülést a tejtermelésben a tejszövetkezetek megalakulása jelentette. Az első tejszövetkezet Vas megyében, Szombathelyen alakult 1882-ben. A tejet nemcsak Szombathelyen, hanem Bécsben is értékesítették. Rövid néhány éven belül a Hortobágyon, Aradon, Kassán, Pécsett is alakultak újabb társulatok. A legnagyobb forgalmat a budapesti központi tejcsarnok szövetkezet bonyolította le, amely 1883-ban alakult, s napi tejforgalma rövidesen elérte a 30 ezer litert. A tejcsarnok szövetkezetnek 67 uradalom volt tagja, a fejőstehenek száma meghaladta a 4700-at. A 80-as évek végén már falusi tejszövetkezetek is alakultak, s 1886-ban eredménytelen kísérlet történt egy országos vaj- és sajtértékesítési szövetkezet létrehozására. A tejszövetkezeti mozgalom igazi kiszélesedése azonban a századfordulóra esik. A tejhasznosítás fejlődésében nagy lépést jelentett a fölözőgép feltalálása 1875-ben, amely lehetőséget teremtett a piactól távoli tejtermelésre is.

A szarvasmarha különböző hasznosítása vetette fel a század második felének leglényegesebb kérdését: a fajtaváltást. A 70-es években még legelterjedtebb magyar szürke marha a táplálék szempontjából igénytelen, szívós, kiváló igavonó állat volt, de nem volt elég hízékony, s igen gyenge volt tejelőképessége. Az állattenyésztés szakemberei közül sokan meg voltak győződve, hogy megfelelő tenyésztéssel rossz tulajdonságai megváltoztathatók lehetnének, de ennek érdekében nem sok történt. A 19. század második felében egyre több szarvasmarhát hoztak be az országba Európa különböző tájairól a hazai fajták feljavítására, illetve egy új jellegű szarvasmarha-állomány kialakítására. Már 1880-ban kísérlet történt a magyarországi szarvasmarha-tenyészkörzetek elhatárolására (pirostarka, magyar és borzderes). A kísérlet annak a fejlődésnek a jele, amely az állatállomány fajta szerinti összetételében végbement.

1870-ben az állomány 17,3%-a tartozott a színes fajtához. A színes állomány területi megoszlása azt mutatja, hogy az ország középső megyéiben még a magyar szürke dominál. A színes állomány, amelyben nemcsak jól tejelő nyugati fajták és keresztezéseik voltak megtalálhatók, hanem az ún. mokány riska fajta is, csaknem teljesen körülöleli tenyészterületével a magyar szürke elterjedési körzetét. A korszak végéig további eltolódás megy végbe a színes fajták javára. 1880-ban 22,4, 1895-ben pedig már 41,2% az arányuk. Az egyre szélesedő elterjedés és hazai keresztezések eredményeként a 80-as években már színes tájfajták is formálódóban vannak, mindenekelőtt a Tolna megyei bonyhádi tájkörzet, amely népies tenyészet formájában berni és szimentáli szarvasmarhák hatására alakult ki.

A szarvasmarha-, de általában az egész állatállomány számszerű fejlődése a 19. század második felében Európában lassúbb volt, mint a népesség fejlődése. 1885-ben 10%-kal kisebb volt az állatállomány aránya a népességhez, mint 1850-ben. Ugyanakkor a húsfogyasztás 40–42%-kal nőtt, így a kereslet és a kínálat között igen nagy feszültség keletkezett, amit a nyugati államok egyrészt az állatállomány, ezen belül különösen a szarvasmarha-állomány nagyarányú fejlesztésével, másrészt ugyanúgy, mint a gabona esetében, az import fokozásával akartak feloldani. A Kelet-Európával szemben fennálló importigényt Magyarország az adott helyzetben nem tudta kielégíteni, mert szarvasmarha-állományunk – amint láttuk – csak az 1880-as évek második felétől kezdett növekedni. A szarvasmarha-állomány stagnálása, illetve lassú növekedése azt eredményezte, hogy az ezer lakosra eső létszám Magyarországon is csökkent. 1857-ben még 400-on felül volt, 1870-ben már csak 340, 1880-ban 335, 1884-ben 342 volt, de 1895-ben ismét 366-ra emelkedett. A nagy népsűrűségű nyugati államokhoz képest (Olaszország: 170, Franciaország: 317, Németország: 384, Anglia: 277) ez jó aránynak tűnik, de a tej- és hústermelésre specializálódó északi államokhoz (Dánia: 747, Norvégia: 562, Finnország: 549), valamint az extenzív tartás révén még nagy gulyákkal rendelkező balkáni- és kelet-európaiakhoz képest (Bosznia: 644, Szerbia: 573, Románia: 372) már kevés. A fejlett európai államok közül csak Olaszországban alacsonyabb az 1 km²-re eső szarvasmarha-létszám (16,1) a magyarországinál (17,4), Németországban (29,2), Ausztriában (28,6), Franciaországban (21,7), Angliában (31,3) magasabb (1880 körül).

Az állomány területi megoszlása mind a 4 állatszámlálás időpontjában tulajdonképpen a takarmánytermő területekhez igazodik. A legnagyobb volt a szarvasmarhák 1 holdra eső aránya a Dunántúl nyugati részén, Zala, Győr, Vas, Sopron, Moson megyékben, valamint a Dél-Dunántúlon és Dél-Erdélyben, Fogaras, Csík és Szeben megyékben. Nyugat-Dunántúlról már a kortársak is azt írták: „egész Magyarországban itt van a legnagyobb és legszebb állattartás."[5] A legrosszabb helyzetben a fő gabonatermő alföldi megyék voltak, igazolva a szemtermelés és a szarvasmarhatartás közötti ellentétet.

A tájegységek különbségei mellett 1884-ben és 1895-ben az üzemcsoportok szerinti eltéréseket is vizsgálni tudjuk. 1884-ben az összes állomány 77,6%-a volt a 200 holdon aluli – zömmel – parasztbirtokosok kezén, akik a mezőgazdasági területnek még felével sem rendelkeztek. A terület 52,7%-ával rendelkező nagybirtokosokra az állománynak csak 22,4%-a jutott. 1895-ben a 200 holdon felüli birtokokon volt található a szarvasmarha-állomány 20,36%-a, azaz 1884 és 1895 között a nagybirtok szempontjából a helyzet romlott. Az állattenyésztés legfontosabb ágában a fejlődés letéteményese tehát a parasztság volt, még akkor is, ha a tudományos igényű és alaposságú tenyésztés inkább a nagybirtokon folyt.

Elgondolkoztató, hogy a nagybirtok részesedése a jobb hasznosítású tarka állományból sem volt magasabb, mint az összállományból. A 200 hold alatti kisbirtokosok kezén volt a színes szarvasmarháknak 1884-ben 80,53%-a, azaz a részesedés még magasabb volt, mint a teljes állomány esetében. A nagybirtok termelési feltételeit tekintve azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy az üzemi géppark jelentős részét még 1895-ben is állati erővel hajtott gépek jelentették s ehhez a magyar szürke ökör kiválóan megfelelt. Mindez azonban nem változtat azon az alapvető tényen, hogy a kisbirtokon az állatsűrűség a szarvasmarha esetében lényegesen magasabb volt, mint a nagybirtokon.

A szarvasmarha tejhozamáról összesítő adataink a korszak elején még nincsenek. A kortársak 700–800 literre becsülték az átlagos évi hozamot, de figyelembe kell vennünk, hogy a teheneknek csak mintegy kétharmadát fejték. Ez is jelentős előrehaladás a század első feléhez képest, amikor a jobbágyparasztok teheneinek hozama az adóösszeírók szerint csak 400–500 liter volt. 1895-ben az egy tehénre eső évi fejési átlag 752 liter volt. Ha azonban nem a teljes tehénállományt, hanem a borjazott s így ténylegesen fejt teheneket vesszük figyelembe, a fejési átlag eléri az évi 1000 litert is.

---

[5] *Falusi Gazda*, 1873. 15.

Fontosságát tekintve a szarvasmarhatartás után a lótenyésztés következett. A ló jelentősége a szállításban a vasút kiépülése után sem csökkent, sőt inkább növekedett. A rövidebb távú szállításban, a vasúti rakodóhelyek megközelítésében a lófogatok nélkülözhetetlenek voltak. A vasút a legelmaradottabb körzeteket is kimozdította a naturális gazdálkodásból, a piacra termelés pedig mindenütt megnövelte a szállítás jelentőségét. A csökkenő ökörállomány mellett a ló munkaállat szerepe is nőtt, a századforduló előtt olyan tájakon is terjedt a ló használata, ahol korábban csak ökörrel szántottak.

Nagy szerepe volt a lótartásnak a hadseregben. Katonai érdekek játszottak közre abban, hogy a lónemesítés ügyét az államhatalom már a 19. század elején felkarolta. A mezőhegyesi, bábolnai és kisbéri állami ménes mellett a 70-es évek derekán hozták létre a fogarasit. A paraszti lótenyésztés fellendülése párhuzamos volt a szarvasmarhatartás fajtaváltásával. A magyar szürke állomány csökkenésével kisebbedett az igavonó ökrök száma, mert a színes fajták nem voltak olyan alkalmasak igavonónak, mint a magyar szürke. A kieső ökrök helyét a lovak foglalták el.

Létszámát tekintve valószínű, hogy 1870-ben minden idők legnagyobb juhállományát találjuk meg Magyarországon. A század első felében még „arany lábakon'' járó juh azonban a 70-es–90-es években már távolról sem biztosított olyan nagy jövedelmet, mint korábban. A juh hasznosításában a fő szerepet a gyapjú, illetve a gyapjúval együtt kikészített bőr játszotta, még a hagyományos durvagyapjas fajtáknál (racka, cigája) is. A gyapjúhoz képest a juhtej és -hús csak a magashegyvidéki körzetek hagyományos juhtartó gazdaságaiban volt fontos. Itt ugyan a juhtej, főleg azonban a belőle készült sajt, gomolya és túró a néptáplálkozás fontos eleme volt, a juhtejkészítmények szerepe a magyarországi táplálkozásban általában mégis sokkal kisebb volt, mint a nyugati államokban.

A gyapjú elsődlegessége miatt a külföldi piac ingadozásait a juhtenyésztés nagyon megérezte (a hazai textilipar elmaradottsága miatt a gyapjú nagy részét külföldi piacokon értékesítették). A gyapjúpiac alakulását, mint láttuk, a 70-es évektől kezdve a nagyarányú áresés jellemezte. A gyapjútermelésre alapozott magyarországi juhtenyésztés nem bírta a versenyt az olcsó és nagy tömegben szállított ausztrál gyapjúval. Ezt tükrözi az állomány gyors csökkenése is.

A juhtenyésztés hanyatlását okozta a növénytermesztés struktúrájának – korábban már elemzett – átalakulása is. A gyeplegelők feltörése, az ugarlegelők felszámolása s a közös tarlólegeltetés lehetőségeinek eltűnése a tagosítások előrehaladásával, a juhtartást létalapjában támadta meg. A juhtenyésztés körzetei visszaszorulóban voltak a megmaradó nagy pusztai legelőkre s a magas hegyvidékek havasi legelőire.

A fajtaváltás a juhok esetében 1870-ben előrehaladottabb volt, mint a szarvasmarháknál. Az állomány 31,4%-a finomgyapjas nemesített fajta volt, 1880-ig arányuk 65,9%-ra nőtt, majd 1884-re 65,2, 1895-re 53,2%-ra csökkent. A merinó állomány arányának növekedése, majd csökkenése sajátos, de nem megmagyarázhatatlan folyamat. A gyapjúpiac dekonjunktúrája elsősorban a nemesített állományt érintette. 1884 és 1895 között például a durvagyapjas fajták létszáma csaknem változatlan maradt, miközben a merinók száma 2 millióval csökkent a gyapjúárak zuhanása miatt. Az elmondottak igazolódnak a területi változások vizsgálatában is. Az Alföld és a Dunántúl leghíresebb nemesített juhot tenyésztő megyéiben (Baranya, Somogy, Csongrád, Hajdú) 1884–95 között csökkent, a racka juhot tenyésztő megyékben (Máramaros, Hunyad stb.) nőtt az állomány. A területi megoszlás éppen ellentétes képet mutat, mint a szarvasmarháknál. A merinó juhászatok a hegyvidéki megyékben sokkal kevésbé terjedtek el, mint a Dunántúlon és az Alföldön. Erdélyt majdnem teljesen érintetlenül hagyta a merinói láz. A merinó állományban a század első felében kezdődő nemesítések hatására az elektoral-negretti játszotta a vezető szerepet. Ez is mutatja a gyapjúhasznosítás elsődlegességét, mivel e fajta finom gyapjújával tűnt ki a merinó változatai között is.

A század második felében azonban már jelentkeztek az elektoral tenyésztés hibái is. A szinte „légies" juhokon kiütköztek a túltenyésztettség jelei. A piac igénye is megváltozott. A gyapjúfeldolgozás technikájának javulásával a durvább gyapjúból is lehetett jó szövetet készíteni s a gyapjúárak a különböző minőségi osztályok között kiegyenlítődtek. Érdemesebb volt tehát durvább, de nagy tömegű gyapjút adó fajtákat tenyészteni, mint a finomgyapjas elektorált. A már végbement fajtaváltáson belül újabb tenyészirányok alakultak ki, amelyek nagyobb testű és így több, de durvább gyapjút adó fajták kitenyésztésére irányultak. Ebben az újabb váltásban a szász elektorál birka helyét a francia rambouillet-keresztezések foglálták el. Az 1880-as években megjelentek Magyarországon az angol húsjuhok is, egy új tenyészirány első képviselőiként. Pár évvel később Somogy megyében francia húsmerinó importjával is próbálkoztak, a húsjuhtenyésztés azonban még a kezdetek kezdeténél tartott.

Míg a szarvasmarha a kisbirtok, a juh tipikusan a nagybirtok állata volt, a nagyüzemek részesedése a juhállományból jóval nagyobb volt, mint területarányuk. 1884-ben az egész juhállomány 59,3%-a, 1895-ben 50,8%-a tartozott a nagybirtokhoz.

1870-ben még igen jelentős volt a kecskeállomány. A „szegény ember tehenének" száma 25 év alatt csaknem felére csökkent, kifejezve ezzel az életszínvonalban bekövetkező emelkedést. A kecskeállomány 93,3%-a kisbirtokosok tulajdona volt.

A sertés a szarvasmarhához és a kecskéhez hasonlóan szintén a kisbirtok állata volt (részesedése 1884-ben 70,2%, 1895-ben 77,4%), bár éppen a vizsgált korszakban cukorgyárak, malmok, tejcsarnokok melléktermékeinek hasznosítására számos sertéstenyésztő nagyüzem született. A húsfogyasztás szerkezetében a múlt században a sertéshús még nem játszott olyan döntő szerepet, mint ma. A sertés hasznosításában a zsírra rendszeresen csak a nagyobb városok vágóhídjai dolgoztak, a lakosság nagy többségét alkotó falusi népesség ritkán vásárolt sertéshúst, táplálkozásában a füstöléssel tartósított hús is csak alkalmanként szerepelt, egész évben fogyasztott azonban szalonnát, amelynek tartósításában szintén a füstölés és a sózás játszotta a főszerepet.

A sertéstartásban a 19. század derekán már lejátszódott egy fajtaváltás: a balkáni eredetű mangalica az 1870-es évekre kiszorította a tenyésztésből az ősi magyar szalontai és bakonyi fajtákat. A 70-es években a hússertések megjelenésével új tenyészirány kezdődik, amelyet 1873-ban a sertéstenyésztők értekezlete is támogat. A hússertések aránya 1884-ig a teljes állomány 10%-ára, 1895-ig 13%-ára nő, a tenyészirányt azonban továbbra is a zsírsertésnek tekinthető mangalica határozta meg.

A nagyállatok mellett nem lebecsülendő értéket jelentettek – különösen a parasztgazdaságok számára – az aprójószágok. Az első baromfi-összeírás 1884-ben volt Magyarországon. A 32,9 milliós (1895-ben 29,3 millió) állományból több mint 65% esett a tyúkokra és 16%-a ludakra. Az állomány többi része kacsák, galambok és pulykák között oszlott meg. Nagy fejlődés tapasztalható 1870 és 1884 között a méhészetekben. A kaptárak száma több mint 70%-kal nőtt. A baromfi jelentősége az exportban is igen nagy volt, nem elsősorban a húsnak, hanem a tollnak és a tojásnak volt biztos osztrák piaca.

Az állatállomány területi megoszlásának vizsgálata lehetőséget nyújt annak megállapítására, hogy az állattenyésztés és földművelés összhangjára épülő intenziválódásnak hol voltak meg leginkább a feltételei. Az összehasonlítás érdekében számosállatra redukált (1 számosállat = 1 szarvasmarha, 1 ló, 4 sertés, 10 juh, 15 kecske) állomány meghatározó elemét a szarvasmarhák alkották. A számosállatra átszámított állomány 1870-ben 8 620 113, 1884-ben 8 922 392, 1895-ben 10 190 740 darab volt. A növekedés 1870-től 1884-ig 3,5%, 1884 és 1895 között 14,2% volt.

Az intenzív irányú átalakulás kezdetére az összállomány növekedésén túl a szarvasmarha-állomány arányának növekedése is utal (a számosállat létszám egészén belül 52%-ról 56,1%-ra, illetve 1895-ig 57,2%-ra).

A számosállatra redukált állomány megoszlásának eltérései, a gazdálkodás eltérő jellegének megfelelően elég nagyok. A magas állatsűrűségű körzetek már 1870-ben kirajzolódnak. A Dunántúl már ekkor is az országos átlag (30,7/km^2) fölött van. Feltűnő az alföldi és a középső felvidéki megyék alacsony aránya. 1884-ig az országos átlag 31,8-re nőtt négyzetkilométerenként. Ezt az átlagot csak a két körzet: a Dunántúl (37,9) és a Tiszántúl (31,6%) megyéi haladták túl, illetve közelítették meg. A legkisebb volt az állatsűrűség az erdélyi megyékben (27,0). Az állatsűrűség 1895-ig tovább növekedett 36,12 db számosállatra km^2-enként. A tájegységek között azonban lényeges eltolódások nem következtek be, továbbra is a Nyugat- és Dél-Dunántúl (Vas, Zala, Sopron, Somogy) marad a legnagyobb állatsűrűségű terület.

A szántóföldi növénytermelés és az állattenyésztés struktúrájának vizsgálata egyaránt azt mutatja, hogy – különösen a 80-as években –

előrelépés történt a belterjesség felé, nőtt a nagyobb ráfordítást igénylő kapások és takarmányfélék vetésterülete, az „intenzívebb" állatfajok közül a szarvasmarhák aránya, azok között is a színes marháké. A területi vizsgálatok pedig azt mutatják, hogy ez a tendencia különösen erős volt a Dunántúlon és a Felvidék nyugati megyéiben.

A kezdődő átalakulás jelei azonban nemcsak a növénytermelés és állattenyésztés struktúrájában, hanem technikájában is megfigyelhetők.

AZ AGRO- ÉS ZOOTECHNIKA FEJLŐDÉSE

Magyarországon a termelési eljárások tekintetében évszázadok óta két rendszer élt egymás mellett. Kállay Ferenc, majd Csaplovics János a 19. század első felében megfogalmazott nézeteit az agrártermelés kétféle technikájáról – az Alföldön dívó „ázsiainak" nevezett gazdálkodásról és az ország többi tájain alkalmazott „európai" földművelésmódról – az 1860-as évek végén a magyar mezőgazdaság viszonyait elemző Ditz Henrik is megerősítette. A különbség a kétféle termelési eljárás között a földművelés eszközeiben, a takarás, a szemnyerés, és a tárolás eltérő voltában jelentkezett. Ma már a néprajzi irodalom az Alföld és más tájegységek gazdálkodásában jelentkező különbségeket nem vezeti vissza sem etnikai okokra, sem „nomád" vagy „ázsiai" hagyományokra, de nem tagadja ezeknek a különbségeknek a létét.

A modern tőkés gazdálkodás kialakulása, a mezőgazdasági eszközök, technikai eljárások fejlődése eltüntette a termelési körzetek közötti különbségeket. A változások vizsgálatánál azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az új technika nem egyféle, hanem termelési körzetenként más-más hagyományos technikával állt szemben, a hagyományos eljárások ellenállása is különbözően alakult az eltérő körzetekben.

A hagyományos termelési körzetek között a legkisebb különbségek a talajművelésben, ezen belül is a magágyat előkészítő szántásban voltak, de ezeket sem lehet elhanyagolni. A nyomásos rendszer technológiájában a legjobban előkészített magágyat az őszi vetésű gabonák kapták, mivel általános volt az ugar háromszori felszántása a vetés előtt. A jobbágyfelszabadítás körüli időben ezt már kiegészítette a tavasziak magágyának kétszeri, őszi és tavaszi felszántása. Az Alföldön azonban, ahol kisebb mértékben ugyan, mint más vidékeken, de szintén elterjedt a nyomásos gazdálkodás, még a jobbágyfelszabadítás után sem volt általános az őszieк alá a háromszori szántás, a tavasziak magágyának kétszeri felszántását pedig csak hírből ismerték. A *Falusi Gazda* cikkírója még 1880-ban is arról panaszkodik, hogy „a tavasziak alá való őszi szántás is egyike azon munkáknak, melyekre még máig sincs a legtöbb gazdaságban elegendő súly fektetve”.[6] A *Gazdászati Közlöny* érsemlyéni tudósítója szerint az ő pátriájában „hírből sem ismerték”[7] a tavaszi vetés alá történő őszi szántást. A szántás számában mutatkozó különbségek nagyrészt a talajművelő eszközök különbségéből fakadnak. A Dunántúlon, a felvidéki megyékben és Erdélyben könnyű ekékkel szántottak, így csekély igaerővel is lehetett többször szántani. Az Alföldön általában a nehéz debreceni ekét használták, amelyhez a kettős fogat nem volt elegendő, s az igásállatok kis száma miatt a többszöri szántást nem tudták megoldani. A 19. század utolsó harmadában egyre nagyobb különbségek alakultak ki a különböző üzemtípusok talajművelő módszerében is. A kisparaszti gazdaságok, különösen az igaerővel gyengébben ellátották, sokáig ragaszkodtak a hagyományos eljárásokhoz, a nagyüzemekben gyorsabban terjedtek a jobb talajművelő eszközök és eljárások.

A talajművelés legfontosabb új eszközei a fagerendelyes és a teljesen vasból készült ekék a mélyebb s így eredményesebb szántás lehetőségét teremtették meg. Ezek legkorábban az Alföld középső megyéiben és a Kisalföldön terjedtek el.

A mezőgazdasági eszközökről 1872-ben készített felmérés szerint ugyanis a vasekék aránya a 90%-ot is meghaladta az ország középső részeiben, az Alföldön Pest, Heves megyékben, a Jászkun-kerületben, a Dunántúlon Fejér megyében, valamint a kisalföldi Győrben és Mosonban. Általánosan elterjedtnek tekinthető Csanádban, Csongrádban, Békésben valamint Komáromban, Pozsonyban és Sopronban. Erdélyben és az Északi-Felvidéken azonban a vasekék aránya többnyire 10% alatt maradt, de még az egyébként fejlett mezőgazdaságú Vas, Zala megyékben sem érte el az 50%-ot. Az országos átlag 61% volt.

Az ekék számának emelkedése 1872 és 1895 között lépést tartott a szántóföld területének növekedésével, mert 1872-ben 15,6 kat. hold,

---

[6] *Falusi Gazda*, 1880. 57.

[7] *Gazdászati Közlöny*, 1869. 76.

A vasekék aránya az összes ekék %-ában 1872-ben

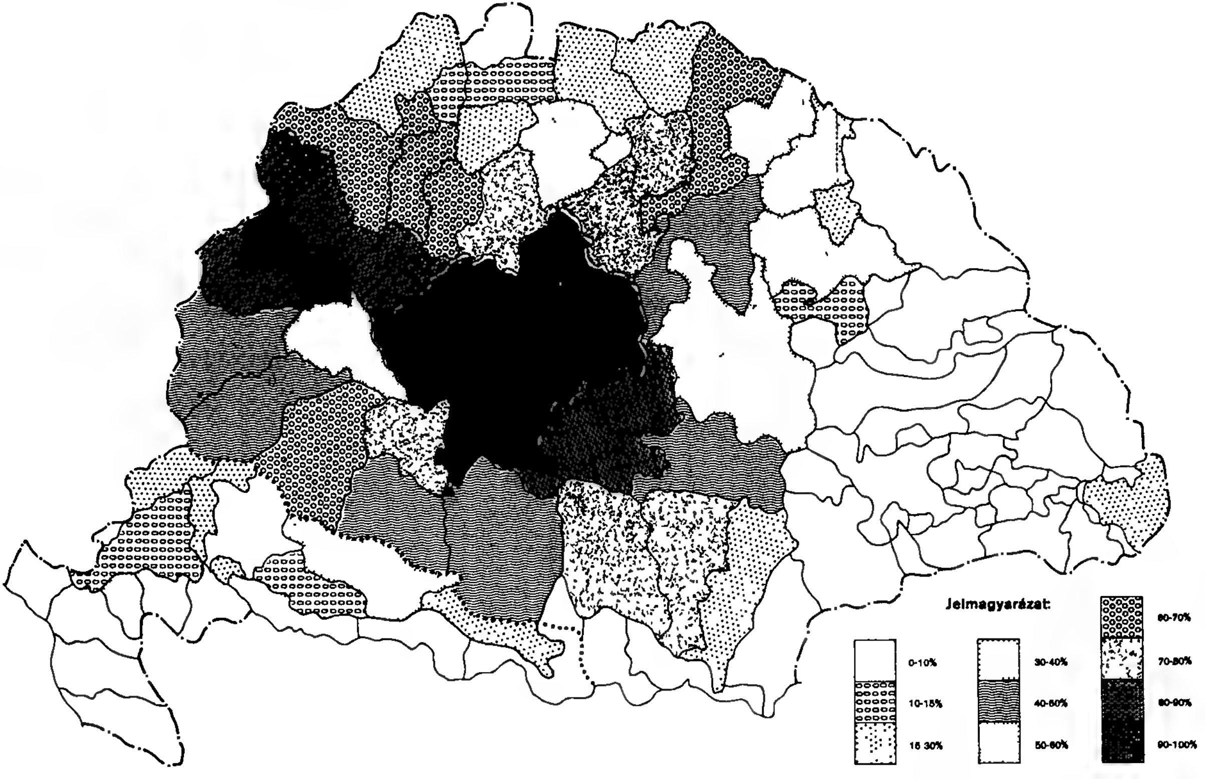

Jelmagyarázat:
0-10%
10-15%
15-30%
30-40%
40-50%
50-60%
60-70%
70-80%
80-90%
90-100%

1895-ben 14,7 kat. hold szántóföld jutott egy ekére. Sajnos, a vasekék terjedésének és a faekék kiszorulásának folyamatát nem tudjuk nyomon követni, mert 1895-ben a gerendely milyensége szerint írták össze az ekéket, s a fagerendelyes ekék jelentős része is valójában vaseke volt. A teljesen vasból készült ekék aránya 1895-ben elérte a 24,5%-ot, köztük több tízezer kettős és hármas eke is volt.

Ott, ahol a nyomásos rendszer fennmaradt, megmaradtak a talajelőkészítéssel kapcsolatos régi eljárások is. Az ugar bevetése, vagy az Alföldön létrejött kukorica–búza forgós rendszer viszont átalakította a talajművelés rendjét is. Az ugar háromszori szántására sem a kukorica–búza, sem a vetett ugaros rendszerekben nem nyílott lehetőség. A tengerit, még azokat a koránérő fajtákat is, amelyeket a 70-es évek táján vetettek, szeptember előtt nem lehetett betakarítani, a búza vetéséig pedig – bár az új forgóban későbbre tolódott – nem volt lehetőség többszöri szántásra. Az egykori ugar így a háromszori szántás helyett csak két szántást kapott, egyet a kukorica vetése előtt, egyet pedig betakarítása után a búzavetés előtt. Az elmaradó nyári keverőszántást a kapálásnak kellett pótolni.

A szántások számának csökkenése megkövetelte a szántás minőségének javítását, amelyet az egyre tökéletesedő ekék tettek lehetővé. A faeke–vaseke váltásban a 70-es évekig terjedő időben nagy szerepet játszottak a fagerendelyes vasekék: a Zugmayer, a hohenheimi és a magyar Vidats márkák. A 70-es évektől a teljes vastestű ekék terjedésének lehetünk tanúi. Számos külföldi cég hozott létre magyarországi lerakatot, s a fentiek mellett terjedőben voltak a Clayton-Shuttleworth, Ransomes, Eckert, Howard, Dombasle ekék s az újabb magyar mezőgazdasági gépgyártók – Gubicz, Patócs, Polgár stb. – ekéi. A korszak végén népszerűek voltak a szászországi Rudolf Sack ekéi.

A megfelelő mélységű és minőségű szántás azonban nemcsak jó eszközöket, hanem alkalmas vonóállatokat is igényelt. Az ekék fejlődése kétségkívül szabadított fel bizonyos vonóerőt. Az alföldi nehéz testű debreceni ekét 6–8 pár ökörrel kellett vontatni, a gyári ekékhez általában egy pár vonómarha is elég volt. A vonóállatok számának csökkenése azonban elég tekintélyes volt ahhoz, hogy bizonyos riadalmat okozzon. A nyomásrendszer felszámolása a szántás rövid időközben történő elvégzését követelte meg, így az elégtelen vonóerő akadálya lehetett a régi művelési rendszerek felszámolásának is. Az állati vonóerő gépi pótlására a szántásban még csak az első lépések történtek meg, 1872-ben összesen 7 gőzeke működött, mind a Dunántúlon, s számuk 1895-ig is alig másfél százra növekedett.

A hagyományos gazdálkodásban a szántás a talajművelésnek szinte kizárólagos formája volt. A kapásnövények terjedésével a kapálás és eszközeinek jelentősége is nőtt, a kézikapát azonban sokkal nehezebben szorították ki az ekekapák, mint a ekét a gyári ekék. Ennek ellenére 1895-ben már 84 ezernél több töltögető ekét használtak Magyarországon, inkább a kisebb birtokosok, mert a többnyire részes művelést alkalmazó nagybirtokon nem feltétlenül kellett beszerezni az ekekapát.

A vetés gépesítése viszont gyorsabban terjedt a nagybirtokon, s kezdte kiszorítani a hagyományos szórva vetést. 1872-ben 6 ezernél több vetőgép működött az országban, maximális kihasználtság esetén 5 holdas teljesítmény mellett naponta 31 500 holdat lehetett géppel bevetni. A teljes vetésterület gépi vetéséhez mintegy 380 napra lett volna szükség. A vetésre felhasználható munkaidő tavasszal és ősszel együttesen a 60 napot nem igen haladhatta meg, így maximálisan a terület egyhatodát–egyhetedét lehetett géppel vetni. A vetőgépek száma 1895-ben már meghaladta a 40 ezret, s az egy gépre eső szántóterület 2429 holdról 433 holdra csökkent. A gép által biztosított egyenletesebb vetés hozzájárult a hozamok emelkedéséhez. A dualizmus első negyedszázada alatt számottevően nőtt – 1833-ról 4964-re – az arató- és kaszálógépek száma. Ennek ellenére sem beszélhetünk még 1895-ben sem az aratás jelentős részének gépesítéséről. A hagyományos kézi aratás szervezett munkacsapatokkal még a századfordulón is sokkal inkább jellemzi a magyar mezőgazdaságot, mint a gépi kaszálás.

A legjobban gépesített munkafolyamat a vizsgált időszakban kétségkívül a cséplés volt. 1872-ben 2388 gőzerejű és 3067 járgányos cséplőgép volt Magyarországon. Napi együttes teljesítőképességük maximális kihasználás mellett mintegy 250 ezer q volt, az egész évi termést 130 nap alatt tudták volna kicsépelni. A cséplési idő azonban aligha haladta meg a 30–35 napot, így 1872 körül a gabonatermésnek mintegy egynegyedét lehetett géppel csépelni. A vizsgált 2 évtizedben a cséplőgépek terjedése igen gyors, nemcsak lépést tart a gabonatermelés növekedésével, de meg is haladja azt. 1895-ben a gőzlokomobillal hajtott cséplőgépek száma csaknem 9 ezer volt, a járgánnyal hajtottaké pedig megközelítette a fél-

Gőzgépek a magyar mezőgazdaságban 1872-ben

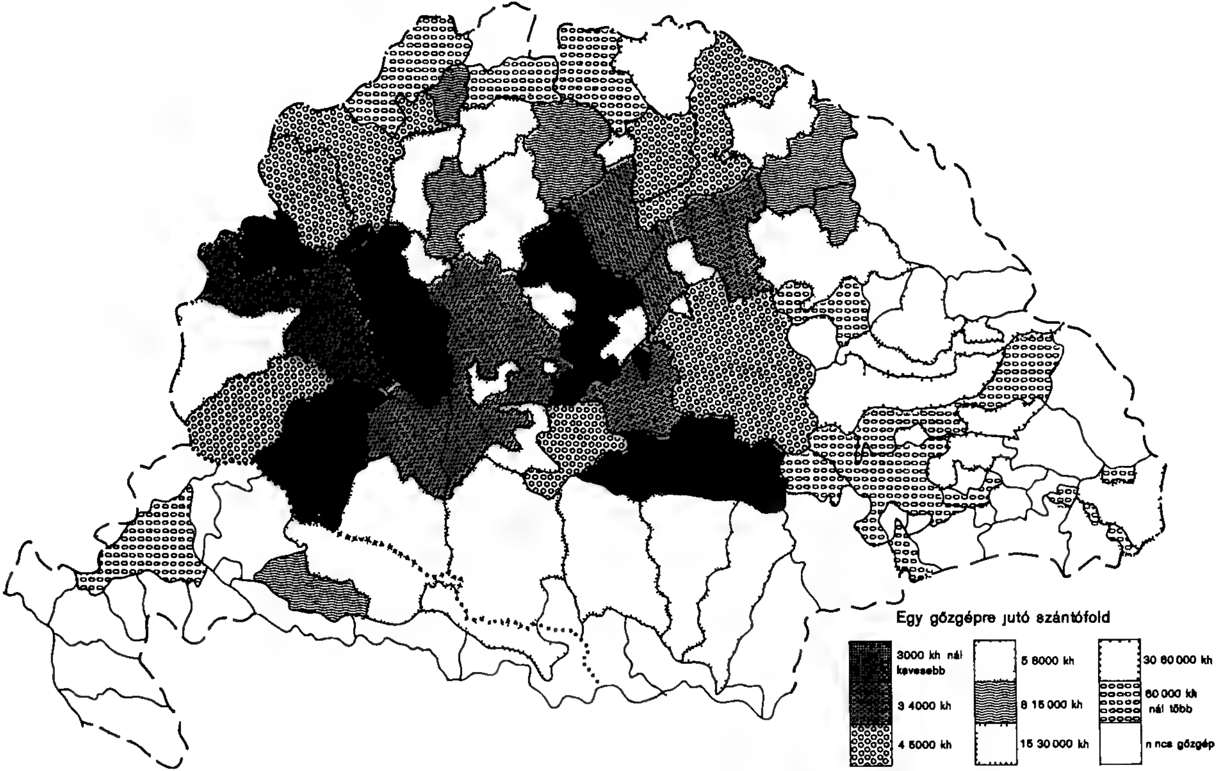
Egy gőzgépre jutó szántófold
3000 kh nál kevesebb
3 4000 kh
4 5000 kh
5 8000 kh
8 15 000 kh
15 30 000 kh
30 60 000 kh
60 000 kh nál több
nincs gőzgép

százezret. Ekkor már az évi termés kétötödét, felét lehetett gépi erővel elcsépelni.

A cséplőgépek elterjedési körzete 1872-ben jórészt egybeesett a vasekéével, az Alföldön és a Dunántúlon volt jelentős, de majdnem érintetlenül hagyta Erdélyt és a vele szomszédos északkeleti megyéket. A Dunántúlra esett a gőzcséplőgépek 30, a járgányok 40, az Alföldre az előbbiek 44, az utóbbiak 43%-a. Az arányok 1895-ig még inkább e két terület javára tolódtak el. A Dunántúlon volt található 1895-ben a gőzcséplőgépek 28,2%-a, a járgánnyal hajtottak 49,7%-a, holott a szántóterületnek csak 19,2%-a jutott e tájegységre.

A magyar mezőgazdaság gépesítésének előrehaladása az 1867 utáni évtizedekben igen számottevő. A két adatfelvétel (1872 és 1895) közötti időben 22-szeres volt a gőzekék, 3,7-szeres a gőzlokomobilokkal hajtott cséplőszekrények, 14,6-szeres a járgányos cséplőgépek, 6,6-szeres a vetőgépek és 2,7-szeres az arató- és kaszálógépek számának növekedése. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy 1870 táján mezőgazdaságunk gépesítettségének színvonala rendkívül alacsony volt, s 1895-ig a gyors fejlődés ellenére sem fejeződött be egyetlen munkafolyamat gépesítése sem. Azt is látnunk kell, hogy a gépesítésben igen nagy különbségek alakultak ki részint a tájegységek, részint az üzemtípusok között.

A Dunántúl, a Kis- és a Nagyalföld fölénye nemcsak a vasekék és cséplőgépek, hanem más technikai eszközök területén is megmutatkozott, s ugyanígy szembetűnő volt Erdély, de általában a keleti országrész elmaradottsága a gépesítés minden területén. A tájegyeségek közötti különbségek 1872 és 1895 között nem csökkentek, hanem méginkább éleződtek.

Az egyes üzemtípusok gépesítettségének mértékét csak 1895-ben vizsgálhatjuk, mert 1872-ben ilyen jellegű statisztikai adatgyűjtés nem készült. A nagyüzemek és a 200 hold alatti parasztüzemek eltérő viszonyainak elemzésekor abból kell kiindulnunk, hogy az összes szántóföld területéből 68,84% volt a 200 hold alatti és 31,16% a 200 holdnál terjedelmesebb üzemek részesedése. A nagyüzemek gépekkel való ellátottsága azonban a jobb tőke- és hitelfeltételek, a kedvezőbb üzemi felhalmozás eredményeként lényegesen kedvezőbb volt, mint a kisüzemeké. A gőzlokomobiloknak 62,8, a lokomobilokkal működtetett cséplőszekrények 63,7, a gőzekék 83,0, az aratógépek 70,7, a kaszálógépek 86,4, a vetőgépek 47,1%-a volt a nagybirtokon s részesedése a legmodernebb vasgerendelyes egyes, kettős és hármas ekékből, s a mélyítő ekékből is nagyobb volt (39,4%), mint területaránya.

Az eke és borona mellett a kisüzemek jellegzetes „gépei": a járgánnyal hajtott cséplőszekrény és kiegészítője a rosta, valamint a lóvontatású ekekapa és az állattenyésztéshez kapcsolódó egyszerű takarmány-előkészítő eszközök (szecskavágó, kukoricamorzsoló, daráló stb.) voltak. A járgányok 87,1, a hozzájuk kapcsolódó cséplőszekrények 96,5, a rosták 92,6, a töltögető ekék 83,3%-át használták a 200 hold alatti gazdaságok. Nagyon csekély mértékben terjedt el a kisüzemekben a gőzcséplőgép és az aratógép. A vetőgépek esetében is jobb volt a nagybirtok ellátottsága.

A termelési technika és a vetésszerkezet átalakulása igen nagy hatást gyakorolt a munkaintenzitás növekedésére. A kapások és szálastakarmányok termelésével aratás és cséplés idejére nagyon összetorlódott a mezei munka, elvégzéséhez óriási erőfeszítésekre volt szükség. E teljesítményekhez a hagyományos, még a jobbágykorszakból örökölt munkaerkölcsnek is át kellett formálódnia. Ennek az átformálódásnak a nyomai a század utolsó harmadában már megmutatkoznak.

Az agrártermelés hatékonysága az adott színvonalon tehát nemcsak a gépek számától, hanem a munkaerő kihasználásának mértékétől is függött, de összekapcsolódott az állatok vonóerejének jobb kiaknázásával is. A mezőgazdaságban ekkor még elengedhetetlenül szükséges állati munkaerő felhasználásának mértéke pedig nemcsak az állatok számától, hanem tartásmódjuktól, takarmányozásuktól is függött. Az állattartás technikájának fő kérdése a század utolsó harmadában az istállózás problémája. Az „új mezőgazdaság" által propagált istállózó tartásmód nem volt ismeretlen a hagyományos gazdálkodás viszonyai között sem, hiszen a vonóállatokat, a „kezes jószágot" takarmányozni, istállózni kellett korábban is.

A heverő gulya, a szilaj ménes, a makkal táplált kint háló sertéskonda, s az egész évben legelőt járó juhnyáj takarmányozása azonban rendszertelen volt s az évnek csak igen rövid idejére terjedt ki. Ennek a hagyományos tartásmódnak a nyomait még a 70-es–80-as években is megtaláljuk. A Tiszazugban 1873-ban a meddő juhok egész télen a legelőt járták „alig ettek két hétig szálastakarmányt".[8] Más tudósítások is szólnak arról, hogy a szarvasmarhák „gulyabéli" tenyésztése az összeszűkülő alföldi pusztákon még megmaradt. Csaknem változatlanul élt tovább a Kárpátok hegyi legelőin a táji feltételekhez évszázadok alatt kitűnően alkalmazkodó havasi pásztorkodás. A tartásmód általános képét azonban már nem ezek, hanem a télen istállózott, takarmányozott, nyáron legeltetett jószágok határozzák meg. A tartásmóddal szemben támasztott új igények állatfajonként változtak. A juhok takarmányozása legeltető tartásmód mellett is megoldható volt, annál is inkább, mert a legeltetésnek élettani szempontból voltak előnyei. A sertések istállózása a kintlakás szempontjából előnyös volt, s nem okozott különösebb problémákat. A legeltetés-istállózás dilemmája elsősorban a szarvasmarha- és lótenyésztésben jelentkezett.

---

[8] *Gazdászati Lapok,* 1873. 171.

A szarvasmarhatartás alapelve már évtizedek óta a „nyáron elegendő legelő – télen... bőséges takarmány".[9] Az igazi probléma tehát nem általában az istállózás vagy legeltetés, hanem a nyári istállózás. A legelők összeszűkülése a nyári istállózás szükségszerűségét veti fel, de az egész évi istállózást, illetve a rendszeres takarmányozást igényli a szarvasmarha újfajta, tejgazdaságokban történő hasznosítása is. A rendszeres takarmányozást a nagyobb uradalmak legeltető tartásmóddal is megoldhatták, a kisgazdaságok azonban – elkülönített legelők híján – csak istállózással. Az istállózásban a legfontosabb mozgatók egyike az állat által szolgáltatott trágya, ami az ugar nélküli gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen, de a legeltető tartásmód mellett nagyrészt kárba vész. Az 1880-as években már széles körben tapasztalható, hogy az uradalmakban és parasztgazdaságokban egyaránt megnőtt a szervestrágya becsülete. Ezt tanúsítja – különösen az uradalmakban – a trágyakezelés szakszerűbbé válása, a trágyalé gyűjtése stb. Az egész évi takarmányozáshoz azonban nem volt elégséges a rétek hozama. Takarmánynövényeket kellett termelni, amelyek alapot teremtettek az istállózás kiszélesítéséhez. A takarmánynövények termőterületének alacsony aránya azt mutatja, hogy az egész évi istállózás feltételei a magyar mezőgazdaságban az adott korszakban még nem voltak meg, gyors növekedésük viszont arra utal, hogy a kezdő lépést a 90-es évekig e területen is megtettük.

---

[9] *Gazdászati Lapok*, 1873. 147.

A tartásmód lassú intenziválódása mindenesetre közelebb vitt a mezőgazdasági termelés legelhanyagoltabb kérdésének, a talajerő visszapótlásának a megoldásához.

Az agrokémia gyors fejlődése a 19. század második felében a műtrágyagyártás révén elindította a növénytermesztést az állatállománytól, annak trágyahozamától való függetlenedés útján. Magyarországon, bár a 80-as években alakultak kisebb műtrágyagyárak, a fogyasztás még a 90-es évek elején sem haladta meg a 200 ezer q-t. Nagyon szűk volt a műtrágyát használó gazdaságok köre is. A talajerő visszapótlás az üzemek döntő többségében így teljesen az állatállomány trágyahozamától és a felhasznált szerves trágya mennyiségétől függött.

A talaj trágyaigényének meghatározásában a kortársak nem mind voltak azonos véleményen. Egyesek egy hold föld trágyaigényét 180–200 q-ra becsülték, 4 éves trágyázási ciklusok szerint. Sporzon Pál a kapásoknál középszerű visszapótláshoz hektáronként 140, kalászosoknál 121 q trágyát tartott szükségesnek. Más becslések szerint a növények évi 10 q-s szervesanyag fogyasztását 40 q istállótrágyával lehet ellensúlyozni. Ez utóbbival számolva 1870-ben Magyarország vetésterülete 500, ugar földjei fél trágyázást számítva 80, kertjei és szőlői 40, együttesen 680 millió q trágyát igényeltek évente.

A trágyahozam becslésében is sokféle nézettel találkozhatunk. Az egyik kortárs szerint egy istállón tartott szarvasmarha annyi trágyát ad évente, amennyivel egy kat. hold földet meg lehet trágyázni. A 8,6 millió számosállat trágyája a trágyázandó terület felére sem lett volna elegendő. 1895-ben 11,3 millió számosállat évi trágyahozama 414 millió q trágya volt, egy számosállatra tehát 36,6 q esett. Ha ezeket az arányokat 1870-re is alkalmazzuk, 8,6 millió számosállat 314 millió q trágyát szolgáltatott. Ez a szükségletnek csak mintegy 46%-a volt. (A valóságban bizonyára még kevesebb, mivel az istállózás sokkal alacsonyabb szinten állt 1870-ben, mint 1895-ben.) 1884-ig az arányok romlottak, a számosállat-létszám, s így a trágyahozam csak 3,2%-kal, a trágyaszükséglet viszont a szántóterület gyors növekedése és az ugar csökkenése miatt mintegy 10%-kal emelkedett. A következő évtizedben a számosállat-létszám növekedése miatt a helyzet javult, de 1870 és 1895 között végül is a szántóterület nem nőtt lassabban, mint a számosállatra átszámított állatállomány, így a trágyatermelést csak fokozott istállózással lehetett szélesíteni.

A trágyázás gyakoriságában és milyenségében üzemtípusok és tájegységek között is különbségek voltak. Helyenként nyugat-európai mércével is számottevőnek tekinthető a talajerő visszapótlás, az ugaros-nyomásos gazdálkodás területein viszont még alig trágyáztak. A trágya mennyiségének elégtelensége mellett nagy problémát okozott minősége is. Az árpa-, zabszalmán, kukoricaszáron s csak kevés abraktakarmányon és réti szénán tartott állatok trágyája nem tartalmazott a szemképződéshez elegendő foszforsavat, így még az elégséges trágyázás eredménye sem mutatkozott meg mindig a hozamok emelkedésében.

A magyar mezőgazdaság belterjesebbé válásának sarkpontja az elégséges talajerő visszapótlásban volt. Ez viszont az állatállománytól, annak istállózó tartásától függött. Az istállózás mértékét a takarmánytermelés szabta meg. A gabonatermelés csúcspontján a magyar mezőgazdaság is szembe találta magát azokkal a problémákkal, amelyek a legfejlettebb országokban az agrárforradalmat elindították. Csak e problémák megoldásával lehetett az egyoldalú szemtermelés miatt ellentétes érdekűvé vált növénytermelést és állattenyésztést magasabb szinten egyesíteni.

SZŐLŐ- ÉS GYÜMÖLCSTERMELÉS

Magyarország Európa jelentős szőlőtermelői közé tartozott; az évente termelt bor mennyisége csak a mediterrán államokban volt több, mint nálunk. A vizsgált időszak összehasonlító adatai a szőlőtermelés virágzását tanúsítják.

45. táblázat

A szőlőterület és a bortermés alakulása Magyarországon
(évi átlagok)

Év	Szőlőterület, hektár	Termés, hl	Termett 1 hektáron hl
1861–66		3 721 108	
1867–70		4 541 533	
1871–75	358 072	3 901 593	10,90
1876–80	361 292	4 453 810	12,33
1881–85	365 560	4 562 798	12,48
1886–90	340 786	4 153 801	12,19
1891–95	230 369	1 256 633	5,45

A 80-as évek végén a szőlőterület még alig több mint 10%-kal volt kevesebb a 60-as évek átlagánál s a külső szemlélő könnyen gondolhatta volna, hogy a szőlőtermelésben minden rendben van. A nagy veszedelem, a filoxéra azonban már megtámadta a szőlő gyökerét, előrevetítve a magyarországi szőlőtermelés századvégi szomorú sorsát. A szőlő gyökérműködését megbénító kártevő Pancsova város határában jelentkezett először 1875-ben, a védekezés elégtelensége miatt azonban az ország más területeire is átterjedt, s a 80-as évek végén már a szőlőterület csökkenésében is kifejezésre jutó pusztításokat okozott. A védekezés formái, az elárasztás, a szőlőtövek kiirtása, nem jelentettek elégséges védelmet és nem is voltak mindenütt alkalmazhatók, a legjobb védekezés, a szénkénegezés, pedig csak igen lassan terjedt.

A nagy történeti hagyományokra visszatekintő szőlőtermelés területi megoszlásában már a század elején jelentős változások kezdődtek. Már Schams Ferenc, a század első felének legnagyobb szőlésze is tapasztalta a korábban csak dombvidéken honos szőlő „irtóztató terjedését” a sík vidéken. Ez a folyamat a 70-es–80-as években, a filoxéra pusztítása előtt is tovább folytatódott, s a 80-as évek első felében a szőlőterületnek már több mint 40%-a volt az Alföldön. A hagyományos borvidékek – a szerémi, a tokajhegyaljai, a soproni, a balatonmelléki, az érmelléki, a pécsi, az Arad megyei, a Küküllő-vidéki stb. – a tömegtermelésben egyre kisebb szerepet játszottak.

A szőlő síkvidéki terjedése mellett a század második felében tapasztalni lehetett a szőlőművelés technikájának lassú átalakulását is. Egyik jele az átalakulásnak a soros ültetés és a karózás általánossá válása. A korábban általános szaporítási módok – a döntés, a bújtás – miatt a szőlőt ritkán ültették sorba, s ez a talajművelést lassította. A nagy szőlőtermelő országokhoz képest alacsony hozamokban a hagyományos metszésformákhoz való ragaszkodás is szerepet játszott, a gyengébb talajművelés és trágyázás mellett. A korábban általános kopasz fejmetszés mellett (Szerémség, Eger, Hegyalja) terjedően volt a csapos fejmetszés, bár a hagyományokhoz ragaszkodók a bor minőségét féltették a hosszú csapos metszéstől, amely megnövelte a hozamokat.

A 60-as években nagy propagandája volt az ún. Hoibrenk-módszernek, amely tulajdonképpen a szálvesszőzés egyik formája volt. A karikára kiképzett szálvessző különösen Erdélyben és Kelet-Magyarország nem hagyományos szőlővidékein már a század elején is elterjedt. A szaporításban még döntő szerepe volt a homlításnak, az elöregedett tőkék megújításában pedig a döntésnek, csak Pécs környékén terjedt el az Entz Ferenc által másutt is ajánlott zöldoltásos szaporítás, amelynél a vesszőbe és nem a tőkébe oltottak.

A filoxéra és a 80-as években fellépő gombabetegség, a peronoszpóra, nemcsak a szőlőterület megoszlását rendezték át, hanem a művelés technikáját is átalakították. A filoxéra az immunis talajokon levő – tehát az alföldi homoki – szőlőket megkímélte. Minden korábbi méretet felülmúló telepítés kezdődött a filoxéra pusztítása után a homokon, s az alföldi szőlők a terület nagyobbik felét foglalták el. A nem immunis talajokon a szőlőt részben amerikai fajtákkal, nagyrészt azonban amerikai vagy vadalanyba ojtott hazai vesszőkkel telepítették újra. A filoxéraveszély is felszámolta a szaporítás hagyományos formáit, s egyre nagyobb szerepet juttatott a vad vesszőbe történő ojtásnak. A peronoszpóra elleni védekezés a permetezéssel szélesítette ki a szőlőmunkák körét.

A szőlőművelő eszközök fejlődésében nincs előrehaladás, a gépi technika a szőlőművelést csaknem teljesen érintetlenül hagyta. A mustnyerés legfőbb technikai eszköze még 1895-ben is a fából készült „bálványos" sajtó volt. Az eszközleltár szerint az összes borsajtolóknak csak 8,5%-a volt vasból készült, többnyire középorsós prés. A borkészítésben is csak Pasteur felfedezésének hatását lehet érezni. A pasztőrözésnek nevezett eljárás javította a borok szállíthatóságát és hosszabb ideig eltarthatóvá tette azokat.

A filoxéra pusztításainak társadalmi veszélyessége különösen azokon a szőlővidékeken volt nagy, amelyek lakosságának megélhetését a szőlő biztosította.

A gyümölcs- és zöldségfogyasztás növekedése miatt a 80-as években a közvélemény figyelme is jobban a gyümölcs- és zöldségtermelés felé fordult. A hagyományos gyümölcs Magyarországon a szilva, a gyümölcstermelés fő területe pedig Erdély volt. Kisebb gyümölcstermelő körzetek alakultak ki a Dunántúlon Sopron megyében, a Balaton mellett, Somogyban és Baranyában, a Tiszántúlon Arad és Bihar megyében, a Szamos mellett és a Tiszaháton, az Északi-Felvidéken Nyitrában és Pozsonyban, valamint Abaúj, Sáros és Szepes megyékben.

A gyümölcstermelés és a gyümölcsfaállomány megoszlásában bizonyos változást eredményezett a fajtakörzetek kezdődő kialakulása. Ezek között egyik legjelentősebb a Kecskemét-vidéki kajszibarack-termelés. A *Falusi Gazda* már 1874-ben azt állapította meg, hogy almánk nem vetekedhet Bozen és Merán almájával, az őszibarack kétségessé teheti a jövedelmet, a szilva pedig csak a mélyen fekvő völgyekben díszlik szépen, „de a sárga barackfa Alföldünk kiváltságos megbecsülhetetlen kincse”.[10] A homoki szőlőtermelés kiszélesítésével a „homok hősei” új gyümölcskultúrát teremtettek. A küzdelem eredményeit az 1895. évi gyümölcsfa-összeírás is mutatja. A szilva és alma vezető szerepét országosan egyetlen gyümölcs sem veszélyeztette, de Kecskeméten már a kajszibarack a vezető gyümölcs, s a Pest megyei összes faállomány 40%-a Kecskemét határában volt. Míg országosan a kajsziállomány alig haladta meg a 3%-ot, Kecskeméten a 30-at is csaknem elérte. A hegyvidéki gyümölcsösök a talaj hasznosításának gyakran egyedül lehetséges formáit jelentették, de ritkán haladták meg az önellátás kereteit. Magyarország olykor még a jó termésű években is gyümölcsbehozatalra szorult. Azt azonban a kortársak is megállapították, hogy az új körzetekben, Kecskeméten, Nagykőrösön, Nagymaroson a gyümölcsöt iparszerűleg s kereskedelmi célzattal termelték.

A saját fogyasztásra termelő zöldséges kertek mellett hasonló tájkörzetek alakulásának lehetünk szemtanúi a zöldségtermelésben is. A szegedi és kalocsai-fajszi paprikakörzet, a makói és apátfalvi hagymatermelő, az óbudai paradicsomtermelő terület kialakulása ennek legékesebb bizonyítéka. A 80-as években kezdődik Budapest és néhány nagyobb vidéki város (Pozsony, Kolozsvár, Kassa, Temesvár) zöldövezetének kiépülése is, nemegyszer bolgár kertészek közreműködésével.

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS FEJLŐDÉSÉNEK MÉRLEGE

A mezőgazdasági termelés feltételeinek, struktúrájának áttekintése után pozitív és negatív vonásaival együtt mérlegre kell tennünk azt a fejlődést, amit a magyar mezőgazdaság 1867 és 1890 között megtett. A számszerű vizsgálatokat megkönnyíti a mezőgazdaság pénzre átszámított évi termelésének, azaz a nyers hozadéknak a vizsgálata, mert ez a növekedés mértékének kifejezése mellett az ágazatok egymáshoz való viszonyát is megmutatja. (Nem alkalmas viszont annak bemutatására, hogy a mezőgazdaság mennyivel járult hozzá az évi nemzeti jövedelemhez, mivel a két fő termelési ág: a növénytermelés és állattenyésztés olyan javakat is termelt – takarmány, trágya stb. –, amely a másik területen hasznosult.)

---

[10] *Falusi Gazda,* 1874. 158.

Az évi termés értéke két évtized alatt 1,28 milliárd forintról 1,91 milliárd forintra, 48,2%-kal nőtt a bázisév, 1870 átlagos áraival számolva. A növekedés magas arányát konstatálva arra is fel kell figyelnünk, hogy az egyes termelési ágak részesedésében is eltolódások mentek végbe 1870 és 1890 között. Az évi nyers hozadéknak 1870-ben 56,74%-a származott a szántóföldi növénytermelésből, 35,58%-a az állattenyésztésből és 7,67%-a a szőlő- és gyümölcstermelésből; 1890-ben (illetve az állattenyésztés esetében 1884-ben) a részesedés a fenti sorrendben 69,88%, 25,32%, illetve 4,80%.

Az arányok eltolódása is utal rá, hogy a szántóföldi növénytermelésben sokkal gyorsabb volt a növekedés, mint (1884-ig) az állattenyésztésben, illetve a csökkenő szőlő- és gyümölcstermelésben. Korábbi következtetéseink helyességét igazolják a növénytermelésen belüli arányok is. Igen gyorsan nőtt a nyers hozadék a gabona (82,9%) és a kapásnövények termelésében (116,3%), lényegesen lassabban a füves takarmányok esetében. Abban, hogy a kapások aránya nőtt a leggyorsabban, az alacsony szintről indulás is szerepet játszott, de azt is észre kell vennünk, hogy a gabonafélék és a kapások közötti ütemkülönbség a lassú intenziválódást is kifejezi. A 80-as években azonban az intenziválódás jeleit még elfedik az extenzív növekedés párhuzamos jelenségei, s csak akkor válnak láthatóvá, amikor az extenzív fejlődés 1890 után, lehetőségeit kimerítve, szükségszerűen lelassul.

A szántóföldi növénytermelés két ágának versenyfutását sem a szálastakarmány-termelés, sem az állattenyésztés – az előbbitől nyilván nem függetlenül – nem tudta követni. A javuló réti széna hozamok és a szántóföldi szálastakarmányok vetésterületének és hozamainak jelentős növekedése ellenére sem tudott a szénatermelés az átlagosnál gyorsabban nőni. Még kisebb az előrelépés az állattenyésztésben, bár azt is figyelembe kell venni, hogy a számítások is több bizonytalansági tényezőt is tartalmaznak. A szőlő és gyümölcsfélék hozadékának csökkenésében a filoxéra pusztítása miatt előállott helyzet tükröződik.

A magyarországi mezőgazdasági termelés viszonylag gyors növekedését még jobban kiemeli az a tény, hogy a sokkal fejlettebb mezőgazdasággal rendelkező európai államokban a válság időszakában stagnált, vagy alig növekedett a mezőgazdasági termelés. Szó sincs természetesen arról, hogy a magyar mezőgazdaság jobb helyzetbe került volna a nyugat-európainál, hiszen a fejlődésbeli különbségek óriásiak voltak az új mezőgazdaságot már korábban megteremtett országok javára. Még arról sem beszélhetünk, hogy a magyarországi viszonylag gyors növekedés magában hordozhatta volna a felzárkózás lehetőségét, mert a növekedés „ára" a termelési struktúra további torzulása volt. Nyugat-Európában a válsággal egybe esett a termelési szerkezet átformálódása, amely akkor teremtette meg a gyorsabb előrehaladás lehetőségét, amikor a magyar mezőgazdaság extenzív tényezők által is támogatott kezdeti lendülete megtört. Nem szabad, hogy elkápráztasson bennünket a tőkés mezőgazdaság fejlődésének kezdeti lendülete, mert a növekedés ellenére a hagyományos termelési szerkezet konzerválódott. Azt is látnunk kell, hogy a „porosz utas" agrárfejlődésnek megfelelő üzemi struktúra, amelyben az alacsony technikai szinten önellátásra termelő szegény- és kisparaszti gazdaságok a termelésnek nem elhanyagolható szektorát jelentették, a növekedésnek abban a szakaszában, amikor az előrelépés már döntően a pótlólagos befektetésektől függött, nem sok reménnyel kecsegtetett. Nem lehet tehát a mezőgazdasági termelés alakulását a feudális maradványokkal terhes társadalmi viszonyoktól függetlenül szemlélnünk.

3. AGRÁRPOLITIKA ÉS AGRÁRTÁRSADALOM

AGRÁRPOLITIKA

Az 1853-as úrbéri pátens által meg nem szüntetett feudális maradványoknak óhatatlanul szükségessé váló eltakarítása a kiegyezést megteremtő honatyákra várt.

E maradványok közül időrendben is első helyen említendő a széles rétegeket érintő szőlődézsma-megváltás. A jobbágyi használatban levő, de nem úrbéres jellegű földek hovatartozását illetően az 1848-as törvényhozás abból az alapállásból indult ki, hogy minden nem bizonyítottan allodiális föld úrbéresnek minősítendő. Az 1848 szeptemberében hozott intézkedések a szőlődézsma eltörléséről ennek az alapelvnek jegyében születtek. A győztes ellenforradalom azonban ellenkező alapokon szabályozta a jobbágyfelszabadítás végrehajtását, így a szőlődézsmát visszaállították, s az úrbéri pátens csak azt engedélyezte, hogy azok a szőlőbirtokosok, akik nem ideiglenes vagy zálogszerződés alapján használták szőlőiket, saját erejükből megválthatják magukat.

A megváltás ügyét véglegesen rendező 1868:XXIX. törvénycikk a pátens alapelvén nem változtatott, de kötelezővé tette a megváltást, s „országos közvetítést" rendelt el a dézsmakötelezettek által fizetendő váltságtőke törlesztésére, amelyet az évi szolgáltatások értékének hússzorosában állapított meg. Ezt a közvetítést a „jelzálogos váltsági kötvények" jelentették. A váltságtőke-tartozást jelzálog formájában betáblázták a törvény után a dézsmaköteles tulajdonába kerülő szőlőre, s a tulajdonos adó formájában az „ország pénztárába" fizette a váltságtőke évi 5%-os kamatát a 1/2%-os kezelési költséget és a 2 1/2%-os tőketörlesztést.Ezzel az évi 8%-os törlesztéssel 22 év alatt szűnt meg a megváltakozók tartozása. A volt dézsmabirtokosok a váltságtőke összegét az 5%-kal kamatozó váltsági kötvényekben kapták meg.

A szőlődézsma megváltása nem az egyedüli feudális maradvány volt, amit a tőkés fejlődés érdekében a kiegyezés után kellett rendezni. Az 1871:LIII. törvénycikk az úrbéri pátenstől eltérően megszüntette mindazon haszonvételeket (pálinkafőzés, korcsma-, bolt- és mészárszékállítási jog, a tégla- és mészégetéssel kapcsolatos földesúri jogok), amelyek a nemesi tulajdonnak mintegy kiegészítői voltak. Ugyancsak eltörölte a törvény az úrbéres birtokok feldarabolásával kapcsolatos még fennálló akadályozó rendszabályokat.

Meggyorsította a törvény a még le nem zárt úrbéri peres eljárásokat és birtokrendezéseket, amikor kimondotta, hogy a volt földesúr a törvény hatálybalépésétől számított egy év alatt köteles a legelő, nádas és erdő elkülönítése iránti pert megindítani. A 70-es évek elején a birtokrendezési eljárások meggyorsulása s a tagosítások előrehaladása elhárította az akadályokat a modern gazdálkodás útjából.

A még vitás úrbéri ügyek rendezése sorában szót kell ejtenünk az 1868: XXXIII. törvénycikkről, amely a jobbágyfelszabadítás előtt önerejükből megváltakozott jobbágyok és jobbágyközösségek úrbéri kárpótlásának ügyét szabályozta. A törvény szerint – miután a többi jobbágy állami kárpótlással szabadult fel – azok, akik az 1840. évi törvény alapján önerejükből szabadultak fel, szintén jogosultak arra a kármentesítésre, ami a jobbágyföldjeiket vesztett földesurakat egyébként megillette. A törvény igen nagy terhet vett le a váltságtőkét és annak óriásira duzzadt kamatait sok helyen még fizető megváltakozott helységek válláról, de a legtöbb esetben nem nyújtott teljes kárpótlást, mert az örökváltsági szerződések a megváltási díjat tekintve nem igazodtak a jobbágyfelszabadításkor államilag megszabott kármentesítési összegekhez. Nem rendeződött a kárpótlás kérdése abban a néhány helységben, amely már 1840 előtt megváltakozott (Nyíregyháza, Csáktornya, Sárospatak, Szentes, Szepes megyei falvak stb.). A törvény hatálya ezekre nem terjedt ki, és e városok és falvak sokszor még a század végén is nyögték az olyan földekért fizetett váltság kamatait, amelyeket volt jobbágytársaik állami kárpótlással szereztek meg. Elutasította a törvényhozás a Jászkun-kerület lakóinak igényét is, akik úrbéres örökváltságnak tekintve a 18. századi redemptiót, a megváltakozás tőkéjét és kamatait az állammal szerették volna megfizettetni.

Nemcsak a korán megváltakozottakra és a jászkunokra nézve intéződtek kedvezőtlenül a dolgok az úrbéres viszonyok végleges rendezésekor, a hetvenes évek elején, hanem az ún. telepítvényesek számára is. Az 1873:XXII. törvénycikk a határozott időre szerződött telepítvényesek, kontraktualisták számára csak a belső telek megváltását tette lehetővé, s csak azok számára biztosította a külső birtokok tulajdonként való megszerzését, akik határozatlan időre szerződtek vagy szerződésük 1848. január 1-ével lejárt s azóta nem hosszabbították meg. A telepítvényesek ügyének ilyetén rendezésében a nagybirtok munkaerőigénye is szerepet játszott. Az elvesztett robotos jobbágykezek pótlására előnyösebb volt a külső birtokkal rendelkező s ezáltal munkaerejét áruba bocsátani nem tudó telepítvényest bérmunkássá, mint kistulajdonossá tenni.

A nagybirtok munkaerőigényének szempontjai miatt tartották fenn megoldatlanul a 90-es évekig a majorsági zsellérviszonyt is. Az 1896:XXV. törvénycikk a majorsági zsellérek esetében is lehetőséget teremtett telkük és földjük megváltására az évi szolgáltatások értékének hússzorosára rúgó tőkével. Az úrbéres zselléréktől eltérően azonban a majorságiaknak nem járt földjük után sem legelő, sem erdő, s kihasítandó külsőségeik nem bonthatták meg volt földesuruk tagosított birtokának gazdasági egységét. A nagybirtok munkaerőigénye vezetett az éves, de legalább egyhónapos szerződésű mezőgazdasági munkások, a cselédek, jogviszonyainak szabályozásához is. Az 1878:XIII. törvénycikk a gazda és cseléd viszony meghatározásának patriarchális formáival valójában szorosabbra fűzte a cselédek függő viszonyát, mivel a cseléd számára a felmondás lehetőségét tulajdonképpen csak arra az esetre tartotta fenn, ha a gazda nem fizetné meg járandóságát. Hatóságilag is kényszeríteni lehetett viszont gazdájához való visszatérésre azt a cselédet, aki a törvénybe foglalt okok nélkül hagyta el munkaadóját.

A 70-es évek elején hozott agrárpolitikai intézkedések – a majorsági zsellérek ügyét kivéve – véglegesen lezárták a hajdani jobbágy–földesúri viszonyból megmaradt problémákat.

A dualizmus későbbi évtizedeiben azonban a hivatalos agrárpolitika is egyre inkább azoknak a befolyása alá került, akik a 48-as átalakulást és a „túl szabadelvű" agrárpolitikai intézkedéseket okolták a mezőgazdaság tőkés fejlődésében mutatkozó nehézségekért.

A 70-es évek végén, a székesfehérvári gazdakongresszuson zászlót bontó agrárius mozgalom, amely egyébként a mezőgazdasági nagyüzemek birtokosainak érdekvédelmét tekintette legfőbb feladatának a tőkés konkurrenciaharcban, szakított a liberális birtokpolitikai elvekkel, s az államhatalmat is szerette volna a saját céljainak megnyerni. A birtokos osztály védelme ürügyén indított támadásait az ingatlan tőkén felülkerekedő „ingó tőke" és tulajdonosai, az ipari, kereskedő és banktőkések ellen, antiliberális eszmék propagálásával támasztotta alá.

A banktőke „karmaiba" kerülő kisbirtok esetében azonban a védelem csak jelszó volt. A nagybirtokos osztály viszont egyre többet tett annak érdekében, hogy birtokait az elaprózódástól, a széthullástól megmentse. Erre legalkalmasabb módnak a hitbizományok alapítása látszott. A hitbizományi törvény még a 18. században született, de a feudális viszonyok között olyannyira nem volt szükség rá, hogy 1848-ig alig néhány hitbizomány alakult. Amikor az 1869-ben hozott rendelet kiszélesítette a hitbizományi rendszert, egyre-másra születtek a szabad birtokforgalomból kivett hitbizományok. Területük 1869 és 1893 között 563 ezer holdról 2348 ezer holdra növekedett, azaz megnégyszereződött. A hitbizományok, a kötött birtok többi formáival, a községi, állami, egyházi, közbirtokossági földekkel együtt – amelyek az ország egész területének egyharmadát jelentették – korlátozták a szabad birtokforgalmat, s ezáltal lehetetlenné tették, hogy a kereslet és kínálat szabályozó szerepe a földbirtok teljes területén érvényesüljön. A földre éhes parasztság e területeket nem vásárolhatta meg.

Az agrárius politikában sok szó esett a kis- és nagybirtokos közös érdekéről. A hivatalos statisztika is két alapvető csoportra osztotta a mezőgazdaságból élőket: birtokosokra és birtoktalanokra. Valójában azonban a százezer holdak birtokosa és a néhány holdas paraszt között széles szakadék tátongott, amelyet a személyes szabadság, a törvény előtti egyenlőség és a polgári átalakulás más – egyébként nagy előrelépést jelentő – vívmányai nem tudtak betemetni.

AZ AGRÁRTÁRSADALOM FEJLŐDÉSÉNEK ÚTJA

A korábbi évszázadok fejlődésétől is meghatározottan a jobbágyfelszabadítás után a magyar agrártársadalmat a feudális birtokmegoszlás átmentése és megcsontosodása jellemezte. 1869-ben a földterületnek csaknem 57%-án voltak 100 holdnál terjedelmesebb birtokok, s arányuk a dualizmus fél évszázada alatt alig néhány százalékkal csökkent. Míg az agrártermelés egészére a nagyszámú agrárproletariátus súlya hatott nyomasztóan, a birtokos parasztságot a nagybirtok korlátozta.

A feudális birtokmegoszlás átmentése a feudális tudat sokféle elemének átörökítésével járt együtt. A birtokosokra és proletárokra hasadt, bomló parasztságban – bár a gazdaöntudat sok keserűség forrása volt a napszámosok és a cselédek között – még sokáig élt az évszázados függés által megteremtett közös paraszti tudat is. Az „urak" világába még a gazdagodó, esetleg több száz holdas birtokot szerző volt jobbágyok is nehezen tudtak betörni, a kiegyenlítődés az azonos nagyságú birtokon gazdálkodó volt nemes, paraszt és tőkés bérlő között nagyon nehezen haladt előre. Pedig a jobbágyfelszabadítás után a parasztság fogalomköre sajátos módon kiszélesült, azok a földműveléssel foglalkozó rétegek (kisnemesek, hajdúk, jászkunok, határőrök stb.) is belekerültek, akik 1848 előtt nem éltek feudális függésben. A jogi különbségek megszüntetése azonban nem jelentette a szemléleti azonosulást.

Könnyebben illeszkedett az új társadalom struktúrájához a még mindig hierarchikusan felépített agrártársadalom legfelsőbb rétege, a magyar nagybirtokos osztály. Számuk nem volt nagy, az 1000 holdnál nagyobb földdel rendelkezők száma ezres, a 10 ezer holdas latifundiumok urainak száma pedig százas nagyságrenddel mérhető volt, szemben a milliós birtokos parasztsággal. Társadalmi súlyukat, politikai hatalmukat azonban a századfordulóig csaknem csorbítatlanul megőrizték.

A 200–1000 holdas birtokosok – számuk a század végén mintegy 7 ezer volt –, a „történelmi középosztály" tagjai között akadtak feltörekvő vállalkozók, nagy karriert befutó politikusok, kiváló tudósok és értelmiségiek, s helyenként életképes üzemeket kialakító gazdák is, mégis a modern tőkés gazdálkodásra való átállás ezeknek okozott a legtöbb problémát. Munkaerővel a legrosszabbul voltak ellátva, az önkezelésű gazdaságvitelhez rendszerint nem rendelkeztek elég szakismerettel, tőkével és felszereléssel, a nagybérlők számára üzemük terjedelme nem volt elég, a kisparaszti bérletektől meg ők maguk viszolyogtak. Talajt vesztett tagjaik közül nemcsak a tehetségesek igyekeztek a bürokratikus államapparátus hivatali szobáiban „úri" mivoltukat megőrizni.

A közép- és nagybirtokos osztály társadalmi súlyát nemcsak az agrárnépességben, hanem az egész magyar társadalom szerkezetében megőrizte. Jól mutatják ezt a legtöbb adót fizetőkről készült ún. virilista jegyzékek, amelyek nemcsak a mezőgazdasági jellegű törvényhatóságok, de az ipariak és a városok egy részében is a legnagyobbnak mutatják a földbirtokosok és bérlők arányát.

Az életmód szerint még többé-kevésbé egységes parasztság külön világ maradt, de osztályviszonyait tekintve nem volt egységes. Nemcsak a birtokosok és birtoktalanok között húzódott széles szakadék, de a birtokosok között a földdel és a többi termelőeszközzel való ellátottság mértéke is osztályszerű tagozódást teremtett.

A 70-es–90-es évek gazdag parsztsága, bár 50–100–200 holdas birtokai révén leginkább bekapcsolódhatott a tőkés árutermelésbe, még nem egyértelműen vállalkozó, „falusi burzsoáziává" alakuló réteg. A paraszti életmódból kitörni nem nagyon óhajtott, nem is volt rá sok lehetősége, így gazdálkodásában a hagyományos elemek domináltak. Földbirtokának terjedelme lehetőséget teremtett a paraszti szintű jólét fenntartására. A hatalom falun a gazdag parasztok szűk csoportja kezében volt, s éltek is vele; jövedelmeik fokozását nem feltétlenül a pótlólagos befektetések révén, hanem rendszeresen foglalkoztatott alkalmazottaik, cselédjeik, napszámosaik munkaerejének kíméletlen kizsarolásával akarták elérni.

Vállalkozóbb szelleműnek tűnik a gazdag parasztság alsó vagy a középparasztság felső rétegét jelentő 30–50 holdas birtokosok csoportja, akiknek megélhetési gondjaik még nincsenek, s így felfelé törekvésüket a gazdálkodás szintjén a család eltartásának gondjai nem keresztezik. Különösen a Dunántúlon szembeötlő e réteg aktivitása, fogékonysága és hajlandósága az új bevezetésére. E jelenségek is óvatosságra intenek abban a kérdésben, hogy a földbirtok terjedelmét a paraszti differenciálódás vizsgálatában az egyedüli mércének tekintsük. Egy jól felszerelt 30–50 holdas gazdaság a piacok szomszédságában sokkal inkább folytathatott tőkés árutermelést, mint egy 100 holdas gyengén felszerelt üzem, a piacoktól távol.

Lehetnek árutermelő gazdaságok az igazi középparasztok, sőt a törpebirtokosok birtokában is, közöttük azonban a vállalkozói kedvet többnyire a megélhetési gondok ölik ki. Gazdaságuk vagy gyengén, vagy a birtok terjedelméhez képest túlságosan is bőven felszerelt s ez rontja munkájuk, igaerejük hatékonyságát. Életszínvonaluk alakulása a jó és rossz termések függvénye, tartalékaik nincsenek, egy rossz esztendő után felvett bankkölcsön a család megélhetéséhez szükséges. Ha jó termés van, a megélhetésen túl megmaradó jövedelmet nem modernizálásra, hanem egy-egy újabb parcella megvásárlására fordítják, így akarnak a „veszélyes zónából" kikerülni.

A 2–3 holdas nyomorparcellán tengődők már nem birtokosok a szó gazdasági értelmében, hiszen önálló gazdálkodásra majdnem teljesen képtelenek, „birtokuknak" megélhetésük biztosításában nem sokkal van több szerepe, mint a napszámosok „részes" művelésbe kapott parcelláinak. Kétségtelen, hogy a jobbágyfelszabadítás végrehajtása ezt a réteget duzzasztotta fel a legjobban. Azoknak a zselléreknek az utódai ők, akik házzal, belsőséggel s egy-két holdnyi külsőséggel már a felszabadítás előtt is rendelkeztek, s a kiosztott legelők gyors feltörésével igyekeztek „gazdaságukat" szélesíteni.

Köztük és a falu hierarchiájának csúcsán álló gazdag parasztok között még a 70-es években is igen erős ellentét feszült, főleg azokban az alföldi helységekben, ahol a tekintélyes nagyságú közföldek – rendszerint legelők – felosztását szerették volna elérni, de ezt a falu vezetői megakadályozták. A törpebirtokosok legnagyobb része már alig különbözött a mezőgazdasági bérmunkástól, mégis közöttük is sokféle felfelé törekvő, vállalkozó típusú birtokos is akadt. Mindenekelőtt a városok fogyasztópiacának előnyeit kihasználó gyümölcs- és zöldségkertészek, szőlőtermelők, az ipari növények termelésével próbálkozó, gyakran saját földdel nem is rendelkező dohányosok, akiknek munkája az átlagosnál nagyobb szakértelmet kívánt. E speciális rétegeknek nagy szerepük volt az intenzív kultúrák elterjesztésében.

A birtokosság felfelé egyre szűkülő piramisához a széles talapzatot a birtoktalanok tömegei biztosították.

Az agrárproletár állapotnak is megvan a maga hierarchiája a szakértelmet kívánó, szinte már a városi proletár öntudatával rendelkező kubikostól a „köpködők'', a munkaerőpiacok munkára váró alkalmi napszámosáig. A legnagyobb gond a megélhetés. Az egész évi kenyeret ráadásul igen rövid idő alatt, megfeszített munkával kell megkeresni, hogy aztán a téli hónapokban csak irigykedve nézzék az uradalmak cselédnépét, akiknek legalább egész évi munkájuk biztosítva van. A cselédéletmód mégsem túlságosan vonzó, mivel az egykori jobbágyi függés emlékeit idézi.

Az agrártársadalom belső hierarchiája tájegységek szerint is jelentős eltéréseket mutatott. Az északi és északkeleti hegyvidék szűk határú falvaiban általában gyenge a gazdag parasztság, már csak amiatt is, mert a gazdagparaszti szinthez itt jóval több földre lett volna szükség, mint a termékenyebb sík vidéken. Ugyanakkor a hajdani úrbérrendezés eredményeként a jobbágytelek e falvakban lényegesen kisebb terjedelmű volt, mint az Alföldön. Az egésztelkes jobbágy ősök is csak az alföldi középparasztok szintjén voltak földdel ellátva, utódaik a birtokaprózódás kérlelhetetlen törvényei folytán még mélyebbre süllyedtek. Nagy létszámú volt viszont a középbirtokosság, amely a gyenge földeken még a legnagyobb befektetésekkel is nehezen állta volna a versenyt a dunántúli vagy alföldi birtokosokkal.

Az Alföld nagy parasztvárosaiból és falvaiból viszont éppen ez a nemesi eredetű középréteg hiányzik, helyét az egykori szabad helységeknek korábban az intelligenciába felszívódott tagjai veszik át. Ügyvédként, orvosként, gazdatisztként szereznek több száz holdas birtokokat. Melléjük ugyancsak e vidéken, de a Dunántúlon is felnő a feudális kor igazi falusi burzsoáziája, a korcsmárosok, a regálebérlők, a gabona- és marhakereskedők földhöz visszatérő rétege, akik a zsidó bérlőkkel együtt, a földbérletből gazdagodnak meg s gyakran tulajdonként is terjedelmes birtokokat szereznek.

A vázolt hierarchia szerint elhelyezkedő, az ország lakosságának még 1890-ben is mintegy kétharmadát alkotó tízmilliós tömeg belső társadalmi mozgását a rendelkezésre álló adatok alapján nagyon nehéz megrajzolni. Tulajdonképpen a mezőgazdaságból élők számának meghatározásánál is – mint a korábbiakban láttuk – sokszor becslésekre vagyunk utalva. Még ingoványosabb területre tévedünk, ha a birtokosok körében lezajló változásokat akarjuk nyomon követni.

A legnagyobb létszámú tömeget, az agrárproletariátust vizsgálva bizonyos belső változások mégis megállapíthatók. Csaknem bizonyosra vehető, hogy a birtokosok közé törekvő egykori zsellérek második, s a 90-es évekre már kialakuló harmadik generációjából igen soknak nem sikerült a megkapaszkodás, s visszazuhant az agrárproletárok tömegébe. A földtelenek számának felduzzadása mégis csak a 90-es évekre válik igazán nyomasztóvá, mert a nagy közmunkák lezáródása után a sok százezres kubikos réteg zöme ekkor kénytelen ismét egész évben a mezőgazdaságban munkát keresni. A gépesítés bizonyos előrehaladása miatt éppen azok a vidékek igényelnek kevesebb munkaerőt, amelyek a legnagyobb termőterülettel rendelkezvén, a legtöbb munkást foglalkoztathatnák. Az ipar elszívó hatásának csekély érvényesülése így löki a feleslegessé váló tömegeket a „nyomor országútjaira", a kivándorlásba.

A birtokos parasztság tőkés fejlődésének legfontosabb eleme a polarizáció, a falusi burzsoázia és a proletariátus kialakulása elméletileg tisztázottnak tekinthető. A folyamat magyarországi jelentkezését mégis nehéz vizsgálni, mert az összefoglaló statisztikák erre kevés lehetőséget nyújtanak. Az azonban bizonyos, hogy a birtokos parasztot felülről a feudális eredetű nagybirtok, alulról már a jobbágyfelszabadításkor is nagy tömegű agrárproletariátus határolta be. A birtokos parasztság felbomlása során tehát nem kialakult, hanem megnövekedett az agrárproletariátus. Az 1870. évi népszámlálás adatai szerint 1 718 774 földbirtokossal és bérlővel szemben 2 698 800 gazdatiszt, éves szolga és napszámos foglalkozott föld- és erdőműveléssel, azaz az agrárnépességnek 61,1%-a már ekkor is bérmunkás, illetve alkalmazott volt. Arányuk két évtized alatt a családi kisegítőkkel együtt 68,3%-ra nőtt, de ez utóbbiak nélkül is 59% volt. A családi kisegítők egy része (feleségek, felnőtt gyermekek), akiket 1870-ben nem tudni milyen kategóriában írtak össze, kétségkívül nemcsak a családi gazdaságban dolgozott, hanem a kis- és törpebirtokosok esetében alkalomadtán bérmunkát is vállalt, így részben a bérmunkásokhoz is számítható. Ezek alapján legalább annyi megállapítható, hogy a mezőgazdasági bérmunkásréteg 1890-ben nem volt kisebb arányú a földművelők között, mint 1870-ben.

A népszámlálások – óvatosan használandó – tanúsága szerint 1870 és 1890 között a birtokosok és bérlők száma 105 ezerrel (6,2%-kal) csökkent. Ha hinni lehet a statisztikának, 20 év alatt ennyien hullottak ki a birtokos parasztok közül s kerültek az agrárproletárok tömegébe. Az adatok értékelésében azonban óvatosságra int, hogy a közel egykorú üzemstatisztikák a mezőgazdasági üzemek számának növekedéséről tanúskodnak. (1869 és 1895 között csaknem 300 ezerrel.) Üzem és birtokos nem azonos kategóriák, hiszen egy birtokosnak több mezőgazdasági üzeme is lehetett, de ez éppen a döntő többséget alkotó parasztbirtok esetében volt a legkevésbé valószínű. A nem parasztbirtokos lakosságnak pedig a vizsgált időszakban aligha volt annyi mezőgazdasági üzeme, hogy a változások tendenciáját ellentétesre fordította volna.

A feltételezett polarizáció vizsgálatára így, részben az adatok ellentmondásossága, részben a birtokaprózódás társadalmi mozgásokat elfedő volta miatt kevés lehetőség nyílik.

Az egy-egy helységre vonatkozó vizsgálatokból a változások három tendenciája mégis kielemezhető. A hagyományosan gazdálkodó, piactól elzárt vidékeken a birtokstruktúra csaknem változatlan marad, még a birtokaprózódásnak is kevés nyoma van. A másik tendencia a nagyarányú elaprózódással a parasztság általános szegényedését s egy részének az agrárproletariátusba süllyedését mutatja, anélkül, hogy az ellentétes póluson számottevő gazdag paraszt váltódna ki. Végül a harmadik tendencia a felbomlás klasszikus útját mutatja, egyik oldalon a kisszámú falusi burzsoáziával, a másikon növekvő számú proletariátussal.

E tendenciák sokoldalú elemzése, az agrárnépesség társadalmi fejlődésének részleteire is kiterjedő vizsgálata azonban még a jövő feladata.

IV. FEJEZET

A NÉPESEDÉS ÉS A TÁRSADALMI SZERKEZET VÁLTOZÁSAI

1. A NÉPESSÉG NÖVEKEDÉSE ÉS MOBILITÁSA

A DEMOGRÁFIAI ÁTALAKULÁS

A gazdasági növekedéssel szoros kölcsönhatásban fontos változások mentek végbe az ország lakosságának demográfiai magatartásában. Egyrészt meggyorsult a természetes szaporodás üteme, másrészt megnövekedett a földrajzi és társadalmi mobilitás, s ennek következtében jelentősen átalakult a népesség települési és foglalkozási struktúrája.

A 19. század második felében fokozatosan meggyorsult a népesség növekedési üteme. Az átlagos évi növekedési ütem 1787 és 1850 között 5,5 ezrelék volt, 1850 és 1857 között 6,2 ezrelék, 1857 és 1869 között pedig 9,4 ezrelék. Magyarország lakossága 1850-től 1866 végéig 11,6 millióról 13,3

46. táblázat

Magyarország lakosságának növekedése (1850–1890)
(Horvátország és Fiume nélkül)

Év	Polgári népesség	Növekedés	Növekedés %	Átlagos évi növekedés, ezrelék		
				Magyarország	Horvátország	Ausztria
1850*	11 554 377					
1857*	12 067 183	512 806	4,44	6,2	5,3	5,5
1857	12 124 304	–	–	–	–	–
1869	13 561 245	1 436 941	11,85	9,4	10,0	8,7
1880	13 728 662	167 377	1,23	1,1	2,7	7,6
1890	15 133 494	1 404 872	10,23	9,8	14,5	7,6
1850 – 1890		3 524 000	30,36	6,6	8,3	7,6

* Muraköz nélkül

millióra, 1871 végéig pedig 13,8 millióra növekedett. Ez a viszonylag gyors népességnövekedés azonban egyelőre még nem bizonyult tartósnak. 1869 és 1880 között a növekedés évi átlaga visszaesett 1,1 ezrelékre, s ez a minimális növekedés is lényegében az első két évre esett. 1880 után az átlagos növekedési ütem ismét elérte az évi 9,8 ezreléket, s most már tartósan meg is maradt ezen a viszonylag magas szinten, annak ellenére, hogy a kivándorlási veszteség jóval nagyobb volt, mint az előző évtizedekben.

A 46. táblázatból jól látható, hogy milyen nagy törést eredményezett a magyarországi népesség növekedésében az 1870-es évek elejének demográfiai katasztrófája. Ezért – bár a népesség növekedési üteme már az 1860-as években gyorsuló tendenciát mutatott – csak az 1880-as évektől beszélhetünk Magyarországon „demográfiai forradalomról", vagyis a hagyományos demográfiai modellről a modern ipari társadalmakra jellemző népesedési modellre való fokozatos és végérvényes átmenetről. Az 1880-as évek elejéig terjedő időszakra országos átlagban még a hagyományos demográfia uralma a jellemző – bár egyes vidékeken, főleg az ország nyugati megyéiben, már kezdetét vette az átmenet – s annak minden lényeges ismérvét megtalálhatjuk a népesedési viszonyokat leíró adatokban: az európai viszonylatban igen magas nyers születési és halálozási arányszámot, a halálozási arányszám erős ingadozását a magas átlagérték körül, valamint a periodikusan visszatérő demográfiai válságokat, egy vagy több éven át mutatkozó halálozási többlettel. 1851 és 1882 között 28 évre vonatkozóan vannak országos szintű adataink: ezek közül négy évben volt halálozási többlet (1854–55, 1872–73), a természetes szaporodás 6 évben nem érte el az 5 ezreléket, s csak 7 évben haladta meg a 10 ezreléket. Az egész időszak átlagában a nyers születési arányszám 42,9, a halálozási arányszám pedig 37,1 ezrelék volt, a természetes szaporodás évi átlaga – 5,8 ezrelék – tehát nem volt több, mint a század első felében. Az 1854–55-ös kolerának 170 ezer, az 1866–67-esnek 70 ezer halálos áldozata volt a – valószínűleg nem teljes – hivatalos kimutatások szerint. Az utolsó „középkori típusú" demográfiai katasztrófa 1872 és 1874 között sújtotta az országot: az utolsó nagy kolerajárványt – amelynek hivatalosan 189 ezer halálos áldozata volt, a valóságban azonban ennél jóval több – több éven át tartó rossz termés és egyes vidékeken éhínség kísérte. A halálozási arány 1873-ban elérte a 65 ezreléket, s ebben az évben a halálozási többlet meghaladta a 300 ezret. 1872–74-ben a halálozások száma félmillióval több volt, mint az évtized „normális" éveinek átlaga: végeredményben ennyi áldozatot követelt az utolsó hagyományos típusú demográfiai válság. Az ország lakossága csak az 1870-es évek végére érte el ismét az 1871-es létszámot, de a keleti és delkeleti országrészek csak a 80-as évek végére heverték ki a katasztrófa következményeit. 1869 és 1880 között az ország 63 vármegyéje közül 15-ből jelentettek több halálesetet, mint születést (valamennyi az ország keleti felében). Az 1880-as népszámlálás 34 megyében (valamennyi északon és keleten) talált kevesebb lakost, mint az 1869. évi összeírás. 1880 és 1890

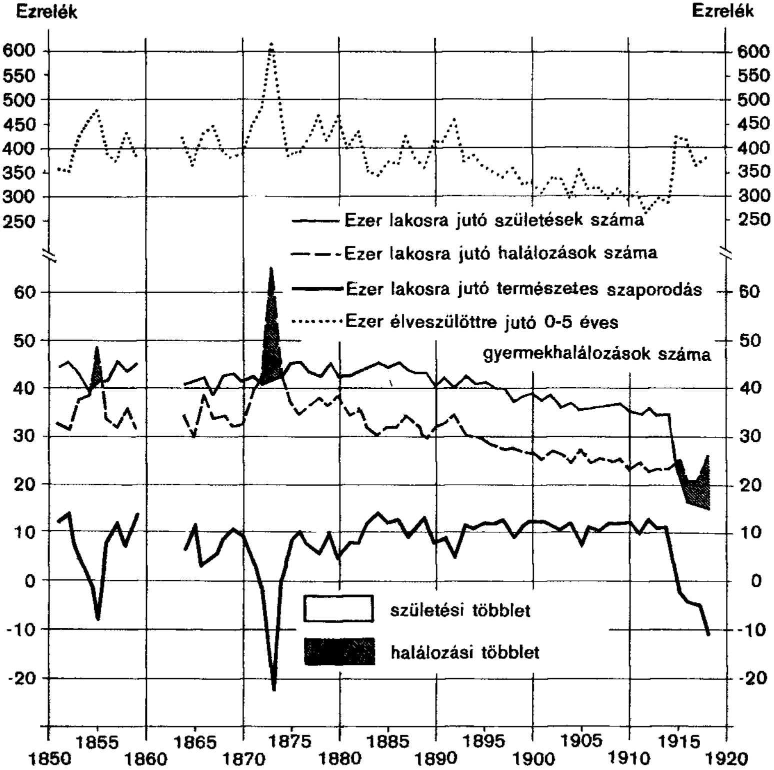

12. ábra
A népesedés fontosabb mutatóinak alakulása Magyarországon
(1851–1918)

között viszont már egyetlen megyében sem volt halálozási többlet, s csak két megyében csökkent a népesség (Szepesben és Mosonban), mindkettőben a nagyarányú elvándorlás miatt. A természetes szaporodás korszakunkban különösen gyors ütemű volt az alföldi megyékben (Csongrád, Csanád, Bekés, Szolnok, Heves, Hajdú, Pest), a Dunántúlon Fejérben és Sopronban, északkeleten pedig Máramarosban. A természetes szaporodás üteme mélyen az országos átlag alatt maradt Baranyában, Hontban, Krassó-Szörényben és egész Erdélyben.

1874 után egészen az első világháborúig nem volt többé halálozási többlet, sőt 5 ezrelék alatt is mindössze két esztendőben (1878, 1880) maradt a természetes szaporodás értéke. A tömegpusztító járványok és éhínségek legyőzése – 1873 után már nem volt nagyobb kolerajárvány, s az 1880-as évek végére a kötelező újraoltás bevezetése révén a himlőt is sikerült visszaszorítani – már a demográfiai átalakulás első szakaszát jelentette. Ezt hamarosan, szinte összetorlódva követték a többi szakaszok is: a nyers születési arányszám átmenetileg valamit emelkedett (44–45 ezrelékre), s az 1880-as években kezdetét vette a halálozási arányszám tartós és fokozatos csökkenése. A demográfiai olló hirtelen szétnyílt: 1883 és 1914 között a természetes szaporodás évi átlaga 11,3 ezrelék volt, s a 32 évből csak 6 esetben maradt 10 ezrelék alatt, de a 13 ezreléket is csak 3 évben haladta meg. Ez a körülmény arra mutat, hogy a demográfiai átalakulás Magyarországon az európai országok többségétől eltérő, sajátos – de korántsem egyedi – formák közt ment végbe. Az átalakulás országos méretekben viszonylag későn – a nyugat-európai országokhoz képest csaknem egyévszázados késéssel – indult, de különböző szakaszai, amelyek Nyugat-Európában több évtizedre elhúzódva követték egymást, nálunk igen rövid időszakra zsúfolódtak össze, sőt szinte egyidejűleg jelentkeztek. A demográfiai olló az 1880-as évek elején szétnyílt, de nyílása ezután nem szélesedett tovább, hanem mindvégig közepes mértékű maradt. A demográfiai átalakulás legfontosabb szakasza – amely a tulajdonképpeni népesedési „robbanást" eredményezi – midőn a halálozási arány folyamatos csökkenése mellett a születési arány még egy ideig változatlanul magas szinten marad, nálunk igen rövid időre, alig néhány évre szűkült össze. Már az 1880-as évek második felében kezdetét vette a születési arányszám trendszerű csökkenése, s ettől kezdve a születési és a halálozási görbe nagyjából párhuzamosan haladt lefelé. Az átmenet ennek következtében nem járt olyan hirtelen népességnövekedéssel, demográfiai „robbanással”, mint korábban Angliában, Németországban, a skandináv országokban, vagy a századfordulón a Balkánon és Oroszországban. A természetes szaporodás üteme európai viszonylatban közepes volt: felülmúlta Ausztria, Olaszország, Spanyolország, Belgium és Franciaország természetes szaporodásának ütemét, a többi európai országétól azonban elmaradt.

47. táblázat

A népesedés nyers mutatószámai az Osztrák–Magyar Monarchiában
(évi átlagok, ezrelékben)

Év	Magyarország			Horvátország			Ausztria		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
1851 – 59	43,3	36,0	7,3				37,7	31,9	5,8
1864 – 70	41,9	33,9	8,0				38,3	30,8	7,5
1871 – 75	42,8	45,2	–2,4	42,7	47,5	–4,8	39,3	32,5	6,8
1876 – 80	44,0	36,5	7,5	45,0	36,0	9,0	38,7	30,4	8,3
1881 – 85	44,3	33,1	11,2	44,4	31,4	13,0	38,2	30,1	8,1
1886 – 90	41,4	32,1	11,3	44,1	30,4	13,7	37,8	28,9	8,9
1891 – 95	41,6	31,6	10,0	42,4	33,7	8,7	37,4	27,9	9,5
1896 – 1900	39,2	27,6	11,6	40,9	29,7	11,2	37,2	25,5	11,7
1901 – 05	37,0	26,2	10,8	39,6	27,4	12,2	35,7	24,3	11,4
1906 – 10	36,3	24,9	11,4	39,5	26,1	13,4	33,7	22,4	11,3
1911 – 14	34,9	23,6	11,3	36,6	25,5	11,1	30,8	20,9	9,9

1 nyers születési arányszám
2 nyers halálozási arányszám
3 természetes szaporodás

A demográfiai átalakulás megindulásakor Magyarországon – a kelet- és délkelet-európai országokhoz hasonlóan – a nyers születési és halálozási arányszám magasabb volt, mint Nyugat- és Észak-Európában a demográfiai forradalom előtti periódusban. Magyarországon a születési arányszám csak 1898-ban süllyedt végleg 40 ezrelék alá, a halálozási arány görbéje pedig 1883-ban szállt 35, 1895-ben 30 ezrelék alá.

Az európai viszonylatban rendkívül magas halálozási arányszám fő oka az igen nagy, még teljesen középkori méretű csecsemő- és gyermekhalandóság volt. Ezer élveszülöttre az 1850-es években 253 egy éven aluli és 158 egy és öt év közötti halott esett. Az 1870-es években még rosszabb volt a helyzet: a csecsemőhalandóság mértéke 283 ezrelék, a gyermekhalandóságé 173 ezrelék volt (az európai átlag ekkor 192, illetve 125 ezrelék). 1891–95-ben még mindig az 1850-es évek nagy gyermekhalandóságával találkozunk, s ez azt jelentette, hogy 1000 élveszülött közül 253 nem érte meg az első, 399 pedig az ötödik születésnapját. Csak a 19. század utolsó éveiben kezdett tartósan csökkenni a csecsemő- és gyermekhalandóság, de az európai országok közül még 1914 előtt is csak Oroszországban találkozunk nagyobb gyermekhalandósági arányszámokkal, mint nálunk. A kolerát és a himlőt az 1870–80-as években sikerült visszaszorítani, a járványos gyermekbetegségek (a diftéria, a kanyaró, a vörheny és a szamárhurut) azonban továbbra is változatlan, sőt növekvő mértékben szedték kis áldozataikat. A felnőttek halandósága tekintetében is két Európa rekorddal „dicsekedhetett" Magyarország: a korabeli Európában nálunk volt a legnagyobb a tbc-ben elhaltak arányszáma, s a magyarok körében volt a legnagyobb az öngyilkosságok gyakorisága.

Egyrészt a halandósági és az egészségügyi viszonyok fokozatos – bár lassú – javulását, másrészt az e téren Európa és a Monarchia nyugati felével szemben mutatkozó számottevő elmaradást tükrözik a halálozási táblák adatai. Az 1840-es években ezer élveszülött közül csak 471 érte meg a 10., s csak 418 a 20. életévét. 1900–1901-ben ezer férfi közül 618, ezer nő közül 661 érte meg 10. születésnapját. A tizedik évüket elérők arányszáma ugyanekkor Ausztriában a férfiaknál 660, a nőknél 690 volt, Franciaországban 759, illetve 786, Svédországban 845, illetve 865, de Oroszországban csak 526, illetve 558. A születéskor várható átlagos élettartam az 1840-es években Magyarországon 24,2 év volt, az 1860-as években 29,4 év, 1900–1901-ben pedig a férfiaknál 36,6, a nőknél 38,2 év (Ausztriában ugyanekkor 39,1, illetve 41,1 év, a nyugati és észak-európai országokban 50 év felett, de Oroszországban csak 31,4, illetve 33,4 év).

Sajátos, Európa és a Monarchia nyugati felétől eltérő demográfiai magatartás rejlik a magas magyarországi születési arányszámok mögött. Magyarország nyugati határán egy nevezetes demográfiai választóvonal húzódott, Európát és a Habsburg-monarchiát két félre osztva. E vonaltól nyugatra az emberek általában későn házasodtak, s viszonylag nagy volt azoknak a száma, akik egyáltalán nem léptek házasságra. Európa keleti és délkeleti felére viszont az általános és korai házasság és a házasságban nem élők viszonylagos ritkasága volt jellemző. 1880-ban Magyarországon a 15 éven felüli népességnek 24%-a volt nőtlen vagy hajadon, Ausztriában

48. táblázat

Túlélési tábla. Ezer élveszülött közül elérte a megjelölt életkort

	1 év	5 év	10 év	20 év	40 év	60 év
Magyarországon						
1837 – 1846	712	535	471	418	311	166
1860-as évek	742	547	523	478	386	253
1900 – 1901						
férfiak	769	661	628	594	504	349
nők	803	692	656	612	502	358
1900 – 1901						
Magyar többségű megyékben						
férfiak	768	664	635	602	509	351
nők	803	694	663	618	509	371
Szlovák többségű megyékben						
férfiak	766	632	597	564	466	286
nők	810	674	636	597	501	321
Román többségű megyékben						
férfiak	779	661	614	573	481	334
nők	807	682	635	583	471	319
Horvátország 1900 – 1901						
férfiak	791	650	612	579	485	326
nők	821	675	633	587	472	314
Lajtántúl 1901 – 1905						
férfiak	768	682	656	632	537	364
nők	810	714	690	653	549	398

39%-a, a legtöbb európai országban pedig 40% felett volt ez az arányszám. A 25–30 éves nőknek nálunk csak 10,3%-a volt hajadon, Ausztriában 37,3%-a, a többi európai országokban pedig 35 és 50% közötti arányszámokkal találkozunk, kivéve Oroszországot és a Balkánt, ahol az ilyen korú hajadon nők arányszáma a 10%-ot sem érte el. A házasulók átlagos életkora szintén csak Oroszországban és a Balkánon volt alacsonyabb, mint nálunk, ahol a nők átlagos házasságkötési kora 1880-ban és 1890-ben egyaránt 20,6 év volt. Az ország nyugati és északi megyéiben az országos átlagnál idősebb, az alföldi és a keleti megyékben pedig fiatalabb korban kötöttek házasságot. Magyarországon az 1850-es évek átlagában a házasuló nők 48,6%-a volt 20 éven aluli, a vőlegények 52%-a pedig 24 év alatti. A Lajtántúlon ugyanekkor a fiatalon házasodó nők arányszáma csak 18%, a férfiaké 25% volt. A század második felében mindkét országban valamivel csökkent a fiatal korban házasulók arányszáma, de a két ország közötti eltérés nagyságrendje változatlan maradt.

Az Európa keleti és délkeleti felére jellemző általános és korai házasság a jelek szerint összefüggésben volt a hagyományos családi, háztartási és termelési struktúrák szívós továbbélésével, viszonylag lassú felbomlásával. A 19. század második felében Magyarország számos vidékén még éltek a nagycsaládi szervezet maradványai. Ilyen esetekben közös fedél alatt, közös háztartásban együtt élt, a közös vagyont osztatlanul birtokolta és közösen gazdálkodott három nemzedék: a gazda, annak fiai feleségeikkel és azok gyermekei. Ez a nagycsaládi szervezet, valamint a magyar öröklési szokásjog – a vagyon egyenlő felosztása valamennyi gyermek közt – lehetővé, s egyúttal kívánatossá is tette a korai és általános házasodást. Nálunk a házasság, a családalapítás nem járt együtt szükségképpen új háztartás, új önálló termelőegység létrehozásával, új ház építésével – ami Nyugat-Európában a késői házasodás és a gyakori cölibátus egyik fő oka volt –, hanem az új házasok rendszerint még sokáig a szülői ház fedele alatt maradtak és a szülőkkel közösen gazdálkodtak.

Az általános és korai házasodás következtében az „általános termékenység" – ismét csak Oroszország és a Balkán után – nálunk volt a legnagyobb Európában, hiszen a szülőképes korú nők nagyobb része élt, s a termékeny időszak viszonylag hosszabb részét töltötte házasságban, mint Európa egyéb országaiban. Ezer 15–50 éves korú nőre 1890-ben Magyarországon 168, Horvátországban 172 élveszületés jutott, Ausztriában csak 147, Németországban 145, a többi európai országban pedig ennél is kevesebb. Feltűnően alacsony volt viszont a „házas termékenység" mutatószáma: ezer 15–50 éves házasságban élő nőre nálunk 219 élveszületés esett, a Lajtán túl 249, Németországban 258, Olaszországban 248, Hollandiában 285, de Franciaországban csak 148. A házasságok termékenysége a 19. század közepe óta lassan csökkent – főleg a városokban –, a század végétől pedig gyors ütemben hanyatlásnak indult, különösen az ország nyugati és középső részein. Viszonylag nagy volt a házasságok termékenysége a Tiszántúl, valamint a Dunántúl nyugati és északi megyéiben. Az ország egyes vidékein viszont már az 1850-es évektől kezdve európai viszonylatban igen alacsony termékenységi mutatókkal találkozunk. Ilyenek voltak mindenekelőtt a bánáti és dél-erdélyi román és szász lakosságú megyék, a Délkelet-Dunántúl (Baranya, Tolna, Somogy), valamint a Felvidék középső része (Hont és Gömör).

A termékenységre vonatkozó adatok azt mutatják, hogy Magyarországon a 19. század második felében, a gazdasági-társadalmi fejlettség szintjéhez képest viszonylag korán és nagymértékben elterjedt a születések korlátozása. Az erdélyi szászoknál, valamint a Dunántúl délkeleti részének falvaiban már a 19. század első felében divatos volt az egy vagy két gyermek rendszer. A századfordulón országos átlagban 4,3 élveszületett gyermek jutott egy családra, egy ún. teljes családra pedig – ahol az anya a termékeny időszak egészét, vagy legalább 20 évét házasságban töltötte – 5,3, közülük azonban csak 3 érte el a felnőtt kort. A törvénytelen születések arányszáma – a szülőképes korban levő hajadon nők számához viszonyítva – a korabeli Európában az Osztrák–Magyar Monarchiában volt a legnagyobb: 1890-ben ezer 15–49 éves nem házas nőre Magyarországon 44, Ausztriában 43 szülés jutott, Németországban ugyanekkor csak 27, a többi európai országban pedig ennél is kevesebb.

A magyarországi demográfiai modellnek a fentiekben röviden jellemzett sajátos vonásait tükrözik a legáltalánosabb demográfiai mutatószámok, az ún. reprodukciós együtthatók. A nyers reprodukciós együttható, amelyben lényegében az általános termékenység jut kifejezésre, nálunk jóval magasabb volt, mint a nyugat- és észak-európai országokban: 1900–1901-ben 2,60, Ausztriában 2,01, máshol 2 alatt. A termékenységi és halandósági viszonyokat együttesen tükröző, s így a tényleges népességreprodukciót hívebben kifejező ún. nettó reprodukciós együttható viszont feltűnően alacsony: 1900–1901-ben 1,44, vagyis ugyanannyi mint a Lajtán túl (1,43), de alacsonyabb, mint Németországban, Dániában, Norvégiában, nem is beszélve Oroszországról vagy Bulgáriáról, ahol a nagy termékenység ellensúlyozta a nagy halandóságot. A magyarországi népességreprodukció tehát a századfordulón európai viszonylatban közepes mértékű volt.

A magyarországi népesség, korösszetételét tekintve, a legfiatalabb típusúak közé tartozott Európában. A korstruktúra szabályos piramis alakú volt, de „öregedése” 1870 és 1890 között már jól megfigyelhető. 1890-ben a lakosság 36,6%-a 14 éven aluli, a 60 éven felüliek arányszáma pedig mindössze 6,9%. A munkaképes korúak (15–60 évesek) arányszáma némiképp csökkent 1869 és 1890 között: 58%-ról 56,5%-ra.

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy a magyarországi demográfiai modell a 19. század utolsó harmadában sajátos átmeneti típust képviselt. A kelet- és délkelet-európai típusú demográfiai modellhez kapcsolta a magas születési és halálozási arányszám, a nagy csecsemő- és gyermekhalandóság, az általános és korai házasság, s ennek következtében az általános termékenység és a nyers reprodukciós együttható magas értéke. Nyugat- és Közép-Európához állt viszont közel a születéskorlátozás viszonylag korai és általános elterjedése, a házas termékenységi mutató és a nettó reprodukciós együttható alacsony, s elég gyors ütemben süllyedő értéke.

A halálozási arányszám javulásához az 1880-as években jelentős mértékben hozzájárult az egészségügyi viszonyokban és a lakosság táplálkozásában bekövetkezett javulás. Az ármentesítések és a belvizek levezetése következtében egészségesebb lett az Alföld levegője, s megszűnt a korábban oly gyakori malária.

Az egészségügy országos szintű irányítására 1868-ban létrehozták az Országos Közegészségügyi Tanácsot, de a közegészségügyi viszonyok átfogó szabályozására csak 1876-ban került sor. A közegészségügyi törvény (1876:XIV. tc.) nemzetközi viszonylatban is jelentős alkotás volt, amely egységbe foglalta az egészségügy legkülönbözőbb ágait, s meghatározta az állam, a törvényhatóságok és a községek teendőit e téren. A törvény szabályozta az orvosi és a szülésznői gyakorlatot, a kórházak létesítésének és fenntartásának körülményeit, előírta a munkahelyek, iskolák, lakások, közintézmények egészségügyi ellenőrzésével, a járványos betegségek megelőzésével illetve leküzdésével kapcsolatos teendőket. A törvény minden várost és 6 ezernél több lakosú községet orvos tartására kötelezett, aki a szegényebb betegeket ingyenesen volt köteles kezelni. A kisebb községeknek közösen kellett körorvost tartaniuk. A törvényben nagymértékben érvényesült a megelőzés gondolata, főleg a környezet egészségügyi ellenőrzése és feljavítása formájában, s ez tette nemzetközi viszonylatban is korszerűvé.

A közegészségügyi törvény gyakorlati végrehajtása nem ment mindenütt egyformán könnyen, hiszen az ország számos vidékén hiányoztak ehhez mind az anyagi, mind a személyi feltételek. Érthető tehát, hogy mintegy másfél-két évtizedbe telt, míg előírásai többé-kevésbé megvalósultak. A községek jelentős része nem rendelkezett megfelelő anyagi eszközökkel orvos tartására, s a rosszul fizetett vidéki körorvosi vagy községi orvosi állásokra sok esetben nem is akadt jelentkező. A törvényben előírt mintegy 1200 körorvosi állásnak 1878-ban csak 58%-a volt betöltve, de 1895-ben már csak a falusi közegészségügyi körök 16%-ában nem volt orvos. A városok orvosi ellátása lényegesen jobb volt, mint a falvaké. 1869-ben 2600 orvost és 900 sebészt írtak össze az országban, 1892-ben már 3500 orvos és 500 sebész működött. Országos átlagban 23 orvos jutott 100 ezer lakosra, de míg a Duna–Tisza közén 44, addig a Felvidéken 21, a Dunántúlon 19, Erdélyben 15, Horvátországban pedig csak 9 volt ez az arányszám. Ugyanakkor Ausztriában 28 (a nyugati tartományokban 35, Galíciában és Bukovinában 12), Németországban 34, Franciaországban 39, de Oroszországban csak 9 orvos jutott 100 ezer lakosra. A szülésznők száma 5 ezerről 9 ezerre emelkedett 1869 és 1890 között.

A kiegyezéskor igen rossz volt hazánk kórházi ellátottsága: mindössze 44 kórház és egyéb gyógyintézet működött alig 4500 ággyal. A fejlődés a kórházi ellátás terén eléggé jelentős volt: 1896-ban már 263 kórháza volt az országnak (a börtönkórházak beszámítása nélkül), csaknem 17 ezer ággyal. (A Monarchia másik felében ugyanekkor 625 kórház működött, 38 ezer ággyal.) 1868-ban nyitották meg a Lipótmezőn az Országos Tébolydát, majd az 1880-as években a fővárosban két új közkórházat építettek: a pesti István és a budai Erzsébet kórházat. 1889-ben létesült a Székesfővárosi Bakteriológiai és Közegészségügyi Intézet, 1890-ben pedig megkezdte működését a budapesti Pasteur Intézet. A Budapesti Önkéntes Mentőtársulat 1883-ban alakult.

Az 1870-es években már az újszülöttek háromnegyed részét beoltották himlő ellen. A járvány azonban ennek ellenére ismételten felütötte fejét, ezért 1887-ben kötelezővé tették az újraoltást, s ez az intézkedés azután hamarosan végleg legyőzte ezt a korábban oly nagy mértékben pusztító kórt. 1873 után nem került sor nagyobb arányú kolerajárványra sem. Nem tudott megbirkózni a korszak orvostudománya és egészségügye a tbc-vel, amely évente átlagosan 40–50 ezer halálos áldozatot kívánt.

Az 1860-as és 70-es években egy-egy gyenge termés vagy aszály nyomán nem egyszer sújtotta éhínség az egész országot, vagy legalább egyes vidékeit. Az egyoldalú táplálkozás következtében gyakori volt a skorbut, Erdélyben pedig a pellagra. Az 1870-es évek második felében és a 80-as években azonban a mezőgazdasági termelés gyors növekedése következtében lényegesen javultak a lakosság nagy tömegeinek élelmezési viszonyai.

1881 és 1883 között országos felmérést végeztek a népesség élelmezéséről. Az adatokat feldolgozó Keleti Károly arra a következtetésre jutott, hogy a nép tömegei rosszul és egyoldalúan táplálkoznak, s különösen fehérjét fogyasztanak a kívánatosnál jóval kisebb mennyiségben. Ugyanakkor azonban azt is megállapította, hogy Magyarország lakossága átlag több húst fogyaszt, mint Európa legtöbb országáé. Ha a rendelkezésünkre álló nemzetközi adatokat összehasonlítjuk, akkor valóban azt mondhatjuk, hogy a magyar lakosság táplálkozása az 1880-as években nem maradt el a közép- és nyugat-európai országok átlagos szintjétől. A Keleti által közzétett adatok szerint Magyarország egy lakosa 3100–3200 kalóriát fogyasztott naponta, a közép- és nyugat-európai országokban ugyanekkor szintén 2800–3200 kalória jutott egy főre. Az egy főre jutó évi húsfogyasztás Magyarországon 34,5 kg volt, Németországban 37, Franciaországban pedig 35 kg. Nálunk aránylag jóval több zsiradékot (szalonnát és disznózsírt), több tésztafélét, de kevesebb tejet és tejterméket fogyasztottak, mint Európa nyugati országaiban. A napi kalóriafogyasztásnak csak 28%-a származott húsból és más állati eredetű táplálékból.

A táplálkozás mennyiségét és minőségét illetően számottevő különbségek mutatkoztak egyrészt a városok és a falvak, másrészt az ország középső részei és a peremvidékek között. Országos átlagban egy lakos 70 forint értékű élelmiszert fogyasztott évente, a városokban viszont ez az érték elérte a 94 forintot. Egy városi lakosra évente átlag 64 kg hús jutott, egy falusira csak 28,8 kg. A városi ember kevesebb, de jobb minőségű kenyeret evett, mint a falusi. A Duna–Tisza közén egy lakos évi táplálékának átlagos értéke 81 forint volt, a Dunántúlon 70 forint, Erdélyben 65 forint, a Felvidéken és a Tiszántúlon csak 61–62 forint. A legjobban az ország középső részein – a Duna–Tisza közén, a Tisza-mentén, a Dunántúl keleti részén – táplálkoztak, itt ették a legtöbb húst, s viszonylag kevesebb, de jó minőségű fehér búzakenyeret. A Dunántúl délnyugati részén, a Felvidéken, Erdélyben és északkeleten kevesebb húst, több burgonyát, több, de gyengébb minőségű kenyeret fogyasztottak.

A magyar búza és liszt világhírű volt, a búzatermelés egyharmada kivitelre került, az ország lakossága azonban meglepően kevés búzát fogyasztott ekkoriban. Az egy főre eső cerealia fogyasztás elérte ugyan a két mázsát, de csak egyharmada volt búza, egynegyede rozs, s csaknem 40%-a árpa, zab és kukorica. Fehér búzakenyeret csak Bács, Torontál, Csanád, Békés, Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben ettek nagyobb mennyiségben. A Dunántúlon, valamint a Felvidék középső részén a rozskenyér dívott; a Felvidék északi szlovák megyéiben a rozs mellett főleg árpa- és zabkenyeret fogyasztottak; Erdélyben, Kelet-Magyarországon pedig a kukoricakenyér volt általános. Nemzetközi átlagban is kiugróan nagy volt a pálinkafogyasztás (23 liter fejenként), de igen csekély a cukor (2,76 kg), és a kávé (0,52 kg fejenként) fogyasztása.

49. táblázat

Egy lakos átlagos évi élelmiszerfogyasztása Magyarországon (1881–1883)
(kilogramm)

Élelmiszer	Magyarország	Városok	Falvak	Magyar	Szlovák	Román
				többségű megyékben		
Hús és tojás	36,75	67,79	30,79	41,07	23,25	28,50
Szalonna és zsír	26,66	33,13	28,37	30,24	15,00	24,46
Tej és tejtermék	38,83	55,93	35,63	39,63	40,32	38,64
Búzakenyér	43,91	60,92	40,74	50,59	11,41	40,58
Rozskenyér	49,07	52,73	48,39	58,21	58,65	29,60
Árpa- és zabkenyér	17,45	3,76	20,00	10,83	75,19	5,01
Kukoricakenyér	32,50	11,69	36,39	22,11	0,75	69,92
Kenyér összesen	142,93	129,10	145,52	133,74	146,00	145,11
Tésztaliszt	58,53	59,24	58,38	55,16	60,35	68,58
Kásafélék	10,52	10,41	10,54	11,41	15,93	2,53
Burgonya	112,25	81,48	117,99	103,56	176,71	99,44
Főzelék, saláta	112,87	118,50	111,82	109,99	120,80	101,99
Gyümölcs	35,56	33,13	36,02	33,92	27,88	44,57
Bor (liter)	26,15			31,57	6,40	13,98
Pálinka (liter)	23,09			21,44	28,12	26,48
Sör (liter)	4,06					

KÜLSŐ ÉS BELSŐ VÁNDORLÁS

A gazdasági növekedéssel és a közlekedés forradalmával párhuzamosan megélénkült a lakosság földrajzi mobilitása. A még mindig számottevő bevándorlás a kiegyezés utáni évtizedekben már egyre kevésbé tudta ellensúlyozni a növekvő kivándorlást, így a vándorlási mérleg évtizedről évtizedre növekvő hiánnyal zárult. A kivándorlás kezdetben elsősorban a szomszédos országokba irányult: a Dunántúl és a Felvidék nyugati megyéiből Ausztriába, a Dél-Dunántúlról és a Duna–Tisza közéről Horvátországba és Szlavóniába, Erdélyből pedig Romániába. Ausztriában 1857-ben 50 ezer, 1869-ben 88 ezer, 1880-ban 167 ezer, 1890-ben pedig 213 ezer magyarországi illetőségűt írtak össze, míg Magyarországon 1880-ban csak 145 ezer, 1890-ben pedig 156 ezer volt a lajtántúli származásúak száma. Horvátországban 1880-ban 52 ezer, 1890-ben 80 ezer magyarországi honos élt. 1880 és 1890 között Erdélyből mintegy 50 ezren vándoroltak ki Romániába, kétharmadrészt románok, egyharmadrészt székelyek.

50. táblázat

Kivándorlás az Osztrák–Magyar Monarchiából a tengerentúlra (évi átlagok)

Év	Az európai kikötők adatai szerint kivándorolt		Az Egyesült Államokba bevándorolt	
	a Monarchiából	Magyarországról és Horvátországból	a Monarchiából	Magyarországról és Horvátországból
1861 – 65			180	82
1866 – 70			1 380	15
1871 – 75		769	6 583	663
1876 – 80	12 890	2 521	8 010	1 529
1881 – 85	35 109	13 832	29 718	10 235
1886 – 90	53 688	23 533	41 026	15 301
1891 – 95	62 713	25 006	55 488	23 541
1896 – 1900	75 700	32 056	63 054	20 860*
1901 – 05	191 211	110 187	188 848	**
1906 – 10	264 616	137 188	240 205	128 962
1911 – 13	205 714	104 443	197 588	95 845

* 1896 – 98

** nincs adat

A tengerentúli kivándorlás az 1860–70-es években még szórványos volt, s csak az 1880-as és 1890-es években öltött nagyobb méreteket, különösen az Északi- és az Északkeleti-Felvidék megyéiből. Az Európából Amerikába kivándorlók zöme a 19. század első felében Angliából és Írországból származott. A század közepén indult meg a németországi kivándorlás, majd az 1860-as évektől a skandinávok is tömegesen keltek át az óceánon. Az 1880-as években kapcsolódott be intenzíven a kivándorlási mozgalomba Dél- és Kelet-Európa, elsősorban Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia. A magyarországi és ausztriai kivándorlás azonban – a kivándorlók számát a lakosságéhoz viszonyítva – nem ért el olyan méreteket, mint korábban az íreké vagy skandinávoké, egyidejűleg pedig az olaszoké. Bár a kivándorlók jelentős része visszatért, a vándorlási veszteség 1880 és 1890 között már meghaladta a 200 ezer főt.

A több mint 200 ezer kivándorló mellett 1880 és 1890 között csaknem 600 ezer állampolgár változtatott lakóhelyet az ország határain belül. Ennyivel – vagyis 51%-kal – nőtt ugyanis azoknak a száma, akiket illetőségi helyüktől távol, de az országon belül írtak össze a népszámlálás alkalmával (1880-ban 1 165 000, 1890-ben 1 755 000). A belső vándorlás növekedését mutatja az a tény is, hogy 1880-ban az ország lakosságának 25,6%-át, 1890-ben 26,6%-át írták össze születési helyétől távol.

A Dunántúl megyéiben 32%, Erdélyben pedig csak 18% volt azok aránya, akik szülőhelyüktől távol éltek. A megyékben a lakosság 75%-a, a városokban viszont csak 54%-a (Budapesten 38%-a) volt helybeli születésű, tehát a belső vándorlás elsősorban a városok felé irányult. Az elvándorlás a legnagyobb arányú az Északi- és Északkeleti-Felvidéken, valamint a Dunántúlon volt, az odavándorlás pedig Budapesten és a Bánátban. Budapest nemcsak a közvetlen környékről, hanem az egész országból vonzotta magához a népfelesleget. A fővárosba települők túlnyomó része a Dunántúlról és a Felvidékről származott. Jelentős népességet vonzottak magukhoz a gyorsan fejlődő bánya- és iparvidékek Esztergom, Nógrád, Borsod, Baranya és Hunyad megyékben. Az Északi- és Északkeleti-Felvidékről az Alföldre, az Alföldről pedig a Bánátba áramlott a népfelesleg.

51. táblázat

A belső népcsere mérlege Magyarországon

Vidék	Az odavándorlási (+), illetve elvándorlási többlet (–) a jelenlevő népesség %-ában	
	1870–1880	1880–1890
Duna bal partja (Északi-Felvidék)	–1,54	–2,72
Duna jobb partja (Dunántúl)	–1,16	–2,56
Tisza jobb partja (Északkeleti-Felvidék)	–1,62	–2,05
Tisza bal partja (Tiszántúl)	–0,02	–0,34
Tisza–Maros köze (Bánát)	+0,27	+0,23
Erdély	+0,05	–0,09
Duna–Tisza köze (Budapest és Pest megye nélkül)	–0,58	–1,60
Pest megye (Budapesttel)	+8,37	+14,88

2. A TELEPÜLÉSI ÉS A TÁRSADALMI STRUKTÚRA

A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT FEJLŐDÉSE

A gazdasági növekedés és a demográfiai változások átalakulást eredményeztek az ország települési viszonyaiban is.

Magyarország nyugati, északi és keleti peremvidékein, amelyek nem kerültek török uralom alá, lényegében megmaradt a középkori települési viszonyok folytonossága. Ezekre a vidékekre az európai, illetve középeurópai településtípusok voltak a jellemzőek: a kis és közepes nagyságú szabályos falvak, a Dunántúl délnyugati részén a törpefalvak (az őrségi „szeres" települések), valamint az európai típusú iparos-kereskedő városok.

Az Alföld és a Dunántúl török uralom alá került részein a középkori településhálózat elpusztult, több tucat falu lakossága egy-egy városba, mezővárosba futott össze, amelynek területe és lakossága ennek következtében aránytalanul megnövekedett. Ezeknek az egymástól távol fekvő, nagy határú óriásfalvaknak a határában a 16–18. században extenzív állattenyésztés folyt, s ennek megfelelően ott egy sajátos, Európa nyugati és középső részein ismeretlen településforma alakult ki, az ún. kertes település. E településekre a lakóháztól elkülönült gazdasági udvar volt jellemző. A belső részeken nem volt szabályszerű utcahálózat, s az elkerítetlen házak egymáshoz zsúfolva valóságos labirintust alkottak. A lakóházakból álló belső településmagot a gazdasági udvarok, a „kertek" széles övezete vette körül. E „kertekben" voltak az istállók és a gazdasági épületek, s minden családnak volt egy belső és egy külső telke. A település magjából belülről kifelé szélesedő utak vezettek sugarasan minden irányban. A települések körül három egyre szélesedő övben terültek el a belső legelők, a szántóföldek, majd a külső legelők. Ezek a sajátos alföldi agrártelepülések a 19. század első felében gyorsan növekedtek, s 1850-ben már 26-nak a lakossága meghaladta a 10 ezret. Egy részük megmaradt óriási falunak, más részük városi jogállást vívott ki magának. A 19. század végén az Alföldön nem volt ritka a 20–30 ezer lakosú nagyközség (Békéscsaba, Békés, Csongrád, Orosháza, Szarvas). Az Alföld és a Kelet-Dunántúl sajátos települési viszonyainak volt a következménye, hogy Magyarországon jóval több volt a népes (tízezernél több lakosú) települések száma, mint Ausztriában, s egy-egy település átlagos lakosságszáma csaknem kétszer annyi volt, mint a Lajtán túl.

A településhálózat sűrűsége és a települések átlagos nagysága tekintetében igen nagy különbségek mutatkoztak az ország egyes vidékei között. 1890-ben az Alföld hét megyéjében 1000 km^2-re átlagosan 12 város és község esett (Csongrád és Hajdú megyében 6–6, Békésben 8), a Délnyugat-Dunántúlon több mint 100 (Vasban 123, Zalában 112), a felvidéki megyékben 70 (Sárosban 99, Trencsénben 87), Erdélyben 43, Horvátországban viszont 164 (Varasd megyében 342, Zágráb megyében 223). Egy-egy település átlagos lakosságszáma a hét alföldi megyében 6277 (Budapest nélkül is 5292), ezen belül Csongrádban 13 755, Békés és Hajdú megyékben 9000 felett volt, Fejér megyében 2160, a dombos, hegyes peremvidékeken viszont ezer alatt: Vasban 631, Zalában 710, Baranyában 900, a felvidéki megyék átlagában 682, Erdélyben 949, Horvátországban 314.

A 19. század második felében kibontakozó tőkés fejlődés nyomán egyrészt az ipari és kereskedővárosok, forgalmi központok indultak gyors fejlődésnek, másrészt – különösen a bánya- és nehézipari vidékeken – szinte teljesen új városok és települések nőttek nagyra (Resica, Anina, Petrozsény, Salgótarján stb.). De az Alföldön és a Dunántúlon is létrehozott két új, sajátos településformát a tőkés agrárfejlődés. Az Alföldön az extenzív állattartásról a gabonatermelésre való áttérés, s az ármentesítések nyomán elterjedt a magányos település helyi formája, a tanya. A legelőket szétosztották és feltörték, s a lakosság egy része kitelepült a saját földparcelláján épült tanyára, mert a városoktól és falvaktól igen messzire, 10–20 vagy még több kilométerre levő szántóföldjeit csak így tudta megművelni. Hogy a tanyarendszer igazán csak a 19. század második felében fejlődött ki, azt jelzi az a tény, hogy 1850 táján az Alföld 7 megyéjében 65–70 helység határában mintegy 45–55 ezren éltek tanyákon, az egész terület lakosságának alig 2–3%-a. 1870-ben a tanyán élők száma már meghaladta a 200 ezret, 1910-ben pedig a 700 ezret. Hat alföldi város (Szeged, Debrecen, Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza, Kunszentmárton és Túrkeve) lakosságának 1850-ben még csak 12%-a élt tanyákon, 1870-ben már 30,3%-a.

A tanyarendszer kialakulása átalakította az alföldi nagy agrártelepülések képét is: a gazdasági udvarok és a gazdasági épületek a városból vagy községből kikerültek a tanyákra, az egykori „kerteket" és belső legelőket beépítették. A kertes települések átalakultak tanyás településekké.

Az Alföld sajátos viszonyai között tanyarendszer kialakulása egyrészt a gazdasági növekedés szükségszerű kísérőjelensége volt, amely lehetővé tette a gabonakonjunktúra kínálta lehetőségek kihasználását, másrészt azonban egyre inkább akadályává vált az ott élő lakosság további gazdasági és kulturális fejlődésnek. A tanyai lakosság többsége – néhány gyümölcs- és zöldségtermelő valamint baromfitenyésztő agrárváros kivételével – megrekedt az extenzív gabonatermelés szintjén, a várostól, közlekedési utaktól, orvostól, iskolától és templomtól távol, a hagyományos közösségekből kiszakadva, magára hagyatva, primitív anyagi, egészségügyi és kulturális viszonyok között tengődött. Az Alföld tanyavilága a századfordulón is az analfabetizmus, a nagy halandóság, a babona és kuruzslás fészke volt.

Az egykori robotoltató majorsági nagybirtokok tőkés üzemekké való átalakulása hozta létre a mezőgazdasági bérmunkásság, a cselédség sajátos településeit, a pusztákat, vagy majorokat, amelyeken az agrárproletárok százezrei éltek a külvilágtól teljesen elzártan. Egy-egy ilyen pusztán – főleg a Dunántúl keleti és déli megyéiben, ahol a föld 60–70%-a a nagy-

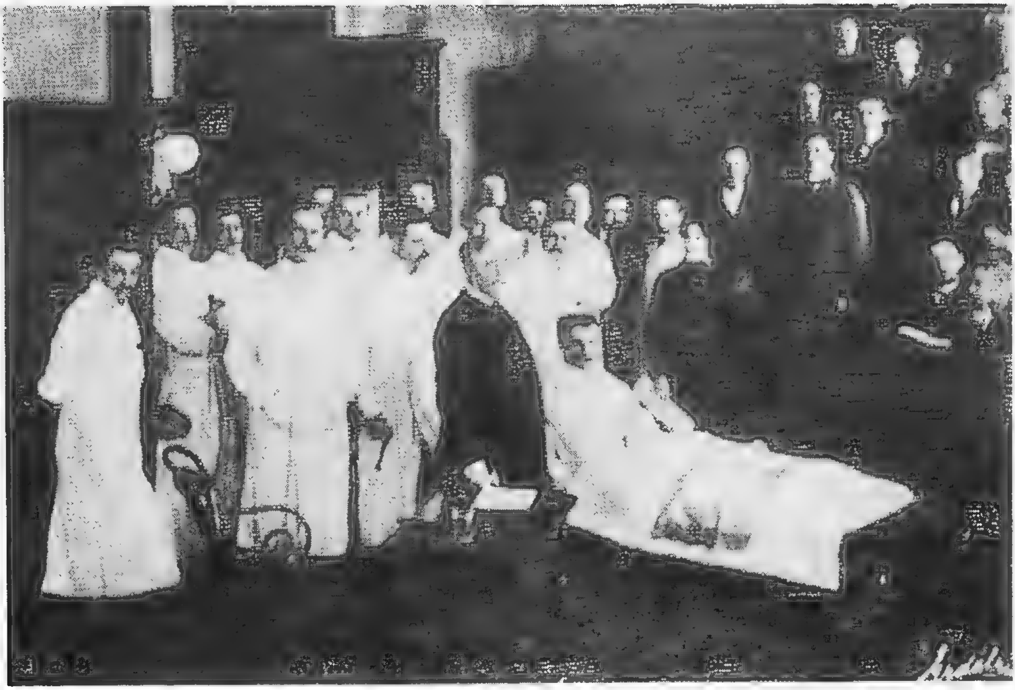

292. Korányi orvosprofesszor tanítványaival a klinikai előadóteremben

293. Hőgyes Endre, a budapesti
Pasteur Intézet alapítója

294. Hugonnay Vilma, az első magyar
orvosnő

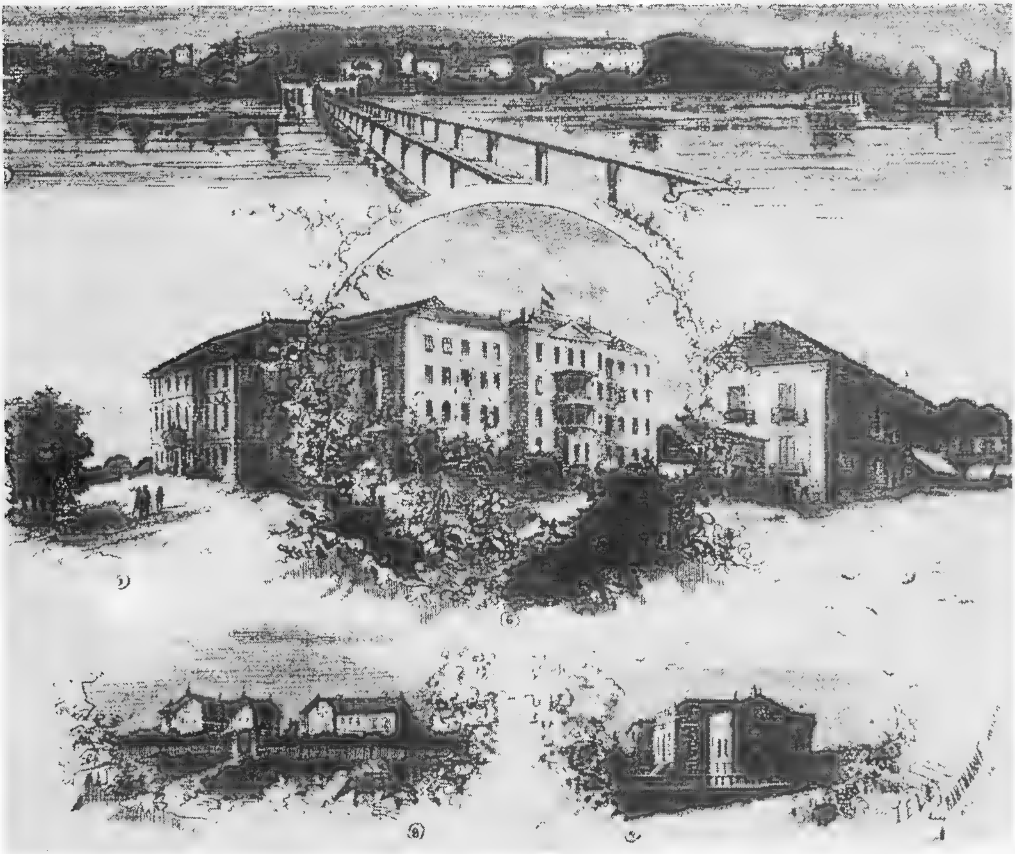

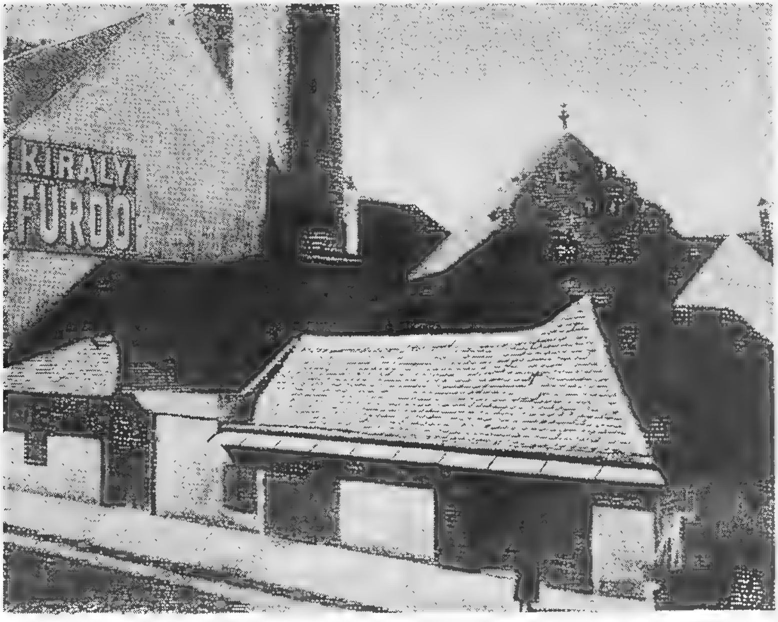
KIRÁLY
FÜRDŐ

295. Balatonfüred
1880-ban
(középen a kórház)

296. A budai
Király fürdő

299. A budai Fő utca ▶
az 1876. februári
árvíz idején

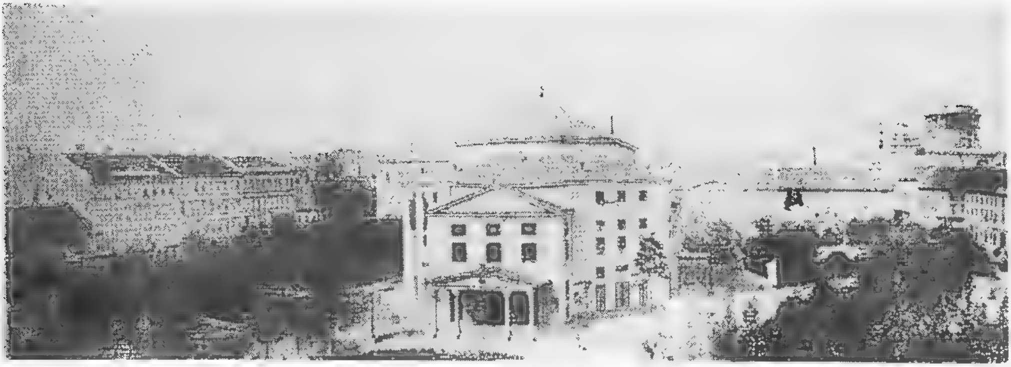

297. A pesti Erzsébet tér (mai Engels tér) 1867-ben (előtérben a német színház, jobbra hátul a bazilika épülő kupolája)

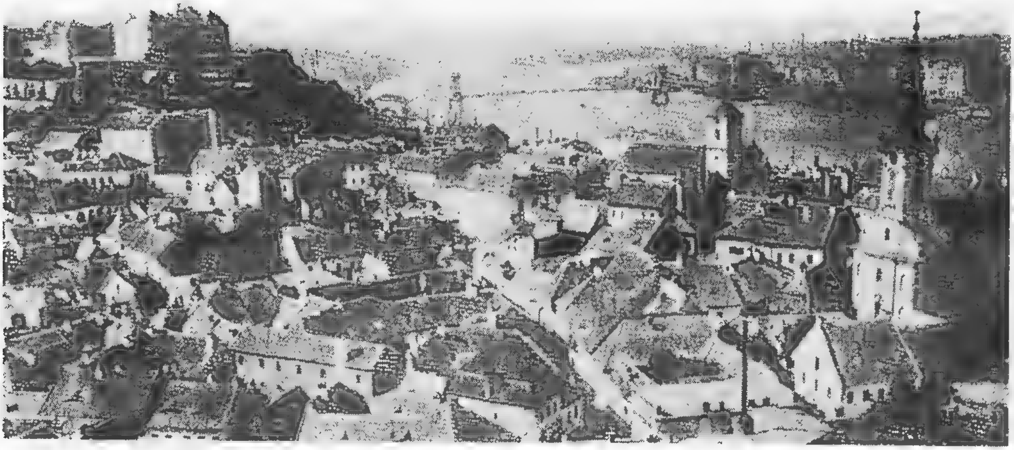

298. Buda és Pest a Gellérthegy északi oldaláról 1870 körül (előtérben a Tabán házai)

FRANZ UNGER
A.SCH

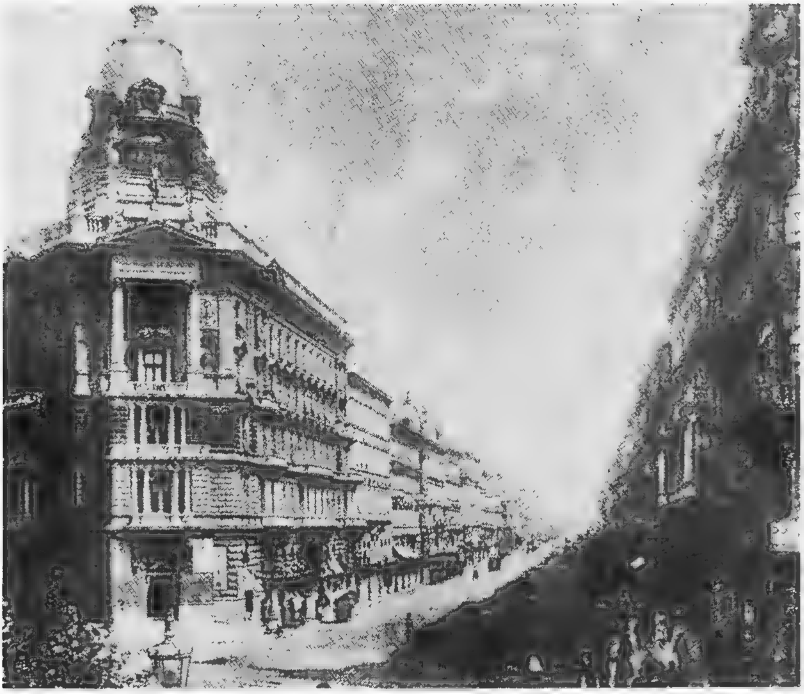

300. A pesti Sugárút az 1880-as évek végén

302. A szegedi ▶ árvíz 1879-ben

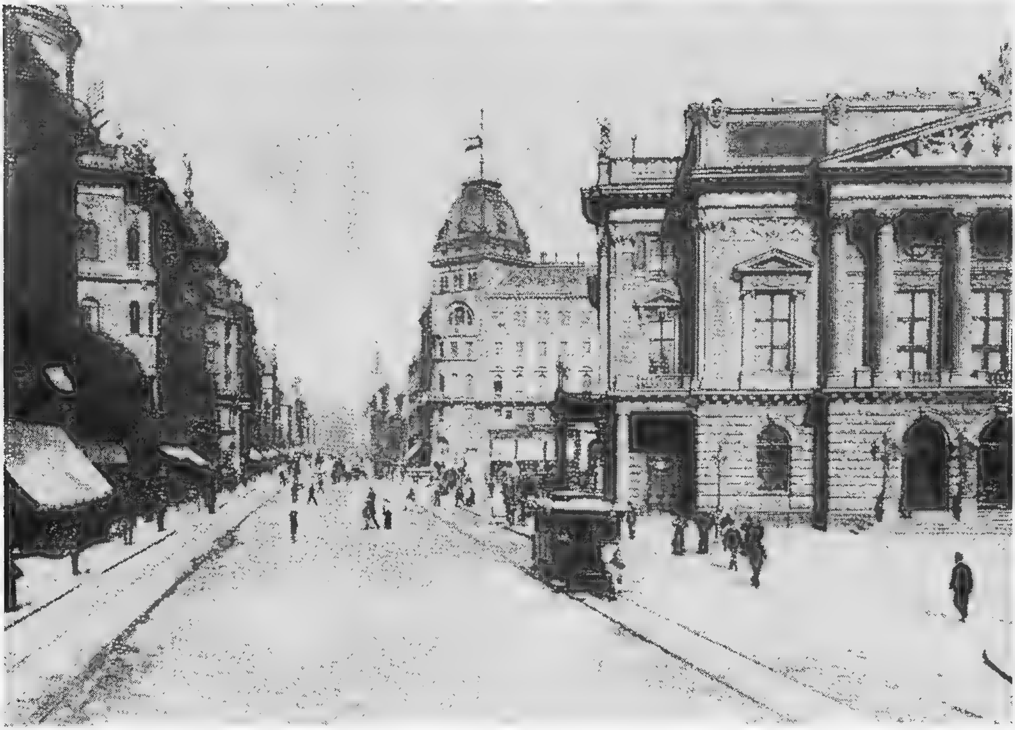

301. A pesti Kerepesi út az 1880-as évek végén (előtérben a Népszínház)

303. A pécsi Széchenyi tér 1888-ban

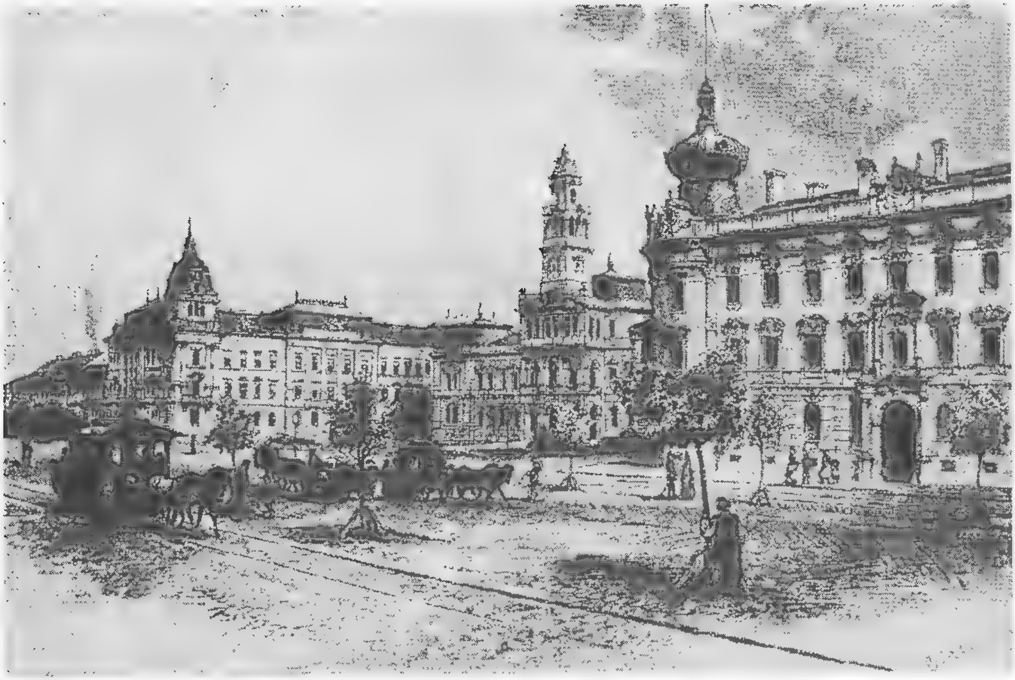

304. Az aradi
Városház tér
1890 körül

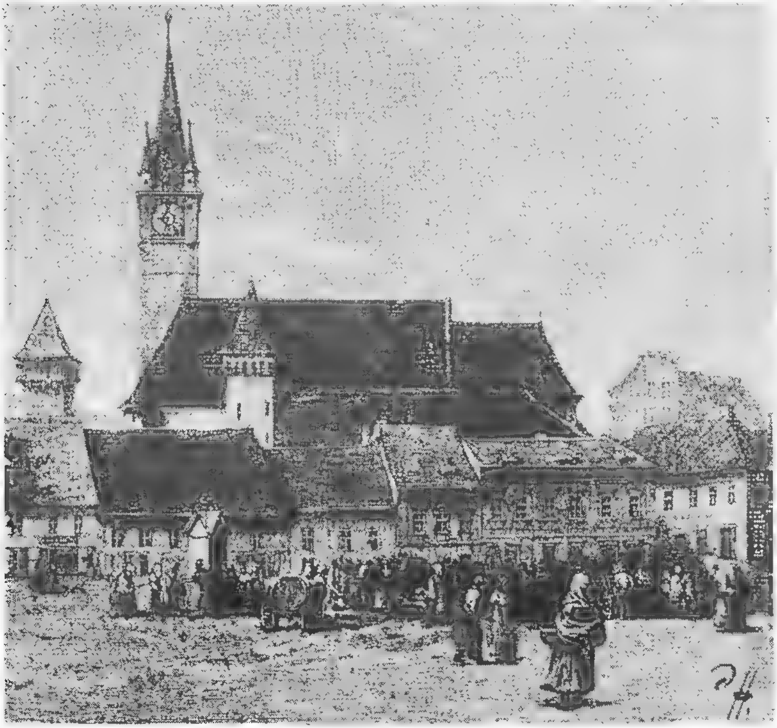

305. Medgyes,
erdélyi szász város

306. Abrudbánya piaca

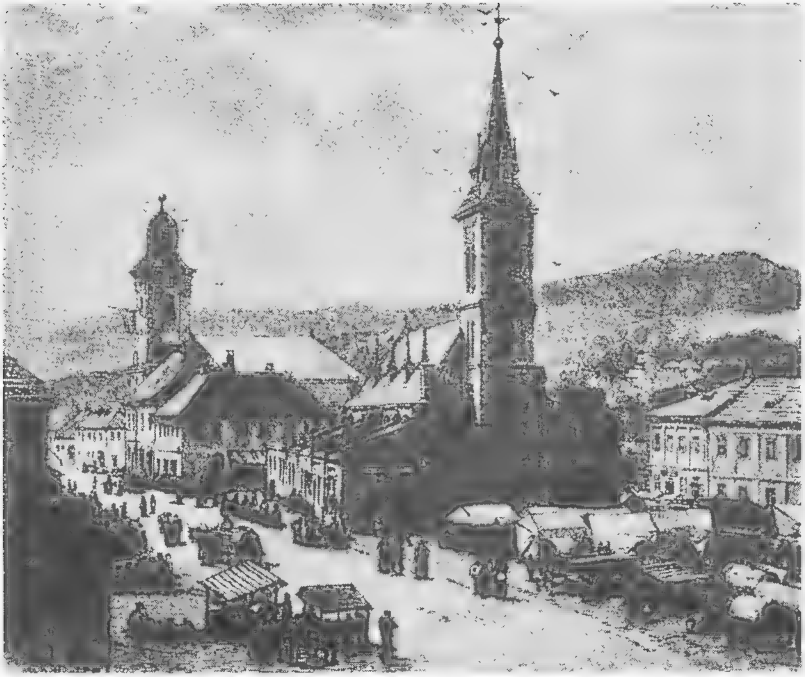

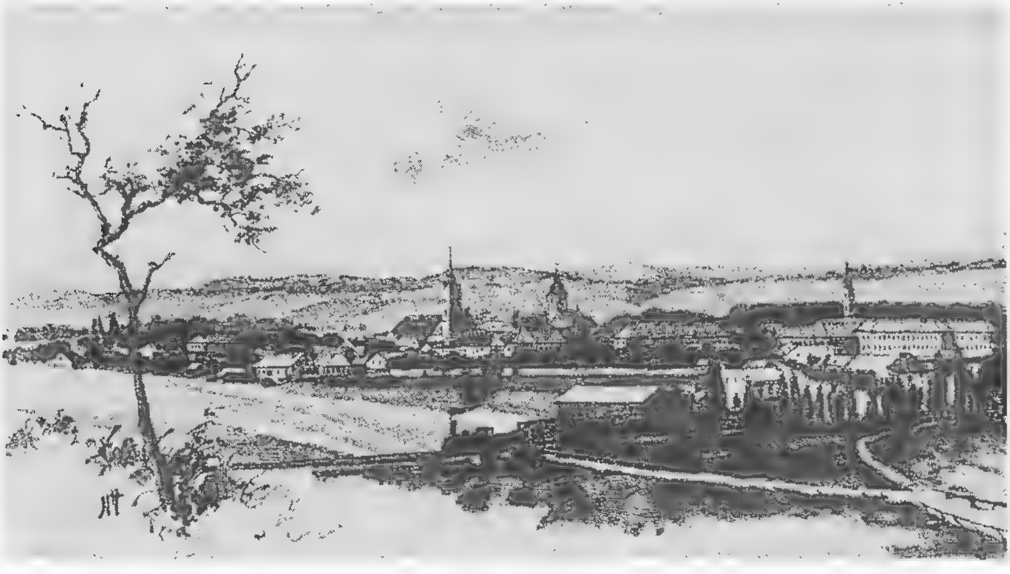

307. Rimaszombat látképe

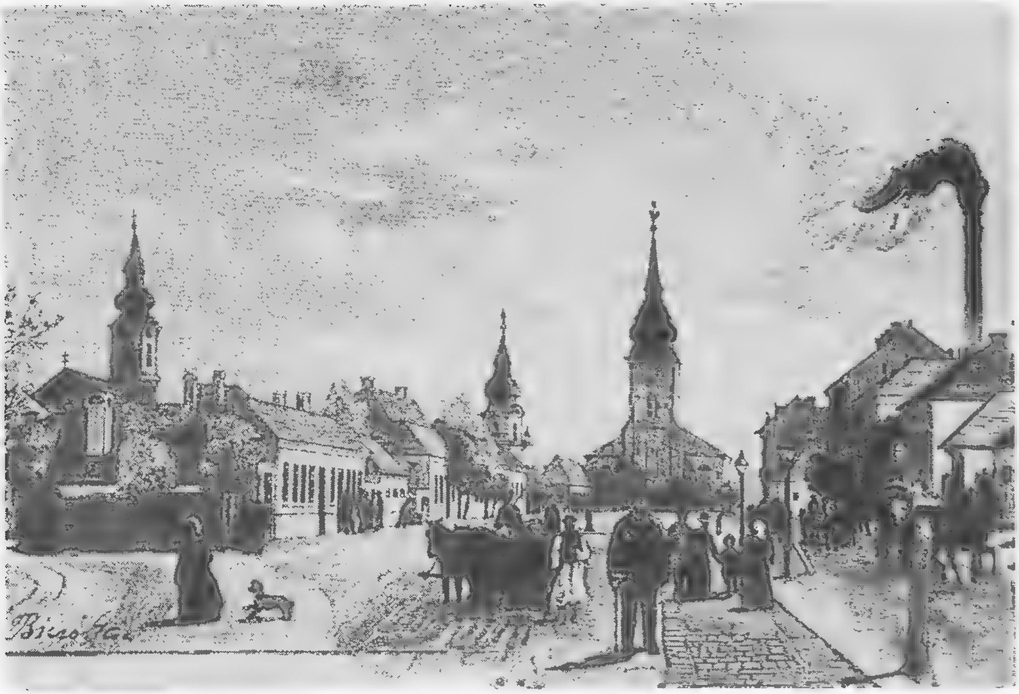

308. Nagykőrös főutcája

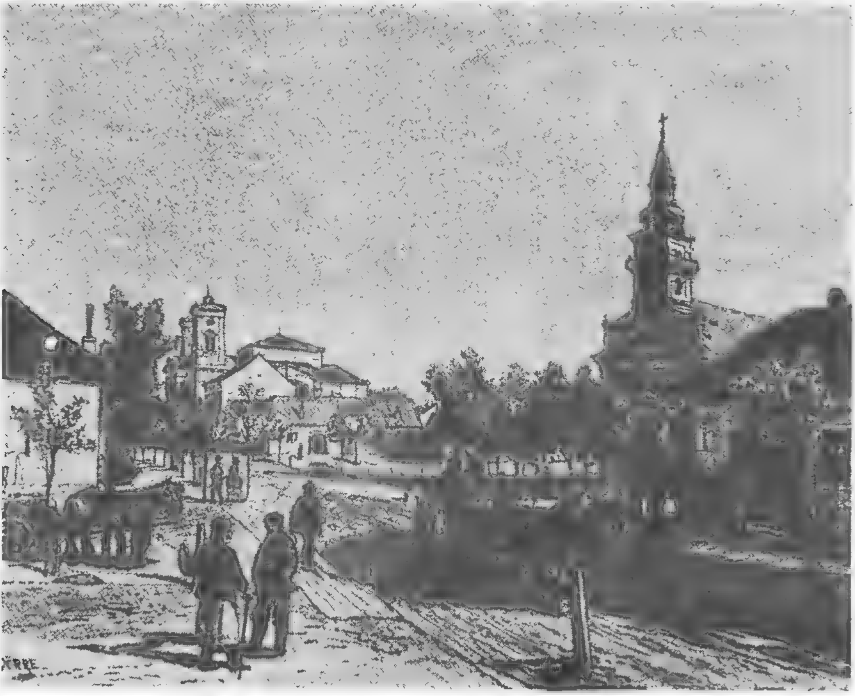

309. A ceglédi templomtér

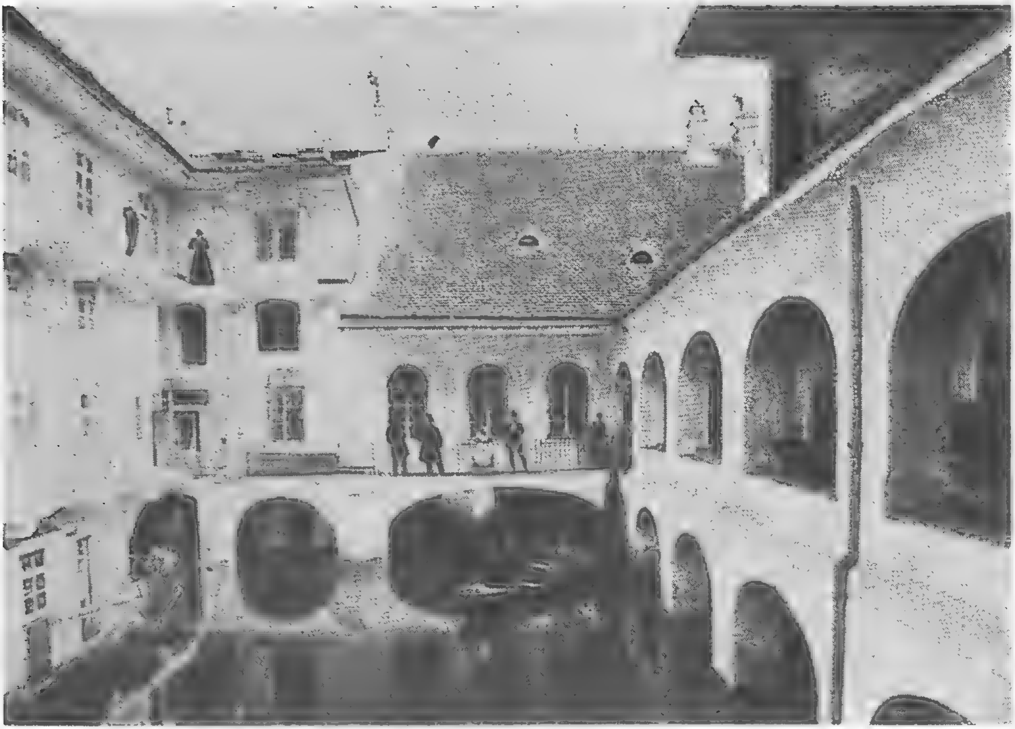

310. Egy budai bérház udvara az 1876-os árvíz idején

311. Kertes családi ház a pesti tisztviselők telepén az 1880-as évek végén

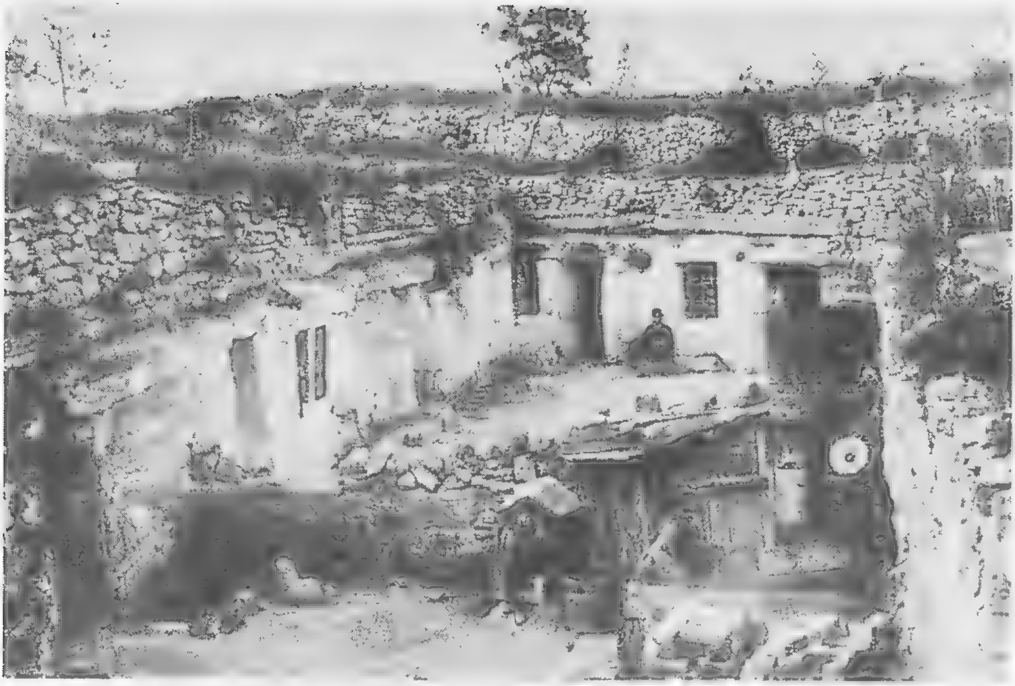

312. Barlanglakások Kistétényben

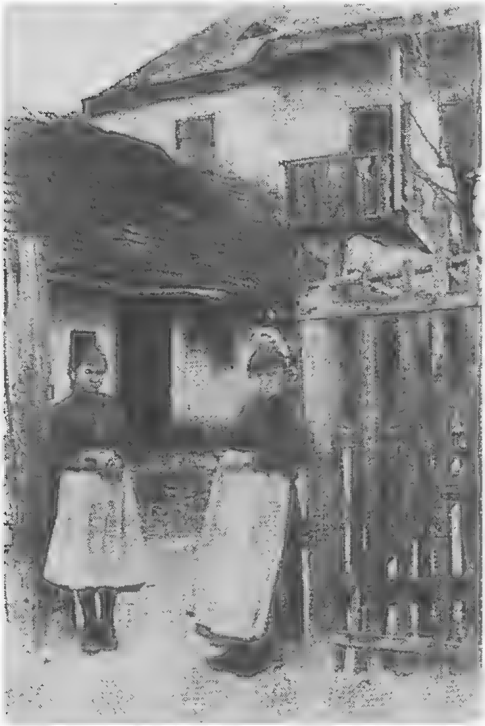

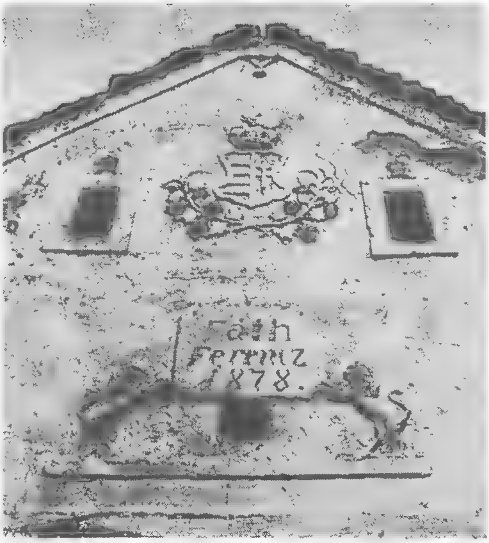
Fath
Ferencz
1878.

314. Csopaki présház homlokzata

313. Tabáni udvar 1889-ben

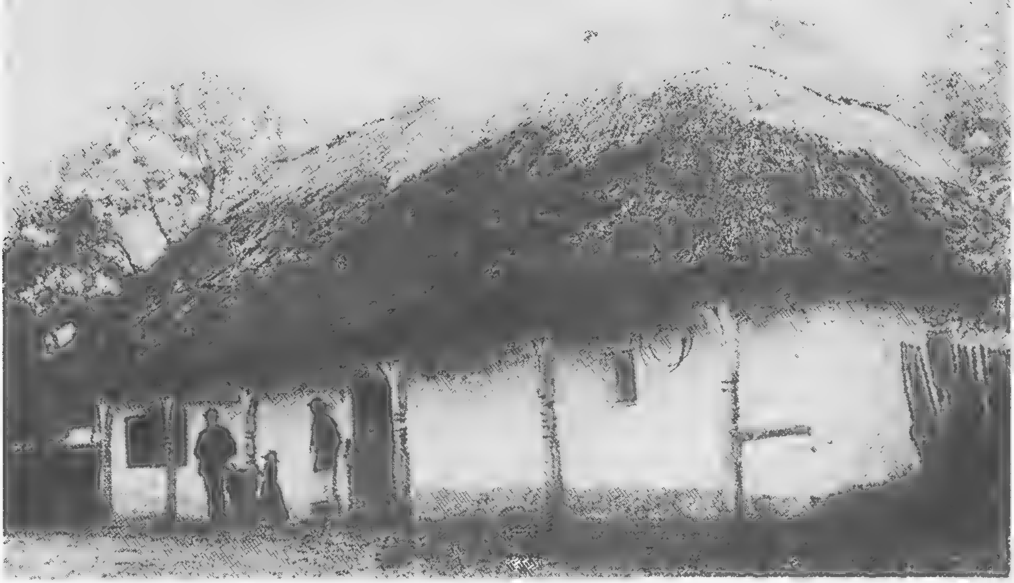

315. Anarcsi parasztház (Szabolcs megye)

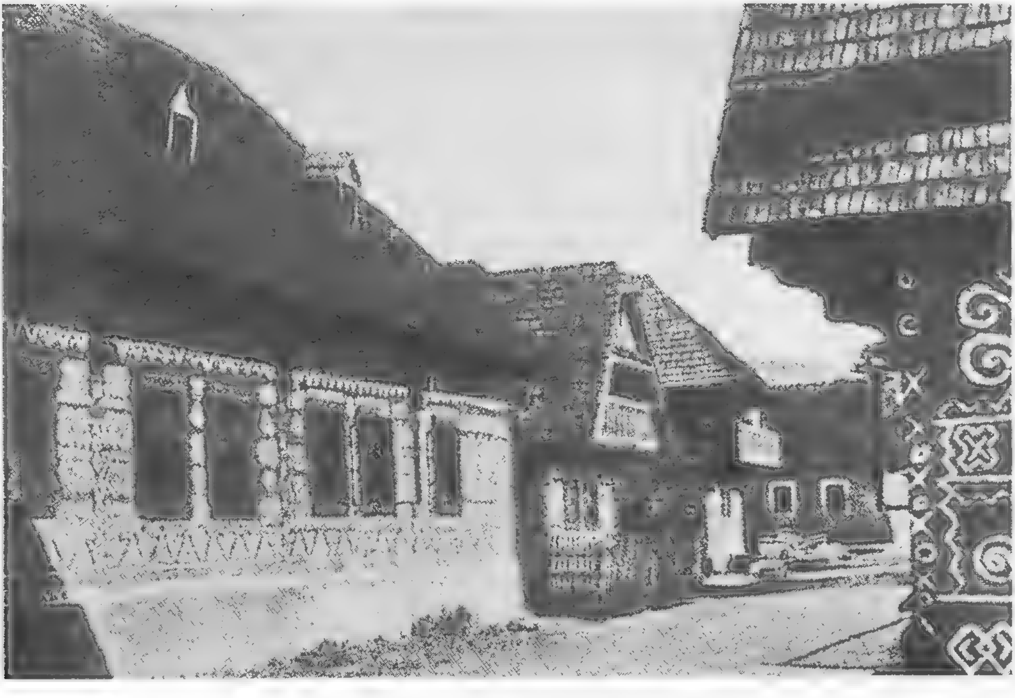

316. Szlovák faházak Trencsén megyében

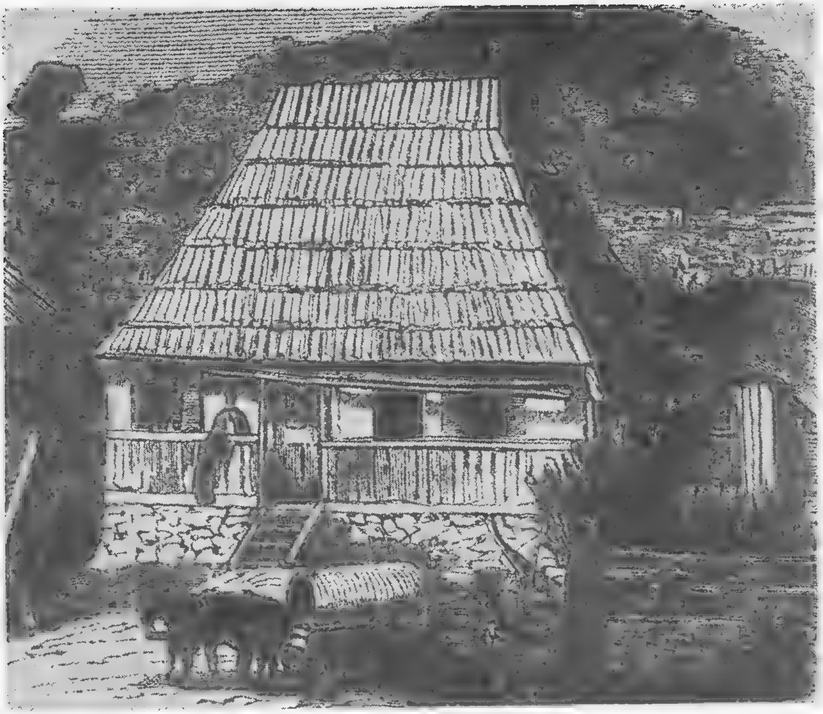
317. Csíki székely ház

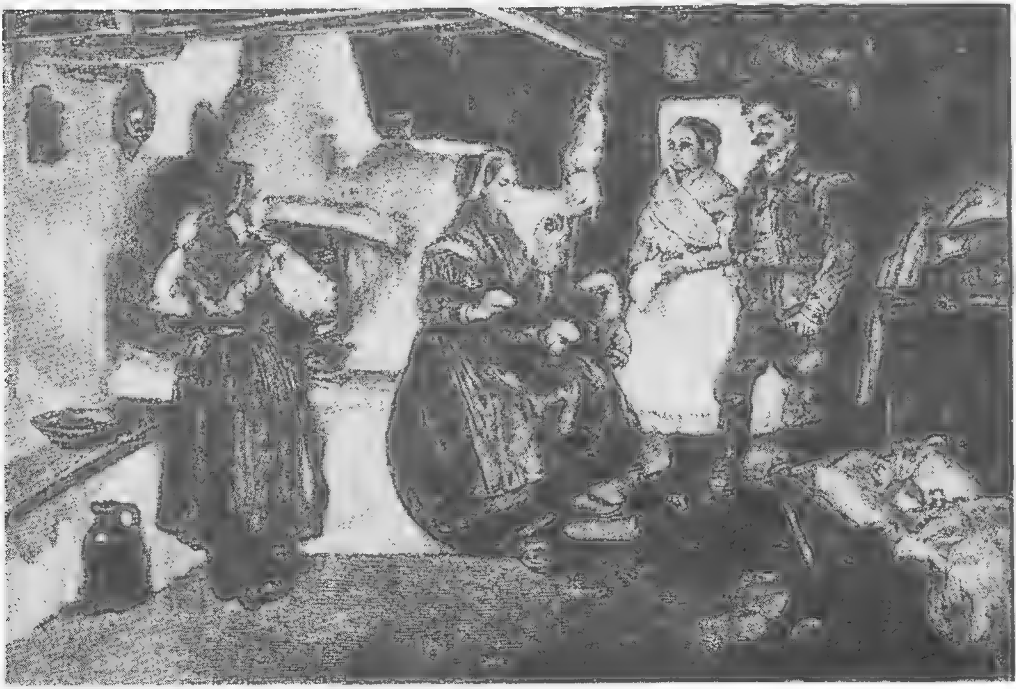
318. Kürtős kemencéjű palóc ház belseje

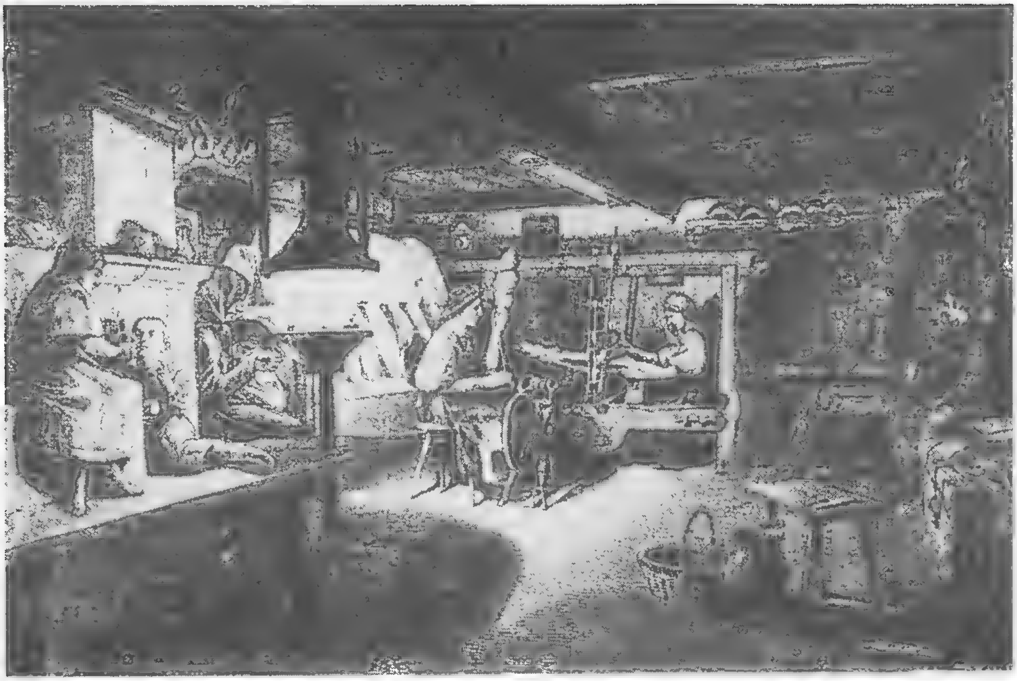

319. Turóc megyei szlovák parasztház szobája

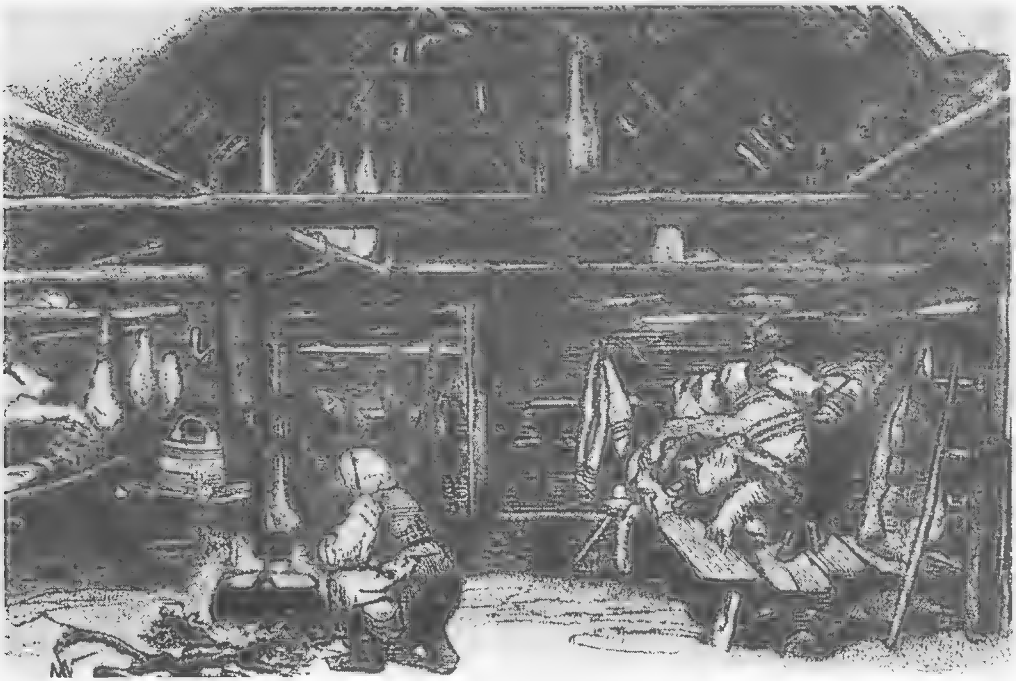

320. Havasi esztena belseje Erdélyben

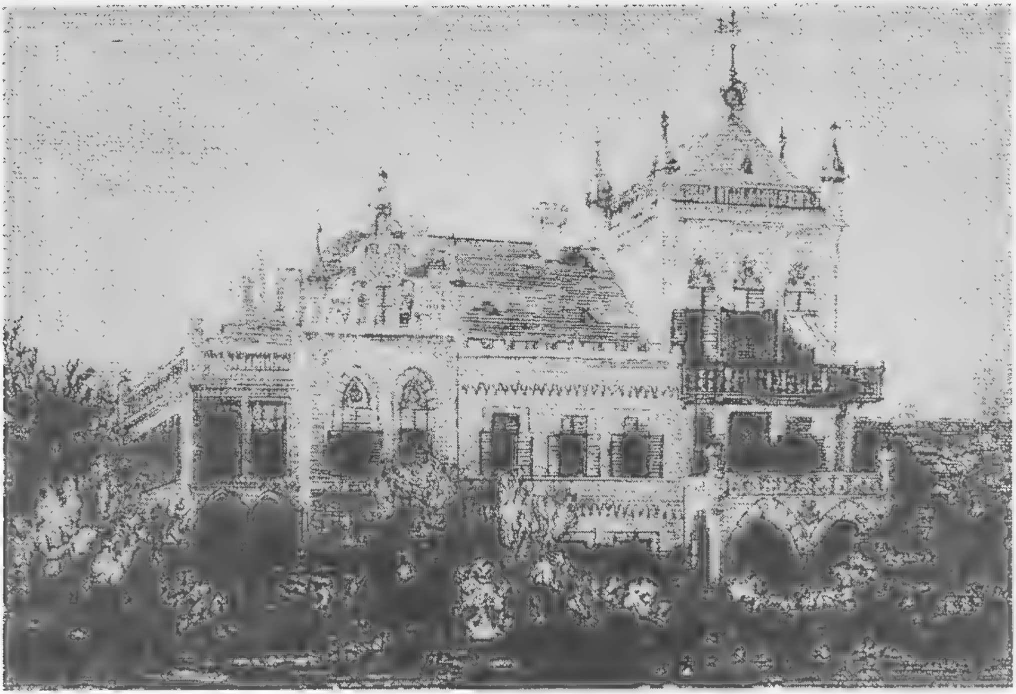

321. A szenttamási kastély 1885-ben

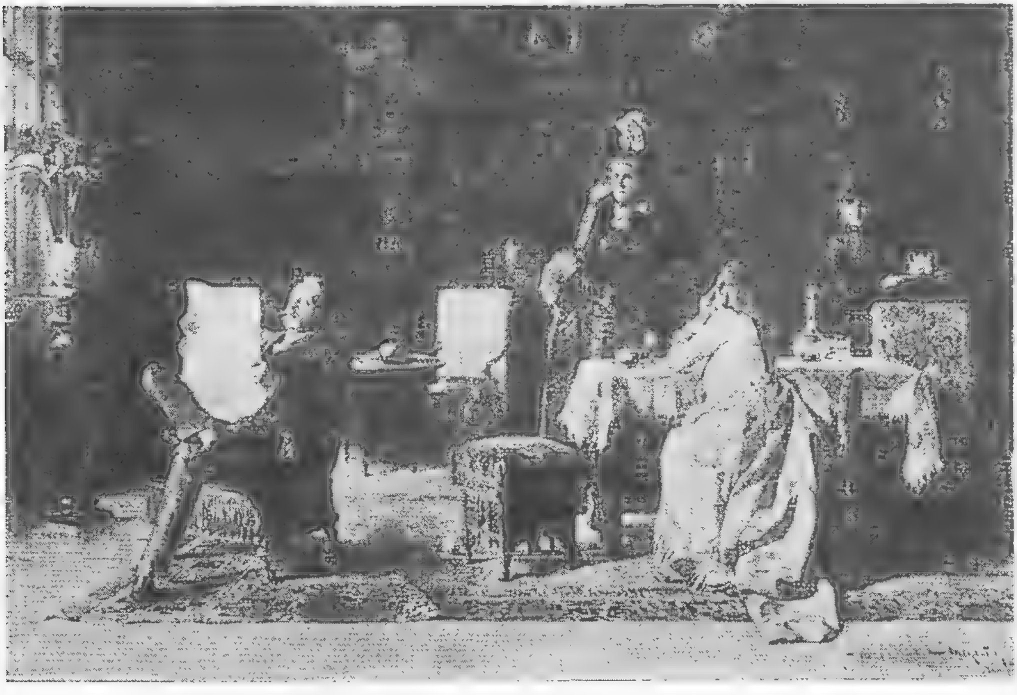

322. *A mézeshetek*. Margitay Tihamér festménye

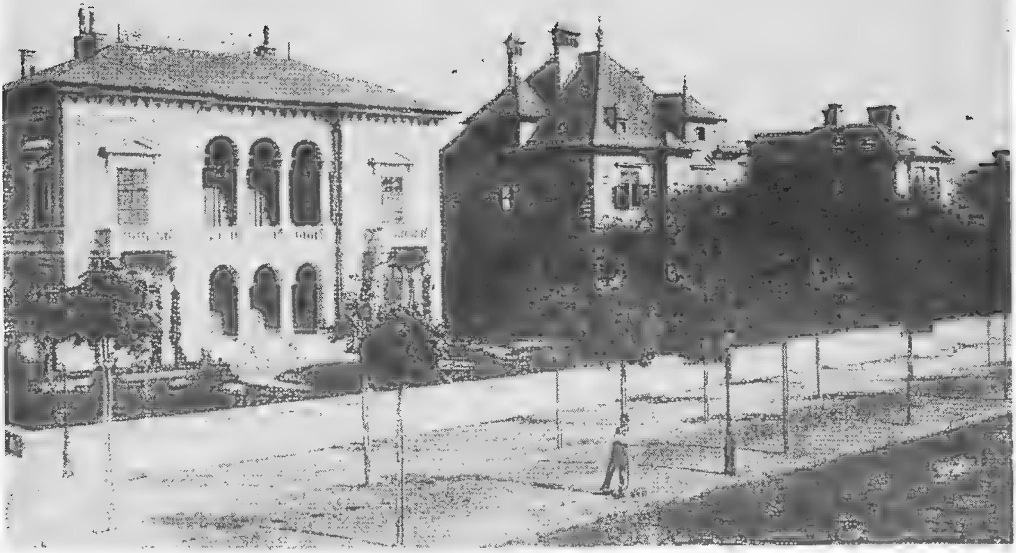

323. Arisztokraták és nagypolgárok villái a pesti Sugárúton, az 1880-as években

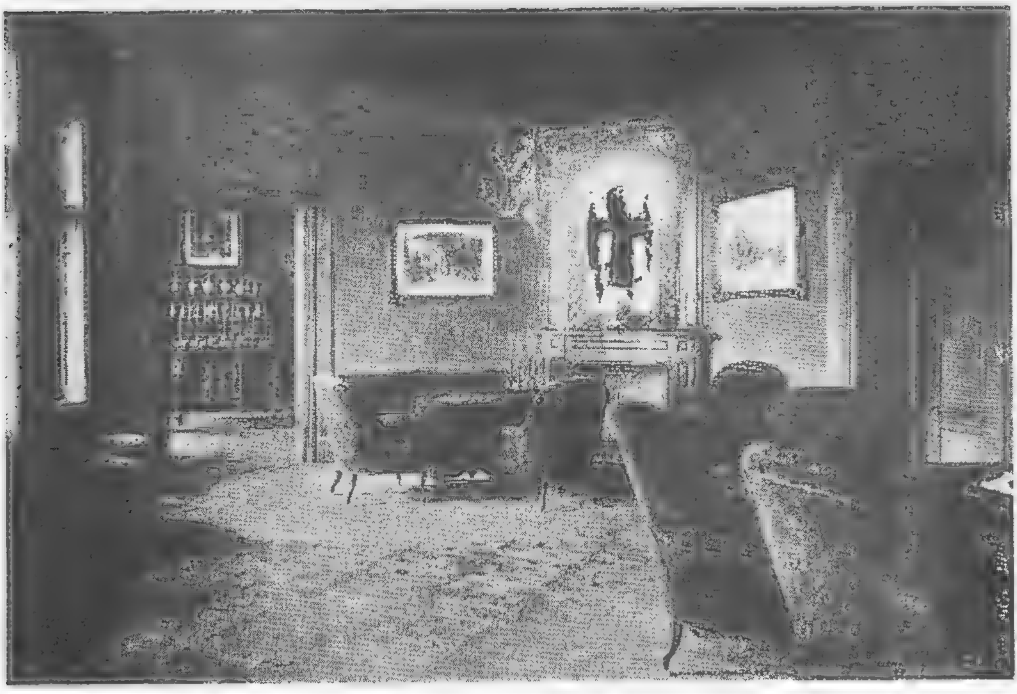

324. Sugárúti villa belseje

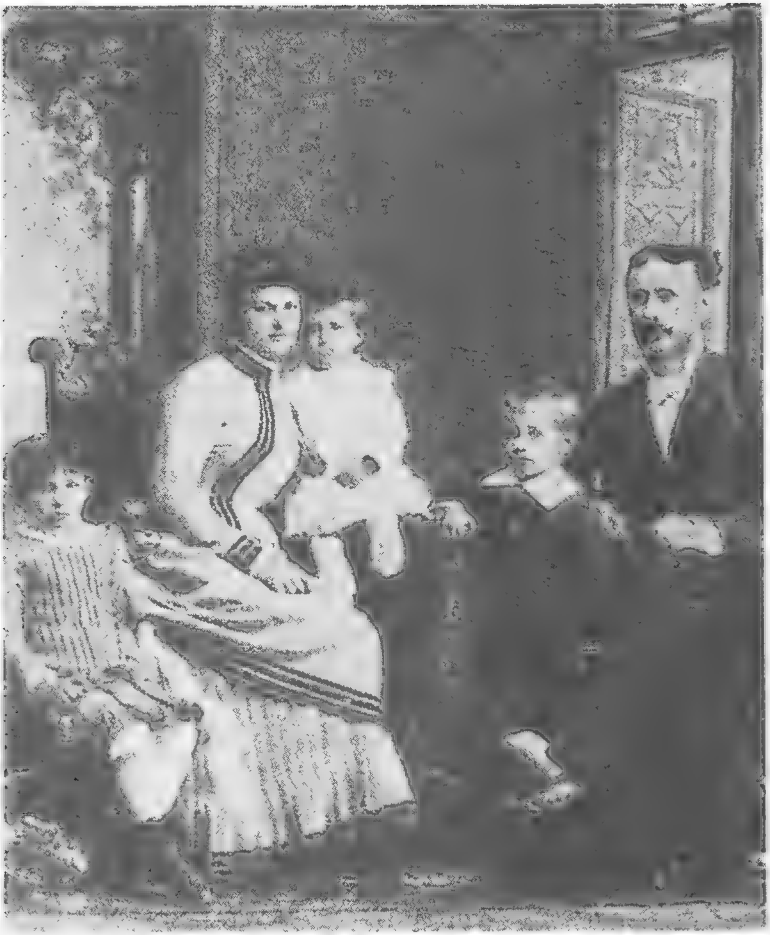

325. Családi csoportkép az 1880-as évekből

327. Magyar ruhás nő az 1880-as évekből ▶

328. Női divat 1880 körül ▶
a) házi öltözék
b) báli és társas öltözék ▶

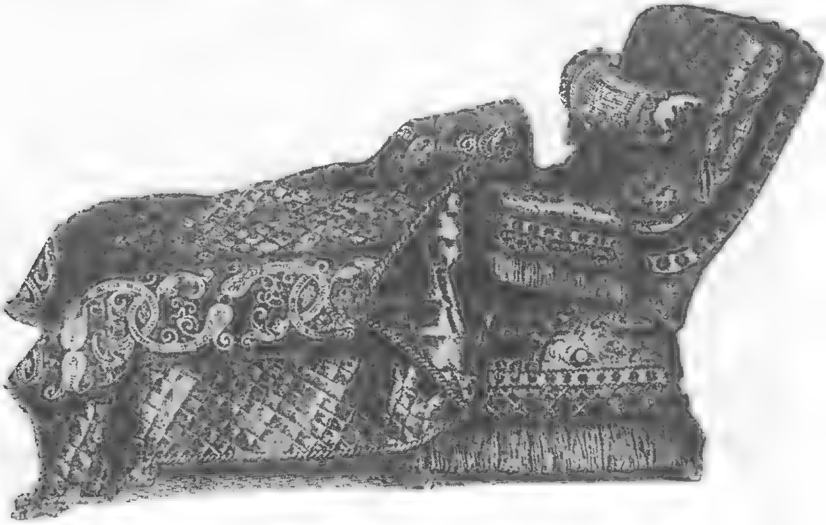

326. Pamlag 1880-ból

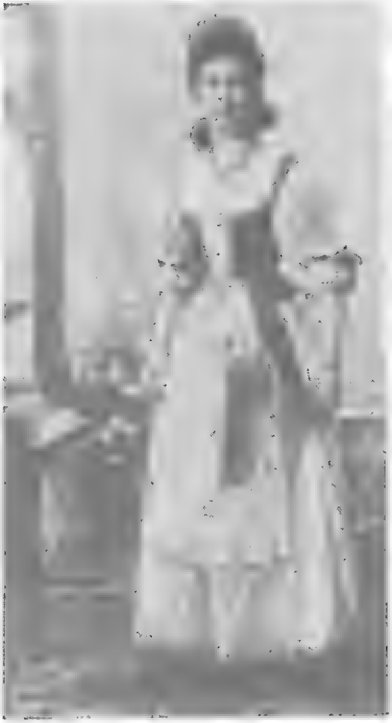

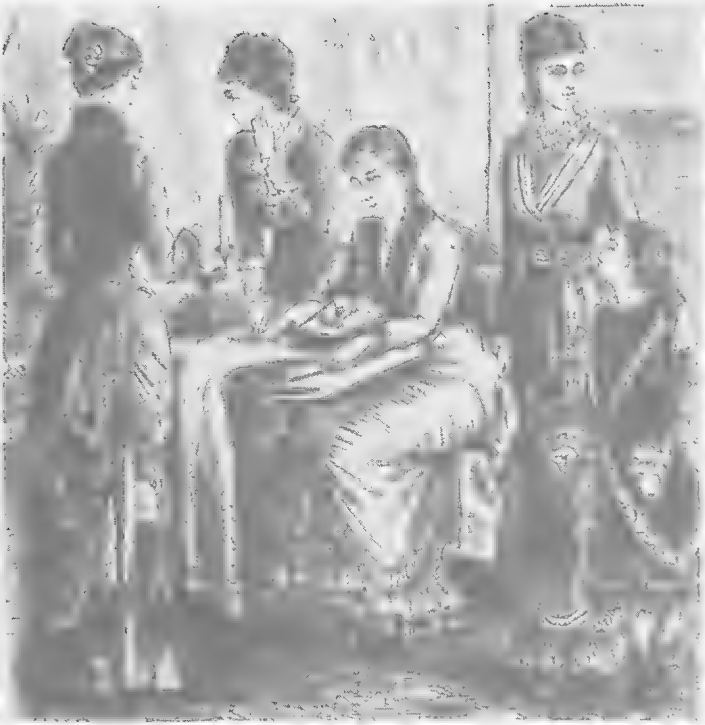

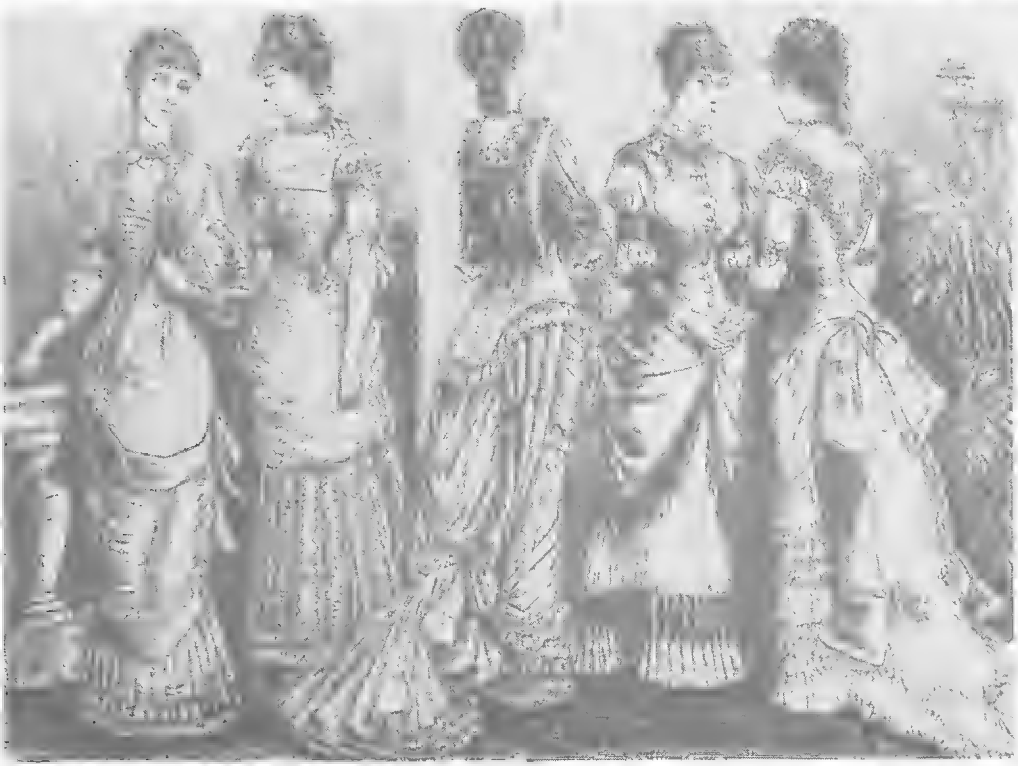

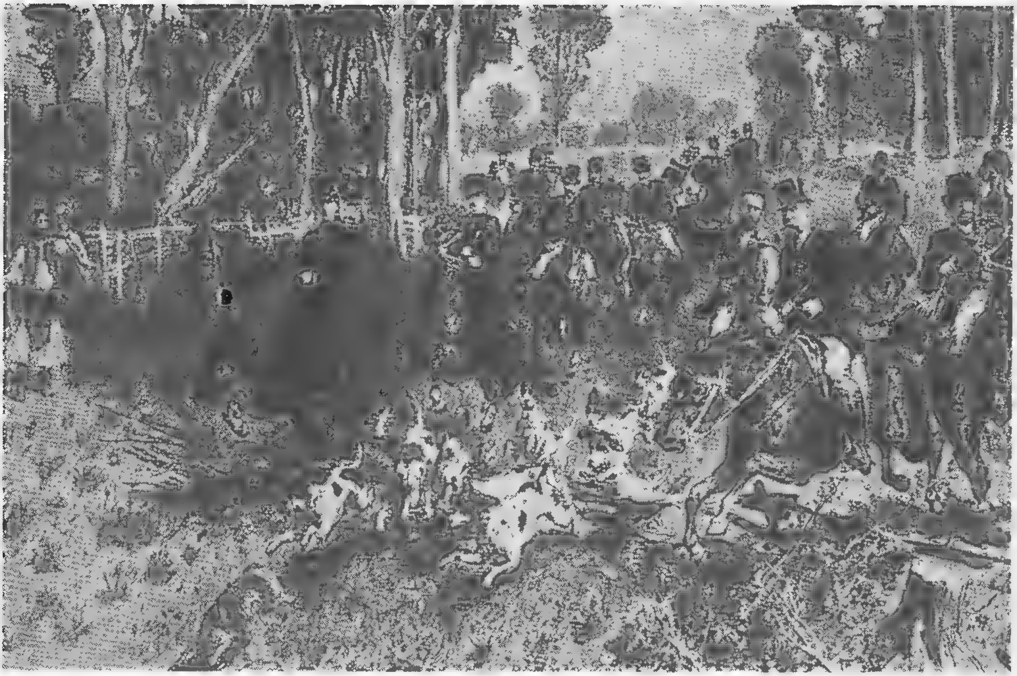

329. Udvari vadászat a gödöllői határban (az előtérben Ferenc József és Erzsébet királyné)

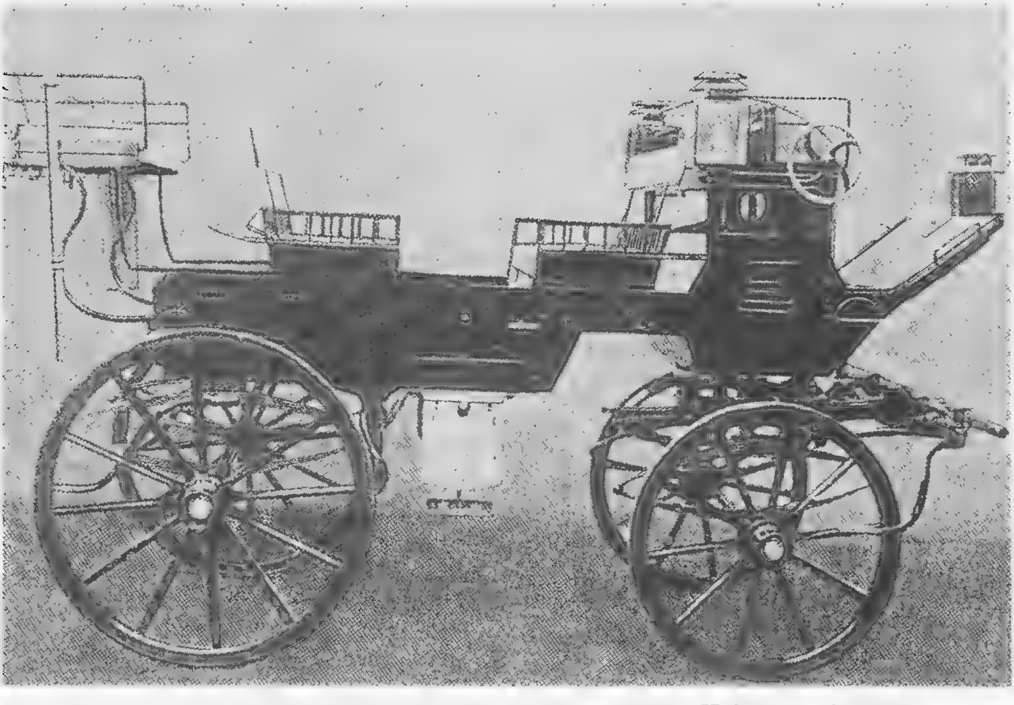

330. Nyolcszemélyes társas vadászkocsi (készítette a Kölber-kocsigyár)

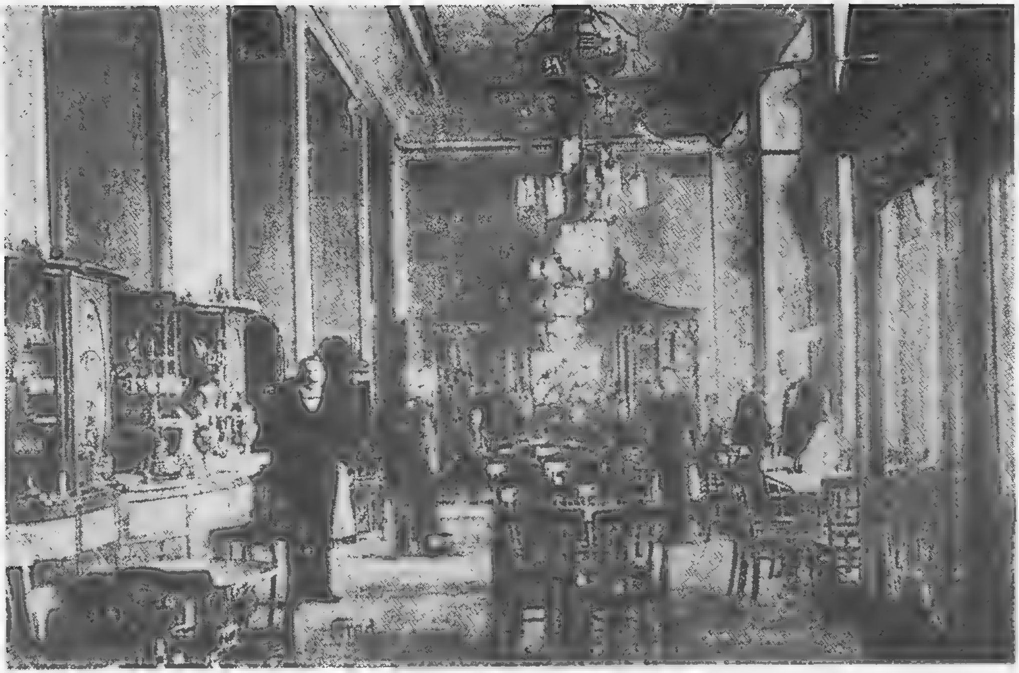

331. A Központi Kávéház Aradon

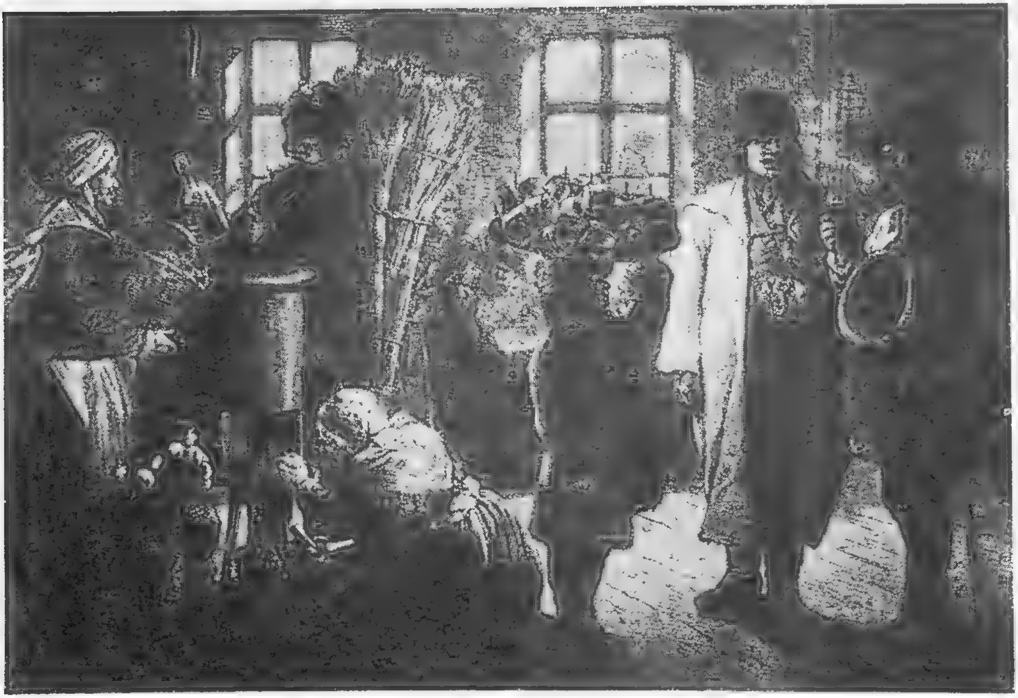

332. Lebuj a pesti Duna-parton az 1870-es években

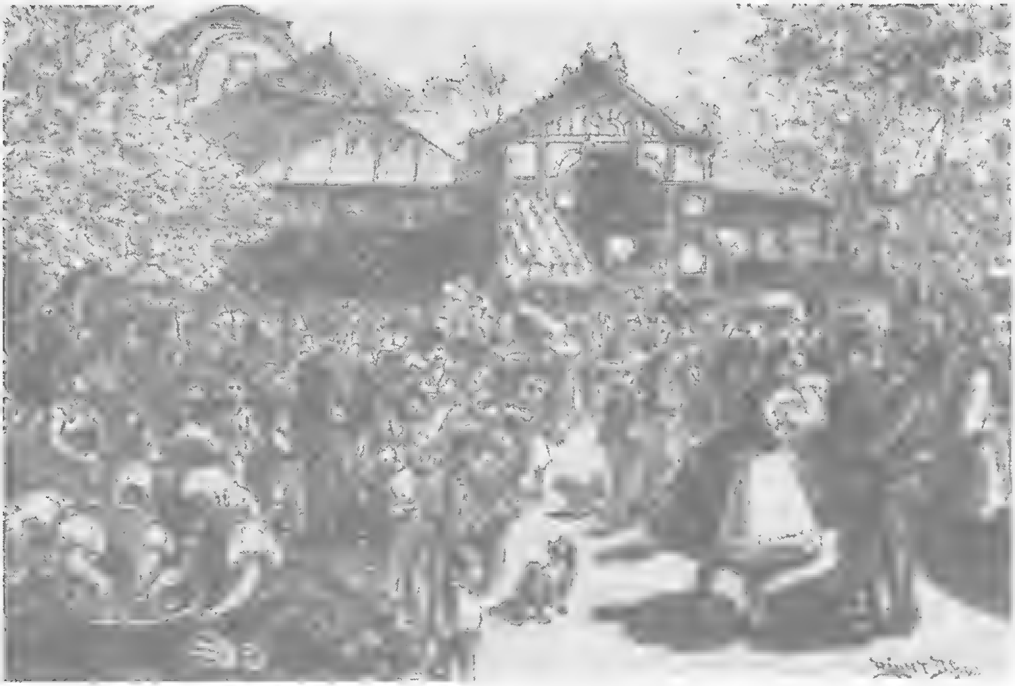

333. Vasárnapi mulatság a pesti Népligetben

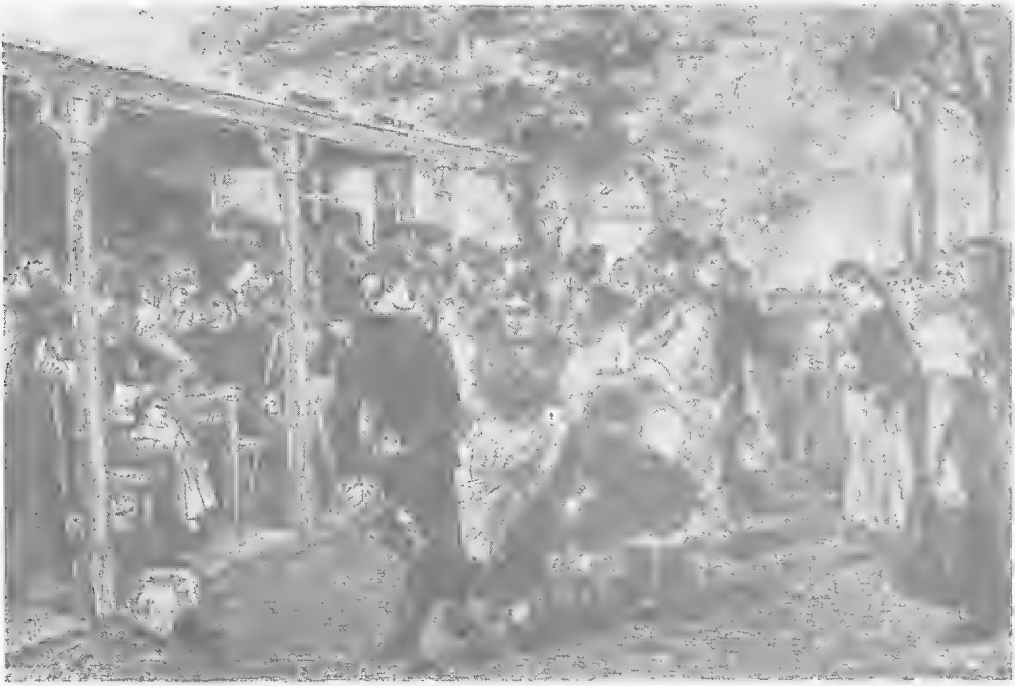

334. Népmulatság Békéscsabán

birtokosok tulajdonában volt – néha 100–200 család lakott együtt, a hosszú cselédházak szűk szobáiba és konyháiba zsúfolva, a mezőgazdasági nagyüzem vasfegyelem alatt álló, hierarchikus munkaszervezetében.

AZ URBANIZÁCIÓ MEGGYORSULÁSA

Miközben az ország lakosságának egy része – az alföldi tanyák és a dunántúli puszták népe – a 19. század második felében olyan települési viszonyok közé került, amelyek szinte légmentesen elzárták a külvilágban végbemenő civilizációs és kulturális fejlődéstől, a másik oldalon – az iparosodás és az áruforgalom fejlődése nyomán – gyorsuló ütemben haladt előre a városok növekedése.

A városi népesség pontos elhatárolása elég nehéz, hiszen egy település városi jellegét elsősorban nem jogállása vagy nagysága határozza meg, hanem azoknak a központi gazdasági, forgalmi, kulturális vagy közigazgatási funkcióknak a mennyisége és minősége, amelyeket az illető település betölt. Ezek a funkciók pedig a korabeli statisztikai adatgyűjtésekben igen nehezen foghatók meg. A városi joggal rendelkező települések egyötöde még a 19. század végén is stagnáló, hanyatló kis település volt, más városok népessége pedig túlnyomórészt mezőgazdaságból élt. A városi joggal nem rendelkező nagyközségek között viszont egy sor valóságos óriással találkozunk – 10, 20, sőt 30 ezer lakossal –, bár az is kétségtelen, hogy ezek nagy része sem volt funkcióit tekintve európai értelemben vett város, hanem csak nagyra nőtt falu.

A kiegyezéskor még fennállott Magyarországon a hagyományos városhálózat: 81 szabad királyi várossal, 88 rendezett tanácsú, illetve kiváltságos várossal és 719 mezővárossal. A szabad királyi városokban 1869-ben 1,2 millió lakos élt, az ország népességének mindössze 8,9%-a. A 81 város közül csak 27-nek volt 10 ezernél több lakosa, 30-nak a népessége viszont az 5 ezret sem érte el. Az iparral és kereskedelemmel foglalkozók arányszáma a lakossághoz viszonyítva 18 szabad királyi városban 10% alatt volt, s csak 21-ben haladta meg az európai típusú városokra jellemző 20%-ot. A városok jogi helyzetének újjárendezésére az 1870-es evekben került sor. A 81 – illetve Buda es Pest egyesítese után 80 – szabad királyi város közül mindössze 23 nyert törvényhatósági státust, 50-et rendezett tanácsú várossá minősítettek, 7 pedig elvesztette városi jogállását.

Ugyanakkor a jelentősebb mezővárosok közül kettőt – Baját és Hódmezővásárhelyt – törvényhatósági jogú, 56-ot rendezett tanácsú várossá alakították, a többi pedig nagyközséggé lett. A rendezés nyomán kialakult új városhálózat már jobban megfelelt a kapitalizálódó gazdaság és a polgárosodó társadalom tényleges urbanizációs viszonyainak. A 131 (25 törvényhatósági jogú és 106 rendezett tanácsú) város lakossága 1850-ben 1,4 millió, 1869-ben 1,9 millió, 1890-ben pedig 2,4 millió volt. 1850 és 1890 között az ország egész lakossága 30%-kal növekedett, a városoké pedig 73%-kal. 1850-ben a népesség 12,1%-a, 1890-ben pedig már 16,1%-a élt a 131 városi joggal rendelkező településen.

A városi jog és a városi jelleg azonban sok esetben nem fedte egymást. A 131 város közül 35-nek a lakossága 1890-ben sem érte el az ötezret, sőt hatét a 2 ezret sem. Ugyanakkor viszont 34 nagyközség lakossága meghaladta a tízezret. Bár a városi jelleg és a városi funkció korántsem áll mindig egyenes arányban a lakosság számával, a népesség tömörülésére vonatkozó adatok mégis valamivel pontosabb képet nyújtanak a városfejlődés valóságos folyamatáról, mint a jogi státust alapul vevők.

52. táblázat

Magyarország népességének megoszlása a községek nagysága szerint (Fiume nélkül)

Községek nagysága	Községek száma		Lakosság (ezer)		Növekedés (%)	A lakosság megoszlása (%)	
	1869	1890	1869	1890		1869	1890
1000 lakos alatt	9 518	8 754	4 499	4 322	−3,3	33,2	28,6
1000 – 2000 lakossal	2 400	2 469	3 286	3 398	+3,3	24,2	22,4
2000 – 5000 lakossal	993	1 156	2 889	3 395	+17,4	21,3	22,4
5000 – 10 000 lakossal	160	202	1 080	1 347	+24,7	8,0	8,9
10 000 lakos felett	79	105	1 808	2 672	+47,8	13,4	17,8
Összesen	13 170	12 686	13 561	15 133	+10,7	100	100

A 10 ezernél népesebb települések száma 1850 és 1890 között 53-ról 105-re nőtt, lakosságuk pedig 1,1 millióról 2,7 millióra, vagyis 2 és félszeresére. Ha az általános nemzetközi gyakorlat szerint az 5 ezer lakosnál népesebb településeket tekintjük városi jellegűeknek, akkor azt mondhatjuk, hogy az ilyen települések száma Magyarországon 1850 és 1890 között 177-ről 307-re növekedett, lakosságuk pedig 2 millióról 4 millióra. Az ország lakosságának 1850-ben 17,2%-a, 1890-ben pedig 26,7%-a élt az 5 ezernél népesebb városokban és községekben. Hogy a városi népességnek ez a megközelítése sem pontos, mutatja az a tény, hogy a Monarchia másik felében a lakosság kisebb része – 1890-ben csak 19,9%-a – lakott az 5 ezernél népesebb településeken, holott sok egyéb adatból nyilvánvaló, hogy Ausztria az urbanizáció magasabb fokán állott, mint Magyarország.

53. táblázat

A városi és a vidéki népesség növekedése Magyarországon (1857–1890) (Fiume nélkül)

Településtípus	Lakosság (ezer)				Növekedés %-ban			
	1857	1869	1880	1890	1857–1869	1869–1880	1880–1890	1857–1890
Budapest	187	271	361	492	44,8	33,2	36,4	163,2
24 törvényhatósági jogú város	601	696	752	839	15,7	8,1	11,5	39,5
106 rendezett tanácsú város	838	938	1 000	1 109	12,0	6,7	10,8	32,4
Városok együtt	1626	1 904	2 113	2 440	17,1	11,0	15,5	50,0
5000-nél népesebb községek	914	1 107	1 278	1 699	21,1	15,5	32,9	86,0
Városi jellegű települések összesen	2540	3 011	3 391	4 139	18,6	12,6	22,0	63,0
Falvak	9584	10 542	10 337	10 995	10,0	−1,9	6,4	14,7
A lakosság megoszlása településtípusok szerint %-ban								
Városok	13,4	14,0	15,4	16,1				
5000-nél népesebb községek	7,5	8,2	9,3	11,2				
Városi jellegű települések együtt	20,9	22,2	24,7	27,3				
Falvak	79,1	77,8	75,3	72,7				

Az urbanizáció előrehaladásáról akkor kapjuk a valóságot talán leginkább megközelítő képet, ha a városi jelleg két eddig használt mutatóját – a városi jogállást és a népességszámot – kombináljuk. A rendezés után megmaradt városokhoz hozzávéve a 5 ezernél népesebb nagyközségeket, azt találjuk, hogy az ilyen városi jellegű települések lakossága 1850 és 1890 között 2,16 millióról 4,14 millióra növekedett, vagyis 92%-kal, szemben az egész ország lakosságának 30%-os növekedésével.

Igazi, európai értelemben vett nagyvárost a polgárosodó Magyarország csak egyet tudott kifejleszteni: Budapestet. Bár a Duna két partján fekvő három testvérváros élete már évtizedek óta egybefonódott, s egyre inkább az ország forgalmi és politikai központjává vált, Budapest mint egységes nagyváros, s mint főváros valójában a kiegyezés utáni évtizedek szülötte volt. Az 54 ezer lakosú Buda és a 16 ezer lakosú Óbuda 1873-ban egyesült közigazgatásilag is a 200 ezer lakosú Pesttel. Az új nagyváros növekedési üteme szinte egész Európában egyedülálló volt a 19. század második felében, talán csak Berliné volt hasonló. Budapest polgári lakossága 1850-ben 156 ezer, 1869-ben 271 ezer, 1890-ben pedig 492 ezer volt. 1870-ben még a 17. volt az európai nagyvárosok sorrendjében, 1900-ban pedig már a 8. Talán Európa egyetlen országában sem összpontosult oly nagymértékben a gazdaság modern, tőkés szektora – a nagykereskedelem, a bankrendszer és a nagyipar – a fővárosban, mint nálunk. Budapest volt a gyorsan fejlődő magyarországi vasúthálózat központja, a világ első malomvárosa, gépiparának termelési értéke pedig az 1880-as években nagyobb volt, mint az összes cseh- és morvaországi gépgyáraké együttvéve. A kiegyezés után a magyar kormányok jelentős anyagi áldozatokkal igyekeztek Budapestet igazi európai nagyvárossá, a magyar gazdaság és kultúra központjává fejleszteni.

A főváros népességének gyors növekedésével nem igen tudott lépést tartani sem a közművesítés, sem a lakásépítés, pedig 1867 és 1890 között több mint 200 millió forintot fektettek a budapesti építkezésekbe. A lakások 62%-a még az 1890-es években is egyszobás volt. Különösen súlyos volt a lakáshelyzet a kiegyezést követő nagy fellendülés idején, amikor tízezrével költöztek a fővárosba vidékről ipari és építőmunkások, napszámosok, cselédek. 1870-ben Pest 200 ezer lakosából 41 ezer albérlő vagy ágyrajáró volt, s különösen a külső kerületekben zsúfolódtak össze sokan egy-egy szobában. A 90-es évekre némiképp javult a helyzet. Ugyancsak a 90-es évek elején került sor a város vízellátási gondjait megoldó korszerű állandó vízművek, valamint az egészségügyi követelményeknek megfelelő csatornahálózat létesítésére.

Magyarország városhálózata 1890-ben

Városok és 5000 lakosnál népesebb községek

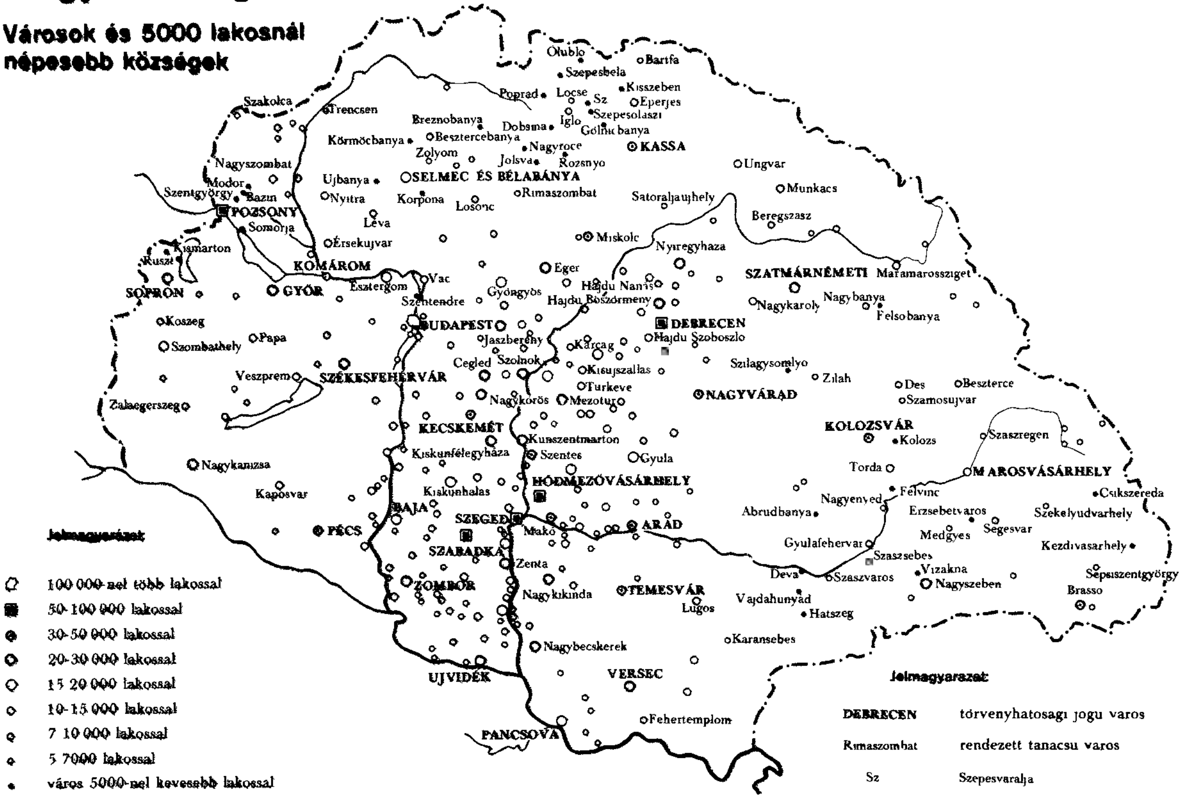
Olublo
Bartfa
Szepesbela
Poprad
Locse
Sz
Kisszeben
Eperjes
Szepesolaszi
Iglo
Golnicbanya
Dobsina
Breznobanya
Besztercebanya
Kormocbanya
Zolyom
Nagyroce
Jolsva
Rozsnyo
KASSA
Trencsen
Szakolca
Nagyszombat
Modor
Szentgyörgy
Bazin
POZSONY
Somorja
Kismarton
Ruszt
SOPRON
Ujbanya
Nyitra
SELMEC ÉS BÉLABÁNYA
Korpona
Losonc
Rimaszombat
Leva
Ersekujvar
KOMÁROM
GYŐR
Esztergom
Vac
Szentendre
BUDAPEST
Koszeg
Szombathely
Papa
Veszprem
SZÉKESFEHÉRVÁR
Zalaegerszeg
Nagykanizsa
Kaposvar
PÉCS
Ungvar
Munkacs
Satoraljaujhely
Beregszasz
Miskolc
Nyiregyhaza
Eger
Gyongyos
Hajdu Nanas
Hajdu Boszormeny
SZATMÁRNÉMETI
Maramarossziget
Nagykaroly
Nagybanya
Felsobanya
DEBRECEN
Hajdu Szoboszlo
Jaszbereny
Cegled
Szolnok
Karcag
Kisujszallas
Turkeve
Mezotur
Nagykoros
Szilagysomlyo
Zilah
NAGYVÁRAD
Des
Beszterce
Szamosujvar
KOLOZSVÁR
Kolozs
Szaszregen
KECSKEMÉT
Kunszentmarton
Szentes
Gyula
Kiskunfelegyhaza
Kiskunhalas
HÓDMEZŐVÁSÁRHELY
Torda
MAROSVÁSÁRHELY
Csikszereda
Felvinc
Nagyenyed
Erzsebetvaros
Szekelyudvarhely
Abrudbanya
Medgyes
Segesvar
BAJA
SZEGED
Mako
ARAD
Gyulafehervar
Kezdivasarhely
SZABADKA
Szaszsebes
Zenta
Deva
Szaszvaros
Vizakna
Nagyszeben
Sepsiszentgyörgy
Brasso
ZOMBOR
Nagykikinda
TEMESVÁR
Lugos
Vajdahunyad
Hatszeg
Karansebes
Nagybecskerek
UJVIDÉK
VERSEC
Fehertemplom
PANCSOVA
Jelmagyarázat
100 000-nel több lakossal
50-100 000 lakossal
30-50 000 lakossal
20-30 000 lakossal
15 20 000 lakossal
10-15 000 lakossal
7 10 000 lakossal
5 7000 lakossal
város 5000-nel kevesebb lakossal
Jelmagyarázat
DEBRECEN törvenyhatosagi jogu varos
Rimaszombat rendezett tanacsu varos
Sz Szepesvaralja

A városfejlődésben a 19. század második fele minőségi fordulatot jelentett: a vasútépítések és a nagyipar kialakulása révén új városfejlesztő tényezők léptek működésbe. Növekvő szerepet játszott az urbanizációban a modern polgári közigazgatási és bíráskodási rendszer, a maga sokrétű apparátusával, valamint a bővülő és differenciálódó iskolahálózat. Az új városi funkciók és új városfejlesztő tényezők fellépése következtében a városhálózat is átalakult. A legtöbb város fejlődésében többféle funkciónak és tényezőnek is része volt. Kezdetben, különösen az 50-es és 60-as években még a mezőgazdasági árutermelés és áruforgalom volt a legfontosabb ösztönzője a városi fejlődésnek. A 80-as években kezdett szerephez jutni a nagyipar, bár ez csak 1890 után vált igazán fontos városfejlesztő tényezővé. Iparosodásunk korai szakaszában elsősorban a bányászati és vasipari központok (Resica, Anina, Salgótarján, Diósgyőr, Zólyom) növekedése volt gyors ütemű.

1850 és 1890 között azok a városok fejlődtek a leggyorsabb ütemben, amelyek a kiépülő vasúthálózat csomópontjait alkották, vagy pedig az ún. vásárvonalon, azaz a különböző gazdasági jellegű vidékek – többnyire az alföldek és a környező hegyvidékek – találkozási vonalán, a Nagy- és Kisalföld szegélyén, a hegyvidékekről az Alföldre vezető folyóvölgyek és a nagyobb medencék kijáratánál feküdtek. Négy évtized alatt több mint megkétszereződött – Budapesten kívül – 5 dunántúli (Pécs, Szombathely, Kaposvár, Zalaegerszeg, Nagykanizsa), 5 felvidéki (Kassa, Nyitra, Losonc, Máramarossziget, Beregszász), 2 délmagyarországi (Újvidék, Temesvár) és egy erdélyi város (Sepsiszentgyörgy) lakossága. Elég gyors ütemű – több mint 80%-os – volt Arad, Miskolc, Szolnok, Nyíregyháza, Debrecen, Kolozsvár és Székesfehérvár növekedése is. A félmilliós fővárost azonban egyikük sem tudta még megközelíteni sem. 1890-ben egyetlen vidéki város sem érte el a százezres lélekszámot, s az 50 ezret is csak ötnek a lakossága haladta meg (Szeged, Szabadka, Pozsony, Debrecen, Hódmezővásárhely), ezek közül azonban három jellegzetes alföldi agrárváros volt.

A magyar városfejlődés sajátos vonása volt, hogy éppen legnagyobb városaink jelentős része az urbanizáció viszonylag alacsony fokán állott. Keleti Károly 1870-ben az urbanizáció fokának bizonyos mutatói (az iparos és kereskedő népesség, valamint az értelmiség arányszáma, a lakosság műveltségi foka, az épületek jellege stb.) alapján rangsorolta a magyarországi városokat. A Budapest után a lakosságszám szerint a 2–4. helyen álló Szeged, Szabadka és Hódmezővásárhely az urbanizációs fok szerinti rangsorban csak a 80. 88. és 89. helyre, a nagyságrendben 7. Kecskemét pedig a 63. helyre került. A 25 legnagyobb népességszámú város és község közül csak 11 szerepel az urbanizációs fok szerinti rangsor első 25 helyén, 13 közülük pedig még az urbanizációs rangsor első 50 helyére sem került be. A lakosság nagysága és az urbanizáció foka szerinti rangsorban egyaránt az első 25 helyen 11 várossal találkozunk, s valóban ezek voltak a kiegyezés idején Magyarország legjelentősebb városai: Pest és Buda, Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Debrecen, Pécs, Székesfehérvár, Kolozsvár. Magas urbanizációs foka miatt ezekhez még hozzá kell vennünk Győrt, Sopront és Nagyszebent.

Az Alföldön mintegy 30 olyan város, illetve nagy lélekszámú község (Békéscsaba, Békés, Csongrád, Szarvas, Orosháza stb.) volt, amelyeknek lakossága meghaladta a 10 ezret, de mind külső képében, mind népességének foglalkozási és társadalmi struktúrájában lényegesen különbözött Nyugat- és Közép-Európa, valamint a Dunántúl, a Felvidék és Erdély európai típusú városaitól. Az alföldi agrárvárosoknak nagy – néha vármegyényi – határa volt, s a lakosság egyre növekvő része, a kiegyezés utáni években már mintegy 30%-a nem a városban, hanem a tanyákon élt, bár egy részüknek a városban is volt háza. A lakosság kétharmada – háromnegyede – még a legnagyobb és leginkább urbanizált Szegeden is 49%-a – mezőgazdaságból élt. A nagyobb dunántúli, felvidéki és erdélyi városokban 1890-ben már 40–50% volt az iparból és forgalomból élők arányszáma, mintegy 8–10%-ot tett ki az értelmiségi és hivatalnok réteg, s a lakosságnak több mint a fele bevándorló volt, aki nem a városban született. Az alföldi agrárvárosok növekedése viszont túlnyomórészt a természetes szaporodásból származott, a lakosság 70–90%-a bennszülött volt, az iparból és forgalomból élők arányszáma nem érte el a 25, sőt többnyire még a 20%-ot sem, az értelmiségi réteg pedig csak 3–4%-ot tett ki.

Mégsem lenne azonban indokolt csupán óriásira nőtt falvaknak tekinteni ezeket a településeket, hiszen bennük már felbomlott a lakóhelynek és a munkahelynek a falvakra jellemző egysége, s egy sor tipikusan városi jellegű központi funkciót töltöttek be: regionális piacok, közigazgatási és kulturális központok, némely esetben vasúti csomópontok voltak, s a

80-as években egyikben-másikban (például Szegeden) már az iparosodás is kezdetét vette. Valójában egy sajátos magyar – és szélesebb értelemben vett kelet-európai – várostípusról van szó ezek esetében, s e jellegzetes várostípus létrejöttében a táji-gazdaságföldrajzi adottságok és a történelmi előzmények egyaránt szerepet játszottak. A kiegyezés utáni évtizedekben ezekben az óriásfalvakban megindult egy városias mag kialakulása, s ez az urbanizációs folyamat a nagyobbak – mint például Szeged, Kecskemét, Szabadka – esetében a század végére már elég jelentős szintet ért el. A városias centrumban – néha egész utcasorokat alkotva – emeletes bérházak, középületek emelkedtek, itt kaptak helyet az iskolák, a nagyobb üzletek, és a közművesítés is megindult. A városias magot egy kisvárosi övezet vette körül, zártsoros földszintes házakkal, kézműipari műhelyekkel és kisebb boltokkal; a legkülső kört pedig egy még elég széles falusias övezet alkotta az őstermelők házaival és udvaraival. Az egykori belső legelők övét a legnagyobb városokban fokozatosan elfoglalták a nagyobb üzemek: pályaudvarok, raktárak, malmok, gyárak, javítóműhelyek. Kétségtelen, hogy – bár a belső mag az alföldi agrárvárosok legtöbbjében viszonylag gyorsan urbanizálódott – a város nagyobb részét alkotó kisvárosi és falusi övezetek földszintes házaikkal, poros-sáros utcáikkal, a közművesítés teljes hiányával egyáltalán nem mutattak városias képet. Ez a várostípus az Alföld jellegzetessége volt, de a dunántúli vagy a kisalföldi – kétségkívül iparosodottabb – városok egy részében is megtaláljuk ezeket a hol szélesebb, hol keskenyebb falusias külső övezeteket.

Városaink jelentős részének külső képe – az urbanizációs folyamat meggyorsulása ellenére – a 19. század második felében még meglehetősen falusias jellegű maradt. Ezt mutatják az épületekre és a lakásokra vonatkozó adatok is, amelyekből kiderül, hogy milyen kevés volt nálunk az emeletes ház. 1869-ben mindössze 37 ezer emeleti lakás volt az egész országban, 1890-ben pedig 66 ezer, vagyis az összes lakásoknak alig 2%-a, s ezeknek is több mint a fele a fővárosban volt.

A lakásviszonyok javulását mutatja, hogy a lakások száma ugyan csak 11,5%-kal növekedett két évtized alatt, a lakószobáké azonban 23,3%-kal. Egy szobára 1869-ben országos átlagban 3,8, 1890-ben pedig 3,5 lakó jutott. Az építkezésben a falvakban, sőt a városok külső övezeteiben is a hagyományos építő- és fedőanyagok uralkodtak. A lakóházaknak 1890-

ben is csak 13,6%-a épült téglából vagy kőből, 44,7%-a vályogból vagy sárból, 41,6%-a pedig fából. A házaknak mindössze 16%-a volt cseréppel, palával vagy bádoggal fedve, 60%-ának nád- vagy zsúpfedele volt, a többinek fedőanyagát fazsindely alkotta. Kő- vagy téglaépületekkel és cseréptetővel leginkább a Dunántúl nyugati megyéiben és a Felvidék középső és nyugati részein találkozunk, s a tehetősebb parasztok errefelé vályog vagy sárházaikat is egyre gyakrabban húzták kőalapra. A Nagy- és Kisalföldön, valamint a Dunántúl keleti és déli részeiben túlnyomórészt vályogból és sárból épültek a házak, s náddal vagy rozsszalmával fedték őket. A favázas, vesszőfonatos sövényfalak helyett azonban egyre inkább a vert vagy rakott föld- és vályogfalak terjedtek el. A fából való építkezés volt az uralkodó a szlovák és a kárpátukrán Felvidéken és Erdélyben, de bőven találunk faházakat Vasban, Zalában, Somogyban, valamint a Palócföldön is.

A parasztság lakáskultúrájában a legfontosabb változást a konyha és a szoba füsttelenítése jelentette, bár az ország egyes vidékein – így például a Dunántúl nyugati és déli részein is – még mindig találunk kémény nélküli, füstös házakat. A 19. század második felében terjedt el a parasztházaknál a tornác, s a kamra ekkoriban alakult át lakószobává, „hátulsó házzá”. Az „első házat”, vagy tisztaszobát viszont ekkoriban az ország legtöbb vidékén már nem lakták, csupán vendégfogadásra használták, s a díszes párnákkal és dunyhákkal a mennyezetig feltornyozott ágyban sem aludtak. A szobában a bútorokat az ún. sarkos elrendezés szerint helyezték el: az egyik szögletet a padokkal övezett asztal, a szemben levőt pedig a fűtő berendezés – többnyire a konyhából fűtött kemence, a Dunántúlon sok helyen a csempéből rakott kályha, a keleti országrészekben pedig a kandalló – foglalta el. A parasztszobák bútorzata is gazdagodott: a ládák és a tékák mellett egyre inkább elterjedtek sublódok, a konyhaszekrények, sőt a század vége felé a szobai szekrények is. A parasztbútorok zöme már nem házi készítmény, hanem a falusi, kisvárosi asztalosok munkája. Az alföldi agrárvárosok polgárosodó parasztságánál ekkoriban jött divatba a klasszicista nemesi és polgári bútorokat utánzó egyszínű, sötétbarnára pácolt kanapé, sublót és szekrény. Az ország legtöbb vidékén, különösen a gazdasági fejlődésben és a polgárosodásban elmaradottabb perifériákon azonban a 19. század második felében virágzik fel igazán a színes, festett asztalosbútorok divatja.

Az iparosodás velejárójaként a kiegyezés utáni években jelentek meg a nagyobb városokban, vasúti csomópontokon, bányák és vasművek szomszédságában az üzemek által épített, többnyire szoba-konyhás lakásokból álló munkástelepek, az ún. kolóniák. A munkáslakások berendezése általában a kispolgári ízlést követte, szerényebb, olcsóbb kivitelben.

A FOGLALKOZÁSI ÉS SZOCIÁLIS STRUKTÚRA

A foglalkoztatottság alakulását, a társadalom különböző osztályainak és rétegeinek helyzetét és fejlődését kötetünk más helyein ismertetjük, itt csak a népesség gazdasági ágak és alapvető szociális kategóriák szerinti tagozódásának fő vonalait, valamint a foglalkozási és a szociális struktúrában a tőkés fejlődés és a gazdasági növekedés hatására bekövetkezett változásokat mutatjuk be.

Korszakunkban már határozottan megfigyelhető a népesség átcsoportosulása a mezőgazdaságból a modern ipari, forgalmi és szolgáltató ágazatokba. 1869 és 1890 között az őstermelésből élő népesség száma nem változott, az összlakossághoz viszonyított arányszáma azonban 80%-ról 71%-ra csökkent. Az iparban és a forgalomban dolgozók száma két évtized alatt 41%-kal növekedett (783 ezerről 1104 ezerre). Egyelőre a forgalmi ágazatok vonzóereje, munkaerőigénye jóval nagyobb volt, mint az iparé: a kereskedelemben és a szállításban foglalkoztatottak száma 90,5%-kal nőtt (126 ezerről 242 ezerre), a bányászatban és az iparban tevékenykedőké pedig csak 31,2%-kal (657 ezerről 862 ezerre). A lakosság szaporodásánál kétszerte gyorsabb ütemben – 22,2%-kal – nőtt a közszolgálatot teljesítők és a szabad foglalkozású értelmiség száma is. A lakosság foglalkoztatottsági csoportok szerinti átrétegződése 1869 és 1890 között Magyarországon jóval gyorsabb ütemben haladt, mint a Monarchia másik felében; a lajtántúli országokkal szemben a polgárosodásban mutatkozó évszázados elmaradást azonban két évtized alatt nem lehetett behozni, legfeljebb némiképp csökkenteni.

A tőkés fejlődés előrehaladását mutatja, hogy 1890-ben már az aktív népesség 66%-a bérmunkás és alkalmazott; a mezőgazdaságban 64%, az iparban, kereskedelemben és szállításban pedig 57% volt a bérmunkások és alkalmazottak számaránya. Ausztriában azonban ugyanekkor az egész kereső népességben 77%-ot tett ki a bérmunkások és alkalmazottak

54. táblázat

A lakosság megoszlása fő foglalkozási csoportok szerint az Osztrák–Magyar Monarchiában (1890) (keresők és eltartottak együtt)

Ország, országrész	Őstermelés	Bányászat, ipar	Kereskedelem, szállítás	Közszolgálat, értelmiség	Egyéb	Lakosság
Ezer fő						
Magyarország	10 800	2002	596	410	1454	15 262
Horvátország	1 862	180	44	38	78	2 202
Ausztria nyugati országai	7 275	5333	1118	519	1869	16 114
Galícia, Bukovina, Dalmácia	6 798	875	444	196	665	8 976
Százalék						
Duna jobb partja (Dunántúl)	71,9	13,7	3,5	2,3	8,6	100
Duna–Tisza köze	58,6	16,7	6,4	3,6	14,7	100
Duna bal partja (Északi-Felvidék)	68,7	15,3	3,9	2,4	9,7	100
Tisza jobb partja (Északkeleti-Felvidék)	69,4	13,6	3,8	2,9	10,3	100
Tisza bal partja (Tiszántúl)	76,2	10,2	3,7	2,6	7,3	100
Tisza–Maros köze (Bánát)	75,5	11,6	3,0	2,2	7,7	100
Erdély	78,9	9,5	2,1	2,6	6,9	100
Magyarország összesen	70,8	13,2	3,9	2,7	9,4	100
Horvátország	84,6	8,1	2,2	1,7	3,4	100
Ausztria nyugati országai	45,2	33,1	6,9	3,2	11,6	100
Galícia, Bukovina, Dalmácia	75,7	9,7	5,0	2,2	7,4	100

arányszáma. Magyarországon 1869 és 1890 között az iparban, kereskedelemben és a szállításban az önállóak száma még nagyobb mértékben (41,1%-kal, 336 ezerről 474 ezerre) növekedett, mint a bérmunkásoké, kiknek száma 1869-ben 422 ezer, 1890-ben 590 ezer volt, a növekedés tehát 39,8%-ot tett ki. Az önálló iparosok, kereskedők és szállítók között mindössze néhány százra, legfeljebb 1–2 ezerre tehető a nagyiparos és nagykereskedő burzsoázia létszáma, a gazdasági növekedés tehát a gépi nagyipar nagyobb arányú kibontakozása előtti évtizedekben főleg a kispolgárság és a polgári középrétegek számát gyarapította. Hasonló tendenciára mutat az alkalmazotti és értelmiségi kategóriák létszámának 24%-os növekedése is. A gazdaság különböző ágaiban 1869-ben 40 ezer, 1890-ben pedig 51 ezer tisztviselő és alkalmazott működött. A közszolgálatban foglalkoztatott értelmiség (közigazgatási tisztviselők, bírák, ügyvédek, pedagógusok, egészségügyi dolgozók, egyházi személyek), valamint a szabad pályákon működő tudósok, írók és művészek száma pedig 105 ezerről 129 ezerre emelkedett két évtized alatt. 2090 ezer önálló földbirtokossal, iparossal és kereskedővel szemben 180 ezer alkalmazott, tisztviselő és értelmiségi, 4142 ezer mezőgazdasági és ipari bérmunkás, napszámos és házi cseléd – nagy vonalaiban ilyen volt a magyarországi aktív népesség szociális struktúrája 1890-ben.

3. A LAKOSSÁG ETNIKAI ÉS VALLÁSI MEGOSZLÁSA

AZ ETNIKAI ERŐVISZONYOK VÁLTOZÁSAI

A 19. századi Magyarország etnikai és vallási szempontból Európa legtarkább, legkevertebb népességű országa volt. A lakosság 7 nagyobb vallásfelekezet és több mint 10 nemzetiség között oszlott meg.

A soknemzetiségű Magyarország etnikai viszonyait hivatalosan először az 1850-ben az osztrák hatóságok által lebonyolított népszámlálás mérte fel. Az ezt követő két népszámlálás – 1857-ben és 1869-ben – nem terjedt ki a nemzetiségre, ezért ebből az időszakból csak különféle nem hivatalos becslések állnak rendelkezésünkre. A magyar népszámlálások 1880-tól kezdve kérdezték a lakosság anyanyelvét. Ezen tulajdonképpen nem a szoros értelemben vett anyanyelvet értették, hanem – a népszámlálási utasítások tanúsága szerint – azt a nyelvet, amelyet „az illető egyén magáénak vall s amelyen a legjobban és legszívesebben beszél”, s amelyet esetleg „a kisdedóvodában, az iskolában vagy egyéb társadalmi érintkezésben sajátított el”.[1]

---

[1] Kovács Alajos, A magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak hitelessége. Bp. 1920. I.

55. táblázat

Magyarország polgári népességének anyanyelvi megoszlása
(Horvátország és Fiume nélkül)

Nemzetiség	Ezer fő			Növekedés %		%-os megoszlás		
	1850	1880	1890	1850–80	1880–90	1850	1880	1890
Magyarok	4 812	6 404	7 357	33,1	14,9	41,5	46,7	48,6
Németek	1 349	1 870	1 989	38,6	6,4	11,6	13,6	13,1
Szlovákok	1 739	1 855	1 897	6,7	2,3	15,0	13,5	12,5
Románok	2 240	2 403	2 589	7,3	7,7	19,3	17,5	17,1
Kárpátukránok	446	353	380	–20,9	7,6	3,9	2,6	2,5
Szerbek, bunyevácok, sokácok	598	632	495	5,7	7,4	5,1	4,6	4,5
Horvátok			184					
Szlovének	45	63	71	40,0	12,7	0,4	0,5	0,5
Zsidók	250					2,1		
Egyéb	128	148	173	15,6	10,1	1,1	1,1	1,1
Összesen	11 609	13 729	15 133	18,3	10,2	100	100	100

A nemzetiségi erőviszonyokban 1850 és 1890 között elég jelentős eltolódás következett be. A legtöbb nem magyar nép arányszáma csökkent, a magyaroké viszont 41,5%-ról 48,6%-ra emelkedett, bár abszolút többséget csak 1900-ban alkottak. Az egész Habsburg-monarchia határai között élő magyarok száma 1850 és 1890 között 2,6 millióval, vagyis 54%-kal növekedett. Ennél nagyobb arányú növekedéssel a Monarchia népei közül csak a lengyeleknél találkozunk, a németek, csehek és olaszok gyarapodása 30–40% közt volt, a többi népé pedig 25% alatt. A magyarországi nemzetiségi erőviszonyokban bekövetkezett eltolódás különösen szembetűnő, ha egybevetjük a Monarchia lajtántúli felével, ahol az uralkodó nemzet, a németek száma 40 év alatt csak 31%-kal nőtt, számaránya pedig még valamit csökkent is: 1850-ben Ausztria lakosságának 36,2%-a volt német nyelvű, 1890-ben pedig 36,1%-a.

A magyarok számának növekedéséhez és számarányának javulásához számottevően hozzájárult a zsidók magyarosodása. A zsidókat – bár német dialektust beszéltek – 1850-ben külön nemzetiségként írták össze, a későbbi népszámlálások azonban már nem ismertek zsidó nemzetiséget, csupán izraelita vallást. A zsidók száma a még mindig nagyarányú bevándorlás következtében 1850 és 1880 között 250 ezerről 625 ezerre emelkedett, 1890-ben pedig elérte a 707 ezret. 1880-ban 365 ezer (58,4%), 1890-ben pedig 451 ezer (63,8%) vallotta magát közülük magyar anyanyelvűnek, s egyre csökkenő kisebbségük növelte egyéb nemzetiségek – túlnyomórészt a németek – számát. A magyarok száma azonban még a zsidók leszámításával is több mint 1,2 millióval, azaz 25,5%-kal nőtt 1850 és 1880 között, a nem magyaroké ugyanekkor csak 528 ezerrel, vagyis 7,8%-kal, pedig ezekben az évtizedekben még nem igen beszélhetünk erőszakolt magyarosításról.

A nemzetiségi erőviszonyokban bekövetkezett eltolódás több tényező egyidejű hatásának eredője volt. Mindenekelőtt szerepet játszottak benne a természetes és spontán népesedési folyamatok. A magyarok természetes szaporodása nagyobb mértékű volt, mint a többi népeké együttesen. 1869 és 1880 között a magyar többségű vármegyék népességének természetes szaporodása 4,2% volt, a nem magyar többségűeké pedig 3,1%. 1880 és 1890 között ugyanezen két vármegyecsoport természetes szaporulata 12,03, illetve 11,78%. Az 1872–73-as demográfiai katasztrófa (kolera, éhínség) a túlnyomórészt magyarlakta Dunántúlt csak kismértékben sújtotta, a román, kárpátukrán és szerblakta keleti–délkeleti országrészek népességét viszont valósággal megtizedelte. 1870 és 1880 között 15 vármegyében haladta meg a halálozások száma a születésekét, s ezek közül 10 volt nem magyar és csak 5 magyar többségű. A részletes demográfiai adatok a lakosság anyanyelve szerinti bontásban csak 1896-tól kezdve állnak rendelkezésünkre. Ezek azt mutatják, hogy a gyengébb természetes népszaporodás fő oka a szláv és román népesség esetében a nagyarányú halandóság, főleg a csecsemő- és gyermekhalandóság volt. A németeknél és a románoknál az európai viszonylatban rendkívül alacsony házas termékenység, s ennek következtében a többi népénél kisebb születési arányszám is fékezte a természetes szaporodás ütemét (56. táblázat).

A magyarok természetes szaporodásának az ütemét csak a szlovákoké és a kárpátukránoké múlta felül, náluk azonban a nagyarányú kivándorlás elvitte a népszaporulat jelentős részét. Amerikába a század végéig mintegy 80%-ban szlovákok és kárpátukránok vándoroltak ki. A magyarok kivándorlása csak a 20. század első éveiben öltött igazán nagy méreteket, de akkor is csak a kivándorlók egyharmada került ki közülük. A nyugati

56. táblázat

A népesedés főbb mutatói Magyarországon anyanyelv szerint
(az 1896–1900-as évek átlagában, ezrelékben)

Nemzetiség	Nyers születési	Nyers halálozási	Természetes szaporodás	Gyermekhalandóság (1000 élveszülöttre esett 0–7 éves halott)	Házas termékenység (1000 15–49 éves házas nőre jutó élveszületés 1900/1)
	arányszámok				
Magyarok	39,2	26,2	13,0	354,4	226
Németek	36,9	25,1	11,8	332,4	198
Szlovákok	43,6	29,8	13,8	360,3	241
Románok	36,9	31,1	5,8	397,5	193
Kárpátukránok	43,2	27,7	15,5	354,8	236
Horvátok	45,0	33,7	11,3	387,0	244
Szerbek	43,3	35,1	8,2		247

megyékből Ausztriába kivándorlók túlnyomórészt németek, szlovákok és horvátok voltak, s az Erdélyből Romániába kivándorlók között is jóval több volt a román, mint a székely. Ugyanakkor viszont a bevándorlók – akiknek a száma szintén jelentős, évi tízezres nagyságrendű volt – túlnyomórészt az uralkodó magyar nemzetiséghez asszimilálódtak. Tehát a természetes szaporodás és a külső vándorlás mérlege egyaránt a magyarság számarányának növelése irányában hatott.

A népesedési mérleg figyelembevételével a magyarok 1850 és 1890 közötti több mint 2 és fél milliós gyarapodásából hozzávetőlegesen 1 milliót tulajdoníthatunk az asszimilációnak. Ebből mintegy félmillió esett a zsidókra és egyéb bevándorlókra, félmillió pedig a hazai nemzetiségekre, elsősorban a németekre és szlovákokra. Mivel 1850 és 1880 között még nem beszélhetünk a nem magyar lakosság tömegeit érintő erőszakolt magyarosításról, ezt a nagyarányú magyarosodást elsődlegesen spontán társadalmi folyamatnak tekinthetjük, amely a fellendülő tőkés fejlődés, a meggyorsuló gazdasági növekedés, a megnövekedett földrajzi és szociális mobilitás és a városiasodás természetes velejárója volt.

A Kárpát-medence népei évszázadokon át egymással erősen keveredve, nagy felületen érintkezve, széles vegyes nemzetiségű zónákban települve éltek. 1890-ben csaknem 1 millió nem magyar anyanyelvű élt a magyar nyelvterület határain belül, s a magyar többségű községek nem magyar lakosainak a száma megközelítette a 800 ezret. Évente 4–5 ezer olyan vegyes házasságot kötöttek, ahol csak az egyik fél volt magyar. Ilyen nagyfokú keveredés mellett érthető, hogy a két- vagy többnyelvűség igen gyakori jelenség volt. 1880-ban az ország lakosságának 14%-a beszélt magyarul és még legalább egy hazai nemzetiségi nyelvet. A magukat magyar anyanyelvűnek vallók 17,2%-a beszélt legalább egy nemzetiségi nyelvet is, a nem magyar anyanyelvűek 11,1%-a pedig beszélt magyarul is. A németek közt 20,2%, a délszlávok között 10,3%, a szlovákok közt 9,5% volt a magyarul is beszélők arányszáma, a románoknál és a kárpátukránoknál viszont csak 5,7 illetve 5,5%. A kétnyelvűség pedig – különösen ha egyéb népesedési, gazdasági, társadalmi tényezők is ilyen irányban hatnak – az asszimiláció első lépése lehet.

A nem magyar népek esetében teljesen egyértelmű és szoros korreláció állt fenn egyrészről a magyarosodás mértéke, másrészről a kétnyelvűség és a magyarokkal való keveredés aránya, a társadalmi szerkezet polgárosodottságának foka (amelynek legfőbb mutatója a nem agrár népesség és a városokban élők számaránya), a mobilitás mértéke, az írástudás és az iskolázottság színvonala között. Tehát a legnagyobb számban a németek, a szlovákok, a bunyevácok és sokácok, a nyugat-magyarországi horvátok magyarosodtak, akiknél a magyarokéval azonos vallás (katolikus és evangélikus), a hasonló kulturális és történeti hagyományok, valamint a legtöbb esetben a sok évszázados együttélés hatásai is megkönnyítették az asszimilálódást. A hagyományos falusi életformáját még inkább őrző, ortodox és görög katolikus vallású, a magyartól kultúrájában és történeti hagyományaiban távolabb álló, egyházi és iskolai autonómiával rendelkező, zártabb és elkülönültebb román, szerb és kárpátukrán agrártársadalmak esetében a magyarosodás jóval kisebb mértékű volt, s a nemesség, az értelmiség és a polgári középrétegek meglehetősen szűk csoportjaira korlátozódott.

A nyelvhatárok a 19. század folyamán nemigen változtak, az asszimiláció a nem magyar népesség zárt tömbjeit alig érintette. A nyelvhatárokon mindenütt többé-kevésbé széles kétnyelvű zóna húzódott, amelynek községeiben – különösen a magyar–szlovák nyelvhatáron – szinte népszámlálásról népszámlálásra változott a többség. A magyarosodás azonban mégis csak a magyar nyelvterületen belüli nem magyar nyelvszigeteken és szórványokban volt igazán jelentős. Az asszimiláltak másik nagy csoportját azok adták, akik a gazdaságilag elmaradottabb, viszonylagosan túlnépesedett hegyes peremvidékekről a magyarlakta központi területek iparvidékeire, dinamikus gazdasági központjaiba, gyorsan fejlődő városaiba települtek át. A magyarosodás igazi kohói a városok voltak. A városokban a magyarság arányszáma jóval meghaladta az országos átlagot, s a városok a nem magyar területen is sokkal inkább magyar jellegűek voltak, mint környezetük. A városiasodás, a nem magyar falusi népességnek a magyar többségű városokba való áramlása a magyarosodás egyik fő tényezője volt.

Fontos ösztönzője volt a magyarosodásnak a társadalmi mobilitás: a magasabb iskolázás, a társadalmi hierarchiában való emelkedés, a hagyományos falusi közösségekből, a paraszti és kispolgári életformából való kiszakadás az esetek többségében magyarosodással járt. Minél feljebb hágunk a társadalmi struktúra piramisán, annál nagyobb a magyar nyelvűek arányszáma. Az asszimiláltak zöme a kialakulóban levő modern magyar polgári társadalom új osztályaiban és rétegeiben helyezkedett el. Az ipari és kereskedő polgárság és a polgári értelmiség jelentős részben asszimiláltakból állt, de viszonylag nagy volt a nem magyar eredetűek száma az ipari munkásság soraiban is.

Az ország különböző vidékeinek egyenlőtlen gazdasági növekedése, valamint a társadalom mozgékonyabb, polgárosultabb rétegei körében végbemenő asszimilációs folyamat következtében igen jelentős eltérések mutatkoztak a soknemzetiségű Magyarország népeinek foglalkozási és szociális struktúrájában. A leginkább polgárosult és differenciált társadalmi szerkezettel a magyaroknál és a németeknél találkozunk; a szlovákok, horvátok és szerbek közepes fejlettségi szinten állottak; a román és a kárpátukrán társadalom kétharmada viszont kisbirtokos parasztságból állt, elég erős agrárproletariátussal, de igen fejletlen kis- és középpolgársággal és csekély ipari munkássággal. Számottevő iparos és kereskedő kispolgársággal a németek, a szlovákok és a délszlávok rendelkeztek, az ipari munkásság a németeknél, a szlovákoknál és a horvátoknál volt jelentős; a szerbeknek erős középbirtokos rétegük és gazdagparasztságuk volt, a másik oldalon viszont náluk volt a legnagyobb – a magyarok mellett – az agrárproletariátus arányszáma. A saját középiskolákkal rendelkező szerbeknek és románoknak viszonylag számottevő értelmiségi rétege volt, a szlovák, a horvát és a kárpátukrán értelmiség azonban jelentős részében elmagyarosodott.

57. táblázat

Magyarország népeinek gazdasági-társadalmi struktúrája (1900) (keresők és eltartottak együtt, %-ban)

Gazdasági-társadalmi csoport	Magyarok	Németek	Szlovákok	Horvátok	Szerbek	Románok	Kárpát-ukránok	Egyéb
Nagy- és középbirtokos és bérlő 100 holdon felül	0,61	0,44	0,12	0,09	0,48	0,09	0,06	0,25
Kisbirtokos								
50 – 100 holddal	0,65	0,95	0,36	0,27	1,45	0,34	0,19	0,49
5 – 50 holddal	22,03	27,82	33,80	42,69	41,77	43,59	39,69	27,18
5 holdon alul	6,28	5,62	13,25	12,11	5,81	17,47	24,11	6,33
Egyéb önálló őstermelő	0,19	0,33	0,06	0,05	0,40	0,16	0,02	0,17
Kisbirtokos összesen	29,15	34,72	47,47	55,39	49,43	61,56	64,11	34,17
Önálló iparos és kereskedő	11,53	16,83	6,70	5,94	6,71	2,81	2,03	11,07
Gazdasági és közszolgálati tisztviselő, értelmiségi, katonatiszt	5,29	3,42	0,71	0,93	1,72	1,19	0,47	2,29
Altiszt, hivatalsegéd	1,44	1,20	0,59	0,79	1,08	0,28	0,22	1,22
Mezőgazdasági és erdőmunkás	30,08	16,63	24,64	17,92	29,41	25,77	24,72	20,90
Bányász és ipari munkás	8,18	12,96	9,08	6,93	2,50	2,42	1,85	14,03
Munkás a kereskedelemben és a szállításban	3,44	2,43	1,47	2,31	0,98	0,42	0,49	2,11
Napszámos és házi cseléd	6,26	6,60	6,97	6,88	4,63	4,10	4,96	8,01
Bérmunkás összesen	47,96	38,64	42,17	34,03	37,52	32,72	32,03	45,06
Egyéb	4,02	4,74	2,24	3,06	2,83	1,36	1,80	5,95
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

MAGYARORSZÁG NÉPEINEK TELEPÜLÉSI VISZONYAI

Ha Magyarország települési viszonyait etnikai szempontból vizsgáljuk, szembetűnő a különböző népek erős keveredése. A 413 járás közül csak 215-ben (52%) alkotott valamely nemzetiség 80%-nál erősebb többséget, 198 járásban pedig jelentős, 20%-nál nagyobb nyelvi kisebbség élt. A magyarok 166 járásban alkottak abszolút többséget, valamely nem magyar nép pedig 206 járásban. 41 járásban oly mértékű volt a különböző etnikumok keveredése, hogy egyikük sem érte el az 50%-ot. A magyar volt az egyetlen olyan nép, amely – bár a járások nagyobb részében kisebbségként – minden járásban jelen volt.

58. táblázat

Magyarország nemzetiségeinek számaránya járásonként (1890)

Nemzetiség	Járások száma, amelyekben az egyes nemzetiségek számaránya							
	80–100	50–80	20–50	10–20	0–10	0	abszolút	relatív
	%						többség	
Magyarok	121	45	68	42	137	–	166	10
Németek	4	25	57	46	249	32	29	15
Szlovákok	37	26	21	12	106	211	63	1
Románok	48	46	40	15	29	235	94	11
Kárpátukránok	3	8	8	6	32	356	11	1
Szerbek	–	6	16	9	31	351	6	3
Horvátok	2	–	5	35	27	344	2	–
Szlovének	–	1	1	1	3	407	1	–
Egyéb	–	–	–	1	359	53	–	–
Nem magyarok összesen	94	112					206	31

Az egyes községek etnikai összetétele jóval homogénabb volt, mint a nagyobb közigazgatási egységeké. 1890-ben az ország községeinek 77,3%-ában valamely nemzetiség (31,8%-ában a magyarok, 45,5%-ában a nem magyarok) számaránya meghaladta a 90%-ot, s csak a községek 7%-ában élt jelentős, 30%-nál erősebb nemzeti kisebbség. Más népekkel – főleg a magyarokkal – keveredve leginkább a németek, a szerbek és a horvátok éltek. Minél nagyobb volt egy-egy község, annál erősebben kidomborodott magyar jellege. Az 5000-nél több lakosú települések 63,8%-a volt magyar többségű, míg a kisebb településeknek csak 36,5%-a. A magyar többségű települések átlagos lélekszáma 1890-ben 1600 volt, a nem magyar községeké 952. A magyarok az ország községeinek 37,2%-ában abszolút többséget, 8,5%-ában 10–50%-os kisebbséget alkottak. A községek 27%-ában a magyarok arányszáma 10% alatt volt, 3458 községben (27,3%) pedig egyáltalán nem lakott magyar 1890-ben.

59. táblázat

Magyarország községeinek megoszlása nagyság és nyelvi többség szerint (1890)

Nyelvi többség	–2000	2000–5000	5000–10 000	10000-nél több	Összesen	%
	lakosú községek száma					
Magyar	3 984	538	115	81	4 718	37,2
Német	887	187	31	9	1 114	8,8
Szlovák	2 560	124	20	7	2 711	21,4
Román	2 767	193	19	2	2 981	23,5
Kárpátukrán	570	28	4	–	612	4,8
Szerb	64	67	12	6	149	1,2
Horvát	221	16	–	–	237	1,9
Szlovén	146	1	–	–	147	1,2
Egyéb	15	1	1	–	17	0,1
Nem magyar együtt	7 240	617	87	24	7 968	62,8
Összesen	11 224	1155	202	105	12 686	100
Százalékban						
Magyar	35,5	46,6	56,9	75,7	37,2	
Nem magyar	64,5	53,4	43,1	24,3	62,8	

A városok és a városi jellegű nagyobb települések lakossága már 1880-ban túlnyomóan magyar volt. A 131 város közül 73, a 158 ötezernél népesebb nagyközség közül 93 volt magyar többségű, lakosságuknak pedig együttesen 63%-a volt magyar anyanyelvű, míg az ország több mint 12 ezer kisebb községében a magyarok arányszáma csak 41,4% volt.

Ebben a 289 városi jellegű településben a magyaroknak kereken egyharmada élt (2,1 millió), a nem magyaroknak pedig csak 17%-a. A városok a magyar nyelvterületen kívül is inkább magyar jellegűek voltak, mint környezetük. 1880-ban a nem magyar nyelvterület egész lakosságának nem egészen 12%-a volt magyar anyanyelvű, az e területen levő 72 városban azonban a magyarok arányszáma elérte 28%-ot, s e városok közül 11-ben abszolút többséget is alkottak. A városok magyarosodása 1880 után még gyorsabb ütemben folyt, mint korábban.

60. táblázat

Magyarország városainak nemzetiségi viszonyai

Anyanyelv	A lakosság száma 1000		Növekedés (+), illetve csökkenés (−) %-ban	%-os megoszlás		Városokban élt a megjelölt anyanyelvű népesség %-a	
	1880	1890		1880	1890	1880	1890
Magyar	1383,1	1660,5	+20,1	64,5	67,8	21,6	22,6
Német	391,1	388,3	− 0,7	18,2	15,9	20,9	19,5
Szlovák	160,9	153,2	− 4,8	7,5	6,3	8,7	8,1
Román	80,4	90,3	+12,3	3,7	3,7	3,3	3,5
Kárpátukrán	3,7	3,8	+ 1,5	0,17	0,15	1,0	1,0
Szerb és horvát	92,2	112,8	+22,3	4,3	4,6	14,6	16,6
Egyéb	33,1	40,5	+22,4	1,5	1,7	15,7	16,6
Nem magyar együtt	761,4	788,9	+ 3,9	35,4	32,2	10,2	10,1
Összesen	2144,5	2441,4	+13,8	100	100	15,6	16,1

Az 1890-es népszámlálás adatai alapján az alábbi képet rajzolhatjuk fel Magyarország népeinek, elsősorban a magyaroknak települési viszonyairól.

A magyarok két nagyobb zárt etnikai tömböt alkottak. A központi magyar nyelvterület mintegy 115 ezer km² kiterjedésű volt. Magában foglalta a Dunántúl nagy részét, a Kisalföld Dunától északra eső felének nagyobb részét, a Nagyalföldet – a Ferenc-csatornától és a Marostól délre eső területek és a keleti-délkeleti szegély kivételével – valamint az Alföldet északról határoló középhegységeket, s azok mögöttes medencéit.

Ezen a területen 1890-ben 6 millió magyar mellett mintegy 900 ezernyi nem magyar kisebbség élt, túlnyomóan németek és szlovákok. E terület 154 járása közül 3, 4200 községe és városa közül 300 volt nem magyar többségű. Több mint 100 ezres német kisebbség élt szétszórva a Bakony, a Vértes, a Gerecse és a Pilis hegységek falvaiban, s Buda körül széles gyűrűben erős többséget is alkotott. A 18. században betelepült németség másik nagy, mintegy 200 ezres csoportja Tolna és Baranya megyékben élt (ez volt az ún. Schwäbische Türkei). Szlovák szórványtelepülések főleg Budapest környékén és az Északi-középhegységben voltak. Békés és Csanád megyék nagy mezővárosaiban több mint 70 ezer szlovák anyanyelvű élt, akiknek ősei a 18. században települtek ide. A század közepén még német többségű főváros a század végére megmagyarosodott: 1880-ban 56,8%, 1890-ben 66,4% a magyar nyelvűek arányszáma, de még mindig Budapest az ország legnagyobb német és szlovák városa is: 118 ezer német és csaknem 30 ezer szlovák lakossal.

A másik, a központi tömbnél jóval kisebb – mintegy 15 ezer km² területű – magyar nyelvterületet a székelység 400 ezres tömbje alkotta Erdély délkeleti sarkában. Ez a székely nyelvterület 4 megyére, 14 járásra terjedt ki, 431 magyar községgel. A két különálló részből álló magyar nyelvterület a maga 130 ezer km²-es kiterjedésével az ország területének 46%-át alkotta. Határain belül élt a magyarok 88%-a (1890-ben 6,4 millió). A nem magyar kisebbségek száma megközelítette az 1 milliót. E terület 168 járásából 165 magyar többségű volt, 4341 magyar város es község mellett 330 községben a nem magyar lakosság alkotott többséget.

Az országnak a magyar nyelvterületen kívül eső nagyobbik felében 1890-ben 7,7 millió lakos élt, s ebből mintegy 900 ezer (11,8 %) volt magyar. A 245 járás közül e területen mindössze egynek – a kolozsvárinak – volt abszolút magyar többsége, s 66 járásban élt számottevő, 20%-nál erősebb magyar kisebbség. A nem magyar nyelvterület 8026 községéből és városából 383 volt magyar többségű.

A magyar nyelvterületen kívül két olyan része volt az országnak, ahol a magyarok jelentékeny kisebbséget alkottak. Az egyik az a széles zóna, amely a két magyar nyelvtömböt összekötötte, s az Alföld északkeleti peremvidékétől a Szamos, a Kraszna és a Sebes-Körös völgyein át vezetett az Erdélyi medencébe, majd a Maros és a Küküllők közében érintkezett a Székelyfölddel. E zónában 11 megye 58 járásából a magyarok egyben (kolozsvári) abszolút többséget, 35-ben pedig 20%-nál erősebb kisebbséget alkottak. A túlnyomórészt román, néhol szász községek tengerében 234 magyar többségű község helyezkedett el, néhol – a Szilágyságban, Kalotaszeg vidékén, Torda környékén és a Kis-Küküllő mentén – 10–30 községből álló nagyobb nyelvszigeteket is alkotva. E területen a városok lakosságának 64,8%-a már 1880-ban is magyar, s a 12 város közül 8 (Kolozsvár, Torda, Nagyenyed, Dés, Nagybánya, Felsőbánya, Szilágysomlyó, Zilah) magyar többségű.

A 18. századi újratelepítések során kialakult jellegzetes kevert lakosságú vidék volt az országnak a magyar nyelvterülettől délre eső része: a Bánát (Torontál és Temes megye), a Bácska déli és nyugati része, valamint a Dunántúl délkeleti csücske, a Drávaszög. Itt egymást váltották a magyar, német, szerb, bunyevác, sokác, román, szlovák, kárpátukrán és bolgár községek, s egyik nemzetiség sem alkotott nagyobb területen abszolút többséget. A Délvidék 41 járásából a magyarok kettőben voltak relatív többségben, s 14-ben alkottak 20%-nál erősebb kisebbséget. A 763 községből 70 volt magyar többségű. 1890-ben az egész terület lakosságának 14%-a, a városok lakosságának 18%-a volt magyar. A magyarság számát az ország déli járásaiban a század végén gyorsan növelte az Alföld középső részeiből egyre nagyobb arányokban folyó levándorlás. 1883-ban bukovinai csángókat telepítettek az Al-Duna-menti kincstári birtokokra.

Az ország területének mintegy egyharmadát elfoglaló hegyes peremvidékeken csak meglehetősen gyér magyar szórványokkal találkozunk, főleg a nyelvhatárok közelében és egyes nagyobb városokban. Ez az övezet a Muraközből kiindulva a nyugati határszélen húzódott északnak, majd a Kárpátok hatalmas félkörívében folytatódott egészen az Al-Dunáig. Itt a német, szlovák, kárpátukrán, román és szász nyelvterületek egymáshoz kapcsolódó tömbjeinek folytonosságát csak délkeleten bontotta meg a közbeékelődő Székelyföld. Ebben a Nyugat-Dunántúlon keskeny, az Északi-Felvidéken kiszélesedő, északkeleten ismét elkeskenyedő, majd Dél-Erdélyben újra kiszélesedő övezetben 1890-ben mindössze 300 ezer magyar élt (7%), 4 millió más anyanyelvű mellett. A 146 járásból a magyarok számaránya csak 17-ben haladta meg a 20%-ot, a több mint 5 ezer községből pedig csak 73 volt magyar többségű.

A központi magyar nyelvterület és a nyugati országhatár közötti 20–30 kilométeres sáv déli része, a Muraköz teljesen horvát volt (115 község), majd ehhez csatlakozott a Mura és a Rába között a szlovén nyelvterület 147 községe. A Rába és a Duna közötti határzónában a 300 ezres német tömbben szétszórva élt mintegy 60 ezer, a 16. században ide települt horvát (297 német és 78 horvát község). Magyar szórványokkal a nyugati határsávban főleg a Pinka völgyében találkozunk (Felső-Őrség).

A szlováklakta Felvidéken a nyelvhatártól északra volt néhány magyar szórványfalu, illetve több községből álló nyelvsziget: főleg a Kisalföld északi peremén, a Nyitra és a Zsitva folyók völgyében, valamint keleten a Sajó és a Hernád folyók között. A városok lakosságának ezen a vidéken csak 15–16%-a magyar. A később elmagyarosodó városok (Kassa, Nyitra, Zólyom) 1880-ban még német és szlovák többségűek. A szlovák nyelvterületen jelentős, 10%-nál erősebb német kisebbség élt, főleg a Szepességben, a középkori eredetű bányavárosokban és Pozsony környékén. A szlovák nyelvterület magvát képező hét megyében (Árva, Liptó, Sáros, Szepes, Trencsén, Turóc, Zólyom) 1880-ban alig 16 ezer magyart írtak össze (1,9%), de 1880 és 1890 között több mint 50%-kal nőtt a magyarok száma, főleg az iparosodással kapcsolatos munkástelepítések, valamint a zsidó polgárság magyarosodása következtében.

A kárpátukrán lakosságú Északkeleti-Felvidéken a magyarok arányszáma meghaladta a 10%-ot. Főleg a Felső-Tisza völgyében voltak magyar települések. E vidék mindhárom városa (Máramarossziget, Munkács, Ungvár) magyar többségű volt már 1880-ban is.

A szlovák Felvidék mellett Dél-Erdély volt az ország másik olyan nagyobb vidéke, amelyen magyarokkal alig találkozunk. Ebben a Brassótól Krassó-Szörényig húzódó, s az Erdélyi Érchegységben erősen kiszélesedő zónában, amely keleten román és szász, máshol román lakosságú volt, a magyarok arányszáma nem érte el a 6%-ot. A 45 járásból mindössze kettőben volt 20%-nál erősebb magyar kisebbség. Az 1100 községből csak 16 volt magyar többségű; főleg a Maros, a Fekete- és a Fehér-Körös völgyében voltak még középkori eredetű magyar szórványközségek. Arad és Bihar megyékben a román nyelvterület messze benyúlt az Alföld síkságára is. 1880 és 1890 között a Hunyad megyei és krassó-szörényi ipari telepítések révén itt is jelentősen megnőtt a magyarok száma.

Horvátország felé a Dráva alkotta a nyelvhatárt, s egyúttal az országhatárt is. Somogyban és Baranyában a Dráva innenső oldalán is volt néhány horvát község. A Drávától délre viszont igen gyors ütemben nőtt a magyarok száma, akiket részben a szlavóniai nagybirtokosok, részben az államvasutak telepítettek oda. 1880-ban 41 ezer, 1890-ben pedig már 69 ezer magyart írtak össze Horvátországban.

Látható tehát, hogy a magyarok vezető pozícióját a soknemzetiségű országban – relatív többségük, gazdasági, társadalmi és politikai túlsúlyuk mellett – kedvező elhelyezkedésük is biztosította. Az ország legtermékenyebb középső vidékeit foglalták el, ahová a köröskörül fekvő, túlnépesedett hegyes peremvidékek nem magyar népfeleslege áramlott. A magyarok hol erősebb, hol gyengébb kisebbségként az ország egész területén, valamennyi járásában – a nem magyar nyelvterületen is – jelen voltak. A nem magyar nyelvterületeken számarányuknál jóval nagyobb volt tényleges gazdasági és társadalmi súlyuk és befolyásuk, hiszen az ottani magyar kisebbség alkotta egyrészt a helyi társadalom földbirtokosokból, tőkés vállalkozókból és hivatali értelmiségből álló vezető rétegének zömét, másrészt a modern gazdasági szektorok alkalmazottainak és munkásainak jelentős részét. Erősen képviselve volt a magyarság a nemzetiségi vidékek városaiban, ipari és forgalmi központjaiban, s ezekben száma jóval gyorsabban nőtt a nem magyar lakosságénál. Az 1880-as évektől kezdve a magyar kormányok nemzetiségi politikájának is az volt az egyik fő célja, hogy – mivel a nemzetiségi nyelvterületek lakosságának megmagyarosodására józan belátással alig számíthattak – legalább a gazdasági, forgalmi, közigazgatási és kulturális szempontból fontos „stratégiai" pontokon alakítsanak ki szilárd magyar többséget.

Másrészt viszont éppen ellentétes tendenciát hordozott, s hosszú távon a soknemzetiségű ország felbomlását idézte elő a települési viszonyoknak az a jellegzetessége, hogy a nem magyar népek főleg az ország peremvidékein alkottak zárt és többé-kevésbé homogén etnikai tömböket, s ezek a határokon keresztül minden irányban közvetlenül kapcsolódtak az országon kívüli azonos vagy rokon etnikumú népességekhez.

A VALLÁSI MEGOSZLÁS

A vallási megoszlásnak még a 19. század utolsó harmadában is nagy jelentősége volt, hiszen nemcsak a történeti fejlődés különböző útjait tükrözte, nemcsak a világszemlélet és az erkölcsi magatartás alakításában játszott meghatározó szerepet – különösen a parasztság és a kispolgárság tömegeinél – hanem alakító befolyást gyakorolt a politikai, társadalmi, sőt a demográfiai magatartásra, a kulturális érdeklődés irányára is.

A katolikusok erős többségben voltak az ország nyugati, középső és északi részein. Kelet felé haladva azonban számarányuk egyre csökkent. A Tiszántúlon és Erdélyben a magyarok többsége kálvinista és unitárius volt, s északkeleten jelentős görög katolikus magyar kisebbség is élt, az unitus kárpátukránok és románok százezrei mellett. Evangélikusokkal nagyobb tömegben a Felvidék középső részén, a Dunántúl nyugati megyéiben, valamint az erdélyi Szászföldön találkozunk. Az ortodoxok – vagy ahogy akkoriban hivatalosan nevezték őket: görögkeletiek – Ma-

61. táblázat

Magyarország népességének vallási megoszlása (1890)
(Horvátország és Fiume nélkül)

Nemzetiség	Római katolikus	Görög katolikus	Kálvinista	Evangélikus	Unitárius	Ortodox (görögkeleti)	Izraelita
Ezer fő							
Magyarok	4165	181	2166	310	61	19	451
Németek	1325	1	25	402	0,1	1	233
Szlovákok	1328	98	11	445		1	13
Románok	7	970	1	1		1604	5
Kárpátukránok	2	375				1	1
Horvátok	182					1	
Szerbek	81	2				410	
Egyéb	149	30	10	23	1	28	3
Összesen	7329	1658	2213	1180	62	2065	707
Százalékban							
Magyarok	56,6	2,5	29,4	4,2	0,8	0,3	6,1
Németek	66,7	0,1	1,2	20,2		0,1	11,7
Szlovákok	70,0	5,2	0,6	23,4			0,7
Románok	0,3	37,5				61,9	0,2
Kárpátukránok	0,7	98,8				0,2	0,3
Horvátok	99,3					0,5	0,1
Szerbek	16,3	0,4				82,9	0,3
Egyéb	60,9	12,5	4,2	9,5	0,3	11,5	1,0
Összesen	47,8	11,0	14,6	7,8	0,4	13,6	4,7

gyarország es Erdély déli megyéiben alkottak többséget. Izraeliták az ország valamennyi megyéjében növekvő számban és arányban éltek, különösen a városokban. Számarányuk legnagyobb az északkeleti megyékben volt, s Budapesten, valamint egyes vidéki városokban (Nagyvárad, Máramarossziget, Ungvár, Munkács) meghaladta a 20%-ot. Az Alföld agrárproletariátusa és kisparasztsága körében a 19. század második felében gyorsan terjedtek egyes kisebb bevett vallásfelekezetek és szekták (nazarénusok, baptisták, jehovisták).

V. FEJEZET

A KONZERVATÍV LIBERALIZMUS KORA

A DUALISTA RENDSZER KONSZOLIDÁLT IDŐSZAKA (1875–1890)

1. A TISZA-KORMÁNY MEGALAKULÁSA ÉS ELSŐ LÉPÉSEI

AZ ÚJ RENDSZER ALAPVETÉSE

Jól választott az uralkodó és tanácsadója, Andrássy Gyula, a császári ház és a külügyek minisztere, amikor az újonnan alakítandó magyar kormány élére Tisza Kálmánt szemelte ki. Nemcsak azért, mert az 1875 tavaszától őszig működő átmeneti Wenckheim-kabinetben bebizonyította a királynak és a magyar uralkodó osztálynak egyaránt megelégedésére szolgáló kormányzási rátermettségét, hanem azért is, mert személyében az egykorú európai polgári kormányzati rendszerek szellemének és működésének adekvát magyarországi képviselőjét sikerült megtalálni. Olyan politikust, aki az 1870-es évek Európájában végbemenő kormányzati stabilizálódáshoz, a valóban nagyszabású reformoktól elforduló, de a reformokat még teljesen fel nem adó burzsoázia európai kormányzásához hasonló magyarországi politika számára teremtett új osztályszövetséget és szilárd kormányhatalmat.

Az európai kontinens polgári átalakulását lezáró olasz és német egység létrejöttének már másnapján, 1871-ben megszületett a Párizsi Kommün. A burzsoá társadalom elsőszülöttje, a proletariátus bejelentette igényét a termelés és a társadalom rendjének forradalmi átalakítására: fegyveres felkelésével és új típusú államával megrendítette a polgári rend örökkévalóságába vetett hitet. Míg a párizsi forradalom gyors leverése, a francia munkásosztály színe-virágának fizikai megsemmisítése és deportálása Európa nyugati felén erősítette az osztálytársadalom rendjét, addig a kontinens másik szélén, a kapitalista gazdaság és a ráépülő társadalom fejlődésének keleti útját járó Oroszországban egyelőre lezárult a reformok és a reformkísérletek kora, s megkezdődött a cári abszolutizmust veszelyeztető narodnyik mozgalom felszámolása. Az állam rendje Oroszországban – ha lehet – még a korábbinál is szilárdabb lett.

Európában és Amerikában véget ért a nagy állami átalakulások és társadalmi változások periódusa. A közepes vagy inkább kisebb válságokkal megszakított konjunktúra következő két évtizedét a polgári rendszer intézményeinek továbbépítése, az államélet fejlesztésének fontos, de nem túlságosan látványos aprómunkája tölti ki. A nagy mozgásokkal teli, harcban gazdag időszakot felváltja egy olyan korszak, amelyben az új gazdaság, a tőkés rend számára már mindenütt kialakultak a főbb keretek, s a burzsoázia számára most már nincsenek a korábbiakhoz hasonló méretű, lényeges politikai tennivalók. A polgári társadalomnak nem kell többé szervezkednie régi, feudális eredetű ellenfelei ellen, azok már előbb vereséget szenvedtek. Azok a radikális kispolgári törekvések, amelyek az államok egyre növekvő kiadásainak terheit progresszívebb adórendszerrel a tőkére kívánják áthárítani, még nem tudják megkérdőjelezni a nagyburzsoázia hegemóniáját. Az új forradalmi proletár ellenzéket belső gyengesége, nagy létszámú katonaság és rendőrség, a hatalmon levőket szolgáló modern hírközlés tette ideiglenesen veszélytelenné. Az uralkodó osztályokon belüli ellentéteket a gyors iramú gazdasági fejlődés elmosta vagy csillapította, így a politikai ambíciók a nagy változások időszakához képest kevéssé jutottak érvényre. A polgári gazdaság és társadalom önszabályozó működéséhez hozzátartozott, hogy belső ellenzékét az állandóan bővülő ipari és kereskedelmi élet gazdag állásainak hallatlan vonzerejével magához szívta, mondhatnánk: egyszerűen kifizette. A növekvő jólét a hatalmon levők belső ellenzékét tartotta féken, a növekvő jólét igérete viszont az elnyomottak megosztottságát segítette állandósítani, kiútkereső próbálkozásaikat ezzel is beleszorítva az adott rend kereteibe.

A saját erejében és elhivatottságában – megtépázott illúziói ellenére – még töretlenül bízó, de a forradalomtól megrettenő burzsoázia uralmát Nyugat-Európában éppen úgy a viktoriánus korszak liberális-konzervatív hibridkormányzatai testesítették meg, mint Közép- és Kelet-Európában az egymással szövetségre lépő, egymáshoz korrumpálódó polgári és földbirtokos uralkodó osztályok hatalmát.

A kiegyezést követő évek az Osztrák–Magyar Monarchiában is a politikai konszolidáció kezdetét jelentették. Andrássy Gyula kinevezése közös külügyminiszterré 1871-től Magyarországon még az ingadozók, kételkedők szemében is kétségtelenné tette, hogy a dualizmus nem csupán átmeneti megoldás, hanem tartós, működőképes politikai rendszer.

A Deák-párt és a balközép fúziója (1875) kialakította és a kormányzat alapjává szilárdította a földbirtokos osztályok politikai összefogását: egyetlen párt, a Szabadelvű Párt keretébe gyűjtötte az arisztokrácia, a nemesi nagy- és középbirtokos osztály többségét, majd a hozzájuk felzárkózott, gyorsan erősödő nagytőkés osztályt. Ez a szövetség, amely a következő évtizedekben kezében tartotta az államélet irányítását, korszakunk végéig megőrizte kettős arculatát. A tényleges hatalom elsősorban a nagybirtok kezében maradt, az előtérben azonban a politikai vezetés és szervezés tisztségeit középnemesi eredetű vezérférfiak foglalták el. Az arisztokrácia zöme részt vett az osztályszövetségben, támogatta azt és vállalta a vele járó kompromisszumokat, de egyidejűleg kialakította saját exkluzívabb pártját is, amely közvetlenebbül, mondhatni tiszta formában képviselte politikáját. Míg az 1867-es kiegyezés erős arisztokrata közvetítéssel jött létre, s a középbirtokos osztály jelentős része kívül maradt a kormányhatalmon, 1875-ben a fúzió megújította a nagybirtok és a középbirtok kiegyezését, megteremtette a hatalmi pozíciók újraosztásának feltételeit.

A Szabadelvű Párt vezére Tisza Kálmán lett, aki a Wenckheim-kormányban csak a belügyminiszterséget vállalta, valójában azonban Bécsben is, Budapesten is őt tekintették a kabinet főnökének, a miniszterelnöki bársonyszék várományosának.

Tisza Kálmán – mint az előző fejezetekben is láttuk – a régi vármegye politikai hagyományain felnőtt birtokos nemesség markáns egyénisége volt. Az apa, Tisza Lajos, bihari adminisztrátor korában a reformkori megyegyűléseken hol nyílt erőszakkal, hol a konzervatív bocskoros nemesek megmozgatásával harcolt a liberális ellenzék ellen. A fiú azonban 1848-ban hivatalt vállal, s a Honvédelmi Bizottmányt Debrecenbe is követi. Világos után emigrál, beutazza Belgiumot és Angliát, a kor legfejlettebb országait. Hazatérve feleségül veszi Degenfeld-Schonburg Ilona grófnőt, s bihari nagybirtokáról irányítja az abszolutizmussal szemben megyéje ellenzékét. Nagybátyja, Teleki László mellett a „határozati párt" egyik vezetője. Alig múlt 30 éves, amikor váratlanul – Teleki László öngyilkossága miatt – a párt vezére lesz, s Ghyczy Kálmánnal együtt egy évtizeden át irányítója a balközépnek. Tisza pártja megosztotta a kiegyezés ellenzékét. Ez tette őt a 67 utáni évtized kulcsemberévé: a balközép ugyanis nem elsősorban nagyságától, számbeli súlyától vált döntő tényezővé, hanem attól, hogy a dualizmussal szemben egy szelíd, javított alternatívát képviselt. Az ellenzéki választók egy részét leválasztotta és elvonta a 48-asoktól, s a még ellenzéki, de már mérsékelt pártalakulattal a kiegyezés középbirtokosi, mérsékelt ellenzékét és a nemesi értelmiség nagy részét az önálló hatalmi igények útjáról fokozatosan elvezette a nagybirtokkal és a dinasztiával kötött szoros érdekszövetségbe. Mint pártvezér gondosan ügyelt arra, hogy minél kisebbnek tűnjön a „bihari pontok szegre akasztásának" nevezett programfeladás, és minél többnek a kormányzásba átmentett ellenzékiség. Természetesen több volt ez, mint taktika. Tisza és hívei kormányra jutásuk első éveiben nagy reményeket fűztek a dualizmus belső reformjához, az Ausztria és Magyarország közötti kiegyezés magyar érdekeket jobban szem előtt tartó továbbfejlesztéséhez.

Az új párt és a belügyminisztérium élén Tisza erős kézzel látott hozzá a szervező munkához. Tevékenysége a Szabadelvű Párt és az államapparátus részleges „elbalközépesítésével", azaz a volt Deák-párt tagjainak háttérbe szorításával kezdődött. Az utóbbiak nagy megdöbbenésére a 13 általa kinevezett főispánból csupán 3 volt egykor Deák-párti, s a régi balközép képviselőjelöltjeinek száma az 1875-ös parlamenti választásokon megkétszereződött. Ezzel Tisza helyzete a volt Deák-pártiak rovására tovább erősödött, régi hívei pedig biztosítva érezték magukat az ellen, hogy a párton belül kisebbséggé sorvadjanak.

Pártján kívül is támogatásra talált: a türelmetlen nacionalisták körében népszerűvé tették a nemzetiségekkel szemben hozott látványos elnyomó intézkedései. „Szeretett üstökénél fogva előrántani minden alkalmat dörgedelmes fenyegetőzésekre a nemzetiségek ellen" – mondotta róla találóan Mocsáry.[1] Amikor 1875 áprilisában a Nemzeti Színház szubvenciójának parlamenti vitájában a szerb Miletić és Polit kétségbe vonták Magyarország nemzetállam jellegét, s annak soknemzetiségű voltát hangsúlyozták, Tisza általános helyeslés közepette szembeszállt velük. Azzal fenyegetőzött, hogy „a magyar államnak van elég ereje ellenségeit összetiporni”.[2] 1875 májusában a hazai nem magyar népek egyesületi jogát körrendelettel a kulturális élet területeire korlátozta, novemberben pedig az előző kormány által indított vizsgálat eredményeként feloszlatta a turócszentmártoni szlovák közművelődési egyesületet, a Matica Slovenskát. A nemzetiségekkel szembeni erőszakos föllépés kétségtelenül növelte Tisza tekintélyét. A kiegyezést követő évek éppenséggel nem hozták meg a nemzetiségi mozgalmak megszűnését: a nem magyar népek politikai vezetői nem akartak beletörődni a kiegyezéssel létrejött teljes magyar belpolitikai hegemóniába, népeik fejlődése számára nem érhették be az egyéni szabadságjogok biztosításával, a visszahúzódással egyházi és kisszámú kulturális intézményük bástyái mögé. A dualizmussal szembeni ellenállásuk, saját nemzeti törekvéseik hangsúlyozása miatt a kor magyar politikai vezető rétege a nemzetiségekben hovatovább csak veszélyes „pánszlávokat” vagy még inkább a bécsi udvar abszolutisztikus, centralizáló hajlamú köreinek mindenkor ugrásra kész szövetségeseit látta. A nemzetiségek elnyomása nem csupán a magyar uralkodó osztályok nemzeti hegemóniájának fönntartását szolgálta, hanem a parlamenti pártok előtt közvetett osztrákellenes megnyilvánulásnak, a Bécs ellenében folytatott „hazafias” kormánypolitika egyik bizonyítékának lehetett feltüntetni. A nemzetiségi poltikában egyre gyakoribb lett a kormánypárt és Tisza ellenzékének egyetértése.

---

[1] MOCSÁRY LAJOS, Miletics elítéltetése. *Egyetértés*, 1878. január 20. Közli: Mocsáry Lajos válogatott írásai. Vál. és jegyz. ell. KEMÉNY G. GÁBOR (továbbiakban: Mocsáry Lajos válogatott írásai) Bp. 1958. 436–437.

A Szabadelvű Párt országszerte nagy tekintélyt, a képviselőházban pedig nagy többséget szerzett. Általános volt a remény, hogy ez a párt Magyarország számára kedvezően tágítja majd ki a dualizmus kereteit. Az 1875 nyarán megtartott választásokon – az egykori balközépi program részleges keresztülvitelének ígéretével – minden különösebb erőszak nélkül 333 jelöltje jutott mandátumhoz. Ezen a választáson sikerült – igaz, utoljára a 19. században – a kormánypártnak a függetlenség eszméihez leginkább ragaszkodó színmagyar területeken is nagy többséget szereznie. Az ellenzékből a Mocsáry vezette Függetlenségi Párt és az Irányi-féle kis 48-as párt csupán 33, a Sennyey Pál báró körül kristályosodó konzervatív „jobbpárt" 18, a nemzetiségek pedig mindössze 24 mandátumot szereztek.

---

[2] Mihajlo Polit-Desančić felszólalása és Tisza válasza 1875. április 13-án. Közli: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Összegyűjt. és jegyz. ell. KEMÉNY G. GÁBOR. I. 1867–1892. Bp. 1952. 484.

A fúzió létrehozása, az Ausztriával szembeni ellenzékiség maradványainak fenntartása, a nemzetiségi kérdés rendőri kezelése révén elért „sikerei" biztosították Tiszának a birtokos osztályok és a nemesi értelmiség zömének támogatását. Az udvar és az arisztokrácia megelégedéssel fogadta a dualizmust fenntartani hivatott Szabadelvű Párt születését és megerősödését, amely – szerintük – „a békés kormányzat révpartjába vezette a forradalmár alföldi magyarságot".[3]

Wenckheim kormánya az átmenet biztosításával, a választások levezetésével eleget tett küldetésének. A király 1875. október 20-án Tisza Kálmánt nevezte ki miniszterelnöknek.

KÍSÉRLET AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS RENDBEHOZATALÁRA

Az új kormány a zilált államháztartás egyensúlyának helyreállítását tekintette központi feladatának. A fúziós frazeológia szerint maga a pártegyesülés is elsősorban annak reményében jött létre, hogy az addig ellenséges pártokban megoszló erők összefogása segít kilábalni a pénzügyi katasztrófából. Az államháztartás helyzete az 1873-as gazdasági válság óta valóban rendkívül súlyos volt. Az 1874. évi költségvetési hiány közel 60 millió, s a felgyűlt államadósságok összege már több mint félmilliárd forint volt. A nagy külföldi pénzcsoportok előtt erősen megingott az ország hitelképessége.

A külpolitika érdekei is sürgették az állam pénzügyeinek rendezését. A Monarchia délkeleti szomszédságában, a török birodalom európai részében megerősödött az elnyomott szláv népek nemzeti mozgalma, s a nagypolitika irányítói megkezdték a fölkészülést a Balkán félsziget átrendezézésére.

A Tisza-kormány számára tehát az volt a fő kérdés, vajon a fúzió útján fölhalmozott helyzeti energia, az óriási parlamenti többség elegendő lesz-e ahhoz, hogy a várható külpolitikai bonyodalmak közepette eredményesen átlendüljön az államháztartás szanálásának nehézségein. Képes-e arra, hogy az államigazgatást és a pénzügyeket megreformálja, a gazdasági kiegyezés közelgő megújításának nehéz tárgyalássorozatát sikerrel lezárja, hogy jó viszonyt teremtsen azokkal a külföldi hitelezőkkel, akiknek keze egyre jobban ránehezedett az országra.

---

[3] VÉCSEY TAMÁS, Tisza Kálmán. Celldömölk, 1931. 112.

Széll Kálmán pénzügyminiszter az állam pénzügyeinek javítását a körülmények által diktált kényszereszközökkel kísérelte meg. Takarékosság, új kölcsönök felvétele, új adók bevezetése – ez volt a rendezés alapelve. Maga a végrehajtás azonban a tőkés piacgazdálkodás és a kettős monarchia bonyolult rendszerében szerteágazó, látszólag egymásnak ellentmondó intézkedések sorát kívánta meg.

A kormány folytatta a fúzió után azonnal megkezdett szigorú költségvetési takarékoskodást. Ha többet nem lehetett, tíz- vagy százezer forintokat vontak el az egyes minisztériumok kiadásaiból, s igyekeztek szabadulni a még gazdaságtalan állami vállalatoktól. A minisztertanács tervbe vette az államvasutak gépgyárának eladását, a diósgyőri vasgyár, később a zsilvölgyi szénbányák bérbeadását. A királyi törvényszékek számát hússzal csökkentették, megpróbálták megállítani a honvédségi kiadások növelését, s az osztrák kormánnyal egyetértésben a Monarchia ún. közös költségeinek leszállítását tűzték ki célul. Az erőltetett „garasgazdálkodás" mellett is mindössze néhány milliót sikerült az állami kiadásokból lefaragni. Ennek ellenére a kormány megvette a tiszai vasút részvényeit és hozzálátott a keleti vasút megvásárlásához, mert ezzel nemcsak a csődbe jutott vállalkozás részvényeseit kártalaníthatta, hanem birtokába jutott egy 600 kilométeres rendkívül fontos vasútvonalnak, ami az állam hitelképességét is erősítette az európai pénzvilág hatalmasságai előtt.

A külföldi tőke jóindulatára Tisza kormányának is nagy szüksége volt. A megtakarítások ugyanis nem ellensúlyozhatták a korábbi kölcsönök miatt hatalmasra duzzadt állami kiadásokat, a deficit csak csökkent, de nem szűnt meg. A kormány az ismét kedvezőre forduló európai pénzkonjunktúra kihasználásával, újabb kölcsönök felvételével kezdte meg a költségvetési hiány fedezését és a régi adósságok törlesztését. Az országgyűlés 1875 végén felhatalmazta a pénzügyminisztert 80 millió forint névértékű aranyjáradékkölcsön kibocsátására. Ez bevezetője volt annak a nagy pénzügyi akciónak, amellyel az előző években felvett rövid lejáratú hiteleket az államháztartás számára kedvezőbb, hosszú lejáratú járadékkölcsönökké alakították át. Az akció sikerrel járt: az európai pénzpiac vezető hatalmasságai bizalmat szavaztak a Tisza-kormánynak.

Az új kölcsönt részben a vasutakra, részben az államadósságok konverziójára, fele részben azonban az államháztartásra fordították, többek között az „államkassza vastartalékának" megteremtésére. Utóbbira azért volt szükség, mert az adóbevételek rendkívül egyenetlenül folytak be. Az egyoldalúan fejlett agrárállamok jellegzetességeként az adók befizetésére jórészt az év második felében, a termés betakarítása után került sor. Tetézte ezt az egyelőre rosszul működő adóigazgatás és a nagy adóhátralék. A 70-es évek közepén az egyenes adók közel felét csak erőltetett behajtás és végrehajtás útján lehetett beszedni.

A kormány megpróbált új egyenes adókat is bevezetni. A legfontosabb a jövedelemadó jelentékeny felemelése volt, azonban ez éppúgy nem hozta meg a várt eredményt, mint a korábbi adótörvények, sőt 1876 elején az adóbevételek csökkentek. Bebizonyosodott, hogy a takarékosság és az egyenes adók növelése egyelőre nem elegendő az államháztartás egyensúlyának megteremtéséhez. Az egyenes adók további emelésének amúgy is rendkívül népszerűtlen terve helyett a Tisza-kormány pénzügyi politikájának súlypontját áthelyezte a fogyasztási adókra és egyéb közvetett adóbevételekre; elsősorban azok növekedésétől várta a költségvetés hiányzó millióinak előteremtését, az adójövedelem ingadozásainak kiegyenlítését. A szeszre, sörre, cukorra kivetett fogyasztási adók újraszabályozását azonban csak az osztrák kormánnyal egyetértésben lehetett megoldani. A fogyasztási adót ugyanis a gyárak fizették saját telephelyük adóhatóságainak, s ennek összegét a termékek árába beleszámítva hajtották be a vásárlókon. Mivel a Magyarországon eladott sör és cukor nagy részét osztrák gyárak termelték, az általuk befizetett fogyasztási adó az osztrák államkincstárt gyarapította. A magyar állam ebből eredő adóveszteségét 6–13 millió forintra becsülték. További 2–3 milliót vesztett azon, hogy a Monarchiából kivitt szesz és cukor után a gyárosok exporttámogatásként adóvisszatérítést kaptak a közös vámjövedelemből, de ennek hasznát szinte kizárólag osztrák gyárak élvezték. Az 1867-es kiegyezést követő első gazdasági megállapodás idején virágzott a magyar szeszipar és cukoripar, s az országban nemigen ittak sört. Közel 10 év elteltével a megnőtt belső fogyasztás miatt a magyar szeszipar alig szállított külföldre, a cukoripart az osztrák gyárak versenye szorongatta, a hazai sörfogyasztás pedig jelentősen megnövekedett. Az 1867-es gazdasági kiegyezés előfeltételei tehát ezen a területen megváltoztak.

Ráadásul Magyarországon a termelési költségek is magasabbak voltak, mint Ausztriában. A fogyasztási adók ügyéből magyar sérelem lett, megszüntetését a kormány is, a politizáló közvélemény is a gazdasági kiegyezés soron következő megújításától remélte.

A kormány az eredményesebb pénzügyi politika érdekében két feladatot igyekezett megoldani: módosítani az Ausztriával kötött gazdasági kiegyezést, hogy az Magyarország, benne az államkincstár érdekeit jobban szolgálja, s egyben megtörni a bécsi pénzarisztokrácia kialakult monopóliumát az ország bankjegyellátásában. Ez volt egyébként az a program, amit a volt balközép – „elveinek hajótöréséből" – a fúzióba átmentett, s ami a kormánypárt és az ellenzék között továbbra is összekötő kapocs maradt. Ez a kérdéscsoport képezte a közel három évig tartó osztrák–magyar gazdasági megbeszélések tárgyát.

A KERESKEDELMI ÉS VÁMSZÖVETSÉG MEGÚJÍTÁSA

Az 1867-es kiegyezés forma szerint nem tette közössé sem a vám- és kereskedelemügyet, sem a jegybankot, csupán annyit mondott ki, hogy ezeket a két ország kormánya és parlamentje időről időre „közös egyetértéssel" újra szabályozza. Öt év elteltével azonban bármelyik fél módosításokat kérhetett, s ezek elutasítása után a szerződést egyoldalúan is fölmondhatta. A gazdasági kiegyezés periodikus megújítása volt a 67-es rendezés egyetlen dinamikus eleme, amely lehetővé tette, hogy a gazdaság változó erőviszonyait a két ország kapcsolatában rendszeresen érvényre juttassák.

A magyar kormány 1875 nyarán tárgyalásokat kezdett az osztrák kormánnyal a kereskedelmi és vámszövetség néhány pontjának módosításáról, a fogyasztási adójövedelem arányos elosztásáról. Miután sem az Angliával és Franciaországgal szemben kialakítandó kereskedelempolitikai elvekben, sem pedig a fogyasztási adó visszatérítésének kérdésében nem sikerült megállapodni, Tisza – maga mögött tudva a közvélemény támogatását – 1875. november 29-én fölmondta a vám- és kereskedelmi szövetséget.

Az új egyezmény megkötésére irányuló tárgyalásokat azonban ugyancsak baljós előjelek kísérték. A kapitalista gazdaság fejlődése az európai kontinensen lassacskán túljutott a liberális szabadverseny delelőjén, megkezdődött az átmenet a szabadkereskedelemről a védvámrendszerre. A magyar kormány arra törekedett, hogy a magyar mezőgazdaság, s benne az állattenyésztés számára biztosítsa az osztrák piacot, s egyben lehetővé tegye a kijutást az európai piacra is, ahonnan olcsó ipari terméket tudna beszerezni. Ez természetesen a szabadkereskedelmi rendszer fenntartását kívánta meg, amit viszont a vámvédelemért kiáltó lajtántúli ipari körökre való tekintettel Ausztria nem fogadhatott el. Az ellentét tehát a kiegyezéses rendszer szervi hibájából fakadt, abból, hogy két eltérő gazdasági szerkezetű, de önálló gazdasággal és államigazgatással rendelkező ország egy vámterületet alkotott, s ugyanazt a vám- és kereskedelmi politikát kényszerült folytatni. További ellentétek forrása volt az ún. pénzügyi vámok kérdése. A kávét, teát, kakaót, déligyümölcsöt, petróleumot stb. a Monarchia határállomásain mindenféle iparvédelmi megfontolás nélkül, a közösügyi kiadások fedezetének gyarapítása céljából megvámolták. A magyar kormány e termékek vámját erősen növelni akarta, hogy annyival is kevesebbet kelljen a budapesti államkincstárból a közös költségekre átutalni. Az osztrák fél viszont ellenezte az emelést, mivel a szóban forgó cikkek túlnyomó többségét a birodalom osztrák felében fogyasztották, így ez inkább az osztrák vásárlókat, illetve az osztrák államkincstárt sújtotta volna. A két kormány álláspontja tehát mind a vámtarifa, mind a fogyasztási adók visszatérítése, mind a pénzügyi vámok emelése kérdésében erősen eltért egymástól.

Az önmagukban is nehéz kérdések megoldását súlyosbította, hogy a politikai pártok mindkét országban nemzeti ügynek tekintették azokat. Míg 1874-ben 31 magyar kereskedelmi és iparkamara, valamint gazdasági egylet közül 26 a vámszövetség fenntartása mellett foglalt állást, 1875 végén a politikai agitáció hatására már az ipari és agráregyesületek, a szabadkereskedelem és a védvám hívei, meg az újságok többsége az önálló vámterület mellett emeltek szót. Ausztriában és Magyarországon egyaránt terjedt az a nézet, hogy olyan vámrendszerben vannak összezárva, melynek előnyeit mindig csak a másik élvezi.

Az 1876 januárjában megindult tárgyalások során a Tisza-kormány lépésről lépésre hátrálni kényszerült. Még 1875-ben beleegyezett a román kereskedelmi szerződés szabadkereskedelmi alapon történő megkötésébe, amely egyfelől a román agrártermékek szabad behozatalát, másfelől az osztrák ipari kivitelt biztosította, s amely elfogadásakor a magyar gazdaság számára még nem járt különösebb haszonnal. Most pedig kényszerből hozzájárult, hogy az osztrák kívánságoknak megfelelően Nyugat-Európa irányában a Monarchia mérsékelt ipari vámok bevezetésével a szabadkereskedelemről lassan áttérjen az ún. protekcionista gazdaságpolitikára. Az új vám- és kereskedelmi szövetség, a hozzá kapcsolódó ún. osztrák–magyar autonóm vámtarifa és az új kvóta-törvény a két kormány között létrejött valódi kompromisszumot tükrözte. Az ipari vámok kismértékű emelése főleg az osztrák textilipar védelmét szolgálta, a gabona-, liszt- és állatvámokat a magyar mezőgazdasági érdekek figyelembevételével rögzítették. Az osztrák kormány hozzájárult a pénzügyi vámok felemeléséhez, de Tiszának le kellett mondania arról, hogy a fogyasztási adókat a fogyasztó, nem pedig a termelő állam javára szedjék be. Annyit azonban sikerült elérnie, hogy a kieső bevételekért a magyar államkincstár részleges kárpótlást kapjon. Az új kereskedelmi és vámszövetség tehát nem volt kedvezőbb az 1867. évinél, amennyiben a birodalmi védvámok bevezetésével erősítette az osztrák ipar uralkodó helyzetét a magyar piacon, anélkül, hogy a vámkülföldre irányuló magyar terményexportot előmozdította volna.

Tisza maga is nehezen, az uralkodó állandó pressziójának hatására fogadta el a javaslatokat, s hogy párthívei bizalmát megőrizze és kikényszerítse beleegyezésüket, részletekben adagolva fogadtatta el az engedményeket. A sorozatos gazdasági engedmények azonban megbontották a Szabadelvű Pártot. 1876. május 10-én mintegy hetvenen léptek ki és az ősz folyamán megalakították a Független Szabadelvű Pártot, melynek vezére is támadt Simonyi Lajos báró személyében, aki a kiegyezési tárgyalások során a kormánnyal támadt ellentétei miatt 1876. július 10-én lemondott a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterségről. 1878 januárjában Tisza pártja elé terjesztette a gazdasági kiegyezést, most már a maga teljességében, de a részletek megvitatásához nem járult hozzá, azzal az indoklással, hogy mint nemzetközi szerződést csupán egészében lehet helyeselni vagy elvetni. A napokig tartó élénk vita után Gorove István pártelnök a megállapodást szavazás nélkül elfogadottnak nyilvánította. Ezután újabb képviselők – most főleg egykori Deák-pártiak – léptek ki a pártkörből, és Szilágyi Dezső vezetésével újabb politikai csoportosulást alakítottak.

AZ OSZTRÁK–MAGYAR BANK KIALAKÍTÁSA

A gazdasági kiegyezés megújítása érdekében folytatott tárgyalások legnehezebb kérdésének a pénzkibocsátó bank ügye bizonyult. Ennek alakulását követte a legnagyobb figyelemmel a közvélemény is, s a kortársak zöme ezen – a gazdasági kiegyezéshez formailag nem kapcsolódó – megállapodáson mérte le az új szerződések értékét.

A kiegyezés utáni magyar kormányok az osztrák nemzeti bank szűkkeblű magyarországi hitelpolitikája miatt támadt elégedetlenség következtében, továbbá a hagyományos nemzeti követelésekre való tekintettel foglalkoztak az önálló magyar jegybank megalapításának tervével. E tervek gyakorlati megvalósítására azonban nem kerülhetett sor. Az 1873:XXVI. tc. felhatalmazta a kormányt, hogy 25 millió forint alaptőkével Magyar Leszámítolási és Kereskedelmi Bankot létesítsen, amely a magánváltók leszámítolása mellett az állam bankára szerepét is betöltötte volna, de a gazdasági válság miatt ez a törvény sem kerülhetett végrehajtásra. Maga a válság is inkább arról győzte meg a vezető magyar pénzügyi köröket, hogy a gyöngébb hazai hitelszervezetnek jelentős támasza az erősebb osztrák pénztőkével fennálló szoros összefonódás. Ezzel magyarázható, hogy 1876-ban, amikor a két kormány között Bécsben tárgyalások kezdődtek az egész bankkérdés átfogó rendezésére, magyar részről a hangsúlyt nem az önálló bankra, hanem egy „szabadalmazott osztrák–magyar banktársulat" felállítására, tehát az Osztrák Nemzeti Bank Rt. dualizálására, a magyar pénzpiac érdekeinek és az arányos képviselet elvének az érvényesítésére helyezték. Az osztrák kormány, majd a monopolhelyzetét védelmező osztrák nemzeti bank elutasította a javaslatot.

Az elutasítás reakciójaként Magyarországon ismét előtérbe került az önálló bank fölállításának követelése, s még osztrák részről is felmerült az a gondolat, hogy a pénzkibocsátó bank dualizálása helyett inkább egyezzenek bele a külön magyar jegybank felállításába. A kormánypárt és maga Tisza annál is könnyebben karolhatta fel az önálló bank gondolatát, mivel az uralkodó korábban többször hangsúlyozta, hogy az a Monarchia számára „nem politikai, hanem nemzetgazdasági és financiális kérdés, ennek tartotta mindig, s e szempontból eldöntendő, jobb-e közösen vagy külön?"[4] Ferenc József azonban most csak olyan megoldáshoz volt hajlandó hozzájárulni, amely nem veszélyezteti a birodalom két fele közötti pénzforgalmat, a gazdasági együttműködést. Azt nem engedte, hogy az általános valutarendezés előtt létesítsenek magyar pénzkibocsátó bankot, s ezzel két, csak névértékben azonos, ténylegesen azonban különböző értékű pénzfajta kerüljön forgalomba. Az uralkodó csupán a bank dualizálásába volt hajlandó beleegyezni, ezt azonban az osztrák nemzeti bank – maga mögött érezve az osztrák kormány és az alkotmánypárt támogatását – továbbra is elutasította. Még a paritás látszatát sem akarta megengedni.

Ezen a ponton a kor gazdasági liberalizmusának egyik jellemző vonását ragadhatjuk meg. A pénzjegykibocsátás monopóliumát élvező osztrák nemzeti bank Magyarország pénzellátásában is monopolhelyzettel rendelkezett, de mereven elzárkózott mind attól, hogy nemesérckészletének 31,4%-át átadja akár egy általa létesítendő budapesti intézetnek, mind pedig attól, hogy a bank irányításába a magyarok érdemi beleszóláshoz jussanak, és azt sem akarta eltűrni, hogy a Magyarországon általa forgalomba hozandó pénzmennyiséget hatalmi szóval szabályozzák. Kiváltságaihoz ragaszkodott, de a szabadversenyt – értsd: a túlnyomó többségében osztrák részvényesek, a mögöttük álló osztrák tőke érdekeit – látta veszélyeztetve, amikor a kiváltságait garantáló magyar kormány az üzletmenetre is befolyást akart szerezni. A kör tehát bezárult. Hiába fogadta el az uralkodó és Andrássy a bank dualizálásának tervét, ha az osztrák parlament és a kormány, valamint a nemzeti bank elutasította azt. A banknál fennálló viszonyok megőrzésére viszont éppen Tisza nem vállalkozhatott, hiszen a gazdasági kiegyezési tárgyalások egyéb területén éppen azért adott fel egy sor magyar követelést, hogy annál nagyobb súllyal érvényesíthesse szavát a bankkérdésben. További engedményt nem mert magára vállalni, érezvén, hogy sem pártja, sem a parlament nem áll mögötte.

A Szabadelvű Párt elnöke, Gorove István, 1877. évi újévi beszédében leszögezte: „Nem engedhetjük elzárni az ország elől azon forrásokat, amelyekből minden nép meríti a maga anyagi jólétének elemeit."[5] Ezzel a birtokos osztály elégedetlenségére utalt, amely hitelhiánnyal küszködve keserűen tapasztalta, hogy Európa-szerte olcsó a pénz (Angliában és Franciaországban 1874–75-ben 2–3% körül mozgott a hitelkamatláb), de az osztrák bank mereven tartja a 4,5%-ot. A szélesebb közvélemény álláspontját Kossuth Lajos formálta határozottá, aki ceglédi „választóihoz" írt – s minden lapban közzétett – levelében alapos pénzügyi analízis kíséretében tett hitet a nemzeti szuverenitás szempontjából is elsőrendűen fontos önálló bank mellett.

---

[4] Ghyczy Kálmán naplója. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. MS 4851/1 362.

Tisza persze rég tudta, hogy nem lesz önálló magyar bank. Sem a külpolitikai helyzet alakulása, sem az ország gazdasági helyzete nem tette lehetővé, hogy a magyar kormány e kérdésben kenyértörésre vigye a dolgot. Az államnak hitelező bankkonzorcium pedig egyenesen kijelentette, hogy a további kölcsönöket csak akkor hajlandó folyósítani, ha a Monarchia pénzügyi egysége nem szenved csorbát. Nem azért volt azonban Tisza a taktika nagymestere, hogy ilyen helyzetben megrettenjen: 1877. február 8-án benyújtotta lemondását. Ezzel a határozott kiállással táborában helyreállította az eddigi tárgyalások során erősen megcsappant népszerűségét. Utódjául Sennyeyt ajánlotta az uralkodónak, tudván, hogy az nem szívelheti, kinevezéséhez Andrássy amúgy sem járulna hozzá, s maga a konzervatív politikus sem vállalná a kormányalakítást a már elfogadott gazdasági kiegyezés feltételei mellett. Még inkább számított azonban arra a gyógyító rémületre, amit egy konzervatív budapesti kabinet alakulásának veszélye az osztrák liberális körökben kiváltott. A lemondás csupán taktikai csel volt, amivel Tisza engedékenyebbre hangolta az osztrák kormányköröket, saját pártjában és az udvarnál pedig megerősítette az ő nélkülözhetetlenségébe vetett hitet. Ferenc József maga lépett közbe az osztrák nemzeti banknál néhány formai engedmény érdekében. 1877 február végére sikerült a „részleges paritás" alapján, tehát a tényleges egyenlőség bevezetése nélkül megállapodni a bankügyben.

Az egyezmény leszögezte, hogy a Monarchia két állama a következő tíz évre nem veszi igénybe az őket „önálló jegybankok felállítása tekintetében megillető és kölcsönösen elismert jogot".[6] Az osztrák nemzeti bank 90 millió forint részvénytőkével átalakult Osztrák–Magyar Bankká, élén egy főtanáccsal (túlnyomórészt osztrák tagokkal), a király által kinevezett, egymást váltó magyar és osztrák kormányzóval, és két – egy osztrák és egy magyar – alkormányzóval. Bécsben és Budapesten két formailag egyenrangú igazgatóság létesült, ezek hatáskörét és a kormány-ellenőrzés módját részletesen szabályozták. Bevezették a kétnyelvű bankjegyet: egyik oldalán német, a másikon magyar szöveggel. A magyar kormány magára vállalta az osztrák nemzeti banktól fölvett 80 millió forint abszolutizmus kori osztrák államadósság törlesztési terhének 30%-át – bár ez az adósság Magyarországot jogilag nem terhelte –, cseréjében a magyar államkincstár megkapta az üzleti költségek levonása és a részvényesek kielégítése után fönnmaradó bankjövedelem 30%-át. A bankjegykibocsátást az 1862. évi bankakta rendelkezései alapján szabályozták. A bank az eddigi 6 fiók mellé a következő években 10 új fiókintézetet letesített Magyarországon, s számos ún. mellékhelyet szervezett, ahol szintén igénybe lehetett venni szolgáltatásait. A magyar pénzpiac leszámítolási és kölcsönüzletei céljára legalább 50 millió forintot bocsátottak a budapesti főintézet rendelkezésére. Ez utóbbi volt a legfontosabb eredmény abból, amit magyar részről a bankkérdésben elértek. A leszámítolási hitel alsó határának rögzítésével a legnagyobb sérelmet orvosolták. Ezt azonban a közjogi kérdésekben gondolkodó közvélemény nem tekintette vívmánynak. Elfogadta, de át is siklott felette. Az Osztrák–Magyar Bank szabadalmát lejárta után, 1887-ben, a pénzpiac növekvő igényeinek megfelelő banktechnikai módosításokkal, elvi változtatások nélkül megújították és a megszállt Boszniára és Hercegovinára is kiterjesztették.

---

[5] *A Hon*, 1877. január 2.

A gazdasági kiegyezés körül hosszan elhúzódó, a sajtó által drámaivá festett tárgyalások alaposan megtépázták a kormánypárt többségét. A Szabadelvű Párt kezdett szétmorzsolódni, a kilépések nyomán szinte elnéptelenedett székháza, a Lloyd-palota. A tárgyalások legvégén újabb ellenzéki tömörülés indult meg: a konzervatív „jobbpárt", a Simonyi Lajos báró vezette Független Szabadelvű Párt és Szilágyi Dezső pártonkívüli disszidensei egyesültek. 1878. április 13-án 115 képviselő részvételével „közjogi alapon álló Egyesült Ellenzék" néven megszületett egy laza pártszövetség, melynek tagjait nem az eszmei közösség vagy a gazdasági érdekek azonossága, csupán a Tisza-kormány megbuktatásának óhaja kötötte össze. A függetlenségiek által „habarék-pártnak" elnevezett 67-es csoportosulás létrejöttével a kormány többsége a parlamentben 10–20 főre olvadt, persze úgy, hogy a még mindig nagyszámú kormánypártiakból is egyre többen maradtak távol a kritikus szavazások napján.

---

[6] 1878:XXV. tc. 1. §. Magyar Törvénytár. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ (továbbiakban: Magyar Törvénytár) 1877–1878. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 258–259.

A függetlenségi ellenzék végig az önálló bank, az önálló vámterület álláspontjáról támadta a kormányt. Ebben a kérdésben még a dualizmushoz egyébként mereven ragaszkodó Sennyey vezette konzervatív csoport is időnként az ő álláspontjukhoz közeledett. Ez, mint a konzervatív arisztokrácia és az egyház érdekeit képviselő párt, az osztrák liberálisok védvámellenes szárnyával szövetségben a szabadkereskedő vámközösség fenntartását kívánta, azonban az osztrák protekcionista ipari köröket ijesztendő, az önálló vámterület gondolatával is manőverezett.

Az ellenzék és a kormánypárt disszidensei a kiegyezési törvényjavaslatoknak már a vitára tűzését is majdnem meggátolták. A birtokos osztály és a hozzá felzárkózó burzsoázia azonban az Ausztriával fennálló gazdasági közösséget – bár megingott hittel – továbbra is alapvető érdekének tartotta. Így a zömében a dualista rendszer híveiből alakult parlament a javaslatokat néhány szavazatnyi többséggel sorban elfogadta.

A gazdasági kiegyezés kérdésében a kormány nem tudott semmiféle beígért nagyszabású, s főként látványos kedvezményt elérni. Az új megállapodást részben gazdasági, részben külpolitikai kényszerűségből az ország közvéleménye, sőt tulajdonképpen saját pártja ellenében kellett elfogadtatnia. A gazdasági kiegyezés kudarcai mellett a Monarchia balkáni nagyhatalmi politikája, s az ennek nyomán ismét magasra szökő költségvetési deficit is próbára tette a megrendült kormánypárt fegyelmét, és tovább gyöngítette Tisza Kálmán parlamenti helyzetét.

2. A KELETI KÉRDÉS ÉS AZ OSZTRÁK–MAGYAR KÜLPOLITIKA

A BALKÁNI KÉRDÉS KIÉLEZŐDÉSE

1875 nyarán törökellenes felkelés robbant ki Hercegovinában. Ettől kezdve négy esztendőn át a keleti kérdés állt az európai nemzetközi politika előterében. A hercegovinai felkelés a 19. század kezdete óta fennálló ellentétek újabb megnyilvánulása volt. A félsziget apró nemzeti államai, Görögország, Románia és Szerbia gyengék voltak ugyan ahhoz, hogy a térségben maradéktalanul érvényesítsék szuverenitásukat, de a török fennhatóság alatt élő területek lakóinak hathatós támogatást nyújthattak. A balkáni felszabadulás ügyének a nagyhatalmi politika is kedvezett. Bécsben és Pétervárott ugyan hivatalosan a status quo politikájával jegyezték el magukat, de befolyásos körök, sokszor egészen a trónokig terjedően, különböző megfontolásokból szították e mozgalmakat. A hercegovinai felkelés kiterjedt a Balkán nyugati részére és megmozgatta a török katonai feudalizmus rendszerével torkig levő szláv parasztságot. A nagy létszámú török katonaság tehetetlennek bizonyult a hegyi terepet kitűnően ismerő felkelőkkel szemben. Mivel a mozgalom végső soron Törökország területi épségét fenyegette, rövidesen a nagyhatalmi érdekkel is kapcsolatba került. Az osztrák–magyar külügyminisztert kellemetlenül érintette a felkelés. Nem volt lehetőség arra, hogy a Monarchia kizárólag a maga érdekeit kövesse és ha nem igazíthatta a Balkánt magához, jobb volt azt török uralom alatt tartani. Arról nem is beszélve, hogy a felkelés a délszláv nemzeti átalakulás veszélyét is felidézte. Pétervárott sem nagyon örültek a fejleményeknek. Ott most a közép-ázsiai tervek miatt egyelőre pihentetni akarták a keleti kérdést. A párizsi szerződés revíziója óta követett status quo politika mindkét hatalomnak megfelelt, és legszívesebben kitartottak volna a biztonságot nyújtó változatlanság mellett.

A mozgalom erősödése azonban nem engedett tartós passzivitást. Ekkor a két nagyhatalom részint presztízs szempontokból, részint a nagyobb bonyodalmak megelőzése céljából újra kezdte a szokásos keleti diplomáciát: nyomást gyakoroltak Törökországra a balkáni keresztények sorsának megjavítása érdekében. Az orosz kancellár a felkelt tartományok részére autonómiát helyezett kilátásba. Az osztrák–magyar külügyminiszter sokallta az autonómiát, csupán a status quo megjavítását tartotta szükségesnek. (A párizsi szerződést aláíró hatalmak 1875 decemberében kapták kézhez az ezzel kapcsolatos osztrák–magyar jegyzéket.) A diplomáciai offenzíva 1876 májusában a két hatalom közös „berlini memorandumával" folytatódott, melyben a reformok végrehajtásának nemzetközi ellenőrzését is kilátásba helyezték. Ennek a nagyhatalmi közvetítésnek is az lett azonban a sorsa, mint sok korábbi hasonló kezdeményezésnek: az érdekeltek részint kevésnek, részint túl soknak találták a kilátásba helyezett engedményeket. A felkelők úgy vélték, hogy saját erejükből a teljes függetlenséget is elérhetik, Törökország pedig bízott abban, hogy végül mégiscsak erőt vesz a lázadáson. A török makacsságot Londonban is táplálták: az angol diplomácia nem volt hajlandó csatlakozni semmiféle reformakcióhoz. Az osztrák–magyar–orosz közös erőfeszítés a válság olcsó megoldására nem hozott érdemleges eredményt.

1876 áprilisában a mozgalom átcsapott a Balkán keleti felére is, és Bulgária területén országos méretű felkelés robbant ki. A török államhatalom azonban itt szívósabbnak bizonyult és a mozgalmat rövidesen elfojtotta. A „rendcsinálás" a régi bevált eszközökkel történt: a győztes törökök nemcsak a fegyvert fogó férfilakosságot mészárolták le, hanem a nőket és a gyerekeket is kardélre hányták. A borzalmas mészárlásnak 40 ezer ember esett áldozatul. A „bolgár borzalmak" egész Európa haladó közvéleményét megmozgatták, a független balkáni államokat pedig cselekvésre sarkallták. 1876 júniusában Szerbia és Montenegró hadat üzent Törökországnak. Nem a hercegovinai és a bulgáriai felkelés volt ettől kezdve a keleti kérdés, hanem a szerb–török háború, a maga nehezen kiszámítható következményeivel.

Ausztria–Magyarország és Oroszország ezek után nem tarthatott ki tovább a status quo politikája mellett. Oroszországban lassan beleélték magukat abba, hogy megoldják a keleti kérdést. Az osztrák–magyar vezetés, különösképpen pedig Andrássy számára az ilyen elhatározás további elvi engedményt és kockázatos vállalkozást jelentett. Ezért igyekezett halogatni a döntést. A nemzetközi helyzet 1876-ban azonban semmivel sem volt jobb, mint 1873-ban, amikor Andrássy az első lépést megtette. Nem lehetett sokáig várakozni, tovább kellett menni azon az úton, amelyre három évvel korábban rálépett. Ausztria–Magyarország és Oroszország megállapodására a külügyminiszterek reichstadti találkozóján, 1876 júliusában került sor. Abban egyeztek meg, hogy török győzelem esetén megóvják Szerbiát a török foglalástól, Boszniát illetően továbbra is ragaszkodnak a berlini memorandum végrehajtásához. Szerbia győzelme esetén sor kerülhet a fejedelemség területi növekedésére, de a Balkánon nem alakulhat meg nagy délszláv állam. Azt is kikötötték, hogy Törökország veresége esetén Ausztria–Magyarország annektálhatja Bosznia–Hercegovinát, Oroszország pedig magához csatolhatja Dél-Besszarábiát (amely a krími háború után került Romániához). A két konzervatív hatalom azt hihette, hogy jó alkut csinált. A balkáni népek véres háborúja területüket és befolyásukat gyarapíthatta.

Csakhamar bekövetkezett az, amivel a reichstadti megállapodás csak mint kevésbé valószínű lehetőséggel számolt: Szerbia és Montenegró gyors és súlyos vereséget szenvedett. A török csapatok szeptemberben már Belgrád felé közeledtek. A Monarchia kész volt tudomásul venni a kialakult helyzetet, Oroszország azonban idegeskedni kezdett. Ha nem állítja meg a győztes törököket, tekintélye a szlávok szemében jóvátehetetlen csorbát szenved. Az egyoldalú eljárás viszont konfliktusba keverhette Ausztria–Magyarországgal, amit mindenképpen el akart kerülni. Szeptember közepén a cár különmegbízottja jelent meg Bécsben, táskájában az újabb orosz–osztrák együttes eljárásra szóló ajánlattal.

A cár azt indítványozta, hogy Oroszország és Ausztria–Magyarország a török kegyetlenkedések elhárításának jogcímén fegyveresen lépjen fel és szállja meg Bulgáriát, illetve Bosznia-Hercegovinát. A Balkán felosztására szólító ajánlat megegyezett az orosz és osztrák külpolitika bizonyos hagyományaival. A császárvárosban is akadtak olyanok, akik örömest igent mondtak volna, Andrássy azonban az együttműködésnek ezt a formáját nem tudta és nem is akarta vállalni. II. Sándor ajánlatát udvarias formában, de határozottan elutasították. Oroszország ekkor Berlinhez fordult: számíthat-e Németország jóindulatú semlegességére, ha a keleti háborúban Ausztria–Magyarországgal is konfliktusba keveredik? (Az újabb lépés nemcsak az osztrák elutasítás következménye volt: a pétervári pánszláv körök már régóta sürgették, hogy szakítsák el az Ausztriához fűző terhes szövetségi szálakat.) Bismarck határozott és egyértelmű elutasító választ adott. Németország érdekeit mélyen érintené – mondotta a kancellár –, ha a Habsburg-monarchia Európában elfoglalt helyzetét veszély fenyegetné. Közben a Ballhausplatzon is tiszta vizet akartak önteni a pohárba. Andrássynak nem voltak ugyan illúziói Bismarckkal kapcsolatban, de azért ő is megkockáztatta a kérdést: támogatná-e Németország a Monarchiát, ha háborúba keveredne Oroszországgal? A válasz erre a kérdésre is elutasító volt. Bismarck hosszasan fejtegette az osztrák megbízottnak, milyen fontos Németország számára, hogy a két szerződő társ békében és jó viszonyban éljen egymással. A háború, bármely fél győzne, csak gondokat okozna Németországnak; oda vezethetne, hogy a vesztes fél pártjára kellene állnia. Németország nem tűrhetné el, hogy oroszok garnizonokat állítsanak fel Brünnben, de ahhoz sem járulhatna hozzá, hogy az osztrákok helyreállítsák a független Lengyelországot.

A berlini elutasítás mindkét fővárosban lecsillapította a kedélyeket. Oroszország ismét Ausztriához fordult, de most már csak jóindulatú semlegességet kért tőle a Törökország ellen indítandó háborúban. Kész volt tiszteletben tartani az osztrák igényeket. 1876 végén újra tárgyalások kezdődtek a két fél között, s 1877 januárjában aláírták a budapesti titkos konvenciót. A Monarchia semlegességre kötelezte magát, Oroszország pedig megígérte, hogy a hadműveleteket a Balkán nyugati részére nem terjeszti ki. Az esedékes területi változásokat illetően bizonyos kiegészítésekkel a reichstadti megállapodás kikötéseit mondták ki érvényeseknek. A szerződés kilátásba helyezte a Monarchia számára Bosznia–Hercegovina birtokát és biztosította a nagy délszláv állam kialakulása ellen.

AZ OROSZ–TÖRÖK HÁBORÚ ÉS A MONARCHIA

A Monarchiának a küszöbön álló orosz–török háborúval szemben kialakított magatartása sok kockázatot rejtett magában. A budapesti szerződés megszabta ugyan az orosz hódítás maximális mértékét, kijelölte a Monarchia számára nyújtandó területi kárpótlást is, de semmiféle biztosítékot nem nyújtott arra az esetre, ha a valószínűen győztes Oroszország nem tartja meg ígéreteit. Kockázatos volt a szerződés a Monarchia részéről, de ezt a kockázatot Andrássy mégis elviselhetőbbnek tartotta, mint azt, hogy a Monarchia Törökország oldalán elvérezzék. A katonai tekintetben gyengébb Ausztria–Magyarországra a német tartózkodás és az angol határozatlanság mellett könnyen ilyen sors várhatott. A várakozó semlegesség viszont nem zárta ki azt a lehetőséget, hogy orosz szószegés esetén a Monarchia kedvezőbb feltételek mellett mégiscsak fellépjen érdekei megvédéséért.

Az események alakulása egyelőre az Andrássy-féle politika helyességét igazolta. II. Sándor 1877 áprilisában aláírta a Törökország elleni hadüzenetről szóló kiáltványt. Ekkor az addig kulisszák mögött tevékenykedő Anglia került nehéz helyzetbe. Az orosz–török háború kimenetele nem lehetett kétséges. Konstantinápolyt és a tengerszorosokat, a közelkeleti brit érdekek sarkpontjait nagyobb veszély fenyegette, mint a krími háború idején. A brit kabinet, amely korábban minden osztrák–magyar közeledést elutasított, most riadtan kopogtatott a bécsi külügyminisztérium ajtaján. Disraeli miniszterelnök, aki a brit külpolitika oroszellenes irányzatát képviselte, diplomáciai, sőt katonai együttműködésre tett ajánlatot. Bécsben elégtétellel, de egyben nagy fenntartásokkal fogadták a londoni felajánlkozást. A katonai együttműködés kockázatos: ha Ausztria csapatmozdulatokat hajt végre, a felvonuló egész orosz hadsereg ellene fordulhat, az angol flotta pedig sem Erdély, sem Galícia határain nem segíthet. Az angol elszántságban különben sem nagyon hittek: attól tartottak, hogy a kritikus pillanatban a fogadkozó szövetséges majd ismét magatartást változtat. Disraeli ajánlata viszont lehetőséget adott Andrássynak, hogy miután a budapesti szerződésben Oroszországgal szemben biztosította a Monarchiát, most Angliánál viszontbiztosítsa magát. 1877 nyarán a Monarchia és Anglia szerződést kötött, amelyben körvonalazták az orosz hódítás megengedhető mértékét. Ha Oroszország nem állja szavát, a Monarchia kijátszhatja az angol ütőkártyát.

Időközben megindultak a hadműveletek. Az oroszok a régi hadi úton, Románián keresztül közeledtek Törökország felé. Júliusban már bolgár földön nyertek csatát az ellenük küldött első török sereg ellen. A győzelem után nem sokkal orosz kézbe került a Balkán-hegység uralkodó átjárója, a Sipka-szoros. Úgy látszott, hogy az oroszok első lendületből Konstantinápolyig fognak hatolni. A félsziget különböző részeiből összegyűjtött török csapatok azonban erősen befészkelték magukat Plevna várába és a támadó orosz alakulatokra súlyos vereséget mértek. Az orosz hadsereg a teljes felzárkózás után sem volt képes arra, hogy Plevnát rohammal bevegye. Kénytelenek voltak a vár módszeres ostromához kezdeni. A háború állóháborúvá változott, az ostrom, amely mindkét fél részéről óriási véráldozatokat követelt, alaposan elhúzódott. Végül 1877 december közepére sikerült – román csapatokat is bevonva – megtörni a törökök makacs ellenállását. Plevna eleste után az orosz csapatok lavinaként zúdultak le a Balkán hegyeiből. 1878 januárjában a balkáni törökök ellenállása teljesen megszűnt. Az oroszok előtt szabad volt az út Konstantinápoly felé.

A fényes katonai győzelmek után logikusan merült fel a gondolat Pétervárott, hogy a korábbi kötelezettségvállalással ne számoljanak, a sikereket a lehető legnagyobb mértékben kiaknázzák. Bécs még december közepén újabb orosz jegyzéket kapott, amely jelezte, hogy Oroszország az új helyzetnek megfelelően szándékozik eljárni. Törökország felbomlott, a Balkánon új nemzeti államok alakulnak és a jelenlevő orosz hadsereg tartós segítséget ad a balkáni népeknek – ez volt az orosz jegyzék lényege. A Ballhausplatzra nehéz napok következtek. Andrássy határozott jegyzékkel tiltakozott. Figyelmeztette szerződő társát, hogy a korábbi megállapodások értelmében nem állíthatja kész helyzet elé Európát. Egyidejűleg segélykiáltással fordult Berlinhez és Londonhoz és az európai orosz túlsúly riasztó kilátásaival fenyegetett. A német fővárosban nem hatódtak meg az osztrák–magyar aggodalmaktól, hanem most is azt tanácsolták, egyezzenek meg Oroszországgal. Londonban teljesen osztották Andrássy aggályait. A Pétervárnak küldött angol jegyzék komoly figyelmeztetést és fenyegetést tartalmazott Konstantinápoly megszállása esetére. Az együttes osztrák–angol nyomás némi eredményt hozott. Az orosz főparancsnok utasítást kapott, hogy szüntesse be a hadműveleteket, álljon meg a török főváros kapuinál. 1878. január 31-én létrejött az orosz–török fegyverszünet. A békekötést illetően azonban Gorcsakov külügyminiszter sem volt hajlandó megnyugtató nyilatkozatot adni. A húr tovább feszült, már csak kevés kellett ahhoz, hogy elpattanjon. Angliában fontolóra vették az Oroszország elleni háborút. A földközi-tengeri brit flotta február 15-én parancsot kapott, hogy fusson be a Boszporuszba. Az angol hajóágyúk farkasszemet néztek a Márvány-tenger partján álló oroszokkal. Londonban már a tűzparancsot is elhatározták, csupán arra vártak, hogy Ausztria–Magyarország is színt valljon.

A kedvező feltételek hatására Bécsben a háborús barométer higanyszála rohamosan emelkedni kezdett. Andrássy február 24-én határozott háborús javaslattal lépett a közös minisztertanács elé. A fellépés közvetlen indoka az orosz szószegés volt – a cárizmus a budapesti szerződés mellőzésével akart berendezkedni a Balkánon –, de Andrássy elsősorban a nemzetközi helyzet kedvező fordulatát akarta kihasználni. Ilyen helyzet, mint a mostani – mondotta –, egy évszázadban csak egyszer áll elő. Megállapításait súlyos katonai és diplomáciai érvekkel támasztotta alá és figyelmeztetett, hogy ez az utolsó alkalom, amikor a Monarchia a szlávokkal való nézeteltérését Európa segítségével rendezheti. A közös minisztertanácson azonban csak egyetlen résztvevő támogatta Andrássy javaslatát: Tisza Kálmán. A magyar miniszterelnök a magyar közvélemény álláspontjának adott kifejezést, amely a keleti válság kezdete óta az oroszellenes fellépést sürgette. Andrássy azt állította, hogy az Oroszország elleni háború a Monarchia népei között népszerűségre számíthat. Pedig az oroszellenességben kifejezésre jutó magyar nemzeti politikát, a lengyeleket leszámítva, a birodalom egyetlen népe sem támogatta. A csehek és a délszlávok határozottan oroszbarátok voltak, az osztrák-németek pedig alapjában véve közömbösek. Az osztrák liberális pártnak a közös minisztertanácson jelen levő képviselője kétségét fejezte ki az osztrák–szláv összecsapás elkerülhetetlenségét illetően. Ilyen körülmények között a katonai érvekkel ugyancsak bőségesen rendelkező udvari körök álláspontja győzött, Andrássy háborús javaslatát elvetették. A külpolitikai célok egységének hiánya a nemzetközi helyzet kedvező fordulata ellenére is megbénította a soknemzetiségű Monarchiát. Hiába állt rendelkezésére az angol pénzügyi támogatás, osztrák–magyar mozgósításra nem került sor. Ausztria–Magyarország passzivitása következtében az angol hajóágyúk is némák maradtak.

Pétervárott persze nem tudhatták, mi történt a Hofburgban, a közös miniszteri értekezlet színhelyén. Az a körülmény azonban, hogy a Monarchia nem mozgósított, a pánszláv körök pozícióit erősítette. 1878. március 3-án San Stefanóban aláírták az orosz–török békeszerződést, és ebben Oroszország kizárólag saját elképzeléseit juttatta érvényre. Törökországot alaposan megcsonkították. Oroszország a Kaukázus vidékén magához ragadta Batum és Karsz környékét, Kelet-Európában pedig annektálta a párizsi béke óta Romániához tartozó Dél-Besszarábiát. A balkáni államok közül Románia, Szerbia és Montenegró teljes függetlenséget nyert, a két utóbbi területileg is megerősödött. A Balkán keleti felén pedig 160 ezer négyzetkilométer területen, közel ötmillió lakossal megalakult az autonóm Bulgária, a „nagy délszláv állam". A békeszerződés azt is kilátásba helyezte, hogy Bulgária két esztendeig orosz megszállás alatt marad.

A San Stefanó-i béke alapjában véget vetett a balkáni török uralomnak. A porta csupán Albánia és Bosznia-Hercegovina fölött őrizhette meg fennhatóságát, de a területi kapcsolat híján (az önálló Bulgária elvágta Törökországot a Nyugat-Balkántól!) az amúgy is forrongó tartományok megőrzése reménytelennek látszott. Törökországnak az volt a szerencséje, hogy a Balkán orosz érdekek szerint történt átrendezése a nagyhatalmi érdekekkel is szögesen ellenkezett. A San Stefanó-i béke Londonban is, Bécsben is határozott elutasításba ütközött. Angliában különösen Nagy-Bulgária létrehozása keltett aggodalmat, Bécsben a két évre kilátásba helyezett orosz megszállás miatt nyugtalankodtak. Törökország alávetette magát a győztesnek, de a cári külpolitika irányítói nem lehettek biztosak dolgukban.

A BERLINI KONGRESSZUS ÉS A KETTŐS SZÖVETSÉG

A magyar külpolitikai program a Monarchia nemzetei közötti egyetértés hiányában megvalósíthatatlannak bizonyult, de az adott körülmények között a három császár politika is elveszítette posszibilitását. Oroszország úgy kötötte meg a San Stefanó-i békét, hogy a budapesti szerződés előírásait figyelmen kívül hagyta. A Monarchia csaknem teljesen kiszorult legitimnek tartott érdekszférájából és a szláv nemzeti államalakulás idővel területi épségét is veszélyeztette. Még az udvar oroszbarát körei is képtelenségnek tartották ezek után, hogy a sérelmekre a szószegő partnernél keressenek orvoslást. 1878 elején az osztrák–magyar keleti politika új szakasza kezdődött, amelyben a balkáni érdekeket a három császár politikával szakítva kísérelték meg érvényre juttatni. Ez az oroszellenes politika részben törökbarát volt, amennyiben az orosz hódítások mértékét akarta korlátozni, de részben törökellenes is, mert a budapesti szerződésben kijelölt terület megszerzéséhez továbbra is ragaszkodott. Ugyanakkor egyértelműen szlávellenes, mert az új balkáni államalakulás és a régi államok területnövekedése ellen egyszerre tiltakozott. A Monarchia nemzetközi jogi értelemben az 1856. évi párizsi szerződésre alapozta eljárását, amely a Törökországgal kapcsolatos kérdések rendezését a garantáló hatalmak hatáskörébe utalta. Andrássy 1878 áprilisában jegyzéket juttatott el az érdekelt hatalmakhoz és nemzetközi kongresszus összehívását indítványozta a San Stefanó-i béke felülvizsgálata céljából.

Az egyoldalú orosz eljárással elégedetlen Anglia teljes mellel támogatta a Monarchiát. Alig pár nappal San Stefano után Oroszország angol és osztrák–magyar jegyzéket kapott, amelyben felszólították, hogy a békeszerződést bocsássa a garantáló nagyhatalmak nemzetközi kongresszusa elé. Az iratokat kategorikus hangnemben fogalmazták: elutasítás esetén Oroszországnak a nagyhatalmak fegyveres fellépésével kellett számolnia.

A földközi-tengeri flotta tüntető jelenléte bizonyította, hogy a háborús szándék Angliában valóban fennáll. Pétervárott ingadozni kezdtek. Gorcsakov kijelentette: Oroszország nincs abban a helyzetben, hogy a nyugati hatalmak ellen újabb háborút viselhessen. A döntés előtt azért megpróbálkoztak azzal, hogy Ausztria–Magyarországgal külön megállapodásra lépjenek. Bécsben a cár megbízottja ajánlatot tett a balkáni orosz és osztrák érdekszférák elhatárolására, természetesen a San Stefanó-i béke intézkedéseinek fenntartása alapján. A császárvárosban mereven elzárkóztak minden külön megállapodás elől. Az orosz kancellár ezek után hivatalosan közölte, hogy elfogadja a nagyhatalmak kongresszusra irányuló ajánlatát.

A cári diplomácia március folyamán kinyilvánította készségét a San Stefanó-i béke revíziójára, a nemzetközi kongresszus előkészítése azonban még hosszú időt vett igénybe. Az igazi diplomáciai küzdelem így a kongresszus előkészítése idején zajlott le. Andrássy továbbra is kezében tartotta a kezdeményezést, de vigyázott arra, hogy az Angliával való egyetértést megőrizze. A két hatalom ezért együttesen követelte Oroszországtól, járuljon hozzá a Bulgáriával kapcsolatos területi intézkedések megváltoztatásához. Anglia a kaukázusi orosz szerzemények megkurtításához is ragaszkodott. A Monarchia, jóllehet a területhez közvetlen érdekei nem fűződtek, ebben a kérdésben is Anglia oldalán állt. Az angol–osztrák–magyar nyomás ismét felborzolta az orosz kedélyeket, de a háborús kockázat elvetése után csak további engedékenység jöhetett szóba. Május végén, június elején kétoldali megállapodások rögzítették a végrehajtandó változtatásokat. Andrássy bizakodóan tekinthetett a jövőbe. Ígéretet kapott Angliától, hogy az összehívandó nemzetközi kongresszuson támogatni fogja Bosznia és Hercegovina annektálására irányuló törekvését.

A nagyhatalmak kongresszusa 1878. június 13-án ült össze Berlinben. Noha az alapkérdéseket már a korábbi megállapodások szabályozták, a tanácskozás nem volt mentes a vitáktól és a feszültségtől. Bulgária déli határainak meghúzásában Gorcsakov és Disraeli különböztek össze, hasonlóképpen angol–orosz vita keletkezett a cárizmus kaukázusi szerzeményeinek kérdésében. A törökök makacsul ellenálltak Bosznia–Hercegovina tervezett osztrák–magyar annektálásának, úgyhogy Disraeli közös megegyezés alapján csupán a két tartomány ideiglenes megszállását javasolta. Bulgária jövőjét illetően az angol–osztrák–magyar összhang is hiányzott. Nem utolsósorban a házigazda és az elnök tisztét betöltő Bismarck kitartó közvetítésének volt köszönhető, hogy az ellentétek végül is elsimultak. 1878. július 13-án hét hatalom (Anglia, Ausztria–Magyarország, Franciaország, Németország, Olaszország, Oroszország, Törökország) képviselői aláírták a San Stefanó-i béke helyébe lépő berlini szerződést. Bulgáriát három részre osztották: Macedónia közvetlenül visszakerült Törökországhoz, Kelet-Rumélia (a török csapatok visszatérésének tilalmával) közigazgatási autonómiát kapott. Csupán az ilyenformán megcsonkított Bulgária válhatott autonóm fejedelemséggé. Bulgária orosz megszállásának időtartamát kilenc hónapra korlátozták. A szerződés elismerte Szerbia, Románia és Montenegró függetlenségét. A kongresszus jóváhagyta Oroszország területi szerzeményeit és felhatalmazást adott a Monarchiának Bosznia–Hercegovina, valamint a novibazári szandzsák megszállására. A három-császár irányvonallal szakító osztrák–magyar külpolitika tehát jelentős sikereket könyvelhetett el.

Ezek a sikerek elsősorban a nemzetközi körülmények kedvező alakulásából következtek. Közrejátszott az is, hogy a Monarchia 1878 tavaszán nagyhatalomra valló határozottsággal lépett fel. Az erélynek persze megvoltak a belső korlátai, a Monarchia háborúhoz nem folyamodhatott, de az elérendő célok tekintetében mégiscsak létrejött a számottevő belső tényezők egysége. A három császár politika mögött annak idején csak az udvari körök aktív oroszbarátsága és a szláv lakosság egy részének passzív támogatása állott. Ellene volt az egész magyar közvélemény, rosszallotta az osztrák-német lakosság is. E politika csődjének megmutatásakor a magyar politikai vezető réteg gyökeres fordulatot, Oroszország elleni háborút követelt, de a szélsőséges program a Monarchián belül nem talált támogatásra. Abban a kérdésben azonban, hogy a San Stefanó-i békét revízió alá kell venni, az osztrákok, a magyarok, a lengyelek és a konzervatív udvari körök véleménye teljesen egybevágott. A részletkérdésekben megmaradtak a különbségek, de Andrássy programja, amely az oroszok visszaszorítására, a szláv államok korlátozására és a Monarchia balkáni pozícióinak erősítésére törekedett, szerencsésen egyesítette az összes lényeges tendenciát.

Az 1878 márciusában beiktatott mérsékelten oroszellenes irányvonal a kétségtelen sikerek ellenére sem tudott megszilárdulni. A külpolitikai célok egysége a berlini kongresszus után újra megbomlott, a Monarchia belső tekintetben válságos állapotba került. A hazatérő Andrássyt Bécsben és Pesten macskazenével fogadták. Az ellentétek Bosznia–Hercegovina megszállásának kérdésében csúcsosodtak ki. A két délszláv tartomány okkupálása a berlini kongresszus mandátuma értelmében 1878 nyarán és őszén, nem kis nehézségek árán végbement, de a megoldás a Monarchián belül mindenütt ellenkezésbe ütközött. Az osztrákok és a magyarok a szlávság számbeli növekedésének következményeitől tartottak, az előbbiek a lajtántúli vezető szerepet, az utóbbiak a dualista struktúrát féltették. A csehek és a szerbek egészen más okból, de hasonló erővel tiltakoztak: ők a szláv államalakulás akadályozása miatt emeltek vétót. Az udvari körök – a horvát és a szlovén vezető réteg támogatásával – kevesellték a megszállást és Andrássytól a végleges birtokbavételt, az annexiót kérték számon. Ausztriában az okkupáció belpolitikai válságot eredményezett, amely elsodorta a kiegyezés óta kormányzó liberális pártot, Magyarországon pedig megbontotta a hatalmon levő Szabadelvű Párt egységét. Andrássy elszigetelődése a Monarchia-szerte mutatkozó konzervatív törekvések további erősödéséhez vezetett és az újabb külpolitikai irányváltás esélyei egy esztendővel a berlini kongresszus után valószínűnek látszottak.

A mérsékelt oroszellenesség, amelyet Andrássy neve fémjelzett, a külső körülmények alakulása folytán egyelőre mégis időszerű maradt. Oroszország a berlini kongresszuson elszenvedett kudarcát Németországnak tulajdonította és alaposan megneheztelt érte. Az orosz politika németellenes fordulata és az osztrák–magyar politika konzervatív vonalának erősödése 1879 nyarán teljes komolysággal vetette fel Bismarck előtt a Németország ellen irányuló osztrák–orosz megegyezés lehetőségét. A veszély elhárítására már más eszköz nem maradt, mint hogy a két korábbi partner, Oroszország és Ausztria–Magyarország közül az egyiket, még a másik elleni elkötelezettség árán is, szorosabban Németországhoz láncolja. Kisebb ingadozás után a választás a Monarchiára esett. A német kancellár 1879 augusztusában találkozott Andrássyval és ajánlatott tett neki a német–osztrák–magyar szövetség megkötésére.

Bismarck indítványa szerint a két szerződő félnek fegyveres segélynyújtásra kellett köteleznie magát bármely kívülről jövő támadás esetére. Andrássy már bukott politikus volt, de a német ajánlat lehetőséget adott neki, hogy maradandó nyomokat hagyjon maga után a Ballhausplatzon. Még az udvar oroszbarát köreit is könnyen meggyőzhette arról, hogy a német kötelezettségvállalás milyen előnyökkel jár a Monarchia biztonsága szempontjából. A német ajánlat persze nem az eredeti Andrássy-féle program megvalósulását jelentette: oroszellenes támadó szövetségről szó sem lehetett. Andrássy azonban észrevette, hogy Németország kényszerhelyzetbe került. Bismarck javaslata a Németországot érő francia támadást is casus foederisnek nyilvánította. Andrássy a legmerevebben elzárkózott az ilyen kötelezettségvállalás elől. Végül valóban Bismarck kényszerült engedményre. A kancellárnak Berlinben is nehézségei támadtak: I. Vilmos hallani sem akart az Oroszország elleni szövetségről, ám Bismarckkal és az egész minisztériummal szemben nem tudta akaratát érvényesíteni. A szerződést 1879. október 7-én írta alá a külügyminiszteri állásból már visszalépett Andrássy és a bécsi német nagykövet. Az első cikkely kimondta, hogy az Oroszország oldaláról jövő fegyveres támadás esetén a felek összes katonai erejükkel egymás segítségére sietnek. A második cikkely szerint a felek szerződő társuk egyéb fegyveres konfliktusa esetén jóindulatú semlegességre kötelezik magukat. Ha azonban a szerződő fél ellenfelének Oroszország is fegyveres segítséget nyújt, akkor a szerződés első cikkelye, a beavatkozási kötelezettség lép érvénybe. A második cikkely a gyakorlatban annyit jelentett, hogy a Monarchia semleges maradhat egy német–francia háború esetén, csak akkor kell beavatkoznia, ha Oroszország a hadviselő Németország ellen fellép. (Abban az esetben tehát, amelyet tulajdonképpen az első cikkely casus foederisnak nyilvánított.) Kétségtelen, hogy az egyezmény a Monarchia számára biztosított nagyobb kedvezményt. A szerződést öt évi időtartamra kötötték. Még aláírói sem gondolták, hogy négy évtizeden át tartó elkötelezettség lesz belőle.

3. BOSZNIA ÉS HERCEGOVINA OKKUPÁCIÓJÁNAK HATÁSA MAGYARORSZÁGON

A BALKÁNI VÁLSÁG ÉS A MAGYAR POLITIKAI KÖZVÉLEMÉNY

A magyar kormány és az ellenzék a balkáni háború megindulásakor a status quo, az adott helyzet fenntartásának álláspontjára helyezkedett. A kor sajtójában természetesen nem hiányoztak a balkáni népek függetlenségét pártoló megnyilatkozások sem, hiszen egy kis államokból felépülő Balkán-félsziget – a Monarchia túlsúlya mellett – belefért a magyar liberalizmus külpolitikai elképzeléseibe. A kiegyezés után Andrássy még Szerbiának akarta adatni Boszniát és Hercegovinát. Oroszország aktív fellépése Törökország ellen azonban Magyarországon is áthangolta a kedélyeket. Attól tartottak, hogy a szláv nemzetiségekben bővelkedő Magyarország Oroszország és az annak vazallusaiként létrejövő szláv államok harapófogójába kerül. Ezért elsősorban Törökország megerősítésére és természetesen modernizálására törekedtek. Amikor azonban bebizonyosodott, hogy Andrássy kísérletei a török birodalom reformok útján történő átmentésére nem vezetnek eredményre, a kormány és az ellenzék ebben a kérdésben is szembekerült egymással. Míg korábban Tisza Kálmán a közös minisztertanács ülésein az osztrák liberálisokkal összefogva ellenezte a Monarchia hódító balkáni fellépését, a külpolitikai helyzet változása nyomán kényszerűen elfogadta azt a tervet, hogy Oroszország balkáni befolyásának erősödését Bosznia és Hercegovina elfoglalásával kell ellensúlyozni – saját kifejezése szerint: a két rossz közül a kisebbet választotta. Az okkupáció költségeit azonban mindkét kormány vonakodott előteremteni, mire az uralkodó saját lemondását is kilátásba helyezte arra az esetre, ha őt a déli foglalásban megakadályozzák. A katonai vállalkozás végrehajtását illetően tehát nagy ellentétek voltak a korona, a hadvezetés és a kormányok között. Kifelé azonban ez nem látszott: Tisza zokszó nélkül fedezte Andrássyt az ellenzék támadásaival szemben.

Az ellenzék ugyanis nem követte sem Andrássyt, sem Tiszát. A jobboldali ellenzék Apponyi Albert irányításával konzervatív alapról szállt síkra Törökország integritása mellett. A baloldal viszont azért ellenezte Bosznia és Hercegovina elfoglalását, mert ez a szláv túlsúlyt növelné a Monarchiában, és újabb közös ügyet teremtene Ausztria és Magyarország között. Az Andrássy által képviselt korlátozott osztrák–magyar–orosz együttműködést az ellenzék tisztán oroszbarát külpolitikának tartotta, nem látta a két nagyhatalom közötti rivalizálást, ellentéteik gyors éleződését. Ebben az érzelgős korban nagy súllyal estek latba a török szimpátiák is, hiszen Törökország közel két évszázada rendszeresen menedéket nyújtott a magyar szabadságmozgalmak vezetőinek. A függetlenségi politikusok egy részét még az 1848-as kelet-európai liberális nemzedék alapvetően helyes felismerése vezette, hogy a demokratikus és nemzeti mozgalmak fő ellenfele már nem a lassan haldokló török birodalom, hanem az erős cári Oroszország. Komoly hatást gyakorolt a „liberális mintaállam", Anglia határozottan oroszellenes állásfoglalása is. Az ellenzék maga mögött tudva a magyar közvélemény támogatását, szimpátiamegmozdulásokat szervezett Törökország támogatására. 1877 januárjában ifjúsági tisztelgő küldöttség utazott Törökországba, majd onnan is érkezett delegáció Budapestre. December 16-án a fővárosban addig nem látott nagyságú tüntetésre került sor, amely a miniszterelnöki palota ablakainak beverésével ért véget. A törökbarát megmozdulásokra viszont Horvátországban szlávbarát ellentüntetésekkel válaszoltak.

Magyarország délszláv lakossága már a szerb–török háború kitörése előtt is kimutatta együttérzését elnyomott balkáni testvérei iránt, s a háborúskodás megindulása után ez tovább fokozódott. Sokan beálltak önkéntesnek a szerb hadseregbe, mások gyűjtést indítottak megsegítésükre. A kormány a szimpátiamozgalom elfojtására Kozma Sándor főügyész kiküldésével széles körű vizsgálatot indított a délvidéken, s a Szerbia javára folytatott titkos toborzás, lázítás és felségsértés vádjával többek között letartóztatta – mentelmi joga ellenére – Svetozar Miletić szerb képviselőt. A képviselőház a függetlenségi képviselők tiltakozása ellenére tudomásul vette a kormány eljárását, s a bíróság a gyengén megalapozott vádak alapján 5 évi elzárásra ítélte Miletićet. 1879-ben ugyan kegyelmet kapott, de a boszniai válság kritikus idejére sikerült e harcos szerb képviselőt, Tisza régi ellenfelét elhallgattatni, a nemzetiségi politikusokat megfélemlíteni.

Amikor 1877 őszén az orosz hadak előnyomulását a törökök Plevnánál megállították, Magyarországon újabb oroszellenes hullámot kavart az ellenzéki agitáció. A mozgékony, ötletgazdag Ugron Gábor irányítása alatt néhány erdélyi ellenzéki képviselő egyenesen kalandos katonai vállalkozásba kezdett. Titokban pár száz fős szabadcsapatot próbáltak toborozni a Székelyföldön, hogy azután – valószínűleg angol pénzen vett fegyverekkel – Moldvába betörve, a Szeret egyik hídjának felrobbantásával elvágják az orosz csapatok egyetlen utánpótlási vonalát, s Orosz-Lengyelországban is fegyveres felkelést robbantsanak ki. Tisza csendőrökkel összefogdostatta a toborzókat, a fegyvereket elkoboztatta, s véget vetett a magyar történelem utolsó romantikus összeesküvésének. Fél év múlva azután az eljárás befejezése nélkül kegyelmet kaptak „a bűnvizsgálatba vett honfiak".[7]

A budapesti utcai megmozdulások megakadályozására a kormány 1877 decemberében minden tüntetést betiltott, s vidéken is olyan szigorú feltételeket szabott, ami a betiltással volt egyenértékű. Joggal tartott ugyanis attól, hogy a főváros után az ellenzék vidéken szervez nagyszabású kormányellenes megmozdulásokat.

A parlamentben az ellenzék támadásaival szemben Tisza az „akciószabadság" fenntartásának formulájával, a szó szoros értelmében vett csűrés-csavarással fedezte a Monarchia külpolitikáját. Saját pártjára sem számíthatott, sőt el kellett tűrnie párthívei egy részének duzzogását, alkalmi szembefordulását. Kényszerből szabadjára engedte a gyeplőt, „csak azt kívánta, hogy az egész érzelmi színjáték komoly akarattá ne keményedjen".[8] A Függetlenségi Párt az Oroszország elleni fegyveres fellépést követelte. Maga Kossuth is így foglalt állást, Helfy és Simonyi pedig a parlamentben tiltakozott a balkáni hódítások ellen. A delegáció és a képviselőház végül is megszavazta a 60 milliós rendkívüli hadikiadást, amit aztán a boszniai okkupáció céljaira fordítottak. A parlament igényt tartott a külpolitika irányítására, a beleszólásra az események menetébe, a kormány viszont nem engedhette meg, hogy a kulisszák mögött folyó diplomáciai alkudozások a képviselőház nyilvánossága elé kerüljenek. A parlamenti viharok elkerülése, a kormány nagyobb mozgásszabadságának fenntartása céljából Tisza időben előbbre hozta az országgyűlés berekesztését, hogy az a boszniai bevonulást ellenzéki hangokkal meg ne zavarhassa. A kormány kétségbeesetten kérte az uralkodót, hogy a nagyobb nyomaték kedvéért „az országgyűlést ez alkalommal személyesen berekeszteni kegyeskedjék".[9] Ez 1878. június 30-án meg is történt. Nem sikerült viszont a választásokat még a katonai bevonulás előtt lebonyolítani, bármennyire is tartottak Bécsben és Budapesten is az okkupáció kellemetlen belpolitikai hatásától.

---

[7] Az 1878. május 2-i minisztertanács jegyzőkönyve. Magyar Országos Levéltár, Bp. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (továbbiakban: OL MT).

[8] Apponyi Albert, Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – Huszonöt év az ellenzéken. Bp. 1922. 99.

BOSZNIA MEGSZÁLLÁSA

Az 1878. július 29-én megindult okkupációban a mohamedán lakosság nem várt ellenállása miatt újabb hadtesteket, közel 200 ezer embert vetettek be, sőt a parlament hozzájárulása nélkül még honvédalakulatokat is. Végül szabályos helyi háború árán – amelyben a Monarchia 7410 embert vesztett, a hadiköltség pedig meghaladta a 100 milliót – október 20-ára sikerült a két tartományt elfoglalni.

A berlini kongresszus egyetértésével végrehajtott megszállás – főként a hadjárat egyes szerencsétlen eseményei miatt – országszerte újabb ellenzéki tiltakozási hullámot váltott ki. Elsősorban a Dél-Dunántúlon és a Duna–Tisza közén volt nagy az elégedetlenség amiatt, hogy éppen a nyári munkák idején rendelték ki a parasztokat és szekereiket hosszú és fáradságos, katonai célú fuvarokra. A megyék tiltakoztak. Pest vármegye alispánja egyenesen megtiltotta a katonai előfogatok kirendelését. Somogy, Zala és Baranya vármegye is törvénytelennek minősítette a kormány eljárását, s a miniszterelnök és a honvédelmi miniszter felelősségre vonását követelte. A megyék zúgolódását a kormány eleresztette a füle mellett, hiszen a főispánok útján bármilyen utasítást gyorsan végrehajtathatott.

A Boszniából érkező riasztó veszteséghírek közepette, augusztus elején került sor az új választásokra. A kormány nehéz napoknak nézett elébe, s minden oka megvolt a borúlátásra. A fölgyülemlett elégedetlenség megmutatkozott a szavazók állásfoglalásában. A kormánypárt mindössze 77 főnyi többséget tudott elérni, pedig Tisza a vitás kerületek megnyerésére tetemes összegeket, Erdélyben 40 ezer, az ország belső részein pedig 100–120 ezer forint választási költséget irányozott elő. Ő maga is megbukott régi kerületében, Debrecenben a függetlenségi Simonyi Ernővel szemben, barátja, Jókai pedig Szilágyi Dezső mögött maradt kisebbségben a Józsefvárosban. A Ferencvárost is meghódította a magát kurucnak álmodó ellenzéki történész, Thaly Kálmán. Az okkupációt ellenző Függetlenségi Párt és a 48-as párt mandátumainak száma 75-re nőtt. A belső ellentétektől szabdalt Egyesült Ellenzéket azonban sikerült a kormánynak meggyöngítenie: mindössze 71-en jutottak a képviselőházba.

---

[9] Az 1878. június 13-i minisztertanács jegyzőkönyve. OL MT.

Az októberben összeülő képviselőházban az ellenzék még egy rohamot indított az okkupációs politika miatt a kormány ellen. Tiszának most kellett számot adni a haragvó szónokok s a csöndben áskálódók e megbolydult gyülekezete előtt a bevonulás időszakában folytatott abszolutisztikus jellegű kormánypolitikáról, a parlament felhatalmazása nélkül munkálatba vett stratégiai vasútvonalakról, a gyülekezési jog erőszakos korlátozásáról, a katonai előfogatok kirendelése és a honvédség bevetése körüli szabálytalanságról. A Függetlenségi Párt vádemelési, az Egyesült Ellenzék pedig bizalmatlansági indítványt nyújtott be a kormány ellen. Maga a Szabadelvű Párt sem állt fenntartás nélkül Tisza mellett. Soraiból is sokan látták elérkezettnek a pillanatot arra, hogy megszabaduljanak tőle, bár mozgásszabadságukat bénította, a szembefordulni készülőket meg-megtorpantotta az ellenzéki támadás hevessége, a párt teljes szétesésének veszélyérzete. A parlamenti vihar azonban részben a kormány feje fölött vonult el. Széll Kálmán pénzügyminiszter ugyanis, aki eddig hűségesen szállította az okkupációhoz szükséges pénzösszegeket, tiltakozásul a legfelsőbb katonai körök meg-megújuló követelései ellen, amelyek kilátástalanná tették az államháztartás rendbehozatalát, s Szaloniki felé irányuló hódító szándékaikkal beláthatatlan nemzetközi konfliktus veszélyét idézték fel, lemondott. Félreállását 1878. szeptember 29-én az egész kabinet lemondása követte. Így aztán a képviselőházi támadások áradata egyre inkább a Bismarck által ironikusan „polgári utójátéknak" nevezett csetepatévá szelidült.

A Függetlenségi Párt vezetői a bosznіai felkelés kezdetén függetlenségi törekvéseikkel részben még rokonnak érezték a balkáni nemzetek önállósodási törekvéseit. A 70-es években a függetlenségi ellenzék változatlanul támadta a balkáni hódításokat, mert még nem érezte szükségesnek, hogy a Monarchia a balkáni népek fölötti rendező hatalomként lépjen fel. Az ellenzék elsősorban országos keretekben, hangsúlyozottan csak a magyar glóbusz szemléletével politizált. Számára a Habsburg-monarchia továbbra is idegen maradt, nem volt hajlandó elismerni osztrák–magyar közös érdekek létezését. Ebbe a szemléletbe belefért a balkáni nemzetek érdekeinek alkalomszerű védelme. Eötvös Károly később ezt úgy fogalmazta meg, hogy nem szabad a szomszédos kis népeket olyan politika szolgáivá tenni, amit a magyarság is ellenez. A képviselőház és a delegáció ugyan még évekig elvitatkozott az okkupáció utóhatásain, de rendre megszavazta a berlini szerződés becikkelyezéséről, az újabb rendkívüli hadikiadásokról, Bosznia közigazgatásának megszervezéséről és a közös vámterületbe való bevonásáról szóló törvényjavaslatokat.

Boszniát és Hercegovinát sem Magyarország, sem Ausztria nem akarta magához csatolni, de a másiknak átengedni sem akarta. Az újonnan megszállt tartományokat mindkét fél kívánságára úgy kellett a kettős Monarchiába bekapcsolni, nehogy ezáltal „a dualizmus megzavartatására alkalom nyújthassék”.[10] Az első hónapokban a közös minisztertanács döntései alapján kormányozták őket. 1879 februárjától azután a két tartomány gazdasági és közigazgatási megszervezése, igazgatása, a korszak végéig a közös pénzügyminiszter alá tartozott. (Csupán a kis dunai sziget, Ada Kale került magyar igazgatás alá.) Bosznia igazgatásába döntően belefolyt még a felső hadvezetés, hiszen a mindenkori katonai parancsnok volt a tartományfőnök, s főként katonai célból építették az utakat és a vasutakat, a postát pedig egyedül a hadsereg tartotta a kezében. Érdemi reformokat csak a két kormány és a két parlament előzetes egyetértésével lehetett keresztülvinni.

Maga a Boszniát és Hercegovinát irányító szarajevói tartományi kormány (Landesregierung) a közös hadsereg és a közös pénzügyminisztérium irányelvei szerint működő hivatal volt, amely Bécsből kinevezett tisztviselőkből állt. Munkája nyomán a formailag továbbra is szultáni fennhatóság alatt álló tartomány a felvilágosult abszolutizmus módszereivel igazgatott rendőrállammá alakult. Az 51 110 km^2 területű, 1,3 millió lakosú, fában és ásványi kincsekben gazdag, de nagyon fejletlen országban mohamedán, görögkeleti és katolikus népesség élt, vidékenként eltérő birtokstruktúra, vallás, szokásjog és helyenként egyházi igazságszolgáltatás hagyományai között. Az új kormányzat igyekezett elkerülni az itteni archaikus állapotok erősebb megbolygatását. Bár Andrássy az okkupáció előtt ismételten kilátásba helyezte az agrárkérdés megoldását, az osztrák–magyar uralom érintetlenül meghagyta a török időkből származó feudális agrárviszonyokat. A keresztény délszláv parasztság fele ún. kmet volt, aki termése jelentős részét – vidékenként változóan egynegyedét–felét – a mohamedán földesuraknak kényszerült átengedni, s nem egy helyen még robotmunkát is végzett azok birtokán. A kmetek pénz és hitel hiányában nemigen tudták telkeiket e szolgáltatások alól megváltani, a kormány pedig egyelőre nem tudott ehhez anyagi segítséget nyújtani. Nagyobb reformtevékenységhez ugyanis csak a magyar és az osztrák parlamentek által engedélyezett pénzösszeg birtokában láthatott volna hozzá. A két kormány azonban örült, ha a vonakodó képviselők a boszniai lázadások leveréséhez és a csapatok állomásoztatásához szükséges költségeket egyáltalán megszavazták. Mert a berendezkedés első éveit lázadások tették nyugtalanná.

---

[10] Az 1879. szeptember 22-i minisztertanács jegyzőkönyve. OL MT.

1880-ban a magyar kormány aggályai ellenére a tartományokat bekapcsolták a közös vámterületbe, az adókat megemelték, s megkezdték a katonaszedést, ami általános felzúdulást váltott ki. Az 1882. évi hercegovinai lázadás leverése után a délszláv viszonyokat jól ismerő Kállay Béni lett a közös pénzügyminiszter, egyben a tartományok első számú kormányzója, ő látott hozzá a polgári közigazgatás egész hálózatának kiépítéséhez. Működése alatt fejeződött be a területek tényleges pacifikálása. Nagy hivatali apparátus, 25 ezer katona és 3 ezer csendőr vigyázta a rendet, s a különféle vallásfelekezetek között egyensúlyozó, de a gazdag mohamedán földesurakat inkább támogató Kállaynak két évtized alatt sikerült a tartományok kiadásaihoz a pénzt belső forrásokból előteremteni, ezzel a helyi kormányzást a budapesti és bécsi parlamentek befolyásától legalább részben függetleníteni. Teljesen ezt soha nem lehetett megvalósítani, mert az ott állomásozó katonaság költségeit továbbra is a két birodalomfélnek kellett fedezni. Bosznia és Hercegovina – bár különleges helyzetét 1918-ig megőrizte – néhány év leforgása alatt a Monarchia szerves kiegészítő része lett. Történtek bizonyos lépések az ország gazdasági életének fejlesztésére s modernizálására is: vasútvonalak épültek, hitelintézetek, nagyipari üzemek létesültek, fellendült a bányászat, az erdőgazdaság és az állattenyésztés. Bosznia és Hercegovina azonban ennek ellenére mindvégig a Monarchia legkevésbé fejlett területe maradt.

Az okkupáció után sem a kormány, sem Andrássy nem akart újabb hódításokba kezdeni. A balkáni status quo fenntartására irányuló törekvéseiket az ellenzék is támogatta. Utóbbinak mindig voltak ugyan saját külpolitikai elképzelései, de attól félve, hogy a Törökország gyengülésével keletkező hatalmi űrt Oroszország fogja betölteni, maga is egyre inkább azt követelte, hogy ezt az űrt jobb híján a Monarchia töltse be. Ezzel a külpolitika alapkérdésében fokozatosan fölzárkózott a kormány, az udvar és a katonai körök mögé, s így akarva, nem akarva maga is szembekerült a balkáni népek nemzeti törekvéseivel.

A két déli tartomány megszállása hosszú évtizedek vereségei után az első külpolitikai és katonai siker látszatát hozta meg a Habsburgok birodalmának. Az udvari körök azzal áltathatták magukat, hogy a dualista berendezkedés kifelé jól működik, tovább szilárdult a Monarchia nemzetközi helyzete, lehetővé vált a terjeszkedés. De hamarosan tudomásul kellett venniük, hogy az okkupációval maguk ellen fordították a délszláv nemzeti mozgalmakat. A Balkán problémáinak megoldása helyett a problémát behozták a Monarchia határai közé, s ebből nem volt többé kiút. Ferenc József évtizedek múlva is rezignáltan emlegette, hogy a berlini kongresszus idején Disraeli azt mondta a Monarchia megbízottainak, hogy az okkupációval együtt meg kell oldaniuk az egész délszláv kérdést is. „Sajnos azt nem mondta meg – emlékezett az uralkodó –, hogy miként gondolja ő a fatális délszláv kérdés megoldását, pedig egy ilyen tanácsért ma is hálás lennék neki.”[11]

TISZA KORMÁNYON MARAD

A Tisza-kormány megszilárdulását így egy sor bel- és külpolitikai esemény és az általuk kiváltott, országossá növekedő ellenkezés nehezítette meg. Sokan csalódtak a miniszterelnökben. Azok, akik önálló nemzeti bankot követeltek, éppúgy becsapva érezték magukat, mint azok, akik a réginél kedvezőbb vámszerződést reméltek. Csalódtak mindazok, akik a dualizmus nemzeti irányú módosítását várták az egykori ellenzéki pártvezértől. Ahogy korábban tőle várták mindannak elérését, amire a kiegyezés valójában nem adott lehetőséget, úgy most reményeik szertefoszlásának okozóját is benne vélték felfedezni. A közhangulat szembefordult vele. Tisza, aki hatalmas parlamenti többséggel indult 1875-ben, három év múlva csak keservesen megőrzött néhány szavazat segítségével kerülhette el a Házban a leszavaztatást. Pártja olyannyira szétszakadozott, hogy a képviselőházi szavazáskor nemegyszer csak a miniszterek és az államtitkárok szavazataival tudta javaslatait keresztülerőszakolni. A hatalom azonban mégis a kezében maradt, a dinasztia és a kormányhű hazai uralkodó körök segítségével átvergődött a zátonyokon. A kormánypárt szorongatott helyzetét az ellenzék sem tudta Tisza megbuktatására kihasználni.

---

[11] Albert von Margutti, Kaiser Franz Joseph. Wien–Leipzig, 1924. 234.

A néhány tucat képviselőből álló függetlenségi ellenzék a dualizmus adott rendszerében természetesen nem volt kormányképes párt. Csak az 1878-ra egy csoportba összeverődő, 67-es alapon álló Egyesült Ellenzék lehetett volna képes arra, hogy az uralkodó számára Tisza ellenében tekintélyes politikusokat kínáljon kormányalakításra. Csakhogy ezek a különféle érdekeket képviselő politikusok lehettek ugyan nagy köztiszteletnek örvendő férfiak, mint Pulszky Ferenc, Kerkápoly Károly vagy a még fiatalabb Szilágyi Dezső és Apponyi Albert, aligha voltak azonban alkalmasak a nemesi középosztály tömörítésére és az arisztokráciával kötött szövetség újrarendezésére. Minden politikai tapasztalatuk ellenére némileg idegenül mozogtak a magyar politikai életben. Hiányzott ugyanis közöttük az olyan középnemesi eredetű vezéregyéniség, aki a megyei politikában nőtt naggyá, bánni tudott volna a dzsentri szélesebb tömegeivel, kiigazodott volna klikkharcaiban. Az Egyesült Ellenzék széthúzó táborán belül a nagybirtokos konzervatív arisztokrácia volt az egyetlen számottevő, társadalmilag önálló tényező. Ez adhatott volna nyomatékot a 67-es ellenzékiségnek, ha a háttérből kilépve teljesen maga veszi kezébe az ellenzék irányítását. A nagybirtok azonban kisebb sérelmei dacára sem bontotta föl a nemesi középosztállyal kötött szövetséget, nem fordult szembe a Szabadelvű Párttal, nagyobb része továbbra is kitartott mellette. Nem akarta egymaga vállalni a kormányzás népszerűtlen felelősségét, hanem célszerűbbnek ítélte továbbra is egy szélesebb társadalmi bázissal rendelkező középnemesi színezetű párt és kormányzat támogatását.

Tiszától a Monarchia külpolitikájának határozott pártolása, az egész közösügyi rendszer védelmében kifejtett eredményes buzgósága miatt

Ferenc József sem vonta meg támogatását. Tisza számára kedvezően alakult a nemzetközi helyzet is. Bosznia okkupációjával és a kettős szövetség előkészítésével a Monarchia nagyhatalmi helyzete újra stabilizálódott. Az arisztokrácia és az udvar eldöntötte a kabinet sorsát: Tisza Kálmán marad. A képviselőházi vihar csöndesedésével az uralkodó 1878. december 5-én újra őt nevezte ki miniszterelnöknek.

Ha 1877–78-ban Tisza párthívei közül sokan – vezérükben csalódva – új ellenzéki táborrá verődtek, onnan várva-siettetve a miniszterelnök elmozdítását, a kormánybuktatás reményeinek kudarca most az ellenzéki politizálásba vetett hitüket rendítette meg. Kényszerűen beletörődtek abba, hogy Tisza Kálmánt nem tudják helyéről kimozdítani. A 67-es ellenzék újsütetű serege erkölcsi vereséget szenvedett, lassan bomlásnak indult. De kényszerűen belenyugodott az ország politizáló közvéleménye is a dualizmus kereteinek, külső formájának változtathatatlanságába.

AZ OSZTRÁK LIBERÁLISOK BUKÁSA

Míg idehaza Tisza Kálmán szabadelvű párti kormánya keservesen átvergődött a gazdasági kiegyezés és az okkupáció zátonyain, a lajtántúli osztrák liberális kormánynak nem sikerült ezt megtennie. Az okkupáció körüli összeütközésekben a liberális Alkotmánypárt felmorzsolódott, a kormány megbukott. Ezzel a birodalom másik felében véget ért a liberalizmus virágkora.

A kiegyezési rendszer lajtántúli bázisa, az osztrák-német liberálisok amúgy is heterogén táborában a 70-es években nemcsak törések mutatkoztak, hanem új politikai csoportosulások körvonalai kezdtek kibontakozni. A kiegyezést megkötő, s az új rendszert kiépítő-fenntartó óliberálisok a centralizált birodalomfél egységét óvták mindenféle nacionalizmus, köztük a német nacionalizmus határozott meghirdetésétől, megelégedvén azokkal a történetileg kialakult, s a kiegyezés által biztosítottnak tűnő kiváltságokkal, amelyek őket a többi nemzetekkel szembeni gazdasági és politikai versenyben előnyökhöz juttatták. Ez az egyszerre arisztokratikus és bürokratikus liberalizmus azonban a nemzeti gondolat virágkorában akkor sem lehetett különösen népszerű, ha képviselői között jó elméleti felkészültségű, kiemelkedő tehetségek is akadtak. A megerősödő német nacionalizmus az egyetemi városok diákifjúsága, továbbá az Alkotmánypártban fellépő fiatal politikusok körében alakította ki egy újabb politikai program még homályos körvonalait, egyszerre hirdetve az alkotmányosság továbbfejlesztését és a külön német érdekeket, a dualizmus fenntartását és annak német szempontú bírálatát. Az új irányzatok körében felvetődött az a terv, hogy Bukovinát, Galíciát és Dalmáciát csak laza szálakkal, autonóm területként kössék Ausztriához, ezáltal is csökkentve a szlávok részarányát és politikai súlyát.

A gazdasági kiegyezés körüli harcokban az osztrák liberális párt válsága elmélyült. Ha a többség ki is tartott a dualizmus adott formája mellett, megnövekedtek azok az erők, amelyek a német nemzeti és az osztrák gazdasági érdekekre hivatkozva a magyaroknak nyújtandó további engedmények helyett inkább a különválást – a személyi uniót – ajánlották. S miután az új gazdasági kiegyezés – a kompromisszumok természetéből következően – Ausztria számára sem hozott politikában is kiaknázható „vívmányokat", a liberális kormányt bírálói a német érdekek feláldozásával vádolhatták.

Az a történeti fejlődés, melynek keretében az osztrák–német liberálisok a birodalom érdekeivel szembeállított német különérdekek megfogalmazásáig eljutottak, kritikus pontját az okkupációs válság idején érte el. A liberálisok többsége ellenezte Bosznia–Hercegovina megszállását és a vele járó kiadásokat. Liberális megfontolásból bírálták a dinasztikus terjeszkedési törekvéseket és a külpolitika abszolutisztikus jellegű irányítását. Nemzeti szempontból – akárcsak Magyarországon – veszélyesnek tartották, hogy a Monarchiában élő szlávok aránya és súlya tovább növekedjék. Miközben a kormány hűségesen kiszolgálta a császár és Andrássy külpolitikáját, saját pártja ellenállását nem tudta legyőzni. A pártnak csupán kisebb része, elsősorban a nagybirtokos szárny maradt mögötte, s a berlini kongresszus határozatait is csupán az addigi ellenzék szavazatai segítségével sikerült a parlamentben elfogadtatnia. A kormányintézkedéseket rendszeresen opponáló párttöbbség miatt 1878 őszén Adolf Auersperg herceg kabinetje kénytelen volt lemondani.

A liberális többség még mindig szentül hitt saját erejében, nélkülözhetetlenségében, dualizmus- és államfenntartó szerepében. A kormányalakítási kísérletek idején is kitartott okkupációellenes álláspontja mellett, mígnem 1879 nyarán Eduard Taaffe gróf, az uralkodó egyik bizalmasa, egy átmeneti kormány belügyminisztereként új választások megrendezésével kisebbségbe szorította őket. A 150 széthúzó osztrák-német liberálissal szemben Taaffe megteremtette a konzervatív Hohenwart-klub, az engedmények ígéretével újra megnyert cseh arisztokrata és polgári képviselők és a lengyel nagybirtokosok koalícióját, az ún. vasgyűrűt, amelyhez a német liberális nagybirtokosok is csatlakoztak. A lajtántúli birodalomfél nagybirtokosai – nemzetiségtől függetlenül – a dinasztia mögé sorakoztak, s ez hozta létre az új koalíció alapját. 1879. augusztus 12-én Taaffe lett a miniszterelnök és közel másfél évtizeden át e konzervatív-klerikális többség segítségével az egyes nemzetek között egyensúlyozva – elsősorban a cseheknek tett kulturális és nyelvi engedményekkel – sikerült a dualista rendszer nyugalmát Ausztriában is fenntartania.

Az osztrák liberálisok bukásával nem következett be a dualizmus egész rendszerét megrázó gyökeres politikai fordulat. A liberálisok a hivatalokban, a külügyi szolgálatban, a társadalmi életben tovább őrizték pozícióikat, s egy ideig még néhány miniszteri széket is megtartottak. A liberális tábor azonban egy nagy illúzióval szegényebb lett. Megbizonyosodott, hogy a dualizmust nemcsak a liberális erők, hanem a konzervatív kormányok is fenn tudják tartani. A lajtántúli antiliberális, konzervatív irányváltás Tisza Kálmánt is óvatosságra, a liberalizmus további mérséklésére, a Szabadelvű Párt egyeduralmi helyzetének további megszilárdítására, végeredményben egy mérsékelten konzervatív irányváltásra ösztönözte.

4. TISZA KÁLMÁN RENDSZERE

A KIEGYEZÉS FENNTARTÁSÁNAK PROBLÉMÁI

A külpolitikai bonyodalmak és a gazdasági kiegyezés megújítása körüli viták elmúltával a kedélyek lecsillapodtak, Tisza helyzete megszilárdult, és lassan helyreállt a parlament nyugalma. Minden visszazökkent a régi kerékvágásba, helyreálltak az államgépezet és a törvényhozás zavartalan működésének a feltételei. A kormány most már nagyobb lendülettel folytathatta a dualista berendezkedés megerősítését és továbbépítését. Mert 1867-től a 70-es évek közepéig inkább csak az alapokat, az alapvető jogi kereteket fektették le, a következő másfél évtized, Tisza Kálmán kormányzata idején került sor a keretek kitöltésére, a kötőanyag megszilárdulására. Hiába fogadta ugyanis örömmel az ország népe az alkotmányosság helyreállítását 1867-ben, hiába gyorsította az meg a gazdasági fejlődés ütemét, a nagybirtokosok, a volt középnemesség kisebb része és a nagytőke kivételével a társadalom valamennyi rétege a dualizmust egyelőre idegennek, az ország függetlenségét csonkának érezte. Tisza Kálmánnak jutott az a történelmi feladat, hogy a dualizmus rendszerét most már a magyar uralkodó osztályok egésze számára elfogadhatóvá és otthonossá tegye, jogrendjének és intézményeinek fejlesztésével, az osztályelnyomás apparátusának kiterjesztésével és harmonikus működtetésével a szélesebb tömegeket is hozzászoktassa ehhez a rendszerhez, röviden: interiorizálja az elnyomást.

Történetírásunk szerint a magyar kormányok számára a legsúlyosabb feladat, a dualizmus fönntartásának problémája abban állott, hogy miként lehet a társadalmi és nemzeti ellentétektől feszülő országban az autonómiára vágyó nem magyar nemzetiségek, a politikai életből kirekesztett parasztság, kispolgárság, a teljesebb állami függetlenséget akaró középrétegek és tömegek ellenére alkotmányos módszerekkel biztosítani az uralkodó osztályok hatalmát. Miként lehet a középbirtok tényleges és látszólagos hegemóniáját mind az országos politikában, mind a helyi, megyei politika szintjén úgy megőrizni, hogy ez a polgári haladást lehetővé tegye, a középbirtok politikai vezető szerepét a polgárság is elfogadja. A nagybirtok és a nemesi középosztály szövetsége számára kétségtelenül előnyös forma volt a modern liberalizmus politikai kerete, amely a parlamentáris alkotmányosságon belül a különböző érdekek ütközésére intézményes fórumokat biztosított. A képviselőház, akárcsak a megyegyűlés vagy az egyes pártok tanácskozásai, a bent ülők számára szabad vitafórumok voltak. Ugyanakkor azonban az osztályuralom fenntartása érdekében ez a liberalizmus az alul levők számára nem tette lehetővé a politikai életbe való bekapcsolódást, alsóbb szintű demokratikus önkormányzati formák kialakítását. A közigazgatás néppel érintkező szintjén konzerválódtak a feudalizmusból megmaradt patriarchális uralmi formák.

A „magyar nemzetállam" kiépítése, a birtokos osztály uralmának konzerválása lefelé tehát nemcsak a liberalizmusnak megfelelő elnyomás alkalmazását, hanem a feudalizmusból átörökitett módszerek és szellem alkalmazását, a polgárság közéleti szerepének korlátozását is szükségessé tette, de az Ausztriával kialakított társuralmi viszony fenntartása, az ország belső függetlenségének biztosítása fölfelé, az uralkodói abszolutizmus maradványaihoz ragaszkodó dinasztiával szemben, az alkotmányosság rögzítését is megkövetelte. Tisza Kálmán, a kiegyezéses rendszer megalkotóihoz hasonlóan, az alkotmányosságban látta a dualizmus fő biztosítékát Ausztriával, illetve a dinasztiával szemben. A belpolitikában viszont a kodifikált liberalizmus és az önkényeskedés sajátos ötvözetét teremtette meg. A politikai életet a parlamentbe koncentrálták, de ott egyetlen párt uralkodott. A megyei és állami közigazgatásban „a jogállam biztosítékaitól nem túlságosan korlátozott, sőt inkább a lehetőség határáig diszkrecionális kormányhatalmat”[12] építettek ki.

A KORMÁNY

Tisza Kálmán, elődeihez hasonlóan, az uralkodóval folytatott előzetes megbeszélések alapján állította össze kabinetjét és kormányprogramját. A kormányprogramot korábban is, majd az uralkodóval történt megállapodás után is megvitatta és jóváhagyta a Szabadelvű Párt, ezt azonban általában nem pártprogramként tették közzé, hanem az országgyűlést megnyitó trónbeszédben az uralkodó mondotta el tömör fogalmazásban. A körvonalazott célok – lényegében a dualizmus erősítésének és a polgári fejlődés előmozdításának soron levő feladatai – valóra váltása és az államélet folyamatosságának biztosítása töltötte ki az egyes minisztériumok feladatkörét. Míg a kiegyezést követő első kormányokban az egyes tárcák élén a miniszterelnök által is tiszteletben tartott önálló véleménnyel, egyéni munkastílussal bíró, nagy tekintélyű férfiak állottak, Tisza alatt a politizálás hivatásból foglalkozássá vált, az egyes miniszterek autonóm, markáns egyéniségű nagyurakból a kormányelnök akaratának alárendelt polgári reszortfelelősökké váltak. Az egyes minisztériumok távolról sem egyforma súlyát természetesen a tárca politikai és gazdasági fontossága szabta meg, de azért kihatott erre az élén álló miniszter tekintélye és tehetsége is. Mert Tisza nem engedett ugyan nagy önállóságot minisztereinek, de igyekezett tehetséges, jó szakemberekből összeállítani kabinetjeit.

---

[12] Apponyi Albert, i.m. 138.

A minisztériumok közül elsősorban a belügyi, az igazságügyi, a vallás- és közoktatásügyi, a honvédelmi és a király személye körüli tárca volt politikai jellegű. Tisza Kálmán honosította meg azt a gyakorlatot, hogy a miniszterelnök egyben a legfontosabb politikai tárca, a belügyminisztérium vezetését is magának tartsa fenn. Így személyesen irányította az általános közigazgatást, a főispánokon keresztül kezében tartotta a vármegyei és városi közigazgatás ellenőrzését, a politikai rendészetet: az egyesületek felügyeletét, a népgyűlések engedélyezését. Az országgyűlési képviselőválasztásokkal kapcsolatos tennivalók is elsősorban e tárcára tartoztak. A belügyminiszter rendelkezett a csendőrséggel, előbb csak azzal, ami Horvátországban és az erdélyi részeken megmaradt, majd 1881-től az újonnan alakult egész országos szervezettel, és felhasználhatta a fővárosi rendőrséget is. Az igazságügyi minisztérium fő feladata a jogszolgáltatás felügyelete mellett a törvényalkotás szakszerűségének biztosítása, a törvényjavaslatok és rendeletek jogi szempontból történő ellenőrzése volt. Az ügyészi szervezet útján ez vigyázta a törvények betartását. Rendszerint az igazságügyi miniszter döntötte el a politikai jellegű bűnvádi eljárások megindítása körüli vitákat, mivel ő tudta leginkább megítélni egy per várható kimenetelét – de ugyanilyen ügyekben a kegyelmi javaslatokat (bár azt is neki kellett az uralkodónak felterjesztenie) nem ő, hanem a miniszterelnök döntötte el politikai megfontolások alapján.

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium politikai szempontból a dualista állam egyik legfontosabb alkotó és ellenőrző szerve lett, hiszen rajta keresztül érvényesítette befolyását a kormány a nagy hatalmú egyház életében és tevékenységében, rajta keresztül próbálta megszervezni a felnövekvő generációk államhű nevelését, a műveltségi színvonal állandó emelését, s mindenekelőtt ennek a feladata volt az iskolahálózat segítségével – a kor illúzióinak megfelelően – a nemzetiségek tömegeit először gondolkodásukban, érzéseikben, majd lehetőleg nyelvükben is magyarrá tenni. A kultúra és az oktatás volt az a terület, amelynek fejlesztésével és magyarosításával a dualizmusból szükségszerűen következő korlátolt függetlenségért a kormány mintegy kárpótlást nyújthatott a nacionalista középrétegeknek.

A honvédelmi minisztérium a közös hadsereg kiegészítő részét képező magyar honvédség főként gazdasági jellegű szükségleteinek fedezéséről gondoskodott. A miniszter feladata volt egyébként kiállítani a közös hadsereg számára az újoncokat és elfogadtatni az országgyűléssel a közös hadsereg tevékenységével összefüggő törvényeket. A honvédség az ország függetlensége védelmezésének szempontjából már kis létszáma és alacsony fegyverzeti szintje miatt sem jöhetett számításba. Annál nagyobb volt a honvédség belpolitikai jelentősége. Egyrészt eleve a teljes állami függetlenségről való lemondás egyik csereértékeként, önálló nemzeti hadsereg helyett hadseregpótlékul született, s ezért a kormányok féltve ügyeltek ennek a „nemzeti vívmánynak" a fenntartására és fejlesztésére. Másrészt 1881-ig, az egységes csendőrség felállításáig az ország középső részein más karhatalom nem állott közvetlenül a kormány rendelkezésére, mivel a közös hadsereg egységeit népszerűtlenségük miatt vonakodtak felhasználni. A magyarosan díszített osztrák mundérba öltöztetett honvédség feladata volt, hogy nemzeti külsőségek között fojtsa el az esetleges nagyobb népmozgalmakat. A király személye körüli miniszter biztosította a Bécsben tartózkodó uralkodó és a magyar kormány közötti kapcsolat folyamatosságát. Elsősorban az ő feladata volt a törvénytervezetek és rendelettervek előzetes bemutatása az uralkodónak „előszentesítés" céljából. Legtöbb idejét egyébként a kitüntetések ügyeinek intézése töltötte ki. A parlamenti ellenzék nem is kímélte a meglehetősen fölösleges tárcát, s minden költségvetési vitán indítványozta megszüntetését.

A gazdasági szakminisztériumok a polgári társadalom szorosan vett anyagi érdekeit képviselték ugyan, de mivel gazdaság és politika korszakunkban sem vált mereven ketté, tevékenységük a dualista magyar állam politikai megszilárdulása szempontjából is jelentőséggel bírt. Legszembetűnőbb ez a pénzügyminisztérium esetében, hiszen ennek a feladata volt az adórendszer kiépítése, a termelésben bekövetkező változások nyomán az adók újabb és újabb módosítása, a polgári parlamentáris kormány működését biztosító költségvetés elkészítése és fedezetének előteremtése, a külföldi kölcsönök felvétele. Amióta a 70-es évek elejétől az államháztartás egyensúlya felborult, más tárcáktól eltérően, nehezen lehetett e minisztérium élére megbízható és szakképzett államférfit találni. Tisza Kálmán két ízben is arra kényszerült, hogy hozzáértő, mindenki számára elfogadható jelölt hiányában ideiglenesen maga vegye kézbe a pénzügyek irányítását. Nem véletlen, hogy az első polgári származású miniszterelnök, Wekerle Sándor, e minisztérium tisztviselőjeként, majd vezetőjeként, az állam pénzügyeinek rendbehozásával nőtt kormányképes politikussá. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium munkájának nagyobbik felét az értékesítési lehetőségek fejlesztése, az ipar és a mezőgazdaság országos érdekeinek a kereskedelem pártolásával egybekötött védelme tette ki. Rá hárult tehát az Ausztriával kötött kereskedelmi és vámszövetség tízévenkénti megújításánál a magyar javaslat kidolgozása, az alkudozások egyes fázisaiban a kölcsönös engedmények hosszú távú kihatásainak kiszámítása, a birodalom idegen államokkal kötött kereskedelmi megállapodásaiban Magyarország gazdasági érdekeinek érvényesítése. A minisztérium a kormánytól független kereskedelmi kamarákon és az iparegyleteken keresztül tartotta a formális kapcsolatot a pénz- és ipari tőkével, de a kisiparral is; az Országos Magyar Gazdasági Egyesület révén viszont a nagybirtok érdekei találták meg a személyes kapcsolatokon túlmenő intézményes összeköttetést. A minisztérium ellenőrzése alá tartozott az egész mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi szakoktatás; irányította a növénytermelés és az állattenyésztés fejlesztését; feladata volt Fiume és a tengerhajózás kiépítése. Az állami iparvállalatok, a bányák és a kincstári birtokok igazgatása és felügyelete megoszlott e tárca és a pénzügyminisztérium között. A közlekedés- és közmunkaügyi minisztérium központi feladata ebben a korszakban az ország külső képét és gazdaságát gyors ütemben alakító út- és vasútépítkezések, vízszabályozások engedélyezése, megszervezése és szubvencionálása volt. Ez a minisztérium fejlesztette ki a Magyar Államvasutak hálózatát, részben magántársaságokkal kötött vonalépítési szerződések, részben már megépült magánvasutak megvásárlása és állami kezelésbe vétele útján. Neki kellett gondoskodnia a közös hadügyminisztérium által megjelölt stratégiai fontosságú vonalak fejlesztéséről, ritkábban pedig ilyenek építéséről. 1889 júniusában átszervezték a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumot, s ezzel egyidőben megszüntették a közlekedés- és közmunkaügyi minisztériumot. Önálló földművelésügyi minisztérium és ugyancsak önálló kereskedelemügyi minisztérium jött létre úgy, hogy az előbbi vette át a vízszabályozáshoz kötődő közmunkaügyet, utóbbi pedig a közlekedés- és iparügyeket.

Míg az egyes miniszterek és hivatalnokaik teljesen önállóan jártak el a tárcájukat érintő nagyszámú ún. folyó ügyekben, a politikai fontosságú, vagy több minisztériumot érintő kérdésekben igen bonyolult döntési mechanizmus épült ki. Ilyen kérdésekben a miniszter első helyettesével, a politikai államtitkárral közösen kialakított álláspontját ismertette a társminiszterekkel, s nem hivatalos keretek között a szabadelvű pártkör vezető személyiségeivel is. Ennek az informális véleménycserének nyomán született meg a döntés, ami nem mindig esett egybe a pártkör állásfoglalásával, de egyeznie kellett a miniszterelnök nézetével. A sűrűn ülésező minisztertanács jobbára nem elvi döntéseket hozott, hiszen a miniszterek úgy ültek le az asztalhoz, hogy előre tudták, mit is fognak határozni. A megbeszélések inkább a vitás kérdések főbb részleteit tisztázták, a döntés végrehajtásának alapelveit jelölték meg. Nem sokban különbözött ettől a király elnöklete alatt tartott minisztertanács, az ún. miniszteri konferencia sem, amelyen ugyan az uralkodóra való tekintettel csak egy-két nagyobb kérdést tárgyaltak meg és kevesebb teret szenteltek az egyes részleteknek; a döntés azonban ilyenkor is általában már előbb megszületett, s ennek előkészítésében maga a király is szerepet játszott. A minisztertanács határozatai megjelölték az egyes miniszterek számára a követendő eljárást, ezek azután a döntést a törvényhatóságokhoz vagy saját szakközegeikhez küldött utasítással érvényesítették. Ha valóra váltásukhoz új törvényre, vagy – az évi költségvetésben nem szereplő – pénzösszegekre volt szükség, az illetékes miniszter a király által előzetesen jóváhagyott, ún. előszentesített törvényjavaslatot nyújtott be a képviselőházba, amit az hosszabb-rövidebb vita után rendszerint elfogadott. Egészen sürgős ügyekben a minisztertanács, sőt az összes miniszter megkerülésével is lehetett intézkedni. A boszniai válság idején például Széll Kálmán pénzügyminiszter saját belátása szerint kötött a Rothschildokkal újabb megállapodást kölcsön felvételére, amiről csak utólag tájékoztatta a kormányt. Más sürgős ügyekben, mint az 1879. évi nagy szegedi árvíz idején, a kritikus napokban a minisztertanács mondhatni egyfolytában ülésezett.

A kormányzati döntések mechanizmusa tehát nem mutat lényegi különbséget, ha a nyugati parlamentáris kormányok működésével vetjük össze. Minden más államhoz hasonlóan a jogszabályokban előírt eljárásmód kiegészült az informális döntéshozatal szokásaival. A nagy különbséget a fejlett polgári országokkal szemben nálunk inkább abban lehet látni, hogy a döntések során milyen érdekcsoportoknak, milyen erőknek az érdekeit kellett figyelembe venni és érvényesíteni. A munkásság még alig tette meg az első lépéseket önálló osztállyá alakulásának útján; számbeli súlyánál, kezdetleges szervezettségénél és soknemzetiségű összetételénél fogva nem jelentett számottevő politikai erőt, megmozdulásait a kormányzat még könnyen el tudta fojtani. Vele szemben a liberalizmus a kizsákmányolás szabadságának biztosítását jelentette, érdekvédelmi szervezetei a hatalomból csupán a rendőri szervekkel ismerkedhettek meg. Az erősen differenciálódó, nagyszámú parasztság gazdasági érdekei már kevésbé kerülték el a kormány figyelmét, hiszen a mezőgazdasági termelést előmozdító általános intézkedések közvetve kedveztek azoknak a kistermelőknek is, akik ki tudták használni a tőkés piac lehetőségeit. A kormánynak azonban a parasztsággal sem kellett önálló politikai tényezőként számolnia.

A 70-es–80-as években – ahogy már szó volt róla – Magyarországon három rétegnek volt a gazdaságban és a társadalomban olyan uralkodó szerepe, hogy a kormány politikáját fő vonalaiban megszabja: a nagybirtokos arisztokráciának, a volt középbirtokos nemességnek és közvetve a gazdag polgárságnak. Tisza kormányának e három réteg érdekeit úgy kellett képviselnie, hogy a közöttük végbemenő gazdasági-társadalmi súlyeltolódást az államapparátus átalakításában és továbbépítésében, a gazdaságfejlesztésben és a politikai életben egyaránt érvényre juttassa. Ez a hozzáigazodás az uralkodó osztályokon belül bekövetkező súlyeltolódás és átrétegződés folyamatához az államapparátus átalakításában fejeződött ki; a folyamat zökkenői viszont a 80-as évek politikai-társadalmi életének válságjelenségeiben mutatkoztak meg.

A VÁLASZTÁSI RENDSZER ÉS A PARLAMENT

Talán nincs még egy olyannyira ismert jellemzője a Tisza-korszaknak, mint erőszakban és korrupcióban bővelkedő választási rendszere. Mikszáth Kálmán, aki a kort minden történésznél jobban értette és érezte, nemzedékek sorát ismertette meg a „boldog békeidők", s benne a választások világával.

A magas vagyoni cenzuson alapuló és minden ízében antidemokratikus választási rendszert a Tisza-kormány az elődöktől örökölte. Nem lehet azzal vádolni, hogy elherdálta az örökséget, mert a rendszert, az európai országok többségének gyakorlatától eltérően, se nem korszerűsítette, se nem javította. Csak a választók összetétele változott: mintegy félszázezren dőltek ki az élők sorából azok közül, akik még a régi nemesi jog alapján voltak választásra jogosultak, s ezt a csökkenést éppen csak pótolta a föld- és házbirtok, valamint a jövedelem alapján választók számának növekedése. 1890-ben az ország nagykorú férfilakosságának 24%-a – 846 ezer fő – bírt választójoggal. A nőknek egyáltalán nem volt szavazati joguk.

Ellenzéki vezérként Tisza még azt követelte, hogy szüntessék meg a választási rendszer néhány kirívó visszásságát, különösen a magasabb erdélyi cenzust. De már a fúzió előtt elkötelezte magát a „nemzeti érdekből" fenntartott különbségek mellett, kormányzata alatt pedig a nemzeti ellenzék és a nemzetiségek kordában tartásáért – törvényes és törvénytelen eszközökkel – teljesen a Szabadelvű Párt uralmának rendelte alá a választási rendszert. A dualizmus alkotmányos fenntartása olyan választójogot és olyan választási rendszert kívánt, amely a kormány jelöltjeinek előnyöket biztosít a Függetlenségi Párttal szemben a magyarlakta, a nemzetiségi jelöltekkel szemben a nem magyar vidékeken. A megyeszervezet átalakításával összefüggésben, 1877-ben került sor a választókerületek újbóli beosztására, a legnagyobb változtatásokkal Erdélyben, amelynek során arányosították a szászok és székelyek korábbi rendkívül szétaprózott választókerületeit. Másutt a változások nem voltak érdemlegesek, mert a kormány „választási geometriája" azt kívánta, hogy az ellenzéki vidékek ezután is lehetőleg kisszámú képviselőt választhassanak. Ezzel ellensúlyozták azt, hogy a színmagyar területeken a kormánypárt szavazói rendszerint kisebbségben voltak.

A választások irányítása, levezetése a megyék feladata volt. A kormánytól elvileg független törvényhatóság állította fel a választási bizottságot, gondoskodott a szavazóhely kijelöléséről, a választói névjegyzékek összeállításáról. A választás napján azután csoportosan és nyíltan szavaztak az arra jogosultak a képviselőjelöltekre. A törvényes előírások betartása, a választók „akaratának szabad érvényesítése" főként a választási elnökön múlott. Amíg a megye a kormánytól független volt, addig az egyes megyék választási eredményei is jobban tükrözték a vélemények megoszlását. A politikai életben jellegadó középbirtokos réteg magatartása időközben azonban nagy változáson ment keresztül. Amíg a reformkorban mélyen megvetette a bocskoros nemeseket megmozgató választási korrupciót, liberális magatartásának elhalványulásával, önállóságának csökkenésével a magas cenzus rendszere mellett elfogadta a választási manipulációt is, sőt maga is beállt „finomítói" közé. Ahogy a megye apparátusa függőségbe került a kormánytól, úgy kövesedtek ezután rendszerré a választási visszaélések, hiszen a miniszterelnök szemében a megyei gépezet egyik fő feladata az volt, hogy minél több kormánypárti képviselőt juttasson be a parlamentbe. Tisza mindig személyesen érdeklődött az egyes megyék választóinak hangulata iránt, utasításokat osztott, a főispánok pedig a megyei klikkek között lavírozva próbálták a kormánypárti jelölt győzelmét megalapozni. Nagybirtokosok, püspökök néha egész megyéket szállítottak a kormánynak, máshol a főszolgabíró, bíró, jegyző találta meg azt a néhány személyt, akinek állásfoglalása – a nyílt szavazásnál ez különösen fontos – alkalmas volt a választók befolyásolására.

A kormánypárt a gazdasági érdekeket is választási szekerébe foghatta. Megválasztásáért cserébe az új képviselő „kijárhatta" egy-egy község számára az életszükségletet jelentő legelő vagy erdő megszerzését. A leggyakoribb eszköz mégis a választók egyszerű megvesztegetése volt. Külön mesterség lett a kortesség. A képviselőjelölt saját zsebéből, még inkább a bárósítások alkalmával kapott összegekből, a bankok adományaiból gyarapodó pártkasszából fedezte az „alkotmányos költségeket": a jelölt nevével díszített zászlókat, zenekarokat, korcsmák kibérlését kortestanyának, a választók etetését-itatását, szekereket, hogy a távoli falvakból is beszállíthassa „híveit". Nemegyszer a választók voksait is különkülön, egyénenként megfizették. Ilyenkor tehát a jelölteknek – természetesen nem a kormánypárt oszlopos tagjainak, hanem a felfelé törtetőknek – is be kellett nyúlniuk a zsebükbe. Idővel azután kialakult, hogy „mennyibe kerül" egy-egy választókerület, s ennek megfelelően készültek fel a következő választásra.

Ha a befolyásolás és a korrupció nem segített, a választás menetébe is beavatkozott a hatóság. Sokféle módszer kínálkozott erre. Olyan pillanatban, amikor a kormánypárti jelölt állt jobban, a kulcsszerepet játszó választási elnök valamilyen ürüggyel berekesztette a további szavazást. Ehhez egy kellő pillanatban provokált verekedés adhatott jogalapot, amikor is az elnök a készenlétben álló karhatalommal őrizetbe vette vagy legalábbis a szavazás végéig föltartóztatta az ellenzéki jelölt választóit.

Ha ugyan ezek egyáltalán eljutottak a szavazóhelyiségig. Mert nemegyszer már egy távoli útkereszteződésnél vagy valamelyik hegyszorosban feltartóztatták őket az ellenfél leitatott emberei, s a karhatalom azután rendcsinálás címén teljesen lezárta az utakat.

A választási korrupcióban, visszaélésekben a kormányzat messze élenjárt, de az ellenzék is egyre inkább hasonult hozzá. Legkevesebbet a Függetlenségi Párt költött a választásokra, neki végig maradtak úgynevezett ingyenkerületei is. A 67-es alapon álló ellenzék mindig megnyitotta a pártkasszát, s ígéretekben sem fukarkodott. (Pályája kezdetén Apponyi Albert egyenesen pápai érdemjelet szerzett megválasztása érdekében egy erdélyi református notabilitás részére.) A nép számára a választás hovatovább ünnepi komédia, sokszor véres verekedésbe torkolló szüreti mulatság volt. Ösztönösen felismerte, hogy az „urak dolgáról" van szó, aminek vajmi kevés köze van mindennapi érdekeinek a képviseletéhez.

A magas vagyoni cenzus alapján megválasztott 413 képviselő nagy többsége a kormánypárt soraiból került ki, s ez a többség a 80-as években tovább növekedett. Az 1881-es választásokon 225, 1884-ben 242, 1887-ben 261 jelöltje jutott a házba. A két nagyobb ellenzéki párt képviselőinek együttes száma 172-ről 135-re, majd 126-ra apadt. A honatyák egyharmada egyébként ezer holdon felüli nagybirtokos, negyede középbirtokos volt. Mintegy 100 volt közöttük értelmiségi foglalkozású, ügyvéd, tisztviselő, újságíró. A polgárság politikai és anyagi érdekeit elsősorban a történelmi osztályok, arisztokraták, középnemesek képviselték, akik gyakran és szívesen vállaltak képviselői megbízatást a városokban.

A kormánytöbbség feladata az volt, hogy biztosítsa a liberális állam folyamatos működésének alkotmányos feltételeit. A parlamentáris gyakorlat szerint a kormány a képviselőház által jóváhagyott költségvetés alapján, a fennálló törvények keretei között, a ház ellenőrzése alatt tevékenykedhetett. A Tisza által kézben tartott Szabadelvű Párt túlsúlya a törvényhozó testület működését sokban formálissá változtatta, de legfőbb funkcióját: a nyilvánosságot változatlanul megőrizte. A parlament volt a politikai élet fő fóruma, itt bukkantak felszínre, nagy beszédek formájában itt fogalmazódtak meg az uralkodó osztályok politikai ellentétei, amelyet aztán a megszaporodó, szenzációra mindig éhes újságok kürtöltek szét az országban. De itt születtek a kompromisszumok is, például a bizottságok zárt ülésein, amit viszont gondosan, sokszor még kevéssé befolyásos képviselőtársak előtt is eltitkoltak.

A hároméves (1887-től ötéves) ülésszakokat a trónbeszéd nyitotta meg, amely tulajdonképpen a kormány programját körvonalazta. A trónbeszédre adandó válaszfelirat körül már hosszas csatározások folytak a pártok között, majd egymás után következett az évi költségvetés, az újonclétszám, a póthitelek stb. megszavazása.

A pártok közötti ellentétek elsősorban az évente megismétlődő költségvetési vitákban robbantak ki, amikor egy-egy minisztérium működését a részletekig megtárgyalták. A pártok nem a kor nyugati mércéje szerint kívánatos liberális–konzervatív frontok, hanem az örökölt közjogi ellentétek, a dualizmus fenntartása, illetve a teljesebb állami függetlenség híveinek összeütközése szerint csoportosultak. Tagjaik viszont pártállástól szinte függetlenül egyformán képviselhettek haladó vagy reakciós nézeteket. Ebből azután állandóan ellentmondások támadtak. A kormánypárt képviselői közül az igazi liberálisok – jobb belátásuk ellenére – maguk is részesek voltak abban, hogy a parlament nem folytatta az 1867-ben megkezdett, határozottan liberális reformpolitikát, kerülte az állam és egyház teljes szétválasztásának napirendre tűzését, s rendszeresen leszavazta Irányi Dániel többször említett javaslatát a vallásfelekezetek egyenjogúságának bevezetéséről. A Tisza Kálmán által ellenjegyzett több mint 600 törvény jól tükrözi a tizenöt éves korszak törvényhozó munkájának jellegét. Az utókor elismerését is kiérdemlő számos törvény között egyetlen nagyszabású reformtörvény sem született, de egyetlen olyan sem, amelyik teljes egészében ellentétben állt volna a liberális alapelvekkel.

A képviselőház tevékenységét a kormány irányította. Tisza nagy súlyt fektetett a parlamenti munka megszervezésére. Minisztereivel részletes programot készített az egyes ülésszakok működésére, a beterjesztendő javaslatokra. A fúzió után egykori balközépi vezértársát, Ghyczy Kálmánt ültette a képviselőház elnöki székébe, vele rendszeresen megbeszélte a követendő taktikát, az egyes javaslatok megvitatásának sorrendjét. 1879 tavaszán Ghyczy lemondott, utána rövid ideig Szlávy József, majd a 80-as években Péchy Tamás, Tisza korábbi minisztere töltötte be a házelnöki tisztet. A törvényjavaslatok előkészítését a minisztériumok legjobb szakértői végezték. A rendelkezésre álló idő, információ és biztos szaktudás miatt azután a viták során a kormányjavaslatok helyzeti előnyben voltak az ellenzéki bírálatokkal szemben. Természetesen az ellenzéki pártokban is kialakult a szakosodás kezdeti formája: nekik is voltak szakértőik, s éppen ezért időnként maguk is színvonalas szakmai bírálatot mondtak a kormány javaslatairól. A viták azonban mégis eléggé meddőknek bizonyultak. Az ellenzék indítványait a többség rendszerint elvetette, a kormány javaslatait a kormánypárti „szavazógép", a fejbólintó képviselők „mameluk" néven ismert hada rendre megszavazta. Kezükre játszottak ebben néha maguk az ellenzékiek is. Olyan javaslatoknál, amelyekkel valójában egyetértettek, pártpolitikai megfontolásból általában nem szavazhattak a kormány mellett, de megtehették, hogy a szavazástól távolmaradtak. Irányi javaslatát a vallásfelekezetek egyenjogúsításáról 1875. december 3-án csak 30-an támogatták, két hét múlva pedig az akkor sokat bírált román kereskedelmi szerződés ellen mindössze 40-en szavaztak. De ennek a fordítottja is előfordult. Irányi említett javaslatát 1879-ben már csupán 9 szavazatnyi többséggel vetették el. Az adóemelési javaslatoknál is sok kormánypárti maradt távol a szavazástól. A Szabadelvű Párt első válságperiódusában, a kereskedelmi és vámszövetség megújítása körüli vitákban, amikor minimálisra olvadt Tisza többsége, már nemcsak a kilépők, hanem a bentmaradók is gyakran szavaztak az ellenzékkel, még többen tartózkodtak a szavazástól. A gazdasági kiegyezést 19 fős többséggel szavazták meg, de 147 képviselő maradt távol az ülésről. Ebben a válsághelyzetben a kormány olyan javaslatokat próbált beterjeszteni, amelyek vitája elől az ellenzék már nem térhetett ki, s biztosan lehetett számítani közreműködésére és igenlő szavazataira. Ilyennek szánta Tisza 1879-ben a magyar nyelv kötelező tanítását előíró népiskolai törvényjavaslatot, amelyet az uralkodó beleegyezése nélkül dolgoztatott ki és hozott javaslatba a képviselőházban. Számításaiban nem csalódott. A magát a magyar nemzeti gondolat egyetlen letéteményesének tekintő függetlenségi ellenzék ráállt az alkura, és így a javaslat a Tisza-kormány és az ellenzék szinte zavartalan nacionalista házi ünnepségének hangulatában nagy többséget kapott. Ez kétségtelenül erősítette a kormány helyzetét.

A 80-as években visszaállt a nyugalom a képviselőházban, a „szavazógép" meglehetős egyhangúsággal hagyta jóvá Tisza beterjesztett javaslatait. Ekkor már csupán a miniszterelnök vagy az egyes miniszterek jóindulatán múlott, hogy az ellenzék módosító indítványaiból egyet-egyet elfogadjanak, s ezzel megőrizzék a demokratikus parlamentarizmus látszatát. A képviselőházi nagy viták azonban általában nem az egyes törvények tényleges tartalma, hanem olyan kérdések körül forogtak, amelyeket pártpolitikai szempontból ki lehetett használni. Az ilyen ügyek kavarták a parlamenti viharokat. Ha a vidéki közigazgatás átrendezését vitatták, akkor az ellenzéki felszólalók nem csupán a megyei autonómia érdekében emeltek szót, hanem úgy irányították támadásukat, hogy a kérdésben megoszló kormánypárt belső ellentéteit tovább élezzék. Ha a vasútpolitikáról volt szó, akkor a kormány és a magántársaságok érdekazonosságát feszegették, korrupciót szimatoltak. Ha külföldi kölcsön felvételéről beszéltek, akkor a kölcsön feltételeiről próbálták kimutatni, hogy menynyire kedvezőtlenek az országra nézve. Ha Trefort német nyelvű táviratot küldött az uralkodónak, akkor szerintük a nemzeti szuverenitást sértette meg a kormány. Pártpolitikai célt szolgált az interpelláció is. Az ellenzék egy-egy törvénysértést, ritkábban pedig a szélesebb tömegeket is érintő gazdasági természetű bajokat tett szóvá, megpróbálta a kormányt „megszorongatni".

Ebben a korszakban már a pártklub és a parlamenti folyosó a fontosabb viták színhelye. Itt érintkezett egymással kötetlen formában a kormánypárt és az ellenzék, itt tárgyalták meg a legfrissebb politikai, gazdasági, de főként a helyi és országos politikát oly erősen befolyásoló társasági eseményeket. Itt puhatolózott a kormány az ellenzék álláspontjáról, mielőtt kényes és fontos kérdések kerültek napirendre. Mert a kormányt és az ellenzéket számos csatorna kötötte össze. Atyafiság, gazdasági kapcsolatok csak megkönnyítették az érintkezést, az olyan egyezségek létrejöttét, amelyekről a közvélemény már nem értesült, és az utókor is inkább csak véletlenül fennmaradt utalásokból szerezhetett tudomást. A Németországgal kötött kereskedelmi megállapodás előkészítése során például a kormány az egyes pártok állásfoglalásától tette függővé azt, hogy az egyezkedést megszakítsa, vagy pedig elfogadja a német borvámemelést. Mikszáth parlamenti tudósításaiból tudjuk, hogy a képviselők jelentős része inkább a folyosón tanyázott, csoportokba verődve beszélgetett, miközben bent az ülésteremben egy-két miniszter unatkozott, s többnyire ugyanazok az emberek folytatták szócsatáikat. A gondosan előkészített nagy összecsapásokra aztán mindenki betódult a terembe.

Ami ezután következik, az olyan, mint a színielőadás: parádés szónoklatok, csattanós jelenetek, izguló karzat.

Tisza Kálmán alatt a parlamentben is erősödött a dualizmus egész rendszerére jellemző vonás, a kormányzat nyomasztó túlsúlya. Az ellenzéki pártok alkotó szerepe csökkent, ellenőrző szerepe azonban továbbra is megmaradt, annál is inkább, mivel a magyar lakosság széles tömegei mindig az ellenzékhez álltak közelebb. A közvélemény támogatása mellett az ellenzék esetenként taktikázásra, óvatosságra kényszerítette a kormánypártot többségi hatalmának érvényesítésében.

A parlament kevésbé fontos szerveként működött a főrendiház. Feladata volt, hogy konzervatív korrekciójával fékezze a liberális képviselőház reformtevékenységét. Összetételét nem választások, hanem rendi eredetű előjogok szabályozták. Tagjai voltak a katolikus és a görögkeleti egyházak főpapjai, a nagykorú főnemesek, az ország zászlósurai és a főispánok. A főrendiház a kormány és az uralkodó engedelmes eszközének számított mindaddig, amíg a 80-as évek első felében meg nem erősödött az újkonzervatív arisztokrácia politikai és gazdasági szervezkedése, kormányellenes mozgolódása. Eredményeként a főrendek kétszer is visszautasították a keresztények és zsidók polgári (tehát az egyházak megkerülésével köthető) házasságát engedélyező törvényjavaslatot. Tisza erre egyes liberális főrendek segítségével 1885-ben megreformálta a főrendiházat. Az arisztokrácia minden felnőtt férfi tagja helyett (ezernél többen voltak jogosultak) ezután csak a nagy adófizetők maradtak meg tagnak, míg az uralkodó (a Tisza eredeti tervében javasolt 150 helyett) fokozatosan 50 főrendet nevezhetett ki. A főrendiház tagjai lettek a protestáns felekezetek püspökei és főgondnokai, a Kúria és a budapesti ítélőtábla elnökei. A világi méltóságok közül csak az ország zászlósai őrizték meg tagságukat, a főispánok kimaradtak. A reform megnövelte a kormány befolyását, a kinevezés által megnyíltak a főrendiház kapui a nagytőke képviselői, valamint a tudományos és művészeti élet kitűnőségei előtt is. Az intézmény arisztokratikus-klerikális jellege azonban továbbra is megmaradt, 1886-ban 19 hercegi, 136 grófi és 120 bárói család nagykorú férfitagjai nyertek örökös tagsági jogot, s a király által kinevezett vagy a főrendiház által választott tagok között is bőven akadtak arisztokraták. 1890-ben a főrendiház 369 tagja közül 278 volt arisztokrata (bár akadt köztük néhány frissen bárósított polgár is), 49 pedig egyházi vezető.

A KORMÁNYPÁRT

Az 1875-ös fúzióval kialakított szabadelvű kormánypárt megmaradt jellegzetesen 19. századi, ún. klubpárt típusú intézménynek, melynek nem volt központilag kiépített szervezete, állandó tagsága. Magvát a kormányt támogató képviselők alkották, akik a Deák-párttól örökölt Dorottya utcai Lloyd-palotában levő pártkörbe – a klubba – jártak gyűlésezni, többnyire azonban csak beszélgetni, kártyázni. Vidéken főként a főispán és elvbarátai körül alakult a párt megyei szervezete, vezetői a megyék főtisztviselői, előkelőségei voltak. Egy-egy úri kaszinó volt a helyi pártélet központja.

A Szabadelvű Párt nem volt egységes. Az arisztokrácia és a magas klérus nagyobbik része a pártot támogatta. Soraiban megtaláljuk a tömegbázist alkotó középbirtokosokat, de a nemesi értelmiség és a polgárság, a tőke képviselőit is. Ezt a részben ellentétes érdekű csoportosulást fogta össze kiváló taktikai képessége és hosszú ellenzéki múltja során felhalmozott tapasztalatai segítségével Tisza Kálmán.

A fúzióval Tisza szervezetileg is új pártot teremtett. Deák halála után gyakorlat lett, hogy a mindenkori miniszterelnök egyben a párt vezére is legyen. A visszavonultan élő, beteg Deák Ferenc 1876-ban bekövetkezett halála után a kormánypárt egyetlen valódi tekintélye Tisza maradt, bár a formák kedvéért választottak külön pártelnököt is, előbb Gorove Istvánt, majd lemondása után, 1879-ben Szontágh Pált és társelnökül Vizsolyi Gusztávot. Az elnöknél fontosabb szerepe volt a Tisza intimusának számító Móricz Pál körigazgatónak, s a párt vezető publicistájának Csernátony Lajosnak. Tisza a volt Deák-pártiak háttérbe szorításával, a párt ún. elbalközépesítésével útját állta annak, hogy az egykori kormánypárt korifeusai bármikor eredményesen fordulhassanak szembe vele. Az arisztokraták mozgását a párton belül korlátozta. A Deák-pártnak több arisztokrata csoportja és kisebb frakciója volt, még a több centrum tartós léte jellemezte. A fúzió után Tisza ezeket felszámolta, csupán egyetlen központot tűrt meg pártjában. Már az első általa irányított választáson bevezette a képviselők cserélgetését, így számos jelölt ismeretlen vidéken, új választókkal találta magát szembe, megválasztása fokozottan függött a hatóság, végső fokon Tisza támogatásától. Táborának magához láncolására felhasználta a polgári életforma, a gyors gazdagodás vágyának terjedését a politizáló középnemesség körében. Híveinek kötelességszerűen segített jövedelmező állások elnyerésében, vagy ahogy az ellenzék mondotta: a kormánypártiak körülülték a „húsos fazekat". Renitenskedő hívei és ellenfelei megérezték messzire nyúló kezét, akár az adókivetésnél, akár egy bankkölcsön elutasításánál. Gyakran elnézte viszont megbízható emberei korrupciós ügyeit és törvénysértéseit.

Mesteri taktikai érzéke volt pártja fegyelmezésében is. Miniszterei rendszeresen ismertették a kormány álláspontját az aktuális politikai kérdésekben, de vigyáztak arra, hogy csak a legszükségesebbeket mondják el a kulisszák mögötti megállapodásokról. Az 1877–78. évi válság idején – amikor sokan kiváltak a pártból, sokan pedig távol maradtak a kritikus napokban – Tisza eltűrte, hogy hívei korholják a kormány politikáját, vagy „aggodalmaiknak adjanak kifejezést". A 80-as években, az újra hatalmasra duzzadó Szabadelvű Pártban a korábbinál is szilárdabb pártfegyelem uralkodott, amit azonban a klub kedélyes pipázó-kártyázó hangulata kellemessé varázsolt. Az önálló politikai arculatát elvesztő dzsentriből kialakított ún. mameluk gárda hűségesen követte az egyébként rideg, nagy kék szemüvege mögött szinte megbújó, szűkszavú vezért, a „generálist". Tetszett neki, hogy Tisza néma megadással tűri az ellenzék részéről „elvfeladása" miatt mindegyre rázúduló vádakat, és a parlamentben naponta „győzelemre" vezeti pártját. Tetszett neki, hogy befolyásos állását nem használja fel saját vagyona gyarapítására, nem gyűjti a kitüntetéseket – első érdemrendjét 1880-ban kapta a román királytól –, az arisztokráciával szembeni tartózkodás kifejezéseként nem fogadott el grófi címet sem. Tisza nem volt túlságosan jó szónok, teljesen szakított a gondosan felépített, díszes hasonlatokkal tűzdelt reformkori szónoklatok hagyományaival. A polgári korszak lényegének inkább megfelelő színtelen racionalizmussal adta elő mondanivalóját. Párthívei és ellenfelei inkább félelmetes vitakészségét tisztelték. Szívesebben bizonygatta, hogy ellenfeleinek nincs igazuk, mint azt, hogy neki lenne igaza, hiszen ezzel lehetett a közvélemény szemében nem túlságosan népszerű álláspontokat is a legjobban védelmezni. Mint ahogy Tisza volt az ellenzéki támadások fő céltáblája, ugyanúgy ő volt az egész kormány fő védelmezője a parlamentben, rajta tört meg valamennyi támadás lendülete. Így aztán egészen naggyá nőtt hívei szemében, akiknek néha úgy rémlett, „mintha még a folyamok is az ő akarata szerint hömpölyögnének medreikben".[13]

A konzervatívokat és a liberálisokat egybegyűjtő pártban Tisza pártvezéri tehetsége mindenekelőtt a különféle érdekek egyeztetésében, az alapjaiban liberális szellemű kompromisszumok közvetítésében mutatkozott meg. A nyugalmas korszak állagmegőrzésben és aprómunkában kiváló politikusa volt. „Quieta non movere" – ez volt a Tisza-korszak jelszava. Maga a fegyelmezett párt is részben a nyugalmi időszak terméke, részben annak alátámasztója és biztosítéka volt. A párt a reformkori deáki, sőt kossuthi liberalizmus folytatójának tartotta magát, s ezt a hitét táplálta az ország gyors gazdasági fellendülése, a reformnemzedék ipari és közlekedési terveinek éppen a Szabadelvű Párt hatalmi szavának érvényesítésével történő valóra váltása. Magát a kiegyezést is az egykori reformtörekvések legmegfelelőbb keretének tekintette. A gazdasági kiegyezés megújítása és a boszniai válság után a Szabadelvű Párt Bécsben is és az országban is elhitette, hogy a dualizmus sorsa a párt uralmán áll vagy bukik. „Ez a hit szolgált a párturalom túltengésének és minden azzal összekötött visszaélésnek igazolásul."[14]

A Szabadelvű Párt mindenfajta konformisták gyűjtőpártja volt, a polgári haladás hívei közül éppúgy, mint a konzervatívok táborából. A sokféle érdek egyeztetéséből adódott, hogy mindenki föladott valamit elveiből. A pártra erősen jellemző dezilluzionáltság a dualista rendszer nagy reformkezdeményezéseket korlátozó légkörének és a tőkés gazdasági viszonyokhoz való illeszkedésnek a következménye. Az előbbi a negyvennyolcasság szavakban hirdetett megőrzését, valójában tényleges feladását, az utóbbi a korrupt kapitalista üzleteléssel szembeni ellenérzést, a valóságban persze a tőkés vállalkozásokba való bekapcsolódást eredményezte. A Szabadelvű Párt uralmának klasszikus időszakáról, Tisza Kálmán koráról a kortársak emlékezésein át az a kép hagyományozódott az utókorra, hogy ezt az időszakot, főként a 80-as éveket, elvtelenség és korrupció, eseménytelen politikai élet, a nagy közéleti egyéniségek hiánya, általános elszürkülés jellemzi.

Sem a kortársak, sem a utókor nem értékelték azt az aprómunkát, amit ez az időszak a polgári rend, az államiság kiépítésében végzett. Ebben a munkában nem kis érdeme volt Tiszának, aki egy konzervatív liberalizmus alapján összetartotta a kormánypártot, óvatosan összeegyeztette a két birodalomfél érdekeit, s kíméletlenül elfojtott minden olyan törekvést, amely az uralkodó osztályok alapvető érdekegységét komolyabban megzavarta volna.

---

[13] MIKSZÁTH KÁLMÁN, Az én kortársaim. II. Bp. 1910. 69.

[14] APPONYI ALBERT, i. m. 123.

A kormánypárton kívül Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején még két nagy ellenzéki csoportosulás volt a képviselőházban.

A 67-ES ELLENZÉK

A 67-es ellenzék tábora azokat a politikusokat tömörítette, akik a kiegyezést ugyan magukévá tették, de elvi vagy taktikai megfontolásból nem léptek be a kormányzó Szabadelvű Pártba, vagy a 70-es évek második felében, a gazdasági kiegyezés megújítása és Bosznia okkupációja idején támadt válságban kiszakadtak onnan.

A jobboldali ellenzék a Deák-párt Sennyey Pál báró vezetése alatt álló arisztokrata-klerikális frakciójából alakult az 1875. évi fúzió napjaiban. Az abszolutizmus kori ókonzervatívokat és fiaikat, általában a kormánypártot túlságosan liberálisnak tartó nagybirtokos köröket tömörítette. Ezt a kis csoportosulást tekinthetjük a nagybirtok saját „exkluzív" pártjának, amely az arisztokrácia érdekeit tisztább formában képviselte, követeléseit mintegy „túljátszva" biztosította, hogy a kormány azokból kompromisszum formájában valamit mindig elfogadjon. Vezérüket – Sennyeyt – ifjúkori ellentétek, feleségeik viszálya is szembeállította Andrássy Gyulával, abszolutizmus kori politikai tevékenysége pedig az egész liberális közvéleménnyel. A „fekete bárónak" nevezett, nem nagyon gazdag mágnás azonban nem tudott ütőképes pártot teremteni. Az arisztokrácia nagyobb része továbbra is a kormánypártot támogatta, a klérus pedig az 1875-ös választások előtt az utolsó pillanatban meggondolta magát, és nem mert nyíltan Sennyey mellé állni. A konzervatív politikának amúgy is rossz csengése volt: a reformkori és az abszolutizmus kori császárhű, éppen ezért nemzetinek nem tartott törekvések emlékeit idézte. Sennyey merev, a népszerűséget méltóságán alulinak tartó rideg egyénisége sem volt alkalmas nagyobb politikai csoportosulás szervezésére. A középnemességtől eleve elzárkózott, mivel bevonásuk esetén –

mint mondotta – a vezetés kicsúszna a kezéből. De kevés fogékonyságot mutatott az Európa-szerte formálódó katolikus konzervatív szociálpolitikai reformtörekvések iránt is, noha pártjának – Apponyi György által alapított és finanszírozott – pozsonyi német nyelvű lapja hasábjain kezdte meg szociálpolitikai írói tevékenységét Karl von Vogelsang, a majdani osztrák keresztényszociális párt alapító teoretikusa.

Sajátos színt kölcsönzött a pártnak, hogy soraiban tiszta polgári célokért fellépő politikusokat is találhatunk, mint ahogy jelszavaikból sem hiányoztak a modern polgári törekvések. Ez a jelenség két okra vezethető vissza. A nagybirtok – maga is polgárosodó mezőgazdasági nagyüzem – nem az 1848 előtti állapotok visszaállítására törekedett, így a polgári társadalom alapérdekeivel egyáltalán nem került összeütközésbe. Ennél is fontosabb volt azonban a középbirtokos réteggel szemben vívott harcának politikai hatása. A főrendiház elleni támadásokat annak modernizálásával, a polgári elem bevonásával próbálta kivédeni. A középbirtok legfőbb hadállását, a feudális hagyományú vármegyét ismét csak modern fegyverekkel lehetett támadni. Innen adódott az az ellentmondás, hogy a közigazgatás kérdésében a legkonzervatívabb párt lett a legpolgáribb törekvés, a centralizáció és az államosítás zászlóvivője.

A jobboldali ellenzék az 1875. május 15-én közzétett „zempléni pontokban" határozta meg politikai alapelveit. A 67-es alap fenntartása mellett erős központi kormányzást, a közigazgatás egyszerűsítését, szigorú takarékosságot, a közélet tisztaságát, az 5 éves parlamenti ciklus bevezetését tűzte ki célul. Programja iránt kifejezetten ellenszenvet ébresztett, hogy állást foglalt a választójog további korlátozása, a képviselők számának csökkentése mellett, végül a helyes, takarékos pénzügyi politika címén a honvédség és a közös hadsereg még szorosabb összekapcsolását, végső fokon az előbbi megszüntetését javasolta. Sennyey Bécs előtt nem bírt már különösebb tekintéllyel. Andrássy öreg korában sem tudott vele megbarátkozni, Ferenc József pedig azért neheztelt rá, mert a takarékosság nevében még a közös hadsereg kiadásait is csökkenteni akarta. Így aztán „a Sennyey-párt olyan »ellenzéke« volt Tiszának, amilyet jókedvében kívánhatott".[15]

---

[15] PACH ZSIGMOND PÁL–HANÁK PÉTER, Magyarország története az abszolutizmus és dualizmus korában. Egyetemi jegyzet. 2. füzet (1867–1880). Bp. 1957. 140.

A „hadsereg nélküli vezérekből" álló, egyre zsugorodó konzervatív pártot a gazdasági kiegyezés és a boszniai okkupáció által kiváltott parlamenti vihar mentette meg a csendes elmúlástól. A Sennyey mellett felnövekvő fiatal konzervatív Apponyi Albert gróf, a következő évtizedek legelőkelőbb magyar parlamenti politikusa, jó érzékkel vezette át a maradék jobboldali ellenzéket a kormánypártból 1876-ban kiszakadt „független szabadelvűekkel" és a Szilágyi Dezső által vezetett más volt szabadelvű pártiakkal kötött pártszövetségbe.

Az 1878-ban létrejött Egyesült Ellenzék nagy heterogén csoportosulás maradt – ezért is nevezték „habarékpártnak" – még a kormánypárthoz hasonló laza szervezeti kereteket sem alakított ki. Tagságából mindenki megőrizte korábbi politikai törekvéseit, éppen ezért vezérei csak úgy tudták őket együtt tartani, hogy a párt lemondott egy világosan körvonalazott program megalkotásáról. Minden frakció a saját elképzeléseinek igyekezett híveket szerezni. Egy részük a Deák-párti hagyományok folytatásáért, a közigazgatás központosításáért, korszerűbb igazságszolgáltatásért, liberális egyházpolitikáért szállt síkra, s az osztrák–magyar vámszövetség Magyarország számára kedvező módosítását követelte. Ez utóbbi kérdésben egyetértett velük Simonyi Lajos báró csoportja is, ők azonban, mint a régi balközépi hagyományok hordozói, hallani sem akartak a közigazgatás államosításáról, a vármegye hatalmának felszámolásáról. Az ellentétes csoportok fölött egyensúlyozott Apponyi Albert gróf, akit családi hagyományai és katolikus neveltetése szinte predesztináltak egy modern konzervatív politika kialakítására. Apponyit viszont egy világ választotta el vezértársától, az állam és az egyház teljes különválasztását követelő ortodox-liberális Szilágyi Dezsőtől, ettől a késve született reformertől, a magyar századvég steril parlamenti szócsatáinak másik nagy bajnokától. A különféle irányzatok vezetőire mondta Apponyi: „ezek az urak távolabbi stációra váltottak jegyet, ami azonban minket nem akadályoz abban, hogy a mi állomásunkig ugyanazon a vonaton utazzunk."[16]

A tehetségekben nem szűkülködő új pártszövetség fokozatosan feltöltődött a kormánypártból főleg személyi ellentétek miatt kilépett értelmiségiekkel, bukott politikai nagyságokkal, akik ugyancsak óvatosan mozogtak az ellenzékiség süppedékes talaján. Kezdeti tevékenységük Tisza Kálmán gyors megbuktatására irányult, s ebben intrikáltak a kívülálló Lónyay Menyhért és Bittó István, Szlávy József és Falk Miksa, de még Széll Kálmán és Horvát Boldizsár közreműködésével is. A 70-es évek legvégén folyó parlamenti harcokban, amikor Tiszát éppenséggel le is szavazhatták volna, az Egyesült Ellenzék tagjai megtorpantak, nem merték vállalni a politikai válság mélyítését, a szavazásokon néhány szótöbbséggel átengedték a kormány javaslatát. „Örökös bajotok nektek, habaréki nagy embereknek, hogy bizonyos merész dolgoktól visszariadtok, amik pedig egy rántással vinnének a magasba" – írta egy ízben Mikszáth Grünwald Bélának, a párt közigazgatási szaktekintélyének.[17] Legfőbb gondjuk az udvarképesség fenntartása volt. Ennek illusztrálására vették föl 1881-ben az óvatosságot sugárzó Mérsékelt Ellenzék nevet, s hangosan hirdették, hogy ők Tiszánál jobban tudják képviselni a dualista berendezkedés érdekeit. A kormány politikája – hangsúlyozza ekkori választási kiáltványuk – „széles körökben megrendítette a hitet az 1867. évi XII. cikkben letett közjogi alap célszerűsége iránt. Ennek következtében egyfelől a reális és méltóságában megsértett nemzet egy része tompa közönnyel és lemondással nyugszik bele a dolgok folyásába és ezáltal lehetővé teszi a kormány politikájának folytatását; másfelől naponkint szaporodik azok száma, akik a közjogi alapot tekintik minden bajaink forrásának, és így annak felforgatására törekednek". Ők viszont a magyar nemzeti törekvések és a kiegyezéses rendszer tökéletes összeegyeztetését ígérik. „Mert a közjogi alap sikeres védelmére nem az a helyes út, hogy a választások alkalmából a hivatalos befolyás minden eszköze felhasználtassék a függetlenségi párt terjedése ellen, hanem igazolni kell azt az alapot oly politikával, mely komoly és következetes munka útján meg tudja teremteni a nemzeti erő és jólét feltételeit."[18]

---

[16] HALÁSZ IMRE, Egy letűnt nemzedék. Bp. 1911. 350.

A Mérsékelt Ellenzék nem lett homogénebb elődjénél: társadalmilag heterogén gyűjtőpárt, a 67-es alapú (nagybirtokos és értelmiségi) ellenzékiség összefogó szervezete maradt. Tényleges célja Tisza megbuktatása, a hatalom megszerzése volt. A kiegyezési és okkupációs viták elhalkulásával azonban Tisza Kálmán rendszere megszilárdult, a miniszterelnök helyzete megingathatatlanná vált. Ezzel párhuzamosan megindult az új keletű ellenzék soraiból a visszavándorlás a Szabadelvű Pártba. Tisza felismerte 67-es ellenzéke gyengéit; soraikat és alkalmi szövetségeseiket magas állások, esetleg egy miniszteri tárca felkínálásával bomlasztotta. Az agráriusokhoz húzó gróf Széchényi Pál 1882-ben a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi tárca élére került; 1886-ban Apponyi nagy riválisa, a vezértárs Szilágyi is elunta a klerikálisok és az agráriusok fokozatos térnyerését, és otthagyta a pártot. A kormány – a Függetlenségi Párttal szinte hallgatólagosan összefogva – rendszeresen rombolta Apponyiék sorait, ellenzéki létjogosultságukat pedig egyenesen kétségbe vonta. Tisza csak egyetlen ellenzéket volt hajlandó elismerni, a dualizmus rendszerében a kormány számára veszélytelen, kisszámú függetlenségieket. A Mérsékelt Ellenzék fokozatosan a nagybirtokos érdekek előtérbe állítását képviselő párttá alakult, tömegbázis hiányában elődjéhez hasonlóan ezt is a lassú elmúlás veszélye fenyegette. Apponyi a 80-as évek derekától fokozatosan eltávolodott korábbi, a konzervatív reform irányába mutató eszméitől, és – saját bevallása szerint – jobb híján a közjogi kérdések felé fordult, hosszas tétovázás után megragadta a nemzeti jelszavak pártpolitikai kihasználásának régóta kínálkozó lehetőségét. Már a párt 1884. évi programjában is hangsúlyt kapott a nemzeti hiúság legyezgetése. Apponyi hosszú és kanyargós közéleti pályájának első nagy fordulójához érkezett. Lassan kidolgozta a „dualizmus fejlesztésének", a közös ügyek területén a „magyar jelleg kidomborításának" tanát. Amikor a 80-as évek második felében ismét napirendre került a hadseregfejlesztés, Apponyi alakította ki a közös ügyek úgynevezett koncessziós felfogását, amelynek alapján a közös hadsereg és a közös kiadások fejében nemzeti jogokat kell követelni. Új programja azonban csak később, a 90-es évek elején érett be, amikor csoportja Nemzeti Párt néven újjászerveződött. A közjogi vitákban ellenzéki álláspontra csúszó Mérsékelt Ellenzék nemzeti demagógiájával kitört az elszigeteltségből, egyben azonban a kiegyezés védelmét hirdető pártból a dualizmust valójában gyengítő politikai alakulássá változott.

---

[17] Mikszáth 1888. október 24-i levele. Mikszáth Kálmán összes művei. Szerk. Bisztray Gyula és Király István. 25. Bp. 1961. 25.

[18] Mérei Gyula, A magyar polgári pártok programjai (1867–1918). Bp. 1971. 94–95.

A NEMZETI ELLENZÉK

A nemzeti ellenzéket a Mocsáry és Helfy irányítása alatt 1874-ben alakult Függetlenségi Párt és a bolygóként vele egy utat járó, Irányi Dániel által vezetett 48-as párt jelentették. A függetlenségiek az állami önállóság kiterjesztését, a közös hadsereg, a közös minisztériumok és a delegációk eltörlését követelték, síkraszálltak az elemi demokratikus jogokért: a széles körű választójogért, az állam és egyház szétválasztásáért, a főrendiház reformjáért. Alapvető céljuk az ország teljes függetlenségének parlamenti úton való kiharcolása volt, amit azonban mindig mérsékeltek a birodalom két fele közötti kapcsolatok csendes tudomásul vételével. Irányiék nyíltan kimondták, hogy ők nem 49-es, hanem 48-as alapon állnak, tehát elfogadják Ausztria és Magyarország perszonálunióját, a függetlenségi anyapárt viszont úgy tett, mintha az ország önállóságának kérdését 49-es alapon, a teljes elszakadás útján akarná megteremteni. Tetteiben természetesen ő sem ment tovább Irányiéknál.

A függetlenségi irányzat társadalmi bázisát a volt közép- és kisbirtokos nemesek, honorácior értelmiségiek, kispolgárok alkották. Ez is gyűjtőpárt volt, sokféle ellenzékiség fő gyűjtőpártja. Itt tömörültek a középnemesség intranzigens 48-as gondolkodású, a 67-es kiegyezéssel és a nagybirtok túlsúlyával megbékülni nem tudó tagjai, mindazok a liberálisok, akik nem bíztak a kiegyezés fennmaradásában és életképességében, akik azt vallották, hogy Magyarország jövőjét kizárólag az ország függetlensége biztosíthatja. Támogatói között nagy számban megtalálhatjuk a kossuthi hagyományokat ápoló magyar városi polgárokat, paraszti sorba süllyedt kisnemeseket, a kapitalista versenyben őrlődő kisiparosokat. A párt frakcióinak bázisa nem sokban különbözött a volt balközépétől, inkább tudati tényezők és érzelmi motívumok határozták meg különállásukat. S ha nem is kötődött a társadalomnak csupán egyetlen rétegéhez, mégis elsősorban a közép- és kispolgárság érdekképviseletének tekinthetjük.

A Függetlenségi Párt az 1874. évi átszervezéssel, majd a kormánypártban bekövetkezett fúzióval az egész parlamenti pártrendszerhez hasonlóan valamelyest jobbra tolódott: demokratikus vezetői részben korábban elhaltak, részben visszaszorult a befolyásuk. Mocsáry Lajos ekkor már erősen közeledett a kiegyezés alapgondolatának elfogadásához, mellette megnőtt azoknak a középbirtokosoknak a befolyása, akik még mindig önálló hatalmi igényeket melengetve ebben a pártban akarták tovább folytatni a korábbi balközépi politikát: a dualista keretek magyar nemzeti szempontú megreformálását. Frakcióharcai miatt Mikszáth „sokfejű pártnak" nevezte a függetlenségieket. Központi lapjuk, a nevével is a széthúzást takargató *Egyetértés* olvasott, jól szerkesztett újság volt. Az elsők közé tartozott, amit trafikokban és pályaudvarokon is árusítottak. A hirdetéseket maga a szerkesztő, Csávolszky Lajos gyűjtötte, aki 1877–78-ban az orosz–török hadszíntérre is küldött tudósítót.

A politikai döntések születésében a függetlenségi ellenzék nem játszhatott döntő szerepet. Általában kevés (75–90) képviselője jutott be a képviselőházba, ahol reménytelenül emelte fel szavát a kormány politikája ellen. Fellépésének nagyobb súlyt adott, ha a 67-es alapon álló ellenzékkel próbált együttműködni; ez azonban a 48-asság fokozott feladására csábított.

A dualizmus rendszerében sokáig a függetlenségi pártok képviselték a tényleges ellenzéket, hagyományaik alapján ők állottak legközelebb a polgári liberalizmus demokratikus válfajához. Hosszú ideig minden népi elégedetlenség náluk csapódott le, s ezért külön is nagy népszerűségre tettek szert. Az értelmiségi és paraszti elégedetlenség mellett hozzájuk húzott a süllyedő kispolgári rétegek kétségbeesése, a munkásság egy részének szimpátiája, melynek érdekében többször nyújtottak be parlamenti interpellációkat. A boszniai válság idején, de még a 80-as években is, a párt alkalomszerűen felhasználta a munkásság tömegerejét is a nemzeti célú tüntetések szervezésénél. Határozott demokratikus függetlenségi politika azonban ezekben az évtizedekben sem alakulhatott ki. A parlamenti harc szintjén való megrekedés, a kormánynak kedvező parlamentáris játékszabályok maradéktalan elfogadása a Függetlenségi Pártot beleszorította a képviselőházi taposómalomba, látókörét beszűkítette 67 és 48 ellentétére. Hiába érezték vezetői a modern társadalom bajainak felgyülemlését, a szociális feszültségeket, az általános gazdasági fellendülés közepette ezek még nem jelentkeztek olyan átütő erővel, hogy a párt ne kerülhette volna meg őket. Bakay Nándor és Herman Ottó például egy függetlenségi alapon álló „iparospártot" akart szervezni, s felmerült az a gondolat, hogy a párt néhány parasztképviselőt is küldjön a parlamentbe. A tervekhez azonban nem sikerült megszerezniük az emigráns

Kossuth támogatását, aki következetesen ragaszkodott a tisztán függetlenségi törekvések fenntartásához, és állandóan a kiegyezéses rendszer ellen kialakítandó nagy nemzeti egységfront lebegett a szeme előtt, amit nem engedett megbontani, pontosabban előre meggátolni az osztályellentétek előtérbe állításával. A nemzeti felszabadító mozgalmak klasszikus hagyományai szerint a függetlenségi küzdelmet éppen az osztályok összefogására akarta alapozni. A társadalmi rend, az új termelési viszonyok talaján kifejlődött szociális feszültségeket olyan betegségnek tekintette, amelyet majd a szabaddá lett ország – a fejlődésben előtte járók hibáiból tanulva – részben elkerülhet, részben orvosolhat, de legalábbis megakadályozhatja elhatalmasodását.

A közigazgatás kérdéseiben a függetlenségi ellenzék a reformkori hagyományokat őrizte. A megyék önállóságát a magyar államiság fennmaradása egyik sarkkövének tekintette. E municipalista felfogás értelmében a 67-es többségű parlamenttel szemben a vármegyékben kell felvenni a küzdelmet. A régi megyei önkormányzatot és az angol polgári önkormányzatot hasonló jelenségnek, nem felülről kiépített igazgatási szervezetnek, hanem a társadalomból alulról kinőtt autonóm szervezeti formának fogták fel. Ezek a hazai municipalista irányzatok is tartalmazták a közigazgatás demokratizálására irányuló törekvéseket, ugyanakkor azonban érvelésük elősegítette a régi vármegye minél több maradványának megőrzését. A 70-es években Európa-szerte és Magyarországon is végbemenő közigazgatási centralizáció és a szakszerűsödés mindinkább kihúzta a talajt a municipalista törekvések alól. 1874-ben programjukban még felpanaszolták, hogy a kormány megölte a ,,törvényhatóságok állását, s vele az önkormányzatot, azon élénk részvételt a közügyek körül, mely a szellemi és anyagi előmenetelnek lehetett volna leghatósb emeltyűje", s követelték ,,az ősi magyar önkormányzati rendszernek visszaállítását, a törvényhatóságoknak történelmileg kifejlett teljes hatáskörükbe és állásukba való visszahelyezését".[19] Egy évtized múlva a programok már mélyen hallgatnak az önkormányzat kérdéséről, a parlamentben is inkább hagyományból, mintsem meggyőződésből emelnek szót mellette. A régi vármegye fő pártfogó szónoka az amúgy is teljesen elszigetelődő Mocsáry maradt.

---

[19] Uo. 196., 200–201.

A 80-as években új erők kifejlődése jelzi a Függetlenségi Párt belső átalakulását. Az erdélyi függetlenségi képviselők, elsősorban Ugron Gábor és Bartha Miklós 1881 márciusában készített programjukban már valójában a 67-es alapra helyezkedtek, amennyiben meghirdették a perszonáluniót, az önállóság „fokozatos" kiharcolását. Határozatuk szerint főleg a külügyekben kell fokozottan érvényesíteni a magyar beleszólást, és lépcsőzetesen kell haladni az önálló magyar hadsereg megteremtésének irányába. „Ha a körülmények úgy kívánják, nemzetünk vagyonának és polgáraink vérének védelmére – fejtegeti a program – a külügyi és hadi politika ellenőrzésére, felhagyva a támadás meddő terét, a delegációban is elfoglalandjuk őrálló helyünket." A Függetlenségi Pártból ez a csoportosulás tette magáévá a hanyatló középbirtok megmentése érdekében szorgalmazott újkonzervatív birtokpolitika egyes követeléseit. „A földbirtok napról napra veszti értékét és jövedelmezőségét, gyorsan cserél gazdát, fenyegetően szaporodnak a birtoktalanok, kiknek növekedése bajainkat nemsokára társadalmi bonyodalmakkal tetézheti. A deposszedálás meggátlására keresni fogjuk az arisztokratikus hitbizomány és a »home states« demokratikus rendszere között a középutat, mely a forgalmi életet sem nyűgözi le."[20] A szárnyait bontogató antiszemita mozgalom is erősen kikezdte a pártot, leginkább innen próbált híveket toborozni. A párt liberális vezetőinek nem kis erőfeszítés árán sikerült megakadályozni az antiszemitizmus elhatalmasodását és megőrizni a párt liberális alapállását.

1884-ben a Mocsáry Lajos által vezetett Függetlenségi Párt és az Irányi-féle 48-as párt Függetlenségi és 48-as Párt néven egyesült. Az újjászervezett párt vezetőjének Irányi Dánielt választották. A szeptember 29-én közzétett program elvetette ugyan az Ugron-féle fokozatosság elméletet, de elfogadta a perszonálunió gondolatát. Fenntartotta azonban a kiegyezéses rendszer felszámolásának követelését: a közös hadsereg, a közös minisztérium, a delegációk eltörlését. Programpontként szerepelt az alapvető demokratikus jogok biztosítása – „a személyes szabadságnak minden önkény ellen való biztosítása, a vallásszabadság megállapítása, ennek minden következményeivel együtt, úgyszintén a sajtó, gyülekezés és egyesülési szabadság" –, a maradék kiváltságok megszüntetése, az adócsökkentés és a katonaidő leszállítása. A kivándorlás és a bevándorlás korlátozása mellett felbukkan a munkásvédelem gondolata. „Szívünkön hordozzuk a munkások sorsának javítását is. De úgy, hogy a társadalom alapjai meg ne ingattassanak különösen pedig a tulajdon sérthetetlensége csorbát ne szenvedjen.”[21] Az egyesült pártból a perszonálunió elfogadása miatt kimaradt az öreg függetlenségi harcos, Madarász József, Ugronék pedig féllábbal a pártban, félig azon kívül állva kitartottak a „fokozatosság” módozatainak nyílt keresése mellett.

---

[20] Uo. 207–208.

Amíg tehát a 67-es indulású Mérsékelt Ellenzék a közjogi vitába kapcsolódva a Deák-párti hagyományoktól, 67-től távolodott, a Függetlenségi Párt fokozatosan 67-hez közeledett. Nagy szerepet játszott ebben a függetlenségi gondolat eltorzulása, a soknemzetiségű Magyarország fenntartásának eszméje. Egyre kevesebben láttak lehetőséget politikai megbékélésre a magyar vezető rétegek és a nemzetiségek között, de vonakodtak ennek súlyos tanulságait levonni. A függetlenségi eszmét feladni nem merték, nem is akarták. A nemzetiségek felé közeledni ugyancsak nem mertek, de nem is kényszerültek rá. A kiegyezéses rendszer a nemzetiségek politikai elnyomása útján megteremtette a Függetlenségi Párt számára is azt a kényelmes lehetőséget, hogy ne kelljen szembenéznie a kérdés tényleges súlyával, sőt a magyarosítás kérdésében együtt haladhatott a kormánypárttal, vagy akár túl is licitálhatta azt. Egyedül Mocsárynak volt bátorsága, hogy az ellenkező tanulságot vonja le. „Magyarország függetlenségét sohasem fogja kivívni – mondotta 1881-ben –, ha a nemzetiségeket meg nem nyeri. Egyrészt szembe állni a nemzetiségekkel, másrészt frontot csinálni Ausztria ellen, abszurd politika lenne.”[22] Az egyesült Függetlenségi és 48-as Párt ezt a dilemmát úgy oldotta fel, hogy szép csendben, magának sem bevallottan közeledett 67-hez. A változásba belejátszottak személyes motívumok is. Egyes függetlenségi vezérek szabadulni igyekeztek az örök ellenzékiség keserves jármából. Ezt mozdították elő az olyan tisztán érvényesülésre vágyó politikusok, mint Polónyi Géza, a parlamenti harcokban főszereplő polgárpolitikus, aki nem restellt magától Kossuthtól kérni igazolást arról, hogy ő sohasem akart 49-es pártot alakítani. A 80-as évek végén egyes függetlenségi politikusok már eljárogatnak az udvari ebédekre, fogadásokra, s miközben Kossuth híveinek mondják magukat, melegen gratulálnak a trónörökös eljegyzéséhez is.

---

[21] Uo. 210–212.

[22] Mocsáry Lajos nyilatkozata az 1881. évi országos értekezleten. *Egyetértés*, 1881. január 24. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Mocsáry Lajos (In: Mocsáry Lajos válogatott írásai) 55.

A Függetlenségi Párt nagy népszerűségét jórészt 1848 tovább ható varázsának, valamint Kossuth Lajos támogatásának köszönhette. A turini száműzött ugyan a párt egyik csoportosulásával sem azonosította magát, de leveleivel, taktikai tanácsaival változatlanul támogatta őket. Késő öregsége ellenére fáradhatatlanul és teljes szellemi frisseséggel foglalt állást a vitás kérdések egész sorában. Szilárdan kitartott Magyarország teljes függetlensége mellett, bár nem számított sem forradalmakra, sem népfelszabadító nagy háborúra. Programja túlmutatott a teljes nemzeti függetlenségen: a dualista rendszerrel szemben egy jobb, liberálisabb megoldást, a kiútkeresés folyamatosságát jelentette. Kossuth fölismerte, hogy Magyarország állami fejlődése a Habsburg-monarchia, e pusztulásra ítélt történelmi képződmény keretei között megy végbe, és közvetlenül nincs kilátás a nemzeti mozgalom kibontakozására. De a történelem hozhat egyszer váratlan fordulatokat. Ennek tudatában határozta meg saját emigrációs föladatát. „Nem azért állok én még őrállásomon – írja –, mintha nekem abban kedvem telnék, hogy a jellemszilárdság satnyaságaival szemben rendíthetetlen következetességet fitogtassak... Én a magyar nemzet állami függetlensége nagy elvének jóformán utolsó képviselője vagyok az élők között. Minden igénytelenségem mellett is egy kapocs vagyok az elévülhetetlen jog s az esélyek változandósága közt."[23]

KISEBB ELLENZÉKI PÁRTOK

A nemzetiségi pártok a Tisza-kormány uralma alatt fokozatosan kiszorultak a parlamentből. Az 1875-ös választáson még 24, 1878-ban már csak 6, 1887-ben pedig 1 nemzetiségi programmal fellépő képviselő jutott át a választások buktatóin. A kormánypártban természetesen mindig voltak nem magyar képviselők, akik a maguk módján igyekeztek kisebb-nagyobb kedvezményeket kialkudni kerületüknek, s valamelyes informális összeköttetést is tartottak a kormány és a nemzetiségi mozgalmak között. Ezeket azonban nem fűzte szorosabb kapcsolat a nemzetiségek politikai törekvéseit elsősorban hordozó polgársághoz és értelmiséghez. A nemzetiségi pártok renegátnak tekintették, a nyilvánosság előtt igen élesen támadták és a társas életben is lehetőleg kerülték őket. Tisza Kálmán választási rendszere gyorsította a nemzetiségi pártok passzivitásba vonulásának folyamatát. A dualizmus megszilárdulásával párhuzamosan csökkent a nem magyar pártok parlamenti szereplése; önvédelmi harcuk régi formái kudarcot vallottak, a kilátástalanság miatt egyelőre feladták a parlamenti utat. Az ún. passzivitási politikában keresték a megoldást, a vármegyékbe, egyházi és kulturális szervezeteikbe visszahúzódva – az abszolutizmus kori magyar középnemesség passzív rezisztenciájának mintájára – várták azt a nagy politikai válságot, amely a dualizmust megrendítené vagy annak kereteit a nemzetiségek számára kedvezően módosítaná.

---

[23] Kossuth Lajos iratai. IX. Sajtó alá rend. KOSSUTH FERENCZ (továbbiakban: Kossuth Lajos iratai) Bp. 1902. 149.

A Tisza-kormány az egyes nemzetiségek akkori politikai súlyának figyelembevételével különböző taktikát alakított ki minden nemzetiség irányában. A román nemzeti párt működését hallgatólagosan megtűrte, igyekezett azonban belülről, a mérsékelt áramlatok bátorításával gyöngíteni. A Királyföld különállásának, azaz a szászok privilégiumának fölszámolásával teljesen elrontotta viszonyát a szász politikusokkal, akik a parlamentben külön csoportot alkottak. Tisza helyzetét megkönnyítette, hogy maga Bismarck 1883-ban határozottan állást foglalt a magyarországi német nemzetiségi törekvések ellen. („A magyar birodalom erősödésére és egységére oly nagy politikai súlyt fektetünk, hogy ezzel szemben érzelmi kívánalmainknak háttérbe kell szorulniuk."[24]) A szerb nemzetiségi politika Miletić 1876-os bebörtönzése óta nem okozott parlamenti kényelmetlenséget, a szlovákok és a kárpátukránok a kormány számára korábban sem jelentettek számottevő politikai ellenfelet. Az 1868-as liberális nemzetiségi törvény betartását – részben mert azt annakidején a nemzetiségek kevésnek találták és ellenségesen fogadták – a Tisza-kormány sem tekintette magára nézve kötelezőnek.

---

[24] Bismarck 1883. március 2-i utasítása a budapesti német főkonzulnak. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Bonn. Österreich 104. Bd. 8. A 3866.

A kormányzat nemzetiségi politikáját a helyi közigazgatás ültette át a gyakorlatba saját elképzelése és leleményessége szerint. A diszkrecionális hatalom rendszere, mely minden főbb feladat megoldási módozatát a főispánra bízta, elsősorban a nemzetiségek fölötti magyar hegemónia biztosítását szolgálta. A közigazgatási apparátus igyekezett a nemzetiségeket a megye politikai életéből is kiszorítani, s Tisza miniszterelnöksége alatt vált bevett szokássá, hogy a nemzetiségeket nyelvük és tradícióik mellőzésével, sőt részvételük nélkül is lehet kormányozni. Fennmaradt viszont a nemzetiségi elnyomás patriarchális rendszere is, melyben a formális jogegyenlőség, a magántulajdon szentsége mindenki számára egyformán érvényes. Gazdasági életüket a szabadverseny liberális alapelvének megfelelően nem korlátozták, szervezeteik, vállalkozásaik ügykezelési nyelvét is tetszésük szerint választhatták. A nemzeti szervezkedés lehetőségeit viszont a kormány minden szinten igyekezett megnehezíteni és egyleteik működését gondosan szem előtt tartani. Az ország népességének felét kitevő nemzetiségek a napi politika számára elveszítették jelentőségüket. A hazai nem magyar népek értelmisége Tisza Kálmánt tekintette „a nemzetiségek eltiprójának".

Az ellenzéki pártok közül a Mérsékelt Ellenzék volt a legharciasabb a nemzetiségekkel szemben, annak ellenére, hogy ebben a csoportosulásban is voltak nem magyarok, és programja is elismételte az ekkor még szokásos frázist, miszerint melegen óhajtja „tisztelni és méltányolni a haza nem magyar ajkú polgárainak törvényes jogait és hazafias kulturális törekvéseit".[25] Egyik párt sem hangsúlyozta jobban – mondja Mocsáry – a kizárólagos magyar kultúrát, egyik sem hirdeti inkább, hogy nem paktál nemzetiségi csoportokkal.

A Függetlenségi Párt korábban kereste a kapcsolatot a nemzetiségekkel is. A fúzió utáni időkben azonban jóformán csak Mocsáry Lajos emeli föl szavát a nemzetiségekkel való együttműködés érdekében. Ő az 1868-as nemzetiségi törvény szigorú betartását követelte és tiltakozott az iskolai magyarosítás kísérlete ellen. Még hitt a megbékélés lehetőségében. Nézeteivel pártjában is egyedül maradt, s 1887-ben a párt többsége kiüldözte soraiból. A méltányossága miatt a nemzetiségi publicisztikában „fehér hollónak" nevezett Mocsáryt tiszteletből a szerb nemzeti-liberális párt

---

[25] MÉREI GYULA, i. m. 95.

Újvidéken jelöltette, de csak a karánsebesi románok képviselőjeként sikerült újra bejutnia a parlamentbe. Elszigetelődését választóihoz írt búcsúlevelében azzal magyarázta, hogy nem akart ő is „szószólója lenni annak a struczmadár politikának, mely hazafias dolgot vél cselekedni, midőn a nemzetiségi kérdést a komoly megvitatás területéről leszorítja... a nemzetiségi pártok képviselőit a közéletből tényleg kirekeszti".[26]

A 80-as évek közepén tűnt fel a magyar parlamentben egy rövid életű párt, az Istóczy Győző által 1883 őszén alapított Országos Antiszemita Párt. Különleges terméke volt ez a hazai társadalmi-politikai fejlődésnek. Az újkonzervativizmus első szervezett fellépése a képviselőházban a kapitalista fejlődésben bekövetkező első társadalmi válságjelenségek, de nem kis mértékben az európai antiszemita pártalakulások visszatükröződése volt. Azt jelezte, hogy a kapitalizmus konzervatív kritikája gyorsan radikalizálódik, hirdetői veszélyes egységfrontot próbálnak kiépíteni a polgárság legdinamikusabb szárnya ellen. Megpróbálja átfogni „a valamennyi fennálló országos politikai párthoz tartozó antiszemita elemeket".[27] A hirtelen felduzzadó párt nagyobbrészt a függetlenségi, kisebbrészt a közjogi alapon álló ellenzék és a Szabadelvű Párt soraiból verbuválódott, az onnan kiváló képviselőket tömörítette. A parlamentben azonban nem tudott gyökeret verni. Az 1884-es választásokon az általuk remélt 40–50 helyet nem sikerült megszerezniük, mindössze 17 mandátumhoz jutottak, s ez a kudarc megindította soraik bomlását. A párt még az 1884–87-es országgyűlési ciklust sem élte túl. Képviselőit a többi parlamenti párt ellenségesen fogadta, ami azután még az ebben a korban oly fontos személyi kapcsolatokat is megmérgezte. A vezér viszont pártjával különbözött össze, s már 1885-ben faképnél hagyta őket. 1887-ben még megválasztottak néhány antiszemita programmal fellépő képviselőt, a párt azonban rövidesen szétesett, s a 90-es években teljesen megszűnt.

Az antiszemitizmus elsősorban a parlamenten kívül ható áramlat volt, ismertetésére ezért a társadalmi viszonyok bemutatásánál térünk ki.

---

[26] Mocsáry Lajos levele a karánsebesi kerület választóihoz 1892. január 2-án. *Egyetértés*, 1892. január 3. Lásd: Mocsáry Lajos válogatott írásai. 541.

[27] MÉREI GYULA, i. m. 147.

A DZSENTRI POLITIKAI TÉRVESZTÉSE

Sokan mondották már a kortársak közül is Tisza Kálmán koráról, s hagyományként is az ment át a köztudatba, hogy az államapparátus különböző pozícióiba seregestül betóduló középbirtokosok – újabb keletű néven dzsentrik – vették most már teljesen kezükbe a hatalmat, ők merevítették meg az addig sem dinamikus közigazgatási rendszert, s egyben kasztszerű képződményként elzárták a polgárság és az alsóbb néprétegek elől a hivatali felemelkedés útját. Valóban: Tisza volt az – mint láttuk –, aki a fúzióval az 1867-es kiegyezésen kívül maradt dzsentrit, a keleti, Tisza-vidéki és erdélyi, főként protestáns középbirtokosokat is odasorakoztatta a liberális nagybirtokkal már 67-ben is szövetséges társaik mellé. Együtt volt tehát – a Függetlenségi Párthoz hű kis csoport kivételével – a kiegyezés táborában az egész középbirtokos osztály. Az államapparátus és a közigazgatás terebélyesedése közben Tisza valóban szélesre tárta a hivatalszervezet kapuit a dzsentri előtt. A kataszteri becslőbiztostól a szolgabírón át a kormányhivatalnokságig mindenütt megtaláljuk őket.

Csakhogy a dzsentri hivatalba áramlásának meggyorsulása paradox módon a hatalomból való kiszorulásának előrehaladását is jelzi. A kapitalista piacgazdálkodás térhódítása ugyanis leginkább a nemesi középbirtokokat kezdte ki. Csupán egy vékony rétege tudta gazdaságát fejleszteni, termelését korszerűsíteni. A dzsentri fogalma is jelentésváltozáson megy át, inkább e réteg hanyatló részére alkalmazzák; kevés számú korszerűen és nyereséggel gazdálkodó társuk, mint Széll Kálmán vagy Mocsáry Lajos, a köztudatban már nem számít közéjük. A dzsentri zöme már a jobbágyfelszabadítás óta a gazdálkodás elmaradott formái között tengődött, állandó hitelhiánnyal küszködött, rövid lejáratú, magas kamatú váltókölcsönöket, uzsorakölcsönöket kényszerült felvenni. Különösen az ország peremvidékein volt kedvezőtlen a helyzete, ahol a birtok rossz fekvésének, a rossz közlekedési viszonyoknak, a munkaerő és a hitel hiányának minden hátránya sújtotta. A polgári életforma térhódítása, az új divatú, pénzszórással egybekötött fényűzés, a politizálás költségei és a dzsentri nagyúri életmódja tovább növelte adósságait. Ha hosszú lejáratú jelzálogkölcsönhöz jutott, annak jó részét elvitte a régebbi adósságok törlesztése. Zömük megmaradt ugyan a zsugorodó ősi birtokon, de nagyra nőtt azoknak a száma, akik „ráfanyalodtak az állam kenyerére".

A középbirtok gazdasági hanyatlásával elvesztette függetlenségét, önálló politikai arculata erősen elhalványodott. Hivatalba vonulásával pusztulásának hosszú, a következő évtizedekben tetőző utolsó szakasza vette kezdetét. Ez a hanyatlás a politikai erőviszonyokban is eltolódást okozott: a középbirtok lépésről lépésre hátrálni kényszerült a nagybirtok előtt. A hatalmi viszonyok a nagybirtok javára módosultak, s ha nem is gazdasági súlyának arányában, de közvetítő csatornákon keresztül megnövekedett a polgári eredetű tőkés rétegek beleszólása a politika irányításába.

Tisza Kálmán nem állította meg a dzsentri visszaszorulását, mint ahogy nem állíthatta meg a középbirtok hanyatlásának természetes folyamatát sem. Számára most már az volt a fő kérdés, hogy ki legyen a középbirtok politikai örököse, kit használhat fel ellenerőként a gazdasági és politikai hatalmát keményen őrző nagybirtok ellensúlyozására. A Tisza-kormány – mint intézkedései tanúsítják – a polgárságban, a tőkében kereste a középbirtok örökösét. Ennek erősítését és támogatását tűzte célul, felnövekedéséig azonban szükségesnek tartotta, hogy a hatalmi egyensúly fenntartása érdekében továbbra is igénybe vegye a dzsentri szolgálatait, annál is inkább, mert sohasem mondott le teljesen ennek polgárosításáról. A középbirtokosság Tisza Kálmán alatt önálló hatalmi tényezőből a kormány megbízható eszköze lett, egyszerű csatlóssá szelídült, s egyben közvetítő réteget képezett az uralkodó osztályok két gazdaságilag is önálló csoportja, a nagybirtok és a burzsoázia között. Az új helyzetnek, a dzsentri új szerepének megfelelően építette át a kormány a középbirtokos osztály régi bástyáját, a vármegyét.

A KÖZIGAZGATÁS KORSZERŰSÍTÉSE

A Szabadelvű Párt és a parlamenti ellenzék a modern nyugati polgári intézmények hazai megteremtését tekintette a kormányzat és a törvényhozás fő feladatának. A közigazgatás kiépítése során két fő, egymással ellentétes álláspont alakult ki. A mindenkori kormányok és a kiegyezés híveinek nagyobb része centralizált állami közigazgatást szándékozott létrehozni. Ezt támogatta a polgárság és a nagybirtokos arisztokrácia is.

A Függetlenségi Párt és a megyei dzsentri számottevő része viszont saját hatalmi pozíciói, vezető szerepe maradványainak védelmében a megyék széles körű önkormányzatának fenntartása mellett foglalt állást. Az adminisztráció nagyarányú korszerűsítését tehát pártpolitikai szempontok nehezítették. A kor ideológiájának szemszögéből a vármegye alapjaiban támadhatatlan volt. Ezt tekintették az ország függetlenségét biztosító egyik fő bástyának, amelynek falai védelmet nyújtottak, s szükség esetén újból védelmet nyújthatnak a Habsburgok abszolutisztikus törekvéseivel szemben. A megyék államosítását a dzsentri és a függetlenségi ideológia ellenében nem lehetett megvalósítani. Hiányzott az ehhez szükséges pénz is, hiszen a közigazgatás államosítása nyomán az államnak egyedül kellett volna fizetnie a megyék és a törvényhatósági jogú városok tisztviselőit, ami újabb megterhelést jelentett volna a kincstár számára. Az örökségbe kapott megyerendszer viszont az államnak is olcsó volt, mivel eleve önellátásra rendezkedett be. A vármegyék az általuk beszedett törvényhatósági pótadóból fizették tisztviselőiket.

Tisza Kálmán a polgári jellegű miniszteriális kormányrendszer és a feudális hagyományú, részben ellenzéki megyerendszer egyidejű fenntartásával fokozatosan kiterjesztette az állam hatáskörét a megyei élet mind szélesebb területeire. A Tisza-kormány meghagyta ugyan az 1870-ben már erősen korlátozott megyei autonómiát, de új rendelkezéseivel szűkítette a választott tisztviselők számát. Ezentúl a főispán nevezte ki az orvosokat, a levéltárnokot, a számvevőt. A megye önállóságára súlyos csapást mért a közigazgatási bizottságok megteremtése. A dualizmus korának talán legbonyolultabb, legnehezebben érthető és legvitatottabb közigazgatási törvénye, az 1876: VI. tc., a kiegyezés óta kiépített állami szakigazgatás és a régi törvényhatósági közigazgatás összhangját teremtette meg, egy testületbe, a közigazgatási bizottságba vonva össze a különféle igazgatási ágak helyi vezetőit. Az új testület látszólag az önálló vármegye és a központi hatalom kiegyezését hozta meg: 21 tagjából 10-et a kormánytól teljesen független megyegyűlés választott, további 5 (az alispán, a főjegyző, a tiszti ügyész, a főorvos és az árvaszéki elnök) ugyancsak megyei tisztviselő volt, míg a központi hatalomnak mindössze 6 képviselője (a főispán, az adófelügyelő, a tanfelügyelő, a postaigazgató, az ún. államépítészeti hivatal vezetője és a királyi ügyész) kapott helyet benne. Ez a megyei minisztériumnak tekinthető új szerv ellenőrizte a törvények végrehajtását, gondoskodott mind a kormányrendeletek, mind a megyei szabályrendeletek végrehajtásáról. Nagy hatalom volt a kezében, mert nemcsak a megye apparátusával rendelkezett, hanem a megyében működő állami intézmények irányításába is beleszólhatott. A törvény szerint a bizottságnak „a törvényhatóság területén levő összes, akár a közigazgatásnál alkalmazott állami, akár törvényhatósági és községi közegek engedelmeskedni tartoznak".[28] Az állami középfokú szervek hatalma is csökkent, mert a szakhivatalok most már nem közvetlenül egy-egy minisztertől, hanem részben a főispántól és a közigazgatási bizottságtól függtek.

A törvényt nemcsak a függetlenségi ellenzék, hanem egy sor kormánypárti megye, város, s a Szabadelvű Párt nem egy híve ellenezte. Felismerték ugyanis, hogy az új intézmény a megyei tisztviselők számbeli túlsúlya ellenére a kormányhatalom eszközének készült. Önállósága is erősen korlátozott volt. Az elvégzendő feladatokat készen kapta a kormánytól, a miniszteri rendeleteket nem utasíthatta vissza, mert a főispán, mint a bizottság elnöke – a belügyminiszter segítségével – minden olyan határozatot érvénytelenített, amely a kormány érdekeit sértette. Felfelé tehát nem volt önálló, a megye apparátusával szemben annál inkább. Megsemmisíthette a községek vagy akár az alispán határozatait. A megyei közgyűlés a bizottságot nem vonhatta felelősségre, szankciót nem tudott hozni ellene, legfeljebb a feljelentés kétes értékű jogával próbálkozhatott. A közgyűlés szerepe tehát tovább sorvadt. A közigazgatás gyakorlati kérdései most már kiestek a hatásköréből, be kellett érnie azzal, hogy a közigazgatási bizottság választott tagjait előteremtse, a létszámpótlásról gondoskodjék. A megyegyűlés és a kormány közötti kapcsolat is módosult; jelentősége lecsökkent.

Ezzel a reformmal Tisza megteremtette azt a vidéki közigazgatási struktúrát, amelyben a helyi állami („magyar királyi") hivatalok működésében valamelyest érvényesülhetett a megye kívánsága, a megyei hivatalok működésében viszont úgy jelentkezett az állami akarat, hogy a közigazgatási bizottság azt előbb a helyi viszonyokhoz idomította, a megyei dzsentri és a központi kormányhatalom érdekegyeztetésének szűrőjén megszűrte. Megye és állam együttesen kormányzott, nyugodt parlamenti viszonyok, szilárd kormánypárti többség, a helyi és központi szervek egyetértése esetén teljes összhangban. Az alapvető összhang megbomlása esetére azonban a kormánynak a főispánon és a közigazgatási bizottságon át módja nyílt arra, hogy a vele dacoló vármegyét abszolutisztikus eszközökkel, de brutális terror nélkül is eligazgassa. Így magyarázható, hogy továbbra is fennmaradt a magyar közélet egyik jellemző kettőssége: a vármegyék között mindig volt néhány „ellenzéki", de hangjuk a kormányt nem zavarta. A 120–600 tagot számláló megyegyűlés kedve szerint bírálhatta a kormányt és hozhatott határozatokat, a központi hatalom a főispánon és a közigazgatási bizottságon keresztül úgyis elérte, amit akart. Az új intézmények helyi hálózatának kiépítése, nem kis mértékben a szakszerűsödés követelményei miatt a megye anyagilag is mind jobban rászorult a kormányra, kiadásainak egyre nagyobb részét az államtól kapott szubvencióból kellett fedeznie. A kormány egyetlen területet, a politikai szempontból számára érdektelen vagyonkezelést hagyta csorbítatlanul a megyei hatóságokra. Tisza csupán a megyék politikai ellenállásának lehetőségét akarta korlátozni, a megyék és községek vagyona a liberális felfogásnak megfelelően számára is szent és sérthetetlen volt.

---

[28] 1876:VI. tc. 21. §. Magyar Törvénytár. 1875–1876. évi törvényczikkek. 324.

Egy évtized leforgása alatt a megyék önállósága tovább csökkent. Az 1886: XXI. törvénycikk a maradék önkormányzatot is megrövidítette. A belügyminisztérium most már a megyei vagy városi önkormányzat belső ügyvitelét és pénzkezelését is ellenőrizte, s a főispán egyedül is bármikor kézbe vehette az egész törvényhatósági és községi közigazgatást, közvetlenül rendelkezhetett az alsófokú szervekkel. A megye eddig „közvetítette" az állami közigazgatást, a főispáni jogkör újabb kiszélesítése valójában a helyi közigazgatás burkolt államosítását vezette be.

Az állam befolyása kiterebélyesedett. Megérezték ezt természetesen a falvak is. Az átalakulások mindeddig érintetlenül hagyták a megyei dzsentri politikai hatalmát a falvak felett, de érintetlenül hagyták a falvak szűk körű önkormányzatát is. Az 1886. évi községi törvény megszüntett az elöljárók szabad választását, a bírót, a jegyzőt és az orvost valójában a főszolgabíró jelölte ki, tevékenységüket ezután nem a választott képviselőtestület, hanem a megyét egyre kevésbé, a főispánt pedig egyre inkább képviselő szolgabíró ellenőrizte. A községek által hozott határozatokat gyakorlatilag bármikor meg lehetett semmisíteni, s ezzel a községi autonómia tulajdonképpen megszűnt. Csak a szorosan vett gazdasági ügyekben érvényesítették a liberális hagyományokat, amennyiben a községek szabadon gazdálkodhattak vagyonukkal. A nagybirtok viszont, amelyik már eddig is ránehezedett a falvakra, most újabb pozíciókat szerzett a községek rovására. A legnagyobb adófizetők nemcsak lakóhelyükön, hanem minden olyan községben tagjai lettek a képviselőtestületnek, ahol nagyobb birtokuk vagy vagyonuk alapján virilistáknak számítottak. A nagybirtokos tehát egyetlen falu helyett több faluban vagy városban érvényesíthette szavát akár személyesen, akár gazdatisztje, ügyvédje, vagy egyéb megbízottja által. Miközben befolyása a községek életében megnövekedett, egyre kevesebbet kellett vállalnia annak kiadásaiból. A nagybirtok megszabadult több évtizedes félelmétől, attól, hogy a határában fekvő falvak fejlesztési kiadásaihoz érdemben hozzájáruljon. Az önállóan kezelt puszták, havasok, erdők birtokosait csökkenő rész terhelte a községek közigazgatási költségeiből, kivonhatták magukat az útfenntartás, a gátépítés anyagi kötelezettségei alól.

A megye és a községek önállóságának elsorvasztása után a vidék mindenható ura a főispán lett, akit rendszerint maga Tisza szemelt ki egy-egy vármegye élére, s aki egy személyben testesítette meg az állami közigazgatást és az állam politikáját. Fölötte nem állott törvény, ellenőrzés, hiszen minden tettét fedezte a kormány. Leváltására csak akkor került sor, ha nem tudta érvényre juttatni a kormány szándékait, vagy ha nagyobb botrányba keveredett, és ezt kívánta az állam tekintélyének megóvása. Különleges társadalmi súlyát növelték a tisztséget mindig nagy számban betöltő arisztokraták, akik a hivatali ranghoz a csillogást, a birtokaikért kijáró tekintélyt is odasorakoztatták. A vármegyei közigazgatás irányítója a napi ügyekben továbbra is a törvényhatósági bizottság által 6 évre választott alispán volt, aki a főispán teendőit is ellátta, ha az nem tartózkodott a megyében vagy ha a főispáni szék üresen állt. A megyei előkelőségek hol az alispán, hol a főispán, hol mindkettő körül csoportosultak. A vidék valóságos kiskirálya a járások élén álló főszolgabíró volt. A helyi igazgatás minden kérdésébe döntően beleszólt, kezében futott össze a szakigazgatás is, mert járási szintű állami szakigazgatási szerv alig volt. A közegészségügytől a gazdasági, munkás- és oktatási ügyeken át a községek felügyeletéig minden őrá tartozott. Kisebb ügyekben igazságosztó szerepet játszott, Mikszáth szavaival: „kocsiderékból" bíráskodott. Működése közben bármikor igénybe vehette az egész járás területén neki alárendelt karhatalmat. Parasztok, napszámosok, nemzetiségiek számára a főszolgabíró testesítette meg az elnyomó államhatalmat.

A régi vármegye, a betyárokkal összejátszó pandúrok, a patriarchális közigazgatás „rend volt ott magától is" világa letűnőben volt. Sok mindent megőrzött feudális hagyományaiból, s a kortársak rendszeresen panaszolták az ügyintézés bonyolultságát. Az átalakított megye azonban elsősorban nem „jól" vagy „rosszul" funkcionált, hanem aszerint, hogy irányítói mit tartottak fontosnak vagy mit kezeltek nagyúri nemtörődömséggel. Az államérdek szempontjából a megye jól működött, a megyei úri érdekek érvényesítésénél kitűnően, az alsóbb néprétegek ügyei intézésénél kimondottan rosszul. Ha osztályharcos megmozdulásra, paraszti elégedetlenségre került sor, a vármegye gépczete is mindig gyorsan és hatékonyan lépett fel a társadalmi rend védelmében.

Budapest az ország közigazgatásában is különleges helyet foglalt el. A főváros önállósága mindig nagyobb volt, mint a vidéké. A főpolgármestert – a főispántól eltérően – a király által kijelölt három személy közül választották; az önállóság anyagi alapját képező városi adók kivetésében is megkülönböztetett helyet élvezett. A város fejlesztését irányító Fővárosi Közmunkák Tanácsa elég erősen a kormánytól függő szerv volt, amelynek élén hosszú ideig a Szabadelvű Párt egyik oszlopa, Podmaniczky Frigyes báró állott, de ennek ellenére is messzemenően érvényesítette a város érdekeit, s előmozdította az együttműködést a kormány és a főváros között. A közigazgatási bizottságban pedig kétségtelen túlsúllyal rendelkezett a városi elem. Ráadásul az eddig csupán a belügyminiszternek alárendelt fővárosi rendőrség főkapitánya is függésbe került a közigazgatási bizottságtól: a városatyák elvben – és csakis elvben – beleszólhattak a rendőrség működésébe. S ez megmaradt az 1881:XXI. törvénycikk, a fővárosi rendőrség államosítása után is. Tisza alatt tehát e rohamosan fejlődő, immár küllemében is teljesen polgári nagyváros önállósága nem csorbult, inkább szélesedett, miközben a megyék, a községek, a kisebb vidéki városok önállósága a 80-as évek végére szinte semmivé olvadt.

A közigazgatás polgárosítását, az ország igazgatási egységének megteremtését, a kormányhatalom kiterjesztését szolgálta a megyék területi szabályozása. Hosszas halogatás után, 1876-ban került sor a szászok régi rendi privilégiumaiból fennmaradt ún. Királyföld különállását felszámoló, a terület megyésítését elrendelő törvény megalkotására, majd az erdélyi megyék területének rendezésére. A szászok rendi eredetű politikai érdekképviseleti szervezete, a Szász Nemzeti Egyetem (Nationsuniversität) tisztán közművelődési egyesületté alakult át. Vagyonát a kormány meghagyta, de a polgári alapelveknek megfelelően előírta, hogy abból kulturális célokra „a tulajdonos összes lakosság javára vallás és nyelvkülönbség nélkül",[29] tehát a nagyszámú románság művelődési céljaira is, támogatást kell nyújtani. Vármegyéket szerveztek a székely székekből is, s ugyancsak a megyékkel olvasztották össze az alföldi szabad kerületeket (Jász-kun- és Hajdú-kerület). A kormány fokozatosan felszámolta a volt határőrvidék különállásának maradványait is. E vidékek népe eddig olcsóbban jutott sóhoz, olcsóbban termelhetett dohányt s a múlt örökségeként néhány kisebb kiváltságot élvezett. A törvényhozás először ezeket a kiváltságokat csökkentette, ha megszüntetni nem is tudta. Végül 1885-ben jogilag is eltörölték a házközösségi rendszert, ezzel megteremtették a tőkés viszonyok kifejlődésének feltételeit ezeken a területeken.

A Tisza-féle megyereformok során – Budapest és Fiume kivételével – 71-ről 24-re csökkent a törvényhatósági jogú városok száma, míg a megyék számát 63-ban állapították meg. Továbbra is megmaradt azonban főként az ország peremvidékén egy sor kis megye, amelyek fenntartási költségei mind az adózókat, mind pedig az államkincstárt látszólag fölöslegesen terhelték. Megtartásuknak politikai okai voltak. Tisza – az uralkodó határozott kívánsága ellenére – nem akarta őket összevonni, mert veszélyesnek tartotta nagy kiterjedésű nem magyar lakosságú megyék kialakítását. Arra sem került sor, hogy a központi kormány, valamint a megyék és városok között álló, nagyobb területeket átfogó középszintű hatóságokat, tartományokat alakítsanak ki. Ilyennek mind a hagyományok, mind pedig a magyar nemzetállam kiépítésére irányuló törekvések ellentmondtak.

Az adóigazgatás is megváltozott. Tisza létrehozta a királyi adófelügyelőségeket, vezetőiket pedig a közigazgatási bizottságok tagjaivá tette, s ezzel biztosította számukra a megye egész apparátusának felhasználását. Egy csapásra megszűnt az előző kormányok idején a kincstár részéről ismételgetett panasz, hogy a megye nem ad elég támogatást az adóbehajtáshoz. Az adófelügyelő most már utasításokat adhatott a főszolgabírónak, a városok tanácsának, illetve a polgármestereknek. Az adórendszer persze az egész korszakon át bonyolult maradt, a kincstár, a birtokos osztály és a tőke érdekeinek egyeztetése nem is tette lehetővé az adókivetés számottevő leegyszerűsítését. 1876-tól az egyszerű adókat: földadót, házadót, jövedelmi pótadót, a kereseti adó egy részét a községi adóhivatalok vagy a jegyzők vetették ki, inkább a birtokosok érdekeit tartva szem előtt. A bonyolultabb adófajtákat, a tisztán tőkés adókat, a tőkekamatadót, a vállalatok adóját viszont az érintettek képviselőit is szóhoz juttató, tehát a többféle érdek figyelembevételével dolgozó adókivető bizottság állapította meg. 1883-ban továbbfejlesztették az adórendszert. A fontosabb adókat most már hosszabb időre, három évre vetették ki, hogy ezzel is biztosítsák a kincstári bevételek egyenletesebb beérkezését. A pénzügyi közigazgatási bíróság megteremtése lehetőséget nyújtott arra, hogy a helyi szervek túlkapásai ellen az érdekeltek védelmet keressenek. Az állam adóbevételeinek növelése érdekében korlátozták a megyei pótadót, azt a bevételt, amiből a vármegyének kellett a saját szervezetét fenntartania. Újabb csorbát szenvedett a megye érdeke. Míg eddig az általuk kivetett pótadó az egyenesadó 5 – 20%-át tette ki, 1883-tól összegét 5%-ban maximálták.

---

[29] 1876:XII. tc. 6. §. Uo. 344.

A 80-as évek végén folytatódott a pénzügyi közigazgatás modernizálása. Az illetékszabási hivatalokat Wekerle beolvasztotta az adóhivatalokba, ezeket pedig a kataszteri nyilvántartással és az adófelügyelőségekkel együtt a pénzügyigazgatóság alá rendelte, amely így minden adó- és illetéküggy közös fóruma lett. Megszüntette az egyenesadók, a fogyasztási adók és az illetékek külön helyeken történő kivetését, kezelését és nyilvántartását. Az állam számára áttekinthetőbb, jobban ellenőrzött, tehát hatékonyabb adóadminisztrációt teremtett, az adózók számára az adóigazgatás egyszerűsítése jelentett előnyt.

Bár mindezzel modernizálódott a magyarországi adórendszer, növekedtek a tőkés ipar, kereskedelem és hitelszervezet jövedelméből származó adóbevételek, az egész magyarországi adórendszer jellege nem változott meg. Mindvégig a nem progresszív, viszonylag alacsony földadó jellemezte, s olyan struktúra, amelyik az államháztartás és a helyi igazgatás terheit nagymértékben a különböző pótadókból és közvetett adókból fedezte és ezzel a társadalom szegény rétegeit sújtotta a legerősebben.

A CSENDŐRSÉG ÉS A RENDŐRI SZERVEZET KIÉPÍTÉSE

A közbiztonság védelmét a kiegyezést követő másfél évtizedben a főváros, Erdély és Horvátország kivételével a megyei pandúrok látták el. A csendbiztosoktól vezetett pandúrszervezetet a decentralizáltság mellett a rossz hatásfok jellemezte, s korszerűsítése általános érdek volt. A közlekedés fejlődésével, a polgáriasodással a bűnözés is átalakult. A polgárosodó ország kormánya nem nélkülözhette a saját rendelkezése alatt álló, egységes, az egész országra kiterjedő karhatalmi szervezetet. 1881-ben az Erdélyben és Horvátországban fennmaradt abszolutizmus kori zsandárszervezet mintájára felállították a csendőrséget (1881:III. tc.), az előbbi altisztjeit az egész országban szétszórták kiképzőnek. A megye ezzel elveszítette jogkörét a közbiztonság fenntartásában: saját karhatalmát, a pandúrszervezetet megszüntették. Tekintélyén újabb rést ütött az állam. A teljes létszámában 8 ezer főre rúgó csendőrség személyi, előléptetési és fegyelmi ügyekben a honvédelmi, szolgálati viszony tekintetében a belügyminisztérium alá tartozott. A szigorú szerzetesi fegyelemnek alávetett, állandó készenlétre nevelt, katonaviselt kakastollas-kalapos csendőrlegénységből eltűntek az egyéni vonások, hovatovább az élet örömei iránt is érzéketlen janicsárokká nevelődtek. A szervezeti szabályzat tág teret engedett a fegyverhasználatnak, a hatósági önkénynek. A parasztok, különösen a földmunkások ellen irányult az az előírás, hogy a csendőrség a munkások „fenyegető jelleget" öltő gyülekezeteire felügyeljen. A közrend mellett ők ellenőriztek a vadászati és halászati jegyeket, a marhaleveleket, részt vettek a dohánycsempészet elleni akciókban. A csendőrség hatáskörét 1882-ben a városokra is kiterjesztették, amennyiben a városok szerződéses alapon a maguk területére is biztosíthatták a csendőri felügyeletet. Ezenkívül minden olyan esetben, ha „a csend, rend és közbiztonság az illető városi rendőrség által fenn nem tartható, a városi hatóság főnöke vagy törvényes helyettese a csendőrség segédkezését igénybevenni jogosult".[30] (A csendőrség „segédkezését" természetesen pénzben kellett a városnak megfizetni.) A csendőrség a közbiztonság és az osztályuralom szilárd, megbízható őre maradt egészen a felszabadulásig.

---

[30] 1883:X. tc. Magyar Törvénytár. 1882–1883. évi törvényczikkek. 19.

A csendőrség felállításával egyidőben került sor a fővárosi rendőrség átszervezésére (1881:XXI. tc.). A csendőrségtől eltérő, kevésbé katonai jellegére utal e törvény azon kitétele is, hogy „működésében a fővárosi rendőrség szolgálatra kész pártatlan eréllyel és emberszerető kímélettel köteles eljárni".[31] S ha az emberszeretetből már csak az intézmény alapvetően elnyomó funkciója miatt nem is lett semmi, jellemző, hogy legalább a humánus eljárás iránti igényt rögzítették. A budapesti rendőrség nagyfokú korruptságának, rendőrök és bűnözők összejátszásának csak 1885 után szakadt vége, amikor a rendőrség élére Török János személyében új főkapitány került. A rendőrségnek a közbiztonság védelme mellett mindenekelőtt a munkásság szemmeltartását kellett ellátnia. Hatáskörét néhány év múlva az iparosodó Újpest és Rákospalota területére is kiterjesztették. A budapesti főkapitány emellett országos biztonsági feladatokat is ellátott: szükség esetén vidéken is fővárosi detektívek végezték a nyomozást.

AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS FEJLŐDÉSE

Amíg a közigazgatásban az egyes szervek hatáskörét, feladatát nem határozták meg szabatosan – közigazgatási eljárási törvényt a kormány nem készített –, hanem a diszkrecionális jog alapján működtek, a polgári jogbiztonságot, az új időknek megfelelő igazságszolgáltatást modern büntetőtörvény szabályozta. A német, osztrák, francia, belga és olasz büntetőjogtudomány 70-es évekbeli eredményeit hasznosító, európai viszonylatban is színvonalas alkotásnak tartott Csemegi-kódex (1878: V. tc.) a klasszikus büntetőjog alapelveit érvényesítette. Részletezte a büntetendő cselekményeket, tételesen meghatározta a kiszabható büntetések mértékét és válfajait (halál-, fegyház-, államfogház-, börtön-, fogház- és pénzbüntetés), bevezette a bűntettel arányos büntetést és rögzítette a polgári jogbiztosítékokat. A társadalmi rendszer védelmét a törvény több pontja szolgálta. A dualizmus további évtizedeiben sokat alkalmazott 172. § azt a személyt „aki valamely osztályt, nemzetiséget vagy hitfelekezetet gyűlöletre a másik ellen, úgyszintén azt is, aki a tulajdon vagy a házasság intézménye ellen izgat",[32] 2 évig terjedhető államfogházzal és 1000 forintig terjedhető pénzbüntetéssel sújtotta. E paragrafus alapján büntették a szocialistákat „osztály elleni izgatás", a nemzetiségi újságírókat pedig „nemzetiség elleni" (ti. a „magyar nemzetiség" elleni) izgatás címén. A törvény – a gazdasági liberalizmus szellemében – elvben megengedte a sztrájkot, de a 177. § „magánosok elleni erőszaknak" minősítette, ha a munkások a „gyárak, műhelyek... előtt ... összecsoportosulnak avégett, hogy a munka megkezdését vagy folytatását megakadályozzák",[33] vagy pedig a többi munkást a munka beszüntetésére bírják. A sztrájkjogot tehát indirekt módon, a sztrájktörők jogi védelme útján korlátozták.

---

[31] 1881:XXI. tc. 3. §. Magyar Törvénytár. 1881. évi törvényczikkek. 101.

Az új büntetőtörvény a gyors polgári fejlődés időszakában született. Erényei a rendszeresség és a tényálladéki ismérvek szabatossága voltak, a gyorsan változó világ azonban hamarosan megmutatta hiányosságait is. A betyárvilágot felszámolták, a 80-as évek végére megszűnt a rablás, gyújtogatás, rablógyilkosság miatt néha több megyére kiterjesztett rögtönítélő bíráskodás szükséges, a súlyos bűntények száma jelentősen csökkent. A kriminalitás átalakult. Elharapóztak a gazdasági visszaélések, a városiasodással együtt nőtt a hivatásos tolvajok száma, gyakoribb lett a szexuális bűncselekmény. Ezekre a kódex – a kortársak jogérzéke szerint – nem tartalmazott kielégítő büntetést, míg a magyarosnak számító vétségeket: a korcsmai verekedést, késelést túlságosan szigorúan ítélte meg. Ezért már 1888-ban hozzáláttak a büntetőtörvénykönyv módosításának munkájához. Pedig még a régit sem sikerült teljesen átültetni a gyakorlatba, ezt részben a jogászok konzervativizmusa, részben a törvényalkotó Csemegi Károly személye iránti ellenszenv gátolta. Még túlsúlyban volt az a felfogás, amelyik a jogforrás ideáljának az egyedi döntést tekintette, és ellenezte a tételes jogszabályozást.

A bírósági szervezet Tisza Kálmán miniszterelnöksége idejében nem változott lényegesen. Átalakultak azonban a külsőségek. Új törvényszékek létesültek, hátul börtönszárnyakkal, elöl nagy tárgyalási termekkel, mert a polgári jogrend megkívánta, hogy a tárgyalások nyilvánosak legyenek, a polgár ne csak higgye, hanem lássa is, amint a király nevében, de az ő érdekében meghozzák az ítéletet. A nagyobb bűnügyek messzi földről vonzották a kíváncsiakat, ilyenkor a kisebb törvényszékeknek valamilyen nagyobb termet kellett kibérelniök, hogy a felduzzadt számú hallgatóság is elférhessen.

---

[32] 1878:V. tc. 172. §. Magyar Törvénytár. 1877–1878. évi törvényczikkek. 128.
[33] 1878:V. tc. 177. §. Uo. 129.

ÁLLAMI GAZDASÁGFEJLESZTÉS ÉS GAZDASÁGI TÖRVÉNYHOZÁS

A Tisza-kormány Magyarország gazdasági fejlesztésének előmozdítására a liberális állam rendelkezésére álló eszközök egész sorát mozgósította. Nem dolgozott ki átfogó fejlesztési terveket, nem épített ki semmiféle gazdaságirányítási rendszert, mint ahogy a liberalizmus általában tartózkodik a gazdasági élet közvetlenebb emeltyűinek megragadásától, helyette inkább a fejlődés útjában álló akadályok elhárításáról és a kedvező feltételek megteremtéséről gondoskodik. Tisza és miniszterei egyenként is jól ismerték a gazdasági élet részkérdéseit. Még Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter mögött is hosszú évek tőkés vállalkozói gyakorlata húzódott meg, mint ahogy mindegyik parlamenti párt, köztük a nemzetiségi pártok soraiban is ott találjuk a modern vállalkozó különböző típusait. Olyan átmeneti korszak ez, amikor a gazdaság már modern tőkés alapokra csúszott át, de még nem olyan túldifferenciáltak az egyes ágazatok, hogy az egész működését egy ember ne tudná nagyjából áttekinteni. A kor miniszterei szinte egyforma szakértelemmel foglalkozhattak a vasútépítés és az állattenyésztés, a gabonavám és a kisipar, a vasgyártás és a szállítási tarifa bármely kérdésével.

Korszakunkban a kormányzat az ország általános gazdasági fejlesztését tekintette fő célnak, noha érezhető, hogy valójában az Európa-szerte végbemenő átalakulás analógiájára itthon is az ipartól és közlekedéstől várták a legnagyobb eredményeket. A gazdasági törvényhozás a liberalizmus alapelveit, a szabadverseny feltételeit biztosította mind a tőkés vállalkozók, mind a kistermelők és kétkezi dolgozók számára. Az állam közvetlen vállalkozói tevékenységének bővítését korlátozta az államháztartás állandó pénzzavara, de korlátozta a liberális szemlélet is. A parlament pénzügyi bizottsága 1883-ban ezt úgy fogalmazta meg, hogy a magánipart kell fejleszteni és nem annak versenyt támasztani; az állami szükségeknek takarékos és állandó beszerzéset és nem kevés jövedelmezőségű spekulációt kell e téren az államnak csinálnia.

A 80-as évek elejéig a magyar kormányok közvetlen intézkedéseikkel elsősorban a mezőgazdaság fejlesztését, termékeinek értékesítését támogatták. A mezőgazdaság volt az a fő gazdasági ágazat, amelyen közvetlenül vagy közvetve az ország egész gazdasága és az állam adóbevételeinek döntő része nyugodott. A törvények egy része a mezőgazdaság hitelviszonyait kívánta javítani. Az 1876-ban hozott uzsoratörvény 8%-ban maximálta a jelzáloggal biztosítható kamatot, s ezzel próbálta megvédeni a földbirtokosokat a túlzott eladósodástól, pontosabban a túl magas kamatterhektől. Csakhogy ez a szabadversenyt megzavaró intézkedés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Vidéki hitelintézetek tiltakoztak, a szabadverseny megsértésével vádolták a kormányt, üzleti sikerüket látták veszélyeztetve. Ugyanaz a helyzet állt elő, mint a kiegyezés előtti években, mielőtt még a rossz tapasztalatok alapján a kormány Németországban, Ausztriában, majd Magyarországon is rákényszerült az uzsoratiltó rendelkezések eltörlésére. A szabad kamat formális megszűnésével valamelyest romlott a hitelellátás, a pénz átáramlott más területekre, illetve egyszerű váltókölcsön (és uzsorakölcsön) formájában továbbra is megmaradt a szabad kamat piaci érvényesülése. A hitelek után valójában ezután is mintegy 10% kamatot kellett fizetni. Az 1883-ban hozott második uzsoratörvény, „az abszolut kamatszabadság és a kamatmaximum két véglete közötti törvényes középutat"[34] ugyancsak 8%-ban vélte feltalálni. A falusi korcsmárosok gazdagodási lehetőségét kívánta korlátok közé szorítani azzal az intézkedéssel, hogy csupán 8 forintnyi korcsmai hitel behajtásához nyújtott nekik törvényes segítséget.

Hosszú évek előkészületei után, a 70-es évek végén kapott a kormánytól 500 ezer forint kamatmentes állami betét formájában jelentős támogatást a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, amely azonban nevétől eltérően inkább a kisebb középbirtokos és nem a paraszti rétegek számára nyújtott korlátozott összegű hiteleket.

Széles köröket érintett a földbirtokosok által régen sürgetett regálemegváltás. Ez a feudalizmusból még megmaradt kiváltság a volt földesurak, illetve egyes községeknek a kezébe adta a korcsmatartás jogát. A korcsmát persze eddig sem maga a birtokos vezette, hanem évente kötött szerződések alapján átengedte a regálebérlőnek, a korcsmárosnak. Az italmérés hasznán ketten osztozkodtak: a birtokos és a bérlő. S ha az 1883-as uzsoratörvény a korcsmáros bevételeit mérsékelte, az visszahatott a birtokosra is, mert a továbbiakban ő is csak alacsonyabb bérleti díjat szedhetett a bérlőtől. A vállalkozó és a tulajdonos érdekei itt eléggé összefonódtak. A rendezést a kiváltságot eltörlő 1888:XXXVI. törvénycikk hozta meg, amelyik a nemesi jogon, privilégiumon alapuló italmérésért az 1882–86 közötti összjövedelem után állapította meg a kártérítés összegét. Az intézkedés birtokosvédő mellékszínezetét mutatja, hogy – a törvényhozásban szokatlan módon – megengedi az adócsalás utólagos szentesítését. ,,Ha a jogosult . . . igazolja – mondja a 10. § –, hogy tényleg nagyobb jövedelmet élvezett, mint amennyi után az adó fizettetett, a kártalanítás összege a tényleges tiszta jövedelemnek megfelelően . . . állapítható meg.''[35] A kamatozó kötvényekkel kifizetett birtokosok ezzel nagyobb pénzösszeghez, amolyan gyorssegélyhez jutottak, országosan közel 100 millió forinthoz. Régóta vártak erre. Mint Jókai lapja, *A Hon* korábban írta: ez a tőke, ,,ha célszerű módon mozgósíttatnék, rövid időre legalább segíthetne a birtokososztályon''.[36] A törvénnyel a korcsmatartásban is érvényre jutottak a szabadverseny követelményei, az állam pedig biztos, egyenletesen befolyó italmérési adóbevételhez jutott.

---

[34] *Nemzet*, 1883. január 1.

A mezőgazdaság érdekeit szolgálta a korszerű erdő-, vízjogi és halászati törvény. A komplex erdő–talajvízgazdálkodás elvén felépített erdőtörvény (1879:XXXI. tc.) országos erdőkerületek, erdőfelügyelőségek felállításáról, a szakszerű erdőgazdálkodás kiterjesztéséről, továbbá az erdőhasználati jogok egységesítéséről gondoskodott. 1879-ben szervezte meg Kvassay Jenő az országos kultúrmérnöki hivatalt. Ennek irányítása mellett készültek a talajjavítási és lecsapolási tervek. A Felső-Duna, a Rába, a Tisza és mellékfolyóinak szabályozása az árterületek csökkenését eredményezte. A vízjogi törvény és a halászati törvény a modern vízgazdálkodás alapelveit, illetve a tilalmi időszakok és a kifogható méretek bevezetésével a halállomány védelmét rögzítette. További törvények kedvező kölcsönöket biztosítottak a talajjavító munkálatok vállalkozóinak. A 80-as években került sor az állategészségügyi és állatorvosi szolgálat, a marhajárványok elleni védekezés szakszerű megszervezésére, az állatbehozatal hatékonyabb egészségügyi ellenőrzésére is, ami döntően kihatott mind az állatexport, mind a hazai állomány javulására.

---

[35] 1888:XXXVI. tc. 10. §. Magyar Törvénytár. 1887–1888. évi törvényczikkek. Bp. 1897. 306–307.

[36] *A Hon*, 1877. január 2.

A kormány gazdaságpolitikájának fő területe a külkereskedelem és a vámügy, valamint a közlekedéshálózat kiépítése volt.

A magyar kormány általában hosszan elnyúló tárgyalások és levelezések útján egyezkedett az osztrák partnerrel a külfölddel szemben követendő gazdaságpolitikáról. Nem könnyű tárgyalások voltak ezek, hiszen az erősebben iparosodott Ausztria és az elsősorban mezőgazdasági Magyarország közös vámpolitikáját, közös külkereskedelmét nem volt könnyű kialakítani. 1882-ig még rendszeres külkereskedelmi statisztika sem készült; nem tudtak pontos képet alkotni a magyar kivitelről, s az irányelvek kidolgozásánál sokszor csak becsléssel lehetett eljárni. Mindenesetre Magyarország Nyugat felé a szabad mezőgazdasági kivitelben volt érdekelt, s szívesen látta volna az olcsóbb és jobb német és angol ipari terméket, míg az osztrák kormány igyekezett korlátozni az ipari behozatalt. Kelet felé sem estek teljesen egybe a két kormány céljai. A magyar kormány a román és szerb marha- és gabonabehozatalt igyekezett mérsékelni, Ausztria viszont – ipari kivitelének fenntartása érdekében – nem pártolta ezt a politikát. Kölcsönös engedmények után sikerült azonban közös álláspontokat kialakítani, s a harmadik államokkal folytatott tárgyalások során a Monarchia képviselői egységesen tudtak fellépni, legfeljebb a nehezebb kérdésekben a nemzetközileg is szokásosnál lassabban születtek a megállapodások, mert a küldöttek két főváros helyett háromból kapták az utasításokat. A korszak legnehezebb külkereskedelmi tárgyalásait az erélyes védvámok rendszerére áttérő bismarcki Németországgal folytatta a Monarchia két kormánya. Politika és gazdaság itt keresztezte egymást. Németország iparát Anglia ellen, mezőgazdaságát előbb Oroszország majd Amerika ellen védte, s ezzel a szövetségessé előlépő Osztrák–Magyar Monarchiát is sújtotta. A politikai érdekazonosság és a gazdasági érdeköszzeütközés ellentmondását egyelőre csak úgy sikerült feloldani, hogy hosszú tárgyalások után a korábbi állapotot, tehát a védvám előtti egyezményt évenkénti ideiglenes megállapodással tartósították. Andrássyt többször kérte a kormány, hogy a politikai kapcsolatokra hivatkozva próbáljon kedvezőbb kiviteli feltételeket teremteni Németországban. A diplomáciai köröktől nem volt teljesen idegen az a gondolat, hogy a két birodalom politikai szövetségét gazdasági szövetséggé is átalakítsák. A sokfelé futó gazdasági érdek és a maradék politikai nézeteltérések azonban nem tették lehetővé, hogy a két közép-európai nagyhatalom összekapcsolja gazdaságát.

A külföldre menő árukat ugyan zömében a vasút szállította, a nyugati forgalomban azonban növekvő szerepet szánt a kormány Fiume kikötőjének. A német vasutak prohibitív tarifája miatt is erre keresték a kerülőutat. A kormány tetemes összegeket áldozott a kikötő kiépítésére és a hajóforgalom fellendítésére. Kimélyítették a kikötő öblét, raktárakat és rakodóberendezéseket létesítettek, s már 1883-ban megkezdték az olajkikötő megépítését. Az ellenzék sokat támadta a kormányt az osztrák Lloyd hajózási vállalatnak nyújtott évi szubvencióért. Kevesebb kritikát váltott ki a London–Fiume járat évi támogatása, különösen amikor azt 1883-tól az Adria nevű magyar hajózási társaság kapta meg. A „magyar tengerpart" fejlesztésében azonban nem csak gazdasági szempontok érvényesültek. A reformkor hagyományaként tovább élt a tengeri kereskedelem országot gazdagító hite, de a velejáró „tengeri hatalom" kétes értékű illúziója is.

A forgalom fő eszköze az ország külső képét is leginkább megváltoztató vasút volt. A 70-es évektől, a vonalak számának gyors növekedésével a vasúttársaságok gazdasági és politikai hatalommá növekedtek. Az állam azonban nem akarta teljesen a magántársaságokra bízni a vasutak építését és fenntartását. A kormány egyre több vasútvonalat vásárolt meg, s maga is épített új vonalakat. Fokozatosan kialakult a magyar államvasutak hálózata. 1882-ben sikerült olyan egyezményre kényszeríteni a legnagyobb magáncéget, az Osztrák Államvasúttársaságot, amely lehetővé tette, hogy a kormány maga szabályozhassa a fő irányokba menő áruszállítás díjtételeit, s a maga kezelésében valósíthassa meg a Duna jobb parti vasúti kijárást (Budapest–Komárom–Bruck–Bécs) Nyugat felé.

Vasút és politika bonyolult összefonódásáról tanúskodnak a Boszniában épülő vonalak, valamint a Szerbiába és Romániába vezető vasutak körül folytatott látványos parlamenti, s az egyáltalán nem látható, de annál fontosabb kulisszák mögötti harcok. A Romániával létesítendő vasúti csatlakozást nemcsak az idő, hanem Bismarck is sürgette, aki még az 1873.

évi nagy kölcsönt is ennek feltételéhez köttette a hitelező pénzcsoport útján. Így kívánt a romániai német vasúti vállalkozóknak kijutást biztosítani az európai vonalhálózatra, s egyben politikai értékű gazdasági támogatást adni a romániai Hohenzollern-dinasztiának. A magyar kormány bele is egyezett az orsovai csatlakozás kiépítésébe, de mert az orsovai vonal az Osztrák Államvasúttársaság kezén volt, a német kívánsághoz hozzáfűzte a maga igényét is a Brassó–Predeál–Bukarest vonal egyidejű megteremtésére. Ettől viszont a nagy kiadások miatt a román kormány vonakodott, s csak kényszerből ment bele a két csatlakozás egyidejű átadásának tervébe. 1879-ben már ott állt egymással szemben Orsovánál a magyar és román vaspálya, de köztük szekerek jártak, mert várni kellett a predeáli román vonal befejezésére, mígnem a Tisza-kormány elunta a várakozást és hozzájárult a lépcsőzetes megnyitáshoz. A Boszniába vezető vonalak kiépítésénél is féltékenyen őrködött a kormány azon, nehogy a közös költségvetésből a Balkán és Ausztria között a magyar fővonalak megkerülésével épüljenek vasutak. Még azt is ellenezte, hogy a Budapest–Belgrád vonalnak akár csak a szerbiai szakaszát osztrák társaság építse. A dualista partnerek gondosan vigyáztak arra, hogy a másik fél ne szerezhessen előnyöket, maguk pedig ne vállaljanak ingyen olyan terhet, ami a másik fél számára akár csak közvetett hasznot jelent. Amikor a német vasutak megkerülése érdekében Ausztria megépítette a Svájcba vezető Arlberg-vasutat, a magyar exportlehetőségek javítására hivatkozva nyújtotta be igényét az ellenszolgáltatásra, mire a magyar kormány további dunai mederszabályozást, a vaskapui szakasz rendezését ígérte cserébe, mert az az osztrák hajózás számára is előnyös volt.

A vasutak akkori mellékvonalait kizárólag magántársaságok építették. Az építkezések gyorsítására buzdította a vállalkozókat a helyiérdekű vasutakról szóló 1880:XXXI. törvénycikkben biztosított adó- és egyéb kedvezmények egész sora.

Míg a hajózásban, még a dunai hajózásban sem sikerült az osztrák társaságok monopóliumát megtörni, addig a vasúti hálózat túlnyomó része a magyar kormány ellenőrzése alá került, a tarifapolitikát ő határozta meg. Megteremtődött a nagy szállítási reform lehetősége, amit Baross Gábor, Tisza utolsó közlekedésügyi minisztere valósított meg az 1889–1891 közötti újabb államosításokkal és a korszerű áru- és személydíjszabás bevezetésével, hogy azután az egyéni kiválóságra oly nagy súlyt fektető kortársak az egész Tisza-korszak közlekedéspolitikai aprómunkájával felhalmozott eredményeit egyedül az ő nevéhez kössék.

A tőkés fejlődés általános érdekeit szolgáló intézkedésekkel a kormányok még csak közvetve támogatták az iparosítást. A fejlődő burzsoázia követelésére, amit a társadalom más rétegei is pártoltak, a 80-as években előtérbe került az ipartámogatás. Hosszú hírlapi viták után megszületett az 1881. évi ipartámogató törvény, amely 36 különféle iparág, közöttük a legmodernebb ágak – mint a vegyipar és elektromos ipar – számára 15 éves adómentességet és egy sor kisebb kedvezményt helyezett kilátásba. Érvényességét 1890-ben további iparágakra is kiterjesztették, és adómentességet biztosítottak az iparosítást finanszírozó bankok alapítási nyereségére.

Az állami ipartámogatás azonban lényegesen túlment a törvényben meghatározott kedvezményeken. A nagyburzsoázia és a külföldi tőke iparfejlesztő tevékenységét a kormány ingyen telek juttatása, kamatmentes kölcsönök, kedvezményes fuvardíjak és állami megrendelések útján a törvényes előírásoknál jobban és eredményesebben támogatta. 1882-ben Zichy Jenő gróf még azt követelte a képviselőházban, hogy ne csak a magyar honvédség, hanem a kvótából Magyarországra eső hányad erejéig a közös hadsereg teljes felszerelését kizárólag magyar gyártmányokból fedezzék. 1883-ban már meg is alakult a Budapesti Fegyvergyár Rt., s megkapta a megrendelést az első 180 ezer puskára. A legnagyobb megrendelő általában a gyorsan bővülő MÁV volt, de a középítkezések és a hadsereg számára nagy összegekért vásárolt felszerelések is hozzájárultak az ipar fellendüléséhez (ugyanúgy, ahogy a hadseregnek szállított lovak és élelmiszerek a mezőgazdaságéhoz). Baross Gábor 1887-ben bizalmas körlevélben szólította fel a közlekedési vállalatokat, hogy elsősorban a hazai cégeknek adjanak megrendelést. Az iparfejlesztő tevékenység egyelőre igen szerény maradt, legharcosabb agrárkörök azonban már ezt is kifejezetten ellenségesen ítélték meg, s Tiszáékat a nagytőke embereinek kijáró ellenszenvvel emlegették.

A MUNKAVISZONYOK SZABÁLYOZÁSA

A modern gazdaság kapitalista fejlesztéséhez nemcsak a közlekedés javítását, a megrendeléseket, a kereskedelmi és vámpolitikai intézkedéseket kellett a polgári államnak megszerveznie, hanem biztosítania kellett a szabad munkaerő kizsákmányolásának a vállalkozók számára optimális feltételeit, s az is feladata volt, hogy az anyagi javak termelőit a – most már tőkés – munkaviszonyok folyamatosságához és új rendjéhez az állam kényszerítő eszközével is hozzászoktassa.

A szabadversenyes kapitalizmus korszakában a törvényhozás nagyjából a munkaadó és a munkavállaló közötti reális erőviszonyokat kodifikálta – természetesen meghatározott osztályérdekek szempontjából. ,,A cseléd és gazda közötti viszony szabályozásáról, a gazdasági munkásokról és napszámosokról" szóló 1876:XII. törvénycikk, közkeletű nevén a ,,cselédtörvény", a tőkés kizsákmányolást összekapcsolta a feudális függési viszony lényeges elemeinek fenntartásával, a cseléd személyes szabadságának korlátozásával. Eddig elsősorban megyei szabályrendeletek határozták meg a gazda jogkörét, most viszont országos törvény szintjére emelkedett a patriarchális elnyomást őrző hagyomány: a cseléd a gazda, illetve családja ,,háznépének tagjává" válik. Nem csodálható, hogy ezen az alapon a törvény kifejezetten megengedi a dorgálást és a fenyítést. S ha meg is találjuk benne az állampolgári és a személyi szabadság legelemibb jogait biztosító – a mindennapi életben amúgy is keveset érő – előírásokat, a törvény példás kifejezője annak, hogy a gyors kapitalista fejlődés magában a termelés szférájában is mennyire magába tudja olvasztani egy korábbi társadalmi formáció szokásait. A cselédtörvényt megtoldották az időszaki munkásokról és napszámosokról intézkedő fejezettel. Az árulkodó indoklás szerint: ,,a jelen viszonyok között éppen nem lehet kilátásunk arra, hogy a rendőri törvény oly rövid idő alatt megalkottassék, hogy a legközelebbi nyári vagy mezei munkára is életbeléptethető legyen."[37] A mezei munkásokról szóló rész kimondja, hogy még jogos követelés esetén is kötelesek munkában maradni és 3 napig várni a hatóság döntését. A szerződésszegő mezei munkást a klasszikus polgári jogszokással ellentétben nem bíróság marasztalja el vagy kötelezi kártérítésre, hanem a hatóság egyszerűen visszaviszi dolgozni a gazda földjére. A nagybirtokrendszer jellegzetes törvénye ez. Gátlástalanul elveti a liberalizmus alapelveit, ha azok számára nem használhatók, mint ahogy nem kísérletezik komolyan a kártérítés elvével sem, ha a munkásból nem remélhet reális jóvátételt kiszorítani. A mezőgazdasági nagyüzem érdekeit öntudatosan vállaló képviselők a vitában világosan megmondották, hogy 20 forint kárpótlással nem tudnának semmit sem kezdeni, ha egyszer a birtokos földje a munkások menekülése miatt vetetlen maradna.

---

[37] Az 1875. évi augusztus hó 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. V. Bp. 1876. 262.

A mezőgazdasági napszámos munkaideje a törvény szerint napkeltétől napnyugtáig tartott, összesen 2 óra pihenő mellett. A vitás ügyeket a törvény a megyékben a szolgabíró, városokban pedig a rendőrkapitány hatáskörébe utalta. Irányi mondotta a törvényről: „Látszik, hogy urak és gazdák készítették."[38]

Az 1884. évi ipartörvény már a gazdasági liberalizmussal szemben kialakult ellenáramlatok hatása alatt született. Az elsősorban a kisiparra szabott törvény a versenyben őrlődő kisebb mesterek kívánságainak tett eleget: valamelyes képesítéshez kötötte az iparűzést és bevezette a kényszertársulást. A gyárakra vonatkozó rendelkezései a munkások legalacsonyabb életkorát 10 illetve 12 évben, ezek munkaidejét 8 órában, a rendes munkanap felső határát 16 órában állapították meg. Ez utóbbi a gyáriparban a törvény megjelenésekor gyakorlatilag már túlhaladott volt. Előírta az elemi védőberendezések fölszerelését is, ezek ellenőrzésével az iparhatóságot bízta meg. Ez azonban keveset segített. A baleseti veszély nagy volt, a munkavédelem az egész korszakban – mint szerte a világban – rendkívül kezdetleges maradt.

A törvény mind a sztrájkkal, mind a tőkések (főleg az iparosmesterek) bérleszorító megállapodásaival szemben állást foglalt. Békéltető bizottságokat kellett felállítani, amelyek a vitás kérdésekben a munkások és munkaadók között alku útján teremtettek új megállapodást. A sztrájktörők elleni fellépést a törvény magas pénzbírsággal és 30 napi elzárással büntette. Az iparügyek elsőfokú hatósága a városokban a rendőrkapitány lett.

---

[38] Uo. 278.

A hétköznapok valósága kedvezőtlenebb képet nyújt a munkás helyzetéről, mint ahogyan a törvények előírásaiból gondolnánk. A jogok inkább a szűkebb, tanultabb vagy gyakoroltabb munkásrétegre vontakoztak. A közönséges napszámosmunkát kivették az ipartörvény hatálya alól, ami rengeteg visszaélés forrása lett. Az ipari napszámos éppúgy, mint a favágó vagy búzarakodó nem élvezett védelmet, béréből levonhattak, munkaidejét növelhették. A munkaadóval szemben semmiféle igényt nem támaszthatott, s még azt is megtehették, hogy a munkásjegyzékről is kifelejtsék. Sok embert érintett ez a gyakorlat, hiszen például az élelmiszeriparban az alkalmazottak kétharmada napszámos volt. Az elemi rend bevezetésére irányuló törekvés is a visszájára fordulhatott. A nagymalmok és szeszgyárak munkásai közül sokan a munkahelyen aludtak, mivel munkájuk is mindössze néhány hétig tartó szezonmunka volt. A hatóság a gyárvizsgálatok során érthető egészségügyi és biztonsági megfontolásokból ezt betiltotta. Kára azonban itt is a munkásnak származott, mert szerződés hiányában nem követelhetett munkaadójától lakbérpótlékot.

A vállalkozók számára kedvező üzleti lehetőségeket, a munkaerő jó kihasználását biztosította a kormány. A büntetőtörvény, a cselédtörvény, az ipartörvény munkásokra vonatkozó rendelkezései, a mindennapi gyakorlat azt mutatják, hogy az ipari és mezőgazdasági munkásproblémát a Tisza-kormány elsősorban közrendészeti, rendőri kérdésnek tekintette. A liberalizmus igazi arca itt is érvényesült: az erősnek engedett, a gyengét elnyomta és sorsára hagyta.

5. A MAGYARORSZÁGI TŐKÉS FEJLŐDÉS TÁRSADALMI-POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

A gyors kapitalista gazdasági fejlődés első nagy hulláma, egyben a konjunktúra leglátványosabb szakasza – a „Gründerzeit" – az 1873-as válsággal lefutott. A válság nem akasztotta meg a tőkés növekedést, de elsöpörte mindama vállalkozásokat, amelyek nem bírták a versenyt. A túlélők viszont nagyon megerősödtek, erejük megsokszorozódott. A gyorsan nagy jövedelmeket hozó befektetések kora tovatűnt. Az alapítási időszak látványos lezárulásával a kapitalista fejlődés fölvette – a kortárs közgazdászok megítélése szerint is – normális, egyenletes tempóját. Ekkor derült ki, hogy a gazdaságban és a társadalomban felbukkanó számos feszültség, ellentmondás, amely a nagy felfutás időszakában csupán időleges, tovatűnő rendellenességnek hatott, magyarországi fejlődési tendencia és a társadalmi szerkezet átalakulásának szerves része. A tőkés fejlődés jelenségeire a társadalom különböző rétegei különféleképpen reagáltak.

A NAGYBIRTOK POLGÁROSODÁSA ÉS AZ AGRÁRIUS MOZGALOM

A kapitalista fejlődés fokozatosan növekvő feszültségeket teremtett az ipar és a mezőgazdaság között. Az agrártőke és az ipari-kereskedelmi tőke érdekei hol egybeestek, hol szembekerültek egymással. A gazdaság mindkét fő ágában gyors növekedést figyelhetünk meg, azonban az ipari, kereskedelmi és pénztőke fejlődése gyorsabban ment, mint a mezőgazdaság fejlődése. A polgári fejlődés központjai a városok, az európai metropolisok voltak, ezek diktálták a gazdasági növekedés ütemét és feltételeit. Itt halmozódott fel az a pénz, ami az iparban és a mezőgazdaságban értéktöbbletként megtermelődött, s ami azután hitel formájában újra visszakerült a gazdasági élet vérkeringésébe. Az ipari befektetések gyorsabb megtérülése, a mezőgazdasági nagytermelőt, a nagybirtokost hátrányos helyzetbe hozta a tőkésekkel szemben. Az adóval, de főként hitelekkel terhelt földbirtokos számára hiába növekedett a földjáradék, ha az elmaradt a tőkés profitjának növekedési aránya mögött. A hitelek után fizetendő kamatok növekedése megrövidítette a birtokosok jövedelmét, nehezítette az újabb kölcsönök felvételét, végső fokon csökkentette a földbirtok értékét. Emelte a kiadásait, hogy még a nagybirtok üzemszervezete sem működött kizárólag a tőkés rentabilitás hidegen racionális gazdálkodási szabályai szerint. Gyakori volt a reprezentatív beruházás: nagy költséggel díszméneseket tartottak fenn, s építettek hozzá például márvánnyal burkolt istállókat, ami a főúri ranghoz kétségtelenül illett, azonban ekkor fölöslegesen terhelte gazdaságukat, a praktikusabb beruházásokra fordítható tételeket csökkentette. A korszerű mezőgazdasági technika egyre több és bonyolultabb – s ennek megfelelően drágább – gép és felszerelés beszerzését tette szükségessé, s ezek megvásárlása jelentősen emelte a nagy birtok kiadásait. A termelés önköltségének növekedése időnként a bevételek csökkenéséhez vezetett. Az új kutatások megerősítik az egykorú mezőgazdák panaszának megalapozottságát: az üzemfejlesztés növekvő költségei révén a mezőgazdasági nagyüzem gazdálkodási eredményeiből fokozott mértékben részesedett az ipari tőke és a mögötte álló banktőke. Az uradalmak az új beruházásaik nyomán keletkezett bevételeknek csupán egy részét tarthatták meg, további részét a megvásárolt termelőeszközök és beruházási javak árában kénytelenek voltak átengedni üzleti partnereiknek. Amíg az európai piacon is kedvező árakon lehetett eladni a mezőgazdasági termékeket, amíg mindent eluralt a gabonatermelés, addig a birtokos osztály e feszültségek ellenére megtalálta számításait. Az amerikai és az orosz gabona versenye 1875-től komoly áresést okozott egész Európában, hatása átgyűrűzött Magyarországra; előtérbe került az üzemek korszerűsítése, s nyomában itthon is felszínre bukkantak a nagybirtok és a nagytőke ellentétei. A nagybirtok egy része mindig kifejezetten jó kapcsolatot tartott az ipari-forgalmi körökkel. Az ilyen arisztokraták egy bank vagy iparvállalat elnökségi teendőinek „ellátásán" túlmenően is részt vettek a gazdasági élet mezőgazdaságon kívüli szektorainak fejlesztésében. A nagybirtokosoknak ez a része természetesen nem került ellentétbe a burzsoáziával. A nagybirtokosok többi része viszont – jóllehet maga is inkább részese, mint károsultja a tőkés konjunktúrának – végig megőrizte a polgársággal szembeni ellenérzéseit, amit a későbbi evek gabonaáresése újólag megerősített.

Az arisztokrácia konzervatív élcsapata felismerte, hogy a nagybirtok politikai hatalma és gazdasági pozíciói egyaránt védelemre szorulnak. A változó világban nem érezte biztosítottnak kiváltságos helyét. A felnövekvő új gazdasági hatalom: a tőke megváltoztatta az erőviszonyokat a társadalom csúcsán helyet foglaló csoportok között. Az ipari és pénztőke minden előrelépése a nagybirtok állásának gyengülését hozta, egyre szorosabban kötötte őt az ipar és a pénzpiac áttekinthetetlen változásaihoz. Mind előjogai, mind a tendenciájában az ipar felé áramló földjáradék maradéktalan megtartásáért csatasorba kellett álljon. Nem a tőke ellen általában, még kevésbé a tőkés rend ellen, hanem a piac és a pénzviszonyok számára kedvező átalakításáért, a kapitalista fejlődésben az iparral szemben a mezőgazdaság primátusának, saját hatalmi súlyának biztosításáért indított harcot. Szervezkedése során különböző társadalmi rétegeket próbált maga mögé állítani.

Új vonás volt a magyar politikai életben, hogy a mindeddig az osztrák-magyar viszony, az ún. közjogi kérdés alapján csoportosuló pártok mellett a „feudalizmus polgárosodásával" egy modernebb politikai mozgalom fejlődött ki. Olyan, amelyik számára a közjogi vita másodlagos volt, mert fő feladatának egy új gazdaságpolitika megteremtését tekintette, s a társadalomfejlődés aktív, tervszerű irányítását is politikai célnak tartotta. Olyan, amelyik nem a „régi szép idők" védelmében emelte fel szavát bár az ilyen hangok sem hiányoztak –, hanem a liberalizmusnál korszerűbb, haladottabb eszmeáramlat képviselőjének tekintette magát. Úgy látszott, hogy az örökbe kapott közjogi pártkereteket szétfeszíti az elvi alapon álló konzervatív irányzat kibontakozása.

Az 1879. évi székesfehérvári gazdakongresszuson került sor az ún. agrárius zászlóbontásra. A Károlyi Sándor, Széchényi Pál, Dessewffy Aurél és Zichy Jenő grófok által szervezett gyűlés a kapitalizmus konzervatív kritikáját összegezte: a tőkés fejlődés rombolja a birtokviszonyokat, a vagyonos rétegek süllyedésnek indulnak, helyettük új rétegek emelkednek fel; hanyatlik a kisipar és túlzott haszonhoz jut a kereskedelem. Az agrárius program az összes földbirtokosok összefogását hirdette meg a mezőgazdaság különleges érdekeinek védelmére. Követelték a mezőgazdaság fokozott állami támogatását; a termelést és értékesítést előmozdító intézkedéseket: talajjavítást, olcsóbb vasúti tarifát, közraktárak létesítését, az állatforgalom korlátozását Románia és Oroszország irányából. Sürgős feladatnak tekintették, hogy a mezőgazdaság hitelkedvezményekhez jusson, s az egész gazdálkodás szerkezetét a gabona mellett más termények és főleg az állattenyésztés részarányának növelésével átalakítsák. Szükségesnek tartották a mezőgazdaság érdekképviseleti szerveinek létrehozását, s mindenekelőtt egy önálló földművelésügyi minisztérium felállítását. Egyik legfőbb kívánságuk az agrárkivitelt előmozdító kereskedelem- és vasútpolitikai intézkedések meghozatala volt, s különösen a mezőgazdaságot védő vámok bevezetését sürgették.

De a nagybirtok már ekkor jól látta, hogy saját érdekeinek védelmét össze lehet kapcsolni a mezőgazdasági kisüzem, a parasztgazdaság érdekeinek korlátozott védelmével. A kisbirtok érdekeinek felkarolásával próbálták meg kevéssé népszerű, konzervatív, nagybirtokvédő programjukat antiliberális „gazdavédő" köpenybe burkolni, saját törekvéseikhez támaszként a birtokos parasztságot megnyerni. A paraszti kisüzem konzerválása érdeke volt a nagybirtoknak, mert részben ez biztosította számára – a cselédek mellett – az olcsó munkaerőt, részben pedig a kisbirtok megmaradásában látták a társadalmi rend fennmaradásának gazdasági biztosítékát. A birtokos parasztság látszólagos konzervativizmusában keresték egyben támaszt a szocialista eszmék gyorsuló városi és várható falusi terjedése ellen. „Ez az Alfája és Omegája minden szociálpolitikai bölcseletnek – írja tanítómesterük, Rudolf Meyer – azok számára, akik a mai társadalom talaján állnak. Azok számára, akik ezt elhagyják, a tanokat Marx írta meg."[39] Az agrárius kezdeményezések közül a szövetkezeti mozgalom terén elért eredményeik bizonyultak leginkább maradandónak. A kis- és középüzemek tömörítését főként francia és német példák nyomán gróf Károlyi Sándor szorgalmazta, aki 1886-ban megalapította a Pestmegyei Hitelszövetkezetet. A szövetkezetek elsősorban a kisbirtok hitelellátását voltak hivatva megoldani, de emellett előmozdították az értékesítést, egyes termékek – főleg a tej – feldolgozását, és megpróbálták megtörni a kereskedelmi közvetítőtőke kialakult értékesítési monopóliumát. A termelőtől a fogyasztóhoz vezető út megszervezésével igyekeztek a piaci árat és a kereskedelmi hasznot a birtokosok érdekei szerint újraszabályozni. Ezek a szövetkezeti kísérletek korszakunkban éppen csak elkezdődtek, de nagy sikereket később sem sikerült felmutatniuk. A nagybirtok és a parasztság között túlságosan nagy szakadék húzódott. Paraszti oldalról ösztönös gyanakvással fogadták a nagybirtok gazdavédő lépéseit, s gyanakvásukat erősítette a liberális közfelfogás és a publicisztika, amelyik hamar észrevette, hogy valójában a nagybirtok érdekvédelméért folyik a harc.

Az agráriusok német ösztönzések alapján megkísérelték maguk mögé állítani a vidéki városok kispolgárságát, főként a kisiparosokat. A kisiparos ugyanis nehezen tudott az új tőkés viszonyokhoz teljesen hozzáidomulni, nem lett belőle korszerű termelő, megrekedt valahol a céhes műhely és a modern kisüzem közötti, inkább az előbbihez közel álló technika és üzletvitel szintjén. A kapitalista gazdaság dinamizmusa sokuk számára idegen, nehezen érthető jelenség maradt. Éppen ezért a fejlett nyugati osztályos társai által követett kispolgári demokratikus irányzatok helyett inkább a konzervatív ideológiákra volt fogékony. A kisipar egyes hagyományos ágainak hanyatlása és eltűnése, egyes ágainak a gyáripartól való erős függése, új kisiparos rétegek megjelenése közepette a céhek örökségét folytató ipartestületek a 70-es évek végétől követelték az iparszabadság megszorítását, a kontáriparosok elleni határozott hatósági fellépést. Az agráriusok és a céhes hagyományokon nevelkedett kisipar összefogásának volt az eredménye az iparszabadságot valamennyire korlátozó, az iparűzést bizonyos képesítéshez és társuláshoz kötő 1884. évi ipartörvény. A kisipart fejlődésének megrekedéséért a kontáripar konkurrenciájának korlátozásával – tehát a rétegen belüli verseny csökkentésével – kárpótolta a törvényhozás. Az agrárius mozgalomnak azonban még nem sikerült tartós szövetséget kötni a városi kispolgársággal. Ha utóbbiból ki is robbant időnként a kapitalizmussal szembeni elégedetlenség, ha belesodródott is újkonzervatív megmozdulásokba, még nem tudott teljesen kiszabadulni a liberalizmus korjellemző sodrából. A mélyen húzódó valóságos osztályellentétek mellett mindenekelőtt a Függetlenségi Párt demokratizmusa emelt válaszfalat a magyar parasztság és a nagybirtok, a magyar városi kispolgárság és a nagybirtok közé. Függetlenségi ideológiája és az, hogy a falusi és városi kispolgári rétegnek nagyobb részesedést követelt a politikai életben és a községek irányításában, továbbra is őt avatta érdekeik legfőbb szószólójává.

---

[39] Rudolf Meyer, Der Emanzipationskampf des vierten Standes. II. Berlin, 1875. 365. (Új kiadása az 1882. évi 2. kiadás utánnyomásával: Aalen, 1966)

Az agrárius mozgalom – a kortárs közgazdász Láng Lajos szerint – társadalmi reakció, valódi célja a nagybirtok és a dzsentri feudális eszközökkel való körülbástyázása. Mint láttuk, inkább arról volt szó, hogy a tőkésedő nagybirtok átalakulásának folyamatát korszerű gazdaságpolitikai eszközök igénybevételével is előmozdítsák, vagy – egy másik kortárs ironikus meghatározása szerint – az eladósodás összes előnyét a nagybirtoknak szerezzék meg, összes veszélyét viszont a tőkésekre hárítsák át.

Az agrárius mozgalom eszmerendszere többféle külföldi forrásból kapta az indíttatást, s tevékenysége különböző szakaszain ennek hatását is megfigyelhetjük. Károlyi Sándor a szociálkonzervatív Le Playtől merít. Apponyi Albert és néhány arisztokrata társa a katolicizmus korszerű formáit keresve jutott a liberális kapitalizmust erkölcsi és politikai megfontolásból bíráló mainzi püspökhöz, a szociálreformer W. E. Kettelerhez, s az ő eszméiből kinövő német és osztrák keresztényszociális mozgalomhoz. Nagyobb hatást fejtett ki a magyar agráriusokra a mozgalmukba személyesen is beleszóló Rudolf Herman Meyer, az ún. német katedraszocialisták egyik vezető ideológusa. Főként tőle vették át a nagybirtok és a kispolgárság érdekszövetségének, a hitelszabadság korlátozásának tanait. 1881-ben három magyar arisztokrata utazott vele közös tanulmányútra Amerikába, hogy aztán az ott szerzett ötletek alapján komoly visszhangot kiváltó könyvekben (Andrássy Géza: *Az otthont mentesítő törvények.* Bp. 1883; és Széchenyi Imre: *Amerikai levelek.* Bp. 1883) idehaza a „paraszti hitbizomány" bevezetését, a birtokegységek elaprózásának megtiltását, az ún. otthont mentesítő (Homestead) törvényt, az el nem árverezhető birtokminimum rendszerének meghonosítását programmá kiáltsák. Javaslataik a tőkés szabadversenyt egy fontos területen, a birtokforgalomban akarták korlátozni. Ezeket az antiliberális követeléseket Tiszáék természetesen elutasították.

A kormány liberális gazdaságpolitikájával szemben fokozódó agrárius nyomás szembetűnőbben mutatkozott meg az 1885. évi budapesti nemzetközi gazdakongresszuson. A kongresszus javaslataiban az amerikai, orosz és indiai gabona versenyének kiküszöbölésére közép-európai mezőgazdasági vámuniót és az autarkiás gazdálkodás felé irányuló gazdaságpolitikát követelték. A tájékozottabbak tudták, hogy megteremtése érdekében az agráriusok a német kormányköröknél is tapogatóztak. A közép-európai vámunió lett volna hivatott biztosítani a nagybirtok gabonaértékesítését, s ugyanakkor konzerválta volna a részt vevő Ausztria, Magyarország, Németország adott gazdasági struktúráját.

Az agráriusok harciasságát, programjuk megvalósíthatóságába vetett reményét erősítette az újkonzervatív törekvések ausztriai térnyerése is. A liberalizmus ideológiai hegemóniájának alkonyát jelezte az osztrák-német nacionalisták 1882. évi linzi programja, amely – a dualizmussal szembenálló külön német nacionalista célok mellett – a Németországgal kötendő vámszövetséget, a választójog konzervatív érdekű kibővítését és az ún. „szociális olajcsepp" politikáját is követendő célul tűzte ki. Ez utóbbi a nagytőke ellenében a progresszív adózást, a munkások munkaidejének csökkentését, a női és a gyermekmunka felhasználásának korlátozását jelentette, vagyis a tőkés szabadversenybe való beavatkozást, az ipari és a banktőke tevékenységének megrendszabályozását. A parasztság hagyományos életkörülményeinek konzerválására a birtokadó újraszabályozását, az örökösödési földaprózódás meggátlását, az elárverezhetetlen birtokminimum megteremtését követelték. A Taaffe-kormány 1882-ben a cenzus felére csökkentésével a városokban egyharmadával, a falvakban egynegyedével megnövelte a választók számát, s ettől kezdve az antikapitalista újkonzervativizmushoz húzó kispolgárság a politikában is erősebben hallathatta hangját. Elsősorban a kispolgárság és a parasztság tömegerejét mozgósította azután a protestánsból katolikussá lett publicista, Karl von Vogelsang és a liberálisként induló Karl Lueger által kialakított, 1889-ben párttá szerveződő keresztényszociális irányzat. 1883-ban és 1884-ben az ipartörvények és az első osztrák munkásvédelmi törvény megalkotásával megkezdődött a liberális gazdasági rendszerbe való intézményes beavatkozás. Bevezették az iparosok kényszertársulását, a munkaidőt 11 órában maximálták, a gyermekmunkát megtiltották, s egyéb munkásvédelmi intézkedéseket is hoztak. 1887-ben törvénybe iktatták a munkások kötelező balesetbiztosítását, s ugyancsak törvényes intézkedésekkel igyekeztek elejét venni a parasztbirtok túlzott elaprózódásának. Ezeket a szociálpolitikai intézkedéseket – amelyekkel megalkotóik egyúttal a forradalmi szocialista munkásmozgalom terjedését is gátolni szándékoztak – 1886-ban, bismarcki mintára, „szocialista törvénnyel" egészítették ki, s pereket indítottak a munkásmozgalom vezetői ellen.

A magyar agrárius mozgalom nem szerveződött politikai párttá. Leginkább a Mérsékelt Ellenzékben volt otthonos, valójában megmaradt az agrárius érzelmű politikusok pártokat átfedő, összefogó irányzatának. Így módja nyílt arra, hogy a politikában sokfelé húzó birtokos osztály egészének képviseletében lépjen fel. A földbirtokos osztály zöme csak támogatta, de nem állt mögé; egyelőre megelégedett hagyományos politikai befolyásának őrzésével. Táborából nem hiányoztak ugyan egyes középbirtokosok sem, a mozgalom azonban korszakunkban csupán átmeneti sikerrel próbálkozott a dzsentrit megnyerni, hiszen az ekkor még egyedül kísérletezik saját gazdasági és hatalmi érdekeinek képviseletével. Még él nála a reformkor örökségéből megmaradt fő cél: szorgalom, okszerű gazdálkodás és takarékos életmód segítségével – tehát önerőből – kell a középbirtokost modern polgárrá nevelni. Igaz, a dzsentrimentés jelszava már rég nem ismeretlen, de még nem agrárius követelés. Tisza Kálmán kormányzata, miközben valójában semmit sem tett a középbirtok gazdasági romlásának feltartóztatására, meg tudta akadályozni a nagybirtok és a dzsentri agrárius alapon álló, tartós összefogását. A dzsentri nélkül viszont

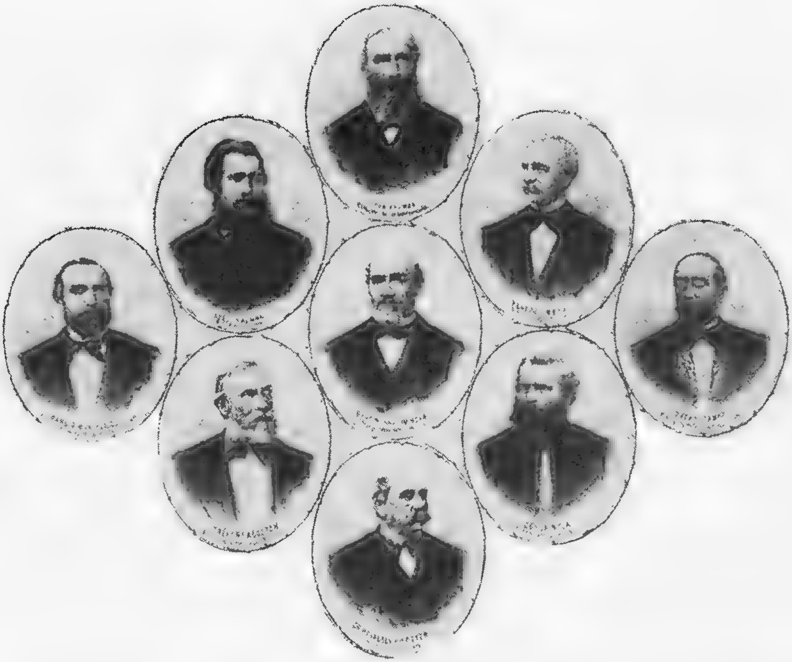

335. Tisza Kálmán kormánya 1875-ben

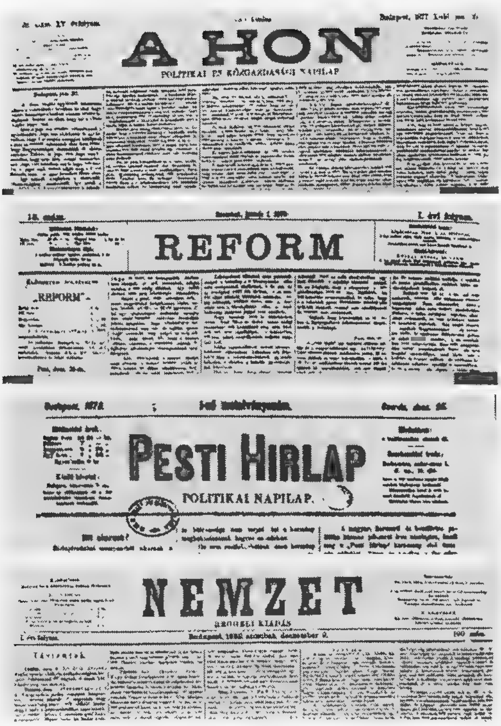

A HON

POLITIKAI ÉS KÖZGAZDASÁGI NAPILAP

REFORM

PESTI HIRLAP

POLITIKAI NAPILAP.

NEMZET

REGGELI KIADÁS

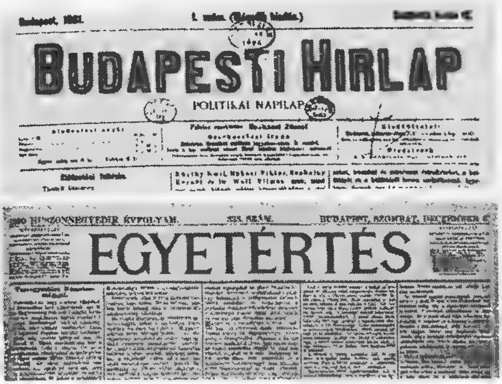

BUDAPESTI HIRLAP

POLITIKAI NAPILAP

EGYETÉRTÉS

336. Az 1870-es és 80-as évek politikai sajtójából

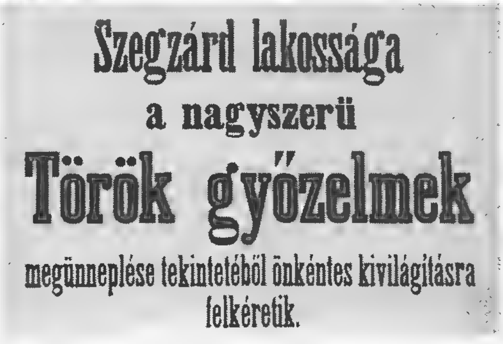

Szegzárd lakossága
a nagyszerü
Török győzelmek
megünneplése tekintetéből önkéntes kivilágitásra
felkéretik.

337. Plakát az 1877. évi orosz–török háború idejéből

338. Eduard von Taaffe gróf, osztrák miniszterelnök

339. Gustav Kálnoky gróf, közös külügyminiszter

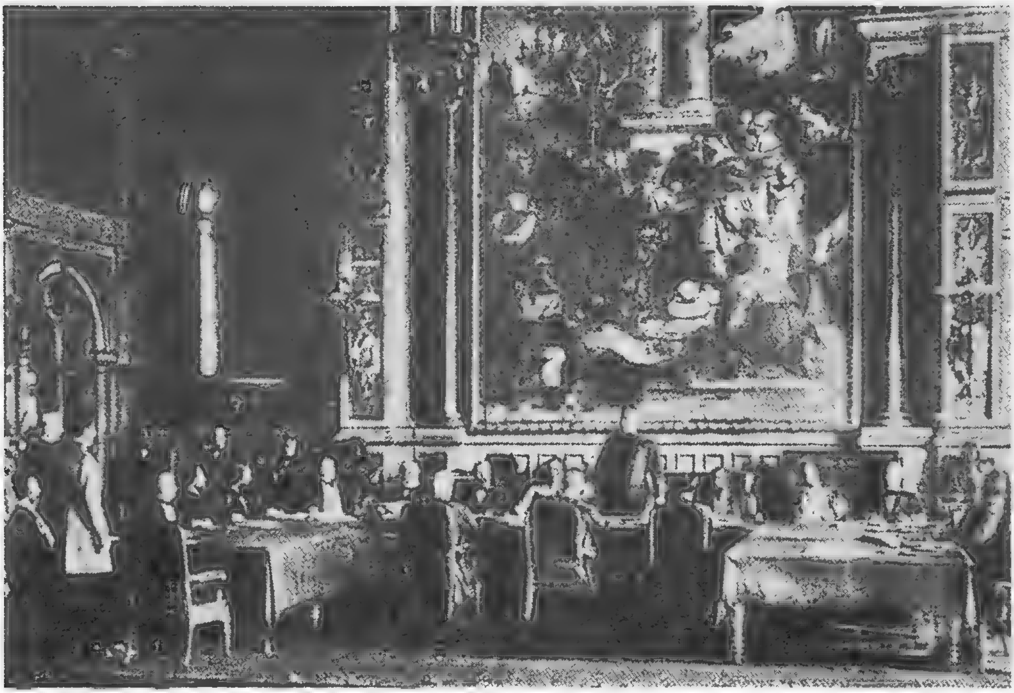

340. A berlini kongresszus 1878-ban

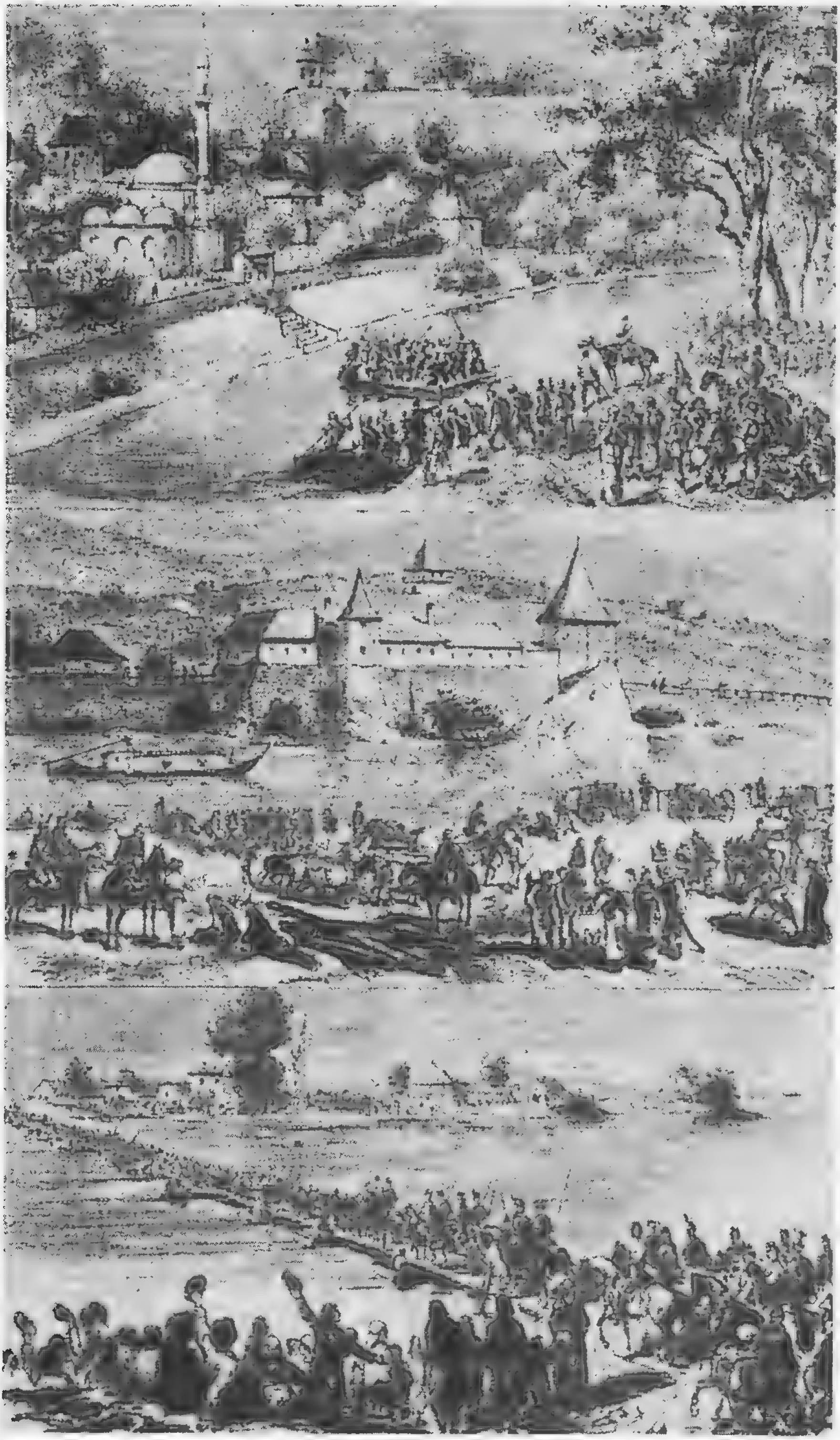

341. Az osztrák–magyar hadsereg megszállja Boszniát

342. Trefort Ágoston

343. Baross Gábor

344. Apponyi Albert gróf

345. Eötvös Károly

346. Mihajlo Polit-Desančić

347. Edmund Steinacker

348. Tisza Kálmán tarokkpartija a Szabadelvű klubban. (Tisza jobboldalt ül, egyik partnere Jókai Mór, Tisza mögött Podmaniczky Frigyes áll, a kép jobbszélén leghátul pedig Mikszáth Kálmán)

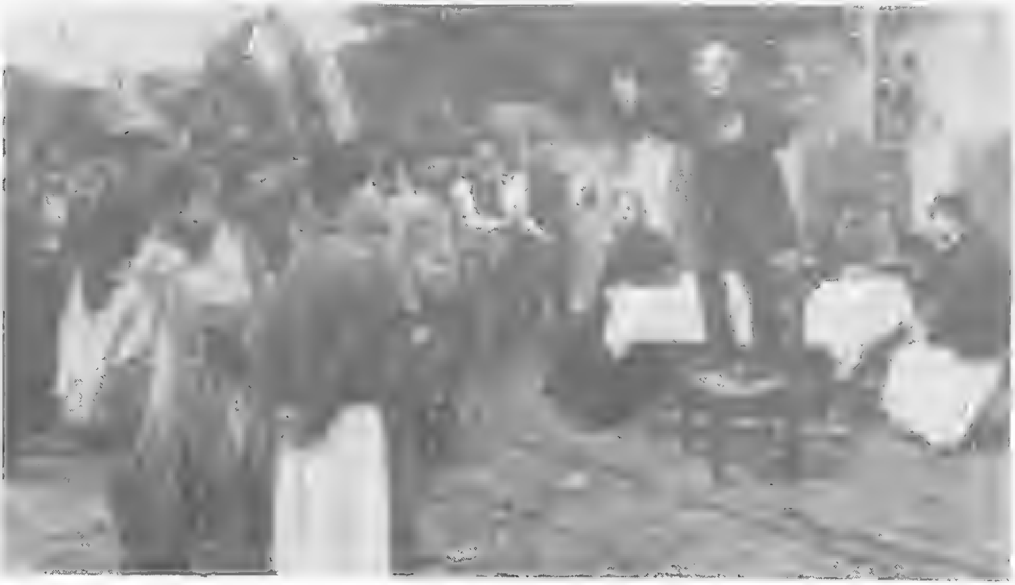

349. Bihari Sándor: *Választási beszéd*

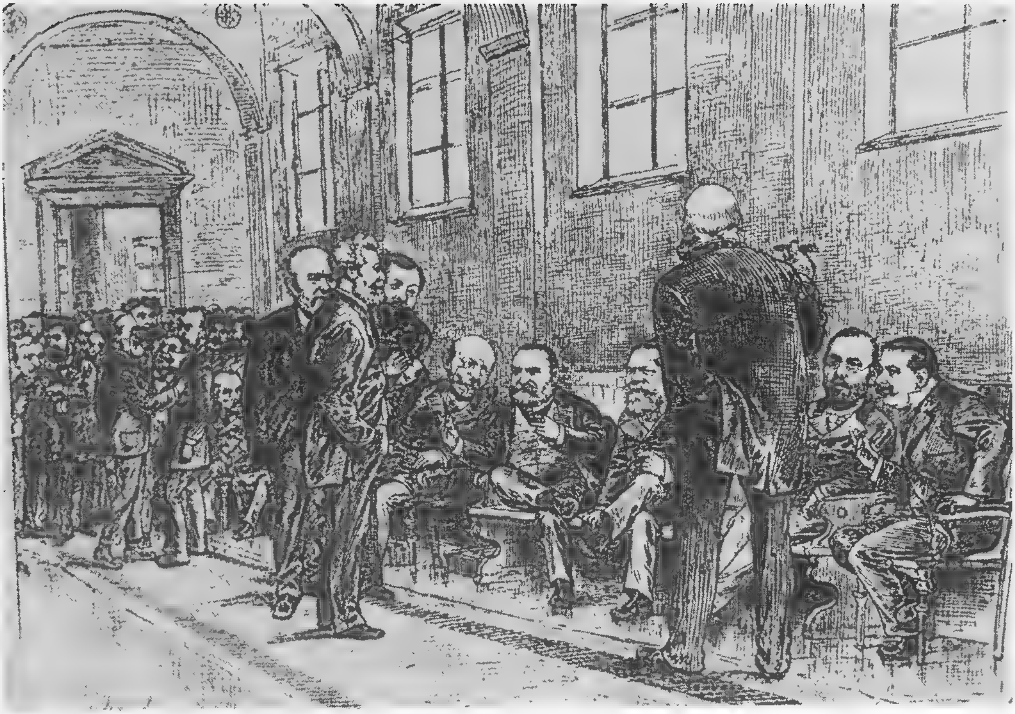

350. A képviselőház folyosója

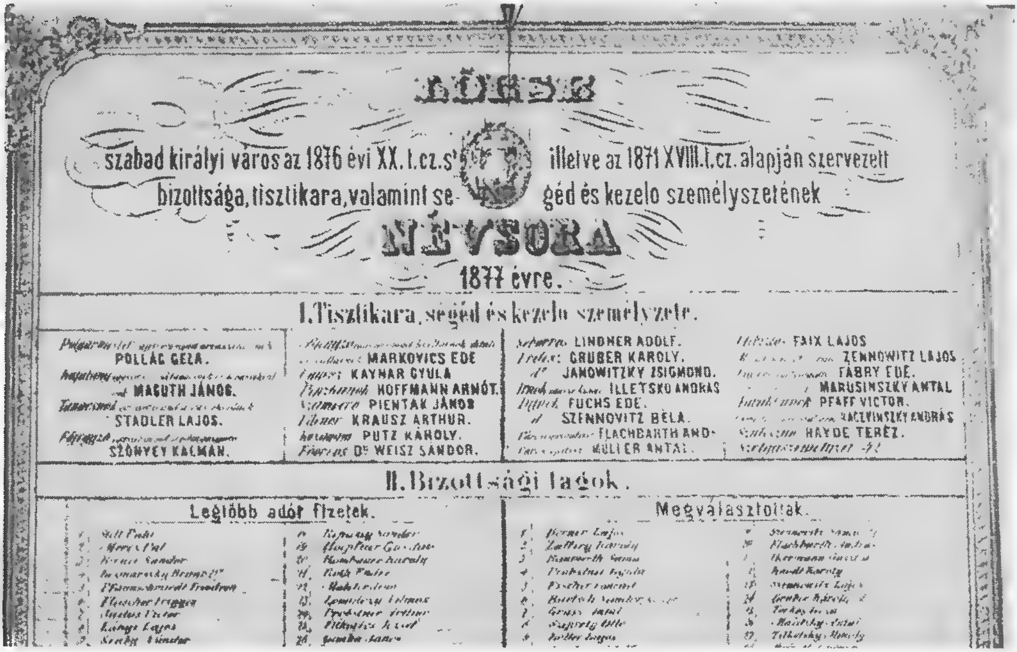

LŐCSE

szabad királyi város az 1876 évi XX. t. cz. s' illetve az 1871 XVIII. t. cz. alapján szervezett
bizottsága, tisztikara, valamint segéd és kezelo személyszetének

NÉVSORA

1877 évre.

I. Tisztikara, segéd és kezelo személyzete.

POLLÁG GÉZA.
MAGUTH JÁNOS.
STADLER LAJOS.
SZŐNYEY KÁLMÁN.

MARKOVICS EDE
KAYNAR GYULA
HOFFMANN ARNÓT.
PIENTAK JÁNOS
KRAUSZ ARTHUR.
PUTZ KÁROLY.
Dr WEISZ SÁNDOR.

LINDNER ADOLF.
GRUBER KÁROLY.
JANOWITZKY ZSIGMOND.
ILLETSKO ANDRÁS
FUCHS EDE.
SZENNOVITZ BÉLA.
FLACHBARTH AND.
MÜLLER ANTAL.

FAIX LAJOS
ZENNOWITZ LAJOS
FÁBRY EDE.
MARUSINSZKY ANTAL
PFAFF VICTOR.
RACZVINSZKY ANDRÁS
HAYDE TERÉZ.

II. Bizottsági tagok.

Legtöbb adót fizetek.

Megválasztottak.

351. Lőcse város tisztikara

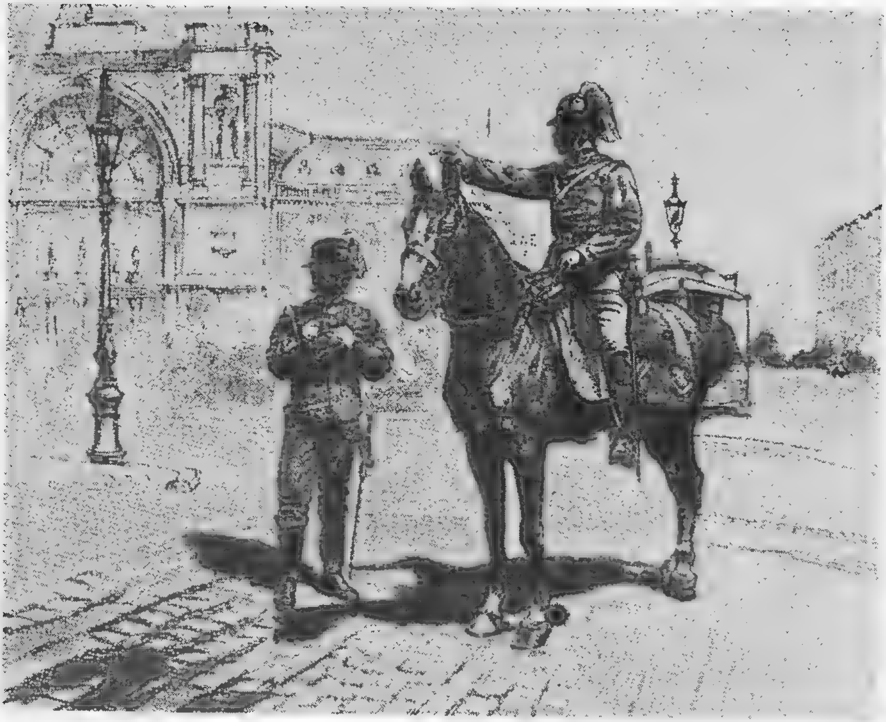

352. Budapesti rendőrök

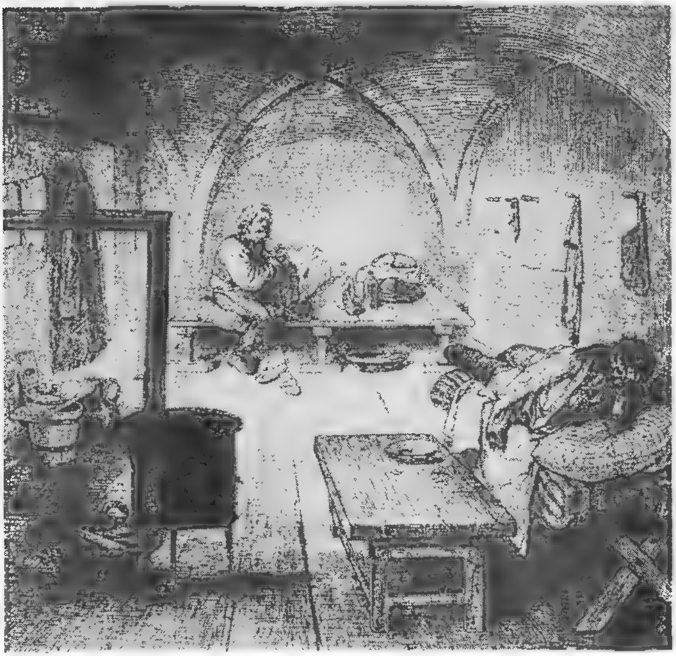

353. Cella a szegedi várbörtönben

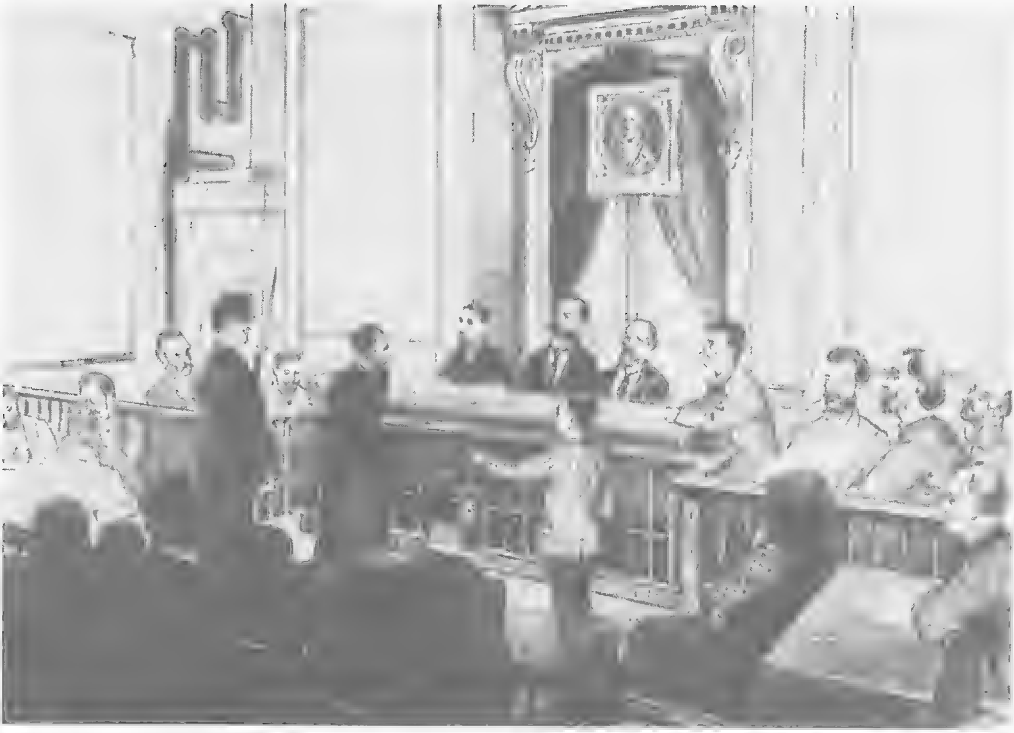

354. A tiszaeszlári per tárgyalása a nyíregyházi törvényszéken 1883-ban

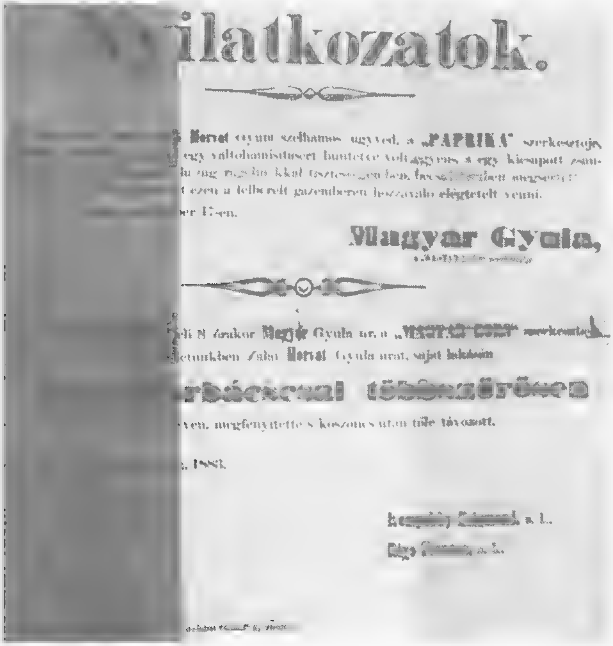

ilatkozatok.

Magyar Gyula,

355. Vidéki zuglapok szerkesztőinek „lovagias ügye". Plakát 1883-ból

356. Frankel Leó

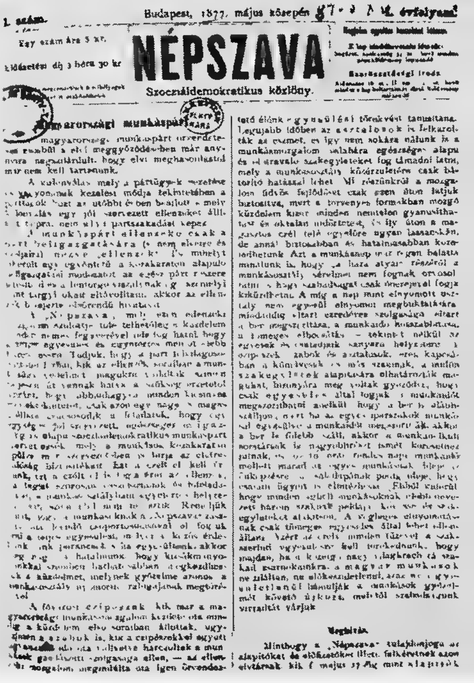

1. szám.

Egy szám ára 5 kr.

Budapest, 1877. május közepén

I. évfolyam.

NÉPSZAVA

Szocziáldemokratikus közlöny.

Szerkesztőségi iroda

Magyarországi munkáspárt

357. A *Népszava* címoldala

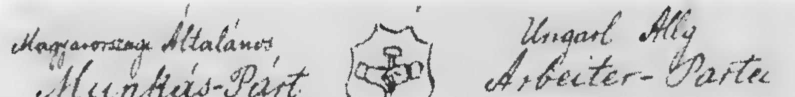

Magyarország Általános Munkás-Párt

Ungarl Allg Arbeiter-Partei

Tag neve

Jánuár	Február	martius	április	Majus	Junius
Ju	Augustus	September	October	november	december

Kelte

Csoportvezető aláirása

OL.K 149-1880-1-396

4

358. A Magyarországi Általános Munkásegylet tagsági jegye

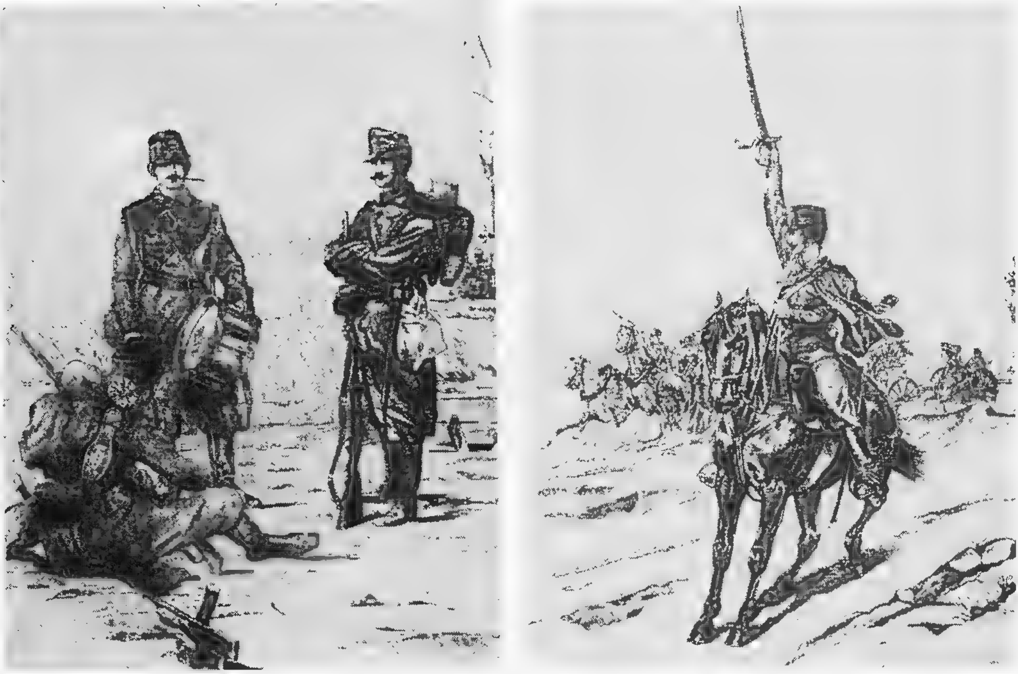

359. A közös hadsereg katonái az 1880-as évek végén
a) gyalogosok b) tüzérek

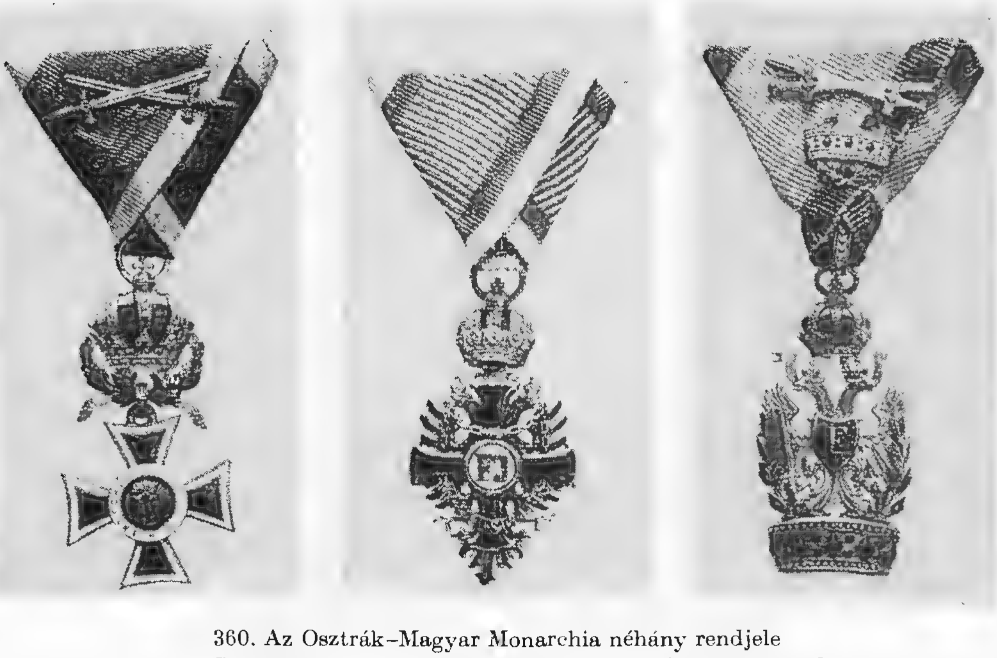

360. Az Osztrák–Magyar Monarchia néhány rendjele
a) a Lipót rend b) a Ferenc József rend c) a Vaskorona rend

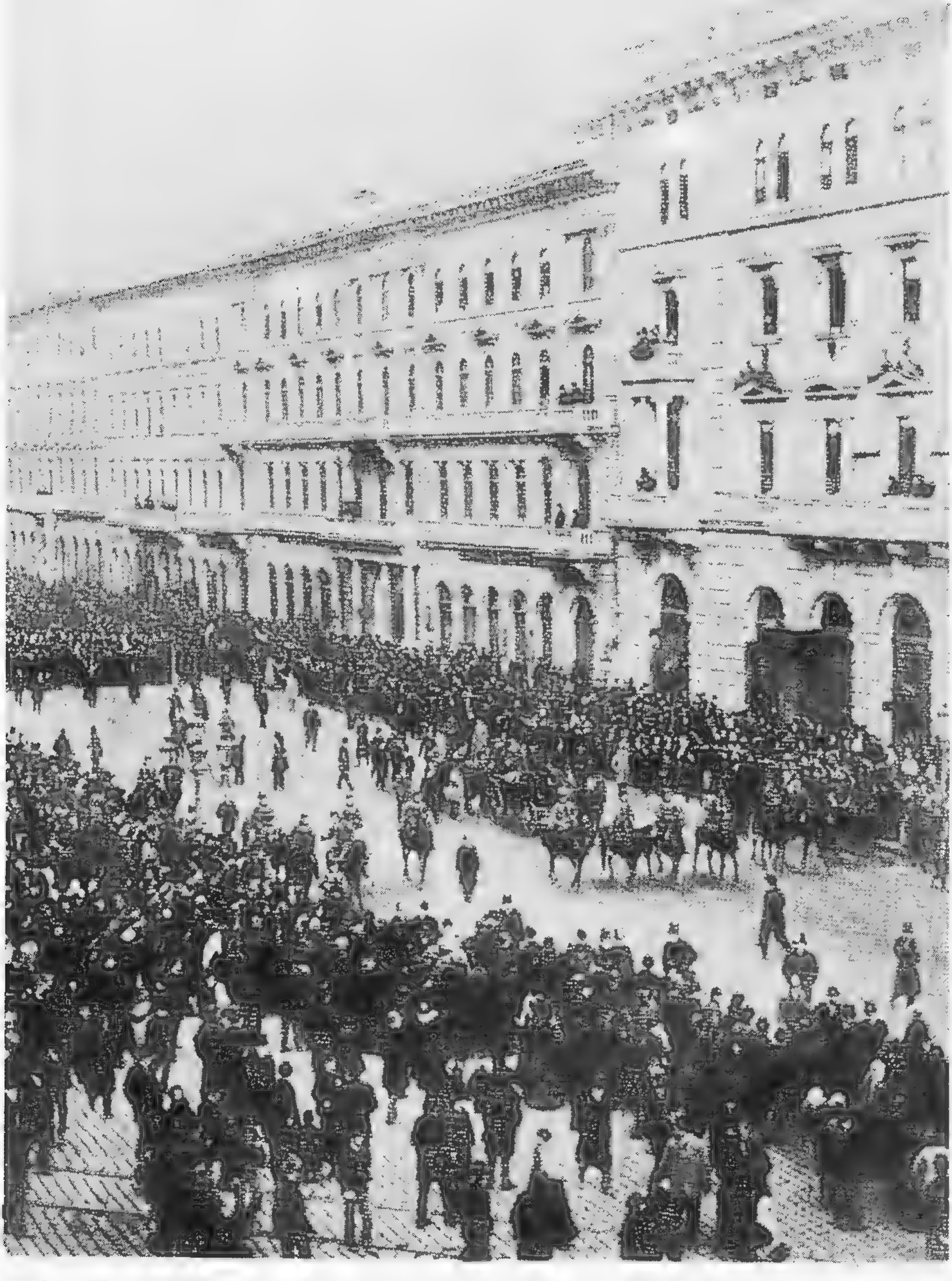

361. Utcai tüntetés Budapesten a véderőjavaslat tárgyalása idején, 1889 februárjában

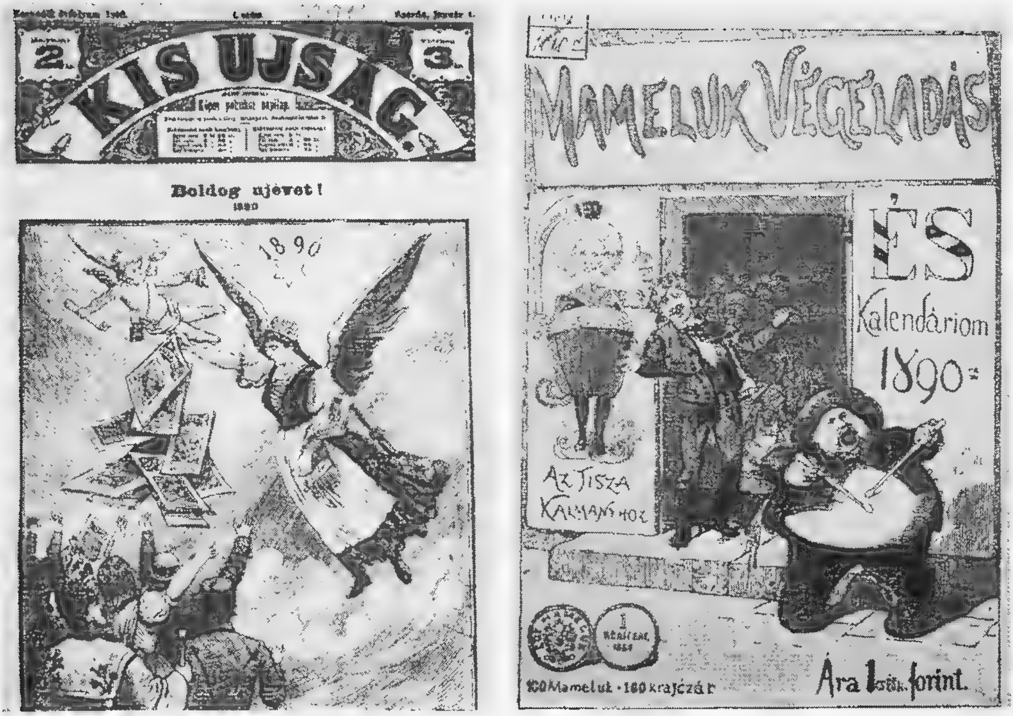
KIS UJSÁG
2.
3.
Boldog ujévet!
1890
MAMELUK VÉGELADÁS
ÉS
Kalendáriom
1890
AZ TISZA KÁLMÁNHOZ
100 Mameluk = 100 krajczár
Ára 1 forint.

362. Mit hoz az új esztendő?

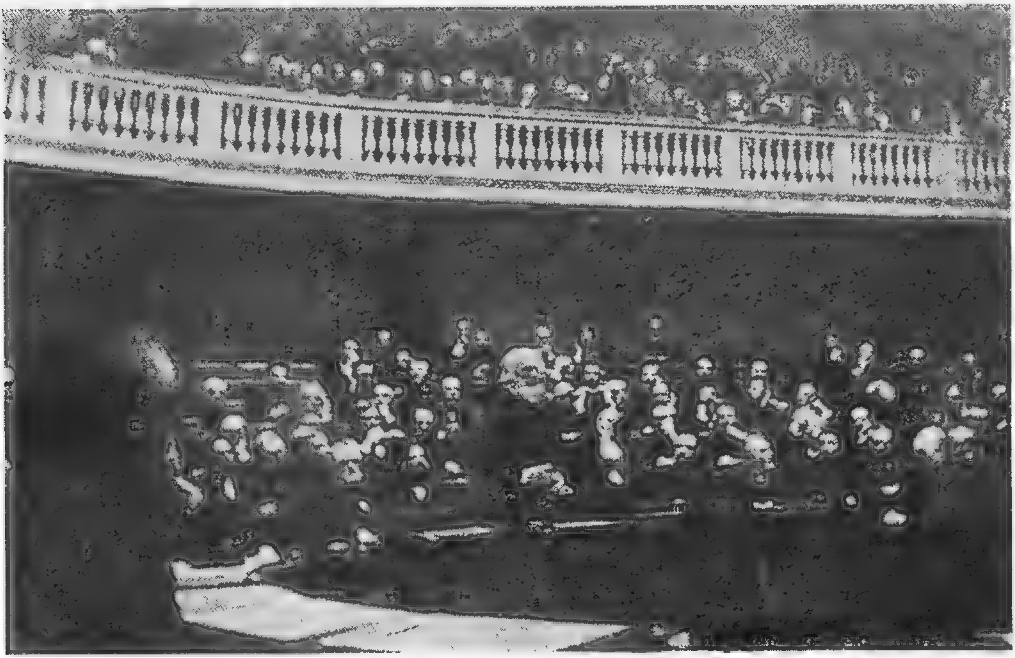

363. Tisza Kálmán a képviselőházban bejelenti lemondását

nem lehetett „igazi" pártot alapítani. Ennél is nagyobb akadályt jelentett, hogy a dualizmus korában az uralkodó osztályok pártjai kizárólag a közjogi kérdés, a negyvennyolcasság és a hatvanhetesség ellentétpárja körül csoportosultak. A kor politikai közgondolkodásában is csak ennek volt az uralkodó osztályok egésze által tiszteletben tartott legitimációja. Az uralkodó liberális nacionalizmus, Magyarországnak a Monarchiában elfoglalt sajátos helyzete más pártrendeződést nem engedett kifejlődni. Az agrárius mozgalom így megmaradt hangját sokfelé megszólaltató laza érdekképviseleti csoportosulásnak, amellyel azonban komolyan számolnia kellett a kormánynak. Az agráriusok vezetői ennek megfelelően alakították további tevékenységüket. Apponyi visszakanyarodott a parlamenti politika hagyományos formáihoz, Károlyi Sándor viszont folytatta a megkezdett utat. „A gazdasági és szociálpolitikai, különösen agrárszociális irányú működés vezetése tehát Károlyi Sándorra ment át – emlékezik vissza Apponyi –, aki azért, hogy itt szabad kezet nyerjen, a Szabadelvű Pártot elhagyta és hozzám csatlakozott. Tervei megvalósítására magának egy pártközi tábort alkotott, és így jelentékeny nyomást bírt gyakorolni a kormányzat lomhaságára is. Az én működésem súlypontja pedig mindinkább az általános politikai, közigazgatási és – óvatos, szinte kelletlen léptekkel haladva – közjogi kérdésekre helyezkedett át."[40]

A POLGÁRSÁG FEJLŐDÉSÉNEK PROBLÉMÁI

Évszázadokkal korábbra visszavezethető okok miatt rendkívül vontatottan és sokféle buktatókkal nehezített úton fejlődött ki a századvég modern magyar burzsoáziája. A reformkorban és a forradalomban a hiányzó önálló városi burzsoázia szerepét a középbirtokos nemesség töltötte be, ő volt Magyarországon a polgári átalakulás, főként a polgári politikai intézményrendszer kiépítéséért folytatott harc vezető és szervező ereje. A jobbágyfelszabadítás, az abszolutizmus rendszere által végrehajtott lassú kármentesítés azonban csapást mért erre a rétegre, s különösen az annak alsó kategóriáiban elhelyezkedő párszázholdasokra. Elveszítette a kötött munkaerőt, amelyik addig földjét művelte. Pénze pedig kevés volt ahhoz, hogy beruházással és szabad bérmunkával birtokából modern gazdaságot teremtsen magának. Az 1848 után feudális kötöttségeitől megszabaduló gazdaság rohamos fejlődésében menthetetlenül alul maradt, hiszen mint láttuk, még a nagybirtok sem tudta változatlanul megtartani gazdasági vezető helyzetét, mind nagyobb szerepet kapott az ipari, a kereskedelmi és pénzburzsoázia, a tőkés társadalom világszerte legdinamikusabb rétege. A középbirtok anyagi romlásával arányosan csökkent politikai súlya is, különösen a kiegyezés megszilárdulása után, amikor a polgárosuló társadalom úgy érezte, hogy az elért „nemzeti jogokat" nagyobb veszély nem fenyegeti, s a meglevőnek csupán mérsékelt bővítése és megőrzése adhat némi politikai tennivalót a közügyekkel foglalkozók számára. Az árutermelésbe bekapcsolódó és az új viszonyok talaján megkapaszkodni tudó középbirtokosok a reformkor hagyományai értelmében változatlanul hirdették a polgárrá alakulás programját, ami a régi nemesség, a birtokos és jómódú szellemi foglalkozásúak, az új középrétegek összeolvadásához vezetett volna. Csakhogy ez az átalakulás a középbirtokosság nagyobb részének gazdasági nehézségein, életformabeli hagyományain, de mindenekelőtt a kapitalizmus nagyvárosokhoz kötött, a nagytőkének alárendelt fejlődése következtében előbb akadozott, majd teljesen lelassult. A nemesség polgárosodásának reformkori eszménye csődöt mondott. Nem ők teremtették meg a modern hitelszervezetet, s a nemzeti iparnak sem lettek megalapítói és megszervezői. Új polgári rétegek, nem nemesi eredetű modern tőkés csoportok erősödtek meg, s az ő kezükbe került a gazdaság gyorsan növekvő nem mezőgazdasági szektorainak irányítása. A polgárság politikai funkcióját hordozó egykori nemesség és a gazdasági funkciót hordozó új burzsoázia összeolvadását megnehezítette, hogy Magyarországon a modern burzsoázia legmozgékonyabb rétege és az új társadalmi rend egyik fő haszonélvezője zömében etnikailag idegen elemből – kisebbrészt német patríciusokból, bevándorolt cseh és osztrák iparosokból, nagyobbrészt régebbi vagy új zsidó bevándorlókból – került ki.

---

[40] APPONYI ALBERT, i. m. 150.

A zsidók jelentős szerepe a magyar kapitalista fejlődésben két fontosabb okra vezethető vissza. Az egyik ok az volt, hogy a feudális korszakban – mint szerte Európában – a zsidóság vallásilag háttérbe szorult, társadalmilag megvetett, elkülönített és elkülönülő réteget alkotott. Földbirtokos vagy teljes jogú városi polgár nem lehetett, céhes iparral nem foglalkozhatott. Maradt tehát számára a céhen kívüli tevékenységet képező pénzüzlet, a kisipar céhen kívüli ágazatai, és az egyre fontosabb gazdasági funkciót betöltő házaló kereskedelem. Jogfosztottsága és kirekesztettsége azonban a kapitalista átalakulás beköszöntésével, a polgári jogegyenlőség bevezetésével gazdaságilag egyenesen hasznára fordult. Kelet-Európában – így Magyarországon is – a nagybirtokhoz kötődő mezőgazdasági árutermelés kedvező lehetőségeket teremtett a gabonakereskedelem, a kereskedelmi és kölcsöntőke, a váltóüzlet számára. A zsidó polgárság, miután feudális eredetű ingatlanok nem kötötték meg gazdasági tevékenységében, teljes anyagi erejét a kapitalista fejlődés emeltyűjét képező kereskedelemre és hitelre fordította. Legvagyonosabb része így került szerte Kelet-Európában a kapitalista gazdasági élet, főként a hitelszervezet fontos pozícióiba. A 19. század első felében még oly tarka etnikai képet mutató gabonakereskedő rétegből fokozatosan háttérbe szorulnak, és – bár közülük egyesek megőrzik, sőt gyarapítják mesésnek számító vagyonukat – elveszítik korábbi súlyukat a görög, a szerb, a macedón kereskedők, akik addig főleg a tranzitó forgalomra, a régimódi dunai hajóvontatásra specializálták magukat. A gőzhajó és a vasút elterjedése felemelkedési lehetőséget teremtett a helyi forgalomban tevékenykedő, a nagybirtokhoz kötött zsidó terménykereskedők számára. A legvagyonosabbak lassan elhagyják a falvakat és beköltöznek a városokba, főként Budapestre, hogy szívós kitartással összegyűjtött tőkéjüket a gazdasági élet más ágazataiba is befektessék.

A gyors ütemben magyarosodó főváros még sokban őrzi etnikai tarkaságát. A 70-es években megszűnik a német többség, de 1880-ban a lakosság 74%-a még beszél németül, az iparban foglalkoztatott munkások és tisztviselőknek csupán fele (50,6%) magyar. Ez az arány 1890-re 65,7%-ra növekszik, a többiek főleg a 25,3%-ot kitevő németek és a 4,5%-ot adó szlovákok soraiból kerülnek ki. A Tisza-korszakot követő első felmérés (1891) időpontjában az iparban a németek és a zsidó vallásúak elsősorban a szakképzettséget követelő ágakban, illetve a kisiparban töltöttek be fontos szerepet. Ha nem számítjuk a főváros nagyarányú építkezésein dolgozó kisvállalkozókat és kőműves szakmunkásokat, ahol a németek és magyarok mellett egyébként még más nemzetiségűek is megtalálhatók, nyomon követhetjük a kisipar átrétegződését. A hagyományos ágakban, köztük néhány hagyományosan „magyar" iparágban, mint például a kovácsok, csizmadiák, szíjgyártók, asztalosok között döntő többséget képeztek a magyarok, de soraikban gyors eltolódás ment végbe. A csizmadiamesterség megmaradt a régiek kezén, de a nagyváros polgári életformájához igazodó városi divat igényeit kielégítő és alakító modern cipészek egynegyedét, a férfi es női szabók kétharmadát, a divatárut, kozmetikai és piperecikkeket előállítók háromnegyedét, a szobafestők kilenctizedét már a magyar iparosság új rétege, a zsidók alkotják, akik ezekben az ágakban elsősorban nem a többi magyar iparosnak, hanem inkább a németeknek jelentettek konkurrenciát.

A kisipar átrétegződését nagyban befolyásolta a gyáripar, főként a külföldi gyárak termékeinek behozatala. A hazai kisipar is megérezte a gyors iparosodással járó átmenet nehézségeit, amit a 70-es években a konjunktúraesés elmélyített. A rétegen belüli polarizáció, régi iparágak kipusztulása és újak gyors feltűnése megzavarta a céhszervezet oltalma alatt kialakult nyugalmas életet. A liberális felfogás úgy látta, hogy a gyors változásban megsemmisült egzisztenciák nyomán üresen maradt tért „fiatalabb, egészségesebb elemek töltik be, amelyeknek működése az egésznek javára válik",[41] csak éppen a kisiparos vélekedett másként. Az élesedő konkurrenciaharc közepette előre nem látott kiutat. Tekintetét csak a megszépülő múltra vethette, amikor nem volt nagyüzem, virágzott a kézművesség, nem ismerte az uzsorát, nem szorult hitelre, mert a lassú fejlődés körülményei között a kevés beruházáshoz akkoriban szükséges kiadásokat még saját felhalmozásából is fedezni tudta. Ahol a kisipar nem tudott kellően alkalmazkodni az új viszonyokhoz, ott megerősödött konzervativizmusa, a szabad ipar helyett a „társulási kötelezettség" bevezetésével próbálta visszaállítani az újonnan jövők konkurrenciája ellen védelmet nyújtó céhkereteket. A tőkével elsősorban mint pénztőkével, kereskedelmi tőkével került kapcsolatba, számára a kereskedő és a hitelező a tőke megszemélyesítője. A kisiparosok nagyobbik fele éppen ezért a konzervatív antikapitalista irányzatokra nagy fogékonyságot mutatott, kisebbik fele megoszlott a kispolgári demokratikus érdekeket is képviselő Függetlenségi Párt és a munkásmozgalom között, néha olyanformán, hogy mindkettőt támogatta.

---

[41] HELTAI FERENC, Az iparososztály állítólagos hanyatlása. *Nemzet*, 1883. január 10.

A kereskedelmi és hiteléletet sem kerülte el a süllyedést és emelkedést egyaránt hozó átalakulás. A főváros kereskedelme a 70-es években még jórészt a régi patrícius eredetű családok kezén van, de soraikból egyre többen fektetik pénzüket a biztos egzisztenciát nyújtó bérházakba, s ezzel sokan végleg ki is kerülnek a gazdasági élet főáramából. A gabona-, fa- és gyapjúkereskedelemben felhalmozott pénzek viszont az új hitelintézetek részvényeibe fektetve kamatoznak, néha ipari tőke lesz belőlük. A pénzvilág kulcspozícióiban ott látjuk már a magyar gazdaság további történetében nagy szerepet betöltő Kornfeld Zsigmondot, Lánczy Leót, Beck Nándort, Beck Miksát, akik mellett az elnöki tisztséget még a kor ízlésének megfelelően fényes történelmi neveket viselő arisztokraták és egykori miniszterek töltik be. Az iparvállalatoknál ez a kettős funkcióviselés jóval kevésbé érvényesül, jelezvén egyben, hogy a korszak hivatalos értékrendjében az ipari tevékenység még mennyire alatta maradt a bankvállalkozásoknak.

A zsidók gyors magyarosodását jelzi, hogy mind többen lépnek a szabad értelmiségi pályára. Egyre több közöttük az orvos, a hírlapíró, az ügyvéd; a tehetős szülők elsősorban hazai főiskolákra küldik tanulni fiaikat, a legvagyonosabbak pedig örökölhető nemesi címeket kapnak, vagy nagyobb összegért „vásárolnak”. (1890-ben az ügyvédek 22%-a, a hírlapírók 39%-a, az orvosoknak pedig csaknem fele volt zsidó. 1860 és 1899 között 118 zsidó család szerzett nemességet.) Az asszimilálódás folyamatát nem gátolta számottevően a zsidók nagyarányú be- és átvándorlása sem. A 19. század közepétől Ukrajnából és Galíciából tömeges vándorlás indult meg Nyugat felé. Az oroszországi antiszemita pogromok nyomán a 80-as években folytatódott a menekülők beáramlása. A régi honosok és az újonnan jöttek között azonban nagy különbségek voltak nem csupán társadalmi, hanem vallási tekintetben is. Az előbbiek a polgárosultabb, az asszimilációt inkább előmozdító reformált, neológ irányzathoz, utóbbiak a régi hagyományokat a szokásokban, ruházkodásban, hajviseletben, névadásban is őrző ortodox hitközségekbe tartoztak. Az újonnan jött bevándorlók az északkeleti megyékből fokozatosan az Alföldre, a falvak után a városokba húzódva főként házalókereskedéssel foglalkoztak. Részben ebből a rétegből kerültek ki faluhelyen a pénzügyletekkel is foglalkozó kocsmárosok, terménykereskedők, tehát a tőke helyi megtestesítői. Ezek asszimilációja természetesen lassabban ment. A friss bevándorlók nem kis része azonban hosszabb-rövidebb itt-tartózkodás után elhagyta Magyarországot, továbbvándorolt Nyugat felé. A magyarországi zsidók száma 1850-ben 250 ezer (2,1%), 1869-ben 542 ezer (4%), 1880-ban 625 ezer (4,6%), 1890-ben pedig 707 ezer (4,7%) főt tett ki. Ebből 1880-ban 365 ezer (58,5%), 1890-ben 451 ezer (63,8%) vallotta magát magyar anyanyelvűnek.

Az új burzsoázia szokatlan gyors gazdasági és társadalmi előnyomulása, a dzsentri birtokosi pozíciójának megingása megállította a polgárosuló rétegek egybeolvadását. A liberális teoretikusok még síkra szálltak a megkezdett folyamat folytatása mellett. A kor neves publicistája, Beksics Gusztáv hangsúlyozta: „Csakis a polgárság segítségével teremthetjük meg a nagy nemzeti középosztályt, amely átölel minden társadalmi réteget, s magába olvasztja e rétegek színét-javát ... Csak a polgárság segítségével vihetjük középosztályunkba a munka szeretetét és megbecsülését ... amíg a szerzett vagyonnak nem leend becsülete az öröklött vagyon mellett.”[42] De be kellett látniuk, hogy nagy változás történt. Nemcsak az egybeolvadás folyamata akadt meg, hanem egy éppen ellentétes folyamat kezdődött, a dzsentri soraiban a 80-as évek elején megindult a disszimiláció is. „A transzfúzió mely már megkezdődött, megállt. A retrográd irány állította meg, mely az osztályérdekek és viszályok magvát hintette el. A dzsentribe bele kezdték beszélni, hogy mint ilyennek kell a modern társadalmi és gazdasági szellemmel szemben állást foglalnia.”[43] A dzsentri „öntudatra eszmélésének” romantikus restauratív ideológiáját egykorú röpiratok fejtegetik, alapgondolataikat elsősorban az alig korábban meghirdetett agrárius programokból merítve. Csakhogy ameddig ott a burok szorosan vett közgazdasági elemekből lett összeállítva, itt a köpeny a dzsentri politikai hagyományainak megfelelően, inkább nemzeti és függetlenségi. A lényeg mindenesetre a liberalizmussal való szakítás, a dzsentri hatalmi pozícióinak visszaszerzése, vagy ahogy teoretikusai gondolták: megtartása. *A dzsentri marad!* – írta házi ideológusuk (Margitay Dezső) nagy port felverő 1885. évi röpiratának címében, s meghirdette a dzsentri újkonzervatív alapon álló ellen-polgárosodási doktrínáját. Meg kell állitani a nemességnek a polgárságba olvadását, mint ahogy meg kellett akadályozni korábban a magyarság beolvadását a németségbe, mert most ez a haza megmentésének záloga. Szakítani kell a liberális hagyománnyal, amelyik a születés arisztokráciájával szemben az ész arisztokráciáját akarja hatalomra juttatni, de a valóságban a pénz arisztokráciáját állítja az új társadalom csúcsára. S jobb-e az új uralkodó osztály a réginél? Nem jobb – mondja ez a felfogás –, mert a pénz arisztokráciája harácsoló, cinikus és gyökértelen kozmopolita, míg a nemesi rétegek összeforrottak a haza földjével és sorsával. Vissza kell tehát állítani a születési arisztokrácia uralmát, a hajdan közfunkciót is betöltő, társadalmi jótékonyságot gyakorló nemesi földbirtoknak kell kezébe vennie az állam és a társadalom irányítását, s a modern polgárság visszaszorításával egyidejűleg állami eszközökkel, kedvezményes hitellel megállítani hanyatlását. Az állami „birtokmentő" politika követelésére idézte 1885-ben egy magyar közgazdász Engels ironikus szavait: az egyetlen praktikus kérdés az, hogy miként költsön az óporosz junker mondjuk évi 20 ezer márka bevételből 30 ezer márkát, anélkül, hogy adósságba verné magát. Ezen a ponton azután összetalálkozik a nagybirtok agrárius ideológiája a dzsentri újkonzervatív szárnyának most bontakozó törekvéseivel.

---

[42] [BEKSICS GUSZTÁV] CENSOR, Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Bp. 1884. 70.

[43] Uo. 130.

Az agrárius ideológia és a dzsentri szerveződésének, a kispolgárság süllyedő rétegei antikapitalizmusának összekapcsolódásából nőtt ki a 80-as évek elején a magyarországi antiszemita mozgalom, hogy kihasználja a társadalom széles köreiben megmaradt tradicionális gondolkodás és beidegzettség idegenkedését a szokatlan tempójú kapitalista fejlődéssel szemben, hogy hajtóerőként szekerébe fogja a tőkés rend elnyomottjainak – még a középkorból örökölt – ösztönös védekező formáit.

AZ ANTISZEMITA MOZGALOM

Az újkonzervatív ideológiák radikalizálódásának első kísérletét a magyar közéletben Istóczy Győző antiszemita programjának meghirdetése jelezte. Az addig alig ismert kormánypárti képviselő, maga is földjét vesztett egykori birtokos szolgabíró, az állampolgársági jogok rendezésével foglalkozó parlamenti vitában 1875 tavaszán a zsidó bevándorlás korlátozása és antiszemita mozgalom indítása érdekében emelt szót. Beszédében a modern kor eszmeáramlatai közé sorolta a „judaizmust", melynek lényege – az osztrák és német antiszemita tanítások egyszerű megismétlése szerint – abban foglalható össze, hogy a zsidóság a demokrácia és liberalizmus hirdetésével a „keresztény társadalmat" lerombolja és helyébe a maga gazdasági zsarnokságát állítja. Hosszabb szünet után, 1878-ban – a berlini kongresszus ülésezése ürügyén – elhangzott felszólalásában már a zsidók kitelepítését ajánlja („palesztinai beszéd"). A „zsidó összeesküvésről" szóló fejtegetéseit a parlament derültséggel, a kormány tagjai sajnálkozással fogadták, tanainak hirdetésére szánt lapja ugyancsak gyorsan megbukott. „Észrevettük, hogy csak kiáltó szó vagyunk a pusztában . . . – írja később Istóczy –, láttuk, hogy a mi időnk nem érkezett el, vártuk tehát tovább ezt a mi időnket."[44] Nem kellett azonban túlságosan sokáig várni. A 80-as évek elejére az osztrák és német antiszemita megmozdulások lendületet adtak a katolikus alsópapság és az egyetemi hallgatók egyes csoportjai hasonló szervezkedésének. Most kezdett hirtelen beérni Istóczy eddigi agitációjának gyümölcse. Még 1880-ban sikerült a parlamenti Függetlenségi Párt soraiból néhány rokongondolkodású képviselőt, így a pozsonyi *Westungarischer Grenzbote* szerkesztőjét, Simonyi Ivánt, a szabolcsi Ónody Gézát, majd az akkoriban népszerű *Függetlenség* szerkesztőjét, Verhovay Gyulát maga mellé állítania. 1880 őszén havi folyóiratot indított *12 Röpirat* címen, s különféle társaskörökben és az egyetemi joghallgatók körében tartott előadásaival hozzákezdett egy szélesebb antiszemita mozgalom megteremtéséhez. A keresztények és zsidók közti polgári házasságról szóló törvényjavaslat ellen Vas vármegye katolikus papságát és egy sor parlamenti képviselőt sikerült megmozgatnia. A megyékben a szabad bevándorlás megszüntetése érdekében kérvényezési kampány indult, amit 1882 őszén az emancipáció eltörlését követelő tapolcai kérvény koronázott meg.

Az erősödő antiszemita csoportosulások összefogására 1882-ben került sor, amikor egy véletlen esemény kapcsán az ország határain is túlcsapó publicisztikai hajszát indítottak a zsidók ellen. A zsidók húsvéti ünnepén Tiszaeszláron eltűnt egy 14 éves cselédlány, Solymosi Eszter. Eltűnésével kapcsolatban újította fel tudatosan Ónody Géza, Istóczy elvbarátja, egyben eszlári nagybérlő, a középkori vérvádat: az állítólagos vallási okokból elkövetett gyilkosság hamis tanítását. A szenzációra éhes sajtó – kezdettől sugalmazásra – előbb óvatosan, majd gátlástalanul szabadjára eresztette fantáziáját, velük szemben a távolról sem egységes álláspontot képviselő liberális publicisták vették fel a harcot. Az antiszemita parlamenti csoport nagyszabású propagandahadjáratot indított az eset kiaknázására, s a minden társadalmi és nemzeti baj okának kikiáltott zsidók, valamint a „zsidóknak kedvező kormány" elleni összekapcsolt támadással rövid időre maga köré tömörítette mindazt az elégedetlenséget, amit addig elsősorban a Függetlenségi Párt képviselt: a mezővárosi és kisvárosi polgárság antikapitalizmusát, és kiegészítette ezt az új polgársággal szembeforduló kisebb dzsentri és nagybirtokos csoportok agrárizmusának radikalizált változatával. Felkapta és vulgarizálta az agrárius követeléseket, belekapaszkodott széles néprétegek őszinte függetlenségi vágyába és megpróbálta kihasználni a vallásos érzelmeket. A mozgalom ideológiájában egymásra rakodva tűnik fel az antiszemitizmus kezdetleges, ekkor még leginkább elterjedt szintje, a vallási-felekezeti ellentét, amely még a katolikus egyház tradícióira nyúlik vissza és minden felekezet ellen megnyilvánult: a zsidókat éppúgy ellenségnek tekintette, mint a hivő református Tiszáékat; a második a városi módosabb kispolgárság konkurrenciaharcát tükröző gazdasági antiszemitizmus fejlettebb szintje, és végül harmadikként megjelenik a modern politikai antiszemitizmus, amely a zsidókat már nem felekezetnek vagy nemzetiségnek, hanem a fajelméletnek megfelelően idegen fajtának tekinti, nem asszimilálni, hanem éppen a polgárjogokat korlátozni, kifejezetten disszimilálni törekszik. A 20. század legsötétebb démonait felidéző, utolsónak említett szint éppen csak feltűnik ekkor a hazai antiszemitizmusban, elsősorban a névleges vezér, Istóczy Győző koncepciójában. A hangadók többsége a 67-es alapon álló ellenzék és a Függetlenségi Párt soraiból került ki, és az antiszemitizmust inkább eszköznek tekintette, hogy segítségével a kormánypártot, mindenekelőtt a rendíthetetlennek tűnő Tisza Kálmánt megbuktassa.

---

[44] *12 Röpirat*, 1880. október 12. Idézi: KUBINSZKY JUDIT, A politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890). Bp. 1976. 66.

Az antiszemita csoport által elindított akció mozgásba hozta Tisza ellenfeleinek egész táborát. Eötvös Károly visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy első lépésként szervezkedés indult egy nagy kormányellenes koalíció kialakítása érdekében. Úgy számították, hogy a Függetlenségi Párt nyolcvan, a mérsékelt ellenzék húsz és a kormánypárt harminchárom tagja azonnal csatlakozna hozzá. „A zsidóság ellen most elemi erővel dühöngő gyűlölséget pártszervezésre kell a jó hazafiaknak felhasználni. A jelszó: le a korrupcióval, le a zsidósággal, le Tisza uralmával. Ma ezt mindenki megérti, s egyetlen hatalmas fellépéssel győzhetünk" – összegezi Eötvös a koalíció szervezőinek tervét.[45] Az új ellenzék számíthatott a vármegyéknek a kormány központosító politikájával szemben megnyilvánuló ellenszenvére is. A megyékben ekkor már ugyancsak megerősödött az antiszemitizmus, bár ez intézkedéseikben nem érvényesülhetett, mert a kormány nyomása mérséklően hatott rájuk, mint ahogy az antiszemita kérvényezési mozgalmat is elsősorban a főispánok fellépése fékezte – ami természetesen újabb rést ütött a vármegye zsugorodó tekintélyén.

A kis cselédlány eltűnése ürügyén kavart antiszemita vihar egyaránt válaszút elé sodorta az egyházat, a nagybirtokot és a vármegyét, a Szabadelvű Pártot és az ellenzéki pártokat. A legnagyobb válságot a Függetlenségi Párt soraiban okozta. Döntenie kellett: vagy felkarolja az antiszemitizmust, hogy megkísérelje a gyűlölt Tisza uralmának megdöntését, vagy pedig megőrzi liberális hagyományait, de akkor ki nem mondott szövetségre lép a kormányzattal és kockáztatja, hogy követőinek egy része elvándorol az antiszemiták táborába. Hosszas ingadozás után a Függetlenségi Párt vezetői felismerték, hogy az antiszemitizmus gyorsan elhomályosítaná a függetlenségi gondolatot és a párt irányítását hamarosan kiragadná kezükből, sőt az újkonzervatív irányzat elhatalmasodása távlataiban az egész magyar pártrendszert felborulással, a közjogi kérdés háttérbe szorításával fenyegeti. A döntés nem lehetett kétséges. A liberális hagyományt és a párt érdekeit szem előtt tartva a függetlenségiek nem bocsátkoztak kalandor kormánybuktatási kísérletbe, inkább vállalták a hallgatólagos együttműködést Tiszával. Vezetői szembeszálltak a gyűlöletet hirdető agitációval, és megpróbálták féken tartani a soraikban meghúzódó antiszemitákat is. Magatartásuk jelképének tekinthetjük, hogy a gyilkosság vádjával perbe fogott tiszaeszlári zsidók védelmét a párt vezető egyénisége, Eötvös Károly vállalta, tettével nem kis tanújelét adva az erkölcsi bátorságnak. A kormánybuktató nagy antiszemita koalíció a Függetlenségi Párt magatartása miatt nem jöhetett létre, s ezzel külön is magukra vonták Istóczyék haragját. A függetlenségiek ugyanakkor megőrizték ellenzéki álláspontjukat, rendszeresen bírálták a kormány magatartását, mert az antiszemitizmust korlátozó kisebb hatósági intézkedésekben az ellenzék elleni fellépésre, a szervezkedési és gyülekezési jog korlátozására alkalmas precedenst láttak.

---

[45] EÖTVÖS KÁROLY, A nagy per. II. Bp. 1904. 97–98.

Az arisztokrácia sokáig nem fordult szembe az antiszemita mozgalommal, egy része pedig kifejezetten támogatta, amit a főrendiházban szervezett antiliberális fellépésük a közvélemény számára is világossá tett. A katolikus egyház is elnéző magatartást tanúsított a mozgalomban helyenként fontos szerepet játszó alsópapsággal szemben, attól azonban tartózkodott, hogy az állam és egyház hallgatólagosan rossz viszonyát az antiszemitizmus nyílt támogatásával tovább élezze.

Sokkal tisztábban álltak a teendők a kormány előtt. Mint az adott rend fő őrének, minden ellenzéki szervezkedés ellen föl kellett lépnie. Taktikázgatásra legfeljebb az kényszerítette, hogy az államapparátus soraiban nem kevés olyan tisztviselő volt, aki az antiszemita szervezkedéssel szimpatizált. Ha kezdetben Tisza Kálmán tartózkodott is az erélyesebb rendszabályoktól, mégsem engedélyezte az antiszemita egyesületek alapítását, betiltotta gyűléseiket és „irodalmuk'' terjesztését; amikor pedig a mozgalom a felekezeti izgatás teréről átcsapott a vagyonos osztályok elleni kihágásokba, s a mindig kötelezően tiszteletben tartott „urak dolgából'' kezdett az állam békéjét megbontó nagyobb megmozdulásokkal fenyegetni, haladéktalanul fellépett a szervezkedés ellen. 1882 őszén a kormány statáriumot hirdetett a pozsonyi antiszemita zavargások lecsillapítására, és nyomatékosan utasította a megyéket a rendzavarások megakadályozására. E rendeleteket nem egy megyében most már antiszemita alispánok kényszerültek végrehajtani. A helyi kezdeményezők és főkolomposok ellen mindig megindították a bűnvádi eljárást, s ezt nem kerülték el a mozgalom parlamenti vezérei sem. Az Istóczy ellen indított perben azonban az esküdtek az antiszemiták oldalára álltak, így az a vádlott felmentésével végződött.

Magyarország és egész Európa újságolvasó értelmisége feszült figyelemmel várta a liberálisok és antiszemiták nagy nyilvános politikai összecsapásának szánt tiszaeszlári ügy bírósági tárgyalását. Tisza, aki kezdettől fogva meg volt győződve a perbefogottak ártatlanságáról, a kormányfői pártatlanság kötelező látszatával is alig törődve, saját igazságügyminisztere ellenében, az ügyészi szervezet segítségével nyújtott támogatást az

Eötvös Károly által vezetett védelemnek. Erre késztették a külpolitikai megfontolások is. Az európai liberális közvélemény szemében Magyarország tekintélye forgott kockán. Az 1883 nyarán Nyíregyházán megrendezett, 46 napig tartó konstrukciós perben – tekintve, hogy előkerült a Tiszába veszett kislány sértetlen holtteste – Eötvös cáfolta meg a vád állításait, egyben leleplezte a nyomozás során elkövetett erőszakosságot, törvénysértéseket. Erről a vérvádperről írta később *A nagy per* című könyvét. A tárgyalás felszínre hozta az igazságügyi szervezet fejletlenségéből adódó összes problémát éppúgy, mint a kormány és a vármegye még mindig meglevő ellentéteit. A vádlottak önmaguknak homlokegyenest ellentmondó vallomásai is aszerint alakultak, hogy ki hallgatta ki őket. Ha a vérvádat bizonyítani akaró vármegye, s a vele összejátszó törvényszék megbízottai vették őket kezelésbe, akkor többnyire „beismerő" vallomást tettek, ha a kormányt képviselő ügyészség kérdezősködött, akkor védekeztek. A kormány nyomásának és a védelem szívós küzdelmének eredményeként a törvényszék meghátrált és fölmentette a vádlottakat. A liberális tábor ezzel nagy erkölcsi és politikai győzelmet aratott, az antiszemiták vereségét pedig súlyosbította, hogy a fölmentést egy feléjük húzó, az egész megye előkelőségeitől támogatott bíróság hozta.

Az antiszemita tábor dühödt felzúdulással fogadta a nyíregyházi ítéletet. Még tartott a tárgyalás, amikor a pozsonyi zavargások kitörtek, az ítélet után pedig Budapesten és a vidéki városokban szerveztek antiszemita tüntetéseket. A felvidéki városokban a városi, részben német és szlovák kispolgárság mutatta ki ellenszenvét a zsidó kiskereskedők ellen, míg a Dél-Dunántúlon az Istóczyhoz húzó katolikus alsópapság támogatásával parasztok és a betyárvilág maradványait továbbéltető mezőgazdasági lumpenelemek is részt vettek a zavargásokban. Az alföldi mezővárosokban viszont a Függetlenségi Párttól időlegesen elhódított földművesek és kispolgárok antikapitalista osztályharcának eltorzult formáit fedezhetjük fel.

A kormány az uralkodóval teljes egyetértésben, kemény kézzel, Zalában például az ostromállapot bevezetésével gyorsan elfojtotta a zavargásokat. Dolgát megkönnyítette, hogy az antiszemita mozgalom ellen ismételten szót emeltek az akkori magyar politikai élet legjobbjai, közöttük olyanok is, akik később eltávolodtak a liberális nézetektől. Ismét nagy súllyal esett latba Kossuth állásfoglalása, aki a nyilvánosságnak szánt levélben szögezte le: „Én az antiszemitikus agitációt mint a 19. század embere szégyellem, mint magyar restellem, mint hazafi kárhoztatom.”[46]

Az antiszemita hullám tetőzése után, 1883 októberében került sor az Országos Antiszemita Párt megalakítására. A kispolgárság, a kis- és közép birtok érdekvédelme ürügyén létrehozandó tömörülés számára Istóczy egy 12 pontból álló pártprogramot dolgozott ki. A program a zsidók polgárjogainak korlátozását követelte, és megismételte a főbb agrárius és dzsentri jelszavakat: „Helyes agrárpolitika által a földbirtokos és földművelő osztály érdekeinek megvédése ... a korlátlan iparszabadság megszorítása ... a váltóképesség megszorítása.”[47] A pártot koalíciós alapon kezdték szervezni: abban bíztak, hogy a közjogi kérdés megkerülésével egy táborba gyűjthetik a különböző pártokban meghúzódó antiszemitákat. Az 1884. évi választási felhívásuk ezt ismételten leszögezte: „Pártszövetkezetünk felöleli a valamennyi fennálló országos politikai párthoz tartozó antiszemita elemeket. Ehhez képest az antiszemita pártnak színtúgy lesznek függetlenségi antiszemita képviselőjelöltjei, mint a közjogi kiegyezés alapján álló képviselőjelöltjei, akik a zsidókérdésen kívül álló egyéb politikai kérdésekben illető politikai pártjuk elveit követik.”[48] A választásokon 55 kerületben 42 jelöltet állítottak, hogy azután a többi párt nyomása alatt a számukra vereséggel felérő 17 mandátumot megszerezzék. A képviselőházban ellenségesen fogadták őket, még a különféle parlamenti bizottságokba se tudtak bejutni. A közjogi kérdés szembeállította őket egymással, s különböző felfogásuk miatt az antiszemitizmusban sem tudtak annyira összekovácsolódni, hogy tartós pártalakulást hozzanak létre.

A dualista rendszerben – mint láttuk – a közjogi kérdés állt a politikai élet középpontjában. Mindenkor ez határozta meg az egyes politikusok és a pártok hovatartozását. Társadalmi kérdések előtérbe állításával ezt a parlamenti struktúrát nem lehetett megváltoztatni. Ha nem sikerült 1882-ben, az antiszemita mozgalom felfelé ívelő szakaszában a kormánybuktatás, tehát a kiegyezéses rendszer lazítása érdekében a közjogi kérdést is felhasználó antiszemita nagykoalíciót létrehozni, úgy még kevésbé maradt kilátás arra, hogy a mozgalom hanyatlásakor a közjogi kérdés megkerülésével szervezzenek olyan pártot, amely képes lenne az egész magyar politikai életet a közjogi tengely körüli forgásából kimozdítani. Nem az eddigi pártrendszer bomlott fel, hanem az antiszemita párt csendes elmúlása következett be. 1885-ben maga a vezér, Istóczy is elhagyta őket, majd a csoportokra szakadozó párt az 1887-es választások után teljesen szétesett, a mozgalom hamarosan elhalt. Tagjai később megtalálhatók a különféle jobboldali megmozdulásokban.

---

[46] Kossuth Lajos iratai. X. Bp. 1904. 117–118.

[47] Mérei Gyula, i. m. 145.

[48] Uo. 147.

A politikai antiszemitizmus ekkor még rövid életű fellobbanás volt. Gyors elhalásának gazdasági oka abban keresendő, hogy a tőkés konjunktúra, bár lelassult, végül is nem szűnt meg. Az uralkodó osztályok gazdasági helyzete a kapitalista gazdálkodásra való teljes átállás nehézségei ellenére alapjában véve változatlanul előnyös maradt. A hivatalba jutott dzsentri zömének magatartását még elsősorban a liberális ideológia határozta meg. A társadalomban feszülő ellentétek pedig az évtized végére ismét a közjogi ellenzékiségbe torkolltak.

6. A MUNKÁSMOZGALOM AZ 1870-ES ÉS 1880-AS ÉVEKBEN

A NEMVÁLASZTÓK PÁRTJA ÉS A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSPÁRT

A szocialista mozgalom elfojtását célzó hatósági intézkedések az 1870-es évek első felében megnehezítették a munkásság szervezkedését, lelassították a mozgalom fejlődését. Újabb fellendülés csak a 70-es évek végén bontakozott ki, elsősorban Frankel Leó működése nyomán.

Frankel személyében a nemzetközi munkásmozgalom egyik képzett és sokat tapasztalt vezetője került a hazai munkásmozgalom élére. Az óbudai születésű ötvösmunkás tanulóéveit Németországban, majd Franciaországban töltötte. Párizsi tartózkodása idején egyik létrehozója és vezetője volt az Internacionálé párizsi német szekciójának, majd részt vett a Párizsi Kommün megteremtéséért indított harcban is. Bár nem volt francia, 1871 márciusában a Kommün vezető testületébe választották, majd a munka- és a kereskedelemügyi megbízott (miniszter) funkcióját ruházták rá. A munkáshatalom leverése után elmenekült Párizsból, 1871 nyarán Londonban telepedett le, ahol Marx és Engels munkatársaként az Internacionálé Főtanácsában dolgozott mint Ausztria–Magyarország levelező titkára. 1875 őszén azzal a szándékkal hagyta el Londont, hogy Bécsben telepedik le. Ott azonban letartóztatták, majd 1876 februárjában átadták a magyar hatóságoknak.

Szabadon bocsátása után Frankel azonnal bekapcsolódott a magyarországi munkásmozgalomba, azzal a szándékkal, hogy megteremti a munkások országos jellegű, legális szervezetét. 1876. október 9-én Marxnak írt levelében vázolta a nehézségeket, de kemény elhatározását is: „Én azonban mégis megpróbálok akármilyen elnevezéssel és akármilyen alapszabályokkal egyleteket alakítani és azt hiszem, ezért nem vagyok kevésbé radikális."[49]

1876 őszén Frankel tagja lett az *Arbeiter-Wochen-Chronik* szerkesztő bizottságának, s előbb Ihrlinger Antallal együtt, 1877 februárjától pedig egyedül szerkesztette a lapot. A pártsajtó a marxista eszmék terjesztésének fontos eszközévé vált. Frankel cikkei az osztályharcról, a politikai hatalom meghódításáról szóló marxi tanításokat, a proletár nemzetköziség ideáját népszerűsítették. A politikai élet főbb problémáit elemző írások nagy jelentőségűek voltak, noha befolyásuk alig terjedt túl az újságolvasó munkások szűk körén. Az európai és a magyar közvéleményt foglalkoztató külpolitikai eseményeknek, a keleti kérdésnek, az ezzel összefüggésben felszínre törő nemzeti problémának a nemzetközi szocialista mozgalom nézőpontja felől való megközelítése nemcsak a proletárokat világosította fel, hanem új elemeket is vegyített a politikai közgondolkodásba.

A Függetlenségi Párt törökbarát, oroszellenes álláspontjával, meg a kormánypárt lavírozó, Oroszországgal osztozkodni kívánó, vagy a Balkánon védnöki szerepre ajánlkozó politikájával szemben a szocialista párt volt Magyarországon az egyetlen szervezett erő, amely a Balkán dolgozó osztályainak érdekét tartotta szem előtt, amikor állást foglalt az orosz–török háború bonyolult kérdésében. A szocialista munkássajtó nem csatlakozott sem a törökbarát, sem az oroszbarát irányzathoz. „Ha a törökök győznek – írja az *Arbeiter-Wochen-Chronik* –, természetesen még vadabbul folytatják a régi rablógazdálkodást; ha az oroszok győznek, akkor csak uruk változik – a népelnyomás és a zsarnokság éppenúgy virágozna orosz mint török uralom alatt. Nincs okunk arra, hogy a két küzdőfél közül bármelyikkel is rokonszenvezzünk."[50] Elhatárolódva a függetlenségi politikusok szította oroszellenes közhangulattól, a lap nagy rokonszenvvel írt Oroszország dolgozó népéről: „De Oroszország népe életképes. Ez a nép, ha egyszer lerázta rabláncait, sok mindenre képes az emberiség haladása érdekében . . ."[51]

---

[49] MSZMP KB Párttörténeti Intézet Archívuma (továbbiakban: PI Archívum) 676. f. 1. cs. 2. őe. Közli: JEMNITZ JÁNOS – S. VINCZE EDIT, Új dokumentumok Frankel Leó munkásságáról. *Párttörténeti Közlemények*, 1969. 2. sz. 136.

1877. december 3-án Frankel kezdeményezésére gyűlést tartottak a fővárosi munkások képviselői, s határozatot hoztak szociáldemokrata munkáskongresszus egybehívásáról. A *Munkás-Heti-Krónika* december 8-i számában közzétett kongresszusi felhívásra a rendőrfőkapitányság is felfigyelt, magához rendelte és kihallgatta a kongresszus összehívóit. A kongresszust a belügyminiszter 1878. január 14-én betiltotta, arra hivatkozva, hogy „Magyarország területén socialista egylet nem engedélyeztetvén, a socialista congressus sem lesz megtartható".[52] Frankel és munkatársai így arra kényszerültek, hogy kerülő utat válasszanak. 1878 nyarán újabb képviselőválasztás volt soron. Ez teremtett alkalmat arra, hogy a munkáspárt megalakítását a választási előkészületekkel kapcsolják össze. Az első magyarországi munkáskongresszust „választásra nem jogosultak" kongresszusa elnevezéssel hívták össze, napirendjén az általános választójogért indított harc és az annak kivívásához vezető utak szerepeltek.

Az első magyarországi munkáskongresszust, amelyen a fővárosi munkásszervezetek részéről 79, 25 vidéki város képviseletében pedig további 30 küldött vett részt, 1878. április 21–22-én tartották meg, erős rendőri felügyelet mellett. Határozatot hoztak az általános választójogi küzdelemről, annak érdekében országos petíciós-kampány szervezéséről, és kimondták, hogy a soron levő parlamenti képviselőválasztás alkalmával mindazokat a képviselőjelölteket támogatni fogják, akik kötelezik magukat az általános választójog bevezetéséért folyó harcra. A hatósági tilalom ellenére a küldöttek elfogadták a szociáldemokrata párt alapeszméit és legfontosabb követeléseit, amelyeket Frankel Leó ügyes taktikával a *Szózat a választási joggal nem bírókhoz!* című felhívás szövegébe iktatott. A kongresszus kimondta a Nemválasztók Pártjának a megalakulását is. Minthogy azonban a jelenlevő rendőrtisztviselő megakadályozta, hogy vezetőséget válasszanak, a párt irányításával a kongresszus elnökségét bízták meg, amelynek soraiban Frankel Leó, Ihrlinger Antal és a Betegpénztár humanista érzelmű orvosa, dr. Csillag Zsigmond is helyet foglalt.

---

[50] *Arbeiter–Wochen–Chronik*, 1877. április 22. Közli: ARANYOSSI MAGDA, Frankel Leó. Bp. 1952. 289.

[51] Uo.

[52] Magyar Országos Levéltár, Bp. Belügyminisztérium Levéltára (továbbiakban: OL BM) res. 1877–1460 (1509).

1878 tavaszán a magyarországi szocialista munkásszervezet a politikai küzdőtérre lépett. A Nemválasztók Pártjának vezetősége kérvényt nyújtott be az országgyűléshez az általános választói jog törvénybe iktatása érdekében, választ azonban nem kapott. Azzal a szándékkal, hogy minél több hívet szerezzen az általános választójog eszméjének, a vezetőség kapcsolatba lépett a Függetlenségi Párt demokratikus képviselőivel, mindenekelőtt Helfy Ignáccal. Az együttműködés a választásokat követően sem szakadt meg: közös harc indult az egyesülési és gyülekezési jog, valamint a sajtószabadság kiküzdéséért. A Nemválasztók Pártja a sajtó hasábjain és népgyűléseken is állást foglalt az aktuális politikai kérdésekben. Elítélte Bosznia–Hercegovina okkupációját (1878 őszén), több gyűlésen cáfolta és visszautasította XIII. Leó pápa szocialistaellenes enciklikáját (1879. január).

Akárcsak a porosz–francia háború idején, 1878–79-ben is kedvező volt a helyzet arra, hogy a szocialisták és a Függetlenségi Párt demokratikus érzelmű képviselői között együttműködés épüljön ki. A 70-es és 80-as évek fordulóján Németországban és a cári Oroszországban a forradalmi erjedés jelei mutatkoztak. Az I. Vilmos német császár ellen irányuló merényletek megtorlásaként Bismarck javaslatára 1878 őszén kivételes törvényt vezettek be a szocialisták ellen: a szociáldemokrata párt működését betiltották, a munkássajtó megjelenését megakadályozták, a párt kiemelkedő vezetőit kiutasították a Birodalom területéről. A német proletariátus rövidesen úrrá lett a törvény bevezetését követően támadt zavaron és bizonytalanságon, rendezte sorait, megkezdődött a pártszervezetek illegális hálózatának kiépítése. 1878–79-ben felszínre törtek az orosz társadalom mélyén lappangó ellentmondások, feszültségek is: mind hevesebbé vált a Narodnaja Volja anarchista jellegő mozgalma. Vera Zaszulicsnak Trepov pétervári rendőrfőnök, majd Szolovjevnek II. Sándor orosz cár ellen irányuló merénylete azt a reménységet keltette, hogy Oroszország népei is megmozdulnak, rövidesen üt a cárizmus végórája.

Frankel Leó és a körülötte tömörült szocialisták a küszöbön állónak vélt orosz forradalomtól egész Európa általános, demokratikus átalakulását várták. Frankel abban bizakodott, hogy az Oroszországban kirobbanó forradalom lángja tovább terjed, nemcsak a cári trón, hanem azzal együtt Bismarck hatalma is összeomlik. A kossuthi emigráció hazai hívei is rokonszenveztek az orosz forradalmi mozgalommal, abban a reményben, hogy a cári hatalom megdöntése kedvező alkalmat teremt a függetlenségi követelések számára, ugyanakkor megszűnik a pánszláv veszély is, amely szerintük a magyar nemzet szupremáciáját és Magyarország integritását fenyegeti.

Mindezek a körülmények szorosra vonták a már 1877-ben kezdődő, a polgári demokratikus szabadságjogok kivívására irányuló együttműködést a Nemválasztók Pártjának vezetői és Helfy Ignác között, aki a lengyel forradalmárokkal, orosz emigránsokkal váltott levelekből napról napra értesült a forradalmi mozgalom újabb eredményeiről. 1879 tavaszán a magyar nyelvű munkáslap, a *Munkás-Heti-Krónika*-ból lett *Krónika* élére Kászonyi Dániel került, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc lelkes híve, aki elvbarátai közül talán a legközelebb állt a szocialista eszmékhez, s aki életének nagy részét emigrációban töltötte, így kiterjedt kapcsolatai voltak Európa forradalmi jellegű emigráns szervezeteivel.

Frankel arra törekedett, hogy a szocialista mozgalom kilépjen belső elszigeteltségéből, támogatókat nyerjen a leghaladóbb polgári párt balszárnyának soraiban. A Függetlenségi Párt demokratikus képviselői – Helfy Ignác, Simonyi Ernő és mások – hívei voltak a munkásosztály emancipációjának, támogatták a proletárok küzdelmét a szabad szervezkedésért, a politikai jogokért, a kedvezőbb anyagi és kulturális feltételekért. Parlamenti felszólalásaikkal, interpellációikkal egyengették a munkásszervezetek útját, olykor-olykor meghátrálásra kényszerítették az uralkodó köröket. E támogatásról lemondani hiba és könnyelműség lett volna.

A hibát Frankel nem az együttműködés megteremtésével, hanem azzal követte el, hogy olykor túl messze ment a szövetség érdekében hozott engedmények terén: szükségtelenül nagy lojalitást mutatott a Függetlenségi Párt iránt, s ezzel – gyakran sértve a proletárok szocialista és osztályöntudatát – szűkítette a Nemválasztók Pártjának befolyását a szervezett munkásság soraiban. Hibát követett el, amikor a *Krónicá*-t Kászonyi kezébe adta: a lap hasábjain megjelenő cikkek, különösen azok, amelyek a szerkesztő tollából származtak, írójuk humanizmusa és szociális törekvései ellenére is távol álltak a szocialista felfogástól, a proletár osztályszemlélettől, s nem ritkán nacionalista nézeteket, nemzeti előítéleteket sugároztak. Különösen kirívó volt ez a németországi kivételes törvények éveiben: a proletárszolidaritás megnyilvánulásai helyett a lap hagyományos előítéleteket tükrözött a német szocialistákkal szemben, a német uralkodó körök iránt érzett ellenszenvet gyakran kiterjesztette a német proletárokra is. Az interpelláló függetlenségi képviselők iránti hálatüntetések – fáklyásmenet, üdvözlő-delegációk – sok szocialista munkásból váltottak ki ellenérzést. A legsúlyosabb hiba azonban az volt, hogy Frankel elvi engedményt is tett: lemondott arról, hogy a Függetlenségi Pártnak a nemzetiségi kérdésben tanúsított nacionalista türelmetlenségét bírálja.

Frankel e taktikai engedmények ellenére megmaradt internacionalistának és forradalmárnak – ezt az egész hazai működését végigkísérő illegális tevékenysége is bizonyítja. Frankel nemcsak Marxszal és Engelsszel állt levelező viszonyban, hanem a francia és a német proletármozgalom több vezetőjével is. A kivételes törvénnyel sújtott német szociáldemokrácia jelentős segítséget kapott a magyarországiaktól. Frankel és közvetlen munkatársai – Ihrlinger Antal, Kürschner Jakab – megszervezték a Budapestre menekültek támogatását: sok német szocialistát juttattak lakáshoz, élelemhez, ruhához, és munkát is szereztek számukra. A fővárosi pártnyomda több ezer példányban állított elő röpiratokat, szocialista nyomtatványokat, amelyeket Frankel leleményes módon, nem csekély kockázattal, titokban szállíttatott Németországba. 1880-ban a Magyarországon kiadott német nyelvű *Arbeiter-Wochen-Chronik*-ot kitiltották Németországból, majd rövidesen Ausztriából is. Frankel ekkor a lapot más és más címfejjel nyomtatta – így játszotta ki a hatóságok éberségét.

Az elért jelentős eredmények ellenére a 70-es évek végén megbomlott a szocialista mozgalom egysége. Az ellenzéki csoport élén Külföldi Viktor állt. Külföldi a 60-as évek végén kiemelkedő szerepet töltött be az Általános Munkásegyletben: jelentős szervező munkát, kiterjedt publicisztikai tevékenységet fejtett ki. Szocialista volt, a marxi koncepciót azonban nem értette meg, eszméit sok bizonytalanság, tévedés, politikai lépéseit kalandor szellem hatotta át. Úgy érezte, hogy ő hivatott a magyarországi munkásmozgalom vezetésére, egyéni ambícióit gyakran helyezte a munkásmozgalom általános érdekei fölé.

Külföldi Viktor és a szocialista munkásmozgalom többi vezetőjének pártszervezési alapelvei lényeges kérdésekben különböztek egymástól. Külföldi – 1870-ben az *Általános Munkás-Újság* hasábjain, 1871-ben az Általános Munkásegylet értelmiségi szekciójának az élén, majd 1873-ban a Magyarországi Munkáspárt titkáraként – arra törekedett, hogy a munkásság valamennyi irányzatát, csoportját – a szocialistákat és a kispolgári demokratákat, az internacionalistákat és a nemzeti elfogultság rabjait, a radikális módszerek híveit és a fontolva-haladókat – egyaránt a munkáspárt soraiba tömörítse. A sikertelen pártalakítási kísérletek láttán arra az elhatározásra jutott, hogy az Óbudai Általános Munkásegyletet fejleszti országos jellegű szervezetté.

Az Óbudai Általános Munkásegylet – amely Táncsics és Sassy támogatásával 1869 őszén alakult meg – főként Óbuda magyar származású munkásait tömörítette. A tagság zöme eszmeileg a parlamenti ellenzék befolyása alatt állt. Vezérelve volt, hogy tömörítse a mindeddig túlnyomóan szervezetlen magyar proletárokat, ezt a helyes törekvést azonban a német származású proletárok elleni nacionalista hangulatkeltés eszközeivel kísérelte meg érvényre juttatni. Külföldi Viktor nem volt nacionalista. Fontosnak tartotta a magyar munkások szocialista nevelését, szervezését, és sokat tett az addig csak német nyelven hozzáférhető szocialista irodalom magyarra fordítása, népszerűsítése érdekében. De mivel az Óbudai Általános Munkásegylet tagságára kívánt támaszkodni, tömegbázisának növelése érdekében nem határolta el magát a hibás, nacionalista szemlélettől. E magatartása miatt már 1875–76-ban szembekerült a *Munkás-Heti-Krónika* szerkesztő bizottságának tagjaival, különösen Ihrlinger Antallal. Külföldi megpróbálta saját oldalára állítani Frankelt, de ő helyesebbnek tartotta, ha a lapszerkesztőséggel működik együtt. A Külföldi szervezte ellenzék harca mindinkább személyi jelleget öltött, végül is Külföldit és híveit 1877-ben kizárták a Magyarországi Munkáspártból. Az ellenzék ekkor saját hetilapot adott ki, *Népszava* elnevezéssel, és a Nemválasztók Pártja megalakításának előkészületeivel egyidőben önálló párt létrehozására törekedett.

Néhány hónappal a Nemválasztók Pártjának megalakulása után, az 1878. június 9-én és 10-én tartott munkáskongresszuson megalakult a Magyarországi Munkáspárt is. A kongresszuson – amelyen főképpen a fővárosi szocialisták képviseltették magukat – több határozatot fogadtak el, amelyek részben a polgári demokratikus szabadságjogokat (születési és vagyoni előjogok eltörlése; általános, titkos választójog; egyesülési, gyülekezési és sajtószabadság stb.), részben gazdasági jellegű reformokat követeltek (10 órás munkaidő, minimális munkabér megállapítása, a nők és a férfiak egyenlő bérezése stb.).

A program lehetővé tette, hogy a párthoz a különféle szocialista nézeteket valló munkások egyaránt csatlakozzanak. A Magyarországi Munkáspárt főként a magyar munkásokat tömörítette, de soraiban szép számmal voltak nem magyar proletárok is. Sokan léptek be a pártba olyan szocialisták is, akik a szakszervezeti munka és a gazdasági jellegű küzdelem elhanyagolása miatt kerültek szembe a Nemválasztók Pártjával.

A Magyarországi Munkáspárt tevékenysége a *Népszava* hasábjain folyó agitációs és pártszervező munkára, a szakegyleti mozgalom fejlesztésére, népgyűlések tartására terjedt ki. A párt tartózkodott a kormány bírálatától, ragaszkodott a feltétlen legális tevékenységhez – elzárkózott például a német szocialisták titkos támogatásától –, s gyakran hangot adott törvénytiszteletének. E magatartása miatt a Nemválasztók Pártja kormányszocialista pártnak nevezte, vezetőit a kormány és a rendőrség ügynökeiként kezelte.

A két párt között egyre inkább kiéleződtek az ellentétek. Ez a szocialista mozgalom fejlődését mind jobban gátló helyzet arra ösztönözte a két párt tagságát, hogy siettesse a megegyezést és egyengesse az egyesülés útját. A két párt követelései hasonlóak voltak, ami lehetővé tette a megegyezést: 1880 januárjában – többrendbeli pártközi tanácskozások után – megállapodtak abban, hogy a Nemválasztók Pártja és a Magyarországi Munkáspárt szociáldemokrata párt néven egyesül, kongresszust hív egybe, közös programot és szervezeti szabályzatot fogad el. A megegyezés értelmében a közös párt magyar nyelvű lapja a *Népszava* lett, amely felvette a *Munkás-Heti-Krónika* (1879-től *Krónika*) számozását, a német nyelvű lap pedig az *Arbeiter-Wochen-Chronik* maradt.

A MAGYARORSZÁGI ÁLTALÁNOS MUNKÁSPÁRT

Az országos munkáskongresszus 1880. május 16-án ült össze, 115 fővárosi és vidéki küldött részvételével. A belügyminiszter megtiltotta, hogy a két párt szociáldemokrata elnevezéssel egyesüljön, azt sem engedélyezte, hogy megvitassák és elfogadják a pártprogramot. Az egyesült párt így a Magyarországi Általános Munkáspárt nevet vette fel.

A Magyarországi Általános Munkáspárt programja, amelyet a pártsajtó közölt és az 1881-es II. kongresszus fogadott el, a nemzetközi és a hazai munkásmozgalom fejlődését tükrözi: alapvető megállapításai Marx és Engels eszméire támaszkodnak. Az első pont kimondja a föld és a termelőeszközök köztulajdonának szükségességét, ezzel a szocialista társadalom megteremtését tűzi ki a munkásmozgalom végső céljául. A kollektív tulajdon elvének programba foglalása – e követelést az I. Internacionálé 1868-as brüsszeli és 1869-es bázeli kongresszusa hosszú és kemény csatározás után fogadta el –, nyílt hadüzenet volt a tőkés magántulajdonnak, egyértelmű és világos megvonása a polgári demokrácia és a szociáldemokrácia között húzódó választóvonalnak, ugyanakkor elhatárolta a pártot a munkásmozgalomban jelentkező anarchista, proudhonista és egyéb, az egyéni tulajdon elvét valló irányzatoktól is.

A program a szocialista mozgalom politikai, gazdasági és szociális követeléseit egyaránt magában foglalja. A politikai jellegű programpontok között szerepel az általános, titkos választójog, az egyesülési, gyülekezési jog, a sajtószabadság, az állandó hadsereg megszüntetése és a nép felfegyverzése, az állam és az egyház szétválasztása, az ingyenes közoktatás. A gazdasági követelések sorában megtalálhatók a 10 órás munkanap, a vasárnapi és az éjszakai munka korlátozása, a gyermek- és a női munka védelmét biztosító intézkedések. A szociális követelések a baleset elleni védelmet, a rokkantak segélyezését, a munkásbiztosítás kiterjesztését foglalják magukban.

A Magyarországi Általános Munkáspárt programjában nem kaptak helyet a Marx és Engels által gyakran bírált lassalleánus követelések, amelyeket a német szociáldemokrata pártnak az 1875. évi gothai kongresszuson elfogadott programja is tartalmazott (szabad népállam, állami hitellel támogatott termelő-társulatok). A bevezető egyik gyengéje, hogy erőteljesen hangsúlyozza a munkáspárt törvényes jellegét. Bár ez elsősorban taktikai okból került a programba – a párt legalitásának védelmét szolgálta a növekvő kormányterror ellen –, egyben a későbbiekben káros következményekkel járó engedmény is volt azoknak a Külföldi Viktor munkáspártjában tömörült proletároknak, akik ellenezték az illegális jellegű tevékenységet. Feltehető, hogy a nemzeti érzelmű munkásellenzékre, illetve a Függetlenségi Párt egyes képviselőivel kialakított együttműködésre való tekintettel maradt ki a programból a szocialista mozgalom egyik sarkalatos tétele: a proletár nemzetköziség is.

Az alakuló kongresszust a szocialista munkásmozgalom fellendülése követte. 1880 tavaszán nagyarányú bérmozgalmak kezdődtek a fővárosban, amelyek közül kiemelkedik a több hétig tartó asztalossztrájk és a nyomdászok bérharca. Június végén megkezdődött a Magyarországi Általános Munkáspárt belső szervezetének kiépítése is. A vezetőség tagsági kártyát bocsátott ki, a tagdíjak befizetését pártadóbélyegekkel igazolták. A tagságot kislétszámú csoportokban tömörítették: „Az alakulást akként eszközlik – olvashatjuk egy rendőrügynöki jelentésben –, hogy a csoport alakításához tíz egyént vesznek, akik ha már együtt vannak, újból minden egyes tag tíz tagból álló csoportot alakít, s ez így megy tovább, anélkül azonban, hogy egy-egy tag mely csoportból való leszármazását ismerné.”[53] A csoportok vezetői közül választották ki az úgynevezett „szövetségtanács” (pártválasztmány) tagjait, ők látták el a csoportvezetőket útmutatásokkal és számoltatták be működésükről.

A bérharcok fellángolása, a párt belső megerősödése, kapcsolatainak megszilárdulása a vidéki munkásegyletekkel és nem utolsósorban az az illegális sajtótevékenység, amely Németországba és Ausztriába irányult, arra ösztönözte a belügyminisztert, hogy korlátozza a szocialista mozgalom vezetőinek tevékenységét. 1880 júniusában házkutatást tartottak Frankel Leó, Ihrlinger Antal, Kürschner Jakab és mások lakásán, a pártlapok szerkesztőségében és több vidéki munkásszervezetben. Semmiféle olyan irat nem került elő, amelynek alapján eljárást lehetett volna indítani az Általános Munkáspárt vezetői ellen. A kormányközegek most a sajtóper eszközeihez folyamodtak: 1880 őszén egy Londonból érkezett antimilitarista röpirat közlése miatt pert indítottak Frankel Leó, az

---

[53] OL BM res. 1880–396.

Arbeiter-Wochen-Chronik szerkesztője ellen. Frankelt ezúttal sikerült elmarasztalni: másfel évi fogházzal és tetemes pénzbüntetéssel sújtották. 1881 tavaszán kezdte meg fogházbüntetését; a szocialista párt elvesztette legképzettebb és legaktívabb vezetőjét.

A Magyarországi Általános Munkáspárt irányítása Frankel bebörtönzése után közvetlen munkatársaira, Ihrlinger Antalra, Kürschner Jakabra és Csillag Zsigmondra hárult. Olyan időszakban vették át a vezetést, amikor a magyarországival legszorosabb kapcsolatban álló ausztriai és a német munkásmozgalom sorait belső harcok zilálták szét, s a kormányok erőteljes hajszát indítottak a szocialista szervezetek ellen. A párt vezetése ebben a bonyolult helyzetben nagy felkészültséget, szilárd elvi állásfoglalást, ugyanakkor hajlékony taktikát követelt az irányítóktól.

A 70-es évek végén, a 80-as évek elején a kivételes törvények következményeként frakciókra bomlott a német szociáldemokrata párt. A Bebel és Liebknecht vezette többséggel szemben lépett fel a „szociál-forradalmárok" ellenzéki csoportja, amely az előbb Ausztriában, majd Németországban tevékenykedő, a szocialistaellenes törvény elől Londonba emigrált Johann Most vezetése alatt állt. Lapját, a *Freiheit*-et sokan olvasták és terjesztették az Osztrák–Magyar Monarchiában is. Most és csoportja eleinte marxista szellemben, forradalmi módon küzdött a kivételes törvény ellen, és a német szociáldemokrata párt vezetőinek kezdetben óvatos, mérsékelt politikáját bírálva a következetes osztályharcot hirdette, az illegális szervezkedés mielőbbi megindítását sürgette. A „szociál-forradalmárok" azonban a 80-as évek elején eltávolodtak a marxista eszméktől, az anarchizmus zsákutcájába tévedtek: tagadták a politikai harc szükségességét, elvetették a parlamentben folyó küzdelmet, a „tettek propagandáját" hirdették, anarchista jellegű merényleteket kezdeményeztek.

Az 1874-es neudörfli kongresszuson megalakult ausztriai szociáldemokrata párt egysége már 1876-ban megbomlott. A hatósági üldözések és az egymást követő munkásperek arra ösztönözték a párt vezetőit, hogy módosítsák a forradalmi jellegű programot, és jobban alkalmazkodjanak az osztrák kormányzat diktálta keretekhez. Ez az alkalmazkodó pártpolitika már 1878 áprilisában a cseh szociáldemokraták kiválásához vezetett, a 80-as évek fordulóján pedig ismét fellobbantotta a „radikális" és a „mérsékelt" irányzat közti eszmei harcot. A törvények kereteihez szigorúan ragaszkodó „mérsékeltek" és a német „szociál-forradalmárokhoz" hasonlóan forradalmi módszereket követelő „radikálisok" küzdelme évekig tartó pártszakadást eredményezett. A 80-as évek elején anarchista csoportok is alakultak Ausztriában, 1882–84 között több anarchista merényletre is sor került. 1884 januárjában – német mintára – az osztrák kormány is kivételes törvényt vezetett be Bécsben és Bécs környékén; a radikális szocialisták közül sokat kiutasítottak.

A magyarországi szocialista munkásmozgalom egysége sem bizonyult tartósnak. Mindazok a forradalmi érzelmű munkások, akik már a 70-es évek végén radikális alapról bírálták a Nemválasztók Pártjának politikáját és a Külföldi Viktor vezette Magyarországi Munkáspárthoz csatlakoztak, 1880 őszén ellenzékbe vonultak. A csoport tagjai J. Most lapjának, a londoni *Freiheit*-nek forradalmi irányával rokonszenveztek és azt követően is kitartottak mellette, hogy a wydeni illegális pártkongresszuson, 1880 augusztusában J. Mostot a német szociáldemokrata párt kizárta tagjai közül.

A budapesti radikális pártellenzék vezetői között ott volt Práger Ármin szabósegéd, aki korábban az ausztriai szocialista mozgalomban fejtett ki aktív propaganda- és szervező tevékenységet és a radikális csoporthoz állt közel, Horváth János és Heckmann István cipészsegéd, a cipészszakegylet vezetői és két forradalmi érzelmű nyomdász: Rusz Mátyás és Schäffler Albin – az utóbbi Heckmann Istvánnal együtt az 1871–72-es hűtlenségi per vádlottja, az Internacionálé tagja.

1881 februárjában 11 ellenzéki szocialista levelet publikált a *Freiheit*ben, ebben élesen bírálta a Magyarországi Általános Munkáspárt politikáját, főként a parlamenti ellenzékkel kiépített kapcsolatait és egyes vezetőknek – különösen Csillag Zsigmondnak – a kormánykörök iránt lojális, a radikális pártellenzékkel szemben viszont erőszakos magatartását. 1881 folyamán az ellentétek elmélyültek. Szeptemberben megalakult a radikális szocialista ellenzék központi irányító szerve, a végrehajtó bizottság, amely *Der Sozialist* címmel hetilapot adott ki (1882. január). Ezt követően több radikális hangú, német nyelvű lap látott napvilágot (*Der Kommunist*, *Volkswille*). 1883-ban jelent meg a *Radikal* és a szervezet magyar nyelvű lapja, a *Népakarat*, amelyet a fiatal Szalay András cipészmunkás szerkesztett. A radikálisok csoportja lassanként kiépítette illegális szervezetét, amely behálózta a fővárost és élénk – szintén illegális – kapcsolatot tartott fenn az ausztriai radikális szocialistákkal. Az osztrák kivételes törvény bevezetését követően Budapest lett a radikálisok szervezeti központja. Itt jelentették meg az osztrák radikálisok lapját, a *Zukunft*-ot, röpcédulákat állítottak elő és illegálisan szállították Ausztriába. A kivételes állapot elrendelésekor kiutasított osztrák radikálisok is budapesti elvtársaiknál találtak menedékre.

A radikális szocialista ellenzékhez azok a forradalmi érzelmű munkások csatlakoztak, akik elégedetlenek voltak a Magyarországi Általános Munkáspárt mérsékelt taktikájával és osztályharcos, önálló munkáspolitika kialakítását követelték. Úgy látták, hogy közel van a szocialista forradalom időpontja, a kormányzati terrornak rövidesen véget lehet vetni. A radikális munkássajtóban megjelent cikkek és a gyűléseken elfogadott határozatok azt mutatják, hogy a *Freiheit* magyarországi tábora a szocialista munkásmozgalom egyedüli feladatát a szocialista forradalomra való felkészülésben látta (forradalmi propaganda, illegális szervezkedés), haszontalannak tartott minden olyan törekvést, amely a tőkés társadalmi rendszer politikai intézményeinek megreformálására irányul. A csoport tagjai a londoni *Freiheit* befolyására anarchista jellegű nézeteket is hangoztattak. Feltétlen érdemük azonban, hogy a proletár nemzetköziség elvéhez hűek maradtak, s a munkásság soraiban ébren tartották a forradalmi eszméket.

A Magyarországi Általános Munkáspárt vezetősége egyre inkább az ausztriai mérsékeltek politikáját követte. A kivételes törvények bevezetésének lehetőségétől megriadva, a párt vezetői szigorúan ragaszkodtak a kormány diktálta „törvényes keretek" betartásához. A legalitás védelmében arra törekedtek, hogy a szocialista munkásmozgalmat mind a kormány, mind a függetlenségi ellenzék szemében elfogadhatóvá, „szalonképessé" tegyék és így támogatásukat megszerezzék. Ennek a simulékony pártpolitikának Csillag Zsigmond volt a kezdeményezője és a hangadója.

1882-ben a németországi kivételes törvény új szakasza kezdődött, amelyet a kortársak találóan a „milde Praxis" (enyhe gyakorlat) elnevezéssel illettek. A császár trónbeszédében szociális reformokat ígért. A szociáldemokraták üldözése ugyan nem maradt abba, a kivételes törvény hatályát sem függesztették fel, de a megtorló akciók ritkultak, a terror ereje is csökkent. A magyar parlamenti képviselők egy csoportja figyelemre méltónak, követendőnek tartotta a német példát. Apponyi Albert 1882-ben a parlament ülésén a munkáskérdésről szólva hangoztatta, hogy nem árt, ha az állam szekerét megkenik néhány „szocialisztikus olajcseppel". Csillag Zsigmond, Ihrlinger Antal és Kürschner Jakab, a párt három kiemelkedő vezetője kihallgatásra jelentkezett Apponyinál és támogatását kérte. Ezen a találkozón hangzottak el az elvhűség és proletár öntudat elemi követelményeit negligáló szavak: „az általuk képviselt párt, amely magát »Magyarországi Munkáspártnak« nevezi, semminemű internacionális összeköttetésekkel nem bír, hanem tisztán magyar hazafias alapon áll, és törekvéseinek megvalósítását a magyar állampolgári kötelességek és jogok körén belül keresi."[54]

A „magyar hazafias alapra" való hivatkozást nemcsak pillanatnyi taktikai megfontolás sugalmazta. 1884 elején egy pártvezetőségi ülésen Csillag Zsigmond a követendő párttaktika alapelveit a következőkben foglalta össze: „ha a Magyarországi Általános Munkáspárt nem akarja pillanatok alatt elveszíteni a talajt lába alól, akkor soha nem szabad bizonyos, a magyarországi közvéleményt zsarnoki módon uraló nézetekkel, szimpátiákkal és antipátiákkal, sőt még bizonyos tévedésekkel és zagyvaságokkal sem nyílt, vagy éppen ellenséges ellentétbe kerülnie. Minden magyarországi szocialistának – legyenek saját nézetei egészen mások is – »testestüllelkestül jó magyar«-ként kell viselkednie."[55] Az általános alapelvekből Csillag Zsigmond két konkrét következtetést vont le: a magyarországi szocialistáknak ki kell állniuk a „magyar állameszme", azaz a magyar szupremácia mellett, és támogatniuk kell az Oroszország ellen készülő háborút. Nem véletlen, hogy a Magyarországi Általános Munkáspárt vezetősége éppen a proletár internacionalizmus elvéből engedett: ez volt az a pont, amely a demokratikus érzelmű, de nacionalista beállítottságú függetlenségi ellenzéket a szocialista munkásmozgalommal mindig is a legélesebben szembeállította.

Miközben a pártvezetőség arra törekedett, hogy bázisát a polgári ellenzék irányába tágítsa, a munkásmozgalom radikális szárnyától elhatárolódott: nem érzett szolidaritást azokkal a munkásokkal, akik – bár az övéktől eltérő eszközökkel – a tőkés társadalom ellen harcoltak. A radikális szocialistákkal a mérsékeltek csoportja nem vitatkozott – anarchistáknak bélyegezte őket, nem törődve azzal, hogy így maga játssza őket a rendőrség kezére. Egy kihallgatás alkalmával Ihrlinger és Kürschner a főügyész előtt tagadta meg a közösséget a radikális szocialistákkal. Mint mondották: „Ők a munkások »békepártjának« a tagjai, ők a munkásosztály sorsának javítását »békés, törvényhozási úton« sürgetik és óhajtják létesíteni, eltérőleg az újabban erélyesen szervezkedő anarchistáktól és nemzetközi forradalmi munkáspárttól, mely ellen éppen ők küzdenek legelszántabbban, legsikeresebben."[54]

---

[54] Révész Mihály, A Népszava negyven esztendeje. A mi jubileumunk. Följegyzések a magyar munkásmozgalom történetéből. *Népszava*, 1912. december 25.

[55] Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Informationsbureau, 1884–619.

A radikális szocialista csoport működésének végül is a kormány vetett véget. 1884 márciusában 36 radikális szocialistát letartóztattak, közöttük a betegágyából elhurcolt Szalay Andrást is, aki rövidesen meghalt a rabkórházban. A vezetők letartóztatásával a radikális csoport szétszóródott, hívei azonban – többségük vidéken, ahová kitoloncolták őket – tovább folytatták a forradalmi eszmék terjesztését.

A Magyarországi Általános Munkáspárt tevékenységét a súlyos hibák mellett eredményes akciók is jellemezték. Több népgyűlést tartottak, amelyek közül a Bosznia–Hercegovina tervezett annektálása és a katonai javaslatok ellen tiltakozó gyűlések emelkednek ki. A vezetőség petíciós akciót kezdeményezett a vasárnapi törvényes munkaszünet érdekében, kérvényt nyújtott be a parlamenthez a 10 órás napi munkaidő törvénybe iktatásáért, a balesetbiztosításért, a gyári törvényekért, valamint újra meg újra az általános választójogért. Ahhoz azonban, hogy az akciókat tömegmozgalmakkal támassza alá, nem volt elég befolyása és szervezeti ereje, a kérvények így nem vezettek a kívánt eredményre. A politikai küzdelem ennek ellenére sem volt haszontalan: hozzájárult a munkásság politikai neveléséhez, felvilágosításához.

A 80-as évek nem túl gyakori gazdasági harcaiban a kis- és középiparban foglalkoztatott munkások mellett mind nagyobb szerep jutott a nagyipari munkások megmozdulásainak. Az egyik legnagyobb sztrájk a Dunagőzhajózási Társaság Pécs-vidéki szénbányáiban robbant ki 1882-ben, ahol több mint kétezer bányász szüntette be a munkát, béremelést követelve. A sztrájkot csak katonaság felvonultatásával, a bányászokkal folytatott közelharcban tudták leverni.

A sztrájkmozgalmak nagyobb mérvű kibontakozását a szervezettség alacsony foka, a pártvezetés ösztönzésének elmaradása is akadályozta. A mozgalmak kiterjedésének gátat vetett a rendőrség meg a helyi közigazgatási szervek közbelépése, a sztrájkolók megbüntetése, kitoloncolása, a gyűjtés megtiltása. Az üldöztetésektől tartva a Magyarországi Általános Munkáspárt vezetősége szívesebben indított harcot a munkásság helyzetének törvényhozási úton történő javításáért. A népgyűléseken és a sajtóban egyaránt napirenden tartotta a gyári törvényhozás ügyét: követelte az üzemi védőberendezések alkalmazását, a gyárfelügyelői intézmény életbe léptetését munkásfelügyelet mellett, a betegség, baleset és rokkantság esetére szóló, kötelező biztosítást. Ezek a kérdések szerepeltek a Magyarországi Általános Munkáspárt 1887. évi III. kongresszusán is.

---

[54] OL BM res. 1884–1223.

A 80-as években a kormányszervek – különösen vidéken – sok akadályt gördítettek a munkásmozgalom útjába. A Magyarországi Általános Munkáspárt vezetősége azonban a meglevő lehetőségeket sem tudta kihasználni. A tízes csoportokra épülő, centralizált szervezet továbbfejlesztése Frankel bebörtönzése után abbamaradt. A vezetőség a párt szervezeti bázisát mindinkább a Betegpénztárban látta, annak befolyását kívánta kiterjeszteni. Ezen a téren mutatkozott is eredmény: a Betegpénztár taglétszáma az 1880. évi 16 352 főről 1889-re 51 895 főre emelkedett. Ehhez jelentős mértékben hozzájárult a kisebb, csak segélyezéssel foglalkozó szakmai egyletek csatlakozása is.

A szocialista munkásmozgalom stagnációja a 80-as évek derekán ismét ellenzéki csoport szerveződéséhez vezetett. Az új ellenzék élén Engelmann Pál bádogosmunkás állott. Pesten született, tanulóéveit külföldön töltötte. Húszesztendős korában, 1874-ben Németországban dolgozott, ott csatlakozott a szociáldemokrata párthoz. Ettől az időtől kezdve vallotta és terjesztette Marx és Engels eszméit. A kivételes törvények első, nehéz éveit Bajorországban küzdötte végig, egyike volt azoknak, akik illegális pártszervezet megteremtésén fáradoztak. Amikor Németországot el kellett hagynia, Ausztriában dolgozott tovább, ott is a radikális táborhoz csatlakozott. Nemcsak a szervező munkában, hanem a szocialista publicisztikában is találkozunk nevével: elméleti-közgazdasági cikkei a grazi *Arbeit*-ben jelentek meg. 1884-ben mint „veszélyes radikális szocialistát'' kiutasították Ausztria területéről. Ekkor tért haza, és itthon folytatta tovább a küzdelmet a szociáldemokrata tömegmozgalom megteremtéséért.

Az újabb radikális irányú pártellenzék tagjai az 1885-ben alakított, a szakmai szervezetek összefogására létrehozott Budapesti Munkáskörben tevékenykedtek. Bírálták a *Népszava* és az *Arbeiter-Wochen-Chronik* alacsony színvonalát, a pártvezetőség mérsékelt politikáját, tehetetlenségét. Az ausztriai szociáldemokrácia egyesítésén fáradozó Victor Adler lapja, a *Gleichheit* támogatta a magyarországi radikálisok törekvéseit, és különösen a Magyarországon rendkívül fontos agrárkérdés elhanyagolása miatt bírálta az Általános Munkáspárt vezetőit. A párt általános politikájáról szólva joggal állapította meg a lap: „Az ő szocializmusuk mérsékelt, színtelen árnyalat, hasonló ahhoz, amely a hetvenes évek elején a Lajtán innen is uralkodott.”[57]

A II. INTERNACIONÁLÉ MEGALAKULÁSA ÉS A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSMOZGALOM

A 80-as évek végén a magyarországi szocialista munkásmozgalom nagymértékben elmaradt a nemzetközi munkásmozgalom fejlettségi foka mögött. A németországi szociáldemokrata párt a kivételes törvények ellenére megizmosodott, a szocialista eszmék széles körben terjedtek. Egyre nagyobb eredménnyel keresték a tömegmozgalom kibontakoztatásának lehetőségeit a szomszédos Ausztria proletariátusának vezetői is. Victor Adler kezdeményezésére és irányításával megindultak az egyesülési tárgyalások a mérsékeltek és a radikálisok vezetői között. 1888 decemberében sor került az ausztriai szociáldemokrácia hainfeldi egyesítő kongresszusára, amely véget vetett a pártszakadásnak, egységes, marxista programot fogadott el, és hozzáfogott a szociáldemokrata tömegmozgalom kiszélesítéséhez.

De nemcsak Németország és Ausztria munkáspártjai szilárdultak meg a 80-as évek végére, hanem Európa szinte valamennyi országában létrejöttek a szociáldemokrata pártok, megerősödött a szocialista tömegmozgalom. A kormányköröket és az uralkodó osztályokat egyre elevenebben foglalkoztatta a munkáskérdés. Németországban, Franciaországban és másutt is lassanként az a belátás kerekedett felül, hogy az erőszakpolitikát a „szociálpolitika” jelszavával kell felváltani.

---

[57] *Gleichheit* (Wien), 1887. május 7.

Németországban II. Vilmos császár képviselte ezt az irányt, amelyet 1888-tól, trónra lépésének időpontjától kezdve Bismarck kancellárral is próbált elfogadtatni. Az erőszakpolitika háttérbe szorításától, a szociális reformok, az engedmények politikájától a császár a szociáldemokrata mozgalom csődjét, a kormány bázisának megszilárdulását remélte.

Az új „liberális" munkáspolitika rövidesen a Monarchiában is éreztette hatását. Taaffe ugyan továbbra is az erőszakpolitika alkalmazását tartotta a legcélravezetőbbnek és 1889-ben újabb, a korábbinál szélesebb alapokra helyezett kivételes törvény bevezetését javasolta, törekvéseivel azonban magára maradt. A 80-as évek végén az osztrák kormány szakított a terror eszközeinek kizárólagos alkalmazásával, szintén „liberális" vágányra tért. Az osztrák kormánykörök a reformpolitika előtérbe állítása mellett döntöttek, és tudomásul vették Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártjának legális megalakulását.

A 80-as évek végén a vezető európai országok kormányai mindenütt munkásvédő reformok bevezetéséről tárgyaltak. A reformok egységes megalkotását célozta a Bernbe összehívott nemzetközi munkásvédő konferencia is, amelyet 1889 elején vettek tervbe. Időközben azonban II. Vilmos német császár magához ragadta a kezdeményezést. A konferencia székhelyét Berlinbe tették át, időpontját 1890 májusára helyezték. Az értekezletnek hangsúlyozott célja volt, hogy a reformok bevezetésével elejét vegyék a munkásság „túlzó követeléseinek".

Az enyhülés, amely a szociáldemokrata mozgalom megizmosodásának következménye volt, lehetővé tette a szociáldemokrata pártok új, nemzetközi szervezetének, az új Internacionálénak az összehívását. 1889. július 14-én, a francia polgári forradalom századik évfordulóján ült össze Párizsban a világ szocialista munkásainak a parlamentje, a II. Internacionálé alakuló kongresszusa. A tanácskozásokon a küldöttek hitet tettek a marxizmus eszméi mellett, s meghatározták azokat a feladatokat, amelyek a szocialista forradalomra való felkészülés elkövetkező, hosszabb időszakában a szociáldemokrata pártok előtt álltak.

A kongresszus szónokai a politikai hatalom meghódításában, a termelő eszközök köztulajdonba vételében jelölték meg a szociáldemokrata mozgalom végső célját. Hangsúlyozták, hogy a közeli célokért folyó harc is megköveteli a pártok megerősítését, a nemzetközi kapcsolatok újrafelvételét és megszilárdítását. Ezt szolgálta május elsejének nemzetközi proletárünneppé való nyilvánítása is, amelyről a kongresszus határozatot hozott. A szociáldemokrata pártok előtt álló legfontosabb feladatnak a munkásosztály szervezését, politikai és gazdasági részharcainak vezetését tekintették. A politikai küzdelemnek az általános választójog és egyéb demokratikus követelések kivívása mellett elsősorban arra kell irányulnia – hangsúlyozták a kongresszuson –, hogy az uralkodó köröket minél hathatósabb munkásvédő törvények alkotására kényszerítsék, olyanokra, amelyek valóban a munkások érdekeit szolgálják. A kongresszus összeállította, pontokba foglalta a szociálpolitikai követeléseket.

A párizsi kongresszus határozatai a Magyarországi Általános Munkáspártnak is irányt mutattak. A magyarországi munkásmozgalom egyik legfontosabb feladatára mutatott rá a kongresszus, amikor a szociáldemokrata pártok tömegpárttá fejlesztését szorgalmazta. Sem a polgári demokratikus szabadságjogokért, sem pedig a munkásvédő törvényekért nem lehetett eredményes harcot vívni aktív tömegmozgalom megteremtése nélkül. Az Internacionálé vezetősége közvetlenül is támogatta a párt újjászervezésére irányuló erőfeszítéseket. A Magyarországi Általános Munkáspártot a párizsi kongresszuson Frankel Leó és Ihrlinger Antal képviselte. A radikális pártellenzék szintén hallatta szavát: küldötte, Julius Popp, a bécsi cipészegylet vezetője, az ausztriai szociáldemokrata párt egyik irányítója hozzászólásában rámutatott a Magyarországi Általános Munkáspárt vezetőinek megalkuvó politikájára, és kétségbe vonta Ihrlinger Antalnak a mozgalom egészséges fejlődését bizonygató, a kongresszuson elhangzott szavait.

Frankel Leó 1883-ban elhagyta Magyarországot, majd több évi bécsi tartózkodás után ismét Párizsban telepedett le. Élete végéig figyelemmel kísérte a Magyarországi Általános Munkáspárt tevékenységét. 1889 áprilisában Budapesten járt; útja összefüggött a II. Internacionálé alakuló kongresszusának előkészítő munkálataival. E látogatásnak nagy szerep jutott abban, hogy a Magyarországi Általános Munkáspárt ismét kapcsolatot teremtett a nemzetközi munkásmozgalommal, és a II. Internacionálé megalakulását hírül adó kiáltvány aláírói között szerepelhetett. Frankel már ekkor sürgette a pártvezetés megjavítását, főként a szocialista eszmék erőteljesebb terjesztését. A párizsi kongresszuson Ihrlinger és Popp között lezajlott vita szintén arról győzte meg, hogy a Magyarországi Általános Munkáspárt vezetőségét a hazai radikális ellenzék bevonásával meg kell erősíteni. Véleményét az Internacionálé vezérkarának több tagja osztotta: Victor Adler, aki szintén szoros kapcsolatban állt a radikális csoporttal és Wilhelm Liebknecht, a német szociáldemokrata párt egyik vezetője, akit Engelmann levél útján több ízben is tájékoztatott a magyarországi munkásmozgalom fejlődését akadályozó problémákról. Azt javasolták, hogy Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártjának vezetői támogassák az Általános Munkáspárt újjászervezésére irányuló erőfeszítéseket.

Az ausztriai szociáldemokraták közreműködését a magyarországi mozgalom fejlődésének útjában álló akadályok elhárításában nemcsak az indokolta, hogy Victor Adler ismerte legjobban a magyarországi párt helyzetét, hogy ő teremtette meg az ausztriai szociáldemokrata mozgalom egységét, hanem az a fontos feladat is, amelyet a munkásvédő törvényhozás tűzött napirendre. Ismét létre kellett hozni azt a szoros akcióegységet, amely a 70-es évek elején jellemezte Ausztria–Magyarország munkásmozgalmát, s amely később, részben az ausztriai mozgalomban zajló heves belső viták, részben a Magyarországi Általános Munkáspárt vezetőinek hibás politikája miatt megbomlott. Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártjának vezetői jól látták, hogy a Monarchia két országrészében a proletariátusnak egységesen kell fellépnie, együttes erővel kell a szociális reformokat kikényszerítenie.

A magyarországi szociáldemokrata tömegmozgalom kibontakoztatásának módjairól, az ausztriai és a magyarországi szocialisták együttműködéséről tanácskozott az az 1889. szeptember 15-én, Pozsonyban tartott értekezlet, amelyen mindkét párt vezetősége részt vett. Az elfogadott határozat kimondta, hogy a legfontosabb feladatnak a Magyarországi Általános Munkáspárt olyan önálló, a polgári pártok befolyásától független, szociáldemokrata tömegpárttá fejlesztését tartja, amely a II. Internacionálé párizsi kongresszusán megfogalmazott célok érdekében küzd, tömörítve soraiban Magyarország valamennyi szervezett proletárját. Ezért szorgalmazták a pártsajtó megreformálását, azt javasolva, hogy a lapok élére magas képzettségű, függetlenített szerkesztőt állítsanak. Az ausztriai és a magyarországi munkásmozgalom együttműködése végett a két pártvezetőség közös javaslatot dolgozott ki, amelyet a május elsejei ünnep résztvevői elé kívántak terjeszteni elfogadásra. Megállapodtak abban, hogy a határozatot a két munkáspárt egyidőben terjeszti saját kormánya elé, kérve, hogy azt a nemzetközi munkásvédő törvényhozás tárgyában összeülő tanácskozás alapelveként kezeljék. A pozsonyi értekezleten személyi javaslat is elhangzott: Victor Adler azt indítványozta, hogy a Magyarországi Általános Munkáspárt és a radikális pártellenzék egyesítésének előkészítése érdekében vonják be Engelmann Pált is a vezetőség munkájába.

A pozsonyi értekezletet – szeptember 21-én és október 13-án – a szakmai szervezetek, az ellenzék vezetői és a pártvezetőség budapesti tanácskozásai követték. Itt indították el azt a kitartó, lelkes munkát, amelyre a szervezett munkásság legjobbjai a szocialista tömegpárt kibontakoztatása érdekében vállalkoztak.

A tanácskozásokon a pártvezetőség és a pártlapok szerkesztő bizottságának tagjaiból bizottságot választottak a Magyarországi Általános Munkáspárt irányítására. A párt vezetőjét, Ihrlinger Antalt, aki a lapokat is szerkesztette, megfosztották addig viselt valamennyi funkciójától, és a lapok élére Stern Simont, a fiatal, világot járt szocialista tanítót, a radikális ellenzék egyik erősségét választották. A bizottságnak Engelmann Pál is tagja lett. Határozatot hoztak a munkásság szakmai szervezeteinek centralizálásáról, a pártlapok terjedelmének növeléséről, a szociáldemokrata politikai napilap előkészítéséről. Ezen az értekezleten vetődött fel először a pártkongresszus összehívásának a terve is.

KÜZDELEM A MARXISTA MUNKÁSPÁRTÉRT

Az 1889. őszi értekezletek után újult erővel, nagy lendülettel indult meg a pártépítő munka. Mindenekelőtt a pártsajtó fejlesztése, a lapok színvonalának emelése érdekében fejtettek ki erőfeszítéseket. Az anyagi nehézségek ellenére sikerült elérniük, hogy október 20-ától a még mindig csak hetilapként kiadott *Népszava* megnagyobbított alakban jelenjen meg, habár csak négy oldal terjedelemben. Az Ihrlinger vezetése idején eladósodott pártnyomdát is átszervezték, megerősítették.

Az új vezetőség – ahogyan ezt a pártlapok cikkei tükrözik – szakított a Magyarországi Általános Munkáspárt korábbi irányával, amely a szociáldemokrata alapelvek feladása árán a függetlenségi párti befolyás alatt álló, kispolgári erők megnyerését célozta. Nyíltan hangoztatták a szociáldemokrata munkásmozgalom nemzetközi jellegét – támaszra találva a II. Internacionáléban – és különállását a vagyonos osztályok minden magyarországi pártjától. A párt vezetői állást foglaltak a Függetlenségi Párt által teremtett és korlátlanul szított Kossuth-kultusz ellen. Rámutattak, hogy a függetlenségi ellenzék 1848 demokratikus és forradalmi eszméit már régen elvetette, az ország függetlenségéért sem harcol, s a nemzeti jelszavakat arra használja fel, hogy a munkásosztály figyelmét elterelje az osztályérdekeiért indított küzdelemről. A Kossuth-kultusz valódi célja – írta a *Népszava* – nem egyéb, mint a burzsoázia és a proletariátus érdekazonosságának bizonyítása, az osztályharc erejének tompítása. A proletároknak nem a hazai burzsoázia, hanem a világ valamennyi munkása a szövetségese abban a harcban, amelyet a tőkés világrend megdöntéséért indított.

A pártvezetőség szilárd internacionalizmusára a hatóságok érzékenyen reagáltak. A budapesti rendőrfőkapitánynak a belügyminiszterhez küldött jelentése hangsúlyozza, hogy a párt vezetői „minden nemzeti és hazafiúi traditióval törve, magukat a kosmopolita, nemzetet, hazafiságot megtagadó socialismus karjaiba vetették". Politikájuk fogadtatásáról pedig ezt állapítja meg: „Valóban bámulatos, hogy sajtójuk ezen működése mennyire mételyezte meg már eddig is munkásköreinket, melyek túlnyomó nagy része ma már minden traditionális érzületből kivetkőzve egyébről, mint az internationalis socialismus tanairól még hallani sem akar".[58]

A függetlenségi párti orientáció megszüntetésével egyidőben a pártvezetőség megkezdte a városi és a falusi proletártömegek szervezését. Okulva a 80-as évek sikertelenségein, új módszereket keresett a párt tömegbefolyásának növelésére. Azon az úton indult el célja megvalósítása felé, amelyet Engels javasolt 1890 elején az amerikai szocialistáknak: „Tehát trade-unionokkal kell kezdeni, ha tömegmozgalmat akarunk belőle, és minden további lépést egy vereséggel kell rájuk kényszeríteni."[59]

1889 őszétől az egyoldalú és sikertelen politikai harcokra szólító felhívások helyett a pártvezetőség a tőke és a munka alapvető ellentétét állította középpontba, hogy ezzel a munkásokat bérmozgalmak kezdeményezésére sarkallja. A bérmozgalmak, a sztrájkok pedig hasznos eszköznek bizonyultak arra, hogy a munkásságot a szervezkedés fontosságáról meggyőzzék.

---

[58] OL BM res. 1892–903.

[59] MARX–ENGELS, A szakszervezetekről. Bp. 1956. 201.

A pártvezetőség felvilágosító munkája nagymértékben hozzájárult a gazdasági harc fellángolásához. A bérmozgalmak és sztrájkok 1890-ben tömegméretűvé váltak: főként béremelésért, a munkaidő megrövidítéséért, a munkarend megjavításáért folytak. Az ipari munkások mellett sztrájkba léptek a bányászok is. 1878 és 1887 között mindössze 15 sztrájkról tudunk. 1889-ben 4, 1890-ben viszont már 30 volt a fővárosi és a vidéki proletárok sztrájkjainak, bérmozgalmainak a száma.

Az 1890. évi sztrájkok, amelyek különösen a május elsejei ünnepségek után szaporodtak, elsősorban a fővárosi munkások mozgalmai voltak, vidéken csupán 6 sztrájkot vívtak meg. A fővárosi mozgalmak közül kiemelkedtek a gyáripari sztrájkok: az Állami Gépgyár, az Óbudai Hajógyár, az Újpesti Bőrgyár és a Jutagyár munkásainak sztrájkjai. A vidéki munkabeszüntetések közül a dognácska–moravica–vaskői bányamunkások bérharca volt jelentős.

A magyarországi munkásmozgalom fejlődése, a párt tömegbefolyásának növelése szempontjából fontos feladat volt a szakszervezeti mozgalom megerősítése és továbbfejlesztése. Arra törekedtek, hogy mind a régi szervezeteket, mind pedig az újonnan létrehozottakat modern, szocialista szakszervezetekké fejlesszék, amelyek tömörítik az addig közömbös munkásokat, biztosítják szocialista szellemű nevelésüket, irányítják, szervezik a gazdasági harcot, és a munkásokat elvezetik a párthoz.

A Magyarországi Általános Munkáspárt vezetői már 1889 októberében rávilágítottak, hogy a párt agitációja eddig azért nem vezetett a kívánt eredményre, mert „a munkásokkal nem volt közvetlen érintkezés, és ennek hiányában állíttattak fel politikai és közgazdasági követelések”.[60] E felismerés alapján a pártvezetőség tagjai – különösen Engelmann Pál és Jászai Samu, akit 1890 elején vontak be a vezetésbe – nagy munkát fejtettek ki az addig még szervezetlen szakmák szakegyesületeinek létrehozására. Segítettek az alapszabályok kidolgozásában, részt vettek, előadásokat tartottak a szakgyűléseken. Engelmann Pál 1890 júniusában röpiratot adott ki a szakszervezeti mozgalom fejlesztésének elősegítésére a szakegyletek feladatairól.

A helyi szervezetek létrehozása mellett a szervező munka országos szakszervezetek alakítására irányult. 1890 folyamán jött létre a Magyarországi Vasöntők Szakegyelete, a Magyarországi Bádogosmunkások, Légszesz- és Vízvezetékszerelők Szakegylete, valamint a Magyarországi Kőfaragók Szövetsége. Ez utóbbi szaklapot is adott ki: 1890 áprilisában jelent meg *A kőfaragó*, Jászai Samu szerkesztésében.

---

[60] Néhány szó a szakegyletekről. *Népszava,* 1889. október 20.

A párt vezetői már 1889 novemberében hozzáfogtak a május elsejei nemzetközi munkásünnep előkészítéséhez. Az ünnep központi jelszava a 8 órás munkaidő, a vasárnapi munkaszünet és más szociálpolitikai reformok kiharcolása volt. A fővárosban és a nagyobb vidéki városokban munkásgyűléseket hívtak egybe, amelyeken megmagyarázták e követelések jelentőségét.

A rendőrség preventív intézkedései és kellemetlenkedései ellenére az első május elsejei proletárünnep impozáns tüntetéssé vált: több mint 60 ezer ember vonult ki a Városligetbe. A nagygyűlés szónokai – dr. Csillag Zsigmond, Kürschner Jakab, Engelmann Pál és Till József – a munkásvédő törvényekért folyó harcra és fokozottabb szervezkedésre szólították fel a gyűlés részvevőit. Az összesereglett munkások a II. Internacionálé párizsi kongresszusán elfogadott határozat szellemében munkásvédő törvényeket követeltek, s elfogadták az ausztriai szocialistákkal közösen, a pozsonyi értekezleten fogalmazott határozatot. Kimondották, hogy a párizsi kongresszus követeléseit az országgyűlés elé terjesztik.

A május elsejei tüntetés nem korlátozódott a fővárosra. A főbb ipari gócpontokban is gyűléseket tartottak: a tüntető menetben együtt haladtak a magyar, a német, a román, a szlovák és a szerb munkások. Az ünnep sikere jelezte, hogy a Magyarországi Általános Munkáspárt tömegbázisa rövid idő alatt kiszélesedett. A párt vidéki kapcsolatai megerősödtek, a szocialista eszmék gyorsan terjedtek falun, az agrárproletariátus és a szegényparasztság soraiban is. A 80-as évek végén a pártvezetőség már megkezdte a falusi szervező munkát. 1889-ben Dömsödön földmunkásszervezet alakult. Tudunk arról is, hogy Orosházán ismerték, olvasták a párt lapját, a *Népszavá*-t. 1890-ben újabb földmunkásszervezetek alakultak: előbb Orosházán szervezték meg az olvasókört, majd Csorváson is létrejött a szocialista földmunkásszervezet.

A május elsejei nemzetközi proletárünnep sikere még szorosabbra fűzte a magyarországi és a nemzetközi munkásmozgalom kapcsolatait. A pártvezetőség érintkezésbe lépett a nemzetközi munkásmozgalom több vezetőjével. Engelmann Pál levélben kereste fel Friedrich Engelst, az ekkor már idős forradalmárt, tájékoztatta a magyarországi munkásmozgalom fejlődéséről, és egyúttal kifejezte iránta érzett tiszteletét és nagyrabecsülését. „Ez alkalommal – írta 1890. június 7-én kelt levelében – nem akarok lemondani arról, hogy néhány szóban összefoglaljam azt az érzést, amely engem tizenhat éve mind fokozottabb mértékben áthat, s kifejezzem azt a szeretetteljes tiszteletet, amelyet minden becsületes szociáldemokrata Ön iránt, tanítónk, mesterünk iránt érez."[61]

Tíz évi stagnálás után a munkásmozgalom gyors fejlődésnek indult. A pártvezetőség elfogadta a II. Internacionálé elméleti és taktikai irányvonalát, szakított a régi hibákkal, sikerrel kezdte meg a tömegpárt kiépítésének nehéz munkáját. 1890 őszén időszerűvé vált a pártkongresszus összehívása. A kongresszusnak az volt a feladata, hogy hivatalosan is jóváhagyja a pártvezetőség tevékenységét, és új program elfogadásával a pártot az addiginál szilárdabb, marxista elvi alapra helyezze. A kezdeti nehézségek után a szocialisták küldötteinek kellett kidolgozniuk a szocialista munkásmozgalom taktikáját. Hírül kellett adni az egész ország proletárságának, hogy a hatósági zaklatások, a belső viszály ellenére is él és fejlődik a magyarországi munkásmozgalom, a munkáspárt soraiba hívja mindazokat, akik készek résztvenni a szocialista jövő kiharcolásának sok áldozatot követelő munkájában. De adós volt a magyarországi munkáspárt a nemzetközi munkásmozgalomnak is: ha cselekedeteivel már bebizonyította, formailag is ki kellett mondania, hogy a II. Internacionáléhoz tartozónak tekinti magát és elnevezésével is csatlakozik a nemzetközi szociáldemokrácia táborához.

A kongresszust nem a Magyarországi Általános Munkáspárt IV. kongresszusaként, hanem a „magyarországi szociáldemokratikus munkáspárt nyilvános pártgyűléseként" hívták össze. A szocialista eszméket valló szervezett munkások már 1878-ban és 1880-ban is szociáldemokrata elnevezéssel akarták megalakítani pártjukat. A kísérlet tehát nem volt új. Nem a 70-es–80-as évek szociáldemokrata munkásain múlott, hogy pártjukat nem nevezhették annak, aminek szánták: szociáldemokrata pártnak. De abban, hogy 1890-ben ismét kísérletet tettek a párt szociáldemokrata elnevezésére, nemcsak a régi törekvés nyilvánult meg, hanem az a szándék is, hogy a névcserével is kifejezzék a változást, amely a Magyarországi Általános Munkáspártban végbement: a párt belső tartalmában, eszméiben, nézeteiben, gyakorlatában, nemzetköziségében valóban szociáldemokrata párttá változott.

---

[61] PI Archívum. 676. f. 1/4 őe. Magyarul lásd: S. VINCZE EDIT, Engelmann Pál két, eddig ismeretlen levele Engels Frigyeshez. *Párttörténeti Közlemények,* 1958. 4. sz. 166.

A kongresszus összehívását a pártvezetőség már 1889 őszén elhatározta, de mégsem kerülhetett rá előbb sor. A május elsejei nagy munkásünnep előkészítése lekötötte a vezetőség minden erejét. Mivel arra törekedtek, hogy a kongresszuson a vidéki városok, sőt a falvak lakossága is minél nagyobb számban képviseltesse magát, agitációs körutak váltak szükségessé. Ezek lebonyolítására sem kerülhetett sor május elseje előtt.

A belső okok mellett a kongresszus időpontjának megállapításánál egyéb, politikai körülmények is közrejátszottak. A munkásmozgalommal szemben alkalmazott nemzetközi kormánypolitikának már említett változása 1890-ben újabb enyhülést eredményezett. 1890 tavaszán távozott Bismarck, s ezzel egyidőben Tisza Kálmán kormánya is megbukott. Berlinben 1890 májusában megtartották a nemzetközi munkásvédő konferenciát, amely ugyan kézzelfogható eredményeket nem hozott, de elvben elfogadta a szociálpolitika szükségességét, s a kormányokat munkásvédő törvények alkotására késztette. Bár a Tisza-kormányt felváltó Szapáry-kormány munkáspolitikájának lényege alig változott, Magyarországon is sor került néhány olyan munkásvédő törvény kibocsátására, amelyeket már 1889-ben előkészítettek. 1890 tavaszán elfogadták a vasárnapi munkaszünetről szóló törvény tervezetét és befejezéséhez közeledett a betegbiztosításról szóló javaslat kidolgozása is. 1890-ben már a magyar kormány sem tagadhatta, hogy munkáskérdés Magyarországon is létezik, nem tagadhatta meg a legális működés jogát a szociáldemokrata párttól sem. 1890 szeptemberében Németországban hatályon kívül helyezték a kivételes törvényt, ez még szabadabbá tette az utat a magyarországi munkásmozgalom előtt. 1890. december 7-ére összehívták a magyarországi szociáldemokrata munkáspárt első kongresszusát.

7. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA AZ 1880-AS ÉVEKBEN

A MONARCHIA A BISMARCKI SZÖVETSÉGI RENDSZERBEN

A berlini kongresszus után a Monarchia külpolitikájában fokozatosan halványulni kezdett a nemzeti-liberális színezet, egyre inkább a dinasztikus-konzervatív tartalom vált uralkodóvá. Ez a tendencia egyet jelentett az osztrák-német és a magyar befolyás visszaesésével és a szlávbarát irányzatok felülkerekedésével. A változás feltételei a Lajtán túl formálisan is előálltak: a Taaffe-kormánnyal 1879 nyarán az antiliberális erők jutottak hatalomra. Magyarországon nem ment végbe hasonló fordulat, de a Szabadelvű Párt belső válsága következtében a magyar liberálisok külpolitikai befolyása érezhetően meggyengült. A külpolitika irányváltozása a berlini kongresszus után elsősorban orosz orientációt jelentett, amit a Monarchia oroszellenes erői csak azért tudtak feltartóztatni, mivel az osztrák–orosz külön megegyezéstől félő Bismarckban hatalmas külső támaszra találtak. A kancellár a felkínált és elfogadott kettősszövetséggel némiképp helyreállította a Monarchia ellentétes belső erőinek egyensúlyát. Az esedékes dinasztikus-konzervatív fordulat végbemenetele helyett így az Ausztriában annyira otthonos provizórium vált tartóssá. A különös helyzet a személyi megoldásokban és a külpolitikai vezetésben egyaránt tükröződött. Az oroszellenes Andrássynak távoznia kellett, helyére 1879 novemberében a színtelen és jellegtelen Heinrich Haymerle került. A külpolitika továbbra sem formálódott ki végérvényesen, hanem egymást váltogatva hol a liberális (nemzeti), hol a konzervatív (dinasztikus) befolyás érvényesült.

Haymerle hivatásos diplomata volt, három évtizedes pályája során a külpolitika belső erőivel eddig nem érintkezett. A különféle külpolitikai irányzatok egyikéhez sem kötelezte el magát, az egymást váltó kurzusokat hivatalnok módjára szolgálta. Most azonban valamelyik irányzathoz mégiscsak csatlakoznia kellett. Először Andrássy nyomdokaiba lépett. Hivatali elődjétől örökbe kapta, hogy az Oroszországhoz fűződő kapcsolatokat semmiféle formában ne újítsa fel és neki ez a tagadás jelentett pozitív külpolitikai programot. Arra törekedett, hogy a Monarchiának a kettősszövetség megkötésével nyert előnyös pozícióját megszilárdítsa és a balkáni kérdésekben német segítséggel Oroszországot továbbra is nyomás alatt tartsa. A liberális keleti program valamiféle új kiadása volt ez. Hogy a képlet teljessé váljék, kísérletet tett Anglia megnyerésére is. A szigetország, miként nyolc évvel ezelőtt, most is ajánlatot kapott a közös oroszellenes politika szerződéses rögzítésére.

A 80-as évek kezdetén a külső körülmények nem tették lehetővé a liberális külpolitika igazi újjászületését, de még a mérsékelt oroszellenesség számára sem biztosítottak hosszú utóéletet. Angliában a törökbarát és oroszellenes Disraeli helyett újra Gladstone került kormányra, ő szkeptikus volt Törökország jövőjét illetően és nem hitt az angol–orosz ellentétek kibékíthetetlenségében. Az osztrák–magyar felajánlkozást megint úgy fogadták Londonban, mint Andrássy külügyminiszteri pályája kezdetén. Csakhamar kiderült az is, hogy Bismarck sem szándékozik az oroszellenes vizeken lehorgonyozni. A kancellár, miután a kettősszövetséggel Németországhoz fűzte Ausztria–Magyarországot, visszakanyarodott eredeti külpolitikai koncepciójához: a három császár szövetségéhez. Haymerle, aki az Oroszországtól elválasztó szakadék elmélyítésén fáradozott, 1880 elején ajánlatot kapott Berlintől, hogy kiszélesített alapokon újítsák fel az osztrák–magyar–német–orosz együttműködést. Az osztrák–magyar államférfi kitérően válaszolt és a kettősszövetségért adandó német ellenszolgáltatást kérte számon, de ellenkezése az adott belső feltételek mellett nem lehetett tartós.

Az osztrák konzervatív körökben az Oroszországgal való egyezkedésnek régi hagyományai voltak, ezeknek időszerűségét a negatív tapasztalatok sem cáfolták meg végérvényesen. A berlini kongresszus után e körökben ismét általánossá vált a meggyőződés, hogy a Monarchia csak az Oroszországgal való együttműködés révén szilárdíthatja meg új balkáni pozícióit. Az osztrák–magyar–orosz együttműködés hívei elsősorban Bosznia-Hercegovina birtokának véglegesítésére gondoltak. Abban is reménykedtek, hogy az egyetértés a további balkáni terjeszkedés útját is megnyitja. Az osztrák konzervatív körök a Balkán nyugati része fölötti uralom megteremtésére törekedtek, és a viszonosság elve alapján készek voltak hozzájárulni ahhoz, hogy Oroszország kiterjessze befolyását a félsziget keleti felére. E politika végső következménye abban állt, hogy a Monarchia bekebelezi Szerbiát, Oroszország pedig birtokba veszi Konstantinápolyt. A Balkán felosztásának és az érdekszférák politikája egyszerre irányult a bomló Törökország és a formálódó balkáni nemzeti államok ellen. Az osztrák külpolitika folyamatosságában a dinasztikus osztozkodás felújításáról volt itt szó, olyan külpolitikai irányvételről, amelyben a tényleges nemzeti érdekektől és hatalmi szükségletektől idegen, elavult dogmák érvényesültek. A hagyományos egyezkedő politika a keleti válság tapasztalatai folytán azonban némiképp módosult. Az osztrák konzervatív körök úgy akartak kapcsolatba lépni Oroszországgal, hogy közben a biztonságot nyújtó kettősszövetséget is fenntartották és nem zárkóztak el más oroszellenes megállapodások megkötése elől sem.

Az osztrák–magyar–orosz balkáni együttműködés felújítását megelőzte a német–orosz kapcsolatok helyreállítása. Bismarck továbbra is a három császár szövetségét tartotta a francia elszigetelés legcélravezetőbb eszközének. Ha a viszonyok kényszerítő ereje folytán elkanyarodott is eredeti koncepciójától, külpolitikáját korántsem szándékozott teljesen új alapokra fektetni. Még javában folytak az osztrák–magyar–német szövetségi tárgyalások, amikor megmutatkozott, hogy Bismarck az orosz fonalat nem szándékozik végképp kiengedni kezéből. Berlin és Bécs kapcsolatainak megszilárdítása ebben a tekintetben hasznára is volt: Pétervárott a kialakuló elszigeteltséget kényelmetlennek kezdték érezni. A német és az osztrák–magyar vezetők gyakori talákozásából megsejtették, mi is történhetett. A német kancellár még szaporította az orosz aggodalmakat azzal, hogy Londonhoz is kérdést intézett: milyen magatartást tanúsítana Anglia egy német–orosz konfliktus esetén? Megnyugtató, sőt biztató választ kapott. A diplomáciai manőverezés eredménnyel járt. Pétervárott felfogták, hogy Oroszország szempontjából veszélyes helyzet kezd kialakulni. Az angol–orosz ellentétek a berlini kongresszus után egy ideig nem veszítettek élességükből; Anglia, ha nem is akart aktív oroszellenes politikát folytatni, törökországi pozícióin féltékenyen őrködött. A pétervári kormányköröket különösen a tengerszorosokkal kapcsolatos magatartás aggasztotta: Londonban többször kifejezésre juttatták, hogy nem szándékoznak tiszteletben tartani a szorosok zártságáról szóló nemzetközi megállapodást. A Németországgal szembeni harag fenntartása ilyen körülmények között nem volt célszerű. Még fél év sem telt el az osztrák–magyar–német szerződés aláírása után, amikor az orosz diplomácia szövetségi ajánlattal jelentkezett a német fővárosban. A berlini orosz nagykövet 1880 februárjában átnyújtotta Bismarcknak egy garanciális és semlegességi egyezmény tervezetét. Oroszország a tengerszorosok zártságának szavatolását kérte, aminek fejében hajlandónak mutatkozott nyugati német védelmi háború esetén semlegességének kinyilvánítására. Bismarck kész volt az egyezségre, de csak a régi hármas megállapodás formájában. Miután az orosz diplomácia ettől nem zárkózott el, a kancellár orosz egyetértéssel fordulhatott Bécshez.

A Monarchiában a liberális és nemzeti erők a berlini kongresszust követő bonyolult belső harcokban szétzilálódtak. Most, hogy a régimódi német és orosz egyezkedési szándék is megmutatkozott, végképp a konzervatívok javára billent a külpolitika mérlege. A liberális elveiben amúgy sem túlságosan szilárd Haymerle nem tudta sokáig fenntartani álláspontját, engedett a kívülről és belülről reá nehezedő nyomásnak. Az év végén a bécsi német nagykövettel folytatott beszélgetésében a hagyományos osztrák dinasztikus felfogást hangoztatta: ha Oroszország szabad kezet kap a Balkán keleti részén, a Monarchia a nyugati területeken saját elképzelései szerint rendezkedhet be. Haymerle úgy látta, hogy a Monarchia semmiképp sem tudja megakadályozni a két Bulgária oroszok által tervezett egyesítését, de ha megegyezésre lép a cárizmussal, legalább a megfelelő ellenszolgáltatást kieszközölheti.

A három császár egyezményének aláírására 1881. június 18-án került sor Berlinben. A szerződés az eredeti orosz javaslatra épült. Kölcsönös semlegességet írt elő egy negyedik hatalommal folytatandó háború esetére, ami elsősorban orosz passzivitást biztosított egy esetleges német–francia háborúban. A semlegesség az orosz–török háborúra is vonatkozott, de kikötötték, hogy a háború előtt Oroszországnak külön megállapodást kell kötnie szerződő társaival. A második cikkely a Monarchia pozícióit biztosította a Balkánon: kimondotta, hogy az európai Törökország helyzetén csak a Monarchiával való egyetértésben lehet változtatni. Végül a harmadik cikkely a tengerszorosok zártságának elvét biztosította az orosz kívánságoknak megfelelően és szankciókat helyezett kilátásba arra az esetre, ha a szultán a tengerszorosokat bármely hatalom flottája előtt megnyitná. A három császár egyezménye azon túl, hogy Oroszország számára bizonyos megkötésekkel lehetővé tette a Törökország elleni háborút, külön balkáni intézkedéseket is tartalmazott. Oroszország hozzájárult, hogy a Monarchia megfelelő időpontban Bosznia-Hercegovina okkupációját formális annexióvá változtassa, Ausztria–Magyarország pedig előre tudomásul vette Bulgária és Kelet-Ruméha egyesülését, abban az esetben, ha az a „dolgok ereje folytán" bekövetkezik. Törökország számára nem engedik meg a Bulgária elleni fellépést, úgyszintén ellenállnak Bulgária esetleges macedóniai vállalkozásának. Kötelezték magukat, hogy a Keleten működő diplomáciai megbízottjaikat egybehangzó instrukciókkal látják el.

A három császár szerződése a Balkánon az érdekszférákat szabályosan elhatárolta. Az osztrák–magyar és orosz dinasztikus érdek számított egyedül mértékadónak, a balkáni népek nemzeti igényeit a legkisebb figyelemre sem méltatták. A megállapodás mindkét szerződő fél számára lehetővé tette, hogy saját érdekszféráján belül úgy rendezkedjék be, ahogy az száz évvel korábban az akkor még szétforgácsolt Nyugat-Európában szokásos volt. Oroszország Bulgáriában kapott szabad kezet. Bulgária fejedelmét az orosz cár emelte trónra, a bolgár hadsereget orosz tisztek szervezték és vezényelték, az új fejedelemség minden tekintetben Oroszországhoz igazodott.

A Monarchia számára a szerződés elsősorban Bosznia-Hercegovinában biztosított teljes cselekvési szabadságot. Az 1878 nyara óta osztrák–magyar megszállás alatt levő területek bekebelezésének Oroszország oldaláról nem volt akadálya. A kedvező körülményeket mégsem lehetett kihasználni, mivel a Monarchia vezető nemzeti és politikai csoportjai a bekebelezés ügyében nem tudtak közös nevezőre jutni. A közjogi problémát: hová csatolják az új szerzeményt, végképp nem tudták megoldani. Az okkupált tartományokat végül mint „közös ügyeket" kezelték, és a bekebelezést a kedvezőbb belső helyzet kialakulásáig elnapolták. A három császár egyezményben Szerbiáról nem esett szó, de Bécsben és Pétervárott is magától értetődőnek tekintették, hogy ebben a kis balkáni országban a szomszédos Monarchia rendelkezzék nagyobb politikai befolyással. Az osztrák–magyar külpolitika irányítói régóta fontos szerepet tulajdonítottak Szerbiának. A berlini kongresszus után, az osztrák–magyar–orosz egyezkedés légkörében lehetőség nyílott arra, hogy a régi terveket legalább részben megvalósítsák. A Monarchia és Szerbia előbb kereskedelmi szerződést kötött, amely az osztrák–magyar tőke számára uralkodó pozíciókat biztosított Szerbiában. 1881 nyarán a politikai kapcsolatokat is az osztrák–magyar tervek szellemében rendezték. A megkötött szerződés értelmében a Monarchia kilátásba helyezte, hogy támogatja Szerbia déli irányú határkiegészítési törekvéseit és hozzásegíti fejedelmét a királyi cím elnyeréséhez. Szerbia ezzel szemben kötelezte magát, hogy a bécsi külügyminisztérium tudta és előzetes hozzájárulása nélkül nem köt szerződést más hatalommal. A szávai fejedelemség, a délszláv nemzeti egyesítés titkos aspiránsa teljesen hatalmas északi szomszédja függésébe került. A három császár egyezménye a Balkán nyugati felét teljesen a Monarchia befolyási övezetévé változtatta.

Haymerle 1881 őszén váratlanul elhalálozott, helyébe Gustav Kálnoky gróf kapott külügyminiszteri kinevezést. A nevében és eredetében magyar (egy székely főnemesi család Morvaországba települt ágából származó), de szívében Habsburg-arisztokratával olyan személyiség került a Ballhausplatzra, aki a dinasztikus érdekszféra-politikát elődeitől eltérően nem a viszonyok kényszerítő ereje folytán, hanem mély belső meggyőződésből vállalta. Hivatásos diplomata volt, a régi iskola neveltje, a Habsburg hatalmi politika kategóriáiban gondolkodott és a nagyhatalmi rangot a terjeszkedési képességen mérte. Meggyőződése volt, hogy a Habsburg-monarchiának ereje és egyben hivatása van arra, hogy befolyását az Égei-tengerig kiterjessze. A dinasztikus expanzió gondolatkörében élő diplomata a maga módján reálpolitikus volt: a németországi és itáliai status quót tudomásul vette, sőt a Balkánon sem pályázott osztrák hegemóniára. Felmérte, hogy a Monarchia erői elégtelenek a hódító politikára, ezért az Oroszországgal való összeütközést mindenképpen el akarta kerülni és a Balkán keleti részét a cárizmus érdekszférájának ismerte el. Szerinte a Balkán az egyedüli érvényesülési terület, ezért a Németország ellen irányuló osztrák–magyar–orosz külön megegyezés fel sem merült előtte, sőt az Oroszországgal való egyenlőtlen egyezkedésben Németország támogatását nélkülözhetetlennek tartotta. Ez a dinasztikus érdekszféra-politika nem igényelte a belső nemzeti és parlamentáris erők támogatását és azok beavatkozását okvetetlenkedésnek ítélte. Kálnoky ezekkel az erőkkel szemben a „külpolitika királyi foglalkozás" álláspontot képviselte, és az volt a véleménye, hogy a közös külügyminiszteri állást minden parlamentáris befolyástól független birodalmi kancellári rangra kell emelni.

Az osztrák–magyar külpolitika alakulására Kálnoky már korábban is jelentős befolyást gyakorolt. Mint szentpétervári nagykövet az Oroszországgal való megegyezés legerősebb szószólója volt, tevékenyen részt vett a három császár szövetségének létrehozásában. Hivatalba lépésekor nem lehetett kétséges, hogy továbbra is az osztrák–magyar–orosz jó viszony megszilárdításán fog munkálkodni. 1881 végén az Oroszország ellen irányuló török szövetségi javaslatot kertelés nélkül elutasította. Az Oroszország irányába mutatott konciliáns magatartással azonban nem tartotta ellentétesnek az osztrák–magyar–német kettősszövetség további fenntartását, és más, hasonló jellegű megállapodások létrehozását. A német szövetségi politika aktivizálódása az osztrák–magyar szövetségi politika kiszélesítésére is lehetőséget adott.

A német külpolitika a kettősszövetség és a három császár szövetségének létrehozásával tulajdonképpen elérte célját: a nyugat-európai status quo fenntartása és Franciaország elszigetelése biztosítottnak látszott. Bismarck azonban még a kedvező pozícióban sem zárkózott el az újabb lehetőségek elől. A berlini olasz nagykövet 1880-ban szövetségi ajánlattal kopogtatott be a német külügyi hivatal ajtaján. Az olasz ambíciók a Balkánra és Észak-Afrikára terjedtek ki, ezeken a területeken viszont Itália elkerülhetetlenül összeütközött Ausztria–Magyarországgal és Franciaországgal. Az osztrák–magyar–olasz viszony egyéb okokból is feszült volt. A katolikus Habsburg-nagyhatalom fenntartásokkal élt a pápa világi hatalmát megszüntető garanciatörvénnyel szemben, ugyanakkor Itália jogot formált az Ausztriához tartozó olaszlakta területek (Dél-Tirol és Isztria) birtokára. Olaszország számára ezért olyan német szövetség létrehozása volt kívánatos, amely egyszerre irányult Ausztria–Magyarország és Franciaország ellen. A franciaellenes megnyilvánulásokat német részről előzékenyen fogadták, az osztrák–magyar szövetségről azonban nem voltak hajlandók Olaszország kedvéért lemondani. Bismarck megmondta az olasz nagykövetnek, hogy Berlinbe Bécsen keresztül vezet az út, és ha Olaszország szövetséget akar kötni Németországgal, előbb meg kell javítania viszonyát Ausztria–Magyarországgal.

Az osztrák–magyar–olasz kapcsolatok rendezése nem volt könnyű. Rómában tudták, hogy a szerződéses viszony létrejötte egyértelmű az „irredenta Itáliáról" való lemondással, ezért, amikor végre rászánták magukat a tárgyalásokra, komoly követelésekkel léptek fel. Nemcsak azt óhajtották a Monarchiától, hogy francia–olasz háború esetén legyen segítségükre, hanem az olasz területi garanciát (vagyis a pápa világi hatalma megszűntének elismerését) és a balkáni olasz előjogok tudomásulvételét is feltételül szabták. A bécsiek csak a német kancellár biztatására mentek bele a tárgyalásokba. A hónapokon át tartó tárgyalások semmilyen eredményt nem hoztak, végül mégis az olaszok kényszerültek engedményekre. Tunisz francia megszállása és az 1881-es bardói egyezmény jötte után Olaszországot a teljes elszigetelődés veszélye fenyegette, sőt az olasz–francia fegyveres összeütközés lehetősége is előállott. Itália nem tarthatott fenn egyszerre feszült viszonyt két nagyhatalmi szomszédjával, ott engedett tehát, ahol az ellentétek kisebbeknek mutatkoztak: Ausztria–Magyarországgal szemben. 1882 májusában Bécsben sor került Németország, Olaszország és Ausztria–Magyarország megállapodására, a hármasszövetség aláírására.

A hosszú előzetes vitához képest az egyezmény osztrák–magyar–olasz viszonylatban csak kevés kikötést tartalmazott. Ebben a tekintetben maga a szerződés ténye volt a fontos, mert puszta létével jelezte, hogy Itália lemond az Ausztriával kapcsolatos területi igényeiről. Az balkáni olasz követelések elismerése nem jöhetett szóba, de a Monarchia, annak fejében, hogy egy esetleges osztrák–magyar–orosz háborúban Itália semlegességre kötelezte magát, fegyveres segítséget ígért szerződőtársának egy Franciaország ellen viselt védekező háborúban. A Monarchia kötelezettségei a német–francia háború esetén ugyanazok maradtak, mint a kettősszövetségben: jóindulatú semlegességet kellett tanúsítania. Az Olaszország számára kilátásba helyezett fegyveres segítség komoly engedménynek tűnt a korábbi magatartáshoz képest és az olasz viszonosság, a semlegesség nem is látszott egyenértékűnek. A hármasszövetség létrehozásával a status quo fenntartására törekvő német külpolitika újabb erőket állított szolgálatába. Az egyezmény végső soron a Monarchia érdekeinek is megfelelt. A szerződés birtokában Ausztria–Magyarország szabadabban mozoghatott hatalmas partnerével, a cári Oroszországgal szemben.

A hármasszövetség létrejötte után sor került az osztrák–magyar–román kapcsolatok rendezésére is. Románia földrajzi fekvése folytán nehéz helyzetben volt: egyszerre három nagyhatalmat mondhatott szomszédjának. A szomszédok közül először Törökország volt az ellenség, amellyel szemben nemzeti függetlenségét kellett visszaszereznie. Az önálló állam megalakulása után az etnikai állomány egészének egyesítése volt a következő feladat. Románia potenciális területkövetelő volt a Monarchiával és Oroszországgal szemben, az egyiktől Erdélyt és Bukovinát, a másiktól

Besszarábiát akarta megszerezni. Követeléseivel nem léphetett fel nyíltan, de még burkolt igényeket is legfeljebb egyik szomszédjával szemben támaszthatott. A berlini kongresszus után Besszarábia déli részének orosz elcsatolása miatt a román külpolitika oroszellenes tendenciája volt erősebb, a bukaresti politikusok Bécsben és Berlinben igyekeztek támogatást találni. Brătianu román miniszterelnök 1883 őszén a német kancellárral folytatott beszélgetésében kijelentette, hogy Romániának nincsenek területi követelései a Monarchiával szemben. Ezzel elhárult a megegyezés akadálya. A tárgyalások során a román félnek azt is tudomásul kellett vennie, hogy Ausztriától nem kaphat támogatást Besszarábia visszaszerzéséhez. A megegyezés defenzív jellegű volt és mindkét részről előnyösnek tartották. A szerződés aláírására 1883 októberében került sor Bécsben. Mindkét fél kötelezte magát, hogy egy harmadik hatalom részéről jövő támadás esetén szerződőtársa segítségére siet. A harmadik hatalmat a szerződéshez csatlakozó Németországra való tekintettel nem nevezték meg, de nem lehetett kétséges, hogy Oroszországot értették rajta.

Az osztrák–magyar–orosz kapcsolatokat a három császár egyezményének 1881-es felújítása óta kölcsönös engedékenység és megállapodási készség jellemezte. Az érdekszférák elhatárolása természetesen kényes művelet, de az adott esetben mind a Monarchia, mind Oroszország megtalálta számítását: Szerbiában az osztrák–magyar, Bulgáriában az orosz befolyás érvényesült. Miután a Balkán török részével szemben egyelőre a status quóhoz ragaszkodtak, nem volt túl sok súrlódási felület. Az osztrák–magyar külpolitikában persze mindvégig érezhető volt a törekvés, hogy Németországot erőteljesebben a maga oldalára vonja, de mindig volt benne annyi diplomáciai érzék, hogy Oroszországgal szemben ne hivatkozzék a német hátvédre. Különben sem tehette volna teljes joggal, mivel Bismarck mindvégig ragaszkodott az osztrák–magyar–orosz egyezkedéshez, a balkáni érdekszférák elhatárolásához. Így amikor 1884-ben esedékessé vált a három császár szövetségének megújítása, Bécsben természetesnek tartották, hogy újra igent mondjanak. Ferenc József látogatást tett Oroszországban, amit III. Sándor még ugyanazon évben ausztriai vizittel viszonzott. Az államfői találkozók eredményeként újabb három évre meghosszabbították a három császár szövetségét. Az együttműködés hatékonysága válságos időszakban is megmutatkozott. Az 1885-ös afgán válság idején (ami az orosz expanzió következtében keletkezett) a vetélytárs

Anglia német és osztrák–magyar nyomásra állt el attól, hogy flottájával keresztülhatoljon a tengerszorosokon. Az együttműködés életképességének igazi próbaköve a Balkán volt.

A berlini kongresszust követő csendes esztendők után a 80-as évek közepére a Balkánon újra feszültség keletkezett. Az érdekek ütközésének ismét a sokat próbált és szenvedett Bulgária volt a színtere. A San Stefanó-i béke nagy délszláv államát a berlini kongresszus három részre osztotta és Dél-Bulgáriát (Kelet-Ruméli néven) újra török fennhatóság alá kényszerítette. A két Bulgária nem állhatott sokáig egymás mellett anélkül, hogy kezet ne nyújtson egymásnak. 1885 szeptemberében Plovdivban felkelés tört ki, Battenberg Sándor az egyesült Bulgária fejedelmévé nyilvánította magát. Az eseményekben sokan a cár kezét vélték felfedezni. A feltételezés nem volt egészen alaptalan: az orosz külpolitika a balkáni ügyekben máskor is élt már a nemzeti mozgalmak támogatásának eszközével, a bolgár uniót meg éppenséggel nemzetközi megállapodások helyezték kilátásba. Hét évvel San Stefano után azonban már nem lehetett szó a bolgár nagyobbodást elősegítő orosz–bolgár együttműködésről. Oroszország a Balkán keleti felét háborúval szerzett érdekszférájának tekintette, az általa létrehozott bolgár államot pedig végleges lekötelezettjének, Bulgáriában a protektori nagyhatalom minőségében akart berendezkedni. Az államiságát éppen csak visszanyert, de nagy történelmi múlttal rendelkező fejedelemség viszont igényt formált az önálló fejlődésre, határozottan elutasította az orosz gyámkodást. A fejlemények már a plovdivi felkelés előtt eljutottak a szakítás küszöbéig. Az orosz diplomácia részéről csak önámítás volt, hogy a történtekért Battenberg Sándor személyét tette felelőssé. A bolgár unió létrejötte után Pétervárott a status quo helyreállításában fogalmazták meg a külpolitikai programot.

Hét évvel korábban Oroszország még a nagy délszláv állam létrehozásáért harcolt, a cárizmus tekintélye most a frissen egyesült Bulgária szétszakítását követelte meg. Oroszország nagyhatalmi partnereihez: Németországhoz és Ausztria–Magyarországhoz fordult segítségért. A német támogatás magától értetődő volt. Bismarck Bulgáriát orosz érdekszférának tekintette és a Balkán őt most is csak mint osztrák–magyar–orosz súrlódási felület érdekelte. Az osztrák–magyar támogatás már korántsem volt zökkenőmentes. A magyar liberális párt Andrássy bukása óta a külpolitikában ugyan erősen visszavonult, de a három császár szövetsége elleni vétóival tele volt a parlament és a delegáció. 1885 őszén maga Andrássy tiltakozott az uralkodónál az oroszbarát egyezkedő politika ellen. A közös külügyminiszter nem tudta a magyar nyomást elhárítani. A helyzetet csak bonyolította, hogy az unió létrehozása után Szerbia kompenzációs igényektől vezettetve, háborút indított Bulgária ellen, és miután vereséget szenvedett, a Monarchia diplomáciai beavatkozásra kényszerült mellette. Végül mégis csak fölülkerekedett a konzervatív szolidaritás. Amikor a bécsi orosz nagykövet Kálnoky előtt a „kelet-ruméliai forradalmi puccsot" nyílt szerződésszegésnek nevezte és a status quo visszaállítását jelölte meg egyetlen lehetséges kiútnak, az osztrák–magyar külügyminiszter teljes egyetértéséről biztosította. Az 1885 őszén összeülő konstantinápolyi nagyköveti konferencián a három császár szövetsége egységesen fordult szembe a felforgató Bulgáriával. A Balkán fölött a Szent Szövetség kísértete lebegett.

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS MEGSZAKÍTÁSA OROSZORSZÁGGAL (1887–1890)

Ha Oroszország és Ausztria–Magyarország konzervatív kormánykörein múlott volna, a bolgár egység nem éri meg az új esztendőt. Hamarosan megmutatkozott azonban, hogy az együttműködés fenntartásához a 19. század utolsó harmadában már nem elegendő a kölcsönös lojalitás és a dinasztikus érdekekre vigyázó konzervatív szolidaritás. Zavart okozott mindenekelőtt, hogy Anglia újra kivált az „európai koncertből" és pártfogásába vette az egységes Bulgáriát. A konstantinápolyi konferencia határozatának nem tudtak érvényt szerezni és angol javaslatra a szultán Battenberg Sándort nevezte ki a Bulgáriával egyesült Kelet-Ruméliа kormányzójává. Az angol okvetetlenkedést még csak elhárították: 1886 nyarán Bismarck és Kálnoky szabad kezet biztosított az oroszoknak a bolgár fejedelem elmozdítására és a trónfosztás rövidesen bekövetkezett. Most azonban kiderült, hogy a bulgáriai orosz befolyásnak nem Battenberg Sándor személye az egyedüli akadálya. A nagy történelmi múlttal rendelkező fejedelemség teljes önállóságra törekedett. A presztízsét féltő cári nagyhatalom viszont nem állhatott meg félúton. 1886 szeptemberében orosz kormánybiztos jelent meg Szófiában, Bulgária orosz megszállását helyezte kilátásba. A dinasztikus egyezkedő politika húrja tovább feszült, de Oroszország eljárásával még nem lépte túl a szerződéses kereteket és partnereitől további támogatásra számított. Bismarck és Kálnoky részéről meg is volt a hajlandóság, ám amikor az osztrák–magyar külügyminiszter az orosz eljárás támogatását tervezte, olyan kötelezettséget vállalt, amelyet nem állt módjában betartani. A magyar liberális párt nyomásától átszakadtak a dinasztikus érdekszféra-politika belső védgátjai. Tisza Kálmán a magyar parlamentben tiltakozott Bulgária orosz megszállása ellen és Kálnoky nem hagyhatta többé figyelmen kívül legerősebb belső ellenzéke álláspontját. Az osztrák–magyar külügyminiszter 1886 októberében nyilvánosan szót emelt Bulgária önállósága mellett. Az eljárás szakítást jelentett az öt év óta egyetértésben folytatott osztrák–magyar–orosz érdekszféra-politikával.

Kálnoky a magyar liberális párt nyomására szakított azzal a politikával, amely Bulgáriát a cárizmus érdekszférájának minősítette, az Oroszországgal való együttműködésről azonban nem szándékozott teljesen lemondani. Visszautasította a német és orosz részről érkező, az érdekszféra-politika fenntartására vonatkozó kívánságokat, de nem zárkózott el attól, hogy bizonyos orosz érdekeket továbbra is elismerjen. Miközben hangsúlyozta, hogy Bulgáriának meg kell védenie önállóságát, egyben azt tanácsolta a bolgároknak, hogy lépjenek jó viszonyra Oroszországgal. A Bécsben járó bolgár küldöttséget lebeszélte Battenberg Sándor visszahívásáról, és a bolgárok fejedelemjelöltjének, Koburg Ferdinándnak is megmondta, hogy trónra lépéséhez nem látja a szükséges előfeltételeket. A pétervári osztrák–magyar nagykövetnek megírta: a Monarchiában változatlan a szándék, hogy Oroszországgal fenntartsa az eddigi jó viszonyt. Az orosz külpolitika irányítói tisztában voltak az osztrák–magyar külpolitika fordulatának okaival. Giers külügyminiszter rosszallását fejezte ki Tisza Kálmán oroszellenes parlamenti megnyilatkozásai miatt, a cár pedig szemére vetette a pétervári osztrák–magyar nagykövetnek, hogy a magyarok össze akarják veszíteni Oroszországot és Ausztria-Magyarországot. Az orosz államférfiak a magyar befolyás kiküszöbölését és az eddigi politika folytatását kérték Kálnokytól. A konzervatív meggyőződésű osztrák–magyar külügyminiszter az adott belső körülmények között azonban csak az érdekszféra-politikát elvető együttműködési hajlandósággal válaszolhatott. Az együttműködésnek ez a fajtája értéktelen volt Oroszország számára. Amikor III. Sándor cár meggyőződött arról, hogy érvei Bécsben hatástalanok, kibékíthetetlenül megneheztelt Ausztria-Magyarországra.

Oroszország és Ausztria-Magyarország viszonya 1886 végétől rohamosan rosszabbodott. Bécsben és Pétervárott mutatkozott némi békülési hajlandóság, de az éledező balkáni önállóságon zátonyra futott minden konzervatív egyezkedő szándék. A bolgár nemzetgyűlés 1887 nyarán az osztrák–magyar tanács ellenére Koburg Ferdinándot választotta fejedelméül. Pétervárott úgy tudták, hogy az új uralkodó az osztrákok embere, akit az orosz törekvések keresztezése céljából juttattak Bulgária trónjára. A pánszláv körök nyíltan követelték, hogy Oroszország fegyverrel szerezzen magának elégtételt bulgáriai sérelmeiért. A cári kormány nem osztotta a szélsőséges körök hangulatát, de presztízsokokból és a belső ellenzék kielégítése céljából maga is célravezetőnek ítélte a háborús fenyegetés politikáját. A fegyverek éle a hűtlen szövetséges, Ausztria-Magyarország ellen irányult. 1887 nyarától nagyarányú orosz csapatösszevonásokat hajtottak végre Galícia határán.

Az Osztrák–Magyar Monarchiában igen erős volt azoknak a tábora, akik elkerülhetetlennek tartották az Oroszországgal való megmérkőzést. Az orosz csapatösszevonás kapóra jött e körök számára, mert a régóta tervezett támadó fellépést a védelmi háború köntösébe lehetett burkolni. Az 1888. januári közös minisztertanácson Tisza Kálmán erőteljesen szót emelt az olyan törekvések ellen, amelyek arra irányultak, hogy a háborút, mint mondotta, mesterséges eszközök igénybevételével elkerüljék. Tisza háborús politikája mögött ott állott az egész magyar liberális párt és a kardcsörtetők táborának a volt külügyminiszter, Andrássy Gyula pártfogása adott különleges nyomatékot. A magyar liberálisok háborús álláspontja a tíz év előtti helyzettől eltérően most nem volt elszigetelt. Az osztrák katonai vezetők időközben maguk is eljutottak az Oroszország elleni preventív háború elméletéig. A befolyásos bécsi személyiségek közül Rudolf trónörökös is a magyar liberálisok álláspontját vallotta. A főherceg évek óta kitartó harcot folytatott az Andrássy-féle külpolitika visszaállításáért. Az udvari körök nagyobbik része azonban még távol volt attól a gondolattól, hogy kardot rántson Oroszország ellen. A közös minisztertanácson Taaffe osztrák miniszterelnök kétségbe vonta, hogy Oroszország valóban rá akar támadni a Monarchiára. Kálnoky ugyancsak elutasította az Oroszország elleni, szerinte meggondolatlan vállalkozást. Az volt a véleménye, hogy az osztrák–magyar–orosz ellentétek nem áthidalhatatlanok, és a háború a mérhetetlen szenvedésen kívül semmit sem hozhat a Monarchia számára. Kálnoky arra is figyelmeztetett, hogy a balkáni kérdésben osztrák–magyar kezdeményezésre keletkező konfliktusban a Monarchia nem számíthat Németország segítségére, mert a kettősszövetség csak orosz támadás esetére írja elő a casus foederist. Végül is Németország nyílt állásfoglalása döntött. Bismarck és Kálnoky megállapodása alapján 1888 februárjában nyilvánosságra hozták a kettősszövetség szövegét. A német segítség várható mértékéről ezek után nem lehetett többé vita, azt pedig a leghevesebbek sem kívánták, hogy a Monarchia egyedül háborúzzon Oroszország ellen. A nekitüzesedett magyar liberálisok elcsendesedtek, mivel pedig Oroszország valójában nem akart háborút, az 1887–88-as nagy feszültség háborús összeütközés nélkül oldódott fel.

A belső háborús törekvések visszaszorítása Kálnoky jelentős sikere volt, de a külügyminiszter 1888 elejére már maga is messzire hátrált eredeti álláspontjától. Amikor 1886 őszén magyar nyomásra szakított az érdekszféra-politikával, korántsem gondolt gyökeres változtatásokra, csupán új tartalmat kívánt adni az osztrák–magyar–orosz egyezkedésnek. A hazai és külföldi szélsőségek miatt azonban a középutas elgondolás nem érvényesülhetett. Kálnoky akarva-akaratlan egyre inkább távolodott Oroszországtól. 1887 februárjában, a hármasszövetség felújítása alkalmával teljesítette a régi olasz kívánságot, kötelezettséget vállalt arra, hogy a Monarchia a balkáni status quót csak Itáliával egyetértésben változtatja meg. A következő hónapban csatlakozott a földközi-tengeri status quo megőrzését proklamáló angol–orosz megállapodáshoz. Mindez nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy a Monarchia pozícióit a fokozódó orosz nyomással szemben megerősítse. A végleges szakításra továbbra sem gondolt és éppen 1887 nyarán, az orosz harag csúcspontján üzente Pétervárra, hogy Bécsben változatlan az egyezkedő szándék. Csakhogy az orosz–német viszontbiztosítási szerződés megkötése világossá tette, hogy Oroszország a Monarchia vonatkozásában a teljes szakítást határozta el. Kálnoky ekkor hajtotta végre a tulajdonképpeni fordulatot és szakított végérvényesen eddigi módszereivel. A fordulat dokumentuma az 1887 decemberében aláírt osztrák–magyar–angol–olasz megállapodás, a keleti hármasszövetség. Az addig Oroszországgal az érdekszférákat elhatároló, tehát a Balkán felosztását folytató külügyminiszter most Angliával és Olaszországgal a balkáni status quo fenntartásában állapodott meg és közös eljárást helyezett kilátásba arra az esetre, ha egy negyedik hatalom – nyilvánvalóan Oroszország – a balkáni állapotok egyoldalú megváltoztatására törne. A magyar liberálisok háborús politikájának elhárítása így korántsem jelentette a konzervatív egyezkedő politika egyértelmű győzelmét. A keleti hármasszövetség aláírásával Kálnoky a dinasztikus érdekszféra-politika halotti levelét is kiállította.

Kálnoky külpolitikai koncepciójának lényege a balkáni terjeszkedésben állott, ennek a politikának a Monarchia hatalmi adottságai következtében azonban csak az Oroszországgal való egyezkedés esetén volt realitása. A szakítás egyetlen lehetséges módja az aktív dinasztikus politika feladása lett volna, a külügyminiszter azonban még látott lehetőséget és úgy döntött, hogy az aktív hatalmi politikát Oroszország ellenére is folytatja. Az Oroszországra gyakorolt nyomás eszközével kívánta eredeti elképzeléseit megvalósítani. Ehhez a szövetségesek támogatását is felhasználta. A 90-es évek kezdetén sor került az Olaszországhoz, Romániához és Szerbiához fűződő szövetségi kapcsolatok megújítására. Nagyobbrészt az eredeti megállapodások szövegét írták újból alá. A Monarchia szempontjából a szerződések azonban nem az egyezkedő politika hátvédjét jelentették többé, hanem az Oroszország ellenére folytatott erőpróba nélkülözhetetlen kellékeit. Az aktív Balkán-politikához Kálnoky elsősorban Németországtól és Angliától remélt támogatást. A 80-as évek végén szüntelenül reklamálta a német segítséget annak hangsúlyozásával, hogy egy eljövendő német–orosz összeütközés miatt mindenképpen elkerülhetetlen. Az osztrák–magyar–angol viszonyban a határozottabb angol kötelezettségvállalás kicsikarása dominált. Nem nehéz felismerni: Kálnoky ugyanazt tette, amivel elődei – Andrássy és Haymerle – más megfontolásoktól vezettetve többször próbálkoztak. Az eredmény sem lehetett más. Németország magatartása Oroszországgal szemben Bismarck 1890-ben bekövetkezett távozása után némiképp módosult. Az új vezetés nem újította fel a viszontbiztosítási szerződést és bizonyos balkáni kérdésekben a Monarchia mögé állt. Az Oroszországgal való háborús összeütközést akár a Balkán, akár Lengyelország miatt azonban továbbra sem óhajtották, Kálnoky ilyen irányú ajánlatait és célzásait a leghatározottabban elutasították. Angliáról pedig egyre inkább megmutatkozott, hogy számára a keleti hármasszövetség megkötése az oroszellenes keleti politika utolsó fellángolása volt. A szigetország már a 90-es évek elején éreztette, hogy keleti érdekeit a jövőben más eszközökkel kívánja védelmezni. Az Oroszország ellenére folytatott aktív balkáni politika a Monarchia belső erői részéről sem számíthatott jelentős támogatásra. Igaz ugyan, hogy az oroszellenesség bázisa továbbra is meglehetősen széles volt, a balkáni terjeszkedés híveinek tábora azonban szűk maradt, alig terjedt túl valamivel az udvari körökön. Ilyen körülmények között az Oroszország ellenére folytatott aktív balkáni politika a 90-es évek kezdetén nem ígért több eredményt, mint egy évtizeddel korábban az Oroszországgal való egyezkedés.

8. A KORMÁNY HELYZETÉNEK MEGRENDÜLÉSE ÉS TISZA KÁLMÁN BUKÁSA

A 80-as évek derekán érkezett el Tisza Kálmán kormányzati rendszere a maga fénykorához, kiteljesedéséhez. A Szabadelvű Párt uralma delelőjén volt, s ez a külsőségekben is meglátszott. A pártvezér tízéves miniszterelnöki jubileumán két napig érkeztek a hódoló küldöttségek az ország minden részéből. Hatalmát senki sem vonhatta kétségbe, akarata előtt néha még az uralkodó is meghajolt. Tisza hosszú miniszterelnöki pályáját természetesnek, a kor sajátosságából adódónak vélte, és ebből nem is csinált titkot. A nagy nemzeti fellángolások csak rövid perceket jelentenek a nemzet életében – mondotta 1885-ben az üdvözlésre egybegyűlteknek –, a nagy reformkorszakok sem tartanak sokáig. „De van azután egy korszak, amikor a különben életerővel bíró és élni akaró nemzet érzi azt, hogy feladata nem rohamosan haladni, nem szemkápráztató dolgokat művelni, de homokszemre homokszemet, téglára téglát hordva, felépíteni az állam épületét. És én azt hiszem, hogy azon időpontban, mikor királyom és nemzetem többségének bizalma a kormányra hívott, egy olyan korszak volt hazánkra, nemzetünkre nézve. És éppen ezért – fejezi be Tisza –, mert az én nem ragyogó tehetségem ezen mindennapi folytonos, nem lankadó, nem fényes, de talán azért jótékony munkára képesített: ebben lelem fel kulcsát annak, hogy oly régen bírhatom úgy királyom, mint a nemzet többségének bizalmát."[62] A kortársak a kormányelnököt mindenhatónak tartották, Mikszáth találó fogalmazása szerint: ,,Utoljára már nem is lehetett az országot elképzelni Tisza nélkül. Talán mindig volt és mindig lesz.''[63]

---

[62] Idézi: GRATZ GUSZTÁV, A dualizmus kora. I. Bp. 1934. 206.

A mélyben azonban változások érlelődtek. A korábbi egyensúly megbomlott. A nagybirtok, középbirtok és nagytőke szövetségén repedések támadtak. Láttuk, hogy szervezkedni kezdett a tengerentúli és keleteurópai olcsó gabona versenyétől szorongatott, mezőgazdasági üzemének korszerűsítésével bajlódó ,,agrárius'' nagybirtok; a gazdasági önállóságát vesztett, az ősi birtok porladozó darabjaiban, sőt egyre inkább csupán a megye és a kormány hivatalaiban megkapaszkodó dzsentri soraiban is felütötte fejét a liberalizmussal szembeforduló újkonzervatív ideológia – mindkettő csendes támogatásra találván a politikai és erkölcsi befolyását görcsösen védelmező katolikus főpapságban. Az ,,agrárius'' ellenzék a hatalmat gyakorló ,,merkantil'' csoport visszaszorítására törekedett, a nagyburzsoázia számára különösen kedvező liberális gazdaságpolitika helyébe a nagybirtok hatalmi és gazdasági elsőbbségét szolgáló új kormányzatot akart állítani. Elsősorban Tisza Kálmán személyében látta a merkantil blokkot összetartó politikai tényezőt. A miniszterelnök letaszításától nemcsak saját megerősödését, hanem minden felgyülemlett politikai feszültség levezetését remélte. Első támadásai kudarcot vallottak. A szabadversenyes kapitalista fejlődés és a társadalomban uralkodó liberális gazdasági szemlélet a földbirtokos osztályok primátusát hirdető konzervativizmust a politikai élet szintjén megbuktatta, mint ahogy nem kevés erőfeszítéssel egyelőre az antiszemitizmust is veszélytelenítette. A felhalmozódó társadalmi ellentétek ismét a nemzeti ellenzékiség medrébe áramlottak, a konzervatív ellenzéki irányzatok a korábbi kudarcok tanulságait összegező politikusok tudatos döntése alapján a közjogi ellenzék táborával kötöttek alkalmi szövetséget, hogy az Ausztriával szemben folytatott politikai harc népszerűséget teremtő erejét megszerezzék maguknak. Apponyi visszaemlékezéseiben megírja, hogy a gazdaságpolitikai követelésektől kényszerűségből kanyarodott a közjogi politika útjára. A német katonai attasé szerint egyenesen a Mérsékelt Ellenzék összetartása és megerősítésének szüksége késztette őt az új politikai vonal kidolgozására.

---

[63] MIKSZÁTH KÁLMÁN, Az én kortársaim. II. Bp. 1910. 68.

A 80-as évek végén a konzervatív ellenzéki törekvések képviselői a kormánybuktatás csodaszerét vélték a közjogi ellenzékiségben feltalálni. Felhasználására az alkalmat a véderőreform vitája hamarosan meghozta.

A KÖZÖS HADSEREG ÉS A MAGYAR URALKODÓ OSZTÁLYOK

Az osztrák–magyar hadsereg, mint közös intézmény a dualista Monarchia egyik központi tartópillére volt. Megalkotói nemzetek fölötti szervezetnek szánták, tábornokai annak tartották, a kormányok pedig annak próbálták beállítani országuk közvéleménye előtt. Csakhogy ez a hadsereg, ha nem is volt nemzeti, nem lett teljesen nemzetek fölötti sem. A kiegyezés előtt egy soknemzetiségű birodalomhoz idomított, a kiegyezés után pedig a dualizmus politikai rendszeréhez hozzáigazított osztrák császári hadsereg maradt. Vezényleti nyelvében és tisztjeiben német, hagyományaiban pedig jellegzetesen Habsburg volt. A nemzetek fölöttiség illúzióját fent a császári udvar hite, lent pedig a birodalom minden népének egyforma idegenkedése vagy érzelmi közömbössége tartotta fenn. S ha ez a hadsereg jellegében inkább volt osztrák, semmint osztrák–magyar, túlságosan dinasztikus és összbirodalmi volt ahhoz, hogy a Lajtántúl németjei nemzeti hadseregüknek tekintsék. A közös hadsereg tehát szolgálta a Monarchia minden nemzethez tartozó uralkodó osztályainak érdekét, de a nacionalizmus virágkorában egyik nemzethez sem kötötték erős érzelmi szálak. Az uralkodó pedig mereven ragaszkodott a haderő egységes, lényegében abszolutisztikus szellemű irányításához, a hadsereg ügyeibe nem tűrt semmiféle beleszólást. Saját személyében, az abszolutisztikus vezetésben látta a biztosítékot a nemzetek felettiség megőrzésére, a hadsereg egységében pedig a birodalom osztatlan fennmaradására. A kiegyezés széles jogkört biztosított számára: minden olyan ügy, amely „a hadsereg egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozik, őfelsége által intézendő”.[64] A paragrafusba öntött abszolutisztikus hagyományok alapján azután a két kormány miniszterei is csak annyit tudtak a hadsereg belső ügyeiről, amennyit az uralkodó jónak látott velük közölni.

Csakhogy legjobban a közös hadsereg szenvedett a kiegyezési rendszer alapbetegségétől, a mozdulatlanság bénító hatásától. Az uralkodó kivehette a hadsereget a két kormány közvetlen ellenőrzése alól, őrizhette nemzetek fölöttinek nevezett szellemét, a fejlesztés eszközei azonban hiányoztak kezéből. A pénzzel és az újoncmegajánlás jogával a polgári kormányok és parlamentjeik rendelkeztek. Az abszolutizmus és parlamentarizmus párharcában tehát az utóbbinak is voltak fegyverei. A parlamentek az egész korszakban zokszó nélkül megszavazták a hadsereg fenntartásához szükséges kiadásokat, de nagyobb arányú fejlesztéshez soha nem adták szívesen hozzájárulásukat. A hadsereg és a kormányok állandó súrlódásban, a haderő és a parlamentek pedig kimondottan rossz viszonyban voltak egymással. A legfelsőbb hadvezetés elkeseredését fokozta, hogy Európa-szerte megindult a hadseregek modernizálása, nekik viszont a császár egyelőre sem újabb pénzt, sem megemelt létszámot nem ígérhetett.

---

[64] 1867:XII. tc. 11. §. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. 335.

A hadsereg korszerűsítése a 80-as évek elején kezdődött, amikor a boszniai okkupáció alatt feszültté vált osztrák–magyar–orosz viszony tanulságai alapján komolyan hozzáláttak egy Oroszország elleni esetleges háborúra való fölkészüléshez és új haditervek kidolgozásához. 1881 tavaszán a magyar résztvevők nélkül tartott bizalmas konferenciákon a katonai körök meggyőzték a császárt arról, hogy a meglevő 40–42 békebeli gyaloghadosztály háború esetén kevés, a haderő túlságosan lassan mozgósítható, s felvonulása után nem marad képzett tartaléka, amit szükség esetén bevethetne. 1882-ben megkezdődtek a tárgyalások a német hadvezetéssel az új katonai doktrína közös kialakítására, majd átdolgozták az Oroszország elleni felvonulási tervet (Kriegsfall „R") egy kettős háború esetére, amelyet a Monarchia és Németország közösen viselnének Oroszország ellen. A reformok eredményeként kialakult a Monarchia hadseregének új területi-szervezeti rendje, ami lényegi változtatás nélkül az első világháborúig fennmaradt. A birodalmat 15 katonai kerületre osztották, ezeket a közös hadügyminiszternek rendelték alá. A 106 kiegészítő körzetből újoncozott legénységet 102 gyalogsági, 42 lovassági, 23 tüzérezredbe és utászcsapatokba sorozták, s a modern közlekedés és hírközlés követelményei alapján vasúti és távíró alakulatokat is felállítottak. A csapatokat a Monarchia gyárai látták el fegyverzettel és felszereléssel; 1890-től a budapesti fegyvergyár is szállított kézifegyvereket. A haditengerészet 12 ezer matrózból, nagyszámú tisztből és kevés számú hajóból állott. A hadsereg felvonulási idejét a korábbi 45 napról 13 napra szorították le, amit később az új vasútépítések tovább rövidítettek.

A hadseregreform megkoronázását kétségtelenül a létszámemelés jelentette volna. Csakhogy ezzel a kéréssel nehezen lehetett előhozakodni. A „nemzetek fölötti" hadsereg számára a két parlamentárisan működő „nemzeti" kormány vonakodott újabb áldozatot hozni. A magyar kormány 1888-ig még a póttartalékok időleges behívásához sem járult hozzá, mert azt katonailag fölöslegesnek, politikailag indokolatlannak tartotta. A katonai körök egykori vádja szerint Tisza a lóállítás új rendjének kidolgozását is megakadályozta.

Az 1880-as évek végén a feszült nemzetközi helyzet arra késztette a hadvezetőséget, hogy Tisza Kálmán szilárdnak tűnő uralmát felhasználva meggyorsítsa a hadsereg korszerűsítését. Ekkor a magyar miniszterelnök – korábbi magatartásával éles ellentétben – már a háborús készülődés sürgetői között állt, helyeselte a véderő fejlesztését. A modernizálás szükségességével a magyar uralkodó osztályok is egyetértettek, de a reform kérdése felszínre vetette a közös hadsereg iránt érzett széles körű ellenszenvet, a hadsereg és a magyar közvélemény közötti ellentéteket is. Ezt az ellentétet igyekezett az ellenzék a kormány megbuktatására felhasználni.

A magyar uralkodó osztályok soraiban a kiegyezés után is tovább élt a hadsereg – legalább részleges – magyarosításának igénye, hiszen az abszolutisztikus vezetésű és szellemű közös hadsereg puszta léte a magyar államiságot fenyegető Damoklesz-kardnak rémlett számukra. A honvédség felállítása után sem szűnt meg a közös hadsereg iránti elégedetlenség. Ezt táplálta a nem magyar tiszteknek a nemzeti hagyományokat gyakorta sértő magatartása. A sérelmeket az ellenzéki sajtó és politikusok zöme, néha jóhiszeműen, nemegyszer azonban demagógiából, igyekezett a magyar nemzet ellen elkövetett minél nagyobb „merényletnek" feltüntetni. Ilyen volt, amikor osztrák tisztek időnként levétették az ünnepségek alkalmából kitűzött magyar zászlókat, amikor tisztek és civilek a kávéházban vagy színházban összevesztek, egy polgárembert esetleg megkardlapoztak, s azt a lapszerkesztőt, aki másnapi cikkében ezek miatt háborgott, alaposan helybenhagyták. A legkirívóbb ügyekkel a parlament is foglalkozott, de az esetek nagy többségében sem a megsértett civilek, sem pedig a megsértett nemzeti önérzet nevében háborgó ellenzéki szónokok nem kaptak megfelelő elégtételt. 1880-ban két katonatiszt Bartha Miklóst, a kolozsvári *Ellenzék* neves függetlenségi szerkesztőjét kaszabolta össze, hat év múlva egy aradi hírlapírót sebesítettek meg, ugyancsak életveszélyesen. Az ilyen kilengéseket is országos felzúdulás kísérte, de az igazi felháborodást ismét 1848–49 emlékének megsértése váltotta ki. 1886. május 21-én Jansky vezérőrnagy megkoszorúzta az 1849. évi budai harcokban elesett Hentzi osztrák tábornok síremlékét. Az ellenzék a „nemzeti becsület'' védelme ürügyén indított parlamenti támadást Tisza megrendítésére, de utcai tüntetést is szervezett a jellegtelen gótikus oszlopra állított, sárkányölő Szent Györgynek ábrázolt Hentzi emlékművénél. A fővárosi ifjúság pedig macskazenét adott Jansky tábornoknak, majd tévedésből egy másik lakás ablakait verve be hazavonult. Tisza is helytelenítette Jansky eljárását, s ezzel szembekerült az uralkodóval és a katonai körökkel, amiért minden előzetes jóváhagyás nélkül nyilatkozott. Az uralkodó királyi kéziratban foglalt állást a magyar közvélemény, s közvetve Tisza ellen, Janskyt áthelyezéssel hadosztályparancsnokká nevezte ki, míg korábbi felettesét, a kormánynak helyeslő Edelsheim-Gyulai Lipót bárót gyorsan nyugdíjazták. Nemcsak az ellenzék, de még az áskálódó Kálnoky, a közös külügyminiszter is bukott embernek látta Tiszát. Az utcai tüntetések megismétlődtek. A Függetlenségi Párttal együttműködő munkásság részvételével tartott 1886. június 10-i demonstráció véres összeütközésre vezetett a rendőrséggel. Ettől az ellenzék is megijedt, a munkásokat vádolta az incidensért, mire azok távol tartották magukat a további tüntetésektől. A megmozdulások hatására az udvar engedni kényszerült. Ferenc József augusztus elején egy diplomatikusan fogalmazott királyi kéziratban sajnálatosnak mondotta, hogy „egyes tények'' miatt az egész hadsereget kedvezőtlen bírálat éri, s ezzel megerősítette Tisza álláspontját.

A hadsereg magyarellenes megnyilvánulásaiból keletkezett összetűzések csak felszíni tükröződései voltak egy sokkal mélyebben lappangó problémának. A közös hadsereg, mint intézmény, a dualista magyar államot konszolidáló, egyszersmind annak konszolidációját gátló tényező volt. Ebben az idegen nyelvű és idegen szellemű szervezetben, ahol a birodalom minden felnőtt férfi lakosa megfordult, a magyar éppoly lenézett volt, mint bármelyik kisebb nemzetiség nyelve; a közös hadsereg egységesítő hatása pedig gátolta a magyarországi nemzetiségek asszimilációját, s a magyar függetlenségi hagyománnyal szemben az összbirodalmi szellemet érvényesítette. A közös hadseregnek mi más hagyományai lehettek volna, mint a napóleoni háborúk, az olaszországi hadjáratok, s különösen a magyar függetlenségi mozgalmak ellen évszázadokon át meg-megújúló hadműveletek emlékei? A nemzetiségek értelmisége általában örömmel szemlélte az uralkodó nemzeten esett ilyen kisebb sérelmeket, mintegy „törlesztésnek" tartotta saját elnyomatásáért. Ezért is ragaszkodott a dinasztikus szellemű közös hadsereghez. Az egész korszakon át nem ismerte föl, hogy a magyar uralkodó osztályok nemzetiségeket is elnyomó hatalma nagyrészt a császári haderő szuronyain nyugszik.

A magyar uralkodó osztályok helyesen ítélték meg valódi osztályérdekeiket, kitartottak a hadsereg közössége mellett. Az uralkodó osztályokon belül csak a beleszólás mértéke és lehetőségeinek megítélése körül volt ellentét. Tisza Kálmán ebben a kérdésben illúzióktól mentesen, a katonai sérelmek dacára is, az adott viszonyok fönntartását tartotta szükségesnek, és veszélyesnek ítélte a magyar és osztrák uralkodó osztályok szövetségét kétes kimenetelű, nemzeti szempontú hadseregreform fölvetésével megzavarni. Ilyen felfogás azonban a már ismertetett okoknál fogva aligha lehetett népszerű. Ez az álláspont ütközött össze a véderővita során a nemzeti közvélemény által támogatott ellenzéknek a magyar érdekek hatékonyabb érvényesítésére irányuló törekvésével.

A VÉDERŐVITA

1888-ban a korábban megkezdett munka betetőzéseként átfogó törvényjavaslat készült a véderő korszerűsítésére. A körülötte fellobbanó parlamenti harcokban és a megbántott nemzeti önérzettől hajtott tömegtüntetésekben a politikai élet felszínére törtek a társadalom lappangó bajai, s az egész országot izgalomban tartó politikai válság – valójában vihar egy pohár vízben – már-már összeomlással fenyegette Tisza örökéletűnek vélt kormányzati rendszerét.

A kormány a törvényjavaslatot 1888. november 3-án terjesztette be, s miután az a parlament megfelelő bizottságait végigjárta, a következő év januárjában került a képviselők elé. Az ellentétek a javaslat két sérelmesnek érzett pontja, a 14. és a 25. § körül lobbantották fel a vitát.

Az 1868-as véderőtörvény 800 ezer főben állapította meg a közös hadsereg létszámát, amihez Magyarország népességének arányában 330 ezer katonát adott. Az újoncjutalékot a két parlament tízévenként szavazta meg. Mivel a hadsereg létszáma kötött volt, az újoncjutalékon fölüli magyar hadköteleseket pedig a honvédségbe sorozták be, az ország népességének növekedése a honvédség részarányának lassú növekedéséhez vezetett. A tízévenkénti létszámmegajánlás joga nagyon korlátozott, de mégis valamelyes beleszólást adott az országgyűlésnek a közös hadsereg ügyeibe, és azt az illúziót keltette, mintha annak léte felett is tényleges döntési joga lenne. A hadvezetés a maga javára igyekezett módosítani ezt a helyzetet, amit exponense, báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter a „felmondható hadsereg" („Armee auf Kündigung") rendszerének nevezett. Az új törvényjavaslat 14. §-a ezért időbeli korlátozás nélkül meghatározott létszámban, 103 100 főben akarta megállapítani a közös hadsereg évi újoncjutalékát, s 12 500 főben a honvédségét. Az ellenzék már arra is felszisszent, hogy a javasolt 103 ezer újonc magasabb volt az előző évek létszámánál, s nem tetszett neki az sem, hogy a hadvezetés így befagyasztaná a honvédség relatív növekedését. De leginkább arra zúdult fel, hogy a parlamentet meg akarják fosztani a tízévenkénti újoncmegajánlás jogától, el akarják venni tőle azt a hitet, hogy beleszólása van a hadsereg ügyeibe.

A javaslat 25. §-a az egyéves önkéntesek – elsősorban az úri osztály gyermekei – tiszti vizsgájára vonatkozott: a vizsgán megbukó önkéntesek számára még egy további szolgálati évet helyezett kilátásba. Ebben az volt sérelmes, hogy a magyarországi birodalomfélből kikerülő önkéntesek a német nyelvű vizsgán nyelvi nehézségeik miatt már amúgy is hátrányos helyzetben voltak, s az egyébként ésszerű javaslat ismét elsősorban őket sújtotta volna. Az ellenzők ezért azt követelték, hogy a magyar önkéntesek tiszti vizsgája magyarul folyjék.

A kirobbanó vitában csatasorba rendeződtek a pártok. A széthúzó Szabadelvű Pártot Tisza azzal kényszerítette engedelmességre, hogy lemondását helyezte kilátásba, ha a javaslatokat nem sikerül elfogadtatni. De még így is több tekintélyes 67-es politikus emelte fel szavát a törvény ellen, közöttük Andrássy Gyula, Jókai Mór és Horvát Boldizsár. A Függetlenségi Párt álláspontja adott volt: mint a perszonálunió híve, csak a király személyének közösségét ismerte el, s így elvben ellenezte a közös hadsereg fenntartását is.

A Mérsékelt Ellenzéket a vita zilált állapotban, bomlóban találta. A párt sorai megritkultak, évek óta folyt tagjainak visszaáramlása a

Szabadelvű Pártba. A törvényjavaslat vitája ideális alkalmat kínált arra, hogy a pártvezér a kormány megbuktatásának reményében újrarendezze bomló hadseregét. Apponyi már a vita első napján határozati javaslatot nyújtott be, amelyben a törvény elfogadásának csereértékeként „nemzeti vívmányokat" követelt: a katonai oktatás olyan reformját, amelyben „Magyarország nemzeti közoktatási rendszere" is kellő mértékben figyelembe vétetik. Vezérlő elvvé azt a célt emelte, hogy „a hadsereg és a nemzet között meg kell keresni a harmóniát".[65] A nemzeti vívmányok követelése és a kínálkozó alkalom Tisza megbuktatására közel hozta egymáshoz a Függetlenségi Pártot és a Mérsékelt Ellenzéket. Ha nem is a „hadsereg és a nemzet kívánt harmóniáját", de legalább a két párt között született fegyverbarátság harmóniáját zajos banketten ünnepelték meg függetlenségi és mérsékelt képviselők, még az első vitanap alkonyán.

A törvényjavaslat elleni harc élén az ideiglenesen szövetségre lépő két párt vezérei álltak: Apponyi, a Szabadelvű Pártba épp ekkor visszalépő, de itt még Apponyival harcoló Szilágyi Dezső és a teljes önállóság „fokozatos kiharcolását" hirdető függetlenségi Ugron Gábor. Az ellenzéki sajtó támadásait Eötvös Károly, az egyetemi ifjúság megmozdulásait a Függetlenségi Párt parlamenti vitarendezője, Polónyi Géza irányította. A fővárosi egyetem és a vidéki főiskolák hallgatói, maguk is leendő önkéntesek, elsősorban a német nyelvű tiszti vizsga ellen háborogtak. „Vezérlőbizottságot" választottak, s január 27-én a Vigadóban országos ifjúsági nagygyűlésen tiltakoztak a törvényjavaslat ellen. Ezen a napon érkezett meg Kossuth távirata is, amelyben a nemzeti hadsereg megteremtése mellett foglalt állást. Másnap a parlamentben Apponyi a javaslat fölötti általános vita záróbeszédében felszólította a képviselőházat, hogy „a Monarchia védelme iránti teljes áldozatkészségének hangsúlyozása mellett", a hozzá fűzött sérelmek miatt utasítsa vissza a javaslatot.[66]

A Szabadelvű Párt többsége végül is elegendőnek bizonyult arra, hogy a javaslat keresztülmenjen az általános vitát lezáró január 29-i első szavazáson. A hír heves tüntetést váltott ki. A Sándor utcai képviselőház kapujában tüntetők fogadták a távozó minisztereket, Tisza Kálmán kocsija a kísérő lovasrendőrök oltalma alatt is csak kerülő úton hajthatott Budára. A felháborodott tömeg a miniszterelnökségi palotához vonult, ahol rendőrök és katonák állták útját. Késő éjszakáig folyt közöttük a harc, s másnap is csak akkor szakadt meg, amikor megérkezett Rudolf trónörökös öngyilkosságának híre. A magyarok barátjának tartott trónörökös népszerű volt Magyarországon, még évtizedek múlva is legendák keringtek arról, hogy valójában él s visszatér – halálhíre és a megdöbbenés egyszerre lelohasztotta a háborgó szenvedélyeket. A parlament üléseit felfüggesztették, s egy időre elcsitultak a tüntetések.

---

[65] Apponyi Albert gróf beszédei. I. 1872–1890. Bp. 1896. 554.

[66] Uo. I. 570.

A viharszünetet Tisza arra használta fel, hogy az uralkodót és a katonai köröket kompromisszumra szorítsa. A 14. §-t úgy módosították, hogy megtartották a javaslatban előirányzott újonclétszámot, de ezt a korábbi gyakorlatnak megfelelően csak tíz évre irányozták elő. Gyorsan elintézték, hogy az osztrák parlament által már elfogadott eredeti törvényszöveget is módosítsák, mivel a közös ügyekben csak a két birodalomfél által azonos szövegezésben elfogadott törvények alapján lehetett eljárni.

A leszavazott ellenzék most már megelégedéssel fogadta ezt a köztes megoldást is. Annál is inkább, mert megriadt az ifjúság, de főként az utcán egyre gyakrabban megjelenő munkásság megmozdulásaitól. A tömegmozgalom kezdett túlnőni rajta. A Függetlenségi Párt ezért február közepén maga szervezett külön tüntetést Herman Ottó irányítása alatt. A felvonulás, a negyvennyolcasság lehangoló karikatúrája, hű képét adta a politikai célokban és elvekben uralkodó zűrzavarnak. A tüntető menetet díszkíséretnek meghívott rendőrök sora zárta, az „Éljen Kossuth Lajos" feliratú táblák alatt menetelő tömeg Budára vonulva „Éljen a király" kiáltások mellett tiltakozott a katonai törvényjavaslat ellen. Olyan ellenzéki tüntetés volt ez, amelyikről a kormánysajtó is elismeréssel szólt, s nem mulasztotta el megjegyezni, mennyire „megkönnyebbülve látták maguk az ellenzékiek is, hogy tüntetésük jól végződött".[67]

Március 16-án Tisza a parlamentben bemutatta a 14. § új szövegét. Tíz nap múlva a képviselők a módosított 25. §-t is elfogadták, ettől kezdve a tiszti vizsgát a németen kívül magyarul és horvátul is le lehetett tenni.

---

[67] *Nemzet*, 1889. február 18.

A nagy véderővita ezzel végetért. Az ellenzéknek most sem sikerült Tiszát megbuktatnia, de a bársonyszék megingott alatta. A vitában végül is hátrálni kényszerült, s az udvar és a hadvezetés elégedetlen volt vele, amiért nem tudta simán, módosítás nélkül elfogadtatni a javaslatot. Az uralkodó a vita kezdetén egyenesen attól tartott, hogy az ellenzék többségre jut. Bécs bizalma megrendült Tisza Kálmánban. Érezte ezt ő maga is, amikor ünneplő párthívei körében amolyan előzetes búcsúbeszédet tartott tűnni látszó kormányzata fölött: a Szabadelvű Párt nem egy emberen áll – vigasztalta híveit –, egy ember eltávolítása, még ha az ellenfelek elérik is ezt, nem fogja megingatni a párt állásait.

TISZA KÁLMÁN BUKÁSA

A véderővitában a Tisza-kormány ellenében a kispolgárságot, a középés nagybirtok egy részét megmozgató konzervatív ellenzék és az agráriusokhoz közelítő, de többségében még liberális Függetlenségi és 48-as Párt kötött szövetséget. A nemzeti jelszavak alatt együttműködő ellenzéki tábort Tisza közigazgatási és társadalmi reformkérdések előtérbe állításával akarta újra alkotóelemeire bontani.

Még folyt a véderővita, amikor hozzálátott kormányának átalakításához. Április elején Wekerle átvette a pénzügyi, Szilágyi Dezső az igazságügyi, a különféle miniszteri posztokat megjárt Szapáry Gyula pedig a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi tárcát. Júniusban a gazdasági minisztériumokat átszervezték. Az agráriusok régi követelésének engedve külön földművelésügyi minisztériumot létesítettek Szapáry vezetésével; a kereskedelem-, ipar- és közlekedésügy intézését pedig egyetlen minisztérium kezében összpontosították, melynek élére az addigi közlekedésügyi miniszter, Baross Gábor került. Hiába próbálkozott azonban Tisza a közigazgatás évtizedek óta húzódó nagy reformjának kidolgozásával, a választási bíráskodás javításával, a vallásügyi reformok bevezetésének ígéretével, már a költségvetési vita megmutatta, hogy az ellenzék haragja a társminisztereket tüntetően kímélve elsősorban a miniszterelnök személye ellen irányul. „A ministerelnök úrral a bizalom terén semmi körülmények közt nem találkozhatunk még akkor sem, ha az ő politikai iránya teljesen megváltozott volna; mert az egy újabb táppontot nyújtana azon politikai erkölcstelenségre, a melynek szomorú dicsősége egyszersmindenkorra a ministerelnök úr személyéhez és nevéhez van fűződve"[68] – mondotta Horánszky Nándor, a Mérsékelt Ellenzék egyik vezérszónoka. Az egész ellenzék benne látta minden gazdasági, politikai és morális baj fő kórokozóját. Bekövetkezett az az állapot, amelyet úgy jellemeztek, hogy Tisza „elhasználódott". Maga Tisza is belátta ezt, visszavonulásához – úgy tűnik – csak a kedvező pillanatot akarta megvárni. Az ürügyet Kossuth Lajos magyar állampolgárságának kérdése szolgáltatta.

Az 1879-ben hozott honossági törvény értelmében tíz év leteltével minden külföldön élő magyar állampolgár elveszítette állampolgárságát, ha valamelyik osztrák–magyar külképviseleti szervnél nem kérte annak megtartását. A Függetlenségi és 48-as Párt Kossuth magyar állampolgársága érdekében a törvény módosítását kérte, mert mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy Kossuth, aki a kiegyezést nem ismerte el, nem fog jelentkezni a Monarchia egyetlen konzulátusán sem. Tisza előbb arra hivatkozott, hogy Kossuth több város díszpolgára, s már ennek elfogadásával kinyilvánította az állampolgárság fenntartására irányuló szándékát, nem sokkal később azonban a törvény módísítását is megígérte, és ebben az értelemben foglalt állást a Szabadelvű Párt is.

A 80-as évek végén a Kossuth-kultusz már nem a Függetlenségi Párt kizárólagos monopóliuma, hanem az egész politikai élet, bizonyos fokig a Szabadelvű Párt számára is a 48-as hagyományhoz való hűség illúzióját adja, s egyben fügefalevele a kompromisszumoknak. Tisza tehát a közhangulat szempontjából jól választott, amikor Kossuth állampolgársága mellett foglalt állást. Álláspontja mellett kitartott akkor is, amikor Kossuth 1889. december 20-i nyílt levelében leszögezte: „Ferenc József osztrák császár, magyar király alattvalójának magamat soha egy percig sem ismertem el, s el sem ismerem. Ez az én álláspontom."[69] Ettől a határozott hangtól a Szabadelvű Párt jó része megijedt, nem akarta magára haragítani az uralkodót azzal, hogy továbbra is védelmezi a turini remete állampolgárságát. Ezt az ijedtséget használták ki Tisza minisztertársai, főként Szilágyi Dezső, akik ekkor már messzebb menő pártpolitikai terveket kovácsoltak, s a Kossuth-honosság kérdésének fegyverét vissza akarták fordítani az ellenzék ellen. Szilágyiék harcolni akartak a függetlenségiek ellen; arra számítottak, hogy a Kossuth-kérdés körüli harcban maguk mögé állíthatják a Mérsékelt Ellenzéket, s ebből az együttműködésből idővel a Szabadelvű Párt és Apponyiék egyesülése is megszülethetne. De ennek az együttműködésnek a megteremtéséhez nemcsak Kossuth magyar honosságát, hanem az ellenzék által gyűlölt Tiszát is fel kellett áldozni.

---

[68] MATLEKOVITS SÁNDOR, Magyarország államháztartásának története. II. Bp. 1894. 840.

[69] Kossuth Lajos iratai. X. Bp. 1904. 320.

A miniszterek és az ellenzék együttes támadásainak kereszttüzében álló Tisza Kálmán kitartott az állampolgársági törvény módosítása mellett. Megalapozottnak látszik az a feltevés, hogy ebben kereste egy látványos, a nemzeti ügy védelmében történő visszavonulás lehetőségét. Az 1890. március 8-i miniszteri konferencián végül minisztertársai leszavazták. Másnap beadta lemondását, amit az uralkodó el is fogadott.

Tisza Kálmán bukása a dualizmuson belüli korszakváltás mélyen ható folyamatának volt látványos pillanata. A „generális" leköszöntével lényegében véget ért az a korszak, melyben a polgári állam kiépítése megtörtént, amikor a kiépítést szolgáló kisebb-nagyobb reformokat az uralmon levők többségének egyetértésével lehetett keresztülvinni. A régi modernizációs stratégia korszaka, amikor a kormánykörök a legkorszerűbb nyugat-európai intézményi-jogi tapasztalatok meghonosítására törekedtek, most lezárult. A polgári átalakítás továbbvitele, újabb reformok bevezetése csak a hatalmon levő nagybirtokos-nagytőkés koalíció megbontásával, csak a nagybirtok politikai és gazdasági hatalma ellenében volt lehetséges. Tisza távozása a megkezdődött, s hullámzó harc egyik konzervatív győzelmi szakaszához tartozott. Az osztrák liberálisok, akik másfél évtizeddel korábban gyanakvással fogadták az ellenzéki vezérből lett magyar miniszterelnököt, most – a birodalomban szinte egyedül – őszintén elsiratták. „Ha Tisza megy – mondották –, akkor azért megy, mert úgy érzi, hogy feje és karja fölött oly háló húzódik egybe, melyet többé nem tud széttépni... Nemsokára látható lesz a fordulat jobbfelé, az agrárius oligarchiához, a liberális alapelvek szétforgácsolásához, s ezek helyébe a feudális-arisztokrata uralomhoz, mely modern drapírozásban jelenik meg, sőt alkalom adtán a szociális olajcseppel dolgozik."[70]

---

[70] *Nemzet*, 1889. március 12.

VI. FEJEZET

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS HORVÁTORSZÁG TÖRTÉNETE

1. NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS NEMZETISÉGI POLITIKA A KIEGYEZÉS UTÁN

A NEMZETISÉGEK GAZDASÁGI, POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS HELYZETE

A kiegyezéskor Magyarország lakosságának csak 46%-a volt magyar anyanyelvű, a lakosság többségét tehát a nem magyarok tették ki, bár egyenként egyetlen nemzeti kisebbség létszáma sem érte az össznépesség 20%-át. Amint azt a IV. fejezetben ismertettük, a magyarokon kívül hat nagy létszámú (román, német, szlovák, szerb, horvát, kárpátukrán) és több kisebb (szlovén, bolgár, lengyel, cseh, örmény, görög, cigány) nép vagy néptöredék élt az ország határai között, többnyire egymással erősen keveredve. Ennyiféle nép együttélése, egymáshoz és az államhoz való viszonya, nemzeti fejlődésének biztosítása egész sor bonyolult gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai problémát vetett fel, amelyeket a polgári átalakulás időszaka előtérbe állított, rendkívül kiélezett, s végül is megoldatlanul hagyott a kiegyezés utáni korszak nemzedékeire. Érthető tehát, hogy a dualizmus korának mindvégig egyik alapvető problémája volt a nemzetiségi kérdés, amelynek megoldatlansága végül is a soknemzetiségű történeti Magyarország felbomlásához vezetett.

A tőkés fejlődés, a gazdasági és társadalmi élet modernizálása az ország különböző vidékein nem egy időben vette kezdetét, s nem is haladt egyforma ütemben. Ennek megfelelően az országban élő népek között is jelentős különbségek mutatkoztak a gazdasági és kulturális fejlettség szintje, a társadalom polgárosultsági foka és differenciáltsága, a nemzeti fejlődés előrehaladottabb vagy elmaradottabb volta tekintetében. Az ország keleti felében lakó románok és kárpátukránok közel 90%-a még 1900-ban is mezőgazdaságból élt, s igen csekély volt közöttük az önálló iparosok és kereskedők, az ipari munkások, valamint a városlakók száma. A szerb, s különösen a szlovák és a horvát társadalom differenciáltsága és polgárosodási foka már jóval előrehaladottabb volt, a németek gazdasági és társadalmi fejlettségi szintje pedig a magyarokét is felülmúlta.

62. táblázat

Magyarország népeinek foglalkozási szerkezete (1900)
(keresők és eltartottak együtt, %-ban)

Nemzetiség	Őstermelés	Bányászat és ipar	Kereskedelem, hitel, szállítás	Közszolgálat és értelmiség	Egyéb
Magyarok	60,2	17,1	7,6	4,6	10,5
Szlovákok	72,3	13,3	4,0	1,0	9,4
Horvátok	73,4	11,8	3,7	1,1	10,0
Szerbek	79,4	7,6	2,8	2,4	7,8
Románok	87,4	4,7	1,0	1,3	5,6
Kárpátukránok	89,0	3,4	1,0	0,6	6,0
Szlávok és románok együtt	81,3	8,5	1,7	1,2	7,3
Németek	51,9	25,9	7,5	2,6	12,1
Egyéb	55,5	23,4	4,6	2,1	14,4
Nem magyarok összesen	73,1	13,4	3,3	1,6	8,6

A nem magyar népek nemessége, birtokos osztálya nagy részében nyelvileg és magatartásában a magyar uralkodó és középosztályokhoz asszimilálódott, a 19. század közepén erőteljesen kibontakozó nemzeti mozgalmakban tehát alig játszott szerepet. A bánáti nagybirtokos makedo-román Mocsonyi család, amely jelentős összegekkel támogatta a román kultúrát és politikát, s amelynek tagjai vezető szerepet játszottak a magyarországi román mozgalomban – kivételnek számított. A nemzeti mozgalmakat mindenütt kisebb vagy nagyobb – néhány száz vagy egy-két ezer főnyi – értelmiségi csoportok irányították, akikhez számban csekély, de néha elég vagyonos burzsoá elemek is csatlakoztak. A kiegyezés körüli években a szlovák, a román és a kárpátukrán nemzeti mozgalomban főleg a papok és mellettük az ügyvédek játszottak kiemelkedő szerepet, s ugyancsak papi vezetéssel indult meg az 1870-es és 80-as években a bácskai bunyevácok, a dunántúli szlovének és horvátok kulturális mozgalma is. A szerb mozgalom volt az egyetlen, ahol a politikai vezetés már szinte teljesen a világi értelmiség kezébe került s a papság kiszorult a nemzeti mozgalom irányításából.

A románoknál, a szerbeknél, az erdélyi szászoknál, és a szlovákoknál 1848–49-ben, majd az 1860-as években már jól szervezett politikai mozgalom jelentkezett; a kárpátukránoknál pedig éppen a kiegyezés körüli években történt az első jelentősebb – egyelőre sikertelen és folytatás nélküli – kísérlet a politikai kívánságok megfogalmazására és érvényesítésére. A magyarországi németeknél, valamint a kisebb délszláv népcsoportoknál, a dunántúli horvátoknál és szlovéneknél, a bácskai bunyevácoknál a 19. század utolsó harmadában még nem alakult ki szervezett politikai mozgalom. A kiegyezés utáni években jelentkeznek náluk a nemzeti ébredés nyelvi és kulturális szakaszának mozzanatai: saját nyelvjárásukon kiadott újságok, folyóiratok, naptárak, vallásos kiadványok formájában.

A politikailag szervezett mozgalmak 1861-ben, majd a kiegyezés körüli években programszerűen megfogalmazták nemzeti kívánságaikat. A Habsburg-monarchiát, illetve Magyarországot a benne élő népek föderációjává kívánták átalakítani, s a történeti Magyarország határai között területi önkormányzatot követeltek az autonóm Erdély, a szerb vajdaság, a felső-magyarországi szlovák kerület, valamint a „rutén kerület" keretében. A nemzetiségi képviselők által benyújtott törvényjavaslat – mint azt már az I. fejezetben ismertettük – ezt az önkormányzatot a nyelvhatárok szerint kikerekített megyék keretei között kívánta megvalósítani, s követelte a nem magyar népek külön politikai nemzeti létének elismerését, számukra kollektív nemzeti jogok és politikai intézmények megadását.

Az új Magyarország berendezésében, tehát a nemzetiségi kérdés szabályozásában is, a magyar politikai vezető réteg liberális nacionalista felfogása érvényesült, amely csak egyetlen politikai nemzetet ismert el az ország határai között: a magyart, a nem magyar népek külön nemzeti létét pedig tagadta. Ezért sem kollektív nemzeti jogokról, sem politikai intézményekről, sem területi autonómiáról nem lehetett szó, csupán a nem magyar állampolgárok teljes egyéni egyenjogúságát ismerte el a nemzetiségi törvény. A rendi korszakból fennmaradt területi önkormányzatokat a kiegyezés után felszámolták: nemcsak Erdély autonómiája szűnt meg, hanem a szász Királyföld különállása is. A megyék hivatalos nyelvévé a magyart tették meg, s különböző intézkedésekkel – a virilizmus bevezetésével, a főispánok és a közigazgatási bizottságok hatáskörének kiterjesztésével – a nem magyar többségű megyékben is a helyi magyar birtokos osztály és értelmiség vezető szerepét kívánták biztosítani. Dél-Erdélyben és a Bánátban a nemzetiségek – főleg a szászok és a románok – több megyében mindvégig jelentős – néhány helyen egyenesen vezető – szerepet játszottak a megyei életben, a szlovák- és ukránlakta Felvidéken azonban néhány tucat magyar vagy elmagyarosodott birtokos család uralkodott a megyékben, szinte teljesen kiszorítva a nemzetiségi polgárságot és értelmiséget.

A nem magyar állampolgárok jogait anyanyelvük használata, nemzeti kultúrájuk ápolása és fejlesztése terén a nemzetiségi törvény (1868: XLIV. tc.) állapította meg. E törvény – amelynek létrejöttét az I. fejezetben ismertettük – „kimondja az egyénre nézve a nyelv teljes egyenjogúságát. Ehhez képest:

minden honpolgár szabadon használhatja anyanyelvét szemben az államkormánnyal, saját egyházi, iskolai és törvényhatóságával és a községekkel, s anyanyelvén nyer értesülést és elintézést annak közegeitől;

a községek, egyletek, magán intézetek és egyházak szabadon választják jegyzőkönyvi és ügykezelési nyelvöket;...

anyanyelvén szólalhat fel mindenki a községi, törvényhatósági, egyházi és egyleti gyűléseken;

biztosíttatik a teljes jogegyenlőség az egyesülés, a közoktatás s az egyházi kormányzat terén, hogy az ország nem magyar ajkú lakosai szabadon fejleszthessék nemzetiségöket minden irányban."[1]

A nemzetiségi törvény alapelve – mint Mocsáry Lajos megállapítja – az, hogy „az államnak ... akként kell berendeznie közigazgatását és igazságszolgáltatását, hogy mindenki saját nyelvén kereshesse az igazságot".[2] A nemzetiségi törvény rendelkezéseit több későbbi törvény is megerősítette. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869:IV. törvénycikk kimondotta, hogy „bíró csak az lehet, aki a nemzetiségi törvény rendeleteinek megfelelni képes",[3] s ezentúl is csak a felsőbb bíróságok hivatalos nyelve lesz kizárólag magyar. Az 1871. és az 1886. évi községi törvény is előírta, hogy a községi állások betöltésénél tekintettel kell lenni a nemzetiségi törvényre.

---

[1] Jelentése a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottságnak. Az 1865-dik évi deczember 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. VI. Pest, 1868. 129.

[2] Mocsáry Lajos 1891. január 20-i beszéde a képviselőházban. Idézi: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Összegyűjt. és jegyz. ell. KEMÉNY G. GÁBOR (továbbiakban: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok) I. 1867–1892. Bp. 1952. 795.

A nemzetiségi politikusok részéről és a nemzetiségi sajtóban azonban egyre sűrűbben hangzottak fel panaszok amiatt, hogy a nemzetiségi törvény rendelkezéseit a gyakorlatban nem hajtják végre, s az alsó és középfokú közigazgatásban, valamint a bíróságoknál a nem magyar állampolgárok nyelvi jogait sértő gyakorlat terjedt el. A nemzetiségi törvény nyelvi rendelkezéseinek végrehajtása túlnyomórészt a megyei és a városi hatóságoktól függött, ezért e nyelvi jogok tiszteletben tartása vagy megsértése tekintetében megyéről megyére, városról városra eltérő gyakorlat alakult ki. A fejlődés – 1875 után egyre inkább érvényesülő – tendenciája kétségkívül az volt, hogy a magyar államnyelv hivatalos használata lassanként messze túlterjedt a nemzetiségi törvényben megszabott határokon, a nem magyar nyelvek pedig egyre inkább kiszorultak nemcsak a megyék többségének, hanem számos városnak és községnek is a hivatalos használatából. Hasonló volt a helyzet a bíróságoknál is. A nemzetiségi vidékekre egyre több olyan magyar tisztviselő került, aki nem ismerte a lakosság nyelvét, s nem is igyekezett azt elsajátítani. Tisza miniszterelnök kijelentette, hogy a kormány nem hozott olyan rendelkezéseket, amelyek az alsófokú bíróságoknál vagy a községekben megtiltották volna az anyanyelv használatát, de elismerte, hogy „a magyar faj iránti túlbuzgalomból egyes községekben ilyen eljárás követtetett, de – tette hozzá – valahány ilyen eset tudomásomra jutott, lett légyen egyes tisztviselőnek, vagy törvényhatóságnak határozata, azt megsemmisítettem".[4] A kormány azonban általában nemigen igyekezett mérsékelni a helyi magyar hatóságok nacionalista túlbuzgalmát, s nem nagyon ellenőrizte a nemzetiségi törvény nyelvi rendelkezéseinek megtartását.

---

[3] Magyar Törvénytár. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ (továbbiakban: Magyar Törvénytár) 1869–1871. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 5.

[4] Tisza Kálmán 1883. március 16-i beszéde a képviselőházban. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 679.

A nemzetiségi törvény azt is előírta, hogy az állami hivatalokban és bíróságoknál megfelelő számban alkalmazzanak arra képesített nem magyar anyanyelvű állampolgárokat. A kiegyezés körüli években – és később is – szép számmal találkozunk németekkel, románokkal és szlávokkal az állami és megyei tisztségekben, a felsőbb bíróságoknál. Az ilyen alkalmazás feltétele azonban ha nem is a nyelvi és etnikai, de legalább a „politikai asszimiláció" volt, vagyis az, hogy az illető magáévá tegye a „magyar állameszmét". Azokat az állami tisztviselőket és bírákat, akik aktívan részt vettek a nemzetiségi mozgalmakban, már a kiegyezés utáni években sorra felmentették, nyugdíjazták. A közigazgatási és bírói apparátus a század végére erősen elmagyarosodott. 1890-ben az ország lakosságának 48,6%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Ugyanekkor az állami tisztviselők között 87,6%, a megyei tisztviselők közt 90,0%, a városi hivatalokban 79,7%, a bírák és ügyészek között 90,5% volt a magyarok arányszáma. A községek 63%-ának a lakossága nem magyar többségű volt, de a községi jegyzők 77,7%-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Az oktatásügyi dolgozók között már csak 63,1%, az egészségügyiek között 68,1%, a papok és egyházi emberek körében pedig 51,9% volt a magyarok részesedése.

Szabadságukban állt a nemzetiségeknek gazdasági, irodalmi és egyéb kulturális egyesületeket, társulatokat létesíteni. Egy 1875-ben kiadott belügyminiszteri rendelet azonban megtiltotta, hogy ezeknek a kulturális egyesületeknek elnevezésében a „nemzeti" jelzőt használják. A kiegyezés utáni évtizedekben valóban százával létesültek ilyen nemzetiségi jellegű egyesületek (olvasókörök, dalárdák, irodalmi és színjátszó társaságok, tudományos és társadalmi egyesületek, nőegyletek), továbbá könyv- és lapkiadó vállalatok, ipari részvénytársaságok, bankok és takarékpénztárak, szövetkezetek. A legtöbbjük helyi jellegű volt, de mindegyik nagyobb nemzet létrehozta – már a kiegyezés előtt – a maga átfogó, központi jellegű kulturális intézményeit is (Matica Srpska, Matica Slovenská, az erdélyi román Astra, a kárpátukrán Szent Bazil Társulat). Ezek a kiegyezés után is tovább működtek, a szlovák Maticát azonban 1875-ben betiltották.

A nemzetiségi kulturális egyesületek nagy része könyveket és időszaki sajtótermékeket is adott ki. 1890-ben mintegy 500 magyar újság és folyóirat mellett 102 német, 15 román, 14 szerb-horvát, 13 szlovák és 1 kárpátukrán lap jelent meg Magyarországon, köztük több politikai jellegű napi- és hetilap, valamint irodalmi, tudományos, szórakoztató és szaklapok. A politikai lapok szerkesztőinek és cikkíróinak elég gyakran kellett a sajtóügyi esküdtszékek előtt megjelenniük államellenes vagy nemzetiségi izgatás vádjával, s ha elítélték őket, néhány hónapot, súlyosabb esetben egy–két évet a váci államfogházban töltöttek.

A románok, a szerbek és az erdélyi szászok nemzeti életében igen fontos szerepet játszott az autonóm nemzeti egyház, amely sok tekintetben pótolta a hiányzó nemzeti önkormányzatot. 1868-ban törvények biztosították a szerb és a román ortodox (görögkeleti) és a román görög katolikus egyházak önkormányzatát: kongresszusokat tarthattak, maguk választhatták főpapjaikat, maguk kezelték vagyonukat és iskoláikat. A kormány elsősorban az uralkodó főfelügyeleti joga révén igyekezett ellenőrzést gyakorolni a nemzeti egyházak felett. Mindenekelőtt azt igyekezett elérni, hogy a szerb és a román egyházak élére lojális, a kormánnyal együttműködő főpapok kerüljenek. Mind a románok, mind a szerbek esetében megtörtént, hogy a kongresszus által megválasztott jelöltet a király – a kormány javaslatára – nem erősítette meg, s a kormány jelöltjét nevezte ki érsekké. A kárpátukránok nem rendelkeztek ugyan autonóm nemzeti egyháztartománnyal, de a munkácsi és az eperjesi görög katolikus egyházmegyék papsága és hívei túlnyomórészt közülük kerültek ki, így e két egyházmegye bizonyos fokig a nemzeti egyház funkcióját töltötte be.

A nemzeti egyházi önkormányzatokkal szoros kapcsolatban állott az iskolaügy, hiszen az iskoláknak több mint 80%-át a felekezetek tartották fenn. A nemzetiségi törvény kimondotta, hogy bármely állampolgárnak joga van arra, hogy anyanyelvén részesüljön alsó és középfokú oktatásban, s biztosította a nemzetiségek iskolaállítási jogát. A népiskolai törvény (1868: XXXVIII. tc.) úgy rendelkezett, hogy „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike; vegyes ajkú községekben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelveken tanítani képes; népesebb községekben, ahol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, amennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak”.[5]

---

[5] Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. 458.

63. táblázat

A népiskolák számának alakulása Magyarországon oktatási nyelv szerint (1869 – 1890)

Iskolatípus	Magyar	Német	Szlovák	Román	Kárpát-ukrán	Szerb	Horvát, szlovén	Egyéb
Egynyelvű iskolák								
1869*	5 818	1232	1822	2569	473	159	93	7
1880	7 342	867	1716	2756	393	245	68	7
1890	8 994	674	1115	2582	211	287	39	5
Két- vagy többnyelvű iskolák, ahol a fenti nyelveken is folyt oktatás								
1869*	1 445	856	333	204	119	27	65	180
1880	2 287	919	597	394	246	52	79	150
1890	2 857	885	1012	468	321	42	101	68
Összes iskolák, ahol a fenti nyelveken oktattak								
1869*	7 263	2088	2155	2773	592	186	158	187
1880	9 629	1786	2313	3150	639	297	147	157
1890	11 851	1559	2127	3050	532	329	140	73

* A határőrvidéki iskolák nélkül

1869-ben Magyarország és Erdély 13 798 népiskolája közül 5818 magyar oktatási nyelvű volt (42,2%), 6535-ben (47,3%) nemzetiségi nyelveken folyt az oktatás, 1445-ben pedig magyarul és más nyelveken vegyesen (10,5%). Ebben a számban nincs benne a határőrvidék mintegy 300 iskolája, amelyben szerbül, románul, németül tanítottak. 1890-ig a tisztán magyar nyelvű iskolák száma csaknem 9 ezerre növekedett (53,5%), a tisztán nemzetiségi tannyelvűeké pedig 4949-re csökkent (29,4%), 2857-re (17%) nőtt viszont, tehát megkétszereződött a magyarul és nemzetiségi nyelveken egyaránt oktató vegyes iskolák száma. A második vagy harmadik oktatási nyelv bevezetése vagy az oktatási nyelv megváltoztatása a helyi iskolafenntartók, az egyházközségek és a községek döntése alapján történt.

Az iskolák oktatási nyelv szerinti megoszlására vonatkozó egykorú adatokból kitűnik a fejlődés egyoldalúsága. 1869 és 1890 között 63%-kal nőtt azoknak az iskoláknak a száma, ahol magyarul oktattak. A nemzetiségi nyelveken oktató iskolák összes száma 1869-ben 7980, 1880-ban 8482, 1890-ben pedig 7806 volt, tehát a 80-as években már határozottan csökkenő irányzatot mutatott. A német nyelven oktató iskolák száma 25%-kal, a kárpátukrán, valamint a horvát és szlovén iskoláké pedig 10–11%-kal csökkent 20 év alatt. A szlovák iskolák száma a 80-as években kezdett apadni, az időszak egészét tekintve stagnált; a román és főleg a szerb iskolák száma némiképp emelkedett.

Az iskolalátogatást és az írástudást illetően elég nagy eltérések voltak az ország népei között. A román és a kárpátukrán iskolaköteles korú gyermekek 35–40%-a még 1890-ben sem járt rendszeresen iskolába. Az írástudás a németeknél jóval felülmúlta a magyarokét, a szlovákoknál és a horvátoknál nagyjából megfelelt az országos átlagnak, a szerbeknél, s különösen a románoknál és a kárpátukránoknál azonban igen alacsony volt. A hat éven felüli népességnek a kárpátukránoknál és a a románoknál több mint 80%-a, a szerbeknél mintegy 60%-a írástudatlan volt még 1890-ben is.

64. táblázat

Az iskolába járók és az írni-olvasni tudók arányszáma anyanyelv szerint Magyarországon

Anyanyelv	Az iskolaköteles korúak közül ténylegesen iskolába járt (%)		Írni és olvasni tudott az összes népesség %-ában 1890-ben		
	1869	1890	férfiak	nők	együtt
Magyar	53,9	85,6	59,1	48,2	53,6
Német	68,5	90,8	68,1	58,2	63,0
Szlovák	51,0	84,7	50,6	36,7	43,2
Román	30,3	60,8	19,9	8,2	14,1
Kárpátukrán	41,9	64,4	12,6	6,8	9,7
Horvát	51,4	83,0	50,2	34,7	42,4
Szerb	36,5	78,3	39,4	22,2	30,9
Egyéb			39,7	27,7	33,9
Magyarország	50,4	81,1	50,1	39,9	44,5

Középiskolákkal legjobban az erdélyi szászok voltak ellátva: Erdélyben 7 gimnáziumban és 2 reáliskolában folyt oktatás német nyelven. A magyarországi németeknek viszont csak egyetlen anyanyelven is oktató algimnáziumuk volt (Felsőlövőn). Román oktatási nyelvet 5 gimnáziumban (de ezek közül a belényesiben 1889 óta csak az alsó osztályokban) és egy reáliskolában használtak. A szerbeknek Újvidéken volt gimnáziumuk. A három szlovák tannyelvű gimnáziumot 1874-ben bezárták, s ettől kezdve a kétmilliós szlovák népnek nem volt egyetlen anyanyelven oktató középiskolája sem. Hasonló helyzetben voltak a kárpátukránok, a horvátok és a szlovének is. 1890-ben a 137 tisztán magyar tannyelvű középiskolával szemben csak 17 gimnáziumban és reáliskolában oktattak német, román vagy szerb nyelven, 26 intézetben pedig az első osztályban kisegítő nyelvként használták a nemzetiségi nyelveket (főleg a szlovákot és a németet). Ennek a helyzetnek megfelelően alakult a középiskolai tanulók anyanyelve is: 72,4% volt közülük magyar, 14,7% német, 6,4% román, 3,8% szlovák, 1,9% szerb-horvát, 0,2% kárpátukrán.

Magyarország nem magyar állampolgárainak tekintélyes része tehát a gyakorlatban nem élhetett azzal a nemzetiségi törvényben biztosított jogával, hogy alsó és közép fokon anyanyelvén nyerjen oktatást. Ezt a jogot többé-kevésbé csak azok a nem magyar népek élvezhették, amelyek autonóm nemzeti egyházzal rendelkeztek, tehát a szerbek, a románok és a szászok. A kormány nem teljesítette azt a nemzetiségi törvény által reárótt kötelezettséget, hogy a nem magyar állampolgárok részére anyanyelven oktató iskolákat létesítsen Az állami népiskolák jelentős részét nemzetiségi vidékeken állították fel, mégis – néhány kétnyelvű intézet kivételével – szinte kizárólag magyar volt az oktatási nyelvük. Nem állított fel az állam egyetlen nemzetiségi nyelvű középiskolát sem, noha 1872-ben maga Deák javasolta egy szerb állami gimnázium létesítését. „Azon jogosultsága minden nemzetiségnek, ha nem politikai nemzetiség is, mindenesetre megvan, hogy mód nyújtassék neki gyermekei nevelésére, kiműveltetésére. Legyen bár az országban 300 gymnasium . . ., ha valamely vidéki gymnasium nem azon nyelven tanít, mely azon vidék népének nyelve; akkor kétségkívül bajos lesz a kiművelés elővitele . . . Ha őket arra kényszerítenők, hogy gyermekeik, kik a magyar nyelvben épen nem, vagy kevéssé jártasak, . . . mindenütt és mindenben magyarul oktattassanak; úgy azon gymnasiumokban lehetetlen volna az ifjak előhaladása."[6] De a 70-es és 80-as években azt sem engedélyezte a kormány, hogy a nemzetiségek maguk állítsanak fel új középiskolákat.

A felsőoktatás – a hittudományi főiskolák kivételével – magyar nyelven folyt. A tudományegyetemeken a nagyobb hazai nemzetiségeknek voltak nyelvi és irodalmi tanszékeik, azt azonban már hasztalan követelték a románok, hogy az 1872-ben felállított kolozsvári egyetemen román nyelven is oktassanak.

A magyar államnyelv oktatása a kiegyezés után sem a népiskolákban, sem a középiskolákban nem volt kötelező. A népoktatási törvény csak a – meglehetősen kisszámú – nem magyar tannyelvű felső népiskolában, polgári iskolában és a tanítóképzőkben írta elő a magyar nyelvnek tantárgyként való oktatását. A nem magyar középiskolák jelentős részében is tanították a magyar nyelvet, az 1874-ben bezárt szlovák gimnáziumokban például – a vizsgálat megállapítása szerint – jó eredménnyel. Az 1879. évi XVIII. törvénycikk előírta, hogy – legkésőbb 1883-tól – az ország valamennyi nem magyar tannyelvű népiskolájában kötelező tantárgyként kell oktatni a magyar államnyelvet. Ez a törvény a nemzetiségek egyházi és politikai vezetői részéről nagy tiltakozást váltott ki, mert a nemzetiségi törvényben biztosított egyházi és iskolai önkormányzat megsértését, az erőszakos magyarosítás első lépését látták benne. Az államnyelv oktatása természetesen önmagában véve még nem volt erőszakos magyarosítás. A törvényjavaslat indoklása is hangsúlyozta, hogy senkit sem kívánnak a magyar nyelv megtanulására kényszeríteni, de mindenkinek módot kívánnak nyújtani elsajátítására, hiszen az államnyelv ismerete minden állampolgár érdeke. Mocsáry Lajos ezzel szemben joggal hangsúlyozta, hogy ha a nemzetiségi törvényt végrehajtják, akkor „egyáltalában nincs szükség arra, hogy az ország minden nemzetiségű lakosai a magyar nyelvet elsajátítsák, mert hiszen a törvényben gondoskodva van arról, hogy a közügyekben eljárhassanak saját nyelvükön".[7] Akik pedig az államapparátusban, a közélet központi fórumain kívánnak érvényesülni, azok maguktól is megtanulnak magyarul a közép- és felső iskolákban. Az is kétségtelen, hogy a magyar nyelv oktatása a népiskolák alsó osztályaiban meglehetősen sok óraszámot vont el az elemi ismeretek – az írás, olvasás és számolás – oktatásától, s ezáltal – különösen az egytanítós, osztatlan iskolákban, s a nemzetiségi iskolák zöme ilyen volt – megnehezítette az általános műveltség elemeinek elsajátítását. A törvény végrehajtása egyébként elég nehezen ment: 1890-ben még mindig közel 2 ezer olyan tanító akadt, aki nem tudta a magyar nyelvet oktatni, s az államnyelv oktatása 2400 nemzetiségi iskolában eredménytelen volt. 1883-ban a középiskolákban is előírták a magyar nyelv és irodalom kötelező tárgyként való tanítását, s ebből mindenkinek magyar nyelven kellett érettségi vizsgát tennie. Az 1891. évi kisdedóvó törvény pedig úgy rendelkezett, hogy az óvodai foglalkozást is fel kell használni a magyar államnyelv ismeretébe való bevezetésre.

---

[6] Deák Ferenc 1872. január 23-i beszéde a képviselőházban. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 292–293.

[7] Mocsáry Lajos 1879. április 30-i beszéde a képviselőházban. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 603.

Míg a Monarchia másik felében a kiegyezés után a különböző népek közötti gazdasági, népesedési, politikai és kulturális erőviszonyokban a kiegyenlítődés tendenciája érvényesült, addig Magyarországon éppen az ellenkező folyamat játszódott le: a magyar nemzetiség túlsúlya fokozottan érvényesült a társadalmi, politikai és kulturális élet minden területén. A 19. század utolsó harmadában fokozatosan nőtt a magyarok részaránya mind a népességben, mind a gazdaság és a társadalom modern, tőkés szektoraiban. A magyar uralkodó osztályok hegemóniájának alapja a nem magyar többségű megyékben hagyományosan a földbirtok volt. Az ország földjének több mint 60%-a volt magyar kézen, s a nem magyar többségű megyék földjének is több mint 40%-a magyar birtokosok tulajdonában volt. Az 1890-es években Erdély 8 román és szász lakosságú megyéjében a magyarok arányszáma 16% volt a földnek azonban 24%-a volt magyar kézben, mégpedig 16%-a (1,1 millió hold) 1600 magyar közép- és nagybirtokos tulajdonában. A felvidéki és az erdélyi magyar középbirtok gazdasági helyzete azonban a kiegyezés utáni évtizedekben erősen megrendült, s egyre több föld ment át magyar kézből a nemzetiségi parasztság és középosztály tulajdonába. A nemzetiségi területek feletti magyar hegemónia gazdasági alapjává a század vége felé egyre inkább tőkés ipari és kereskedelmi vállalatok, vasutak és bankok váltak, amelyek túlnyomórészt az osztrák és a külföldi tőkével szorosan egybefonódott magyar nagyburzsoázia tulajdonában voltak.

1900-ban az ország lakosságának 51,4%-a volt magyar anyanyelvű. Az 1000 holdon felüli nagybirtokosoknak azonban 89,7%-a, a 100 és 1000 hold közötti középbirtokosoknak pedig 71,7%-a vallotta magát magyarnak. Az 50 holdon aluli kisbirtokos parasztságnak viszont csak 37,7%-a, az összes mezőgazdasági keresőnek 44%-a volt magyar. Az iparban foglalkoztatottak között 1880-tól 1900-ig 48,6%-ról 57,9%-ra, a kereskedelemmel foglalkozók között 54%-ról 67%-ra növekedett a magyar anyanyelvűek arányszáma. A gazdaság különböző ágaiban foglalkoztatott tisztviselőknek 81,2%-a, a közszolgálatot ellátó és szabad értelmiségnek pedig 77,1%-a volt magyar a századfordulón. A népességhez és a gazdasági élet modern szektoraihoz hasonlóan növekedett a magyar túlsúly – mint láttuk – a politikai életben, a közigazgatásban, az iskolázásban és a kultúra valamennyi területén.

A NEMZETISÉGI MOZGALMAK VISSZAVONULÁSA A POLITIKAI PASSZIVITÁSBA

A nemzetiségi törvény okozta csalódás után a magyarországi nemzetiségi politikusok még néhány évig folytatták küzdelmüket egy számukra kedvezőbb rendezés kiharcolásáért. Ez a küzdelem főleg az országgyűlésre és a sajtóra korlátozódott, népük szélesebb tömegeinek olyan méretű mozgósítására, mint 1848-ban, vagy akár 1861-ben, nem vállalkoztak. A dualizmus ellenzéke Magyarországon és Ausztriában egyaránt olyan erős volt, hogy nem látszott irreálisnak egy olyan politikai taktika, amely közeli és elérhető lehetőségként számolt a közjogi és kormányzati rendszer gyökeres megváltozásával.

Az országgyűlésen a nemzetiségi képviselők – a magyar ellenzékkel, főleg a szélsőballal együttműködve – harcoltak a kormány központosító, önkormányzatot szűkítő, szabadságot és demokráciát korlátozó intézkedései ellen, s olyan keleti politika kialakítását követelték, amely elősegíti a balkáni népek felszabadítását az oszmán uralom alól. A választójogi törvényjavaslat vitájában az általános választójog mellett foglaltak állást. Ismételten sürgették az alapvető polgári demokratikus szabadságjogok törvényes biztosítását, a sajtószabadság, a szabad társulás és gyülekezés megvalósulását, a progresszív jövedelmi adórendszer bevezetését, a közigazgatás decentralizálását.

A nemzetiségi politikusok legfőbb kívánsága a nemzetiségi törvény revíziója volt. „Nem az a kérdés – hangsúlyozta a szerb M. Polit –, vajon szabad-e folyamodványt szerb, tót, román vagy szász nyelven a járásbíróságokhoz benyújtani? Hanem az a kérdés, hogy az önkormányzat alapján a községek, a városok, a megyék egyes nemzetiségek típusát viseljék: úgy hogy minden magyar honpolgár, szerb, tót, román, szász otthon érezze magát, hogy ne legyen idegen saját hazájában."[8] Rámutattak arra, hogy a dualista rendszer lényege „két uralkodó törzsnek a többiek fölötti hatalma"[9], amelyet főleg a közigazgatás egyre erősebb központosítása révén igyekeznek elérni. Hangsúlyozták, hogy a soknemzetiségű államban a modern közigazgatás létrehozásának útja nem a központosítás, hanem a helyi önkormányzatok korszerűsítése és demokratikus alapra helyezése. „Az állam integritása és egysége a törvényhozás és a legfelsőbb államhatalom egységéből áll, s nem sértetik meg az által, hogy ha . . . a néppel közvetlen érintkezésben levő hatóságoknál a többségnek nyelve – a kisebbségben levő nemzetiségek nyelvének biztosítása mellett – hivatalos nyelvül használtatnék."[10] Sérelmezték, hogy az állam anyagilag nem támogatta a nemzetiségek kulturális intézményeit – jóllehet ezt egyes magyar politikusok, így Deák is, javasolták.

A nemzetiségek politikai küzdelme nem járt eredménnyel. 1871-ben Ausztriában Hohenwart trialista kísérlete, majd 1872-ben Lónyay nemzetiségi tárgyalásai még ébresztettek némi reményt a nemzetiségi kérdés méltányosabb rendezése iránt. E remények azonban hamarosan elenyésztek. A dualizmus rendszere bel- és külpolitikai téren egyaránt megszilárdult, ellenzéke meggyengült, visszavonult. A fúzió révén megerősödött a magyar kormányzati rendszer. A Szabadelvű Párt uralma idején egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek a közigazgatás központi irányítására és ellenőrzésére, az állam magyar jellegének a kidomborítására, s nemegyszer kemény kézzel igyekeztek a nemzetiségi mozgalmakat korlátozni, letörni. A kormány nacionalista nemzetiségi politikáját támogatta, sőt nem egyszer túllicitálta a függetlenségi ellenzék is. A nemzetiségi politikusok tehát többé a magyar ellenzék soraiban sem találtak megértő szövetségest, s nemigen számíthattak az etnikailag rokon szomszédos kis államok érdemleges támogatására sem, hiszen az 1880-as években Szerbia és Románia a Monarchia szövetségesévé lett.

---

[8] M. Polit-Desančić 1875. szeptember 16-i beszéde a képviselőházban. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 502.

[9] S. Miletić és A. Trifunac szerb képviselők 1872. októberi felirati javaslata. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 363.

[10] Uo. 367.

A kiegyezést követő évtizedben tehát a magyarországi nem magyar népek nemzeti mozgalmai nemhogy új eredményeket nem tudtak elérni, hanem még korábbi pozícióik egy részét is elvesztették. Nemcsak a feudális rendből örökölt – formájukban kétségkívül idejét múlt – jogaik és intézményeik mentek nagyrészt veszendőbe, hanem azok is, amelyeket a polgári átalakulás és forradalom idején sikerült kivívniuk. Az állam központi intézményeiből teljesen kiszorultak, s nem nyílt számukra megfelelő érvényesülési lehetőség a helyi önkormányzatok, a megyék és városok keretei között sem. Az erdélyi szászok mellett csak a románok és a szerbek tudták érvényesíteni a nemzetiségi törvényben biztosított nyelvi jogokat néhány erdélyi és délvidéki megye gyűlésein, a szlovák nyelv azonban lassan szinte teljesen kiszorult a megyei életből is. A nem magyar népek leginkább egyházi és iskolai téren élhettek nyelvi jogaikkal és önkormányzatukkal, de idővel egyre több támadás érte nemzetiségüket ezeken a területeken is. A szűk körű választójog és a választásoknál érvényesülő közigazgatási nyomás következtében a nemzetiségek egyre kevesebb képviselőt tudtak a parlamentbe küldeni. Ebben ugyan nem csekély része volt annak is, hogy a többszázezernyi nem magyar választópolgárnak csak igen kis töredéke rendelkezett nemzeti öntudattal, s nagy többségük egyelőre nem igen mutatott érdeklődést a nemzeti mozgalmak politikai törekvései iránt.

Az első országgyűlési ciklusban még több mint 50 nemzetiségi – főleg szász, román és szerb – képviselő ült a parlament padsoraiban. 1869-ben az erdélyi románok passzivitása miatt már csökkent a számuk, majd a 70-es évek végére és a 80-as évekre a szászokon kívül a többiek szinte teljesen kimaradtak. Ilyen körülmények között a nemzetiségi vezetők fokozatosan visszavonultak az országos politika küzdőteréről. Először az erdélyi románok nyilatkoztak a passzív ellenállás mellett, majd követték őket a szlovákok is, akiknek egyébként sem sikerült nemzeti programmal fellépő képviselőt bejuttatni a parlamentbe. Végül a 80-as évek végén és a 90-es évek elején a magyarországi románok és a szerb pártok is passzivitásba vonultak.

A politikai passzivitás taktikájára való áttérés okait keresve tehát elsősorban a közjogi és a kormányzati rendszer konszolidációjára és a magyar kormányok nemzetiségi politikájára kell utalnunk. Fontos tényező volt a külső és belső szövetségesek és támogatók elvesztése is. Rá kell azonban mutatnunk a passzivitás felülkerekedésének belső gazdasági és társadalmi motívumaira is.

Az 1848 előtti Magyarországon a feudális árutermelés talaján, a szállítás és a kereskedelem hagyományos technikája mellett viszonylag jelentős regionális tőkefelhalmozás ment végbe a szerb-horvát gabona- és állatkereskedők és hajózási vállalkozók, a dél-erdélyi román és szász levantei kereskedők, valamint a felvidéki szlovák háziipart megszervező és termékeit forgalmazó házaló és vándorkereskedők kezén. Ez a túlnyomórészt kereskedőkből, kisebb részben iparosokból álló polgárság a gazdasági széttagoltság viszonyai között jelentős pozíciókat tudott a maga számára biztosítani a saját helyi, illetve regionális piacán, s vezető szerepet játszott a polgári átalakulás évtizedeinek nemzeti mozgalmaiban. 1848 és 1867 között arra is kísérletet tett, hogy gazdasági és politikai pozícióit a tőkés rendbe is átmentse, s a területi önkormányzat keretei között létrehozza a saját nemzeti piacát. Ezek a törekvések azonban nem jártak tartós eredménnyel. A Monarchia egységes vámterületének keretei között kibontakozó tőkés fejlődés, a közlekedés és az ipar forradalma éppen ellentétes irányban hatott: az összmonarchiai birodalmi piac, a Monarchia különböző vidékeinek és országainak gazdasági integrációja irányában. Ez egyúttal az osztrák–magyar nagytőke uralmának erősödésével, a Monarchia egész területére való kiterjedésével járt együtt. A korábban elkülönült regionális piaci körzetek felbomlottak, beolvadtak a kialakuló országos, sőt birodalmi piacba, s ezzel párhuzamosan megsemmisült, vagy legalábbis meggyengült a nemzetiségi burzsoáziák létalapja is. A szűkebb regionális piacokon vezető szerepet játszó nemzetiségi tőke és polgárság a Monarchia piacán jelentéktelenné zsugorodott, s fejlődésében megrekedve alárendelődött az osztrák–magyar nagytőkének. Korábbi hazai és nemzetközi kereskedelmi pozícióit elvesztve a nemzetiségi kereskedő polgárság – az erdélyi szászok kivételével – nem tudott ipari burzsoáziává átalakulni, és csak alig vagy kis mértékben élvezhette a kiegyezés után fellendülő tőkés fejlődés, a gyorsuló gazdasági növekedés hasznát. Maradék tőkéiket többnyire földbirtokba és kisebb, helyi jelentőségű hitelintézetek alapításába fektették.

A röviden felvázolt gazdasági folyamat azt eredményezte, hogy az 1870-es években a nemzetiségi mozgalmaknak a liberális kereskedő polgárság által vezetett szakasza fokozatosan lehanyatlott. A paraszti és kispolgári tömegektől lassan teljesen elszigetelődő liberális nemzetiségi polgárság és értelmiség az aktív nemzeti küzdelem és az országos politika porondjáról a magyar nacionalizmus erősödő támadásaival szembeni passzív védekezésbe vonult vissza, s tevékenységét a nemzeti élet belső gazdasági és kulturális intézményeinek kiépítésére és fenntartására korlátozta.

Az 1880-as évektől a nemzetiségi területeken is kibontakozó tőkés fejlődés lassanként differenciálta az ott élő népek társadalmát, s fokozatosan kialakította a polgári társadalmi szerkezet elemeit a nem magyar népek körében is. Ez a folyamat meglehetősen lassan haladt, mert a nemzetiségi vidékek, s különösen a román- és kárpátukránlakta északkeleti és keleti területek gazdasági növekedésének és modernizálódásának üteme lényegesen elmaradt az ország középső és nyugati vidékeinek fejlődése mögött. Ezért a szerbeknél és a románoknál csak az 1880-as, a szlovákoknál pedig csak az 1890-es években jelentkezett a gazdasági-társadalmi átalakulás hatása a nemzeti politikában. A nemzeti mozgalmak korábbi – részben liberális polgári, részben konzervatív klerikális – vezetésével szemben ekkor radikális jellegű ellenzéki irányzatok léptek fel, ezek azonban csak a századforduló táján erősödtek meg annyira, hogy döntő befolyást gyakorolhattak a nemzeti politika programjának és taktikájának alakulására.

A passzivitás évei tehát egyrészt a nemzetiségi mozgalmak belső gyengeségét és válságát tükrözték, másrészt azonban a lassú társadalmi és szervezeti átalakulás és újjászerveződés időszakát is jelentették. Ezekben az években alakultak ki és szilárdultak meg a nemzeti mozgalmak korszerű gazdasági, társadalmi és kulturális intézményei: a pénzintézetek, szövetkezetek, olvasókörök és egyéb társadalmi egyletek. 1872-ben alapították Nagyszebenben a román Albina bankot, amely körül a kisebb-nagyobb pénzintézetek egész hálózata alakult ki. Szlovák takarékpénztárak már 1867-től kezdve létesültek, de az igazán jelentős, tőkeerős szlovák pénzintézet, a Tatra bank csak 1884-ben alakult meg. A szerbeknél a bankok és takarékpénztárak mellett már az 1880-as években kiemelkedő szerep jutott a parasztszövetkezeteknek. A nemzetiségi pénzintézetek és szövetkezetek fejlődése azonban csak a századfordulóra ért el olyan fokot, hogy befolyásuk meghatározóan érvényesülhetett a nemzeti politikában is.

A passzivitás éveiben a nemzetiségek vezető és középrétegeinek egy része igyekezett alkalmazkodni az új viszonyokhoz, s a fokozatosan megszilárduló új politikai és gazdasági rendszer keretei között kereste az érvényesülés lehetőségét. Nemcsak az egykori szlovák és román nemesség, hanem a nemzetiségi polgárság és értelmiség egy része is támogatta a fennálló rendszert. Ha nem is magyarosodott el, legalább politikailag iparkodott asszimilálódni, azaz megtanult magyarul és többé-kevésbé bekapcsolódott az egyre inkább magyarosodó közéletbe. A kormánypárt, sőt az ellenzéki pártok soraiban mindvégig találkozunk néhány tucat szláv, román vagy német származású képviselővel, s hasonló volt a helyzet a megyei és a helyi közélet síkján, valamint a különböző gazdasági és társadalmi szervezetekben, egyesületekben is. Az alkalmazkodókkal és beilleszkedőkkel szemben számban kisebbségben volt, de lassan növekedett a nem magyar értelmiségnek és polgárságnak az a rétege, amely erős nemzeti öntudattal rendelkezett, tudatosan távol tartotta magát a magyar jellegű közélettől, társadalmi és politikai intézményektől, s aktívan munkálkodott a maga külön nemzeti társadalmának megszervezésén.

A MAGYAR URALKODÓ OSZTÁLYOK ÉS KORMÁNYOK NEMZETISÉGI POLITIKÁJA

A kiegyezés Magyarország belső államberendezésében, s így a nemzetiségi kérdés rendezése terén is szabad kezet biztosított a magyar uralkodó osztályok számára. A magyar politikai vezető réteg valamennyi csoportja és irányzata – liberálisok és konzervatívok, Deák-pártiak és ellenzékiek – számára egyaránt axióma, azaz vita tárgyát nem képező alapelv volt a történeti államkeret integritása, az ország területi és politikai egysége. „Hazánkban az államegység elvét oly első rendű közérdeknek tekintjük, mely előtt minden más követelésnek el kell némulnia" – hangsúlyozta Szepes megye felirata 1867-ben.[11] Korszakunk végén, 1890-ben pedig így írt a kormánypárt egyik vezető ideológusa: „Egységes osztatlan állam, egységes osztatlan nemzet: ez a kiindulási pont, törekvéseink célja, tetteink szabályozója. Ez a kategorikus imperativus, melynek minden reformunk alá van vetve."[12]

---

[11] Szepes megye 1867. október 2-i felirata. Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL) Miniszterelnökség levéltára, 1867–Ib–156/1877.

A polgári átalakulást irányító magyar liberális vezető réteg eszményképe már a reformkor óta a nyugat-európai típusú egységes nemzeti állam volt, s az új Magyarországot is ilyennek szerették volna látni. Magyarország azonban etnikai szempontból nem volt egységes, határai között sokféle nép élt, amelyek legtöbbjének nemzetté válási folyamata már többé-kevésbé előrehaladott szakaszban volt. A polgári átalakulás évtizedeiben a magyarországi nemzetiségek vezetői határozottan kifejezésre juttatták igényüket bizonyos fokú nemzeti önrendelkezésre, s a Habsburg-monarchia, illetve a történeti Magyarország határai között kollektív nemzeti jogokat, politikai intézményeket és területi autonómiát követeltek. A magyar uralkodó osztályok szemében azonban e kívánságok teljesítése nem volt összeegyeztethető az ország területi integritásának, állami egységének alapelvével.

Az állami egység igénye és az ország soknemzetiségű volta közötti ellentmondást a magyar liberális nacionalizmus egy sajátos nemzeti ideológia segítségével kívánta feloldani. A magyar nemzeti ideológia uralkodó formája – amely a történeti jogon alapult, s a kései feudalizmus rendi nemzetfogalmának egyenes leszármazottja, mintegy „polgárosodott" változata volt – a nemzetet az állammal, az állampolgárok összességével azonosította. Ennek megfelelően Magyarország határai között csak egyetlen politikai nemzetet ismert el, „a magyar állam históriai fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet",[13] s az 1868. évi nemzetiségi törvény bevezetőjében alapelvként kimondotta, hogy ennek a magyar politikai nemzetnek „a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja".[14] Az ország nem magyar népei a nemzetiségi törvényben kodifikált magyar felfogás szerint nem alkottak politikai nemzeteket, tehát nem tarthattak igényt politikai önrendelkezésre, területi önkormányzatra – erre csupán a külön politikai nemzetként elismert horvátoknak volt joguk –, de mint állampolgárok teljes egyéni szabadságot és egyenjogúságot élveztek, s az állam politikai egységének korlátain belül lehetőségük volt arra, hogy „szabadon fejleszthessék nemzetiségöket minden irányban".[15] Hogy ezzel az utóbbi lehetőséggel a valóságban milyen mértékben élhettek, az a nemzetiségi törvény gyakorlati végrehajtásától, a polgári állam berendezésétől, közigazgatási szerkezetétől, a törvényhozás, a kormányok, valamint a középés alsó fokú végrehajtó szervek magatartásától, vagyis a nemzetiségi politikától függött. A soknemzetiségű állam belső felépítését, politikai és közigazgatási berendezését, az országban élő különböző népek egymáshoz és az államhoz való viszonyának szabályozását, a nemzetiségi politika irányelveit és módszereit illetően a kiegyezés körüli években elég jelentős nézetkülönbségek voltak a magyar politikai vezető rétegen belül, egyfelől annak liberális élgárdája, másfelől az állami és a megyei hatalmi pozíciókat birtokába vevő derékhada, a középbirtokos nemesség között.

---

[12] Beksics Gusztáv, Közigazgatásunk reformja és nemzeti politikánk. Bp. 1890. 156.

[13] Jelentése a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottmánynak. Az 1861. év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának irományai. Pest, 1861. 345.

[14] Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. 490.

A nemzetiségi kérdésben vallott magyar liberális álláspontot az 1860-as években egy sor röpirat és újságcikk igyekezett megfogalmazni, legrészletesebben és legklasszikusabb formában azonban Eötvös József és Mocsáry Lajos írásai fejtették ki.

Eötvös József – 1865-ben kiadott *A nemzetiségi kérdés* című könyvében, valamint 1866-ban készült részletes naplójegyzeteiben – hangsúlyozza, hogy a Kárpát-medencében élő kis népek csak úgy őrizhetik meg szabadságukat és nemzeti létüket, ha egy nagy és szilárd államban egyesülnek, ezért a közös haza fennállása és egysége mindnyájuk érdeke. Magyarország azonban nem lehet nemzeti állammá, mert a nem magyar népek már öntudatra ébredtek, s nem olvaszthatók össze egyetlen nemzetté. Eötvös elutasítja az új Magyarország állami életének olyan berendezését, „melynél kizárólag a történelmi jogot tartva szemünk előtt, az egyes fajs nyelvbeli nemzetiségek követeléseit nem elégítjük ki". Meggyőződése, hogy „a nemzetiségi kérdés hazánkban véglegesen csak úgy tekintethetik megoldottnak, ha annak megoldása... a politikai és nyelvi nemzetiség nevében tett méltányos követeléseknek egyiránt eleget tesz". Éppen ezért , nemzetiségi viszályaink békés megoldása csak azon ellentét kiegyenlítésétől függ, mely az ország egységének feltételei s az egyes nemzetiségek követelései között létezik".[16] A magyar nemzetnek tehát nem érdeke a nem magyar népek elnyomása, „sőt érdekünkben fekszik, hogy ezen nemzetiségek saját körükben a lehetőségig kifejlődve mennél inkább egyéniségeknek érzetéhez jussanak", mert „az, ami ezen államot öszvetartja, nem egy nemzetiségnek uralma, hanem csak a közös szabadság lehet".[17]

---

[15] Jelentése a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottságnak. Az 1865-dik évi deczember 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. VI. Pest, 1868. 129.

Ami a sok nemzet együttélésének tényleges megvalósítását illeti, Eötvös a föderációt elvileg ideális megoldásnak tartja ugyan, de Magyarországon nem véli gyakorlatilag megvalósíthatónak „miután hazánkban ... hat nemzetiség annyira vegyesen fordul elő, hogy az egyes nemzetiségeknek határait kijelölni lehetetlen".[18] Ha a területi önkormányzatot – gyakorlati nehézségek miatt – nem is tartja megvalósíthatónak, azt elismeri, hogy a nem magyar népek joggal kívánják, hogy „saját nemzetiségök mindenki által tiszteltessék, s nemzeti erkölcseik és szokásaik követésében senki által ne zavartassanak; hogy saját nyelvök mívelésére, nemzetiségök kifejtésére minden az ország biztosságával megférő eszközöket felhasználhassanak. Egy szóval az országban létező minden nemzetiségek követelnek egyenlő szabadságot, s az országnak oly szervezését, mely mellett e szabadsággal élhessenek".[19] Az új magyar államot tehát úgy kell berendezni, hogy annak fennállásában a nemzetiségek is nemzeti létük garanciáját lássák. Ennek pedig egyetlen módja az, hogy az állam valamennyi polgára, magyarok és nem magyarok számára egyaránt „a jólétnek és szabadságnak nagyobb fokát biztosítsuk, mint melyet a szomszéd államokban élveznének".[20] Ezért a központosítást, az állam központi intézményeinek hatáskörét az elengedhetetlenül szükséges minimumra kell korlátozni, s az új Magyarország államberendezésének az önkormányzat elvén kell alapulnia. „Országunk... a porosz vagy franczia értelemben vett centralisált állammá nem alakulhat,... mert az administratiónak ezen formája alatt a nemzetiségeknek legmérsékeltebb követelései sem elégíttethetnének ki.”[21]

---

[16] Báró Eötvös József, A nemzetiségi kérdés (In: Báró Eötvös József összes munkái. XVI.) Bp. 1903. 29., 25., 45.

[17] Eötvös József, Vallomások és gondolatok. Szerk. Bényei Miklós (In: Eötvös József művei) Bp. 1977. 669., 706.

[18] Báró Eötvös József, A nemzetiségi kérdés. 68.

[19] Uo. 57.

[20] Eötvös József, Vallomások és gondolatok. 670.

A magyar liberálisok – Eötvös, Kemény, Mocsáry és társaik – a teljes személyi egyenjogúság és a polgári szabadságjogok minél teljesebb megvalósulása mellett elsősorban a megyei, városi és községi önkormányzatok keretei között vélték kielégíthetőnek a nem magyar népek nemzeti igényeit. A törvényhatóságok hivatalos nyelvévé a lakosság többségének a nyelvét kívánták tenni, a kisebbségi nyelvek szabad használatának biztosításával. Ez az álláspont jutott kifejezésre – mint az I. fejezetben láttuk – a nemzetiségi törvényjavaslat első változatában. Eötvös még a nemzetiségi képviselők egyik fő kívánságát, a megyék nyelvhatárok szerinti kikerekítését is elfogadhatónak tartotta ott, ahol ez kivihető, mert – mint naplójában írta – „egyes megyéknek a nemzetiségek szerinti felosztása... józanul nem ellenezhető”.[22]

Eötvös tisztában volt vele, „hogy a magyar nemzetiségnek az államban igen kevés előnyöket adhatunk”,[23] s még a magyar államnyelvhez is csak akkor tanácsolja ragaszkodni, ha ez a többi nemzetiségeknél ellenzésre nem talál. Határozottan szembefordult a kiegyezésnek azzal a koncepciójával, amely az új rendszer legfőbb előnyét abban látta, hogy a németek és a magyarok egymással kezet fogva „a birodalom többi nemzetiségeinek igényei ellen együtt lépnek fel”, s ezáltal lehetőség nyílik oly törvények alkotására „melyek határaink között a magyar elem felsőbbségét biztosítják... Meg vagyok győződve arról, hogy saját nemzetiségünknek ily suprematiaja a legnagyobb csapás, mely azt érheti... A magyar nemzetiségnek, hogy megelégedjék, szabadságra van szüksége mindenek előtt, s ez lehetetlen, ha az ország különböző nemzetiségeinek igényeit elutasítva, oly állapotokat idézünk elő, melyek csak a kormánynak repressiv hatalma által tartathatnának fel".[24] Le kell tehát mondani a csak erőszakos hatalmi eszközökkel fenntartható kizárólagos magyar politikai szupremáciáról: „A birodalmat, melyet alkotunk, a szabadságra alapítsuk, s ne más nemzetek feletti uralmon, hanem csak az után törekedjünk, hogy közczélokért több érdemet szerezve magunknak, az egyenlők között az elsők legyünk."[25]

---

[21] Eötvös József, A nemzetiségi kérdés. 51.

[22] Eötvös József, Vallomások és gondolatok. 672.

[23] Uo. 671.

Lényegében hasonló álláspontot képviselt Mocsáry Lajos is – bár korábban vitatta Eötvös nemzetelméleti fejtegetéseit. „A magyar többé nem lehet egyedüli úr, a többi pedig meghódított másodrangú nép a magyar hazában... Kizárólagos uralkodásunk tarthatlanná vált... a hazánkbeli nemzetiségeknek teljes emancipatiója elkerülhetetlen" – írta már 1860-ban,[26] a kiegyezés után pedig így foglalta össze nemzetiségi politikájának alapelveit: „Reánk nézve életkérdés a nemzetiségi kérdés. S az általa előidézett nehéz helyzeten csak úgy uralkodhatunk, ha:

őszintén bevalljuk, hogy hazánk nyelvi és nemzetiségi tekintetben nem kompakt, hanem polyglott ország, melyben nem a faj és nyelvbeli közösség, hanem a közös hazához való természetes és történelmi előzményekből kifolyó ragaszkodás s a szabadság és jólét közössége képezi az összetartó ragasztot;

ha minden hátulsó gondolat és rejtett czélzatok nélkül becsületesen engedünk szabad fejlődést minden nyelvnek és nemzetiségnek;

ha képesek vagyunk szabadságot és jólétet biztosítani e hon minden polgárainak."[27]

Deák Ferenc nem írt átfogó igényű, elvi megalapozású könyveket és cikkeket a nemzetiségi kérdésről, mint Eötvös és Mocsáry, de több megnyilatkozásából kiviláglik, hogy sok tekintetben hasonló elveket vallott. „Ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket minden áron magyarosítsuk, hanem az, hogy velök a magyar viszonyokat megkedveltessük" – mondotta a képviselőházban, midőn egy szerb oktatási nyelvű állami gimnázium felállítását javasolta.[28] Ismételten hangsúlyozta, hogy az államnak a nem magyar népek kulturális intézményeit is támogatnia és fejlesztenie kell. Midőn az országgyűlés és a kormány csak a magyar nemzeti színház részére akart állami segélyt adni, a szerb nemzeti színház részére pedig nem, Deák leszögezte, hogy „sehogysem tudom megegyeztetni az igazsággal azt, hogy az állam ... egyedül és kizárólag csak egyik nyelvű és nemzetiségű nép számára költsön a közös adókból. Erre nézve én azt gondolom, hogy vagy mindegyikre, vagy egyikre sem".[29]

---

[24] EÖTVÖS JÓZSEF, A nemzetiségi kérdés. 30–31.

[25] EÖTVÖS JÓZSEF, Vallomások és gondolatok. 707.

[26] MOCSÁRY LAJOS, Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában. Pest, 1860. 106., 109.

[27] MOCSÁRY LAJOS, A vármegye ostroma. III. *Ellenőr*, 1869. június 10. Idézi: Mocsáry Lajos válogatott írásai. Bev., vál. és jegyz. ell. KEMÉNY G. GÁBOR. Bp. 1958. 371–372.

Ha a részleteket illetően voltak is eltérések közöttük, az 1860-as évek magyar liberális elitje egyetértett abban, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának egyetlen lehetséges útja a polgári szabadságjogok minél teljesebb megvalósítása, az önkormányzat elvén alapuló közigazgatási rendszer, valamint az egyének és népek minél szabadabb versenye a soknemzetiségű liberális állam keretei között. Az állam az ő szemükben nem nemzeti állam, amely a magyar nemzet kizárólagos céljait van hivatva szolgálni, hanem bizonyos mértékig nemzetek felett álló, semleges intézmény, amelynek feladata, hogy az országban élő valamennyi nép nemzeti fejlődését biztosítsa és előmozdítsa.

Ez a liberális koncepció a gyakorlatban alig érvényesülhetett a nemzetiségi politikában. A kérdés végleges megoldására már csak azért sem volt alkalmas, mert a nemzetiségek politikai vezetőit az egyéni szabadság és az állampolgári egyenjogúság ekkor már nem elégítette ki. A magyar liberálisokkal való együttműködés lehetőségét kereső „új szlovák iskola" lapja is azt írta, hogy „aki nekünk személyi egyenjogúságot ígér, mintha semmit sem ígérne".[30] A területi önkormányzat elvét viszont a magyar liberálisok nem látták megvalósíthatónak. A nemzetiségi képviselők törvényjavaslatáról még Mocsáry is úgy vélekedett hogy az „nem más, mint Magyarország feldarabolása".[31]

---

[28] Deák Ferenc 1872. január 23-i beszéde a képviselőházban. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 293.

[29] Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÓNYI MANÓ. VI. Bp. 1898. 94.

[30] *Slovenské Noviny*, 1868. 27. sz. Idézi: VIGH KÁROLY, A tizenkilencedik század szlovák hírlaptörténete. Bp. 1945. 43.

[31] MOCSÁRY LAJOS, A nemzetiségi kérdés. *A Hon*, 1868. november 11. Idézi: Mocsáry Lajos válogatott írásai. 367.

A következetesen liberális nemzetiségi politika hívei már a kiegyezés idején is kisebbségben voltak a magyar politikai vezető rétegen belül, az 1870-es években pedig szinte teljesen elnémúltak a liberális hangok. Mocsáry teljesen elszigetelődve, egyedüli „fehér hollóként" emelt szót – a nacionalista közvélemény növekvő felháborodásától kísérve – azok mellett az elvek mellett, amelyeket a 60-as években még a magyar liberalizmus nemzetközi viszonylatban is kimagasló élgárdája – köztük Deák, Eötvös, Kemény, Szalay – hirdetett.

Eötvös ismertetett elvei végül még a nemzetiségi törvényben sem érvényesülhettek maradéktalanul. A magyar uralkodó osztályok többsége a „közös hazát" magyar nemzeti állammá kívánta átalakítani, s nem csak az államhatalmat, de a megyét is a magyar nemzeti célok, vagyis a saját nemzeti és osztályuralma fenntartásának szolgálatába akarta állítani. „Oly törvény, amely e nagy politikai testületeket magyar nemzeti jellegükből kivetkőztetné, egy oly polyglott államot teremtene, mely lehetne ugyan egy ideig szabad, talán virágzó is, de *magyar* semmiesetre sem – későbben pedig polyglott természeténél fogva szükségképpen felbomlanék" – írta Zemplén megye közgyűlése,[32] s a megyék többsége részéről érvényesülő nyomás hatására a nemzetiségi törvény végleges formája a magyart tette a megyék hivatalos nyelvévé. Mocsárynak viszont azért volt kifogása a nemzetiségi törvény ellen, „mert szűken méri az egyenjogúságot a közigazgatás és törvénykezés terén", s túlságosan kiterjeszti az állam hivatalos nyelvének körét.[33] „Én kész volnék »többet adni«" – írta.[34] De még ez a magyar liberálisok eredeti elképzeléseinél kevesebbet adó – alapjában véve azonban liberális szellemű – törvény sem igen került gyakorlati végrehajtásra.

A magyar uralkodó osztályok többsége 1867-ben a kiegyezésnek Eötvös által elítélt koncepcióját tette magáévá, s a kezébe került hatalmat elsősorban arra igyekezett felhasználni, hogy osztályuralmát, gazdasági, társadalmi és politikai hegemóniáját az ország egész területe és valamennyi népe felett – a korábbinál korszerűbb formákban és módszerekkel –

---

[32] Zemplén megye 1867. szeptember 5-i felirata. OL Miniszterelnökség Levéltára, 1867–Ib–156/1830.

[33] Mocsáry Lajos válogatott írásai. 367.

[34] MOCSÁRY LAJOS, Pest oct. 26. *Ellenőr*, 1870. október 27. Idézi: Mocsáry Lajos válogatott írásai. 389.

továbbra is fenntartsa. Ez pedig csak a liberalizmus feladásával, „a kormány repressiv hatalmával" volt megvalósítható.

A magyar liberális nacionalizmus belső ellentmondásai és korlátai éppen a nemzetiségi kérdés vonatkozásában már a reformkorban és 1848–49-ben is megmutatkoztak. A kiegyezés után – mikor a liberális nacionalizmust hordozó és képviselő osztályok és rétegek gazdasági és társadalmi hanyatlása meggyorsult – még inkább kiéleződtek a nacionalizmus és a liberalizmus, nemzet és haladás érdekeinek és követelményeinek ellentmondásai, s ebben a konfliktusban egyre több esetben – különösen a nemzetiségi kérdés vonatkozásában – az utóbbiak szenvedtek vereséget. Liberalizmus és nacionalizmus e konfliktusát a kortársak is egyre inkább érezték és tudatosították. „Magyarországban két politikai irány között volna észszerűleg választás. Vagy a magyar nemzet történeti suprematiája megőrzését tartani szem előtt: akkor mellőzni kell a szabad intézményekkel s autonomiával, a liberalismussal és demokrát szóvirágokkal való tetszelgést és a nemzetnek magának lemondani bizonyos politikai jogkör élvezetéről, melyet a nemzetiségek ellene használnak: vagyis rendszerezett dictatura, erős összpontosítás, magyar nyelven. Vagy ellenkezőleg, azon meggyőződésből indulni ki, hogy a magyar nemzet nyelvi suprematiája tarthatlan, a nemzetiségek merő institutiók által féken nem tarthatók: és ekkor a polyglott állam eszméjét a szabad intézményekkel kapcsolatban a következményekig kivinni. A Deák-párt eszmezavarral, a kettő között hánykódik jobbra-balra. Az ellenzék sem okosabb", mert „elvei ellentétben vannak benső hajlamaikkal. Szabadságot, nemzetiségi s községi autonómiát vall, de a magyar suprematiát föntartani törekednék".[35]

A két alternatíva közül Eötvös, Mocsáry és a liberális elit többi tagja a másodikat választotta; a Deák-párt többsége, majd a balközép, s végül a függetlenségi ellenzék is az első mellett döntött, s benső hajlamait követve a nemzetiségi kérdésben szegre akasztotta liberális elveit. Zemplén megye idézett 1867. évi felirata még csak a sorok között mondja ki, hogy fontosabbnak tartja azt, hogy az állam magyar legyen, mint szabad és virágzó. A későbbi Szabadelvű Párt fő ideológusa, a különféle agrárius és konzervatív irányzatokkal szemben a liberalizmust oly hevesen védelmező Beksics Gusztáv már nyíltan megvallotta: „Ha a liberalizmus és a magyar érdek ellentétben volna egymással, akkor minden fontolódás nélkül föláldoznám az előbbit az utóbbinak oltárán."[36] A magyar érdeken ő már egyértelműen „az egységes és nemzeti államot" érti, hallani sem akar a nemzetek szabad versenyéről, s – a nacionalista közvéleménnyel együtt – a liberális nemzetiségi törvény figyelmen kívül hagyását, sőt revízióját követeli, mert az túl szélesen szabja meg a nemzetiségek nyelvi jogait, s ezáltal nehezíti a magyar nemzeti állam kiépítését.

---

[35] Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. Kiad. Rózsa Miklós. Bp. 1909. 262–263., 214.

Az 1860-as évek liberális politikusai úgy akarták berendezni az államot, hogy az megfeleljen az ország soknemzetiségű jellegének, s valamennyi nép nemzeti fejlődését szolgálja. A 80-as években már a közülük való Trefort is úgy nyilatkozott, hogy „a polyglott státus iránti aspiratiók politikai otrombaságok".[37] Ekkor már a magyar politikai vezető réteg valamennyi irányzata és csoportja „a magyar állameszmét" vallotta, ami a gyakorlatban annyit jelentett, hogy Magyarországot – bár etnikailag és nyelvileg nem egységes, s nem is igen tehető azzá – magyar nemzeti államnak tekintették, s az államot úgy kívánták berendezni, hogy az elsősorban – sőt sokak szemében kizárólag – a magyar nemzeti érdekeket szolgálja, a magyar nemzeti fejlődést mozdítsa elő, s biztosítsa a magyar uralkodó osztályok politikai szupremáciáját az ország valamennyi népe felett.

A polgári államberendezés kialakításában lényegében rögtön a kiegyezés utáni évektől kezdve ezek az elvek érvényesültek. A magyar politikai vezető réteg hegemóniáját nemcsak a törvényhozásban és az állam központi szerveiben kívánták érvényesíteni, hanem a közigazgatás középső, sőt alsó szintjein is. Ezért került sor ismételten a törvényhatóságok és községek önkormányzatának szűkítésére, ezért terjesztették ki fokozatosan a kormány által kinevezett főispán, majd a közigazgatási bizottságok hatáskörét, ezért igyekeztek minél jobban erősíteni a központi hatalmat. „Azt mondják: . . . a nemzetiségek ellen erős központra, erős kormányra van szükségünk, mely kezében tartván a közigazgatás és igazságszolgáltatás gyeplőit, megfékezhessen minden centrifugál törekvést."[38] A nemzetiségi kérdésre és a magyar nemzeti hegemónia érdekeire hivatkozva fosztották meg a magyar nép tömegeit is a polgári szabadságjogok élvezetének teljességétől, s politikai jogainak gyakorlásától, midőn a törvényhatósági és a községi képviselőtestületek összeállításánál bevezették a virilizmus elvét, s az országgyűlési választójog bővítésétől is elzárkóztak.

---

[36] [Beksics Gusztáv] Timoleon, A legújabb politikai divat. Bp. 1884. 11.

[37] Trefort Ágoston, Kisebb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből. Bp. 1882. 322.

[38] Mocsáry Lajos, A vármegye ostroma. III. *Ellenőr,* 1869, június 10. Idézi: Mocsáry Lajos válogatott írásai. 371.

Az 1874. évi választójogi vitában nemcsak a kormánypárt, hanem a balközép is nemzeti szempontból vetette el a választójog kiterjesztését. A nemzetiségi kérdésben egyébként békülékeny és liberális szellemű Jókai Mór azt írta, hogy elvben ugyan helyes az általános választójog, de nálunk a gyakorlatban úgy vetődik fel a kérdés: „Legyen-e egyáltalán egy magyar állam Európában, felelet rá: kilenc millió nem magyar hat millió magyar ellen, általános választójoggal." Ez „elveti annak még a lehetőségét is, hogy Magyarország, mint egységes állam alkotmányos képviselet alapján létezzék valaha ... Elveti államalkotásunk alapját ... s utat nyit a szétbomlasztó szenvedélynek."[39]

A magyar politikai vezető réteg többsége a nemzetiségi kérdést egyes – főleg kívülről felbujtott és irányított – izgatók által szított mesterséges mozgalomnak tekintette, s úgy vélte, hogy a kérdés választási erőszakkal, közigazgatási és rendőri intézkedésekkel megoldható. A kiegyezés utáni években – a pánszláv veszélytől és az esetleges orosz beavatkozástól tartva – elsősorban a szerb és a szlovák nemzeti mozgalmakat igyekeztek erős kézzel visszaszorítani: a vezető politikusokat (Miletićet és Hurbant) nemzetiségi izgatásért elítélték, a szerb Omladinát és a szlovák Maticát feloszlatták, a szlovák gimnáziumokat bezárták, Újvidékre és a szerb nemzeti egyház felülvizsgálatára királyi biztosokat küldtek ki, a nemzeti mozgalmakban részt vevő állami hivatalnokokat és bírákat felfüggesztették, nyugdíjazták. Előbb csak az országos politikai élet fórumairól igyekeztek a nemzetiségi politikusokat kiszorítani, majd pedig módot kerestek arra, hogy a nemzetiségi egyházakat, iskolákat és kulturális intézményeket is a kormány fokozottabb ellenőrzése alá vonják.

Az 1860-as évek liberális politikusai a nemzeti öntudatra ébredt nem magyar népek elmagyarosítását, nyelvi beolvasztását lehetetlennek tartották, s az ilyen irányú törekvéseket elítélték. Ezen a téren a magyar

---

[39] Idézi: M. KONDOR VIKTÓRIA, Az 1875-ös pártfúzió. Bp. 1959. 130–131.

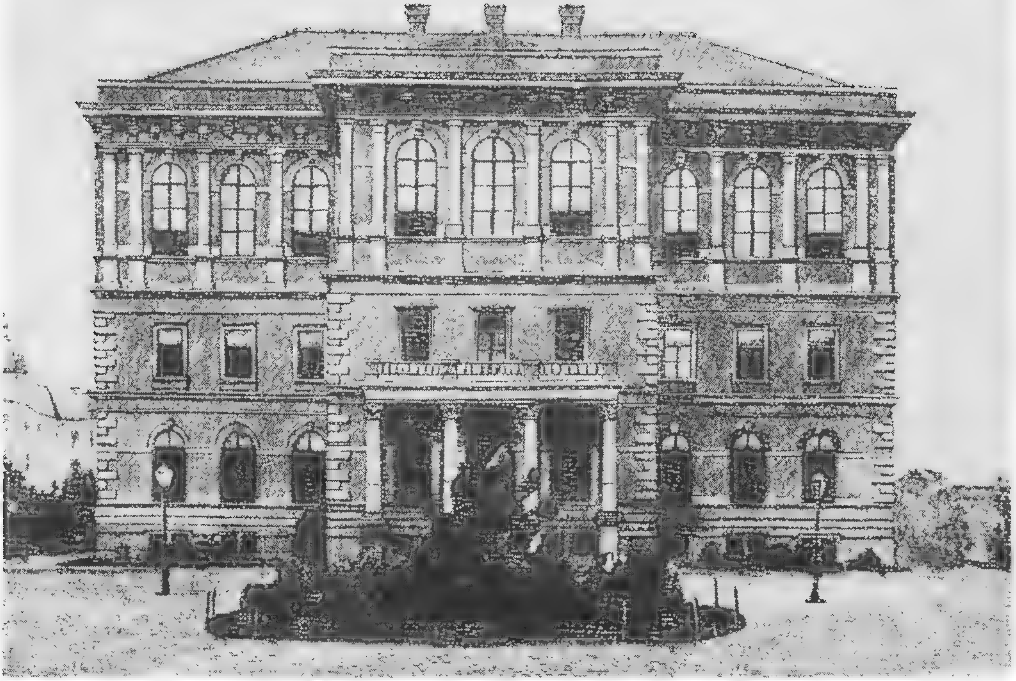

364. A Délszláv Tudományos és Művészeti Akadémia épülete Zágrábban

365. Josip Juraj Strossmayer, djakovói püspök, a Horvát Nemzeti Liberális Párt vezetője

366. Ivan Mažuranić, horvát bán

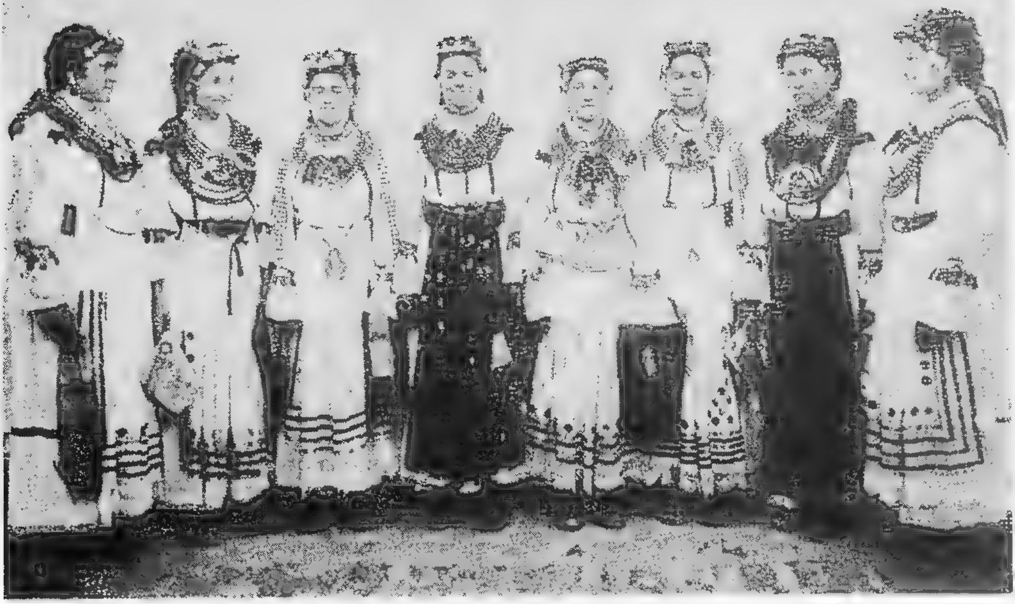

367. Sokác lányok ünnepi viseletben

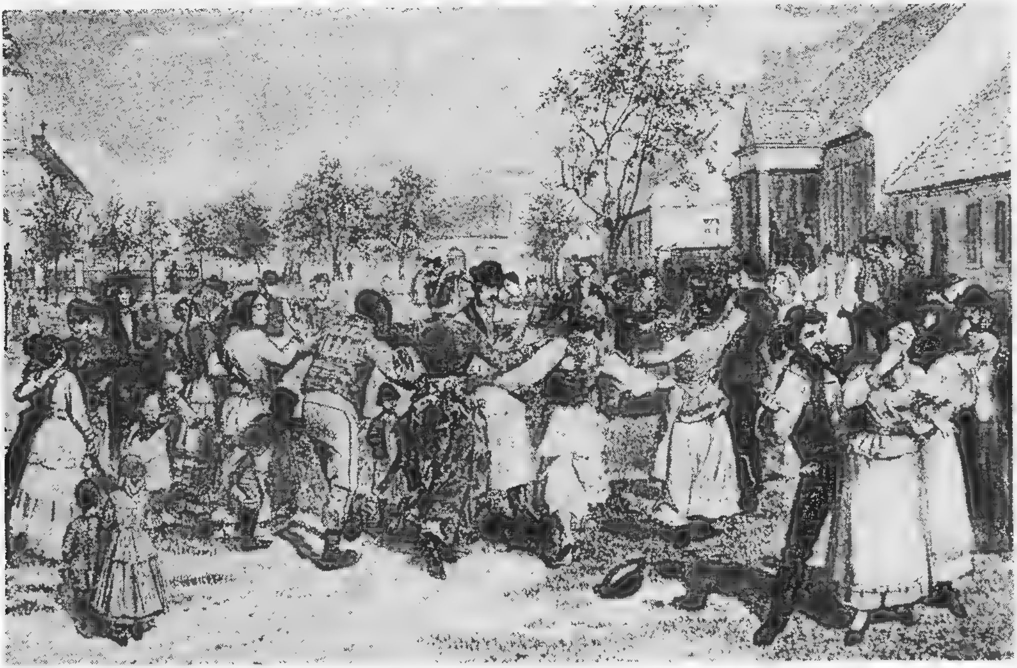

368. Kolo táncot járó szerbek

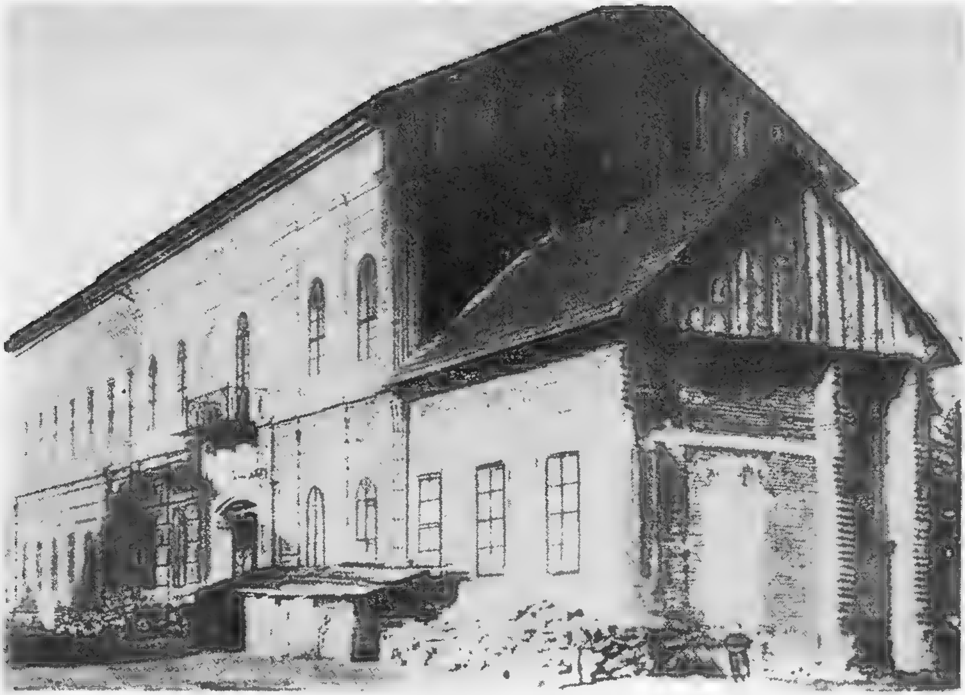

369. A Matica Slovenská régi épülete Turócszentmártonban

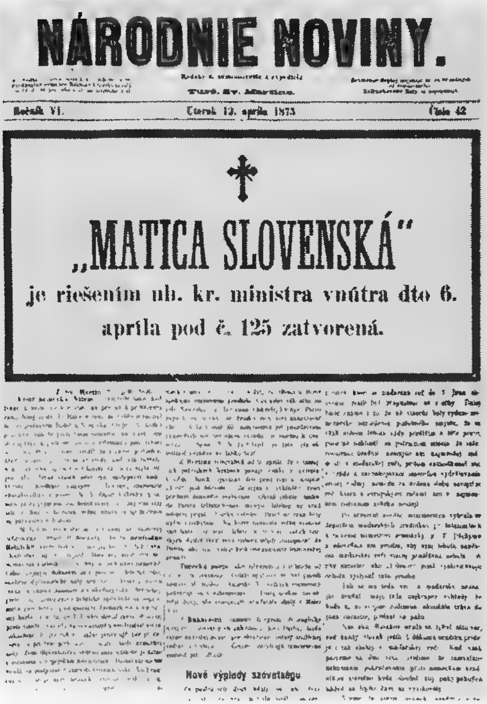

NÁRODNIE NOVINY.

Ročník VI. Utorok 13. apríla 1875 Číslo 42

„MATICA SLOVENSKÁ"
je riešením uh. kr. ministra vnútra dto 6. apríla pod č. 125 zatvorená.

Nové výhlady szövetségu

370. A Szlovák Nemzeti Párt lapja bejelenti a Matica Slovenská feloszlatását

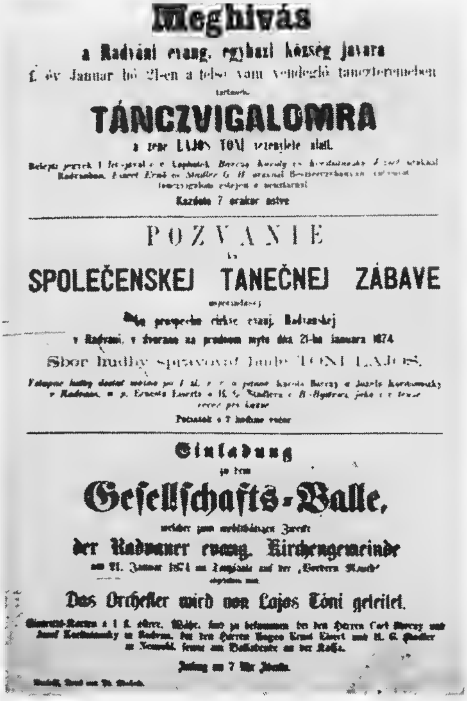

Meghivás
a Radváni evang. egyházi község javára
f. év Januar hó 21-én a felső város vendéglő táncztermében
tartandó
TÁNCZVIGALOMRA
a zene LAJOS TÓNI vezénylete alatt.
Kezdete 7 órakor este.

POZVANIE
ku
SPOLEČENSKEJ TANEČNEJ ZÁBAVE
usporiadanej
na prospech cirkve evanj. Radvanskej
v Radvani, v dvorane za prudom myto dňa 21-ho januára 1874
Sbor hudby spravovať bude TÓNI LAJOS.
Počiatok o 7 hodine večer.

Einladung
zu dem
Geſellſchafts-Balle,
welcher zum wohlthätigen Zwecke
der Radvaner evang. Kirchengemeinde
am 21. Jänner 1874 im Tanzſaale auf der „Oberen Mauth"
abgehalten wird.
Das Orcheſter wird von Lajos Tóni geleitet.
Anfang um 7 Uhr Abends.

371. Háromnyelvű plakát
egy felvidéki kisvárosból 1874-ből

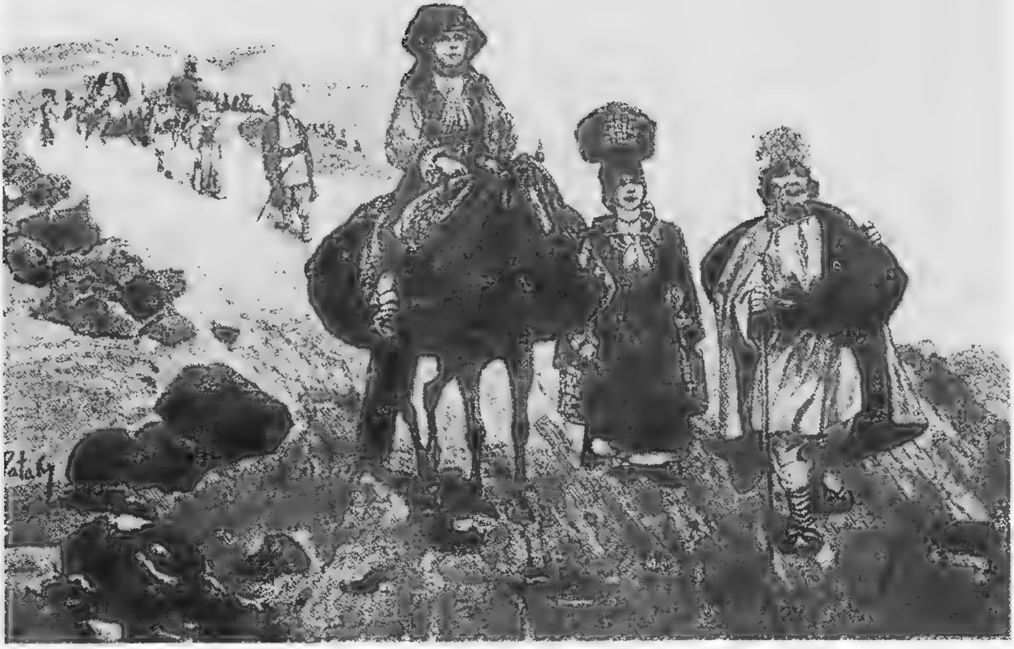

372. Vásárra menő román hegyi lakók

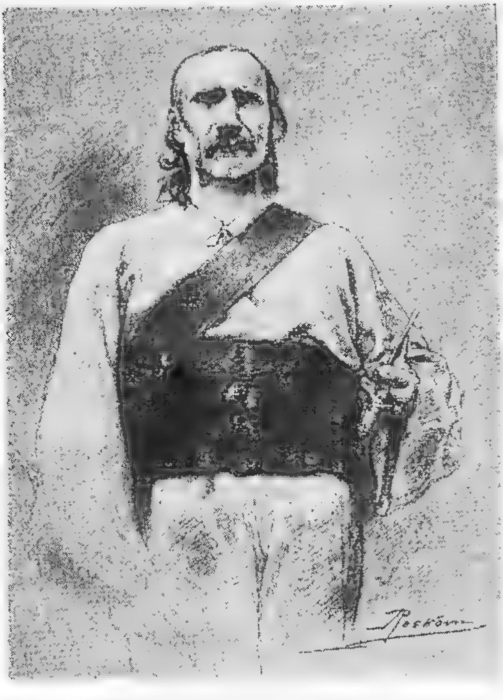

373. Kárpátukrán paraszt

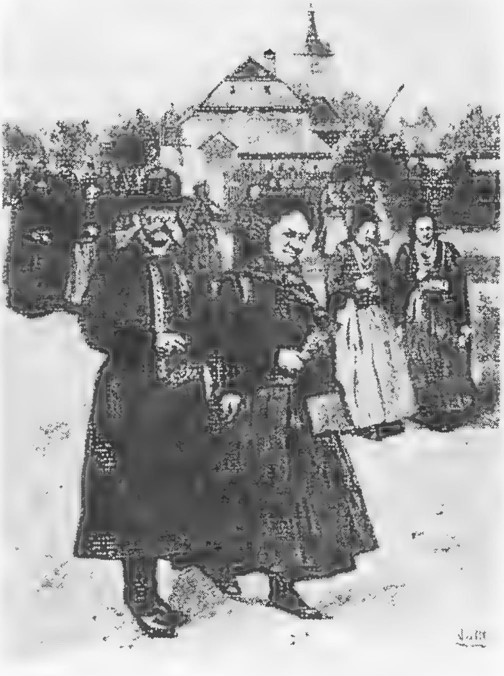

374. Templomból jövő Brassó-vidéki szászok

nemzetiségi politika a kiegyezés után átmenetileg szakított a magyar liberális nacionalizmus reformkori hagyományaival. A nemzetiségi törvény a korábbi nyelvtörvényekhez képest korlátozta a magyar államnyelv hatáskörét és kiterjesztette a nemzetiségi nyelvek hivatalos használatát. Az 1880-as évekig az iskolákban sem írták elő a magyar államnyelv oktatását. Még a 80-as évek „magyar állameszméje" sem jelentett erőszakos magyarosítást, nyelvi és etnikai asszimilációt. A közigazgatás középső és alsó szintjein, valamint a bíróságokon erősen kiterjedt ugyan a magyar nyelv hivatalos használata, a nemzetiségi iskolákban is bevezették a magyar államnyelv kötelező oktatását, ezek az intézkedések azonban még nem jelentettek a nem magyar népek tömegeinek erőszakos elmagyarosítására irányuló kísérletet. Maga Tisza Kálmán ismételten hangsúlyozta, hogy „nem voltam és nem leszek az erőszakos magyarosításnak híve soha, mert meggyőződésem, hogy a nemzetiséget vagy nyelvet terjeszteni erővel nem lehet".[40]

A nem magyar népesség egy részénél végbemenő spontán magyarosodási folyamat láttán, s azt túlértékelve akadtak ugyan publicisták, akik közelinek hirdették az ország lakosságának teljes elmagyarosodását, s a 20–30 millió magyar illúziójával szédítették a nemzeti ábrándokra amúgy is hajlamos magyar közvéleményt. Azonban még a legsovinisztább felelős politikusok előtt is nyilvánvaló volt, hogy „a nem magyar lakosság tömegének megmagyarosítása lehetetlen, . . . de ez nem akadálya a nemzet-culturai egység megalkotásának".[41] A spontán magyarosodási folyamatot, ahol erre lehetőség nyílt, igyekeztek elősegíteni, meggyorsítani, s mindenekelőtt arra törekedtek, hogy a nem magyar értelmiség és középosztály tagjai tanuljanak meg magyarul, alakuljon ki bennük az összetartozás tudata és a hazafias szellem, s kapcsolódjanak be a magyar állami élet, a kultúra és az irodalom közösségébe, mert a nemzeti egység elsősorban ezekben nyilvánul meg. Beksics Gusztáv ezt úgy fogalmazta meg, hogy „grammatikai asszimiláció" helyett „politikai asszimilációt" kíván a nemzetiségektől, elsősorban azok értelmiségétől és középosztályától, vagyis: „érezzék magukat magyaroknak, osszák a magyar nemzet érzelmeit, czéljait és törekvéseit, s vágyaikban ne tekintsenek az ország határain túlra."[42]

---

[40] Tisza Kálmán beszéde a képviselőházban 1883. március 16-án. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 679.

[41] Grünwald Béla 1883. március 9-i beszéde a képviselőházban. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR ,Iratok. I. 670–671.

A nem magyar értelmiség magyarosításában a magyar uralkodó osztályok nagy szerepet szántak az iskolának, elsősorban a középiskoláknak, amelyeknek túlnyomó része valóban magyar oktatási nyelvű volt. „A középiskola olyan, mint egy nagy gép, melynek egyik végébe százanként rakják be a tót fiúkat, s a másik végén, mint magyar emberek jönnek ki."[43] A középiskola magyarosító szerepéhez fűzött várakozások nem voltak teljesen alaptalanok, mert a már idézett népszámlálási adatok szerint a nem magyar népek értelmisége és középosztálya elég jelentős mértékben magyarosodott a század végén, különösen azoknál a népeknél, amelyek nem rendelkeztek saját anyanyelvi középiskolákkal.

Az 1880-as években a nemzetiségi vidékek magyar vezető rétege társadalmi akciót indított a magyarosodás meggyorsítása érdekében. Egymás után alakultak a magyarosító társadalmi egyesületek: a „Sáros megyében a magyarságot és népnevelést terjesztő egyesület" (1881), a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FEMKE 1882), az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE 1885) és a többiek. Céljuk „a brutalitást és az immoralitást kivéve, minden megengedett törvényes eszközzel törekedni a magyarság visszahódítására".[44] Hangsúlyozták ugyanis, hogy az egyesületek célja nem a nemzetiségek elleni támadás, hanem a magyarság nemzeti védelme, mert Erdélyben és a Felvidéken sok magyar elrománosodik vagy szlovákosodik, s a pusztuló magyar középbirtok a nemzetiségek tulajdonába megy át. A közművelődési egyesületek tevékenysége azonban ténylegesen a magyar nyelv és a magyar kultúra terjesztésére irányult a nemzetiségi területeken. A megyék – amelyek az állammal együtt többnyire semmit vagy igen keveset áldoztak a nemzetiségi iskolákra és kulturális intézményekre – anyagilag is támogatták ezeket a magyarosító egyesületeket, s ennek érdekében a lakosságra pótadókat vetettek ki. Mindez társadalmi kezdeményezés volt, de a kormány eltűrte, sőt közvetve támogatta is az ilyen törekvéseket. „A kormány erős hatalmat lát a sovinisztikus áramlatban, ezért nem mer ellene fellépni... Azt hiszi, hogy ezzel népszerűségre tehet szert.”[45] Tisza ugyan kijelentette, hogy a sovinizmusnak még saját nemzete érdekében sem barátja, de egész nemzetiségi politikája olyan jellegű volt, hogy szabad utat nyitott a türelmetlen nacionalizmus elharapózásának a magyar közélet különböző területein. Egyre általánosabbá vált az a vélemény, „hogy a magyarosítás terjesztésében minden szabad, a cél szentesíti az eszközöket, hogy ily üzelmeknél boldog, boldogtalan érdemet szerezhet magának a kormány előtt”.[46]

---

[42] Beksics Gusztáv, A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk. Bp. 1896. 17.

[43] Grünwald Béla, A Felvidék. Politikai tanulmány. Bp. 1878. 140.

[44] Idézi: I. Tóth Zoltán, A nemzetiségi kérdés a dualizmus első évtizedeiben (1867–1900) (In: Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok) Bp. 1964. 437.

A századvég magyar közvéleményében a sovinizmus egyre nagyobb hangú kórusa mellett a józan önmérséklet és a nem magyar népek nemzeti igényei iránti megértés – kétségkívül csendesebb – hangjaival is találkozunk. Bár a Függetlenségi Párt nem egy képviselője és újságírója a kormányt is túllicitálta a nemzeti türelmetlenség terén, a párt néhány kimagasló egyénisége és egyszerű tagjainak jó része tovább őrizte a 60-as évek demokratikus szellemű nemzetiségi politikájának hagyományait. Elsősorban a párt 1874 és 1884 közötti elnöke, Mocsáry Lajos harcolt fáradhatatlanul a nem magyar népek nemzeti jogaiért.

„A jogegyenlőség folyománya az, hogy a haza polgárai nyelvök és nemzetiségök megtartásában és fejlesztésében se a magyar állam, se a magyar társadalom által meg ne támadtassanak, s ne akadályoztassanak, hogy azon törvények, amelyek a nemzetiségek egyenjogúságát biztosították, nevezetesen az 1868-iki nemzetiségi törvény, úgy betűjökben és szellemükben megtartassanak.”[47] Mocsáry e nézeteivel nem állt egyedül. „Mondhatom, hogy igen sok komoly ember fejezte ki előttem – négy szem közt –, hogy osztozik felfogásomban és helytelennek, kárhozatosnak tartja az uralkodó áramlatot.”[48] A Függetlenségi Párt vezetői megtagadták elnökük nemzetiségpolitikai nézeteit, de Mocsáry kiskunhalasi választói helyeselték állásfoglalását és nyíltan kiálltak mellette 1887-ben. A halasi választók gyűlése „bebizonyította, hogy a magyar nép és némely megszállott uraság nem egy és ugyanaz" – írta a szerb *Zastava* című lap. „A halasi kerület népe megmutatta, hogy lehetséges a kiegyezés a nemzetiségekkel és szépszerével elérhető az egyetértés."[49] Mocsáryt 1887-ben a Szerb Liberális Párt Újvidék képviselőjelöltjéül kérte fel, s miután itt a választási küzdelemben alul maradt, 1888-ban a Román Nemzeti Párt hívei választották meg a megürült karánsebesi kerület képviselőjévé. A hivatalos fórumoktól, a parlamenti és a megyei politikától távolabb eső területeken – főleg a kulturális és tudományos életben – továbbra is szép számmal akadt példa az országban élő különböző népek fiainak kölcsönös megértésére és baráti együttműködésére.

---

[45] Mocsáry Lajos 1887. február 15-i beszéde a képviselőházban. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 732.

[46] Uo.

[47] Mocsáry Lajos levele „Halas város választó polgáraihoz”. *Egyetértés*, 1887. február 22. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 725.

[48] MOCSÁRY LAJOS, Néhány szó a nemzetiségi kérdésről. Bp. 1886. 12.

2. HORVÁTORSZÁG A 19. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLŐDÉS

A horvátok a kiegyezés idején széttagolva éltek a Habsburg-monarchia különböző országaiban és közigazgatási egységeiben. A kiegyezéssel újraszabályozott belügyi önkormányzat egyelőre még a közjogilag elismert horvát nemzeti területnek is csak kisebb részére terjedt ki. A bán és az autonóm kormány hatásköre alá tartozó Horvát- és Szlavonországok területe nem érte el a 20 ezer km²-t, lakossága pedig a 900 ezret. A horvátlakta Muraköz 1860 óta ismét Magyarországhoz (Zala megyéhez) tartozott, s Fiumét sem csatolták vissza Horvátországhoz. Az ország nagyobb része katonai határőrvidéket alkotott, s közvetlenül a bécsi hadügyminisztérium kormányzata alatt állott. Nagyszámú horvát élt ezenkívül a Monarchia másik felében: Dalmáciában és Isztriában, s több tízezer Magyarország dunántúli megyéiben is. A kiegyezés elismerte Horvátország jogigényét a határőrvidékre és Dalmáciára. Az előbbit idővel sikerült is érvényesíteni, az utóbbit azonban nem.

Az uralkodó 1869. augusztus 19-i rendeletében jelentette be a katonai határőrvidék polgárosítását. A két varasdi ezredet, valamint Zengg, Sziszek, Belovar és Ivanić katonai községeket már 1871-ben polgári közigazgatás alá helyezték, a határőrvidék többi részének polgárosítása azonban még egy évtizedig elhúzódott. A határőrezredek helyén létesült kerületeket továbbra is a zágrábi főhadparancsnokság igazgatta, s csak 1881-ben kerültek végleg a horvát autonóm kormány hatáskörébe. Így alakult ki a horvát önkormányzat 1918-ig fennállott területe (43 ezer km^2), amelyen 1869-ben 1,8 millió, 1890-ben 2,2 millió lakos élt.

---

[49] *Zastava,* 1887. március 15. Idézi: Mocsáry Lajos válogatott írásai. 677.

A kiegyezést követő két évtizedben a horvát társadalom megoldatlan gazdasági és szociális problémákkal terhes, válságos átmeneti időszakot élt át. A hagyományos mezőgazdaság mozdulatlan tengerében csak itt-ott találkozunk a tőkés árutermelés elszórt kis szigeteivel: a kelet-szlavóniai nagybirtokokon, a hatalmas erdőségek fafeldolgozó üzemeiben, a tengermellék hajóépítő manufaktúráiban, Zágráb és Eszék malmaiban és kisebb gyáraiban. A kapitalista viszonyok megerősödésének és országos elterjedésének a sajátos történelmi fejlődésből eredő szociális és intézményes akadályai csak az 1880–90-es években hárultak el, s ekkoriban kezdtek kialakulni a rendszeres gazdasági növekedés előfeltételei.

Az egykorú népszámlálások adatai egy differenciálatlan és a polgárosodás kezdeti szakaszában levő agrártársadalmat tárnak elénk. 1890-ben mezőgazdaságból élt a lakosság 84,6%-a, az iparból, kereskedelemből és forgalomból élők arányszáma pedig csak 10,3% volt.

Az urbanizáció elmaradottságát mutatja, hogy a lakosságnak csak 7,2%-a élt a városokban, s 17%-a a 2000-nél népesebb településeken (Magyarországon 16,5, illetve 49%).

1880-ig Horvátországban mindössze 537 km vasútvonal épült (ennek is több mint a fele a Budapest–Fiume vonalra esett), s 56 hitelintézet működött 3 millió forint alaptőkével és 22 millió összforgalommal. 1883-ban 58 gyárjellegű üzemben 4700 munkás dolgozott. Az iparban használt gőzgépek teljesítménye 1890-ben sem érte el a 6 ezer lóerőt. A vasútépítés és hitelszervezet fejlődése az 1880-as években, az iparosodás pedig az 1890-es években vett nagyobb lendületet. A határőrvidéki vasutak csak az 1880-as évek végére épültek ki, s csak akkor jött létre a horvát polgárság által évtizedek óta hasztalan követelt közvetlen vasúti összeköttetés Kelet-Szlavónia és a tengerpart között (Zimony–Fiume). Az iparosodás elsősorban Horvátország legértékesebb természeti kincsének, a hatalmas tölgyerdőknek korszerű hasznosításához kapcsolódott: a századfordulón az ipari munkásság kétharmad része az erdei termékeket feldolgozó iparágakban (gőzfűrészek, hordó-, parketta- és bútorgyártás, csersavgyárak stb.) dolgozott.

Lassan haladt a horvát mezőgazdaság tőkés átalakulása is. Az agrárstruktúra szempontjából Horvátország két élesen elkülönülő félre oszlott. Az egykori polgári területek birtokviszonyai lényegében hasonlóak voltak Magyarországéhoz, azzal a különbséggel, hogy a nagybirtokok főleg erdőségekből álltak, s a szántók, rétek és szőlők területének több mint 80%-a, az állatállománynak pedig több mint 90%-a a paraszti gazdaságok tulajdonában volt. Az egykori határőrvidéken egyházi és világi nagybirtokok nem voltak, csupán hatalmas kincstári erdőbirtokok, s a legelőket és erdőket a volt határőrközösségek közösen használták. Így alakult ki a sajátos horvátországi birtokstruktúra, amelynek legfőbb jellemzője az volt, hogy a parasztság a földterületnek jóval nagyobb hányadát birtokolta, illetve használta, mint Magyarországon, s igen nagy volt közösen hasznosított legelők és erdők részaránya.

A birtokmegoszlás ismeretében érthető, hogy Horvátországban a nagybirtok nem játszott oly dinamikus vezető szerepet a mezőgazdaság tőkés átalakulásában és modernizálódásában, mint Magyarországon. A nagy-

65. táblázat

A földterület megoszlása Horvátországban birtokoskategóriák szerint (1895) (%-ban)

Birtokoskategória	Volt határőrvidék	Polgári területek	Egész Horvátország	
			Összterület	Szántók és rétek területe
Kincstári birtokok	15,2	2,4	9,3	
Egyházi és világi nagybirtok				
1000 holdon felül	0,9	31,5	14,3	
200 – 1000 holdas	0,4	5,1	2,3	
Nagybirtok összesen	16,5	39,0	25,9	10,7
Magánbirtok 200 holdon alul	41,5	53,0	46,3	87,8
Községi birtokok, közbirtokosságok	42,0	8,0	27,5	1,5
A parasztság által birtokolt és használt terület összesen	83,5	61,0	73,8	89,3

birtok gazdasági tevékenysége elsősorban az erdők faállományának értékesítésére korlátozódott. A parasztgazdaságok korszerű átalakulása pedig viszonylag későn indulhatott meg, s igen vontatottan haladt, mert akadályozta két hagyományos horvátországi intézmény – a határőrség és a házközösségek – szívós továbbélése.

A határőrök 1848 után teljes jogú tulajdonként megkapták addig csak haszonélvezeti jogon bírt telkeiket, s szabadon használhatták a határőrvidék kiterjedt erdőségeit. Mindazonáltal maguk a határőrök is sürgették a számukra terhes katonai rendszer megszüntetését. A polgárosítás azonban igen sok problémával és nehézséggel járt. Az egyik fő probléma az erdők kérdése volt, amelyeket végül is egyenlő arányban megosztottak a kincstár és a határőrközségek között. A kincstári erdők faállományának egy részét eladták, s a befolyt vételárból létrehozták a „határőrvidéki beruházási alapot”, amelyből vasutakat építettek, folyókat szabályoztak és egyéb beruházásokat végeztek a gazdaságilag igen elhanyagolt állapotban levő területeken. A határőrök a polgárosítással megszabadultak ugyan a terhes katonai szolgálattól és a robottól, de egyúttal megfosztották őket az erdők és legelők legértékesebb részének korlátlan használatától, ami pedig létfontosságú volt extenzív állattartásuk számára. Az addig ismeretlen sokféle állami, megyei és községi adó bevezetése súlyos terheket rótt a túlnyomórészt még önellátó gazdálkodást folytató határőrökre, akik között a polgárosítás évtizedei alatt állandó forradalmi hangulat uralkodott.

Főleg a határőrvidéki rendszerrel függött össze a horvát agrártársadalom sajátos intézményének, a házközösségeknek a szívós továbbélése is. A délszláv házközösség, vagy zadruga, a patriarchális nagycsalád egy formája volt, amely több vérrokon családot, illetve egy család több ágát és nemzedékét egyesítette egyetlen közös háztartás és mezőgazdasági üzem keretei között. A zadrugák többségében teljes gazdasági autarkia valósult meg, s tartós fennmaradásuk szoros összefüggésben volt a mezőgazdasági termelés hagyományos formáival: az extenzív állattartással, a primitív technikával, az árucsere és a munkamegosztás fejletlenségével. A polgári területeken a jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben felbomlott a zadruga-rendszer eredeti formája, a határőrvidéken – ahol a zadruga kötelező intézmény volt – ez a bomlás csak az 1870-es években vehette kezdetét. A zadrugák zöme azonban nem alakult át közvetlenül polgári jellegű egyéni üzemmé. A horvát parasztság zöme még évtizedekig a különféle átmeneti formák keretében élt. A nagycsaládok többnyire felbomlottak: hol csak az eredeti teljes vagyonközösség szűnt meg, hol szét is költöztek az egyes nukleáris családok és önálló háztartást alapítottak. Az utóbbi esetben többnyire a földet és a felszerelést is felosztották; hivatalosan, a hatóságok felé azonban a zadruga továbbra is fennmaradt. Az ilyen ,,titkon felosztott házközösségek'' ténylegesen egyéni gazdaságok voltak, de a zadrugák birtokjogi kötöttségeivel. 1880-ban a horvát parasztságnak csak egyharmada rendelkezett teljesen szabadon földjével, azaz volt polgári értelemben vett kisüzem-tulajdonos, kétharmada még ténylegesen fennálló, vagy titkon felosztott zadrugák tagja volt, akikre a hagyományos zadruga-jog előírásai voltak érvényesek, erősen korlátozva az üzemvitel, a hitelfelvétel és a birtokforgalom szabadságát.

A HORVÁT NEMZETI ELLENZÉK KÜZDELME A KIEGYEZÉS ELLEN ÉS A NEMZETI LIBERÁLIS PÁRT 1873-AS KOMPROMISSZUMA

Az 1860-as években alakultak ki azok a pártok, amelyek Horvátország politikai életében a 19. század utolsó harmadában szerepet játszottak. A horvát polgárság, az egyházi és világi értelmiség zöme a Nemzeti Liberális Pártban tömörült, amely tulajdonképpen az egykori illír párt utóda volt. A párt, amelynek legtekintélyesebb vezetője J. J. Strossmayer diakovári püspök volt, arra törekedett, hogy a föderatív alapon átszervezendő Habsburg-monarchia keretei között valósítsa meg a délszlávok nemzeti egységét és önálló államát, a Monarchia többi országával való teljes paritás és egyenjogúság alapján. A párt vezetői kapcsolatokat tartottak Szerbia politikai vezetőivel is. A horvát nemzeti-államjogi ellenzékiség klasszikus pártja, a Jogpárt az 1860-as években még nem volt több az alapítók – A. Starčević és E. Kvaternik – körül tömörülő kis csoportnál. A Jogpárt a középkori horvát állam történeti joga alapján állt. Alapítói a bolgárok kivételével minden délszlávot horvátnak tekintettek, s egy önálló nagyhorvát királyságban akarták őket egyesíteni, elsősorban a nagyhatalmak, főleg Franciaország segítségére számítva. A Habsburgok többi országával, így Magyarországgal is legfeljebb az uralkodó közösségét, a személyi uniót voltak hajlandók elfogadni, egyéb közös ügyet nem ismertek el. Az egykori „magyarón" párt utódai, az unionista nagybirtokosok és értelmiségiek a Horvátország és Magyarország között 1848 előtt fennállott államjogi kapcsolatot kívánták felújítani, természetesen némiképp korszerűsített, a polgári viszonyokhoz alkalmazott formában. Az 1868-as kiegyezés az ő művük volt.

Deák Ferenc már a horvát kiegyezési tárgyalások alkalmával megjegyezte, hogy a horvát küldöttség unionista többsége „úgy látszik, nem képviseli híven a horvátok közvéleményét, nem ura otthon a helyzetnek".[50] A kiegyezést követő horvátországi fejlemények igazolták Deák észrevételét.

A száborból kiszorult nemzeti ellenzék széles körű agitációt kezdett a horvát nemzeti önállóság programját feladó egyezmény, s a Rauch vezette unionista nagybirtokosok uralma ellen. A küzdelem különösen élessé vált, amikor a monarchiai erőviszonyok mérlege 1871-ben átmenetileg a dualizmussal szemben álló erők javára látszott billenni. A horvát nemzeti párt az 1860-as évek óta szoros kapcsolatban állt az ausztriai szláv föderalistákkal, s 1871-ben is aktívan támogatta a csehek küzdelmét.

1871 elején sikerült megbuktatni Rauch bánt. Helyét egy másik magyarón nagybirtokos, Koloman Bedeković foglalta el, aki szakított elődje erőszakos módszereivel. A választásokon a nemzeti párt elsöprő győzelmet aratott, s a kormány még összeülése előtt elnapolta az ellenzéki többségű országgyűlést. A nemzeti párt 1871. szeptemberi kiáltványában törvénytelennek nyilvánította a kiegyezést, s teljesen független, a szábor javaslata alapján kinevezett, felelős parlamenti kormányt követelt. Azt kívánta, hogy az önálló horvát államot csak az uralkodó személye kösse egybe Magyarországgal és a Monarchia többi részeivel, s az összbirodalom közös ügyeinek intézésében a szábor által választott horvát delegáció az osztrák és magyar delegációval egyenrangú félként vehessen részt. A Jogpárt vezetői pedig egyenesen a nyílt akció terére léptek. E. Kvaternik és V. Bach 1871. október 8-án fegyveres felkelést robbantottak ki az oguliní ezrednek a polgárosítással kapcsolatos sérelmes intézkedések miatt a forrongásig elégedetlen határőrei körében, A kellően elő nem készített rakovicai felkelést azonban két nap múlva vérbe fojtották. Néhány nap múlva megbukott Hohenwart, s ezzel nyilvánvalóvá lett a föderalista irányzat veresége. A Monarchia szláv politikai vezetőinek 1871. november 20-i bécsi értekezlete egyelőre kilátástalannak ítélte a közös föderalista akciót, s az egyes nemzeti pártoknak szabad kezet adott a külön-külön folytatandó egyezkedési tárgyalásokra az osztrák, illetve a magyar kormánnyal. A horvát nemzeti párt vezetőinek többsége is a kompromisszum lehetőségeit kereste.

---

[50] Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzétette: CSENGERY LÓRÁNT. Bp. 1928. 219.

A kompromisszumra reményt nyújtott az a körülmény, hogy az új miniszterelnök, Lónyay Menyhért a nemzetiségi és különösen a horvát képviselők megnyerésével akarta megerősíteni a kormánypárt csekély és ingatag parlamenti többségét. Ezért tárgyalásokat kezdeményezett a „horvátországi közhangulatot igen nagy részben képviselő" nemzeti párttal, s hajlandónak mutatkozott „az elégedetlenséget előidéző okokat még bizonyos koncessziók árán is eltávolítani".[51] Az 1871–72 telén lefolyt tárgyalásokon Lónyay kilátásba helyezte a horvát kiegyezés módosítását, Horvátország pénzügyi-gazdasági autonómiájának kiszélesítését, s a szábor működésének engedélyezését, ha a nemzeti párt hajlandó ott az unionistákkal együttműködni, s kormánytámogató képviselőket küldeni a budapesti országgyűlésre. A tárgyalások nem jártak eredménnyel, mert a nemzeti párt többsége nem fogadta el azokat az engedményeket, amelyekre a Lónyayval tárgyaló jobbszárny hajlandó lett volna.

Így a szábort ismét feloszlatták, s a lemondott Bedeković helyét elfoglaló Antun Vakanović báni helytartó visszatért a rauchi módszerekhez. Az 1872-es választásokon a nemzeti párt győzött, a kormány azonban az arisztokrata és főpapi virilisták mozgósításával, s a király személyes beavatkozásával elérte, hogy a szábor fele részben unionistákból, fele részben nemzeti pártiakból álló küldöttséget válasszon a kiegyezés revíziójáról folytatandó tárgyalásokra. A két országos küldöttség tárgyalásain a horvátok független felelős parlamenti kormányt és teljes pénzügyi önállóságot kívántak, a magyarok viszont csak egészen lényegtelen módosításokra voltak hajlandók.

---

[51] Az 1872. február 3-i minisztertanács jegyzőkönyve. OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1872–X/1.

A nemzeti párt jobbszárnya már 1871 vége óta egyre inkább hajlott a kompromisszumra. Ezt a kompromisszumos hajlandóságot nagymértékben fokozta az 1873-as gazdasági válság, amely visszavonulásra kényszerítette a horvát gazdaságba akkoriban beáramló külföldi tőkéket. A horvát burzsoázia Bécsben hiába keresvén hitelt, a magyar kormányhoz fordult segítségért. Gazdasági érdekeiért viszont kénytelen volt engedményeket tenni nemzeti igényeiből. A tárgyalások során 1873 tavaszán a horvát bizottságban egyre inkább a kompromisszumra hajló jobbszárny álláspontja kerekedett felül, s fokozatosan visszavonulva feladták valamennyi lényeges nemzeti követelésüket. Az 1873 nyarán megkötött új egyezmény végül is csak kisebb, jelentéktelen módosításokat eszközölt a horvát–magyar kiegyezésben (1873: XXXIV. tc.).

Az 1873-as kompromisszum lezárta a horvát nemzeti mozgalomnak a liberális burzsoázia és értelmiség által vezetett szakaszát. A nemzeti párt többsége elfogadta a dualizmust és a kiegyezésben lefektetett horvát önkormányzatot, s az unionista nagybirtokosokkal fuzionálva, létrehozta az új horvát kormánypártot (Nemzeti Párt). A párt vezére, Strossmayer püspök visszavonult a napi politika küzdőteréről, a párt kisebbségben maradt balszárnya – Milan Makanec vezetésével – ellenzékben harcolt a kompromisszum ellen. A báni széket a nemzeti párt egykori centralista csoportjának vezére, az 1860-as évek horvát udvari kancellárja, az illírizmus nagy politikus- és költő-nemzedékének kimagasló alakja, Ivan Mažuranić foglalta el. A kiegyezés politikai rendszere ezzel átmenetileg Horvátországban is megszilárdult.

A HORVÁTKÉRDÉS KIÉLEZŐDÉSE 1878 ÉS 1883 KÖZÖTT

Az 1873-ban bekövetkezett politikai konszolidáció lehetőséget nyújtott a Mažuranić vezette horvát autonóm kormánynak a kiegyezés biztosította önkormányzat intézményeinek kiépítésére, normális működésének beindítására. Megszervezték a modern közigazgatást és igazságszolgáltatást, korszerűsítették és továbbfejlesztették az oktatási rendszert (kötelező népoktatás, a zágrábi egyetem alapítása).

Mikor a balkáni háborús válság eredményeként a Monarchia 1878-ban okkupálta a török uralom ellen felkelt Boszniát és Hercegovinát, a horvát szábor feliratban azt kívánta az uralkodótól, hogy az okkupált tartományokat – amelyeknek lakossága részben katolikus délszláv, tehát a korabeli felfogás szerint horvát volt – csatolják Horvátországhoz. Ezt a követelést – amely a dualizmus egyensúlyának felborulásával fenyegetett – a király visszautasította. A pénzügyi egyezmény meghosszabbításakor nem sikerült a horvátoknak elérniük sem a közösügyi kvóta megszüntetését, sem az önkormányzat hatáskörének kiterjesztését a pénzügyek kezelésére és bizonyos gazdasági kérdésekre. Hiába sürgette Mažuranić a már polgárosított, de közigazgatásilag még különálló határőrvidék Horvátországgal való végleges egyesítését is.

Az 1873-as kompromisszumon alapuló irányvonal nyilvánvaló válságba jutott. 1880-ban Mažuranić lemondott, a Nemzeti Párt képviselőinek egy része pedig kilépett a kormánypártból és megalakította a Független Nemzeti Pártot, amelyet lapja után Obzor-pártnak is neveztek. Az új párt – amely tulajdonképpen az 1873 előtti nemzeti párt utóda volt – a dualizmus keretei között kívánta a horvát–magyar viszony új alapokra helyezését, a perszonális unió elve alapján, teljes politikai és pénzügyi önállósággal és felelős parlamenti kormánnyal.

A kiegyezési rendszerrel és az unionistákkal fuzionált Nemzeti Párt uralmával elégedetlen elemek zöme – elsősorban a városi és falusi kispolgárság, a szabad értelmiség és az alsópapság – 1878-tól kezdve az Ante Starčević vezette Jogpárt körül tömörült. A horvát közjogi ellenzék vezető pártjának új programja számolt a nemzetközi erőviszonyok realitásaival, a Habsburg-monarchia belső és külső konszolidációjával. A délszlávokat horvát vezetés alatt egyesítő, s a kora középkori horvát államjogi tradíciókat folytató nagyhorvát királyságot a Habsburgok jogara alatt kívánta megvalósítani. A párt 1878 és 1883 között eredményes agitációt folytatott a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet súlyos gazdasági és szociális problémáival küzdő parasztság, különösen a polgárosítás végrehajtásával elégedetlen határőrök körében, s a szociális és nemzeti problémák ügyes összekapcsolásával jelentős tömegeket tudott mozgósítani városon és falun egyaránt.

A horvát nemzeti és közjogi ellenzéki mozgalom tehát éppen újjáéledőben, újjászerveződőben volt, midőn a Tisza-kormány támadást indított Horvátország önkormányzata és a horvát nyelv jogai ellen. E támadás kiinduló bázisául a közös kormányzat horvátországi intézményei, elsősorban a pénzügyigazgatás szervei szolgáltak. Szapáry pénzügyminiszter

1879-ben Dávid Antal személyében magyar embert nevezett ki zágrábi pénzügyigazgatóvá, azzal a kimondott utasítással, hogy mint a magyar kormány bizalmi embere Horvátországban nemcsak pénzügyi, hanem politikai vonalon is képviselje az állam érdekeit, s fokozatosan érvényesítse „a magyar állameszme követelményeit''. A horvátországi pénzügyi tisztviselőket kényszerítették a magyar nyelv tanulására, a pénzügyminisztérium horvátországi levelezésében bevezették a magyar nyelv használatát, s kíméletlen eszközökkel hozzáfogtak a nagy összegű adóhátralékok behajtásához. Mindez nemcsak az adófizető nép szociális elégedetlenségét fokozta és fordította a magyarok ellen, hanem tiltakozást váltott ki a horvát kormánypárt és a magyarón arisztokrácia részéről is, mert a pénzügyminiszter és a pénzügyigazgató intézkedései nyíltan megsértették a kiegyezési törvény rendelkezéseit.

Midőn 1883 augusztusában a vidéki pénzügyi hivatalok után Dávid a zágrábi pénzügyigazgatóság épületére is magyar feliratú címertáblákat függesztetett ki, a horvát közvélemény – az ellenzéktől a kormánypártig – nyíltan szembefordult a kormány magyarosító törekvéseivel. A Jogpárt által szervezett zágrábi munkások és diákok utcai tüntetésekkel tiltakoztak és letépték a magyar feliratokat. Augusztus végén és szeptember elején a tüntetések fokozódtak és átterjedtek vidékre is. Varasd és Zágráb megye falvaiban a parasztok megtámadták a községi és adóhivatalokat, a báni határőrvidéken pedig fegyveres felkelésre készülődtek. Sem Pejačević bán, sem az autonóm kormány és közigazgatás nem vállalkozott a tömegmozgalmak letörésére. Tisza a magyar állam tekintélye és a Monarchia biztonsága nevében rávette a kezdetben a horvát álláspont felé hajló uralkodót a horvát alkotmány felfüggesztésére. Ramberg tábornok, zágrábi főhadparancsnok személyében királyi biztost neveztek ki, aki nagy katonai erők bevetésével leverte a zagorjei parasztmozgalmakat és a báni határőrvidéken már nyíltan kirobbanó fegyveres felkelést.

A tömegmozgalmak hatására a magyar kormány és a horvát uralkodó osztályok ismét kiegyeztek. Tisza letett a magyar nyelv terjesztéséről Horvátországban, a címerválság következtében meggyengült Nemzeti Párt pedig továbbra is vállalta a kormánypárt szerepét s a kiegyezési politika fenntartását. A Jogpárt a szociális tartalmú tömegagitáció teréről visszavonult a közjogi radikalizmus és a parlamenti ellenzékiség csendesebb vizeire. A kiegyezési rendszer tulajdonképpen csak 1883 után szilárdult meg tartósabban Horvátországban. Ez a politikai konszolidáció szoros összefüggésben volt a tőkés fejlődés kibontakozásával, az iparosodás és a gazdasági növekedés megindulásával az 1880–90-es években. A horvát kérdés két évtizedre viszonylag elcsendesült, s csak a századforduló után jelentkezett ismét az egész Monarchia politikai útjára kiható súllyal és feszítő erővel.

A KHUEN-HÉDERVÁRY-ÉRA HORVÁTORSZÁGBAN

A kiegyezési rendszer konszolidációja Horvátországban az 1883 végén kinevezett új bán, Khuen-Héderváry Károly két évtizedes kormányzatához kapcsolódott. Míg a korábbi bánok a helyi politikusok, a horvát pártok vezetői közül kerültek ki, addig Khuen-Hédervárynak – jóllehet szlavóniai nagybirtokos volt – nem volt közvetlen kapcsolata a horvát politikai élettel, hanem egyértelműen a magyar kormányt képviselte Zágrábban. Hol erős kézzel, vagy éppen nyílt erőszakkal, hol ügyes taktikázással sikerült a kormány és a kormánypárt helyzetét megszilárdítania. Újjászervezte a Nemzeti Pártot, egyesítve benne minden olyan politikust, akinek érdeke fűződött a kiegyezési rendszer fenntartásához. Az ilyenek száma pedig a gazdasági növekedés meggyorsulásával párhuzamosan megnövekedett. Khuen már kormányzása első éveiben letörte az ellenzék országgyűlési obstrukcióját, megbénította az amúgy is visszavonulóban levő Jogpárt tömegagitációját. Ugyanakkor azonban arra is ügyelt, hogy magyar részről se hágják át minduntalan a kiegyezési törvény rendelkezéseit, s ne igyekezzenek kiterjeszteni a magyar nyelv hivatalos használatának körét a kiegyezési törvény és a horvát nemzeti érzékenység sérelmére.

Khuen-Hédervárynak a horvát nemzeti törekvéseket ellensúlyozó politikájában fontos szerepet kapott a horvát és a szerb burzsoázia között átmenetileg kiéleződött nemzeti ellentétek ügyes kihasználása. A nemzeti küzdelem nagy napjaiban, 1867-ben, a szábor kimondotta a Horvátország népességének egynegyedét alkotó szerbek teljes nemzeti egyenjogúságát, de a 70-es években megtiltották a szerb név, zászló és cirill betűs írás használatát és igyekeztek korlátozni a szerbek iskolai önkormányzatát. A Jogpárt egyes vezetői pedig még a szerbek önálló nemzeti létét is tagadták, s csupán elfajzott horvátoknak tekintették őket. Ilyen körülmények között a horvátországi szerbek nem támogatták a horvát nemzeti-közjogi ellenzéket, hanem önállóan szervezkedtek. A Horvátországi Szerb Nemzeti Önálló Párt programját az 1881. évi rumai és az 1883. évi mitrovicai konferencia dolgozta ki. A párt a horvátországi szerbek nemzeti egyenjogúságáért küzdött és támogatta a Khuen-kormányt. A bán nemzeti és gazdasági engedményekkel megnyerte a horvátországi szerb burzsoázia támogatását, s az autonóm kormányzat különféle posztjain gyakran alkalmazott szerbeket.

Khuen-Héderváry helyzetét megkönnyítette az ellenzék fokozatos visszavonulása is. Az Obzor-párt teljes politikai passzivitásba süllyedt. A Jogpártban 1887 után egyre inkább a polgárság tehetősebb rétegei kezébe került a vezetés. Az új vezetők – elsősorban F. Folnegović és J. Frank – a Monarchia keretei között kerestek lehetőséget a párt államjogi programjának megvalósítására, közeledtek a trialista platform felé, sőt alkalomadtán készségesen tárgyalásokba bocsátkoztak a magyar kormánnyal is.

3. A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGEK POLITIKAI MOZGALMAI

A SZERBEK

A kiegyezés körüli évek legaktívabb, politikailag legszervezettebb nemzeti mozgalma a szerbeké volt. A szerb liberális polgárságnak és értelmiségnek az 1860-as évek végén és az 1870-es elején sikerült kiszorítania a mindenkori kormányok iránt lojális főpapságot a nemzeti mozgalom vezetéséből, sőt magának a nemzeti egyházi önkormányzatnak az irányítását is sikerült a saját kezébe vennie. A főleg kereskedőkből álló polgárság és a polgári értelmiség a Svetozar Miletić újvidéki polgármester által alapított és vezetett Szerb Nemzeti Liberális Pártban tömörült, sajtóorgánuma pedig az 1866-ban a fővárosban alapított, de hamarosan Újvidékre települt *Zastava* volt. A párt a nemzeti egyházi kongresszusi választások révén állandó érintkezésben állt a szerb parasztság és kispolgárság szélesebb rétegeivel, s jelentős politikai befolyást gyakorolt rájuk.

A liberális párttal szoros kapcsolatban állt a szerb értelmiségi ifjúság 1866-ban Újvidéken alakult szervezete, az Omladina, amelynek működése Szerbiára is kiterjedt, tehát az első olyan politikai-kulturális szervezet volt, amely összefogta a Duna és a Száva két partján élő szerbeket.

A magyarokkal szemben Bécs felé tájékozódó és a Habsburg-ház iránt lojális román és szlovák vezetőktől eltérően a szerb liberálisok 1860-tól kezdve támogatták a magyar nemzeti ellenállást, s a magyar mozgalom sikerétől remélték a maguk nemzeti céljainak megvalósulását. A kiegyezés, a nemzetiségi törvény és a magyar kormányok nemzetiségi politikája, amely a kiegyezés után éppen a legaktívabb szerb mozgalmat igyekezett kemény kézzel megfékezni, súlyos csalódást hozott számukra, s kiábrándította őket a szerb–magyar együttműködéshez fűzött reményeikből.

A Szerb Nemzeti Liberális Párt programját az 1869. január 28-i nagybecskereki konferencián dolgozták ki. A program a nemzetiségi képviselők már ismertetett kisebbségi törvényjavaslata alapján állt. A szerb képviselők feladataként azt tűzte ki, hogy az országgyűlésen támadják a kiegyezést, küzdjenek Magyarország teljes önállóságáért és támogassák a magyar ellenzéki pártokat. Harcoljanak a megyék és községek önkormányzatának demokratikus újjászervezéséért, s „követeljék az egyéni, társadalmi és politikai szabadságot olyan elvek alapján, amelyek az alkotmányos, demokratikus államban elfogadtatnak, s a nyilvános, közéleti kérdésekben a szabadelvűség és a demokrácia elvei szerint foglaljanak állást".[52] A szerb kérdésben az 1861. évi nemzeti kongresszus határozatait tekintették mérvadónak, de hajlandók voltak azokon változtatni egy újabb nemzeti kongresszus döntései alapján. Súlyt helyezett a program a román és a szlovák nemzeti mozgalommal való szoros együttműködésre is.

A kiegyezés után a magyar kormány először a szerb nemzeti mozgalomra igyekezett csapást mérni. Midőn 1868-ban Mihajlo Obrenović szerb fejedelmet meggyilkolták, s a szerb kormány az Omladina tagjait és a magyarországi szerb liberálisokat is bűnrészességgel vádolta, kormánybiztost küldtek Újvidékre, a szerbek nemzeti központjába. A kormánybiztos vizsgálatot indított Miletić polgármester ellen, és felfüggesztette őt tisztségéből. Miletićet 1870-ben sajtóperben egyévi államfogházra ítélték, majd 1871-ben sor került az Omladina feloszlatására is. 1872-ben újabb kormánybiztost küldtek ki, ezúttal a szerb egyházi alapok és vagyon kezelésének felülvizsgálatára.

---

[52] Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, A magyar nemzetiségi kérdés története. I. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918. Bp. 1947. 114.

A balkáni háborús válság idején, 1876 nyarán Miletićet – képviselői mentelmi joga megsértésével – letartóztatták. Azzal vádolták, hogy Belgrádban ígéretet tett magyarországi szerb önkéntesek toborzására, háború esetére kilátásba helyezte a magyarországi szerbek felkelését és Szerbiával való egyesülését. Miletićet – a magyar baloldal tiltakozása ellenére – egyetlen tanú ellentmondásos és bizonyítatlan vallomása alapján „felségsértés" címén ötévi börtönre ítélték. 1879 végén kegyelemben részesült, ismét a szerb mozgalom élére állt, de betegsége miatt 1882-ben végleg visszavonult a politikai szerepléstől.

1860-as és 70-es évek fordulóján a szerb liberális polgárságnak sikerült kezébe vennie az egyházi önkormányzat irányítását. Az 1864–65. évi kongresszus átfogó szabályzatot alkotott a szerb nemzeti egyházi önkormányzat szervezetéről, s ezt 1868-ban a király is megerősítette. Ez a szabályzat biztosította a hierarchia túlsúlyát a világi elemmel szemben, s „klerikális, konzervatív jellegénél fogva a nemzetiségi napi politikának az autonómia sáncai mögé jutását kellően akadályozta".[53] A határőrvidéki képviselőkkel többségre jutott liberálisok vezette világi ellenzék az 1869. 1870. és 1871. évi kongresszusokon új szervezeti szabályzatot dolgozott ki és fogadtatott el. Az addig rendi jellegű nemzeti egyházi kongresszust népképviseleti alapra helyezték: a 25 egyházi és 50 világi tagot a felnőtt férfiak általános szavazati jog alapján választották. Az egyházi önkormányzat működését és a nemzeti alapok kezelését a kongresszusi választmány irányította és ellenőrizte, amelynek 4 papi és 5 világi tagja volt. Az egyházi önkormányzat valamennyi intézményében és fórumán a világiak túlsúlya érvényesült. Bár a nemzeti egyháznak ezt a gyökeres polgári reformját a főpapság és a kormány igyekezett megakadályozni és késleltetni, a kongresszus többségének kitartó követelésére a király 1875-ig az új szervezeti szabályzat valamennyi pontját szentesítette.

---

[53] Bánffy Dezső miniszterelnök 1898. december 18-i felterjesztése az uralkodóhoz. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. II. 1892–1900. Bp. 1956. 738.

A szervezeti reform a liberális polgárság és értelmiség vezető szerepét biztosította a szerb nemzeti egyházban. A magyar kormány ezt a konzervatív főpapi párt támogatásával igyekezett ellensúlyozni. A szerb pátriárkát ugyan a kongresszus választotta, de csak akkor foglalhatta el székét, ha a kormány javaslatára az uralkodó megerősítette a választást. Így a kormánynak ismételten módjában állt megakadályozni politikai szempontból nemkívánatos főpap megválasztását. 1881-ben kétszer is megismételték a választást, de az uralkodó mindkét jelöltet elutasította, s végül is a kormány emberét nevezte ki pátriárkává. A kormány a főpapi párt képviselőivel együtt igyekezett elérni a szervezeti szabályzat konzervatív szellemű módosítását is, ez a törekvése azonban nem járt sikerrel.

Miletić visszavonulása után hamarosan megindult a Szerb Nemzeti Liberális Párt bomlása. A tőkés fejlődés – amelybe a szerblakta dél-magyarországi területek viszonylag korán és erőteljesen bekapcsolódtak – differenciálta a szerb társadalmat. A földbirtokosok és a gazdag polgárok a dualista rendszerbe és a magyar polgári társadalomba való aktív beilleszkedés útján keresték érvényesülésüket. Ez a „notabilitásoknak" nevezett csoport 1884-ben Nagykikindán önálló pártot alakított, amely elismerte a kiegyezést, s csak a nemzetiségi törvény végrehajtását és a szerb egyházi önkormányzat tiszteletben tartását kívánta, egyébként mindenben a kormányt támogatta. Ugyanekkor a liberális párton belül egyre inkább előtérbe nyomult a radikális szárny, amely a nagybecskereki program „szociális-demokratikus" irányú kiszélesítését kívánta a kispolgárság és a tehetősebb parasztság igényeinek és érdekeinek figyelembevételével. 1885-ben a radikális Jaša Tomić lett a *Zastava* szerkesztője, az eredeti programhoz ragaszkodó óliberális szárny pedig Mihajlo Polit-Desančić vezetésével a *Branik* című lap körül tömörült. Az ellentétek 1887-ben a radikálisok és a liberálisok formális szétválásához és önálló pártokká szerveződéséhez vezettek. A frakcióharc meggyengítette a szerb mozgalmat. A kiegyezés idején még 7–8 liberális szerb képviselő ült a képviselőházban, 1884-ben már csak egy, 1887-ben pedig egy sem.

A ROMÁNOK

A kiegyezés az erdélyi románok számára rendkívül kedvezőtlen fordulatot jelentett: az unió következtében megszűnt Erdély különállása, s veszendőbe mentek az 1863–64. évi erdélyi országgyűlés által törvénybe iktatott nyelvi és nemzeti jogaik is. Az ismét hatályossá vált 1848-as választójogi törvény igen hátrányos volt a románok számára, akik ugyan Erdély lakosságának abszolút többségét adták, a választójoggal rendelkezőknek azonban egynegyede sem volt román. Ezért az erdélyi román értelmiség körében már 1865-ben felmerült a politikai passzivitás, vagyis az országgyűlési választásoktól való távolmaradás gondolata. A román politikára nagy befolyással bíró Andrei Şaguna ortodox érsek javaslatára azonban végül is részt vettek mind az erdélyi országgyűlésre, mind a pesti parlamentbe kiírt választásokon. A 75 erdélyi választókerület közül 14-ben választottak meg román képviselőt, ezek közül azonban csak 12 jelent meg a pesti országgyűlésen.

Az erdélyi román értelmiség képviselői 1866 végén az uralkodóhoz intézett emlékiratukban, majd az 1868. május 15-én tartott balázsfalvi gyűlésükön megszövegezett nyilatkozatukban állást foglaltak Erdély önkormányzatának, valamint a románok nemzeti, nyelvi és vallási egyenjogúságát kimondó 1863–64. évi erdélyi törvénycikkek érvényének fenntartása mellett, s követelték az erdélyi országgyűlés egybehívását, népképviseleti alapon. 1869-ben az erdélyi románok körében felülkerekedett a George Bariţ és Ioan Raţiu által propagált passzivista taktika, s távolmaradtak az országgyűlési választásoktól.

Egészen eltérő volt az erdélyieket számban megközelítő bánáti és kelet-magyarországi románok politikai vezetőinek magatartása. Ők kedvezőbb helyzetben voltak, mert Magyarországon jóval több román rendelkezett választójoggal mint Erdélyben, s Krassó, Temes, Arad, Zaránd, Bihar, Közép-Szolnok és Máramaros megyék, valamint a Kővár-vidék számos választókerületében a román választók voltak többségben. Ezért a magyarországi románok – akiknek politikai vezetői a gazdag bánáti makedoromán nagybirtokos család tagjai, a Mocsonyiak voltak – a kiegyezést követő évtizedben aktívan részt vettek a politikai életben. 1865-ben 24, 1869-ben 25, 1872-ben pedig 22 képviselőjük volt az országgyűlésen, bár ezek egy része a Deák-pártot támogatta. A magyarországi román politikusok – az országgyűlésen a szerbekkel együttműködve, valamint Pesten kiadott lapjaikban, az Alexandru Roman által szerkesztett *Federaţiunea*-ban és a Vincenţiu Babeş szerkesztésében megjelenő *Albina*-ban – heves harcot vívtak a kiegyezési rendszer ellen, a nemzetiségi képviselők már ismertetett törvényjavaslatában megfogalmazott nemzeti jogok megvalósulásáért és a polgári demokratikus szabadságjogok érvényesítéséért. 1869 februárjában a temesvári nemzeti gyűlésen megalakították a magyarországi Román Nemzeti Pártot, amelynek elnökévé Alexandru Mocsonyit választották.

Egy hónappal később, 1869. március elején az erdélyi román értelmiség Szerdahelyen egybegyűlt képviselői is kimondották az erdélyi Román Nemzeti Párt megalakulását, ők azonban – a magyarországi románoktól eltérően – a passzivitás taktikája mellett foglaltak állást. A párt 25 tagú állandó bizottságának működését azonban a belügyminiszter betiltotta. A passzivista taktika gyakorlati eredménye az lett, hogy az erdélyi román választókerületek a kormánypárti mandátumok legbiztosabb szállítóivá váltak. Ezért az aktivitás tábora – amelynek élén Şaguna érsek és hívei állottak – átmenetileg megerősödött, különösen midőn Lónyay miniszterelnök is felkérte az érseket, hogy vegye rá a román vezetőket a választásokon való részvételre. 1872 májusában a magyarországi románok aradi gyűlése és az erdélyiek nagyszebeni konferenciája egyaránt az aktivitás mellett foglalt állást. A júniusi gyulafehérvári konferencia többsége viszont – nagy vita után – a passzivitás mellett szavazott. Alig egy hét múlva azonban a passzivista vezetők is résztvettek azon a balázsfalvi gyűlésen, amely – Lónyay kezdeményezésére válaszolva – kompromisszumos szellemű emlékiratot intézett a kormányhoz. A memorandumban kifejtették, hogy elfogadják a kiegyezést és a dualista rendszert és készek „a román nemzeti individualitást, mihelyt biztosítva lesz, azon rendszerhez mérten átalakítani”. Hangsúlyozták, hogy elvben nem utasítják el Erdély és Magyarország egyesülését, csupán „az erőszakolt és feltétlen uniót” ellenzik, amely nincs tekintettel a sajátos erdélyi érdekekre és tradíciókra, s a két országot mindenben teljesen egybeolvasztja.[54] Az unió elfogadását bizonyos feltételekhez kötötték. E feltételek a románok legfontosabb nemzeti kívánságainak teljesítését tartalmazták: a román nyelv hivatalos használatát, Erdély új közigazgatási beosztását a három nemzetiség alapján, új választási törvényt a feudális eredetű előjogok megszüntetésével, románok alkalmazását az állami hivatalokban, román közép- és szakiskolák felállítását és román nyelvű előadásokat a kolozsvári egyetemen.

---

[54] Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 301–302.

A kormánnyal folytatott tárgyalások azonban nem hoztak eredményt, s a következő években az erdélyi románok körében véglegesen győzött a politikai passzivitás taktikája. A 70-es évek második felében erősen csökkent a magyarországi románok politikai aktivitása is, miután nemzeti kívánságaikból semmit sem tudtak kiharcolni. Vezetőik – Mocsonyiék, Babeș, Hodoșiu – elkedvetlenedve visszavonultak a parlamenti küzdőtérről. 1881 májusában az erdélyi és a magyarországi románok küldötteinek nagyszebeni konferenciája kimondotta az egységes Román Nemzeti Párt megalakulását, s megfogalmazta programját. Az értekezlet az erdélyi románokra nézve kimondotta a passzivitást, a magyarországi románokra nézve azonban elismerte „annak opportunitását, hogy a választásoknál és az országgyűlésen résztvegyenek", s „aktív ellenzéki politikát" folytassanak.[55]

Az 1881. évi román nemzeti program követelte Erdély autonómiájának visszaállítását, a román nyelv használatát a közigazgatásban és a bíráskodásban, román tisztviselők alkalmazását a románlakta vidékeken, a nemzetiségi törvény revízióját, az általános választójogot, a román iskolák és nemzeti kulturális intézmények állami segélyezését, a közigazgatás és az adórendszer demokratikus reformját, s harcot hirdetett a magyarosítás ellen. A nagyszebeni konferencia határozata alapján összeállított emlékirat – amelyet 1882-ben négy nyelven publikáltak – ismertette a románok nemzeti sérelmeit, s főleg történeti jogi érveléssel támasztotta alá kívánságaikat. Kifejtette, hogy a románok azért ellenzik az uniót, mert az valójában fúzió volt, Erdély teljes egybeolvasztása Magyarországgal. Késznek nyilatkozott azonban elfogadni egy olyan uniót, amelyben Erdély – Horvátországhoz hasonlóan – bizonyos fokú belügyi autonómiával rendelkezne.

---

[55] Emlékirat. A román választók képviselőinek Nagyszebenben . . . tartott egyetemes értekezlete megbízásából . . . Nagyszeben, 1882. 12.

A Román Nemzeti Pártot a gyakorlatban a 11 tagú állandó bizottság (komité) képviselte. Minden választás előtt egybehívták a románlakta választókerületek képviselőinek konferenciáját, amely ünnepélyesen deklarálta a választásoktól való távolmaradást. A magyarországi románok továbbra is fenntartották az aktivitást, de az 1880-as években már csak 4–5 román képviselő került be nemzeti progammal a képviselőházba.

Az erdélyi román vezetők passzivista politikája lényegében a román nemzeti mozgalom hagyományos bécsi orientációjának folytatása volt. A román nemzeti politika – amely 1848-ban a parasztok tízezreit tudta mozgósitani – a kiegyezés utáni évtizedekben teljesen elszakadt a román nép tömegeitől, s lényegében néhány száz, legfeljebb 1–2 ezer értelmiségi és középosztálybeli politikus belső ügyévé szűkült. Az 1881-es nagyszebeni konferencia 151 résztvevője közül 64 volt ügyvéd, 46 pedig pap. A román parasztság és kispolgárság tömegei teljesen közömbösnek mutatkoztak a nemzeti ügy iránt, s választójoggal rendelkező – de többségükben írástudatlan – tehetősebbjeik ciklusról ciklusra leadták szavazatukat a kormánypárti jelöltekre, természetesen megfelelő hatósági előkészítés és nyomás mellett.

Az 1880-as évek folyamán azonban az újjáéledés jelei is egyre erősebben mutatkoztak az erdélyi román nemzeti mozgalomban. Ez az új fellendülés az 1890-es évek elején a nagy országos és nemzetközi visszhangot kiváltó Memorandum-mozgalomban tetőzött.

Az erdélyi román nemzeti mozgalom újjáéledésére igen jelentős hatást gyakorolt az önálló királysággá alakult Románia belső gazdasági és politikai megerősödése. Az 1880-as években rendszeressé váltak az erdélyi román politikusok és a romániai politikai pártok közötti kapcsolatok. A romániai közvélemény – elsősorban a fiatal értelmiség, amelynek soraiban egyre több volt az erdélyi származású – növekvő érdeklődéssel figyelte a magyarországi románok sorsának alakulását. A 70-es években az értelmiségi fiatalság körében egyre inkább erősödött és terjedt a Kárpátok két oldalán élő románok nyelvi és kulturális egységének tudata. Az 1880-as években Romániában és a Nyugat-Európában tanuló román egyetemi hallgatók több nacionalista szervezetet, lapot és folyóiratot létesítettek, s ezek egy része nem csupán a nemzeti szolidaritást, a kulturális egységet hirdette és munkálta, hanem a majdani politikai egyesülés előkészítését is feladatának tekintette. 1882-ben Bukarestben megalakult az erdélyi származású egyetemi hallgatók Carpații egyesülete, amely nyíltan irredenta jellegű volt, s 1885-ben röpiratokban egyenesen fegyveres felkelésre és Magyarországtól való elszakadásra hívta fel az erdélyi románokat. Románia azonban a Monarchia szövetségese volt, s 1883-ban titkos szerződésben a hármasszövetséghez is csatlakozott, ezért kormányai hivatalosan elítélték a nacionalista-irredentista propaganda szélsőségesebb megnyilvánulásait (1886-ban például az említett felhívás szerzőit kiutasították). Az ellenzéki lapok viszont annál többet foglalkoztak az erdélyi románság kérdésével, s az ellenzéki politikai vezetők nyíltan támogatták a magyarországi román nemzeti mozgalmat. Különösen kiéleződött a helyzet 1888 után, midőn az ellenzékbe szorult liberális párt – jóllehet előzőleg, mint kormánypárt, maga is kénytelen volt fellépni az irredenta propagandával szemben – az erdélyi kérdés felvetésével igyekezett a konzervatív kormányt a parlamentben nehéz helyzet elé állítani. A liberális képviselők szemére vetették a kormánynak, hogy semmit nem tesz az erdélyi románok súlyos helyzetének javítása érdekében, s nem igyekszik a magyar kormányt nemzetiségi politikája megváltoztatására bírni, holott erre szövetségesei, Bécs és Berlin közvetítésével és támogatásával módja lenne.

A romániai liberális értelmiség e nacionalista köreivel állott szoros kapcsolatban az erdélyi román nemzeti politikusoknak az a fiatal nemzedéke, amelynek tagjai többségükben Bukarestben tanultak és kezdték pályájukat, majd hazatérve 1884-ben Nagyszebenben megindították a *Tribuna* című lapot. A lap, amelynek szerkesztője a kiváló író és publicista Ion Slavici volt, anyagilag és politikailag független volt mind a román nemzeti egyházaktól, mind a román nemzeti mozgalom korábban kialakult intézményeitől, még a nemzeti bizottság sem bírt rá tényleges befolyással, noha formálisan annak a lapja volt. A *Tribuna* levelezői hálózatának kiépítésével maga köré gyűjtötte az erdélyi és magyarországi fiatal román értelmiséget, s cikkeiben erőteljesen támadta mind a magyar kormány elnyomó, magyarosító nemzetiségi politikáját, mind a román nemzeti mozgalom konzervatív, megalkuvásra, egyezkedésre hajlamos elemeit. A lap szakított az erdélyi románok körében használatos latinizáló írásmóddal, s a nép nyelvén alapuló romániai irodalmi nyelvet és helyesírást honosította meg. A románok nyelvi és kulturális egységét hirdette, s nemzeti központjuknak Bukarestet tekintette. Kialakította és az ifjú román értelmiség körében elterjesztette a román nemzeti öntudat, a nacionalista ideológia új, korszerűbb megfogalmazását, kidolgozta és győzelemre vitte a nemzeti politikai harc új módszereit és taktikáját is. A tribunisták sikeresen elszigetelték a korábban oly fontos szerepet játszó konzervatív főpapi irányzatot – amely éppen 1884 tavaszán kísérletezett egy új mérsékelt román párt szervezésével Miron Roman ortodox érsek irányítása alatt –, a Román Nemzeti Párton belül pedig fokozatosan háttérbe szorították a legális parlamenti küzdelem mellett állást foglaló mérsékeltebb politikusokat. A magyar politikai élet hivatalos fórumain való aktív részvétel helyett ők a magyar nemzetiségi politika túlkapásainak kíméletlen leleplezésére, az uralkodóval való jó viszony fenntartására, a román nép gazdasági és kulturális színvonalának emelése érdekében folytatott felvilágosító tevékenységre, valamint a Kárpátok két oldalán élő románok egyelőre kulturális, majd távolabbi célként politikai egyesülésének előkészítésére helyezték politikai és publicisztikai működésük súlypontját.

A Román Nemzeti Párt központi állandó bizottságába 1887-ben a tribunista fiatalok is bekerültek: az elnöki tisztet betöltő Ioan Raţiu mellett E. Brote lett az alelnök, Slavici pedig a főtitkár. Slavici-ot a következő évben sajtóperben egy évi államfogházra ítélték, s ennek kitöltése után Romániába emigrált, az erdélyi román mozgalomra azonban továbbra is fontos irányító befolyást gyakorolt. 1887-ben egyébként a magyarországi románok is passzivitásba vonultak. A karánsebesi kerület ugyan két ízben is román nemzeti jelöltet választott meg képviselőjéül, de azok egyike sem foglalta el helyét a parlamentben. A karánsebesi román választók végül is 1888-ban Mocsáry Lajosnak ajánlották fel a mandátumot, aki azt – a magyar nacionalista közvélemény és sajtó nagy felháborodására – el is fogadta.

A tribunisták befolyására a Román Nemzeti Párt központi bizottsága 1887-ben elhatározta, hogy a románok sérelmeit és kívánságait memorandumban terjeszti az uralkodó elé, tőle kérve védelmet a magyar kormányzat elnyomó politikájával szemben. A komité mérsékelt tagjainak (A. Mocsonyi, V. Babeş) javaslatára azonban a Memorandum benyújtását későbbi időpontra halasztották. Végül is az 1890. szeptemberi pártértekezlet utasítást adott az emlékirat elkészítésére, majd 1892 márciusában elhatározták annak átadását is.

A SZLOVÁKOK

A kiegyezés idején a három nagy, politikailag is szervezett nemzetiségi mozgalom közül a szlovák volt a legkevésbé felkészült. A továbbiakban is ők tudtak legkevésbé ellenállni a magyar kormány és a helyi hatóságok elnyomó politikájának, s őket érték nemzeti kulturális és politikai szempontból a legsúlyosabb veszteségek. A szlovák társadalom vezető rétegét – a nemességet, az értelmiséget és a kis számú polgárságot – a románoknál és a szerbeknél nagyobb mértékben gyengítette és apasztotta a tőkés fejlődés és a polgárosodás nyomán kibontakozó magyarosodási folyamat. A nemzeti mozgalom vezetése az evangélikus és katolikus papság, valamint a meglehetősen gyér számú jogászi és pedagógus értelmiség kezében összpontosult. Többségük az 1861. évi turócszentmártoni nemzeti gyűlésen megfogalmazott program – vagyis a nyelvhatárok szerint kikerekített felvidéki megyékből létrehozandó szlovák területi önkormányzat – alapján állt, s a kiegyezés után a román és a szerb képviselők által benyújtott nemzetiségi törvényjavaslatot támogatta. A nemzetiségi kérdés parlamenti tárgyalásaiban a szlovák nemzeti politikusok nem vettek részt, mert 1865-ben egyetlen egynek sem sikerült közülük bejutnia az országgyűlésre. 1869-ben is csak egy szlovák politikust – Viliam Pauliny-Tóthot – választottak meg, s őt sem a felvidéki, hanem a bácskai szlovákok. 1872-től közel három évtizeden át csak a kormánypárt padsoraiban találkozunk néhány elmagyarosodott szlovák képviselővel.

A szlovákoknak nem volt sem autonóm nemzeti egyházuk, sem nagyobb városi központjuk, mint a szerbeknek vagy a románoknak. Az 1863-ban alapított szlovák kulturális egyesület, a Matica Slovenská székhelye, Turócszentmárton inkább csak falu volt még akkoriban. A 60-as években a szlovákok politikai központja a fővárosban volt, itt jelent meg vezető lapjuk, a *Pešt'budinské Vedomosti* (1861–69) is. A szlovák nemzeti párt 1869-ben induló új lapja – előbb csehes képzéssel *Národné Noviny*, majd 1872-től szlovákosan *Národnie Noviny* – azonban már áttette székhelyét Turócszentmártonba. Mindkét lap a szlovákok nemzetként való elismeréséért és önkormányzatáért harcolt az oszthatatlan és egységes Magyarország keretei között. Élesen bírálták a magyar nemzetiségi politikát és a nemzetiségi törvényt, s ezért az egyik vezető szlovák politikust, J. M. Hurbant sajtóperben el is ítélték.

A szlovák nemzeti politikának a hagyományosan Bécs, majd a 60-as évek végétől kezdve egyre inkább Szentpétervár felé tekintgető ún. memorandista (vagyis az 1861-es memorandum alapján álló) szárnyával szemben már a kiegyezés előtti években kialakult egy olyan csoportosulás, amely a magyar liberálisokkal együttműködve kereste a szlovák nemzeti fejlődés biztosításának lehetőségét, s a kiegyezés után – nemzetiségének megőrzésével – igyekezett bekapcsolódni a kibontakozó magyar gazdasági és közéletbe. Ennek a magyarok felé orientálódó irányvonalnak a kezdeményezője Ján Palárik katolikus pap-politikus és író volt, hívei pedig főként a fővárosban és a szlovák–magyar vegyeslakosságú városokban és községekben élő szlovák papok és értelmiségiek sorából kerültek ki. Ez az irányzat – amelyet „új szlovák iskolának" neveztek – a kiegyezés után a pesti szlovák demokrata egylet körül csoportosult, Ján Bobula fiatal építész vezetésével, aki lapjukat, a *Slovenské Noviny*-t is szerkesztette. Eleinte a magyar szélsőballal működtek együtt, később önálló nemzeti ellenzéket alkottak, bár országgyűlési képviselőjük nem volt. A nemzetiségi törvényt ők is „szűkkeblűnek" tartották, s követelték revízióját, de legalábbis az iskolákra, az anyanyelv használatára és a szlovákok állami hivatalokban való alkalmazására vonatkozó pontjainak gyakorlati végrehajtását. Több mint 60 ezer aláírással ellátott kérvényt nyújtottak be Eötvös kultuszminiszterhez szlovák közép- és felsőiskolák felállítása érdekében, majd Lónyayval is tárgyaltak a szlovák nemzeti kívánságok teljesítéséről. Próbálkozásaik azonban eredménytelenek maradtak, a magyar uralkodó osztályokkal való együttműködés kísérlete semmit sem hozott a szlovákok számára. Az új szlovák iskola sorsát végleg megpecsételte a szlovákok nemzeti kulturális intézményeinek felszámolása 1874–75-ben. A *Slovenské Noviny* beismerte, hogy minden eddigi erőfeszítésük kudarcot vallott, s beszüntette megjelenését.

Az 1870-es évek elején a felvidéki és a fővárosi magyar sajtó egyre hevesebb támadásokat intézett a szlovák középiskolák és a Matica Slovenská ellen. 1874 tavaszán Zólyom vármegye közgyűlése – a magyarosítás egyik élharcosa, Grünwald Béla alispán indítványára – feliratot intézett a kormányhoz, amelyben sürgette a turócszentmártoni, a znióváraljai és a nagyrőcei szlovák gimnáziumok bezárását azzal az indoklással, hogy ezekben az iskolákban „haza ellenes szellem uralkodik... s csak a pánszlavismus terjesztésére van bennök a fő súly fektetve".[56] A felirathoz még 26 másik törvényhatóság is csatlakozott. A vizsgálatot végző egyházi és iskolai főhatóságok nem találták semmi jelét a kifogásolt „haza ellenes" szellemnek – bár azt is megállapították, hogy a magyar nemzeti hazafias szellem is hiányzik. Eleinte a vallás- és közoktatásügyi minisztérium sem talált okot a szlovák gimnáziumok elleni fellépésre, de végül is a kormány a magyar nacionalista közvélemény nyomására bezáratta mindhárom iskolát. Ettől kezdve a szlovákoknak nem volt többé anyanyelven oktató középiskolájuk, csupán az első osztályban kisegítő nyelvként használták a szlovákot a felvidéki gimnáziumokban és reáliskolákban.

Hasonlóképpen járt a Matica Slovenská is, amely ellen a kormány – az évekig tartó sajtótámadások nyomására – rendőri és törvényhatósági vizsgálatot rendelt el, majd 1875-ben Tisza azzal az indoklással, hogy a Matica „nem annyira az irodalom fejlesztésével, mint inkább pánszláv irányú politikai izgatásokkal foglalkozik; hogy irodalmi tevékenységében jobbadán csak a magyar állam és nemzet ellen gyűlölséget szító művek kiadására szorítkozik",[57] feloszlatta a szlovák kulturális egyesületet.

A szlovák nemzeti mozgalom az 1870-es években teljesen visszavonult az országos politika küzdőteréről. A Szlovák Nemzeti Párt valamennyi választás előtt kinyilvánította távolmaradását. A mozgalom turócszentmártoni konzervatív vezérkara a sajtóban és irodalmi munkákban ápolta a szlovák történeti hagyományokat és a nemzeti öntudatot, elkeseredetten támadta a magyarosító politikát, és siratta a szlovák nép „elfajzott fiait", akik egyre nagyobb számban magyarosodtak el. Miután Bécsben és Pestben egyaránt csalódtak, egyre inkább előtérbe került az orosz orientáció. A szlovák vezetők gyakran utaztak Oroszországba, sokat írtak az orosz kultúráról és politikáról, s a cári hatalom támogatásától várták a szlovákok sorsának jobbra fordulását. A politikai passzivitás, a nemzeti elzárkózás és a belső kultúrmunka ezen évtizedeiben Svetozar Hurban-Vajanský – J. M. Hurban fia, regényíró, publicista és szerkesztő –

---

[56] Zólyom megye felirata 1874. április 15-én. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 426.

[57] Az 1875. április 1-i minisztertanács jegyzőkönyve. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 508.

vált a turócszentmártoni szlovák nemzeti centrum elismert vezérévé. E centrum politikai és irodalmi tevékenységének hatósugara azonban igen kicsiny volt, csak egy kisszámú értelmiségi elitre terjedt ki. A szlovák parasztság és kispolgárság tömegeivel nem volt kapcsolatuk, annak magatartására nem gyakoroltak semmiféle befolyást. Az ekkor fellendülő szlovák irodalom egyébként komoly színvonalat képviselő alkotásainak is meglehetősen szűk körű olvasótábora volt. A szlovák parasztok és kisiparosok inkább az 1870-ben létesített Szent Adalbert Társulat vallásos tárgyú népies kiadványait olvasták. A felvidéki megyék – jelentős részben asszimilált szlovák nemesekből álló – magyar vezető rétege és sajtója még ebben a jámbor szlovák népies irodalomban is a pánszlávizmus államveszélyes üzelmeit vélte felfedezni.

A KÁRPÁTUKRÁNOK

A kárpátukránok – vagy amint ők nevezték magukat: ruszinok – gazdasági és kulturális fejlettségi szintjüket, társadalmuk polgárosodási fokát, nemzeti mozgalmuk politikai szervezettségét illetően Magyarország leginkább elmaradott népei közé tartoztak a dualizmus korában. A majdnem kizárólag mezőgazdasággal foglalkozó kárpátukrán lakosságnak 1890-ben 10%-a sem tudott írni-olvasni, s az iskolaköteleseknek csak 64%-a járt többé-kevésbé rendszeresen iskolába. Mintegy félezernyi értelmiségük – néhány ügyvéd és jogvégzett tisztviselő kivételével – csaknem kizárólag görög katolikus papokból és tanítókból állt. A kárpátukrán értelmiség jelentős része elmagyarosodott.

A kárpátukránok körében a nemzeti mozgalom a dualizmus korában nem jelentkezett olyan politikailag szervezett formákban, mint a szerbeknél, románoknál, vagy akár a szlovákoknál. 1861-ben, majd a kiegyezés körüli években ugyan számos ruszin értelmiségi fogalmazta meg és továbbította a bécsi vagy pesti illetékeseknek népe nyelvi és nemzeti követeléseit, ezek az akciók azonban nem jártak maradandó eredménnyel. Az ugocsai, máramarosi és zempléni kárpátukrán papság és értelmiség az országgyűléshez intézett kérvényeiben a ruszin politikai nemzetiség elismerését, a megyék és választókerületek nemzetiség szerinti kikerekítését és a többségi nyelv hivatalossá tételét kívánta, s azt kérte, hogy a kárpátukrán többségű választókerületekben csak közülük való jelölteket állítsanak, értelmiségüknek juttassanak állásokat a minisztériumokban és a megyékben, egyházuk pedig nyerjen a románokéhoz hasonló önkormányzatot az érseki rangra emelendő munkácsi egyházmegye keretében. A képviselőházban rendszerint volt 2–3 kárpátukrán eredetű képviselő, ők azonban nem alkottak önálló pártcsoportosulást, hanem a kormánypártot támogatták. Ellenzéki nemzeti politikát – a szerbekkel és a románokkal együttműködve – egyedül Adolf Dobrzanszky vitt, aki a kiegyezés utáni években a kárpátukránok legfőbb politikai tekintélyének számított, amíg át nem költözött Galíciába.

Az 1860-as években kibontakozó kárpátukrán nemzeti ébredés – ha voltak is bizonyos politikai megnyilvánulásai – elsősorban kulturális téren ért el jelentős eredményeket. A nemzeti ébredésnek erre a szakaszára a russzofil irányzat uralma volt jellemző. A magyarországi kárpátukrán értelmiség a nagyoroszokkal azonosította magát, nem a sajátos ruszin, hanem a nagyorosz nemzeti öntudatot igyekezett népében kialakítani, s a nagyorosz nyelvet tette meg irodalmi nyelvvé. Ezt a russzofil irányzatot képviselte az alapítása utáni évtizedben a kárpátukránok kulturális intézménye, az 1864-ben létesült Szent Bazil Társulat is, amely főleg hetilapokat (*Szvjet*, majd *Karpat* címen), orosz nyelvtanokat, orosz irodalmi műveket és tankönyveket adott ki. A társulat vezetői és a russzofil szellemű kárpátukrán nemzeti kultúra munkálói – az egyetlen Dobrzanszky kivételével – mind görög katolikus papok voltak (Alekszander Duhnovics, Ivan Rakovszky, Alekszander Mitrak, Anatolij Kralickij, Ivan Szilvay, Viktor Kimak stb.). 1871-ben a munkácsi püspök kezdeményezésére a társulat addigi russzofil vezetőségét leváltották, s az új vezetés a helyi népnyelv irodalmi nyelvvé fejlesztését tűzte ki céljául, s ehhez a magyar kormány támogatását is megkapta. A helyi nyelvjáráson alapuló ruszin irodalmi nyelven azonban inkább csak a század vége felé jelentek meg nagyobb számban könyvek és újságok, s a nagyorosz nyelv elég lassan szorult ki a kárpátukrán értelmiség használatából.

Az értelmiség fokozódó magyarosodását jelzi, hogy a 80-as években egyre több kárpátukrán politikai lap jelent meg magyar nyelven *(Ungvár, Kelet)*, amint hogy Budapesten is élt egy tekintélyes számú asszimilált ruszin értelmiségi csoport, amely aktívan dolgozott népe elmagyarosításán. A Szent Bazil Társulat működése is elsorvadt, s csak a 90-es években éledt újjá. A kárpátukrán kérdés a 90-es években szociális problémaként jelentkezett, midőn a nagyarányú kivándorlás az országos közvélemény figyelmét is felhívta a ruszin parasztság elnyomorodására, az Északkeleti-Felvidék gazdasági és társadalmi válságára.

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK

A történeti Magyarország határai között csaknem kétmillió német anyanyelvű lakos élt, de közülük csak az erdélyi szászok mintegy 200 ezer főnyi csoportja képviselt önálló nemzeti politikai tényezőt. A kiegyezés idején még fennállt a szászok rendi jellegű területi önkormányzata a 9 székből és 2 kerületből álló ún. Királyföld vagy Szászföld keretei között. A szászok német nyelvű közigazgatással, alsó és középiskolákkal, önálló evangélikus egyházzal és jelentős nemzeti vagyonnal bírtak, s maguk választották tisztviselőiket és bíráikat. A szász önkormányzat élén a szász ispán, vagy „comes" állt és egy rendi jellegű testület, a Szász Nemzeti Egyetem (Universitas Saxonum, Nationsuniversität).

A kiegyezés után a szász vezetők egy része tartózkodó, elzárkózó magatartást tanúsított az új rezsimmel szemben, s arra törekedett, hogy a szász önkormányzatot sértetlenül és eredeti rendi formájában mentse át az új korszakba. Ezektől az ún. öreg vagy ószászoktól eltérően a szász polgárság és értelmiség másik csoportja – amelyet ifjú- vagy újszásznak neveztek – elfogadta az új viszonyokat, kereste a polgári Magyarország keretei közé való beilleszkedés útját, s ennek érdekében hajlandó volt az önkormányzatot korszerűsíteni, azaz népképviseleti alapra helyezni.

Az 1872. évi medgyesi gyűlésen elfogadott szász nemzeti program tudomásul vette a dualizmust, s csak azt kívánta, hogy a Szászföld területi különállását, törvényhatósági szintű önkormányzatát tartsák fenn. Elismerte a magyar államnyelv jogosultságát, de sürgette a nemzetiségi törvény revízióját, mert az „túllépi a helyes mértéket a magyar nyelvnek mint államnyelvnek a használatában".[58] A kialakulóban levő együttműködést azonban hosszú időre megzavarta az a tény, hogy a magyar kormány nem kívánta fenntartani – még korszerűsítve sem – a szászok területi önkormányzatát. Midőn sor került az erdélyi törvényhatóságok átszervezésére, az 1876: XII. törvénycikk a Királyföldet területileg szétdarabolva beolvasztotta a megyékbe, megszüntette a Szász Nemzeti Egyetem politikai és közigazgatási hatáskörét, s tevékenységét a nemzeti vagyon és az iskolák kezelésére korlátozta, a szász comes címét pedig a kormány által kinevezett szebeni főispánra ruházta.

---

[58] *Hermannstädter Zeitung,* 1872. 136. sz. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 336.

A közel hét évszázados területi önkormányzat elvesztése érthetően mélyen elkeserítette a szász közvéleményt. A 70-es években szerveződő Szász Néppárt 1881. évi programjában az ellenzéki magatartást és a magyar pártokon való kívülmaradást javasolta a szász képviselők számára. A mintegy tucatnyi szász képviselő mindvégig ott ült a képviselőházban és a nem magyar népeket érintő kérdések vitáiban többé-kevésbé következetesen képviselte a nemzetiségek álláspontját, harcolt a magyar kormányzat elnyomó, magyarosító intézkedései ellen.

A szászok politikai vezető rétege a 70-es–80-as években kicserélődött, felfrissült. A régi patrícius eredetű hivatalnokréteg elszegényedett, befolyása csökkent, helyét új típusú, értelmiségi jellegű vezető réteg foglalta el, amely a hangsúlyt többé nem az elavult rendi különállás védelmezésére helyezte, hanem a gazdasági és kulturális építőmunkára, a nemzeti egyház és iskolák erősítésére, a szász népi öntudat fejlesztésére. A magas színvonalú szász történeti és néprajzi kutatás, a gazdagodó szépirodalom mind elsősorban ezt a célt szolgálta. Megerősödött a német anyaországgal és annak kultúrájával való összetartozás tudata is, hiszen a szász fiatalok egyre nagyobb számban tanultak a németországi egyetemeken.

A szász politikai vezető réteg az 1880-as években egyre inkább arra a meggyőződésre jutott, hogy tudomásul kell venni az új helyzetet. Az erős népi öntudattal rendelkező szászokat a magyarosodás veszélye nemigen fenyegette. Az egykori Királyföld szász falvaiban viszont gyorsan szaporodott a román parasztság, s a legtöbb helyen már számban felülmúlta a stagnáló szász népességet. Ez az erősödő román fenyegetés, valamint a 80-as években fellendülő tőkés fejlődésbe való bekapcsolódáshoz fűződő gazdasági érdekei egyaránt a magyar uralkodó osztályokhoz való közeledésre, a magyar kormánnyal való együttműködésre ösztönözték a szász polgárságot és értelmiséget. A kompromisszum 1890-ben meg is történt: a szász nemzeti programot lojális szellemben módosították, a szász képviselők beléptek a Szabadelvű Pártba, a szász fiatalok pedig egyre nagyobb számban kaptak helyet az állami hivatalokban.

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK

A németek különböző területekről és különböző időpontokban települtek be Magyarországra, nem alkottak összefüggő település-területet, nem volt egységes népi kultúrájuk, történeti hagyományuk, s nyelvjárásaik között is számottevő eltérések mutatkoztak. Nem alkottak országos viszonylatban egységes társadalmi struktúrát sem, hanem egymástól elkülönülő, egymással alig érintkező népi és társadalmi csoportokban éltek a legtöbb esetben más népekkel erősen keveredve. Nem volt genetikus összefüggés, szoros kapcsolat a városok német polgársága és a túlnyomórészt a 18. század folyamán betelepült német parasztság között sem. Ilyen körülmények között – bár a németek alkották a gazdasági és kulturális fejlettség és a polgárosodás legmagasabb szintjén álló népcsoportot – országos méretű, az egész németséget átfogó, politikailag szervezett, de még kulturális nemzeti mozgalom sem bontakozott ki körükben. A kiegyezés után meggyorsult a német városi polgárság magyarosodásának már a század első felében megindult folyamata. A földrajzi és a társadalmi mobilitás növekedése következtében ez az asszimilációs folyamat kiterjedt a „sváb" parasztság bizonyos csoportjaira is, elsősorban azokra, akik a magyar városokba költöztek, vagy tanulmányaik révén emelkedtek fel a magyar középosztály soraiba.

Bár a német városi polgárság egy része – különösen a nyugati határszél városaiban – továbbra is híven őrizte „deutschungar" hagyományait, a kiegyezés utáni korszak egyetlen magyarországi német nemzetiségi politikusa, Edmund Steinacker, a 70-es években nagyobb siker nélkül próbálkozott Budapesten, Pozsonyban, Sopronban és Kassán a német polgárság modern nemzeti öntudatának kialakításával, német polgári párt szervezésével; e tárgyban írt cikkeinek nem volt szélesebb visszhangjuk. A délvidéki német városokban (Versec, Pancsova) alakultak ugyan helyi jellegű német politikai szervezetek és lapok, amelyek főleg a nyelvi magyarosítás ellen vették fel a küzdelmet, de ezek a kezdeményezések sehol sem nőttek ki a lokális keretekből. Steinacker csak az erdélyi szászok körében tudott képviselői mandátumhoz jutni.

Az 1870-es években Steinackernek a németországi lapokban közölt cikkei, valamint Guido Baussnern erdélyi szász képviselő és Franz Löher müncheni egyetemi tanár könyvei felhívták a német közvélemény figyelmét a magyarországi németség helyzetére, gyorsuló magyarosodására, a német nyelven oktató iskolák számának rohamos csökkenésére. 1881-ben Berlinben megalakult az Allgemeiner Deutscher Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande elnevezésű szervezet, amely a külföldi németség népi védelmét és öntudatosítását tűzte ki feladatául. A Schulverein egyik első feladatának a magyarországi németség érdekében való fellépést tekintette, s 1882-ben valóságos röpiratháború zajlott le német és magyar szerzők között a magyarországi németek helyzetéről. A magyar képviselőház is foglalkozott a Schulverein agitációjával. Több német lakosságú községben és városban – a kormány kezdeményezésére – népgyűléseket tartottak, s visszautasították a magyar kormányt a németek elnyomásában elmarasztaló vádakat. Bismarck maga is megnyugtatta a magyar kormányt, hogy – bár sajnálkozással látja a helyzetet, amelybe Magyarországon a német elem került – nem kíván beavatkozni a magyarországi németek ügyébe, s tartózkodni fog a magyar kormány intézkedéseinek bírálatától. A Schulverein agitációja a következő években elcsendesült, s a magyarországi német kérdés csak a századfordulón merült fel ismét az országos politika szintjén.

VII. FEJEZET

A MŰVELŐDÉS

1. A MŰVELŐDÉS KERETEI ÉS INTÉZMÉNYEI

A TÁRSADALOM MŰVELŐDÉSI IGÉNYEI

Annak a sokoldalú gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésnek, amely a kiegyezéstől a 90-es évek elejéig Magyarországon végbement, természetszerű velejárója: többnyire következménye, de olykor kezdeményezője is volt az a nem kevésbé sokoldalú fejlődés, amely kulturális téren is bekövetkezett. A kapcsolat kétségtelen, még akkor is, ha a dolog természetéből következőleg nem mindig közvetlen, hanem sokszor áttételes, sőt nemegyszer mozgásában ellentétes irányú.

A fejlődés alapvető, közvetlen mozgatója a polgárosodó társadalomnak természetszerűen ugyancsak átalakuló, modernizálódó kulturális igénye. A termelőerőknek a tőkés termelési viszonyok bevezetésével meggyorsuló fejlődése a fizikai munkában is egyre nagyobb számban követeli meg a képzettebb munkaerőket, nemcsak az iparban, de lassanként a mezőgazdaságban is, mivel a hagyományos ipari és agrotechnika előbb-utóbb alkalmatlanná válik az új feltételek közötti versenyképes termelésre. Ugyancsak ennek a fejlődésnek sodrában megnő az igény a gyorsan fejlődő és egyre bonyolultabb termelési technikát üzemeltetni és tökéletesíteni egyaránt képes, magasan képesített káderek iránt, éppúgy, ahogyan a tőkés gazdaság adminisztrációjának egyre bonyolultabb szervezete megnöveli a keresletet a különféle fokon szakképzett gazdasági ügyintézők, főleg a könyvelők iránt. A polgári állam a törvény előtti egyenlőség kimondásával, a tőkés tulajdonviszonyok bevezetésével és a polgári szabadságjogoknak elvben az állam minden polgárára való kiterjesztésével olyan társadalomszervezési és irányítási feladatok ellátására kényszerül, ami együtt bizonyos, éppen most rohamosan fejlődő szolgáltatások (vasút, posta, útfenntartás stb.) államosításával, illetve községesítésével és az ilyen szolgáltatások mennyiségi és minőségi bővülésével, hatalmas tömegű szakképzett tisztviselőt, hivatalnokot igényel. Az így szükségképpen bonyolultabbá váló világban megszaporodnak és motívumaikban és formáikban egyaránt ugyancsak bonyolultabbakká válnak az emberi és anyagi konfliktusok is: kiépülő modern igazságszolgáltatási szervezetet és a konfliktusokat a tőkés fejlődést tükröző jog absztrakt kategóriáiban bemutatni képes ügyvédi kart híva életre. A munkaerő védelme, az emberi életnek és egészségnek a polgári viszonyok között fizikailag és morálisan a köz számára is megnövekedett értéke az egészségügyi ellátás különböző fokú szakembereiből igényel egyre többet. Mindez hatalmasra növeszti és differenciálja az egyént a mindezen pályákra szakszerűen kiképezni alkalmas különböző fokú és profilú oktatással szembeni igényeket, éppúgy, mint ahogy életre hívja az igényt a tudományos kutatás iránt is: következésképpen immár mindenféle fokú és szakmájú oktatókat, pedagógusokat, majd tudósokat is követelve. És végül: ennek az újfajta gazdag és színes valóságnak így kialakuló sodrásában természetszerűleg jelenik meg mindennek visszatükrözése, kifejezése és ezáltal értelmezése is az irodalom és a művészetek minden ágában, mégpedig megfelelően a valóság erre alkalmas, ezt egyenesen igénylő elemei megsokasodásának és differenciálódásának, az eddiginél sokszínűbben és nagyobb hatósugárral.

Hogy mindeme igények hogyan befolyásolták a társadalom szerkezetének átalakulását, elsősorban az értelmiség és részben a munkásság bizonyos kategóriáinak e szerkezetben való megjelenésén volt lemérhető. Hogy hogyan jelentkezett hatásuk részint a kielégítésükhöz szükséges intézményeknek mint kereteknek, és az ezek által képviselt művelődésnek mint tartalomnak a vonatkozásában, s végül mindez a társadalom szerkezetéhez és az abban végbement módosulásokhoz hogyan és hol kapcsolódik: e kérdés (egyelőre csak sommás) megválaszolása a kor művelődéstörténetének feladata és tárgya. Előre kell bocsátanunk, hogy mindezen problémák és változások jelentkezése részben már az 1840-es évektől kezdve megfigyelhető, és hogy a művelődés fejlődésének a folyamatában természetesen korszakunk végén sem zárul le semmi. Sőt, a folyamatnak most, az 1890-es évek elejéig is még csak meginduló, a jövő számára alapokat lerakó, előkészítő szakasza zajlik le, s az így megalapozott kultúra teljes, gazdag kibontakozása a következő korszakra válik jellemzővé.

A KULTÚRPOLITIKA ÉS A MŰVELŐDÉS KERETEI

A társadalom ilyen művelődési igényeinek kielégítését elsősorban és legnagyobb hatásfokkal a kultúrpolitika: az állam kulturális szervező tevékenysége segíti megvalósítani. Az igényekkel együtt a kultúrpolitika maga is az általános gazdasági-társadalmi-politikai fejlődés felépítménye, azon belül szerves része magának a politikának, s alapjaiban az annak irányát meghatározó szűkebb konkrét osztályérdekek befolyásolják. Ezeknek az érdekeknek érvényesülése a kultúrpolitikában annál szembetűnőbb és felismerhetőbb lesz, minél nagyobb szerepet kezd játszani magának a politikának tényezői: alakítói és eredményei között is a művelődés: a társadalom konkrét ismereteinek és ezen át világnézetének, társadalmi tudatának befolyásolására alkalmas egyre számosabb és erőteljesebb intézmények, eszközök, eszmék megjelenése, érvényesülése, hatása révén.

Ez a művelődéspolitika azonban – végül is megfelelően a magyar polgári állam 1867 után kialakuló egész arculatának – az igények és azoknak kielégítése között kezdettől fogva egyre erősödő és élesedő ellentmondásokat hordoz magában. Egyrészt azért, mert bár az így feltámadó igények magyarországiak – kielégítésük még az 1867 után megvalósulni látszó önálló magyar államiság bűvöletében, annak erejét túlértékelve, minden arra alkalmas területen sajátlag magyar keretben és jellegben történik. Másrészt azért, mert (az előbbivel szoros összefüggésben) az igények objektíven össztársadalmi voltával szemben kielégítésük továbbra is és mindvégig csupán az állam mögött álló keskeny társadalmi bázis: döntően az uralkodó osztály társadalmi és politikai érdekei szerint megy végbe. Végül – e kultúrpolitika harmadik ellentmondásaként – feltartóztathatatlanul élesedik a konfliktus az így sovinizmus felé fejlődő nacionalizmus és e nacionalizmus logikus végkövetkeztetésének: a teljes nemzeti függetlenségnek a Monarchia egysége szempontjából természetszerűen szükséges korlátozása között. Ennek során a kultúrpolitikában érvényesülő nacionalizmus és az uralkodó osztály érdekei – nem meglepő módon – együttesen és növekvő erővel fognak a korszak folyamán e kultúrpolitika eszközeivel is elhalkítani vagy legalábbis háttérbe szorítani minden olyan törekvést, mely a művelődésben a nemzeti függetlenség még 1848 előtt kialakult eszméit képviseli, azokra utal vagy egyszerűen még annak atmoszférájában bontakozott ki s kapta meg formáját. Sok ezek közül ekkorra persze már valóban, objektíve is korszerűtlenné vált, ám mások (önmagukban még nagyon is életképesen) a kiegyezés által megteremtett új viszonyok között sorvadnak el. A kultúra területén mindez nemegyszer jelentős alkotások, koncepciók és alkotók – egy, a továbbélőnél éppen nem rosszabb kultúra – háttérbe szorulásához, az alkotók elkedvetlenedéséhez fog vezetni.

A kor művelődéspolitikájának ez az ellentmondásos arculata nem egyszerre alakult ki: az ellentmondások végig a korszakon fokozatosan erősödtek és élesedtek. Eötvös kultúrpolitikája – a liberális polgári állam 1848 előtt csak teoretikusan ismert eszményének megfelelően – elsősorban magyarországi és össztársadalmi érdekek kielégítésére törekedett; utódai (döntően a reformkor nagy nemzedékéből a 80-as éveket már szinte egyedül megérő Trefort Ágoston) már kénytelenek voltak egyre erőteljesebb engedményeket tenni az uralkodó osztály által a művelődés terén is egyre inkább érvényesíteni kívánt politikai és társadalmi érdekeknek. Olyan ellentmondásos kultúrpolitikát készítve elő ezáltal, mely míg egyrészt a közép-, és kivált a felsőoktatás terén valóban jelentős erőfeszítéseket tesz a polgári szakszerűség és modern tudományosság lehető érvényesítésére és kibontakoztatására, addig másrészt a népoktatás kötelezettségét alapjában véve továbbra is áthárítja az egyházakra, biztosítva ennek fejében ideológiai befolyásukat is az oktatásban; nacionalista szempontokat érvényesít, miközben a dualista államszervezet eszmei megerősítésére törekszik. A társadalom tudatában ezáltal valóság és a róla alkotott, illetve alkotandó kép olyan konfliktusa alakul ki, amelyet a politikailag és társadalmilag egyaránt progresszív erők már korszakunkban is megkísérelnek kiküszöbölni. Egyelőre még csak egy valódibb polgári demokratizmus szemszögéből bírálják és feszegetik e hamis képet, de mellettük már megjelennek a szocialista munkásmozgalom rajtuk is túlmutató kulturális törekvéseinek igen szerény kezdetei is.

A társadalom művelődési igényeinek kielégítése az intézmények kétféle típusának rendszeresen az 1870-es és 1880-as évek folyamán kialakulni kezdő kereteiben ment végbe. Az egyik típust az egész országban egységes rendszerben és módon működő intézmények hálózata, illetve egyes országos illetékességi körű művelődési intézmények csoportja alkotta. A másik típusba a különféle regionális, lokális, vagy éppenséggel tárgyiszakmai jellegű intézményeket sorolhatjuk, amelyek működésük célját, jellegét és illetékességi körét tekintve egymástól tájanként, helységenként, vagy akár a társadalmi munkamegosztás egy-egy sajátos területeként többé-kevésbé eltértek. Az egyik típus a művelődésnek a társadalom továbbfejlődése szempontjából legfontosabb vonatkozásaiban központilag meghatározott fokozatokban és szervezetben országosan egységes színvonalát volt hivatva megteremteni; a másik típus az így kialakult műveltség immár regionális, lokális vagy szakmai szempontú bővítését, illetve a műveltségben e helyi szempontok és érdekek fokozott érvényesülését célozta. E két egymást kiegészítő típus egysége alkotta meg végül is a kor hazai művelődésének azt az intézményes keretét, melyet az egyre differenciálódó művelődés egymástól oly távolodó egyes ágai – az oktatástól a tudományon át az irodalomig, vagy a képzőművészetig – fognak majd egyre teljesebben (de sok esetben már egyre ellentmondásosabban is, és a keret adta lehetőségeket egyre inkább feszegetve) tartalommal kitölteni.

A NÉPOKTATÁS

A művelődés intézményeinek említett kétféle típusa közül az országos hatókörű és jellegű típus túlnyomó – és legnagyobb hatásfokkal működő – hányadát az oktatásügy különböző fokú intézményei jelentették. Az egyre összetettebb művelődési igények kielégítésének alapfeltétele az elemi fokú oktatás hatókörének kiterjesztése volt: már csak azért is, mert 1869-ben Magyarország 6 éven felüli férfi népességének csak 40,8%-a, női népességének meg éppen csak 25,01%-a tudott írni-olvasni. Olyan rossz arány ez, mely csak dél- és kelet-európai vonatkozásban és mértékkel mérve volt még menthető. Megszüntetésének szükségességével mindenki egyetértett: s alig egy évvel a kiegyezés után az 1868: XXXVIII. törvénycikk már kimondja, hogyha egy községben legalább 30 tanköteles korú (6–12 éves) gyermek él és nincs már működő felekezeti iskola, a község köteles elemi népiskolát felállítani. A népiskolai szervezet a 6–12 éves korban kötelező elemi népiskolából, s az erre épülő, a tovább nem tanulók számára 15 éves korukig télen heti 5, nyáron heti 2 órában nyújtott s ugyancsak kötelező ismétlő oktatásból, továbbá a magasabb ismeretszerzés céljából szervezett felső népiskolából és polgári iskolából, valamint a tanítóképzőből állt. Ezek közül a felső népiskola és a polgári iskola a középiskolát végezni nem kívánó vagy nem képes szélesebb tömegek számára létesült az elemi iskolában szerezhetőnél magasabb fokú ismeretek nyújtására. Az előbbit minden legalább 5 ezer lakosú községben kötelezően fel kellett állítani: az iskola a 6 elemi után fiúknak 3, lányoknak 2 éven át heti 18 órában nyújtott felsőbb ismereteket; később megpróbálták kiegészíteni 1 éves mezőgazdasági, illetve ipari tanfolyamokkal is. A polgári iskola szervezése (ugyancsak az 5 ezer lakosnál nagyobb helységek számára) már csak lehetőség volt, ha a községnek megvolt hozzá a megfelelő anyagi fedezete. A polgári 4 elemi után 6 osztályban heti 24 órában adott ismereteket az első 4 osztály a latint kivéve mindazt tanította, amit a reálgimnázium első 4 osztálya. Így a polgári, 4 osztálya után, egyszerű különbözeti vizsgával képesített a bármilyen irányú továbblépésre, míg az V–VI. osztálya, ugyancsak a középiskolai felső tagozati anyagot, de már rövidítve, és úgy adta elő, hogy e két osztály elvégzése sem képesített többre, mint az első 4 osztályé. Az elemi népiskola tárgyai: hit- és erkölcstan; írás-olvasás-számolás; nyelvtan; beszéd- és értelemgyakorlat; hazai földrajz és történelem, kiegészítve némi általános földrajzi és történeti ismeretekkel; a természetrajz és a természettan elemei; gyakorlat a mezőgazdaság és a kertészet köréből; állampolgári ismeretek, ének- és testgyakorlás – utóbbi tekintettel a majdani katonai gyakorlatok igényeire. A népiskolai oktatás hatékonyságát nagyban elősegítette, hogy a törvény az oktatás nyelvévé a községnek – gyakorlatilag az iskola tanulóinak – anyanyelvét tette meg.

Az elemi népiskolai hálózat a kiegyezést követő negyedszázad alatt gyorsan és folyamatosan fejlődött. Az iskolák száma, mely 1869-ben 13 788 volt, 1890-re elérte a 16 805-öt, a tanítóké 17 794-ről 24 908-ra emelkedett. De míg 1870-ben az iskolaköteleseknek még csupán mintegy 50%-a járt iskolába, ez az arány 1880-ig már 77,21%, 1890-ig meg éppenséggel 81,51%-ra emelkedett. Így 1890-ben a 6 éven felüli népességnek a férfiak esetében már 66,20%-a, s a nőknél is 46,49%-a tudott írni-olvasni.

A javulás annál figyelemre méltóbb, mert időközben számos iskolában az anyanyelvi oktatásról áttértek a magyar nyelvűre, ami a nem magyar anyanyelvű tanulók esetében kétségtelenül csökkentette az oktatás hatékonyságát. 1879-ben minden nem magyar tannyelvű népiskolában kötelezővé tették a magyar államnyelv tantárgyként való tanítását, ez azonban – ellentétben az iskola tannyelvének megmagyarosításával – önma-

AZ ÍRNI-OLVASNI TUDÓK ARÁNYA MAGYARORSZÁGON ÉS HORVÁT-SZLAVÓNORSZÁGBAN 1890-BEN

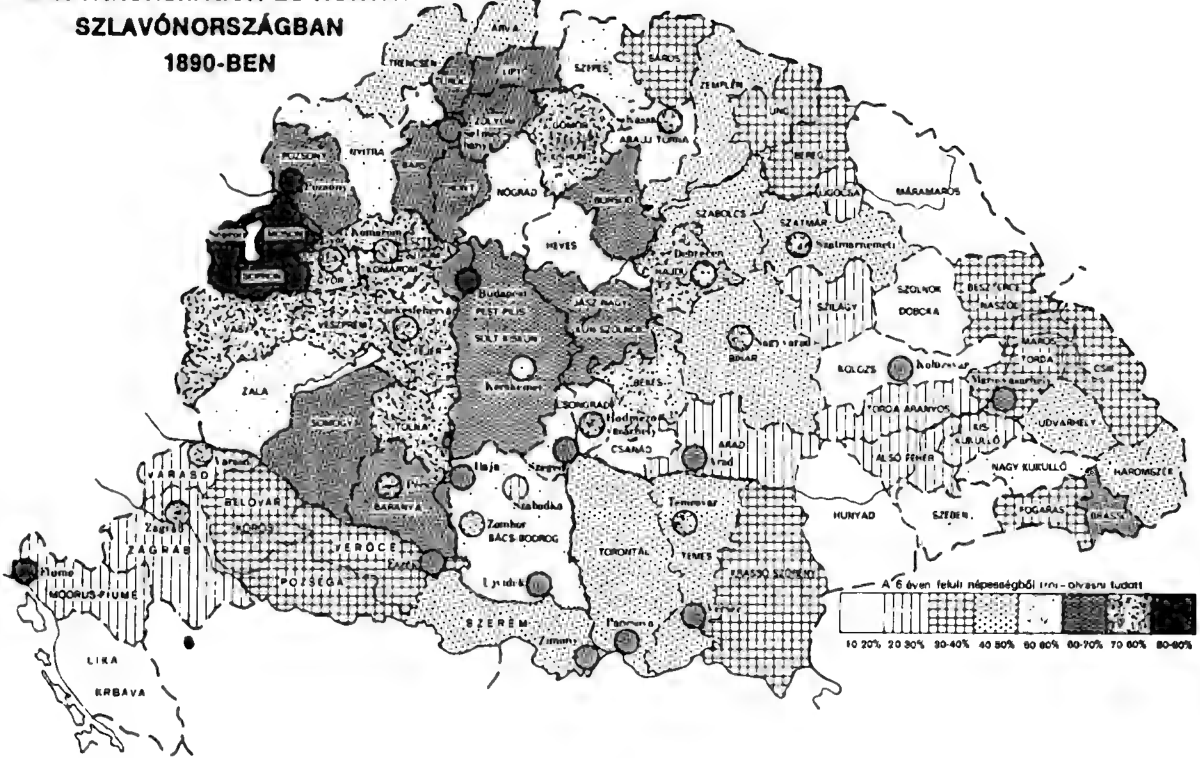
ÁRVA
TRENCSÉN
LIPTÓ
SZEPES
SÁROS
ZEMPLÉN
UNG
BEREG
MÁRAMAROS
UGOCSA
NYITRA
POZSONY
Pozsony
ZÓLYOM
GÖMÖR
ABAUJ TORNA
Kassa
NÓGRÁD
BORSOD
HEVES
SZABOLCS
SZATMÁR
Szatmárnémeti
Debrecen
HAJDÚ
Komárom
KOMÁROM
GYŐR
Budapest
PEST PILIS
SOLT KISKUN
Kecskemét
JÁSZ NAGY KUN SZOLNOK
Székesfehérvár
VESZPRÉM
VAS
ZALA
SOMOGY
TOLNA
BARANYA
Pécs
BIHAR
Nagyvárad
SZILÁGY
SZOLNOK DOBOKA
BESZTERCE NASZÓD
KOLOZS
Kolozsvár
MAROS TORDA
CSÍK
Marosvásárhely
TORDA ARANYOS
KIS KÜKÜLLŐ
UDVARHELY
ALSÓ FEHÉR
NAGY KÜKÜLLŐ
HÁROMSZÉK
FOGARAS
BRASSÓ
SZEBEN
HUNYAD
BÉKÉS
CSONGRÁD
Hódmezővásárhely
CSANÁD
ARAD
Arad
Szeged
Baja
Szabadka
Zombor
BÁCS-BODROG
Újvidék
TORONTÁL
TEMES
Temesvár
KRASSÓ SZÖRÉNY
Versec
Pancsova
Zimony
SZERÉM
Eszék
VERŐCE
POZSEGA
BELOVÁR
KÖRÖS
VARASD
Varasd
Zágráb
ZÁGRÁB
Fiume
MODRUS-FIUME
LIKA
KRBAVA
A 6 éven felüli népességből írni-olvasni tudott
10-20%
20-30%
30-40%
40-50%
50-60%
60-70%
70-80%
80-90%

gában még nem volt egyértelműen negatív intézkedés. A magyar tannyelvű iskolák aránya 1880 és 1890 között 46,4%-ról 53,3%-ra emelkedett, a nem magyar tannyelvű iskolák arányszáma 38,2%-ról 29,4%-ra csökkent, a kétnyelvű iskoláké viszont némileg emelkedett (14,4-ről 17%-ra), jeleként az átállás fokozatos voltának. Aminthogy a tanítók kötelező magyar nyelvismeretét előíró 1879: XXXVIII. törvénycikk szigorú határidői ellenére is, 1890-ben a tanítók csaknem 10%-a (s ezen belül a görög katolikus és görögkeleti iskolák tanítóinak még a millennium idején is éppenséggel 30, illetve 14%-a) semmit, vagy csak keveset tudott magyarul.

A korszak más változásokat is hozott magával. A felsőbb népiskolák egyszerűen elsorvadtak – hiszen már felállításukra sem sok helyütt került sor –, s a kudarcon sem az 1872. sem az 1882. évi tantervek nem tudtak segíteni: az iskolatípust nem tudták megtölteni élettel, reális funkcióval. Elemi ismereteken túlmenő, de gyakorlatilag hasznosítható képesítést nem biztosító ismeretek így mintegy öncélú gyűjtögetése éppen azoknak a rétegeknek: a parasztság felső rétegének és a kispolgárságnak szemében tűnt értelmetlennek, akiknek számára az egész iskolatípust elsősorban életre hívták. Gyors virágzásnak indult viszont az éppen e rétegeknek már nagyon is megfelelő, mert a maga szintjén már képesítést is nyújtó, sőt a továbbtanulást sem kizáró s ezáltal társadalmi emelkedésüket segíteni alkalmas polgári iskola. Az 1876-ban 60 polgári iskola száma 14 év alatt, 1890-ig csaknem megháromszorozódik: 164-re nő. Ennek több mint a fele leányiskola, mint ahogy a polgáristák között kezdettől fogva nagy volt a leánytanulók aránya. A polgári V–VI. osztályai azonban – mivel elvégzésük képesítésben nem nyújtott többet, mint az I–IV. osztályé – sehogy sem tudtak fejlődni, s ezen az sem segített, hogy 1881 óta szaktanfolyamokat igyekeztek hozzájuk kapcsolni. A polgáriból kinövő továbbképzésben a végleges megoldást majd az egy, immár valóságos középiskola, a felsőkereskedelmi felé különbözeti vizsga nélkül vezető utak kiépítése fogja meghozni.

De a gyakorlatban módosultak az ismétlőoktatás feltételei és körülményei is, tekintettel arra, hogy a gyermekek jelentős hányada már közvetlenül az elemi osztályok elvégzése után, sőt néha már elemista éveiben is, hosszabb-rövidebb időre elmaradt az iskolából, a parasztgazdaság munkaerőigényeire válaszolva, vagy (kivált a városias jellegű településeken) inasként munkát vállalva valamely iparosmesternél. A különben is kissé teoretikus népiskolai törvény azonban ez utóbbi lehetőséggel még nem számolt, s így 1872-ben az ipartörvénynek kellett rendelkeznie arról, hogy a tanonc elemi oktatásáért (ideértve az ismétlőoktatást is) a mester a felelős. A rendelkezésnek azonban ekkor sem lett foganatja, már csak azért sem, mert a tanoncok oktatása több sajátos, az elemi iskolák keretébe be már nem illeszthető adminisztratív és pedagógiai problémát is felvetett. Így végül az 1884: XVII. törvénycikk megteremtette a népiskolai oktatás kereteiből kilépő kötelező tanoncoktatást, melyet minden olyan községnek, melyben 50-nél több iparos vagy kereskedő tanonc dolgozott, a községi polgári vagy elemi iskolák bázisán és tanerőivel meg kellett szerveznie. A törvény szerint 3 évfolyamos tanonciskola 12 éves korban kezdődik, s annak, aki addig nem végezte volna el az elemi népiskola 6 osztályát, előzőleg a tanonciskola előkészítő osztályát kell elvégeznie: ezzel mintegy utólag szentesítették a korábbi iskolai mulasztások lehetőségét. Különben a tanonciskola látogatásának kötelezettsége független az életkortól, s a tanoncidő egész tartama alatt fennáll (persze sok ravasz mester már csak azért is mielőbb sietett felszabadítani inasát, hogy az ne kényszerüljön munkaidejét tanonciskolában vesztegetni). Pedig az iparostanonc-iskola látogatása évi 10 hónapon át mindössze heti 2 munkanapon összesen is csak 4 óra elfoglaltságot igényelt (olvasás, fogalmazás, számtan és könyvvitel tantárgyakkal), valamint vasárnap 3 órát: ekkor rajzot tanult az inas. A kereskedőtanoncok esetében azonban a fogalmazás mellett a kereskedelmi számtan és az irodai munkák oktatása foglalta el a legtöbb időt, emellett pedig tanítottak kereskedelmi könyvvitelt, „váltóismét" és levelezést is. Ez feltételezte részint az odaérkező gyermekek eleve magasabb előképzettségét, részint a kereskedőnek az iparosokénál intellektuálisan magasabb igényét, de tevékenységük eltérő természetét is. A tanonciskolák szervezése elég lassan haladt: 1890 végéig körülbelül 310 iparostanonc-iskolát szerveztek meg, ezzel azonban a falvakban kevesedmagukkal dolgozó mesterek inasainak oktatása még nem oldódott meg, s ugyanakkor a kereskedőtanonc-iskolák száma is csupán 85 körül járt. A már felszabadult iparossegédek továbbképzésére, illetve szakmunkások, valamint egyes háziiparosok most már sajátlag iskolaszerű, tehát az inaskodástól független oktatására, valóban már a modern ipar igényeinek megfelelő szakmai képzésére azonban korunkban még csak kezdemények születtek meg: velük részint a középfokú oktatás, részint az 1890 utáni fejlődés tárgyalásánál fogunk majd találkozni.

Végül megindult a fenti ipari s kereskedelmi szakmunkásképzéssel funkcionálisan azonos igényű – de a mezőgazdaság egészének technikai és üzemszervezési elmaradottságára jellemzően aránytalanul kisebb kiterjedésű – szakmai oktatás a mezőgazdaságban is: földmívesiskolákban, amelyeket az 1880-as években kezdtek felállítani, uradalmi majorosgazdákat és önálló kisgazdákat képeztek. Ezek az iskolák elemit végzett, 16 évnél idősebb fiúkat vettek fel és 2-3 éves bentlakásos tanfolyamokon képezték ki őket: télen elsősorban elméletben, tavasztól őszig konkrét mezőgazdasági gyakorlattal. 1890-ig azonban még csak 6 ilyen állami iskola alakult – némileg az igény csekély voltára is jellemzően –; ehhez járult még az erdélyi szászok, illetve a horvátok 3-3 ilynemű iskolája. A parasztság hatalmas tömegei számára ugyanakkor az igazi ismétlőiskolai oktatás színvonalán, de egyre nagyobb hatással és eredménnyel a mezőgazdasági vándoroktatás révén indult meg a gyakorlati, mindennapi mezőgazdasági ismeretek szervezett terjesztése.

Az ismertetett különböző típusú iskolák tananyagának túlnyomó részét kitevő közismereti tárgyak oktatásához szükséges tanszemélyzet képzése a népiskolai szervezet legmagasabb fokaként a tanítóképzők feladata volt. Ezeknek száma a még a reformkorban megindult s az abszolutizmus alatt tovább szabályozott fejlődés eredményeképpen már 1868-ban 26 volt; ehhez járult 5 tanítónőképző: egyetlen állami intézet kivételével valamennyi egyházi kézen, illetve irányítás alatt. A népiskolai törvény ezeket meghagyva, 20 állami tanítóképző felállítását írta elő, s ezeknek tantervét kötelezővé tette az egyházi intézetek számára is. Maga a tanítóképzés 3 éves volt (ezt 1881 után még egy előkészítő évvel toldották meg): a képzőkbe legalább 15 éves és 4 középiskolát végzett fiúkat, illetve legalább 14 éves, s legalább a felső népiskolát elvégzett leányokat lehetett felvenni – jellemzően a fiúk, illetve a leányok már elemi fokú oktatásában is megmutatkozó igények különbözőségére. Ettől kezdve az elemi népiskolában már csak az így képzett tanítókat lehetett alkalmazni. A felső népiskolában és a polgári iskolában azonban már csak olyan okleveles tanítók taníthattak, akik ezen iskolák tantárgyainak és tanításuk módszereinek ismeretéből egy hivatalos bizottság előtt külön szigorlatot tettek: ezeknek oktatására 1877-től Budapesten 2 tanító- és egy tanítónőképzőt jelöltek ki. 1893-ig a tanítóképzők száma 52-re, a tanítónőképzőké 19-re emelkedett, köztük azonban még mindig csak 25 volt az állami s további 10 volt az állami irányítás alatt álló királyi katolikus intézet. A növendékek száma az 1870. évi 1714-ről 1890-ig 4346-ra nőtt, közöttük rohamosan emelkedett a nők száma: 171-ről 1238-ra. A törvény idejében már működő, de még nem tanítóképzőkben képesített tanítókat az 1870-es évek közepéig különböző kiegészítő tanfolyamokon képezték tovább, ám az 1880-as évektől már a magyarul nem tudó tanítók magyar nyelvi oktatása lett a kiegészítő tanfolyamok fő feladata.

Megjegyzendő, hogy ha az analfabetizmus leküzdésének szükséges voltával mindenki egyetértett is, a megoldás hogyanjának már voltak ellenzői, elsősorban a felekezetek, s főleg a római katolikus egyházi körök részéről. A népoktatásügy új rendezése ugyanis – bár nem érintette a felekezetek iskolatartási és -állítási jogát – bevezette felettük az immár erősen laicizálódott liberális állam szakmai felügyeletét. Egységes tananyagot állapított meg és ennek megfelelően megszervezte az egységes tanítóképzést, lehetővé tette felekezeti jelleg nélküli állami iskolák állítását, sőt a községi iskolák felekezeti, elsősorban katolikus jellegének megszüntetését is. E téren Pest város járt elöl jó példával, midőn 1868-ban kimondotta iskoláiban a katolikus vallástanítók fizetésének megszüntetését, s a fizetést a plébánosok feladatává tette, majd megszüntette a városi iskolák katolikus jellegét, 1869-ben pedig beszüntette valamennyi felekezeti iskola városi segélyezését. 1875-től 1890-ig az állami elemi iskolák száma 87-ről 728-ra nőtt, több mint 72 ezer tanulóval; bár az elemisták több mint fele még 1890 körül is római és görög katolikus, illetve ortodox, további egynegyede protestáns egyházi iskolába járt, csupán a maradék látogatta a községi vagy állami fenntartású iskolákat.

A KÖZÉPISKOLÁK

A középiskolák vonatkozásában a kiegyezés a Thun-féle reformokhoz képest szervezetileg nem hozott azonnali változást: fennmaradt a 8 osztályos gimnázium és a 6 osztályos reáliskola rendszere, nyelvileg azonban túlnyomó többségüket már a 60-as években megmagyarosították. 1871-

ben a tananyagban is erősebben érvényesítik a „hazafias" szempontokat. 1878-ban azután a 6 osztályos reáliskolát is 8 osztályossá alakítják: érettségivel zárják le, egyenrangúvá (bár még mindig nem egyenértékűvé) téve ezáltal a gimnáziummal. A középiskolák átfogó rendezése azonban a népiskolai törvényhez képest – nem utolsósorban az önállóságukat féltő egyházi iskolafenntartók által támasztott nehézségek folytán – 1883-ig váratott magára: ekkor a XXX. törvénycikk kimondta, hogy a gimnázium és a reáliskola célja egyaránt a felsőbb tudományos előképzés, melyet előbbi a humán, főleg klasszikus nyelvi, utóbbi a természettudományos és modern nyelvi ismeretek segítségével nyújt a tanulónak. Az a különbség a két iskolatípus között azonban továbbra is megmaradt, hogy míg a gimnázium minden egyetemi karra és főiskolára képesített, addig a reáliskola csak a műegyetemre, a tudományegyetem természettudományi szakjaira és a gazdasági-műszaki jellegű főiskolákra. A kölcsönös közeledés és nivellálódás azonban, megfelelően a társadalom egyre sürgetőbb igényeinek, megindult: 1890-ben a gimnáziumban megszűnt a görög nyelv kötelező oktatása (helyette „görögpótlóként" klasszikus régiségtani ismereteket kellett tanulni), viszont a reáliskolában 1887-től rendkívüli tantárgyként tanulható lett a latin: a nemesség polgárosulásának és a polgárság a nemesi életeszmény felé közelítésének e területen is mintegy jellemző szimbólumaként. Jellemző, hogy az 1867-es év 2661 reáliskolai tanulója 1890-re, számának még mintegy háromszorosára (7303) növekedésekor is csak ötöd részét tette ki a gimnazisták ugyanezen idő alatt 33 908-ról 36 367-re nőtt létszámának. Az iskolák száma ezzel a növekedéssel egyik iskolatípusban sem tartott lépést: 1867 143 gimnáziuma és 21 reáliskolája 1895-ig is csak 155-re, illetve 33-ra szaporodott: igaz, hogy az intézetek befogadóképessége az új, elsősorban állami és községi iskolák esetén végrehajtott valóban nagyszabású építkezések révén erősen megnőtt. Az intézetek túlnyomó része még ekkor is felekezeti kézen van, vagy ilyen jellegű, bár – kivált a vallásalapból fenntartott ún. királyi katolikus, de még a tisztán egyházi fenntartású és irányítású iskolák esetén is – az állam már erőteljesen érvényesíti felügyeleti jogait. Ennek jegyében hozza meg a kor a hazai középiskolai tanárképzés megszervezését is, párhuzamosan a tudományegyetemek bölcsészkarának gyors kifejlődésével. 1870-ben az éppen hogy megszervezett tanárképzés még megoszlik a bölcsészkar és (a reáliskolák vonatkozásában) a műegyetem között, 1873-ban azonban a bölcsészkarok mellett három (gimnáziumi, reáliskolai, kereskedelmi iskolai) szakosztályban szervezett tanárképző intézetek veszik át a tanárjelöltek egyetemi képzésével kapcsolatos igények meghatározását, a teljesítmények ellenőrzését és a tanári diplomák kiadását.

Korszakunk igényei azonban e két, szinte már hagyományosnak tekinthető típuson túlmenően a középfokú oktatást is tovább differenciálják, középfokon is létrehozva a kereskedelmi, az ipari és a mezőgazdasági szakoktatás megfelelő iskolatípusait. A kereskedelmi középiskola a pesti kereskedelmi testület és a Lloyd Társulat által, a pest-budai pénzintézetek támogatásával 1857-ben még mintegy magánvállalkozásként megteremtett Pesti Kereskedelmi Akadémiából nőtt ki, mely 3 éves tanfolyamon a közismereti tárgyakon túl elsősorban a kereskedelmi tisztviselők számára szükséges szakismereteket oktatott 4 középiskolai előképzettségű tanulóknak. Jellemzően a kiegyezéssel egybeesve meggyorsult gazdasági fejlődésre és ennek szakemberigényeire, az ilyen, ekkor már államilag elismert és szabályozott típusú iskolák száma, amely 1870-ben még csak 2 volt (a budapestin kívül – csupán néhány hallgatóval –Brassóban), 1880-ban már 9-re nőtt 688 tanulóval; 1890-ben pedig 27 intézetben (ebből csak Budapesten 5 működött) 2960-an tanultak. Időközben azonban jellegük is megváltozott: 1878-tól ugyanis, amikor a reáliskolákat 8 osztályosokká alakították át, megindult belőlük az átáramlás a kereskedelmi középiskolába, mert ennek tanulmányi ideje a reálénál ekkor még 1 évvel hamarabb zárult, s az egyéves önkéntességi jogot – az úriemberség alapvető kritériumát – így is biztosította tanulóinak. Még csábítóbbá tette ezt az iskolatípust az, hogy elvégzése 1883-tól több állami kishivatalnoki állásra is képesített. 1885-től azonban – mint utaltunk rá – összeolvasztva a polgári iskola sorvadó V–VI. osztályaival – ebből is 8 osztályos középiskolát alakítottak: a felsőkereskedelmit. Az átalakítás során ezt az iskolatípust erőteljesen kivetkőztették sajátlag kereskedelmi-gyakorlati jellegéből, s a reáliskolához hasonlóan ezt is a gimnáziumban megtestesülő művelődési és társadalmi eszményhez közelítették – bár az igazi társadalmi emelkedést biztosító (s tanulói által nagyrészt nyilván nem is igényelt) egyetemre való bejutásnak még minden közvetlen lehetősége nélkül

Körülbelül ugyaneddig a szintig emelkedett (s itt meg is rekedt) az állami ipariskola 4 középiskola után 3 éves, érettségit és egyéves önkéntesi jogot szintén biztosító iskolatípusa, melynek célja önálló, modernül képzett iparosok, művezetők, műszaki hivatalnokok kiképzése lett. Az első ilyen iskolát 1872-ben Kassán szervezték, ezt követte 1879-ben a mindvégig legdifferenciáltabb szervezetű (építészeti, gépészeti, vegyészeti, fém- és faipari szakosztályokkal működő) budapesti iskola; velük került egy szintre az 1880-ban alapított budapesti iparművészeti iskola is. Ám jellemzően az ilyen szintű és jellegű igények ipari vonatkozásban még szerényebb voltára, e három iskola összes hallgatóinak száma még 1890-ben sem érte el a 300-at. A mezőgazdaságban a középfokú oktatás igényeit az ún. gazdasági középiskolák szolgálták: Keszthelyen (a Georgikon utódjaként), Debrecenben, Kassán, Kolozsmonostoron. Legalább 16 éves, s legalább 6 középiskolát végzett fiúkat vettek fel ide, akik két elméleti és egy gyakorlati év elvégzése után végbizonyítványt kaptak, mely ugyancsak megadta a jogot az egyéves önkéntességhez, és a végzettek értelmiségi voltának hivatalos elismeréseként a községi választójognál adójuk kétszeresen számíthatását, ezáltal megkönnyítve számukra a községi virilisták közé, s így a képviselőtestületekbe való bejutást.

A FELSŐOKTATÁS

A társadalom azonban a gazdaság fejlődésének nyomása alatt az egyetemi és főiskolai szintű oktatással szemben is felállította a maga, érdemben immár a tananyagot is érintő változásokat követelő igényeit.

A változás először és leglátványosabban a tudományegyetemen, részint a tanulmányi rend bizonyos módosításában, részint az ismeretanyag differènciálódását követve új tanszékek szervezésében jelentkezett. A jogi karon így válik szét már az 1870-es évek elején a jogi és államtudományi szak, s így jönnek létre olyan új specializált tanszékek, mint a politikai gazdaságtan, jogtörténet, jogfilozófia, államszámviteltan, statisztika. Az orvoskaron 1875-ben megszüntetik az 1810 óta fennállott, s végül is a felcseri színvonalon megragadt sebész-, szülész-, szemész- és fogászmesteri képzést: ettől kezdve a kar csak egyetemes orvosdoktorokat képez ki. Ezeknek szakmai színvonalát pedig – az egyetemes orvostudományban jelentkező új tudományszakoknak megfelelően – szintén új tanszékek gyors felállítása emeli: 1870-ben orvosi fizikai, 1871-ben kórszövettani, 1872-ben második belgyógyászati, 1873-ban élet- és kórvegytani és gyermekgyógyászati, 1874-ben fejlődéstani és közegészségtani, 1878-ban második bonctani, 1880-ban második sebészeti, második szülészeti, 1883-ban (rendkívüli) elmekórtani, 1884-ben általános kórtani tanszéket szerveznek. Ezzel párhuzamosan az orvosi kar egyre újabb és modernebb épületekben, klinikákban nyer elhelyezést. S ezzel együtt emelkedik a gyógyszerészképzés színvonala is: az oklevelet az érettségit követő megfelelő gyakorlatot kiegészítő 2 éves egyetemi tanfolyam után, szigorú vizsga alapján adják ki.

A legnagyobb változás a bölcsészkaron játszódott le, amely az egyetemi általános előkészítő tanfolyamból ténylegesen most válik önálló, meghatározott tudományágban valóban egyetemi fokon felkészítő egyetemi karrá. A tudományágaknak igen széles sávja ez: erősen képviselve van benne – az Eötvös József és kiváltképpen az utódja, Trefort Ágoston által az oktatásban erőteljesen érvényesíteni kívánt gyakorlati, elsősorban természettudományos igényeknek megfelelően – a természettudományok egész sora. A vegytan, a geológia, az ásványtan, a matematika, a fizika, az antropológia, az állattan, a növénytan, a csillagászat most kapnak önálló tanszékeket és a kor viszonyaihoz és igényeihez képest még modern felszerelésű laboratóriumokat, gyűjteményeket. De nem kisebb a – már csak a tanszékek szervezésén is lemérhető – fejlődés a humán szakokon: itt a régi tanszékekhez csatlakozóan most szervezik meg a rendes és rendkívüli tanszékek egész sorát. Így többek között 1870-ben második magyar történeti, neveléstani, 1872-ben altáji összehasonlító nyelvészeti, műtörténeti, 1873-ban indogermanisztikai tanszék jön létre; 1876-ban szétválasztják a magyar nyelvészeti és irodalomtörténeti, 1879-ben az egyetemes történeti tanszékeket: utóbbit külön ó-, közép- és újkori történetire. 1881-ben második filozófiai és (az 1869 óta fennálló olasz és francia tanszékek után) 1886-ban angol irodalmi és nyelvi tanszékeket szerveznek.

Kezdettől fogva világos volt azonban, hogy a magasan szakképzett értelmiség iránt felmerülő mennyiségi igények kielégítésére az egyetlen budapesti egyetem nem elégséges. 1872-ben tehát Kolozsvárott létrehozták az ország második tudományegyetemét jogi, bölcsészeti, orvosi és külön természettudományi karral, de hittudományi kar nélkül. Az egyetem az egyidejűleg megszüntetett nagy múltú jogakadémia és a régi, csupán seborvosokat képző orvostani intézet meglehetősen szegényes bázisán indult. A tanszékeire kinevezett jó szakemberek energiája és a kormányzatnak építkezésekben és felszerelésekben egyaránt megnyilvánuló, kivált az 1880-as évektől erősödő anyagi támogatása azonban meglendítette az egyetem munkáját, mely kivált orvosi és természettudományi karán, az oktatási munkán túl, egyre inkább valóban tudományos kutatási központtá is vált. Az 1874-ben a régi zágrábi akadémia bázisán alakult zágrábi egyetem – a horvát közoktatásügy a magyartól teljesen független lévén – teljesen az osztrák egyetemek mintájára szerveződött és a magyarországi felsőoktatástól teljesen külön állt.

66. táblázat

A budapesti és a kolozsvári tudományegyetem hallgatóinak száma (1867 – 1890)

Év	Rendes hallgatók							Összes hallgatók**		Tanárok száma***	
	Jogász		Bölcsész		Orvos		Természettudományi kar				
	Bp	Kv	Bp	Kv	Bp	Kv	Kv	Bp	Kv	Bp	Kv
1867	1088	–	91	–	428	–	–	1885	–	52	–
1870*	1272	169	160	18	461	21	26	2216	269	63	40
1880	1382	212	383	66	809	89	40	3067	471	80	42
1890	1638	244	320	75	972	142	36	3502	607	93	46

* Kolozsvár: 1872
** Rendes és rendkívüli hallgatók együttes létszáma
*** Rendes és rendkívüli tanárok együttes létszáma

A gazdasági fejlődés igényei egyre sürgetőbben követelték a hazai műszaki felsőoktatás kiépítését is. A reformkori, még alacsony fokú József-ipartanodát már a provizórium idején politechnikummá, műszaki főiskolává fejlesztették. 1866–67-ben már 30 oktató 250 hallgatót tanított itt magas fokon technikai tudományokra. 1871-ben azután a politechnikumot egyetemi rangra emelték: mérnöki, gépészmérnöki, építészeti és vegyészeti szakosztályokkal, valamint (a régi tudományegyetemi bölcsészkarhoz hasonlóan) egy évig látogatandó ún. egyetemes, valójában azonban általános előkészítő szakosztállyal, mely mezőgazdasági, „műipari", és kereskedelmi ismereteket is oktatott. Az induláskor meghirdetett, egyetemi jellegű teljes tanszabadság követése azonban a gyakorlatban éppen az ipar szempontjából használhatatlannak bizonyult. Ezért 1873–74-től a tantervet megszorítják, 1883-ban pedig az egész egyetemet átszervezik: az addig 3 éves tanulmányi időt 4 évre emelik (viszont megszüntetik az előkészítő egyetemes szakosztályi tanfolyamot), s a mérnöki diploma megadását meghatározott tananyag vizsgákkal ellenőrzött elvégzésétől teszik függővé. Az egyetem rendes és rendkívüli tanárainak száma az 1867. évi 15-ről 1870-re már 23-ra, 1890-re 27-re nő, a hallgatóké pedig az 1870–71. tanévi 511-ről 1890-ig 657-re; rendes hallgatóinak létszámát tekintve az 1890-es évek elején a világ 3. műszaki egyetemévé válik.

A bontakozó tőkés gazdaság és társadalom értelmiségi igényei a csupán egyetemi fokon kitölthető kereteket már kezdetben is elsősorban a jogtudó értelmiség vonatkozásában feszítették szét. A polgári oktatáspolitika is fenntartja tehát a feudalizmusból örökölt királyi (Győr, Kassa, Nagyvárad, Pozsony), illetve felekezeti (Egerben és Pécsett katolikus, Eperjesen és Nagyszebenben evangélikus, Debrecenben, Kecskeméten, Máramarosszigeten, Pápán és Sárospatakon református) jogakadémiákat előbb 3, majd 1874-től kezdve 4 éves képzési idővel: utóbbi formában tananyagukat és az általuk nyerhető képesítés fokát és érvényét tekintve is teljesen egyenrangúvá téve őket az egyetemi jogi karokkal; csupán a doktoráltatási és magántanári habilitáltatási jogot tartva fenn azoknak. Ez gyakorlatban – kivált az új, a doktorátust egyre több ponton megkövetelő képesítési törvények óta – a joghallgatók végső minősítését, azt egyetemi szintű igényekhez szabva, mégis csak az egyetemeken összpontosította. A jogakadémiák száma 1874-ben még 13, közülük azonban egyesek csakhamar elnéptelenednek s megszűnnek, mint 1884-ben a pápai, 1887-ben a nagyszebeni, s 1892-re a győri is. Különben az egész főiskolatípus hanyatlóban van: a jogakadémiák hallgatóinak összlétszáma, mely 1871–72-ben még 1925, 1890–91-re már csak 745 fő; ekkorra az akadémiák közül már csak a debreceni és a nagyváradi hallgatóinak száma van 100 körül, a többieké 47–80 között ingadozik, Győré mindössze 21.

A lelkészképzés megmaradt a különböző püspökségek, szerzetesrendek, illetve egyházkerületek által szervezett és fenntartott hagyományos, ám korszakunkban részben modernizált intézmények keretében. Az izraelita vallás számára a Haynau-féle sarc visszaszolgáltatásával keletkezett országos izraelita tanulmányi alapból 1877-ben létesült gimnáziumi tanfolyammal egybekötött főiskolai szintű rabbiképző. Műszaki téren a bányászati szakképzésnek továbbra is legmagasabb fokú szerveként megmaradt a selmeci bányászati akadémia (immár azonban magyar tannyelvűvé alakítva), mezőgazdasági vonatkozásban pedig az 1869-től államosított, 1874-től akadémiai rangot nyert magyaróvári gazdasági akadémia, mely érettségi és 1 éves gazdasági gyakorlat után 2 éves képzéssel ad ki főiskolai oklevelet. Az oktatás itt 1884-ig párhuzamosan magyar és német nyelvűségét ekkor a magyar nyelv kizárólagos használata váltja fel. 6 középiskolai osztály után veszi fel hallgatóit Budapesten a 3 éves képzési idejű Állatorvosi Tanintézet, melyet, miután 1880-ban új modern épületekbe költözhetett, korszakunk végére fejlesztenek 4 éves akadémiává. Hallgatóinak száma az 1876–77. évi 69-ről 1890-ig 240-re emelkedett, a kiadott diplomák száma azonban alig nőtt: e másfél évtized alatt évi 17 és 49 között ingadozott, de a 40-et csak 5 ízben lépte túl.

A hazai felsőoktatási intézményhálózat kibővülése ellenére is bizonyos szakterületeken alig, vagy csak kevéssé csökkent a külföldi egyetemeket látogató magyar állampolgárok száma. Összehasonlítva még az 1880-as évek első és második lustrumának is évi átlag adatait, a csökkenés a tudományegyetemek vonatkozásában is minimális (1434–1394). A külföldet járók között legnagyobb, s végig változatlan szám az orvosoké (814–812), s nem sokkal (20–23%-kal) csökkent a külföldön, főleg Bécsben tanuló jogászok (291–224), bölcsészek (181–145) és műegyetemisták (258–199) száma. E számok mögött persze nem minden esetben áll a teljes tanulmányi idő külföldi eltöltése, hiszen a Monarchia egyetemi szabályzatai lehetővé tették bizonyos számú külföldi egyetemi év beszámítását az otthon végzett tanulmányokba, s a két államfél diplomái korszakunkban a másikban is honosítás kötelezettsége nélkül érvényesek voltak. Az így nyíló tágabb lehetőségekkel elsősorban a régi hazai német polgárság és a részben még német ajkú zsidóság fiai éltek: jelentős részük nem is tért vissza Magyarországra.

A magyarországi felsőoktatás kiterjedő intézményhálózatát kiegészítették a művészeti felsőoktatás intézményei: az 1875-ben Liszt Ferenc elnökletével és Erkel igazgatása alatt létrehozott Országos Zeneakadémia, a még 1866-ban alapított Országos Színészeti Tanoda (mely azonban csak miután Liszt halála után, 1888-ban összevonták a Zenakadémiával, jutott el a valódi főiskolai, akadémiai rangra), és az 1872-ben alapított Mintarajziskola és Rajztanárképző. Közülük az utóbbit, tekintettel arra, hogy a művészképzés magasabb igényeinek kielégítésére nem bizonyult megfelelőnek, 1883-ban festészeti mesteriskolával, 1885-ben női festészeti tanfolyammal bővítették. Előbbinek élére a Münchenből hazahívott – már az 1869. évi történelmi festészeti pályázat hazai első díját Vajk megkeresztelését ábrázoló képével megnyert, és nagy külföldi sikereket is felmutató – Benczúr Gyulát állították. 1890-ben e főiskolákat összesen mintegy 350 hallgató látogatta – ebből a festészeti mesteriskolát csak 8, a Zeneakadémiát 169; általuk a művészeti utánpótlás, úgy látszott, a művészetek minden ágában biztosíttatott, annak ellenére, hogy sok és tehetséges fiatal ember továbbra is előszeretettel látogatta a külföld (elsősorban München, később Düsseldorf, majd Párizs) művészképző iskoláit.

A KULTÚRA ÉS A TUDOMÁNY ORSZÁGOS INTÉZMÉNYEI

A gyorsan kiépülő, központilag szervezett és irányított művelődési – elsősorban oktatási – intézményrendszerhez e korszak kezdi meg hozzáilleszteni egyelőre a legnagyobb, közvetlenül állami fenntartású közgyűjtemények: a központi múzeumok, könyvtárak, levéltárak lassan bővülni és igényeiben modernizálódni kezdő együttesét is.

Mindenekelőtt a Nemzeti Múzeum indul gyors fejlődésnek ezekben az évtizedekben: 1867 óta az országgyűléstől évi 100 ezer forint dotációban részesül. Az 1880-as évek végére éremtára már rendkívül gazdag; régiségtára a most kibontakozó hazai régészet első nagy feltárásainak anyagával és a feudalizmus tárgyi hagyatékának egyre több értékes és jellegzetes darabjával gazdagodik; természetrajzi tárában Európa egyik legjelentősebb, több tízezer darabos ásványgyűjteményét őrzik; állattárának fő értéke a hatalmas rovar- és madárgyűjtemény; növénytára a teljes magyarországi flóra feltárására és bemutatására törekszik; képtárának több száz darabja az újabb magyar festőművészet legteljesebb gyűjteménye. A már 1872-ben megszervezett néprajzi tár még csak bontakozóban van, de már ide kerülnek be azok a tárgyak, melyeket Reguly Antal és Pápay József a magyarok távoli rokonainál, Xantus János pedig kelet-ázsiai útján gyűjtött. A múzeum hatalmas arcképgyűjteményéből 1884-ben szervezik meg a Magyar Történeti Képcsarnokot, s mint egy leendő, külön Országos Képtár anyagának alapját, 1871-ben az állam megvásárolja a nagy értékű Esterházy-gyűjteményt, melynek bővítéséről továbbra is viszonylag jelentős összegekkel gondoskodik. S már érlelődnek az 1872-től csupán merőben gyakorlati iparoktatási célból gyűjtött iparművészeti anyag külön múzeumi palotában való elhelyezésének tervei, amelyek majd 1896-ban valósulnak meg. Hasonlóan merőben gyakorlati szempontból 1877-ben Országos Tanszer Múzeumot is létrehoznak.

A nagy könyvtárak élén az Országos Széchényi Könyvtár áll, mely az ország vezető könyvtáraként már a reformkor óta jogosult a köteles példányok gyűjtésére, a 80-as évek vége felé már közel félmillió kötetet tartalmaz; kézirattárában nagy értékű kódexek sorakoznak, köztük egyes, a szultántól visszakapott Corvinák; levéltárába egyre-másra helyezik el családi levéltáraikat az ország legelőkelőbb nemesi családjai. A Tudományegyetem nagy múltú könyvtára a korszak folyamán az egyetemi építkezések sorában kap pompás új palotát. A művek számát tekintve egyenként félszázezer körül van (vagy erősen efelé tart) az olyan jelentős tudományos könyvtárak állománya is, mint az Akadémia, a Képviselőház, a Statisztikai Hivatal, a Műegyetem könyvtára: fejlesztésükről már rendszeres és viszonylag jelentős – ha a nagy európai könyvtárak ellátmányaihoz nem is hasonlítható nagyságú – állami ellátmányok gondoskodnak; minél könnyebb felhasználhatóságuk érdekében megindul a kor modern könyvtártani elveinek megfelelő rendezésük és katalogizálásuk is. Az 1874-ben újjászervezett Országos Levéltár, átvéve immár a feudalizmus legfőbb igazgatási és igazságszolgáltatási szerveinek – legértékesebb részükben Bécsben őrzött – egész levéltári anyagát, megnehezedett elhelyezési viszonyai között is megindul azon az úton, hogy a magyar történeti kutatás legjelentősebb bázisává váljék.

Elsősorban a felsőoktatás intézményei, de mellettük egyes középfokú oktatási intézmények (kivált egyes nagy múltú gimnáziumok) valamint a nagy központi közgyűjtemények, múzeumok, könyvtárak és az Országos Levéltár a profiljuknak vagy éppen egyes dolgozóik szakképzettségének és érdeklődésének megfelelő szakterületeken jelentős tudományos kutatómunkát is végeztek, de az állam már kész volt arra is, hogy főleg konkrét gazdasági szempontokból fontos kérdések tudományos vizsgálatára külön intézményeket állítson fel. Megfelelően részint az államkincstár bányászati feltárásokhoz fűződő érdekeinek, részint az ország döntően agrárjellegének, így került felállításra már 1869-ben a Földtani Intézet az államterület geológiai viszonyainak felmérésére, valamint, elsősorban az agrárérdekek szolgálatában, 1870-ben – az 1890-es évek elejéig még csak igen szerény viszonyok között dolgozó – Meteorológiai Intézet, amely hozzákezd az időjárási megfigyelő állomások országos hálózatának kiépítéséhez. E korszakban indul meg a mezőgazdasági kísérletügy egyre bővülő profilú intézményei hálózatának kibontakozása is: 1880-ban jön létre az Országos Filoxéra Kísérleti Állomás, mely 1890-re Állami Rovartani Állomássá alakul. Ugyancsak a bortermelés gyakorlati igényei hívják életre 1881-ben a Borvizsgáló Állomást, mely már a következő évben általánosabb Vegykísérleti Állomássá szerveződik át, s alapja lesz a maga köré országos hálózatot is szervező Országos Chemiai Intézet és Központi Vegykísérleti Állomásnak (1892). 1887-ben indul meg az 1890-es évek elejére ugyancsak nagyra fejlődő Budapesti Vetőmagvizsgáló Állomás munkája. Sokat ígérő nevükhöz és nagy feladataikhoz képest sokáig még csak meglehetősen szerényen dotált és felszerelt, kis személyzetű intézmények ezek, de létrehozásuk már megteremti a szervezeti alapot e tudományok csakhamar gyorsan differenciálódó igényei kielégítéséhez.

A tudományos kutatás közületi intézményeinek kiépülésével párhuzamosan, mintegy azok társadalmi és egyszersmind szakmai bázisának kiszélesítésére, valamint az országban – elsősorban az oktatási intézményekben – szétszórtan tudományos igényektől vezetett értelmiségiek munkájának az országos nyilvánossághoz kapcsolására irányuló kétoldalú igyekezet a kiegyezéstől egyre gyorsuló ütemben az országos hatókörű tudományos és szakmai egyletek egész sorát is létrehozta. Az egyletek, tagságukban egyesítve a vonatkozó tudományterület legnevesebb szakembereit és az ambiciózus amatőröket: egyetemi tanárokat, akadémikusokat éppúgy, mint érdeklődő vidéki pedagógusokat, ügyvédeket, hivatalnokokat, igen fontos feladatot láttak el. Az egyénileg, szétszórtan, a tudományos központoktól távol dolgozó vidéki szakemberek munkáját és eredményeit bekapcsolták a szakma országos vérkeringésébe, ugyanakkor megismertették velük az országos kutatás újabb eredményeit. Ezáltal némileg segítettek munkájukat kiszabadítani a provincializmus korlátai közül, másrészt az egyesületek vezetésében helyet foglaló szakmai (gyakran egyszersmind országos politikai) tekintélyek sokoldalúan befolyásolhatták a tagságot, felhasználva őket a hivatalos tudomány világnézetének (emellett nemegyszer politikai koncepciójának) terjesztésére is. Egyes szakmák egyesületeinek alakításában jelentős szerepet játszottak a szakmai érdekvédelem az egyesüléssel fokozottan biztosíthatónak vélt céljai, s az az igény, hogy az adott állami-társadalmi struktúrában a szaktudomány sajátos szakmai szempontjai is megfelelően érvényesülhessenek. Olyan igény volt ez, mely kivált a műszaki és természettudományi területeken működő, csaknem kizárólag polgári származású szakemberek hangját igyekezve erősíteni, szélesebb társadalmi vonatkozásokban sem volt lebecsülhető jelentőségű.

A polgárosodás sodrában – a feudális maradványok sok területen, főleg a társadalmi tudat szféráiban, szívós továbbélésének ellenére is – e tudományos egyesületek új, modernebb szempontok, kutatási módszerek irányába fordították tagságuk figyelmét, országos kapcsolatokat hoztak létre a szakemberek között (ezt egyes társulatok vidéki vándorgyűlései mellett kivált az egyleti-szakmai folyóiratok erősítették), s ezáltal a központilag irányított és fenntartott, intézményes tudományos munkának is fontos és hasznos kiegészítői és animálói is lettek.

A kiegyezéskor már aktívan működő, részben még a reformkorban alakult tudományos igényű egyletek (1841: Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlése; 1842: Budapesti Királyi Orvosegylet; 1844: Természettudományi Társulat; 1850: Magyarhoni Földtani Társulat; 1851, illetve 1866: Országos Erdészeti Egylet; 1859: Erdélyi Múzeum Egylet) sorához korunkban csatlakozik az 1867-ben megalakult Magyar Történelmi Társulat, ugyanezen évben a Magyar Mérnök és Építész Egylet, 1872-ben a Magyarországi Gyógyszerészegylet, 1873-ban a Magyar Földrajzi Társaság, 1876-ban az Országos Régészeti és Embertani Társulat, valamint a Budapesti Philologiai Társaság, 1879-ben a Magyar Jogászegylet, 1880-ban az Állatorvosok Egyesülete, 1883-ban a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társulat, 1888-ban a Magyar Néprajzi Társaság. Különös súlyt ad létrejöttüknek az a körülmény, hogy csaknem valamennyi egyesület (közülük több a Nemzeti Múzeummal együttműködve) előbb-utóbb megteremtette a saját folyóiratát (1867: *Századok;* 1868: *Erdészeti Lapok, Bányászati és Kohászati Lapok;* 1869: *Természettudományi Közlöny;* 1872: *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye* – majd *Havi Értesítője;* 1873: *Földrajzi Közlemények;* 1876: *Magyar Könyvszemle;*

1877: *Egyetemes Philologiai Közlöny;* 1879: *Archaeologiai Értesítő*, valamint *Jogászegyleti Értekezések;* 1883: *Turul;* 1890: *Ethnographia*). A szakterület jelentős új tudományos eredményeinek publikálásával e folyóiratok egy-egy tudományszak szakmai fejlődésének éppúgy fontos eszközeivé váltak, mint társadalmi súlya növekedésének.

A közoktatás és a tudomány e központosított, illetve központosult, részint állami, részint társadalmi szerveinek az egészséges munkamegosztást biztosító kapcsolata elsősorban a tudomány vonatkozásában igényelt további szabályozást. Míg az oktatásügy egészének (az iskolatípusok, illetve fenntartók szerint különböző hatásfokú) irányítása a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kezében összpontosult, a tudományos kutatás irányítása megosztva maradt az utóbbinak félig-meddig alárendelt egyetemek és főiskolák, egyes, a Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumnak vagy a Pénzügyminisztériumnak alárendelt tudományos kutatóintézetek és állomások, valamint a társadalmi alapon létrejött országos szakmai-tudományos egyesületek között. Az utóbbiakhoz a korszak folyamán spontán létrejött és bizonyos típusaikban kivált érdemes és hasznos munkát végző helyi-regionális tudományos társaságok és egyesületek bővülő sora csatlakozott.

A tudományos élet szervezetileg szétforgácsolt erőinek bármilyen tervszerű összefogása vagy éppenséggel irányítása a kor viszonyai között (már csak a kutatások szükségképpen szétágazó s ágazatonként igen eltérő igényei és fejlettsége folytán is) akkor is elképzelhetetlen, sőt indokolatlan lett volna, ha maga a szabadverseny egész gazdasági mechanizmusa, és a liberális ideológiára felépülő társadalmi mentalitás nem állt volna szemben az efféle kísérletekkel. Ez az ellenállás azonban nem tehette feleslegessé a bontakozó, s szervezetileg és szakmailag egyre inkább szétágazó tudományos kutatási tevékenység valamilyen beillesztését a társadalom művelődési igényeinek értékrendjébe, ezáltal legalább virtuálisan kijelölve annak helyét és értékét a társadalmi munkamegosztás teljességének rendszerében, s ennek megfelelően bizonyos irányítást adva az értékesnek talált kezdeményezések anyagi vagy morális támogatására. Ennek, a hazai tudományosság fejlődése szempontjából nagy jelentőségű, bár a korszak folyamán ilyen világosan tulajdonképpen soha meg nem határozott feladatnak ellátása korszakunkon végig elsősorban a Magyar Tudományos Akadémiára hárult. A kor változása azonban ilyen funkcioinak ellátásában az Akadémiát is elérte. Az 1869-ben, az abszolutizmus alatti korlátoktól megszabadulva, de a régi alapszabályoknak a modern viszonyok közötti elégtelenségét is érezve kidolgozott és elfogadott új alapszabályok az Akadémia feladatai között elsősorban a tudományok művelését és terjesztését említették. Az előbbire azonban az Akadémia gyakorlatilag csaknem teljességgel képtelennek bizonyult, mert anyagi eszközei nem tették számára lehetővé lényeges, ám költséges (kivált természettudományos) kutatások finanszírozását (legfeljebb bizonyos eredmények közzétételére nyújtva lehetőséget), sőt még tagjainak az alapszabályokban eredetileg különben előírt rendszeres dotációját sem. Tevékenysége így egyre inkább arra korlátozódott, hogy az 1869 óta 3 osztályban (nyelv- és széptudományi, bölcsészet-, társadalom- és történettudományi, matematikai és természettudományi) szervezett, 24 tiszteleti, 60 rendes, 152 levelező tagból összeállított tagsági keret betöltésével a már lefolyt vagy folyamatban levő hazai kutatásokat, illetve a szépirodalom egyes termékeit értékelje, minősítse, s ezen át bizonyos fokig – saját tudományos rangjának és hitelének elismertségétől függően – irányítsa is azok további menetét. Ez, ha a reformkorhoz képest megnőtt, ám most is csak meglehetősen korlátozott lehetőséget biztosított, hiszen önálló, szervező-kezdeményező tudománypolitikát az Akadémia sem folytathatott, kivált a természet- és műszaki tudományok irányításában nem, ahol mindvégig külső, más szervek által meghatározott kezdemények után volt kénytelen igazodni. A társadalomtudományok és a szépirodalom esetében kétségtelenül nagyobb lehetőségei voltak, mivel bizonyos kiadványok finanszírozásával, saját orgánumainak és kiadványsorozatainak fenntartásával és az általuk gyakorolt irodalmi és tudományos kritika révén jobban tudta érvényesíteni befolyását – noha korszakunkban a szépirodalomban és lassan már a társadalomtudományok terén is a szélesebb (s éppen a most polgárosuló) tömegek ízlésének és társadalmi tudatának formálásában egyre inkább a könyvkiadás tisztán üzleti szempontú vállalkozásai veszik át a vezető szerepet. Mindezen hátrányos tényezők ellenére is, az Akadémia – nem annyira elvi alapon, mint inkább ösztönös felismerésével annak a rugalmasan érvényesítendő osztályérdeknek, mely az Akadémia vezetésében továbbra is döntő pozíciókkal rendelkező hagyományos uralkodó osztálynak és a tudomány tényleges művelőiből kikerült, jórészt polgári-kispolgári-értelmiségi származású tudós tagoknak valamely együttműködése során végül is esetenként megfogalmazódott – a tudományos kiválasztásnak a fejlődés megkövetelte feladatok nagyságához nem méltatlan és – kivált a társadalomtudományokban – nem is hatástalan országos fórumaként tudott működni.

A KULTÚRA ÉS A TUDOMÁNY REGIONÁLIS-HELYI INTÉZMÉNYEI

A művelődés adminisztratív vagy társadalmi úton létrehozott központosított, illetve központi funkciókat ellátó intézményei és szervezetei mellett korszakunkban gyorsan megszaporodik a kultúra sajátosan helyi igényeket kielégítő, az azokból kinőtt helyi viszonyokra méretezett és helyileg is fenntartott szerveinek száma is. Ennek a jegyében mindenekelőtt erősödik az igény – a még a reformkorból megindult elsősorban országos kezdemények helyi léptékű folytatásaként – regionális-helyi közgyűjtemények, elsősorban könyvtárak és múzeumok létesítésére.

Az elért eredmény számszerűleg könyvtári vonatkozásban látszik nagyobbnak: 1885-ben Magyarországon (Budapesten kívül) 1245 közkönyvtárat mutatott ki a statisztika csaknem 4 millió kötet könyvvel. A valóságban azonban e könyvtárak túlnyomó része iskolák, egyházi testületek és kaszinók tulajdonában van. Használatuk tehát – ha talán nem is intézményesen, de a gyakorlatban – erősen (a kaszinói tagságra, illetve az iskola tanulóira) korlátozott. Könyvanyaguk javarészt teljesen elavult; az állomány legnagyobb részét őrző, s már jóval korábbi alapítású egyházi könyvtárak tele vannak régi, latin nyelvű teológiai munkákkal. Az újabb alapítású könyvtárak jelentősebb modern és magyar nyelvű anyagot tartalmaznak, túlnyomórészt szépirodalmat, ám – kivált a kaszinói könyvtárakban – annak is egyre kevésbé értékes részét. A helyi, nemegyszer politikailag és társadalmilag kifejezetten progresszív igényű falusi-mezővárosi olvasókörök szintén korlátozott funkciójúak, ha társadalmi bázisuk néha meglepően széles is. Mindezen világi alapítású, modernebb anyagú újabb könyvtárak egyenkénti állománya ugyanakkor meglehetősen kicsiny, és korunkban vidéken általában még hiányzik a nagyszabású, valóban nyilvános modern könyvtáralapítás. Szinte Szeged városa az egyetlen, mely korszakunkban Somogyi József kanonok hagyatékából jelentős könyvtárhoz és egy kultúrpalota megépítéséhez elégséges induló tőkéhez jut, és azt méltóan fel is használja. 1867-ben Komáromban alakul közel 100 ezer kötetes vármegyei könyvtár ugyancsak egy nagy hagyatéknak, Kultsár István, a 19. század elején működött jeles lapszerkesztő könyvtárának alapján; a kicsiny Versecen 1886-ban hallunk 20 ezer kötetes városi könyvtár alapításáról. De a valódi, nemcsak használatának lehetőségeiben, hanem könyvanyagában is modern „public library" megteremtése a magyarországi vidéken – de tulajdonképpen Budapesten is – csak a század végén fog sürgető, hatóságilag megoldandó feladattá válni.

Érdekes módon, a tulajdonképpen nehezebben létesíthető múzeumok vonatkozásában némileg más a helyzet. 1890-re (eltekintve egyes iskolák inkább bő szertárjellegű, bár ilyenként néha igen értékes, kivált régészeti anyagot őrző gyűjteményeitől) az 1867 óta alapított vidéki nyilvános múzeumok száma már jóval 20 felett van; köztük nem egy kifejezetten helyhatósági alapítás, mások mögött – mint olykor a könyvtáraknál is – helyi vagy regionális múzeumegyletek, régészeti, történeti társulatok állanak kezdeményezőként, fenntartóként. Az összegyűjtött anyag néha roppant gazdag, mint Kassa vagy Kolozsvár széles regionális gyűjtőkörű múzeumaiban, de korunkban többnyire még csak a szerény kezdeteknél tartunk, a személyi ellátottságot tekintve is: általában egy-egy tanár kezeli a gyűjteményeket, mellékfoglalkozásban, a hivatalsegéd alkalmi támogatásával. De a gyűjtemények gyorsan növekednek: polgárok, nemesek, de egyszerű parasztemberek is szívesen gyarapítják ajándékaikkal állományukat: egy-egy értékes tárggyal, képpel, kézirattal, régészeti lelettel (amatőr ásatások olykor meglepően értékes eredményeivel). És nem is egy helyen megnő a törvényhatóság vagy mezőváros levéltárának tudományos-kulturális rangja is: iratai a feudalizmus felszámolásával elvesztvén korábban oly fontos, a legutóbbi időkig is élő jogbiztosító jellegüket, kizárólag történeti forrássá válnak – s éppen ezáltal növekszik értékük. Még sokáig elsősorban a roppant módon megszaporodó, többnyire dilettáns, nem is mindig korrekt családkutatóknak szolgálnak nyersanyagul, de egyre több megye és város kezdi érezni felelősségét levéltára iránt a tudomány szempontjából is. Annál inkább, mert a Történelmi Társulat szaporodó vidéki vándorgyűléseinek résztvevői egyre-másra tárják fel e levéltárakból az éppen a hanyatló nemesi uralkodó osztály önérzetét növelni alkalmas dokumentumokat.

A közgyűjtemények létrehozása és fejlesztése mellett a regionális-helyi kulturális-tudományos igények kielégítésének másik jellegzetes, az előbbihez szorosan kapcsolódó irányát az ilyen jellegű társadalmi egyletek számának gyors növekedése jelzi. Ezek, a társadalom immár szélesebb rétegeiben is spontán jelentkező kulturális igényeknek részint irányára, részint földrajzi elhelyezkedésére (s ezzel részben társadalmi bázisára is) jellemzően, nagyjából öt típusba csoportosíthatók.

Az első két típus inkább foglalkozási-szakmai jellegű, s kulturálisnak inkább csak a szóban forgó szakmáknak a művelődéshez, illetve részben a tudományhoz is többé-kevésbé szorosan kapcsolódó volta folytán tekinthető. A helyi, általában megyei keretben szervezett orvos–gyógyszerész egyletek, amelyekből a kiegyezéstől 1890-ig 13 alakult, elsősorban érdekvédelmi, de nem kisebb jelentőséggel szakmai-tapasztalatátadási feladattal létesültek: olyan funkcióval, melynek realitását és fontosságát a népbetegségek roppant kiterjedésének és a népegészség a helyi társadalmi viszonyok által sokszor nagyon is meghatározott voltának ismeretében nem lehet kétségbe vonni. (S nyilván orvosok és gyógyszerészek alkották – legfeljebb természettudományi szakos tanárokkal kibővített – magvát a 70-es években megalakult további 4 vidéki ún. természettudományi társulatnak is.)

A második típusnak, a népiskolai tanítóegyleteknek megalakításáról (az abszolutizmus alatti sikertelen kezdeményezések után, ám továbbra is csak határozatlan formában) a népiskolai törvény intézkedett. Eötvös személyesen is szorgalmazta létesítésüket: ezeknek mint a fenntartóktól független (vagy legalábbis ilyeneknek remélt) szakmai és érdekképviseleti fórumoknak a révén vélte némileg ellensúlyozni a népoktatásnak felekezeti kézen való meghagyását, s ráadásul több (részben kifejezetten a nemzetiségeket képviselő) felekezet közötti szétforgácsolódását. Az egyesületek megalakítása azonban lassan ment, 1890-ig mindössze kb. 300 jött tartósan létre, s ezeknek is csak mintegy harmada volt általános, területi alapon szervezett. A többi általában a fenntartó egyházi hatóságok nyomására felekezeti (csaknem egészében római katolikus és protestáns) alapon jött létre, s így nemigen volt alkalmas a kívánt cél elérésére.

A vidéki kulturális egyletek harmadik típusát az irodalmi jellegű helyi egyletek alkották. A korszak folyamán hét ilyen alakult: a székesfehérvári Vörösmarty és a debreceni Csokonai kör mellett a többi 5 (Pozsony, Sopron, Eperjes, Arad, Kolozsvár) kifejezetten a helyi, mintegy nyelvi szigeten vagy jobb esetben félszigeten élő magyar értelmiség általános humán irányú kulturális-társadalmi egyesületeként, mely irodalmi rendezvényei mellett a nemzetiségi intelligencia nyelvi magyarosítását is elő akarta mozdítani. Sokban rokon volt ezzel, de konkrétabb s tudományosabb céljai révén nála hatékonyabbnak bizonyult a negyedik típus, amely kifejezetten helyi történelmi és régészeti profilú egyesületeket fogott össze, annak, a Magyar Történelmi Társulat által már 1868-ban meghirdetett igénynek jegyében, mely az ország minél több részében múzeumok és múzeumegyletek létesítését sürgette. Korunkban – követve a már korábban hasonló igénnyel, de szélesebb területi hatókörrel megalakult és magas színvonalon igen eredményesen működő Erdélyi Múzeum Egyletet – ezen az alapon mintegy 19 egyesület alakult meg és működött többnyire megyei vagy városi szinten. Közülük nem egy értékes régészeti ásatásokat végzett, tárgyi és írásos történeti emlékeket gyűjtött, nagy értékű muzeális gyűjteményeket hordott össze, és számukra több helyen múzeumépületet is emelt, vagy ilyennek (a millenniumra többnyire meg is valósult) építkezését kezdeményezte. (A hiányos kultúrstatisztikák mintegy 25, e korszakban szervezett vidéki múzeumról tudnak.) Közülük majd mindegyik létrehozott értékes helytörténeti adatokat közlő évkönyv- vagy folyóiratszerű kiadványt; volt ahol már tervbe vették, másutt meg is íratták a megye vagy város monográfiáját. Sokoldalú funkcióik és eredményeik folytán a helyi közművelődés szempontjából az ebben a típusban végzett egyesületi munkát tekinthetjük a leghasznosabbnak és legmaradandóbb értékűnek, mint ahogy az összes helyi művelődési egylet közül ez a típus kapcsolódott legszervesebben és legszorosabban a megfelelő központi intézményekhez: vezetősége és tagsága legjobb részében tagja az országos tudományos társulatoknak, folyóiratcikkek és monográfiák szerzője, nem egy közülük tagja az Akadémiának. Ez az eleven és reális kapcsolat eredményeikben legalább olyan nagy szerepet játszott, mint az őket fenntartó helyi igény realitása.

Nem voltak kevésbé igényesek azok a célok sem, melyeket Eötvös 1867-ben a helyi „önkéntes népnevelési egyletek" felállításával akart elérni: a helyi értelmiség mozgósítását a népoktatási rendszer hézagait kitöltendő egy általános, szélesebb laikus közműveltség közvetítésére a tömegek felé. Ami azonban ebből a vidéki kulturális egyletek ötödik típusaként az

1880-as években végül is kibontakozott, az elsősorban nemzetiségi területeken és a magyar nyelv terjesztésének állíttatott szolgálatába: kiadványokkal, magyar tannyelvű óvodák, iskolák segélyezésével, a magyarosításban jó eredményeket elért tanítók jutalmazásával. 1867-től 1890-ig 22 ilyen egyletet hoznak létre (ebből 15-öt 1880 után); természetszerűleg elsősorban a nemzetiségi területek magyar nyelvszigeteiben, illetve a magyar nyelvhatár közelében. Az általában törvényhatósági szintű egyletek fölé néha nagyobb, regionális szervezet is épül, illetve éppen ilyen indítja meg az alacsonyabb fokú egyletek szervezését: így jön létre a Felvidéki Magyar Közművelődési Egylet 1882-ben, az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egylet (EMKE) 1885-ben, 1890-ben pedig egy dunántúli közművelődési egylet. Az egyletek tagságát kétségtelenül nagyon is reális vészélyérzet mozgatja; a lehetőségekhez képest a tagok ügybuzgalma sem csekély, és nem hiányzik a kormánytámogatás sem. A vállalkozások mégis eredménytelenek maradnak: a magyar nyelv terjesztésére nem magyar nyelvű tömbök esetén ezek az eszközök éppúgy használhatatlanok, mint ahogy végül is eredményteleneknek bizonyulnak az adminisztratív módszerek is.

A kultúra e lokális intézményeinek mind az öt – illetve a közgyűjteményekkel együtt hat – típusában legjellegzetesebb vonása az őket fenntartó spontán helyi igény, és fenntartásuknak – az esetleges központi támogatás mellett is – döntően helyi anyagi alapja: akár az önkormányzatok közgyűjteményi kezdeményezéseiről, akár valamely kifejezetten kulturális célra alakult helyi társadalmi-szakmai egyesületről légyen is szó. E helyi igények összetevői között első jellemző vonásként – elsősorban természetesen nem az olyan szűkebben szakmai-érdekképviseleti egyesületek, mint az orvos-, gyógyszerész- vagy tanítóegyletek esetén – a részvétel motívuma és az így kialakuló társadalmi bázis a jellegzetes. A motívumok között fontos szerepet játszik egyfajta lokálpatriotizmus: igény a terület múltjának, illetve jelen kultúrájának bekapcsolására a nemzeti múltnak és kultúrának abba a részleteiben egyre gazdagodó összképébe, mely a központilag szervezett tudományos kutatás során kibontakozóban van. De szerepet játszik benne az a törekvés is, hogy – kivált a nemzetiségi területeken – a magyarság szupremáciáját kultúrájának magasabb fokával és történeti érvekkel is biztosítsák. A helybeli arisztokrata és birtokos nemesi uralkodó rétegek, városokban a patrícius polgárok, a mozgalmakba bekapcsolódva saját családjuk és osztályuk hagyományos pozíciójának morális megerősítésére számítanak, a mindezt anyagilag nem kevésbé és nem kis mértékben támogató modern polgári elemek a történeti vezető réteg és annak eszményei felé irányuló asszimilációjuk bizonyítékaként kapcsolódnak be ezekbe az egyesületekbe. Az így induló helyi közművelődési kezdeményekben a szakszerűséget és a tényleges munkát végző elemet főleg tanáremberek, papok (köztük nagy számban tudós paptanárok), már jóval ritkábban valamely szakmában valóban elmélyedt vagy műgyűjtésükről híres földesurak vagy gazdag polgárok képviselik. A társadalmi tekintély bázisát az utóbbiak mellett részint a közigazgatás, részint az egyházak vezetői egészítik ki, akik egyúttal az így folyó tudományos-kulturális munkának az uralkodó osztály országos érdekeivel való helyi összehangolására is ügyelnek.

Ennek a sokoldalúságnak ellenére végül is meglepő, hogy mindezen intézmények aránylag milyen keskeny bázison állnak, még az olyan valóban széles társadalmi bekapcsolódást lehetővé tevő egyesületeknél is, mint a történeti, régészeti, múzeumi, vagy a magyar nyelv terjesztésére vállalkozó egyletek. A tagok száma általában a lehetségeshez képest sehol sem nagy, és a rendelkezésre álló anyagi alap – talán az EMKÉ-t kivéve – meglepően csekély: ez a tagságnak vagy csekély áldozatkészségére, vagy még csekélyebb teherbíró képességére utal. Mindenesetre jellemző, hogy a tisztán társadalmi jellegű művelődési egyletek túlnyomó része az 1860–70-es évek fordulójának a gazdasági konjunktúrától is alátámasztott nemzeti felbuzdulásában alakul meg és indul fejlődésnek, az 1870-es évek végére viszont általános stagnálás következik be mind a tevékenység aktivitását, mind az anyagi támogatást, mind a taglétszám alakulását tekintve. Mintha a politikai áttörés után naiv módon szakmailag is várt gyors siker elmaradása demoralizálná a résztvevőket, hogy azután a millenniumi előkészületek kampánya indítson meg újabb, bár már meglehetősen lassú fellendülést. Valójában mindez nem meglepő: a művelődés helyi problémái iránti spontán társadalmi érdeklődés ilyen hullámzása pontosan egybevág azzal a folyamattal, melynek során a még 1848 előtt indult polgárosodás eszményei az őket politikailag elsősorban hordozó társadalmi osztály anyagi és morális hanyatlásával együtt elhalványulnak és a következő évtizedekre egy új, valódibb polgári művelődésnek adják át helyüket.

Ez a folyamat magyarázza azután részint a legszélesebb tömegek felé irányuló, általuk szervezett népművelési tevékenység majd minden formájának teljes hatástalanságát, részint ugyanakkor a sajátosan intellektuális típusú, tudományos igényű szervezkedések viszonylagos sikerét. Az 1848 előttről indult liberalizmus népművelési törekvései a széles paraszti tömegek számára már éppúgy nem mondtak semmit, mint ahogy az 1848 előttről öröklött bármely nagy könyvtár könyvállománya (túlnyomó részében egy holt nyelvnek és egy érdektelenné vált tudománynak csupán a könyvgyűjtők számára értékes darabjaival) sem volt használható a 19. század második felében; a nemzetiségi tömegekben pedig a régi fajta, de éppen ezekben az egyletekben magukat makacsul fenntartó magyarosító igények és illúziók már csak az ellenállást fokozták. A tudományos célú szervezkedésnek viszont – ha csak nagyon keskeny sávban is – de ekkorra már kezdett kialakulni a maga valóságos és a polgárosodás fő vonalában fekvő, lassan erősödő bázisa, főként a városi lakosságban. Mert végső fokon a társadalom a művelődésnek közművelés jellegű elemeit – ha másként nem: passzivitásával, elutasításával – éppúgy a saját igényeihez fogja hozzáidomítani, mint a közoktatásügy szervezetével tette, amikor rászorította a számára valóban szükséges iskolatípusok kialakítására.

Visszatekintve arra az útra, melyet a legtágabban vett művelődés kereteinek s országos és helyi intézményeinek megteremtésével e korszak mind mennyiség, mind minőség szempontjából megtett, nem lehet bizonyos elismerés nélkül nézni az energiát és szervezőkészséget, melyet a most kiépülő magyar polgári állam ennek során kifejtett. De meg kell látni az eredmények mögött döntő tényezőként a hazai polgárosodásnak azokat a már 1848 előtt alakulni kezdő, de az abszolutizmus alatt és által visszafojtott kulturális igényeit is, melyek ezt a kiegyezés utáni hirtelen fejlődést – helyesebben: továbblépést – mintegy megalapozva, lehetővé tették. Mert az így kialakult művelődési keretek kitöltése nem jelentett kisebb feladatot, mint megteremtésük. Ezt pedig pusztán adminisztratív eszközökkel, a társadalom mozgásában azonos irányú erőteljes tendenciáknak megléte nélkül nem lehetett volna megoldani.

Ám, hogy a korszaknak a kereteket megteremtő, s azt intézményekkel megtöltő tevékenységén túl, képünk – bármilyen nagy vonalakban is –

immár a művelődés egészének képévé teljesedjék ki, e folyamat döntő mozzanataként meg kell ismernünk e művelődés tartalmát is, méghozzá annak mindhárom ágában: a tudományban, az irodalmi-művészeti kultúrában és a tömegműveltségben egyaránt.

2. A MŰVELŐDÉS TARTALMA

A MŰVELTSÉG ÁTALAKULÁSA

A művelődés így kialakított kereteinek tartalma: tehát maga a tényleges műveltség, három különböző szinten és funkcióban jelenik meg, ám ilyen teljességében és ilyen differenciáltan, most, korszakunkban először. A művelődés három ága – legalábbis Magyarország művelődésben sok szempontból elmaradt viszonyai között – még a 19. század első negyedében is jóval közelebb volt egymáshoz, mint amennyire útjaik most, kiteljesedve szétváltak. A tudomány, ha formailag már meg is indult a szakmai szétválás útján, valójában még kevésbé volt differenciált. Még létezett – ha kihalóban is – egyfajta polihisztorság; az irodalom és a képzőművészet alacsonyabb igényei, normái mellett még tág tér nyílott a – ha nem is okvetlenül rossz értelemben vett – dilettantizmusnak, amatőrködésnek. A tömegműveltség is homogénabb volt: tartalmilag is, társadalmilag is döntően paraszti alapjával, mely ráadásul a falun sokáig még túlnyomó analfabetizmus folytán egészében még csak kevéssé mozdult ki hagyományos formáiból. A műveltség e három szférája így azután sok ponton viszonylag könnyen össze is olvadt: nemcsak a tényleges szakmai tevékenységben, hanem a különböző jelenségek megközelítésének szemléleti azonosságában, bizonyos értékrendek, tekintélyek s hierarchiák általános elismerésében. A népi gyógyító tudomány együtt élt (sokszor a más téren művelt ember tudatában is) a racionális orvostudománnyal; köztiszteletnek nem is egészen méltatlanul örvendő történeti munkákat írtak történetileg képzetlen autodidakták; bizonytalanok voltak a művészet normái, akár az irodalomban, akár a zenében, akár a képzőművészetben, ahol a rajzolás szinte a fényképezés mai igényeit kívánta pótolni és fordítva. Ha 1848 küszöbéről visszatekintve a 18. század végi állapotokhoz viszonyítva mégis haladást állapíthatunk meg, kétségtelen, hogy a század második felének haladása ehhez képest nemcsak mennyiségileg, hanem mindenekelőtt minőségileg hasonlíthatatlan, és nemcsak a tudományban, hanem a tömegműveltségben is.

E változás során a műveltség tartalma három alapvető vonatkozásban alakult át: a termelőerők fejlődésével kibontakozó és meggyorsuló tudományos haladás folytán rendkívül megerősödő egzakt szakszerűségben, a művelődés egyes területeinek fokozott szakmai differenciálódásában, egymástól eltávolodásában, s végül az analfabetizmus csökkenése folytán a legszélesebb tömegek információkkal való ellátásának rohamos megnövekedésében, ami látóhatáruk erős kitágulását eredményezte. A műveltség ilyen rendkívüli meggazdagodása mindenekelőtt korábban ismeretlen, minőségileg is új tényekkel, természetszerűen kezdi feszegetni a hagyományos világkép és világmagyarázat elsősorban vallásos formákban megszilárdult kereteit: kérdőjeleket állítva fel és megnövelve az igényt a természet és a társadalom újonnan feltárt jelenségeit leírni, értelmezni, magyarázni képes megoldások iránt. Akkora erővel, mely még korszakunk folyamán, ha nem is minden vonatkozásban egyforma energiával és eredménnyel, de egyaránt éreztetni kezdi hatását mind a tudomány, mind az irodalom és művészet, mind a tömegműveltség fejlődésében, új tartalommal töltve be a még régi és a korszak végére már egyre jobban repedező kereteket.

A TUDOMÁNYOK EGYETEMES FEJLŐDÉSE ÉS A HAZAI TUDOMÁNYOS ÉLET

A kiegyezéstől a század végéig terjedő korszak hazai tudományossága – éppúgy mint mindenhol a világban – azoknak a nagy természettudományi és műszaki felfedezéseknek, találmányoknak jegyében áll, melyek a 18–19. század fordulójától – szoros kapcsolatban a polgári forradalommal, illetve a polgárosodásnak a termelés és a gondolkodás feudális korlátait egyaránt ledöntő kibontakozásával – egyre gyorsuló ütemben formálják át az ember anyagi környezetét, valamint önmagáról és a világról alkotott képét. A közvetlenül megelőző évtizedek során már ismertté vált a fizikában az elektrolízis (Faraday, 1833), a spektrálanalízis (Kirchhoff–Bunsen, 1859); 1888-ban fedezi fel Hertz az elektromágneses hullámokat. A biológiában a sejtosztódás (Remak, 1852) és az 1860-as évekre, Mendel kutatásai nyomán, az átöröklés törvényei lesznek ismertté. A kémiában 1869-ben születik meg az elemek Meyer- és Mengyelejev-féle periodikus rendszere, 1878-ban pedig Adolf Baeyer felfedezi az indigószintézist. Az orvostudományban – ahol már 1861 óta ismert Semmelweis már 1848-ban tett, de csak ekkor publikált felfedezése a gyermekágyi láz kórokozójáról – 1867-ben J. Lister közzéteszi az aszeptikus sebkezelés elveit, 1882-ben R. Koch a tuberkulózis, a következő években E. Klebs és F. Löffler a diftéria bacillusát fedezi fel, s 1885-re L. Pasteur kidolgozza a veszettség elleni védőoltás eljárását. A műszaki tudományokban 1867-ben A. Nobel feltalálja a dinamitot, J. Monier a vasbetont, de ebben az évben jelenik meg Siemens a – mint láttuk Jedlik által már korábban felfedezett, de kiaknázatlanul hagyott – dinamóval (majd 1879-ben az első villamos mozdonnyal), 1872-ben Westinghouse a légfékkel, 1876-ban Otto és Beau de Rochas a négyütemű motorral; ugyanebben az évben megszólal Bell telefonja, a következőben Edison fonográfja; 1883-ban megjelenik a Maxim géppuska, 1884-ben Parsons gőzturbinája, Mergenthaler szedőgépe, valamint (Bánki Donát ugyancsak már korábban kidolgozott, de ki nem használt porlasztójával azonos megoldást alkalmazva) a benzinmotor (Daimler-Maybach). 1885-ben ezután elindul Daimler és Benz első automobilja és Mannesmann előállítja a varrat nélküli csöveket.

A természettudomány és a technika alig néhány évtized alatt is ilyen, csak e néhány példából láthatóan is hatalmas ütemű és széles fejlődésétől nem lehetett független a természet ezeknek nyomán minden eddigieknél mélyebb feltárása és az ezáltal is kibontakozni segített új típusú termelési viszonyok révén megfigyelhetővé vált új világnézeti és sajátos társadalomtudományi törvényszerűségek megfogalmazása. A társadalom előtt beláthatatlan perspektívákkal, immár az emberi tudomány révén, hatalmasra tárulnak a fejlődés kapui; megindul s elsősorban a fejlődéstől közvetlenül érintett rétegekben gyorsan kibontakozik a hagyományos, a polgári forradalommal már amúgyis megrendített értékrendek teljes átrendeződése: a társadalom, egyre szélesebb rétegeiben, éretté válik az új valóságot tükrözni kívánó tudományos világmagyarázatok, rendezőeszmék és ideológiák (köztük előkelő helyen egy új történetszemlélet) befogadására. Ezek sorában jelenik meg már a 19. század első felében Auguste Comte (1798–1857) pozitivizmusa a haladás három fokozatával, majd a tudományok szervesen egymásra épülő: matematikai-természettudományos megalapozottságú hierarchiájának kidolgozásával; ezt építi tovább John Stuart Mill (1806–1873) és a társadalmat már mintegy biológiai organizmusként egységben látó Herbert Spencer (1820–1903), valamint az ezt, kivált a történelmi fejlődés törvényszerűségeinek gazdag ténnyanyag feltárásán alapuló megállapításával tovább fejleszteni megkísérlő Thomas Buckle (1821–1862), majd Hippolyte Taine (1829–1893) az egyénnek környezete és kora által való sokoldalú meghatározottságát mutatva ki. Mindez szinte szükségképpen jár együtt a vallásos–idealista elemek háttérbe szorulásával a társadalom tudományos gondolkodásában is, hiszen a történelmi folyamatban a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek térhódítását természettudományos gyökerű ideológiák segítenek megalapozni. A már a 19. század első felében jelentkező evolucionizmus mellé az 1860-as évekre zárkózik fel a darwinizmus, a fajoknak a létharcban, természetes kiválasztódás útján való fejlődését, tökéletesbülését hirdetve: ennek társadalomtörténeti következtetéseit azután ugyancsak még korunkban Ernst Häckel biológiai monizmusa fogja levonni, hogy az eszmék így egyre bonyolultabb kavargásában (melyet csak fokoztak az idealizmus és irracionalizmus az így erősödő és szélesedő, többnyire még mechanikus–racionalista materialista evolucionizmus alkalmazásának fonákságaira hivatkozó felélesztőinek – Nietzsche, Schopenhauer – támadásai, vagy olyan értelmezései mint Gobineau vagy H. St. Chamberlain a fajok harcát hirdető elméletei) az értelmes és előremutató rendet a dialektikus és történelmi materializmus, a marxizmus megjelenése hozza létre. Immár azonban nemcsak a világ megismerésének, hanem mindennél teljesebb megváltoztatásának szándékával is.

A tudományos haladásnak földrajzilag is egyre szélesedő, egyre több országra és földrészre kiterjedő folyamatába a reformkor még csak szerény, de azóta (a politikai korlátok és akadályok ellenére is) egyre erősödő kezdeményezései után Magyarország teljes bekapcsolódásának feltételei korszakunkban jönnek létre. A gazdaságban valójában csak most kezdenek kialakulni a tudomány és a modern műszaki haladás eredményeit felhasználni is képes – bár sokáig még így is gyenge – ipari és mezőgazdasági igények, és a társadalomban is most jelennek meg, ha egyelőre igen keskeny rétegként, de immár mégsem csupán kis előőrsszerű csoportokban az új korszak eszmei következtetéseit is levonni képes elemek. Jelentős minőségi változás ez az előző korszakokhoz képest, akkor is, ha mindebben jellegzetesen és egyidejűleg tükröződik a magyarországi polgári fejlődés ereje és gyengesége is.

Kétségtelen ugyanis, hogy a kor tudományosságának eredményei aránylag gyorsan beépültek a nekik funkcionálisan megfelelő hazai viszonyokba; eredményeik, módszereik gyorsan alkalmazásra és felhasználásra, sőt oktatásra is kerültek: nem is alacsony színvonalon. Sőt a hazaiak nem egy esetben (kivált egyes gyakorlati részletekben) figyelemreméltó módon tovább is fejlesztették, tökéletesítették azokat; a természettudományokban egyes eljárások finomításával, értékes részletkutatásokkal, a társadalomtudományban pedig a kor modern történetfilozófiáiból (elsősorban a pozitivizmusból) levonható módszertani tanulságoknak a konkrét történeti kutatásban való alkalmazásával és így az általuk vizsgált hazai viszonyoknak az európai polgári értékrendekhez való hasonításával.

Ugyanakkor azonban a már többé-kevésbé eredményes és termékeny adaptáción túlmenőleg az egyetemes tudományfejlődés számára a korszak hazai tudományának gyakorlata, s elméleti kutatása még nem hozott valóban jelentős eredeti eredményeket. A természettudományban ezt részint a megoldandó feladatok egyre bonyolultabb és egyre költségesebb alapkutatásokat, legalábbis különleges és költséges műszerezettséget igénylő volta, részint a tudománnyal szembeni gyakorlati követelményeknek elsősorban a hazai gazdaság részéről támasztott túlhalmozódása akadályozta. A hosszas gazdasági dekonjunktúra sokáig le is fékezte az 1860–1870-es évek fordulóján még oly nagy lendülettel bontakozó tudományos terveket. A társadalomtudományokban a társadalmat – kivált annak tudati szféráit – átszövő számos feudális maradvány, és elsősorban a történeti és politikai vonatkozású tudományokban az Ausztriához fűződő kapcsolat és az ebből előálló sok minden mást is elfedő (és el is torzító) közjogi problematika befolyása gátolta a hazai társadalom jelene és múltja által felvetett jelenségek tágabb, általánosabban is érvényesíthető történeti-elméleti filozófiai feldolgozásait. Ezért vagy azért, de az eredmény tanúsága szerint a hazai kutatás az egyetemes tudományfejlődéshez minőségileg is ténylegesen újat korszakunkban egyelőre még csak keveset tett hozzá; ilyenként talán csak a transzformátornak, jellemző módon egy ipari vállalkozás keretében történő kidolgozását (Bláthy, Déri, Zipernowsky 1884) említhetjük és azokat az elméletileg is jelentős kutatásokat, melyek korszakunkban megindulva a századvégre majd az Eötvös-inga megteremtéséhez fognak vezetni.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK ÉS A MŰSZAKI TUDOMÁNYOK

Mindennek ellenére, a korszak fejlődése a természettudományban és a műszaki tudományokban volt akadálytalanabb és egyenesvonalúbb. Ennek oka egyrészt a hazai előzményeknek – az orvostudományt leszámítva – még igen új volta vagy éppenséggel szinte teljes hiánya: ezért a tudományosság állandó gyors újulása folytán itt nem alakultak még ki és főleg nem merevedtek meg olyan felfogások, ideológiák, és hozzájuk fűződő, körülöttük tömörülő érdekszövetségek, melyek a fejlődést hosszabb időre vissza tudták volna tartani. Másrészt a tudományos kutatással szemben kezdettől fogva támasztott gyakorlati követelések és feladatok – s ugyanakkor a külföld nagy felfedezései – végig nagy húzóerőt gyakoroltak fejlődésükre bár inkább gyakorlatban mint elméletben. Végül, de nem utolsósorban, a hazai társadalmi fejlődés már az 1850-es évekre kialakított egy olyan – túlnyomórészt polgári származású – értelmiségi réteget, amely szellemileg és anyagilag egyaránt alkalmas bázisul·szolgált a modern természettudományok iránti bontakozó hazai igények személyi utánpótlásának biztosítására. Fiai azután a külföld (a szülői ház olykor nyelvileg is német kultúrájának vonzásában elsősorban a német nyelvterület), a természettudományokban és a technikában ekkor az élre ugrott egyetemein szerzik meg diplomájukat (megőrizve azonban egyfajta nosztalgiát a távolabbi angol és francia tudományosság iránt is) és sajátítják el ezzel együtt a tudományos kutatásnak a polgári munka követelményeivel oly rokon szigorú fegyelmét és módszerességét. A kiegyezés alapján megszerveződő magyar polgári állam természettudományosságának újonnan felállított keretei, s gazdaságának e keretek alakítására is kiható igényei így őket juttatják a vezető szerephez. Ez a generáció (hogy csak olyan tagjait említsük, mint a geológus Szabó József, a geográfus Hunfalvy János, a kémikus Than Károly, az orvos Balogh Kálmán, Margó Tivadar, a fiziológus Jendrassik Jenő, a matematikus Hunyady Jenő és König Gyula, a fizikus Eötvös Loránd és Fröhlich Izidor, a mérnök Kruspér István, Stoczek József és az ásványtudós Krenner József stb.) hazatérve, az 1860–70-es évekre az akkor legkorszerűbb európai eredményeket felhasználva alakítja ki tudományos világnézetét, majd saját munkája, valamint a kiszélesedő utánpótlásból kiemelt legjobb tanítványai munkássága révén meg fogja határozni a korszak hazai természettudományos-műszaki kutatásának arculatát – egyúttal megvetve alapját a századforduló új fellendülésének is.

Részletesen ismertetni az e téren elért eredményeket – éppen azoknak általában a tudomány részterületeihez kapcsolódó volta folytán – értelmetlen és sikertelen kísérlet lenne, már csak azért is, mert korszakunk a tudóspályák nagy részében is alapozó jellegű: a kiegyezés után kibontakozó életművek többsége áthúzódik az 1890 utáni évtizedekbe, akkor teljesedve ki.

A csak vázlatos felsorolásban is meg kell említenünk a matematikusok közül Hunyady Jenőt, aki a determinánsok átalakításával, a feltételes egyenletek vizsgálatával indította el azt a valóban tudományos színvonalú hazai matematikai munkát, amely csúcsát König Gyulának már az 1870-es években induló és teljes jelentőségében majd a századfordulóra kibontakozó sokoldalú, az algebra és a számelmélet vonatkozásában egyaránt jelentős fundamentális kutatásaiban érte el. A természettudományok közül a fizikában a tudományegyetemen Jedlik Ányos örökébe lépő Eötvös Loránd a klasszikus fizikának mind tematikailag, mind szemléletileg utolsó nagy alkotásaihoz sorakozó kísérleti módszerű kutatásai során felfedezi a felületi feszültség meghatározására szolgáló Eötvös-féle törvényt, és 1889-re megszületnek a gravitáció állandójának dinamikus módszerrel való meghatározását célzó kutatások első eredményei is. Mellette Fröhlich Izidor akkor még korszerű eredményeként megoldja az elhajlított fény polározási állapotának problémáit, ha ezen túllépni és az új eredményeket adaptálni már a századfordulón is egyre kevésbé lesz képes. Különben korszakunkban a matematikában oly jelentős König Gyula kutatásai a fizikát is érintik: az általános mechanikában a róla elnevezett dinamikus alaptörvény megfogalmazása révén.

A csillagászatban a 70-es évek elejétől Konkoly-Thege Miklós saját ógyallai csillagvizsgálójában annak szerényebb, akkor még korszerű eszközeivel is jelentős asztrofizikai kutatások folynak, bekapcsolódva a csillagszínkép katalógus összeállítását célzó nemzetközi megfigyelésekbe. A Gothard testvérek herényi kis csillagvizsgálója a fotografikus módszer eredményeivel, a novák és planetáris ködök spektrumainak összefüggésére vonatkozó felfedezésével válik ismertté. Ógyalla különben bekapcsolódik az országnak az 1870-es évektől folyó rendszeres földmágnesességi felvételébe is: utóbbit az éghajlati viszonyok figyelemmel kísérésével együtt, a Meteorológiai Intézet végzi.

Az égről a földre visszatérve: a földrajzi tudományok hazai művelésében Hunfalvy a világon negyediknek felállított budapesti földrajzi tanszéken már az 1870-es évektől erőteljesen a Humboldt-féle egzakt irányt érvényesíti; az ásványtani tudományokban Krenner József és iskolája elsősorban Magyarország ásványvilágát – különösen az ércbányák ásványait – vizsgálja, főleg az ásványok kristálytani, optikai és egyéb fizikai tulajdonságainak és kémiai összetételének megállapításával: kutatásaikat később főleg Semsey Andor bőkezű anyagi támogatásával kiterjesztve az egész világra. Rokon jellegű munkát végez, mint említettük, a Földtani Intézet, mely a hazai föld geológiai felvételét végzi el: 1882-ig elkészül a Dunántúl, majd Hantken és Böckh megkezdik a Bánság és Bihar felvételét; bányageológiai kutatásokat indítanak és agrogeológiai felvételeket kezdeményeznek, munkájuk során országszerte nagyszámú mélyfúrást is végezve. Ehhez kapcsolódnak a hazai őslénytani kutatások is, melyek gazdag és értékes leleteket eredményeznek.

Igen kiterjedtek a döntően már biológiai módszerű és igényű hazai állattani kutatások, melyek négy helyen is folynak. A budapesti egyetem zoológiai tanszékén Margó Tivadar az összehasonlító bonctani irányt a szövettani kutatási iránnyal bővíti: utóbbi téren maga is jelentős eredményeket mutathat fel a magyar biológiában még nagy jövő előtt álló izomélettani kutatások megalapozásával. Tanítványaként ebbe az irányba illeszkedve folytatja a kolozsvári egyetem állattani intézetében Entz Géza véglényeken a rostok finomszerkezeti kutatását. A Nemzeti Múzeum állattárában 1870 óta állatrendszertani kutatások folynak a magyarországi fauna teljes számbavételének céljával. A Műegyetem ekkor még meglevő állattani intézete Kriesch József irányításával alkalmazott állattani kutatásokat végez elsősorban a halászat és a méhészet vonatkozásában. A növénytan területén gyakorlati feladat: a teljes hazai flóra már Kitaibel által megkezdett feltárása áll a kutatások előterében; ebben elsősorban Borbás Vince és Simonkai Lajos végeznek igen jelentős munkát a honi genusokat rendszerező vagy revideáló dolgozataikkal és hazai tájak flóráját részletező leírásaikkal, de éppen elméletileg nem kevésbé jelentősek az egyetem növénytani tanszékén a modern induktív mikroszkopos növényanatómiai irányt képviselő Jurányi Lajos professzor funkcionális mikroszkópikus sejttani, szövettani és fejlődéstani kutatásai.

A kor hazai természettudományi kutatásai közül, nem utolsósorban a gyakorlathoz való szoros kapcsolatuk folytán különösen a kémiaiak voltak jelentősek. A kutatások főleg a szervetlen kémia területén folynak: ebben Helmholtz roppant tudományos hatásán túl szerepet játszott az is, hogy itt a kutatások viszonylag csekély műszerezettség mellett, különösebb laboratóriumi igények nélkül és így aránylag olcsón ígértek gyakorlatilag is felhasználható eredményt. A hazai kémiai tudományosságban így korszakunkon végig a szervetlen kémia problémái uralkodnak és a szerves kémiai kutatások csak a század végen fognak majd – akkor is gyéren – jelentkezni. Ám a hazai modern kémia megalapítója és a szervetlen kutatások kifejlesztője, Than Károly, aki a karbinoszulfid szintézisével az egyszerű kémiai reakciók törvényszerűségének feltárásában nemzetközileg is jelentős eredményt ért el, amellett, hogy számos gyakorlati problémát is megoldott (a gázömlés felismerését szolgáló diffusioscop megszerkesztésétől kazánvizek vizsgálatán át postai szállítmányok fertőtlenítéséig), olyan, kora tudományosságának szintjén még megoldhatatlan, a szerves kémiához kapcsolódó elméleti problémák iránt is érdeklődött, mint a vegyérték kérdései.

Egészen különálló, sajátos helyet foglal el a kor hazai természettudományosságában az orvostudomány. Valamennyi többi természettudománytól eltérőleg ennek nemcsak hogy megvolt a maga hazai évszázados folyamatossága, de már 1848-at megelőzőleg sikerült kialakítania a maga korszerű tudományos stílusát: a budapesti orvoskar és néhány nagy fővárosi kórház orvosainak együttműködésével létrejött, a bécsitől magát szakmailag is függetleníteni képes pesti orvosi iskolát. A polgári magyar állam nemcsak hogy ennek tapasztalataira és embereire támaszkodva szervezi meg a maga intézményesen igen korszerű és színvonalas közegészségügyi igazgatását, hanem elsősorban Eötvösnek és az egyetemi orvosi oktatásért felelős szakértőjének, Markusovszky Lajosnak kezdeményezésére a kolozsvári orvoskar létesítésével és a budapesti orvoskar modern felszerelésével és elhelyezésével igyekszik megteremteni eredményeik tudományos továbbfejlesztésének és elterjesztésének feltételeit is. Nem is eredménytelenül: a kor hazai orvostudományának nevei és eredményei ennek a tanúbizonyságai. Balogh Kálmán hazánkban elsőnek indít kórszövettani kutatásokat; az élettani folyamatokat – ha olykor mechanisztikusan is – fizikai-vegyi folyamatokra visszavezető Jendrassik Jenő a magyar fiziológiai iskolának lesz alapítója: elsőként mutatja be a bordák légzés közbeni mozgásának törvényszerűségeit, az ingerelt izom összehúzódásának hullámszerűségét és időbeli lefutását. Lenhossék József világviszonylatban is az elsők egyike, aki 1885-ben a központi idegrendszer finomabb felépítését modern eszközökkel teszi vizsgálat tárgyává, és 1876-ban elsőnek mutatja ki helyesen a Malpighi-féle testecskéket. Tanítványa és utóda, Mihalkovics Géza elsőnek ad pontos leírást a hipofízis keletkezéséről. Hőgyes Endre 1879–80-ban adja ki munkáját a szemmozgás idegmechanizmusáról (olyan eredményekkel, melyekből később, az eredményeit csak magyarul publikáló Hőgyes említése nélkül, a Nobel-díjas Bárány is át fog venni munkásságába), később egyszerűsíti a Pasteur-oltást, és módszere az egész világon elterjed. Fodor József, a magyar közegészségügy megszervezője kiváló bakteriológus is: 1886-ban a szervezeteknek a baktériumokra való reagálását vizsgálva felfedezi és kísérletileg is kimutatja a vér baktériumölő képességét: ezzel a későbbi vér- és vérsavó-terápia felé törve utat. Ugyanő módszert dolgoz ki a légkör szénoxid tartalmának meghatározására is. Thanhoffer Lajos az elsők egyike, aki összehasonlító biológiakönyvet ír; Stiller Bertalan, a konstitucionális pathológia megalapítója, 1886-ban elsőnek látja egységben egyes kóros jelenségek egész sorát a gyomor-neurózis által, és írja le az aszténiás alkatot (aminek felismerése révén lett például értelmezhetővé a vándorvese). Felfedezése jelentőségét a kor mechanikus, a lelki-idegrendszeri tényezők jelentőségét meg nem értő gondolkodásának ismeretében kell különösen nagyra értékelni. A bámulatosan sokoldalú Korányi Frigyes fejleszti klinikai orvostudománnyá a korábban empirikus belgyógyászatot. Tauffer Vilmos a vese- és hólyagsebészet úttörője: 1885-ben a világon elsőnek végez olyan műtétet, melyben az izmok közötti daganat eltávolítása végett átmetszett urétert közvetlenül összevarrják; 1889-ben már plasztikailag pótol hiányzó urétert. Bókay János a hazai gyermekgyógyászati iskola megalapítója. A bőrgyógyász Poór Imre, a hematogén patogenezis úttörője, a bőrbetegségeket az egész belső szervezet és az epidermis összefüggésében nézi. A fogorvoslásban Árkövy József a fogorvosi diagnosztika tudományos alapvetésének megteremtője 1885-ben megjelent könyvében, mely az egész fogorvosi tudományosságnak alapjául szolgál. A kor magyar orvostudományának színvonalát nem érinti az a groteszk körülmény, hogy az orvosi karnak és emellett személy szerint Eötvösnek is elkeseredett tiltakozása és ellenállása ellenére, politikai okokból országgyűlési határozat rendeli el két homeopátiai tanszék felállítását az orvoskaron – igaz, hogy ezek a szakmai részvétlenség teljes hiánya miatt sohasem tudnak kifejlődni és végül elsorvadnak.

A műszaki és az agrártudományok útja a természettudományokétól némileg eltérően alakult. E tudományoktól a termeléshez való közvetlen kapcsolódásuk folytán a társadalom és a gazdaság még fokozottabb mértékben követelt közvetlen gyakorlati eredményeket, mint a természettudományoktól. A műszaki tudományok fejlődésében nagyobb szerep jutott a külföldi eredmények adaptációjának, esetleg továbbfejlesztésének, mint az alapjában új problémák megoldását célzó kutatásnak, az agrártudományok esetében pedig a kutatás feladatai általában megálltak a mezőgazdaság legközvetlenebb kérdéseinek megoldásánál. A tudományosságnak a gyakorlati alkalmazáson túli területeken így az átlagosnál is nagyobb hányada kapcsolódott a felsőoktatáshoz, amelynek színvonalát az általa képzett magyar mérnök és mezőgazdász nemzedékek gyakorlati tevékenységének magas színvonala mutatja.

A gazdaság igényei, az ipari, illetve agrotechnikai háttér és a külföldi felfedezések versenye, illetve tapasztalatai által kialakított hármas feltételrendszerben létrejött legjelentősebb tudományos igényű hazai eredmények felsorolása éppúgy nem lehet teljes és részletes, mint a természettudományok esetén sem volt. A kémiai technológiában Wartha Vince a Műegyetemen (hasonlóan Thanhoz a bölcsészkaron) igen sokoldalú gyakorlati munkával foglalkozik és figyelemreméltó eredményeket ér el: megállapítja a víz változó keménységét, borvizsgálati módszereket dolgoz ki, a hazai szénféleségek alkalmasságát vizsgálja világítógáz fejleszthetése és kokszolhatásuk szempontjából; jelentős segítséget ad Zsolnaynak az eozinmáz kikísérletezésében. Az energiafelhasználás kutatásában a munkát a tőkének a hazai kísérletekkel szemben sokáig bizalmatlan volta hátráltatja, de Mechwart hengerszéke és lokomobilos forgóekéje, Haggenmacher malomgépei, Bánki Donát – mint említők – Maybachot megelőzve feltalált, de éppen ipari háttér hiányában fel nem használt porlasztója és a gázmotorok termodinamikájának ugyancsak általa kidolgozott alapelvei mind a hazai műszaki szellemi kapacitás magas színvonalát és invenciózus voltát tanúsítják. Ezt világosan mutatják a tőke által leginkább támogatott műszaki kutatási területnek, az elektrotechnikának eredményei is: 1885-ben Bláthy Ottó Titusz, Déri Miksa és Zipernowsky Károly feltalálják a transzformátort, 1889-ben Zipernowsky és Déri megalkotják az egy armatúrás áramátalakítót, ugyanakkor Bláthy kidolgozza az első modern fogyasztásmérő villanyórát is. A kohászatban a korszak elején Kerpely Antal selmeci professzor tett szert világhírre részint szakirodalmi működésével és a vaskohászat fejlődését referáló nemzetközi kutatási tájékoztató több éven át szerkesztésével, részint technikai újításaival (kettős regeneratív kavaró kemence, 1884). A vasbeton-építésben már korszakunk kezdetén, alig a vasbeton feltalálása után Mátrai és Wünsch, később Zielinszky Szilárd neve európai hírűvé válik a technológia tökéletesbítése révén; a bányászatban Péch Antal a modern bányagépesítés, főleg a gépi fúrás technikai újításokkal is jeleskedő úttörője (egyszersmind a hazai bányászattörténetnek is tudós kutatója); egy másik selmeci tanár, Csiti Ottó bányászati műszerek tervezésével szerez nemzetközileg is jó hírnevet. A technikai fizikában Stoczek József oktatja először Magyarországon a termodinamikát, alkalmazza fizikai jelenségekre a matematikai analízist és adja elő 1883-tól az elektrotechnikát. A geodéziában Kruspér István a mérőeszközök tökéletesbítésével szerez magának nemzetközi elismerést.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

A társadalomtudományok vonatkozásában a helyzet némileg más volt. Ezek hagyományos ágazatai (történettudomány, jogtudomány, nyelvtudomány és – igaz teológiai megfogalmazásban – a filozófia is), de még az újabbak: a statisztika és vele (helyesebben: vele is) összefüggésben a közgazdaságtudomány, s a reformkor irodalomkritikai tevékenységéből szélesedve kibontakozó irodalomtudomány is már hosszabb-rövidebb múltra tekinthetett vissza – e múltból nem egy esetben (mint például a történettudományban) valóban jelentős eredményekre is hivatkozhatva. A polgárosodó társadalom a társadalomtudományokkal szemben is egyértelműen a maximális szakszerűség követelményét támasztotta: céljaiknak kitűzésében, problémaérzékenységüknek kiterjesztésében és válaszaiknak megfogalmazásában egyaránt. Ugyanakkor azonban még nem dőlt el hasonló egyértelműséggel az, hogy az így polgárian szakszerűvé vált tudomány tökéletesbült módszertani-technikai fegyverzetében a társadalom, gyakorlatilag az uralkodó osztály mely rétegének, csoportjának érdekében munkálkodják. Erre korszakunkban a nemességnek voltak leginkább esélyei: nemcsak befolyásának nagyobb súlya miatt, de objektív okok folytán is. A társadalomtudományok ugyanis alapjukban egy bizonyos határig mindenhol történetiek, története pedig – legalábbis már a korszak kezdetén felismerhető története – elsősorban, sőt szinte kizárólag a nemességnek volt. A nemesség által, érdekeinek megfelelően fogalmazott igényekre válaszolt (és éppen már korábbi hagyományai, eredményei folytán különös hatékonysággal) a társadalomtudományok majd minden ága éppúgy, mint általában a társadalmi magatartás értékrendje is. Még ha nem veszszük is tekintetbe a nemességnek korábbi hatalmi pozícióihoz való érthetően szívós ragaszkodását, világos, hogy már csak ennek az évszázadosan kialakult rendszernek a szétbontása, méginkább meghaladása, de ugyanakkor valódi értékeinek megtartása, önmagában is hatalmas feladatot jelentett. A társadalomtudomány polgárosításának korunkban ilyen módon nem csupán politikai szféráktól függő, de a teljes tudományosság egész struktúrájától is meghatározott rendkívül komplex, sokrétű és nem ellentmondásmentes folyamata volt ez, s nem meglepő, ha a társadalomtudományok egyes ágaiban a nemesi múlthoz való kapcsolat erejének különbözőségétől függően különböző gyorsasággal és eredménynyel ment végbe. Új kutatási területek bevonását, új típusú forrásanyag használatát és legfőképpen egy új problematika kidolgozását igényelve: olyanét, mely a társadalom egészét valóságos arányaiban tükrözi.

A társadalomtudományok közül a nyelvészetben korszakunkban döntő fordulat következik be: Hunfalvy Pál és Budenz József kutatásai nyomán végleg (utoljára a Vámbéry Árminnal folytatott sikeres polémiák után) eldől a magyar nyelv finnugor eredeztetése körüli vita és ennek nyomán kibontakozik a magyar nyelvtudománynak az ural-altáji népek nyelvészeti kutatásával alátámasztott finnugor iskolája, amelynek második nemzedékében olyan jeles kutatók munkálkodnak, mint ifj. Szinnyei József, Simonyi Zsigmond, Munkácsi Bernát. Ezzel párhuzamosan megindul – ha nem is minden kezdeti, a nyelvújítás eredményeit is gyanakodva néző bizonytalankodás nélkül – a nyelvhelyességi mozgalom (a *Magyar Nyelvőr* című folyóirat 1872-től, Szarvas Gábor szerkesztésében); és fokozott lendülettel folytatódik a magyar nyelv legfontosabb történeti forrásainak közzététele *(Nyelvemléktár)* és szakszótárainak összeállítása.

Az irodalomtudományban szemléletileg korszakunkon végig a Deák-féle liberalizmus irodalmi vetületét nagy energiával, nem is szűk látókörrel és kivált korszakunkban még nem is alacsony színvonalon képviselő Gyulai Pál és az irányítása alatt álló *Budapesti Szemle* köré csoportosult irodalmárok játsszák az irányító szerepet. Ennek a kortársi szépirodalom területén, illetve az irodalomkritikában érvényesülő hatásáról az irodalomról szólva kell beszélnünk.

A tulajdonképpeni irodalomtörténetben a kor ugyancsak az alapozás kora, ha a fejlődés képe még csak részleteiben alakul is ki. Arany és Gyulai már felrajzolják a népiesség és a nemzeti költészet fázisait; a szaporodó és egyre szakszerűbb kritikai kiadások és életrajzok főleg a 16–17. század magyar íróit dolgozzák fel; megnövekszik az egyre inkább a Heinrich Gusztáv által megismertetett modern német filológiai módszerekkel készült irodalomtörténeti részlettanulmányok száma is. A korszak magyar irodalomtörténeti összefoglalásaira – melyek közül Beöthy Zsolt középiskolai kézikönyve a legjellegzetesebb és legszélesebb körben ható – az a tendencia a jellemző, amely a fejlődés legfőbb kritériumának a nemzeti elv megjelenését és érvényesülését tartotta. Az e munkában tükröződő, egyre inkább nacionalizmusba hajló konzervatív-liberális irodalomszemlélet egyeduralmát hasztalan próbálták megtörni a liberális nacionalizmusból kiábránduló, társadalmi problémák felé forduló, modern polgári irodalmat igénylő tanulmányírók és kritikusok (Arany László, Asbóth János, Toldy István, Péterfy Jenő). A változás a tudományos módszertanból indul el: a század utolsó évtizedeiben az 1880-as évek közepén Riedl Frigyes munkásságában megjelenik a pozitivizmus is, mely elsősorban Taine hatására az irodalomtörténet kultúrtörténeti kapcsolatait és vonatkozásait hangsúlyozza, bár jellemző, hogy Riedl nagy sikerű Arany János-életrajzában e módszerrel Arany és Petőfi irodalmi helyét illetőleg alapjában Gyulai véleményével kerül azonos síkra. De hogy a kor irodalomtörténeti tudományossága mégsem stagnál, azt a 80-as évek végére már előkészített és majd a következő évtizedben meginduló olyan új vállalkozások jelzik, mint Szinnyei írói lexikona, Kazinczy levelezésének induló kiadása és – a másik oldalról – például Katona Lajos induló összehasonlító irodalomtörténeti és folklorisztikai kutatásai.

Irodalomtudomány és nyelvészet szintéziseként ebben a korszakban indulnak meg az idegen nyelvű filológiai kutatások is: kibontakozik a hazai modern klasszika-filológia (Ponori Thewrewk Emil), de most fordul a figyelem a magyarországi humanista latin irodalom emlékei felé is (Ábel Jenő), megindul a hazai germanisztika (Heinrich Gusztáv, Petz Gedeon), a szlavisztika (Asbóth Oszkár); nemzetközileg is különösen jelentős eredményeket ér el a hazai orientalisztika (Vámbéry Ármin, Goldziher Ignác). Folytatódik a népköltészet (*Magyar Népköltési Gyűjtemény*) és a népi dallamok (Bartalus István) gyűjtése, bár elsősorban még a reformkorban megindult kezdeményeket folytatva módszereiben is; a tárgyi néprajz figyelemreméltó kezdetek (Herman Ottó, Jankó János) után is csak az 1890-es évek elejétől lép be az elismert társadalomtudományok közé. Katona Lajos a folklórkutatásban úttörő, már a társadalmi törvényszerűségeket is felhasználó munkásságának első darabjai már ekkor napvilágot látnak.

A kor hazai filozófiáját elsősorban a pozitivizmusnak a neokantiánus idealizmussal való változó sikerrel vitt küzdelme jellemzi. A pozitivizmus inkább a polgári törekvéseket fejezte ki (Pauer Imre), a neokantianizmus viszont ekkorra már nem Kant erkölcsfilozófiája iránt érdeklődött, mint még a 19. század elején is, hanem a kanti ismeretelméletre épült. Ebben a szellemben tevékenykednek a kor összes jelentős hazai filozófusai: ehhez tér meg a német materialistáktól Hegelen és a pozitivistákon át Böhm Károly éppúgy, mint a neokantiánizmust polgári liberális nézetekkel ötvöző Alexander Bernát.

A társadalomtudományok közül e korszakban is a történettudomány fejlődése volt a legerőteljesebb és a legösszetettebb, nem utolsósorban talán valamennyi társadalomtudományi ág közül a politikával, illetve a politikai tudattal való legszorosabb összefüggése és legnagyobb tömeghatása miatt. A gyakorlati funkcióikat elveszített feudális levéltárak megnyíltával hallatlanul kiszélesedett e tudomány forrásbázisa: erre támaszkodva és belőlük merítve jelentős forráskiadványok és adatközlő sorozatok indulnak meg. Folytatódik, s számos új kötettel gazdagodik a *Magyar Történelmi Emlékek (Monumenta)* sorozata, a már meglevő két osztály (*Okmánytárak és Irók*) mellett két újabb osztállyal (*Országgyűlési emlékek* és *Diplomáciai emlékek)* bővülve. A Rákóczi-szabadságharc forrásanyagát külön sorozat – az *Archivum Rákóczianum* – bocsátja a kutatók rendelkezésére. A feldolgozás szemléletében korszakunk elején még folyik a küzdelem a polgári pozitivista törekvések, az antifeudális hagyományok folytatásai és a történelem jogi felfogása között. Az 1880-as évek végére azonban végleg túlsúlyba kerül a feudális kötöttségektől terhelt nemesi irányzat és a pozitivizmus hatása még korlátozottabban érvényesül: a történetírás technikájának válik vezető eszméjévé: csupán a részletek száraz, de megbízható – szinte öncélú – tisztázásának igényével, lemondva a nagyvonalú szintézisről és a haladó törekvésekről.

A kiegyezést követő évtizedben még az emigrációból hazatérő Horváth Mihály a vezető történetíró, akinek az 1860-as években Svájcban kiadott nagy összefoglaló munkáit, a nemesi liberális-nemzeti történetírás reprezentatív alkotásait most itthon újra kiadják. Utána két katolikus paptörténetíró, Ipolyi Arnold, majd Fraknói Vilmos kerül a történeti kutatást irányító intézmények – a Magyar Történeti Társulat és az Akadémia Történettudományi Bizottsága – élére, míg a folyóiratok és kiadványsorozatok szerkesztésében az Erdély 16–17. századi történetével foglalkozó Szilágyi Sándor játszik vezető szerepet. A polgári pozitivizmus egyre inkább háttérbe szoruló vonalát eleinte főleg Pesty Frigyes és Zsilinszky Mihály képviselik, majd korszakunk végén két induló fiatal történetíró: Marczali Henrik *(Magyarország II. József korában)* és Acsády Ignác. A nyugat-európai pozitivizmus haladó mozzanataitól elhatárolódó, a részletadatok pontos tisztázásában felmerülő sajátos hazai „pozitivizmus" legjellegzetesebb képviselője az Árpád-kort kutató Pauler Gyula. A bécsi Történeti Intézetben sajátította el a modern kútfőkritika módszereit, s alkalmazta azokat a hazai levéltári forrásokra Fejérpataky László és Károlyi Árpád. A retrográd nemesi-nacionalista történetszemlélet jellegzetes képviselője ekkoriban Thaly Kálmán, aki a kuruckor történetét tárja fel romantikus elfogultsággal, szakmai szempontból kifogásolható forráskritikával, de az adatgyűjtés nagy és tiszteletreméltó szenvedélyével.

A tudományosság egyidejű eredményességének és elmaradottságának mérlegét felállítva, az eredményben mégis a pozitív oldal látszik erősebbnek. A reformkor megismertette a hazai tudományosságot az egyetemes tudományfejlődés korszerű eredményeivel vagy problémáival, ám ha a feudalizmus felszámolása már némi lehetőséget teremtett is egyes konkrét eredmények átvételére, ez a folyamat csak a kiegyezés után tudott igazán, teljes szélességében s felgyorsulva kibontakozni. A társadalomnak saját belső mozgása és fejlődése során már kialakult igényeihez képest a tényleges elmaradottság talán éppen a tudományok, kivált a természettudományok és a műszaki tudományok terén volt a legközvetlenebbül és legegyértelműbben érezhető, ha a pótlás lendülete is itt, elsősorban ennek a gyakorlati élettel legközvetlenebbül összefüggő szféráiban jelentkezett és érvényesült. Ugyanakkor azonban a hazai gazdasági és társadalmi fejlődés viszonylagos elmaradottsága és szükségszerű differenciálatlansága a szakirodalmi-módszertani tapasztalatok bármely gazdag beáramlása ellenére sem alakíthatta még ki azt a sajátos, mély és differenciált problémaérzékenységet, illetve a problémákra érzékeny tudományos társadalmat, mely világszerte oly döntő szerepet játszott a nagy elméleti kutatásokban. Ennek a társadalmi háttérnek a hiánya azonban csak még inkább kiemeli a hazai tudományosság tényleges teljesítményeit, s azt az áldozatot, amit a hazai tudományosságnak a nemzetközi színvonalra emelése érdekében a kor tudósai hoztak. A magyar tudós és tanár élete a legrövidebb Európában – idézi Fodor Józsefet, a hazai közegészségügy nagy szervezőjét Hőgyes Endre emlékbeszéde. Nem is csoda: nem él vagy nem is élhet egészségesen. „Mostoha ifjúsága, többnyire sanyarú tanulóévei korán megakasztják teste erőteljes kifejlődését, férfi korában elnyert positiojának szerfelett sok oldalról feltoluló tudományos, társadalmi és morális kötelmei korán kizsarolják szellemi tőkéjét, teste és lelke idő előtt megöregszik s a külső káros behatásokkal szemben ellenálló képességét korán elveszíti. És különösen áll ez a hazai culturális fejlődés mai rohamos korszakában, midőn annyi hátramaradás után az internationalis színvonal gyors elérése vagy legalább megközelítése túlfeszített munkára sarkallja mindazon ambitiosus és lelkiismeretes szellemi munkásainkat, akiket életük folyása és benső hivatásuk a cultúra valamelyik ágának fejlesztésére vezetett.”[1]

---

[1] Hőgyes Endre, Emlékbeszéd Fodor József r. tag felett. (Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XI. k. 9. sz. Bp. 1903.) 26–27. (326–327.)

AZ IRODALOM ÉS A MŰVÉSZET VÁLTOZÁSAI

Szemben a társadalomhoz csak közvetve elérő tudományos területeken mutatkozó, ha nem is ellentmondások nélküli, de kétségtelen és viszonylag akadálytalan haladással, a társadalommal legalábbis elvben (de jórészt gyakorlatban is) legközvetlenebbül érintkező irodalom, és a művészetek szféráiban a kultúra útja korántsem volt problémamentes. A kultúra 1848 előtt, a reformkor polgárosodásának alapjain kialakult s a társadalom reális igényeit sokban még az önkényuralom éveiben is kifejezni és értelmezni képes eszményei és eszközei a tőkés fejlődésnek a kiegyezés után gyorsan kibontakozó sodrában ugyanis egyre alkalmatlanabbakká váltak korábbi funkcióik betöltésére. Nem meglepő módon, hiszen láthattuk: a forradalom és a kiegyezés között eltelt két évtized alatt – s még inkább az után – a hazai társadalom a polgárosodás útján már 1848 előtt megindult vagy megindulni kész rétegeinek polgárosulása megrekedt és csekély kivételtől eltekintve nem is jutott el odáig, hogy a modern tőkés fejlődésben ténylegesen valamilyen súllyal is részt vehessen. Ez pedig nemcsak e rétegek és csoportok funkcióját, helyét és súlyát változtatta meg a társadalom szerkezetében, hanem szükségképpen befolyásolta annak a képnek, s az azt kialakító módszernek, irányító eszménynek valóságértékét is, melyet e réteg kultúrája a múlt vagy a jelen valóságáról kialakított. Az 1848 előttről indult s ki nem is bontakozott nemesi és az árnyékában mozdulni kezdő paraszti polgárosodás, illetve kispolgárosodás kultúrája így lassanként képtelenné vált a teljes valóság érzékelésére és még inkább feldolgozására. A kiegyezéstől a 90-es évekig nyúló esztendők irodalmi-művészeti művelődésének így lesz egyik általánosan jellemző vonása a még 1848 előtt kibontakozott vagy bontakozni kezdő fejlődés egyfajta beszűkülése – ami azonban még sokáig nem akadályozza jelentős értékek létrejöttét. E beszűkülő és egészében hanyatló kultúra hatása csak azért is sokáig eleven és jelentős marad, mert a tőkés fejlődés már új viszonyainak talaján kibontakozó irodalom és művészet még a 80-as évek végéig is csak részben jut el az egyre bonyolultabb valóság olyan erőteljes és gazdag bemutatásáig és értelmezéséig, mint amilyent az előző korszak ilynemű művelődése saját letűnő koráról még az új korszak tudatát is befolyásolni képes erővel nyújtani tudott. A kor irodalmi és művészeti művelődésének képét így alapvetően az időben elhúzódó hanyatlás és a még határozatlan, lassú fejlődés kettőssége határozza meg. E kettősség kiegyenlítéseképpen egészében a kép a reformkor kétségtelenül igen magasra emelkedett irodalmi-művészeti kultúrájának ívéhez képest a valóság észlelésében éppúgy mint kifejezésének színvonalában most nagyjából három évtizeden át, az 1880-as évek legvégéig mintegy stagnálást mutat és elbizonytalanodást, nagy alkotók hiányát. Ám, hogy irodalom és művészet stagnálásának e jelei mögött új nagy alkotók generációi nőnek fel a megváltozott valósághoz, azt a következő, a 90-es évekkel megnyíló évtizedek világosan meg fogják mutatni.

A beszűkülés és hanyatlás legvilágosabban annak a klasszikus liberális politikai gondolkodásnak sorsában volt megfigyelhető, mely az 1848 előtti nagy reformnemzedék politikailag legképzettebb, legszélesebb látókörű nemzedékét jellemezte, de melyet e nemzedék végül is soha nem ültethetett át a politikai gyakorlatba. Ahogy ugyanis a tőkés fejlődés kibontakozása a birtokos nemesség tömegeinek elszegényítésével végleg átalakítja azt a gazdasági alapot, melyből e gondolkodás annak idején kinőtt (s átalakítja az állam elé állított feladatokat is), úgy válik az 1848 eszményeiből táplálkozó képviselőinél is a liberális ideológia a valósággal szemben egyre tartózkodóbbá (jellemző példája ennek Arany Lászlónál *A délibábok hőse*) vagy (mint legvilágosabban Asbóth Jánosnál) konzervatívvá, végül – mint sokban már Eötvösnél is – megkeseredetté, kiábrándulttá.

Hasonló a helyzet az irodalomban is, ahol a reformkor utolsó évtizedére oly dinamikusan kibontakozott népi-nemzeti irányzatról derül ki alkalmatlansága a kifejlődő új valóság fő folyamatainak művészi kifejezésére és ezáltal értelmezésére. A folyamat itt – kivált a költészetben – talán még világosabb, mint a politikai gondolkodás esetén volt. Az, hogy Petőfi útja Petőfi halála után az ő szintjén nem folytatható, már az abszolutizmus korára nyilvánvalóvá vált: a polgári forradalommal megnyílt új társadalmi-gazdasági viszonyok, ha még csak igen tökéletlenül is, de szélesen és gyorsan megindították a 48 előtti egész hazai világ átalakulását, s ezzel együtt az annak kifejezésére szolgáló költői látás és formanyelv befulladását is. Nem is véletlen, hogy Petőfi egyetlen lehetséges méltó folytatója, Arany is évtizedekre eposzok és balladák különben ugyancsak korszerűtlen és folytathatatlan (s e művek minden látszólag népszerű formájának, és nyelvi-kifejezésbeli tökélyének ellenére is egyre ezoterikusabb) zsákutcájába fog beléveszni. Öregkori lírája azután már kilép a nép-nemzeti keretekből, valójában ekkor már inkább a későbbi Reviczkynek,[1] illetve a legtisztábban annak költészetében kifejeződő újfajta világlátásnak – Reviczkynél persze a költői erőben sokkalta nagyobb és mélyebbre látó – előfutáraként, mintsem Petőfi folytatójaként.

De ugyanezt a törést tapasztalhatjuk a prózaírásban is: (az egy Jókait kivéve) a még 48 előtt indult nagy prózaíró nemzedék: Jósika, Eötvös és Kemény a kiegyezés éveire elnémul, oeuvre-jük lezárul anélkül, hogy a kor megváltozott valóságát a prózában hosszú időre bárki, akár történeti mezben is, képes lenne az ő színvonalukon ábrázolni. És nem más a helyzet a drámai műfajokban sem: a kiegyezés évei az előző korszakban pályája csúcsára felért népszínművet már hanyatlásában találják. A népszínmű, tulajdonképpen legközvetlenebb irodalmi rokona a nép-nemzeti költészetnek, hasonlóan ahhoz, maga sem rendelkezett elégséges belső erőtartalékkal, megfelelően differenciálódott valóságalappal (ráadásul művelői között a költészetben még meglevő színvonalat akárcsak megközelítő tehetségekkel sem) a parasztságban vagy mezővárosi kispolgárságban 1848 után végbemenő társadalmi mozgás kifejezésére. Így még egyetlen lehetséges polgárias folytatása, a népdráma felé való fejlődése is csak lassan, kínosan, már a hanyatlási folyamat sodrában, későbben jelentkezik majd.

De világossá lesz: nemcsak a már a reformkor végére – látszólagos polgárosodása ellenére is – végérvényesen kifulladt verbunkos, de az azt nemzeti zenei nyelvként felváltani hitt csárdás és (a korban pedig még nagyon is élő, sőt még fejlődni is képes) népies műdal sem alkalmas arra, hogy nemzeti zeneként szerves részévé váljék Európa korszerű zenei nyelvének. Maga Erkel is, aki pedig erre törekedve első operáiban azt a legmagasabbra emelte, e nyelven utolsó sikeres alkotása, a *Bánk bán* után ugyancsak új utakat keres. Egyelőre azonban ösztönösen tart attól, hogy e törekvés – mint a kiváló, ám korán elhunyt Mosonyi életműve mutatta – az olyannyira német wagneri nyelv uralomra jutását hozza magával; így saját új stílusa majd csak a 60-as évek közepétől fog kibontakozni.

Ugyanígy hal el a kiegyezés éveire nemcsak az előző fél évszázad oly jelentős mondanivalókat kifejezni képes képző- és iparművészeti és építészeti klasszicizmusa, hanem az a rövid életű nemzeti romantika is, mely a 40-es évek közepétől kezdve, szélesebben éppen a klasszicizmus hanyatlásával párhuzamosan, az abszolutizmus éveire kibontakozva, elsősorban éppen e három területen egy sajátos magyar stílus megteremtését ígérte. Mintegy jelképnek is tekinthető, hogy éppen a kiegyezés évében hal meg a klasszicista építészet utolsó nagy hazai mestere, Hild József, hogy halála után az ő (és a hazai klasszicizmus) utolsó monumentális igényű alkotásának, a pesti bazilikának kupolája is beomoljék. Épp így a legtisztábban és legszebben a Feszl még a kiegyezés előtt elkészült pesti Vigadója, vagy Izsónak még a 70-es évek elején alkotott táncoló parasztjai által kifejeződő nemzeti romantika sem fog a 70-es évek közepétől már közvetlen folytatókra találni. S a század utolsó negyedére a romantikus történelmi festészetnek elsősorban Székely Bertalan oeuvre-jében az 1860–70-es évekre kibontakozott csúcspontja után a festészetben is megszűnik vagy legalábbis háttérbe szorul e formanyelv és a kifejezéséhez elsősorban ezt igénylő tematika szerepe. Egy egész társadalmi fogékonyság megváltozásának olyan jelei ezek, melyek sokban magyarázzák a zenében vagy az építészetben bekövetkezett változásokat is. A letűnő stílus utolsó színvonalas nyomai már csak a tájkép bizonyos típusaiban élnek tovább, de ott is inkább az öregebbek: Ligeti vagy Telepy a kései Markó olasz klasszicizáló tájképeinek hagyományait őrző nagyszabású vedutáin.

A népi-nemzeti irodalmi, a verbunkosra, népies műdalra, illetve csárdásra épülő zenei, a klasszicizmus és a nemzeti romantika jegyében álló képzőművészeti nyelv a 60-as évek végéig bekövetkezett hanyatlása: ha mindez a fenti irodalmi-művészeti ágazatokban természetesen nem jelenti is az őket fenntartó ízlésnek és társadalmi pszichikumnak ugyanilyen gyors és főleg teljes megváltozását (hiszen mindaz, amit eltűnni látunk a magas színvonalon, végül is szívós és szorgos epigonok, és egy nehezen mozduló társadalmi tudat közös munkájaként még sokáig szívósan tovább élhet a kultúra alsóbb szféráiban, a tömegműveltségben), az kétségtelen, hogy a kultúra mindezen területein nemcsak a régi, annakidején a polgári forradalom felé vezető, s az abszolutizmusnak is sikerrel ellenállva, legalább a kiegyezést kikényszerítő fejlődést kísérő eszmények, de az őket kifejező művészi formák uralma is véget ért. A 19. század első felének nagy kísérlete a magyar polgárosodásnak egy formájában is sajátosan magyar nemzeti kultúrában való kifejezésére, kudarcot vallott:

a polgárosodás folyamatát vezetni elsősorban képes társadalmi réteg kultúrája minden gyors fejlődés és szép részleteredményei ellenére is egészében, éppen nemzeti-polgári sajátosságaiban nem bizonyult eléggé mélynek és kifejlettnek ahhoz, hogy a 19. század második felével kibontakozó, mélyen megalapozott s dinamikus európai polgári kultúrába az (elsősorban a zenei és részben – tematikailag – a festői) egzotikum szintjén túl folyamatosan, szervesen és önállóságát megtartva tudjon bekapcsolódni. Ami egyben azt is jelenti, hogy képtelenné vált a kapitalizmus gyors kibontakozásával megváltozott hazai világ újonnan kibontakozó valóságának reális tükrözésére is. Ennek teljes izgalma helyett a kiegyezés körül lezáruló s ettől kezdve már csak epigonjaiban élő kultúra így – még kritikai megfogalmazásban is – sokáig inkább egy nagy történelmi múlt méltóságát s egy letűnő életforma nosztalgiával nézett (bár talán ilyenként soha nem is létezett) humánumát és intimitását tükrözi, ezekre reagál, a jelen bontakozásától – valóban nagy alkotót végül már se nem ihletve, se nem teremtve – ha nem is elfordulva, de egyre inkább elmaradva. Méghozzá végül már oly alaposan, hogy mindazok, akik a nemzeti kultúra itt elejtett fonalát már korszakunkon túl, a századfordulótól kezdve újból felveszik, a valóság nemzeti formákban való tükrözhetését keresve a társadalom más: szélesebb és mélyebb rétegeinek e korban még jórészt ismeretlen élményeihez, hagyományaihoz kell hogy visszanyúljanak.

A reformkorban meginduló polgárosodásra épülő kulturális fejlődés a 60-as évek utáni befulladásának menetét legszemléletesebben talán a népművészet (helyesebben: a sajátos paraszti kultúra mint autonóm fejlődés) hanyatlása mutatja be: éppen annak a forrásnak elapadása, melyhez erőért – vagy legalábbis (bár főleg külsőleges) ihletért – e kultúra nemzeti igényei elsősorban kívántak visszanyúlni. A paraszti polgárosodás, illetve elsősorban kispolgárosodás a 19. század első felében jelentkező szerény lehetősége és az abszolutizmus alatt viszonylag kiszélesedő, meggyorsuló menete döntően a hagyományos paraszti termelési technika lehető racionalizálására, a családi munkaszervezés kezdődő átalakítására, ugyanakkor az emberi fizikai munkateljesítménynek a korábbihoz képest szokatlan fokozására, és kíméletlen takarékosságra épült, hiszen más forrása vagy tartaléka nem is volt. A 19. század harmadik harmadára azonban világossá vált, hogy a kibontakozó tőkés fejlődés viszonyai között mindez önmagában már nem elégséges nemhogy a polgárrá, de még a kispolgárrá váláshoz sem, tehát a hagyományos forrásokból táplált paraszti emelkedés útja végképp lezárult. Ezzel összefüggésben állt meg az a már szinte túlérett népművészet is, mely az életmód anyagi kereteinek: háznak, bútorzatnak, ruházatnak, eszközkészletnek polgárosítását, modernizálását a gazdasághoz hasonlóan ugyancsak a maga hagyományos módszereivel, igényeihez mérten és nyelvén kísérelte meg. Végül is azonban sikertelenül: a népművészet e kereteknek a gyakorlat követelte modernizálását már semmiféle vonatkozásban, sem technikailag, sem stilárisan nem, vagy egyre kevésbé tudta követni. Amire a népművészet továbbfejlődve végül is korlátozza magát, annak művészi értéke a legtöbb területen fordított arányban áll gyakorlati felhasználhatóságával. A népművészet érvényesülése a díszruhára, a tárgyak díszítő elemeire vagy a dísztárgyakra szorul vissza, míg a mindennapok viselete csakúgy, mint a bútorzat, s még inkább a használati, s főleg a termelőeszköz előbb-utóbb formailag is megváltozik. Ennek során a parasztot környező, sokban hagyományos anyagi valóságnak és a kispolgárosodás európai ízléskövetelményének sajátos szintézise jön létre, s annál gyorsabban és tökéletesebben, minél inkább lesz képes e megváltozó keret gazdája rátérni egyféle paraszti kispolgárosodás útjára, vagy azt legalább már igényeivel szimbólumainak átvételéig elérve megközelíteni. Az új bázisú szimbólumok átvétele legteljesebben a népi zenei kultúrában megy végbe, ahol a század második felében a népies műdal (vagy maga, vagy a stílusa) oly átütő erővel szorítja ki a régi dallamkincset, hogy annak utolsó nyomait a 20. század elejére Vikár Béla, majd Bartók és Kodály már csak a fejlődésből kiesett, isten háta mögötti falvakban, s ott is főleg idősebb emberek ajkáról tudják összegyűjteni.

A KULTÚRA ÚJ JELENSÉGEI

A reformkor kulturális és ideológiai örökségének kimerülésével, a gyorsan bontakozó új tőkés fejlődés értelmezésére és kifejezésére alkalmatlanná válásával egyidőben az új kultúra: új érzékenység és új kifejezés alakulásának az 1880-as évek végéig be sem fejeződő, de a régi eszmények elhanyatlása mellett a kor irodalmi-művészeti kultúrájában lassan uralkodóvá váló folyamatát részleteiben végigkísérni nem lehet feladatunk, ahogy a régi út beszűkülését is csak főbb vonalaiban idéztük fel. Ezért az új kialakulásánál is csak a kultúra különböző ágaiban kibontakozó és megfigyelhető főbb vonulatok bemutatására szorítkozhatunk.

Az irodalomban, mely legérzékenyebben, legnagyobb hatással, és így a legteljesebben és legdifferenciáltabban képes bemutatni a változásokat, még az 1880-as években is e kultúrán belül szinte egyedülálló szívóssággal tartja fenn magát a nemzeti romantika – igaz, hovatovább már csupán Jókai által képviselve. Persze Jókainál is érződik a változás: a kiegyezés korának még eleven és közvetlen politikai és társadalmi töltést hordozó nagy művei – a 48 napjait, vagy egy még reálisnak látszó nemzeti kapitalista utópia hőseit egyforma lelkesedéssel élesztgető *A kőszívű ember fiai*, a *Fekete gyémántok*, *A jövő század regénye* – az 1870-es évek közepétől már nála is helyt adnak az egyre inkább pikareszk elemeket alkalmazó és a Thaly-féle nemesi kuruc szemléletet tükröző történeti regénynek vagy – saját korába visszatérve – a bűnügyi kalandregénynek; 1890-re a *Gazdag szegények*-ben a nagyvárosi proletár-kispolgári élet (igaz, részben itt is idillben feloldódó) ábrázolásáig is eljut. De életútjának ilyen fejlődése ellenére is, a hőseit mozgató indulatok és a jellemek azonossága mégis csak áthidalja a korszakváltást és azt a zökkenőt, mely a nemzeti múlt nagy témáinak egyre inkább kulisszává üresedéséből áll elő, egyrészt megnyugtatóan szuggerálva az olvasónak a fejlődés állandóságát, megszakítatlanságát, másrészt benne az ember, és általa végül is a társadalom stabilitását: a jelen kapcsolódását a múlt legjobb hagyományaihoz. Nehéz feladat mindennek elhitetése, ám Jókai – vonzóerejének és hatásának máig talán legbiztosabb zálogaként – nem cinikus alkat: ő valóban ilyennek látja és hiszi is azt, amit leír, még akkor is, ha magával az ábrázolás megváltozott módjával akaratlanul érzékelteti is a változást. Szuggesztív művészetével azonban – ha öntudatlanul is – így válhat egyik leghatásosabb eszközévé a kiegyezés utáni korban a régi eszményeknek éppen beteljesülését láttatni kívánó, s a nagy múlt és a jelen között legfeljebb mennyiségi különbséget elismerő hivatalos felfogásnak. Jókai ilyen hatásának ereje a társadalomban elszigeteli még az olyan, nála nem kisebb tehetségű kortársnak, mint a társadalmi-politikai fejlődés 1867 körüli vízválasztóját magánéletében is érző (vagy az általános életérzés sodrában, lírai alkatának megfelelően ide is áthelyező) Vajda Jánosnak kritikus keserűségbe és dezilluzionáltságba fulladt hangját is.

Bár Jókai nemcsak kivételes tehetségű író, de történetileg ennél több: egy, csak közvetett és közvetlen olvasótáborával együtt értékelhető, komplex történeti jelenség is volt (ilyenként, a század első feléből is csak Kazinczyhoz és Petőfihez mérhetően), mindez persze nem jelenti azt, hogy a kor irodalmának – elsősorban a prózában – most már egyre inkább az új valóságtól formált új jelenségeit képes lett volna teljesen elnyomni, háttérbe szorítani. Mert a társadalomban végbement változások e jelenségek formálásában egyszerre három vonatkozásban is éreztetni kezdték hatásukat.

Legkézenfekvőbb ezek között a tematika változása volt. A birtokos nemesség hanyatlása a korszakra már egyre inkább befejezett tény, ha egyelőre még túl közeli, és véglegesen még le nem zajlott folyamat is ahhoz, hogy művészileg stilizált vagy absztrahált formában jelentkezzék: bemutatásában így még él a réteg anyagi összeomlásának nosztalgikus ábrázolása is, keveredve a társadalmi fennmaradásáért vívott kétségbeesett, s egyre kevésbé tiszta küzdelmének nyers, nem egyszer kíméletlen, sőt torzító leírásával. Az utóbbi szemlélet erősödését és az ábrázolás növekvő kíméletlenségét fokozza az, hogy a folyamat többnyire már nem belülről, a birtokos nemesség szemével, hanem egyre inkább kívülről van ábrázolva, mint – s legjellegzetesebben – Tolnai Lajos oeuvre-jében, mely a régi osztály hanyatlását éppúgy, mint az új emelkedését a kísérőjelenségek sokszínű ábrázolásával, ám az őket mozgató társadalmi-gazdasági folyamat mélyebb észlelése és megértése nélkül, csupán moralizálva és a külsőségek szintjén, nemegyszer egyfajta intellektualizált (nyomokban Arany Lászlónál is felbukkanó) plebejus idegengyűlölet szemüvegén át látva mutatja be.

Ezzel párhuzamosan, a változás második elemeként, az új írói generációban egyre nagyobb számban jelennek meg a modernül differenciálódó társadalom szélesebb intellektuális rétegeiből érkező írók. Ők már nemcsak új tematikát hoznak magukkal, hanem beépítik az irodalomba az őket kibocsátó társadalmi rétegeknek újfajta problémalátását és érzékenységét is. Hogy közülük csak a legjellegzetesebbeket említsük: Mikszáth Kálmánnal az elszegényedő megyei nemesi kishivatalnok szintjéig felemelkedő jómódú kispolgárosodott paraszt; Bródy Sándorral a szegény vidéki zsidó kispolgár-proletár kisiparos; Petelei Istvánnal az erdélyi örmény–magyar kisvárosi polgárság világa, élményanyaga és értékrendje emelődik be az irodalomba. De nem véletlen, hogy az 1880-as évek végéig még egyikük sem tud teljesen érvényesülni: a tematika új elemei és a bennük rejlő újszerű társadalmi problematika lehetőségei majd csak a századvégre fognak teljesen kibontakozni. Valóban még korunkban kiteljesedett (és nem csak az író korai halála által lezárt) életműnek talán csupán Iványi Ödöné tekinthető, csúcspontján egy, a kor új valóságát szélesen ábrázoló regénnyel, *A püspök atyafiságá*-val.

Az átalakulással jelentkező új egyéni és társadalmi viszonylatok reális bemutatása a változás harmadik tüneteként, új ábrázolási módszerek alkalmazását is megköveteli. Így lép előtérbe az alakuló új irodalomban az önmagát túlélt romantikával szemben a realizmus igénye, illetve például Bródynál már a naturalizmus is (felhasználva a kor filozófiai gondolkodását olyannyira befolyásoló darwinizmust is). A romantika, mely (másodrendű írói is hamar kihalván) már csak Jókai munkásságában kíséri végig a kort, sajátos módon Iványi Ödönnél kezd visszatérni, ám már nem a régi, Jókai által folytatott vonalat követve tovább, hanem új, modern érzelmek felé mutató, szinte már stilizált formájában.

A megváltozott társadalmi feltételek azonban a kultúrától – és elsősorban az irodalomtól – nem csupán a valóság új elemeinek érzékelését és ezek reális, vagy éppen már naturális ábrázolását követelték meg: mindezekből szükségszerűen következett annak igénye is, hogy az író foglaljon állást e változásokkal szemben: olyan igény, mely az író perspektíváit is alkalmas volt érzékeltetni. Az irodalom válasza erre az igényre a birtokos nemesség hanyatlásának és átmentési kísérleteinek felismerésén és többé-kevésbé éles bírálatán túl már nem egységes: például a Rákosi Jenő és a köréje csoportosult, jórészt a polgári átalakulással szóhoz és szerephez jutott polgári és kispolgári írócsoport, magától Rákosi Jenőtől kezdve a *Borsszem Jankó*-t szerkesztő Ágai Adolfig, már az új, polgáriasodó viszonyoknak a deáki liberalizmus jegyében álló minél teljesebb stabilizálásában látja a fejlődés követendő irányát. Ennek keretében egyaránt tudomásul veszi a birtokos nemesség hanyatlását és kísérleteit megrendült gazdasági pozíciójának erőteljes politikai pozíciókkal való felcserélésére, – majd a korszak vége felé elutasítja a kialakult struktúra, s benne saját helyzetének akár a nemzetiségek, akár a választójog kibővítése révén a szélesebb tömegek javára való bármely módosítását. Más, politikailag elsősorban a Függetlenségi Párt felé orientálódó csoportok, de például a Tisza mellett némi cinizmussal kitartó Mikszáth is, a viszonyok további határozott demokratizálásának szükségességét sugalmazzák, ha ők sem mindig következetesen. A konfliktusok azonban ezen a síkon korszakunkban még csak érlelődnek: nyílt kirobbanásuk, jórészt ugyanezen személyek és csoportok munkásságában és irányai körül, csak a századfordulóra fog bekövetkezni. Ekkorra azonban e konfliktust már a munkásmozgalom irodalmi vetületének első termékei is befolyásolni fogják.

A társadalmi változás azonban sokszoros áttételeken át nemcsak a prózában, hanem a költészetben – főleg az Arany eposzai és balladái után a korszerű költői kifejezésben egyeduralomra jutó lírában – is megtalálja a maga kifejezését. A valóság képének fellazításával és ennek során az általános emberi érzelmek kifejezésére törekedve szinte természetszerűen a hangulatok rögzítése lép előtérbe elsősorban, s a korban legnagyobb hatással Reviczky Gyulánál, aki magával a „kozmopolita" költészetet bíráló Arany Jánossal száll vitába és a költészet nép-nemzeti formáival is tudatosan szembefordul; kortársánál, Komjáthy Jenőnél pedig a törekvés éppenséggel a miszticizmusban, filozofikus törekvésekben jelentkezik (bár ezektől nem teljesen függetlenül megszólal egy szocialisztikus hang is). A 80-as évek egyes kevéssé jelentős, de nem értéktelen költőinél (közülük még Endrődi Sándort emelhetjük ki) ezután már a preszimbolizmus is megjelenik. E folyamat kibontakozása során a költészet immár végleg eltávolodik attól, a kiegyezési éveket még annyira jellemző társadalmi pszichikumtól és az azt tükröző lírától, melyet a még hanyatlásában is magabiztos liberalizmus, illetve a nép-nemzeti irodalom normái határoztak meg, de egészében is csupán átmeneti mozzanataként egy olyan folyamatnak, mely teljességében már csak a 20. század első évtizedeiben fog megmutatkozni.

Irodalom és közönség a színpadon minden műfajnál szorosabb, közvetlenebb kapcsolatát ismerve, nem lehet meglepő, ha a társadalmi változás: az elakadt nemesi és paraszti polgárosodás legelevenebb, legkonkrétebb (ha nem is szükségképpen legszínvonalasabb, legmélyebb) ábrázolását a színpad fogja nyújtani. A népszínmű egyes, még e korban is nagy sikerű darabjai – Tóth Ede: *A falu rossza* (1875), Csepreghy Ferenc: *A sárga csikó* (1877), *A piros bugyelláris* (1878) – ellenére a valóságos népélettől már elszakadt: hiszen egyre inkább egy meg nem valósult paraszti kispolgárosodás életformájának és problémáinak nosztalgikus kulisszáit és zenei formáit alkalmazza, és a kispolgárosodás szerény lehetőségeit éppen hogy a falun kívül vagy legalábbis a paraszti sorból kilépve megtalált városi-mezővárosi nézőre, esetleg falusi kisiparosi közönségre számít. Ezzel párhuzamosan a 70–80-as években bontakozik ki a polgár új világát bemutató francia társalgási drámák mintájára szerkesztett magyar polgári színmű. Kezdetei már az 50–60-as évek elején megjelennek, elsősorban Szigeti Józsefnek egyes, már a népdráma lehetőségét is felvillantó darabjaival, a színpad uralkodó műfajává (kezdetben az újromantikának a változás ábrázolásától visszariadva egy félig történeti, félig mesevilágba és annak problémái közé húzódó intermezzójával is párhuzamosan) azonban a 70-es évek közepére gyakorlatilag egyetlen szerző, Csiky Gergely munkássága révén válik. Csikynél a reális változás lép a színpadra, valódi alakjaival, s abban is reálisan, hogy a polgári átalakulás problémái itt elsősorban a birtokos nemesi polgárosodás szintjén és viszonyai között jelennek meg: ennek részint komikus, részint ellenszenves, taszító vonásaival, ám minden együttérzés vagy részvét nélkül a végül is pórul járt vagy hoppon maradt hősök iránt. (Igaz, hogy eközben, a polgárosodás e szakaszában még nagyon is érthető módon, magát a polgári értékrendet és világot nem éri sérelem, sőt többnyire szemrehányás sem.) Csiky tehetséges és jó szemű ember, darabjait a Nemzeti Színház nagy gárdája adja elő a kor már realistának nevezett színpadán, annak díszleteivel, színészmozgatásával. Érthető tehát a darabok többnyire hatalmas, nem egy esetben máig is elérő és ma is ismétlődő sikere, de érthető az is, ha olvasásuk közben a kor átmeneti vonásai ütköznek szemünkbe mind a problémákban, mind a válaszban. A valódi polgárnak (és a polgár valódi konfliktusának is) megjelenése a színpadon így (az 1870-es évek elejének egyes, a klasszikus liberalizmus kritikáját tükröző, eszmeileg fontos, de dramaturgiailag még éretlen kezdeményeitől eltekintve) a következő korszakra, a századvégnek a valódi polgárosodás széles kibontakozását is meghozó évtizedeire fog várni.

A próza, a költészet és a drámai műfajok fejlődése (ennek során a változás egyre határozottabb ábrázolásával) azonban már nem teljesen spontán módon, vagy csupán az irodalom (s ezen belül a sajátlag magyar irodalom) valamely autonóm, nemzetileg is zárt fejlődésének szabályai szerint és kereteiben megy végbe. Útját egyrészt a nagy társadalmi változás sodrában a közönség összetételében is végbement változással együtt járó új olvasói igények, s az ezekre felelve fordításban megjelentetett egyre gazdagabb és sokoldalúbb külföldi irodalom hatása és versenye, másrészt a hazai irodalmi kritika (részben a fordítások kiválasztását is befolyásoló) egyre élesedő tekintete is kíséri.

E két tényező közül a fejlődés szempontjából kétségtelenül a fordítások mintegy csendes kihívása bizonyult a nagyobb jelentőségűnek. A magyar irodalomban (már reformkori kezdeményeket folytatva ugyan) ez a korszak kezdi meg betölteni a világirodalmi tájékozottság korábban nagy – bár a német anyanyelvű polgárság, s a németül értő jobb módú magyar nemesség, hivatalnokság és az értelmiség számára a német irodalom, illetve a németre történt fordítások révén még ekkor is valahogy áthidalt – hézagait. Most azonban a csak magyar nyelvű olvasóközönség számára is megnyílnak a világirodalom kapui. Először a klasszikusok felé, akiknek a Kisfaludy Társaság gondozásában immár egész életműve is napvilágot lát: Shakespeare (1864–1879), Arisztophanész (1871–1874), Molière (1863–1882), Racine (1872–1875) művei most jelennek meg. A Kisfaludy Társaság kiadja a világirodalom nagy eposzait is, 1887-ben Csiky Gergely lefordítja Szophoklészt, 1872–73-ban megjelenik a *Don Quijote* teljes fordítása is. Ezeken a világirodalmi műveltséget mintegy megalapozó s folyamatosan fordított és publikált klasszikusokon kívül a korszak nagy változása a fordításirodalomban is megfigyelhető: a magyar irodalomban bekövetkező változásoknak okozata, de részben okaként is. Az 1860–70-es években, megfelelően az akkor alapjainak hanyatlása ellenére is még uralkodó klasszikus liberalizmus az irodalom nép-nemzeti normáival jól összeférő társadalmi és magatartási eszményeinek, a kor angol, francia és orosz romantikus realizmusának legjelesebb művei kerülnek fordításra: részint Dickens, Thackeray (és a modern angol irodalomról Taine), az esszéisták közül Macaulay; részint Puskin, Gogol, Turgenyev – utóbbinak a 70-es évektől már a kritikai realizmusba áthajolva, „felesleges” hőseivel a hanyatló magyar birtokos nemesség dilemmáját is felvető – munkái. Jellemzően, a legkövetkezetesebben polgári viszonyokat tükröző Balzactól alig kerül valami fordításra, ehelyett a francia fordítások között Dumas, Octave Feuillet uralkodik; a kortárs francia irodalom hatása elsősorban a – ha sokban felszínesen is – valóban polgári viszonyokat tükröző színpadi műveken (Scribe, Sardou darabjain) át érvényesül.

A változás 1880 után válik érezhetővé: a polgárosodás új szakaszával az új polgárság az irodalmat és a könyvkiadást fokozottan jövedelmező üzletté tevő s így azt a reális – ha nem is szükségképpen mindig a legmagasabbrendű – társadalmi igényekhez közelítő kibontakozásának új igényeivel. A 1880-as években e változások és a nyomukban kibontakozó új érzékenység jegyében jelenik meg magyarul a modern kortársi francia irodalom is: Zola (*Germinal*, 1886), és novelláival Maupassant, Daudet; másrészt az orosz realizmus: Tolsztoj (*Háború és béke*, 1886; *Anna Karenina*, 1887; *Kreutzer szonáta*, 1890); és Dosztojevszkij (*Bűn és bűnhődés*, 1888; *A Karamazovok*, 1889). A költészetben a modern nyugati eredmények követése lassúbb: a német irodalomból Goethe és Heine uralkodik; a franciák esetén a romantikusok után csak a 1880-as évek végén jelennek meg a parnasszisták fordításai; 1886-ban ugyan már olvasható Baudelaire fordítása is, de az évtized végéig alig követi több; Verlaine-t majd csak a 90-es években kezdik fordítani.

A fordításoknak sokban a magyar irodalom útját is magyarázó sora mellett az irodalom fejlődését másik oldalról a szélesedő kritika igyekezett befolyásolni: immár nemcsak magukat az irodalmi jelenségeket értékelve, hanem érzékeltetve a mögöttük álló mélyebb politikai-társadalmi magatartásokat és konfliktusokat is. Az átmeneti korszakra jellemző polarizáltság azonban itt is megfigyelhető. Egyik oldalon Gyulai Pál áll, aki az 1860-as évek végére még az abszolutizmus élményének hatása alatt megszilárdult felfogásának megfelelően végig megmarad a deáki liberalizmus politikai és a népies-nemzeti irányzat – ennek csúcsát és normáját Aranyban látó – irodalmi-esztétikai alapján. Ezt képviseli az irodalompolitika mindazon nagy jelentőségű pozícióiban is, melyeket a 70–80-as évek folyamán már lassan mind a saját kezébe von össze az egyetemi katedrától, a *Budapesti Szemle* szerkesztőségén, a Kisfaludy Társaság elnökségén át egészen sokrétű kiadói, akadémiai funkcióiig. Megrendíthetetlen következetességgel: a nép-nemzeti irodalom normáihoz mérve nemcsak Jókai ellen hadakozik haláláig, de szinte tudomásul sem veszi Vajda egyre elmélyültebb gondolati líráját, éppúgy, mint Tolnai munkásságát vagy Reviczky költészetét sem; Komjáthyt nem is ismeri.

Ha Gyulai ilyetén működésében a társadalmi változás és a ráépülő fejlődés egy magát már a kiegyezés idejére is túlélt reagálásának továbbéléséről van szó (mely végül is némileg korszerűsödve – de éppen ezáltal még a deáki liberalizmustól is sokban visszalépve – korszakunk végére Beöthy Zsolt emelkedő pályájában még majd újra is termelődik), ugyanakkor megjelennek a valódi polgárosodás kritikai igényei és szempontjai is. Elsősorban Péterfy Jenő az átmeneti korra ugyancsak oly jellemző irodalmi értékrendjében, amely egyrészt már a modern analitikus lélektani realizmust képviseli, ám másrészt visszaretten a forradalmi és általában a radikális változás lehetőségétől, és értetlenül kerül szembe a 90-es évek olyan új irodalmi irányzataival is, melyek pedig (radikális szemléletüktől éppen nem függetlenül) egy új, még haladóbb objektív realista ábrázolás irányába mutathattak. Így a polgári fejlődés reális igényeit az irodalmi és irodalomtörténeti jelenségek értékelésében (tévedésektől még nem mentesen), majd Riedl Frigyes ugyancsak a 1880-as évek elejétől induló, de éppen ezekben a funkcióiban majd csak a 1890-es évekre kibontakozó munkássága fogja érvényesíteni.

A kultúra nemzeti jellegének kifejezésében a század első felében szinte az irodalméval azonos jelentőségű – sőt sokban irracionális elemei révén néha közvetlenebb érzelmi hatása miatt annál nemegyszer jelentősebb – zenei műveltségben a 19. század 70–80-as évei ugyancsak új kezdeményeket hoznak magukkal. Hasonlóan az irodalom elszakadásához a nép-nemzeti eszményektől, az új kezdemények a zenében is túllépnek a nemzeti romantikának a népies műdal és a csárdás a tömegkultúrában még évtizedekre nagyon is elterjedt nyelve által meghatározott keretein és mintákért az európai magas zenei műveltség korszerű eredményei felé fordulnak. Ebben kétségtelenül jelentős szerepe volt a társadalom polgárosodásával – elsősorban Budapesten és néhány nagyobb vidéki városban kibontakozó – hangversenyéletnek, ugyancsak Budapesten az önálló Operaház megnyitásának (1884), valamint Liszt a hazai zenei életre gyakorolt, hosszas budapesti tartózkodásai által kivált erősített közvetlen hatásának. A Zeneakadémia megalapítása és Liszt művészeti irányítása alá helyezése az új zenei nyelvnek nemcsak intézményes elismerését, hanem egyúttal a hazai magas zenei kultúrában kizárólagosságának és folyamatosságának biztosítását is jelentette.

A sajátosan nemzeti zenei nyelv megteremtésére tett kísérletek persze nem szűntek meg. Maga Liszt is idős- és öregkori műveiben (az 1880-as évekből a *16–19. magyar rapszódiá*-ban, a *Magyar történeti arcképek*-ben, a *Csárdások*-ban) alkalmazott magyar elemeket, méghozzá már inkább

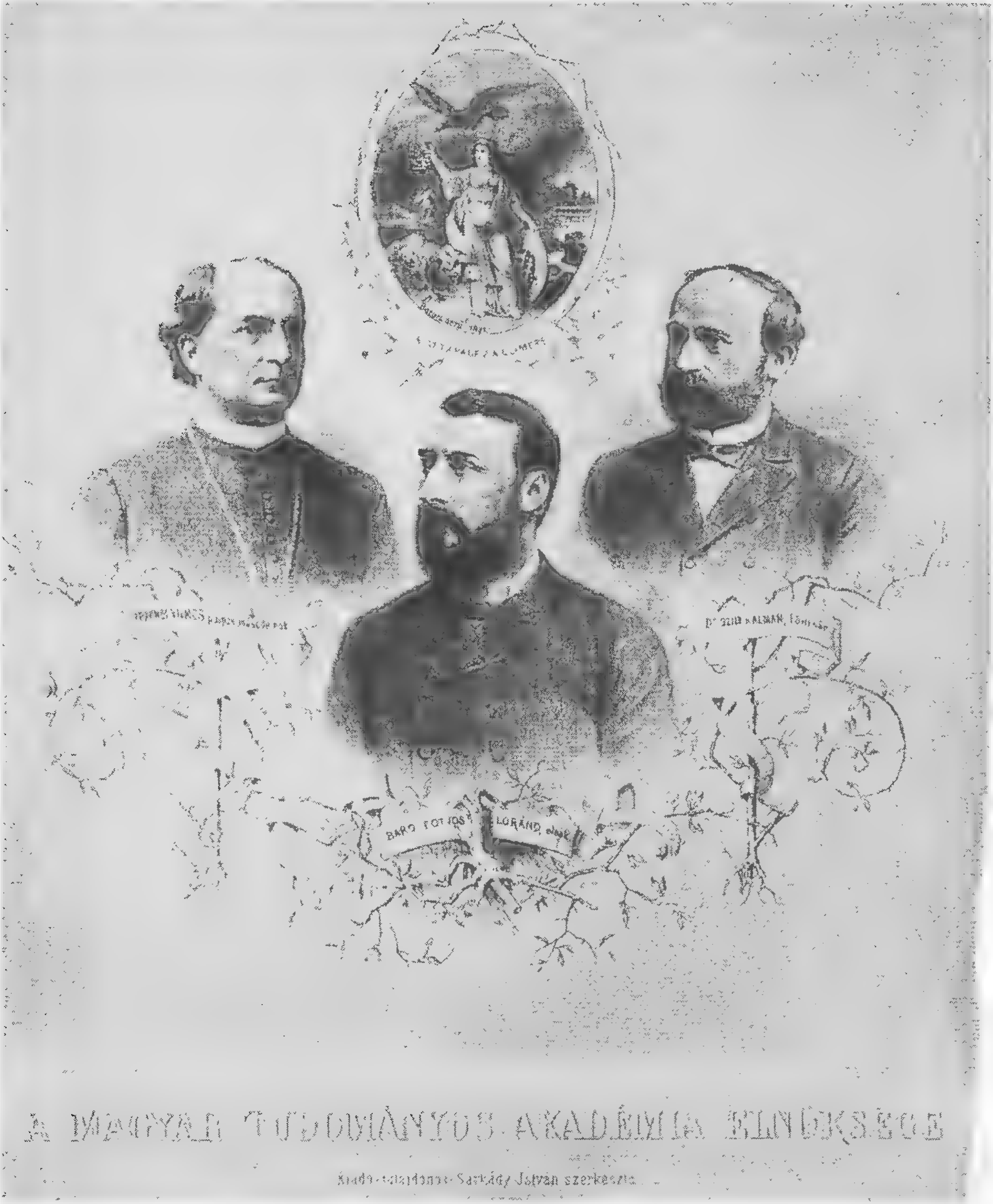
Dr SZILY KÁLMÁN, főtitkár
BÁRÓ EÖTVÖS LORÁND, elnök
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ELNÖKSÉGE
Kiadó-tulajdonos Szilágyi István szerkesztő

375. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1890-ben

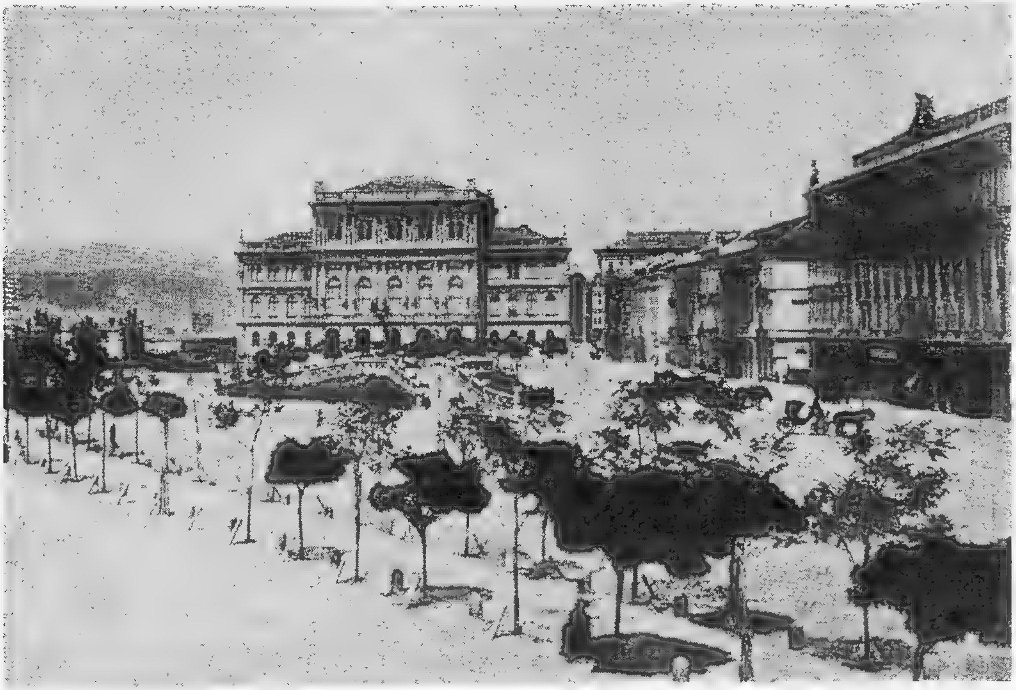

376. A Magyar Tudományos Akadémia székháza (előtte a koronázási domb)

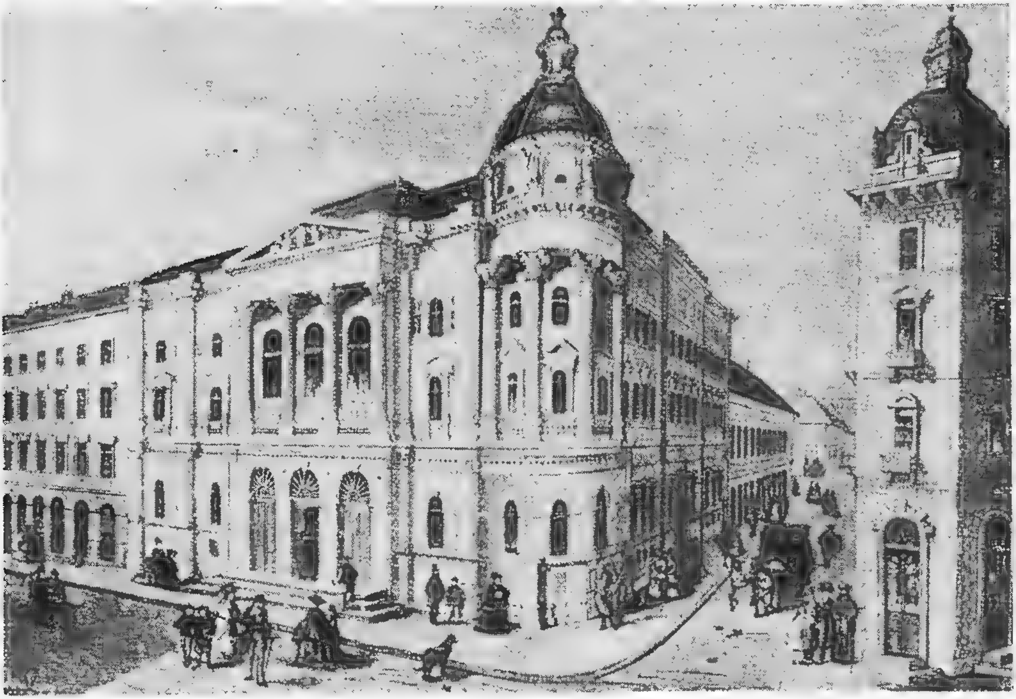

377. A budapesti Egyetemi Könyvtár 1875-ben elkészült épülete

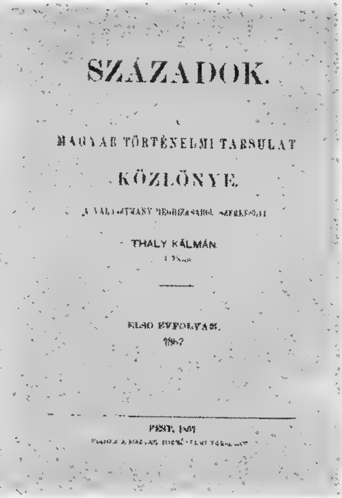
SZÁZADOK.
MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE.
THALY KÁLMÁN
ELSŐ ÉVFOLYAM.
1867
PEST, 1867

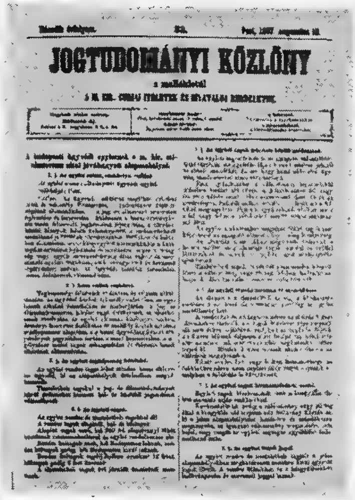
JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

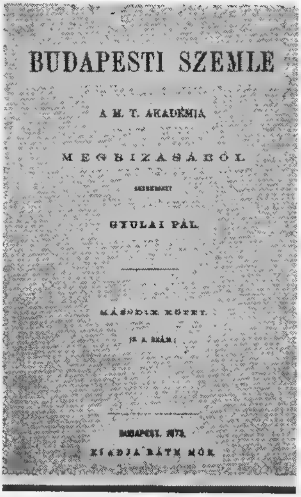
BUDAPESTI SZEMLE
A M. T. AKADÉMIA
MEGBIZÁSÁBÓL
GYULAI PÁL
MÁSODIK KÖTET.
KIADJA RÁTH MÓR.

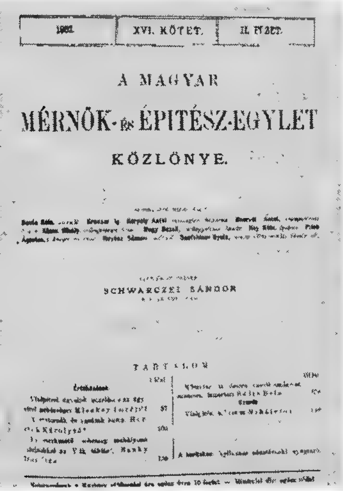
XVI. KÖTET.
A MAGYAR
MÉRNÖK- és ÉPITÉSZ-EGYLET
KÖZLÖNYE.
TARTALOM

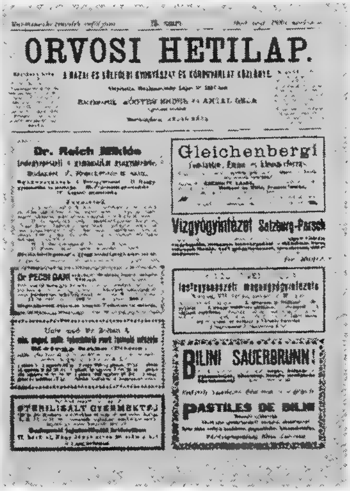
ORVOSI HETILAP.
Gleichenbergi
Vizgyógyintézet Salzburg-Parsch
BILINI SAUERBRUNN
PASTILES DE BILIN
STERILISÁLT GYERMEKTEJ

FIGYELŐ
IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLÖNY
ABAFI LAJOS
X.
BUDAPEST.
AIGNER LAJOS

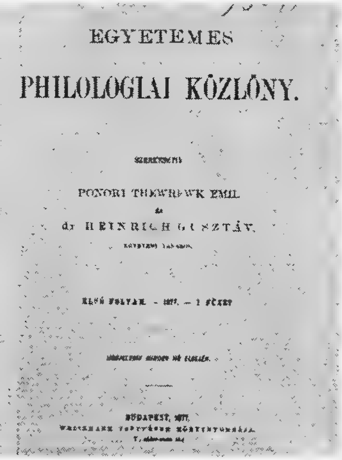
EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.
PONORI THEWREWK EMIL
és
dr HEINRICH GUSZTÁV,
BUDAPEST, 1877.

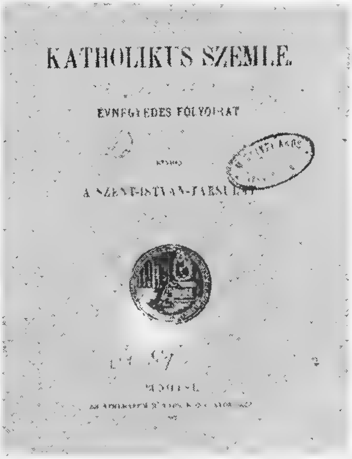
KATHOLIKUS SZEMLE.
ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT

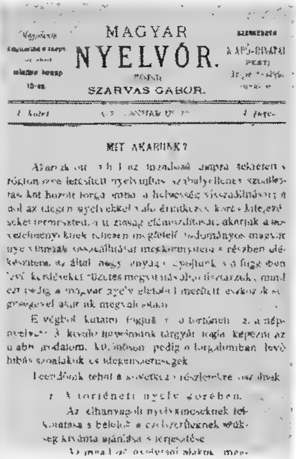
MAGYAR
NYELVŐR.
SZARVAS GÁBOR.
MIT AKARUNK?

378. Tudományos és irodalmi folyóiratok címlapjai

379. Than Károly

380. Kőnig Gyula

381. Zipernowsky Károly

Horváth Mihály

382. Keleti Károly

383. Horváth Mihály

384. Budenz József

385. Szinnyei József

386. Reviczky Gyula

387. Csiky Gergely

388. Mikszáth Kálmán

389. Gyulai Pál

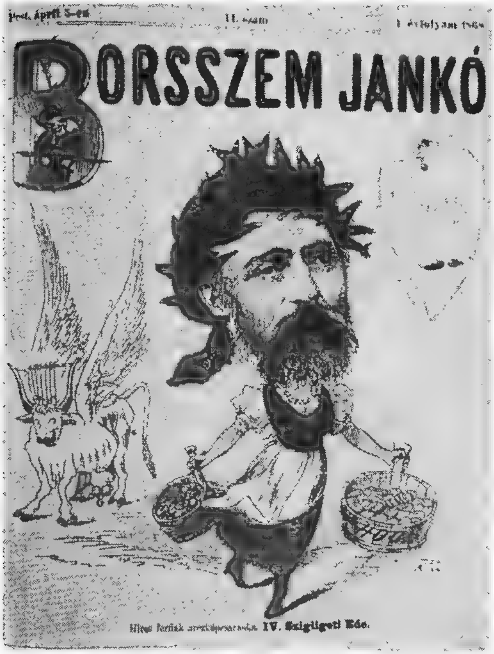
BORSSZEM JANKÓ
Híres férfiak arczképcsarnoka. IV. Szigligeti Ede.

390. Korabeli karikatúra Szigligeti Edéről

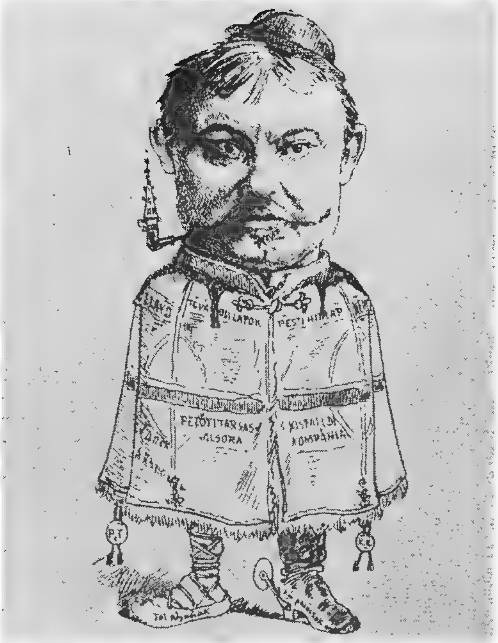
FŐVÁROSI LAPOK
PESTI HIRLAP
PETŐFITÁRSASÁG
KISFALUDI KOMPÁNIA
P.T.
K.K.

391. Korabeli karikatúra Mikszáth Kálmánról

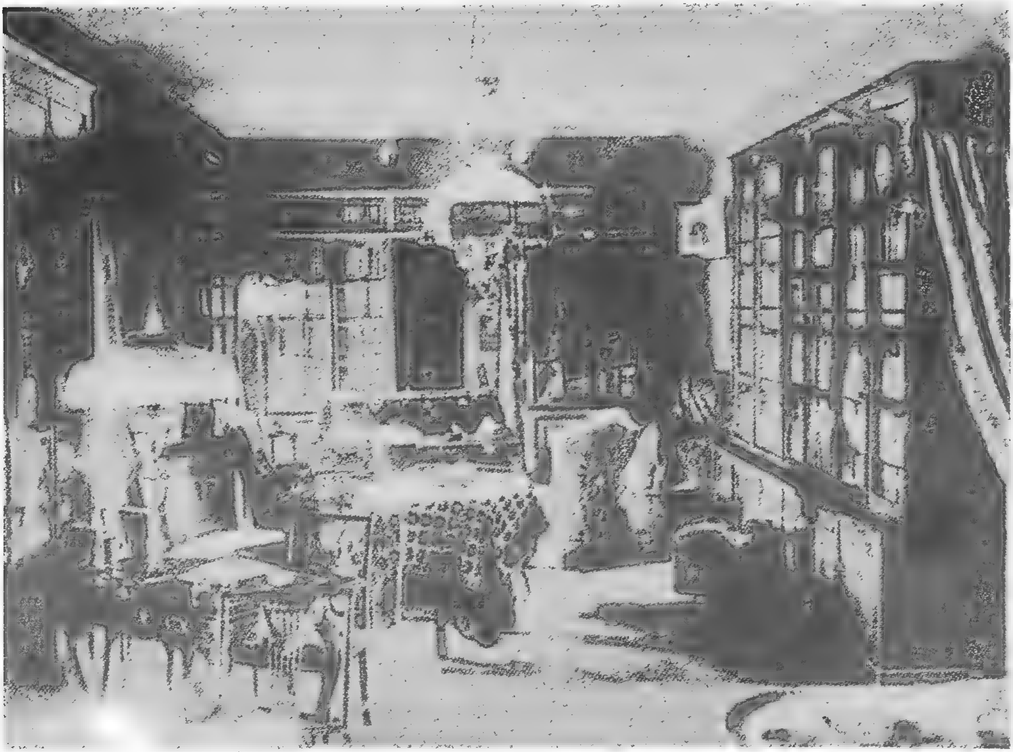

392. Jókai Mór dolgozószobája a Bajza utcában

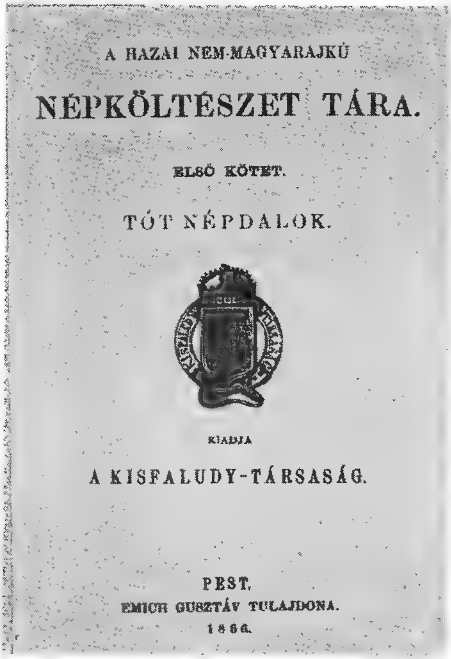

A HAZAI NEM-MAGYARAJKÚ
NÉPKÖLTÉSZET TÁRA.
ELSŐ KÖTET.
TÓT NÉPDALOK.

KIADJA
A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

PEST.
EMICH GUSZTÁV TULAJDONA.
1866.

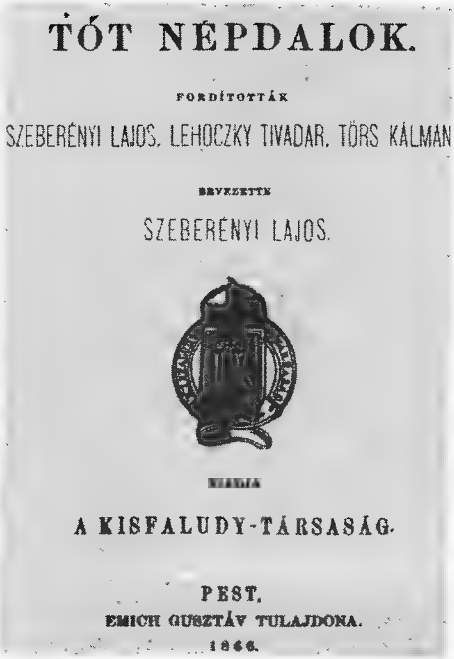

TÓT NÉPDALOK.
FORDÍTOTTÁK
SZEBERÉNYI LAJOS, LEHOCZKY TIVADAR, TÖRS KÁLMÁN
BEVEZETTE
SZEBERÉNYI LAJOS.

KIADJA
A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

PEST.
EMICH GUSZTÁV TULAJDONA.
1866.

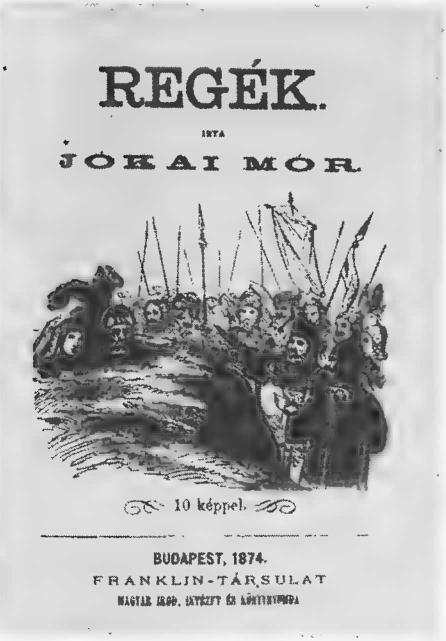

REGÉK.
IRTA
JÓKAI MÓR.

10 képpel.

BUDAPEST, 1874.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

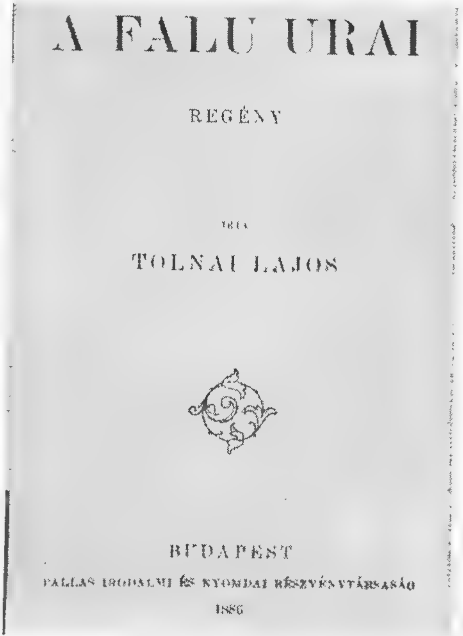

A FALU URAI
REGÉNY
IRTA
TOLNAI LAJOS

BUDAPEST
PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1886

393. Könyvcímlapok az 1860–80-as évekből

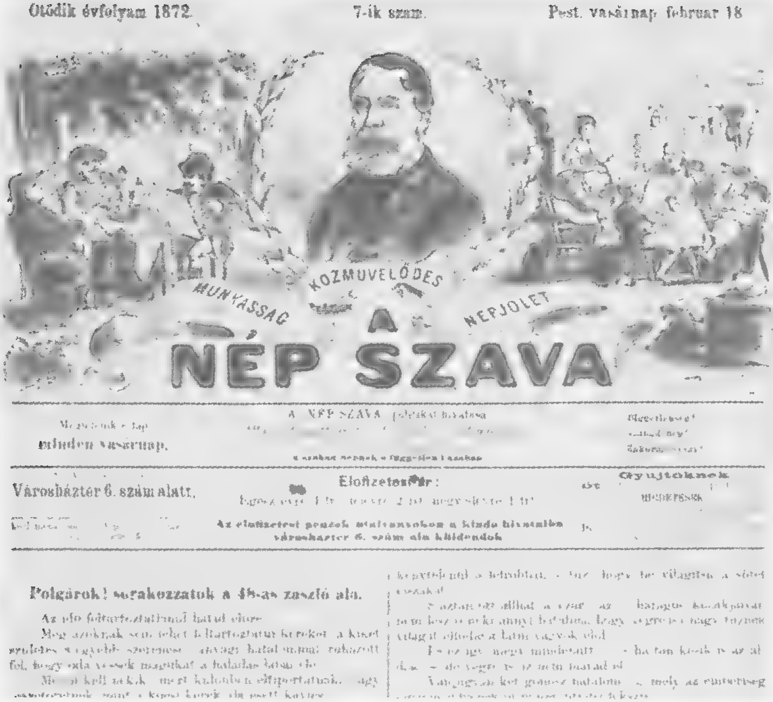

Ötödik évfolyam 1872. 7-ik szam. Pest. vasárnap február 18

MUNKÁSSÁG KÖZMÜVELŐDÉS NÉPJÓLÉT

A NÉP SZAVA

minden vasárnap.

Városháztér 6. szám alatt.

Előfizetési ár:

Gyüjtőknek

Az előfizetési pénzek utalványokon a kiadó hivatalba városháztér 6. szám ala küldendők

Polgárok! sorakozzatok a 48-as zászló alá.

394. Olvasó parasztok egy ellenzéki hetilap fejlécén

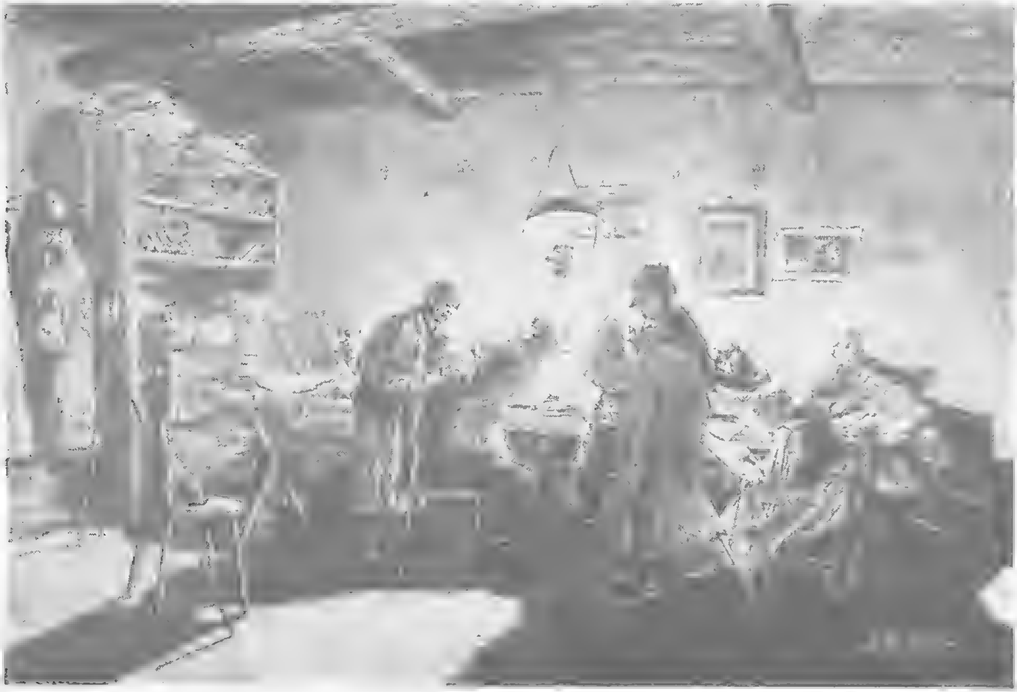

395. Népkör egy alföldi városban

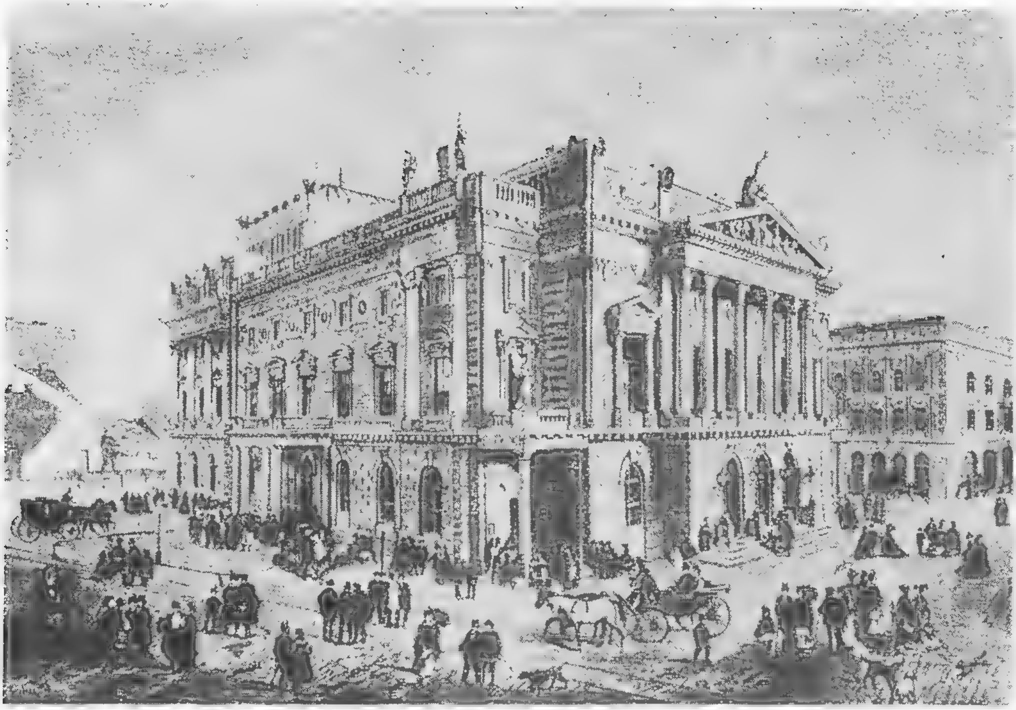

396. Az 1875-ben elkészült pesti Népszínház

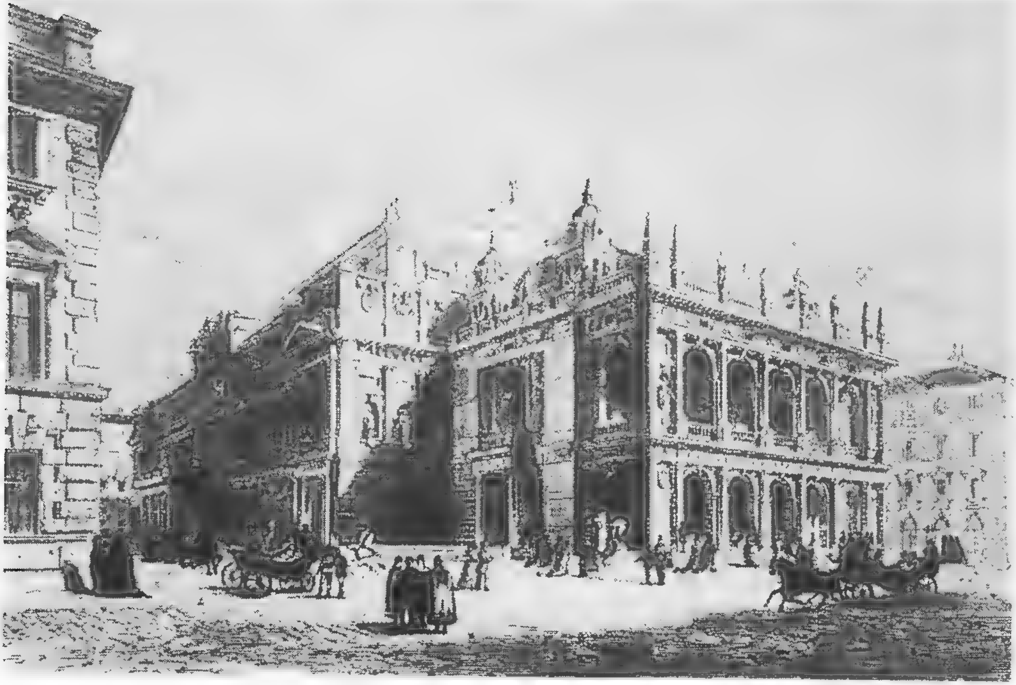

397. Ybl Miklós tervrajza a budapesti Operaházhoz

Blaha Lujza és Kiss Mihály

398. Blaha Lujza és Kiss Mihály a *Csingilingi-csárdás* című népszínműben a pesti Népszínházban

399. Jászai Mari *Az Ember tragédiájá*-ban 1884-ben

400. Márkus Emília a *Csongor és Tündé*-ben

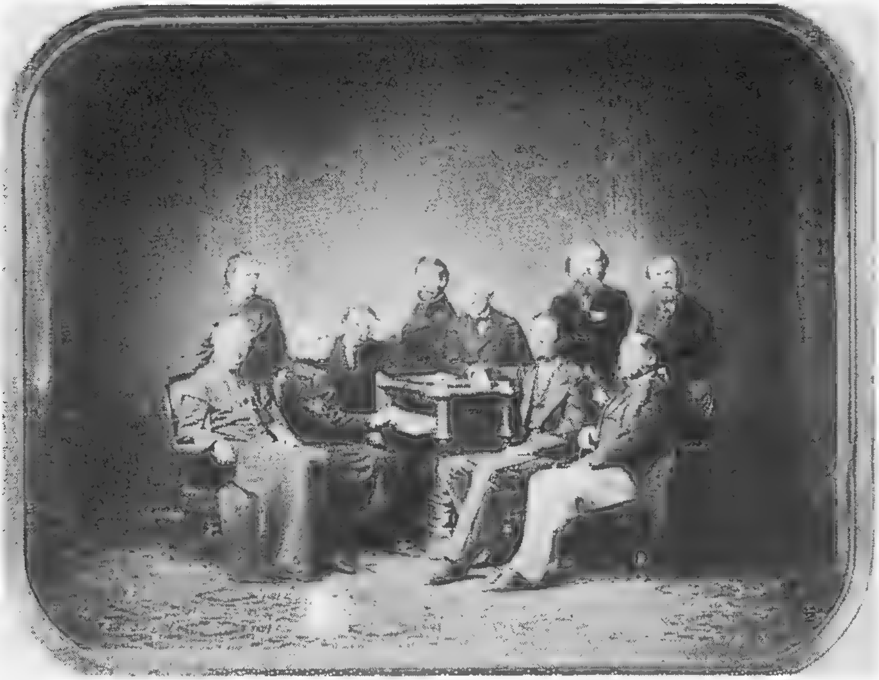

401. Liszt Ferenc művészi pályájának 50. évfordulóját ünnepli 1873-ban (Ülnek, balról jobbra: Haynald Lajos, kalocsai érsek, Liszt Ferenc, Mihalovics Ödön, Apponyi Albert gróf, Karácsonyi Guido gróf. Állnak: Huszár Imre, Széchenyi Imre gróf, Augusz Antal báró, Richter János, Dunkel Norbert)

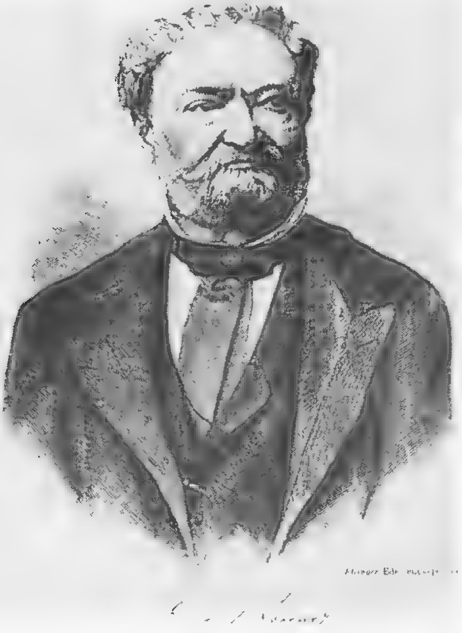

402. Erkel Ferenc

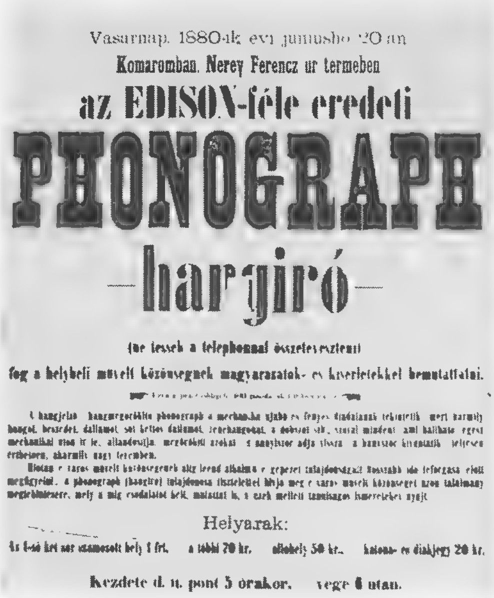

Vasarnap. 1880-ik evi juniusho 20 an

Komarombau. Nerey Ferencz ur termeben

az EDISON-féle eredeti

PHONOGRAPH

—hangiró—

(ne tessek a telephonnal összeteveszteni)

fog a helybeli müvelt közönsegnek magyarazatok- es kiserletekkel bemutattatni.

Helyarak:

Az 1-sö ket sor szamozott hely 1 frt.   a többi 70 kr.   allohely 50 kr.   katona- es diakjegy 20 kr.

Kezdete d. u. pont 5 orakor.   vege 6 utan.

403. Korabeli hirdetmény Edison fonográfjának magyarországi bemutatásáról

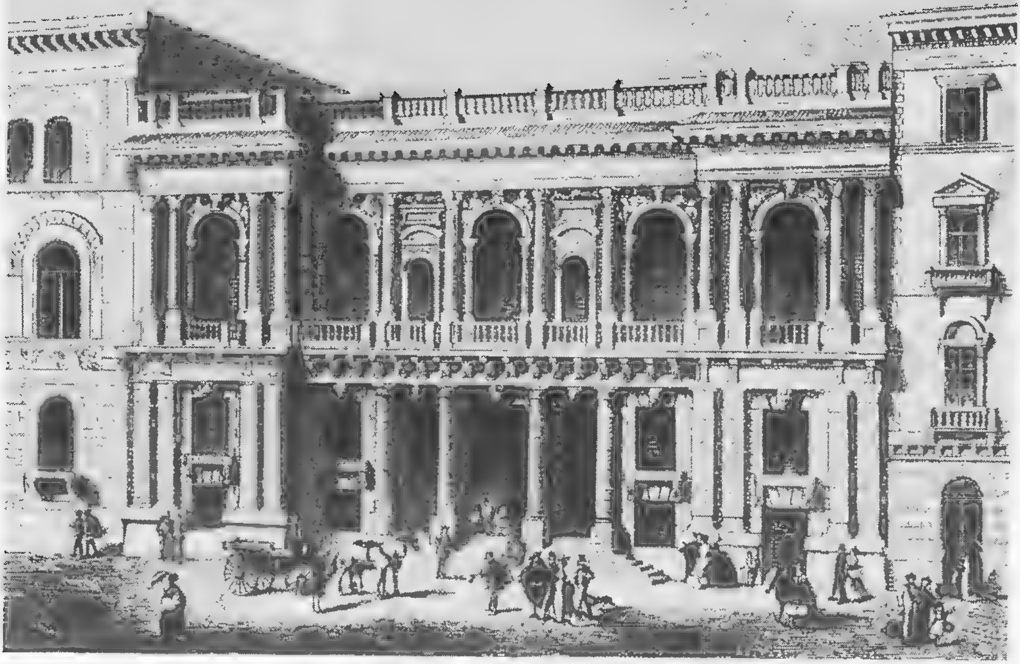

404. A Műcsarnok a pesti Sugárúton

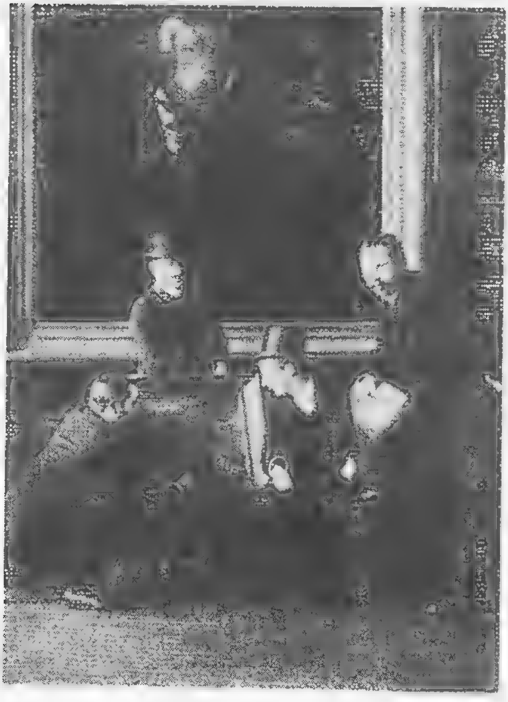

405. Képbírálat

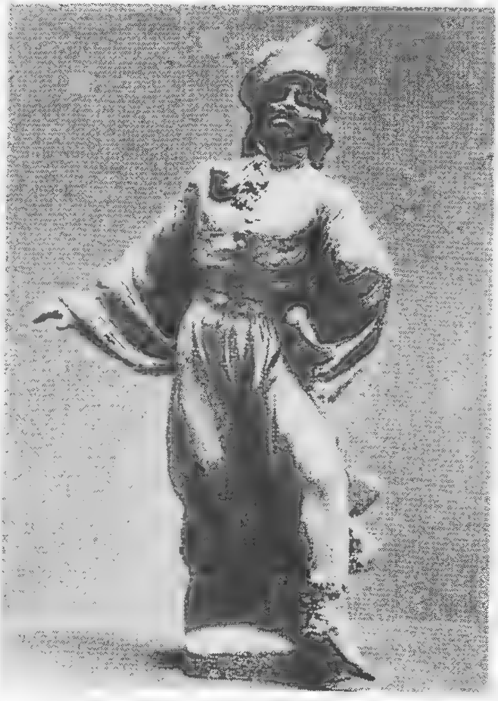

406. Izsó Miklós: *Táncoló paraszt* (1870)

407. Huszár Adolf műterme

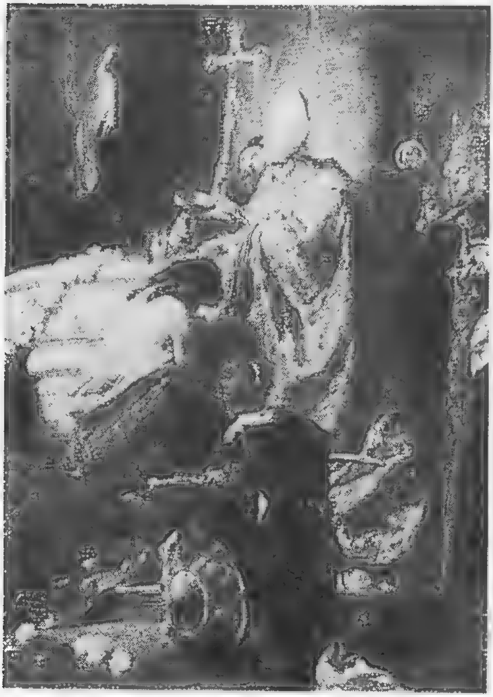

408. Benczúr Gyula: *Vajk megkeresztelése* (1875)

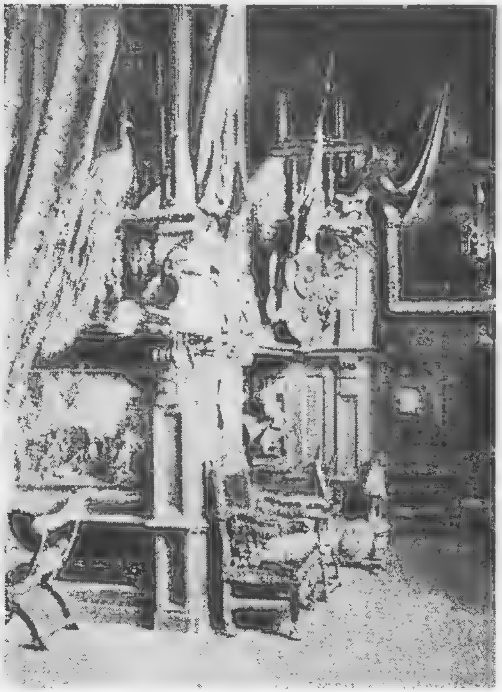

409. Benczúr Gyula műterme a budapesti Festészeti Mesteriskolában

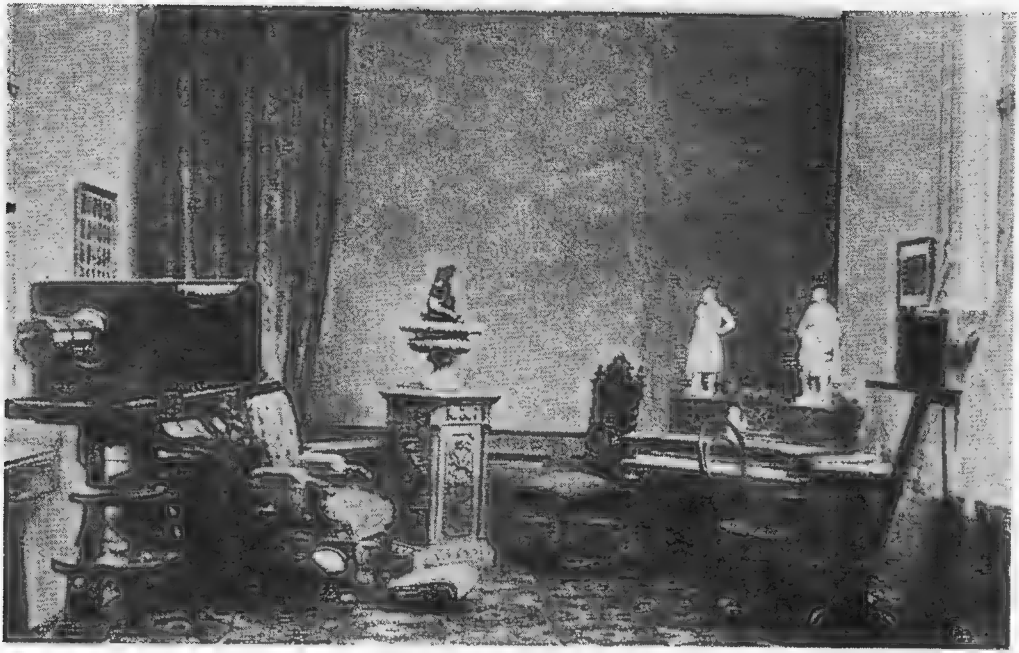

410. Skolnik Károly fényképészeti műterme Győrben az 1880-as években

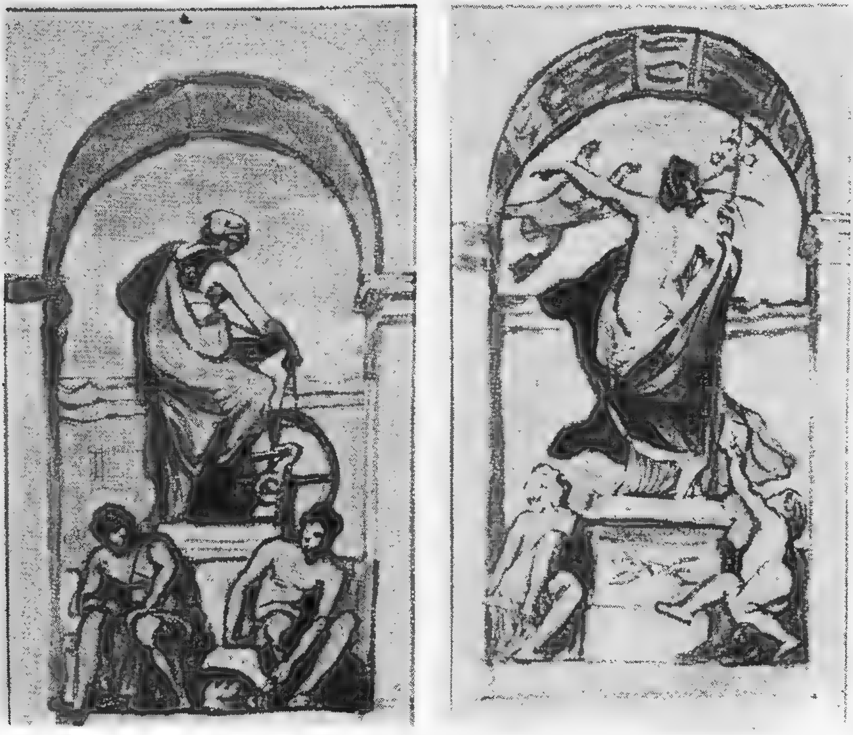

411. Lotz Károly két vázlata a Keleti pályaudvar freskóihoz (1884)

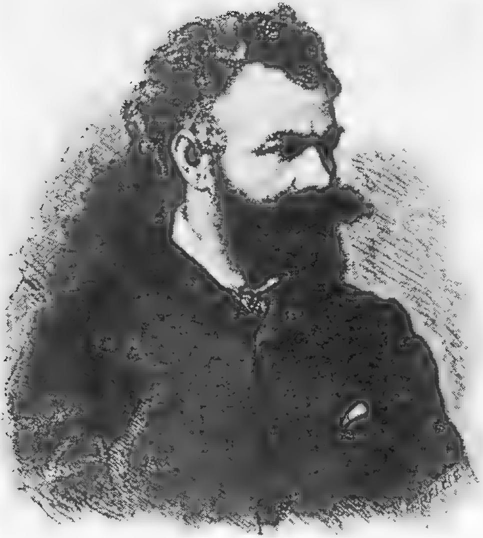

412. Munkácsy Mihály

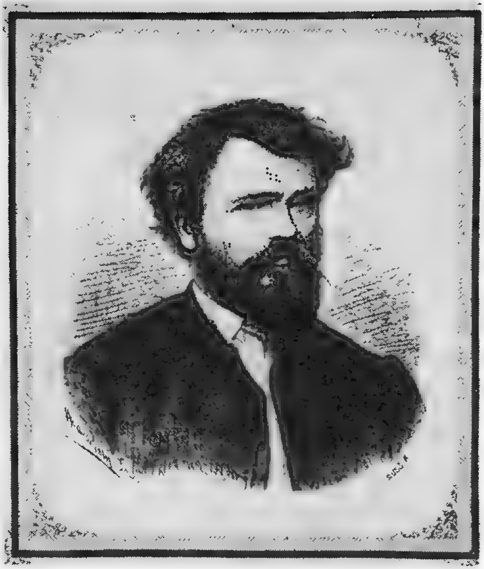

413. Izsó Miklós

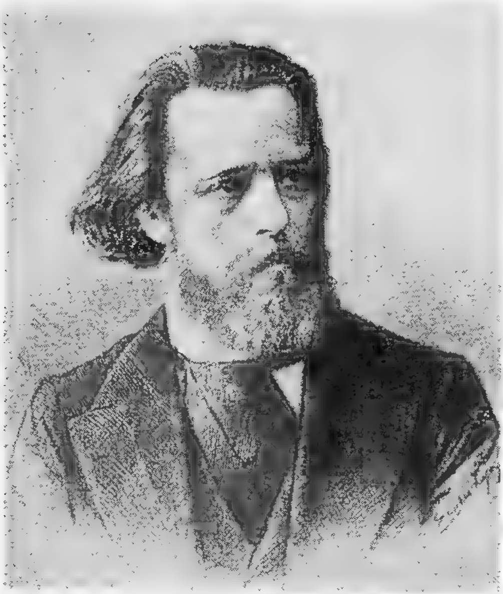

414. Zichy Mihály

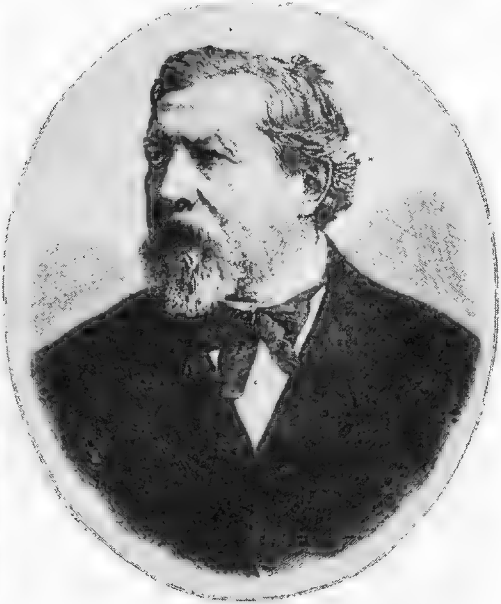

415. Ybl Miklós

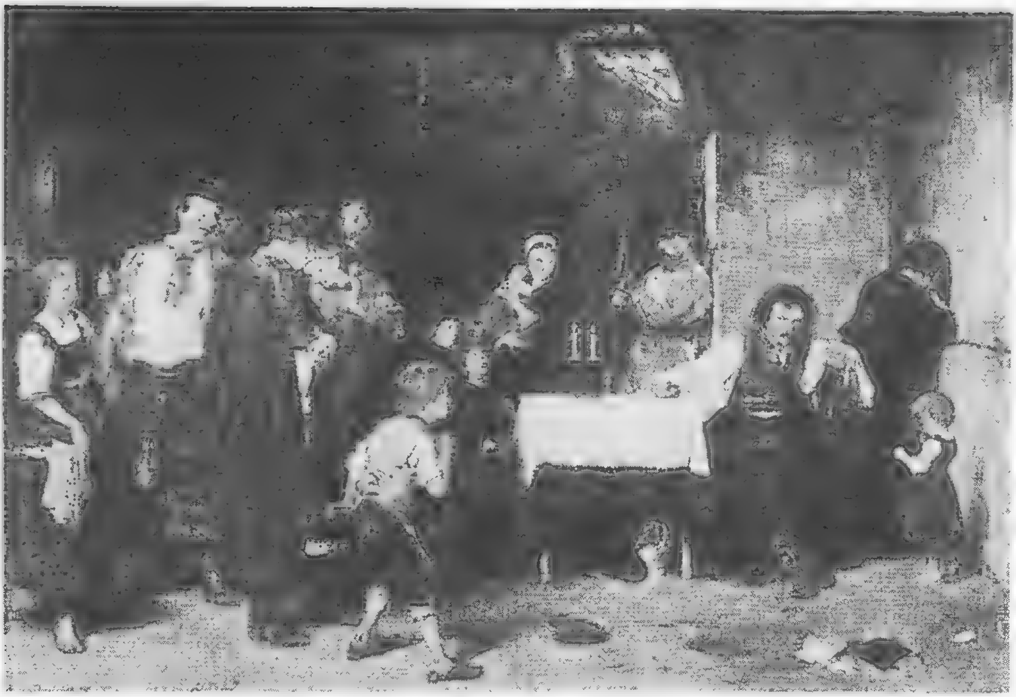

416. Munkácsy Mihály: *Siralomház* (1870)

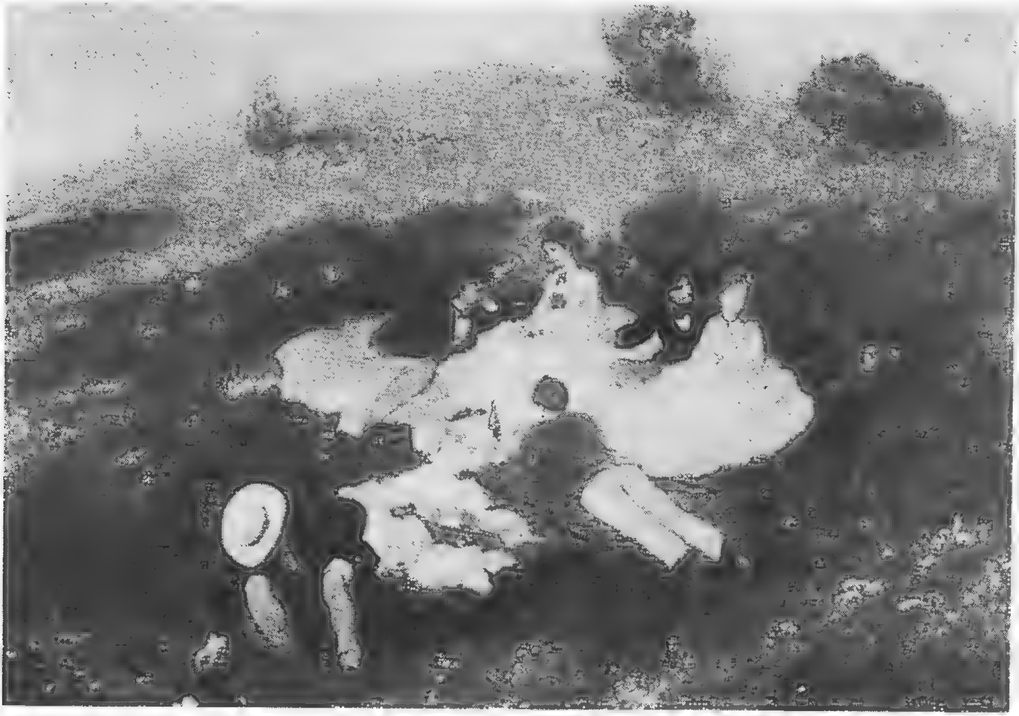

417. Szinyei Merse Pál: *Majális* (1873)

a hangszeres, mint a műdalos népies hatás után indulva, sőt éppenséggel maga is komponál ilyen fordulatokat vagy témákat. Erkel is a maga korábbi, a nemzeti romantikára jellemző heroikus operastílusából a *Dózsa György*-ben (1867) és a *Brankovics György*-ben (1874) már a népi zenedráma irányában lép tovább, a zárt számokkal (áriákkal) való korábbi építkezés helyett a Muszorgszkijra is oly jellemző deklamatív-recitatív stílusra törekedve.

Mindezen jelentős és értékes kezdemények – vagy utórezgések? – ellenére a kor hazai zenei művelődésének összképe ugyancsak bizonyos stagnálást mutat: lényegében azonos típusút az irodalomban látottal. Egyrészt a nemzeti romantika a nagyok által is – s nem véletlenül! – már csak esetlegesen választott útja lesz egyre kevésbé járhatóvá, olyan útként, mely a társadalmi változásnak és vele az érzékenység átalakulásának kevésbé gyors üteme esetén is legfeljebb egyfajta, s már nem is hosszú életű magyaros zenei utóromantikát eredményezhetett volna, talán még néhány jelentős alkotással is, ám az egész irányzat hanyatlását már így sem tartóztathatva fel. Másrészt mintha a kor hazai valósága, az általa kitermelt zenei műveltség s ennek valóságészlelése sem lenne még sem elég gazdag, sem elég differenciált ahhoz, hogy képes legyen problémáit (köztük sajátos nemzeti igényeit) a kor nagy hagyományú, szervesen kifejlett európai zenéjének már sokféle érzékenységet kifejezni képes nyelvén és formáiban megjeleníteni. Az 1885-ben kiadott *Magyar Zeneköltők Kiállítási Albumá*-ban publikáló szerzők itt közölt reprezentatív magyaros igényű darabjai jó részükben már fáradt és kötelességszerű alkotások. Eleven hatóerőként az így értelmezett, a reformkorból kinőtt nemzeti zenei nyelv már csak a népies műdalnak a zenei tömegműveltségben egyre nagyobb szerephez jutó műfajában fog tovább élni, ám – új alkotó tehetségek szükségképpen már csak alkalmi jelentkezése, és az e zenei nyelv a magas műveltségbe való beemeléséhez szükséges szakmai műveltségnek hiánya folytán is – egészében csupán konzerválva egy túlhaladott, s reformkori pozitív funkcióit társadalmi alapjának hanyatlásával együtt elvesztő zenei nyelvet, mely így egyre jobban elszakad a teljesen más utakra térő zenei magas műveltségtől is. Bár kétségtelen: utóbbinak nyelvén és műfajaiban ebben, a kor európai magas zenei áramlatai közül Magyarországon végül is legerőteljesebbnek bizonyuló wagneri és brahmsi mintákat követő korszakban mindvégig nem is születik jelentős hazai mű. A kor néhány, ma már kevéssé ismert hazai komponistájának egy-egy valóban értékes, bár többnyire így is elfelejtett munkája mellett magyar szerzőtől szinte csak egyetlen nagyméretű alkotás bizonyult valamelyest is időtállónak: Goldmark Károly operája, *A Sába királynője* – ám ez is sokkal inkább bécsies, illetve elsősorban ott érvényesülő francia hatásokat, mintsem valamely magyaros zenei élményt tükröz, ami persze témájából is adódik. A budapesti Operaház kortársi magyar szerzőktől származó, viszonylag nem is ritka bemutatói indokoltan csekély sikereket hoznak. E munkák elsősorban Wagner nyomán induló stílusa, éppúgy, mint az Operaháznak így szükségképpen a külföldi standard művekre épülő műsora és az ezeket tolmácsolni képes (részben külföldi) művészekre támaszkodó személyzeti politikája bőséges tápot is ad az Operaház és általa a hivatalos magyar zenei élet ellen a népies műdal és az áltörténeties „kuruc" zene nyelvével azonosított nemzeti zenekultúra védelmének címe alatt indított provinciális, nemegyszer reakciós és jórészt demagóg támadásoknak, a sajtóban éppúgy, mint a parlamentben. Eredményként az olyan művészek elkedvetlenítésével, mint Gustav Mahler, a nagy késő romantikus német zeneszerző (1888–1891-ben az Operaház karmestere), vagy a győri születésű Richter János, a jeles Wagner-dirigens, – de semmivel nem segítve egy valóban új magyar magas zenei kultúra létrejöttét. Mindez együttesen fog odavezetni, hogy a századfordulótól majd kibontakozó magyar zenei megújulás kétségtelenül ezzel az átmeneti korra oly jellemző, részint magyaros, részint nemzetközi – főleg wagneries – epigonizmussal szemben, annak tagadásaként jön létre. Társadalmilag ugyanúgy mélyebb rétegekhez nyúlva ihletért, mint majd – szemben e kor irodalmi értékrendjével és érzékenységének társadalmi meghatározóival – Ady is.

Ennek ellenére méltánytalan túlzás lenne a kor zenei műveltségének képét csak negatívumokban látni. A valódi művészi alkotó teljesítmény stagnálása mögött ugyanis észre kell venni magának annak a körülménynek roppant pozitívumát, hogy a hazai magas zenekultúra (természetesen nem előzmények nélkül) e korban nagyjában-egészében sikeresen átvette Európa nagy zenei nyelvét, s annak értékrendjét, túllépve a korábbi, a maguk idejében és funkciójában feltétlenül jelentős és pozitív, de már fejlődésképtelen, provinciálisnak megmaradt irányokon. És ezt elismerve ugyanígy értékelni kell a korszak e nyelvet remekművek alkotása nélkül, de pontosan és kulturáltan alkalmazni kezdő első hazai kismestereinek: komponistáknak, előadóművészeknek és az új zenei nyelv megszólaltatására és átélésére generációkat szakszerűen nevelő zenetanároknak teljesítményét. Az 1880-as évek végével e fejlődés még nincs lezárva, – de az alapokat már lerakták egy, a zene roppant tömeghatása révén különösen elősegített új és modern társadalmi fogékonyságnak jelentős elemeiként.

A kultúra valamennyi ágazata közül az építészet és a képzőművészet az, melynek változásaiban legkisebb a szűkebben hazai társadalmi változásokkal előállott új feltételek befolyása. Mind a hazai klasszicista építészet, mind a késő klasszicizmust és korai romantikát összeötvöző képző- és iparművészeti stílus hanyatlása egy (az építészet vonatkozásában ráadásul döntően a bővülő objektív technikai lehetőségektől befolyásolt) európai folyamat része volt. Az építészetben nemzeti vonásokat bevinni kívánó olyan kísérleteknek meddősége, illetve álsága, mint az 1790-es években a „magyar oszloprend", vagy az abszolutizmusban Feszlnek a Vigadóra tervezett magyar népviseletes kariatidái, a kísérlet műszaki értelmetlenségén, vagy éppen a cél szempontjából és dimenzióiban jelentéktelenségén át szinte azonnal nyilvánvalóvá vált. Objektíve meghaladottan e stílusok elmúlását a hazai viszonyok között a gyakorlati igényeknek, illetve a valóság tükrözésének szempontjából sokáig még igen megfelelő voltuk is legfeljebb csak késleltethette, de el már nem háríthatta. Így nem meglepő, ha helyükbe magától értetődő természetességgel lépnek a kor európai, persze sokáig ott is az útkeresést tükröző irányzatai.

Az építészetben ez a korszak uralkodó stílusaként a historizáló eklektika kibontakozását jelenti, mely már az 1850-es évektől kezdve (akkor még párhuzamosan a lassan elhaló klasszicizmus egy sajátos változatával) megjelenik, és sorban megihletve a romantikától is pártolt neogótika, sőt a mór stílus által is, korunkra – elsősorban Ybl Miklós munkásságán át – a neoreneszánszban ér el művészi csúcspontjára, hogy végül hanyatlásában mintái közé a barokk is visszatérjen. Tulajdonképpen meglehetősen sivár, az építészettörténet egész tárházát felélesztő mintáinak gyors változtatásával nagyon is az építészeti invenció válságát tükröző kép lenne ez, ha Magyarországon tehetséges építészek egész sora (nemcsak Ybl, de Steindl Imre, Hauszmann Alajos, Schulek Frigyes, Petschacher Gusztáv, Kauser József, Szkalniczky Antal stb.), az adott történelmi formák gazdag és szellemes variálásával, majd a modern építőipari technika lehetőségeinek (elsősorban az öntöttvas-, később a betontechnikának, a nagy fesztávolságok építését is lehetővé tevő vasszerkezeteknek) is felhasználásával nem tudott volna – kivált az építészetileg a helyi érdekektől független Közmunkatanács irányítása alá helyezett Budapest néhány pontján, vagy például az újjáépülő Szegeden – meglepő jó hatású és modern funkciójú, épületgépészetileg is egyre felszereltebb: víz- és gázvezetékekkel behálózott épületeket és épületegyütteseket létrehozni. Persze van (s nem is ritkán), ahol a városképek vagy az olyan egyedi épületek, mint egy-egy pályaudvar, vasúti állomás, középület (iskola, városház, bíróság stb.), vagy a jómódú mezővárosi polgárok lakóházai az ízléstelenségbe vagy sablonos rutinmunkába süllyedt arculatot mutatnak. De a historizáló homlokzatok mögött korszakunk folyamán mintegy felhalmozódva, egyre nagyobb erővel érvényesülnek azok a modern, nagy tömegek közegészségileg is megoldott tömör elhelyezését éppúgy, mint az ipari termelést legcélszerűbben biztosítani képes építészeti megoldások és őket kielégíteni hivatott műszaki elemek, melyek egyre erősödve, igényeikkel és lehetőségeikkel az épület általános alakításába is egyre inkább beleszólnak, hogy a századfordulóra – korszakunkon immár túl – hirtelenül felrepesszék a történelmi burkot, az építészeti stílusoknak minőségi megújítása felé mutatva. Innen visszatekintve lesz érthetővé az egész építészeti eklektika is, mint egy a hirtelen jelentkező modern funkciókkal és őket kielégíteni is kész technikákkal adekvát stílust kereső korszak. És ha az eklektika a századfordulóra a funkciónak megfelelő építészeti stílus megtalálásával szükségképpen meghaladottá válik is, korszakunkban átmeneti, kereső jelentősége és értéke korántsem lebecsülhető.

A képzőművészetben az 1870–80-as években az építészeti eklektikával mélységesen rokon akadémizmus válik uralkodóvá. A kor megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyai között ugyanis (kivált a képzőművészet vonatkozásában) elsősorban az a fajta fogékonyság hanyatlott el, mely reagálni volt képes a valódi romantikát tápláló emberi, társadalmi és nemzeti problémákra. Az, ami belőle a korszakon végighúzódva, sőt azon túlnyúlva is visszamaradt – igen jellemzően az értékek devalválódásának mechanizmusára –, korszakunk folyamán művészileg már feltartóztathatatlanul a giccs felé fog tartani. Éppúgy, ahogy hamis idillé vagy álpátosszá válik a mögötte álló stílust fenntartó érzékenység is: hazuggá a társadalmi összhangra irányuló törekvés, és sovinizmussal fertőzött pártpolitikai jelszóvá a romantikus nemzeti érzés, melyek pedig egy-két emberöltővel előbb még magas képzőművészeti igények s értékes alkotások őszinte ihlétői voltak.

Az, ami most néhány évtizedre mint a képzőművészet legmagasabbnak elismert színvonalát reprezentáló stílus az előtérbe lép, alapjában az elégedett, a célba ért, és a kapitalizmus még emelkedő szakaszában levő polgárság világnézetét és ízlését tükrözi, paradox módon éppen még nem teljesen polgári volta, erős feudális vonásai által. Igaz, eltávolodva a magatartásnak csak a romantika nyelvén kifejezhető eszményeitől, ez az ízlés az anyagi-tárgyi világnak éppúgy, mint társadalmi viszonylatainak egyfajta, már a polgár új igényeivel harmonizáló és a bőség és szépség hagyományos eszményeinek megfelelő, lehető tökéletes hűségű ábrázolását igényli. A képzőművészet most ennek a törekvésnek jegyében választja meg műfajait és témáit és ennek hitelét alátámasztandó az ábrázolásnak az így meghatározott világot minél hűségesebben reprodukálni képes nyelvezetet keres. Ám egészében mindez sem formában, sem tartalomban még nem lép túl a lehanyatlott feudalizmusnak azon az ízlésén, melynek a győztes polgár egyelőre még csak örökébe lép – anélkül, hogy eredményei minél teljesebb birtokbavételén túl, annak már meghaladását is igényelné. Ennek megfelelően – hasonlóan az építészeti eklektikához – mindabban, ami így létrejön kevés az eredetiség: a tárgy megválasztásában összetorlódnak a barokkból, a klasszicizmusból és a romantikából egyaránt megfelelőnek érzett erősen történeties témák, műfajok, mint ahogy az ábrázolásban is felhasználásra kerülnek mindezen stílusok felhasználható eredményei. Ebből a zsákutcából csak látszólag jelent továbblépést a minél teljesebb naturalizmussal megfestett, bár éppen ezáltal, az ábrázolás előterébe annak tartalmi elemeit állítva a tárgy sajátlag festői kifejezésének eszközeiről lemondó életkép rohamos terjedése. Az életkép az ábrázolás tárgyában és nyelvében csak látszólag szakít a feudális ízlés igényeivel: mindössze az annak kifejezésére használt eszközöket alkalmazza egyszerűen a kispolgár kortársi világának és érzelmeinek színvonalához. Sajátlag a művészet síkján ebből az akadémikus ízlésből az első továbblépést a század utolsó harmadától kezdve kibontakozó realista törekvések fogják meghozni, a polgárt ráébresztve immár legsajátabb világa nem szükségképpen szép, gazdag és harmonikus, de éppen ezáltal valóságos voltára is. Ezzel csaknem egyidőben jelennek meg a festészetben egyrészt az első impresszionista művek, amelyek a látvány művészi visszaadásának összes eddigi festői módszerét megkérdőjelezik, másrészt a látvány racionalitásán túllépő, egyelőre még akadémikusan bemutatott, de egészében már irracionális vízió első ábrázolásai.

Ha a realizmus és az impresszionizmus megjelenése korszakunkon át Európának még legpolgárosultabb társadalmaiban is csak lassan – a szélesebb közízlésben pedig még annyira sem – volt képes kiszorítani az akadémizmust, nem meglepő, ha a magyarországi képzőművészet fejlődésében mindez fokozottan érvényesült. A romantika hanyatlásával korszakunk hazai társadalma polgárosodásának adott, feudális maradványokkal még erősen terhelt fokán az akadémizmus elfogadására – egyrészt ennek sokban a feudalizmus ízléséhez kapcsolódó eklekticizmusa, másrészt már magának a nemzeti romantikának alapjában akadémikus köntösben volt megjelenése folytán is – különös gyorsasággal készen állt. Éppúgy, ahogy a középrétegek az ízlés polgárosodásában többnyire csupán a kispolgár szintjéig eljutott tömegei boldogan fogadták az életképben saját, az egyre távolodó idillt és harmóniát kereső illúzióiknak visszatükröződését. Ám a romantikának realizmusba való áthajlása iránt e társadalom már csak annyiban lesz fogékony, amennyiben az megmarad a táj ábrázolásánál, vagy táj és ember együttélésének olyan rajzánál, mint amilyen a barbizoni franciákhoz csatlakozó Paál László, vagy a legjobb műveiben Corot színvonalát megközelítő Mészöly Géza munkásságában megjelenik, míg gyanakodva nézi a valóság képének olyan fajta festői fellazítását, mint amilyen a fiatal Szinyei Merse az 1870-es években készült legjobb művein – elsősorban a *Majális*-on látható. Olyan gyanakvás ez, mely a társadalomban még korszakunkon túl, a századfordulón is elevenen fog hatni.

Az akadémizmus ilyen hazai sikereit és a század 70-es és 80-as éveiben rendíthetetlen uralkodó helyzetét azonban helytelen lenne csak negatívan értékelni. Az akadémizmus az ábrázolás technikai színvonalában (nem utolsósorban a képzőművészeti felsőoktatás hazai intézményeinek, a bontakozó művészetelméleti és kritikai irodalomnak és kivált az egyre sűrűbben látogatott külföldi, elsősorban a bécsi és a müncheni akadémiák által nyerhető képzésnek eredményeképpen) jelentős emelkedést hozott: az itt ábrázolt világ minden eddigit felülmúló szépségben, szükség esetén méltóságban és ragyogásban jelent meg, olykor a valódi szenvedélytől sem mentesen, sőt Székely Bertalan esetén valamely nemzeti monumentális stílus kialakításának (és ennek jegyében nemzeti történelmi tematika, a német akadémizmus történeti és monumentális festészetére jellemző technikai és szerkesztési irányok és a francia romantikus iskola szenvedélye szintetizálásának) tudatos igényével. Akár az állam új funkciói nyomán emelkedő új középületeknek, akár a polgári lakás vagy kaszinó szalonjának, vagy az új, illetve modernizált templomok falain, oltárain jelenik is meg: történelmi, mitológiai vagy vallásos tárgyat elevenít meg, arcképben, csataképben vagy tájképben egyaránt nagyon is reális igényeket kielégítő művészet ez: nem hagyja közömbösen a kortársat. Akkor sem, ha ezt nem eredetiségével éri el, hanem ugyanazzal a legjobb darabjain (például Lotz Károly, Benczúr Gyula, Székely Bertalan egyes művein) kétségtelen meglevő, őszintén átélt nagyszerűséggel, nagyvonalúsággal és pátosszal, amit az eklektikus építészet legjobb alkotásain is érezni lehet, mint ahogy az életkép műfajának kevés számú legjobb darabjaitól (elsősorban Biharinál) nem lehet elvitatni a valódi intimitás és belső derű igazi melegét. Persze ugyanúgy, mint az eklektikus építészetnél, az eklektikus gyökerek az akadémizmust sem lesznek képesek sokáig táplálni. A forma lassanként kiüresedik: az életkép eljelentéktelenedik, a nagy gesztus teatralitássá silányul, a portrén a rendjel és a díszmagyar mögött hovatovább eltűnik az ember; végül az egész stílus alkalmatlanná válik az egyre inkább túlméretezett mondanivaló hordozására. Ám így, ha az akadémizmus valódi értékeket teremteni képes korszaka a 80-as évek végéig viszonylag gyorsan lezárult is, helye és szerepe a hazai képzőművészet történetében nagyon is jelentős: egyrészt a mesterségbeli tudás mércéjének magasra emelésével és e színvonal megteremtésével, másrészt – ha csak utánérzésekkel is – felébresztve a fogékonyságot a társadalomban olyan művészeti stílusok és az általuk kifejezett magatartások iránt, melyek a hazai művészet történetéből korábban hiányoztak.

Ám, ha az 1880-as évek végén az akadémizmus még uralma tetőpontján áll is, egyre több – egyelőre külföldről érkező – jel mutat arra, hogy az imperializmus korába lépő korszak valósága és átalakuló érzékenysége már új művészi kifejezést keres magának. Úgy látszik, ez Courbet robusztus naturalizmusa mellett egyelőre a Bastien Lepage-i, kissé bágyadt, az impresszionizmustól az atmoszferikus hatások megfigyelését már igen, de a formák egyidejű felbontását még nem átvevő késői naturalizmussal indul meg, mely az akadémizmushoz képest tematikailag is halkulva, emberek és természet egyszerű kapcsolatainak ábrázolását állítja a kép központjába. A művelt értelmiségi polgár szakítása ez az akadémizmus ünnepélyes köntösében vagy ízetlen életképeiben jelentkező nagy szavakkal, vagy olcsó humorral, egy mélyebb, szociális töltésű emberség és ennek valóban festői ábrázolása jegyében. A magyar képzőművészet részéről az ennek egyes vonásait már felhasználó reagálások (Mészöly) után az első teljes értékű, és tovább is mutató választ a Münchenben festészeti szabadiskolát fenntartó Hollósy Simon és magyar tanítványai adják, ezen az alapon egy nemzeti plein-air festészet megteremtését kezdeményezve. A 80-as évek legvégének müncheni kezdetei azonban szintén csak a millennium korára, s már Nagybányán fognak kiteljesedni – ám anélkül, hogy az akademizmus uralmát lezárnák.

A magyar képzőművészetnek ezen a hazai társadalmi igények által így meghatározott vonalán kívül, ám attól mégis elválaszthatatlanul helyezkedik el a kor két, karrierjét külföldön megteremtő művészének, Munkácsy Mihálynak és Zichy Mihálynak életútja. A festői kiképzését is már külföldön nyert és csakhamar véglegesen Párizsban letelepedő Munkácsy, jóllehet érdeklődését és kapcsolatát a hazai viszonyok és kivált a képzőművészet iránt mindvégig fenntartotta és egyes képein a hazai tájak valósága is ott tükröződik, Párizsban csakhamar a műkereskedelem karmai közé került, mely Munkácsy kétségtelenül nem közönséges, romantikusan drámai erejű, de ugyanakkor az akadémizmuson túllépő realista megelevenítő képességét, és a legjobb barbizoniak színvonalán álló festői készségét a kor francia, és nem utolsósorban amerikai nagypolgári ízlésének megfelelő tematika és stílus irányába fordította. E ponton azonban meg is rekedve, Munkácsy, életútjának állandó, bár idő múltán egyre csináltabb sikerei, és alkalmilag: téma, forma és őszinte szenvedély találkozásának egyre ritkább pillanataiban még megszülető egyes valódi remekművei ellenére is, gyorsan kikerül az európai festészet új, a végül is győztesnek bizonyuló (bár Munkácsy egész párizsi tartózkodása alatt a hivatalosak és a legvásárlóképesebb nagyközönség által még egyaránt visszautasított) impresszionizmussal induló és abból szétágazó áramlatából. Hatása a kor magyar festészetére is sokáig inkább a karrier optimizmust adó példájával, mintsem festészetével jelentős. Mire valódi művészi hatása a 80-as évek végére immár megalapozottan és a maga teljességében kibontakozhatott volna, a későbbiekben valóban jelentősnek bizonyult alkotók már más irányokba kezdenek orientálódni. Amihez kétségtelenül hozzájárult az is, hogy a kortárs Munkácsynak már egyre feltartóztathatatlanabb fáradását és hanyatlását látja, melyben a testi egészségnek és a művészi képességnek hanyatlása egyre kevésbé volt szétválasztható.

Még elszigeteltebb maradt a még 48 előtt jelentkező, de azután szinte egész hosszú életpályája során Párizsban és főleg Oroszországban, a cári udvarban tevékenykedő Zichy Mihálynak a festészettel már korán felhagyva, elsősorban a grafikában jelentős munkássága. Legjobb műveiben még a 60-as évek romantikus realizmusának nyelvén szól, de míg a kor eszmei mondanivalójának kifejezésében a meglehetősen lapos allegorizáláson nem tudott túllépni, addig a kor egyes íróihoz, költőihez (Aranyhoz, Madáchhoz, Lermontovhoz) valóban képes volt kongeniális, ezek értelmezését generációkra befolyásoló illusztrációkat készíteni, bár anélkül, hogy a kor grafikai csúcsait: Daumier vagy akár Doré mintáját követni akarta vagy tudta volna.

Az átmenet a szobrászatban, a festészethez hasonlóan korszakunkban még korántsem zárult le, hiszen útját ugyanazok a tényezők motiválták, mint a festészetét. Említettük: e korszak első éveiben még dolgozik Izsó Miklós, ekkor alkotja a nép-nemzeti magatartás eszményét tükröző, még a romantika nyelvén megszólaló terveit Petőfi szobrára és remek táncoló parasztjait. Az 1870–80-as évekre azonban a szobrászat is az akadémizmus befolyása alá került: elsősorban a kor épület-, és kivált egyre szélesebben kibontakozó emlékműszobrászatában, melynek stílusát az utóbbinál csaknem kizárólagosan állami és egyházi megrendelések eleve az akadémizmus jegyében határozzák meg. Így azután a magyar szobrászatban is párhuzamosan kezd kibontakozni a bécsi és a müncheni akadémikus eklekticizmus hatása, elsősorban Huszár Adolf, Kiss György és Stróbl Alajos, mindhármuknál döntően emlékműszobrászatban kifejeződő munkássága révén. Közülük azonban a főleg a szárazabb bécsi akadémizmushoz kötött Huszár korán meghalt, Kiss György pedig viszonylag gyorsan háttérbe szorult Stróbl kétségtelenül jóval nagyobb, s nem egyszer az akadémizmus nyelvén is őszinte és egyszerű, intim érzelmeket kifejezni képes tehetsége mellett. Ám a plasztika megújítása korunkban nemcsak hogy még annyira sem indul meg mint a festészeté, hanem (továbbra is összhangban a megrendelő közületek konzervativizmusával) korszakunkon jóval túl is, szinte a világháborúig várat magára. Az 1890-es években majd Stróbl mellé felzárkózó, ekkorra legjobb műveiben már az akadémizmuson is túllépő, de korán elhunyt Fadrusz János éppúgy, mint a neobarokkban megmaradó, Fadrusznál jóval külsőségesebb, (de ez esetben Benczúrral rokon) Zala György virtuóz ügyessége, alapjában mindvégig ezt a kifejezési módot tartják életben.

A historizáló eklektikus akadémizmus ilyen eluralkodása mégsem jelenti azt, hogy a képző- és – a szintén egészében a historizmus befolyása alá került – iparművészet vonatkozásában nem jelentkeztek volna már korszakunkban kísérletek egy sajátos nemzeti forma megkonstruálására. Ezek – elsősorban Huszka József 1885-től publikált munkáiban – részben Feszl építészeti kísérletéhez, részint a feltámadt, elsősorban őstörténeti problémák körül kialakuló egyfajta néprajzi érdeklődéshez kapcsolódva, főleg (és e vonatkozásban nem is rossz nyomon) a népi díszítőelemek, ornamentika kutatása által kívánták megtalálni egy sajátos magyar képzőművészet ősi elemeit. És ha ez korszakunkban elsősorban még csak az egyre inkább eredeti funkciójukat vesztett népi hímzések és faragások iránti – a népies műdal kultuszával sokban azonos – fogékonyságból kinőtt közízlés, érdeklődés kibontakozásában jelentkezik is, korszakunkon túl, a 90-es években már részben Lechner Ödön, és később Lajta Béla építészetében, részint pedig a hazai szecesszióban meg fogja találni a maga súlyosabb méltánylóit és felhasználóit is. Átmeneti korszakunk képére, a nemzeti romantika gyengülő hatású pólusával szemben, a másik póluson mindenesetre rávetítve egy mélyebb gyökerekből táplálkozó sajátosan nemzeti műveltségnek itt is már az európai művészeti fejlődésbe bekapcsolódni alkalmas, efelé mutató igényét is.

A TÖMEGKULTÚRA

A művelődés kereteiről és tartalmáról szólva eddig csak a központilag szervezett közoktatásról, a tudományról és a magas kultúráról beszéltünk. Holott ezeken kívül, illetve alattuk elhelyezkedve létezett a műveltségnek egy alantabb szférája is, amelynek ismeretanyagát nem szervezett oktatás szolgáltatta, s amely a valóság kifejezésére, tükrözésére és értelmezésére nem, vagy legalábbis nem közvetlenül a tudomány és nem is a magas kultúra eredményeit használta fel. Ez a tömegkultúra azonban része, sőt egyszersmind jelentős mértékben meghatározója volt a közgondolkodásnak is, kategóriáival igen jelentősen és hatékonyan befolyásolva a tömegek viszonyulását a politikához éppúgy, mint általában a világ új jelenségeihez. Aktív, pillanatnyi társadalmi hatásában így végül is még a magas kultúra legnépszerűbb alkotásainál is jelentősebb és szélesebb körben érvényesülő tényezőként.

A tömegkultúra legszélesebb és legáltalánosabb alapanyagát a társadalomnak tömegeiben egészében még korunkban is szilárdan vallásos világképe határozta meg, egyúttal jelentős tényezőjeként a tömegek társadalmi tudata és kultúrája egyfajta elmaradottságának is. A katolicizmusnak éppen a legszélesebb tömegek felé forduló működésében ugyanis még korszakunkban is szívósan és elevenen élnek a barokk hagyományok: az embernek Istenhez, társadalomhoz és felsőséghez való kapcsolatában és annak normáiban éppúgy, mint a népi vallásosság kifejezésében; nyelve, rítusai, a barokkból öröklött vallásos olvasmányai és imakönyvei a kor társadalmi valóságától már messze elmaradó viszonyok valóságos meglétét szuggerálják. De nem kevésbé archaikus – ha másképpen, és a liberalizmus iránt hagyományainál fogva is jóval több hajlandósággal – a protestáns tömegeknek legfeljebb a felvilágosodásig eljutott vallásos ideológiája. Jellemző, hogy a protestáns – kivált a református – népies kegyesség olyan kedvelt olvasmányai, mint Szikszay György *Keresztyén tanítás*-a (1786), vagy Pápai Páriz Imre először 1647-ben Utrechtben megjelent *Keskeny út*-ja még a 19. században is használatban vannak: utóbbinak még 1843-ban, sőt 1897-ben is megjelennek újabb kiadásai; sőt nem kevésbé jellemző módon, még a protestantizmus hagyományos kereteiből kilépő olyan vallási reformtörekvések, mint a baptizmus is ehhez és általában a puritanizmushoz tudnak csak visszanyúlni. A tömegek vallási világképének ez az elszakadása a kortól, s archaizmusában alkalmatlansága arra, hogy ennek új jelenségeihez bárhogyan is viszonyuljon, először a katolikus tömegeknek az 1880-as évek végén a polgári házasság körül kibontakozó kultúrharc során a püspöki kart is váratlanul érő közömbösségében fog megmutatkozni: e tömegek nem lesznek hatékonyan mozgósíthatók a hagyományos kerethez tartozó egyes olyan intézmények védelmére, mint például az egyházi házasság kizárólagossága. Protestáns vonatkozásban ez – a kiüresedő formától való elszakadásra is jellemzően – a vallásosság teológiailag és szervezetileg is egyaránt demokratikusabb formáit kereső törekvésben, korunkban főleg a baptizmus terjedésében nyilvánul meg. Mindebben a változásban végül is nem nehéz meglátni a polgárosodás bármely szerény előrehaladásának legszélesebbben talán éppen itt, e vallásos gondolkodásban jelentkező tudati következményeit, melyek korszakunkra a társadalmi bázisát tekintve a modern polgárosodásban legelőrehaladottabb – de vallási tudatában erősen archaikus – izraelita felekezeten belül is a már a reformkor végén meginduló tudati válságot a 60-as évek végére a neológ és az ortodox tendenciák nyílt és éles elválásáig élezik.

A vallásos világkép a tömegek tudatában inkább ösztönösebben bontakozó válságát azonban nem segítenek elsimítani a különböző felekezetek teológiáiban is megjelenő új, liberális vonások. Míg a katolikus egyház a csalatkozhatatlansági dogma körüli – bár még különben sem reális – egyházszakadási veszélyt túlélve, korunkban is elsősorban még mindig a janzenizmus ellen hadakozik, őt is megérintik a protestantizmusból kiinduló, részint az önelégült egyházzal szemben a hitnek a vértanúságig menő vállalását követelő igények (Kierkegaard), és a továbbfejlődő történeti bibliakutatás eszméi. Ugyanakkor az ezt továbbfejlesztő, immár racionális történeti bibliakritika, Jézus életét emberi életként vizsgáló műveivel (Strauss, Renan), illetve az egyházon kívüli, a természettudományok fejlődésével erősödő materialista világnézet (Büchner, Moleschott), a darwinizmus terjedése és a filozófiában a materialista újhegeliánusok (Feuerbach), valamint a reakciós idealizmusában is dühödten kereszténységellenes Nietzsche együttesen az értelmiségre és a polgárság széles rétegeire erős hatást gyakorol, jelentős részüket legalább közömbössé téve vallási kérdésekben. Ez a vallási kérdésekben az alapjában ugyancsak konzervatív papi vezetés mellett magukra hagyott tömegek hagyományos vallási képének még lehetséges korszerűsítését is késleltette, feltartóztatva az ettől nem kis mértékben befolyásolt tömegműveltség fejlődését is.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a tömegműveltség korszakunkon végig a maga egészében mozdulatlan, változatlan maradt. A maga sajátos szféráiban és nyelvében ugyanis itt is megfigyelhető egyfajta, a társadalomnak éppen legszélesebb rétegeiben végbement mozgásra igen jellemzően utaló változás.

Ha megfelelő részletes kutatások híján a változásnak és mechanizmusának egésze még feltáratlan is, az már látható, hogy két mozgatója volt. Ezek egyike az archaikus tömegkultúra társadalmi bázisában bekövetkezett bomlás, mely e bázis legfőbb elemét, a parasztságot kezdi meg gyorsuló ütemben felbontani. Ennek során egyre nagyobb paraszti tömegek kezdenek kiszakadni a falunak, a paraszti munkának és munkaszervezetnek a társadalmi tudatot alapjában meghatározó keretei közül. E tömegek most részint a folyószabályozások és vasútépítkezések nagy, a munkaerőt már új típusú módon szervező földmunkáiba kapcsolódnak be, részint a már bontakozó városépítésbe és városi gyáriparba vagy akár csak a szolgáltatás kereteibe is: ennek során olyan körülmények közé kerülve, ahol a falu archaikus paraszti kultúrája már teljesen alkalmatlan lesz a valóság visszatükrözésére és értelmezésére. A változás másik mozgatója – hatásában az analfabetizmus csökkenésétől roppantul segítve – a modern sajtóviszonyok a társadalom általános polgárosodásának még előtte is járó méretű és ütemű kibontakozása, s következményeképpen a társadalomra szakadó, gyorsan növekvő, s egyre rohamosabban differenciálódó információtömeg. Ez ha természetesen társadalmilag és topográfiailag egyenetlen eloszlásában is (hiszen a polgári, kispolgári rétegek, illetve a városlakók információellátottsága lényegesen bővebb és színvonalasabb volt, mint a parasztoké, s általában a falusi lakosoké), de országos átlagban is gyorsan és erősen növekvő tendenciát mutat. Magyarországon 1881-ben 504 lap jelenik meg (ebből 334 magyar nyelven); 1892-ben már 734 a lapok száma (ebből 526 a magyar nyelvű); közülük 103 politikai, 224 helyi problémákkal foglalkozó, 81 szépirodalmi, 310 szaklap; az élclapok száma 16 volt – ebből 8 a magyar nyelvű. Ám a Monarchia évi papírfogyasztásából az egy főre jutó mennyiség 1884-ben sem több 0,64 kg-nál, ami az elmaradt olaszországi átlaggal azonos, s utána Európában már csak Spanyolország, Portugália és Oroszország következik.

Világos, hogy a társadalmi bázis ilyen átalakulása, és az ugyanakkor megnövekedett információtömeg együttes hatása egyre nagyobb rétegeket fog leválasztani a hagyományos tömegkultúra tömbjéről. Ez a tömb persze éppen legjellegzetesebb műfajaiban már a polgári forradalom korában sem volt egészen homogén, s korszakunk folyamán tovább differenciálódik. Az archaikus paraszti kultúra mellett már ekkor megjelennek olyan, a kor városi tömegkultúrájából származó, de a polgárság szemében lassan elavuló divatjamúlt elemek, mint a még falusias ihletésű, de már városi fogalmazású népies műdal és a biedermeier városi vendéglői zenéje; a falusi-paraszti primitív ponyvairodalom a városi típusú, egyre rafináltabb és pallérozottabb kommerszirodalommal kezdett keveredni; a széles tömegekhez szóló színpadokon a bécsi külvárosi bohózat falusi szintre levitt bohóságai és a népszínmű egyre inkább városi közönséghez szabott elemei amúgy is vegyültek. A képzőművészetben a népi kifejezés technikáit már ekkor a kor kezdetleges sajtó- és röplapillusztrációi termékenyítik meg.

Ez a folyamat korszakunkban feltartóztathatatlanul tovább erősödik és tovább differenciálódik: a paraszti-falusi kultúrában egyrészt megindul az archaikus paraszti műveltség perifériákra szorulása, másrészt, a városi-polgári kultúrából egyre több ösztönzést kapva, tovább erősödnek az új típusú falusi tömegműveltség már torzulásaikban is a kapitalizmus korának valóságát tükröző vonásai; a feudalizmustól sokban befolyásolt régi városi viszonyok korlátaiból egyre inkább kibontakozni kezdő városi-polgári kultúra – kivált Budapesten – képes lesz a modern városiasodás problémáinak észlelésére és tükrözésére. Ennek során egyre nagyobb súllyal fogadva be új, egyelőre ugyan elsősorban fordított, vagy idegenből importált termékekben jelentkező műfajokat: a kalandregényt, s általában a társadalmi, nem egyszer az egzotikus bestsellert, a kezdetleges bűnügyi regényt, a kuplét, az operettet, az olajnyomat olcsó technikájával hódító képzőművészeti giccset. Nem véletlen, hogy az 1880-as évek közepén 5 nagy és rendezett kaszinói könyvtár összesen 16 ezer kötetnyi állományának 6%-át, 970 kötetet Paul de Kock, Montépin és Ponson du Terrail értéktelen kalandregényei teszik ki, miközben e könyvtárakból a magyar klasszikusok szinte teljesen hiányoznak: még Arany munkássága is csonkán van képviselve.

A 90-es évek tömegkultúrája azonban így már városban és falun egyaránt, összes tökéletlenségeivel és fejletlenségével együtt egészében mégis a polgárosodó társadalom valóságát tükrözi: ideértve (az adott hazai helyzetre nagyon is jellemzően) az archaikus elemek még nagy arányát is. De ezt tükrözi a kultúra mechanizmusa is: termékei, melyek kivált a városi kultúrában, egyre nagyobb gyorsasággal kezdik követni az ízlés egyre gyorsuló változásait amellett, hogy maguk is áruvá válnak, a verseny törvényszerűségeinek alávetve egyre gyorsabban kopnak el, és egyre gyorsabban kényszerülve újratermelődni, színvonaluk is egyre alább száll, akár irodalmi, akár zenei, akár képzőművészeti termékről van is szó. Ugyanakkor azonban ez a gyors avulás és megújulás rendkívüli mértékben és gyorsan növeli az így közvetített tudattartalom hatékonyságát, hiszen azt mindig a legújabb és legaktuálisabb formában fejezi ki. Emellett megindítja egy újfajta közönségigény és ezt kielégíteni alkalmas képesség kialakulását is: ezek együttesen azután nagy hatással lesznek a modern magyar zsurnalisztika módszereinek és eszközeinek (ideértve például többek között az újsággrafikát is) a századfordulóra többé-kevésbé általánossá válására is.

E kultúra tartalmát és szerkezetét illetőleg némi, de nem kevéssé jellegzetes képet ad az az összeállítás, mely az 1875 és 1890 között önállóan megjelent magyar nyelvű munkákat elemzi tárgyi-tematikai csoportok bontásában. E 15 év alatt mintegy 18 300 munka jelent meg. Ebből 2200 a jog- és államtudomány, politika, statisztika kategóriájába sorolható: a számot itt nyilván a nagy tömegű, a polgári állam szervezésével együttjáró közigazgatási természetű kiadvány, rendelettár stb. növelte magasra. Utána 1730 darabbal a „regények, beszélyek, tárcacikkek, adomák, mesék" következnek: közöttük nyilvánvalóan az egész ponyvairodalommal. 1600 munkával harmadik helyen áll a történeti életrajz, emlékirat, levelezés, mitológia; 1400 a naptár, évkönyv, cím-, és névtár jellegű kiadványok száma. Közvetlenül ezután jön 1340 munkával a hittudományi és hitbuzgalmi irodalom, benne nyilván sok vallásos ponyvával, imakönyvvel stb. 1190 és 1022 közötti számú munkával szerepel a nyelvtudomány (nyilván szótárakkal és főleg nyelvkönyvekkel, melyeknek aktualitását a magyar államnyelv bevezetése emelte meg), a természettudomány, és a vegyes tudományos munkáknak tekinthető műfaj, benne az irodalomtörténettel, könyvészettel és a művészeti irodalommal. Ha a további részletezéstől eltekintve csak azt vesszük számba, hogy az időszakban ezen kívül 540 költeményeket és 510 színműveket, monológokat tartalmazó mű jelent meg, a sajátlag szórakoztató szépirodalmi és kalandos irodalom termékeinek összszáma megközelíti a 4200-at, az egész mennyiségnek közel $^1/_4$-ét téve ki. A humán tudományokat (jog, történelem, valamint nyelvtudomány, filozófia, antik klasszikusok) tárgyaló művek száma összesen ennél is többet, mintegy 5200-at tesz ki. Mindezt összehasonlítva azzal, hogy a „házi és mezei gazdaság, erdészet és vadászat, állategészségügy" csoportban 537, az ipar és kereskedelem csoportjában csak 381, a „mennyiségtan, csillagászat és műtan" csoportban együtt is csak 200 és az orvosi művek csoportjában is mindössze 482 munka jelent meg, a kép a tömegkultúrának nem is annyira igen erősen humán, mint inkább meglepően gyenge gazdasági, termelési irányultságát mutatja: olyan körülményként, melyet csak részben ment a német nyelvű szakirodalom e vonatkozásokban nyilván széles körű használata. Ez ugyanis azt sejteti, hogy éppen ezek az ismeretek még csak kevéssé jutottak le a szélesebb és a társadalmi átalakulás sodrában fizikai helyüket és társadalmi státusukat egyaránt változtató nagy (és a német nyelvet nem ismerő) tömegekhez, annak is bizonyos jeleként, hogy az emelkedés korszerű útjai e tömegek előtt még továbbra is el voltak zárva.

A tömegkultúra útjának és elemzésének e nagyon vázlatos bemutatása is érzékeltetheti azonban, hogy az új tömegkultúra kialakítása sem csak és annyira üzleti vagy politikai manipuláció következménye, ahogy azt hajlandók lennénk feltételezni. Ez ellentétben állna a tömegeknek az új valósághoz való igen gyors alkalmazkodásában végül is rendkívüli intelligenciájáról tanúságot tevő tényekkel. Valójában a tömegeknek az új tömegkultúra alakításában nagyon is határozott aktív szerepük volt, ha nem is e kultúra műveinek tényleges megalkotásában, de annál inkább az előttük megnyíló – akár csak áru formájában is kínálkozó – lehetőségek közül az adott típus kiválasztásával. Ennek során ösztönösen megérezték: mi az, ami a régi elemek közül az új viszonyok között is tovább vihető, használható érték, és mi nem az. Ezt bizonyos iskolatípusok elutasítása mellett legjobban az alapjában még a paraszti kultúrára épített, azt feltételező vallási tömegkultúrának az új viszonyok közötti háttérbe szorulása és hatásfokának csökkenése mutatja. De ezt bizonyítja ugyanakkor a sajátos munkásönképzés és a munkásművelődést szolgáló keretek megteremtésére irányuló igényeknek a munkásmozgalomról szólva már említett jelentkezése és erősödése is. Ez a döntően a választásban megnyilvánuló kultúraformálás, ha természetesen nem jelentkezik is közvetlenül kézzelfogható alkotásokban, nem kevésbé jelentős teljesítmény, mint az elhagyott falu paraszti kultúrájának hajdani megteremtése volt. Mert végül is ez a tömegkultúra az, mely egyrészt sikerrel segített feloldani a társadalmi mozgás kapcsán bekövetkező, elsősorban a városiasodással együtt járó életmódváltozás nagy sokkját, másrészt kétségtelenül szorosabbra zárta a „kultúrolló" szárait, tömegműveltség és magas műveltség között:

szorosabbra mint azt a hagyományos paraszti tömegkultúra bármikor is lehetővé tette volna. És végül is: ez az új tömegkultúra készítette elő – ha általában nem is közvetlenül vagy ellentmondásmentesen – a tömegeket a szocialista munkásmozgalom programjának és ideológiájának befogadására, ha, persze más vonatkozásokban, eszközül szolgált a szocializmusellenes propagandának is. Minden vonatkozásban azonban oly nagy hatással, mely szerepét a korszak művelődéstörténetében rendkívül jelentőssé teszi.

A KULTURÁLIS FEJLŐDÉS MÉRLEGE

A kiegyezéstől a századvégig eltelt negyedszázad magyarországi művelődésének mérlegét felállítva először a korszak rendkívüli jelentőségét kell kiemelni a művelődés intézményes alapjainak megteremtésében: a polgári viszonyok szinte egész fennállása alatt érvényben volt iskolarendszer kialakítását, a nagyszabású kulturális-tudományos építkezéseket, a modern magyar tudományosság megalapozásában elért eredményeket (természet- és társadalomtudományokban egyaránt) és a közművelődés szerveinek és fórumainak megteremtését. Ha a feudális maradványoknak a társadalomban továbbra is megmaradó nagy súlya és befolyása ezeknek lehetséges és szükséges kibontakozását a korszakon át korlátozta és fékezte is, maguknak az intézményeknek, a működési elveknek és a személyi kereteknek a megteremtése lehetőséget adott a kultúra és a tudomány továbbfejlesztésére is.

Az intézményes alapok ilyen megteremtését mindenképpen pozitívan értékelve, másodiknak – már kevésbé egyértelműen pozitív jelenségként – a művelődésnek erőteljes budapesti centralizációjára kell rámutatnunk. „A vidéki centrumok is eltörpülnek a főváros mögött. Lakossága nagyobb, mint egy pár nagy megyét kivéve egész vidékeké; hatszor olyan nagy, mint a legnagyobb vidéki városé; pénzintézetei uralkodnak az egész országban; a vidéki tehetséges ember budapesti lapokba ír, hogy neve némileg ismeretes legyen, a főváros legcsekélyebb kaszinójának működése ismertebb, mint a legelőkelőbb vidéki városokban létesült korszakalkotó reformok is"[2] – írja egy kétségtelenül elfogulatlan kortárs. Valóban a budapesti ember mindenféle szempontból a művelődésnek sokszoros lehetőségével rendelkezik, mint ahogy nagyobbak a lehetőségei a szakmai és általános képzésben is. A budapesti kultúra országos normává válásának értéke persze megkérdőjelezhető, kivált akkor, amikor ez értékes vidéki művelődési központok és általuk képviselt művelődési eszmények elsorvadásával, háttérbe szorulásával, onnan az ambiciózus és tehetséges emberek elszívásával jár együtt. Ezek ellenére is látni kell e folyamatnak éppen a hazai kulturális fejlődés további útja szempontjából nagy pozitív jelentőségét, hogy e centralizáció révén az új fejlődés minden új jelensége Magyarország leginkább polgárosult, a feudális maradványoktól leginkább mentes nagyvárosa kultúrájának mintegy szűrőjén, ellenőrzésén átmenve, annak szemével látva és annak polgári értékrendjébe illesztve, így általa mintegy némileg elő is készítve jut el a magyar társadalom legszélesebb rétegeihez.

---

[2] GYÖRGY ALADÁR, Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. I. Bp. 1886. 583.

E most még csak bontakozó polgári művelődés harmadik vonásaként a magas kultúra és a tömegkultúra társadalmi bázisának különösen aránytalan voltára kell felhívni a figyelmet. Következményeként a magyar társadalom polgárosodásában 48 után kibontakozó törésnek, illetve lemaradásnak, ez a fő oka annak, hogy korszakunkban még csak kevéssé alakult ki az a társadalmi pszichikum és légkör, mely alkalmas környezet lehetett volna egy valódi, nagyszabású és sajátosan nemzeti magas kultúra létrejöttéhez a művelődés minden ágában.

Végül utalni kell arra, hogy a magyarországi nem magyar népek kultúrája – csaknem egészében sajátlag irodalmi kultúra – ebben a korszakban már végleg kiszakadt a magyarországi, korábban legalább bizonyos szempontokból homogén kultúra köréből: problémáik lassan már függetlenülnek ettől a kizárólag magyarosított magyarországi kultúrától, perspektíváik már túljutnak a határokon és az ottani, részben a nemzeti önállóság bázisán kibontakozó kultúra szövedékébe igyekeznek bekapcsolódni. Többé-kevésbé már akkor is, ha a targy maga még hazai keretben szerepel és a szerző esetleg munkájában a magyar társadalom illetékeseinek őszinte elismerésével találkozik is.

A művelődési intézmények alapjainak megteremtése, a magas műveltség minden ágazatában meginduló fejlődés, polgárosodás – de ugyanakkor ennek társadalmilag még csak keskeny bázisa, a kultúra budapesti központosulása, s a hazai nem magyar népek kultúrájának kikapcsolódása a magyarországi kulturális fejlődésből: ezeknek az eredményeknek és ezeknek a hiányosságoknak vagy éppen veszteségeknek a 90-es évek elejéig még csak megjelenő konfliktusa és erősödő feszültsége: ez lesz az a talaj, melyből a századfordulótól a hazai kultúra minden eddiginél gazdagabb, korszerűbb és haladóbb periódusa ki fog bontakozni.

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS

1848

január 12. Forradalom Palermóban.

január 27. Forradalom Nápolyban.

február 23. Forradalom Párizsban.

március 1. A párizsi forradalom híre Pozsonyba érkezik.

március 3. Kossuth az alsótáblával elfogadtatja felirati javaslatát.

március 4. A pesti Ellenzéki Kör választmánya megvitatja Kossuth felirati javaslatát.

Forradalmi megmozdulás Münchenben.

március 9. A pesti Ellenzéki Kör elhatározza, hogy petícióval fordul az országgyűléshez.

március 11. Elkészül a pesti tizenkét pont fogalmazványa.

március 13. Az Ellenzéki Kör elfogadja a tizenkét pontot.

Bécsben kitör a forradalom.

március 14. A főrendek elfogadják Kossuth március 3-i felirati javaslatát.

március 15. A pesti forradalom kivívja a sajtószabadságot, Táncsics szabadonbocsátását és a nemzetőrség felállítását. Megalakul a pesti forradalmi választmány.

március 16. A budai városi közgyűlés elfogadja a tizenkét pontot és forradalmi választmányt alakít.

Pesten megindul a nemzetőrség szervezése és felfegyverzése.

március 17. Bécs teljesíti a pozsonyi országgyűlés küldötteinek követelését: az uralkodó István nádort királyi teljhatalommal ruházza fel és hozzájárul a külön magyar kormány megalakításához, a nádor pedig Batthyány Lajost kinevezi miniszterelnökké.

március 17–19. A pest-budai szerbek gyűlése megfogalmazza a szerb nemzeti kívánságokat tartalmazó petíciót.

március 18. Forradalom Berlinben és Milánóban.

Az országgyűlés elfogadja a közteherviselést, valamint az úrbéres szolgáltatások és a papi tized megszüntetését kimondó törvénycikkeket.

március 19. A pesti forradalmi választmány küldöttsége Pozsonyban.

március 20. Az erdélyi liberális nemesi ellenzék vezetőinek kolozsvári tanácskozása.

Forradalmi megmozdulás Poznańban.

március 21. Franz Anton Kolowrat-Liebsteinsky gróf elnökletével megalakul az első osztrák felelős kormány.

Megalakul a Pest megyei forradalmi választmány.

március 22. Forradalom Velencében.

Kossuth az országgyűlésen elismeri a horvátok szabad nyelvhasználatát országuk belügyeiben.

A selmecbányai bányászok béremelést követelnek.

március 23. A piemonti sereg a lombardiai felkelők segítségére kel.

Josip Jellačićot az uralkodó horvát bánná nevezi ki.

Megalakul a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány.

március 24. A marosvásárhelyi magyar és román jurátusok közös felirata.

Simion Bărnuţ felhívása az erdélyi románokhoz.

március 25. A zágrábi népgyűlésen megszületik a horvát nemzeti követeléseket tartalmazó petíció.

március 26. A bécsi udvari konferencia a Magyarország elleni fegyveres fellépést az észak-itáliai szabadságharc eltiprása utánra időzíti.

március 27. A délvidéki szerbek újvidéki gyűlése és petíciója.

március 28. Az uralkodó a jobbágyfelszabadításra és a magyar minisztériumra vonatkozó törvényjavaslatok átdolgozására szólítja fel az országgyűlést.

A szlovákok Liptó megye közgyűlésén nyelvük hivatalos használatát követelik.

A kolozsvári radikális román értelmiségiek petíciója.

március 28–31. Tüntetések Pesten a bécsi udvar halogató politikája ellen. A tüntetők Magyarország teljes állami önállóságát követelik.

március 29. Az alsótábla megtagadja a 28-i leiratban érintett törvénycikkek módosítását.

március 30. Az udvar kitérő választ ad a horvát követelésekre.

március 30–31. Az udvar elejti a 28-i követelések valamennyi lényeges pontját.

március 31. A pesti forradalmi választmány együttműködésre hívja fel a horvátokat.

április 5. Az udvar újoncokat kér a magyar kormánytól az Itáliában harcoló császáriak megsegítésére, a kormány azonban elutasítja a kérést.

április 6. A Pest megyei forradalmi választmány a szőlődézsma eltörlését követeli.

április 7. Az uralkodó aláírja a jobbágyfelszabadításról és a független magyar kormányról szóló törvénycikkeket, valamint a miniszterek kinevező iratát.

április 8. A pesti fiatalok kiszabadítják börtonéből E. Murgut.

április 8–9. Az újvidéki szerbek küldöttsége Pozsonyban.

április 10. Hivatalba lép az első magyar parlamentáris kormány.

Az angol chartisták londoni tömegtüntetése.

április 11. Az 1848-i törvénykönyv szentesítése és az utolsó rendi országgyűlés berekesztése.

Teleki József gróf erdélyi főkormányzó május 29-re meghirdeti az erdélyi országgyűlést.

április 12. Az első minisztertanács kormánybiztosokat küld a szlovák lakosságú megyékbe és követeli a Galíciában állomásozó magyar csapatok hazabocsátását.

április 14. A kormány Pozsonyból Pestre költözik.

A karlócai szerbek különálló szerb vajdaság alakítását követelik.

április 15. A pesti és a Pest megyei forradalmi választmány utolsó ülése.

A kormány elmozdítja a megyék egy részének élén álló főispáni helytartókat.

április 17. A pesti céhlegények sztrájkja.

április 19. Zsidóellenes zavargások Pesten.

Karl Ludwig Ficquelmont gróf kormánya Ausztriában.

április 21. A kormány elrendeli a nemzetőrség újjászervezését.

április 22. A Szász Nemzeti Egyetem vezetői emlékiratban tiltakoznak az erdélyi unió életbe léptetése ellen.

április 25. Az osztrák ideiglenes alkotmány kibocsátása.

Jellačić kiáltványa a horvátországi jobbágyfelszabadításról.

április 26. A kormány elhatározta 10 állandó nemzetőrzászlóalj esetleges felállítását.

A kormány Petar Čarnojević személyében királyi biztost küld a Délvidékre.

A szlovákok miavai gyűlése.

Sikertelen forradalmi megmozdulás Krakkóban.

április 28. A szlovákok brezovai gyűlése.

április 30. A pesti és a budai nyomdászok petícióban kérik bérük javítását.

Román népgyűlés Balázsfalván.

A Pesti Vasöntő- és Gépgyár-Társaság fegyverszállításra szerződik a kormánnyal.

május 2. Batthyány Bécsbe indul, hogy Jellačićot engedelmességre utasító királyi kéziratot eszközöljön ki.

május 7. Az uralkodó a magyarországi főhadparancsnokokat – köztük Jellačićot is – a magyar kormány iránti engedelmességre utasítja.

május 8. A Marcziusi Clubb megalakulása.

A pest-budai kovács- és lakatoslegények megmozdulása.

Franz Pillersdorf báró elnökletével új osztrák kormány alakul.

május 9. A poznańi felkelők leverése.

május 10. Tüntetés Budán Lederer főhadparancsok ellen.

május 10–11. A szlovák nemzeti vezetők liptószentmiklósi tanácskozása.

május 11. A zágrábi báni értekezlet kinyilvánítja, hogy a horvátok nem vetik alá magukat a magyar kormánynak.

A nádor – Hrabovszky János báró altábornagy személyében – királyi biztost küld Horvátországba.

május 12. A pesti és a budai nyomdászok sztrájkot hirdetnek.

Petőfi és Vasvári népgyűlést tart a Nemzeti Múzeum piacán.

május 13. A pest-budai nyomdászok és nyomdatulajdonosok első kollektív szerződése.

május 13–15. A szerbek első karlócai nemzeti gyűlése.

május 14. Magyar követek indulnak Frankfurtba.

május 15. Újabb forradalmi megmozdulás Bécsben.
Ellenforradalmi fordulat Nápolyban.
Munkásmegmozdulás az óbudai hajógyárban.
május 15–17. Az erdélyi románok első balázsfalvi gyűlése.
május 16. Miniszterelnöki felhívás 10 állandó önkéntes zászlóalj toborzására.
május 17. Az udvar Bécsből Innsbruckba menekül.
május 18. A frankfurti össznémet parlament megnyitása.
május 19. A kormány elhatározza a népképviseleti országgyűlés összehívását.
A kormány kölcsönjegyzési felhívása.
május 21. A magyarországi románok küldötteinek pesti gyűlése feliratban terjeszti kívánságait a kormány elé.
május 29.–július 18. Az utolsó erdélyi rendi országgyűlés Kolozsvárott.
május 30. A kolozsvári országgyűlés kimondja az uniót.
A minisztertanács eltörli a temesközi határőrök és a sajkások feudális kötelezettségeit.
június 2. A prágai szláv kongresszus megnyitása.
június 3. Az uralkodó a határőrvidék legfelső irányítását az osztrák hadügyminiszter hatáskörébe rendeli.
június 5.–július 9. Horvát szábor Zágrábban.
június 8. Az uralkodó a határőrvidéket a magyar hadügyminiszter főhatósága alá helyezi.
június 9. Klauzál céhrendelete.
június 10. Az uralkodó Jellačićot felfüggeszti báni tisztjéből és szentesíti az unióról szóló 1848:I. erdélyi törvénycikket.
június 12–17. Felkelés Prágában.
június 12. Statárium bevezetése.
A Délvidéken megkezdődnek a harcok a felkelő szerbekkel.
június 17. A pénzügyminisztérium megköti a bankjegykibocsátásra vonatkozó szerződést a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal.
június 19. Vay Miklós bárót Erdély országos biztosává nevezik ki.
június 23. Forradalom Bukarestben.
június 23–26. A párizsi munkások fegyveres felkelése.
június 27. A lugosi román népgyűlés.
július 2. A Demokrata Klub megalakulása.

július 5. Az első népképviseleti országgyűlés megnyitása Pesten.

július 6–12. A baloldali képviselők konferenciája a parasztkérdés tárgyában.

július 8. Anton von Doblhoff-Dier báró osztrák miniszterelnök.

július 11. A képviselőház közfelkiáltással megajánlja a kormány által kért 200 ezer újoncot és 42 millió forint hitelt.

július 14. Támadás a szerb felkelők szenttamási erőssége ellen.

július 16. Az Egyenlőségi Társulat megalakulása.

július 18. Ausztriában újabb kormány alakul Johann Wessenberg báró elnökletével.

július 20–22. A képviselőház válaszfelirati vitája.

július 22. Bécsben megnyílik az osztrák birodalmi gyűlés.

július 23–25. Radetzky legyőzi a piemonti sereget Custozzánál.

július 29. Batthyány és Jellačić bécsi tárgyalása.

augusztus 1. A katonaállítási javaslat tervezett képviselőházi vitájának elhalasztása.

augusztus 2. A nádor Josif Rajačićot felfüggeszti érseki székéből.

augusztus 3. A képviselőház rokonszenvét nyilvánítja a német egység ügye iránt.

augusztus 3–12. Az elemi oktatás reformjának képviselőházi vitája.

augusztus 5. Az első (kétforintos) magyar bankjegyek kibocsátása.

augusztus 6. A császári csapatok visszafoglalják Milánót.

augusztus 9. Károly Albert szárd király fegyverszüneti megállapodást köt Ausztriával.

augusztus 12. Az udvar Innsbruckból visszatelepül Bécsbe.

augusztus 13. Batthyány rendelete „önkéntes nemzetőri csapatok" megszervezéséről.

augusztus 16–23. A katonaállítás kérdésének képviselőházi vitája.

augusztus 19. Újabb eredménytelen támadás Szenttamás ellen.

augusztus 20. A pénzügyminiszter teljesíti a selmeci bányászok követeléseinek egy részét.

augusztus 23. Éhségtüntetés Bécsben.

Az Egyenlőségi Társulat tömegmozgalmat kezdeményez a katonaállítási törvény megváltoztatására.

augusztus 26. A képviselőház 61 millió forintnyi hitelt ajánl meg.

augusztus 27. Az osztrák kormány emlékirata a Magyarország számára márciusban biztosított kormányzati önállóság korlátozását követeli.
A magyar kormány elfogadja Deák törvényjavaslatát a horvátkérdésről, sőt Horvátország esetleges különválásához is hozzájárul.

augusztus 28. Batthyány és Deák tárgyalások végett Bécsbe utazik.

augusztus 29. Szemere elrendeli az újoncösszeírás megkezdését.
Teleki László gróf magyar követként Párizsba indul.

augusztus 31. Az uralkodó tájékoztatja a nádort az osztrák kormány augusztus 27-i emlékiratában foglaltakkal való egyetértéséről.
Jellačić csapatai bevonulnak Fiuméba.

szeptember 4. A minisztertanács megvitatja az augusztus 31-i királyi leiratot.
Az uralkodó Jellačićot visszahelyezi báni tisztségébe.

szeptember 5. 100 tagú országgyűlési küldöttség indul Bécsbe.

szeptember 6. Kossuth megkezdi fedezetlen pénzjegyek kibocsátását.

szeptember 10. A kormány és az országgyűlés Bécsből visszatérő küldötteit tüntető tömeg fogadja Pesten.
Teleki Ádám gróf tábornok a horvát határszélről visszavonul Keszthelyre.

szeptember 10–11. Éjszaka lemond a Batthyány-kormány.
Az Egyenlőségi Társulat elnökletével Kossuth radikálisokból és liberálisokból alakítandó koalíciós kormány mellett foglal állást.

szeptember 11. Az országgyűlés meghiúsítja a nádor hatalomátvételi kísérletét.
A nádor új kormány alakítására szólítja fel Batthyányt.
Jellačić megindítja dunántúli hadjáratát.

szeptember 13. Batthyány a dunántúli megyéket általános népfelkelésre szólítja fel.

szeptember 13–14. A képviselőház az uniobizottmány Erdélyre vonatkozó törvényjavaslatait tárgyalja.

szeptember 14. Batthyány megújítja az augusztus 29-i újoncösszeírási rendeletet.

szeptember 15. A szőlődézsma és a hegyvám eltörlése.

szeptember 16–28. Újabb román nemzeti gyűlés Balázsfalván.

szeptember 16. Az Országos Honvédelmi Bizottmány megalakulása.
A nádor átveszi a dunántúli sereg vezérletét.

szeptember 16–22. A kármentesítés kérdésének első képviselőházi vitája.

szeptember 17. Batthyány az uralkodó elé terjeszti a miniszterjelöltek névsorát.

szeptember 19. A szlovák légió Miavánál betör az országba.

szeptember 19–25. Képviselőházi vita a feudális maradványok felszámolásáról.

szeptember 21. Szenttamás harmadik sikertelen ostroma.

Roth hadteste átkel a Dráván.

szeptember 22. Kossuth hazatérésre szólítja fel a birodalom más tartományaiban állomásozó magyar sorkatonákat.

A király kiáltványban ítéli el a paraszti földfoglalásokat.

A nádor a dunántúli táborból visszatér Budára.

szeptember 23. A nádor lemond és Bécsbe távozik.

Törvényjavaslat az erdélyi románokról.

szeptember 24. – október 5. Kossuth alföldi toborzókörútja.

szeptember 25. Az uralkodó megtagadja a hozzájárulást Batthyány második kormányának megalakításához, s Lamberg Ferencet a magyarországi csapatok főparancsnokává nevezi ki.

Bukarest eleste.

szeptember 26. Jellačić elfoglalja Székesfehérvárt.

szeptember 27. Az országgyűlés Lamberg kinevezését érvénytelennek minősíti, s a dunántúli sereget a harc felvételre utasítja.

szeptember 28. Batthyány ismét Bécsbe utazik, hogy kísérletet tegyen az egyezkedésre.

Lamberg népítélet áldozata lesz Pesten.

szeptember 29. A pákozdi győzelem.

A szlovák légió elhagyja az országot.

szeptember 30. Fegyverszünet Jellačiccsal.

Görgei kivégezteti az ellenforradalmár Zichy Ödönt.

október 1. Jellačić visszavonulásba kezd.

október 2. Batthyány véglegesen lemond a miniszterelnökségről.

A Szász Egyetem a Királyföld Ausztriához csatolását kéri az uralkodótól.

október 3. A honvédelmi bizottmány kibővítése.

A honvédelmi bizottmány határozata a népfelkelésnek a Dunántúlra korlátozásáról.

október 4. Az uralkodó Jellačićot Magyarország polgári és katonai kormányzójává nevezi ki, az országgyűlést feloszlatja és az eddig nem szentesített törvényeket érvényteleneknek minősíti.

Az aradi várőrség fellázad.

október 6. A bécsi felkelés. Az udvar és az osztrák kormány Olmützbe menekül.

Šupljikac tábornok átveszi a szerb felkelők vezérletét.

október 7. A képviselőház érvényteleneknek nyilvánítja a király október 4-i rendeleteit.

Roth hadteste Ozoránál leteszi a fegyvert.

október 7–14. A második karlócai szerb nemzeti gyűlés.

október 8. A képviselőház a honvédelmi bizottmányt az ország teljhatalmú kormányának nyilvánítja.

A menekülő Jellačić átlépi az osztrák–magyar határt.

október 10. A bécsi demokratikus egyletek középponti választmánya felhívja a magyar sereget, hogy osztrák területen is folytassa Jellačić üldözését. A magyar képviselőház hasonló határozatot hoz.

A szebeni főhadparancsnokság elrendeli az erdélyi magyar nemzetőri alakulatok lefegyverzését.

október 16. Az uralkodó Windisch-Grätzet a császári hadsereg főparancsnokává nevezi ki.

A temesvári várőrség fellázad.

október 17. A szebeni főhadparancsnokság a románokat fegyverbe szólítja a magyar forradalom ellen.

október 18. Puchner erdélyi főhadparancsnok bejelenti, hogy fegyvereit a rebellisek ellen fordítja.

október 20. Királyi kiáltvány a jobbágyfelszabadítás tiszteletben tartásáról.

október 22. Simunich betör az országba.

október 25. A honvédelmi bizottmány Beöthy Ödön kormánybiztost felhatalmazza a szerbekkel folytatandó béketárgyalásokra.

október 30. A schwechati vereség.

október 31. A bécsi felkelés leverése.

november 1. Görgei átveszi a feldunai hadtest parancsnokságát.

november 4. Rajačić elnökletével megalakul az új szerb főodbor.

Simunich csapatai elhagyják az országot.

november 7. Újabb királyi kiáltvány a jobbágyfelszabadítás érvényességéről.

november 12. Szalay László magyar követként Angliába indul.

november 14. A honvédelmi bizottmány államosítja a pesti fegyvergyárat.

november 15. Forradalom Rómában.

november 17. Puchner elfoglalja Kolozsvárt.

november 21. Felix Schwarzenberg herceg elnökletével új osztrák kormány alakul.

november 22. Az osztrák birodalmi gyűlés újra megnyílik Kremsierben.

november 29. Bem az erdélyi honvédcsapatok parancsnoka lesz.

december 2. V. Ferdinánd lemondása és Ferenc József trónra lépése.

december 4. Götz hadosztálya betör az országba.

december 6. Schlik hadteste betör az országba.

december 7. Az országgyűlés Ferenc Józsefet trónbitorlónak nyilvánítja.

december 11. Schlik elfoglalja Kassát.

december 12. Damjanich alibunári győzelme.

december 14. Windisch-Grätz kiáltványa a jobbágyfelszabadító törvények érvényességéről.

Simunich újabb betörése.

december 15. Ferenc József a magyarországi szerbeknek „nemzeti beligazgatást'' ígér.

december 16. Windisch-Grätz serege átlépi a magyar határt.

december 18. Kossuth gerillacsapatok alakítására szólítja fel az ország népét.

A honvédek győzelme Csucsánál.

december 20. Bem megkezdi támadó hadműveleteit Erdélyben.

december 21. A piemonti kormány elhatározza a Magyarországgal való diplomáciai kapcsolatok felvételét.

december 23–30. A kármentesítés kérdésének újabb képviselőházi vitája.

december 24. A háromszéki székelyek hídvégi veresége.

december 25. Bem bevonul Kolozsvárra.

december 27. Bem amnesztiát hirdet az erdélyi felkelőknek.

december 28. A háromszéki székelyek leteszik a fegyvert.

december 30. Perczel móri veresége.

december 31. Az országgyűlés elhatározza, hogy a honvédelmi bizottmánnyal együtt Debrecenbe költözik, Windisch-Grätzhez pedig békeküldöttséget meneszt.

1849

január 1–5. A főváros kiürítése.
január 2. Haditanács Pesten.
január 3. Bem győzelme Tihucánál.
Az országgyűlés békeküldöttsége Windisch-Grätznél.
január 5. A császári csapatok megszállják a fővárost.
Görgei váci nyilatkozata.
január 6. A szerb felkelőhad vezérletét Todorović tábornok veszi át.
január 8. A képviselőház első ülése Debrecenben.
január 13. A császáriak elfoglalják Szolnokot.
Bem bevonul Marosvásárhelyre.
Rajačić és a szerb főodbor üdvözlő feliratot intéz a császárhoz.
január 15. Az Egyenlőségi Társulat a békepárt elleni általános támadást határoz el.
január 17. Bem győzelme Gálfalvánál.
január 19. A császáriak megszervezik az „ideiglenes polgári közigazgatást”.
január 21. Bem sikertelen kísérlete Nagyszeben elfoglalására.
január 22. Perczel visszafoglalja Szolnokot.
január 24. Bem szelindeki győzelme.
A Selmec környéki bányászok béremelésben részesülnek.
január 26–27. Tüntetések Pesten a megszállók ellen.
január 28. Windisch-Grätz megbízottja Rózsahegyen fegyverletételre szólítja fel Görgeit.
Perczel visszavonul a Tisza bal partjára.
január 29. A honvédelmi bizottmány Dembińskit a honvédsereg főerőinek parancsnokává nevezi ki.
Ukrán értelmiségiek petíciója a császárhoz.
január 30. A debreceni tanács betiltja a *Munkások Ujságá*-t.
január 31. Forradalom Firenzében.
február 1. Puchner kérésére 7 ezer orosz katona lépi át Erdély határát.

február 4. A vízaknai ütközet.

A Nagyváradra települt fegyvergyár munkásai béremelésben részesülnek.

február 5. Guyon hadosztálya megtisztítja a Branyiszkói-hágót a császáriaktól.

február 8. A toscanai köztársaság kikiáltása.

február 8–13. A képviselőház megvitatja a vésztörvényszékek felállítására vonatkozó törvényjavaslatot.

február 9. A római köztársaság kikiáltása.

Bem győzelme Piskinél.

február 10. Görgei és Klapka csapatai találkoznak Kassán.

február 12. Bécsben magyar főurak ellenforradalmi bizottmányt alakítanak.

február 25. Şaguna a császárhoz intézett petíciójában külön román koronatartomány szervezését kéri.

február 26–27. Dembiński kápolnai veresége.

február 27–28. A képviselőház elhatározza a távolmaradt képviselők igazolási eljárás alá vonását.

március 2–3. A medgyesi ütközet. Bem visszavonul Segesvárra.

március 3. A tiszafüredi zendülés. Szemere felfüggeszti Dembińskit és a sereg vezérletével Görgeit bízza meg.

március 4. Ferenc József elrendeli az osztrák birodalmi gyűlés feloszlatását, s alkotmányt oktrojál az egész birodalom számára.

március 5. Kossuth Tiszafüreden megerősíti Szemere március 3-i intézkedéseit.

Damjanich felszabadítja Szolnokot.

március 6. A *Marczius Tizenötödike* Magyarország föderatív átszervezését javasolja.

március 7. Teleki László Magyarország föderatív átszervezését javasolja Kossuthnak.

március 8. Kossuth a Tiszafüreden összpontosult 3 hadtest parancsnokává Görgeit, a magyar haderő egészének parancsnokává pedig Vettert nevezi ki.

március 10. A *Marczius Tizenötödike* újabb cikke a föderáció mellett.

március 11. Bem elfoglalja Nagyszebent.

március 16. Szemere megkezdi a „felső-magyarországi védsereg" szervezését.

március 17–19. Vetter cibakházi expedíciója.

március 19. Bem Feketehalomnál csapást mér az ellenség utóvédjére.

március 20. Bem elfoglalja Brassót.

A szlovák vezetők különálló szlovák koronatartomány szervezését kérik a császártól.

március 21. Piemont ismét hadat indít Lombardia felszabadítására.

március 22. Perczel támadó hadjáratot indít a Bácskában.

március 23. A piemonti csapatok veresége Novaránál.

március 23–26. A képviselőház igazolási vitái.

március 24. A baloldal vezetői forradalmi diktatúra megszervezését javasolják Kossuthnak.

március 25. Irányi felszólítja a képviselőházat, hogy a honvédelmi bizottmány elnökét ruházza fel az országgyűlés elnapolásának jogával.

Az Egyenlőségi Társulat felhívása a hazaárulók földjeinek felosztására.

március 30. Az egri haditanács Kossuth részvételével elfogadja a fősereg haditervét.

A *Debreczeni Lapok* az országgyűlés feloszlatását követeli.

március 31. Kossuth Görgeit „helyettes" főparancsnokká nevezi ki.

április 1. A fősereg ellentámadásának megindulása.

április 2. A hatvani győzelem.

április 4. A tápióbicskei győzelem.

április 5. A Radical Párt megalakulása.

április 6. Az isaszegi győzelem.

április 7. A gödöllői haditanács.

április 8. A császáriak a szerb felkelők kezén levő területek kormányzatát Ferdinand Mayerhofer tábornokra bízzák.

április 10. A váci győzelem.

április 11. Firenze az ellenforradalmi erők hatalmába kerül.

április 12. Kossuth a táborból visszatér Debrecenbe. A honvédelmi bizottmány elutasítja Kossuthnak a trónfosztásra tett javaslatát.

Ludwig Welden báró átveszi a császári csapatok vezérletét.

április 13. Az országgyűlés zárt ülése elutasítja Kossuthnak a trónfosztásra tett javaslatát.

április 14. Az országgyűlés nyílt ülése kimondja Magyarország függetlenségét és a Habsburgok trónfosztását. Kossuthot kormányzó-elnökké választják s bizottságot küldenek ki „a magyar nemzet függetlenségi nyilatkozatának” megszövegezésére.

Kossuth Dragoşt felhatalmazza a román felkelőkkel való tárgyalásokra.

április 16. Bem benyomul a Temesköz területére.

április 19. Az országgyűlés jóváhagyja a függetlenségi nyilatkozat szövegét.

Rendelet a majorsági jobbágyok védelmében.

A nagysallói győzelem.

április 21. Perczel benyomul a Temesköz területére.

április 22. Komárom felmentése.

április 24. Pest felszabadulása.

Az országgyűlés újabb 50 ezer újoncot ajánl meg.

Rómát francia csapatok támadják meg.

április 25. Kossuth Irányi Dánielt kinevezi a főváros kormánybiztosává.

A szerb főodbor a vajdaság megszervezését és a szerb határőrvidéknek a vajdasághoz csatolását kéri az osztrák kormánytól.

április 26. A komárom–szőnyi ütközet.

április 27–30. A képviselőház zárt üléseken a kormányzó-elnöki hatáskör korlátozásáról tárgyal.

április 28. Noszlopy Gáspár megkezdi a dél-dunántúli népfelkelés szervezését.

május 1. Megalakul a Szemere-kormány.

Ferenc József katonai segélyt kér I. Miklós orosz cártól.

május 4. Görgei megkezdi Buda ostromát.

május 4–8. A drezdai felkelés.

május 5. A Szemere-kormány elveti Dembiński galíciai betörésre irányuló tervét.

május 6. A horvát báni tanács a szábor által elfogadott törvényjavaslatok szentesítését és a horvát végvidéknek a Háromegy Királysághoz csatolását kéri a császártól.

Hatvani Imre Abrudbányán megtámadja a Dragoşsal tárgyaló Iancu csapatait.

május 7. Görgei hadügyminiszteri kinevezése.

május 9. A cár kiáltványa a Habsburgok megsegítéséről.
Iancu visszafoglalja Abrudbányát. Az abrudbányai mészárlás.
Jellačić sajtószabályzata.
május 10. Prágában a császáriak felszámolják a baloldal forradalmi szervezkedését.
Perczel elfoglalja Pancsovát.
május 11. Szemere feloszlatja a rendőrséget.
Palermo eleste.
május 12. Szemere 15 megyéből visszarendeli a kormánybiztosokat.
május 12–13. Felkelés Badenben.
május 14. Teleki László megismétli Magyarország föderalizálására vonatkozó javaslatát.
május 16. Temesvár kivételével a Temesköz teljes területe felszabadul.
május 18. A Szemere-kormány népfelkelést hirdet.
Teleki László párizsi megállapodása a közép- és délkelet-európai emigráns politikusokkal Magyarország föderatív átalakításáról.
május 20. A minisztertanács elfogadja a Klapka által kidolgozott új haditervet.
május 21. Buda várának visszafoglalása.
Ferenc József és I. Miklós Varsóban megállapodik az orosz beavatkozás módozatairól.
Perczel autonóm vajdaságot ajánl fel a szerbeknek.
május 28. Bălcescu Debrecenben megkezdi tárgyalásait Kossuthtal.
május 30. Julius Haynau báró átveszi a császári csapatok vezérletét.
május 31. Az országgyűlés elhatározza, hogy átteszi székhelyét Pestre, s emiatt üléseit egy hónapra felfüggeszti.
Görgei Debrecenben a békepárt vezetőivel tárgyal.
június 3. Magyar–velencei szövetségi szerződés.
június 5. A kormány visszaköltözik Pestre.
június 6. A minisztertanács határozata a szerbekkel és a románokkal kötendő béke feltételeiről.
június 10. Batthyány Kázmér külügyminiszter körlevele a nemzetiségi kérdésről elutasítja a területi önkormányzatot.
június 12. Szemere a parasztmozgalmak elleni szigorú fellépésre utasítja a megyéket.

június 14. A minisztertanács Stratimirović megegyezési ajánlatát tárgyalja.

június 15–18. Az orosz intervenciós sereg·főerői átlépik a magyar határt.

június 16. A zsigárdi vereség.

június 19–20. Az orosz intervenciós sereg balszárnya behatol Erdélybe.

június 20–21. A peredi vereség.

június 27. A kormány második felhívása a népfelkelésre.

Arad várának megvétele.

Iancu első megbékélési ajánlata.

június 29. Minisztertanácsi határozat a honvédsereg Maros menti teljes összpontosításáról.

július 1. Kossuth a honvédsereg főparancsnokává Mészáros Lázárt nevezi ki.

július 2. Az országgyűlés egyetlen pesti ülése.

Görgei komáromi győzelme.

július 3. Róma eleste.

július 5. Kossuth Görgeit felmenti hadügyminiszteri állásából, de meghagyja a fősereg élén.

július 8–11. A kormány Szegedre költözik.

július 11. A honvédcsapatok veresége Komáromnál.

július 13. Görgei Komáromból elvonul Vác felé.

július 14. Kossuth Aulichot nevezi ki hadügyminiszterré.

Kossuth és Bălcescu megegyezése a magyar–román megbékélésről.

július 15. Görgei váci kudarca.

július 20. Perczel turai kudarca.

július 21. Ferenc József Scitovszky Jánost esztergomi érsekké és hercegprímássá nevezi ki.

július 23. Elbukik a badeni felkelés.

július 24. Mészáros lemond a főparancsnokságról.

Szemere kormánya nevében benyújtja lemondását.

július 25. Kossuth elutasítja a kormány lemondását.

július 27. Az orosz főerők átkelnek a Tiszán.

A képviselőház zárt ülésén a békepártiak Görgei főparancsnokságát követelik.

július 28. A képviselőház nemzetiségi határozata.

A zsidók egyenjogúsítása.

július 29. Perczel Szegedig vonul vissza. Haynau Szeged határába érkezik. Görgei Tokajnál átkel a Tiszán, és megindul Arad felé.

július 30. A honvédsereg főparancsnokává Kossuth Dembińskit nevezi ki.

július 31. Bem segesvári veresége. Petőfi halála.

augusztus 1. Dembiński feladja Szegedet. A kormány és a képviselőház Aradra települ.

augusztus 2. Haynau bevonul Szegedre.

augusztus 3. Bălcescu a román felkelősereg vezetői elé tárja a július 14-i egyezményt.

Iancu azonnali fegyvernyugvást rendel el.

augusztus 5. Dembiński szőregi veresége.

augusztus 6. Piemont békét köt Ausztriával.

Az erdélyi hadsereg felbomlását előidéző nagycsűri vereség.

augusztus 7. A kormány felajánlja a koronát a Romanovoknak. Görgei tárgyalást ajánl az oroszoknak.

augusztus 9. Kossuth Bemre bízza a hadsereg fővezérletét.

Görgei Aradra érkezik.

A fősereg megsemmisítő veresége Temesvárnál.

augusztus 11. Kossuth lemond, s a hatalmat Görgeire ruházza.

augusztus 13. Görgei Világosnál leteszi a fegyvert.

augusztus 17. Az aradi várőrség megadja magát.

augusztus 22. Velence megadja magát.

szeptember 5. A péterváradi várőrség megadja magát.

szeptember 12. Kossuth nyílt levelében árulással vádolja Görgeit.

október 2–5. Komárom vára császári kézre kerül.

október 6. Batthyány Lajos gróf miniszterelnököt Pesten, a magyar honvédsereg 13 parancsnokát Aradon kivégzik.

október 20. Császári rendelet az új adórendszer (föld- és házadó) bevezetéséről.

október 25. Az „Ideiglenes Közigazgatási Szervezet" bevezetése.

november 18. A Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság létrehozása.

november 21. A Lánchíd átadása a forgalomnak.

1850

január 10. A román vezetők a császárhoz intézett emlékiratukban a románlakta területek politikai és közigazgatási egységgé alakítását kérik.

január 18. A csendőrség megszervezése.

február 15. Kossuth a bulgáriai Sumlából a kisázsiai Kütahyába költözik.

február 26. A horvát báni tanács feloszlatása.

március 4. Rendelet a föld- és házadó bevezetéséről.

március 9. Megjelenik a *Pesti Napló* első száma.

március 26. A kereskedelmi és iparkamarák felállítása.

április 7. Császári pátens Horvátország és Szlavónia államjogi helyzetének szabályozásáról.

április 25. Rendelet a jövedelmi adó bevezetéséről.

május 7. A határőrvidéki alaptörvény részlegesen felszámolja a feudális viszonyokat.

június 15. Kossuth felvázolja első államszövetségi tervét.

július 6. Haynau nyugdíjazása.

július vége Kemény Zsigmond: *Forradalom után* című röpirata.

augusztus 7. A Londonban megalakult Európai Központi Demokrata Bizottság levele Kossuthhoz.

szeptember 13. A magyarországi közigazgatás újraszabályozása,

szeptember 18. Rendelet az országos pénzügyigazgatóságok szervezéséről.

szeptember 29. A József-ipartanoda és a bölcsészkari mérnöki intézet egyesítése.

október 1. Az Ausztria és Magyarország közti közbülső vámok részleges felszámolása.

október Bérmozgalmak az óbudai hajógyárban.

november 5. A magyaróvári gazdatisztképző állami mezőgazdasági főiskolává alakul.

november 20. Rendelet a személyes kereseti adó bevezetéséről.

december 10. A rendőrhatóságok szervezetének és működésének szabályozása.

december 12. Császári rendelet a román görög katolikus egyházmegye érseki rangra emeléséről. Az 1853-as pápai jóváhagyás után 1854-ben szerveződik meg a gyulafehérvár–fogarasi érsekség, Balázsfalva székhellyel.

december 16. A Párkány–Pozsony vonal megnyitásával létrejön a vasúti összeköttetés Pest és Bécs között.

december 23.–1851. május 15. A német fejedelmek drezdai konferenciája.

Zsedényi Ede és Somssich Pál konzervatív röpiratai.

Eötvös József német nyelvű röpirata: *A nemzetiségek jogegyenlősítéséről Ausztriában.*

A Magyar Tudományos Akadémia és a Természettudományi Társulat újra megkezdi működését.

Arany János megírja a *Bolond Istók* első énekét.

1851

február 6. „Ideiglenes" utasítás az iparűzés szabályozásáról.

április 10. A Geringer Károly báró vezetése alatt álló helytartóság működésének megkezdése.

április 13. A birodalmi tanács felállítása.

április 17. A minisztertanács tárgyalja Szécsen Antal gróf memorandumát.

április 20. Carl Friedrich Kübeck báró kinevezése a Birodalmi Tanács elnökévé.

április 25. Kossuth kütahyai alkotmányterve.

május–július Bérmozgalmak a Báziás és Oravica közti vasúti építkezésen.

július 1. Az Ausztria és Magyarország közti közbülső vámvonalak teljes felszámolása.

július Bérmozgalom a pesti kincstári dohánygyárban.

augusztus 20. Császári pátens szerint a kormány csak az uralkodónak felelős; a birodalmi tanács az uralkodó tanácsadó szerve.

október 10. Albrecht főherceg Magyarország katonai és polgári kormányzója.

október 23. Kossuth Angliába érkezik.

december 2. Louis Bonaparte államcsínye Franciaországban.

1851. december 5.–1852. július 14. Kossuth amerikai körútja.

december 31. Az olmützi alkotmány hivatalos hatálytalanítása, a császári egyeduralom meghirdetése.

Arany János megírja a *Nagyidai cigányok*-at.

Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után* című röpirata.

Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* (1851–54).

1852

január 24. A Makk József-féle szervezkedés leleplezése.

február 16. Bérmozgalom Selmecbányán.

február Apponyi György gróf emlékirata az uralkodóhoz.

április 5. Schwarzenberg miniszterelnök halála.

április 11. A minisztertanács elnöke Karl Ferdinand Buol-Schauenstein gróf külügyminiszter, a kormányzat közvetlen irányítását azonban az uralkodó veszi kezébe.

április A helytartóságot Albrecht főherceg „katonai és polgári kormányzósága” alá rendelik.

április–augusztus Bérmozgalom a Kecskemét és Szeged közti vasúti építkezésen.

május 27. Az új osztrák büntetőtörvénykönyv bevezetése az egész birodalomban.

Rendelet az új „sajtórendtartás” bevezetéséről.

június 4-től Ferenc József első körútja Magyarországon.

szeptember 16. A polgári peres eljárás ideiglenes szabályozása.

november 26. „Egyleti törvény” szabályozza az egyházi, kulturális és gazdasági szervezetek működését.

november 29. Az osztrák általános polgári törvénykönyv hatályának kiterjesztése Magyarországra és Horvátországra. Az ősiség eltörlésének újraszabályozása.

Megalakul a Rimamurányvölgyi Vasmű Egyesület.

Szalay László: *Magyarország története* című munkájának első négy kötete megjelenik Lipcsében (1852–54).

1853

január 19. Az egységes helytartóság működésének felszámolása, új közigazgatási rendelet kiadása.

február 6. A milánói felkelés kirobbanása.

február 18. Libényi János merénylete Ferenc József ellen.

február 19. Ausztria kereskedelmi szerződése a német vámegyesülettel.

február Konzervatívok hódoló küldöttsége Bécsben a császár elleni merénylet sikertelensége alkalmából.

március 2. Az „úrbéri patens" és a „kárpótlási és földtehermentesítési nyílt parancs" kibocsátása.

március 3. Noszlopy Gáspár kivégzése.

május 29. Az általános polgári törvénykönyv hatályát kiterjesztik Erdélyre.

július 2. Az orosz csapatok megszállják a dunai fejedelemségeket.

július 29. Az új büntető perrendtartás bevezetése az egész birodalomban.

szeptember 3. A Cegléd–Kiskunfélegyháza vasútvonal megnyitása.

szeptember 8. Megtalálják az 1849-ben elrejtett koronát.

október 4. Az Oszmán Birodalom hadat üzen Oroszországnak.

november 20. A pesti filharmonikusok első hangversenye.

Jókai Mór: *Egy magyar nábob* című regénye.

A Pesti Lloyd Társulat megalakulása.

1854

január 1. Életbe lép a Habsburg-monarchia új vámtarifája, amely jelentősen csökkenti a vámtételeket.

január 16. Pátens az úrbéri szolgáltatásokért nyújtandó kártérítésről.

március 4. A Kiskunfélegyháza–Szeged vasútvonal megnyitása.

március 6. Megindul a *Vasárnapi Ujság* című képes hetilap.

március 10. Török János kollégiumi tanár és társainak kivégzése Marosvásárhelyt.

március 28. Anglia és Franciaország hadat üzen Oroszországnak. A krími háború kezdete.

április 6. A közigazgatás és a bíráskodás újjászervezése.

április 24. Konzervatívok hódoló küldöttsége Bécsben Ferenc József és Erzsébet bajor hercegnő esküvője alkalmából.

május 1. Az ostromállapot megszüntetése.

május 23. Magyarországra is kiterjesztik az osztrák bányatörvény hatályát.

június 21. Az erdélyi úrbéri pátens kibocsátása.

augusztus 8. Anglia, Franciaország és Ausztria bécsi megállapodása az oroszokkal kötendő béke feltételeiről.

augusztus 22. Osztrák csapatok megszállják az oroszok által kiürített dunai fejedelemségeket.

november Deák Ferenc eladja birtokát és Pestre költözik.

december 2. Ausztria szövetségi szerződést köt Angliával és Franciaországgal.

december 16. A Thun-féle közoktatási reform.

Megindul a *Pester Lloyd* című politikai és gazdasági lap.
Gyulai Pál: *Petőfi Sándor és lírai költészetünk* című tanulmánya.
Megjelenik Ipolyi Arnold *Magyar Mythologiá*-ja.
Jókai Mór: *Kárpáthy Zoltán* című regénye (1854–55).

1855

január 1. Az állami vasutak, valamint a bánáti állami bányák és vasművek eladása a francia–osztrák tőkével létesült Osztrák Államvasút Társaságnak.

1855. április 17.–1866. január 10. Dessewffy Emil gróf a Magyar Tudományos Akadémia elnöke.

május 21. Rendelet a községjegyzőségek szervezéséről.

augusztus 18. Konkordátum a Habsburg-monarchia és a pápaság között.

december 15. A telekkönyvi rendszer felállítása.
Klapka közreadja a magyar–délszláv–román államszövetség megteremtésére vonatkozó javaslatái.

december 24. A Bruck–Győr vasútvonal megnyitása.

Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar irodalomból* című munkája.
Mocsáry Lajos: *A magyar társasélet* című könyve.
Kemény Zsigmond: *Özvegy és leánya* című regénye (1855–57).

1856

március 30. A párizsi békeszerződéssel véget ér a krími háború.
augusztus 20. A Győr–Újszőny vasútvonal megnyitása.
szeptember 30. A József Polytechnikum szervezeti szabályzatának jóváhagyása.
október 8. Házassági nyílt parancs.
november 1. A Báziás–Oravica vasútvonal megnyitása.
december 7. A cselédrendelet kibocsátása.
december 24. A gázvilágítás bevezetése Pesten.

Kemény Gábor báró: *A nemzetek fejlődéséről* című tanulmánya.
A *Magyar Történelmi Emlékek* sorozatának megindítása.
A *Magyar Történelmi Tár* sorozatának megindítása.

1857

április 20. A budai alagút megnyitása.
május 2. A Mohács–Pécs vasútvonal megnyitása.
május 4-től Ferenc József második körútja Magyarországon.
május 9. A konzervatívok emlékirata az uralkodó magyarországi látogatása alkalmából.
Amnesztia a politikai elítéltek részére.
június 4. Az *Orvosi Hetilap* megindulása.
szeptember A *Budapesti Szemle* indulása.
szeptember 19. Császári pátens az új ezüstforint, az ún. osztrák érték bevezetéséről.
november 1. A pesti Kereskedelmi Akadémia megnyitása.
november 15. A Szeged–Temesvár vasútvonal megnyitása.
november 23. A Szolnok–Debrecen vasútvonal megnyitása.

Táncsics Mihály: *Hét nemzetiség szövetsége* című konföderációs tervezete.
Az Országos Gazdasági Egyesület újjászervezése.
Erdélyi János: *A hazai bölcsészet jelene* című munkája.
Szalay László: *Magyarország története V–VI.* kötete (1857–59).

1858

február 7. Rendelet a közjegyzői intézmény bevezetéséről.
április 24. A Püspökladány–Nagyvárad vasútvonal megnyitása.
július 20. III. Napóleon és Cavour piemonti miniszterelnök plombières-i megállapodása a Habsburgoknak Itáliából történő kiszorítására.
A Temesvár–Jaszenova vasútvonal megnyitása.
augusztus 21. Megindul Jókai élclapja, az *Üstökös.*
október 25. A Szolnok–Arad vasútvonal megnyitása.
november 20. A Magyar Tudományos Akadémia új alapszabályának elfogadása.
november 28. Szerbiában megbukik Karadjordjević Sándor fejedelem, és az Obrenović-dinasztia kerül hatalomra.

Mocsáry Lajos: *Nemzetiség* című röpirata.
Kautz Gyula: *A nemzetgazdaságtan elmélete és története* című munkája.

1859

január 17–24. Moldva és Havasalföld fejedelemségek egyesülése.
március 29. A román fejedelemség és a magyar emigráció egyezményének megkötése.
április 24. Községi törvény.
április 29.–november 10. Olasz–francia–osztrák háború.
május 5. Kossuth és III. Napóleon párizsi tárgyalásai.
május 6. A Magyar Nemzeti Igazgatóság megalakulása Párizsban.
május 24. A Debrecen–Miskolc vasútvonal megnyitása.

május Piemontban megalakul a Magyar Légió.
Mihály szerb trónörökös és Kossuth londoni tárgyalásai.
június 4. A magentai ütközet.
június 24. Az osztrák seregek veresége Solferinónál.
július 8. Fegyverszünet Lombardiában.
július 11. Ferenc József és III. Napóleon Villafrancában aláírja az előzetes békeegyezményt.
július 16. Ferenc József laxenburgi manifesztuma.
július Széchenyi röpirata Bach ellen (*Ein Blick* . . .).
július 25. Johann Coronini-Cronberg gróf horvát bán.
augusztus 21. Bach belügyminiszter és Kempen rendőrminiszter felmentése.
augusztus 21.–1861. február 4. Johann Bernhard von Rechberg und Rothenlöwen gróf kormánya.
szeptember 1. A protestáns pátens kiadása.
október 27. Kazinczy-megemlékezés Pesten.
november 10. A villafrancai egyezményt megerősítő zürichi béke.
november 23. Az Erdélyi Múzeum Egylet megalakulása Kolozsvárott.
december 20. Rendelet az iparűzés szabályozásáról.

Eötvös József: *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* című német nyelvű röpirata.
Kemény Zsigmond: *A rajongók* című regénye.
Madách Imre: *A civilizátor* című színműve.
Madarász Viktor: *Hunyadi László siratása* című festménye.
Mosonyi Mihály: *A tisztulás ünnepe az Ungnál a 886-ik esztendőben* című kantátája.
Irányi Dániel és Ch. L. Chassin: *Magyarország forradalmának politikai története 1847–49.* című munkájának megjelenése Párizsban (1859–60).
Madách Imre megírja *Az ember tragédiája* című művét (1859–60).
Feszl Frigyes Vigadójának építése (1859–65).

1860

március 15. Tüntetés és letartóztatások Pesten a forradalom évfordulóján.

március 30. Albrecht főherceg felmentése főkormányzói tisztségéből.

április 4. Tüntetés Pesten a márciusi megemlékezés áldozatának, Forinyák Gézának a temetésén.

április 8. Széchenyi István gróf halála.

április 19. Benedek Lajos táborszernagy főkormányzói kinevezése.

Az ország 5 kerületre osztásának felszámolása.

április 23. Bruck pénzügyminiszter öngyilkossága.

április 24. A Nagykanizsa–Pragerhof vasútvonal megnyitása (vasúti összeköttetés Trieszttel).

május 1. Az új „Iparrendtartás" életbe lépése.

május 11. Garibaldi szicíliai partraszállása.

május 15. A protestáns pátens visszavonása.

május 26. Rendelet a községi bíróságok szervezéséről.

május 31.–szeptember 28. A „megerősített" birodalmi tanács ülései.

június 1. A Székesfehérvár–Újszőny vasútvonal megnyitása.

június 8. A bihari Magyargyepes lakosságának fellépése a földmérési munkálatok megakadályozására.

június 19. Josip Šokčević báró horvát bán.

július 19–23. Tüntetések és letartóztatások Pesten.

augusztus 14. A Miskolc–Kassa vasútvonal megnyitása.

augusztus 20. Tüntetések országszerte.

augusztus 26. Tüntetés Rákospalotán és Pesten.

augusztus 29. Táncsics Mihályt 15 évi fegyházra ítélik.

szeptember 5–7. A Zemplén megyei Leányvár község zendülése a birtokrendezés végrehajtása kapcsán.

szeptember 8–10. Cavour megállapodása a Magyar Nemzeti Igazgatósággal.

szeptember Pesty Frigyes és társai letartóztatása.

október 3. A *Zenészeti Lapok* megindulása.

október 20. Az Októberi Diploma kibocsátása. Szécsen Antal grófot tárca nélküli miniszterré, Vay Miklós bárót magyar udvari kancellárrá nevezik ki.

Ferenc József Varsóba utazik találkozóra az orosz cárral és a porosz régenssel.

október 23. Tüntetés Pesten az Októberi Diploma ellen.

november 1. Mailáth György kinevezése az ismét működő helytartótanács élére.

november 26.–1861. jan. 17. Báni konferencia Horvátországban.

december 2. Tüntetések országszerte Ferenc József trónfoglalásának évfordulóján.

december 10. A Délszláv Tudományos és Művészeti Akadémia megalapítása Zágrábban (működését csak 1867-ben kezdte meg).

december 13. Schmerling államminiszteri kinevezése.

december 16. Teleki Lászlót Drezdában letartóztatják.

december 17. Az esztergomi értekezlet megnyitása.

december 27. A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság újraegyesítése Magyarországgal.

A Kisfaludy Társaság ismét megkezdi működését, s megindítja kritikai folyóiratát, a *Szépirodalmi Figyelő*-t.

Jókai Mór: *Szegény gazdagok* című regénye.

Mosonyi Mihály: *Szép Ilonka* című operája.

Székely Bertalan: *II. Lajos holttestének megtalálása* című festménye.

Madách Imre: *Mózes* című drámája (1860—61).

Horváth Mihály: *Magyarország történelme* című 6 kötetes munkájának megjelenése Genfben (1860—63).

1861

január 1. Teleki Lászlót Bécsben szabadlábra helyezik.

A nagykőrösi vérengzés.

január 13–16. Román nemzeti értekezlet Nagyszebenben.

január 16. Uralkodói leirat a törvényhatósági „túlkapások” felszámolását rendeli el.

január 23.–március 3. Az Országbírói Értekezlet.

január Felkelés Hercegovinában a török uralom ellen.

1861. február 4.–1865. június 26. Rainer főherceg kormánya. Államminiszter: Anton von Schmerling lovag.

február 11. Gyulafehérvári értekezlet az erdélyi törvényhozás újjászervezéséről.

február 19. Jobbágyfelszabadítás Oroszországban.

február 26. A Februári Pátens és mellékleteként „a birodalmi képviseletről szóló alaptörvény" kibocsátása.

február A titkos ellenállási szervezet élére Komáromy György kerül.

március 9. Erkel Ferenc: *Bánk bán* című operájának bemutatója.

március 26. Teleki László abonyi programbeszéde.

Garašanin szerb miniszterelnök és Ristić, a fejedelem bizalmasa Pesten tárgyal a magyar ellenzék vezetőivel.

március Országgyűlési választások.

Adolf Fischhof és Joseph Unger röpirata: *A magyar kérdés rendezéséhez.*

április 1. A Buda–Nagykanizsa vasútvonal megnyitása (Déli Vasút).

április 2. A karlócai szerb nemzeti kongresszus megnyitása.

április 6. Az országgyűlés megnyitása Budán.

április 13. A horvát szábor megnyitása Zágrábban.

május 8. Teleki László öngyilkossága.

május 12. A katonai fogház megostromlása Győrött.

május 13. Deák első felirati javaslata az országgyűlés előtt.

május 16. A határozati párt ellenindítványát Tisza Kálmán terjeszti az országgyűlés elé.

június 5. A felirat 3 szavazatnyi többsége a képviselőházi szavazáson.

június 6. Cavour piemonti miniszterelnök halála.

június 6–7. A szlovákok nemzeti kongresszusa Turócszentmártonban.

június 7. A képviselőház nemzetiségi vitájának kezdete.

június 12. Az országgyűlés elfogadja Várady Gábornak a feliratot módosító indítványát.

június 24. 366 fiatal pesti értelmiségi szolidaritási felhívása „Olaszország ifjúságához".

június 30. Az uralkodó megtagadja a „felségsértő" felirat átvételét.

július 5. Az országgyűlés elejti a Várady-féle módosítványt.

július 18. Forgách Antal gróf kancellári kinevezése.

július 19. Esterházy Móric gróf tárca nélküli miniszteri kinevezése.

július 23. A horvát szábor határozata a Horvátország és Magyarország közötti államjogi kapcsolat tárgyában (1861: XLII. tc.).

július A határozati párt balszárnyának *1847 vagy 1848* című röpirata.

augusztus 3. A horvát országgyűlés elutasítja a birodalmi tanácsban való részvételt.

augusztus 8. Deák második feliratának országgyűlési elfogadása.

augusztus 9. A nemzetiségi bizottság javaslata az országgyűlés előtt.

augusztus 22. Az országgyűlés feloszlatása.

szeptember 6. Az uralkodó jóváhagyja „Az erdélyi román nép irodalmi és művelődési társasága" (Astra) alapszabályait.

szeptember 29. A pesti megyeháza katonai megszállása, a közgyűlés megakadályozása.

október 27. A megyei gyűlések betiltása.

október 29. Nádasdy Ferenc gróf erdélyi kancellári kinevezése.

november 5. A kormányzás új rendjének, a „provizóriumnak" bevezetése.

Katonai bíráskodás életbe léptetése.

Pálffy Móric gróf kinevezése helytartóvá.

november 12. A horvát országgyűlés feloszlatása.

1861. december 21.–1864. július 17. Szalay László a Magyar Tudományos Akadémia titkára.

A fővárosban megjelenik a *Pešt'budinské vedomosti* című szlovák politikai lap.

Az aninai vasművek üzembe helyezése.

Jedlik Ányos elkészíti dinamóját.

Korányi Frigyes javaslatára Szabolcs megye kötelezővé teszi a himlőoltást.

Benczúr Gyula: *Hunyadi László búcsúja* című festménye.

1862

január 19. Szilágyi Virgil: *A nemzetiségi kérdés hazánkban* című cikksorozata a *Jövő* hasábjain.

február 28. Szilágyi Virgil és Mezei Lipót letartóztatása.

február Pálffy helytartó emlékirata az uralkodóhoz.

tavaszán Elkészül az emigráció új tervezete a dunai államszövetségről.

Házkutatások, többek között Vidats János gépgyáros lakásán.

május 1. Kossuth felhatalmazza Canini olasz kormánymegbízottat, hogy a Dunai Szövetség tervét balkáni diplomáciai tárgyalásain felhasználhassa.

május 18. Helfy Ignác a *L'Alleanza* című lapban megjelenteti a Dunai Szövetség tervét.

május 22. Vám- és kereskedelmi szerződés Törökországgal.

június Tisza Kálmán elítéli a Dunai Szövetség tervét.

augusztus 20. A Magyar Földhitelintézet létesítésének engedélyezése.

október 9. Császári rendelet megkönnyíti a főrangú nagybirtokos családok birtokainak hitbizománnyá alakítását.

október 11. Forradalmi mozgalom Görögországban; megfosztják trónjától a nemzeti felszabadító törekvésekkel szembeforduló uralkodót.

október 18. Császári leirat nemzeti egyenjogúságot ígér az erdélyi románoknak.

november 19. Részleges amnesztia: Mezei Lipót és Szilágyi Virgil visszanyeri szabadságát.

december 27. Az állam és az osztrák nemzeti bank viszonyát újraszabályozó és a bank privilégiumát meghosszabbító ún. bankakta szentesítése.

az év végén Apponyi Györgynek az uralkodóhoz intézett emlékirata az „egyenjogú dualizmus" bevezetését javasolja.

Vajda János: *Önbírálat, Polgárosodás* című röpiratai.
Izsó Miklós: *Búsuló juhász* című alkotásának kiállítása.
Jókai Mór: *Az új földesúr* című regénye.
Kemény Zsigmond: *Zord idő* című regénye.

1863

január 1. Megindul Jókai napilapja, *A Hon.*

január 22. A lengyel nemzeti felkelés kirobbanása.

március 9. Apponyi emlékiratának elutasítása.

április 3. Apponyi lemond országbírói tisztségéről.

április 9. Andrássy György gróf országbírói kinevezése.

április 20–23. Román nemzeti konferencia Nagyszebenben.

május 31. A Matica Slovenská közművelődési egylet megalakulása Turócszentmártonban.

1863. július 15.–1864. október 11. Erdélyi országgyűlés Nagyszebenben.

szeptember 1. A német államok uralkodóinak majna-frankfurti gyűlése a porosz király távollétében elfogadja a Habsburg császár által javasolt szövetségi reformot.

szeptember 17. Az erdélyi országgyűlés határozata a románok nemzeti és vallási egyenjogúsításáról.

1863 ősze – 1864 tavasza A Nedeczky István vezette ellenállási szervezkedés.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete működésének újraindulása.

A Dunántúli Történetkedvelők Egylete működésének megindulása.

Mentovich Ferenc: *Az új világnézlet* című munkájának elkobzása.

1864

január 8. A pesti áru- és értéktőzsde megnyitása.

január 16.–október 30. Ausztria, Poroszország és Dánia háborúja.

március 13. Utcai tüntetés Pesten.

március Tömeges letartóztatások, a titkos szervezetek felszámolása.

április 22. Zichy Hermann gróf magyar udvari kancellári kinevezése.

szeptember 28. Londonban megalakul a Nemzetközi Munkásszövetség, az I. Internacionálé.

október–november Eötvösnek az országgyűlés összehívását sürgető emlékirata.

december 15. A helytartótanács jóváhagyja az ungvári kárpátukrán Szent Bazil Társulat alapszabályait.

december 24. A román és a szerb görögkeleti egyház szétválasztása; a nagyszebeni román görögkeleti érsekség felállítása (A. Şaguna érsek).

december 27. Albrecht főherceg bizalmasának, Augusz Antal bárónak első látogatása Deáknál.

A Matica Srpska Pestről Újvidékre teszi át székhelyét.

Ungváron cirillbetűs nyomda létesül.

Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig* című munkájának genfi megjelenése.

Megjelenik Arany János: *Buda halála* című elbeszélő költeménye.

Izsó Miklós: *A táncoló paraszt* című műve.

Madarász Viktor: *Zrínyi és Frangepán a bécsújhelyi börtönben* című festménye.

1865

január 23. Zichy kancellár uralkodói megbízást kap a katonai bíráskodás felfüggesztésének és az országgyűlés egybehívásának előkészítésére.

január 26.–1879. május 22. Arany János a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára.

február 19. Richard Belcredi gróf titkos audiencián az uralkodónál.

február Deák Ferenc: *Adalékok a magyar közjoghoz* című tanulmánya.

március 27. Az osztrák liberálisok támadása a képviselőházban Schmerling államminiszter ellen.

április 7. Augusz Antal báró mint az uralkodó megbízottja tárgyal Deákkal.

április 11. Vám és kereskedelmi szerződés Poroszországgal és a német Zollvereinnel.

április 16. Deák „húsvéti cikkének" megjelenése.

május 7–9. Apponyi György gróf bécsi lapja, a *Debatte* kiegyezési tervet ismertet.

május 23. A *Pesti Napló* közlése szerint a *Debatte* Deák nézeteit fejtette ki májusi cikksorozatában.

június 8. Uralkodói rendelet a katonai bíráskodás megszüntetéséről és a helytartótanács eredeti hatáskörének helyreállításáról (július 1-től).

június 26. Zichy Hermann gróf magyar kancellár felmentése, Mailáth György magyar kancellári kinevezése.

Nádasdy Ferenc gróf erdélyi kancellár felmentése, Haller Ferenc gróf erdélyi kancellár kinevezése.

június 26.–július 27. Alexander Mensdorff-Pouilly gróf miniszterelnök.

június 30. Az új „ideiglenes" vámtarifa tovább mérsékli a vámokat.

július 18. Sennyey Pál báró kinevezése főtárnokmesterré és a helytartótanács ideiglenes elnökévé.

július 27. Schmerling államminiszter felmentése.

július 27.–1867. február 7. Richard Belcredi gróf kormánya.

augusztus 14. Ausztria és Poroszország gasteini egyezménye.

augusztus 15. Liszt Ferenc: *Szent Erzsébet legendája* című oratóriumának bemutatója.

augusztus 26. Mailáth kancellár utasítása a főispánok kibővített hatásköréről.

szeptember 17. Az uralkodó összehívja a lajtántúli tartománygyűléseket és a magyar országgyűlést december 10-re.

szeptember 20. Császári manifesztum a februári pátens felfüggesztéséről.

A Sopron–Nagykanizsa vasútvonal megnyitása.

november 12. A horvát szábor megnyitása.

november 20. Az erdélyi országgyűlés megnyitása.

december 9. A kolozsvári országgyűlés többsége az unió megújítása mellett foglal állást.

A Magyar Tudományos Akadémia új épületének felavatása.

december 14. Az országgyűlés megnyitása.

december 16. Vám- és kereskedelmi szerződés Angliával.

december 25. Az erdélyi országgyűlés elnapolása.

Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története* című munkája megjelenik Genfben.

1866

február 26. Az országgyűlés felirata a kiegyezés feltételeiről.

március 1. A képviselőház elhatározza egy 67 tagú bizottság kiküldését a közösügyi javaslat kidolgozására.

március 2. Az uralkodó elutasítja az országgyűlés legfontosabb kívánságait.

március 4. A zágrábi Délszláv Tudományos és Művészeti Akadémia alapszabályainak megerősítése.

március 18.–1871. február 2. Eötvös József a Magyar Tudományos Akadémia elnöke.

március 19. A képviselőház újabb felirata.

április 21.–június 16. A horvát és a magyar országos küldöttségek eredménytelen kiegyezési tárgyalásai Budapesten.

április 28. Az országgyűlés 40 tagú bizottságot választ a nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozására.

május 4. A 67-es bizottság 15 tagú albizottságra ruházza az érdemi feladatokat.

június 14.–augusztus 30. Porosz–osztrák–olasz háború.

június 24. Az osztrák seregek győzelme Custozzánál az olaszok felett.

június 25. A 67-es bizottság 15-ös albizottsága elkészül javaslatával a közös ügyek rendezése tárgyában.

június 26. Az uralkodó elnapolja az országgyűlést.

július 3. A császári seregek veresége a poroszoktól Königgrätznél.

július 19. Deák Bécsben kijelenti, hogy a magyar kiegyezési feltételek változatlanok.

augusztus 9. A pesti állatkert megnyitása.

augusztus 20.–szeptember 5. Andrássy és Lónyay bécsi tárgyalásai.

augusztus 25. Törvény az államjegyek kibocsátásáról és forgalmának szabályozásáról.

augusztus 27. A szerb értelmiségi ifjúság szervezetének, az Omladinának megalakulása.

augusztus 30. A prágai béke Ausztria és Poroszország között.

szeptember 18. Az Internacionálé Főtanácsa magyarországi tevékenységgel bízza meg Hrabje Jánost.

október 30. Friedrich Ferdinand von Beust báró a Belcredi-kormány külügyminisztere.

november 17. Uralkodói leirat a közös ügyek rendezése tárgyában.

november 19. Az országgyűlés ismét megkezdi munkáját.

november 20. Az országgyűlési „baloldal” megalakulása.

november 21. A Deák-kör megalakulása.

november–1867. március közt megjelenő *Negyvenkilencz* című lap hasábjain Kossuth tiltakozik a kiegyezés ellen.

december 6. Kiegyezésellenes, Kossuthot éltető tüntetés Pesten.

december 11. Vám- és kereskedelmi szerződés Franciaországgal.

december 19. A horvát országgyűlés határozata: Magyarországtól függetlenül, önállóan kívánja rendezni viszonyát a Monarchia többi országával.

december 20. Az országgyűlés válaszfelirata a közös ügyek rendezéséről.

december 20–21. Beust pesti megbeszélései.

Megindul a *Zastava* című szerb liberális lap.

Budapesten négy új gőzmalom létesül.

Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza* című monográfiája.

1867

január 1. Beust osztrák külügyminiszter jegyzéke a nagyhatalmakhoz a párizsi béke revíziójáról.

január 9. Beust és Belcredi megkezdi a kiegyezési tárgyalásokat Andrássyval, Eötvössel és Lónyayval.

január 20. Simor János esztergomi érsek, hercegprímás kinevezése.

január 28.–február 5. Az országgyűlés 67-es bizottsága kidolgozza javaslatát a közös ügyek tárgyában.

február 7. Belcredi felmentése.

február 7.–december 30. Friedrich Ferdinand Beust kormánya Ausztriában.

február 11. A román és szerb képviselők benyújtják nemzetiségi törvényjavaslatukat az országgyűlés nemzetiségi albizottságának.

február 17.–1871. november 14. Andrássy Gyula gróf kormánya.

március 8. és 11. A kormány elrendeli a törvényhatóságok újjászervezését.

március 12. Megindul a *Budapesti Közlöny*, a kormány hivatalos lapja.

március 17. A minisztertanács kötelezettséget vállal, hogy a kormány minden fontosabb intézkedését előzetes uralkodói beleegyezéstől teszi függővé.

március 23. Az uralkodó feloszlatja a magyarországi csendőrséget.

március 26. Kereskedelmi és hajózási szerződés Hollandiával.

április 1. A minisztertanács és az uralkodó elfogadja Andrássy javaslatait a horvátkérdés rendezése tárgyában.

Megindul a szélsőbal lapja, a *Magyar Ujság.*

április 6. Erkel Ferenc: *Dózsa György* című operájának bemutatója.

április 8–9. A képviselőház Deák Ferenc indítványára határozatot hoz a horvát kiegyezés tárgyában.

április 10. A vármegyei autonómia helyreállítása.

április 11. A király május 1-re összehívja a horvát szábort.

április 23. A király leirata a horvát száborhoz a koronázáson való részvétel és a magyarokkal való tárgyalások felvétele tárgyában.

Kereskedelmi szerződés Olaszországgal.

május 15. A Magyar Történelmi Társulat megalakulása.

május 17. Igazságügyminiszteri rendelet a sajtóügy szabályozásáról és az esküdtszéki eljárás bevezetéséről sajtóvétségek esetén.

május 18. A horvát szábor elutasítja az uralkodó javaslatait a közjogi kérdések rendezésére vonatkozóan.

május 19. A Budapest–Hatvan–Salgótarján vasútvonal megnyitása.

május 20. A Magyar Mérnökegyesület megalakulása.

május 22. Az ausztriai birodalmi tanács ülésszakának megnyitása.

Kossuth nyílt levele Deákhoz a kiegyezésről.

május 25. A horvát szábor feloszlatása.

május 29. A képviselőház elfogadja a közösügyi törvényjavaslatot.

június 8. Ferenc Józsefet magyar királlyá koronázzák.

június 19. Miksa mexikói császár kivégzése.

június 20. A király hatályon kívül helyezi az 1863–65. évi erdélyi országgyűlés határozatait.

június 25. A képviselőház albizottsága közzéteszi nemzetiségi törvényjavaslatát.

június 26. A balközép programnyilatkozata.

Heves megye tiltakozása a kiegyezés ellen.

június 27. Šokčević horvát bán felmentése, Levin Rauch báró báni helytartói kinevezése.

Az erdélyi törvényhatóságok önkormányzatának helyreállítása.

július 28. A király szentesíti az új közjogi viszonyokat szabályozó törvényeket (1867: I–XII. tc.).

augusztus 8.–szeptember 25. Az osztrák és a magyar törvényhozás küldöttségeinek tárgyalásai Bécsben a közös ügyek költségeihez való hozzájárulás és az államadósság kérdéséről.

augusztus 18–23. Ferenc József és III. Napóleon salzburgi találkozója.

augusztus 28. Az uralkodó Prágába viteti a cseh királyi jelvényeket.

augusztus 29. A kormány elkobozza a *Magyar Ujság*-nak Kossuthnak a váci választókhoz intézett levelét tartalmazó számát és sajtópert indít Böszörményi László szerkesztő ellen.

szeptember 12. Az osztrák és a magyar pénzügyminiszter vöslaui megállapodása az államadósságok és a jegybank kérdésében.

szeptember 15. Az Országos Magyar Iparegyesület újjáalakulása.

október 1. A Magyar Általános Hitelbank megkezdi működését.

október 6. A kormány betiltja a honvédegyletek országos gyűlését.

október 9. Heves megye önkormányzatának felfüggesztése.

október 11. A Temesvári Általános Munkásegylet megalakulása.

november 18. A pesti Demokrata Kör megalakulása.

november 19–23. A horvátországi választásokon az unionista párt szerez többséget.

november 21. Az osztrák birodalmi tanács képviselőháza elfogadja a közösügyi törvényjavaslatot.

december 21. Az uralkodó szentesíti az osztrák alkotmányt.

december 24. Beustot közös külügyminiszterré nevezik ki.

december 27. 1867: XIII. tc. a vasútépítés céljára felveendő 60 millió forintos államkölcsönről.

1867:XIV.tc. a közösügyi költségekhez való hozzájárulás arányáról.

1867:XV.tc. az osztrák államadósságokból átvállalt évi 29 millió forint járadékról.

1867:XVI. tc. a kereskedelmi és vámszövetségről.

1867:XVII. tc. az izraeliták polgári és politikai egyenjogúsításáról.

december 31.–1868. szeptember 24. Karl Auersperg herceg kormánya Ausztriában.

Megindul a *Századok* című történelmi folyóirat.

Székely Bertalan: *Az egri nők* című festménye.

1868

január–április Demokrata korok szervezése az alfoldi városokban.
január 8. A horvát szábor megnyitása.
január 20. Bécsben megkezdődnek az első kozosugyi delegáció ulései.
február 9. Megalakul az Általános Munkásegylet.
február 16. Megalakul a Buda-Pesti Munkásegylet.
február 23. A kecskeméti Demokrata Kor megalakulása.
február 24. Boszorményi Lászlót egyévi fogházra ítélik.
március 3. A belugyminiszter betiltja a pesti Demokrata Kort.
március 9. Kereskedelmi szerződés a német Vámegyesulettel.
március 17. A balkozép kozzéteszi programját, az ún. bihari pontokat.
április 2. A „szélbal” felveszi az Országos 48-as Párt nevet.
április 11–14. A kiskunfélegyházi parasztmozgalom elfojtása és Asztalos János letartóztatása.
április 16. Lónyay pénzugyminiszter a képviselőházban előterjeszti az első állami koltségvetést.
április 28.–július 24. A horvát és a magyar országgyűlések kuldottségeinek tárgyalásai a két ország kozotti kozjogi kapcsolat szabályozása tárgyában.
április 30. 1868:VI. tc. a kereskedelmi és iparkamarákról.
május 15. Az erdélyi románok balázsfalvi gyűlése Erdély autonómiáját koveteli.
június 11. 1868:VII.tc. a magyar pénzverdékben veretendő pénzekről.
június 14–16. A gazdasági egyesuletek országos tanácskozása Pesten.
június 24. 1868:IX.tc. a gorogkeleti vallásról.
június 28. 1868:XI.tc. a sójovedékről.
július 7. 1868:XIV–XX.tc. a dohány- és lottójovedékről, a fogyasztási adókról és a nemesfémjelzésről.
július 14. Kereskedelmi szerződés Svájccal.
július 28. 1868:XXI–XXIV.tc. a kozadók kivetéséről és behajtásáról, a házadóról, a személyes kereseti adóról, a bélyegekről, illetékekről és díjakról.
augusztus 4. 1868:XXV–XXVI. tc. a foldadóról és a jovedelemadóról.

augusztus 10. A király megerősíti az 1864–65. évi szerb nemzeti egyházi kongresszus határozatait a görögkeleti szerb egyházi, iskolai és alapítványi ügyek szabályozásáról.

augusztus 11. Balázsfalván Ion Vanceat görög katolikus román érsekké választják.

augusztus 22. A cseh tartománygyűlés a cseh korona jogainak elismerését követeli.

augusztus 30. Az Osztrák Szociáldemokrata Párt megalakulása.

szeptember 1. A Pécs–Barcs–Murakeresztúr vasútvonal megnyitása.

szeptember 24. A galíciai tartománygyűlés tartományi önkormányzatot követel.

szeptember 24.–1870. január 15. Eduard Taaffe gróf kormánya Ausztriában.

október 10. Prágában kihirdetik a rendkívüli állapotot.

október 30. Pénzügyminiszteri rendelet az osztrák nemzeti bank alapszabályainak módosításáról és üzletkörének kibővítéséről.

november 2. 1868:XXIX.tc. a szőlőbirtok után járó tartozások megváltásáról.

november 17. A király szentesíti a magyar–horvát kiegyezési törvényt (1868:XXX.tc.).

november 24. 1868:XXXIII.tc. az úrbéri örökváltságokért országos alapból adandó megtérítésről.

november 24.–december 4. A nemzetiségi törvény vitája a képviselőházban.

december 5. 1868:XXXVIII. tc. a népiskolai közoktatás tárgyában.

1868:XL–XLII. tc. a véderőről, a honvédségről és a népfelkelésről.

december 6. 1868:XLIII.tc. Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról.

1868:XLIV.tc. a nemzetiségi egyenjogúságról.

december 8. 1868:XLIX.tc. a 60 milliós kölcsönből építendő vasútvonalakról.

1868:LIII.tc. a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonosságáról.

1868:LIV.tc. a polgári törvénykezési rendtartásról.

december 8.–1871. január 6. Levin Rauch báró horvát bán.

december 16. Megindul a *Magyar Állam* című katolikus politikai lap.

december 22. Az Arad–Gyulafehérvár vasútvonal megnyitása.

Országos Közegészségügyi Tanács létesítése.

Budapesten megjelenik a *Borsszem Jankó* című élclap, valamint a *Slovenské Noviny* című szlovák és a *Federațiunea* című román újság.

Resicán megindul a Bessemer-acélgyártás.

Debrecenben megkezdi működését a mezőgazdasági középiskola.

Megalakul a Magyar Államvasutak, az Angol–Magyar Bank és a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.

A diósgyőri állami vasmű és a salgótarjáni vasfinomító építése (1868–71).

Pesten megalakul a Nemzeti Torna Egylet.

1869

január 4. Ráday Gedeont királyi biztosként megbízzák az Alföld déli vidékein megromlott közbiztonság helyreállításával.

január 28. A Szerb Nemzeti Liberális Párt nagybecskereki konferenciája.

február 7. A magyarországi románok temesvári értekezlete.

március 1. Pesten megjelenik a balközép új lapja, az *Ellenőr*.

március 7–8. Az erdélyi románok szerdahelyi gyűlése. Az Erdélyi Román Nemzeti Párt megalakulása.

március Országgyűlési képviselőválasztások.

március közepén Turócszentmártonban megindul a *Národnie Noviny*, a Szlovák Nemzeti Párt lapja.

március 29. Munkásgyűlés Pozsonyban.

május 17. Kereskedelmi szerződés Sziámmal.

május 26. A közös minisztertanács határozata a katonai határőrvidék polgárosításának előkészítéséről.

június 13.–1872. március 29. A karlócai szerb nemzeti egyházi kongresszus megalkotja a szerb egyházi önkormányzat új szabályzatát.

június 14. A király jóváhagyja a Magyar Tudományos Akadémia új alapszabályait.

június 24–30. és október 7–13. A katolikus autonómia előkészítő kongresszusa.

július 11. Táncsics Mihályt az Általános Munkásegylet elnökévé választják.

július 14. 1869:IV.tc. a bírói hatalom gyakorlásáról (az igazságszolgáltatás és a közigazgatás különválasztása).

augusztus 9. A Pest-Budai Munkásképző Egylet megalakulása.

augusztus 19. Uralkodói rendelet a katonai határőrvidék polgárosításáról.

szeptember 2. Barátsági, kereskedelmi és hajózási szerződés Kínával.

október 1. Az Osztrák–Magyar Monarchiában – a világon elsőként – bevezetik a postai levelezőlapok használatát.

október 18. Barátsági, kereskedelmi és hajózási szerződés Japánnal.

november 14. Illegális szociáldemokrata konferencia Pozsonyban.

december 15. Megjelenik a *Reform*, Rákosi Jenő lapja.

december 30. Kereskedelmi szerződés (pótegyezmény) Angliával.

Megindul a *Természettudományi Közlöny*.
A Földtani Intézet létesítése.
Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai* című regénye.
Szinyei Merse Pál: *A hinta* és *Ruhaszárítás* című képei.
A Budai Torna Egylet megalakulása.

1870

január 4. A Zákány–Zágráb vasútvonal megnyitása.

január 9. A Hatvan–Miskolc vasútvonal megnyitása.

január 15–31. Ignaz von Plener kormánya Ausztriában.

február 1.–április 4. Leopold Hasner kormánya Ausztriában.

február 2.–május 21. Az országos bankankét ülései.

február 17. Munkástüntetés Pesten.

március 24. Kereskedelmi szerződés Spanyolországgal.

április 3. Az Általános Munkás Betegsegélyző és Rokkantpénztár megkezdi működését. Az *Általános Munkásújság* megindulása.

április 10. 1870:X.tc. a budapesti beruházásokról, e célra 24 millió forint államkölcsön kibocsátásáról és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa létesítéséről.

április 12.–1871. február 4. Alfred Potocki gróf kormánya Ausztriában.

április 23. A 48-as párti magyar képviselők és a nemzetiségi képviselők közös nemzetiségi törvénytervezete.

május 30. Az állami számvevőszék felállítása.

május 21.–1871. november 14. Lónyay Menyhért közös pénzügyminiszter.

június 22. A Lánchíd állami megváltása.

július 18. A közös minisztertanács a francia–porosz konfliktussal kapcsolatban a várakozó semlegesség mellett dönt.

A vatikáni zsinat elfogadja a pápai csalatkozhatatlanság tételét.

július 19. A porosz–francia háború kitörése.

július 23. A minisztertanács megtiltja a vatikáni zsinat határozatainak kihirdetését, s elhatározza a királyi tetszvényjog (placetum regium) felújítását.

július 24. A fővárosi munkásság nagygyűlésen tiltakozik a háború ellen.

július 28. Létrejön a fiumei „provizórium”.

augusztus 1. 1870:XLII.tc. a köztörvényhatóságok rendezéséről.

Megalakul az Államvasutak Gépgyára.

augusztus 22. A bécsi koronatanács döntése értelmében a Monarchia megőrzi semlegességét, s csatlakozik az európai hatalmak franciabarát tömörüléséhez.

szeptember 1–2. A francia hadsereg veresége Sedannál.

szeptember 4. Forradalom Párizsban. A köztársaság kikiáltása.

szeptember 8. A Nagyvárad–Kolozsvár vasútvonal megnyitása.

október 23. Oroszország érvénytelennek nyilvánítja az 1856. évi párizsi béke egyes cikkelyeit.

október 26.–november 3. és 1871. március 11–29. Katolikus autonómia kongresszus.

december 1. A Monarchia délszláv politikai vezetőinek ljubljanai konferenciája.

december 18. Az Általános Munkásegylet és a 48-as párt közös gyűlése tiltakozik Elzász-Lotaringia német megszállása ellen.

december 24. A rendőrség feloszlatja a Pest-Budai Munkásképző Egyletet.

december 26. 1870:LX.tc. a pesti Sugárút építéséről.

Átadják a forgalomnak az algyői Tisza-hidat.

Budapesten megalakul a Magyar Kereskedelmi Csarnok.

Az Országos Meteorológiai és Földmágnességi Intézet létesítése.
Jókai Mór: *Fekete gyémántok* című regénye.
Munkácsy Mihály: *Siralomház* című festménye.

1871

január 17.–március 13. Londoni konferencia a Fekete-tenger kérdésének rendezésére.

január 18. A német császárság kikiáltása.

január 26.–1872. február 12. Koloman Bedeković horvát bán.

január 28. A francia–porosz előzetes béke aláírása.

február 2. Eötvös József halála.

február 5.–október 27. Karl Sigmund Hohenwart gróf kormánya Ausztriában.

március 18.–május 28. A Párizsi Kommün.

április 10. Az Országos Képtár létesítése (az állam megvásárolja az Esterházy-gyűjteményt).

április 11. Galíciai lengyel tárcanélküli miniszter kinevezése.

május 8. Munkástüntetés a Parlament előtt.

május 10. A porosz–francia háborút lezáró frankfurti béke.

május 14. Rendelet az erdélyi sajtórendtartásról.

május 27. A horvát nemzeti párt programja elveti a horvát–magyar kiegyezést.

május 29. Az uralkodó megerősíti a szerb nemzeti egyházi kongresszuson elfogadott egyházi és iskolai szabályzatokat.

június 6. 1871:XIX.tc. a fiumei kikötő kiépítéséről.

június 7. 1871:XVIII.tc. a községek rendezéséről.

június 8. 1871:XXXI–XXXIII.tc. az elsőfolyamodású bíróságok rendezéséről, az elsőfolyamodású királyi törvényszékek és járásbíróságok létesítéséről és a királyi ügyészségekről.

Uralkodói rendelet a két varasdi határőrezred, valamint Zengg, Belovár, Ivanić és Sziszek katonai községek polgári közigazgatás alá helyezéséről.

június 11. A pesti munkások megemlékezése a Párizsi Kommün mártírjairól.

június 12–13. A Magyarországi Általános Munkásegylet vezetőinek letartóztatása.

június 18. A Salgótarján–Losonc–Zólyom vasútvonal megnyitása.

július 10. A József Polytechnikum műegyetemi rangra emelése.

augusztus 1. Megindulnak a Ferenc-csatorna korszerűsítési munkálatai Türr István irányításával.

szeptember 1. Az Omladina szerb ifjúsági egyesület feloszlatása.

szeptember 12. Az uralkodó elismeri a cseh korona történeti jogait és késznek nyilatkozik a koronázásra.

szeptember 20. A horvát nemzeti párt kiáltványa önálló horvát államot követel a föderatív alapon átszervezendő Habsburg-monarchia keretében.

szeptember 27. 1871:XLV.tc. 30 millió forint államkölcsön felvételéről beruházások céljából.

október 8–11. Rakovicai felkelés a horvát határőrvidéken.

október 10. A cseh tartománygyűlés elfogadja az „alapcikkeket".

október 20. A közös minisztertanácsban Andrássy tiltakozik a cseh alapcikkek elfogadása ellen.

október 27. Hohenwart felmentése.

október 30.–november 25. Ludwig von Holzgethan báró kormánya Ausztriában.

november 8. Beust külügyminiszter lemondása.

november 14. Andrássy Gyula gróf közös külügyminiszteri kinevezése.
Befejeződik az alföld–fiumei vasút (Nagyvárad–Szeged–Zombor–Eszék–Villány) építése.

november 14.–1872. december 4. Lónyay Menyhért kormánya.

november 18. A kormány szerződést köt az Osztrák–Magyar Lloyddal a Fiuméből induló hajójáratok fenntartására.

november 20. A Monarchia szláv politikai vezetőinek bécsi értekezlete.
A Gyulafehérvár–Marosvásárhely vasútvonal megnyitása.

november 25.–1879. február 14. Adolf Auersperg herceg kormánya Ausztriában.

december 22. 1871:LIII. tc. az 1848. évi törvények által megszüntetett úrbéri kapcsolatból fennmaradt jog- és birtokviszonyok rendezéséről.

december 28.–1872. január 6. Lónyay Bécsben a horvát nemzeti párt vezetőivel tárgyal.

Megalakul az Országos Statisztikai Hivatal.
Az Országos Közoktatási Tanács felállítása.
A budapesti Országos Mintarajziskola és Rajztanárképző és az ógyallai csillagvizsgáló létesítése.
Munkácsy Mihály: *Tépéscsinálók* című festménye.

1872

január 13. Kereskedelmi szerződés Portugáliával.
január 19. A horvát szábor feloszlatása.
január 21. A 48-as párt új programja.
február 17.–1873. szeptember 19. Antun Vakanović báni helytartó Horvátországban.
február 25–26. Az első országos iparosgyűlés Pesten.
február 27. Az ipartörvény (1872:VIII.tc.) szentesítése.
március 18. A Kassa–Oderberg vasútvonal megnyitása.
március 24–26. Az első magyar közgazdasági gyűlés Pesten.
április 21. A Szerb Nemzeti Liberális Párt nagybecskereki konferenciája.
április 22. Hűtlenség vádjával bíróság elé állítják a letartóztatott szocialista vezetőket.
május 2. Megkezdődik a Ferenc József-csatorna építése.
május 5–6. Az erdélyi románok nagyszebeni gyűlése az aktivitás mellett foglal állást.
május 9. A magyarországi románok aradi gyűlése.
május–július Lónyay tárgyalásai a román politikai vezetőkkel.
június 4–5. A medgyesi szász gyűlés nemzeti politikai programot fogad el.
június 9. Uralkodói rendelet a bánsági határőrvidék és a titeli zászlóalj területének polgári közigazgatás alá helyezéséről.
június 12. Befejeződik a Magyar Gácsországi Vasút (Sátoraljaújhely–Homonna–Przemysl) építése.
június–július Országgyűlési választások.
június 15. Az új horvát szábor megnyitása.

június 27. A gyulafehérvári román konferencia kimondja a politikai passzivitást.

július 3. A román vezetők balázsfalvi értekezletének emlékirata a kormányhoz a románok nemzeti kívánságairól.

július 18. Megnyitják a Magyar Keleti Vasút Tövis–Segesvár vonalát.

augusztus 18–21. A karlócai szerb nemzeti egyházi kongresszust Mollináry altábornagy királyi biztos még hivatalos megnyitása előtt feloszlatja.

augusztus 22. Megnyitják az államvasutak Zólyom–Ruttka vonalát.

augusztus 30.–szeptember 8. Iparműkiállítás Kecskeméten.

szeptember 2. Az Internacionálé hágai kongresszusán magyarországi szocialisták is részt vesznek.

szeptember 7. A balközép pártértekezletén Ghyczy Kálmán javaslatot tesz a Deák párt „jobb elemeivel" való fúzióra.

október 3. Befejeződik a Magyar Nyugati Vasút (Székesfehérvár–Veszprém–Szombathely–Graz) építése.

október 6. A Magyarországi Általános Munkásegylet közgyűlésének betiltása.

október 10. 1872: XVI. tc. a honvédségi Ludovika Akadémia felállításáról.

október 12. 1872:XIX.tc. a kolozsvári tudományegyetem felállításáról.

november 3. Megnyitják a Magyar Északkeleti Vasút Debrecen–Szatmárnémeti–Máramarossziget vonalát.

november 6. Megkezdődnek a magyar és a horvát országos küldöttségek tárgyalásai a magyar–horvát kiegyezés revíziójáról.

november 11. Megnyitják a Magyar Keleti Vasút nagyszebeni vonalát.

december 4.–1874. március 21. Szlávy József kormánya.

december 22. 1872:XXXII.tc. 54 millió ezüstforint államkölcsön felvételéről.

1872:XXXVI.tc. a Budapest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről.

Budapesten megalakul a Magyar Országos Központi Takarékpénztár, Nagyszebenben pedig az Albina román bank.

A kassai gépészeti felsőbb ipartanoda létesítése.

Megalakul a Magyar Földrajzi Társaság.

Megszervezik az Iparművészeti Múzeumot.

Megjelenik Jókai Mór: *És mégis mozog a föld* és *Az aranyember*, valamint Tolnai Lajos: *Az urak* című regénye.

Elkészül Arany László: *A délibábok hőse* című verses regénye.

Osztrák–magyar expedíció az Északi sarkvidékre (a Ferenc József-föld felfedezése 1872–74).

1873

január 5. Megindul a *Munkás-Heti-Krónika* és az *Arbeiter-Wochen-Chronik*.

március 23. A Magyarországi Munkáspárt megalakulása.

április 25. A belügyminiszter feloszlatja a Magyarországi Munkáspártot.

április 29. Belügyminiszteri rendelet az egyesületek ellenőrzéséről.

május 9. „Fekete péntek" a bécsi tőzsdén.

június 1. A Segesvár–Brassó vonal megnyitásával befejeződik a Magyar Keleti Vasút építése.

június 2. 1873:XXII.tc. a telepítvényekről.

június 6. Ferenc József és II. Sándor cár Bécsben konzultatív paktumot ír alá.

június A horvát és a magyar országos küldöttség megállapodása a horvát kiegyezés revíziójáról.

június 27. 1873:XXVII. tc. a bánsági határőrvidék és a titeli zászlóalj polgárosításáról és Magyarországhoz való visszacsatolásáról.

1873:XXIX.tc. a határőrvidéki házközösségekről.

1873:XXX.tc. a határőrvidéki lakosokat az ottani államerdőségekben megillető erdei szolgalmak megváltásáról.

szeptember 20.–1880. február 21. Ivan Mažuranić horvát bán.

szeptember 23. A Károlyváros–Fiume vonal megnyitásával létrejön a vasúti összeköttetés Budapest és Fiume között.

október 22. A három császár szövetsége.

október 25. Az egyesített Budapest főváros törvényhatósági bizottságának alakuló ülése.

november 3. Kereskedelmi és hajózási szerződés Svédországgal és Norvégiával.

november 7. A balközép-párt három felé szakad.
november 17. Buda, Pest és Óbuda egyesülésének hivatalos napja. A budapesti fővárosi tanács megkezdi működését.
november 29. 1873:XXXIII.tc. a 153 millió forintos államkölcsönről.
november 30. 1873:XXXIV.tc. a horvát kiegyezési törvény némely szakaszainak módosításáról.
december 10. Ghyczy Kálmán vezetésével középpárt alakul a fúzió előkészítésére.

Az utolsó nagy kolerajárvány Magyarországon.
Az Államvasutak Gépgyárában elkészül az első hazai gyártású gőzmozdony.
Szinyei Merse Pál: *Majális* című festménye.
Munkácsy Mihály: *Rőzsehordó nő*, *Köpülő asszony* és *Éjjeli csavargók* című képe.
Tátrafüreden megalakul a Magyar Kárpát Egyesület.

1874

március 21.–1875. március 2. Bittó István kormánya.
április 1. Budapesten megjelenik az *Egyetértés*, amely később a függetlenségi párt lapja lesz.
április 5. Az osztrák szociáldemokraták neudörfli kongresszusa.
április 17. 1874:VIII.tc. a métermérték behozataláról.
április 23. 1874:XI.tc. a belvizek levezetéséről.
május 17. A 48-as Függetlenségi Párt megalakulása.
május 20. Erkel Ferenc: *Brankovics György* című operájának bemutatója.
május 31. Egyezmény Romániával a vasúti csatlakozások kiépítéséről.
június 23. Megindul a svábhegyi fogaskerekű vasút.
július 15. 1874:XXI.tc. az egyetemi sebészeti klinika építéséről.
július 18. 1874:XXV.tc. az országos statisztika szervezéséről.
augusztus Szerb nemzeti egyházi kongresszus Karlócán. Prokop Ivacković görögkeleti szerb érsek-metropolita megválasztása.
augusztus 8. Megalakul a Budapesti Philologiai Társaság.
augusztus 20. A nagyrőcei szlovák gimnázium bezárása.

szeptember 21. A znióváraljai szlovák gimnázium bezárása.
október 9. Berni nemzetközi postaszerződés.
október 19. A zágrábi egyetem megnyitása.
október 27. A görögkeleti román nemzeti egyházi kongresszus megnyitása. A kongresszus Miron Romant választja érsekké.
november 26. 1874:XXXIII.tc. a választójogról.
1874:XXXV.tc. a királyi közjegyzőkről.
december 4. 1874:XXXIV.tc. az ügyvédi rendtartásról.
december 30. A turócszentmártoni szlovák algimnázium bezárása.

A kassai mezőgazdasági tanintézet és a budapesti „nőipartanoda" létesítése.
Szinyei Merse Pál: *Lilaruhás nő* című képe.

1875

január 10. 1875:I.tc. a képviselői összeférhetetlenségről.
február 3. Tisza Kálmán „szögre akasztja" a bihari pontokat.
március 1. A Deák-párt és a balközép fúziója, a Szabadelvű Párt megalakulása.
Az Országos Levéltár megnyitása.
március 2.–október 20. Wenckheim Béla báró kormánya.
március 3. A Sennyey-féle konzervatív párt megalakulása.
március 24. 1875:VII.tc. a földadó szabályozásáról.
április 6. Tisza Kálmán belügyminiszter felfüggeszti a Matica Slovenská működését.
május 4. Belügyminiszteri rendelet az egyesülési jog szabályozásáról.
május 6. 1875:XX.tc. a vasúti és gőzhajózási szállítás használatának megadóztatásáról.
május 14. 1875:XXI–XXIX.tc. új adónemek bevezetéséről (vadászati és fegyveradó, tőkekamat- és járadékadó, nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója, bányaadó, fényűzési adó, kereseti adó), a házadóról és a fogyasztási adókról.
Az uralkodó megerősíti az 1874. évi szerb nemzeti egyházi kongresszus határozatait a kongresszus szervezeti szabályzatáról.

május 15. A jobboldali ellenzék programja (Zempléni pontok).

május 16. A kereskedelmi törvény (1875:XXXVII.tc.) szentesítése.

május 20. Párizsi egyezmény a nemzetközi súly-és mértékhivatal felállításáról.

május 23. Az erdélyi románok nagyszebeni értekezlete a passzivitás mellett dönt.

június 22. Kereskedelmi szerződés Romániával.

július 9. Törökellenes felkelés Hercegovinában.

július 22. Az európai államok képviselői Szentpétervárott aláírják a nemzetközi távirdaegyezményt.

július–augusztus Országgyűlési választások.

október 15. A Népszínház megnyitása Pesten.

október 20.–1890. március 15. Tisza Kálmán kormánya.

november 12. A belügyminiszter feloszlatja a Matica Slovenskát.

november 29. Tisza felmondja az Ausztriával kötött vám- és kereskedelmi szövetséget.

december 27. 1875:XLVII.tc. az általános jövedelmi pótadóról.

1875:XLIX.tc. a 80 millió forintos állami aranyjáradék kölcsön kibocsátásáról.

Edmund Steinacker sikertelen kezdeményezése egy magyarországi német polgári párt létrehozására.

Mechwart András megszerkeszti a ,,magas őrlésre'' alkalmas kéregöntésű hengerszéket (1874–75).

A budapesti Zeneakadémia létesítése.

Budapesten megnyílik az első felső leányiskola.

Megalakul a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalata.

Benczúr Gyula: *Vajk megkeresztelése* című festménye.

Megalakul a Magyar Athlétikai Club (MAC).

1876

január 1. A Petőfi Társaság megalakulása.

január 2. Megindulnak a gazdasági kiegyezési tárgyalások a magyar és az osztrák kormány között.

január 3. A Győr–Sopron–Ebenfurt vasútvonal megnyitása.

január 28. Deák Ferenc halála.

március 16. 1876:VI.tc. a közigazgatási bizottságról.

április 2. 1876:XII.tc. a Királyföldről, a szász egyetem rendezéséről és vagyonáról.

április 3. 1876:XIII.tc. a cseléd és a gazda közötti viszony szabályozásáról, a gazdasági munkásokról és a napszámosokról.

1876:XIV.tc. a közegészségügy rendezéséről.

április 6. 1876:XV.tc. a közadók kezeléséről.

április 20. Felkelés Bulgáriában a török uralom ellen.

április 30. A budapesti Margit-híd megnyitása.

május 2. Elvi megállapodás a magyar és az osztrák kormány között a kereskedelmi és vámszövetség megújításáról.

május 10. Mintegy 70 képviselő kilép a Szabadelvű Pártból és az ősz folyamán megalakítja a Független Szabadelvű Pártot.

május 13. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország „berlini memoranduma".

június 5. Az 1876:XX.tc. 48 kisebb várostól megvonja a szabad királyi városi, illetve törvényhatósági jogot.

A váltótörvény (1876:XXVII.tc.) szentesítése.

június 19. Az 1876:XXXIII.tc. megszünteti a Jász-kun- és a Hajdú-kerületet, az erdélyi székely és szász székeket, valamint a 16 szepesi város törvényhatósági különállását, s területüket beolvasztja a megyékbe.

Az 1876:XXXVI.tc. a záloglevelek biztosításáról szabályozza a záloglevél kibocsátás feltételeit.

július 2. Szerbia hadat üzen Törökországnak.

július 5. Svetozar Miletić letartóztatása.

július 8. Az osztrák–magyar és az orosz külügyminiszter reichstadti megállapodása.

augusztus 20. A budapesti Sugárút (Népköztársaság útja) megnyitása.

A szegedi országos kiállítás megnyitása.

október 3. Bécsben elutasítják II. Sándor cárnak a közös balkáni fegyveres beavatkozásra vonatkozó javaslatát.

október 9. Az osztrák és a magyar kormány megállapodása a gazdasági kiegyezés részleteiben és a bankkérdésben.

október 22. Az erdélyi Szász Néppárt megalakulása.

november 23. Az osztrák nemzeti bank igazgatósága elutasítja a két kormány közt létrejött megállapodást a bankügyben.

december 5. Kereskedelmi szerződés Nagy-Britanniával.

december 28. A Magyar Keleti Vasút államosítása.

Megindul a Martin-acélgyártás Resicán.

Az Országos Régészeti és Embertani Társulat és a Magyar Pedagógiai Társaság megalakulása.

Nemzetközi statisztikai kongresszus Budapesten.

1877

január 4. Ifjúsági tisztelgő küldöttség utazik Törökországba.

január 15. Budapesti titkos egyezmény az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország között.

február 8. Tisza a bankkérdéssel kapcsolatos nézeteltérések miatt benyújtja lemondását.

február 25. Megállapodás a bankkérdésben a „részleges paritás" alapján.

március 13. Az 1877:I.tc. véglegesen megállapítja a törvényhatóságok területét (ez a beosztás lényegében 1918-ig érvényben maradt).

április 24.–1878. március 3. Orosz–török háború.

május Megindul a *Népszava*.

május 6. 1877:X.tc. a képviselő választói kerületek új beosztásáról.

augusztus 14. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Anglia megállapodása a balkáni orosz hódítás megengedhető mértékéről.

október 12. A budapesti déli vasúti összekötő híd megnyitása.

október 28. A budapesti Nyugati pályaudvar átadása.

november 16. 1877:XXII.tc. a kisebb polgári peres ügyekben való eljárásról.

november 6. A kormány hajózási és postaszerződése az Osztrák–Magyar Lloyddal.

november 26. A Lujza út (Károlyváros–Fiume) államosítása.

december 3. A fővárosi munkások szociáldemokrata kongresszus összehívását határozzák el.

december 10. 1877:XXVI.tc. a határőrvidéki vasutak kiépítéséről.
Az orosz és román győzelem Plevnánál.
december 16. Törökbarát tüntetés Budapesten.

Mészöly Géza: *Balatoni halászat* című festménye.
Arany János: *Őszikék* című versciklusa (1877–80).
Széchenyi Béla gróf és Lóczy Lajos expedíciója Kelet- és Belső-Ázsiában (1877–80).

1878

január 14. A tervezett szociáldemokrata kongresszus betiltása.
január 15. Svetozar Miletić elítélése.
január 23. Tisza a kormánypárt elé terjeszti a gazdasági kiegyezés tervezetét.
január 28.–február 1. A gazdasági kiegyezés képviselőházi vitája.
január 31. Orosz–török fegyverszünet.
február 24. A közös minisztertanács elutasítja Andrássy javaslatát az Oroszország elleni háborúra.
március 3. San Stefanó-i béke Oroszország és Törökország között.
április 13. Az Egyesült Ellenzék megalakulása.
április 21–22. A Nemválasztók Pártjának megalakulása és első kongresszusa.
május 9. A képviselőház megszavazza a 60 millió forint rendkívüli hadikiadást.
május 20. A Temesvár–Karánsebes–Orsova vonal megnyitásával létrejön a vasúti összeköttetés Romániával.
május 27. Magyar büntetőtörvénykönyv (Btk.) a bűntettekről és vétségekről (1878:V.tc.).
június 1. Nemzetközi postaszerződés Párizsban.
június 9–10. A Magyarországi Munkáspárt megalakulása.
június 13.–július 13. A nagyhatalmak berlini kongresszusa.
június 27. 1878:XIX. tc. a közösügyi költségekhez való hozzájárulás arányáról.
1878:XX.tc. a kereskedelmi és vámszövetség megújításáról.

1878:XXI.tc. a Monarchia általános vámtarifájáról.

1878:XXIII. és XXIV.tc. a cukoradóról és a szeszadóról.

1878:XXV.tc. az Osztrák–Magyar Bank létesítéséről és szabadalmáról.

július 29.–október 20. Az osztrák–magyar hadsereg megszállja Boszniát és Hercegovinát.

augusztus Képviselőválasztások.

szeptember 29. A Tisza-kormány benyújtja lemondását.

október 15. A horvát szábor felirata követeli Bosznia-Hercegovina, Dalmácia és Fiume egyesítését Horvátországgal.

október 30. Simonyi Ernő indítványt tesz a képviselőházban a kormány vád alá helyezésére.

december 5. Ismét Tisza Kálmánt nevezik ki miniszterelnöknek.

december 16. Kereskedelmi szerződés Németországgal.

december 25. A *Pesti Hírlap* megindulása.

december 27. Kereskedelmi szerződés Olaszországgal.

Megszervezik a Ganz elektrotechnikai osztályát.

Munkácsy Mihály: *Milton* című festménye.

A *Bolond Istók* című élclap megjelenése.

1879

január 20. Kereskedelmi és vámegyezmény Franciaországgal.

február 15.–augusztus 11. Karl Stremayr kormánya Ausztriában.

március 10. A Brassó–Tömös vasútvonal megnyitásával létrejön a vasúti összeköttetés Bukaresttel.

március 12. A szegedi árvíz.

május 15. Arany János befejezi *Toldi szerelme* című elbeszélő költeményét.

május 17. A székesfehérvári országos kiállítás megnyitása.

május 22. 1879:XVIII.tc. a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben.

május 27. A Vágvölgyi Vasút állami megváltása.

május 31.–június 1. A 2. országos iparosgyűlés Székesfehérvárott.

június 3–5. Székesfehérvári országos gazdakongresszus.

június 11. Az erdőtörvény (1879:XXXI.tc.) lerakja a korszerű erdőgazdálkodás alapjait.
1879:XXXIX.tc. a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének létesítéséről.

június 12. Magyar büntetőtörvénykönyv a kihágásokról (1879:XL.tc.).

augusztus 12.–1893. november 11. Eduard Taaffe gróf kormánya Ausztriában.

augusztus 20. Bismarck német kancellár szövetségi ajánlata a Monarchiának.

szeptember Szerb nemzeti egyházi kongresszus Karlócán.

október 7. Kettős szövetség az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország között.

október 8. Heinrich Haymerle báró külügyminiszteri kinevezése.

november 11. Minisztertanácsi határozat Svetozar Miletić hátralevő börtönbüntetésének elengedéséről.

december 20. Boszniát és Hercegovinát a közös vámterülethez csatolják.
1879:L. tc. a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről.

Megalakul az első magyar vaskartell.
A budapesti állami középipartanoda (később felsőipariskola) létesítése.
A Magyar Jogászegylet megalakulása.
Jókai Mór: *Rab Ráby* című regénye.

1880

január 23. Csiky Gergely: *Proletárok* című színművének bemutatója a Nemzeti Színházban.

január 25.–február 1. A Nemválasztók Pártja és a Magyarországi Munkáspárt egyesülése.

február 21.–1883. augusztus 24. Ladislav Pejačević gróf horvát bán.

február 22. Bosznia és Hercegovina igazgatása a közös pénzügyminisztérium hatáskörébe kerül.

április 8.–1882. június 4. Szlávy József közös pénzügyminiszter.

április 9. Vasúti szerződés Szerbiával.

április 28. 1880:XVII.tc. Szeged újjáépítéséről.

Az 1880:XX.tc. a tiszavölgyi vízszabályozási és ármentesítő társulatok és Szeged városa részére állami kölcsönt nyújt.

május 16–17. A Magyarországi Általános Munkáspárt alakuló kongresszusa.

június 1. Zágrábban megnyílik a pénzügyi tisztviselők magyar nyelvtanfolyama.

június 3. Kereskedelmi és hajózási szerződés Spanyolországgal.

június 10. A Magyar Vasúti Bank megalapítása.

június 13. 1880:XXXI.tc. a helyiérdekű vasutakról.

június 15. A Tiszai Vasút államosítása.

június 18. 1880:XLV.tc. az erdélyi birtokrendezési és tagosítási eljárásról.

augusztus 18–20. Az Egyesült Szerb Ifjúság alakuló gyűlése Újvidéken (alapszabályai nem nyertek jóváhagyást).

június 26. Horvátországban megalakul a Független Nemzeti Párt (Obzor párt).

október 1. Kolozsvárott megindul az *Ellenzék* című lap, Bartha Miklós szerkesztésében.

november 27. 1880:LIV. tc. a horvát–magyar pénzügyi egyezményről.

november 30. Erkel Ferenc: *Névtelen hősök* című operájának bemutatója.

december 14. 1880:LVIII.tc. az állandó országház építéséről.

A szolnoki Tisza-híd átadása.

Az Országos Kultúrmérnöki Hivatal és az Országos Filoxéra Kísérleti Állomás létesítése.

A budapesti Iparművészeti Iskola létesítése.

1881

február A magyarországi radikális ellenzéki szocialisták nyílt levele a londoni *Freiheit* című lapban.

február 14. 1881:II. és III.tc. a csendőrség felállításáról.

március 3. Frankel Leót elítélik.

március 16–17. Országos gyáripari értekezlet.

március 21. Megalakul a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt.

március 23. Az Egyesült Ellenzék felveszi a Mérsékelt Ellenzék nevet.

március 27. A csődtörvény (1881:XVII.tc.) szentesítése.

április 11. 1881:XXI.tc. a fővárosi rendőrség átszervezéséről.

május 1. Budapesten megkezdi működését a távbeszélőszolgálat.

május 5. 1881:XXXII.tc. az államkölcsönök első konverziójáról.

május 6. Kereskedelmi szerződés Szerbiával.

május 12–14. Az erdélyi és a magyarországi román választók képviselőinek konferenciája Nagyszebenben. Az egységes Román Nemzeti Párt megalakulása.

május 23. Kereskedelmi szerződés Németországgal.

május 24. 1881:XXXIX.tc. a műemlékek fenntartásáról.

május 30. 1881:XLIV.tc. a hazai iparnak adandó állami kedvezményekről.

június 2. Közzéteszik az erdélyi függetlenségi képviselők (Ugron–Bartha-csoport) programját.

június 8–9. A Szász Néppárt brassói konferenciája és programja.

június 16. Megindul a *Budapesti Hírlap*, Rákosi Jenő lapja.

június 18. A három császár egyezményének megújítása.

június 28. Titkos szerződés az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia között.

július 15. Királyi rendelet a polgárosított horvát–szlavón határőrvidék bekebelezéséről Horvátországba.

június–július Országgyűlési képviselő-választások.

augusztus 19. A Horvátországi Szerb Nemzeti Önálló Párt megalakulása és programja.

augusztus 20–21. A Magyarországi Általános Munkáspárt II. kongresszusa.

augusztus 22. „Sáros megyében a magyarságot és a népnevelést terjesztő egyesület" megalakulása.

szeptember Megalakul a radikális ellenzéki szocialisták végrehajtó bizottsága.

november 7. Kereskedelmi szerződés Franciaországgal.

november 20.–1895. május 2. Gustav Kálnoky gróf külügyminiszter.

november 27. A szerb nemzeti egyházi kongresszus megnyitása Karlócán. A kormány a kongresszusi választás megsemmisítésével German Andjelićet nevezteti ki érsek-metropolitává.

Berlinben megalakul az Allgemeiner Deutscher Schulverein és felhívásban tiltakozik a magyarországi németek magyarosítása ellen.

A budapesti Országos Chemiai Intézet és Központi Vegykísérleti Állomás létesítése.

Megjelenik Mikszáth Kálmán: *Tót atyafiak* című elbeszélés kötete.

Bemutatják Csiky Gergely: *Cifra nyomorúság* című színművét.

Munkácsy Mihály: *Krisztus Pilátus előtt* című festménye.

A budai királyi palota átépítése és kibővítése (1881–1913).

Megalakul a Magyar Távirati Iroda (MTI).

1882

január Megjelenik a radikális ellenzéki szocialisták *Der Sozialist* című lapja.

január 31. A kormány szerződése az Adria Magyar Tengerhajózási Részvénytársasággal a Fiume és a nyugat-európai kikötők között fenntartandó rendszeres hajójáratokról.

május 20. Az Osztrák–Magyar Monarchia, Németország és Olaszország megkötik a hármas szövetséget.

május 27. 1882:XVI.tc. a Monarchia új általános vámtarifájáról.

június 4.–1903. július 13. Kállay Benjámin közös pénzügyminiszter.

június 8. A kormány szerződése az Osztrák Államvasút-Társasággal a vállalat dualista alapon való átszervezéséről.

szeptember 1. Megjelenik a *Nemzet*, a kormánypárt félhivatalos lapja.

szeptember 28–30. Antiszemita zavargások Pozsonyban.

október 22. Arany János halála.

november 16. A Budapest–Szentlőrinc vonal megnyitásával létrejön a vasúti összeköttetés a főváros és Pécs között.

november 20. Megalakul a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület.

december 5. A Budapest–Szabadka vasútvonal megnyitása.

Magyar–német röpirat- és sajtóvita a magyarországi németek helyzetéről.

Bukarestben megalakul az erdélyi román egyetemi hallgatók Carpaţi nevű irredenta egyesülete.

Prágában megalakul a magyarországi szlovák diákok Detvan egyesülete.

Megjelenik Mikszáth Kálmán: *A jó palócok* című elbeszéléskötete és Tolnai Lajos: *A báróné ténsasszony* című regénye.

A vajdahunyadi vasmű építése (1882–85).

1883

január 1. 1883:I.tc. a köztisztviselők minősítéséről.

február 2. 1883:X.tc. a napszámosok adómentességéről.

február 25. Megalakul a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság.

március 5. Bismarck közli a magyar kormánnyal, hogy nem kíván beleavatkozni a magyarországi németkérdésbe és nem támogatja a Schulverein agitációját.

március 14. Karl Marx halála Londonban.

1883:XV.tc. a megyék háztartásáról.

április 27. 1883:XXV.tc. az uzsoráról és a káros hitelügyletekről.

május 9. Ausztria–Magyarország, Szerbia, Bulgária és Törökország egyezménye vasúti összeköttetés létesítéséről.

május 23. 1883:XXX.tc. a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről.

június 19. – augusztus 3. A tiszaeszlári per tárgyalása.

július 13. 1883:XLV.tc. a közadók kezeléséről.

augusztus 14–15. Zágrábban tüntetnek a pénzügyi épületeken elhelyezett magyar feliratú címertáblák ellen.

augusztus–szeptember Antiszemita zavargások országszerte.

augusztus 26-tól Magyarellenes zavargások Varasd és Zágráb megyében.

augusztus 29. Pejačević horvát bán felmentését kéri.

szeptember 4. A király felfüggeszti a horvát alkotmányt, s Hermann Ramberg tábornokot Horvátország királyi biztosává nevezi ki.

szeptember 8–12. Magyarellenes zavargások és fegyveres felkelés a volt báni határőrvidéken.

szeptember 21. *Az ember tragédiájá*-nak bemutatója a Nemzeti Színházban.

október 6. Az Országos Antiszemita Párt megalakulása.

október 14. A szegedi színház megnyitása.

október 30. Románia csatlakozik a hármas szövetséghez.

november 1. Megnyitják a vágvölgyi vasút Trencsén–Zsolna szakaszát.

december 1.–1903. július 4. Khuen-Héderváry Károly horvát bán.

december 20. A Szabadka–Újvidék–Zimony vasútvonal megnyitásával létrejön a vasúti összeköttetés Szerbiával és a Balkánnal.

Átadják a forgalomnak az eszéki Dráva-hidat és a zimonyi Száva-hidat.

Budapesten Festészeti Mesteriskola létesül.

Megjelenik Bródy Sándor: *Nyomor* című elbeszéléskötete és Reviczky Gyula: *Ifjúságom* című verskötete.

1884

február 18. Kereskedelmi szerződés Franciaországgal.

március 14. A radikális ellenzéki szocialisták letartóztatása.

Budapesten mérsékelt román párt alakul.

március 27. A három császár szövetségének megújítása.

április 10. A mérsékelt ellenzék új programja.

április 26. 1884:XIV.tc. a Tiszának és mellékfolyóinak szabályozásáról, a Tisza-völgy ármentesítéséről, a vízszabályozási és ármentesítő társulatok szervezéséről.

1884:XVI. tc. a szerzői jogról.

Nagyszebenben megjelenik a *Tribuna* című román lap.

május 18. Az új ipartörvény (1884:XVII.tc.) létrehozza az ipartestületeket, a gyári felügyeletet és intézkedik a tanoncoktatás megszervezéséről.

május 19. 1884:XVIII.tc. a budapesti Nagykörút kiépítéséről.

május 22. 1884:XIX.tc. az új állandó Országház építéséről.

június 1–3. A Román Nemzeti Párt nagyszebeni értekezlete a passzivitás mellett foglal állást.

június 15. A Szlovák Nemzeti Párt bejelenti, hogy nem állít jelöltet a képviselő-választásokon.

június 18. Az Erdélyi Vasút és a Duna–Drávai Vasút állami megváltása.

június 28. Táncsics Mihály halála.

június Országgyűlési képviselő-választások.

július 1. Az Államvasutak Budapest–Újszőny vonalának megnyitásával létrejön a Duna-jobbparti összeköttetés Budapest és Bécs között.

július 11. Trefort kultuszminiszter rendelete az „elkeresztelésekről".

augusztus 17. A budapesti Keleti pályaudvar átadása.

szeptember 27. A budapesti Operaház megnyitása.

szeptember 29. A Függetlenségi és 48-as Párt megalakulása.

december 18. Az Alföld–Fiumei Vasút állami megváltása.

A horvát Független Nemzeti Párt programja a horvát autonómia jelentős kiszélesítését követeli.

Az újvidéki Duna-hidat átadják a forgalomnak.

Turócszentmártonban megalakul a Tatra Felsőmagyarországi Bank.

Zipernowsky, Déri és Bláthy, a Ganz-gyár mérnökei megalkotják a váltóáramú transzformátorrendszert.

Csonka János szabadalmaztatja petróleum- és gázmotorját.

A Magyar Történelmi Képcsarnok létesítése.

1885

március 14. Erkel Ferenc: *István király* című operájának bemutatója.

április 12. Az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) megalakulása.

április 25. 1885:VII.tc. a főrendiház reformjáról.

május 2. Az Országos Kiállítás megnyitása Pesten.

május 11. 1885:IX.tc. a Postatakarékpénztár alapításáról.

május 28. Trefort Ágostont a Magyar Tudományos Akadémia elnökévé választják.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete a magyar nyelvnek az összes népiskolában való kötelező oktatásáról.

június 14. 1885:XXIII.tc. a vízjogról.

június 15. 1885: XXIV. tc. a polgárosított bánáti határőrvidék házközösségi intézményének megszüntetéséről.

augusztus 9. A szerb nemzeti egyházi kongresszus megnyitása.

augusztus 25. A budapesti Szent István kórház átadása.

szeptember 18. A plovdivi felkelés. Battenberg Sándor az egyesült Bulgária és Kelet-Rumélia fejedelme.
október 3–7. Nemzetközi gazdakongresszus Budapesten.
október 17. Újvidéken megjelenik a *Branik*, a szerb liberálisok lapja.
november 5. A konstantinápolyi nagyköveti konferencia megnyitása.

A szegedi közúti Tisza-hidat és a barcsi Dráva-hidat átadják a forgalomnak.
Schenek István és Farbaky István akkumulátora.
A brassói állami középipariskola létesítése.
Megalakul az Országos Magyar Iparművészeti Társulat és a Magyarországi Tót Közművelődési Társulat.
Munkácsi Bernát nyelvészeti és néprajzi gyűjtőútja a votjákok és a csuvasok között.
Justh Zsigmond: *Ádám* című regénye.
Hollósy Simon: *Tengerihántás* című festménye.
Az Országház építése (1885–1904).
A budai Lukács-uszoda megnyitása.
Megalakul a Budapesti Torna Club (BTC).

1886

május 21. Jansky vezérőrnagy megkoszorúzza Hentzi osztrák tábornok emlékművét.
június 27. 1886:XXI.tc. a törvényhatóságokról.
1886:XXII.tc. a községekről.
július 14. 1886:XXIX.tc. a telekkönyvi betétek szerkesztéséről.
augusztus 11. Uralkodói leirat a Jansky-ügyben.
december 29. A Pestvármegyei Hitelszövetkezet megalakulása.

Az osztrák–magyar vaskartell megalakulása.
Vámháború Romániával (1886–89).
Bihari Sándor: *Bíró előtt* című festménye.

1887

február 15. Mocsáry Lajos a képviselőházban elítéli a kormány magyarosító politikáját és a közművelődési egyletek tevékenységét.
február 20. A hármasszövetség megújítása.
március 14. Kereskedelmi és hajózási szerződés Dániával.
április 10–11. A Magyarországi Általános Munkáspárt 3. kongresszusa.
április 11. Kereskedelmi szerződés Görögországgal.
május 1. A Szerb Liberális Párt megalakulása.
május 8. A Szerb Radikális Párt megalakulása.
május 10. A Szerb Nemzeti Liberális Párt újvidéki gyűlése a passzivitás mellett foglal állást.
május 12. A Román Nemzeti Párt nagyszebeni gyűlése a passzivitás mellett dönt.
május 21. 1887:XXIII–XXVI.tc. a kvótáról, a kereskedelmi és vámszövetség megújításáról, a Monarchia általános vámtarifájáról és az Osztrák–Magyar Bank szabadalmának meghosszabbításáról.
június 1. A Szlovák Nemzeti Párt bejelenti a képviselőválasztásokról való távolmaradását.
június Országgyűlési képviselőválasztások.
november 28. Megindul a villamosvasút próbajárata Budapesten.
november 25–27. Az ipartestületek első országos értekezlete.
december 7. Kereskedelmi és hajózási szerződés Olaszországgal.
december 8. Kereskedelmi szerződés Németországgal.
december 12. A Monarchia, Anglia és Olaszország megállapodása a balkáni status quo fenntartásáról.

A tekeházi Tisza-híd átadása.
A budapesti Vetőmagvizsgáló Állomás létesítése.
Teleki Sámuel gróf kelet-afrikai utazása (1887–88).

1888

február 3. Nyilvánosságra hozzák a kettős szövetség szövegét.

március 24. 1888:VII.tc. az állategészségügy rendezéséről.

április 25. J. Slavici-ot, a *Tribuna* szerkesztőjét sajtóperben elítélik.

május 26. A karánsebesi román választók Mocsáry Lajost választják meg képviselőjüknek.

június 14. 1888:XIX.tc. a halászatról.

június 20. 1888:XXIII–XXIV.tc. a cukoradóról és a szeszadóról.

augusztus 8. 1888:XXXI. tc. a távirda, távbeszélő és egyéb villamos berendezésekről.

november 3. A kormány a képviselőház elé terjeszti a véderő korszerűsítéséről szóló javaslatot.

november 23. Kereskedelmi szerződés Svájccal.

november 26. 1888:XXXII.tc. az államadósságok második konverziójáról.

december 26. 1888:XXXV–XXXVI.tc. az állami italmérési jövedékről és a földesúri italmérési jogok megváltásáról.

Megjelenik a *Kis Ujság*, az első magyarországi népies bulvárlap.

Munkácsi Bernát nyelvészeti és néprajzi gyűjtőútja a voguloknál (1888–89).

Megalakul a Magyar Néprajzi Társaság.

Megalakul a Magyar Testgyakorlók Köre (MTK).

1889

január 8. A képviselőház megkezdi a véderőről szóló törvényjavaslat vitáját.

január 27. Országos ifjúsági nagygyűlés a Vigadóban az új véderőtörvény ellen.

Kossuth táviratában a nemzeti hadsereg megszervezése mellett foglal állást.

január 28. Apponyi felszólítja a képviselőházat a véderő-törvényjavaslat elutasítására.

január 29. Utcai tüntetések a véderő-törvényjavaslat ellen.

január 30. Rudolf trónörökös öngyilkossága.

március 26. A képviselőház elfogadja a módosított véderő-törvényjavaslatot.

április 9. Tisza átalakítja kormányát.

április 11. 1889:VI. tc. a véderőről.

április 29. A Magyar–Gácsországi, a Magyar Nyugati és Budapest–Pécsi Vasút államosítása.

május 3. Eötvös Lorándot a Magyar Tudományos Akadémia elnökévé választják.

június 16. A gazdasági minisztériumok átszervezése: megalakul a Földművelésügyi Minisztérium, valamint a Kereskedelemügyi Minisztérium.

július 14. A II. Internacionálé megalakulása Párizsban.

július 30. Budapesten megindul az állandó villamosjárat.

szeptember 15. Pozsonyi értekezlet az ausztriai és a magyarországi szocialisták együttműködéséről.

december 10. 1889:XL.tc. a magyar–horvát pénzügyi egyezményről.

december 20. Kossuth nyílt levele honossága ügyében.

Az államvasutak bevezeti a zónadíjszabást.

Salgótarjánban megindul a Thomas acélgyártás.

A Bakteriológiai Intézet létesítése.

Megalakul az Erdélyi Irodalmi Társaság.

Iványi Ödön: *A püspök atyafisága* című regénye.

1890

január 1. Megindul *A Hét* című folyóirat Kiss József szerkesztésében.

február 4. 1890:I. tc. a közutakról.

1890:II. tc. a védjegyek oltalmáról.

február 26. Csáky Albin kultuszminiszter rendelete pénzbüntetéssel sújtja az „elkeresztelő”, azaz az 1868:LIII.tc. ellen vétő lelkészeket.

március 8. Tiszát a minisztertanácsban leszavazzák.

FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

1. KÖTET

BEVEZETÉS

A kötetünkben tárgyalt korszak egészére általános tájékoztatást nyújt a Vszemirnaja Isztorija VI. (Moszkva, 1959). Magyar kiadása: Világtörténet. VI. (Bp. 1964). A korszak politikai történetére CH. SEIGNOBOS, Histoire politique de l'Europe contemporaine 1814–1896 (Paris, 1918). Az 1848–49. évi polgári forradalmak lefolyásáról részletes képet ad a J. V. POTYEMKIN és A. I. MOLOK szerkesztésében megjelent Revoljuciji 1848–1849 c. kötet (Moszkva, 1951). Jeles polgári tudósok közreműködésével készült a centenárium alkalmából a Le printemps des peuples c. kötet (Paris, 1948). Magyar kiadása FEJTŐ FERENC szerkesztésében és bevezető tanulmányával (a magyar szabadságharc 1848. évi eseményeiről) Európa tavasza címen jelent meg (Bp. é. n.). Jól tájékoztat URBÁN ALADÁR tudományos népszerűsítő munkája: Európa a forradalom forgószelében (Bp. 1970). A marxista klasszikusok (Marx és Engels) viszonyát a polgári forradalmakhoz MOLNÁR ERIK tárgyalja behatóan: A marxizmus szövetségi politikája 1848–1889 (Bp. 1967). Az egyes országok eseménytörténetére vonatkozóan az alábbi munkák adnak jó tájékoztatást: Az olaszországi forradalmi mozgalomra KIS ALADÁR, Olaszország története 1748–1968 (Bp. 1975). Németországra az NDK-ban napvilágot látott Deutsche Geschichte II. (Berlin, 1965), melyben a Népek Tavaszát K. OBERMANN dolgozta fel. Figyelemre méltó még J. DROZ, Les révolutions allemandes de 1848 (Paris, 1957). Tömör áttekintést nyújt TOKODY GYULA–NIEDERHAUSER EMIL, Németország története (Bp. 1972). (Az 1849–1890 közti fejezeteket TOKODY GYULA írta.) A franciaországi eseményekre lásd: K. MARX, A polgárháború Franciaországban (Bp. 1961). A régi feldolgozások közül: CH. SEIGNOBOS, Revolution de 1848 (In: Histoire de la France contemporaine. Red. E. LAVISSE. IV. Paris, 1926). A centenárium alkalmából megjelent munkák közül: „1848" le livre du centenaire (J. CASSOU előszavával) (Paris, 1948); G. BOURGIN, La révolution de 1848 en France (Paris, 1948); JEAN DAUTRY, Histoire de la révolution de 1848 en France (Paris, 1948). A februári forradalom és a magyarországi események kapcsolatára: KOVÁCS ENDRE, Szabadságharcunk és a francia közvélemény (Bp. 1976). Az ausztriai eseményekre lásd

ENGELS pompás jellemzését: Forradalom és ellenforradalom Németországban. (Marx–Engels művei. 8. Bp. 1962). 1848–49 radikálisairól ma már bőséges történeti irodalom van. A cseh radikálisokra vonatkozóan: Čeští radikální demokraté. Výbor politických statí (Praha, 1953); J. V. FRIČ a demokratické proudy v české politice a kultuře (Praha, 1956). Magyarul is olvasható J. V. Frič emlékiratának számos rövidített fejezete: J. V. FRIČ, Emlékeim (Bp. 1951). Lásd még: KOVÁCS ENDRE, Magyar–cseh történelmi kapcsolatok (Bp. 1952). A román radikálisokra: N. POPESCU-DOREANU, Nicolae Bălcescu şi la revoluţia de la 1848 (Bucureşti, 1948); Studii şi referate despre Nicolae Bălcescu (Bucureşti, 1953). I. Tóth Zoltán számos tanulmánya foglalkozott a román radikálisokkal különösen a magyar–román megegyezés szemszögéből. Lásd különösen: I. TÓTH ZOLTÁN, Bălcescu Miklós élete (Bp. 1958). I. TÓTH ZOLTÁN válogatott írásai megjelentek: Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok (Bp. 1966) címen CSATÁRI DÁNIEL bevezetőjével. A horvátokra lásd: V. BOGDANOV, Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848–49 (Zagreb, 1949). Ugyanattól a szerzőtől: Hrvatska ljevica (Zagreb, 1949). A szerbekre: A. LEBL, Revolucjonerni pokret u Vojvodini 1848–1849 (Novi Sad, 1960). A magyar–délszláv megbékélés ügyét szolgáló lépésekre: KOVÁCS ENDRE, Magyar–délszláv megbékélési törekvések 1848–49-ben (Bp. 1958). Štúr–Hurban észak-magyarországi betörését kimerítően tárgyalja: D. RAPANT, Slovenské povstanie v r. 1848–49. Povstanie septembrové (Turč. Sv. Martín, 1950). Lásd még STEIER LAJOS, A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben (Bp. 1937). A cári intervenció előtörténetéhez újabban fontos adatokat hozott nyilvánosságra ANDICS ERZSÉBET, A Habsburgok és Romanovok szövetsége c. munkájában (Bp. 1961). SZABÓ ERVIN szóban forgó műve: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es forradalomban (Bécs, 1921), JÁSZI OSZKÁR bevezetőjével.

Az 1848–49. évi forradalmak bukását követő európai reakcióra és az egyes államok belső viszonyainak alakulására az alábbi művek adnak jó tájékoztatást: A francia II. császárság viszonyaira: MARX, Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája (Marx–Engels művei. 8. Bp. 1962); MARX, Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig (Marx–Engels művei. 7. Bp. 1962); CH. SEIGNOBOS, Second Empire 1848–1855 (In: Histoire de la France contemporaine. Red. E. LAVISSE. IV. Paris, 1926). A németországi viszonyokra: Deutsche Geschichte. II. (Berlin, 1965). (Az 1849–1871 és 1871–1897 közötti fejezeteket E. ENGELBERG írta.); GOLO MANN, Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts (Frankfurt am M. 1958); FR. HENNING, Geschichte des deutschen Liberalismus (Köln–Opeln, 1966). Bismarck szerepére a gazdag irodalomból emeljük ki az alábbi műveket: E. ZECHLIN, Bismarck und die Grundlegung der deutschen Grossmacht (Stuttgart–Berlin, 1930); K. KERSTEN, Bismarck und seine Zeit (Berlin, 1930); E. EYCK, Bismarck. Sein Leben und Werk (Zürich, 1941); J. P. TAYLOR, Bismarck. The Man and the Statesman (London, 1953); L. REINERS, Bismarck's Aufstieg (1815–1864). 2. kiad. (1958); O. BECKER, Bismarcks Ringen um Deutschlands Gestaltung. Kiadta A. SCHARFF (Heidelberg, 1958). Az oroszországi fejlődésre lásd: P. A. HROMOV, Ekonomicseszkoje razvityije Rosszii v XIX–XX vekah 1800–1917 (Moskva, 1950).

A forradalmi helyzetre: Revoljucionnaja szituacja v. Rosszii v 1859–1861 gg. Szerk. M. V. NYECSKINA (Moszkva, 1960); M. J. HEJFEC, Vtoraja revoljucionnaja szituacja v Rosszii (Moszkva, 1963). A későbbi válságra: P. A. ZAJONCSKOVSZKIJ, Krizisz szamogyerzsavija na rubezse 1870–80-h godov (Moszkva, 1964). Az olasz viszonyokra KIS ALADÁR idézett művének megfelelő fejezetei. Fontos a Marx–Engels álláspontját tükröző kiadvány: Marx–Engels sul Risorgimento italiano (Roma, 1959). A Habsburg-monarchia viszonyaira: H. FRIEDJUNG klasszikus feldolgozása Österreich von 1848 bis 1860. I–II. (Stuttgart–Berlin, 1908–1912); J. REDLICH, Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I–II. (Leipzig, 1920–1926). Az osztrák liberalizmusra: G. FRANZ, Liberalismus. Die deutsch-liberale Bewegung in der Habsburgischen Monarchie (München, 1955). A belpolitikához, pártokhoz SOMOGYI ÉVA, A birodalmi centralizációtól a dualizmusig |Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez| (Bp. 1976). A nemzetközi emigráció mozgalmait és jellemzésüket nagyrészt megtalálja az olvasó KOVÁCS ENDRE könyvében: A Kossuth emigráció és az európai szabadságmozgalmak (Bp. 1967). A nemzetközi munkásmozgalomról, a szocialista eszmék terjedéséről gazdag irodalom áll rendelkezésre. A munkásmozgalom áttekintő tárgyalását kapja az olvasó E. DOLLÉANS művében: Histoire du mouvement ouvrier 1830–1871 (Paris, 1957). Az I. Internacionáléra: J. GUILLAUME, L'Internationale. Documents et souvenirs. I–II. (Paris, 1907); J. BRAUNTHAL, Geschichte der Internationale (Hannover, 1961); „La première Internationale." Recueil de documents. Ed. J. FREYMOND (Genève, 1962). Az angliai munkásmozgalom nagyszabású összefoglalása G. D. H. COLE, A History of Socialist Thought. I–V. (London, 1955–1960). A franciaországi 48-asokról: Les quarantehuitards. Textes présentés par MAURICE AGULHON (Paris, 1975). Proudhon műhelyébe betekintést nyújt A. CUVILLIER, Proudhon (Paris, 1937). Blanquiról lásd: M. DOMMANGET, Les idées politiques et sociales de Blanqui (Paris, 1957).

A Párizsi Kommünre vonatkozólag klasszikus értékű: P. LISSAGARAY, Histoire de la Commune de 1871 (új kiadása: Paris, 1965); G. BOURGIN, Histoire de la Commune (Paris, 1907). Ugyanattól a szerzőtől: La Commune (Paris, 1953). G. SORIA,, Grande histoire de la Commune (Paris 1971); J. BRUHAT–J. DAUTRY–E. TERSEN, La Commune de 1871 (Paris, 1971). Bakunyinról újabban két munka is ad tájékoztatást: V. KASIK, M. A. Bakunin (Praha, 1969); N. M. PJRUMOVA, M. A. Bakunyin (Moszkva, 1970). HERZEN *Kolokol*-ját fakszimilében megjelentették a Szovjetunióban M. V. NYECSKINA szerkesztésében (Moszkva, 1964). LENIN Herzenről: Herzen emlékére (Lenin összes művei. 21. Bp. 1969). Népszerű feldolgozás DOLMÁNYOS ISTVÁN, Herzen (Életek és korok. Bp. 1970) és KOVÁCS ENDRE, Herzen (Bp. 1978). A narodnyikok haladó szakaszával újabban számos munka foglalkozik értékelően: P. Sz. TKACSENKO, Revoljucionnaja narodnyicseszkaja organyizacija „Zemlja i Volja" (Moszkva, 1961). B. Sz. ITENBERG, Dvizsenyije revoljucijonnovo narodnyicsesztva. Narodnie kruzski i hozsgyenie v narod v 70 godah XIX v. (Moszkva, 1965). Sz. Sz. VOLK, Narodnaja Volja |1879–1882| (Moszkva–Leningrad, 1966). A narodnyikok későbbi szerepéről: LENIN, Kik a „Nép barátai" és hogyan harcolnak a szociáldemokraták ellen (Bp. 1947).

ELSŐ RÉSZ

POLGÁRI FORRADALOM
(1848–1849)

A negyvennyolcas magyar forradalom történetével több tízezer mű foglalkozik. A forradalom lezajlását követő első évszázad folyamán megjelentekről a teljesség igényével ad számot a (jelenleg még befejezetlen) Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. I–III. Szerk. I. Tóth Zoltán (Bp. 1950–1952); IV. Szerk. Kemény G. Gábor és Katus László (Bp. 1959). A következő évtizedek hazai termésének java részét ismerteti: A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945–1968 (Bp. 1971) és a Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroise 1969–1973 (Études Historiques Hongroises 1975. II. Bp. 1975). A korábbi és a korabeli szakirodalomról a két világháború közötti időszak hivatalos történetírásának szemszögéből készült kritikai áttekintéssel szolgál Szekfű Gyula, Negyvennyolcas történetünk mai állása (*Napkelet*, 1924). Marxista nézőpontról ismerteti a magyar negyvennyolcnak szentelt főbb műveket – kivált az utóbbi évtizedekben megjelenteket – R. A. Averbuch, Az 1848–49. évi magyar forradalommal foglalkozó történeti kutatások eredményeiről (In: R. A. Averbuch, A magyar nép szabadságküzdelme 1848–49-ben. Bp. 1970). A jelenkori szakirodalmat foglalkoztató fontosabb vitás kérdéseket elemzi Spira György, Negyvennyolc mai szemmel (In: A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp. 1976).

A forradalom történetét átfogóan tárgyaló feldolgozások közül az elsőket még az események részesei írták a maguk pártállásának megfelelő színezettel. A legjelentősebb ilyen feldolgozások: Szilágyi Sándor, A magyar forradalom története 1848- és 49-ben (Pest, 1850); Daniel Irányi–Charles-Louis Chassin, Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847–1849. I–II. (Paris, 1859–1860) és Horváth Mihály, Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. I–III. (Pest, 1871–1872). (A két utóbbi – ha nem is annyira feldolgozás, mint inkább kortársi visszaemlékezés gyanánt – ma is nélkülözhetetlen.) A kiegyezéssel kezdődő korszak terméséből mint elsőrendű jelentőségű kézikönyv kiemelendő Szeremlei Samu összeállítása, Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről. I–II. (Pest, 1867), továbbá Márki Sándornak az első félévszázad kutatási eredményeit összegező műve, Az 1848–49-ik évi szabadságharcz története (In: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. X. Bp. 1898). A Horthy-korszakban hasonló szintézis nem látott napvilágot; e korszak hivatalos történetírásának nézeteit és kutatási eredményeit csak utólag összegezte Eckhart Ferenc, 1848, a szabadság éve (Bp. 1948).

Ezt megelőzően megtörtént viszont a forradalom marxista szellemű vizsgálatának alapvetése. A sort Szabó Ervin nyitotta meg, Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban (Bp. 1949), s – egyes megállapításait ugyan erősen vitatva – az általa tört úton haladt tovább Révai József is, Marx és az 1848-as magyar forradalom (In: Révai József, Válogatott történelmi írások. I. Bp. 1966). Elsősorban az ő kezdeményeik szolgáltak azután kiindulópontul Spira György nagyobb lélegzetű összefoglalásához, A magyar forradalom 1848–49-ben (Bp. 1959), amelynek a szerző tollából kikerült kivonata helyet kapott a Magyarország története c. egyetemi tankönyv III. kötetében (Bp. 1961), s amelyet nagyjából követ Varga János az azonos című népszerű összefoglalás I. kötetében (Bp. 1964), valamint R. A. Averbuh is rövid áttekintésében, Revoljucija i nacionalno-oszvobogyityelnaja borba v Vengrii 1848–1849 (Moszkva, 1965). Spira György azonban utóbb megkísérelte felvázolni a forradalom történetének egy tovább érlelt koncepcióját: A magyar negyvennyolc jobb megértését keresve (In: Spira György, A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Bp. 1973), s a jelen kötet előadása már ezen a koncepción alapul, amint lényegében erre épül Várady Géza népszerű feldolgozása is: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag (Bp. 1976).

A forradalom történetének szentelt legfontosabb általános tartalmú iratkiadványok: Archiv des ungarischen Ministeriums und Landesvertheidigungsausschusses. Red. Johann Janotyckh. I–III. (Altenburg, 1851) és Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez 1848–1849. Közli Pap Dénes (továbbiakban: Pap Dénes, Okmánytár). I–II. (Pest, 1868–1869). A forradalom hónapjaiból származó missilis levelek vegyes tartalmú gyűjteményei: 1848 ahogyan a kortársak látták. A szabadságharc története levelekben. Szerk. Deák Imre |továbbiakban: Deák Imre| (H. n. é. n. [Bp. 1943]) és A forradalom és szabadságharc levelestára. Szerk. V. Waldapfel Eszter (továbbiakban: V. Waldapfel, A forradalom és szabadságharc levelestára) I–IV. (Bp. 1950–1965). A forradalom eseményeit dokumentáló képanyagból és aprónyomtatványokból ad válogatást Ezernyolczáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki szabadságharcz története képekben. Szerk. Jókai Mór, Bródy Sándor és Rákosi Viktor (Bp. 1898), valamint Negyvennyolc a kortársak szemével. Szerk. Rózsa György és Spira György |továbbiakban: Rózsa–Spira| (Bp. é. n. [1973]).

I. FEJEZET

A MÁRCIUSI FORRADALOM

1. AZ EURÓPAI FORRADALMI ÁRADAT KIBONTAKOZÁSA ÉS MAGYARORSZÁG

Az 1848-i európai forradalmak történetét átfogóan tárgyaló művek közül legfontosabbak: Johannes Scherr, 1848. Ein weltgeschichtliches Drama. I–II. (Leipzig, 1875); C[harles] Edmund Maurice, The Revolutionary Movement of 1848–9 in Italy, Austria-Hungary, and Germany (London, 1887); Rudolf Stratz, Die Revolution der Jahre 1848 und 1849 in Europa. I–II. (Heidelberg, 1888–1891); Lewis Namier, 1848: The Revolution of the Intellectuals (Oxford, 1957) – amely munka azonban csak az első hónapok fejleményeivel foglalkozik –; Félix Ponteil, 1848 (Paris, 1966); Európa tavasza 1848. Szerk. Fejtő Ferenc (Bp. é. n. [1948]); Walther Hofer, Das europäische Revolutionsjahr 1848 (Zürich, 1948); Luigi Salvatorelli, La rivoluzione europea del 1848–49 (Milano, 1949); Arnold Whitridge, Men in Crisis (New York, 1949); Revoljuciji 1848–1849. Red. F. V. Potyomkin i A. I. Molok. I–II. (Moszkva, 1952); Priscilla Robertson, Revolutions of 1848: A Social History (Princeton, 1952); Geoffrey Bruun, Revolution and Reaction 1848–1852: A Mid-Century Watershed (Princeton, é. n. [1958]); Jean Sigmann, 1848. Les révolutions romantiques et démocratiques de l'Europe (Paris, é. n. [1970]) és Urbán Aladár, Európa a forradalom forgószelében (Bp. 1970). Az egyes országok forradalmi mozgalmait bemutató fontosabb munkákról alább, a maguk helyén lesz szó. Már itt említendő viszont az egyes országok forradalmi mozgalmainak egymás közti ellentéteit sok tekintetben úttörő módon elemző Diószegi István két tanulmánya, A nemzeti átalakulás feltételei és a forradalmi út (In: Diószegi István, Hazánk és Európa. Bp. 1970), illetve A magyar forradalom nemzetközi helye (In: A negyvennyolcas forradalom kérdései), továbbá Paul Bouteiller rövid áttekintése, La révolution française de 1848 vue par les Hongrois (Paris, 1949).

Az 1847–48-i pozsonyi országgyűlés lefolyását megvilágító legfőbb forrásanyag a diéta hivatalos iratainak gyűjteménye: Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL), Archivum Regnicolare (továbbiakban: AR), Lad XX21. Az országgyűlés kinyomtatott iratait tartalmazó kötet: Felséges I. Ferdinánd... által... 1847-ik esztendei Sz. András hava 7-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének irományai (Pozsony, 1848). Az alsótábla országos üléseinek naplója: Felséges Első Ferdinánd... által... 1847-dik eszt. Szent-András hava 7-dik napjára összehívott magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes karoknál és rendeknél (Pozsony–Pest, é. n. [1848]). A felsőtábla üléseinek naplója: 1847-ik évi november 7-ére rendeltetett magyar országgyűlésen a mélt[ósá]g[o]s főrendeknél tartatott országos ülések naplója (Pest, 1848). Az alsótábla kerületi üléseiről hivatalos napló ezen a diétán sem készült; a kerületi ülések menete elsősorban az egykorú sajtó –

kivált a *Pesti Hirlap* és a *Nemzeti Ujság* – tudósításaiból ismerhető meg. A diéta időszakának eseményeit megvilágító emlékiratok és naplók közül legfontosabbak: Hunkár Antal emlékiratai. Szerk. Lukinich Imre (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1926); Lónyay Menyhértnek 1847/8-diki naplója. Szerk. Kónyi Manó (*Budapesti Szemle*, 1896); Seherr Thosz Arthur, Emlékezések múltamra (*Budapesti Szemle*, 1881); Paskay Gyula, A jurátus-élet 1847/48-ban (Bp. 1885); Idősb Szőgyény-Marich László... emlékiratai. I. Szerk. Thallóczy Lajos (Bp. 1903) és Wirkner Lajos, Élményeim 1825–1852 (Pozsony, 1879). Az országgyűlés történetét feldolgozó munkák közül kiemelkedik Horváth Mihály műve, Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. III. (Pest, 1868). Az országgyűlés március-áprilisi tárgyalásairól képet ad továbbá Edsel Walter Stroup, Hungary in Early 1848: The Constitutional Struggle against Absolutism in Contemporary Eyes (Buffalo–Atlanta, 1977).

Kossuth ez időbeli tevékenységét a teljesség igényével dokumentálják Kossuth Lajos összes munkái (továbbiakban: KLÖM) XI. Sajtó alá rend. Barta István (Bp. 1951), s tüzetesen elemzi Barta István itteni bevezető tanulmánya, valamint Kosáry Domokos, Kossuth Lajos harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen (In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára [továbbiakban: Kossuth-emlékkönyv] I. Bp. 1952). Tömör áttekintést nyújt továbbá – Kossuth pályafutásának egészén belül – az ő ekkori szerepléséről is Lukács Lajos, Mérei Gyula és Spira György, Kossuth Lajos (Bp. 1952), valamint Szabad György, Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében (Bp. 1977). A Széchenyi ekkori tevékenységét megvilágító legfőbb kútfő a nemes gróf 1848. március 18-ig terjedő naplókötete: Gróf Széchenyi István összes munkái. XV. Szerk. Viszota Gyula (Bp. 1939). Széchenyi és Kossuth nézetharcait illetően elsőrendű forrásanyagot tartalmaz ugyane sorozat VI/2. kötete (Szerk. és bev. Viszota Gyula. Bp. 1930) s részletes elemzéssel (valamint a további forrásanyag ismertetésével) szolgál Spira György, 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a (Bp. 1964). A jobbágykérdéssel kapcsolatos országgyűlési vitákról képet ad Szabó István, Kossuth és a jobbágyfelszabadítás (*Századok*, 1952), valamint Varga János, A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban (Bp. 1971). Szentkirályit jellemzi Csengery Antal, Szentkirályi Móricz (In: Csengery Antal, Történeti tanulmányok és jellemrajzok. II. Pest, 1870). A pozsonyi fejleményeket osztrák titkosjelentések tükrében mutatja be Helmuth Grössing, Die ungarische Verfassung und der Konstitutionalismus des Jahres 1848. Aus den Berichten eines Hofrats der obersten Polizeihofstelle vom ungarischen Reichstag 1847/48 (*Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1973).

A március első felében lezajlott pesti fejleményekkel foglalkozó kortársi feldolgozások közül legfontosabbak: Birányi Ákos, Pesti forradalom. Martius 15–19. (Pest, 1848); Nyári Albert, A magyar forradalom napjai (Pest, 1848) és Kléh István, A pesti forradalom története 1848-ban. Adatul politikai életünk erkölcstörténetéhez (Pest, 1848), az újabb szakirodalomból pedig elsősorban Jordáky Lajos, A márciusi ifjúság (Kolozsvár, 1945) és Fekete Sándor, A márciusi fiatalok

(Bp. 1950) említendő. Tüzetesen tárgyalja továbbá ezeket a fejleményeket, valamint a március 13-a és 15-e közti pozsonyi eseményeket is VARGA JÁNOS, A jobbágyfelszabadítás, ez a munka azonban elmossa a radikális és a liberális álláspont közti lényegbevágó eltéréseket.

2. A PESTI FORRADALOM ÉS KÖZVETLEN KÖVETKEZMÉNYEI

A március 15-i pesti forradalomról részletes leírást nyújt SPIRA GYÖRGY, A nagy nap (In: Petőfi és kora. Bp. 1970), illetve SPIRA GYÖRGY, Petőfi napja (Bp. 1978). A forradalom eseményeit tükröző iratokból néhányat közzétett URBÁN ALADÁR, A Helytartótanács 1848. március 15-éről (*Századok*, 1969). A március 15–17-i bécsi alkudozásokról közelképet ad SPIRA, 1848 Széchenyije és VARGA JÁNOS, A jobbágyfelszabadítás. A március 18-i pozsonyi fejleményekről és fogadtatásukról tájékoztatnak ugyanezek a művek, továbbá SZABÓ ERVIN, valamint ANDICS ERZSÉBET, Az egyházi reakció 1848–49-ben (In: Forradalom és szabadságharc 1848–1849. Bp. 1948). Petőfi állásfoglalása: Lapok Petőfi Sándor naplójából (In: Petőfi Sándor összes művei. V. Szerk. V. NYILASSY VILMA és KISS JÓZSEF. Bp. 1956).

3. A FORRADALMI ÉS AZ ELLENFORRADALMI TÉNYEZŐK ELSŐ ERŐPRÓBÁI

A pesti forradalmi választmány kibővítéséről elmondottak forrásai: BIRÁNYI, Pesti forradalom és Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: FL), Pest városának levéltára (továbbiakban: PVL), tanácsülési jegyzőkönyvek (továbbiakban: TJk) 1848. márc. 16.: 4812, márc. 17.: 4822, márc. 18.: 4818, márc. 20.: 4994, márc. 21.: 5007, márc. 24.: 5257, ápr. 14.: 6228. A budai forradalmi választmány megalakulásáról tudósít WILDNER ÖDÖN, Tavasz ébredése a pesti és budai városházán. Mozaik az 1848. év március–június hónapjainak eseményeiből és aktáiból (*Városi Szemle*, 1928), valamint FL PVL TJk 1848. márc. 21:4996, a Pest megyei választmány megalakulásáról pedig SPIRA GYÖRGY, A vezérmegye forradalmi választmánya 1848 tavaszán (*Századok*, 1964). A távolabbi vidékeken létrejövő s azután Pesthez csatlakozó helyi forradalmi választmányok legtöbbjéről felsorolást nyújt MÁRKI, Az 1848–49-ik évi szabadságharcz.

A pesti és a budai nemzetőrség megszervezéséről képet ad SPIRA GYÖRGY és VÖRÖS KÁROLY, Budapest története. IV. (Bp. 1978). A pesti céhlegények számáról felvilágosít SPIRA GYÖRGY, A negyvennyolcas magyar forradalom sajátosságairól (In: SPIRA, A negyvennyolcas nemzedék), a Pesten dolgozó külföldi vándorlegényekéről pedig a *Marczius Tizenötödike*, 1848. jún. 6. A Pest megyei nemzetőrség létszámáról tájékoztat a *Pesti Hirlap*, 1848. ápr. 19., a többi törvényhatóság nemzetőreinek április közepi létszámáról pedig MESZLÉNYI ANTAL, A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottság működése 1848 március 23-tól április 20-ig (*Századok*,

1924) és Urbán Aladár, A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán (Bp. 1973). A császári csapatok ekkori létszámáról és katonai kerületek szerinti megoszlásáról forrásunk a Stand und Vertheilung der kaiserl. königl. Kriegsmacht mit Ende April 1848 c. összeállítás, Bécs, 1848. júl. 4. Österreichisches Staatsarchiv, Wien (továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban: HHStA), Kabinettsarchiv (továbbiakban: KA), Vorträge (továbbiakban: VTr) (Ministerrats-Akten |továbbiakban: MRA|) 1848:1473. A nemzetőrök kiképzéséről és felfegyverzéséről, valamint a középponti választmány és a vidéki nemzetőrök kapcsolatairól ír Urbán, A nemzetőrség; Bőhm Jakab, A magyarországi főhadparancsnokság 1848 tavaszán (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1976) és Spira–Vörös.

A forradalom táborán belüli pártharcokról márciusi fellángolásuktól egészen a forradalom bukásáig terjedő részletes (de pontatlanságoktól sem mentes) ismertetéssel szolgál Mód Aladár, Pártharcok és a kormány politikája 1848–49-ben (In: Forradalom és szabadságharc 1848–1849), valamint Spira György, Kossuth Lajos forradalmi szövetsége a radikális baloldallal és a népi tömegekkel (In: Kossuth-emlékkönyv. II. Bp. 1952). A pesti baloldal fellépéseinek előrelendítő voltát megvilágítja Spira György, A magyar negyvennyolc és baloldala (*Történelmi Szemle*, 1974). Szemeréék pesti működéséről képet ad Meszlényi, A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottság, a sajtótörvény pozsonyi tárgyalásáról pedig Both Ödön, Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte (Szeged, 1956). A Pozsonyban kidolgozott törvénytervezetek bécsi fogadtatásáról tüzetesen tájékoztat s a fogadtatásukat dokumentáló iratokat is közli Károlyi Árpád, Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt (Bp. 1936). Az alsótábla március 28-i határozatait reprodukcióban közli: Rózsa–Spira.

4. A MÁRCIUSI GYŐZELEM BETETŐZÉSE

Április első dekádjának fejleményeibe a már hivatkozott műveken kívül betekintést nyújt Spira György, Petőfi kardja (In: Spira, A negyvennyolcas nemzedék). A megyekérdés pozsonyi vitájáról megemlékezik Kossuth Lajos, Kossuth és Széchenyi (In: Kossuth Lajos iratai. X. Sajtó alá rend. Kossuth Ferencz. Bp. 1904), valamint Szabad, Kossuth is, de az utóbbi olyan kicsengéssel, mintha Kossuth a nem magyar lakosságú megyék irányítását nem magyaroknak szándékozott volna átengedni (jóllehet ennek épp az ellenkezője világlik ki Kossuthnak az alsótábla április 3-i ker. ülésén elhangzott felszólalásából, KLÖM XI.). A pesti helyőrség átalakításának tervével kapcsolatos iratok: OL Az 1848–49-i minisztérium levéltára (továbbiakban: '48ML), a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány iratai 1848:174.

Az 1848-i törvénykönyvet részletesen, de az ittenitől gyökeresen eltérő módon – nem mint a polgári átalakulást megalapozó forradalom egyik emeltyűjét, hanem mint a polgári átalakulás közvetlen megalapozóját – elemzi Szabad György, A polgári átalakulás megalapozása 1848–49-ben (In: A negyvennyolcas forradalom kérdései). Hogy Magyarország teljes függetlenítésére a magyar liberálisok sem törekedtek, azt nyomatékosan hangsúlyozza DIÓSZEGI ISTVÁN is, A kiegyezés – magyar szemszögből (In: DIÓSZEGI, Hazánk). A parasztságnak a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos hálamegnyilatkozásaira adatokat szolgáltat SPIRA, A vezérmegye.

II. FEJEZET

AZ ÚJ UTAKRA LÉPŐ ORSZÁG

1. A BATTHYÁNY-KORMÁNY BERENDEZKEDÉSE

Az új központi kormányszervek tevékenységét megvilágító levéltári források legfontosabb csoportja maga a kormányhivatalok irathagyatéka (OL '48ML). Átfogó ismertetést nyújt róla EMBER GYŐZŐ, Az 1848/49-i minisztérium levéltára (Bp. 1950). Az egykorú nyomtatott források legfőbbje az 1848. június 8-án megindult hivatalos lap, a *Közlöny*. Működésének részletes rajzát adja V. WINDISCH ÉVA, Közlöny (1848–1849). A forradalom és szabadságharc hivatalos lapjának története (Bp. 1958). A Batthyány-kormánynak (s személy szerint Batthyány Lajosnak) szentelt kiadványok közül ma is első helyen említendő KÁROLYI ÁRPÁD, Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. I–II. (Bp. 1932), jóllehet e mű az udvar ellenforradalmi törekvéseit lekicsinyítve, Batthyány lojalitását pedig felnagyítva ábrázolja. Batthyány szerepét röviden méltatja URBÁN ALADÁR, A magyar Egmont (*Kortárs*, 1969). Batthyány hadszervezői munkásságát részletesen tárgyalja URBÁN, A nemzetőrség. A Batthyány-kormány történetét vagy Batthyány kormányfői működését a maga egészében bemutató monográfiával azonban egyelőre nem rendelkezünk, s ma még meglehetősen foghíjas az egyes szakminiszterek és -minisztériumok munkásságáról szóló irodalom is.

A király személye körüli minisztérium tevékenységéről képet adó emlékiratok közül legfontosabb PULSZKY FERENCÉ, Életem és korom. Sajtó alá rend. OLTVÁNYI AMBRUS (Bp. 1958), a véle foglalkozó feldolgozások közül pedig kiemelkedik HAJNAL ISTVÁNÉ, A Batthyány-kormány külpolitikája (Bp. 1957). Szemere 1848–49-i beszédeit tartalmazza Szemere Bertalan összegyűjtött munkái. VI. (Pest, 1871). Szemere pályafutását áttekinti KISS ERNŐ, Szemere Bertalan (Kolozsvár, 1912). A belügyminisztérium működésének egyik fontos ágáról ír FÁBIÁNNÉ KISS ERZSÉBET, Az országos rendőrség ügye 1848–1849-ben (*Levéltári Közlemények*, 1974). Mészáros Lázár szerepére lásd saját visszaemlékezéseit: Mészáros Lázár emlékiratai. Közrebocs. SZOKOLY VIKTOR. I–II. (Pest, 1866–1867), minisztériumának szervezetére nézve pedig URBÁN ALADÁR tanulmányát, Az 1848-as magyar hadügyminisztérium megszervezése 1848. április–december (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1976). Deák minisztersége idején elhangzott beszédeit és néhány iratát tartalmazza Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÓNYI MANÓ (Bp. 1903). Pályafutásának egészét átfogja Ferenczi Zoltán, Deák élete. I–III. (Bp. 1904) és Király K. Béla, Ferenc Deák (Boston, 1975), szorosabban vett miniszteri tevékenységét bemutatja Sarlós Béla, Deák és Vukovics. Két igazságügyminiszter (Bp. 1970), a véle foglalkozó egyéb művekről pedig tájékoztat Hernádi László, Deák Ferenc-bibliográfia (In: Tanulmányok Deák Ferencről. Zalaegerszeg, 1977).

Kossuthnak a Batthyány-kormány fennállása idején keletkezett iratait a teljesség igényével közli a KLÖM XII. Sajtó alá rend. Sinkovics István (Bp. 1957). Kossuth pénzügyminiszteri munkásságáról képet ad továbbá – a már említett összefoglaló műveken kívül – Faragó Miksa, A Kossuth-bankók kora. A szabadságharc pénzügyei (Bp. 1912); Ungár László, Magyarország pénzügyei 1848–49-ben (*Századok*, 1936); Sinkovics István, Kossuth, az önálló pénzügyek megteremtője (In: Kossuth-emlékkönyv. I.) és Bányapolgárok a forradalomban. Az 1848. évi országos bányászati értekezlet jegyzőkönyve. Szerk. és bev. Sashegyi Oszkár (*Levéltári Közlemények*, 1969). Klauzál ipar- és kereskedelempártoló próbálkozásairól Mérei Gyula ír, Magyar iparfejlődés 1790–1848 (Bp. 1952). Széchenyi miniszteri működésére vonatkozólag a legfőbb forrás az ő 1848. március 19-én kezdett naplókötete (Széchenyi István összes munkái. VII. Szerk. Károlyi Árpád. Bp. 1921). Az 1848-i Széchenyi-iratokat tartalmazó kiadványok közül legfontosabbak: Gróf Széchenyi István levelei. Szerk. Majláth Béla. III. (Bp. 1891) és Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860. Szerk. Bártfai Szabó László (Bp. 1943), az ekkori Széchenyi-beszédeket pedig lásd: Gróf Széchenyi István beszédei. Szerk. Zichy Antal (Bp. 1887). A Széchenyi 1848-i szerepét tárgyaló emlékiratok közül legjelentősebb Kovács Lajosé, Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848. I–II. (Bp. 1889), a feldolgozások közül pedig Spiráé, 1848 Széchenyije. Eötvös 1848-i beszédeit közli Báró Eötvös József összes munkái. IX. (Bp. 1902), néhány levelét pedig Eötvös József, Levelek. Szerk. és bev. Oltványi Ambrus (Bp. 1976). Az Eötvösnek és miniszteri ténykedésének szentelt feldolgozások közül legfontosabbak: Hajdu János, Eötvös József báró első minisztersége (Bp. 1933); Sőtér István, Eötvös József (Bp. 1967); Csizmadia Andor, Eötvös József kultuszkormányzati és jogalkotó tevékenysége (A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei. V. Bp. 1971) és Paul Bödy, Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870. A Study of Ideas of Individuality and Social Pluralism in Modern Politics (Philadelphia, 1972).

A kormány érdeklődésének előterében álló kérdések legtöbbjét a most hivatkozott művek tárgyalják. Az egyes minisztériumok kezdeti személyi gárdájáról Az első magyar ministerium összes személyzetének név és lakkönyve (Pest, 1848) tájékoztat. Az új megyebizottmányokról ír Lakatos Ernő, Az első megyebizottmány 1848–1849 (*Levéltári Közlemények*, 1958); Balogh István, A megyei önkormányzat működése Szabolcsban 1848–1872 között (In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp. 1971) és Degré Alajos, Zala megye központi közigazgatása 1848-ban (*Zalai Tükör*, 1974). A városi választásokról helyi példák alapján ad képet Szabó István, Debrecen 1848–1849-ben (Debrecen, 1928); Ungár László, Pécs 1848–49-ben (Pécs, 1934) és KAJTÁR ISTVÁN, Pécs szabad királyi város tanácsának működése 1848–49-ben (Pécs, 1975); továbbá BARACZKA ISTVÁN, Buda főváros első törvényhatósági közgyűlésének megalakulása |1848| (Bp. 1944); H. FEKETE PÉTER, Hajdúböszörmény részvétele a szabadságharcban (Hajdúböszörmény, 1948); VIRÁGH FERENC, Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc Békéscsabán (In: Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Békéscsaba, 1970); BALÁZS PÉTER, Az 1848-as választások Győrött és Győr megyében (In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából); MÁTHÉ GÁBOR, Székesfehérvár szabad királyi város közigazgatásának kérdései 1848/49-ben (A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái. XIII. Bp. 1971); BÁCSKAI VERA, Pest társadalma és politikai arculata 1848-ban. A választók és megválasztottak összetétele alapján (In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XIX. Bp. 1972 [1974]) és SPIRA–VÖRÖS. A kormány első katonai vonatkozású intézkedéseit ismerteti URBÁN ALADÁR, A Batthyány-kormány hadügyi politikájának első szakasza |1848. április–május| (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1971).

A bécsi uralkodókörök leplezett ellenforradalmi törekvéseire nézve gazdag, de nagyrészt még kiaknázatlan forrásanyagot szolgáltatnak az osztrák kabinet-iratok, kivált a minisztertanácsi iratok (ÖStA HHStA KA VTr [MRA]) és a minisztertanácsi jegyzőkönyvek (ÖStA HHStA KA Österreichische Ministerrats-Protokolle |továbbiakban: ÖMRPr|), a kiadott források közül pedig kivált Zsófia főhercegnének, Ferenc Károly főherceg nejének (töredékesen közzétett) naplójegyzetei: Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie. Hrsg. von FRITZ REINÖHL (*Historische Blätter*, 1931). A chartisták áprilisi kudarcáról tájékoztat H. HARASZTI ÉVA, A chartista mozgalom (Bp. 1967), az 1848-i oroszországi állapotokról pedig A. Sz. NYIFONTOV, Rosszija v 1848 godu (Moszkva, 1949). 1848 tavaszának osztrák–orosz kapcsolatait bemutatja KARL OBERMANN, Die Rolle der zaristischen Hilfs- und Interventionspläne gegen die Revolution in der ersten Hälfte des Jahres 1848 (In: Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. VIII. Berlin, 1964). Jellačić báni kinevezésével a már említett műveken kívül foglalkozik KOSSUTH LAJOS visszaemlékezése, Értekezés Magyarországról (In: KOSSUTH LAJOS, Irataim az emigrációból. II. Bp. 1881) és ANDICS ERZSÉBET tanulmánya, Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején (In: ANDICS ERZSÉBET, 1848–1849. Bp. 1968). Jellačić pályafutásáról képet (de fölöttébb eszményített képet) ad ERNEST BAUER, Joseph Graf Jellachich de Buzim, Banus von Kroatien. Schicksal und Legende des kroatischen Helden von 1848 (Wien–München, é. n. [1975]). A magyar arisztokrácia körében folyó ellenforradalmi szervezkedés dokumentumait nyújtja A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Szerk. ANDICS ERZSÉBET. II–III. (Bp. 1952–1965). A forradalom és az egyház viszonyát tárgyalják MESZLÉNYI ANTAL, A magyar katholikus egyház és az állam 1848/49-ben (Bp. 1928); ANDICS, Az egyházi reakció; CSIZMADIA ANDOR, Pravovie voproszi vzaimootnosenyij mezsdu goszudarsztvom i religioznimi organyizacijami vo vremja vengerszkoj revoljucii i oszvobogyityelnoj borbi ot 1848–49 gg. (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Iuridica. I. Bp. 1959) és Viale Prelà bécsi pápai nuncius jelentései az 1848. évi magyar forradalomról. Szerk. Balázs Péter (*Levéltári Közlemények*, 1974). Hám szerepére nézve lásd saját visszaemlékezéseit: Hám János szatmári püspök és kinevezett prímás emlékiratai 1848/49-ből. Kiad. Scheffler János (Bp. 1928).

A Lajtán túli fejleményeket ismertető köztörténeti összefoglalások közül leghasználhatóbb (s a korábbi szakirodalom válogatott bibliográfiáját is közli) Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848–1849. Hrsg. von Rudolf Kiszling. I–II. (Wien, é. n. [1948]). Az Ausztriában végbemenő politikai változások elemzésével szolgál Ernst Fischer, Österreich 1848. Probleme der demokratischen Revolution in Österreich (Wien, 1946); R. John Rath, The Viennese Revolution of 1848 (Austin, é. n. [1957]); R. A. Averbuh, Revoljucija v Avsztrii 1848–1849 gg. (Moszkva, 1970) és Josef Polišenský, Revoluce a kontrarevoluce v Rakousko 1848 (Praha, 1975). Az osztrák kormánypolitikába betekintést nyújtó emlékiratok közül legfontosabbak: L[udwig] Ficquelmont, Aufklärungen über die Zeit vom 20. März bis zum 4. Mai 1848 (Leipzig, 1850) és F[ranz] P[illersdorf], Rückblicke auf die politische Bewegung in Oesterreich in den Jahren 1848 und 1849 (Wien, 1849). A május elején kibocsátott hadügyi vonatkozású királyi kéziratokat közli Gelich Rikhárd, Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben. I–III. (Bp. é. n. [1882–1889]).

A márciusi baloldal politikájára a már hivatkozott műveken kívül lásd Lukácsy Sándor összefoglalását (In: A magyar irodalom története. III. Bp. é. n. [1965]); Deme László disszertációját, The Radical Left in the Hungarian Revolution of 1848 (New York, 1969) és Pándi Pál monográfiáját, „Kísértetjárás" Magyarországon. Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban. II. (Bp. 1972); a radikális emlékírók művei közül pedig főleg a következőket: Degré Alajos, Visszaemlékezéseim. I–II. (Bp. 1883); Egressy Ákos, Emlékeim az 1848–49-dik évi szabadságharcz idejéből (Bp. é. n. [1893]) és Julian Chownitz, Geschichte der ungarischen Revolution in den Jahren 1848 und 1849. I–II. (Stuttgart, 1849). A Vasvári szerepét érzékeltető legfőbb források: Vasvári Pál válogatott írásai. Szerk. Fekete Sándor (Bp. 1956); a tevékenységét ismertető legfontosabb feldolgozások pedig: Thallóczy Lajos, Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjúság 1844–1848/9 (Bp. 1882) és Fekete Sándor, Vasvári Pál (Bp. 1951). Pálfi Albertet bemutatja Szvacsek-Vári Rezső, Erdődi Pálffy Albert (Bp. 1904). Madarász Lászlóról a legtöbbet öccsétől tudjuk meg: Madarász József, Emlékirataim 1831–1881 (Bp. 1883). A Teleki László pályafutását tükröző források java részét adják Teleki László válogatott munkái. Szerk. és bev. Kemény G. Gábor. I–II. (Bp. 1961) és Horváth Zoltán, Teleki László 1810–1861. II. (Bp. 1964); a róla szóló feldolgozások közül pedig legfontosabbak: Lengyel Tamás, Gróf Teleki László (Bp. 1942) és Horváth Zoltán, Teleki I. (Bp. 1964). Petőfi 1848-i szerepére lásd verseit: Petőfi Sándor összes művei. III. Szerk. Varjas Béla (Bp. 1951), prózai írásait: uo. V., leveleit: uo. VII. Szerk. Kiss József és V. Nyilassy Vilma (Bp. 1964), valamint a vele foglalkozó emlékirat-szövegekből készült összeállítást: Hatvany Lajos, Így élt Petőfi. II. (Bp. 1967); a feldolgozások közül pedig a már idézetteken kívül főleg a következőket: FERENCZI ZOLTÁN, Petőfi életrajza. I–III. (Bp. 1896); HORVÁTH JÁNOS, Petőfi Sándor (Bp. 1926); ILLYÉS GYULA, Petőfi Sándor (Bp. 1963); VÁRKONYI NÁNDOR, Az üstökös csóvája. Dokumentumok Petőfiről (Pécs, 1957); DIENES ANDRÁS, Petőfi a szabadságharcban (Bp. 1958); LUKÁCSY SÁNDOR, „...és piros zászlókkal" (*Kritika*, 1967–1968); valamint DÁVID GYULA–MIKÓ IMRE, Petőfi Erdélyben (Bukarest, 1972). A Petőfivel foglalkozó művekről egyébként részletesebb összeállítással is szolgál H. TÖRŐ GYÖRGYI, Petőfi-irodalom 1847–1971. Válogatott bibliográfia (In: Petőfi tüze. Tanulmányok Petőfi Sándorról. Bp. 1972).

A Demokrácia Klubjáról két visszaemlékezés ad képet: Adatok Plathy István volt honvédőrnagy naplójából (In: Honvédek könyve. Szerk. VAHOT IMRE–GÁNÓCZY FLÓRIS. II. Pest, 1861), illetve Mészáros Károly önéletrajza. Sajtó alá rend. CSORBA CSABA (Debrecen, 1974). Az utóbbi forráskritikáját nyújtja SPIRA GYÖRGY, Mészáros Károly önéletrajza előtt (*Századok*, 1977). A május 10-i macskazenéről és május első felének belharcairól részletesen ír URBÁN ALADÁR, Zehn kritische Tage aus der Geschichte der Batthyány-Regierung |10–20. Mai 1848| (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica. II. Bp. 1960); URBÁN ALADÁR, Az 1848. május 10-i katonai vérengzés a budai várban (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1968); URBÁN ALADÁR, Agitáció és kormányválság 1848 májusában (*Történelmi Szemle*, 1970) és URBÁN ALADÁR, Petőfi népgyűlése körül. A költő 1848 májusi közéleti szerepéről (*Kritika*, 1969); ezek a tanulmányok azonban a Batthyány-kormány Bécs iránti illúzióit igazolni s a baloldal kormányellenes megnyilatkozásait kellő indok nélkülieknek feltüntetni iparkodnak. Kritikájukat adja s az érintett kérdésekről kötetünkben olvashatókat bővebben kifejti SPIRA GYÖRGY, A pesti forradalom baloldalának harca a kormánnyal meg a polgársággal 1848 májusában (*Történelmi Szemle*, 1971).

2. MUNKÁSMOZGALMAK 1848 TAVASZÁN

Az 1848-i munkásmegmozdulások történetét számottevő forrásanyaggal világítja meg a Munkásmozgalmak 1848–49. Iratok a magyar munkásmozgalom történetéhez. Szerk. és bev. MÉREI GYULA (Bp. é. n. [1948]), s átfogó képet fest róluk NEMES DEZSŐ, A munkásság az 1848–49-es forradalomban (In: Forradalom és szabadságharc 1848–1849). A fővárosi munkásmegmozdulásokról rövid áttekintést nyújt SPIRA GYÖRGY, A negyvennyolcas forradalom hónapjainak munkásmozgalma a testvér-városokban: Pesten, Budán és Óbudán (In: SPIRA, A negyvennyolcas nemzedék). A pesti céhlegények áprilisi megmozdulásait közelebbről bemutatja SARLÓS BÉLA, A pesti munkásság forradalmi harca és programja 1848-ban (*Századok*, 1955) és SPIRA GYÖRGY, 1848 nagyhete Pesten (uo. 1974). A zsidóüldözésről ír I[GNAZ] EINHORN, Die Revolution und die Juden in Ungarn (Leipzig, 1851) s számos forrásszöveggel szolgál 1848–1849 a magyar zsidóság életében. Szerk. ZSOLDOS JENŐ (Bp. 1948).

A május–júniusi fővárosi munkásmegmozdulásokról és a céhreformról bővebben tájékoztat Spira–Vörös. A sajtó 1848-i fellendülésével és a nyomdászmozgalommal foglalkozik ezenkívül az emlékiratok közül Proházka Ferenc, Visszapillantások az 1848-ik évre (*Typographia*, 1885), a feldolgozások közül pedig Ballagi Aladár, A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877 (Bp. 1878); Firtinger Károly, Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmultjából (Bp. 1900); Novitzky N. László, Egyesült erővel. A magyar könyvnyomdászok ötvenévi szakszervezeti tevékenységének története (H. n. é. n. [Bp. 1912]); Fitz József, A magyar nyomdászat 1848–1849 (Bp. 1948); valamint Dezsényi Béla és Nemes György, A magyar sajtó 250 éve. I. (Bp. 1954). A forradalom időszakában Magyarországon megjelent lapok részletes jegyzékével szolgál Busa Margit, Az 1848–49. évek sajtóbibliográfiája (In: Kemény G. Gábor, Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban. Bp. 1957. függ.). A Selmec környéki bányászok harcaira kitérnek Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról (Szerk. és bev. Steier Lajos. Bp. 1924); Veress József, Az alsómagyarországi főbányagrófság 1848–49-ben. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Bp., Kézirattár, Történelem 4r. 233; Spira György, Szlovák bányászok az 1848–49-i magyar szabadságharcban (In: Magyar Történész Kongresszus 1953. június 6–13. Bp. 1954) és Pavel Hapák, Slovenský proletariát v revolučných rokoch 1848–1849 (*Historický časopis*, 1962).

3. A TAVASZI ÉS NYÁRI PARASZTMOZGALMAK

A forradalom idején Magyarországon lezajlott parasztmozgalmak történetének óriási forrásanyaga található az érdekelt megyék és földesúri családok levéltárában, ez az anyag azonban nagyrészt még kiaknázatlan. A felsőbb hatóságokat a helyi mozgalmakról tájékoztató jelentésekből értékes válogatással szolgál az Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Szerk. és bev. Ember Győző (Bp. 1951). Főleg az itt közölt iratok alapján átfogó képet fest a mozgalmakról Ember Győző, Magyar parasztmozgalmak 1848-ban (In: Forradalom és szabadságharc 1848–1849). A nem úrbéres jellegű parasztbirtokokra nehezedő feudális terhek el nem törlése által keltett problémákat tüzetesen ismerteti Szabó István, A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben (In: Szabó István, Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948).

A parasztkérdés megyénkinti alakulását bemutató művek közül legfontosabbak: Oláh György monográfiája, Békésvármegye 1848–1849. I–II. (Gyula, 1889–1892); Spira György (Pest megyei forrásanyagra épülő) dolgozata, Parasztságunk és az első magyar polgári forradalom nemesi vezetése (*Századok*, 1948); továbbá Lakatos Ernő, Budapestkörnyék 1848-ban (In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XII. Bp. 1957); Balázs Péter, Társadalmi harcok Győrött és Győr megyében 1848-ban (*Arrabona*, 1961–1962); Rúzsás Lajos, A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848 (Bp. 1964); T. MÉREY KLÁRA, A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba (Bp. 1965); ANNÁSI FERENC, A jobbágyfelszabadítás ügye Heves és Külső-Szolnok megyében az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején. I–II. (Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. IV. Eger, 1966; VI. Eger, 1968); CSERNY MARGIT, Adatok az 1848-as forradalom és szabadságharc történetéhez Veszprém megyében (A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. IX. Veszprém, 1970); SIMONFFY EMIL, A jobbágyfelszabadítás Zala megyében (*Zalai Tükör*, 1974); GLÜCK JENŐ, Parasztmozgalmak és a jobbágyság megszüntetése Arad megyében 1848 tavaszán (In: 1848. Arcok, eszmék tettek. Bukarest, 1974); SZABÓ BÉLA, A jobbágyfelszabadítás és a honvédelem összefüggései 1848–49-ben Nógrád megyében (Nógrád Megyei Múzeumi Közlemények. XX. Salgótarján, 1974). Az 1848-i viszonyokkal is foglalkozó uradalomtörténeti művek közül legjelentősebbek: SZÁNTÓ IMRE, A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711–1850 (Bp. 1954); SZABAD GYÖRGY, A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra (Bp. 1957); KARDHORDÓ KÁLMÁN, A bólyi és sellyei uradalom 1848–1849-ben (In: Baranyai Helytörténetírás 1973. Pécs, 1973) és T. MÉREY KLÁRA, A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady-birtokokon 1767–1867 (Kaposvár, 1975).

A jobbágytelkek számának és megoszlásának Fényes Elek becslésén alapuló adatait közli: EMBER, Magyar parasztmozgalmak. VARGA JÁNOS, A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849 (Bp. 1967) – attól a jogos gyanútól vezettetve, hogy a telkek mennyiségét Fényes a kelleténél kisebbre taksálta – jóval nagyobb telekszámot tételez fel, az ő eredményei azonban szintén kortársak – csak mások – becsléseire épülnek s már túlzottaknak látszanak. Amíg tehát a kérdést további kutatások nem tisztázzák megnyugtatóan, kiindulópont gyanánt változatlanul Fényes közléseit kell elfogadnunk, azzal a megszorítással azonban, hogy ezek a telkek lehetséges számának csupán a minimumát jelölik meg. A bérbe adott földek területi arányára vonatkozó becslés NYÍRI JÓZSÁtól származik (*Marczius Tizenötödike*, 1848. jún. 10.). A majorsági szántó- és rétterületek Fényestől vett adatait közli BENDA GYULA, Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867 (Bp. 1973). A majorsági gazdaságok felszereléséhez szükséges költségeket KORIZMICS LÁSZLÓ becsülte fel, Hazánk mezőgazdasági átalakulása (*Gazdasági Lapok*, 1849). Vas Gereben pályaképét megrajzolta VÁLI BÉLA, Vas Gereben, Radákovits József élete és munkái (Bp. 1883). Az igazságügyminisztériumnak „az 1848-dik évi IX. t. cz. folytán szükséges intézkedésekről" kidolgozott törvényjavaslatát közli Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. és bev. BEÉR JÁNOS és CSIZMADIA ANDOR [továbbiakban: BEÉR–CSIZMADIA] (Bp. 1954). Batthyány intézkedését a nemzetőri összeírás szükség szerinti felfüggesztéséről az 1848. április 21-én kelt 15. sz. miniszterelnöki körirat tartalmazza, OL Gyűjtemények, 1848–49-i és emigrációs nyomtatványok.

4. A NEMZETISÉGI MOZGALMAK KIBONTAKOZÁSA

A kérdés újabb keletű jugoszláv szakirodalmát ismerteti a Ten Years of Yugoslav Historiography 1945–1955. Ed. Jorjo Tadić (Beograd, 1955) és az Historiographie yougoslave 1955–1965. Réd. Jorjo Tadić (Beograd, 1965). Az újabb román szakirodalomról tájékoztat a Contribuţii ale istoriografiei româneşti privind anul revoluţionar 1848 în ţările române. Red. P. Simionescu (*Studii*, 1968) és a Bibliografia istorică a României. I. 1944–1969. Red. Ştefan Pascu, Ioachim Crăciun şi Bujor Surdu (Bucureşti, 1970), valamint Dionisie Ghermani kritikai szemléje, Sozialer und nationaler Faktor der siebenbürgischen Revolution von 1848 bis 1849 in der Sicht der rumänischen Geschichtswissenschaft nach 1945 (In: Ungarn-Jahrbuch. II. Mainz, 1970). Napjaink szlovák szakirodalmát áttekinti Ladislav Tajták és Michal Potèmra, Slovenská historiografia obdobia zvýšeného národnostného útlaku (*Historický časopis*, 1976).

Általános tartalmú válogatás a nemzetiségi mozgalmakra vonatkozó forrásszövegekből az 1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről (H. n. é. n. [Bp. 1948]). A magyar nemzetiségi politikát egészében jellemző visszaemlékezések közül legjelentősebbek Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848/49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról. Sajtó alá rend. Szüts Iván (Bp. 1941). A nemzetiségi kérdés 1848–49-i alakulását átfogóan tárgyaló feldolgozások közül mint időrendben első említendő a hagyományos nacionalista szemléletet képviselő Horváth Jenő rövid áttekintése, A magyar kormány nemzetiségi politikája 1848–49-ben (*A Háborús Felelősség*, 1930). Annál elfogulatlanabbul közelít már a témához I. Tóth Zoltán két tanulmánya, Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–1849-ben (In: Kossuth-emlékkönyv II.), illetve A nemzetiségi kérdés Magyarországon 1848–1849-ben (In: I. Tóth Zoltán, Magyarok és románok. Bp. 1966), valamint Arató Endre összefoglalása (Magyarország története. Egyetemi tankönyv. III.), s kötetünk előadása is elsősorban ezekre a művekre támaszkodik. Eltérő szellemű fejtegetés található viszont Kovács Endrénél, A forradalom és a nemzetiségek (In: A negyvennyolcas forradalom kérdései), s ennek megfelelően eltérő szellemben nyúl a kérdéshez az ő részletesebb összefoglalója is: Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon (Bp. 1977).

Az egyes nemzetiségek 1848–49-i mozgalmaival átfogóan foglalkozó forráskiadványok és feldolgozások közül legfontosabbak: [Siegfried Kapper], Die serbische Bewegung in Südungarn. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Revolution (Berlin, 1851); Thim József, A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. I. (Bp. 1940, függelékében a korábbi szakirodalom részletes bibliográfiájával); II–III. (Bp. 1930–1935); Radoslav Perović, Gradja za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini 1848–1849. I/1. (Beograd, 1952); Vasa Bogdanov, Ustanak Srba u Vojvodini i madjarska revolucija 1848 i 1849 (Subotica, 1929); Vaso Bogdanov, Nacionalni i socijalni sukobi Vojvodjana i Madžara 1848–49 (Zagreb, é. n. [1936]); Vaso Bogdanov, O revolucionarnosti i kontrarevolucionarnosti nacionalnih pokreta u Podunavlju 1848/49 (In: Vaso Bogdanov, Živa prošlost. Zagreb, 1957) Slavko

Gavrilović, Srbi u revoluciji 1848–1849. (In: Istraživanja. V. Novi Sad, 1976); Gjuro [Djuro] Šurmin, A horvátok és magyarok 1848-ban és 1849-ben (*Croatia*, 1906); Vaso Bogdanov, Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49. Prilog historiji naše Četrdesetosme (Zagreb, 1949); Steier Lajos, A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. I–II. (Bp. 1937); Daniel Rapant, Dejiny slovenského povstania r. 1848–49. I. (Turč. Sv. Martin, 1937); Daniel Rapant, Slovenské povstanie roku 1848–49. I/2–II. (Turč. Sv. Martin, 1937–1950); III–V/1. (Bratislava, 1954–1967); Slovenskje Národňje Novini 1845–1848. Red. Vladimír Žapkay a Július Horváth. IV. (Bratislava, 1956); Frano Ruttkay, Slovenské novinárstvo v revolučných rokoch 1848/49 (*Otázky novinarstva*, 1959); Ladislav Novomeský, Korforduló (*Irodalmi Szemle*, 1966); Ľudovít Haraksim, Národnostná otázka a slovenské národné hnutie v revolúcii 1848–1849 (In: Slováci a ich národný vývin. Bratislava, 1966); Slovenská jar. Slovenské povstanie 1848–49. Red. Ján Sloboda (Bratislava, 1971, függelékében válogatott bibliográfiával); I. N. Melnyikova, Zakarpatszkaja Ukraina v revoljucii 1848 goda (Ucsonie zapiszki Insztyituta Szlavjanovegyenyija. I. Moszkva–Leningrad, 1949); Mihal Danilak, Halicki, Bukovinszki, Zakarpatszki ukrajinci v revoljuciji 1848–1849 rokiv (Bratislava, 1972); Silviu Dragomir, Studii şi documente privitoare la revoluţia românilor din Transilvania în anii 1848–49. I–II. (Sibiu, 1944); III. (Cluj, 1946); V. (Cluj, 1946); Ştefan Pascu–Victor Cheresteşiu, Revoluţia de la 1848–1849 din Transilvania. I. (Bucureşti, 1977); Jancsó Benedek, Szabadságharczunk és a dako-román törekvések (Bp. 1895); Jancsó Benedek, A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. II. (Bp. 1899); Keith Hitchins, The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780–1849 (Cambridge, Mass., 1969); George Em. Marica–Iosif Hajós–Călina Mare–Constantin Rusu, Ideologia generaţiei române de la 1848 din Transilvania (Bucureşti, 1968); I. D. Suciu, Revoluţia de la 1848–1849 en Banat (Bucureşti, 1968); Friedrich Teutsch, Die Sachsen im Jahre 1848/49 (In: Hundert Jahre Sächsischer Kämpfe. Hermannstadt, 1896); Friedrich Teutsch, Geschichte der Siebenbürger Sachsen. III. (Hermannstadt, 1910); Irmgard Martius, Großösterreich und die Siebenbürger Sachsen 1848–1859 (München, 1957); Carl Göllner, Die Siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848–1849 (Bukarest, 1967) és Sárközi Zoltán, Az erdélyi szászok 1848–1849-ben (Bp. 1974).

A vezető nemzetiségi politikusok iratait és visszaemlékezéseit tartalmazó fontosabb kiadványok: Mažuranić Iván, A horvátok a magyaroknak. Felelet az 1848-ik mártzius és április magyar hirdetményekre (Zágráb, 1848); M. M. Hodža, Der Slowak. Beiträge zur Beleuchtung der slawischen Frage in Ungarn (Prag, 1848); Ľudovít Štúr, Politické state a prejavy. Red. Jozef Ambruš (Bratislava, 1954); Listy Ľudovíta Štúra. Red. Jozef Ambruš. II–III. (Bratislava, 1956–1960); Janko Král’, Toborzó. Válogatott versek (Bratislava, 1965); Eftimie Murgu, Scrieri. Red. şi intr. I. D. Suciu (Bucureşti, 1969); George Bariţ, Scrieri social-politice. Red. şi intr. Victor Chereşteşiu, Camil Mureşan şi George Em. Marica (Bucureşti, 1962); Din corespondenţa lui Avram Iancu în anii 1848–1849. Red. Marina Vlasiu L[upaş] (In: Studii şi materiale de istorie modernă. III. Bucureşti, 1963);

Simion Bărnuțiu, Românii și ungurii. Discurs rostit în catedrala Blajului 2 (14) maiu 1848. Red. și intr. George Bogdan-Duică (Cluj, 1924); [A. T. Laurian], Die Romänen der österreichischen Monarchie. I–III. (Wien, 1849–1851); illetve [Georg] Stratimirović, Was ich erlebte. Hrsg. von Ljuba Stratimirović (Wien–Leipzig, 1911); Jakov Ignjatović, Szerb rapszódia (Bp. 1973); Jozef Miloslav Hurban, Ľudovít Štúr. Rozpomienky. Red. Jozef Štolc (Bratislava, 1959); Georgie Baritĭu, Parti alese din istori'a Transilvaniei. II. (Sibiu, 1890); A[lexandru] Papiu Ilarianu, Istori'a romaniloru din Daci'a Superiore. II. (Viena, 1852); Andrei Şaguna, Memorii din anii 1846–1871 (Sibiu, 1923).

A vezető nemzetiségi politikusok tevékenységének szentelt fontosabb feldolgozások: Jovan Radonić, Autobiografija patrijarha Josifa Rajačića (Beograd, 1951); Jovan Savković, Patrijarh Josif Rajačić u Srpskom pokretu 1848–1849 (Novi Sad, 1954); Marko Maletin, Teodor Pavlović (*Glasnik Istoriskog društva*, 1936); Tadija Smičiklas, Život i djela Ivana Kukuljevića Sakcinskog (Rad Jugoslavenske akademije. CX. Zagreb, 1892); Jaroslav Šidak, Politička djelatnost Ivana Kukuljevića Sakcinskoga (In: Jaroslav Šidak, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća. Zagreb, 1973); Antun Barac, Mažuranić (Zagreb, 1946); Jaroslav Šidak, Ivan Mažuranić kao političar (In: Šidak, Studije); H[élène] Tourtzer, Louis Štúr et l'idée de l'indépendance slovaque 1815–1856 (Paris, 1913); Karol Goláň, Ľudovít Štúr 1856–1956 (Bratislava, 1956); V[ladimír] Matula, Ľudovít Štúr 1815–1856 (Bratislava, 1956); L'udovít Štúr. Život a dielo 1815–1856. Zborník materiálov z konferencie Historického ústavu Slovenskej akadémie vied (Bratislava, 1956); Július Bodnár, Dr. Jozef Miloslav Hurban 1817–1888. Jeho život a dielo (Bratislava, 1925); Ivan Kusý, Jozef Miloslav Hurban (Bratislava, 1948); Ondrej Mrlian, Jozef Miloslav Hurban (Martin, 1959); Ján Hučko, Michal Miloslav Hodža (Bratislava, 1970); Milan Pišút, Janko Kráľ. Život a básnické dielo (Bratislava, 1957); I. Tóth Zoltán, Kossuth, Dragoş és Papfalvi (In: I. Tóth, Magyarok és románok); G[eorge] Bogdan-Duică, Eftimie Murgu (Bucureşti, 1937); Traian Topliceanu, Eftimie Murgu (Caransebeş–Timişoara, 1948); Iosif Jivan, Eftimie Murgu, luptător al ţărănimii bănăţene pentru pămînt, 1848–1849 (Deva, 1948); Vasile Netea, George Bariţiu. Viaţa şi activitatea sa (Bucureşti, 1966); Miskolczy Ambrus, George Bariţ a román–magyar szövetségért 1848-ban (*Tiszatáj*, 1974); Iosif Sterca Şuluţiu, Biografia lui Avram Iancu (Sibiu, 1897); Silviu Dragomir, Avram Iancu (Bucureşti, 1965); Marin Mihalache, Avram Iancu 1824–1872 (Bucureşti, 1968); Kovách Géza, Avram Iancu és 1848 tanulságai (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek); G[eorge] Bogdan-Duică, Viaţă şi ideile lui Simion Bărnuţiu (Bucureşti, 1924); Radu Pantazi, Simion Bărnuţiu. Opera şi gîndirea (Bucureşti, 1967); Ioan Lupaş, Mitropolitul Andreiu Şaguna (Sibiu, 1911); Keith Hitchins, Orthodoxy and Nationality. Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846–1873 (Cambridge/Mass.–London, 1977); Ilie Popescu Teiuşan–Vasile Netea, August Treboniu Laurian. Viaţa şi activitatea sa (Bucureşti, 1970); Carl Göllner, Anton Kurz. Leben und Werk (*Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 1967) és Carl Göllner, Anton Kurz az 1848–49-es forradalomban (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek).

A forradalom első hónapjainak fejleményeivel az eddig említett műveken kívül foglalkozik még [RUDOLF HORVAT], Hrvatski pokret u proljeću godine 1848 (Zagreb, 1898); BÖZÖDI GYÖRGY, 1848 márciusa Marosvásárhelyen (*Korunk*, 1958); V[ASILE] NETEA, Cu privire la poziţia democraţilor burghezi şi a democraţilor revoluţionari români din Transilvania în 1848. Convocarea şi organizarea adunării de la 18/30 aprilie (*Studii*, 1965); VICTOR CHERESTEŞIU, A balázsfalvi nemzeti gyűlés 1848. május 15–17. Az 1848-as erdélyi forradalom kezdete és programjának kidolgozása (Bukarest, 1967); valamint BENKŐ SAMU, Eszmék és tettek 1848 tavaszán Erdélyben (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek). A pesti szerb petíciót a pest-budai szerbek gyűlésének jegyzőkönyve tartalmazza; közli THIM II. Az újvidéki szerb petíciót reprodukcióban közli RÓZSA–SPIRA. A *Bratia Slováci!* kezdetű kiáltványt publikálta RAPANT, Slovenské povstanie 1/2., Buteanuék petícióját pedig GELU NEAMŢU, Az 1848. május 3/15–5/17-i balázsfalvi nemzeti gyűlés forradalmi programjának alapdokumentumai (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek) és PASCU–CHERESTEŞIU I. A magyarországi románok és a délvidéki szerbek egyházkormányzati ellentéteit bemutatja HATVANI IMRE, Szózat az oláh faj ügyében (Pest, é. n. [1848]) és ARATÓ ENDRE, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. II. (Bp. 1960). A nagyváradi román fiatalok felhívását közli JAKAB ELEK, Szabadságharczunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re (Bp. 1880), a magyarországi görögkeleti románok petícióját pedig PAP, Okmánytár I. A Szász Egyetem által körözött unióellenes emlékirat: Arhivele Statului, Sibiu, A Szász Egyetem levéltára 1848:528. A Szász Egyetem áprilisi felségfelirata: Aus Briefwechsel und Aufzeichnungen des siebenbürgischen Hofagenten Friedrich Soterius v. Sachsenheim (1821–1856) besonders über das Jahr 1848 (*Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, 1936). A szepesi szászoknak a magyar forradalom iránti rokonszenvéről tanúskodik TIRTS REZSŐ, 1848–49-iki élményeim különös tekintettel a Cornides-féle szepesi guerilla-vadászok szereplésére a szabadságharczban (Késmárk, 1903). A horvát liberálisok állásfoglalásait gazdagon dokumentálja – csoportjukat azonban némi pongyolasággal baloldalnak nevezve – VASO BOGDANOV, Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848–49. U svijetlu naše četrdesetosmaške štampe (Zagreb, 1949).

Arról a kardcsörtetésről, amellyel Kossuth 1848. április 9-én elvált a pozsonyi szállásán megjelent szerb politikusoktól, KAPPER már idézett művén kívül még számos más – szerb és magyar – kortárs leírása tudósít (felsorolásukat adja THIM I. 38–39.), maga Kossuth azonban utóbb alaptalanoknak minősítette az ellene emelt vádakat. De hogy mentegetőzése nem érdemel hitelt, az saját ellenvetéseiből is kiviláglik; ő ugyanis nem pusztán a szájába adott fenyegető szavak elhangzását tagadta, hanem még azt is, hogy április 9-én egyáltalán találkozott volna Stratimirovićcsal és társaival (vö. Kossuth Lajos iratai. XI. Sajtó alá rend. KOSSUTH FERENCZ. Bp. 1905. 170.), holott a találkozó megtörténte vitathatatlan tény. Ennek ellenére mentegetőzésének még ma is hitelt ad SZABAD, Kossuth, sőt ehelyütt azt olvashatjuk, hogy ha Kossuth mégis elragadtatta magát, ezt azért tette, mert Stratimirovićék ekkor területi önkormányzatot is követeltek. Külön is hangsúlyozandó tehát, hogy a valóságban az április 9-i találkozón vagy azt megelőzően szerb részről még senki sem követelt területi autonómiát. Az április 14-i karlócai követeléseket közli THIM II. Hogy a Batthyány-kormány a bel- és az igazságügyminisztériumban – KÁROLYI ÁRPÁD állításával (Németújvári gróf Batthyány Lajos I. 373.) ellentétben – nem egy-egy álladalmi altitkári tisztséget, csupán egy-egy ügyosztályt kívánt biztosítani a horvátoknak, az kiviláglik az április 26-i minisztertanács jegyzőkönyvéből: KLÖM XII. SZABAD szerint Kossuth nemcsak ígéretet tett, hanem valóban gondolt is szerb politikusok miniszteri tárcához juttatására, s ezt – úgymond – az igazolja, hogy 1849 tavaszán ki is nevezte miniszterré Vukovics Sebőt (SZABAD, Kossuth). Vukovics azonban ténylegesen magyarnak vallotta magát s a szerb nemzeti mozgalom híveinek a szemében is magyarnak számított.

A márciusi fiatalok nemzetiségi politikáját elemzi SPIRA GYÖRGY, A pesti forradalom baloldalának nemzetiségi politikája 1848 márciusában (*Magyar Tudomány*, 1970); ARATÓ ENDRE, Die Wirkung des Nationalismus auf die Politik der Kräfte der Linken in Österreich und in Ungarn im Frühjahr und im Sommer 1848 (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica. XIII. Bp. 1972) és PÁNDI PÁL, Petőfi és a nacionalizmus (Bp. 1974). A szlovák nemzeti mozgalom szűk körű voltát maga Hurban is elismerte a horvát szábor 1848. július 2-i ülésén tartott felszólalásában; közli STEIER, A tót nemzetiségi kérdés. I. 183–184. A horvátországi magyarónok iránt magyar részről táplált bizalom megalapozatlanságára találóan világít rá ŠURMIN.

A paraszti tömegeknek a nemzeti törekvések iránti kezdeti közömbösségével s e közömbösség fokozatos kiküszöbölődésének tényezőivel foglalkozik WACŁAW FELCZAK, Wpływ problemu narodowościowego na społeczne oblicze rewolucji węgierskiej 1848 r. (*Kwartalnik Historyczny*, 1963) és SPIRA GYÖRGY, A parasztság és a nemzeti törekvések Magyarországon a polgári átalakulás korszakában (In: SPIRA, A negyvennyolcas nemzedék). A nem magyar parasztoknak a forradalom kitörése után kibontakozó mozgalmairól átfogó képet fest ARATÓ ENDRE, Die Bauernbewegungen und der Nationalismus in Ungarn im Frühling und Sommer 1848. I–II. (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica. IX. Bp. 1967; XI. Bp. 1970). A román parasztok mozgalmait bemutatja VICTOR CHERESTEŞIU, Adalékok az 1848-as forradalmi év erdélyi parasztmozgalmainak történetéhez (In: Tanulmányok a népi demokráciák történetéből. I. Bp. 1956) s részletesen tárgyalja TRÓCSÁNYI ZSOLT, Az erdélyi parasztság története 1790–1849 (Bp. 1956). A szerb és a horvát parasztok felszabadulásával és mozgalmaival foglalkozik LŐRINCZ PÉTER, Adalék a vajdasági agrárkérdés történetéhez (Novi Sad, 1956); SLAVKO GAVRILOVIĆ: Srem u revoluciji 1848–1849 (Beograd, 1963); SLAVKO GAVRILOVIĆ, Virovitička županija u revoluciji 1848–49 (*Historijski zbornik*, 1961); SLAVKO GAVRILOVIĆ, Agrarni nemiri u Križevačkoj i Varaždinskoj županiji 1848–1850 (*Historijski zbornik*, 1960) és JAROSLAV ŠIDAK, Seljačko pitanje u hrvatskoj politici 1848 (*Jugoslovenski istorijski časopis*, 1963). Az április 25-i báni nyilatkozatot lásd: Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848. Hrsg. von STEPHAN PEJAKOVIĆ |továbbiakban: PEJAKOVIĆ| (Wien, 1861).

Az ideiglenes osztrák alkotmány szövegét többek között Bariţ is megjelentette (*Foaie pentru minte, inimă şi literatură*, 1848 máj. 3/15). A májusi liptószentmiklósi szlovák petíciót reprodukcióban közli RÓZSA–SPIRA. A Horvátország számára májusban kidolgozott választójogi szabályzatot közli PEJAKOVIĆ. Rajačić május 13-i karlócai beszédét közli THIM II. Bărnuţ május 14-i balázsfalvi beszédét ismerteti GELU NEAMŢU is, de – néhány szövegösszefüggéséből önkényesen kiszakított s értelméből teljességgel kiforgatott mondata alapján – olyan látszatot keltve, mintha benne egyáltalán nem a magyar forradalmi mozgalomtól való elhatárolódás, hanem egyenesen a véle való együttműködés szándéka jutott volna kifejezésre. A balázsfalvi gyűlés határozatát lásd a gyűlés jegyzőkönyvében; közli az Okmánytár az 1848–9-ki erdélyi eseményekhez. Szerk. KŐVÁRI LÁSZLÓ |továbbiakban: KŐVÁRI, Okmánytár| (Kolozsvár, 1861). A határőrvidéket az osztrák hadügyminiszternek alárendelő június 3-i legfelső elhatározás szövegét, Eötvösnek a karlócai határozatok érvénytelenítése tárgyában Rajačićhoz intézett ugyanaznapi leiratát, valamint a Rajačić felfüggesztéséről intézkedő augusztus 2-i nádori rendeletet közli THIM II. A breznóbányai szlovákok május 7-i petícióját közli: RAPANT, Slovenské povstanie I/2. A breznóbányai szlovákoknak a magyar forradalom iránti hűségére rávilágít SPIRA GYÖRGY, A szlovákok és a negyvennyolcas forradalom (In: SPIRA, A negyvennyolcas nemzedék). A lugosi gyűlésről tájékoztató iratokat közli THIM II. és VARSÁNYI PÉTER ISTVÁN, Adalékok az 1848-as délvidéki harcokhoz. Csernovics Péter–Vukovics Sebő–Kiss Ernő ismeretlen levelei (*Századok*, 1977). A Batthyány-kormánynak a nemzetiségek iránti szűkkeblűségére adatokat szolgáltat BOTH ÖDÖN, Szemere Bertalan belügyminiszter nemzetiségi politikája 1848 nyarán (Szeged, 1958); WACŁAW FELCZAK, Słowianie węgierscy wobec sprawy rewolucji i kontrrewolucji w 1848 roku (*Przegląd Historyczny*, 1963) és VICTOR CHERESTEŞIU, Bestrebungen zur revolutionären Einheit der Völker Siebenbürgens während der Jahre 1848–49 (*Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 1970). Vasvári és Iancu júniusi találkozójáról tudósít a jelenvolt IOSIFU STERCA SIULUTIU, O lacrima ferbinte (*Transilvani'a*, 1877).

A prágai szláv kongresszus vitáit dokumentáló legfontosabb forráskiadvány a Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbírka dokumentů. Szerk. VÁCLAV ŽÁČEK (Praha, 1958). 1848 csehországi eseményeinek legjobb összefoglalása: ARNOŠT KLÍMA, Revoluce 1848 v českých zemích (Praha, 1974). A prágai kongresszuson (és utóbb) jelentkező magyarbarát és Habsburg-ellenes megnyilatkozásokat áttekinti ARATÓ ENDRE, Egykorú demokratikus nézetek az 1848–1849. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. Az 1848–1849. évi szlovák nemzeti mozgalom értékeléséről folytatott vitához (Bp. 1971). Bakunyin nézeteiről képet ad KUN MIKLÓS, M. A. Bakunyin i vengerszkoje nacionalno-oszvobogyityelnoje dvizsenyije 1847–1864 (*Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1973). A szlovének törekvéseit megvilágítja JOSIP APIH, Die Slovenen und das Jahr 1848 (Wien, 1896). A szlovák–cseh viszonyt tárgyalja JAN NOVOTNÝ, Příspěvek k vzájemným vztahům Čechů a Slováků v první etapě revoluce roku 1848 (*Historický časopis*, 1963). Az osztrák uralkodó körök Csehországgal kapcsolatos politikáját elemzi FRIEDRICH

Prinz, Prag und Wien 1848. Probleme der nationalen und sozialen Revolution im Spiegel der Wiener Ministerratsprotokolle (München, 1968). A prágai fejlemények magyarországi visszhangját gazdag forrásanyag mozgósításával jellemzi Arató, Die Wirkung des Nationalismus. A Hodžánál még júliusban is tapasztalható megegyezési készséget kimutatja Steier, A tót nemzetiségi kérdés I. A havaselvei forradalom és a moldvai mozgalmak történetét ismerteti N. V. Bereznyakov, Revoljucionnoje i nacionalno-oszvobogyityelnoje dvizsenyije v Dunajszkih knyazsesztvah v 1848–1849 gg. (Kisinyov, 1955) és Gheorghe Georgescu-Buzău, La révolution de 1848 dans les pays roumains (Bucarest, 1965). A havaselvei románoknak a magyar forradalommal való kapcsolatkeresését szépen dokumentálja I. Tóth Zoltán, A magyar–román szövetség kérdése 1848-ban (*Századok*, 1948). A Szerb Fejedelemségnek a magyarországi szerb felkeléssel kapcsolatos politikáját megvilágítja Risztics János [Jovan Ristić], Szerbia külügyi viszonyai az újabb időben (Nagybecskerek, 1892). A forradalmi és a nemzeti törekvések ellentétbekerülésének tragikus voltát széles európai összefüggésekbe ágyazottan elemzi Hans Bach, Die nationale Frage in der europäischen Revolution von 1848/49 (In: Rolle und Formen der Volksbewegung im bürgerlichen Revolutionszyklus. Berlin, 1976).

Az eddig felsorolt művek egyenkinti jellemzésére ehelyütt sajnos nincs tér. A régebbiekről nagy általánosságban az mondható el, hogy többé vagy kevésbé csaknem valamennyire a hagyományos nacionalista szemlélet nyomta rá a maga bélyegét. Az újabb szakirodalomban – kivált a magyarban és a jugoszlávban – viszont már megvan a nemzetiségi kérdés elfogulatlan tárgyalására való készség. Mindazonáltal még ma is lehet találkozni – főleg szlovák és román szerzőknél, de a magyar és a jugoszláv kutatók egy részénél is – olyan törekvésekkel, amelyek a nemzeti szempontok által elvakított s a forradalom érdekeit így szemük elől vesztő elődök minden áron való igazolására irányulnak. A magyar forradalommal szembeforduló nemzetiségi mozgalmak védelmében felhozni szokott érvek főbbjeit ismerteti és megrostálja Spira György, Engels és a magyar negyvennyolc (In: Spira, A negyvennyolcas nemzedék), a magyar forradalom szűkkeblű nemzetiségi politikáját menteni igyekvők hivatkozási rendszerének ingatag voltát pedig kimutatja Spira, Negyvennyolc mai szemmel.

5. AZ ELSŐ HONVÉDZÁSZLÓALJAK LÉTREHOZÁSÁTÓL A VÁLASZTÁSOKIG

A Batthyány-kormány május 15-i és 19-i döntéseiről tájékoztat a honvédtoborzást meghirdető május 16-i felhívás, amelyet reprodukcióban közöl Rózsa–Spira, illetve az országgyűlés egybehívásáról intézkedő május 20-i nádori rendeletek sora, amelyből mutatványt ad Beér–Csizmadia. A honvédtoborzás menetéről és az első honvédzászlóaljak megalakulásáról részletes képet fest Urbán, A nemzetőrség. Az államkölcsönjegyzés lefolyását és Kossuth pénzügyminiszteri működését tüzetesen ismerteti Faragó, Ungár és Sinkovics már idézett tanulmánya. A kölcsönjegyzés tárgyában közzétett május 19-i és 23-i felhívást, valamint Kossuthnak a Kereskedelmi Bankkal kötött június 17-i szerződését lásd: KLÖM XII. Kossuth ekkori általános helyzetmegítéléséről, valamint Kossuth és a kormány Jellačić elleni fellépéseiről bővebb tájékoztatást nyújt SPIRA, Kossuth Lajos forradalmi szövetsége és SPIRA, 1848 Széchenyije. A május 1-i minisztertanács jegyzőkönyvét közli a KLÖM XII., a horvátkérdés kapcsán kibocsátott nádori és királyi rendeleteket pedig PAP DÉNES, Okmánytár I. A határőrvidék ügyében Mészároshoz intézett június 8-i királyi leiratot publikálta THIM II. Hogy a kormány júniusban feladta további honvédzászlóaljak szervezésére irányuló szándékát, azt elsősorban István főherceg ellenkezéséből eredezteti URBÁN, A nemzetőrség. De hogy eredeti terveit a kormány a valóságban a maga elhatározásából másította meg, az félreérthetetlenül kiviláglik Mészárosnak és István főhercegnek az üggyel kapcsolatos iratváltásából (OL Nádori levéltár, István főherceg nádori levéltára, ministeri iratok 1848: 1433 és 1524, illetve OL '48ML a hadügyminisztérium iratai, általános iratok, kiadványok 1848:431 és 465). A tavaszi és a nyári hónapokban kiküldött kormánybiztosok összességének a tevékenységét áttekinti SZŐCS SEBESTYÉN, A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban (Bp. 1972), Csány működését és a Drávamellék helyzetét pedig közelebbről is bemutatja BARTA ISTVÁN, Kossuth és Csányi (*Századok*, 1952), illetve KOPASZ GÁBOR, A veszprémi nemzetőrök serege 1848-ban a baranyai Dráva-vonal védelmében (A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. V. Veszprém, 1966); ARADI PÉTER, A Dráva-vidék védelmének szervezése 1848 nyarán (Kaposvár, 1972), valamint VAJDA LÁSZLÓ és VAJDA LÁSZLÓNÉ, Zala megye az 1848–49-es polgári forradalom és szabadságharc idején (*Zalai Tükör*, 1974).

Az erdélyi fejleményeket megvilágító legfontosabb forrásszövegeket közli KŐVÁRI, Okmánytár és Erdély szabadságharca. 1848–49 a hivatalos iratok, levelek és hírlapok tükrében. Összegyűjt. és sajtó alá rend. BÖZÖDI GYÖRGY (Kolozsvár, 1945). Erdély történetének legfontosabb kiadatlan forrásai az erdélyi központi kormányhatóságok irathagyatékában találhatók (OL Erdélyi levéltárak). Az erdélyi események összefoglaló rajzával szolgál KŐVÁRI LÁSZLÓ, Erdély története 1848–49-ben (Pest, 1861). Az erdélyi liberálisok kezdeményezéseibe bepillantást nyújt TRÓCSÁNYI ZSOLT, Wesselényi Miklós (Bp. 1965) és EGYED ÁKOS, Az 1848-as polgári demokratikus forradalom kezdetei Háromszéken (In: A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel. Tanulmányok. I. Bukarest, 1976). A parasztkérdés erdélyi alakulásáról TRÓCSÁNYI és CHERESTEŞIU korábban idézett művein kívül képet ad még EGYED ÁKOS, Vázlatok a jobbágyfelszabadítás és a zsellérkérdés történetéhez Háromszéken (*Aluta*, 1971), valamint EGYED ÁKOS, A jobbágyfelszabadítás az 1848-as kolozsvári országgyűlésen (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek). Az erdélyi országgyűlés legfontosabb dokumentumait tartalmazza Erdély nagyfejedelemség 1848-ik évi május 30-án [*sic!*] Kolozsvár szabad kir. városban hirdetett s június 18-án bezárt országgyűlésnek jegyző- és irománykönyve (Kolozsvár, 1861). Az uniós törvénycikk uralkodói jóváhagyásának történetéről tájékoztat KÁROLYI, Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek.

Az 1848-i horvát szábor legfontosabb irományait eredetiben adja a Zapisnik sabora trojedne kraljevine Dalmatinske, Hrvatske i Slavonske 5 i sledećih meseca lipnja i srpnja danah godine 1848 deržanog (Zagreb, 1848), német fordításban pedig PEJAKOVIĆ. Horvátország 1848–49-i történetének kiadatlan forrásai közül legfontosabbak a báni levéltár iratai (Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Acta Banalia) és a Jellačić-iratok (Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, Ostavština bana Josipa Jellačića). A nyári horvátországi fejlemények átfogó rajzát nyújtja [RUDOLF HORVAT], Hrvatski pokret u ljetu godine 1848 (Zagreb, 1899).

Keczkés tizenkét pontját reprodukcióban közli RÓZSA–SPIRA. A munkások érdekében felszólaló radikálisok cikkeinek lelőhelye: *Radical Lap*, 1848. jún. 11., 14.; *Munkások Ujsága*, 1848. júl. 9.; *Die Opposition*, 1848. aug. 12. Horárik életrajzát megírta TORDAI GYÖRGY, Horárik János (Bp. 1954). Táncsics 1848-ban megtett útjáról a leghívebb képet maga Táncsics szolgáltatja a *Munkások Ujságá*-ban megjelent cikkeivel és önéletrajzával: TÁNCSICS MIHÁLY, Életpályám (Bp. 1978). Táncsics pályafutásának egészét áttekinti BÖLÖNI GYÖRGY, Hallja kend Táncsics! (Bp. 1958), lapszerkesztői munkásságát bemutatja D. SZEMZŐ PIROSKA, Táncsics Mihály 48-as lapja, a Munkások Ujsága (*Irodalomtörténet*, 1952), hírlapi cikkeiről pedig tárgyuk szerint tagolt jegyzéket ad ILLÉS ILONA, Munkások Ujsága (1848), Forradalom (1849), Arany Trombita (1869). Repertórium (Bp. 1973). A júniusi országgyűlési választások lefolyását és eredményeit részletesen elemzi CSIZMADIA ANDOR, A magyar választási rendszer 1848–1849-ben. Az első népképviseleti választások (Bp. 1963), a megválasztott képviselőkről pedig pártállásukra is utaló névsort nyújt ADALBERT TOTH, Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892 (München, 1973). Egyes szavazókerületekben lezajlott választási küzdelmekről tájékoztat továbbá BABICS ANDRÁS, Táncsics Mihály követté jelölése az 1848/49. évi országgyűlésre (In: Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. I. Pécs, 1947); EMBER GYŐZŐ, A nép képviselője (*Valóság*, 1948); KISS GÉZA, Táncsics baranyai hívei 1848-ban (*Történelem*, 1974); MEZŐSI KÁROLY, Petőfi megbuktatása a szabadszállási követválasztáson (In: Petőfi és kora); BALÁZS PÉTER, Az 1848-as választások Győrött és VÖRÖS KÁROLY, A választójog kérdése a bányavidékeken 1848-ban (*Századok*, 1948).

6. AZ ELSŐ NÉPKÉPVISELETI ORSZÁGGYŰLÉS MEGNYITÁSÁTÓL A KATONAÁLLÍTÁSI VITÁIG

Az első népképviseleti országgyűlés történetének legfőbb forrásanyaga saját iratainak gyűjteménye: OL AR Lad. XX22. Az országgyűlés két házának ülésjegyzőkönyveit és egyéb irományait nyomtatásban adja BEÉR–CSIZMADIA. Az országgyűlés két házának nyilvános ülésein felvett gyorsírói naplókat bemutatja: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. Közli PAP DÉNES. I–II. (Pest, 1866) és A parlament Debrecenben 1849. Közli PAP DÉNES. I–II. (Lipcse, 1870), ezek a kötetek azonban az eredeti naplók szövegét erősen megrövidítve közlik, az 1848. október 8-a és december 31-e között Pesten, valamint az 1849 júliusában és augusztusában Szegeden, illetve Aradon tartott ülések naplóját pedig teljesen elmellőzik. Aki tehát hű képet akar alkotni az egyes üléseken lezajlott vitákról, annak a hivatalos *Közlöny* egymást követő számaiban rendszeresen megjelentetett naplószövegekhez kell folyamodnia.

A nádor törvényszentesítési felhatalmazását tartalmazó június 26-i királyi kéziratot közli BEÉR–CSIZMADIA. A július 2-i és 4-i minisztertanács lefolyását ismerteti SPIRA, 1848 Széchenyije. Ugyanez a munka bizonyítja, hogy a magyar csapaterősítések Észak-Itáliába küldésére irányuló április eleji kérését az udvar – a korábban elterjedt hiedelmekkel ellentétben – ez idő tájt már nem újította meg s eszerint az olasz segély megajánlásának a terve ekkor merőben Batthyány kezdeményezésére merült fel. E megállapítás helyességét nyilvánosságra kerülése óta senki sem vitatta, legújabban azonban VÁRADY – forrásainak megjelölése nélkül – megint úgy tárgyalja az ügyet, mintha a segély küldését júliusban is az udvar kérte volna. A radikálisoknak a választások lezajlása utáni szervezkedéséről tájékoztat FEKETE, A márciusi fiatalok; SPIRA, Kossuth Lajos forradalmi szövetsége; TORDAI és DEME; továbbá URBÁN ALADÁR, Petőfi 1848 augusztusában (In: Petőfi tüze) és SPIRA GYÖRGY, Petőfi a képviselőház karzatán (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei. XXVIII. Bp. 1973). Az Egyenlőségi Társulat működése egyébként elsősorban az egykorú baloldali lapokból, kivált a társulat üléseiről rendszeresen tudósító *Nép-Elem*-ből ismerhető meg. A parasztkérdéssel foglalkozó július 6–12-i konferenciáról részletesen beszámolt a *Nép-Elem*, 1848. júl. 8., 9., 10., és rövidebben a *Munkások Ujsága*, 1848. júl. 16., 23. Az utóbbiból kiviláglik, hogy a radikálisok a jobbágyoktól elvett ún. maradványföldek visszaadásának és a regalejogok megszüntetésének a kérdésében nem jutottak megegyezésre, a *Nép-Elem* 1848. júl. 10-i tudósításából viszont kitűnik, hogy a többi részkérdésben egyetértésre jutottak s ezt az egyeztetett álláspontot öntötte formába Nyáry javaslata, mint ezt bővebben is előadja SPIRA, Kossuth Lajos forradalmi szövetsége. Ennek ellenére még ma is lehet találkozni olyan beállítással, mintha a konferencia résztvevői egyáltalán nem, semmiben sem jutottak volna közös nevezőre; lásd: VARGA JÁNOS, A forradalom és a parasztság (In: A negyvennyolcas forradalom kérdései).

A magyar forradalom külpolitikai törekvéseit tükröző (részben kiadatlan) iratok válogatott repertóriuma A szabadságharc diplomáciai történetének forrásanyaga (*A Háborús Felelősség*, 1931). A Batthyány-kormány külpolitikáját megvilágító legfontosabb forráskiadványok: A szabadságharc magyar diplomáciai levelei 1848–1849. Szerk. HORVÁTH JENŐ (uo. 1928–1931); Correspondence Relative to the Affairs of Hungary 1847–1849 (London, 1850); Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. Szerk. és bev. HARASZTI ÉVA (Bp. 1951); Diplomatische Actenstücke zur Beleuchtung der ungarischen Gesandschaft in Deutschland. Hrsg. von LADISLAUS SZALAY (Zürich, 1849) és Die Beziehungen Ungarns zur deutschen Nationalversammlung im Jahre 1848. Hrsg. von KARL NEHRING (*Südost-Forschungen*, 1977).

A kormány külpolitikai törekvéseinek legjobb összefoglaló feldolgozását Hajnal nyújtja idézett munkájában. Összefoglaló áttekintéssel szolgál még Wilhelm Alter, Die auswärtige Politik der ungarischen Revolution 1848/1849 (Berlin, 1912) és Kenyeres Júlia, A szabadságharc és a nemzetközi politika (In: Forradalom és szabadságharc 1848–1849). A magyar forradalomnak egyes külországokkal való kapcsolatteremtési próbálkozásait tárgyaló fontosabb művek: Charles Sproxton, Palmerston and the Hungarian Revolution (Cambridge, 1919); Horváth Jenő, Anglia és a magyar szabadságharc (*Századok*, 1925–1926); Kosáry Domokos, Magyar és francia külpolitika 1848–49-ben (*Századok*, 1938); Ladislaus Tóth, Ungarn und die deutschen Freiheitsbewegungen im Jahre 1848 (*Ungarn*, 1943) és Erdődy Gábor, A forradalmi magyar kormányzat és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban (*Századok*, 1977). A francia kormánykörök külpolitikájába betekintést nyújt Ernst Birke, Frankreich und Ostmitteleuropa im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Politik und Geistesgeschichte (Köln–Graz, 1960). Szalay portréját adja Angyal Dávid, Szalay László emlékezete születése 100. évfordulója alkalmából (*Budapesti Szemle*, 1914).

A nádor törvényszentesítési felhatalmazását visszavonó augusztus 14-i királyi kéziratot közli Pap Dénes, A magyar nemzetgyűlés Pesten. II. A délvidéki harcokról Thim művén, valamint a következő fejezet irodalomjegyzékében idézendő összefoglaló jellegű hadtörténeti munkákon kívül képet ad Balázs József, A délvidéki hadműveletek 1848 nyarán és őszén (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1960). Az előbb alkalmailag, majd tartós szolgálatra a táborba vezényelt nemzetőri alakulatok megszervezését tüzetesen ismerteti Urbán, A nemzetőrség; továbbá – helyi példákon keresztül – Nádor Jenő, Szarvas 1848-ban (Szarvas, 1962); Horváth Árpád, A Tolna megyei 1848-as szabadságharcosok nyomában (In: Tanulmányok Tolna Megye Történetéből. I. Szekszárd, 1968); Kopasz Gábor, A baranyai nemzetőrség és ennek szerepe 1848–49-ben (In: Baranyai Helytörténetírás 1973) és Szabó Béla.

7. A KIROBBANÁS KÜSZÖBÉN

Az Angliában végbemenő gazdasági változásokról tömör áttekintéssel szolgál J. H. Clapham, An Economic History of Modern Britain. I. (Cambridge, 1964). 1848 írországi eseményeit bemutatja Denis Gwynn, Young Ireland and 1848 (Cork, 1949). 1848 itáliai fejleményeit áttekinti G. F. H. Berkeley, Italy in the Making. January 1st 1848 to November 16th 1848 (Cambridge, 1940) s részletes előadást nyújt róluk Cesare Spellanzon, Storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia. III–V. (Milano, 1936–1950), a vélük foglalkozó további szakirodalomról pedig tüzetesen tájékoztat a Bibliografia dell'età del Risorgimento. I–III. (Firenze, 1971–1974). Az 1848-i francia forradalom történetét átfogóan tárgyaló művek közül legfontosabbak: Georges Bourgin, Naissance et mort d'une république (Paris, 1947); Jean Dautry, Histoire de la révolution de 1848 en France (Paris, 1948) és Georges Duveau, 1848 (Paris, 1965).

A nyár végén Horvátországban lezajló katonai készületekre adatokat szolgáltat GUNTHER E. ROTHENBERG, Jelačić, the Croatian Military Border, and the Intervention against Hungary in 1848 (*Austrian History Yearbook*, 1965). A Jellačićhoz augusztus 26-án érkezett üzenetről tájékoztat az ő két nap múlva Rajačićnak írott levele; közli DEÁK IMRE. Az osztrák kormánynak a magyar kormány maga alá rendelésére nézve kidolgozott javaslatait lásd: az augusztus 27-i minisztertanácsi ülésének a jegyzőkönyvében: ÖStA HHStA KA ÖMRPr 1848. aug. 27/VTr (MRA) 1848:2062. Az uralkodónak a nádorhoz intézett augusztus 31-i kéziratát közli PAP DÉNES, Okmánytár I. A magyar kormány augusztus 27-i minisztertanácsi ülésének jegyzőkönyvét lásd: KLÖM XII. Kossuth Horvátország különválását illető korábbi elgondolásait megvilágítja KOSÁRY DOMOKOS, Kossuth Lajos a reformkorban (Bp. 1946). Batthyánynak a magyar had- és pénzügyminisztérium feláldozására vonatkozó terveit híven ismerteti HORVÁTH MIHÁLY, Magyarország függetlenségi harczának története I. Az augusztus 29-én egyfelől Batthyány és Deák, másfelől Latour között lezajlott megbeszélésről annak a beszámolónak az alapján alkothatunk képet, amelyet három nap múlva maga Latour adott róla minisztertársainak; vö. ÖStA HHStA KA ÖMRPr 1848. szept. 1/VTr (MRA) 1848: 2064. Az Egyenlőségi Társulat augusztus 23-i kezdeményezéseiről bővebben szól SPIRA GYÖRGY, Pest a negyvennyolcas forradalom szeptemberi fordulatának kezdetén (In: Tanulmányok Budapest Múltjából XIX.). Szemere augusztus 29-i körrendeletét közli PAP DÉNES, Okmánytár I.

III. FEJEZET

AZ ÖNVÉDELMI HARC MEGINDULÁSA

1. A SZEPTEMBERI FORDULAT

A szeptemberi eseményekkel foglalkozó kortársi visszaemlékezések közül legfontosabb a liberális nemesség jobbszárnyán elhelyezkedő KOVÁCS LAJOS műve, A szeptemberi napok 1848-ban (*Budapesti Szemle*, 1883). A szeptemberi fordulat történetét összegező régibb feldolgozások közül kiemelendő SZEREMLEI SAMU műve, A honvédelmi bizottmány keletkezése s a forradalom kitörése 1848-ban (Pest, 1867), az újabbak közül pedig DEÁK ISTVÁN tanulmánya, The Month of Defiance: Revolutionary Hungary in September, 1848 (*East Central Europe*, 1974), bár ez a tanulmány azt az adatszerűen nem igazolható feltevést is megkockáztatja, hogy a magyar forradalom részleges engedményekkel alighanem még 1848 szeptemberében is elháríthatta volna az ellenforradalom fegyveres fellépését. Szeptember első felének politikai fejleményeit részletesen tárgyalja továbbá SPIRA, Pest a negyvennyolcas forradalom szeptemberi fordulatának kezdetén, s e fejlemények bemutatása során kötetünk is főleg erre a tanulmányra támaszkodik. Az István főherceg kezdeményezte budai csapatösszevonásra a szakirodalom által már feltárt adatokon kívül továbbiakkal is szolgál a szeptember elején Móga, Latour és Lamberg tábornokok között e tárgyban lezajlott levélváltás: ÖStA Kriegsarchiv (továbbiakban: KrAv), Zentralstellen des Heeres (továbbiakban: ZStH), Wiener Hofkriegsrat, Präsidialakten (továbbiakban: PrA), MK-Akten 1848:4809, 4820, 4831 & 4841, 4900. Széchenyi összeomlásáról képet ad SPIRA, 1848 Széchenyije. Beöthyt jellemzi CSENGERY ANTAL, Beöthy Ödön (In: CSENGERY, Történeti tanulmányok II.), az ő biztosi felhatalmazásáról pedig bővebben ír SZŐCS, A kormánybiztosi intézmény. Petőfi szeptemberi vonalvezetését értelmezi SPIRA GYÖRGY, Petőfi életéről és történelmi szerepéről (In: SPIRA, A negyvennyolcas nemzedék). A Jellačićot rehabilitáló szeptember 4-i királyi kéziratot közli PAP DÉNES, Okmánytár II. Hogy Szemere miért ellenezte a kormány lemondását, azt legvilágosabban maga fejti ki: BARTHOLOMÄUS SZEMERE, Graf Ludwig Batthyány, Arthur Görgei, Ludwig Kossuth. Politische Charakterskizzen aus dem ungarischen Freiheitskriege. I–III. (Hamburg, 1853). Esterházy Pálnak az uralkodóhoz intézett lemondólevelét közli ANDICS, A nagybirtokos arisztokrácia. II. Bezerédj pályafutását bemutatja BODNÁR ISTVÁN és GÁRDONYI ALBERT, Bezerédj István. I–II. (Bp. 1918–1920). Batthyánynak az új kormány megalakításával kapcsolatos feltételeit ismerteti István főhercegnek az uralkodóhoz intézett szeptember 12-i felterjesztése; közli KÁROLYI, Németújvári gróf Batthyány Lajos II.

Jellačić betöréséről, Teleki Ádám árulásáról és a dunántúli népfelkelés kibontakozásáról részletesen tájékoztat VARGA JÁNOS, Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén (Bp. 1953) s további ismereteket is nyújt ANDRÁSSY ANTAL, Somogy megye 1848 őszén a Jellasics támadás idején (Somogyi Múzeumok Közleményei. I. Kaposvár, 1973). Batthyánynak az önkéntes nemzetőrség kiindítására vonatkozó intézkedéseit ismerteti URBÁN, A nemzetőrség. A dunántúli népfelkelés megszervezése és az újoncozás folytatása tárgyában kibocsátott miniszterelnöki rendeleteket lásd: *Közlöny*, 1848. szept. 15. Komárom biztosításáról beszámol HORVÁTH MIHÁLY, Magyarország függetlenségi harczának története I., valamint BÁRDOS LÁSZLÓ ISTVÁN és PISKOLTI BÉLA, Komárom az 1848–1849. évi szabadságharcban (Komárom, 1960). A képviselőháznak a szőlődézsma eltörléséről hozott szeptember 15-i határozatát reprodukcióban közli RÓZSA–SPIRA. A többi feudális maradvány felszámolását sürgető baloldali felszólalásokat lásd a képviselőház szeptember 16-i és 18-i ülésének naplójában, *Közlöny*, 1848. szept. 18., illetve 20. A képviselőház által elfogadott kármentesítési törvényjavaslatot közli BEÉR–CSIZMADIA. Hogy az úrbéri javaslat részletes tárgyalása során hányan szavaztak az állami kármentesítés elvének kiterjesztése mellett, illetve ez ellen s hányan maradtak távol a szavazástól, az kiviláglik a képviselőház szeptember 20-i és 22-i ülésének naplójából, *Közlöny*, 1848. szept. 22., illetve 23. Megjegyzendő azonban, hogy – bár e kétségtelen hitelű forrás tanúsága szerint az állami kármentesítés elvének kiterjesztése mindkét szavazás alkalmával csak a képviselők kisebbségének a voksait nyerte el s bár a szeptember 20-i szavazás számszerű kimenetelét Szabó Ervin is ismerteti – még ma is találkozni olyan állítással, amely szerint „a szőlődézsmáról és a majorságiakról szóló házhatározatokat a törvényhozó test... ekkor... egyhangúlag mondta ki" (Varga János, A forradalom és a parasztság).

A szeptember 15–16–17-i politikai fejleményekről elsősorban a képviselőház aznapi üléseinek naplója ad képet; lásd: *Közlöny*, 1848. szept. 17–18–19. István főherceg szeptember harmadik hetében tett lépéseit részletesen, a főherceg szerepét azonban megszépítve ismerteti Károlyi, Németújvári gróf Batthyány Lajos I. A Jellačiccsal való megütközést neki megtiltó szeptember 18-i királyi kéziratot, valamint az ő szeptember 23-án Batthyányhoz intézett lemondólevelét lásd uo. II. Az udvari körök Jellačiccsal kapcsolatos terveiről szeptember 25-én Pulszky szerzett értesülést magától Ferenc Károly főhercegtől, s ezekről az értesülésekről még ugyanaznap két levél tájékoztatta Kossuthot: egy aláíratlan (közli V. Waldapfel, A forradalom és szabadságharc levelestára II.) meg egy Wargha Istvánnak, a király személye körüli minisztérium fogalmazójának kézjegyével ellátott (közli Deák Imre). Hogy István főhercegnek milyen szerepe volt a szóban forgó tervek módosításában, arról röviden már Szécsen Antal megemlékezett egy 1848 december 4-én Metternichhez intézett levelében (közli Andics, A nagybirtokos arisztokrácia II.) s részletes előadást találunk Károlyinál, Németújvári gróf Batthyány Lajos I. A Lamberg főparancsnoki kinevezéséről szóló szeptember 25-i királyi kiáltványt közli Pap Dénes, Okmánytár II. István főherceg ugyanaznap Batthyányhoz intézett két levelét, amelyek hírül adják az ő kormányalakítási feltételeinek elutasítását, illetve Lamberg kinevezését (s ez utóbbit olyan látszat keltésével, mintha Lamberg először a táborba készülne), közli Károlyi, Németújvári gróf Batthyány Lajos II.

A szeptember 27-i pesti tömegmegmozdulásról beszámolt a *Pesti Hirlap*, 1848. szept. 29. A Lamberg fölötti népítéletre nézve – a sok egykorú sajtótudósításon és kortársi visszaemlékezésen kívül – lásd főleg Horváth Mihály leírását, Magyarország függetlenségi harczának története I., valamint a szemtanú Gedeon Lászlónak, a 7. honvédzászlóalj századosának (eddig Csengery Antal műveként nyilvántartott) naplójegyzetét, Országos Széchényi Könyvtár, Bp. (továbbiakban: OSZK), Kézirattár, Fol. Hung. 1665. A képviselőház szeptember 27-i és 28-i határozatait tartalmazó ülésjegyzőkönyveket, valamint a háznak a sereghez intézett 27-i kiáltványát közli Beér–Csizmadia. Az ekkortájt kijegecesedő békepártról a legtöbbet saját híveinek az emlékirataiból tudjuk meg; ezek fontosabbjai: Kemény Zsigmond, Emlékirat 1849-ből (In: Báró Kemény Zsigmond összes művei. Szerk. Gyulai Pál. IX. Bp. 1907); Kazinczy Gábor, Szerepem a forradalomban (*Hazánk*, 1884); Pálffy János, Magyarországi és erdélyi urak (Bp. 1940); Kovács Lajos, A békepárt a magyar forradalomban (Bp. 1883); Hunfalvy Pál, Idősb Görgey István munkája (*Budapesti Szemle*, 1888). A pesti toborzóakciókról bővebben tájékoztat Spira–Vörös, Kossuth toborzókörútjáról s ennek eredményeiről pedig Barta István, Kossuth alföldi toborzó körútja 1848 őszén (*Századok*, 1952).

2. PÁKOZDTÓL SCHWECHATIG

A szabadságharc katonai történetének legfőbb levéltári forrásanyagát a szembenálló seregek ránk maradt iratai képezik. Ezek közül a honvédseregtől származók nagyrészt a budapesti Hadtörténelmi Intézet és Múzeum levéltárának 1848–49-i gyűjteményében találhatóak, a Magyarországon bevetett császári csapatoktól eredők őrzési helye pedig: ÖStA KrAv Feldakten, Alte Feldakten, Epoche 1816–1913, Revolutionskämpfe 1848, Feldzug in Ungarn 1848/1849. Néhány elsőrendű fontosságú iratot nyomtatásban is hozzáférhetővé tesz a Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. II. (Bp. 1955). A szabadságharc katonai történetének egészét tárgyaló modern feldolgozással egyelőre nem rendelkezünk. A régebbi ilyen tárgyú művek: [Wilhelm Friedrich] Rüstow, Az 1848–49-i magyar hadjárat története. I–II. (Pest, 1866); Gelich már idézett munkája; Bánlaky József, Az 1848/49. évi szabadságharc története. I–III. (Bp. 1941) és Berkó István áttekintése (In: A magyar katona vitézségének ezer éve. Szerk. Pilch Jenő. II. Bp. é. n. [1933]).

A szeptember végi és október eleji hadieseményekről részletes leírást ad [Rudolf Horvat], Hrvatski pokret u jeseni godine 1848 (Zagreb, 1898); Borus József, A pákozdi győzelem 1848. szeptember 29. (*Katonai Figyelő*, 1951); Jenei Károly, A pákozdi csata 1848. szept. 29. (*Fejér Megyei Szemle*, 1966) és Varga János, Népfelkelő és gerillaharcok. A honvédelmi bizottmány kibővítésére vonatkozó határozatokat lásd a képviselőház október 1-i és 4-i, valamint a felsőház október 3-i ülésének jegyzőkönyvében; közli Beér–Csizmadia. Perényit bemutatja Doby Antal, Báró Perényi Zsigmond, a magyar nemzet dicső vértanújának élete (Nagyszöllős, 1899), Jósika Miklóst pedig Dézsi Lajos, Br. Jósika Miklós (Bp. 1916). Móga október 6-i állásfoglalásáról tudósít Csánynak a honvédelmi bizottmányhoz intézett aznapi jelentése; ezt is, Kossuth másnapi képviselőházi felszólalásait is lásd: KLÖM XIII. Sajtó alá rend. Barta István (Bp. 1952). Batthyány szeptember végi és október eleji bécsi tárgyalásairól képet ad egy általa október második hetében Bezerédjhez intézett keltezetlen levél, lemondásáról pedig úgyszintén maga tájékoztatta a képviselőházat október 2-án; mindkét iratot közli Károlyi, Németújvári gróf Batthyány Lajos II. Latour egyidejű intézkedéseire nézve lásd az ő október 2-án Puchner címére útnak indított parancsát; közli (október 3-i keltezéssel) Kővári, Okmánytár. Az október 4-én kiadott (de az előző napról keltezett) királyi rendeletet s a képviselőház rá vonatkozó határozatát lásd a ház október 7-én délelőtt tartott ülésének jegyzőkönyvében; közli Beér–Csizmadia. A végrehajtó hatalomnak a honvédelmi bizottmány kezébe kerüléséről (s a bizottmány további működéséről) részletes előadással szolgál Ember Győző, A Honvédelmi Bizottmány (*Századok*, 1948) és Ember Győző, Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén (In: Kossuth-emlékkönyv I.).

Az ausztriai jobbágyfelszabadításról és következményeiről bővebben szól (s korábbi szakirodalmáról is tájékoztat) Niederhauser Emil, A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában (Bp. 1962). A bécsi közhangulat október előtti alakulásáról szemtanúként fest képet KÁSZONYI DÁNIEL, Magyarhon négy korszaka. Sajtó alá rend. MÁRKUS LÁSZLÓ (Bp. 1977). Az októberi felkelés lefolyását a bécsi forradalom történetének egészét tárgyaló – már idézett – műveken kívül ismerteti HELMUTH GRÖSSING, Der Kampf um Wien im Oktober 1848 (Wien, 1973). A felkelés kirobbanásával részletesen foglalkozik KÁROLYI is, Németújvári gróf Batthyány Lajos I. A bécsi demokratikus egyletek középponti választmányának október 10-i felhívását reprodukcióban közli RÓZSA–SPIRA. A felhívásban foglaltak indokoltságát máig érvényesen kifejtette FRIEDRICH ENGELS, Forradalom és ellenforradalom Németországban (Marx–Engels művei. 8. Bp. 1962) s maga Kossuth is elismerte 1848. november 9-i képviselőházi felszólalásában, KLÖM XIII.

A bécsiek megsegítésével kapcsolatos magyar állásfoglalásokat bemutatja BARTA ISTVÁN, A magyar szabadságharc vezetői és a bécsi októberi forradalom (*Századok*, 1951); R. A. AVERBUCH, A magyar forradalom és az 1848-as októberi bécsi felkelés (In: AVERBUCH, A magyar nép szabadságküzdelme); FRIEDRICH WALTER, Die Ursachen des Scheiterns der madjarischen Waffenhilfe für die Wiener Oktober-Revolutionäre 1848 (*Südost-Forschungen*, 1963) és a Magyarische Rebellenbriefe 1848. Aemtliche und Privat-Correspondenzen der magyarischen Rebellenregierung, ihrer Führer und Anhänger. Hrsg. von FRIEDRICH WALTER (München, 1964). A két utóbbi mű azonban tendenciózussága miatt csak erős kritikával használható; erről bővebben BARTA [ISTVÁN], Neue österreichische Werke über die ungarische Revolution (*Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1967). A Lajta mentén táborozó magyar sereg hangulatába bepillantást nyújtó kortársi visszaemlékezések közül legfontosabbak: IVÁNKA IMRE, Négy havi szolgálatom a magyar hadseregben 1848 június végétől október végeig (Bp. 1881); MEZŐSY LÁSZLÓ, „Ezernyolcszáznegyvennyolcadiki levelek ..." Sajtó alá rend. SZŐCS SEBESTYÉN (Bp. 1976) és MAJOR ISTVÁN, Honvédélményeim 1848–49-ből. Sajtó alá rend. SZŐCS SEBESTYÉN (Bp. 1973). A képviselőház Jellačić üldözésére vonatkozó határozatát lásd a ház október 10-i délutáni ülésének jegyzőkönyvében; közli BEÉR–CSIZMADIA. Mógának és tiszttársainak a határ átlépése ellen felhozott érveiről tájékoztat Csánynak a táborból október 12-én a honvédelmi bizottmányhoz intézett két jelentése, KLÖM XIII. A Windisch-Grätz főparancsnoki megbízatását közhírré tevő október 16-i császári kiáltványt közli PAP DÉNES, Okmánytár II. Az osztrák birodalmi gyűlés nevében a honvédelmi bizottmányhoz intézett segélykérelemről tájékoztat a honvédelmi bizottmánynak a határ átlépését újólagosan előíró október 16-i határozata, KLÖM XIII.

3. AZ ÖNVÉDELMI HÁBORÚ MEGSZERVEZÉSE

Az őszi hónapok szervezőmunkáját átfogóan ismerteti LUKÁCS–MÉREI–SPIRA és EMBER, Kossuth, a hadseregszervezés munkáját pedig közelebbről BALÁZS JÓZSEF–BORUS JÓZSEF–NAGY KÁLMÁN, Kossuth, a forradalmi honvédelem szervezője (In: Kossuth-emlékkönyv I.) és BORUS JÓZSEF, A szabadságharc honvédserege és hadműveletei 1848–1849 (In: BORUS JÓZSEF–ANDRÁSSY ANTAL, Örökség. Kaposvár, 1974). Hogy a honvédzászlóaljak száma december közepéig az utóbb említett tanulmányok állításától eltérően nem 62-re, hanem 64-re nőtt, az kiviláglik a hadügyminisztérium 1848. december 17-i közleményéből, *Közlöny*, 1848. dec. 19. A honvédsereg ősz végi létszámáról tájékoztat a hadügyminisztérium 1848. december 16-i kimutatása; reprodukcióban közli RÓZSA–SPIRA. Kossuth szeptember 22-i felhívását lásd: KLÖM XII. A honvédseregből ősszel kilépő régi tisztek számarányára nézve adatokat közöl BONA GÁBOR, A honvédsereg parancsnoki kara 1848–49-ben (S. a.). A hadiipar megszervezéséről képet ad MÉREI, Magyar iparfejlődés; FARKAS LAJOS–RADÓ GÉZA, Kossuth és a szabadságharc hadiipara (*Századok*, 1952); az Iratok a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. levéltárából az 1848–1849. évi szabadságharc hadianyaggyártásának történetéhez. Szerk. SZIGETVÁRI ISTVÁN (*Levéltári Közlemények*, 1962); valamint a (fővárosi fejleményeket illetően) SPIRA–VÖRÖS. A pesti fegyvergyár sorsát felvázolja BAKÓ IMRE, A Magyar Állami „Országos Fegyvergyár" működése 1848–49-ben (Bp. 1942). A honvédsereg által használt egyenruhákról tájékoztatást nyújt 1848–49. A szabadságharc katonáinak egyenruhái (Bp. 1950). A honvédelmi bizottmány pénzügyi politikáját a korábban már idézett műveken kívül bemutatja GÜNTHER PROBSZT, Die Finanzierung der ungarischen Revolution von 1848/49 durch Papiergeld (*Südost-Forschungen,* 1968). A papírpénzkibocsátás méreteiről felvilágosítással szolgál KÁROLYI, Németújvári gróf Batthyány Lajos I., a napi pénzszükségletről pedig Kossuthnak egy december 24-én Perczelhez intézett levele, KLÖM XIII. A kibocsátott Kossuth-bankók együttes mennyiségéről számot adott Duschek a képviselőház 1849. július 28-i ülésén (az ülés naplóját lásd: *Közlöny*, 1849. júl. 29.), s az ő közléseit megerősíti Vörös Antalnak, a bankjegynyomda kormánybiztosának 1849. augusztus 11-én kelt kimutatása is, KLÖM XII. 799.

A honvédelmi bizottmány kiküldte kormánybiztosok tevékenységének szentelt átfogó feldolgozással egyelőre nem rendelkezünk. Az 1848 végéig kinevezett kormánybiztosok (78 nevet tartalmazó, de korántsem teljes) jegyzékét lásd: OL '48ML az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai (továbbiakban: OHB) 1849:3683, s 51 kormánybiztost felsorol az őszi hónapokban kiküldöttek közül SZEREMLEI is, A honvédelmi bizottmány. A kormánybiztosok működését megvilágító iratok legfontosabbjait hozzáférhetőekké teszi a KLÖM XIII. és XIV. Sajtó alá rend. BARTA ISTVÁN (Bp. 1953). A régi tisztek egy részének aknamunkájára kötetünkben felhozott példák forrásai: Kossuth Csányhoz, Bp. 1848. dec. 8. KLÖM XIII; Hajnik Pálnak, az Országos Rendőri Osztály igazgatójának rendelete, Pest, 1848. szept. 19. *Közlöny*, 1848. szept. 20.; Scheinert Ferdinánd, az aradi védbizottmány alelnöke a honvédelmi bizottmányhoz, Arad, 1848. dec. 20. OL '48ML OHB 1848: 6500; Kossuth a hadügyminisztériumhoz, Pest, 1848. nov. 17. KLÖM XIII. Az ellenforradalmár főpapok tevékenységéről s az ellenükben alkalmazott megtorlásról képet ad ANDICS, Az egyházi reakció. Zichy Domokos ügyét megvilágítja a honvédelmi bizottmánynak a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz intézett 1848. november 26-i átirata; közli ANDICS, A nagybirtokos arisztokrácia II. A budai főhadparancsnokság felszámolásáról tájékoztat Urbán, Az 1848-as magyar hadügyminisztérium. Bezerédj kormánybiztosi megbízatására lásd Kossuthnak a katolikus érsekekhez intézett december 25-i átiratát, KLÖM XIII.

4. A FORRADALMI TÁBOR BELSŐ GYENGESÉGEI

A honvédelmi bizottmány ránk maradt iratai (OL '48ML OHB) egy levéltári egységet alkotnak a Batthyány-kormány miniszterelnöki irataival. Közülök a legfontosabbak nyomtatásban is hozzáférhetőek a KLÖM XIII. és XIV. kötetében. A bizottmány tagjainak emlékiratai Kossuth, Szemere, Mészáros Lázár és Pálffy János már idézett művein kívül: Madarász László kéziratos visszaemlékezései. OL Gyűjtemények, Madarász László iratai 2 és [Jósika Miklós], Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes. I–II. (Leipzig, 1851). A bizottmány működésének átfogó rajzát adja Ember, Kossuth. A bizottmány átszervezését sürgető baloldali megnyilatkozásokat lásd: *Marczius Tizenötödike,* 1848. nov. 14–22. Az átszervezéssel kapcsolatban Kossuth és Szemereék között november 19-től 26-ig lezajlott vita írásos dokumentumait, valamint a vita végeredményeit rögzítő november 28-i Kossuth-iratokat lásd: KLÖM XIII. A vita lefolyását ismerteti Závodszky Levente, Kossuth és Szemere a honvédelmi bizottmány megalakításáról (Emlékkönyv Fejérpataky László... ünnepére. Bp. 1917), a rendőri osztály átszervezését pedig Fábiánné. A decemberi trónváltozás körülményeivel foglalkozik Angyal Dávid, I. Ferenc József trónralépése (*Budapesti Szemle,* 1936), Schwarzenberggel Rudolf Kiszling, Felix Fürst zu Schwarzenberg. Der politische Lehrmeister Kaiser Franz Josephs (Graz–Köln, 1952), az osztrák uralkodó köröknek a magyar forradalom irányában Schwarzenberg kormányra kerülése után folytatott politikájával pedig Friedrich Walter, Von Windischgrätz über Welden zu Haynau. Wiener Regierung und Armee-Oberkommando in Ungarn 1849/50 (In: Friedrich Walter–Harold Steinacker, Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens. München, 1959). Az országgyűlés december 6-i zárt ülésén történtekről tudósít Horváth Mihály, Magyarország függetlenségi harczának története II.; Szilágyi, A magyar forradalom története és Kazinczy Gábor; a képviselőház másnapi nyilvános ülésén született határozatot pedig reprodukcióban közli Rózsa–Spira.

1848 utolsó negyedének parasztmozgalmaira és a részvevőiket sújtó megtorlásra az előző fejezet 3. pontjának irodalomjegyzékében már idézett műveken kívül adatokat szolgáltatnak még Varga János, Népfelkelő és gerillaharcok; valamint Novák Mihály, Zalavármegye az 1848–49. évi szabadságharczban (Zalaegerszeg, 1889); Dénes György, Orosháza 1848–49-ben a forradalom és szabadságharc idején (In: Emlékkönyv hazánk felszabadulásának és az orosházi Szántó Kovács Múzeum fennállásának 10 éves évfordulójára. Orosháza, 1955); Ember Győző, Oláh István kivégzése Orosházán 1848-ban (*Századok,* 1949); A mezőberényi zendülés iratai 1848–1849. Szerk. Maday Pál (In: Körös Népe. IV. Békéscsaba, 1963) és Sarlós Béla, Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga (Bp. 1959). Táncsicsnak a paraszti követelések melletti újólagos kiállását példázhatja egy október 3-án megjelent felhívása, amelyet reprodukcióban közöl RÓZSA–SPIRA. A kármentesítési javaslat sorsát részletesen tárgyalja SZABÓ ERVIN. Foglalkozik továbbá az itt érintett kérdésekkel VARGA JÁNOS, A forradalom és a parasztság, de Kossuth parasztpolitikáját megszépítve, a parasztmozgalmak résztvevőinek megfélemlítésére ez idő tájt tett lépéseket pedig egyenesen hallgatással mellőzve.

5. HARCOK AZ ORSZÁG SZÉLEIN

A mellékhadszínterek hadieseményeiről a már korábban idézett összefoglaló hadtörténeti műveken kívül képet ad ANTON PETER PETRI, Die belagerten Festungen Arad und Temeschwar in den Jahren 1848/49 (*Südostdeutsches Archiv*, 1965) [WILHELM RAMMING], Der Revolutionskrieg in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. I–II. (Leipzig, 1861–1863); III. (Prag, 1864); [AUGUST HEYDTE], Der Winter-Feldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849 (Leipzig, 1863); FRANZ KOČIČKA, Die Winter-Campagne des Graf Schlick'schen Armee-Korps 1848–1849 (Olmütz, 1850); VAJDA JÁNOS, Egy honvéd naplójából (In: Vajda János összes művei. IV. Sajtó alá rend. BARTA JÁNOS–SERES JÓZSEF. Bp. 1972) és NAGY KÁLMÁN, Damjanich, a forradalmi hadvezér (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1954).

A nemzetiségi kérdés őszi és téli alakulására az előző fejezet 4. pontjának irodalomjegyzékében már említett – nagyobb időszakot átfogó – műveken kívül lásd még a következő forrásszövegeket és feldolgozásokat: M[IKULÁŠ] DOHNÁNYI, Historia povstaňja slovenskjeho z roku 1848 (Skalica, 1850); KAROL GOLÁŇ, Za svobodu Slovenské povstání 1848–1849 (Praha, 1932); JOZEF BUTVIN, Slovenské povstanie v rokoch 1848–49 (In: Nehaňte l'ud môj. Bratislava, 1968); FRANTIŠEK BOKES, Slovenská národná rada z rokov 1848–1849 (*Historický časopis*, 1965); JAN NOVOTNÝ, Češi a Slováci v národně politických bojích od Slovanského sjezdu do porážky revoluce 1848–1849 (*Historický časopis*, 1968); [RUDOLF HORVAT], Hrvatski pokret u zimi godine 1848 (Zagreb, 1899); Arhiv glavnog narodnog odbora eh 1848–1849. Red. DJORDJE BEKIĆ (*Brankovo kolo*, 1905); MIHOVIL TOMANDL, Vojvoda Stevan Šupljikac kao glavnokomandujući srpskih vojnih snaga u Vojvodini 1848. godine (*Zbornik za društvene nauke*, 27/1960) és KOVÁCS ENDRE, Magyar–délszláv megbékélési törekvések 1848/49-ben (Bp. 1958).

Vay erdélyi működését részletesen tárgyalja SZŐCS, A kormánybiztosi intézmény. Az oktatásügyi törvényjavaslat sorsával foglalkozik ARATÓ ENDRE, Az 1848. évi elemi oktatásról szóló törvényjavaslat és a magyar nacionalizmus (*Pedagógiai Szemle*, 1965). Deák Horvátországra vonatkozó törvényjavaslatát, valamint az unióbizottmány által kidolgozott törvénytervezeteket közli BEÉR–CSIZMADIA. Az utóbbiak létrejöttéről bővebben ír MÁRKI SÁNDOR, Az erdélyi unió-bizottság (*Budapesti Szemle*, 1898). A Szlovák Nemzeti Tanács szeptember közepén kiadott bemutatkozó kiáltványát reprodukcióban közli Rózsa–Spira. A magyarbarát szlovákok nyelvi követeléseit feltárja Stromszky Ferenc Sámuelnek, a Duna-melléki evangélikus egyházkerület szuperintendensének a magyar kormányhoz intézett (s – a kormány már lelépvén – Kossuth által kézhez vett) október 4-i jelentése, valamint négy rozsnyói polgár Kossuthhoz intézett október 14-i beadványa; mindkettőt közli Steier, A tót nemzetiségi kérdés II. A naszódi román határőrök szeptember 7-i határozatait s az orlátiak szeptember 11-i petícióját, valamint az erdélyi főhadparancsnokság október 10-i és 17-i kiadványait tüzetesen ismerteti Jancsó, A román nemzetiségi törekvések II. A román felkelés katonai történetét feldolgozta Leonida Loghin és Constantin Ucrain, Aspecte militare ale revoluţiei din 1848–1849 in Transilvania (Bucureşti, 1970). A felkelők pusztításairól alkotott szász véleményre lásd: Eugen Friedenfels, Joseph Bedeus von Scharberg. II. (Wien, 1877). A Beöthy-féle délvidéki békekísérlet dokumentumait közli Thim III. és KLÖM XIII.

6. WINDISCH-GRÄTZ BETÖRÉSE

A főhadszíntéren december közepén megindult harcok történetét osztrák nézőpontról összefoglalja [Johann Nobili], Der Winter-Feldzug 1848–1849 in Ungarn unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Grätz (Wien, 1851), magyar nézőpontról pedig A feldunai hadtest visszavonulásának és az 1849. évi tavaszi hadjáratnak története (Bp. 1925). A császári fővezér alakját bemutatja Paul Müller, Feldmarschall Fürst Windisch-Grätz. Revolution und Gegenrevolution in Österreich (Wien–Leipzig, 1934). Görgei nézeteinek és tevékenységének megismeréséhez elsőrendű, de csak rendkívül szigorú kritikával használható forrás saját műve: Görgey Arthur, Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. I–II. (Bp. 1911), továbbá öccsének (számos dokumentumszöveget is közlő) védirata: Görgey István, 1848 és 1849-ből. I–III. (Bp. 1885–1888). Görgei pályafutásának egészét (meglehetősen egyoldalúan) áttekinti Pethő Sándor, Görgey Artur (H. n. é. n. [Bp. 1930]) és Kosáry Domokos, Görgey (Bp. 1939); az ő 1848 végi működését pedig részletesen tárgyalja Steier Lajos, Görgey és Kossuth (H. n. é. n. [Bp. 1924]). A Görgei szerepével kapcsolatos vitákba (eltérő szempontú) bepillantást nyújt Kosáry Domokos, A Görgey-kérdés és története (Bp. 1936), illetve Varga János, A Görgey-kérdéshez (*Valóság*, 1960). A Görgei és Kossuth között 1848 utolsó heteiben kialakult nézetellentéteket gazdagon dokumentálja a KLÖM XIII. Perczel tevékenységét röviden összefoglalja Kolta László, Perczel Mór élete és munkássága (Bonyhád, 1963); arról pedig, hogy ezt a tevékenységet ő maga hogyan értelmezte utóbb, tájékoztat Kosáry Domokos, Perczel Mór feljegyzései (*Századok*, 1937).

Az országgyűlés szilveszteri zárt üléséről beszámoló forrásszövegeket közli Beér–Csizmadia; az aznapi pesti tömegmegmozdulásról pedig képet ad Spira–Vörös. A főváros kiürítésével kapcsolatos nehézségeket érzékelteti a Menekvés Debreczenbe az 1849. év kezdetén (Pest, 1850). A fegyvergyár költöztetéséről megemlékezik FARKAS–RADÓ, Duschek feledékenységéről STEIER, Görgey és Kossuth, az államkincstár újévi pénzkészletének méreteiről pedig Kossuthnak egy 1849. január 2-án Csányhoz intézett levele, KLÖM XIV. A Windisch-Grätzhez menesztett békeküldöttség eljárásáról és sorsáról a 311. l. 33. jegyzetében idézett jelentésén kívül tudósít Deák egyik visszaemlékezése, Deák Ferencz beszédei II., s részletes leírást nyújt KÁROLYI, Németújvári gróf Batthyány Lajos I.; Batthyány ekkori terveit pedig ismerteti HORVÁTH MIHÁLY, Magyarország függetlenségi harczának története II.

Az udvari körök Magyarország jövőjére vonatkozó terveit megvilágítja FRITZ VALJAVEC, Ungarn und die Frage des österreichischen Gesamtstaates zu Beginn des Jahres 1849 (*Historische Zeitschrift*, 1942) és SASHEGYI OSZKÁR, Magyarország beolvasztása az ausztriai császárságba (*Levéltári Közlemények*, 1968). Ezeknek a terveknek a szlovákokat érintő elemeivel foglalkozik KAROL REBRO is, Attempts at a Rightful Solution of the Slovak National Question in the Revolutionary Years 1848–1849 (In: Studia Historica Slovaca. IV. Bratislava, 1966). Az ország megszállott területein működő ellenforradalmi hatóságok irathagyatékának őrzési helye: OL Abszolutizmuskori levéltárak. Az ellenforradalmi körök politikájára fényt vet a Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifestumok és szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországban kiadott hirdetményeknek (Buda, 1849) és bőséges dokumentációt szolgáltat ANDICS, A nagybirtokos arisztokrácia II–III. A megszállott területek viszonyait helyi példákon keresztül mutatja be ANDRÁSSY ANTAL, Somogy a császári megszállás alatt |1849. január–április| (In: Somogy Megye Múltjából. Kaposvár, 1974); FÁNCSY JÓZSEF, Az ellenforradalmi rendszer megszilárdítására tett kísérletek Baranyában 1849–1850 (In: Baranyai Helytörténetírás 1973); PSZOTKA FERENC, Körmöcbánya szomorú napjai 1849-ben (Körmöcbánya, 1905); TRAGOR IGNÁC, Vác története 1848–49-ben (Vác, 1908) és SPIRA–VÖRÖS. A parasztok megnyugtatására hivatott három (V. Ferdinánd által 1848. október 20-án, illetve november 7-én és Windisch-Grätz által december 14-én kibocsátott) kiáltványt közli a Gyűjteménye a . . . legfelsőbb manifestumok és szózatoknak. Az ellenséget támogató magyar politikusok tevékenységét megvilágító visszaemlékezések közül legfontosabbak: Idősb. Szőgyény-Marich László . . . emlékiratai. II. Szerk. THALLÓCZY LAJOS és JUNGERTH MIHÁLY (Bp. 1917); FIÁTH FERENCZ, Életem és élményeim. II. (Bp. 1878); valamint HÁM JÁNOS már idézett emlékiratai; a működésükkel foglalkozó feldolgozások közül pedig ANDICS, Az egyházi reakció és ANDICS, Kossuth harca. Az Apponyi-féle bizottmány javaslatait tartalmazó aláíratlan és keltezetlen emlékiratot közli ANDICS, A nagybirtokos arisztokrácia III. 143–149., ifj. Pázmándy Dénes és Ghyczy Kálmán 1849. január 29-én kelt emlékiratát pedig lásd ugyanott II.

IV. FEJEZET

AZ ÖNVÉDELMI HARC KIBONTAKOZÁSA

1. A NÉPI ELLENÁLLÁS

Az ellenség uralma alá került területek lakóinak a megszállókkal szembeni fellépéseiről nagyrészt az előző pontban említett művek tájékoztatnak. A bakonyi gerillák működéséről képet ad MEDNYÁNSZKY SÁNDOR, A győri portyázók viszontagsága (In: Honvédalbum. Pest, 1868) és KUMOROVITZ L. BERNÁT, A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. II. (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1956); a Sol környékén fegyverre keltekéről SPIRA, Parasztságunk; a bácskaiakéról a *Közlöny*, 1849. márc. 24.; Oroszhegyi csapatáéról a *Közlöny*, 1849. márc. 13., 17., 18., jún. 10., JESZENŐI DANÓ, Losoncz története (In: Losonczi Phőnix. I. Pest, 1851), KEREKES ZOLTÁN, A pesti szabad portyázó csapat története (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1967) és SZABÓ BÉLA; a Tisza mentén harcoló népfelkelőkéről pedig BALOGH GYÖRGY, Heves megye népe az 1848–49-es szabadságharc dicsőséges tavaszi hadjáratában (Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. I. Eger, 1955) és JOÓS FERENC, Kecskeméti szabadcsapatok az 1848/49-es szabadságharcban (In: Népkutató Füzetek. II. Kecskemét, 1962). A népfelkelés megszervezésének fogyatékosságaival foglalkozik ANDICS, Kossuth harca, a megszállott Pest lakóinak hangulatával és megmozdulásaival pedig SPIRA–VÖRÖS.

A népet terhelő fuvarokról Kossuth először 1848. december 25-i levelében írt Csánynak, KLÖM XIII. A honvédelmi bizottmányhoz 1849 elején befutott paraszti panaszokról s a bizottmány ezekkel kapcsolatos intézkedéseiről a 324. old. 6. és 7. jegyzetében idézett forrásokon kívül tájékoztatnak a bizottmány, illetve Kossuth által február 3-án Torontál, február 14-én, március 5-én, 12-én és 21-én Szabolcs, március 24-én Bihar, március 31-én Bereg és április 12-én Kraszna vármegyéhez intézett leiratok, továbbá a szatmári panaszok kivizsgálására kormánybiztosként kiküldött Nagy József Bihar megyei képviselő kinevezésére vonatkozó február 15-én kelt iratok, KLÖM XIV., valamint a kormánybiztos visszaemlékezései: Szárazberky Nagy József emlékjegyzetei (Bp. 1931). Ugyanezen időszak földfoglaló mozgalmaira példákat szolgáltat BALOGH GYÖRGY, továbbá BORUS JÓZSEF, Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Az ellentámadás problémája 1849 februárjában (Bp. 1975), valamint a honvédelmi bizottmány által április 2-án Hodossy Miklós Bihar megyei kormánybiztoshoz intézett átirat, KLÖM XIV., és Batthyány Kázmér gróf bácskai országos biztos április 7-i rendelete; közli PAP DÉNES, Okmánytár II.

2. AZ ELLENSÉG MEGTORPANÁSA S ERDÉLY VISSZAHÓDÍTÁSA 1849 ELSŐ HÓNAPJAIBAN

Kossuthnak a Tisza mellékére való visszavonulás szükségességéről kialakított nézeteit megismerhetjük Csányhoz 1848. december 31-én és 1849. január 4-én intézett leveleiből, KLÖM XIII., illetve XIV. A január 2-i haditanács lefolyásáról képet adnak Vetter kéziratos emlékiratai, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3030, s részletes leírással szolgál BARTA ISTVÁN, Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1955). Görgei 1849 első hónapjaiban kifejtett tevékenységét bemutatja STEIER LAJOS, Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei (H. n. é. n. [Bp. 1935]), s találóan elemzi SÓLYOM LÁSZLÓ mindmáig kiadatlan tanulmánya, A szabadságharc katonai vezetésének kérdéséhez (amelynek egy nyomdai levonata e fejezet írójának birtokában van). Hogy „Görgei a béküléstől már ekkor nem volt idegen", azt kiemeli még a rovására éppen nem elfogult SZILÁGYI is, A magyar forradalom története. Guyon tevékenységére lásd kiadatlan emlékiratait, OSZK Kézirattár, Quart. Germ. 985, és MÁRKUS LÁSZLÓ feldolgozását, Guyon Richárd (Bp. 1955). Klapka működéséről (nem mindenben egyező) képet nyújt visszaemlékezéseinek három változata: Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. I–II. (Leipzig, 1851); Memoiren. I–III. (Leipzig, 1861) és Emlékeimből (Bp. 1886), valamint SZÉNÁSSY ZOLTÁN népszerű áttekintése, Klapka György (Bratislava, 1977); a Klapka-hadtest Hernád menti harcairól pedig tüzetesen tájékoztat BORUS, Dembinski. Ugyanitt pontos leírást találunk továbbá Perczel januári hadmozdulatairól (bár azzal az elhamarkodott kijelentéssel megtoldva, hogy Perczelnek ekkor már valóságos lehetősége is volt Pest felszabadítására) meg a forradalom vezérkarának a stratégiai ellentámadás mielőbbi megindítására vonatkozó terveiről is, amelyekre egyébként Kossuth a nyilvánosság előtt is utalt a képviselőház 1849. január 9-i ülésén elmondott felszólalásában, KLÖM XIV. A Dembiński főparancsnoki kinevezésével és a délvidéki seregnél januárban támadt bonyodalmakkal kapcsolatos iratok fontosabbjait szintén közli a KLÖM XIV.

Az 1848. október 16–17-i agyagfalvi gyűlés jegyzőkönyvét közli KŐVÁRI, Okmánytár. A székelyföldi ellenállást bemutatja NAGY SÁNDOR, Háromszék önvédelmi harcza 1848–49-ben (Kolozsvár, 1896); EGYED ÁKOS, Háromszék 1848–1849 (Bukarest, 1978); KOVÁCS LÁSZLÓ, Gábor Áron. Egy hős arcvonásai (Kolozsvár, 1943) és IMREH ISTVÁN, Adatok Gábor Áron életrajzához (In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957). A Bemmel és téli erdélyi hadjáratával foglalkozó kortársi visszaemlékezések közül legfontosabbak: CZETZ JÁNOS, Bem erdélyi hadjárata 1848–49-ben (Pest, 1868); Bauer [Lajos] őrnagy, Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ből. Szerk. MAKRAY LÁSZLÓ (Pest, 1870); Teleki Sándor emlékezései. Sajtó alá rend. GÖRÖG LÍVIA (Bp. 1958) és TELEKI SÁNDOR, Emlékezzünk régiekről. Emlékezések és levelezés. Közzét. és bev. CSETRI ELEK (Bukarest, 1973); a feldolgozások közül pedig: GYALÓKAY JENŐ, Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása (1849 január

31–március 28) (Bp. 1931); Kovács Endre, Bem József (Bp. 1954); Eligiusz Kozłowski, General Józef Bem (Warszawa, 1958) és Peter I. Hidas, The First Russian Intervention in Transylvania in 1849 (In: Eastern Europe. Historical Essays. Toronto, 1969).

3. ERŐGYŰJTÉS AZ ELLENTÁMADÁSRA

1849 első hónapjainak szervezőmunkájával azokon a műveken kívül, amelyekre már az előző fejezet 3. pontjának irodalomjegyzéke utalt, foglalkozik Szabó István, A küzdelem szervezése (In: A szabadságharc fővárosa–Debrecen. 1849 január–május. Debrecen, 1948). Az újoncok helyettesítésének elharapózó gyakorlatáról ír Barta István, A kormány parasztpolitikája 1849-ben (*Századok*, 1955–1956) és Szabó Béla. A honvédzászlóaljak február végi számára rávilágít a *Közlöny*, 1849. ápr. 20. Gábor Áron 1849-i ágyúgyártó tevékenységét bemutatja Bözödi György, Gábor Áron 1849-ben (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek), Lukács Sándor felszerelési biztosságáról pedig (ha nagyon röviden is) megemlékezik Balázs Péter, Lukács Sándor (In: Petőfi és kora). A munkások helytállásáról és bérviszonyairól előadottak forrásai: Spira, Kossuth Lajos forradalmi szövetsége; Spira, Szlovák bányászok és Csetri Elek, A Nagybánya-vidéki munkásság az 1848–49-es forradalomban (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek). Lukács Sándor munkásvédő intézkedéseiről bővebben szól Spira–Vörös.

A honvédelmi bizottmány pénzügyi politikájába és pénzügyi nehézségeibe bepillantást nyújt többek között Kossuth 1849. január 2-án Halassy Kázmér szállítási kormánybiztoshoz, március 10-én Batthyány Kázmérhoz, április 23-án Ludvigh Jánoshoz, a honvédsereg főerőinek tábori biztosához és április 25-én Bemhez intézett levele, KLÖM XIV., illetve XV., Szerk. Barta István (Bp. 1955). A mezőgazdasági termékek hivatalos és tényleges ára közti eltérés mértékéről képet adhat Hajdúböszörmény városának március 29-én a honvédelmi bizottmányhoz intézett felirata, OL '48ML OHB 1849:4071. A rögtönítélő haditörvényszék felállítását Kossuth január 27-én a hadügyminisztériumhoz intézett átiratában rendelte el, KLÖM XIV. A Kossuth kezdeményezte vagyonelkobzásokról s a békepártiaknak a megtorló intézkedések elleni tiltakozásairól tájékoztat Andics, Kossuth harca és Andics Erzsébet, Hám János hercegprímás honárulóvá nyilvánításának előzményei (*Századok*, 1948). A forradalom táborán belül tevékenykedő ellenforradalmárok elleni fellépést sürgette és kevesellte Kossuth február 12-én és 17-én a hadügyminisztériumhoz, 14-én Szemeréhez és 19-én Batthyány Kázmérhoz intézett utasításában, KLÖM XIV. Hogy az e téren elkövetett „hibák . . . inkább a túlságos elnézés, mint a túlságos szigor rovására esnek", arról találóan ír Irányi Dániel, Megjegyzések b. Kemény Zsigmond emlékirataira (Bp. 1883).

A honvédelmi bizottmány külpolitikai törekvéseiről összefoglaló feldolgozással szolgál Waldapfel Eszter, A független magyar külpolitika 1848–1849 (Bp. 1962). A francia és az angol kapcsolatok fejlődésére lásd a II. fejezet 6., Teleki és Pulszky szerepére pedig a II. fejezet 1. pontjának irodalomjegyzékében már hivatkozott műveket. Az olasz forradalmi mozgalmakról jó áttekintést nyújt GIORGIO CANDELORO, Storia dell'Italia moderna. III. (Milano, 1960), 1849 észak-itáliai fejleményeiről pedig részletekbe menően tájékoztat SPELLANZON már idézett munkájának folytatása: ENNIO DI NOLFO, Storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia. VI. (Milano, 1959). A nagyhatalmak Itáliával kapcsolatos törekvéseit megvilágítja A. J. P. TAYLOR, The Italian Problem in European Diplomacy, 1847–1849 (Manchester, 1934), a magyar–olasz kapcsolatok alakulását pedig MADDALENA JÁSZAY, L'Italia e la rivoluzione ungherese 1848–1849 (Bp. 1948) és HANÁK PÉTER három tanulmánya: A magyar szabadságharc és a Habsburg-monarchia elnyomott népei (In: HANÁK PÉTER, Magyarország a Monarchiában. Bp. 1975); La mediazione italiana nelle lotte delle minoranze in Ungheria – 1848–49 (Roma, 1948) és Rapporti storici italo–ungheresi verso la metà del secolo XIX (*Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 1955). A lengyel mozgalmakról képet ad JÓZEF FELDMAN, Sprawa polska w roku 1848 (Kraków, 1933), ZYGMUNT MLYNARSKI, A lengyel nép forradalmi múltjából (Bp. 1952) és STEFAN KIENIEWICZ, Społeczeństwo polskie w powstaniu poznańskim 1848 roku (Warszawa, 1960); Czartoryski szerepéről MARCELI HANDELSMAN, Adam Czartoryski. I–III. (Warszawa, 1948–1950) és MARIAN KUKIEL, Czartoryski and European Unity, 1770–1861 (Princeton, 1955); a magyar–lengyel együttműködésről pedig SZÁDECZKY-KARDOSS LAJOS, Lengyelek az 1848–49-iki szabadságharcban (In: Emlékkönyv Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Bp. 1925), LUCJAN RUSSJAN, Polacy i sprawa polska na Węgrzech w roku 1848–1849 (Warszawa, 1934) és KOVÁCS ENDRE, Magyarok és lengyelek a történelem sodrában (Bp. 1973). A magyar szabadságharc más külföldi résztvevőire adatokat szolgáltat Szemere felszólalása a képviselőház 1849. július 21-i ülésének naplójában; közli BEÉR–CSIZMADIA; továbbá BŐHM JAKAB, A német légió szervezése és tevékenysége az 1848–1849. évi magyar szabadságharcban (*Hadtörténelmi Közlemények,* 1970), BERKÓ ISTVÁN, Az 1848/49. évi magyar szabadságharc olasz légiója (Bp. 1929), valamint BONA GÁBOR, Az 1848–49-es szabadságharc katonai vezetésének nemzetiségi összetételéről (*Valóság,* 1978).

4. A BALOLDAL ÉS A BÉKEPÁRT PÁRHARCA 1849 ELEJÉN

A debreceni pártharcokról a baloldali és a békepárti politikusok korábban már felsorolt emlékiratain kívül képet adnak azok a forrásszöveg-szemelvények, amelyeket BÉNYEI MIKLÓS tett közzé, Debrecen – 1848–1849 (Debrecen, 1974); a feldolgozások közül pedig BOROSSY ANDRÁSé, Az országgyűlés (In: A szabadságharc fővárosa–Debrecen), amely azonban kicsinyítő tükörben mutatja be a békepárti törekvések támasztotta nehézségeket, és ANDICSé, Kossuth harca, amely viszont a békepártot már nem is a forradalmi tábor jobbszárnyaként, hanem egyenesen ellenforradalmi irányzatként tárgyalja. Kemény Zsigmond pályafutását bemutatja PAPP FERENC, Báró Kemény Zsigmond. I–II. (Bp. 1922–1923), Kazinczy Gáborét pedig Gál János, Kazinczy Gábor írói és politikai működése (Bp. 1918). Az *Esti Lapok* létrehozásának indítékait feltárja Jókai Mór, Az én életem regénye (Bp. 1901). A debreceni tanács által a *Munkások Ujságá*-nak betiltására hozott január 30-i végzést lásd: *Közlöny*, 1849. márc. 4. A vésztörvényszékek működését ismerteti Sarlós, Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. A purifikációs javaslat elnapolását eredményező vitát lásd a képviselőház február 8-i ülésének naplójában, *Közlöny*, 1849. febr. 11., a javaslat napirendre tűzését eredményező vitát pedig a február 26-i ülés naplójában, *Közlöny*, 1849. febr. 28. Az igazolások tárgyában március végén született házhatározatokat közli Beér–Csizmadia.

5. KÁPOLNA ÉS FOLYOMÁNYAI

A kápolnai ütközetbe torkolló hadieseményekről részletes leírást ad Borus, Dembinski, ez a munka azonban adósunk marad Dembiński terveinek s az általa tett lépések indítékainak feltárásával. Előadásunk ezért Borusét csak az események rajzában követi, Dembiński terveinek és elképzeléseinek felvázolásában pedig azokra a meglehetősen egybehangzó elemzésekre támaszkodik, amelyekkel egyfelől Görgei, másfelől Vetter szolgál már idézett emlékirataiban. Hogy maga Dembiński utólag hogyan ítélte meg a történteket, az kiviláglik saját visszaemlékezéseiből, OL Gyűjtemények, Dembinski Henrik tábornok irathagyatéka I., amelyeket nyomtatásban rendkívül eltorzítva bocsátott közre Danzer F. Alfonsz, Dembinski Magyarországon (Bp. 1874). Jól használhatóak viszont az ugyancsak szemtanú Jerzy Bułharyn emlékiratai, amelyek ide vonatkozó részét magyarul is hozzáférhetővé tette Divéky Adorján, Bulharyn tábornok emlékiratai a magyar szabadságharcról (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1959).

Az osztrák birodalmi gyűlés utolsó hónapjainak történetét ismerteti Karl Schneider, Der Reichstag von Kremsier (Leipzig–Prag–Berlin, 1917). A birodalmi gyűlés alkotmányelőkészítő bizottmányának (nem hiteles) jegyzőkönyveit s bennük a beterjesztett alkotmánytervezeteket közli a Protokolle des Verfassungsausschusses im österreichischen Reichstage 1848/49. Hrsg. von Anton Springer (Leipzig, 1885), a birodalmi gyűlést feloszlató császári pátenst pedig reprodukcióban adja Rózsa–Spira. Az oktrojált alkotmány létrejöttének körülményeiről tájékoztat Hanns Schlitter, Versäumte Gelegenheiten. Die oktroyierte Verfassung vom 4. März 1849 (Zürich–Leipzig–Wien, 1920).

A március eleji tiszafüredi fejleményeket tüzetesen tárgyalja Borus, Dembinski, a Görgei mögött felsorakozó tisztek táborát azonban a valóságosnál kisebbnek tüntetve fel. A szolnoki ütközetről szóló egykorú tudósításokat egybegyűjtötte Kaposvári Gyula, A szolnoki csata (Szolnok, 1950). A Vetter kinevezésével kapcsolatos március 7–9-i Kossuth-iratokat lásd: KLÖM XIV. A cibakházi expedícióról egybehangzó beszámolóval szolgálnak Klapka és Görgei már idézett visszaemlékezései. Görgei Vetter elleni hangulatkeltésére példa lehet az ő március 21-én és 22-én Kossuthhoz intézett kétrendbeli levele; közli őket Görgey István II.

Hogy Vetter betegsége csak álbetegség volt, azt elárulják Vukovics Sebő emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. Szerk. Bessenyei Ferencz (Bp. 1894) és Hunfalvy.

A Madarász László ellen emelt sikkasztási vád koholtságára rávilágított már Ács Tivadar, Madarász László menekülése (In: Ács Tivadar, Népek tavasza. Ismeretlen levelek, naplójegyzetek a magyar szabadságharc és emigráció korából. Bp. é. n. [1943]). Az Egyenlőségi Társulat március 25-i felhívását reprodukcióban közli Rózsa–Spira. A radikálisok és Kossuth március 24-i megbeszélését részletesen leírja Madarász József. Az országgyűlés feloszlatását követelő cikket lásd: *Debreczeni Lapok*, 1849. márc. 30., e cikk fogadtatására pedig főleg a képviselőház 1849. április 2-i ülésének naplóját, *Közlöny*, 1849. ápr. 7.

V. FEJEZET

A HANYATLÁS ÉS A BUKÁS

1. AZ ELLENTÁMADÁS MEGINDULÁSA ÉS A TRÓNFOSZTÁS

Az április eleji hadieseményekkel a már korábban idézett emlékiratokon és feldolgozásokon kívül foglalkoznak még Asbóth Lajos emlékiratai az 1848-iki és 1849-iki magyarországi hadjáratból. I–II. (Pest, 1862); Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója 1848–1849. Szerk. Marczali Henrik (Bp. 1900) és Pamiętnik generała Wysockiego dowodcy legionu polskiego na Węgrzech z czasu kampanii węgierskej w roku 1848 i 1849 (Kraków, 1888); valamint Ferdinand Hauptmann, Banus Jellačić und Feldmarschall Fürst Windisch-Grätz (*Sudost-Forschungen*, 1956); továbbá Kossuthnak a táborból a honvédelmi bizottmányhoz intézett beszámolói, KLÖM XIV. Kiss Ernőt bemutatja Hegedüs János, Kiss Ernő, az aradi vértanú hős emléke (Nagybecskerek, 1906).

A trónfosztás történetét részletesen tárgyalja Varga Zoltán, A trónfosztás (In: A szabadságharc fővárosa–Debrecen) és Révész Imre, Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat (In: Kossuth-emlékkönyv I.). Hogy a trónfosztással elsősorban a békepárt és az udvar közötti alkunak szándékozik útját vágni, azt Kossuth már a táborban időztekor többeknek előadta; erről Horváth Mihály, Magyarország függetlenségi harczának története II. Hogy a trónfosztás utánra Kossuth nemcsak új kormány létrehozását vette tervbe, hanem új országgyűlési választások kiírását is, az kiviláglik április 1-én Csányhoz intézett leveléből, KLÖM XIV., és Vukovics emlékirataiból. Hogy a trónfosztást a honatyák tekintélyes hányada ellenezte, arról nyomtatásban először Kemény Zsigmond emlékezett meg egyik (első ízben már 1850-ben kiadott) pamfletjében, Forradalom után (In: Báró Kemény Zsigmond összes munkái. XII. Bp. 1908), s ezt akár a szerző magamentő kísérletének is el lehetne könyvelni. Kemény vallomását azonban megerősítik olyan más békepártiak közlései is, akiknek a visszaemlékezései – mint Hunfalvyéi – csupán évtizedekkel később vagy – mint Pálffy Jánoséi – éppenséggel csak haláluk után láttak napvilágot, s megerősítik olyan személyek is, akik egyáltalán nem szorultak a császáriak előtti mentegetőzésre, mint például a forradalom bukása után emigrált és hazájába soha többé vissza nem tért Mészáros Lázár, továbbá az országgyűlés tagjai közé nem tartozott Duschek, akinek a kéziratos visszaemlékezéseit részletesen ismerteti STEIER, Az 1849-iki trónfosztás, s végül az októberi bécsi felkelésben harcolt, majd pedig a magyar honvédseregbe beállt Adolf Tunes százados, akinek a vallomását egy 1849. július 16-án kelt auditor-jelentés örökítette ránk, ÖStA KrAv ZStH Kriegsministerium PrA 1849:5613. Hogy az április 14-i ülésen a trónfosztás ellenzőit megfélemlítette az ujjongó tömeg jelenléte, azt cáfolni próbálja SZABAD, Kossuth, éspedig arra hivatkozva, hogy az ellentábor tagjai közül ketten ezen az ülésen is felszólaltak. Csakhogy a képviselőház április 13-i zárt ülésén ennél sokszorta többen nyilatkoztak a trónfosztás ellen, magát a trónfosztást pedig 14-én már a szóban forgó két képviselő sem merte ellenezni.

A Radical Párt megalakulásának körülményeiről tájékoztat IRÁNYI–CHASSIN II. és VARGA ZOLTÁN, A trónfosztás. A párt programját fakszimilében közli GRACZA GYÖRGY, Az 1848–49-iki magyar szabadságharcz története. II. (Bp. é. n.). Újházi élettörténetét feldolgozta L. GÁL ÉVA, Újházi László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa (Bp. 1971). Szacsvay parasztpolitikájára fényt vet például a regalejogok eltörlése tárgyában még 1848 nyarán kidolgozott törvényjavaslata; közli BEÉR–CSIZMADIA. A békepártiak Ferenc Józsefhez intézett hűségnyilatkozatáról megemlékezik ANDICS, Kossuth harca. A függetlenségi nyilatkozat szövegét közli a KLÖM XIV., a Zichy-ékszerek ügyében kiküldött vizsgálóbizottság jelentését pedig BEÉR–CSIZMADIA. Kossuth Teleki és Perczel miniszterségére vonatkozó terveiről tudósít VUKOVICS. A Szemere melletti békepárti állásfoglalást lásd: *Esti Lapok*, 1849. ápr. 25. A képviselőház április végi zárt üléseivel s Kossuth Szemere előtti meghátrálásával tüzetesen foglalkozik a kortársak közül KEMÉNY ZSIGMOND, Emlékirat, a szakirodalomban pedig VARGA ZOLTÁN, Az államforma és a kormányforma kérdése a debreceni trónfosztás után (*Századok*, 1949). A békepártiaknak a kormányzó-elnöki jogkörrel kapcsolatos álláspontjára rávilágítanak továbbá hírlapi megnyilatkozásaik is: *Esti Lapok* (Debrecen), 1849. ápr. 20., 29., máj. 1. Hogy Kossuth kezében végül is mekkora hatalom maradt, az kitűnik május 1-én az országgyűléshez intézett átiratából, KLÖM XV. Hogy Kossuth csupán kényszerűségből egyezett bele hatáskörének korlátozásába, azt „további vizsgálatot érdemlő" kérdésnek minősíti SZABAD, A polgári átalakulás megalapozása; a kényszeredettségről azonban egyértelmű tanúságot tesz magának Kossuthnak egy április 30-án Szemeréhez intézett levele is, KLÖM XV. Kossuth népszerűségéről nagy nyomatékkal ír KEMÉNY ZSIGMOND is, Forradalom után.

2. AZ ELLENTÁMADÁS KIFULLADÁSA ÉS AZ ÁLLAMGÉPEZET ÚJJÁSZERVEZÉSE

Az április 7-én kidolgozott haditervet ismerteti GÖRGEY ISTVÁN II. A tavaszi hadjárat második szakaszának fejleményeivel a korábban már idézett műveken kívül foglalkoznak még RUBINT DEZSŐ, A váci ütközet 1849 április 10 (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1925); KRIVÁCSY JÓZSEF, Görgey és Klapka vagy az 1848/49-ki önvédelmi harcz (Bp. 1881); valamint az Iratok a komáromi várról az 1848–49-es szabadságharcban. Szerk. BŐHM JAKAB és PALOTAI ISTVÁN (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1955). A Windisch-Grätz visszarendeléséről és Welden főparancsnokságáról szóló április 12-i császári kéziratot közli a Gyűjteménye a... legfelsőbb manifestumok és szózatoknak. Welden elképzeléseit megismerhetjük emlékirataiból: LUDWIG WELDEN, Episoden aus meinem Leben. Beiträge zur Geschichte der Feldzüge der österreichischen Armee in den Jahren 1848 und 1849 (Graz, 1855). A dél-dunántúli gerillaharcokról képet adnak a *Közlöny*, 1849. máj. 27.; Noszlopy Antal visszaemlékezései. Szerk. és bev. VÖRÖS KÁROLY (*Századok*, 1953); ANDRÁSSY ANTAL, Somogy megye 1848/49-ben (In: BORUS–ANDRÁSSY, Örökség) és Noszlopy Gáspár Somogy megyei kormánybiztos Baranya megyei iratai 1849 május–augusztus. Szerk. ANDRÁSSY ANTAL (In: Baranyai Helytörténetírás 1973). Szemerének a felső-magyarországi védsereg megalakítására vonatkozó március 16-i tervezetét és felhívását közli PAP DÉNES, Okmánytár II., a védsereg működésére pedig BENICZKY LAJOS, EGRESSY ÁKOS és TIRTS REZSŐ már idézett visszaemlékezésein kívül fényt derít a *Közlöny*, 1849. ápr. 1., 3., 7., 14. és máj. 26. A tavaszi délvidéki harcokkal a korábban már hivatkozott munkákon kívül foglalkozik MILETZ JÁNOS, Bem délmagyarországi hadjárata (Bp. 1882).

A Szemere-kormány ránk maradt iratai ugyanabban a levéltártestben (OL '48ML) helyezkednek el, amelyben a Batthyány-kormányéi, azzal az eltéréssel azonban, hogy Szemere miniszterelnöki iratai nagyrészt az ő belügyminiszteri irataival együtt a belügyminisztérium irattárában találhatóak, a Batthyány-kormány idejéből származó miniszterelnöki és a honvédelmi bizottmány működése során keletkezett bizottmányi iratok egybefüggő sorozatába pedig a trónfosztás után Kossuth kormányzó-elnöki iratai (OL '48ML KE) épültek be folytatásként. A kormány tagjai közül Szemerén, Vukovicson és Horváth Mihályon kívül visszaemlékezéseket hagyott ránk Batthyány Kázmér is; e munka fontosabb részleteit közzétette TÓTH LŐRINCZ, Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai (*Budapesti Szemle*, 1893). A kormány egyes tagjainak tevékenységével foglalkozó főbb feldolgozások: KISS ERNŐ, Szemere; SARLÓS, Deák és Vukovics; BARTA, Kossuth és Csányi; valamint MÁRKI SÁNDOR, Horváth Mihály (Bp. 1917) és PAMLÉNYI ERVIN, Horváth Mihály (Bp. 1954). A hivatalos egyházi köröknek Horváth Mihály miniszterségéről alkotott véleményét feltárják Viale Prelà bécsi pápai nuncius jelentései a magyar forradalomról és szabadságharcról 1849-ben. Szerk. BALÁZS PÉTER (*Levéltári Közlemények*, 1975).

Szemerének az önálló rendőri osztály feloszlatásáról intézkedő május 11-i rendeletét ismerteti a *Közlöny,* 1849. máj. 16., a tizenöt kormánybiztosság megszüntetéséről szóló május 12-i rendeletét pedig reprodukcióban közli RÓZSA–SPIRA. A tábori vésztörvényszék felszámolására vonatkozó kormányhatározatot lásd a június 2-i minisztertanács jegyzőkönyvének kivonatában; közli és az ügy részleteire is fényt derít SARLÓS, Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Kossuthnak az a véleménye, hogy az áprilisi győzelmek még korántsem hárították el végérvényesen az ellenforradalmi veszélyt, kitűnik többek között április 26-i képviselőházi felszólalásából és május 9-i kiáltványából, KLÖM XV. A majorsági jobbágyokkal foglalkozó április 19-i rendeletet lásd uo. A rendelet létrejöttének körülményeit részletesen tárgyalja BARTA ISTVÁN, A kormány parasztpolitikája 1849-ben (*Századok,* 1955–1956); ez a tanulmány azonban indokolatlanul elvitatja Kossuthnak a rendelet kibocsátásával kapcsolatos érdemeit, mint erre rávilágít SZABÓ ISTVÁN is, Kossuth állásfoglalása a parasztkérdésekben 1848–49-ben (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. IV. Bp. 1957). Kossuth Irányi kinevezéséről szóló április 25-i és Esterházy Mihály kinevezéséről szóló április 27-i rendeletét lásd: KLÖM XV., Lukács Sándor kinevezéséről szóló április 28-i rendeletét pedig reprodukcióban közli RÓZSA–SPIRA. Az 50 ezer újonc állítását előíró törvényt publikálta BEÉR–CSIZMADIA. A katonáskodástól való vonakodásról a katonai hatóságok hivatalos közleményei is számot adnak; vö. *Közlöny,* 1849. máj. 24. és 29. A 140. honvédzászlóalj megalakulásáról szóló közleményt lásd: *Közlöny,* 1849. júl. 22. Az Esterházy Mihály országos biztosságát érvénytelenítő kormányhatározatról hozzá intézett május 19-i értesítést lásd: KLÖM XV. Irányi kormánybiztosságának megszűnéséről bővebb tájékoztatást nyújt SPIRA–VÖRÖS. Vukovicsnak az erdélyi majorsági jobbágyokkal foglalkozó május 5-i rendeletét lásd: *Közlöny,* 1849. máj. 8. E rendelet kedvezőtlen következményeire találóan hívta fel a figyelmet már a *Honvéd,* 1849. máj. 25.

A nyugati határszélre visszavonult császári csapatok állapotával és Welden kétségbeesettségével részletesen foglalkozik STEIER, Az 1849-iki trónfosztás és RÉDVAY ISTVÁN, Az 1849 április 28-i komáromi haditanács történelmi jelentősége (*Hadtörténelmi Közlemények,* 1934). A bécsi tömegek forradalmi szellemének továbbélését bizonyítja KÁROLYI, Németújvári gróf Batthyány Lajos I. Hogy Görgei a támadó mozdulatokkal a komáromi ütközet után elsősorban politikai megfontolásokból hagyott fel, azt maga is elismeri: GÖRGEY ARTHUR II. Hogy ugyanő főerőivel nem – mint sokan hirdetik – Kossuth kívánságára, hanem a maga elhatározásából vonult Buda alá, az kiviláglik május 6-án Kossuthhoz intézett leveléből, OL '48ML KE 1849:6742. Buda ostromáról részletesen (s részletes forrásutalásokkal) ír SPIRA–VÖRÖS. Kossuth Damjanichcsal kapcsolatos terveiről s e tervek meghiúsulásáról beszámol az ő 1849. szeptember 12-i nyílt levele; közli KACZIÁNY GÉZA, Kossuth widdini levele (*Magyarország,* 1915. aug. 26.). Ezekkel a tervekkel egyébként legkésőbb 1849 májusának végén már a békepártiak is tisztában voltak s Görgeit is siettek figyelmeztetni rájuk, mint ezt megírja HUNFALVY és GÖRGEY ARTHUR II. A május 20-i haditervet lásd az aznapi minisztertanács jegyzőkönyvének kivonatában, KLÖM XV. Hogy Klapka ezt a tervet Görgei elképzelései szerint iparkodott kidolgozni, az kitűnik az ő másnap Görgeihez intézett leveléből; közli GÖRGEY ISTVÁN II.; azt pedig, hogy Görgei csakugyan elégedett volt a tervvel, bizonyítja emennek május 29-én Kossuthhoz intézett levele, OL '48ML KE 1849: 7610. Görgei debreceni utazásáról és a békepárti vezetőkkel folytatott ottani megbeszéléséről részletesen beszámol maga GÖRGEY ARTHUR II. Hogy Kossuth népszerűsége mindvégig csorbítatlan maradt, azt még Szemere is kénytelen volt elismerni 1849. július 25-én Görgeihez intézett levelében; közli: STEIER LAJOS, Haynau és Paskievics. I–II. (H. n. é. n. [Bp. 1926]). Amint – Kiss Ernőnek tett közlése szerint – maga Görgei is bizonyosra vette, hogy ha harcba szállna a trónfosztás utólagos hatálytalanításáért és Kossuth megbuktatásáért, akkor ez parasztfelkelést robbantana ki. Erről a Kiss Ernő 1849. szeptember 10-i aradi vallomását megörökítő jegyzőkönyv; lásd: Az aradi vértanúk. Szerk. és bev. KATONA TAMÁS. I–II. (S. a.).

3. AZ OROSZ BEAVATKOZÁS

Az orosz beavatkozás körülményeivel foglalkozó fontosabb munkák: DIONYS JÁNOSSY, Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849 (A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. Bp. 1931); R. A. AVERBUH: Carszkaja intyervencija v borbe sz vengerszkoj revoljucijej 1848–1849 (Moszkva, 1935); Avsztrijszkaja revoljucija 1848 g. i Nyikolaj I. Red. R. A. AVERBUH (*Krasznij arhiv*, 1938); A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete. Szerk. és bev. ANDICS ERZSÉBET (Bp. 1961) és KENNETH W. ROCK, Schwarzenberg versus Nicholas I, Round One: The Negotiation of the Habsburg–Romanov Alliance against Hungary in 1849 (*Austrian History Yearbook*, 1970–1971). Az orosz beavatkozás oroszországi visszhangját bemutatja VÁRADI-STERNBERG JÁNOS, Az orosz társadalom és az 1848–49. évi magyar forradalom (*Századok*, 1973), az intervenció nyugat-európai fogadtatásáról pedig a II. fejezet 6. és a IV. fejezet 3. pontjának irodalomjegyzékében már idézett műveken kívül képet ad ÚJHÁZI LÁSZLÓNÉ, Az 1848-as magyar forradalom és szabadságharc a korabeli angol sajtó tükrében (*Filológiai Közlöny*, 1956); MICHAEL FRIDIEFF, Le parlement et l'opinion publique française devant la question de l'intervention russe en Hongrie en 1849 (*Revue d'Histoire Politique et Constitutionnelle*, 1938); KOVÁCS ENDRE, Szabadságharcunk és a francia közvélemény (Bp. 1976); valamint KARL OBERMANN, Die ungarische Revolution von 1848/49 und die demokratische Bewegung in Deutschland (Bp. 1971).

A németországi fejleményeknek szentelt fontosabb összefoglaló munkák: VEIT VALENTIN, Geschichte der deutschen Revolution von 1848–1849. I–II. (Berlin, 1930–1931); RUDOLF STADELMANN, Soziale und politische Geschichte der Revolution von 1848 (München, 1948): Sz. B. KAN, 1848 Ausztriában és Németországban (Bp. 1950); JACQUES DROZ, Les révolutions allemandes de 1848 (Paris, 1957) és KARL OBERMANN, Die Revolution von 1848/1849 (In: Deutsche Geschichte. II.

Berlin, 1967). A frankfurti parlament történetét ismerteti W. APPENS, Die Nationalversammlung zu Frankfurt a. M. 1848/49 (Jena, 1920), ERNESTO SESTAN, La costituente di Francoforte del 1848 (Firenze, 1947) és FRANK EYCK, Deutschlands große Hoffnung. Die Frankfurter Nationalversammlung 1848/49 (München, 1973), alkotmánytervezetét pedig HELMUT BLEIBER, Bloß ein Stück Papier. Die Reichsverfassung von 1849 (In: Verfassungen und Verfassungswirklichkeit in der deutschen Geschichte. Berlin, 1968). A szászországi fejleményeket bemutatja ROLF WEBER, Die Revolution in Sachsen 1848/49. Entwicklung und Analyse ihrer Triebkräfte (Berlin, 1970), a drezdai felkelés magyar vonatkozásait pedig közelebbről is megvilágítja ROLAND ZEISE és HELMUT ZESSIN, Zur Solidarität deutscher und ungarischer Revolutionäre im Frühjahr 1849 (*Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, 1974). A májusi cseh felkelési kísérletről és a csehországi magyarbarát megnyilvánulásokról képet ad a kortársi visszaemlékezések közül J. V. FRIČ, Emlékeim. Szerk. KOVÁCS ENDRE (Bp. 1951); a feldolgozások közül pedig ARATÓ ENDRE, A cseh és magyar nép összefogásának hagyományai 1849-ben (*Századok*, 1952); BEDŘICH ŠINDELÁŘ, Ohlas mad'arské revoluce 1848–1849 na Moravě a ve Slezsku. O sympatiích našeho lidu k mad'arské revoluci a ke Kossuthovi (Praha, 1957); VÁCLAV ČEJCHAN, Ruský ozbrojený zásah v Sedmihradsku na jaře roku 1849 ve světle soudobého českého tisku (In: Kapitoly z dějin vzájemných vztahů národů ČSR a SSSR. Praha, 1958) és ZUZANA ADAMOVÁ, Adalékok a cseh radikális demokraták és a magyar szabadságharc kapcsolatához (*Irodalomtörténet*, 1959). Dembiński (Kossuth által is helybenhagyott) galíciai támadási terveibe bepillantást nyújt DANZER, továbbá Kossuth április 19-én Dembińskihez, illetve Szemeréhez intézett kétrendbeli levele, KLÖM XV., a támadást eltiltó május 5-i minisztertanácsi határozatról pedig tájékoztat a Kossuth által másnap Dembińskihez intézett levél, uo.

Az 1849 nyarán lezajlott hadműveletek történetét a korábban már idézett összefoglaló hadtörténeti munkákon kívül ismerteti STEIER, Haynau és Paskievics I–II.; [WILHELM RAMMING], Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849 (Pest, 1850); H. N[EIDHARDT], Bericht über die Kriegs-Operationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849. I–III. (Berlin, 1851); J. OREUSZ: Opiszanyije vengerszkoj vojni 1849 g. (Moszkva, 1888); GYALÓKAY JENŐ, Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán (Bp. é. n. [1938]) és [AUGUST HEYDTE], Der Sommer-Feldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen im Jahre 1849 (Leipzig, 1863). A Magyarországra vezényelt orosz csapatok tevékenységét dokumentáló iratok legfontosabbjai a moszkvai Centralnij goszudarsztvennij vojenno-isztoricseszkij arhiv Vojenno-ucsebnij arhiv glavnovo staba elnevezésű gyűjteményének „b" jelű anyagrészében találhatóak. Az egykorú orosz hivatalos közleményeket kötetbe gyűjtve lásd: Viszocsajsie manyifeszti i prikazi vojszkam i izvesztyija iz armij v prodolzsenyije vojni protyiv mjatyezsnih Vengrov v 1849 g. (Szankt-Petyerburg, 1849). A nyári hadieseményekkel is foglalkozó fontosabb életrajzi munkák: RUDOLF BARTSCH, Feldzeugmeister Freiherr von Haynau (Wien, 1907); [A. G.] SCSERBATOV–[SVETOZÁR HURBAN-]VAJANSKÝ, Paszkievics Magyarországon (In: Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról. Szerk. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN. Bp. é. n. [1948]) és POZDER KÁROLY, Leiningen-Westerburg Károly gróf 1848/49-i honvédtábornok életrajza (Balassagyarmat, 1932); a fontosabb visszaemlékezések pedig a korábban már említetteken kívül: GÖRGEI ARTÚR, Kurze Uibersicht des Feldzuges in Ober-Ungarn (Vom Beginn der russischen Intervenzion *(sic!)* bis zur Waffenstre[c]kung bei Világos), ÖStA HHStA Sonderbestände, Sonderbestand A. Görgei; egykorú orosz fordításban s ennek magyar fordításában közli PACH ZSIGMOND PÁL, Kiadatlan Görgey-iratok 1849 augusztusából (*Századok*, 1957) és F. V. RIGYIGER, Iz voszpominanyij o vengerszkoj kampanyii 1849 g. (*Russzkaja sztarina*, 1898). A Haynau főparancsnoki kinevezéséről szóló május 30-i császári kéziratot közli a Gyűjteménye a . . . legfelsőbb manifestumok és szózatoknak. A június 29-i minisztertanácsi határozatról Görgeit tájékoztató aznapi Kossuth-levelet, a Görgeivel elmozdíttatását közlő július 1-i Kossuth-levelet és a Görgeit a fősereg élére visszahelyező július 5-i minisztertanács jegyzőkönyvét lásd: KLÖM XV., Görgei Kossuthhoz szóló említett június 30-i levelét pedig: STEIER, Haynau és Paskievics I.

A „keresztesháborút'' meghirdető két kormányfelhívást lásd: KLÖM XV. A dunántúli gerillaharcokról tájékoztat Vajda Gábor százados június 25-én Poeltenberghez intézett jelentése; közli GÖRGEY ISTVÁN II.; továbbá NOSZLOPY ANTAL; valamint VÖRÖS MÁRTON, Pécs–Baranya részvétele az 1848–49. évi szabadságharcban (Pécs, é. n. [1955]); a Selmec környéki gerillákról SPIRA, Szlovák bányászok; a jászkun felkelőhad méreteiről pedig a felkelést irányító Korponay János ezredes által július 9-én Békés vármegyéhez intézett átirat, Békés Megyei Levéltár, Gyula, Békés vm. állandó bizottmányának iratai 1849:967. Horváth Mihály június 6-ra országos böjtöt hirdető és Szemerének a lelkészek felhasználását előíró május 8-i körrendeletét közli PAP DÉNES, Okmánytár II. A nyári hónapok parasztmozgalmaival foglalkozik a II. fejezet 3. pontjának irodalomjegyzékében felsorolt művek zöme, továbbá a *Pesti Hirlap*, 1849. jún. 1., BALOGH GYÖRGY, valamint BARTA, A kormány parasztpolitikája. Hogy a nép elsősorban kielégítetlensége miatt húzódozik a fegyverfogástól, arra – más forrásokkal egybehangzóan – különös nyomatékkal mutatott rá Luzsénszky Pál bárónak, a IX. hadtest tábori biztosának egy június 28-án Kossuthhoz intézett jelentése; ismerteti STEIER, Haynau és Paskievics I.

A jobbágyfelszabadítás továbbvitele tárgyában Vukovicsék kidolgozta törvénytervezet szövege eddig sem eredeti, sem a kormány által utóbb az országgyűlés elé terjesztett alakjában nem került elő, eredeti változatának legfontosabb pontjait azonban megismerhetjük Vukovics már idézett emlékirataiból. Vannak, akik feltételezik, hogy a két változat között nem volt számottevő eltérés – így BARTA, A kormány parasztpolitikája és SZABÓ ISTVÁN, Kossuth állásfoglalása –, Vukovics emlékirataiból azonban az is kiviláglik, hogy az eredeti szerkezetben foglaltakat a miniszterek közül többen hevesen ellenezték s még a javaslat pártolói és ellenzői között közvetíteni próbáló Szemere is csak a korcsmáltatási jog kárpótlás nélküli eltörlésének a gondolatát támogatta. A békepárt rosszallásának hangot adott már az *Esti Lapok*, 1849. máj. 16.; a békepárt álláspontjának felülkerekedéséről pedig tanúskodott a képviselőház július 20-i zárt ülése, amely többségi határozattal a törvényjavaslat tárgyalásának elmellőzését mondta ki s ezt – mint az ülésről tudósító Hunfalvy hangsúlyozza – éppen a javaslatot eredetileg benyújtó kormány fejének az indítványára tette. Táncsics földosztó-programját lásd: Táncsics Mihál, Forradalom (Debrecen–Bp. 1849). A programot méltatja Czóbel Ernő, Táncsics Mihály földosztó programja (In: Czóbel Ernő válogatott írásai. Bp. 1963).

4. PRÓBÁLKOZÁSOK A NEMZETISÉGEK MEGBÉKÍTÉSÉRE

A nemzetiségi kérdés 1849-i alakulásáról nagyrészt a II. fejezet 4. és a III. fejezet 5. pontjának irodalomjegyzékében már felsorolt művek adnak képet. A báni tanács januárra kidolgozott törvénytervezeteit közli Pejaković. A januári ukrán petíciót ismerteti Danilak, Şaguna pedig maga adta ki február 25-i petícióját: Petition der romanischen Nation aus dem österreichischen Staate, welche Seiner Majestät Kaiser Franz Josef I. am 25. Febr. 1849 überreicht wurde (H. n. é. n.). A január 13-i szerb felségfeliratot közli Thim III. Az oktrojált alkotmány keltette horvátországi csalódottságról sokatmondóan tanúskodik az (egyébként jobboldali irányzatú) *Agramer Zeitung*, 1849. márc. 29. A *Slavenski Jug* említett (augusztus 23-án megjelent) cikkét kivonatosan adja Bogdanov, Hrvatska ljevica. A március 20-án előterjesztett (előző nap kelt) szlovák petíciót közli Steier, A tót nemzetiségi kérdés II.; az április 25-i szerb petíciót Thim III.; a horvát báni tanács május 6-án benyújtott (s szintén április 25-én kelt) feliratát és Jellačić május 9-i sajtószabályzatát pedig Pejaković. Perczel megbékélési próbálkozásait és Kohlmann Garašaninhoz intézett május 21-i levelét ismerteti Kovács Endre, Magyar–délszláv megbékélési törekvések. Perczel álláspontjára rávilágít továbbá Vizer János, A magyar forradalom leg újabb eseményeinek rövid vázlata. I. OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 354. Teleki párizsi működését elsősorban a II. fejezet 1. pontjának irodalomjegyzékében már hivatkozott művekből ismerhetjük meg. A horvátkérdést érintő felszólalását lásd a képviselőház 1848. július 22-i ülésének naplójában, *Közlöny*, 1848. júl. 25. A szlóvákokkal kapcsolatos álláspontját Teleki egy 1849. május 18-án Párizsban tartott megbeszélésen fejtette ki; erre nézve lásd a megbeszélésről készült feljegyzést; közli Horváth Zoltán, Teleki II. Teleki föderációs elképzeléseit méltatja Spira, A magyar negyvennyolc jobb megértését keresve és Spira, 1848 kisnemzeti törekvéseiről (In: Spira, A negyvennyolcas nemzedék).

A Szemere-kormány nemzetiségi politikáját elemzi I. Tóth Zoltán, A Szemere-kormány nemzetiségi politikája (A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. II. Bp. 1952). Andrássyt bemutatja Wertheimer Ede, Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I–III. (Bp. 1910–1913), az ő Batthyány Kázmért belgrádi tárgyalásairól tájékoztató június 11-i levelét pedig közli Thim III. Szemerének a június 14-i minisztertanács számára készített előterjesztését s az előterjesztés elfogadásáról tanúskodó jegyzőkönyvi kivonatot lásd: KLÖM XV. A magyar–román tárgyalásokat a korábban már említett műveken kívül ismerteti John C. Campbell, The Transylvanian Question in 1849 (*Journal of*

Central European Affairs, II. 1942–1943), Silviu Dragomir, Tratativele româno-maghiare din vara anului 1849 (Cluj, 1947) és Steliana Piksová is, Buržoáznodemokratická revolúcia v rokoch 1848–1849 a problémy rumunsko–maďarskej spolupráce (*Historický časopis*, 1968). Hatvani röpiratát idézi a II. fejezet 4. pontjának irodalomjegyzéke. Magheruról képet ad Apostol Stan és Constantin Vlăduţ, Gheorghe Magheru (Bucureşti, 1969); Bolliacról Ovidiu Papadima, Cezar Bolliac (Bucureşti, 1966); Bolliac brassai lapjáról pedig S[imion] Retegan, *Espatriatul* – ziar militant pentru înfrăţirea popoarelor (In: Anuarul Institutului de istorie din Cluj. VII. Cluj, 1964). Bolliac és Bălcescu legfontosabb iratait magyarul is hozzáférhetőekké teszi három kiadvány: Cezar Boliac válogatott munkái. Szerk. és bev. Balla Ernő (H. n. [Bukarest–Bp.] 1953), illetve Bălcescu Miklós válogatott írásai. Szerk. és bev. I. Tóth Zoltán (Bp. 1950) és Nicolae Bălcescu válogatott munkái. Szerk. és bev. Balogh Edgár (Bukarest, 1956). A Bălcescunak és 1849-i magyarországi tevékenységének szentelt legfőbb feldolgozások: I. Tóth Zoltán, Bălcescu Miklós élete 1819–1852 (Bp. 1958); Gh[eorghe] Georgescu-Buzău, Nicolae Bălcescu (Bukarest, 1957); Dumitru Almaş, Bălcescu, democrat-revoluţionar (Bucureşti, 1962); Dan Berindei, Nicolae Bălcesco (Bucarest, 1966); Imreh István, Bălcescu és Kossuth (In: Irodalmi Almanach. III. Kolozsvár, 1952) és Balogh Edgár, Politika és irodalom egybehangzása Nicolae Bălcescu életében (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek). A román légióról szóló július 14-i egyezményt lásd: KLÖM XV.

A képviselőháznak a nemzetiségi kérdés rendezésére hozott július 28-i határozatát más országok hasonló tárgyú jogszabályaival újszerűen egybevetve méltatja Arató Endre, Az 1849. évi júliusi nemzetiségi törvény és helye Európában (*Kortárs*, 1975), az előző hónapok magyar nemzetiségi politikáját azonban – korábbi írásaitól eltérően – némileg megszépítve. A nemzetiségi kérdéssel egyébként a képviselőház zárt ülésben már július 25-én és 26-án is foglalkozott, a radikális képviselők közül pedig az első napon – úgy látszik – csak olyanok szólaltak fel, akik ellenezték a nemzetiségek egyenjogúsítását, minek folytán a radikálisokat kivétel nélkül az egyenjogúság ellenzőinek minősítette Szemere egy 25-én Kossuthhoz intézett közismert levelében, lásd: 1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről. Holott a radikálisoknak a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos nézetei ekkor a valóságban éppúgy megoszlottak, akár a liberálisokéi, mint ez jól ki is vehető a képviselőház július 28-i nyilvános ülésének a 421. l. 32. jegyzetében idézett naplójából. Ennek ellenére a radikálisok álláspontjáról még legújabban is Szemeréével egyező képet fest Kovács Endre, Szemben a történelemmel.

A zsidóknak a forradalomban való részvételére és a zsidókérdés 1848–49-i alakulására a II. fejezet 2. pontjának irodalomjegyzékében már idézett nyomtatott forrásokon kívül fényt vet Bernstein Béla, A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók (Bp. 1939). Haynaunak a fővárosi zsidók megsarcolását előíró július 19-i rendeletét reprodukcióban közli Rózsa–Spira.

5. AZ ÖSSZEOMLÁS

A forradalom utolsó hónapjának fejleményeit a jelen fejezet 3. pontjának irodalomjegyzékében már említett műveken kívül tárgyalja még SZILÁGYI SÁNDOR, A magyar forradalom napjai július elsője után (Pest, 1849). Szemerének a kormány lemondási szándékát Kossuthtal közlő emlékiratát (téves, július 21-i keltezéssel) kiadta DEÁK IMRE. A képviselőház július 27-i zárt üléséről tudósítanak MÉSZÁROS LÁZÁR, VUKOVICS és HUNFALVY emlékiratai, továbbá Szemerének, valamint Stuller Ferenc kormányzó-elnökségi tanácsosnak még aznap Kossuthhoz intézett levelei, KLÖM XV. Szunyogh és Görgei találkozójáról beszámolnak az utóbbi és BENICZKY visszaemlékezései. Poeltenberg Görgeihez intézett augusztus 10-i jelentését a Beniczky-visszaemlékezések kiegészítő részeként közli STEIER. Görgeinek az orosz katonai vezetőkkel kialakított kapcsolatairól részletesen ír PACH. Hogy a fegyverletételnek nem kellett szükségképpen teljességgel feltétel nélkülinek lennie, azt kimutatja ANDICS ERZSÉBET, 1849 augusztus. Ismeretlen adalékok az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól (In: ANDICS, 1848–1849). Hogy a bányavidéki gerillák még jóval Világos után sem hagytak fel a harccal, azt tanúsítja Lewartowskinak egy őket 1849. szeptember 15-én fegyverletételre felhívó szlovák nyelvű kiáltványa, amelyet reprodukcióban közöl RÓZSA–SPIRA.

MÁSODIK RÉSZ

AZ ÖNKÉNYURALOM KORA (1849–1867)*

Magyarország beolvasztásának önkényuralmi kísérlete 1849 után különös fontosságot kölcsönöz a Habsburg-birodalom központi kormányzati szervei Bécsben őrzött iratanyagának. Legjelentősebb állagairól tájékoztatást nyújt: L. BITTNER, Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. I–V. (Wien, 1936–1940). A birodalmi kormányzati szervek fontos iratairól készült mikrofilmek a Magyar Országos Levéltarban is tanulmányozhatók. Tájékoztatást nyújt: Ausztriai levéltári anyagról készült mikrofilmek. Repertórium. Szerk. BORSA IVÁN (Bp. 1969).

A magyarországi politikai hatóságok és a nekik alárendelt szakhivatalok feldolgozásunkban sokoldalúan értékesített, de itt nem részletezhető irathagyatékának a Magyar Országos Levéltárban őrzött állagairól beható és szakszerű áttekintést ad SASHEGYI OSZKÁR, Az abszolutizmuskori levéltár (Bp. 1965) c. értékes kormányzattörténeti bevezetéssel ellátott leltár és KÁLLAY ISTVÁN, Az abszolutizmuskori pénzügyigazgatási levéltár. Repertórium (Bp. 1970). A levéltárak és kézirattárak további önkényuralom korabeli állagairól a megfelelő segédletek nyújtanak tájékoztatást.

---

* Feldolgozásunk 1973–74-ben készült. Később megjelent művekre így csak kivételesen hivatkozhatunk.

A Habsburg-birodalom történetével foglalkozó könyvészeti anyag átfogó, de korántsem teljes bibliográfiája K. UHLIRZ–M. UHLIRZ, Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. I–IV. (Graz–Wien–Leipzig, 1927–1944). Korszakunkat illetően a birodalom történetének egészére is fontos: Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder. Hrsg. von KARL BOSL. III. (Stuttgart, 1968). A korszak történetét is átfogó, de befejezetlen hazai bibliográfiai sorozatnak eddig a következő kötetei jelentek meg: Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. I–III. Szerk. I. TÓTH ZOLTÁN (Bp. 1950–1952); IV. Szerk. KEMÉNY G. GÁBOR és KATUS LÁSZLÓ (Bp. 1959). További tájékozódás a szak- és a kurrens bibliográfiák segítségével lehetséges.

Az európai erőviszonyok és a diplomáciai kapcsolatok alakulására a hatalmas egyetemes történeti irodalomból a következő munkákra hívjuk fel a figyelmet: O. HAUSNER, Vergleichende Statistik von Europa. I–II. (Lemberg, 1865); A. W. WARD–G. P. GOOCH, The Cambridge History of British Foreign Policy 1783–1919. I–II. (Cambridge, 1923); BENEDETTO CROCE, History of Europe in the Nineteenth Century. 3. ed. (London, 1953); P. RENOUVIN, Histoire des relations internationales. V. Le XIXe siècle. 1. De 1815 à 1871 (Paris, 1954); A. J. P. TAYLOR, The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918 (Oxford, 1957); W. E. MOSSE, The European Powers and the German Question 1848–1871 (Cambridge, 1958); G. MANN, Politische Entwicklung Europas und Amerikas 1815–1871 (In: Propyläen – Weltgeschichte. VIII. Berlin–Frankfurt–Wien, 1960); The Zenith of European Power 1830–1870. Ed. J. T. P. BURY (In: The New Cambridge Modern History. X. Cambridge, 1960); Világtörténet. VI. Szerk. N. A. SZMIRNOV, N. A. JEROFEJEV, A. R. JOANNISZJAN, A. Sz. NYIFONTOV (Bp. 1964); DIÓSZEGI ISTVÁN, Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika (Bp. 1967); E. J. HOBSBAWM, The Age of Capital 1848–1875 (London, 1975).

A Habsburg-birodalom önkényuralom korabeli történetét is tárgyaló összefoglaló művek közül mindenekelőtt az alábbiakat tekintjük az egymást követő történetírói irányzatok és korszakok reprezentatív osztrák és külföldi alkotásainak: J. A. HELFERT, Geschichte Österreichs vom Ausgang des Wiener Oktoberaufstandes. I–IV. (Prag, 1869–1886); W. ROGGE, Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart. I–V. (Leipzig–Wien, 1872–1879); L. EISENMANN, Le Compromis Austro-Hongrois de 1867 (Paris, 1904). (Címével ellentétben a korszak egészét átfogja.); H. FRIEDJUNG, Österreich von 1848 bis 1860. I–II. (Stuttgart–Berlin, 1908–1912); R. CHARMATZ, Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1895. 3. Aufl. (Berlin, 1918); R. CHARMATZ, Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert I–II. 2. Aufl. (Leipzig–Berlin, 1918). A korszak politikai történetének egészét átfogó, nagy tényanyagot felvonultató, kiemelkedő jelentőségű alkotás: J. REDLICH, Das Österreichische Staats- und Reichsproblem. I–II. (Leipzig, 1920–1926); H. HANTSCH, Die Geschichte Österreichs. I–II. 2. Aufl. (Graz–Wien–Köln, 1953); R. A. KANN, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918. I–II. 2. Aufl. (Graz–Köln, 1964); E. WINTER, Revolution, Neoabsolutismus und Liberalismus in der Donaumonarchie (Wien, 1969); C. A. MACARTNEY, The Habsburg Empire 1790–1918 (London, 1971); Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrsg. von ADAM WANDRUSZKA und PETER URBANITSCH. I–II. (Wien, 1973–1975). (Nemzetközi együttműködéssel készült reprezentatív tanulmánygyűjtemény.) Itt említjük meg, hogy a birodalmi államjog kiadott jogforrásainak legfontosabb lelőhelye: E. BERNATZIK, Die österreichischen Verfassungsgesetze. 2. Aufl. (Wien, 1911). A korszak birodalmi kormányzattörténetére lásd: F. WALTER, Die Österreichische Zentralverwaltung. III. Abteilung. Von der Märzrevolution 1848 bis zur Dezemberverfassung 1867. I–II. (Wien, 1964).

Magyarország önkényuralom alatti történetére lásd: BEKSICS GUSZTÁV, I. Ferencz József és kora (In: A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. X. Bp. 1898); BERZEVICZY ALBERT, Az absolutizmus kora Magyarországon 1849–1865. I–IV. (Bp. 1922–1937); SZEKFŰ GYULA, Az abszolutizmus és kiegyezés (In: HÓMAN BÁLINT–SZEKFŰ GYULA, Magyar történet. V. Bp. 1936); Az új Magyarország (In: Magyar művelődéstörténet. V. Szerk. DOMANOVSZKY SÁNDOR. Bp. é. n.); SZABAD GYÖRGY, Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1867 (In: Magyarország története. II. Főszerk. MOLNÁR ERIK. 3. kiad. Bp. 1972).

Itt említjük meg, hogy a felhasznált nagy helytörténeti irodalomból az egyes fejezeteknél külön említetteken kívül legtöbbet a következő művekből merítettünk: LAKATOS OTTÓ, Arad története. I–III. (Arad, 1881); REIZNER JÁNOS, Szeged története. I–IV. (Szeged, 1899–1900); SZEREMLEI SAMU, Hódmezővásárhely története. I–V. (Hódmezővásárhely, 1900–1913); KISS PÁL, Marosvásárhely története (Marosvásárhely, 1942); Orosháza története. I–II. Szerk. NAGY GYULA (Orosháza, 1965); SZABÓ BÉLA–HORVÁTH ISTVÁN, Nógrád . . . 1849–1918 (In: Nógrád megye története. Főszerk. BALOGH SÁNDOR. I. Salgótarján, 1969); Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk. KRISTÓ GYULA–SZÉKELY LAJOS (Békéscsaba, 1970); Győr. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. DÁVID LAJOS, LENGYEL ALFRÉD, Z. SZABÓ LÁSZLÓ (Győr, 1971); Tanulmányok Sarkad múltjából. Szerk. KOMORÓCZY GYÖRGY (Sarkad, 1971); Baranyai helytörténetírás 1973. Szerk. SZITA LÁSZLÓ (Pécs, 1973); Hajdúnánás története. Szerk. RÁCZ ISTVÁN (Hajdúnánás, 1973); Mezőberény története. I–II. Szerk. SZABÓ FERENC (Mezőberény, 1973); Vésztő története. Szerk. SZABÓ FERENC (Vésztő, 1973); Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. KANYAR JÓZSEF (Kaposvár, 1975).

I. FEJEZET

ÖNKÉNYURALMI KÍSÉRLET MAGYARORSZÁG BEOLVASZTÁSÁRA AZ OSZTRÁK CSÁSZÁRSÁGBA (1849—1859)

1. BIRODALMI EGYSÉG ÖNKÉNYURALOM ÁRÁN

A folyamat egészére az összefoglaló műveken kívül mindenekelőtt lásd: J. Redlich, Das Österreichische Staats- und Reichsproblem c. idézett munkáját, illetve F. Walter és Sashegyi Oszkár kormányzattörténeti feldolgozásait. Windisch-Grätzre és a konzervatív törekvésekre lásd: P. Müller, Feldmarschall Fürst Windischgrätz. Revolution und Gegenrevolution in Österreich (Wien–Leipzig, 1934); Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai. I–III. (Bp. 1903–1918); J. Ch. Allmayer-Beck, Der Konservatismus in Österreich (München, 1959); Schwarzenbergre: R. Kiszling, Fürst Felix zu Schwarzenberg. Der politische Lehrmeister Kaiser Franz Josephs (Graz–Köln, 1952); Wirkner Lajos, Élményeim ... (Pozsony, 1879). A polgárság, a bürokrácia és a hadsereg politikai súlyára és szerepére lásd: E. Mika, Bürgertum und Absolutismus in Altösterreich ... (*Austria*, 1946); Das Beamtentum in Österreich. Eine sozialpolitische Schrift (Wien, 1851); A. v. Wrede, Geschichte der k.u.k. Wehrmacht. I–V. (Wien, 1898–1905); W. Wagner, Geschichte des k. k. Kriegsministeriums 1848–1866 (Graz–Köln, 1966). A hangulatviszonyokra: K. Schadelbauer, Amtliche Stimmungsberichte 1850/51 und 1859/60 (Innsbruck, 1960). Az osztrák-német liberalizmus társadalmi hordozóira és ellentmondásaira: K. Eder, Der Liberalismus in Altösterreich (Wien–München, 1955). Bruckra: R. Charmatz, Minister Freiherr von Bruck (Leipzig, 1916). A „polgári" miniszterekre: R. Lorenz, Anton Ritter von Schmerling ... und Alexander Freiherr von Bach (In: Gestalter der Geschicke Österreichs. Hrsg. von H. Hantsch. Innsbruck–Wien–München, 1962). A liberális reformok feladására a kormányzattörténeti tanulmányokon kívül lásd: J. Klabouch, Die Gemeindeselbstverwaltung in Österreich 1848–1918 (Wien, 1968); Ch. Stölzl, Die Ära Bach in Böhmen ... (München–Wien, 1971).

2. AZ ABSZOLUTIZMUS MEGHIRDETÉSE ÉS AZ EGYEDURALKODÓ CSÁSZÁR

Kübeck szerepére: Karl Friedrich von Kübeck, Tagebücher. Hrsg. von M. von Kübeck. I–II. (Wien, 1909); Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck von Kübau ... (1841–1855). Hrsg. von F. Walter (Graz–Köln, 1960). Metternich befolyására: Metternich und Kübeck. Ein Briefwechsel. Hrsg. von Max Freiherrn von Kübeck (Wien, 1910); Andics Erzsébet, Metternich és Magyarország (Bp. 1975). A folyamat egészére az idézett kormányzattörténeti munkák mellett: Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859. Hrsg. von Josef Karl

MAYR (Wien–Leipzig, 1931); F. WALTER, Karl Kübeck . . . und die Aufrichtung des francisco-josephinischen Absolutismus (München, 1960); H. RUMPLER, Ministerrat und Ministerratsprotokolle 1848–1867 (Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. Einleitungsband. Wien, 1970). A „kormányzati alapelvek" szövegét kiadta F. WALTER, Die Österreichische Zentralverwaltung c. idézett műve III/2. 188–192. lapjain.

A Ferenc József személyiségével és működésével foglalkozó számtalan kiadvány közül a következőket emeljük ki: Franz Joseph I. in Seinen Briefen. Hrsg. von O. ERNST (Wien–Leipzig–München, 1924); J. REDLICH, Kaiser Franz Joseph von Österreich (Berlin, 1928); Briefe Kaiser Franz Josephs I. an Seine Mutter 1838–1872. Hrsg. von F. SCHNÜRER (München, 1930); A. NOVOTNY, Kaiser Franz Joseph und Seine Zeit . . . (Wien, 1954); Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth 1859–1898. I–II. Hrsg. von G. NOSTITZ-RIENECK (Wien–München, 1966); F. ENGEL-JANOSI, Der Monarch und Seine Ratgeber (In: Probleme der Franzisko-Josephinischen Zeit 1848–1916. Hrsg. von F. ENGEL-JANOSI und H. RUMPLER. Wien, 1967).

3. A MAGYARORSZÁGI MEGTORLÁS

Komárom feladására többek között lásd: THALY ZSIGMOND, The Fortress of Komárom . . . (London, 1852); SZINNYEI JÓZSEF, Komárom 1848–49-ben (Bp. 1887); TIMON BÉLA, Komárom várának átadása 1849-ben (*Magyar Katonai Szemle*, 1931). A megszálló hatóságok rendelkezéseit lásd: Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifestumok és szózatoknak . . . I–II. (Buda, 1849 [1850]); K. PAPP MIKLÓS, Az 1850-ik ostromállapot történetéhez (*Történeti Lapok*, 1874). A terrorra: BAKK ENDRE, Az 1848. év végétől 1854. év végéig kivégzetteknek... emlékezete és névsora (*Történeti Lapok*, 1893, nem teljes); BARTHA ALBERT, Az aradi 13 vértanú pörének és kivégzésének hiteles története (Bp. 1930); KÁROLYI ÁRPÁD, Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. I–II. (Bp. 1932); FÖLDY JÁNOS, Világostól Josephstadtig 1849–1856. Kiad. BALASSA IMRE (Bp. 1939); BISZTRAY GYULA, Kossuth, Táncsics és forradalmár társaik halálos ítélete... (*Irodalomtörténet*, 1951. 4.); PINTÉR LAJOS, Az aradi tizenhárom vértanú (Bukarest, 1973). Haynaura: K. VON SCHÖNHALS, Biographie des k. k. Feldzeugmeisters Julius Freiherr von Haynau. 3. Aufl. (Wien, 1875); KROPF LAJOS, Haynau kalandja Londonban (*Budapesti Szemle*, 1903); R. BARTSCH, Haynau. Eine psychologische Studie (Wien, 1907).

4. MAGYARORSZÁG ÖNKÉNYURALMI IGAZGATÁSA

Az összefoglaló művek és SASHEGYI OSZKÁR idézett kormányzattörténeti munkája mellett lásd: K. FRH. VON CZOERNIG, Oesterreich's Neugestaltung 1848–1858 (Stuttgart–Augsburg, 1858); J. E. HORN, La Hongrie et l'Autriche de 1848 á 1859

(Paris, 1859); Az erőszakszervezetekre Kempen rendőrminiszter naplója mellett lásd: F. Neubauer, Die Gendarmerie in Österreich 1849–1924 (Wien–Graz, 1925); Berkó István, Katonai elnyomatás a függetlenségi harc után (*Magyar Katonai Szemle*, 1937); Bőhm Jakab, A Magyarországi főhadparancsnokság iratai a Hadtörténelmi Levéltárban (*Levéltári Szemle*, 1969). Albrecht főherceg főkormányzóra: L. Jedlicka, Feldmarschall Erzherzog Albrecht (In: Gestalter der Geschicke Österreichs). A közigazgatásra: F. J. Schopf, Die organische Verwaltung des österreichischen Kaiserstaates ... (Pest, 1855); Wildner Ödön, Pest-Buda közigazgatásának története ... |1848–1865| (Bp. 1937–39). A birodalombeli hivatalnokok magyarországi működéséről sok elfogultsággal: Acht Jahre Amtsleben in Ungarn. Von einem k. k. Stuhlrichter in Disponibilität. Hrsg. von G. Oehme (Leipzig, 1861) és Miskolczy Gyula, A Bach-korszak cseh Beamter-e. (In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1933).

Erdélyre lásd: Ürmössy Lajos, Tizenhét év Erdély történetéből. 1849. július 19.–1866. április 17. I–II. (Temesvár, 1894); C. C. Bodea–B. Surdu, Az önkényuralom és a „liberalizmus" rendszere |1849–1867| (In: Erdély története. II. Szerk. M. Constantinescu. Bukarest, 1964). Igazgatására: J. A. Grimm, Die politische Verwaltung im Grossfürstenthum Siebenbürgen. I–III. (Hermannstadt, 1856–1857); J. Grimm, Karl Fürst von Schwarzenberg, Gouverneur von Siebenbürgen (Wien, 1861). Horvátország igazgatására lásd: E. Bogović, Politische Rückblicke in Bezug auf Kroatien (Agram, 1861); Katus László, A horvát kérdés története a kapitalizmus korában (Kandidátusi értekezés kéziratban. Bp. 1962). A határőrvidékre: G. E. Rothenberg, The Military Border in Croatia. 1740–1881 (Chicago–London, 1966). A „Szerb Vajdaság és Temesi Bánság" igazgatásáról: [G. Grosschmid], Oesterreich, Ungarn und die Woiwodina ... (Wien, 1850); A. Stojačković, Ueber die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Wojwodina ... (Temesvár, 1860).

5. BEOLVASZTÁS ÉS POLGÁROSÍTÁS

A jogviszonyok változására általában: Csizmadia Andor–Kovács Kálmán–Asztalos László, Magyar állam- és jogtörténet (Bp. 1972). A részletekre lásd: Wenzel Gusztáv, Az austriai általános polgári törvénykönyv magyarázata Magyar-, Horvát-, Tótország, a Szerbvajdaság és a temesi bánság viszonyaira alkalmazva (Pest, 1854); Tóth Lőrincz, Örökösödés az austriai általános törvénykönyv szerint... (Pest, 1854); Ráth György, Teljes váltó- és csődtörvénykönyv. I–II. (Pest, 1854); Szokolay István, A telekkönyvek ismertetése a legújabb rend nyomán (*Jogtudományi s Törvénykezési Tár*, 1856); Kléh István, Törvénykezési rendeletek gyűjteménye... I–II. (Pest, 1854–1858); Antalffy Andor, A magyar állami földmérés (*Térképészeti Közlöny*, 1934–1935); Katona Géza, Mozzanatok a Tolna megyei bíróságok ítélkezési gyakorlatából az abszolutizmus első szakaszában (In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. III. Szerk. Puskás Attila. Szekszárd, 1972).

6. OKTATÁSI REFORM ÉS KONZERVATÍV TUDATFORMÁLÁS

Az oktatásügy irányítására és Thun művelődéspolitikájára lásd: MADZSAR IMRE, A magyar közoktatás az abszolutizmus korában (*Magyar Pedagógia*, 1922); HAJDU JÁNOS, Az osztrák vallás- és közoktatásügyi minisztérium szervezetének kialakulása a Bach-korszakban (In: Tanulmányok a magyar nevelés történetéből 1849–1944. Bp. 1957); BUZINKAY GÉZA, A Bach-korszak művelődéspolitikája Magyarországon (Bölcsészdoktori értekezés kéziratban. Bp. 1973). Az oktatásügy helyzetére és a reformtörekvésekre lásd: SZABÓKY ADOLF, Tanrendszerterv... közzétéve a bécsi cultus- és oktatás ministerium által... (Buda, 1850); SCHWARCZ GYULA, A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon. I–V. (Pest, 1866–1869); KONEK SÁNDOR, A népoktatás ügye a magyar korona területén (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1867); KORNIS GYULA, Középiskoláink elnémetesítése az abszolutizmus alatt (*Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1933). A németesítő törekvéseket tagadja, illetve mentegeti: K. FROMMELT, Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848–1859 (Graz–Köln, 1963). A felsőoktatásra lásd: GERLÓCZY GYULA, A budai kir. műegyetem történeti és statisztikai szempontból (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1867); BUZINKAY GÉZA, Felsőoktatási politika Magyarországon a neoabszolutizmus korában 1849–1860 (*Orvostörténeti Közlemények*, 1973); SASHEGYI OSZKÁR, Iratok a magyar felsőoktatás történetéből 1849–1867 (Bp. 1974). A részletekre lásd még SZENTPÉTERY IMRE, A bölcsészettudományi kar története 1635–1935 (Bp. 1935), ECKHART FERENC, A jog- és államtudományi kar története 1667–1935 (Bp. 1936); REMETE LÁSZLÓ, Budapest könyvtári múltjából (A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve, 1963. Bp. 1964); HORVÁTH PÁL, Egyetemtörténeti tanulmányok (Bp. 1973); KANYAR JÓZSEF, Kaposvár művelődésének kérdései a XVIII–XX. században (In: Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. Kaposvár, 1975).

Az egyházpolitikára többek között lásd: BALLAGI MÓR, A protestantizmus harca az ultramontanizmus ellen (Pest, 1867); ZELLER ÁRPÁD, A magyar egyházpolitika (Bp. 1894); HERMANN EGYED, A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idején (Gödöllő, 1932); RÉVÉSZ IMRE, Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából (Bp. 1957); G. ADRIÁNYI, Die Stellung der ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855 (Roma, 1963); FR. ENGEL-JANOSI, Österreich und der Vatikan 1846–1918. I–II. (Graz–Wien–Köln, 1958–1960); E. WEINZIERL, Die österreichischen Konkordate 1855 und 1933 (Wien, 1960); FR. ENGEL-JANOSI – R. BLAAS–E. WEINZIERL, Die politische Korrespondenz der Päpste mit den Österreichischen Kaisern 1804–1918 (Wien, 1964).

A sajtó- és cenzúraviszonyokra többek között lásd: P. HARUM, Die Press–Ordnung vom 27. Mai 1852... (Pest, 1852); SZILÁGYI SÁNDOR, Rajzok a forradalom utáni időkből (Bp. 1876); JAKAB ELEK, A censura története Erdélyben (*Figyelő*, 1881); MOLNÁR GYÖRGY, Világostól Világosig. Emlékeimből. 1849–1881 (Arad, 1881); HALÁSZ IMRE, A sajtó viharos korszakából (*Nyugat*, 1914); ANGYAL DÁVID, A magyar hírlapirodalom története a Bach-korszakban (In: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Bp. 1925); Buzinkay Géza, A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban [1849–1960] (*Magyar Könyvszemle*, 1974); Szelle Béla, A nyomtatott betű sorsa az abszolutizmus korában (Bölcsészdoktori értekezés kéziratban. Bp. 1974).

II. FEJEZET

POLITIKAI MAGATARTÁSFORMÁK AZ 1850-ES ÉVEKBEN

1. A NEMZETISÉGEK CSALÓDÁSA

A nemzetiségi viszonyokra, a Habsburg-hatalom nemzetiségi politikájára és a visszahatásra lásd az általános művek mellett többek között [F. Rieger], Les slaves d'Autriche et les magyars (Paris, 1861); Magyarország és Kelet-Európa. Szerk. Gál István (Bp. 1947); H. Hantsch, Die Nationalitätenfrage im alten Österreich (Wien, 1953); F. Walter–H. Steinacker, Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens (München, 1959); F. Zwitter, Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg (Beograd, 1960); A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Kiad. Kemény G. Gábor (Bp. 1962); Niederhauser Emil, Nemzetek születése Kelet-Európában (Bp. 1976).

A délszlávokra E. Bogović, G. Grosschmid, A. Stojačković, Katus László és G. E. Rothenberg idézett művei mellett: F. Rački, Die Vertheidigung des kroatischen Staatsrechts (Wien, 1861); L. Gaj, Gedanken zum Ausgleich Croatiens und Slavoniens mit der Regierung (Agram, 1864); Popovich Milos, A nemzetiségi kérdés Magyarországban szerb szempontból. Ford. Sárcsevics Ambrus (Szabadka, 1865); D. Stratimirović, Was ich erlebte (Wien–Leipzig, 1911); D. Jánossy, Die Territorialfrage der Serbischen Woiwodschaft in Ungarn (Wien, 1933); E. Bauer, Joseph Graf Jellachich ... Banus von Kroatien (Wien–München, 1975). A szlovákokra lásd: J. Bede, Bedenknisse eines Slaven (Leipzig, 1850); V. Matula, L'udovít Štúr (1815–1856). Ford. Csizmadia Dezső (Bratislava, 1956); S. M. Daxner, V službe národa. Zost. F. Bokes (Bratislava, 1958); L'. Holotík, Slovak Politics in the 19th Century (*Studia Historica Slovaca*, V. Bratislava, 1967); Dejiny Slovenska. II. Od roku 1848 do roku 1900. Red. L'. Holotík, J. Mésároš (Bratislava, 1968); L. Gogolák, Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. III. Zwischen zwei Revolutionen [1848–1919] (München, 1972). A románokra és a szászokra az eddig idézett munkákon kívül: E. von Friedenfels, Joseph Bedeus von Scharberg. Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19. Jahrhundert. II. 1848–1858 (Wien, 1877); I. Martius, Grossösterreich und die Siebenbürger Sachsen 1848–1859 (München, 1957); I. Tóth Zoltán, Magyarok és románok (Bp. 1966); K. Hitchins, Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania during the Decade of Absolutism, 1849–1859 (*Südost-Forschungen*, 1966). Érdekes adat: Faragó József, Bem apót váró román ének 1851-ből (*Igaz Szó* [Marosvásárhely], 1961). A kárpátukránokra:

Perényi József, A ruszinok történetének vázlata 1800–1918 (Kandidátusi értekezés kézirata. Bp. 1954); Ivan Žeguc, Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen 1848–1914 (Wiesbaden, 1965).

2. MAGYAR POLITIKAI HANGULATVISZONYOK 1849 UTÁN

Hangulatjelentéseket közöl: Sashegyi Oszkár, Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849–1867. Iratok (Bp. 1959). A már idézett emlékírókon és a szépirodalomban feldolgozott élményanyagon kívül többek között lásd: Szegfi Mór, Bujdosásom idejéből (In: A Honvédmenház könyve. Szerk. Tóth Kálmán. Pest, 1870); Madarász József, Emlékirataim 1831–1881 (Bp. 1883); Podmaniczky Frigyes b., Naplótöredékek 1824–1887. I–IV. (Bp. 1887–1888); Vukovics Sebő emlékiratai. Kiad. Bessenyei Ferencz (Bp. 1894); Falk Miksa, Kor- és jellemrajzok. Kiad. Falk Ernő (Bp. 1902); Jókai Mór önmagáról... 1825–1904 (Bp. 1904); Pálffy János, Magyarországi és erdélyi urak. Kiad. Szabó T. Attila (Kolozsvár, é. n.); Szabad György: Nacionalizmus és patriotizmus konfliktusa az abszolutizmus korában (In: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp. 1964); Koós Ferenc, Életem és emlékeim. Kiad. Beke György (Bukarest, 1971); Vajda János, Egy besorozott naplójából. 1850–51. A bujdosás (In: Vajda János összes művei. IV. Sajtó alá rend. Barta János–Seres József. Bp. 1972). Teleki Sándor, Emlékezzünk régiekről. Kiad. Csetri Elek (Bukarest, 1973); Major István, Honvédélményeim 1848–49-ből. Kiad. Szőcs Sebestyén (Bp. 1973).

3. AZ ÖNKÉNYURALOM KISZOLGÁLÓI

Az eddig idézetteken, különösen Szőgyény-Marich és Kempen emlékiratain, Angyal Dávid és Berzeviczy Albert feldolgozásain és a hatalmas kiadatlan forrásanyagon kívül lásd mindenekelőtt: Tóvölgyi Titusz, Bach korszak (Pest, 1868); Benedeks nachgelassene Papiere. Hrsg. von H. Friedjung (Dresden, 1904); Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. Kiad. Rózsa Miklós (Bp. 1909); Németh G. Béla, A Pesti Napló kezdeti szakasza (*Irodalomtörténeti Közlemények,* 1960. 2.); O. Regele, Feldzeugmeister Benedek (Wien–München, 1960).

4. A HABSBURG-HATALOM KONZERVATÍV TARTALÉKA

A konzervatív csoport 1849–50-ben kifejtett politikai tevékenységének legfontosabb okmányait közli Andics Erzsébet, A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. III. (Bp. 1965); Az 1850. évi memorandum szövegét lásd: E. von Friedenfels idézett művének II. 434–441. oldalán. Fontosabb korabeli röpirataik: P. Somssich, Das legitime Recht Ungarns und seines Königs (Wien, 1850); [ZSEDÉNYI EDE], Ungarn's Gegenwart... (Wien, 1850); [ZSEDÉNYI EDE], Die Verantwortlichkeit des Ministeriums und Ungarns Zustände... (Wien, 1851); GR. A. SZÉCSEN, Politische Fragen der Gegenwart (Wien, 1851). Az 1857. évi memorandumuk közel egykorú kiadása: Eine Adresse der ersten politischen Notabilitäten Ungarns vom Jahre 1857 (Leipzig, 1861). Magyarul közli: Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÓNYI MANÓ. 2. kiad. (Bp. 1903) II. 397–403. Az általuk is ihletett publicisztikára lásd: Török János publicisztikai és nemzetgazdasági némely dolgozatai (Pest, 1858). Működésükre lásd még THALLÓCZY LAJOS, Gróf Szécsen Antal (*Századok*, 1901) és SZŐGYÉNY-MARICH LÁSZLÓ idézett emlékiratait.

5. „KIJÓZANÍTÁS" ÉS ILLÚZIÓKELTÉS

A szövegben érintett legfontosabb művek: [EÖTVÖS JÓZSEF], Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich (Leipzig, 1850); Magyar szónokok és statusférfiak (Politicai jellemrajzok). Szerk. CSENGERI ANTAL (Pest, 1851); B. EÖTVÖS JÓZSEF: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. I–II. (Bécs–Pest, 1851–1854); [EÖTVÖS JÓZSEF], Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs (Leipzig, 1859); KEMÉNY ZSIGMOND, A forradalom után [1850]; Még egy szó a forradalom után [1851] (In: Báró Kemény Zsigmond összes művei. XII. Bp. 1908). Az igen széles körű irodalomból lásd: [SZABAD IMRE], Documentált felelet Kemény Zsigmond „Forradalom után" cz. munkájára... (Pest, 1850); BEKSICS GUSZTÁV, Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés (Bp. 1883); PAPP FERENC, Báró Kemény Zsigmond. I–II. (Bp. 1922–1923); MARTINKÓ ANDRÁS, Br. Kemény Zsigmond pályafordulata (Pécs, 1937); MÁTRAI LÁSZLÓ, Gondolat és szabadság (Bp. 1961); BARTA JÁNOS, A politikus Kemény (*Irodalomtörténet*, 1962. 2.); PÁNDI PÁL, A politikus Kemény (*Irodalomtörténet*, 1962. 2.); SŐTÉR ISTVÁN, Nemzet és haladás (Bp. 1963); KOSÁRY DOMOKOS, Kemény és Széchenyi 1849 után (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1963. 2.); SŐTÉR ISTVÁN, Kemény Zsigmond (In: A magyar irodalom története. IV. Bp. 1965); SOMOGYI SÁNDOR, Csengery Antal (Uo.); SŐTÉR ISTVÁN, Eötvös József. 2. kiad. (Bp. 1967); SZABAD GYÖRGY, Eötvös József a politika útjain (*Századok*, 1971. 3–4.); D. MERVYN JONES, The Political Ideas of Baron Jozsef Eötvös (*Slavonic and East European Review*, 1971); BÉNYEI MIKLÓS, Eötvös József olvasmányai (Bp. 1972); P. BÖDY, Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870 (Philadelphia, 1972); R. VÁRKONYI ÁGNES, A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. I–II. (Bp. 1973); MANN MIKLÓS, Trefort Ágoston élete és működése (Kandidátusi értekezés kézirata. Bp. 1976).

6. DEÁK ÉS A PASSZIVITÁS POLITIKÁJA

Deák Ferenc egykorú megnyilatkozásainak és a politikai tevékenységével kapcsolatos adatoknak legfontosabb gyűjteménye: Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÓNYI MANÓ. I–VI. 2. kiad. (Bp. 1903). Leveleit lásd még többek között Deák Ferenc emlékezete. II. Levelek 1822–1875. Kiad. VÁCZY JÁNOS (Bp. 1890). (Bevezetése hivatkozik arra, hogy halála előtt Deák megsemmisítette levelestárát, így a hozzá intézett levelek túlnyomó részét nem ismerjük.) Sokban elavult biográfiája: FERENCZI ZOLTÁN, Deák élete. I–III. (Bp. 1904). Lásd továbbá: Deák-album. Emlékkönyv (Bp. 1876); CSENGERY ANTAL, Deák Ferencz emlékezete (Bp. 1877); EÖTVÖS KÁROLY, Deák Ferenc és családja (Bp. 1901); HALÁSZ IMRE, Egy letűnt nemzedék (Bp. 1911); HORÁNSZKY NÁNDOR, Deák Ferenc lelki alkatának és betegségének befolyása pályájára (*Orvostörténeti Közlemények*, 1972); SZABAD GYÖRGY, Deák Ferenc három politikai korszaka (*Magyar Tudomány*, 1976). A passzív ellenállás formáira lásd a korszakkal foglalkozó valamennyi idézett emlékiratot.

7. AZ ELLENÁLLÁS AKTIVIZÁLÁSÁNAK KÍSÉRLETE ÉS AZ EMIGRÁCIÓ

A hazai ösztönös, illetve az emigrációval kapcsolatot tartó szervezkedésekre és mozgalmakra lásd BERZEVICZY ALBERT összefoglaló műve mellett átfogóan LUKÁCS LAJOS, Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867 (Bp. 1955); a részletekre lásd: HENTALLER LAJOS, A balavásári szüret (Bp. 1894); Figyelmessy (Fülöp) ezredes emlékiratai. Kiad. KACZIÁNY GÉZA (*Magyarország*, 1914); Noszlopy Antal visszaemlékezései. Közli: VÖRÖS KÁROLY (*Századok*, 1953. 2–3.); MOLNÁR JÓZSEF, Heves- és Külső-Szolnok megye alkotmányos és függetlenségi mozgalmai |1849–1867| (Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1959); Teleki Blanka és köre. Kiad. SÁFRÁN GYÖRGYI (Bp. 1963); DEÁK FARKAS, Fogságom története. Kiad. KOVÁCS JÓZSEF (Bukarest, 1972); KÁROLYI DÉNES, Székely vértanúk 1854 (Bukarest, 1975).

A magyar emigráció irathagyatéka túlnyomó részében kiadatlan. A kiadott iratok, emlékezések és feldolgozásuk így is könyvtárnyi anyagában az eligazodást könnyíti többek között: NAGY MÁRTA, Az 1848–1849-es emigráció memoire irodalma (Bp. 1936); ÁCS TIVADAR, A magyar légionisták életrajzgyűjteménye, valamint GÁTINÉ PÁSZTOR MÁRIA, A Risorgimento magyar bibliográfiája (In: Magyarok és a Risorgimento. Bp. 1961); J. SZÉPLAKI, „The Nation's Guest" 1852–1972. Bibliography on Louis Kossuth... with special reference to his trip in the United States.. (Athens, Ohio, 1972).

Az emigrációval foglalkozó legfontosabb forráskiadványok és feldolgozások közül itt a működésüket átfogóan, illetve annak 1853-ig terjedő szakaszát tárgyaló műveket említjük: Authentic life of... Kossuth... with... his speeches delivered in England. Ed. Bradbury and Evans (London, 1851); F. W. NEWMAN, Select Speeches of Kossuth (London, 1853). Marxék 1851–1853 közötti, a magyar emigráció mazzinista kapcsolatait bíráló írásait lásd: Marx–Engels művei. 8. (Bp. 1962); lásd továbbá: Veress Sándor, A magyar emigratió Keleten. I–II. (Bp. 1878); László Károly, Napló-töredékek... (Bp. 1887); A Kossuth-emigráció Törökországban. I. Kiad. Hajnal István (Bp. 1927); E. Kastner, Mazzini e Kossuth |Lettere e documenti inediti| (Firenze, 1929); Lengyel Tamás, Klapka György emlékiratai és emigrációs működése (Bp. 1936); A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában I–II. Kiad. Jánossy Dénes (Bp. 1940–1948); Buchinger Manó, Titkos akták negyvennyolcas emigránsokról (Bp. 1948); Kossuth Lajos levelei nemeskéri Kiss Miklóshoz (1851–1854). Kiad. Kun József és Bőhm Jakab (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1957–58); Pulszky Ferenc, Életem és korom. I–II. Kiad. Oltványi Ambrus (Bp. 1958); Koltay-Kastner Jenő, A Kossuth-emigráció Olaszországban (Bp. 1960); Teleki László válogatott munkái. I–II. Szerk. Kemény G. Gábor. (Bp. 1961); Horváth Zoltán, Teleki László 1810–1861 (Bp. 1964); Kovács Endre, A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak (Bp. 1967); Kakuk Zsuzsa, Kossuth kéziratai a török nyelvről (Bp. 1967); Z. Vas, Kossuth in England (*The New Hungarian Quarterly*, 1968. 29.); Iványi Emma, Klapka György iratai 1848–1892 (*Levéltári Közlemények*, 1969); L. E. Tako, Louis Kossuth Hungary's Advocate and the American Response (Bölcsészdoktori értekezés kézirata. Bp. 1972); J. H. Komlos, Louis Kossuth in America 1851–1852 (Buffalo–New York, 1973).

8. A NEMZETKÖZI HELYZET VÁLTOZÁSAI ÉS AZ EMIGRÁCIÓ

Lásd: C. F. Graf Vitzthum, St. Petersburg und London in den Jahren 1852–1864. I–II. (Stuttgart, 1886); H. Friedjung, Der Krimkrieg und die österreichische Politik (Stuttgart, 1907); Th. Lengyel, Die Ungarn und der Krimkrieg (Bp. 1938); D. Jánossy, Die Ungarische Emigration und der Krieg im Orient (Bp. 1939); B. Unckel, Österreich und der Krimkrieg (Hamburg, 1969); A. J. Barker, The War against Russia 1854–1856 (New York, 1971); P. W. Schroeder, Austria, Great Britain and the Crimean War... (Ithaca–London, 1972); L. Boicu, Austria şi Principatele Române... |1853–1856 (Bucureşti, 1972); W. Baumgart, Der Friede von Paris 1856 (München–Wien, 1972).

9. AZ ELNYOMOTT NÉPEK ÖSSZEFOGÁSÁNAK SZORGALMAZÓI

A hazai megnyilatkozásokra lásd: Kemény Gábor br., A nemzetek fejléséről (Kolozsvár, 1856); Mocsáry Lajos, Nemzetiség (Pest, 1858); Táncsics Mihály, Életpályám (Bp. 1949); Táncsics Hét nemzetiség szövetsége c. kéziratából részleteket közölt Lukács Lajos idézett munkájában és Táncsics Mihály (1799–1884).

Kiad. H. KOHUT MÁRIA (Bp. 1974); DÁVID GYULA, A román népköltészet első magyar fordítója, Ács Károly |1824–1894| (*Út*, 1954); Mocsáry Lajos válogatott írásai. Kiad. KEMÉNY G. GÁBOR (Bp. 1958); TÓTH EDE, Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete |1826–1874| (Bp. 1967); FRIED ISTVÁN, A délszláv költészet magyar recepciója Kazinczytól Jókaiig (Kandidátusi értekezés kézirata. Bp. 1975); SZABAD GYÖRGY, Az újraolvasott Civilizátor (In: Madách Imre ma. Szerk. MEZEI JÓZSEF. Bp. 1976).

A magyar és a szomszédos népek emigránsainak törekvéseire R. A. KANN, KOVÁCS ENDRE és mások már idézett munkái mellett lásd: G. KLAPKA, Der Krieg im Orient... (Genf, 1855); DEÁK IMRE, Az első magyar–román konföderációs tervek (*Magyar Kisebbség*, 1932); Bălcescu Miklós válogatott írásai. Szerk. I. TÓTH ZOLTÁN. Ford. DOMOKOS SÁMUEL – KÖPECZI BÉLA (Bp. 1950); I. TÓTH ZOLTÁN, Bălcescu Miklós élete 1819–1852. (Bp. 1958); R. WIERER, Der Föderalismus im Donauraum (Graz–Köln, 1960); MÉREI GYULA, Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840–1918 (Bp. 1965); DOLMÁNYOS ISTVÁN, Herzen (Bp. 1970); J. C. CAMPBELL, French Influence and the Rise of Roumanian Nationalism (New York, 1971).

10. KOSSUTH POLGÁRI DEMOKRATIKUS ÁTALAKULÁSI PROGRAMJA

Kossuth alkotmányjavaslatának három variánsa került – részben ismételten – közlésre. Az 1851-ben készült alapszöveget közli: E. KASTNER, Mazzini e Kossuth c. idézett műve 120–133. oldalán; 1859-ben készült átdolgozását lásd: D. IRÁNYI–CH. L. CHASSIN, Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847–1849. I. (Paris, 1859–1860) 364–398. old. Ennek továbbfejlesztett változatát kisebb-nagyobb kihagyásokkal közli: Kossuth demokráciája. Kiad. ÁCS TIVADAR (Bp. 1943) 58–74. old. – Az előző két alfejezetben idézetteken kívül lásd még: L. KOSSUTH, La question des nationalités. L'Europe, l'Autriche et la Hongrie (Bruxelles, 1859); JÁSZI OSZKÁR, A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok (Bp. 1918); Kossuth Lajos... a nemzetiségekről és a nemzetek testvériségéről. Kiad. BALLAGI ALADÁR (Cegléd, 1919); KÁVÁSSY SÁNDOR: Kossuth a nemzetiségi kérdésről emigrációs irataiban (Eger, 1970); SZABAD GYÖRGY, Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről (*Századok*, 1975. 3–4.).

11. A NÉPTÖMEGEK HANGULATA ÉS MOZGALMAI

A már idézett forráskiadványokon, emlékiratokon és feldolgozásokon kívül a parasztságra lásd: Kossuth a magyar nép szívében és költészetében. Szerk. ZSILINSZKY MIHÁLY (Pest, 1868); SZTRIPSZKY HIADOR, Kossuth Lajos a rutén népköltészetben (Bp. 1907); Parasztságunk a Habsburg-önkényuralom korszakában 1849–1867. Szerk. S. SÁNDOR PÁL (Bp. 1951); DÉGH LINDA, A szabadságharc népköltészete (Bp.

1952); ORTUTAY GYULA, Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban (*Ethnographia*, 1952. 3–4.); DAJASZÁSZYNÉ DIETZ VILMA, A tardi fonalas munkák „kossuthbankós" motívuma (*Néprajzi Értesítő*, 1957); UJVÁRY ZOLTÁN, Népi kéziratos verseskönyveink (In: Műveltség és hagyomány. Szerk. GUNDA BÉLA. Bp. 1960); Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848–1948. I–II. Szerk. PÖLÖSKEI FERENC–SZAKÁCS KÁLMÁN (Bp. 1962). Katonaszökevényekre és betyárokra lásd: SZŰCS SÁNDOR, Pusztai szabadok (Bp. 1957); SZABÓ FERENC, A dél-alföldi betyárvilág (Gyula, 1964); NAGY CZIROK LÁSZLÓ, Betyárélet a Kiskunságon (Bp. 1965). A városi hangulatviszonyokra és mozgalmakra lásd: MÁTRAY GÁBOR, Töredék jegyzmények (Országos Széchényi Könyvtár [továbbiakban: OSZK] Kézirattára); Waltherr Imre naplója 1846–1850 (Bp. 1888); BÚSBACH PÉTER, Egy viharos emberöltő. I–II. 2. kiad. (Bp. 1906); LÁSZLÓ JÓZSEF, Iratok a Vörösmarty halálával kapcsolatos események történetéhez (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1955).

A munkásság mozgalmaira lásd: Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből. Szerk. KABOS ERNŐ (Bp. 1969); A magyar forradalmi munkásmozgalom története. I–III. Szerk. NEMES DEZSŐ. 2. kiad. (Bp. 1970–1972); DÓKA KLÁRA, A munkásszervezkedés kezdeti korszaka Magyarországon 1830–1872 (Bp. 1972). Helyi adatok: NAGY JÓZSEF, A Heves megyei munkásmozgalom kezdeti szakasza |1850–1914| (Eger, 1956); BODGÁL FERENC, A miskolci kovácslegények sztrájkja 1854-ben (*Borsodi Szemle*, 1961. 5.).

III. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMPOLITIKÁJA

A gazdasági és társadalmi viszonyokra lásd az idézett összefoglaló munkákon kívül mindenekelőtt a következőket: J. HAIN, Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates. I–II. (Wien, 1852–1853); Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie 1849–1865. Neue Folge I–V. (Wien, 1854–1866); H. F. BRACHELLI, Statistik der Österreichischen Monarchie (Wien, 1857); KONEK SÁNDOR Az ausztriai birodalom, jelesen a magyar korona országainak statisztikai kézikönyve (Pest, 1865); HUNFALVY JÁNOS, Az osztrák birodalom rövid statisztikája különös tekintettel a magyar államra (Pest, 1867); KELETI KÁROLY, Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából. 2. kiad. (Bp. 1873); ECKHART FERENC, A magyar közgazdaság száz éve 1841–1941 (Bp. 1941); Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848–1948. Hrsg. von H. MAYER (Wien, 1949); H. BENEDIKT, Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit (Wien–München, 1958); E. MÄRZ, Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I. (Wien–Frankfurt–Zürich, 1968); BEREND T. IVÁN–SZUHAY MIKLÓS, A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944 (Bp. 1973); J. CIEPIELEWSKI–I. KOSTROWICKA–Z. LANDAU–J. TOMASZEWSKI, A világ gazdaságtörténete a XIX. és a XX. században (Bp. 1974).

1. MAGYARORSZÁG BETAGOLÁSA A BIRODALOM GAZDASÁGI KÖZÖSSÉGÉBE

Az összefoglaló művek mellett lásd még: Kautz Gyula, Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika (Pest, 1866); Schnierer Gyula, A vámügyreform Magyarország termelése szempontjából (Pest, 1866); Korizmics László, Tanulmányok és reflexiók az Osztrák–Magyar Monarchia ki- és beviteli forgalmát illetőleg 1851–1874 (Bp. 1877); Matlekovits Sándor, Az Osztrák–Magyar Monarchia vámpolitikája 1850-től kezdve napjainkig (Bp. 1877); Láng Lajos, Vámpolitika az utolsó száz esztendőben (Bp. 1904); Pap Dávid, A magyar vámterület (Bp. 1904); Szende Pál, Önálló vámterület és osztályharcz (Bp. 1906); R. Sieghart, Zolltrennung und Zolleinheit (Wien, 1915 – a közbülső vámvonal felszámolásával kapcsolatos fontos okmányokat közöl); A. Gartner, Der Kampf um Zollverein zwischen Oesterreich und Preussen 1849–1853 (Berlin, 1916); Gy. Szabad, Das Anwachsen der Ausgleichstendenz der Produktenpreise im Habsburgerreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts (In: Studien zur Geschichte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Red. von V. Sándor–P. Hanák. Bp. 1961).

A gazdasági egybekapcsoltság kérdéskörére lásd még: Th. Balogh, Unequal partners. I–II. (Oxford, 1963); K. M. Fink, Die Österreichisch–Ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft (München, 1968); F. Perroux, Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség (Bp. 1972).

2. A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS ÚJRASZABÁLYOZÁSA

Az 1853. évi úrbéri nyílt parancs és a kapcsolódó rendelkezések egykorú értelmezője: Tóth Lőrincz, Elméleti s gyakorlati útmutató úrbéri ügyekben (Pest, 1857). Az első érdemi kísérlet a birtokrendezési perek anyagának történettudományi értékesítésére: Soós Imre, Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében (Bp. 1941). A jobbágyfelszabadítás végrehajtásának első uradalomtörténeti vizsgálata: Szabad György, A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra (Bp. 1957). Az erdélyi rendezésre lásd: Kovács József, Adatok az 1849 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról (Bukarest, 1957). Az 1849 utáni ideiglenes szabályozásra lásd: Sashegyi Oszkár, A jobbágyfelszabadítás végrehajtásával foglalkozó 1849. évi „Oktatás a Föld népéhez" (*Agrártörténeti Szemle*, 1957. 3–4.). A kérdéskörrel foglalkozó tanulmányok sorából lásd még: Simonffy Emil, Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után (In: Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Szabó István. Bp. 1960) és Für Lajos, A majorsági zsellérkérdés rendezése 1848–1896 (In: uo.); Vargyai Gyula, Jobbágyfelszabadítás Esztergom megyei egyházi birtokokon (Bp. 1963). Átfogó: Für Lajos, Jobbágyföld–parasztföld (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. Szabó István. Bp. 1965); Gyimesi Sándor, A telepítvényes falvak „felszabadulása" (In: uo.); Simonffy Emil, A parasztföld és a tagosítás (In: uo.). A fontos helytörténeti vizsgálatok közül lásd: Fegyó János, Úrbéri perek és jobbágyfelszabadítás a ráckevei járásban (Ráckeve, 1968) és Tóth Tibor, Elkülönítés és jobbágyfelszabadítás a mernyei uradalomban (In: Somogy megye múltjából. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1973). A forrásanyagról átfogó képet ad: Sándor Pál, A birtokrendezési periratok (Bp. 1973).

3. A FÖLDESURAK KÁRMENTESÍTÉSE

Az előzőekben idézett munkák mellett lásd még: Lóránth Mária, Adatok az úrbéri kárpótlás történetéhez 1849–1853-ig (Bp. 1927). Átfogó, de igen felszínes: Bernát Gyula, Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon (Bp. 1935). A kármentesítés lebonyolításának módját bírálva nyúl vissza az önkényuralmi előzményekhez Sarlós Márton, A feudális parazitizmus a kiegyezés utáni jogszabályainkban és a magyar jogtörténetírásban (In: Jogtörténeti tanulmányok. II. Bp. 1968). A kármentesítés realizálásának fontos kérdését vizsgálja: Kovács Edit, Az úrbéri kármentesítési kötvények tőzsdei árfolyamának alakulása (*Agrártörténeti Szemle*, 1971).

4. AZ IPARSZABADSÁG KÉRDÉSE

A Geringer által kiadott ideiglenes iparrendtartás önálló kiadványban is napvilágot látott: Gewerbeordnung für das Kronland Ungarn... (Wien, 1851). A kereskedelmi és iparkamarák megalakulására és működésére lásd egykorú, gazdaság- és társadalomtörténeti adatokban gazdag, nyomtatott évi jelentéseiket. Működésükről összefoglalóan többek közt: N. A. Plavšič, Die Handels- und Gewerbekammer für Slavonien 1853–1903 (Essek, 1905); Szávay Gyula, A magyar kamarai intézmény és a Budapesti Kamara története 1850–1925 (Bp. 1927); Sárközi Zoltán, A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara hivataltörténete (*Levéltári Szemle*, 1967. 1.). Az 1860-ban életbe léptetett új iparrendtartás egykorú ismertetője Galgóczy Károly, Az új iparrend az osztrák birodalomban (Pest, 1860). Az iparszabadság érvényesülésének korlátaira lásd az alább említésre kerülő ipartörténeti munkákon kívül: Dános Árpád, Az iparszabadság a magyar ipari közigazgatási jogban (Bp. 1933); T. Borodajkewycz, Gewerbefreiheit und konservativer Geist (In: Festschrift Walter Heinrich. Graz, 1963); M. Sarlós, Die Gestaltung der sogenannten jura regalia minora im kapitalistischen Ungarn (In: Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa 1848–1944. Hrsg. von A. Csizmadia–K. Kovács. Bp. 1970).

5. A KÖZTEHERVISELÉS ÉS AZ ABSZOLUTIZMUS PÉNZÜGYI POLITIKÁJA

Átfogóan: SZEPESSY MIHÁLY, Ausztria birodalmi adórendszere. Különös tekintettel a magyar korona alatti országok adó- és államgazdászati viszonyaira (Pest, 1867); A. BEER, Die Finanzen Österreichs im XIX. Jahrhundert (Prag, 1877); WEISZ [FÖLDES] BÉLA, Magyarország adószolgáltatása 1838–1877-ig (Bp. 1880). Erdély adóztatására: E. A. BIELZ, Beitrag zur Geschichte und Statistik des Steuerwesens in Siebenbürgen (Hermannstadt, 1861); GR. BETHLEN FARKAS, Adatok Erdély viszonyairól különös tekintettel az adózási rendszerre (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1867). A költségvetésre O. HAUSNER idézett összehasonlító statisztikája mellett lásd C. VON CZOERNIG, Das oesterreichische Budget für 1862. I–IV. (Wien, 1862); Hivatalos adatok az államjövedelmek és kiadásokról az 1860–1865-diki évekről a Főszámvevőség zárszámadásainak kimutatása szerint. I–III. (Pest, 1867). Az államjavak sorsára lásd többek között: Handschriftlicher Nachlass des Freiherrn von Pillersdorf. Hrsg. von W. BRAUMÜLLER (Wien, 1863); LÓNYAY MENYHÉRT, Az államvagyonról... (Buda, 1869); Vasúti Okmánytár. I. Kiad. a m. kir. közmunka és közlekedési ministerium (Buda, 1871).

6. A PÉNZTŐKEHIÁNY ÉS A HITELVISZONYOK ALAKULÁSA

A már idézett munkák, különösen E. MÄRZ, Österreichische Industrie- und Bankpolitik (Wien, 1968) mellett lásd még: LÓNYAY MENYHÉRT, Közügyekről. Nemzetgazdászati újabb dolgozatok (Pest, 1863); WODIÁNER ALBERT, A kamatláb (*Budapesti Szemle*, 1866); VARGHA GYULA, A magyar hitelügy és hitelintézetek története (Bp. 1896); F. SCHULTE, Die Bodenkreditinstitute der Österreich–Ungarischen Monarchie 1841–1910 (München–Leipzig, 1912); B. GILLE, Histoire de la Maison Rothschild. I–II. (Genève, 1965–1967). Egyes intézmények történetére lásd: A magyar földhitel intézet alaprajza és alapszabályai (Pest, 1862); PÓLYA JAKAB, A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ... története 1841–1892 (Bp. 1892); FENYVESSY ADOLF–MENCZEL LAJOS, A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-egyesület ... története. I–II. (Bp. 1940). A parasztság hitelviszonyaira lásd: SZABAD GYÖRGY, A hitelviszonyok (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965).

IV. FEJEZET

A KAPITALISTA FEJLŐDÉS KIBONTAKOZÁSA

1. A VILÁGPIAC KONJUNKTÚRAVISZONYAINAK MAGYARORSZÁGI HATÁSA

A korábban idézett általános irodalom kiegészítéséül lásd még: Barsi József, A világforgalom állása 1860-tól 1865-ig (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1868); Keleti Károly, Visszapillantás közgazdaságunk egy negyed századára (Bp. 1875); A. Beer, Die österreichische Handelspolitik im Neunzehnten Jahrhundert (Wien, 1891); J. Lacour-Gayet, Histoire du commerce. V. (Paris, 1952); W. W. Rostow, The Stages of Economic Growth (Cambridge, 1960); H. Rosenberg, Der weltwirtschaftliche Struktur- und Konjunkturwandel von 1848 bis 1857. (In: Probleme der Reichsgründerzeit 1848–1879. Hrsg. von H. Böhme. Köln-Berlin, 1968); Berend T. Iván–Ránki György, Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században (Bp. 1969); A. G. Kenwood–A. L. Lougheed, The Growth of the International Economy. 1820–1960 (London–Sidney, 1971); H. Matis, Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I. (Berlin, 1972).

2. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS

Alapozó jellegű kitűnő kiadvány Benda Gyula, Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867 (Bp. 1973). A magyar mezőgazdaság egykorú érdemi statisztikai forrásainak egybegyűjtése és keletkezéstörténetük feltárása után még megoldatlan feladat maradt tartalmuk kritikai elemzése. Ez tette tartózkodóvá a korszak feldolgozóját az egymásnak sokban ellentmondó egykorú statisztikai adatok közvetlen átvételében.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet a hazai mezőgazdaságban kitűnően tükrözi: Galgóczi Károly, Magyarország, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticája (Pest, 1855). Az egykorú összefoglalások közül lásd még: Keleti Károly, A magyar mezőgazdaság (Pest, 1867); Ditz Henrik, A magyar mezőgazdaság (Pest, 1869). A történeti feldolgozások közül a már idézetteken kívül átfogó jellegű: Nagy István, A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában |1849–1867| (Bp. 1944); Mérei Gyula, Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez... (*Századok*, 1950); Pach Zsigmond Pál, A magyarországi és oroszországi porosz-utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében (*Közgazdasági Szemle*, 1958. 1.); Jámbor Lajosné, Magyarország földterülete művelési ágak és gazdaságnagyságcsoportok szerint 1853–1949 (Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963–1964). Az egyes termelési ágakra lásd többek közt: Balassa Iván, A magyar kukorica (Bp. 1960);

Bálint Sándor, A szegedi paprika (Bp. 1962); Király István, Fejezetek a Somogy megyei szarvasmarhatenyésztés történetéből |1848–1945| (Kaposvár, 1962); Takács Lajos, A dohánytermesztés Magyarországon (Bp. 1964); Gaál László, A magyar állattenyésztés múltja (Bp. 1966); Kósa László, A burgonya Magyarországon (Kandidátusi értekezés kézirata. Bp. 1975). A termelési technika fejlődésére lásd: Sándor Vilmos, A gabonacséplés gépesítése Magyarországon (*Agrártörténeti Szemle*, 1962. 3–4.); Hoffmann Tamás, A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában (Bp. 1963); Balogh István, A paraszti gazdálkodás és termelési technika (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. Szerk. Szabó István. Bp. 1965); Barbarits Lajos, A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon (Bp. 1965); Kósa László, Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata |Adatok a sarló–kasza eszközváltáshoz| (*Ethnographia*, 1967. 1.); Balassa Iván, Az eke és a szántás története Magyarországon (Bp. 1973). A munkaerő problémákra lásd külön: Kenessey Kálmán, Mezőgazdasági munkaerő-calamitas (Pest, 1868); Vörös Antal, A paraszti termelőmunka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon, 1850–1914 (*Történelmi Szemle*, 1966). Egyes gazdaságok és uradalmak viszonyaira lásd: Korizmics László –Bossányi László–Morócz István, A mágócsi uradalom... (Pest, 1860); Korizmics László–Czilhert Róbert–Gyiokó Szilárd–Morócz István, Fekete Ferenc kossuthi gazdasága... (Pest, 1862); Peterdy Gábor, A kisjenői uradalom... (Pest, 1864); Missics János, A temesi és krassói kincstári uradalmak fakérdése (Pest, 1868); Szabad György, A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom c. idézett munkát; Bodrog György, A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban (*Agrártörténeti Szemle*, 1966. 4.); Tóth Tibor, Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig (Bp. 1977).

3. A KÖZLEKEDÉS ÉS AZ ÁRUFORGALOM FEJLŐDÉSE

A közlekedési viszonyokra általában lásd Szathmári Károly, Az Alföld és Fiume. Nemzetgazdasági, különösen közlekedési szempontból... (Pest, 1864); Hunfalvy János, Hazánk közlekedési eszközeiről (Pest, 1867); Bethlen Farkas gr., Erdély közlekedési eszközeiről (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1867). Az úthálózatra: Fest Miklós, Magyarország álladalmi és országos útjai. I–III. (uo. 1865–67). Vasúttörténeti bibliográfia: Mészáros Vince, A magyar vasútügy (Bp. 1964); források: Vasúti Okmánytár. I–IV. (Pest, 1871–73); összefoglalóan: H. Strach, Geschichte der Eisenbahnen Österreich–Ungarns. Von den ersten Anfängen bis zum Jahre 1867. Geschichte der Eisenbahnen der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. I/1. (Wien–Teschen–Leipzig, 1898); Ujhely Géza, A vasútügy története (Bp. 1910). Az egykorú tanulmányok sokaságából kiemelkedik: Hollán Ernő, Magyarország vasúthálózatának rendszere (Bécs, 1856); Hollán Ernő, Magyarország forgalmi szükségei s a vasútügynek újabb kifejlődése (Pest, 1864);

LÓNYAY MENYHÉRT, Az OMGE két emlékirata és hazánk vasúti kérdése (*Budapesti Szemle,* 1865). A modern irodalomból itt említjük meg R. E. CAMERON könyvét: France and the Economic Development of Europe 1900–1914 (Princeton, 1961), amely annak is tanúságtevője, hogy a vizsgált korszakban a magyarországi vasutak túlnyomórészben francia tőkével épültek. A hajózásra és vízszabályozásra lásd többek közt: IVÁNKA IMRE, Gőzhajózás a magyar Dunán (Pest, 1862); TIRSCHER PÁL, A hajózás és forgalom a Dunán és mellékfolyóin... (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények,* 1868); BARSI JÓZSEF, A magyar–horvát tengerpart hajóforgalma (Uo. 1870); REITTER FERENC, Duna-szabályozás Buda és Pest között (Pest, 1865); BOTÁR IMRE–KÁROLYI ZSIGMOND, A Tisza szabályozása |1846–1879| (Bp. 1971). Az áruforgalomra lásd többek közt: BONTOUX JENŐ, Magyarország és szerepe Európa élelmezésében. Francziából (Pest, 1861); A pesti áru- és értéktőzsde alapszabályai (Pest, 1863); KELETI KÁROLY, Magyarország külforgalmáról (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények,* 1867); Adalékok Magyarország nyers terményeinek ártörténetéhez... Kiadja a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara (Bp. 1873); FÉLEGYHÁZY ÁGOST, A budapesti tőzsde története 1864–1895. I–II. (Bp. 1896); BELITZKY JÁNOS, A magyar gabonakivitel története 1860-ig (Bp. 1932); SZIMICS MÁRIA, A debreceni országos vásárok... (Bp. 1938); KISS LAJOS, Vásárhelyi híres vásárok (Szeged, 1956); DANKÓ IMRE, A gyulai vásárok (Gyula, 1963); KIRNER A. BERTALAN, A békési vásár (Gyula, 1964). KÓS KÁROLY, Az árucsere néprajza (In: Népélet és néphagyomány. Bukarest, 1972); M. MUREȘAN, Date cu privire la comerţul Transilvaniei între 1849–1867 (Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, 1973); FRANK TIBOR, A magyar agrárexport kérdése az 1860-as évek angol-osztrák kereskedelmi tárgyalásain (*Agrártörténeti Szemle,* 1975. 3–4.).

4. A BÁNYÁSZAT ÉS AZ IPAR FEJLŐDÉSE

A bányajogra: TÁRKÁNY-SZŰCS ERNŐ, Privatrechtliche Elemente des alten ungarischen Bergrechtes 1854–1944 (In: Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa 1848–1944. Hrsg. von A. CSIZMADIA–K. KOVÁCS. Bp. 1970); a bányászatra többek közt: FRIEDMANN BERNÁT, Hazai bányászatunk nemzetgazdasági és statisztikai szempontból (Pest, 1866); HUNFALVY JÁNOS, Magyarország bányászata... 1863–67... (*Hivatalos Statistikai Közlemények,* 1869). A széntermelésre és a szénfogyasztásra lásd még: BABICS ANDRÁS, A pécsvidéki kőszénbányászat története (Bp. 1952); N. T. GROSS, Economic Growth and the Consumption of Coal in Austria and Hungary 1831–1913 (*The Journal of Economic History,* 1971).

A gazdaságtörténeti összefoglaló műveken kívül lásd az ipari fejlődésre többek közt: GELLÉRI MÓR, Hetven év a magyar ipar történetéből (Bp. 1912); FUTÓ MIHÁLY, A magyar gyáripar története. I. (Bp. 1944); LEDERER EMMA, Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon (Bp. 1952); SÁNDOR VILMOS, A magyarországi ipari kapitalizmus kibontakozásának néhány kérdése |1849–1867| (*Századok,* 1953. 2–3.); RÚZSÁS LAJOS, A kapitalista iparfejlődés útja a Délkelet-Dunántúlon 1848–

1900 (Pécs, 1957); Tolnai György, A parasztipar története Magyarországon és hatása az ország tőkés iparfejlődésére |1842–1867| (Kandidátusi értekezés kézirata. Bp. 1961); Dóka Klára, A pest-budai céhes·ipar válsága a XIX. században (Kandidátusi értekezés kézirata. Bp. 1973).

Egyes iparágakra és üzemekre lásd többek közt: [Andrássy Manó–Fest Imre], A Felső Magyarországi Vasgyári Egyletnek emlékirata... (Pest, 1861); Wiener Moszkó, A magyar czukoripar fejlődése. I–II. (Bp. 1902); A. Fellner, Die wirtschaftliche Entwicklung der Muehlenindustrie Kroatien–Slawoniens (Wien, 1921); Sándor Vilmos, A budapesti nagymalomipar kialakulása |1839–1880| (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. Bp. 1959); Bud Melitta, A Valero selyemgyár (Bp. 1941); Berlász Jenő, A Ganz-gyár első félévszázada 1845–1895 (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XII. Bp. 1957); Soós Imre–Kiszely Gyula–Zádor Tibor, Vázlatok a diósgyőri vaskohászat... történetéből 1770–1960 (Miskolc, 1960); Szakács Margit, A Vidacs gépgyár története (*Folia Archeologica*, XIII. 1961); a hajdani Oetl gyárra: Jenei Károly–Sárközi Zoltán–Szilágyi Gábor, A Gábor Áron Vasöntőde és Gépgyár története |1862–1962| (Bp. 1962); Sárközi Zoltán–Szilágyi Gábor–Szekeres József, A Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár története |1856–1966| (Bp. 1969).

V. FEJEZET

A TÁRSADALMI ÁTRÉTEGZŐDÉS FOLYAMATÁNAK ELŐREHALADÁSA

A népszámlálási eredményekre és a demográfiai viszonyokra lásd: Uebersicht des Bevölkerungstandes des Kronlandes Ungarn... (Ofen, 1851); Bevölkerung und Viehstand von Ungarn... Nach der Zählung vom 31 October 1857. Hrsg. vom K. K. Ministerium des Innern (Wien, 1859). A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei ... (Pest, 1871); Salamon Lajos, Megemlékezés egy száz év előtti népszámlálásról (*Történeti Statisztikai Közlemények*, 1957); Móricz Miklós, Magyarország népének korviszonyai 1801–1868. (Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961–62); Kápolnai Iván, Adalékok a 19. század népmozgalmához (uo.). Rédei Jenő, A születések és halálozások alakulása a XIX. és XX. században Európában és Magyarországon (Bp. 1960).

A társadalmi fejlődés egykorú problémáiról általában, a politikai fejezetek irodalmában idézetteken kívül: Mocsáry Lajos, A magyar társasélet (Pest, 1855); Kenessey Kálmán, Egy két őszinte szó társadalmi viszonyainkat illetőleg (Pest, 1857); Keleti Károly, Hazánk és népe. 2. kiad. (Bp. 1873); Pulszky Ferenc, Publicisztikai dolgozatok (Győr, 1888); Schwarcz Gyula, Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez (Bp. 1889); Szabad György, A társadalmi szerkezet átalakulásának kérdései az abszolutizmus korában (*Történelmi Szemle*, 1958. 1–2.); Hoffmann Tamás, Néprajz és feudalizmus (Bp. 1975).

1. A POZÍCIÓŐRZŐ NAGYBIRTOKOS ARISZTOKRÁCIA

A politikai és gazdaságtörténeti fejezeteknél idézett műveken kívül lásd még: Nyáry Gyula br., A magyar aristokrátia (Pest, 1856); Andrássy Manó gr. és társai, Hazai vadászatok és sport Magyarországon (Pest, 1857); Mészáros Károly, Herczeg Eszterházy jószágai bérletének története (Pozsony, 1866); Fejérpataky László, Főrangú családok (Bp. 1888); Katona Mór, A magyar családi hitbizomány (Bp. 1894); I. Žolger, Der Hofstaat des Hauses Österreich (Wien, 1917); Nyulászyné Straub Éva, A herceg Esterházy-hitbizomány 1865-ös pénzügyi csődje és előzményei (Bölcsészdoktori értekezés kézirata. Bp. 1976).

2. A FELBOMLÓ NEMESSÉG

Helyhiány miatt mellőzve a felhasznált forrásokon kívül a genealógiai és családtörténeti munkákat is, lásd többek között: Az erdélyi nemességnek az 1851-ben (!) dec. 31. nyílt parants következtébeni helyzetéről (Bécs, 1858); Galgóczy Károly, Mire nevelje a magyar ember gyermekeit? (Pest, 1859); Tegzes [ifj. Kubinyi Ferenc], Kik a valódi fertálymágnások? (Pest, 1862); Mocsáry Lajos, A régi magyar nemes (Bp. 1889); Eötvös Károly, Emlékezések. 2. kiad. (Bp. 1904); Berzeviczy Albert, Régi emlékek 1853–1870 (Bp. 1907); Hanák Péter, A magyar „középosztály" fejlődésének problémájához (*Valóság*, 1962. 3.); Herényi István, Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója (Veszprém megyei múzeumok közleményei. III. 1965); Jablonkay Géza, Az alsóörsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája |1816–1964| (*Agrártörténeti Szemle*, 1968. 1–2.); D. Korbuly, Der ungarische Adel im 19. Jahrhundert (*Österreichische Osthefte*, 1972).

3. AZ ÁTALAKULÓ POLGÁRSÁG

A gazdaságtörténeti fejezetekben idézett műveken kívül lásd: Sennowitz Adolf, Emich Gusztáv 1814–1869 (Bp. 1893); Pólya Jakab, A szabadalmazott pesti kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története (Bp. 1896); Büchler Sándor, A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig (Bp. 1901); Sváby Frigyes, A Szepesség lakosságának sociológiai viszonyai a XVIII. és XIX. században (Lőcse, 1901); Steinhofer Károly, Révai Sámuel élet- és pályarajza 1833–1908 (Bp. 1910); Grosszmann Zsigmond, A magyar zsidók a XIX. század közepén |1849–1870| (Bp. 1917); Pásztor Mihály, A százötven éves Lipótváros (Bp. 1940); I. Karaman, Das kroatische Handelsbürgertum (*Österreichische Osthefte*, 1969. 2.); Vörös Károly, Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Bp. 1971), a tanulmány behatóan foglalkozik a polgárság vagyoni viszonyainak alakulásával az önkényuralom korszakában is; Balogh István, A cívisek világa (Bp. 1973); Francsics

Károly, Kis kamorámban gyertyát gyújték. Kiad. Vörös Károly (Bp. 1973), egy veszprémi borbélymester naplójának részletei; Pogány Mária, Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában 1845–1873 (Kandidátusi értekezés kézirata. Bp. 1974).

4. AZ ÉRTELMISÉG FOGLALKOZÁSI STRUKTÚRÁJA

Lásd a statisztikai forrásokon és az idézett általános irodalmon kívül: Mangold Heinrich, Magyarország gyakorló orvosainak névkönyve (Pest, 1864); Molnár Pál, Adatok a magyar mérnökök működésének történetéhez (*Magyar Mérnök-egyesület Közlönye*, 1867); Plesch János, Magyarország egészségügyi statisztikája 1790–1897 (Bp. 1899); Fabricius Endre, A magyar gazdatiszt. Gazdaság- és művelődéstörténeti tanulmány (Bp. 1931); Munkácsy Mihály, Emlékeim (Bp. 1950); Czeglédi Imre, Munkácsy Gyulán (Gyula, 1963); Szabolcs Ottó, A magyarországi modern pedagógusréteg kialakulása |1840–1914| (*Pedagógiai Szemle*, 1967. 3.); Zöldy Pál, A laikus néptanító intézmény (*Ethnographia*, 1969. 1.).

5. A KIALAKULÓ MUNKÁSOSZTÁLY

Lásd az idézett ipartörténeti és mozgalomtörténeti művek mellett: Barsi József, Az iparosok vagy László mester (Szeged, 1860); Novitzky N. László, Egyesült erővel. A magyar könyvnyomdászok ötvenévi szakszervezeti tevékenységének története (Bp. 1912); Rézler Gyula, A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914. 2. kiad. (Bp. 1945); Lackó Miklós, Gyári munkásságunk összetételéről az ipari forradalom időszakában (*Századok*, 1960. 4.); Katona Imre, Munkaidő és teljesítmény kubikmunkán 1850–1945 (*Agrártörténeti Szemle*, 1963. 3.); Katona Imre, Átmeneti bérmunkaformák (In: A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. Szabó István. Bp. 1965); Pogány Mária, Tőkés vállalkozók és kubikos bérmunkások a Tisza-szabályozásnál a 19. sz. második felében (Bp. 1966); L. Vajda, Formarea muncitorimii salariate în industria minieră şi metalurgică din Transilvania între a 1848–1867 (*Acta Musei Napocensis*, 1968); Végh Oszkár, A pesti nyomdászok szervezkedésének kezdetei. 1848–1870 (Bp. 1971); Pogány Mária, A vasútépítő munkások bér- és életviszonyai... |1846–1873 (*Agrártörténeti Szemle*, 1974. 3–4.).

6. A DIFFERENCIÁLÓDÓ PARASZTSÁG

A gazdaság- és mozgalomtörténeti irodalomban már idézetteken kívül lásd mindenekelőtt: Orosz István, A differenciálódás és kisajátítás (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Bp. 1965); a folyamat részleteire lásd még: Stassik Ferenc, A volt határőrvidéki házközösségek (Nagybecskerek, 1900); Módy György, Földtulajdon Debrecenben a XVI–XIX. században (A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1958–1959. Debrecen, 1960); Sándor Pál, A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti statisztikai forrásai – módszerei és újabb eredményei (*Agrártörténeti Szemle*, 1964. 1–2.); Balogh István, Az alföldi tanyás gazdálkodás (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. I. Bp. 1965); Rácz István, Parasztok elvándorlása a faluból (In: uo.); T. Mérey Klára, A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba (Bp. 1965); Tóth Tibor, Adács község birtokviszonyai 1850–1877 (*Agrártörténeti Szemle*, 1966. 3.); Bali János, Legelőcsökkenés – zsellér föld (Történeti Statisztikai Évkönyv, 1967–1968); Simonffy Emil, Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után (*Agrártörténeti Szemle*, 1968. 1–2.); A megindult falu. Tallózás a régi erdélyi faluirodalomban. 1849–1914. Kiad. Egyed Ákos (Bukarest, 1970); Veliky János, Megjegyzések a magyar parasztbirtok kapitalizmuskori fejlődéséhez (In: Magyar történeti tanulmányok. III. Debrecen, 1970); Bársony István, A zsellér a történetírás tükrében (In: uo. VI. Debrecen, 1973).

VI. FEJEZET

KULTURÁLIS ÉRTÉKEK MENTÉSE ÉS GYARAPÍTÁSA

1. GYÖTRELMES FELTÉTELEK

Az egykori politikai magatartásformákkal foglalkozó fejezet irodalmában felsoroltak mellett lásd mindenekelőtt: A magyar irodalom története 1849–1905-ig. Szerk. Sőtér István (A magyar irodalom története. IV. Bp. 1965). Az alkotók közérzetére lásd többek közt: Vachott Sándorné, Rajzok a múltból. I–II. (Bp. 1887–1889); Arany János levelezése író-barátaival. I–II. Kiad. Arany László (Bp. 1888–1889); Ábrányi Kornél, Életemből és emlékeimből a történelem, irodalom és művészet köréből (Bp. 1897); Kemény Zsigmond, Történelmi és irodalmi tanulmányok. I–II. (Bp. 1906); Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Kiad. Somogyi Sándor (Bp. 1961); Erdélyi János levelezése. I–II. Kiad. T. Erdélyi Ilona (Bp. 1960–62). Tompa Mihály levelezése. I–II. Kiad. Bisztray Gyula (Bp. 1964); Jókai Mór levelezése. I–II. Kiad. Kulcsár Adorján–Oltványi Ambrus (Bp. 1971–1975); George Bariţ magyar levelezése. Kiad. I. Chindriş–Kovács. Ferenc (Bukarest, 1974); Bolyai-levelek. Kiad. Benkő Samu (Bukarest, 1975).

2. A TUDOMÁNYOS INTÉZMÉNYEK

Lásd többek közt: Kubinyi Ágoston, A Magyar Nemzeti Múzeum (Pest, 1861); Szász Károly, Közkönyvtáraink s az egy országos könyvtár (Pest, 1871); Chyzer Kornél, A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig (Sátoraljaújhely, 1890); Galgóczy Károly, Az országos magyar gazdasági egyesület története (Bp. 1898); Angyal Dávid, A Magyar Tudományos Akadémia és az önkényuralom (*Budapesti Szemle*, 116. köt. 1903); Notter Antal, A Szent-István-Társulat története (Bp. 1904); Kacziány Géza, Könyvtáraink károsodása 1849-ben (*Könyvtári Szemle*, 1915); Siklóssy László, Műkincseink vándorútja Bécsbe (Bp. 1919); Kéky Lajos, A Kisfaludy Társaság története 1836–1936 (Bp. 1936); Szabó T. Attila, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai (Kolozsvár, 1942); Föglein Antal, Iratpusztítás és levéltárcsonkítás az önkényuralom alatt (*Levéltári Közlemények*, 1955); Gergely Pál, Arany János és az Akadémia (Bp. 1957); Tóth András, Az Egyetemi Könyvtár és a magyar tudományos élet 1849–1876 (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XII. Bp. 1957); V. Curticăpeanu, La fondation de la societé Astra... (*Revue Roumaine d'Histoire*, 1962); Fráter Jánosné, A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése |1854–1949| (Bp. 1966); Glatz Ferenc, A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története (*Századok*, 1967. 1–2.); Urosevics Daniló, A magyarországi délszlávok kulturális szervezeteinek kialakulása és fejlődése... (Kandidátusi értekezés kézirata. Bp. 1970); Indali György, Kölcsönkönyvtárak és olvasókörök... az abszolutizmus idején (Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1968–1969. Bp. 1971); A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Szerk. Pach Zsigmond Pál–Vörös Antal (Bp. 1975).

3. A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

Lásd többek közt: A gőzgép. Találmányok könyve... Szerk. Jánosi Ferenc–Salamon Ferenc (Pest, 1857); Frivaldszky János, Vázlata azon szerzeményeknek, melyekkel Xantus János a múzeum állattani osztályát gazdagította (In: Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Nagygyűlésének Munkálatai, 1865); Vajda Pál, Nagy magyar feltalálók (Bp. 1958); Alföldy Zoltán, Preisz Hugó és a magyar mikrobiológia (*Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, 1958); Ballenegger Róbert–Finály István, A magyar talajtani kutatás története 1944-ig (Bp. 1963); Magyar Imre, Korányi Frigyes (*Magyar Belorvosi Archívum*, 1963); Gortvay György–Zoltán Imre, Semmelweis élete és munkássága (Bp. 1966); Műszaki nagyjaink. I–III. Szerk. Szőke Béla (Bp. 1967); Balázs Lóránt, A kémia története (Bp. 1968); Szénássy Barna, A magyarországi matematika története (Bp. 1970); Vadász Elemér, Szabó József (Bp. 1970); Pál Lajos, Rónay Jácint (*Századok*, 1971. 3–4.); Szabadváry Ferenc–Szőkefalvi Nagy Zoltán, A kémia története Magyarországon (Bp. 1972); Szabadváry Ferenc, Than Károly

(Bp. 1972); Benkő Samu, Bolyai János vallomásai. 2. kiad. (Bukarest, 1972); Horváth Árpád, Jedlik Ányos (Bp. 1974); Mentovich Ferenc, Az új világnézlet. Kiad. Hajós József (Bukarest, 1974).

4. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Az intézménytörténeti alfejezetben idézettek mellett lásd többek közt: Erdélyi János, A hazai bölcsészet jelene (Sárospatak, 1857); [K. Kertbeny], Ungarns Männer der Zeit (Prag, 1862); Deák Farkas, A nemzetgazdaságtan története Magyarországon (Pest, 1866); Kautz Gyula, A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon (Pest, 1868); Csengery Antal: Történetírók és történetírás (Bp. 1874); Márki Sándor, Horváth Mihály |1809–1878| (Bp. 1917); Pamlényi Ervin, Horváth Mihály (Bp. 1954); Szabó Imre, A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon (Bp. 1955); Korompay Bertalan, Ipolyi és Csengery (*Ethnographia*, 1956. 3.); Hatvany Lajos, Emberek és korok. I–II. (Bp. 1964); Pamlényi Ervin, Szalay László halálának századik évfordulóján... (*Századok*, 1964. 5–6.); Mann Miklós, Ráth Károly élete és munkássága (*Századok*, 1965. 4–5.); Mátrai László, A művelődéstörténet néhány módszertani problémája (*Századok*, 1967. 6.); Rottler Ferenc, Fraknói Vilmos történetírói pályakezdése |1861–1871| (*Századok*, 1969. 5–6.). A társtudományok fejlődését is átfogóan: R. Várkonyi Ágnes, A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. I–II. (Bp. 1973); Benkő Samu, Temesvár tudós fia: Pesty Frigyes (*Korunk*, 1973).

Az irodalmi kritika és az irodalomtörténetírás problémaköréből lásd a már idézetteken kívül: Pais Dezső, Br. Kemény Zsigmond és az irodalmi élet (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1911); Császár Elemér, Toldy Ferenc kritikai munkássága (uo. 1917); Heller Ágnes, Erdélyi János (Filozófiai Évkönyv, 1952); Sőtér István: Romantika és realizmus (Bp. 1956); Komlós Aladár, Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében (Bp. 1956); Gyulai Pál, Bírálatok, cikkek, tanulmányok. Kiad. Bisztray Gyula–Komlós Aladár (Bp. 1961); Somogyi Sándor, Petőfi legelső életrajza (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1961); Somogyi Sándor, Az „irodalmi Deák-párt" kérdéséhez (Uo. 1962. 2.); Kovács Kálmán, Fejezet a magyar kritika történetéből. Gyulai Pál irodalmi elveinek kialakulása 1850–1860 (Bp. 1963); Sőtér István, Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után (Bp. 1963); Rigó László, Salamon Ferenc dramaturgiája (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1965); Sőtér István, Az ember és műve (Bp. 1971); Németh G. Béla, A magyar kritika története a pozitivizmus korában (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1971. 1–2.); Veliky János, A századközép Petőfi képe (*Tiszatáj*, 1974. 6.).

5. A SZÉPIRODALOM

A hatalmas anyagból a már idézettek mellett az előadásunkhoz közvetlenül felhasznált művek közül lásd: ROBOZ ISTVÁN, Daguerrotyp vagy azon nevezetességek arcképcsarnoka, kik nem pártolják az irodalmat (Pest, 1863); GYULAI PÁL, Vörösmarty életrajza (Pest, 1866); PALÁGYI MENYHÉRT, Madách Imre élete és költészete (Bp. 1900); VOINOVICH GÉZA, Arany János életrajza. I–III. (Bp. 1929–1938); KARSAI GÉZA, Az elnyomatás korának irodalma |1849–1867| (Pannonhalma, 1934); SZINNYEI FERENC, Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. I–II. (Bp. 1939–41); BARTA JÁNOS, Arany János (Bp. 1953); KOMLÓS ALADÁR, Vajda János (Bp. 1954); TÓTH DEZSŐ, Vörösmarty Mihály (Bp. 1957); RÓNAY GYÖRGY, Petőfi és Ady között (Bp. 1958); HORVÁTH KÁROLY, Madách Imre. I–II. (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1958); KOMLÓS ALADÁR, A magyar költészet Petőfitől Adyig (Bp. 1959); KRIZSÁN LÁSZLÓ, Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez (Balassagyarmat, 1964 [1965]); KERESZTURY DEZSŐ, „S mi vagyok én...” (Bp. 1967); NAGY MIKLÓS, Jókai. A regényíró útja 1868-ig (Bp. 1968); MIKLÓSSY JÁNOS, Vajda János ismeretlen évei (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1969. 1.); NÉMETH G. BÉLA, Türelmetlen és késlekedő félszázad (Bp. 1971); Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából. Szerk. NÉMETH G. BÉLA (Bp. 1972); NAGY MIKLÓS, Kemény Zsigmond (Bp. 1972); MEZEI JÓZSEF, A magyar regény (Bp. 1973); SZABAD GYÖRGY, Madách „politikai hitvallása” (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1973. 4.); SZABÓ BÉLA, Madách közéleti tevékenysége Nógrád megyében (Nógrád megyei múzeumi közlemények, 1973); Madách Imre ma (1823–1973). Szerk. MEZEI JÓZSEF (Bp. 1976).

6. A MŰVÉSZETEK

A színművészetre lásd: MOLNÁR GYÖRGY idézett emlékiratai mellett BAYER JÓZSEF, A nemzeti játékszín története. I–II. (Bp. 1887); PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN, A Nemzeti Színház százéves története. I–II. (Bp. 1938–40); Magyar színháztörténet. Szerk. HONT FERENC (Bp. 1962).

A zeneművészetre: ÁBRÁNYI KORNÉL ID., Erkel Ferenc élete és működése... (Bp. 1895 [1894]); SEBESTYÉN EDE, Magyar operajátszás Budapesten 1793–1927 (Bp. 1937); TÓTH ALADÁR, Liszt Ferenc a magyar zene útján (Bp. 1940); SZABOLCSI BENCE, A XIX. század magyar romantikus zenéje (Bp. 1951); Liszt Ferenc válogatott írásai. I–II. Kiad. HANKISS JÁNOS (Bp. 1959); BÓNIS FERENC, Mosonyi Mihály (Bp. 1960).

A képzőművészetekre összefoglalóan lásd többek közt: SZANA TAMÁS, Száz év a magyar művészet történetéből. 1800–1900 (Bp. 1901); GENTHON ISTVÁN, Az új magyar festőművészet története 1800-tól napjainkig (Bp. 1935); LYKA KÁROLY, Nemzeti romantika. Magyar művészet 1850–1867 (Bp. 1942); Magyar Művészet 1800–1945. Szerk. ZÁDOR ANNA (Bp. 1958); KOVÁCS ÉVA, Magyar művészet az elnyomatás korában (Bp. 1962). Egyes részletekre lásd az idézett Munkácsy-irodalmon kívül: KELETI GUSZTÁV, Művészeti dolgozatok (Bp. 1910); WEISS ANNA, Izsó Miklós élete és művészete 1831–1875 (Bp. 1939); SZÉKELY ZOLTÁN, Madarász Viktor (Bp. 1954); M. KISS PÁL, Jankó János (Gyula, 1961); VÁMOS FERENC, Feszl Frigyes (Kiadatlan kézirat. Bp. 1968).

VII. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM VÁLSÁGA (1859—1861)

1. A POLGÁRI FORRADALMI ÉS A NEMZETI MOZGALMAK ÚJ HULLÁMA

Az Obrenovićok politikájára lásd: [J. RISTIĆ] RISZTICS JÁNOS, Szerbia külügyi viszonyai az újabb időben. I–II. Ford. Románecz Mihály (Nagybecskerek, 1892); S. JOVANOVIĆ, Druga vlada Miloša i Mihaila (Beograd, 1933). Az orosz–francia közeledésre és a Habsburg-hatalom elszigetelődésére: B. H. SUMNER, The Secret Franco–Russian Treaty of 3 March 1859 (*The English Historical Review*, 1933); E. SCHÜLE, Russland und Frankreich vom Ausgang des Krimkrieges bis zum italienischen Krieg 1856–1859 (Königsberg–Berlin, 1935); V. L. TAPIÉ, Le traité secret de 1859 entre la France et la Russie (In: Études d'histoire moderne et contemporaine. V. Paris, 1953); B. JELAVICH, Russia and the Rumanian National Cause 1858–1859 (Bloomington, Indiana, 1959); E. BIRKE, Frankreich und Ostmitteleuropa im 19. Jahrhundert (Köln–Graz, 1960); W. E. MOSSE, The Rise and Fall of the Crimean System, 1855–1871 (London–New York, 1963); Revoljucionnaja szituacija v Roszszii v 1859–1861. gg. Red. V. A. DJAKOV és társai (Moszkva, 1963); lásd továbbá a nemzetközi helyzet alakulásával foglalkozó korábbi és következő alfejezetek irodalmát.

2. AZ 1859. ÉVI ITÁLIAI HÁBORÚ ÉS A MAGYAR EMIGRÁCIÓ

Az itáliai háború hatalmas irodalmából lásd az idézett összefoglaló műveken kívül a párizsi osztrák követ feljegyzéseit: J. A. HÜBNER, Neuf ans de souvenirs d'un ambassadeur d'Autriche à Paris sous le Second Empire 1851–1859. I–II. Publ. par A. HÜBNER (Paris, 1904). A francia–olasz szövetség előtörténetéhez: Lettres et dépêches du roi Victor Emmanuel II. et du Comte de Cavour au Prince Napoléon (*Revue des Deux Mondes*, 1923). Az angol megelőzési és közvetítési kísérletekre lásd: Cavour e l'Inghilterra (Publ. della R. Commissione de Carteggi Cavouriani I–II. Bologna, 1933); M. JÁSZAY, La questione italiana nei rapporti anglo–austriaci... del 1859 (*Rassegna Storica del Risorgimento*, 1965). A hadüzenetre és a Habsburg-hatalom elszigetelődésére: H. KENTMANN, Preussen und die Bundeshilfe an

Österreich im Jahre 1859 (*Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1932); F. ENGEL-JANOSI, L'ultimatum austriaco nel 1859 (*Rassegna Storica del Risorgimento*, 1937). Az európai diplomáciai törekvésekre: F. VALSECCHI, Italia ed Europa nel 1859 (Firenze, 1965). A Habsburg-hatalom politikájára: W. DEUTSCH, Habsburgs Rückzug aus Italien. Die Verhandlungen in Villafranca und Zürich (Wien–Leipzig, 1940); CH. W. HALLBERG, Franz Joseph and Napoleon III. 1852–1864 (New York, 1955); H. KRAMER, Österreich und das Risorgimento (Wien, 1963). A magyar seregtestek magatartásához: G. E. ROTHENBERG, The Habsburg Army and the Nationality Problem in the Nineteenth Century 1815–1914 (*Austrian History Yearbook*, III. 1967).

Az emigráció politikájára lásd a már idézett műveken kívül a következő forrásokat: L. KOSSUTH, Le Congrès, l'Autriche et l'Italie. Révélations sur la Crise Italienne (Bruxelles, 1859). Kossuth iratainak csak kicsiny hányada került – az is sok kihagyással és pontatlansággal – publikálásra, lásd: KOSSUTH LAJOS, Irataim az emigrációból. I–III. (Bp. 1880–1882). Fontos kiegészítések: Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859. Kiad. KOLTAY-KASTNER JENŐ (Szeged, 1949); A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866). Kiad. KOLTAY-KASTNER JENŐ (Bp. 1961).

A Kossuth-emigráció működésének egykorú kritikájára lásd: Marx–Engels művei. 14., 30. (Bp. 1966, 1973); Marx levelezését a Kossuth ellen fordult Szemerével közreadta D. KOSÁRY, Marx et Szemere (*Revue d'Histoire Comparée*, 1946. 1–2.). Szemere hamis információira és indítékaira lásd: MALLER SÁNDOR, Marx és Szemere (*Századok*, 1956. 4–6.). Az emigráció politikájára és tevékenységére lásd a már idézett műveken kívül: L. CHIALA, Politica segreta di Napoléone III. e di Cavour in Italia e in Ungheria |1859–1861| (Torino–Roma, 1895); V. A. URECHIA, L'alliance des Roumains et des Hongrois en 1859 contre l'Autriche... (Bucarest, 1894); HARTAI ERNŐ, Az 1859. évi olasz–osztrák háború és az olaszországi magyar légió (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1954. 3–4.); A. TAMBORRA, Cavour e i balcani (Torino, 1958); GY. SZABAD, Kossuth and the British ,,Balance of Power" Policy |1859–1861| (Bp. 1960); L. KATUS, Il Risorgimento italiano e gli Ungheresi (Bp. 1961); KOVÁCS ENDRE, Az 1859. évi magyar–román egyezmény (*Századok*, 1963. 2.).

3. AZ ÖNKÉNYURALOM VÁLSÁGÁNAK KEZDETEI

Lásd mindenekelőtt ROGGE, REDLICH, BERZEVICZY, LUKÁCS LAJOS összefoglaló munkái, SASHEGYI és SCHADELBAUER idézett forráskiadványai mellett a kormányzati politikára: F. ENGEL-JANOSI, Graf Rechberg... (München–Berlin, 1927); F. ENGEL-JANOSI, Der Freiherr von Hübner 1811–1892 (Innsbruck, 1933); W. GOLDINGER, Von Solferino bis zum Oktoberdiplom (*Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 1950); F. WALTER, Beiträge ... zum Kampf um die Rehabilitierung des Finanzministers... Freiherrn v. Bruck (*Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1963); a hangulatviszonyokra: L. RITTER VON

PRZIBRAM, Erinnerungen... I–II. (Stuttgart–Leipzig, 1910–12); KEMPELEN GYŐZŐ, Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben (Szeged, 1860); Csernisevszkij a magyarokról. N. G. Csernisevszkij magyar tárgyú cikkei. Ford. NIEDERHAUSER EMIL (Bp. 1953); HORVÁTH ZOLTÁN, A községi önkormányzat és a parasztság (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965); GAÁL ENDRE, Adatok Szeged 1859–60. évi történetéhez (Acta Univ. Szegediensis... Historica. XXX. Szeged, 1968). A protestáns pátensre az összefoglaló műveken és RÉVÉSZ IMRE idézett munkáján kívül lásd: [PRÓNAY GÁBOR], Das... Patent vom 1. September 1859, als Mystification des Protestantismus in Ungarn (Hamburg, 1860); BALLAGI GÉZA, A protestáns pátens és a sajtó (Bp. 1892); F. GOTTAS, Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Aera des Neoabsolutismus. Das ungarische Protestantenpatent vom 1. September 1859 (München, 1965).

4. SZÉCHENYI HALÁLA

A Bach-rendszer öndícsérete: [BERNHARD VON MEYER], Rückblick auf die jüngste Entwicklungs-Periode Ungarns (Wien, 1857). Széchenyi döblingi éveire és működésére: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I–III. Kiad. KÁROLYI ÁRPÁD–TOLNAI VILMOS (Bp. 1921–1925). Átfogó, de nem elég szakszerű feldolgozás: ÖSTÖR JÓZSEF, A döblingi Széchenyi 1848–1860 (Bp. 1944); Lásd még: VISZOTA GYULA, Széchenyi „Önismeret" c. műve (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1945); SZABAD GYÖRGY, Széchenyi Döblingben (*Valóság*, 1960). A részvétre lásd: Széchenyi-gyász... Kiad. SZÉCHENYI BÉLA (Bp. 1885).

5. KONZERVATÍV KÍSÉRLET AZ ABSZOLUTIZMUSELLENESSÉG MEGNYERGELÉSÉRE

Lásd az előző alfejezetekben idézettek, továbbá SZŐGYÉNY-MARICH idézett emlékiratai, a Benedek Lajos táborszernaggyal foglalkozó irodalom és KÓNYI MANÓ gyűjteménye mellett a konzervatívok törekvéseire önigazoló vallomásukat: [LUDASSY MÓR], Drei Jahre Verfassungsstreit... Von einem Ungar (Leipzig, 1864). A kibővített birodalmi tanács tárgyalásaira lásd: Verhandlungen des Österreichischen Verstärkten Reichsrathes. Hrsg. von F. MANZ. I–II. (Wien, 1860). Engels a Habsburg-birodalom válságáról: Marx–Engels művei. 15. (Bp. 1968). A hazai mozgalmakra a fentebb idézett műveken kívül lásd: [VEZERLE GYULA] VIOLA, Visszaemlékezések. Korrajz az 1860–61-iki időszakról... (Vácz, 1878).

Az itáliai és a magyarországi fejlemények közti kölcsönhatásokra és a magyarok részvételére Garibaldi hadjáratában lásd többek közt: G. FALZONE, Memorie e tradizioni di Garibaldinismo ungherese in Sicilia (*Rassegna Storica del Risorgimento*, 1954); KUN JÓZSEF–BŐHM JAKAB, Adatok az olaszországi légió történetéhez az 1860–62-es évekből (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1957); L. VALIANI, L'unità italiana e la fine dell'assolutismo in Ungheria (*Rassegna Storica Toscana*, 1960); HANÁK PÉTER, Garibaldi felszabadító hadjáratának hatása Magyarországon 1860-ban (*Századok*, 1961. 4–5.); GY. SZABAD, Il contributo politico dell'Ungheria alla realizzazione dell'unità italiana |1860–1861| (In: La Sicilia e l'unità d'Italia. I–II. Ed. G. FELTRINELLI. Milano, 1962); M. JÁSZAY, Dix ans de politique viennoise après Villafranca... (*Acta Historica*, XII. 1966. 3–4.); R. BLAAS, Österreich und die Einigung Italiens zwischen den Konferenzen von Teplitz und Warschau |25. Juli– 25. Oktober| (*Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 1969); LUKÁCS LAJOS, Garibaldival a szabadságért. Dunyov István élete és működése 1816–1889 (Bp. 1968); LUKÁCS LAJOS, A magyar garibaldisták útja Marsalától a Porta Piaig. 1860–1870 (Bp. 1970).

6. AZ OKTÓBERI DIPLOMA ÉS FOGADTATÁSA

Ebben és a főfejezet további alfejezeteiben a szerző elsősorban saját monográfiájára támaszkodott. Lásd: SZABAD GYÖRGY, Forradalom és kiegyezés válaszútján |1860–61| (Bp. 1967). A feltárt forrásanyagra és a felhasznált irodalomra részletesen lásd annak hivatkozásait. – A már idézett forrásokon és feldolgozásokon kívül lásd mindenekelőtt a magyar kancellár iratainak válogatott gyűjteményét: Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből. Kiad. LÉVAY JÓZSEF (Bp. 1899). Közel egykorú, szellemes, de köpönyeget forgatva is lojális összefoglalása a fejleményeknek: KECSKEMÉTHY AURÉL, Vázlatok egy év történetéből (Pest, 1862). A politikai nézetkülönbségekre és motívumaikra még egy családon belül is jellemző: Töredékek... Lónyay Jánosné, Lónyay Florentina... emlékirataiból. I–IV. (Bp. 1891). Itt említjük meg a fokozatosan növekvő szerephez jutó Andrássy terjedelmes, de elavult biográfiáját: WERTHEIMER EDE, Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I–III. (Bp. 1910–1913). A bécsi kísérletek egykorú nemzetközi megítélésére is lásd: E. SESTAN, Le riforme costituzionali austriache del 1860–1861 (In: La crisi dell'impero Austriaco dopo Villafranca. Trieste, é.n.).

7. AZ EMIGRÁCIÓ AZ ÖNKÉNYURALOM VÁLSÁGÁNAK KIHASZNÁLÁSÁÉRT

Az emigráció politikáját megvilágító kiadatlan források mellett lásd az előzőekben idézett munkákat, továbbá az olasz–magyar együttműködés problémakörét illetően még az alábbiakat. A balkáni politikára és a magyar fegyverszállításra: Episodi diplomatici del Risorgimento italiano dal 1856 al 1863. Estratti dalle carte del Generale Giacomo Durando compilati da Cesare Durando (Torino, 1901); Italia del Risorgimento e mondo danubiano-balcanico (Udine, 1958). Az olasz külpolitikára, különös tekintettel a velencei kérdésre lásd: I documenti diplomatici italiani. Prima serie 1861–1870. I–II. Red. V. MATTURI (Roma, 1952–59); Il problema Veneto e l'Europa 1859–1866. I–IV. Ed. Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti (Venezia, 1966–67); La politica estera dell'Italia negli atti, documenti e discussioni parlamentari dal 1861–1914. Vol. 1. (1861–1876). A cura di G. PERTICONE (Roma, 1971).

8. A NEGYVENNYOLCAS ALAP HELYREÁLLÍTÁSÁNAK KÖVETELÉSE

A fentiekben felsoroltak mellett lásd még a félalkotmányos periódus törvényhatósági megnyilatkozásainak terjedelmes, de korántsem teljes gyűjteményét: Megyei alkotmányos mozgalmak 1860. október 20-tól, 1861. april. 2-ig.... Kiad. RAJKAI FRIEBEISZ ISTVÁN (Pest, 1861). Az egykorú politikai irodalom jellegzetes termékei: PERLAKY MIHÁLY, A sajtószabadság lényege és szüksége (Kolozsvár, 1861); IGAZMONDÓ PÁL [álnév], Szózat az igazsághoz és útmutatás a hatóságoknak (Pest, 1861); KOLOS DÁNIEL, Szabadság, egyenlőség, testvériség (*Sárospataki Füzetek*, 1861). A magyarországi adómegtagadás következményeire lásd: ELISAMTER [álnév], Die ungarische Frage und die österreichische Finanz-calamität (Berlin, 1862). A helyi önkormányzati szervek működésére lásd még: BALOGH ISTVÁN, HORVÁTH FERENC, KANYAR JÓZSEF és SIMONFFY EMIL feldolgozásait a Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk. BÓNIS GYÖRGY–DEGRÉ ALAJOS (Bp. 1971) c. gyűjteményben. Az erdélyi önigazgatás problémáira lásd a már említetteken kívül: Okmánytár Erdély legújabb jogtörténelméhez 1848–1865. Kiad. SÁNDOR JÓZSEF (Kolozsvár, 1865); MESTER MIKLÓS, Az autonom Erdély... 2. kiad. (Bp. 1937).

9. A FEBRUÁRI PÁTENS ÉS A FESZÜLTSÉG NÖVEKEDÉSE

A Februári Pátens keletkezéstörténetéhez lásd: [J. RITTER VON PERTHALER], Neun Briefe über Verfassungs-Reformen in Österreich... (Leipzig, 1860); F. FELLNER, Das „Februarpatent" von 1861 (*Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1955). A kialakuló rendszerre és bírálatára lásd többek közt: ZÁBORSZKY ALAJOS, Az osztrák politika árnyai (Pest, 1861); G. KOLMER, Parlament und Verfassung in Oesterreich. I. (Wien–Leipzig, 1902); Zur Geschichte der k. k. Österreichischen Ministerien 1861–1916. Nach der Erinnerungen von ALOIS FREIHERRN VON CZEDIK. I. (Teschen–Wien–Leipzig, 1917); SOMOGYI ÉVA, Választójog és parlamentarizmus Ausztriában |1861–1907| (Bp. 1968).

Itt utalunk a magyarországi ellenállás kisugárzó hatására. A fentebb idézett műveken kívül lásd többek közt: KOVÁCS ENDRE, Magyar–cseh történelmi kapcsolatok (Bp. 1952); A. DEPOLI, Le elezioni del Nessuno a Fiume nel 1861 (*Rassegna Storica del Risorgimento*, 1954); CSAPLÁROS ISTVÁN, Kraszewski és Magyarország (Bp.1963); J. ZDRADA, Stosunki polsko-wegierskie przed powstaniem styczniowym |1859–1862| (*Przegląd Historyczny*, 1963); W. FELCZAK, A galíciai és a magyar politikusok kapcsolatai a Habsburg Monarchiában a dualizmus kialakulásának idején (*Világtörténet*, 1973).

10. A TÁRSADALMI ÉS A NEMZETISÉGI POLITIKA ELLENTMONDÁSAI

Az idézett átfogó munkákban feldolgozott forrásanyag mellett lásd még a társadalmi kérdésekkel közvetve és közvetlenül foglalkozó „országbírói értekezlet" tárgyalásaira: Az országbírói értekezlet a törvénykezés tárgyában. I–II. Közli: Ráth György (Pest, 1861). Vö. Sarlós Béla, Deák politikai felfogása és az országbírói értekezlet (In: Tanulmányok Deák Ferencről. Zalai gyűjtemény, 5. Zalaegerszeg, 1976). „Az országbírói értekezlet által javaslatba hozott ideiglenes törvénykezési szabályok"-at közli: Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Szerk. Márkus Dezső (Bp. 1896). Az államberendezkedés demokratizálásának kérdéskörére lásd: [Szombathelyi Antal], Gondolatok az 1848-dik évi IX-, XI-, XIII- és XXIV-ik törvényczikkek értelmezése és alkalmazása köréből (Pest, 1861); Bosko Lajos, Politikai röpirat. Magyarország alkotmánya és az egyenjogúság (Pest, 1861). A zsidók jogegyenlőségének érvényesítése körüli vitára lásd az idézett történeti feldolgozásokon kívül: Rokonstein József, A magyar izraelita az 1860-ik évben (Pest, 1860); Nagy József, Visszhang . . . (Pest, 1860); Gáspár Lajos, Nézetek az izraeliták felszabadításáról (Pest, 1861); Kovács Károly, A jó alkotmány és a zsidó emanczipátió (Pest, 1861).

A szerző nevének említése nélkül rossz fordításban, megcsonkítva, de napvilágot látott Kossuth alkotmányjavaslata: A magyar nemzet szebb jövője... Fordítá és kiadja Kozma Imre (Győr, 1860). A fontosabb nemzetiségpolitikai egykorú megnyilatkozások közül lásd még: Mocsáry Lajos, Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában (Pest, 1860). Az erdélyi románok felségfolyamodványa: Die Petition der Romanen Siebenbürgens, überreicht Sr. Kais. Kön. Apostol. Majestät in der Audienz am 10. Dezember, 1860 (Wien, 1860). A viták és a közeledés dokumentumaiból lásd még: [Ion Axentie-Severu] A. Severu, Ein brüderlich ernstes Wort an den »Pesti Napló« und die Gleichgesinnten in Ungarnlande (Wien, 1860); [Stojačković] A. Stojacskovics, Ueber die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben... (Temesvár, 1860); Szalay László, A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz (Pest, 1861); [G. Bariț–Wass Samu gr.], Az erdélyi oláh nemzetről szólló országos törvényczikkek az Unióval szemben és ezekről értekezlet egy magyar és egy oláh közt (Brassó, 1861); Deák Farkas, Őszinte szó a román testvérekhez (Kolozsvár, 1861); Károlyi Ede, Foederált Hunnia, vagy a nemzetek egyesülése (Kassa, 1861; 2. böv. kiad. Pest, 1861). A feldolgozásokból lásd a már idézetteken kívül: F. Bokes, Pokusy o slovensko–maďarské vyrovnanie v r. 1861–1868 (Turč. Sv. Martin, 1941); Borsody István, Magyar–szlovák kiegyezés. A csehszlovák–magyar viszony utolsó száz éve (Bp. 1945); Kemény G. Gábor, A magyar nemzetiségi kérdés története. I. (Bp. 1947); I. Sipos, Vier slowakische politische Gelegenheitsgedichte... (*Studia Slavica*, 1965); J. Šidak, Die kroatische Politik in den sechziger Jahre des XIX. Jahrhunderts... (*Österreichische Osthefte*, 1967).

11. AZ 1861. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS PÁRTVISZONYAI

Az országgyűlés történetére lásd: Berzeviczy Albert és Szabad György idézett összefoglaló munkáit. A képviselőház társadalmi és nemzetiségi összetételére: Lakatos Ernő, A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918 (Bp. 1942). Az országgyűlés tárgyalásainak anyagát viszonylag a legteljesebben közli: Az 1861-ik évi magyar országgyűlés. I–III. Kiad. Osterlamm Károly (Pest, 1861); Kónyi Manó idézett gyűjteménye, Podmaniczky Frigyes és Madarász József emlékiratai mellett fontosak, de sok szubjektivitással terheltek Hunfalvy Pál naplójegyzetei az 1861-iki országgyűlésről. Kiad. Rombauer Emil (*Új Magyar Szemle*, 1902). Szellemes, de részrehajló a kormánytámogató [Kecskeméthy Aurél] Kákay Aranyos, Országgyűlési árny- és fényképek (Pest, 1861). A Teleki Lászlóval foglalkozó idézett irodalmat egészíti ki a halálával kapcsolatos vizsgálati jegyzőkönyvek közreadásával Hatos Géza, Teleki László halálának körülményei (*Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, 1965 [1966]).

12. AZ ÁLLAMJOGI VITA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az alapkérdésekre a fentieken kívül lásd a Határozati Párt balszárnyának röpiratát: 1847 vagy 1848? Tájékozásul. Több képviselő (Debreczen, 1861). A két alapálláspont eltéréseinek egykorú megítélése: Kővári László, A Deák- és a Teleki-beszéd különbségéről (*Kolozsvári Közlöny*, 1861. május 18.). A hadügyi önrendelkezésre lásd: A magyar honvédhad. Ajánlva a nemzet képviselőinek B. Leutsch Alberttől. Ford. Glevitzky Sándor (Sárospatak, 1861); A magyar hadsereg, mint szervezendőnek képzeli Ivánka Imre (Pest, 1861). A magyar magánjog visszaállításának kérdése. A képviselőház... üléseiben az országbírói értekezlet munkálatainak elfogadása ellen... elmondott beszédek... (Pest, 1861). Révész állásfoglalásának egyes motívumaira: Révész Imre, Révész Imre élete 1826–1881 (Debrecen, 1936). A vita külföldi visszhangjából: Die Frage des Augenblicks. Pfingsten 1861. Von A. (Wien, 1861); O. Lorenz, Deák's Adress-Entwurf und das Staatsrecht Österreichs (Wien, 1861); F. Schuselka, An Franz Deák (Wien, 1861); Der ungarische Verfassungsstreit urkundlich dargestellt. Beilage zu dem Staatsarchiv von L. K. Aegidi und A. Klauhold (Hamburg, 1862). A bécsi külügyminisztérium tájékoztatóját lásd: Gróf Rechberg Bernát Deák Ferencz 1861-iki föliratáról (*Budapesti Szemle*, 1899). Az angol parlament kapcsolódó vitáira lásd: Hansard's Parliamentary Debates. Third series, CLXII–CLXIV. (London, 1860–1861).

13. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS FEJLEMÉNYEI ÉS HATÁSUK AZ ORSZÁGGYŰLÉSRE

A zágrábi országgyűlés legfontosabb okmányait német fordításban függelékként közli: Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch–slavonischen Landtages... Hrsg. von S. PEJAKOVIĆ (Wien, 1861). Az 1861. évi karlócai szerb és turócszentmártoni szlovák kongresszusok memorandumainak magyar fordítását lásd: Az 1865-dik évi deczember 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. II. (Pest, 1867).

A kérdéskört érintő forráskiadványok és feldolgozások közül lásd a korábban említettek mellett a szerb nemzeti kongresszusra: D. KIRILOVIĆ, Srpski narodni sabori. I–II. (Novi Sad, 1937–38). Turócszentmártonra: D. RAPANT, Viedenské memorandum slovenské z roku 1861 (Turč. Sv. Martin, 1943) és FR. BOKES, Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. I–II. (Bratislava, 1962–65). Miletić szerepére: N. PETROVIĆ, Svetozar Miletić i Narodna stranka I. 1860–1869 (Sremski Karlovci, 1968). A horvát politikai történet összefoglalása: J. ŠIDAK–M. GROSS–I. KARAMAN–D. ŠEPIĆ, Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914 (Zagreb, 1968). 1860-tól követi nyomon a horvát fejleményeket: W. FELCZAK, Ugoda węgiersko–chorwacka 1868 roku (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969). Az alapkérdések egykorú megközelítését tárgyalja: ARATÓ ENDRE, A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein (*Történelmi Szemle*, 1970. 3.). Az erdélyi román politikai mozgalomra lásd: JORDÁKY LAJOS, A Román Nemzeti Párt megalakulása (Bp. 1974).

14. AZ ORSZÁGGYŰLÉS FELOSZLATÁSA

Az országgyűlés feloszlatására lásd az összefoglaló munkák (REDLICH, BERZEVICZY, SZABAD GYÖRGY) mellett elsősorban SZŐGYÉNY-MARICH és MADARÁSZ JÓZSEF emlékiratait. A végső megnyilatkozások szövegét közli OSTERLAMM KÁROLY idézett kiadványa. Egy részük megjelent angolul is: The two adresses of the Hungarian Diet... with the imperial rescript and other documents. Ed. G. HORNE PAYNE (London, 1862). Kecskeméthy értékelésével szállt szembe egykorúan: Echo der Skizzen... von Aurel Kecskeméthy gegeben von einem Mitgliede der Beschlusspartei (Hamburg, 1862). A fejlemények külföldi megítélésére lásd: S. MARKUS, Il barone Ricasoli e la questione ungherese (*Rassegna Storica del Risorgimento*, 1954); S. MARKUS, Relazione del viaggio in Ungheria nel 1861 dal Conte Fé Ostiani... (In: Italia del Risorgimento e mondo danubiano-balcanico. Udine, 1958).

VIII. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM MEGÚJÍTÁSA MAGYARORSZÁGON ÉS A POLITIKAI ELLENÁLLÁS VÁLSÁGA (1861–1865)

1. A „PROVIZÓRIUM"

A már idézett összefoglaló művek mellett lásd még: O. B. FRIEDMANN, Zehn Jahre Oesterreichischer Politik 1859–1869. I–II. (Wien, 1879). Fontos, de antiliberális torzításokkal terhes monográfia: E. MOLISCH, Anton von Schmerling und der Liberalismus in Österreich (Wien, 1944).

A provizórium nem kevés nehézséggel kialakított tisztségviselői gárdájának névsorát lásd: Magyarország tisztikara 1862-ben. Összeáll. S. J. F. Kiad. OSTERLAMM KÁROLY (Pest, 1862). Schmerling „jogvesztési" elméletére lásd az egykorúan nagy bátorsággal közreadott: CSEMEGI KÁROLY, A jogvesztés elmélete és az államjog (Pest, 1862). Csemegiről: SARLÓS BÉLA, Csemegi Károly és a kiegyezés (*Történelmi Szemle*, 1968. 1–2.).

A szellemi elnyomásra lásd az idézett összefoglaló műveken kívül: SZOKOLY VIKTOR, Cenzúra és haditörvényszékek (*Hazánk s a Külföld*, 1871); SZANA TAMÁS, Tóth Kálmán életrajza (Pozsony, 1884); PRÉM LORÁND, Kövér Lajos... (Bp. 1915); ELŐD GÉZA, Zilahy Károly, a hatvanas évek irodalmi ellenzékének vezére (Pécs, 1935); VÁLI MARI, Emlékeim Jókai Mórról (Bp. 1955); A. TAMBORRA, Imbro Tkalac e l'Italia (Roma, 1966); MIKLÓSSY JÁNOS, Petőfi kortese, Vajda János barátja. (Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1968–1969. Bp. 1971); F. ENDLER, Österreich zwischen den Zeilen (Wien–München–Zürich, 1973).

2. KONZERVATÍV KIEGYEZÉSI AJÁNLAT

Apponyiék tervezetét közli: Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÓNYI MANÓ (továbbiakban: Deák Ferencz beszédei). III. 2. kiad. (Bp. 1903). A Pragmatica Sanctióra alapozó, illetve a „közös ügyek" kezelésének a konzervatívok által ajánlott módját sokban előlegező röpiratok közül lásd a következőket: K. J. GR. MAILÁTH, Ungarn und die Centralisation (Leipzig, 1850); MAILÁTH KÁLMÁN GR., Nyílt szózat a házához (Lipcse, 1861); [GROSSCHMID GÁBOR], Oesterreich, Ungarn und die Woiwodina. Von einem Saxo–Magyaren (Wien, 1850); Betrachtungen über die dermalige Lage und die Zukunft Ungarns (Stuttgart, 1851); Die Pacificirung (!) Ungarns. Ein freies Wort an König und Vaterland (Pest, 1861); [A. FISCHHOF–J. UNGER], Zur Lösung der ungarischen Frage (Wien, 1861); [JANKOVICH GYÖRGY], A megoldáshoz... (Pest, 1862).

Kovács Lajossal szoros eszmei rokonságban állottak: [VIDA KÁROLY], Restauratio vagy revolutio? Őszinte szó a magyar nemzethez (Lipcse, 1861). [VIDA KÁROLY], Ausztriával-e vagy a nélkül? Második őszinte szó... (Pest, 1862); ZICHY ANTAL, A kérdéshez (Pest, 1861); ZICHY ANTAL, Magyar szabadelvű-conservatív politika (Pest, 1862). Saját röpiratai: [KOVÁCS LAJOS], A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint (Pest, 1862); KOVÁCS LAJOS, Kísérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására (Pest, 1863).

3. TÖREKVÉSEK AZ EGYÜTT ÉLŐ NÉPEK ÖSSZEFOGÁSÁNAK ELŐMOZDÍTÁSÁRA

A jórészt kiadatlan forrásanyagra támaszkodó alfejezetben idézett, Szilágyi Virgil által írt cikksorozattól már megjelenését közvetlenül követően elhatárolták magukat a *Magyar Sajtó* 1862. január 29-i számában a Határozati Párt irányító frakciójának tagjai és jórészt ezt az elhatárolódást szolgálta JÓKAI MÓR, Politikai nemzetiség c. cikksorozata is (*Magyar Sajtó*, 1862. febr. 1.–márc. 13.); JÓKAI MÓR, Cikkek és beszédek. VI. Kiad. LÁNG JÓZSEF–RIGÓ LÁSZLÓ–KERÉNYI FERENC (Bp. 1975). A legélesebb támadást VERTÁN ENDRE intézte álnevű röpiratában: KUNÁGOTAI, A „Jövő" nemzetisége (Arad, 1862). A polémia előzményeire lásd még: TAKÁTS SÁNDOR, Jókai politikai pályafutása (In: Jókai Mór politikai beszédei I. Bp. 1925); D. SZEMZŐ PIROSKA, Heckenast és Vajda szerepe Jókai „A Hon" c. lapjának megindulásában (*Magyar Könyvszemle*, 1969).

4. A DUNAI SZÖVETSÉG TERVE

Az emigráción belüli politikai meghasonlásra lásd a már idézett munkákon kívül: LUKÁCS LAJOS, Aspromonte és a magyar emigráció 1862-ben (*Századok*, 1963. 1.); Kossuth Lajos levelei Földvári Károlyhoz 1862–1863. Kiad. NAGY DEZSŐ (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1970). Magyar emigránsok részvételére az amerikai polgárháborúban lásd többek közt: E. VASVÁRY, Lincoln's Hungarian Heroes... (Washington, 1939); ÁCS TIVADAR, Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–1865 (Bp. 1964).

A Dunai Szövetség tervét és Kossuth „Felvilágosítások a Dunai Confoederatio projectumához" c. írásának a szövegét lásd: Kossuth Lajos iratai. VI. Kiad. KOSSUTH FERENCZ (Bp. 1898). Klapka tervezete megjelent az I documenti diplomatici italiani II. c. idézett kiadványban. Szemere támadásának önálló röpiratként való megjelentetéséről maguk a hatóságok gondoskodtak: SZEMERE BERTALAN, Nyílt levél Fényes Elekhez (Pest, 1862). Eötvös 1862-ben elhatárolta magát a tervtől, lásd: J. BALOGH, Eötvös und Montalambert (Bp. 1939), 25–26., de 1865-ben naplójának megvallotta, hogy maga is elkerülhetetlennek ítéli távlatilag egy dunai föderatív köztársaság megteremtését. Lásd: BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, Naplójegyzetek – gondolatok 1864–1868. Kiad. LUKINICH IMRE (Bp. 1941), 116–117.

A Dunai Szövetség tervének nagy irodalmából kiemeljük a következőket: GYÖRGY JÁNOS, A dunai konfederáció. 2. kiad. (Bp. 1918); R. GRAGGER, Die Donau-Konföderation. Ludwig Kossuths Plan der Lösung des Donaustaatenproblems (Berlin, 1919); E. WERTHEIMER, Kossuths Projekt einer Donaukonföderation (*Österreichische Rundschau*, 1920); TH. LENGYEL, La Hongrie et la confédération danubienne (*Nouvelle Revue de Hongrie*, 1943. 4.); LAJTOR LÁSZLÓ, Kossuth dunai konföderációs terve és előzményei (Bp. 1944); C. BENDA, Kossuth et la cooperation entre les peuples danubiens (*Revue d'Histoire Comparée*, 1946). Politikai megnyilatkozásaiban Jászi ismételten visszautalt a Dunai Szövetség történeti problematikájára. Lásd: JÁSZI OSZKÁR, A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok (Bp. 1918); JÁSZI OSZKÁR, Üzenet... a dunai konföderációról (*Huszadik Század*, 1947). Vö. IRINYI KÁROLY, Mitteleuropa-tervek... (Bp. 1973) és J. GALÁNTAI, Oszkár Jászi's Conceptions of Federalism... (Bp. 1975). Magának a Dunai Szövtség tervének értékelésére az újabb történeti irodalomból lásd: R. WIERER, Der Föderalismus...; R. A. KANN, Das Nationalitätenproblem...; MÉREI GYULA, Föderációs tervek... és KOVÁCS ENDRE, A Kossuth-emigráció c. idézett műveket.

5. A SZERVEZETT ELLENÁLLÁS FELSZÁMOLÁSA

PODMANICZKY emlékiratai, BERZEVICZY ALBERT, TAKÁTS SÁNDOR, LUKÁCS LAJOS és D. SZEMZŐ PIROSKA idézett feldolgozásai mellett lásd még: 1849–1866. Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez. Az Asbóth-család irataiból (Pest, 1871); NAGY MÁRTON, Régi nevek – régi regék (Nagyvárad, 1897); STEIER LAJOS, Beniczky Lajos visszaemlékezései... (Bp. 1924); MIKSZÁTH KÁLMÁN, Jókai Mór élete és kora. Kiad. REJTŐ ISTVÁN (Bp. 1961); SZAKÁCS MARGIT, Vidacs János politikai pályafutása 1848–1867 (*Folia Historica*, I. Bp. 1972).

6. A KIEGYEZÉSI TÖREKVÉSEK MEGERŐSÖDÉSE

A nemzetiségi kérdés és az együtt élő népek egymáshoz való viszonyának alakulására 1861 óta lásd a már idézett átfogó irodalmon kívül: [M. POLIT–DESANČIĆ] M. POLITH, Die Nationalität und ihre staatsrechtliche Begründung (Wien, 1862); [TELEKI DOMOKOS], Siebenbürgen und die Österreichische Regierung in den letzten vier Jahren (Leipzig, 1865); [POPOVIĆ] M. POPOVICH, A nemzetiségi kérdés Magyarországban szerb szempontból. Ford. SÁRCSEVICS AMBRUS (Szabadka, 1865); BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, A nemzetiségi kérdés |1865| (In: Báró Eötvös József összes művei. XVI. Bp. 1903); V. MOLDOVANU, Dieta Ardealului din 1863–1864 (Cluj, 1932); MESTER MIKLÓS, Az autonóm Erdély c. idézett munkája mellett lásd önállóan is megjelent tanulmányát: Az erdélyi románok első törvényhatósági küzdelmei a magyarokkal és szászokkal 1860–1863 (Bp. 1936); Eötvös egykorú nemzetiségpolitikai koncepciójára, illetve tervére a birodalom struktúrájának átalakítására lásd a már idézett műveken kívül: J. WEBER, Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage (München, 1966) és P. Bödy, Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary 1840–1870... (Philadelphia, 1972).

A társadalmi feszültségre lásd a már idézett irodalmon kívül: Vázlata az 1861. esztendőben visszaállított kir. ítélőtábla, mint legfelsőbb úrbéri bíróság működésének... (Pest, 1871); Dénes György, Az orosházi földmunkások és szegényparasztok 1863. évi megmozdulása (A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve, 1959); Az I. Internacionálé és Magyarország. Szerk. Erényi Tibor–Kovács Endre (Bp. 1964).

A nemzetközi helyzet alakulására és a kiegyezésre törekvők külpolitikai érveire lásd az idézett művek mellett: Tanárky Gedeon, Magyarország helyzete az európai államrendszerben (Pest, 1866); Friedjung Henrik, Harcz a német hegemóniáért 1859–1866. I–III. (Bp. 1902); H. Wendt, Bismarck und die polnische Frage (Halle, 1922); L. D. Steefel, The Schleswig-Holstein Question (Cambridge, Mass. 1932); H. R. v. Srbik, Quellen zur deutschen Politik Österreichs 1859–1866. I–V. (Oldenburg, 1934–38); Kovács Endre, Az 1863-i lengyel felkelés és a magyar emigráció (*Történelmi Szemle,* 1960. 2–3.); F. Engel-Janosi, Österreich und die französich–italienische Konvention vom September 1864 (*Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung,* 1963); Bőhm Jakab, Adalékok az 1863–64. évi lengyel felkelés magyar támogatásához (*Hadtörténelmi Közlemények,* 1964. 1.); Diószegi István, A Deák-párt és a német egység (*Századok,* 1970. 2.).

IX. FEJEZET

A KIEGYEZÉS (1865–1867)

1. DEÁK FERENC KIEGYEZÉSI AJÁNLATA

Deák Ferenc, Adalék a magyar közjoghoz (Pest, 1865) c. műve válasz volt W. Lustkandl, Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lősung der Verfassungsfrage... (Wien, 1863) c. államjogi munkájára. A „Húsvéti cikk" és a „Májusi program" szövegét közli Kónyi Manó idézett gyűjteménye III. kötetében. Augusz szerepére először utalt Frankenburg Adolf, Egy kis adat a kiegyezés stadiumából. (In: Deák-album. Bp. 1876). Wertheimer Ede forrásfeltárására és Redlich művére is támaszkodva a kérdéssel behatóan foglalkozott Hanák Péter, Deák húsvéti cikkének előzményei (*Történelmi Szemle,* 1974. 4.). Felfogásának alakulására: Hanák Péter, Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása (In: Tanulmányok Deák Ferencről. Zalai gyűjtemény, 5. Zalaegerszeg, 1976). Deák sajátos önigazolását, Károlyi Sándor történelmi szerepének újraértékelését rögzítette 1866-ban egy angol látogatója: Memoirs and letters of... Sir Robert Morier from 1826 to 1876. Ed. Rosslyn Wemyss (London, 1911. II. 53–53. 1.). Eötvös fenntartásaira: Eötvös József, Naplójegyzetek – gondolatok; Antall József, Eötvös József Politikai Hetilapja és a kiegyezés előkészítése 1865–1866 (*Századok,* 1965. 6.). Deák politikai fordulatának megítélésére lásd még: Komjáthy Miklós, Az Osztrák-Magyar Monarchia közös minisztertanácsa (Bp. 1966) és Szabad György, Deák Ferenc három politikai korszaka (*Magyar Tudomány*, 1976).

2. ALKOTMÁNYOS FORDULAT ÖNKÉNYURALMI ELŐKÉSZÍTÉSE

Összefoglalóan erre és a következő alfejezetre is lásd a korábban idézett művek, elsősorban J. Redlich, Sashegyi Oszkár és Komjáthy Miklós munkái mellett: Galántai József, Az 1867-es kiegyezés (Bp. 1967); Schmerling kormányzati időszakának is hasznos összefoglalója, a bukását követő lajtántúli fejleményeket pedig az újabb szakirodalomban a legmélyebben tárja fel és elemzi: Somogyi Éva, A birodalmi centralizációtól a dualizmusig |Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez| (Bp. 1976).

A Belcredi-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyveinek kiadása: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. 6. Abt. Das Ministerium Belcredi. Bearbeitet von H. Brettner-Messler. I–II. (Wien, 1971–73). A sajtóra lásd: A Magyarországban jelenleg érvényben levő sajtó-szabályok gyűjteményének hiteles kiadása (Pest, 1865). A megyei autonómia helyreállításának és további szerepének kérdésére: Tisza Kálmán, Parlamenti felelős kormány (Pest, 1865); [Vertán Endre] Kunágotai, A képviseleti és önkormányzati rendszer... (Arad, 1865); Horvát Boldizsár, Municipium és parlamentarismus (Pest, 1866). A lajtántúli fejleményekre lásd még: F. Krones, Moritz von Kaiserfeld (Leipzig, 1888); A. Zimprich, Belcredis Versuche einer Föderalisierung der Donaumonarchie (*Ungarn-Jahrbuch*, I. Mainz, 1969); J. F. Zacek, Palacký. The historian as scholar and nationalist (The Hague–Paris, 1970).

3. AZ ÚJ ORSZÁGGYŰLÉS

A választásokra és az országgyűlés tárgyalásaira lásd a kiadatlan forrásanyagon és az országgyűlés hivatalos kiadványain kívül: Az 1865-ik évben összeírt választók statisztikája (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1866); Mocsáry Lajos, A kérdések kérdése (Pest, 1866); [Szász Károly], Egy képviselő napló-jegyzetei az 1865. deczember 10-kén megnyílt országgyűlés alatt (Pest, 1866); Országgyűlési emlékkönyv. Szerk. Farkas Albert (Pest, 1867). A „hatvanhetes" bizottság és a „tizenötös" albizottság naplóit és munkálatait is tartalmazza: A közös viszonyok rendezésére vonatkozó okmánytár. Kiad. Heckenast Gusztáv (Pest, 1867); lásd továbbá: Sebestény Sándor, Csiky Sándor politikai pályafutása (Bölcsészdoktori értekezés kézirata. Bp. 1971); Mayer Mária, A ruszinok (kárpátukránok) és az 1865. évi képviselőválasztás (*Századok*, 1974. 5–6.); Komjáthy Miklós, Ferenc József a „perfid" Deák Ferencről (In: Tanulmányok Deák Ferencről. Zalai gyűjtemény, 5. Zalaegerszeg, 1976).

4. AZ 1866. ÉVI OSZTRÁK–POROSZ–OLASZ HÁBORÚ ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az 1866-os összecsapás feltételeinek kialakulása és következményei állnak Kovács Endre, Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez (Bp. 1968) c. átfogó munkájának középpontjában. A kérdéskör hatalmas irodalmából a már idézett összefoglaló műveken kívül kiemeljük: A. Kienast, Die Legion Klapka... (Wien, 1900); Óváry Lipót, Az 1866-iki hadjárat és a magyar emigráció (Bp. 1903); W. Ch. Clark, Franz Joseph and Bismarck. The Diplomacy of Austria before the War of 1866 (Cambridge, 1934); W. Schüssler, Königgrätz 1866... (München, 1958); Gonda Imre, Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés (Bp. 1960); Perjés Géza, A hadászati belső és külső vonal... Emlékezés Königgrätzre (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1966. 2.); A. Wandruszka, Schicksaljahr 1866 (Graz–Wien–Köln, 1966); D. Beyrau, Russische Orientpolitik und die Entstehung des deutschen Kaiserreiches 1866–1870/71 (Wiesbaden, 1974).

5. A KIEGYEZÉSI TÁRGYALÁSOK FOLYTATÁSA ÉS KOSSUTH TILTAKOZÁSA

Az országgyűlési kiadványokon és a már fentebb idézett irodalmon kívül lásd még: Szodoray Sándor, Kossuth Lajos és fiainak az 1867-dik évben megjelent összes leveleik (Pest, 1868); Dányi Károly, Kossuth és a Deák-párt hírlapi vitája 1867-ben (Kolozsvár, 1941); Vajda János válogatott politikai írásai. Kiad. Komlós Aladár (Bp. 1954); Dezsényi Béla, Kossuth Lajos publicisztikai munkássága az emigrációban (Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1959); Tardy Lajos, Kossuth illegális emigrációs folyóirata: a „Negyvenkilenc" (*Magyar Könyvszemle*, 1967. 3.); Vajda János, Politikai röpiratok (In: Vajda János összes művei. VI. Sajtó alá rend. Barta János és Miklóssy János. Bp. 1970); Gergely András–Veliky János, A politikai közlemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén (In: Magyar Történeti Tanulmányok VII. Debrecen, 1974).

6. A KIEGYEZÉS MEGKÖTÉSE ÉS ELFOGADTATÁSA

Az országgyűlési kiadványok, Kónyi Manó gyűjteménye és a már idézett emlékiratok mellett lásd még: Kerkápoly Károly, Publicistai dolgozatok az 1865–68. évi országgyűlés alatt (Pest, 1869); Podmaniczky Frigyes br., Jelentés az 1865–68-iki országgyűlés folyamáról (Pest, 1869); Szilágyi István, Várady Gábor országgyűlési levelei 1865–1868. I–II. (Pest, 1871); F. F. Graf von Beust, Aus drei Viertel-Jahrhunderten. I–II. (Stuttgart, 1887); Koronázási emlékkönyv... Szerk. Kovács Dénes–Sziklay János (Bp. 1892); A koronázás bojkottálóira: Szakács Margit, A „cinkotai magyarok" (*Folia Archeologica*, 1964); Beust német politikájára: H. Potthoff, Die deutsche Politik Beusts (Bonn, 1968).

7. A KIEGYEZÉS TARTALMA

A kiegyezés törvénybe iktatott szövegét lásd: Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Szerk. Márkus Dezső (Bp. 1896) c. idézett művet, illetőleg E. Bernatzik, Die österreichischen Verfassungsgesetze (Wien, 1911). Az 1867. március 17-i minisztertanács által elfogadott titkos szabályzat szövegét közli: Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918. Kiad. Iványi Emma (Bp. 1960) 531–532. old.

A kiegyezés hatalmas irodalmából a következő publikációkat emeljük ki a már idézett munkákon kívül: H. Friedjung, Der Ausgleich mit Ungarn ... 3. Aufl. (Leipzig, 1878); Angyal Dávid, Még egyszer az 1867. XII. tc. 11. §-a (*Budapesti Szemle*, 1904); I. von Žolger, Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn (Leipzig, 1911); Bibó István, Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem (*Válasz*, 1948); A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről (*Századok*, 1962. 1–2.). Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Red. Peter Berger (Wien–München, 1967); Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Red. Theodor Mayer (München, 1968); Der österreichisch–ungarische Ausgleich 1867. Materialien... der internationalen Konferenz in Bratislava... Hrsg. von A. Vantuch–L. Holotík (Bratislava, 1971); A. Lorant, Le compromis austro-hongrois et l'opinion publique française en 1867 (Genève, 1971); Hanák Péter, Magyarország a Monarchiában (Bp. 1975); Dénes Iván Zoltán, A történelmi szükségszerűség értelmezésének problémájához (*Valóság*, 1976. 8.); T. Frank, The British Image of Hungary 1865/1870 (Bp. 1976).

2. KÖTET

HARMADIK RÉSZ

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE A DUALIZMUS ELSŐ NEGYEDSZÁZADÁBAN (1867–1890)

A kiegyezést követő negyedszázad történetének első összefoglalását a kortárs szabadelvű politikus és publicista, Beksics Gusztáv nyújtotta: I. Ferencz József és kora címen a Szilágyi Sándor által szerkesztett Magyarország története X. kötetében (Bp. 1898). Szintén kortárs publicisták tollából származó, rendszertelen, de sok részletadalékot, érdekes politikai pletykát tartalmazó munka: Politikai Magyarorság. II–IV. Szerk. SZÁSZ JÓZSEF–ÁBRÁNYI KORNÉL (Bp. 1913–1914). Konzervatív, antiliberális felfogású korképet rajzol SZEKFŰ GYULA, Három nemzedék (Bp. 1920) c. munkájában, valamint a HÓMAN BÁLINT–SZEKFŰ GYULA, Magyar történet V. kötetében. 7. kiad. (Bp. 1943). A korszak első alapos feldolgozását nyújtotta liberális felfogásban GRATZ GUSZTÁV, A dualizmus kora 1867–1918 (Bp. 1934) c. kétkötetes művében. Publicisztikai jellegű írás PETHŐ SÁNDOR, Világostól Trianonig. 4. kiad. (Bp. 1925) c. könyve.

Az első marxista szemléletű feldolgozás: MÓD ALADÁR, 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. 7. bőv. kiad. (Bp. 1954), majd PACH ZSIGMOND PÁL–HANÁK PÉTER, Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849–1918. 2. füzet, 1867–1880 (Egyetemi jegyzet. Bp. 1956).

A legújabb összefoglalásokban SZABAD GYÖRGY (Magyarország története. II. Főszerk. MOLNÁR ERIK. 2. átdolg. és bőv. kiad. Bp. 1967), illetve KOLOSSA TIBOR, DIÓSZEGI ISTVÁN, SZÁSZ ZOLTÁN, S. VINCZE EDIT és KATUS LÁSZLÓ (Magyarország története 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora. Szerk. HANÁK PÉTER, ERÉNYI TIBOR és SZABAD GYÖRGY. Bp. 1973) írták meg a korszak történetét. A kor történetének vitatott kérdéseiről lásd: HANÁK PÉTER, A dualizmus korának történeti problémái (Bp. 1971).

Az osztrák történetírók túlnyomórészt Ausztria történetével foglalkoztak, de természetesen tárgyalták az egész Monarchiát érintő fő kérdéseket. A politikai események kortárs, liberális felfogású, aprólékosan részletezett előadását adja WALTER ROGGE, Österreich von Világos bis zur Gegenwart I–III. (Leipzig–Wien, 1873) és Österreich seit der Katastrophe Hohenwart–Beust (Leipzig–Wien, 1879). Liberális szellemű, jó összefoglalás: RICHARD CHARMATZ, Österreichs innere Geschichte von 1848–1907. I–II. (Berlin, 1911). Alapos feldolgozás, részletes bibliográfiával: KARL und MATHILDE UHLIRZ, Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. II/2. 1848–1914. (Graz–Wien–Leipzig, 1941). Konzervatív, a soknemzetiségű Monarchiát idealizáló mű: HUGO HANTSCH, Die Geschichte Österreichs. II. 1689–1918. 3. Aufl. (Wien, 1962). Modern szellemű, jó összefoglalás bőséges bibliográfiával: ERICH ZÖLLNER, Geschichte Österreichs von den Anfangen bis zur Gegenwart. 5. Aufl. (Wien, 1974).

Ferenc József személyére: JOSEPH REDLICH, Kaiser Franz Joseph von Österreich (Berlin, 1929); EGON CAESAR CONTE CORTI, Mensch und Herrscher (Graz, 1952); ALEXANDER NOVOTNY, Franz Joseph I. An der Wende vom alten zum neuen Europa (Göttingen–Frankfurt–Zürich, 1968).

A dualista Monarchiával több nyugat-európai történész foglalkozott. Elsőnek LOUIS EISENMANN: Le compromis austro-hongrois de 1867 (Paris, 1904) c. műve említendő. Az első világháború alatt H. WICKHAM STEED, The Hapsburg Monarchy (London, 1913), valamint WILLIAM ROBERT SETON-WATSON (SCOTUS VIATOR írói néven) számos publicisztikai művében nagyarányú politikai kampányt folytatott a Monarchiában fennálló nemzetiségi elnyomás leleplezésére és elítélésére. A második világháború után objektívebb szemléletű művek jelentek meg: ARTHUR MAY, The Habsburg Monarchy 1867–1914 (Cambridge, Mass. 1951); A. J. P. TAYLOR, The Habsburg Monarchy, 1809–1918. 3. ed. (London, 1960); ROBERT A. KANN, Werden und Zerfall des Habsburgerreiches (Graz, 1962); C. A. MACARTNEY, The Habsburg Empire 1790–1918 (London, 1969); ADAM WANDRUSZKA, Österreich-Ungarn vom ungarischen Ausgleich bis zum Ende der Monarchie (In: Handbuch der europäischen Geschichte. 6. Hrsg. von THEODOR SCHIEDER. Stuttgart, 1968) és elsősorban ROBERT A. KANN, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. I–II. (Graz–Köln, 1964) c. nagyszabású, a dualista Monarchia alapvető problémáit tárgyaló műve.

I. FEJEZET

A DUALIZMUS RENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA ÉS MEGSZILÁRDULÁSA (1867–1875)

A kiegyezés utáni évek történetének legfontosabb forrásai a minisztertanácsi jegyzőkönyvek és az egyes minisztériumok levéltárai a budapesti Országos Levéltárban. A korszak kiemelkedő politikusainak iratai és levelezése részben az Országos Levéltárban őrzött családi levéltárakban, részben pedig az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kézirattárában található. A nyomtatott források közül – a gazdag korabeli sajtó mellett – elsősorban az Országgyűlés képviselőházának, illetve főrendiházának naplójára és irományaira, valamint a Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ (Bp. 1896–1897) köteteire hívjuk fel a figyelmet. A forráskiadványok közül alapvető: Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÓNYI MANÓ. IV–VI. 2. kiad. (Bp. 1903). Kossuth Lajos gazdag hagyatékának sajnos nincs kritikai kiadása; csak válogatást nyújt: Kossuth Lajos iratai. VII–IX. (Bp. 1900). A korszak egyéb politikusainak iratai: Eötvös József összes művei 19–20. Szerk. VOINOVICH GÉZA (Bp. 1901–1903); BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, Naplójegyzetek – gondolatok 1864–1868. Közzéteszi, bev. és jegyz. LUKINICH IMRE (Bp. 1941); Eötvös József válogatott pedagógiai művei. Összeáll., bev. és jegyz. FELKAI LÁSZLÓ (Bp. 1957); Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzétette CSENGERY LORÁND, bev. WLASSICS GYULA (Bp. 1928); Mocsáry Lajos válogatott írásai. Kiad. KEMÉNY G. GÁBOR (Bp. 1958).

A korszak szereplőinek naplói és emlékiratai közül fontosabbak: MADARÁSZ JÓZSEF, Emlékirataim 1831–1881 (Bp. 1883); TÁNCSICS MIHÁLY, Életpályám. Kiad. CZIBOR JÁNOS (Bp. 1949); PODMANICZKY FRIGYES, Naplótöredékek 1824–1887 (Bp. 1887–1888); Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. Szerk. RÓZSA MIKLÓS (Bp. 1909); HALÁSZ IMRE, Egy letűnt nemzedék (Bp. 1911). Osztrák részről: FRIEDRICH FERDINAND BEUST, Aus drei Vierteljahrhunderten. I–III. (Stuttgart, 1887–1889).

A kiegyezés utáni évek történetére a már idézett összefoglaló munkákon kívül, fontos adalékokat tartalmaznak a vezető államférfiak életrajzai: FERENCZI ZOLTÁN, Deák élete. III. (Bp. 1904); WERTHEIMER EDE, Gróf Andrássy Gyula élete és kora.

II–III. (Bp. 1910–1913); FERENCZI ZOLTÁN, Báró Eötvös József (Bp. 1903); SŐTÉR ISTVÁN, Eötvös József. 2. kiad. (Bp. 1967); SZEKFŰ GYULA, Az öreg Kossuth (In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. Szerk. I. TÓTH ZOLTÁN. II. Bp. 1952); TÓTH EDE, Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete |1826–1874| (Bp. 1967).

1. A DUALIZMUS RENDSZERE AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN

A kiegyezés és a dualista államrendszer az elmúlt évszázad folyamán a politikai publicisztika, a jog- és államtudomány, valamint a történetírás élénken vitatott, újra meg újra szőnyegre kerülő témája volt. A korszakkal foglalkozó, s már felsorolt összefoglaló munkák mellett e gazdag irodalomból csak a legfontosabbakat és legjellemzőbbeket emeljük ki. Magyar részről a 67-es felfogás klasszikus kifejtését nyújtja IFJ. ANDRÁSSY GYULA, Az 1867-i kiegyezésről (Bp. 1896) c. könyve, továbbá BEKSICS GUSZTÁV, A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink (Bp. 1892), és A dualisztikus monarchia (Sepsiszentgyörgy, 1895). A függetlenségi ellenzék álláspontjára lásd: MOCSÁRY LAJOS, A közösügyi rendszer zárszámadása (Bp. 1902). Jogtörténeti-közjogi szempontú: POLNER ÖDÖN, Magyarország és Ausztria közjogi viszonya történeti fejlődésében és jelen alakjában (Bp. 1891); RÉZ MIHÁLY, Magyarország és Ausztria közjogi viszonya (Bp. 1910); APPONYI ALBERT, Die rechtliche Natur der Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn (Wien–Leipzig, 1911).

A legújabb, marxista szemléletű magyar történeti irodalomból lásd főleg HANÁK PÉTER tanulmányait: A dualizmus válságának problémái a XIX. sz. végén (*Történelmi Szemle*, 1959. 1–2.); A polgári átalakulás feltételei és a kiegyezés (*Kritika*, 1967. 10.); Die bürgerliche Umgestaltung der Habsburger Monarchie und der Ausgleich von 1867 (In: Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe. Ed. by E. PAMLÉNYI. Bp. 1970); valamint Magyarország a Monarchiában (Bp. 1975) c. tanulmánykötetét; továbbá: GALÁNTAI JÓZSEF, Az 1867-es kiegyezés (Bp. 1967); DIÓSZEGI ISTVÁN, A kiegyezés magyar szemszögből (*Valóság*, 1968. 1.). A kiegyezéssel kapcsolatos vitákról lásd: A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről (*Századok*, 1962. 1–2.); Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről (Bp. 1971); HANÁK PÉTER, Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában (*Valóság*, 1973. 12. és 1974. 12.).

A kiegyezéssel és a dualista rendszerrel foglalkozó osztrák politikai-közjogitörténeti irodalomból említésreméltó F. TEZNER, Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik (Wien, 1907) és Die Wandlungen der österreichisch–ungarischen Reichsidee (Wien, 1905); ALFRED VON OFFERMAN, Das Verhältnis Ungarns zu Österreich (Wien–Leipzig, 1902); [KARL RENNER] R. SPRINGER, Grundlagen und Entwicklungsziele der Österreichisch–Ungarischen Monarchie (Wien–Leipzig, 1906); J. ULBRICH, Das österreichische Staatsrecht (Tübingen, 1909); IVAN ŽOLGER, Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn (Leipzig, 1911); VIKTOR BIBL, Der Zerfall Österreichs. 2. Von Revolution zu Revolution

(Wien, 1924); Heinrich Benedikt, Monarchie der Gegensätze. Österreichs Weg durch die Neuzeit (Wien, 1947); Harold Steinacker, Austro–Hungarica. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch–ungarischen Monarchie (München, 1963). Az osztrák álláspont klasszikus kifejtése még ma is Joseph Redlich nagy munkája: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I–II. (Leipzig, 1920–1926).

Igen értékes anyagot tartalmaznak azok a tanulmánykötetek, illetve nemzetközi konferenciák anyagai, amelyek az elmúlt évtizedben láttak napvilágot – elsősorban a kiegyezés 100. évfordulójához kapcsolódva – a kérdés különböző nemzetiségű szakértőinek közreműködésével: Probleme der Francisko-Josephinischen Zeit 1848–1916. Hrsg. von Friedrich Engel-Janosi und Helmut Rumpler (Wien, 1967); Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen. Red. Peter Berger (Wien–München, 1967); Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen (München, 1968); Historisches Geschehen im Spiegel der Gegenwart. Österreich–Ungarn 1867–1967. Hrsg. von Institut für Österreichskunde (Wien, 1970); Der österreichisch–ungarische Ausgleich 1867. Materialen (Referate und Diskussion) der internationalen Konferenz in Bratislava 28. 8.–1. 9. 1967. Bearb. von Anton Vantuch. Hrsg. von Ludovít Holotík (Bratislava, 1971).

A monarchia nemzetközi helyzetéről a kiegyezés idején: Kovács Endre, Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez (Bp. 1968); Gonda Imre, Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés (Bp. 1960). A Monarchia társadalmi-politikai és nemzeti struktúrájáról: Oscar Jászi, The Dissolution of the Habsburg Monarchy (Chicago, 1929); Nikolaus von Preradovich, Die Führungsschichten in Österreich und Preußen, 1804–1918 (Wiesbaden, 1955); Hanák Péter, A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén (*Történelmi Szemle,* 1959. 1–2.); Fran Zwitter–Jaroslav Šidak–Vaso Bogdanov, Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg (Beograd, 1960); Karl Gottfried Hugelmann, Das Nationalitätenrecht des alten Österreichs (Wien–Leipzig, 1934); Hugo Hantsch, Die Nationalitätenfrage im alten Österreich (Wien, 1953); The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: A Critical Appraisal (*Austrian History Yearbook,* Vol. III. 1967. Pt. I–III.) (Az 1966. évi bloomingtoni nemzetközi konferencia anyaga); Die Habsburgermonarchie 1848–1918. III. Die Völker des Reiches. Hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch (Wien, 1979), valamint R. A. Kann, Nationalitätenproblem c. idézett munkája.

Magyarország helyzetéről a Monarchiában lásd: Sándor Vilmos, Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában (*Történelmi Szemle,* 1958. 1–2.); Julius Miskolczy, Ungarn in der Habsburger–Monarchie (Wien–München, 1959); Hanák Péter, Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? (*Századok,* 1971. 5.). A dualista államrendszer közös intézményei kialakulásának beható elemzését nyújtja Komjáthy Miklós, Az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsának kialakulása (*Levéltári Szemle,* 1965. 3.); A közös külügyminiszteri állás kialakulása és funkciója (*Levéltári Szemle,* 1965. 4.) és Az Osztrák–

Magyar Monarchia közös minisztertanácsa (Bp. 1966) c. tanulmányaiban. A Monarchia állam- és jogrendszerének és közigazgatásának legújabb összefoglaló ismertetése nemzetközi szerzőgárda tollából: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. II. Verwaltung und Rechtswesen. Hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch (Wien, 1975).

A hadügy rendezéséről és a honvédségről: A magyar királyi honvédség története 1868–1918. Szerk. Berkó István (Bp. 1928); Angyal Dávid, Deák Ferenc emléke és a katonai kérdés (*Budapesti Szemle*, 1904. 117.); Walter Wagner, Geschichte des k. u. k. Kriegsministeriums. 2. 1866–1888 (Wien, 1971).

Ausztria belpolitikai viszonyairól az idézett összefoglaló munkákon kívül lásd: Edmund Bernatzik, Die österreichischen Verfassungsgesetze. 2. Aufl. (Wien, 1911); Ernst C. Hellbing, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte (Wien, 1956); Friedrich Walter, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1550–1955 (Wien–Köln–Graz, 1972); Anton Leo Hickmann, Die österreichische Reichsrat. Seine Parteien und Wahlverhältnisse 1873–1901 (Wien, 1901); Gustav Kolmer, Parlament und Verfassung in Österreich 1848–1918. I–VIII. (Wien 1902–1914); Alois Czedik, Zur Geschichte der k. k. österreichischen Ministerien 1861–1916. I. 1861–1893 (Teschen–Wien–Leipzig, 1917); Somogyi Éva, Választójog és parlamentarizmus Ausztriában |1861–1907| (Bp. 1968) és A birodalmi centralizációtól a dualizmusig |Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez| (Bp. 1976); Karl Eder, Der Liberalismus in Alt-Österreich (Wien–München, 1955); Georg Franz, Liberalismus. Die deutschliberale Bewegung in der Habsburgermonarchie (München, 1955); Albert Fuchs, Geistige Strömungen in Österreich 1867–1918 (Wien, 1949).

A horvát kiegyezésről: Vasilije Krestić, Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine (Beograd, 1969); Bajza József, A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok (Bp. 1941); Katus László, A horvát kérdés a kapitalizmus korában (Kandidátusi értekezés kéziratban. Bp. 1962). A nemzetiségi kérdésről: Nagy Iván, A nemzetiségi törvény a magyar parlament előtt (Bp. 1930); Mikó Imre, Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika (Kolozsvár, 1944); Kemény G. Gábor, A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918 (Bp. 1947); Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. 1867–1892. Összegyűjtötte és jegyz. ell. Kemény G. Gábor (Bp. 1952).

2. A DUALIZMUS RENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON

Az első magyar marxista alapvetés ebben a kérdésben: Pach Zsigmond Pál, A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon (*Századok*, 1955. 1–2.). A kiegyezés utáni belpolitikai fejleményekről: Dányi Károly, Kossuth és a Deák-párt hírlapi vitája 1867-ben (Kolozsvár, 1941). A parasztmozgalmakról: Pölöskei

FERENC, Az 1868-as alföldi parasztmozgalom (*Századok*, 1956. 4–6.); KRAJNYÁK NÁNDOR, Az 1868. évi alföldi parasztmozgalom Kecskeméten (In: Kecskemét. Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről. Szerk. HELTAI NÁNDOR. Kecskemét, é. n.); Földmunkás és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848–1948. I. Szerk. PÖLÖSKEI FERENC és SZAKÁCS KÁLMÁN (Bp. 1962).

A pártviszonyokról: MÓRICZ PÁL, A magyar országgyűlési pártok küzdelmei. I–II. (Bp. 1892); A magyar országgyűlés története. Szerk. BALLA ANTAL (Bp. 1928); MÉREI GYULA, A magyar polgári pártok programjai |1867–1918| (Bp. 1971); RUSZKAI MIKLÓS, Az 1945 előtti magyar választások statisztikája (*Történeti Statisztikai Közlemények*, 1959. 1–2.); ADALBERT TOTH, Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892 (München, 1973). Egykorú publicisztikai írások: TOLDY ISTVÁN, Öt év története 1867–72 (Bp. 1872); [KECSKEMÉTHY AURÉL] KÁKAY ARANYOS, A mi nagy férfiaink (Bp. 1874).

A polgári jogrendszer alapjainak lerakásáról lásd: SARLÓS BÉLA, A kiegyezés magyarországi jogpolitikája (*Századok*, 1968. 5–6.) és Das Rechtswesen in Ungarn 1848–1918 (*Acta Historica*, XXI. 1975. 3–4.); CSIZMADIA ANDOR–KOVÁCS KÁLMÁN –ASZTALOS LÁSZLÓ, Magyar állam- és jogtörténet (Bp. 1972); A dualizmus korának állam- és jogtörténeti kérdései (Jogtörténeti tanulmányok. II. Szerk. CSIZMADIA ANDOR. Bp. 1968); Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa (1848–1944). Hrsg. von ANDOR CSIZMADIA und KÁLMÁN KOVÁCS (Bp. 1970). Die Freiheitsrechte und die Staatstheorien im Zeitalter des Dualismus. Red. ANDOR CSIZMADIA (Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 48. Bp. 1966).

A polgári államszervezet és közigazgatás kiépítéséről: SARLÓS BÉLA, Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében (Bp. 1976); CSIZMADIA ANDOR, A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig (Bp. 1976); GEORGE BARANY, Ungarns Verwaltung: 1848–1918 (In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. II. Verwaltung und Rechtswesen. Hrsg. von A. WANDRUSZKA und P. URBANITSCH. Wien, 1975); Verwaltungshistoriche Studien. Aus Materialen der internationalen Konferenz über Verwaltungshistorie in Pécs–Siklós (Pécs, 1972); LADIK GUSZTÁV, Közigazgatásunk fejlődése 1867 óta (Bp. 1932); MEZNERICS IVÁN–TORDAY LAJOS, A magyar közigazgatás szervei 1867–1937 (Bp. 1937); EREKY ISTVÁN, A magyar helyhatósági önkormányzat. I–II. (Bp. 1908); Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk. BÓNIS GYÖRGY és DEGRÉ ALAJOS (Bp. 1971); HORVÁTH ZOLTÁN, A községi önkormányzat és a parasztság (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965); A megyékről: TISZA KÁLMÁN, Parlamenti felelős kormány és megyei rendszer (Pest, 1865); PFENDESZAK KÁROLY, Észrevételek Tisza Kálmánnak „Parlamenti felelős kormány és megyei rendszer" czímű munkája felett (Pest, 1866); SZENTKIRÁLYI MÓRICZ, Eszmetöredékek a vármegyék rendezéséről (Pest, 1867); TOLDY ISTVÁN, Megyerendezés (Pest, 1868); BÖSZÖRMÉNYI LÁSZLÓ, A Magyar Újság röpirata. A megyék és városok rendezéséről (Pest, 1868). A népoktatási törvényről: PÉTERFY SÁNDOR, A magyar elemi népoktatás története. I–II. (Bp. 1896); MOLNÁR ALADÁR, Báró Eötvös József közoktatásügyi minisztersége 1867–70-ben (*Havi Szemle*, 1879. 2–3.); FELKAI LÁSZLÓ, Eötvös József és a magyar művelődésügy (*Pedagógiai Szemle*, 1971. 3.). Az egyház és az állam viszonyáról: CONCHA GYŐZŐ, Eötvös és Montalembert barátsága (Bp. 1918); TÖRÖK JENŐ, A katolikus autonómia mozgalom (Bp. 1941); CZINDER GYÖRGY–ZELLER ÁRPÁD, A magyar egyházpolitika. I–II. 1847–1894 (Bp. 1894); SALACZ GÁBOR, Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918 (München, 1974); GABRIEL ADRIÁNYI, Ungarn und das I. Vaticanum (Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte. Bd. 5. Köln–Wien, 1975). A protestáns egyházakról: BUCSAY MIHÁLY, Geschichte des Protestantismus in Ungarn (Stuttgart, 1959); CSOHÁNY JÁNOS, Magyar protestáns egyháztörténet 1849–1918 (Főiskolai jegyzet. Debrecen, 1973).

3. A DUALIZMUS RENDSZERÉNEK BEL- ÉS KÜLPOLITIKAI MEGSZILÁRDULÁSA

A dualista rendszer megszilárdulásának főbb állomásairól és okairól lásd: PACH ZSIGMOND PÁL, A dualizmus rendszerének megszilárdulása az 1870-es években (Bp. 1958). A trialista kísérletről: ALBERT F. SCHÄFFLE, Aus meinem Leben. II. (Berlin, 1905); O. ZEITHAMMER, Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichsversuche 1865–1871. II. (Prag, 1913); ELISABETH BÜCHSEL, Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart–Schäffle von 1871 (Breslau, 1941); RUDOLF WIERER, Das böhmische Staatsrecht und der Ausgleichsversuch des Ministerums Hohenwart–Schäffle (Bohemia. Jahrbuch des Collegium Carolinum. 4. München, 1963) és Der Föderalismus im Donauraum (Graz–Köln, 1960); PECZE FERENC, A trializmus eszméjének visszhangja a magyar parlamentben a hetvenes évek elején (In: Jogtörténeti tanulmányok. II. Bp. 1968).

A pártfúzióról és előzményeiről: OLÁH GYULA, Az 1875-ös fúzió története (Bp. 1908); M. KONDOR VIKTÓRIA, Az 1875-ös pártfúzió (Bp. 1959); TÓTH EDE, A Függetlenségi Párt megalakulása (*Századok*, 1963. 5.). A választásokról lásd RUSZKAI MIKLÓS és ADALBERT TOTH idézett műveit.

4. A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSMOZGALOM KEZDETEI

A múlt századi munkásmozgalom több mint három évtizedéből elsődleges levéltári jellegű források alig maradtak fenn: a szocialista egyletek, munkáspártok saját irattára elpusztult, csupán a munkásmozgalom vezetői és a nemzetközi szocialista mozgalom közismert személyiségei közt folyt levelezés egyes darabjai állnak rendelkezésre. Az eredeti leveleket főként külföldi levéltárak őrzik (Marxizmus–Leninizmus Intézet, Moszkva, Központi Pártarchívum; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amszterdam; Institut für Marxismus–Leninismus beim ZK der SED, Berlin; Archiv des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung, Bécs; Haus- Hof- und Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Bécs). A levelek egy része másolatban megtalálható az MSZMP KB Párttörténeti Intézet Archívumában (továbbiakban: PI Archívum).

A munkásmozgalommal kapcsolatos másodlagos levéltári iratok hatósági eredetűek, amelyek között mellékletként a munkásmozgalom szereplőitől származó, eredeti iratok is találhatók. Az Országos Levéltárban őrzött fondok közül a miniszterelnökség és különösen a belügyminisztérium iratanyaga a leggazdagabb. Az igazságügy-minisztérium múlt századi iratanyaga elpusztult. A belügyminisztérium elnöki és általános iratai között vannak az Általános Munkásegylet, a Pest-Budai Munkásképző Egylet, a szakegyletek és a munkás segélyegyletek alapszabályai és a jóváhagyással kapcsolatos eljárás aktái, a munkásgyűlésekről készült rendőri, illetve alispáni jelentések.

Az Országos Levéltár számos külföldi levéltári anyag mikrofilmfelvételét is őrzi. Gyűjteményének értékes része a prágai, a brünni és a pozsonyi levéltárakból származó helytartósági és rendőrségi anyag, amely a csehszlovák és a magyarországi munkásmozgalom kapcsolataira tartalmaz információt.

A Fővárosi Levéltár gyűjteménye a budapesti munkásmozgalom eseményeire és az országos munkásszervezetek Budapesten székelő központjainak a tevékenységére tartalmaz gazdag, kiegészítő jellegű anyagot. A legjelentősebb a polgármesteri elnöki fond, továbbá a tanácsi apparátus ügyosztályainak az állaga, amely a munkásosztály helyzetére, illetve a segélypénztárakra vonatkozólag őriz forrásanyagot.

A szocialista munkásszervezetek nemzetközi kapcsolataira vonatkozó legfontosabb iratokat külföldi levéltárak őrzik. Az ausztriai, a németországi és a magyarországi szocialisták együttműködéséről a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv őriz gazdag dokumentációt (Ministerium des Äussern, Dep. II. Informationsbureau), továbbá az Allgemeines Verwaltungsarchiv (Ministerium des Innern) és a Niederösterreichisches Landesarchiv (Statthalterei Präsidiale). (Bécs a múlt században az alsó-ausztriai helytartóság hatáskörébe tartozott.)

A munkásmozgalom nyomtatott forrásai között első helyen áll a szocialista munkássajtó. Az 1868–72-es periódusban állandó jellegű munkáslapok még nem voltak, így a sajtóanyag csak néhány hónap történetét világítja meg. A Táncsics Mihály tulajdonában levő, Sassy Árpád szerkesztésében megjelent *Arany Trombita* (1869. jún. 26.–1869. dec. 21. között az Általános Munkásegylet lapja) számtalan alapvető dokumentumot őrzött meg, így az Általános Munkásegylet 1868-ban kibocsátott *Szózat*-át és Kretovics József visszaemlékezését a szervezet megalakulására. Az első kifejezetten szocialista jellegű hetilap *Általános Munkás-Újság* (*Allgemeine Arbeiter-Zeitung*) címmel 1870. április 3-tól jelent meg, a magyar kiadás 1870. jún. 25-ig, a német júl. 17-ig. (Kiadója és szerkesztője Külföldi Viktor.) A lapban közzétett írások eszmetörténeti és eseménytörténeti szempontból egyaránt jelentősek. Az 1871. febr. 6. és ápr. 9. között megjelent *Testvériség* (*Brüderlichkeit*) c. hetilapot, az Általános Munkásegylet hivatalos orgánumát Politzer Zsigmond szerkesztette. A magyar kiadás gazdag anyagot tartalmaz a párizsi munkásforradalomról és a Kommün magyarországi hatásáról. (A német nyelvű lap jelenleg nem áll rendelkezésre.)

Az első szocialista munkásújságok leírását és jellemzését lásd: ERÉNYI TIBOR, A magyar munkássajtó. 1867–1918 (Bp. 1956). A legjellemzőbb cikkeket közli A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban MMTVD) I. A magyar munkásmozgalom kialakulása. Összeáll. ERÉNYI TIBOR (Bp. 1951).

A korszak történetének nagy értékű forrásanyaga a külföldi – a svájci, a német és az ausztriai – munkássajtó. A következő lapokat használtam fel: *Der Vorbote* (Genf, 1868–71); *Demokratisches Wochenblatt* (Leipzig, 1868–69); *Der Volksstaat* (Leipzig, 1869–75). Az ausztriai munkássajtó termékeiből: *Arbeiterblatt* (Wien, 1868); *Volksstimmé* (Wien, 1869–70): *Volkswille* (Wien, 1870–74); *Gleichheit* (Wiener Neustadt, 1870–77).

A munkásmozgalom történetének tárgyalt szakaszát elsőként maguk a résztvevők, illetve a kortársak dolgozták fel forrásértékű memoárjaikban. A szocialista szervezkedés kezdeteivel, az Általános Munkásegylet és a hűtlenségi per történetével a következő, nagyobb terjedelmű írások foglalkoznak: SIGMUND POLITZER, Zur Geschichte der ungarländischen Arbeiterbewegung (*Die Neue Gesellschaft* [Zürich], 1877). Tanulmányának módosított változatát a budapesti *Volksstimme* folytatásokban közölte (1878. nov. 2.–1879. ápr. 6.). A két szövegből készült magyar nyelvű kompiláció az MMTVD I. kötetében jelent meg (50–67. old.); DR. DOMBOVÁRI SCHULHOF GÉZA, A munkásmozgalom keletkezése Magyarországon. Előszóval ellátta MEZŐFI VILMOS (Bp. 1895); A magyarországi munkásmozgalom első idejéből. Írta egy magyar munkás (Kézirat. Bp. 1895. PI Archívum. Ladányi Ármin gyűjt.); HECKMANN ISTVÁN két változatban is megmaradt, több mint három évtizedet átölelő, 1927-ben írt visszaemlékezése különösen sok új mozzanatot, szubjektív élményt tartalmaz a hűtlenségi perrel, valamint a cipészek szakmozgalmával kapcsolatban (PI Archívum. H-h-55. és Bőrmunkások Szakszervezete. 665. f. 62/6 őe).

A vidéki ipari gócpontok munkásainak szocialista szervezkedésével szintén több memoár foglalkozik: KARL HANSLITSCHEK, Anno 1869. és Die ersten Verfolgungen (In: Volksstimme Kalender. Bp. 1911 és 1912); JOSEF GABRIEL, Vier Jahrzehnte südungarische Arbeiterbewegung (In: Volksstimme Kalender. Bp. 1912). A felsorolt visszaemlékezések közül több megjelent a Tanúságtevők c. sorozat I. kötetében (Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből. 1868–1905. Válogatta és szerk. PETRÁK KATALIN. Bp. 1974).

A történeti feldolgozások sorát RÉVÉSZ MIHÁLY szociáldemokrata történetíró munkái kezdték meg. Szintetikus jellegű, oktató-nevelő célzattal készült munkái közül elsősorban a következőkre támaszkodtam: A hűtlenségi per. Fejezet a magyar munkásmozgalom első esztendeinek történetéből (Bp. 1911); A magyarországi munkásmozgalom története 1867–1913 (Bp. 1913); A Népszava története (Bp. 1930); A mi történetünk. 1. A magyarországi munkásmozgalom fejlődése a szociáldemokrata párt megalakulásáig, 1890-ig (Bp. 1933). A szociáldemokrata feldolgozások közül haszonnal forgatható továbbá JÁSZAI SAMU, A magyar szakszervezetek története (Bp. 1925).

A felszabadulás után megjelent, kommunista történetíróktól származó szintézisek közül a következőket használtam fel: SZÁNTÓ BÉLA, A magyar munkásmozgalom 1914-ig (Bp. 1947); MÓD ALADÁR, A magyar munkásmozgalom kialakulása. Függelék a 400 év küzdelem az önálló Magyarországért c. könyv I–IV. kiadásához (Bp. 1949); ANDICS ERZSÉBET, A magyarországi munkásmozgalom az 1848–1849-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig (Bp. 1954); A magyarországi munkásmozgalom 1848–1917-ig. Tananyag (Bp. 1957–1958); A magyar forradalmi munkásmozgalom története. I. Szerk. biz. elnöke NEMES DEZSŐ (Bp. 1966).

A tárgyalt periódusról szóló monografikus feldolgozások a következők: NEMES DEZSŐ, Az Általános Munkásegylet története 1868–1873 (Bp. 1952); ERÉNYI TIBOR, A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása 1867–1904 (Bp. 1962); S. VINCZE EDIT, A hűtlenségi per. 1871–1872. Népszerű történelem (Bp. 1971).

A korszak részkérdéseinek megvilágításához jelentős mértékben hozzájárulnak az önállóan, gyűjteményes kötetekben vagy folyóiratokban megjelent tanulmányok. A korai szocialista munkásmozgalom elméleti és szervezeti fejlődéséről lásd: S. VINCZE EDIT, Az útkeresés évtizedei c. tanulmánygyűjteményét (Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1868–1898. Bp. 1977). Az I. Internacionáléval és a Párizsi Kommün magyarországi hatásával a következő jelentősebb írások foglalkoznak: ERÉNYI TIBOR, A Párizsi Kommün hatása a magyar munkásmozgalomra (Bp. 1951); ERÉNYI TIBOR, A magyarországi munkásmozgalom és az I. Internacionálé (In: Az I. Internacionálé és Magyarország. Szerk. ERÉNYI TIBOR és KOVÁCS ENDRE. Bp. 1964); S. VINCZE EDIT: A Párizsi Kommün hatása a magyarországi munkásmozgalomra (In: Párizsi Kommün. Bp. 1973). A Kossuth-emigráció, illetve a magyar parlamenti ellenzék és a szocialista munkásmozgalom kapcsolatáról lásd: KOVÁCS ENDRE, A Kossuth-emigráció és a nemzetközi munkásmozgalom, valamint KEMÉNY G. GÁBOR, Fejezetek a függetlenségi baloldal és a korai munkásmozgalom kapcsolatai köréből 1864–1874. Mindkettőt lásd: Az I. Internacionálé és Magyarország c. gyűjteményes kötetben (Bp. 1964).

Az ausztriai munkásmozgalom történetének ábrázolásakor – önálló kutatásaim mellett – a következő nagyobb terjedelmű feldolgozásokat használtam fel: KARL RENNER, Zur politischen und sozialen Geschichte 1848–1870; és Österreich von 1870 bis 1907 und die Wahlrechtskämpfe der Arbeiterschaft (Der Hochverratsprozess. Bericht über die Schwurgerichtsverhandlung gegen Andreas Scheu, Heinrich Oberwinder, Johann Most und Genossen. Neu hrg. von Heinrich Scheu. Wien, 1911); LUDWIG BRÜGEL, Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie. I–II. (Wien, 1922); HERBERT STEINER, Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867–1889 (Wien, 1964); KLAUSJÜRGEN MIERSCH, Die Arbeiterpresse der Jahre 1869 bis 1889 als Kampfmittel der österreichischen Sozialdemokratie (Wien, 1969); ZDENĚK ŠOLLE és JIŘÍ KOŘALKA tanulmányai a cseh–morva tartományok munkásmozgalmáról az Archiv für Sozialgeschichte 1959–64. évi köteteiben (Jahrbuch der Friedrich Ebert Stiftung, Hannover) és a Historica (Praha) c. évkönyvben jelentek meg.

5. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA A KIEGYEZÉS UTÁN

A Monarchia külpolitikájáról összefoglaló jellegű munka ez ideig igen kevés készült. Egészen az utóbbi időkig R. CHARMATZ, Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert (Leipzig, 1912) c. munkája volt az egyetlen összefoglalás, de mivel még a bécsi levéltár megnyitása előtt készült, teljesen elavult. Régi hiányt pótol F. R. BRIDGE, From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria–Hungary 1866–1914 (London, 1972) c. munkája, amely a külügyminisztérium rezervált iratainak felhasználásával készült, és a korszak egészére nézve jó áttekintést nyújt. Az osztrák politikai szintézisek közül alapos bibliográfiával ellátott, jó külpolitikai fejezetek találhatók M. UHLIRZ, Handbuch der Geschichte Österreichs c. már idézett könyvében.

Életrajzokban sem gazdag a külpolitikát tárgyaló irodalom. Az uralkodó külpolitikai nézeteiről és tevékenységéről igen fontos W. WAGNER, Kaiser Franz Joseph und das Deutsche Reich c. kéziratos disszertációja (Wien, 1951). Rudolf trónörökösről O. MITIS, Das Leben des Kronprinzen Rudolf (Leipzig, 1929) c. munkája ma is haszonnal forgatható. Külpolitikai vonatkozásai folytán szintén fontos E. GLAISE–HORSTENAU, Franz Joseph Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck (Zürich, 1930) c. életrajza. A korszak külügyminisztereiről is írtak életrajzokat, ezek nagyobb része azonban régi keletű. Beustról F. W. EBELING, Friedrich Ferdinand Graf von Beust. Sein Leben und vornehmlich staatsmännisches Wirken. I–II. (Leipzig, 1870) c. munkája teljesen elavult. Andrássyról WERTHEIMER EDE, Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I–III. (Bp. 1910–1913) anyaggazdagsága folytán még mindig használható. Rövid, de korszerű összefoglalás A. NOVOTNY, Außenminister Gyula Graf Andrássy d. Ae. |1823–1890| (In: Gestalter der Geschicke Österreichs. Hrsg. von H. HANTSCH. Innsbruck–Wien–München, 1962).

A memoár-irodalom igen bő választékot kínál az érdeklődőnek, ezek jegyzéke megtalálható UHLIRZ már idézett munkájában. Az osztrák–magyar külpolitikára vonatkozó forráskiadás a korszakra nézve kimerül a vörös-könyvek szórványos megjelentetésében. Fontos osztrák–magyar vonatkozású akták találhatók az 1866–71 közötti időszakra nézve a porosz és francia, az 1871 utáni időszakra nézve a német és francia aktapublikációkban. Ezek címe megtalálható bármely összefoglaló jellegű diplomáciatörténetben. A szerződéseket A. F. PRIBRAM adta ki Die politische Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879–1914 (Wien, 1920) címmel.

A külpolitika és a nemzeti, nemzetiségi kérdés összefüggésére fontos szempontokat és adalékokat nyújt R. A. KANN, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. I–II. (Graz–Köln, 1964) c. munkája.

A nemzetközi kapcsolatok történetéről a következő munkák nyújtanak áttekintést: P. RENOUVIN, Histoire des relations internationales. T. VI. Le XIXe siècle. II. De 1871 à 1914. L'apogée de l'Europe (Paris, 1955); A. J. P. TAYLOR, The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918 (Oxford, 1957); V. M. HVOSZTOV, Isztorija diplomatyii. II. 1871–1914 (Moszkva, 1963); DIÓSZEGI ISTVÁN. Klasszikus diplomácia

– modern hatalmi politika (Bp. 1967); BARBARA JELAVICH, The Habsburg Empire in European Affairs, 1814–1918 (Chicago, 1969).

Az 1867–1890 közötti időszak számos kérdését még nem tárgyalta a történeti irodalom, a feldolgozás során ezért a levéltári források felhasználása is fontosnak bizonyult. A levéltári források közül legfontosabb az osztrák–magyar külügyminisztériumnak a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött iratanyaga. Az általános kérdésekről a közös minisztertanács jegyzőkönyvei és a rezervált iratok adnak áttekintést, az egyes kérdések a külügyi képviseletekkel folytatott soros levelezésben kutathatók. A bécsi levéltárban őrzött külügyi forrásokról R. STROPP, Die Akten des k.u.k. Ministerium des Aeußern 1848–1918 (In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 20., 1967) c. tanulmánya nyújt áttekintést. Fontosak még a Kabinettsarchiv emlékirat gyűjteményei, úgyszintén a Kriegsarchiv Militärkanzlei részlegének elkülönített iratai.

Az egyes részkérdésekre vonatkozó fontosabb munkák a tárgyalás időrendjében a következők: W. PLATZHOFF, Die Anfänge des Dreikaiserbundes 1866–1871 (*Preußische Jahrbücher*, 1922); H. ONCKEN, Die Rheinpolitik Kaiser Napoleon III. von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges von 1870–1871. I–III. (Berlin, 1926); H. POTTHOFF, Die deutsche Politik Beusts (Bonn, 1968); DIÓSZEGI ISTVÁN, Ausztria–Magyarország és a francia–porosz háború 1870–1871 (Bp. 1965); I. DIÓSZEGI, Beust, Andrássy et la question de la Mer Noir, 1870–1871 (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica. IX. 1967); H. LUTZ, Politische und militärische Planung in Österreich–Ungarn zu Beginn der Aera Andrássy (In: Geschichte und Politik. Festschrift für Karl R. Stadler. Europaverlag, 1974); DIÓSZEGI ISTVÁN, Andrássy indulása és megtorpanása (*Történelmi Szemle*, 1976. 1–2.).

II. FEJEZET

A TŐKÉS GAZDASÁG FEJLŐDÉSE A KIEGYEZÉS UTÁN

A kiegyezés utáni negyedszázad gazdaságtörténetének legfontosabb levéltári forrásai a budapesti Országos Levéltárban vannak: elsősorban a gazdasági szakminisztériumok – a pénzügyminisztérium, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium, valamint a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium – iratanyaga, másodsorban a bankok, ipari és közlekedési vállalatok, valamint a különböző gazdasági érdekképviseleti szervezetek iratai.

A nyomtatott források közül mindenekelőtt az egykori hivatalos statisztikai kiadványokra kell felhívnunk a figyelmet: Hivatalos Statisztikai Közlemények. I–XV. (Bp. 1867–1891); Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam I–XXIX. (Bp. 1893–1901) és Új sorozat (Bp. 1902-től). A Magyar Statisztikai Évkönyv első évfolyama 1873-ban látott napvilágot, ettől kezdve 1889-ig évente megjelent, majd 1893-ban indult az évkönyvek új folyama, amelynek első kötetei visszatekintenek az 1880-as évekre is. 1871-ben indult a Budapest főváros statisztikai hivatalának közleményei c. sorozat. A kiegyezés körüli évekre fontosak a Magyar Tudományos Akadémia statisztikai bizottsága által kiadott *Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények.* I–VIII. (Pest, 1865–1871), majd a Nemzetgazdasági és Statisztikai Évkönyv 1883-tól. Az Osztrák–Magyar Monarchiára lásd: Statistisches Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für den Zeitraum 1867–1876 (Wien, 1878) és Neue Folge (Wien, 1888). Ausztriára: Statistisches Jahrbuch der österreichischen Monarchie 1863–1881; Österreichisches Statistisches Handbuch 1882-től; Österreichische Statistik (Wien, 1882-től).

Az ország egyes vidékeinek gazdasági fejlődésére vonatkozóan elsőrendű források a kereskedelmi és iparkamarák évi jelentései. A budapesti kamara jelentéseiből az egész ország gazdasági életét évről évre figyelemmel kísérhetjük. A hitelintézetekre, ipari, kereskedelmi és közlekedési részvénytársaságokra és értékpapírárfolyamokra vonatkozó adatok: Compass. Kalender und Jahrbuch für Handel, Industrie und Verkehr, Kapital und Grundbesitz. Hrsg. von GUSTAV LEONHARDT (Wien, 1868-tól); Magyar Compass. Szerk. MIHÓK SÁNDOR (Bp. 1873-tól).

A kiegyezést követően egymás után létesültek a szélesebb és általános érdeklődésű, vagy pedig a gazdaság valamely ágát képviselő gazdasági szaklapok, amelyek közül – a már korábban is meglevő *Gazdasági Lapok* és a *Pester Lloyd* mellett – elsősorban az *Anyagi Érdekeink* (1868-tól), a *Nemzetgazdasági Szemle* (1877-től), a *Közgazdasági Értesítő* (1882-től), a *Bányászati és Kohászati Lapok* (1868-tól), a *Magyar Ipar* (1880-tól) és a *Magyar Pénzügy* (1881-től) érdemelnek említést.

Fontos forráscsoportot alkotnak a statisztikai és gazdasági leírások, amelyeknek műfaja éppen a múlt század 60-as és 70-es éveiben élte virágkorát. A legfontosabbak: J. FILLUNGER, Vergleichende Statistik über die Real- und Productionswerte der Landwirtschaft, der Montan-Industrie, der Verkehrs- und Communications-Anstalten, dann Erörterung des Staatshaushaltes (Wien, 1868); HUNFALVY JÁNOS, Az osztrák birodalom rövid statisztikája tekintettel a magyar államra (Pest, 1867) és A magyar–ausztriai monarchia rövid statisztikája (Bp. 1874); KONEK SÁNDOR, Az ausztriai–magyar monarchia statistikai kézikönyve. 2. kiad. (Pest, 1868); és Magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. 2. kiad. (Bp. 1878); PISZTORY MÓR, Az osztrák–magyar monarchia statisztikája (Bp. 1874). Jelentősek KELETI KÁROLY munkái: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából (Pest, 1871); Honismertető (Bp. 1873); Magyarország statistikája (Bp. 1874) és Jelentés a Székesfehérvárt 1879-ben rendezett országos mű-, ipar-, termény- és állatkiállításról (Bp. 1879). A 80-as évek kiemelkedő munkája: Magyarország statisztikája. Szerk. LÁNG LAJOS, KELETI KÁROLY és JEKELFALUSSY JÓZSEF. I. Magyarország népességi statisztikája; II. Magyarország gazdasági statisztikája (Bp. 1884–1887). A századfordulón: Az ezredéves magyar állam és népe. Szerk. JEKELFALUSSY JÓZSEF (Bp. 1896). Adatokban igen gazdag, részletes képet ad a gazdaság valamennyi ágának fejlődéséről: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. I–IX. Szerk. MATLEKOVITS SÁNDOR (Bp. 1897–1898); MILHOFFER SÁNDOR, Magyarország közgazdasága. I–III. (Bp. 1904).

A korszak magyar gazdaságtörténetének tudományos feldolgozásai. Eckhart Ferenc, A magyar közgazdaság száz éve 1841–1941 (Bp. 1941); Berend T. Iván–Ránki György, A magyar gazdaság száz éve (Bp. 1972); valamint ugyane két szerzőtől. Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből (Bp. 1974); Berend T. Iván–Szuhay Miklós, A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944 (Bp. 1973); L. Katus, Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1913). A Quantitative Analysis (In: Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe. Ed. by E. Pamlényi. Bp. 1970).

Az ország különböző vidékeinek és megyéinek gazdasági fejlődésére vonatkozóan sok értékes adatot tartalmaznak a helytörténeti monográfiák és tanulmányok, amelyek részletes ismertetésére itt nincs terünk. Erre vonatkozóan lásd: Csomor Tibor, Magyarország. Honismereti bibliográfia (Bp. 1972). A századforduló nagy kiadványsorozata: Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája). Szerk. Sziklay János és Borovszky Samu (Bp. 1896–1910) bőven kitér a gazdasági fejlődés tényeire is. A legújabb irodalomból: T. Mérey Klára, A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében a dualizmus korában (H. n. é. n.); Farkas Gábor, A tőkés gazdasági fejlődés néhány kérdése Fejér megyében (*Századok*, 1975. 5–6.).

Az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve Ausztria gazdasági fejlődésére lásd: Heinrich Benedikt, Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph Zeit (Wien–München, 1958); Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. von Alois Brusatti (Wien, 1973); Ferdinand Tremel, Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreiches (Wien, 1969); Herbert Matis, Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I. (Berlin, 1972).

A korszak egyetemes gazdaságtörténetére vonatkozóan csak a legújabb összefoglaló munkákra utalhatunk: Jean-Alain Lesourd–Claude Gérard, Histoire économique, XIXe et XXe siècles. I–II. 4e ed. (Paris, 1969); The Cambridge Economic History of Europe. Vol. VI. The Industrial Revolutions and After: Incomes, Population and Technological Change. Ed. by H. J. Habakkuk and M. Postan (Cambridge, 1965); A. G. Kenwood–A. L. Lougheed, The Growth of the International Economy 1820–1960 (London–Sydney, 1971); A. Maddison, Economic Growth in the West (New York–London, 1964); J. Ciepielewski–I. Kostrowicka–Z. Landau–J. Tomaszewski, A világ gazdaságtörténete a XIX. és a XX. században (Bp. 1974); The Fontana Economic History of Europe. Ed. Carlo Cipolla. Vol. III–IV. (London, 1973 és új kiadás: 1977); A. Millward–S. B. Saul, The Economic Development of Continental Europe 1780–1870 (London, 1973); Berend T. Iván–Ránki György, Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. 2. kiad. (Bp. 1976). Az európai országok gazdasági fejlődésére vonatkozó statisztikai adatokat lásd: European Historical Statistics 1750–1970. Ed. by B. R. Mitchell (London, 1975); Michael G. Mulhall, The Dictionary of Statistics. 4. ed. (London, 1899); W. Woytinsky, Die Welt in Zahlen. I–VII. (Berlin, 1925–1928).

1. A RENDSZERES GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS MEGALAPOZÁSA

A kiegyezés körüli évtizedek magyarországi gazdasági fejlődésének kérdéseiről és az e kérdések körül az 1960-as években kialakult történész-vitáról lásd: KATUS LÁSZLÓ, A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés" kérdéséhez (*Történelmi Szemle*, 1967. 1.); BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY, Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában (*Századok*, 1968. 1–2.); Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről (Bp. 1971); KATUS LÁSZLÓ, A forradalom helye Magyarország gazdasági fejlődésében (In: A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp. 1976). A szemben álló álláspontra lásd: TOLNAI GYÖRGY, Az önálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténetírásban (*Történelmi Szemle*, 1966. 1.) és Önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés (*Valóság*, 1968. 6.).

A modern tőkés ipargazdaság kialakulásának feltételeiről és szakaszairól, a gazdasági növekedés problémáiról lásd: KARL MARX, A tőke. I–III. (Marx–Engels művei. 23–25. Bp. 1967–1974); LENIN, A kapitalizmus fejlődése Oroszországban (Lenin összes művei. 3. Bp. 1964); M. A. COLIN CLARK, The Conditions of Economic Progress. 3. ed. (London, 1957); W. W. ROSTOW, The Stages of Economic Growth (Cambridge, 1960) és The Process of Economic Growth (Oxford, 1960); A. GERSCHENKRON, Economic Backwardness in Historical Perspective (Cambridge, Mass. 1962); E. E. HAGEN, The Economics of Development (Homewood, 1968); SIMON KUZNETS, Modern Economic Growth. Rate, Structure and Spread (New Haven–London, 1966); J. D. GOULD, Economic Growth in History. Survey and Analysis (London, 1972); A gazdasági fejlődés feltételei (Bp. 1963); A gazdasági növekedés feltételei (Bp. 1967); HOÓS JÁNOS, A gazdasági növekedés alapvető tényezői (Bp. 1970).

A tőkeképződésre és a külföldi tőke szerepére általában lásd: Capital Formation and Economic Growth. Ed. by MOSES ABRAMOVITZ (Princeton, 1955); HERBERT FEIS, Europe, the Worlds' Banker 1870–1914 (New Haven, 1930) és KATUS LÁSZLÓ idézett műve (*Történelmi Szemle*, 1967. 1.). A magyarországi tőkeképződésre lásd: BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY, Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914 (*Történelmi Szemle*, 1966. 2.); RÁNKI GYÖRGY, A francia tőke Magyarországon 1914-ig (In: Magyar történeti tanulmányok. IX. Debrecen, 1976); RONDO CAMERON, France and the Economic Development of Europe 1800–1914 (Chicago, 1955); IGNAZ GRUBER-MENNINGER–GUSTAV THAA, Daten zur Zahlungsbilanz (Tabellen zur Währungsstatistik. Zweiter Theil. 2. Ausg. Wien, 1900–1904); A valuta-ügyre vonatkozó statisztikai adatok (Bp. 1892); FELLNER FRIGYES, A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon (Bp. 1908).

A munkaerő és az ún. emberi tőke szerepére általában lásd: H. CORRES, The Economics of Human Resources (Amsterdam, 1963); G. S. BECKER, Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education (New York, 1964). A magyarországi szakoktatásról lásd: Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei, 1896. Szerk. BALÁS ÁRPÁD (Magyaróvár, 1897); CSIKI KÁLMÁN, A mezőgazdasági szakoktatás kialakulása (Bp. 1943); A munkára nevelés hazai történetéből. Szerk. Jausz Béla, Faludi Szilárd, Zibolen Endre (Bp. 1965); Balogh István, A paraszti művelődés (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. II. Szerk. Szabó István. Bp. 1965); Vörös Antal, Óvár, Óvár... A mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve (Bp. 1968); Vigh Albert, Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben, különösen 1867 óta (Bp. 1932); Zelovich Kornél, A m. kir. József Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története (Bp. 1922); Bricht Lipót, A budapesti kereskedelmi akadémia története alapításától 1895-ig (Bp. 1896).

A műszaki fejlődésről: A History of Technology. Ed. by Charles Singer, E. J. Holmyard, A. R. Hall, Trevor I. Williams. Vol. 5. The Late Nineteenth Century c. 1850 – c. 1900 (Oxford, 1958); Andai Pál, A technika fejlődése az őskortól az atomkor küszöbéig (Bp. 1965); Technikai fejlődésünk története 1867–1927. 2. kiad. (Bp. 1929); Sándor Vilmos, A technika fejlődése Magyarországon a kapitalizmus korában (*Történelmi Szemle*, 1961. 3.); Műszaki nagyjaink. I–III. Szerk. Szőke Béla (Bp. 1967); Vajda Pál, Nagy magyar feltalálók (Bp. 1958).

A konjunktúra alakulásáról az Osztrák–Magyar Monarchiában és Magyarországon lásd: Matis, Österreichs Wirtschaft 1848–1913; Keleti Károly, Visszapillantás közgazdaságunk egy negyed századára (Bp. 1876); Láng Lajos, Hazánk értelmi és anyagi fejlődése 1870-től 1880-ig (Bp. 1883); Anton Deutsch, 25 Jahre ungarischer Finanz- und Volkswirtschaft |1867–1892| (Berlin, 1892); Kőrösy József, A részvénytársulatok pénzügyi eredményei az utolsó negyedszázad alatt |1874–1898| (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Közleményei XXIX. Bp. 1901). Rückblicke auf die Entwicklung der ungarischen Volkswirtschaft im Jahre... címen a *Pester Lloyd* minden év elején áttekintést közölt az előző év gazdasági viszonyairól Mandelló Károly és Deutsch Antal tollából (különnyomatban is megjelentek). A konjunkturális viszonyokra nézve sok adatot tartalmaznak a kereskedelmi és iparkamarák évi jelentései.

A gazdasági válságról és a „nagy depresszióról" általában lásd: Joseph A. Schumpeter, Business Cycles. A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. I–II. (New York–London, 1939) és németül: Konjunkturzyklen. I–II. (Göttingen, 1961); Fred Oelssner, A gazdasági válságok. I. A monopóliumok előtti kapitalizmus válságai (Bp. 1957); Gaston Imbert, Des mouvements de longue durée Kondratieff (Aix-en-Provence, 1959); S. B. Saul, The Myth of the Great Depression 1873–1896 (London, 1969); Jürgen Kuczynski, Studien zur Geschichte der zyklischen Überproduktionskrisen in Deutschland 1873 bis 1900 (Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus. Teil 1., Bd. 12. Berlin, 1961). Gazdasági válságok az Osztrák–Magyar Monarchiában: Matis idézett munkája; Max Wirth, Geschichte der Handelskrisen. 4. Aufl. (Frankfurt a. M., 1890) és Österreichs Widergeburt aus den Nachwehen der Krisis (Wien, 1876); Joseph Neuwirth, Bank und Valuta in Österreich-Ungarn 1862–1873. II. Die Spekulationskrisis von 1873 (Leipzig, 1874); Moriz Linder, Die Asche der Millionen. Vor, während und nach der Krise vom Jahre 1873 (Wien, 1884); Kőrösi József, Pénzkrízis és bankkalamitások (Pest, 1870); Juhász Lajos, Az 1869-i pénzválság és a bankkérdés (*Századok*, 1939. 1.); Pólya Jakab, A gazdasági válság (Bp. 1890); Sándor Pál, A XIX. század végi agrárválság Magyarországon (Bp. 1958).

Az árak alakulására lásd: Adalékok Magyarország nyersterményeinek ártörténetéhez a tizenkilencedik században (Bp. 1873); Földes Béla, Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról (Bp. 1905); Árstatisztika (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 44. Bp. 1913); A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban [1867–1963] (Statisztikai Időszaki Közlemények 73. Bp. 1965). Az ausztriai árakra: David F. Good, The Cost-of-Living in Austria 1874–1913 (*The Journal of European Economic History*, 1976. 2.).

2. A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS POLITIKAI FELTÉTELEI

A gazdaságpolitikára általában lásd: Hans Rosenberg, Große Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa (Berlin, 1967). Ausztriára: Herbert Matis, Österreichs Wirtschaft 1848–1913 és Leitlinien der österreichischen Wirtschaftspolitik (In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I.). Magyarországra: Gyömrei Sándor–Vértesy Miklós, Baross Gábor (Bp. 1937); Matlekovits Sándor, Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota I–II.; Fest Imre, Öt évi működése a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. ministeriumnak 1867-től 1872-ig (Pest, 1872); A kereskedelemügyi miniszternek... évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése (Bp. 1886-tól); A földművelésügyi szakigazgatás története 1867–1948. Szerk. Pataky Ernő (Bp. 1970); Bernát Gyula, Az új Magyarország agrárpolitikája (Bp. 1938); Magyarország állami mezőgazdasági intézményei (Bp. 1908); Dános Árpád, Az iparszabadság a magyar ipari közigazgatási jogban (Bp. 1933); Nagy Ferenc, Visszapillantás a kereskedelmi törvény 50 évére (Bp. 1926). A gazdaság érdekképviseleti szerveire lásd: Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban (Bp. 1881); Az országban létező gazdasági egyesületek létszámának és működésének áttekintése (1881-től évente); Galgóczy Károly, Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület története. I–II. (Bp. 1880, 1898); Szabóky Adolf, Magyarország ipartársulatai 1878. évben (Bp. 1879); Gelléri Mór, Ötven év a magyar ipar történetéből 1842–1892. Az Orsz. Iparegyesület félévszázados működése (Bp. 1892); A magyar kereskedelmi és iparkamarák keletkezésének, fejlődésének és működésének története 1850–1896. Szerk. a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara (Bp. 1896); A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850–1925. Feldolgozta Szávay Gyula (Bp. 1927); Pólya Jakab, A szabadalmazott pesti kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története (Bp. 1896). Az agráriusokról és az antiliberális irányzatról Bernát Gyula idézett művén kívül lásd: Pólya Jakab, Az újabb agrármozgalom és irodalom hazánkban (Bp. 1884) és Agrárpolitikai tanulmányok (Bp. 1886). Az állam szerepéről a gazdasági fejlődésben lásd: The State and Economic Growth. Ed. by H. G. J. Aitken (New York, 1959) és

GERSCHENKRON idézett művét. Gerschenkron tézisét az állam döntő stratégiai szerepéről a kelet-európai országokban Magyarország vonatkozásában vitatják: BEREND–RÁNKI idézett munkáikban.

Az állami pénzügyekről és az államháztartásról általában lásd: RICHARD A. MUSGRAVE, Fiscal Systems (New Haven, 1969). A magyar államháztarásra vonatkozó adatokat 1868-tól kezdve évről évre az állami költségvetés és zárszámadás köteteiben találhatjuk meg. Összesített áttekintést nyújt az egész korszakról: MATLEKOVITS SÁNDOR, Adatok Magyarország államháztartásának történetéhez (Bp. 1894) és Magyarország államháztartásának története 1867–1893. I–II. (Bp. 1894). A kiegyezés utáni évekről: A m. kir. Pénzügyministerium öt évi működése 1867–1871-ig. Szerk. PONGRÁCZ EMIL és LUKÁCS BÉLA (Bp. 1873); LÓNYAY MENYHÉRT, Közügyeinkről. Nézetek Magyarország pénzügyi állapotáról (Bp. 1873); LÁNG LAJOS, A magyar és osztrák államháztartás 1868–1877-ig (Bp. 1881). Az adókról lásd: LUKÁCS BÉLA, Ausztria és Magyarország pénzügyei és adórendszere (Bp. 1876); A magyar egyenesadók történeti fejlődése (Bp. 1895); Egyenesadó-statisztika (Bp. 1893); A községek háztartása és pótadójuk az 1881. évi jóváhagyott költségvetések alapján (Bp. 1883); VARGA ISTVÁN, A közterhek (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965).

Az államkölcsönökről MATLEKOVITS SÁNDOR, Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota. II.; SÁNDOR VILMOS–KOLOSSA TIBOR, Magyarország államkölcsöneinek történetéből (*Századok*, 1950. 1–4).

A kereskedelmi és vámszövetségről: BÁLINT IMRE, Vám- és kereskedelmi szövetségünk Ausztriával (Bp. 1895); MATLEKOVITS SÁNDOR, Gazdasági viszonyunk Ausztriával (Bp. 1903); JOSEPH GRUNZEL, Handelspolitik und Ausgleich in Österreich-Ungarn (Wien–Leipzig, 1912); ALOIS BRUSATTI, Die wirtschaftlichen Folgen des Ausgleichs von 1867 (In: Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen. Wien–München, 1967); ÁKOS PAULINYI, Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns (In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I.); KRISZTINA MARIA FINK, Die österreichisch-ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft (München, 1968).

A közös vámterület és az osztrák–magyar gazdasági kapcsolatok problémáinak igen gazdag irodalmából csak a legfontosabbakat említhetjük. A közös vámterület melletti érvelés: MATLEKOVITS SÁNDOR, Közös vámterület és gazdasági elválás Ausztriától (Bp. 1905); KATONA SÁNDOR, A közös vámterület (Bp. 1905). Az önálló vámterület mellett: MUDRONY SOMA, A vámügy és Magyarország közgazdságának újjászervezése (Bp. 1874) és PAP DÁVID, Magyar vámterület (Bp. 1904). Osztrák álláspont: RUDOLF SIEGHART, Zolltrennung und Zolleinheit (Wien, 1915). A kérdés legújabb irodalmából lásd: SÁNDOR VILMOS, Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában (*Történelmi Szemle*, 1958. 1–2.); RÁNKI GYÖRGY, Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági fejlődésének néhány kérdéséhez (*Valóság*, 1968. 5.) és A Monarchia gazdasági fejlődésének kérdései (*Világosság*, 1974. 6.); AUSCH SÁNDOR, „Önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés" (*Történelmi Szemle*, 1968. 3.); HANÁK PÉTER, Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? (*Századok*, 1971. 5.) és Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. (Bp. 1975), valamint TOLNAI GYÖRGY és KATUS LÁSZLÓ idézett cikkeit.

Magyarország és a Monarchia gazdasági fejlettségi szintjére nemzetközi összehasonlításban lásd: KATUS, Economic Growth; NACHUM T. GROSS, Die Stellung der Habsburger-Monarchie in der Weltwirtschaft (In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I.); PAUL BAIROCH, Europe's Gross National Product: 1800–1975 (*The Journal of European Economic History*, 1976. 2).

Az Osztrák–Magyar Bankra MATLEKOVITS idézett munkája II. kötetén kívül lásd: JIRKOVSKY SÁNDOR, Az Osztrák–Magyar Monarchia jegybankjának története (Bp. 1944); SIEGFRIED PRESSBURGER, Österreichische Notenbank 1816–1966. Geschichte des österreichischen Noteninstitutes (Wien, 1966). A bankkérdésre a kiegyezés utáni években lásd: A jegybankügyben országgyűlésileg kiküldött bizottság naplója. Szerk. NAGY ISTVÁN (Pest, 1870); HORN EDE, Bankszabadság. Különös tekintettel a magyar bankmozgalomra (Pest, 1870); JOSEPH NEUWIRTH, Bank und Valuta in Österreich-Ungarn 1862–1873. I. Bankakte und Bankstreit in Österreich–Ungarn 1862–1873 (Leipzig, 1873); LÓNYAY MENYHÉRT, A bankügy (Bp. 1875); JIRKOVSKY SÁNDOR, Az Osztrák Nemzeti Bank és az 1870.-i bankankét (Bp. é. n.). A valutára és a pénzreformra vonatkozó adatok: A valutaügyre vonatkozó törvények és fontosabb rendeletek Ausztriában és Magyarországon (Bp. 1891); A valutaenquête naplója. 1892. március 8–10. (Bp. 1892); A valutaügyre vonatkozó statisztikai adatok (Bp. 1891). Az irodalomból fontos: FÖLDES BÉLA, Papírvaluta és agio (Bp. 1883); OTHMAR BACHMAYER, Die Geschichte der österreichischen Währungspolitik (Wien, 1960); EDUARD MÄRZ–KARL SOCHER, Währung und Banken in Zisleithanien (In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I.); FELLNER FRIGYES, A valuta rendezése Magyarországon (Bp. 1911).

3. A SZOLGÁLTATÓ ÁGAZATOK FEJLŐDÉSE

A hitelintézetek szerepéről a modern tőkés gazdaság fejlődésében lásd: Banking in the Early Stages of Industrialization. A Study in Comparative Economic History. Ed. by RONDO CAMERON (Oxford U.P., 1967); Banking and Economic Development. Some Lessons of History. Ed. by RONDO CAMERON (Oxford U. P., 1972). Az ausztriai hitelszervezet fejlődéséről és a gazdasági fejlődésben játszott szerepéről: FRITZ G. STEINER, Die Entwicklung des Mobilbankwesens in Österreich (Wien, 1913); EDUARD MÄRZ, Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I. (Wien–Frankfurt–Zürich, 1968); RICHARD RUDOLPH, Banking and Industrialization in Austria-Hungary. The Role of Banking in the Industrialization of the Czech Crownlands 1873–1914 (Cambridge, 1976); Ein Jahrhundert Creditanstalt Bankverein (Wien, 1957).

A magyarországi hitelintézetek fejlődésére vonatkozó statisztikai adatok lásd: A magyar korona országainak hitelintézetei 1894-ben (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XVI.). Összefoglaló jellegű munkák: VARGHA GYULA, A magyar hitelügy és hitelintézetek története (Bp. 1896); Pólya Jakab, A budapesti bankok története 1867–1894 (Bp. 1895); Szádeczky-Kardoss Tibor, A magyarországi pénzintézetek fejlődése (Bp. 1928); Kelemen József, A magyar hitelügy története (Bp. 1938); Jirkovsky Sándor, A magyarországi pénzintézetek története az első világháború végéig (Bp. 1945).

A nagyobb bankokról: Pólya Jakab, A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története 1841–1892 (Bp. 1892); Fenyvessy Adolf, A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület ötven éves története 1840–1889 (Bp. 1890); Hunyadi Ferenc, A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének ötven éves működése 1880–1929 (Bp. 1930). A Hitelbankról lásd: A Magyar Általános Hitelbank igazgatóságának üzleti jelentése... a hetvenötödik üzleti évről, 1867–1942; és Radnóti József, Kornfeld Zsigmond (Bp. é. n.).

A kisemberek hitelviszonyairól lásd: György Endre, A kisbirtoki hitelszervezet hiányai (Bp. 1885); Schmidt József, A magyar gazda hitele (Bp. 1886); Szabad György, A hitelviszonyok (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. Szabó István. Bp. 1965).

A közlekedés fejlődését az Osztrák–Magyar Monarchiában áttekinti: Karl Bachinger, Das Verkehrswesen (In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I.). Magyarország közlekedéséről lásd: Matlekovits, Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota c. idézett munkájának II. és VIII. kötetét; továbbá: A hazai közmunka és közlekedési ügyek története és fejlődése. Kiadja a közmunka- és közlekedésügyi m. kir. minisztérium. Szerk. Dékány Mihály (Bp. 1885).

A Monarchia vasúthálózatának fejlődésére alapvető: Geschichte der Eisenbahnen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. I–III. Hrsg. von Hermann Strach (Wien–Teschen–Leipzig, 1898–1908). A magyarországi vasutakról összefoglaló áttekintés: A magyar korona országainak vasútjai az 1894., 1895. és 1896. évben (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XXI.); Képessy Árpád, A magyar vasútügy története (Bp. 1908); Ujhely Géza, A vasútügy története (Bp. 1910); Zelovich Kornél, A magyar vasutak története (Bp. 1925); Ruzitska Lajos, A magyar vasútépítések története 1914-ig (Bp. 1964). A további irodalmat lásd: Mészáros Vince, A magyar vasútügy (Bp. 1964). A kiegyezés utáni vasútépítésekről: Földi Tamás, A magyarországi vasútépítés a külföldi tőke profitforrása 1867–1900 (In: Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918. Bp. 1956); Pogány Mária, Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában 1845–1873 (Kandidátusi értekezés kéziratban. Bp. 1974); az államvasutakról: Saárossy-Kapeller Ödön, A m. kir. államvasutak tíz évi működése a közgazdaság terén (Bp. 1885). A vasúti politikáról: A m. k. közmunka és közlekedési ministernek jelentése az országos közlekedési eszközök hálózata tárgyában (Bp. 1873); Vasúti politikánk és a közvélemény (Bp. 1885); Szabó Jenő, Vasúti politikánk fejlődéséhez (Bp. 1895); Gyómrei–Vértesy, Baross Gábor; Jellinek Lajos–Gonda József, A magyar vasutak díjszabásügyének fejlődése 1846-tól 1896-ig (Bp. 1897). A helyiérdekű vasutakról: Kállay Béni, Olcsó vidéki vasutak Magyarországon (Bp. 1881).

Egyéb közlekedési eszközökre lásd: HANZÉLY JÁNOS, Magyarország közútjainak története (Bp. 1960); MIHAILICH GYŐZŐ, A XIX. és XX. századbeli magyar hídépítés története (Bp. 1960); VAJDA PÁL, Magyar hidak – magyar hídépítők. A hídépítés magyar úttörői (Bp. 1964); A budapesti közúti vasút 100 éve. Szerk. CSUHAY DÉNES (Bp. 1966); GONDA BÉLA, A magyar hajózás (Bp. 1900); DEZSÉNYI MIKLÓS–HERNÁDI FERENC, A magyar hajózás története (Bp. 1967); JANKÓ BÉLA, A magyar dunai gőzhajózás története 1817–1947 (Bp. 1968). A hajózás hagyományos formáira lásd: BRETKOWSKI JENŐ, Fahajók a Tiszán (Szolnok, 1955); JUHÁSZ ANTAL, A tiszai tutajozás és a szegedi super-mesterség (Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1960–1962). A tengeri hajózásról és Fiuméről lásd: Fiume és a magyar-horvát tengerpart (Magyarország vármegyéi és városai. Bp. 1900); IGOR KARAMAN, Fiume város gazdasági fejlődése a dualizmus korában (*Századok*, 1974. 1.).

A vízépítésre KVASSAY JENŐ, A Duna és Tisza-völgyi ármentesítő társulatokra vonatkozó statisztikai adatok (Bp. 1899); A magyar vízszabályozás története. Szerk. IHRIG DÉNES. Írta: KÁROLYI ZOLTÁN–KÁROLYI ZSIGMOND–VÁZSONYI ÁDÁM (Bp. 1973); JÓZSA LÁSZLÓ, A kultúrmérnöki intézmény története (Bp. 1902). Budapest építkezéseire: ORSZÁGH SÁNDOR, Budapest középítkezései 1868–1882 (Bp. 1882); Budapest műszaki útmutatója. Szerk. EDVI ILLÉS ALADÁR (Bp. 1896).

A nemzetközi kereskedelem fejlődésére legújabban lásd: PAUL BAIROCH, Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle (Paris–La Haye, 1976). A Habsburg-monarchia és Magyarország külkereskedelmi forgalmára vonatkozó adatok megtalálhatók a már idézett hivatalos statisztikai kiadványsorozatokban és évkönyvekben. A vámpolitikára lásd: MATLEKOVITS SÁNDOR, Az Osztrák–Magyar Monarchia vámpolitikája 1850-től kezdve napjainkig (Bp. 1877); LÁNG LAJOS, Vámpolitika az utolsó száz évben (Bp. 1904); S. M. EDDIE, „Cui bono?" Magyarország és a monarchia védővámpolitikája (*Történelmi Szemle*, 1976. 1–2.). A századvégi magyar külkereskedelem adatainak korszerű közgazdasági elemzését adja S. M. EDDIE, The Terms of Trade as a Tax on Agriculture: Hungary's Trade with Austria 1883–1913 (*Journal of Economic History*, 1972. 1.) és The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade 1882–1913 (uo. 1977. 2.). A gabonakereskedelemre: BELITZKY JÁNOS, A magyar gabonakivitel története 1860-ig (Bp. 1932); KILÉNYI HUGÓ, Adatok Magyarország gabonakivitelének kérdéséhez az utolsó évtizedben (Bp. 1880).

A belkereskedelem fejlődéséről lásd CSATÓ TAMÁS, A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban (*Történelmi Szemle*, 1975. 4.); VÖRÖS KÁROLY, Győr és Pest harca a dunai gabonakereskedelemért 1850–1881 (*Arrabona* 7. Győr, 1965). Sok adatot tartalmaznak a kereskedelmi és iparkamarák évi jelentései, valamint a várostörténeti monográfiák és tanulmányok. A vásárokról lásd: SZIMICS MÁRIA, A debreceni országos vásárok története (Bp. 1938); KISS LAJOS, A vásárhelyi híres vásárok (Szeged, 1956); DANKÓ IMRE, A gyulai vásárok (Gyula, 1963); KIRNER A. BERTALAN, A békési vásár (Gyula, 1964).

4. AZ IPAR FEJLŐDÉSE

A II. fejezet elején ismertetett forrásokon, egykorú statisztikai és gazdasági leírásokon és összefoglaló jellegű feldolgozásokon kívül a magyarországi iparfejlődés kérdéseire lásd még: Gelléri Mór, A magyar ipar úttörői (Bp. 1887) és Ipartörténeti vázlatok (Bp. 1906) c. munkáit, valamint az Ipari öntudatunk ébresztői és munkálói (Bp. 1943) c. életrajzi és vállalattörténeti gyűjteményt. A lajtántúli iparfejlődésre lásd: Entwicklung von Industrie und Gewerbe in Österreich in den Jahren 1848–1888 (Wien, 1888); Die Gross-Industrie Österreichs. I–VI. (Wien, 1898); Herbert Matis–Karl Bachinger, Österreichs industrielle Entwicklung (In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I.); Richard L. Rudolph, Quantitative Aspekte der Industrialisierung in Cisleithanien 1848–1914 (uo.) és The Pattern of Austrian Industrial Growth from the Eighteenth to the Early Twentieth Century (*Austrian History Yearbook*, 1975); Jaroslav Purš, The Industrial Revolution in the Czech Lands (Praha, 1960); Bernard Michel, La révolution industrielle dans les Pays tchèques au XIXe siècle (*Annales*, 1965. 5.).

A modern iparosodás problémáira, különösen a 19. századi Európa országaiban lásd: Rostow, Gerschenkron, Hagen idézett művein kívül W. G. Hoffmann, Stadien und Typen der Industrialisierung (Jena, 1931) és The Growth of Industrial Economies (Manchester, 1958); Paul Bairoch, Révolution industrielle et sous-développement (Paris, 1963); Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Probleme der frühen Industrialisierung. Hrsg. von Wolfram Fischer (Berlin, 1968); David S. Landes, The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present (Cambridge, 1969); Tom Kemp, Industrialization in Nineteenth Century Europe (London–Harlow, 1969); Sidney Pollard, Industrialization and the European Economy (*Economic History Review*, 1973. 4.); Franklin Mendels, „Proto-Industrialization": The First Phase of the Industrialization Process (*Journal of Economic History*, 1972. 1.). A kelet-európai iparosodás problémáira lásd: W. Kula, Some Observations on the Industrial Revolution in Eastern European Countries (*Ergon*, 1958); Berend–Ránki, Az ipari forradalom kérdéséhez és Katus László, A kelet-európai iparosodás c. idézett tanulmányait.

Az európai országok ipari termelésének növekedésére vonatkozó adatokat lásd: S. J. Patel, Rates of Industrial Growth in the Last Century 1860–1958 (*Economic Development and Cultural Change*, 1961. 3.); legújabban Mitchell idézett történeti statisztikájában.

A külföldi vállalkozókra, szakemberekre és munkásokra vonatkozó adatokat lásd: Kőrösi József, Pest szabad királyi városa az 1870. évben (Budapest főváros statisztikai hivatalának közleményei. IV. Pest, 1871); Kőrösy József–Thirring Gusztáv, Budapest fővárosa az 1891. évben. III. (Budapest főváros statisztikai hivatalának közleményei XXV/3. Bp. 1898); Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam II., és Új sorozat 12., 15., 27.

Az iparpolitikára és az állami ipartámogatásra Matlekovits, Gyömrei–Vértesy idézett művein kívül lásd: Gelléri Mór, Ötven év a magyar ipar történetéből (Bp. 1892); Ráth Károly, Országos iparosgyűlések 1872–1899 (Bp. 1899); uő, A magyar iparkiállítások a múltban és a jövőben (Bp. 1882); Mudrony Soma, Iparpolitikai tanulmányok a hazai ipar emelése tárgyában (Bp. 1877); Kubinyi Lajos, Iparunk. Az iparosság hiányának okai és fejlődésének kellékei hazánkban (Bp. 1877); Galgóczy Károly, Az ipar fontossága Magyarországon (Bp. 1880); Gróf Zichy Jenő, Emlékirat a magyar ipar fejlesztése érdekében (Bp. 1880); [Edvi] Illés László, A magyar ipar és az iparpártolás feladata. Állapotaink és teendőink az iparügy terén (Arad, 1880); Bobula János, Magyarország iparügye (Bp. 1888); Heltai Ferenc, Az állami beavatkozás határai az iparfejlesztés körül (*Nemzetgazdasági Szemle*, 1889. nov.); Szterényi József, Iparfejlesztés (Bp. 1902); Emlékirat a hazai kis- és gyáripar fejlesztéséről (Bp. 1909).

Az 1869. évi ipari keresőkre lásd: A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei (Pest, 1871); Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Länder nach der Zählung vom 31. Dezember 1869. (Wien, 1871). Az 1890-es népszámlálások ipari foglalkoztatottsági adatait lásd: Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam II. és Új sorozat 9. és 27.; Ausztriára: Österreichische Statistik XXXIII. Egyéb országok adataira lásd: Mulhall és Mitchell idézett munkáit.

Az iparűzés hagyományos formáinak válságára, illetve átalakulására lásd elsősorban a vidéki kereskedelmi és iparkamarák évi jelentéseit, továbbá: A magyar kisipar hanyatlásának okai. A kassai kereskedelmi és iparkamara emlékirata (Kassa, 1876); Halász Imre, Kisebb iparosainkhoz (*Anyagi érdekeink*, 1868. 3–5.); Tolnai György, A parasztipar története Magyarországon és hatása az ország tőkés iparfejlődésére |1842–1867| (Kandidátusi értekezés kéziratban. Bp. 1961); Ránki György, A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben (*Történelmi Szemle*, 1964. 2.); Bodó Sándor, Céhes mesterek, landmajszterek és kontárok Észak-Magyarországon 1872-ig (*Ethnographia*, 1975. 4.). A székelyföldi ipar helyzetére lásd: Nagy Elek, Háromszék vármegye ipara (Sepsiszentgyörgy, 1893) és Háromszék vármegye. Szerk. Potsa Béla és társai (Sepsiszentgyörgy, 1899); A háziiparra lásd: Jelentés az ipari szakoktatás és a házi ipar jelen állásáról. Hivatalos adatok alapján kiadja a Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium (Bp. 1881); Jekelfalussy József, Magyarország háziipara az 1884. év elején (Bp. 1885).

A gyáripar kialakulására és fejlődésére alapvető: Sándor Vilmos, Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900 (Bp. 1954). Lásd még: Futó Mihály, A magyar gyáripar története. I. (Bp. 1944); Wilhelm Offergeld, Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung Ungarns (Jena, 1914); Rúzsás Lajos, A kapitalista iparfejlődés útja a Délkelet-Dunántúlon 1848–1900 (Pécs, 1957). A nagyipari üzemekre vonatkozó adatokat lásd: A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a budapesti kamarai kerület kézmű- és gyáriparáról az 1870–75. években (Bp. 1877); Magyarország iparstatisztikája 1885-ben. Összeáll. Jekelfalussy József (Bp. 1886); 1890-re: Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam II. és Új sorozat 12. és 27.; A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. I–XX. Szerk. Szterényi József (Bp. 1901); Jelentés az 1887. és az 1888. évben foganatosított gyárvizsgálatokról. Kiad. a Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium (Bp. 1888–1889); Az 1901. évben a magyar korona országaiban fennállott gyárak üzemi és munkásstatisztikája (Bp. 1903). Ausztria gyáriparára lásd: Statistik der Österreichischen Industrie 1880, 1885 (Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr XXVIII. és XXXVII. Wien, 1884 és 1888).

Az egyes iparágak fejlődésére lásd: Matlekovits, Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota II., VI–VIII. köteteit, az 1898-as gyáripari statisztika köteteit, Sándor V. idézett művét, valamint: Technikai fejlődésünk története 1867–1927. 2. kiad. (Bp. 1929). A gazdag – de történeti szempontból meglehetősen egyenetlen értékű – üzemtörténeti irodalomból csak a legfontosabbak említésére van terünk. Az 1967-ig megjelent üzemtörténeti kiadványok teljes bibliográfiáját lásd: Hanák Péter, Az üzemtörténet kutatásának problémái (*Századok,* 1968. 5–6.) c. cikkében.

A bányászatra lásd: Magyar bányakalauz. 1881, 1888, 1892. Szerk. Guttmann Oszkár, majd Déry Károly; Konek Sándor, Bányászatunk jelen állapota és teendőink annak sikeresebb kifejtésére (Bp. 1882). A szénbányászatra lásd: Hantken Miksa, A magyar korona országainak széntelepei és szánbányászata (Bp. 1878); Déry Károly, A magyar szénbányászat ismertetése (Bp. 1900); Babics András, A pécsvidéki kőszénbányászat története (Bp. 1952); uő, A komlói kőszénbányászat története (Pécs, 1958); uő, Az észak-mecseki kőszénbányászat története (Bp. 1967); Lehoczky Alfréd, A borsodi szénbányászat története. l. A tizenkilencedik század (Miskolc, 1965); Székely Lajos, Az Esztergom-vidéki szénmedence bányászatának fejlődése (Bp. 1962); Rudabánya ércbányászata. Szerk. Pantó Endre, Pantó Gábor stb. (Bp. 1957).

A vaskohászatra és a vasiparra: Anton Kerpely, Das Eisenhüttenwesen in Ungarn, sein Zustand und seine Zukunft (Schemnitz, 1872); Kerpely Antal, A magyar vasipar jövője a legközelebbi tíz évben (Bp. 1884); uő, Die Eisenindustrie Ungarns zur Zeit der Landes-Ausstellung 1885 (Bp. 1885); Edvi Illés Aladár, A magyar vaskőbányászat és vaskohászat ismertetése (Bp. 1900). A jelentősebb vasművekre lásd: Soós Imre–Kiszely Gyula–Zádor Tibor, Vázlatok a diósgyőri vaskohászat 190 éves történetéből |1770–1960| (Miskolc, 1960); Réti László, A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. története 1881–1919 (Bp. 1977); Lizsnyánszky Antal, A Salgótarjáni Kohászati Üzemek száz éve 1868–1968 (Salgótarján, 1968); László Katus, Le saint-simonisme et l'industrialisation en Hongrie. Histoire de la Société austro-hongroise des Chemins de fer de l'État (*Économies et Sociétés,* 1973. 1.). A színesfémkohászatra: Aladár Schleicher, Beiträge zur Geschichte des Hüttenwesens in Ungarn. Die Geschichte des Metallhüttenwesens des Mátra-Gebirges (*Acta Technica,* 1951. 1–3., 1954. 1–2.).

A gép-, jármű- és elektrotechnikai iparra lásd: Konkoly-Thege Miklós, Gépipar Magyarországon az utolsó 40 év alatt (Bp. 1912); Berlász Jenő, A Ganz-gyár első félévszázada |1845–1895| (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XII. Bp. 1957);

Szekeres József–Tóth Árpád, A Klement Gottwald (Ganz) Villamossági Gyár története (Bp. 1962); Tóth Imre, A budapesti híradástechnikai ipar kezdetei (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Bp. 1971); Százéves a magyar szerszámgépgyártás (1872–1972). Szerk. Ulbrich Sándor (Bp. 1972); Jenei Károly–Sárközi Zoltán–Szilágyi Gábor, A Gábor Áron Vasöntöde és Gépgyár története |1862–1962| (Bp. 1962); A mezőgazdasági gépgyártásra: Sevin Henrik, A faekétől a Hoffher-gépig (Bp. 1944); Sárközi Zoltán–Szilágyi Gábor–Szekeres József, A Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár története |1856–1966| (Bp. 1968); A pécsi Sopiana Gépgyár (1865–1965). Szerk. Kopasz Gábor (Pécs, 1965). A járműgyártásra lásd: Szekeres József, Az újpesti hajóépítés története. 1. |1863–1911| (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. Bp. 1961); Erdősi Mária, Százéves az angyalföldi hajógyár (Bp. 1966). A műszeriparra: Pintér Nándor, A Magyar Optikai Művek története 1876–1963 (Bp. 1972).

Az építőanyagiparra lásd: Bereczky Endre–Reichard Ernő, A magyar cementipar története (Bp. 1970); Rúzsás Lajos, A pécsi Zsolnay-gyár története (Bp. 1954); Takács Béla, A zempléni hegység üveghutái (Bp. 1966). A faiparra: Engel Sándor, Magyarország faipara és fakereskedése (Bp. é. n.). A papíriparra: Bogdán István, A magyarországi papíripar története |1530–1900| (Bp. 1963). A nyomdászatra: Ballagi Aladár, A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877 (Bp. 1878); Bánáti Ágnes–Sándor Dénes, A százesztendős Athenaeum 1868–1968 (Bp. 1968). Az élelmiszeriparra: Sándor Vilmos, A budapesti nagymalomipar kialakulása |1839–1880| (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. Bp. 1959); Jekelfalussy József, Magyarország malomipara az 1885. év elején (Bp. 1885); Magyarország malomipara 1894-ben (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XIII.); Bogdán István, A malom és a népesség (*Agrártörténeti Szemle*, 1966. 1–2.); Pongrátz Pál, Régi malomépítészet (Bp. 1967); Wiener Moszkó, A magyar cukoripar fejlődése. I–II. (Bp. 1902); Bevilaqua-Borsodi Béla, A magyar serfőzés története. I–II. (Bp. 1931); A textiliparra: Mudrony Soma, A len- és kenderipar kezdeményei Magyarországon (*Anyagi Érdekeink*, 1869. 20., 22., 24.); Fest Ottó, A felvidéki lenipar kérdéséhez (uo. 33.); Kring Miklós, A tatai csapómesterek (In: Domanovszky Emlékkönyv. Bp. 1937); Hanák Péter–Hanák Katalin, A Magyar Pamutipar története 1887–1962 (Bp. 1964); Jenei Károly–Gáspár Ferenc–Sipos Péter, A Pamutnyomóipari Vállalat Goldberger Textilnyomógyárának története 1784-től (Bp. 1970); Moholi Károly, Szeged textilipara (Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1959. 2.); Vigh Károly, A Váci Kötöttárugyár története 1885–1960 (Bp. 1960). A bőriparra: A kétszáz éves Pécsi Bőrgyár. Írták Gulyás József, Vörös Márton stb. (Pécs, 1962).

Az ipari munkásságra vonatkozóan lásd: Rézler Gyula, A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914 (2. bőv. kiad. Bp. 1945) és Lackó Miklós, Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949 (Bp. 1961) c. munkáit. A külföldi munkásokra: Néhány adat a budapesti munkások származásáról és nemzetiségéről (*Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Kimutatásai*, 1877). A munkabérekről, a munkaidőről és a gyári munkások életkörülményeiről lásd

Weisz Béla, Munkások és munkabérek a budapesti gyárakban (*Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Kimutatásai*, 1875., 1876. 29., 41.); Somogyi Manó, Az óbudai hajógyár munkásainak helyzete (Uo. 1888. 177–178.); Jelentés az 1887. és 1888. évben foganatosított gyárvizsgálatokról. Kiad. a Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium (Bp. 1888–1889).

III. FEJEZET

MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGA A DUALIZMUS ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

1. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS FELTÉTELEINEK ALAKULÁSA

A mezőgazdaság három fő termelési tényezőjére: Csendes Béla, Mezőgazdasági termelésünk fejlődésének üteme és tényezői (In: A mezőgazdaság fejlődésének közgazdasági kérdései. Bp. 1969); Hensch Árpád, Mezőgazdasági üzemtan. II. (Kassa, 1906). Az agrárnépesség alakulására: Magyar Statisztikai Évkönyv I.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam II. és Új Sorozat 9. és 27.; Magyarország statisztikája I. Szerk. Láng Lajos (Bp. 1884); Sárfalvi Béla, A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon (Bp. 1965). A francia és a német agrárnépesség arányának alakulására: Michel Augé-Laribé, L'évolution de la France agricole (Paris, 1912); Heinz Haushofer, Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter (Stuttgart, 1963); Jürgen Kuczynski, Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1871 bis 1900. (Berlin, 1962); Gelei Anna, Növekedési trendek a mezőgazdaságban (Bp. 1971). A munkaerőproblémáról európai viszonylatban lásd: E. J. T. Collins, Labour Supply and Demand in European Agriculture 1800–1880 (In: Agrarian Change and Economic Development. The Historical Problems. Ed. by E. L. Jones and S. J. Woolf. London, 1969). A munkaerőhiányról: Kenessey Kálmán, Mezőgazdasági munkaerő-calamitas (Pest, 1868); *Gazdászati Közlöny*, 1870. 179. old.; *Falusi Gazda*, 1874. 177. old. A munkaerő kihasználatlanságáról: Keleti Károly, A telepítés ügye Magyarországon (*Nemzetgazdasági Szemle*, 1877. 49–52. oldalán); *Gazdászati Közlöny*, 1870. 218. old. A kérdésre összefoglalóan: Orosz István, Arbeitskräftenachfrage und -angebot in der ungarischen Landwirtschaft im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts (*Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1972/III). A Földművelés- Ipar-, és Kereskedelemügyi Minisztérium munkaerőhiányt és felesleget kimutató felmérése: Országos Levéltár, FIK Min. ált. T: 35 1884/16003. A szántó, kert és szőlő megyénkénti arányaira: Magyarország statisztikája. Szerk. Láng Lajos. II. Magyarország gazdasági statisztikája (Bp. 1887). 34–39. old. A németországi vándormunkásokra: Richard Krzymowski, Geschichte der deutschen Landwirtschaft. 2. Aufl. (Stuttgart, 1951). A summásokra, kubikosokra: Sárközi Zoltán, A summások; és Katona Imre, Átmeneti bérmunkaformák (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914.

II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965); POGÁNY MÁRIA, Tőkés vállalkozók és kubikus bérmunkások a Tisza szabályozásánál a XIX. század második felében (Bp. 1966).

A művelt föld változásaira: ORLICSEK JÓZSEF, A kataszteri felmérések főbb területmegoszlási adatai az 1853–1935. évek között (*Történeti Statisztikai Közlemények*, 1958). Az USA és Oroszország „szabad" földjeire: LENIN, A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905–1907-es első orosz forradalomban (Bp. 1950) 47. old. A szántóföld európai arányaira: *Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1866. 13. l.; FÖLDES BÉLA, Magyarország statisztikája összehasonlítva egyéb államokkal, különös tekintettel Ausztriára (Bp. 1885). Az angliai szántóföld csökkenéséről: *Nemzetgazdasági Szemle*, 1882. 77. oldalán. A szántóföld alakulásának trendjére a tőkés agrárfejlődésben: GELEI idézett munkájában.

A jelzálogkölcsönök alakulására: Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XVI.; VARGHA GYULA, A magyar hitelügy és hitelintézetek története (Bp. 1896); FELLNER FRIGYES, Adalék mezőgazdasági hitelpolitikánkhoz (*Közgazdasági Szemle*, 1896–97); HUNYADI FERENC, A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének 50 éves működése 1880–1929 (Bp. 1930); SZABAD GYÖRGY, A hitelviszonyok (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN). A vízrendezésekre és talajjavításokra: SZINYEI MERSE JÓZSEF, Talajjavítások és vízszabályozás (In: Magyarország fölmívelése 1896. Bp. 1896).

A gabonafogyasztás mértékére: Hivatalos Statisztikai Közlemények I. 160–161. oldalán (fejenként 4,4 bécsi mérő = 2,7 hl); *Nemzetgazdasági Szemle*, 1880. 397. oldalán (1,9 hl). A húsfogyasztásra: *Nemzetgazdasági Szemle*, 1886. 703–708. oldalán. A cukorfogyasztás: *Gazdászati Közlöny*, 1869. 356. old. Az élelmiszer-fogyasztásra általában lásd: KELETI KÁROLY, Magyarország népességének élelmezési statisztikája (Bp. 1887). Az USA búzatermelésének alakulása: Világgazdasági idősorok 1860–1960 (Bp. 1965). Az árakra: Árstatisztika. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 44. Az agrárválságra összefoglalóan: SÁNDOR PÁL, A XIX. század végi agrárválság Magyarországon (Bp. 1958), itt további részletes irodalom. A hasonló oroszországi fejlődésre: N. A. JEGIAZAROVA, Agrarnij krizisz konca XIX veka v Rosszii (Moszkva, 1959). Az összehasonlító adatok az idézett statisztikai kiadványok mellett: FÖLDES BÉLA, Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról (Bp. 1905); A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban (1867–1963) (Bp. 1965). Az európai változásokra: WILHELM ABEL, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. 2. Aufl. (Hamburg–Berlin, 1966); SZŐNYI GYULA, Gabonaárak a XVIII. század vége óta (*Magyar Statisztikai Szemle*, 1935). A Hivatalos Statisztikai Közleményekben közzétett mezőgazdasági napszámbérek adatai feldolgozatlanok. Némi tájékoztatást nyújt: SÁNDOR idézett munkájának 288–324. oldalán; BALÁS ÁRPÁD–HENSCH ÁRPÁD, Földmívelés (In: Magyarország földmívelése 1896). A mezőgazdasági kivitelre lásd a Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő köteteit.

2. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS EREDMÉNYEI ÉS ÁGAZATI RENDSZERE

A hagyományos gazdálkodásból a modern mezőgazdaságba való átmenet kérdésére általában lásd: FOLKE DOVRING, The Transformation of European Agriculture (The Cambridge Economic History of Europe. VI/II. Cambridge, 1965). Magyarországra legújabban: VÖRÖS ANTAL, A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (In: A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században. Bp. 1976). Az agrártudományok fejlődésére: HAUSHOFER idézett munkájának 25–40., 70–74. oldalán. Az ugarrendszer felszámolásáról: KRZYMOWSKI idézett munkájának 269. oldalán. Az oroszországi ugarrendszerre: Matyeriali po isztorii zemlegyelija SZSZSZR (Moszkva, 1952); I. P. LJASCSENKO, Isztorija narodnovo hozjajsztva SZSZSZR. II. 2. izd. (Moszkva, 1952). A nyomásos rendszerek felszámolásának magyarországi útja nincs feldolgozva. Részadatok: OROSZ ISTVÁN, A szabad gazdálkodás elterjedése Észak-Kelet Magyarországon a 19. század végén (Déri Múzeum Évkönyve, 1971); DE GERANDO ATTILA, Kővárvidék (*Földrajzi Közlemények*, 1875); IFJ. KUBINYI MIKLÓS, Árvamegye közgazdasági és közművelődési állapota (*Nemzetgazdasági Szemle*, 1891). A nyomásos és szabad gazdálkodás 20. század eleji arányaira: A Magyar Társadalomtudományi Egyesület által az 1910/11. években tartott birtokpolitikai szaktanácskozmány előzményei, lefolyása és eredményei. Szerk. GAÁL JENŐ (Bp. 1912) 665. oldalán. Az alföldi ugar nélküli búza–kukorica forgóra: *Magyar Föld*, 1880. okt.; BALOGH ISTVÁN, A paraszti gazdálkodás és termelési technika. (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. Szerk. SZABÓ ISTVÁN); A tagosításra: SIMONFFY EMIL, A parasztföld és a tagosítás (uo.). Az 1865. évi arányokra: LÓNYAY MENYHÉRT, Az úrbéri rendezés és tagosítás ügyének állása Magyarországon (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1865). Az alföldi tanyás gazdálkodásra: BALOGH ISTVÁN, Az alföldi tanyás gazdálkodás (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. I. Szerk. SZABÓ ISTVÁN), itt további, igen széles körű irodalom is. A bérleti rendszerre: SÁNDOR idézett munkája; PUSKÁS JULIANNA, A tőkés nagybérletek a XIX. századvégi Magyarországon (*Történelmi Szemle*, 1959. 2.); FÜR LAJOS, A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914 (Bp. 1969).

A növénytermelés szerkezetére: Magyar Statisztikai Évkönyv I.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam VI. és Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 66. k.; J. H. SCHWICKER, Statistik des Königreiches Ungarn (Stuttgart, 1877); MATLEKOVITS SÁNDOR, Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. I. (Bp. 1897).

A búzatermelés növekedésére: Világgazdasági idősorok 1860–1960. Szerk. KENESSEY ZOLTÁN (Bp. 1965). A hozamok vizsgálatánál figyelembe vettük az 1868–70. évi adatokat is (Hivatalos Statisztikai Közlemények), amit a kézikönyvek és a későbbi statisztikai összesítések (Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 66.) nem vesznek figyelembe. Az első aratási statisztikák adatai eléggé megbízhatatlanok, de nem jobban, mint a későbbi évek adatgyűjtései. Ha csak az 1870–75.

közötti gyenge termésű évek átlagát tekintjük kiindulópontnak, a növekedést a valóságosnál nagyobbnak fogjuk látni. Más államok gabonahozamaira: Haushofer, idézett munkája 222. oldalán; *Falusi Gazda,* 1881. 139. oldalán; *Gazdasági Lapok,* 1875. 548. oldalán. Az egyes növénykultúrák elterjedésére: Balassa Iván, A magyar kukorica (Bp. 1960); Takács Lajos, A dohánytermelés Magyarországon (Bp. 1964); Kósa László, A magyar burgonyakultúra történetének és néprajzának kutatása (In: Népi kultúra, népi társadalom. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp. 1968).

Az állattenyésztésről összefoglalóan: Gaál László, A magyar állattenyésztés múltja (Bp. 1966); Éber Ernő, A magyar állattenyésztés fejlődése (Bp. 1961); Bocsor Géza, A magyar tarka marha (Bp. 1960). Az ökrök takarmányszükségletére: *Gazdasági Lapok,* 1873. 105. oldalán. Az állatlétszám alakulására: Magyar Statisztikai Évkönyvek; Matlekovits idézett műve; A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. III. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam XXIV.). A tejszövetkezetekre: Vörös Antal, A tejgazdaságok kialakulása a Dunántúlon 1880–1895 (*Agrártörténeti Szemle,* 1965. 4.); Pirkner János, Szarvasmarhatenyésztés és tejgazdaság (In: Magyarország földmívelése 1896). A szarvasmarha fajtaváltására: Király István, A bonyhádi tájfajta szarvasmarha kialakulása (*Agrártörténeti Szemle,* 1965. 4.); uő, A szarvasmarha-tenyésztés fejlődése Tolna megyében [1848–1944] (*Agrártörténeti Szemle,* 1968. 3–4.). A tejhozamra: Fellner Frigyes, Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme (Bp. 1916). A juh- és sertéstenyésztésre: Rodiczky Jenő, Juhtenyésztés (In: Magyarország földmívelése 1896); Dorner Béla, A sertés Magyarországban (Bp. 1908).

A termelési eljárások kétféle táji típusáról lásd: Györffy István, Takarás és nyomtatás az Alföldön (Bp. 1928); Takács Lajos, Zur Zwiespaltigkeit der ungarischen Landwirtschaft (In: Europa et Hungaria. Red. Gyula Ortutay et T. Bodrogi. Bp. 1965); Tálasi István, Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve [1945–1955] (*Ethnographia,* 1955. 1–4.). Az agrotechnika fejlődésére: Sándor Vilmos, A technika fejlődése Magyarországon a kapitalizmus korában (*Történelmi Szemle,* 1961. 3.); Varga Gyula, A parasztgazdaság munkaeszközei (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. Szerk. Szabó István). Balassa Iván, Az eke és a szántás története Magyarországon (Bp. 1973). Az 1872. és 1895. évi eszközkataszter: Magyar Statisztikai Évkönyv II.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam XXIV.; Barbarits Lajos, A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon (Bp. 1965). A nagybirtok gépesítésére: Für idézett munkájának 82–94. oldalán. A gabonatermelés technikájára lásd: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Hrsg. von I. Balassa (Bp. 1972); Hoffmann Tamás, A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában (Bp. 1963); Kósa László, Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata [Adatok a sarló–kasza eszközváltáshoz] (*Ethnographia,* 1967. 1.). A cséplőgépek elterjedésére: Sándor Vilmos, A gabonacséplés gépesítése Magyarországon (*Agrártörténeti Szemle,* 1962. 3–4.). Az erdélyi területek lassúbb fejlődéséről: Egyed Ákos, A parasztság Erdélyben a századfordulón (Bukarest, 1975).

Az állattenyésztés hagyományos és új elemeire: DITZ HENRIK, A magyar mezőgazdaság. Ford. HALÁSZ GÁBOR (Pest, 1869); TORMAY BÉLA, Mezőgazdaság és állattenyésztés (In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország. I. Bp. 1888); Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Hrsg. von LÁSZLÓ FÖLDES (Bp. 1961); Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Hrsg. von LÁSZLÓ FÖLDES (Bp. 1969); SZABADFALVI JÓZSEF, Az extenzív állattenyésztés Magyarországon (Debrecen, 1970); BALOGH ISTVÁN, Viehhaltungstypen des Karpatenbeckens im 19. Jahrhunderts (A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1971–72); KISS ALBERT, Állattenyésztésünk belterjességének alakulása az elmúlt száz évben |1857–1957| (*Statisztikai Szemle*, 1958. 1–2.). A talajerő pótlására a nagybirtokon: FÜR idézett munkájának 94–100. oldalán. Sporzon becslései: SPORZON PÁL, Mezőgazdasági üzemtan (Bp. 1890). A trágyahozam becslése: *Falusi Gazda*, 1878. 9. l. Az 1895. évi trágyahozam: FELLNER idézett munkájának 19. l.

A szőlő- és gyümölcstermelésre KELETI KÁROLY, Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873 (Bp. 1876); MATLEKOVITS idézett műve I.; RAPAICS RAYMUND, A magyar gyümölcs (Bp. 1940); KELETI KÁROLY, Hazánk és népe. 2. kiad. (Bp. 1873); BOROVSZKY KÁROLY, Magyarország szőlőművelése és bortermelése (*Nemzetgazdasági Szemle*, 1887); LÓNYAI FERENC, Szőlőművelés és borászat (In: Magyarország földmívelése 1896). A „hoibrenk" módszerre: *Gazdasági Lapok*, 1862; *Falusi Gazda*, 1862. A metszésmódokra: CSEPREGI PÁL, A szőlő metszése. 5. kiad. (Bp. 1968). A zöldoltásos szaporításra: *Gazdasági Lapok*, 1873. A zöldségtermelő övezetekre: BOROSS MARIETTA, A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata (*Néprajzi Értesítő*, 1956). A bolgárkertészekre: *Gazdasági Lapok*, 1873.

A mezőgazdasági termelés fejlődésének megítéléséhez: BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY, Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon (*Történelmi Szemle*, 1966. 2.); HANÁK PÉTER, Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? (*Századok*, 1971. 5.); S. M. EDDIE, Agricultural Production and Output per Worker in Hungary, 1870–1913 (*The Journal of Economic History*, 1968. 2.); KATUS LÁSZLÓ, Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism |1867–1913| (In: Studia Historica 62. Bp. 1970); PUSKÁS JULIANNA, Die Entwicklungstendenzen der landwirtschaftlichen Produktion in Ungarn von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg (*Jahrbuch für Wirtschaftgeschichte*, 1972. I.); SZUHAY MIKLÓS, A szántóföldi termelés fejlődése a magyar mezőgazdaságban 1867–1914 (*Agrártörténeti Szemle*, 1971. 1–2.).

Az itt közölt számítások eredményei eltérnek a fenti szerzők adataitól. Ennek oka, hogy 1870-es árakon végzett számításainkban az évi termés pénzbeli értékét fejeztük ki. Az állattenyésztés esetében nem az egy év alatt közfogyasztásra levágott állatokkal, hanem az évi szaporulat pénzértékével számoltunk. Eredményeink nem állnak messze a Hivatalos Statisztikai Közleményekben közzétett korabeli adatoktól (Hivatalos Statistikai Közlemények 7. évf. 367.). Ezek szerint 1871-ben a szántóföldi termés értéke 616 099, 1872-ben 656 638 ezer forint volt. (Az állattenyésztésre, a legelők fűtermésére, a szalmára, a zöldség-, gyümölcs-, szőlő- és bortermés értékére vonatkozó adatokat nem közöltek.) Ha helyes becslésünk, hogy a növénytermelésből származott az évi termés értékének 56,74%-a, akkor a teljes mezőgazdasági termelés értéke 1871-ben 1085 828 ezer, 1872-ben 1157 275 ezer forintnak adódik. Számításainkban viszont nem az átlagosnál jóval gyengébb 1871. és 1872. évek terméséből, hanem az 1869–70–71. évi termésből indultunk ki, s így nyertük eredményként az 1,28 milliárd forintot. Az évi növekedés mértéke a magasabb bázisnak megfelelően valamivel alacsonyabbnak adódna, mint a fenti szerzők többségénél.

A nyugati agrártermelés stagnálására: François G. Dreyfus, Économie et politique dans les Allemagnes pendant la première moitié du XIXe siècle (*Annales*, 1963. 2.); M. Lévy-Leboyer, La croisance économique en France au XIXe siècle (*Annales*, 1968).

3. AGRÁRPOLITIKA ÉS AGRÁRTÁRSADALOM

A parasztság történetének legújabb alapvető feldolgozása: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I–II. Szerk. Szabó István (Bp. 1965). E munkában különösen: Für Lajos, Jobbágyföld-parasztföld; Orosz István, A differenciálódás és kisajátítás; Hársfalvi Péter, Törekvések a parasztföld „védelmére"; Katona Imre, Átmeneti bérmunka-formák; Gyimesi Sándor, A telepítvényes falvak „felszabadulása". Lásd: még Für Lajos, A majorsági zsellérkérdés rendezése 1848–1896 (In: Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Szabó István. Bp. 1960); Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918. Szerk. Pach Zsigmond Pál–Sándor Pál (Bp. 1956), e kötetben elsősorban: Szuhay Miklós, A parasztság felbomlásának egyes kérdései Magyarországon az első világháború előtt c. tanulmányt; Bernát Gyula, Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914 (Bp. 1938); Beck Lajos, A magyar földbirtok megoszlása (Bp. 1918); Kenéz Béla, Nép és föld (Bp. 1917); Kovács József, Adatok az 1848 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról (Bukarest, 1957); Mérei Gyula, Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez (*Századok*, 1950. 1–4.); Pach Zsigmond Pál, A magyarországi és oroszországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében (*Közgazdasági Szemle*, 1958. 1.); Sándor Pál, A századforduló agrárstruktúrájának vizsgálatához (*Agrártörténeti Szemle*, 1965. 2–3.); Sápi Vilmos, A mezőgazdasági cselédség magánjogi helyzete Magyarországon a dualizmus korában (In: Jogtörténeti tanulmányok. 2. Bp. 1968).

IV. FEJEZET

A NÉPESEDÉS ÉS A TÁRSADALMI SZERKEZET VÁLTOZÁSAI

1. A NÉPESSÉG NÖVEKEDÉSE ÉS MOBILITÁSA

Az 1850-es évek népmozgalmai adatait lásd: Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Neue Folge I–V. 1849–1865 (Wien, 1856–1868); Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik XIII. 2. és XIV. 1. (Wien, 1867). Az 1860-as évektől lásd a Magyar Statisztikai Évkönyvek köteteit, valamint Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam V. és Új sorozat 7. köteteit. A népesedés kérdéseiről általában: F. W. WRIGLEY, Népesedés és történelem (Bp. 1973); Population and Social Change. Ed. by D. V. GLASS and R. REVELLE (London, 1972); RÉDEI JENŐ, A születések és halálozások alakulása a XIX. századi Európában és Magyarországon (Bp. 1960); Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF (Bp. 1963).

A korabeli demográfiai irodalomból fontos: FÁY ANDRÁS, Adatok Magyarország bővebb ismertetésére (Pest, 1854); KELETI KÁROLY, Magyarország népesedési mozgalma 1864–73-ban és a cholera (Bp. 1875); UŐ, Magyarország népességének szaporodása és fogyása országrészek és nemzetiségek szerint (Bp. 1879); WESZELOVSZKY KÁROLY, Statisztikai tanulmányok hazánk közegészségi állapota felett (Bp. 1875); UŐ, A gyermekek halandósága Magyarországon (Bp. 1882); Magyarország népességi statisztikája. Szerk. JEKELFALUSSY JÓZSEF és LÁNG LAJOS (Bp. 1884); RÁTH ZOLTÁN, Magyarország statisztikája (Bp. 1896) és Népünk korviszonyai és halálozási statisztikánk (Bp. 1893).

A kelet-európai házassági szokásokra lásd: J. HAJNAL, European Marriage Patterns in Perspective (In: Population in History. Ed. by D. V. GLASS and D. E. D. EVERSLEY. Chicago, 1965). A termékenységre és a születéskorlátozásra lásd: RÁTH ZOLTÁN, Népszaporodásunk kérdése a XX. század küszöbén (Bp. 1901); KOVÁTS ZOLTÁN, A magyarországi népességi reprodukció kérdése és a XVIII–XIX. századi családi rekonstrukciós vizsgálatok néhány eredménye (*A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1966. 1.); P. DEMÉNY, Early Fertility Decline in Austria-Hungary (*Daedalus*, 1968. 2.); DÁNYI DEZSŐ, Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén (*Demográfia*, 1977. 1.). A halandósági táblák forrásai: FÁY idézett műve; WENINGER VINCZE, Politikai számtan (2. kiad. Pest, 1869); Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 11.

Az egészségügyre lásd: HAHN GÉZA, A magyar egészségügy története (Bp. 1960), és BEZERÉDYNÉ HERTELENDY MAGDOLNA–HENCZ AURÉL–ZALÁNYI SÁMUEL, Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért (Bp. 1967). A táplálkozásra alapvető: KELETI KÁROLY, Magyarország népességének élelmezési statisztikája (Bp. 1887); továbbá: TIMÁR ESZTER–VERESS ÉVA, A kenyérfogyasztás statisztikai becslése (A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1969–1970). Az európai országok élelmezési adatait lásd: Histoire de la consommation (*Annales*, 1975. 2–3.).

A kivándorlásra vonatkozó adatokat lásd: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 67. és U. S. Bureau of the Census, Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1957 (Washington, D. C., 1960). A kivándorlás irodalmából fontos: Thirring Gusztáv, A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság (Bp. 1902); Puskás Julianna, Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt (*Történelmi Szemle*, 1974. 1–2.); Polányi Imre, A kivándorlás kérdéséhez. Az északi megyék és a szlovák anyanyelvűek kivándorlása (1870–1914) (*A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1964. I.).

2. A TELEPÜLÉSI ÉS A TÁRSADALMI STRUKTÚRA

A magyarországi településhálózat kialakulására és szerkezetére lásd: Maksay Ferenc, A magyar falu középkori településrendje (Bp. 1971); Mendöl Tibor, Általános településföldrajz (Bp. 1963); Györffy István, Magyar falu – magyar ház (Bp. 1943); Erdei Ferenc, Magyar falu (Bp. é. n.) és Magyar tanyák (Új kiadás. Bp. 1976); Eperjessy Kálmán, A magyar falu története (Bp. 1966); Balogh István, Az alföldi tanyás gazdálkodás (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. Szerk. Szabó István. Bp. 1965); Hoffmann Tamás, Néprajz és feudalizmus (Bp. 1975); Gergely András, Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországán (*Történelmi Szemle*, 1971. 4.); Illyés Gyula, A puszták népe (Bp. 1937).

A városfejlődésre lásd: Makkai László, A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata (Egyetemi jegyzet. Bp. 1963); Vörös Károly, A magyarországi várostörténet problémái a dualizmus korában (*Történelem*, 1966. 5.); Rúzsás Lajos, A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században (In: MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1961–1962, 1963), és A városi fejlődés a XVIII–XIX. századi Dél-Magyarországon (uo. 1964). Budapestre: Thirring Gusztáv, Budapest félszázados fejlődése 1873–1923 (Bp. 1925); Spira György–Vörös Károly, Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig (Budapest története. IV. Bp. 1978). Az alföldi agrárvárosokra: Erdei Ferenc, Magyar város (Új kiadás. Bp. 1974). A vidéki városokra gazdag anyag található a Városképek – műemlékek és a Magyar műemlékek sorozat köteteiben, továbbá a várostörténeti monográfiákban és tanulmánygyűjteményekben, amelyekről tájékoztat: Csomor Tibor, Magyarország. Honismereti bibliográfia (Bp. 1972). Az újabb várostörténeti irodalomból az országos, illetve a regionális városfejlődés kérdéseit is érinti: Győr. Várostörténeti tanulmányok (Győr, 1971) c. kötetben Vörös Károly tanulmánya; Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. Kanyar József (Kaposvár, 1975) c. kötetben Lóczy István, Simonffy Emil és Tóth Tibor tanulmánya.

A paraszti építkezésre és lakáskultúrára lásd: A magyarság néprajza I. (Bp. é. n.); Vajkay Aurél, A magyar népi építkezés és lakás kutatása (Bp. 1948); K. Csilléry Klára, A magyar nép bútorai (2. kiad. Bp. 1972).

A társadalmi és szociális struktúrára vonatkozó adatok megtalálhatók a Magyar Statisztikai Közlemények köteteiben.

3. A LAKOSSÁG ETNIKAI ÉS VALLÁSI MEGOSZLÁSA

Az etnikai és a vallási viszonyokra vonatkozó adatok forrásai az egyes népszámlálási kiadványok. A nemzetiségi és a települési viszonyok történeti alakulására alapvető: Szabó István, A magyarság életrajza (Bp. é. n.). Az 1890-es népszámlálás alapján részletes képet rajzol, gazdag térképanyaggal: Balogh Pál, A népfajok Magyarországon (Bp. 1902). Az asszimilációra vonatkozóan Szabó István idézett művén kívül lásd: Hanák Péter, Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században (*Történelmi Szemle,* 1974. 3–4.); Glatz Ferenc, Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században (*Történelmi Szemle,* 1974. 1–2.).

V. FEJEZET

A KONZERVATÍV LIBERALIZMUS KORA A DUALISTA RENDSZER KONSZOLIDÁLT IDŐSZAKA (1875–1890)

A dualista rendszer nyugalmi időszaka, Tisza Kálmán korának vázlatos ismertetése számos munkában kapott helyet, de viszonylag hosszú időtartama dacára, a történeti kutatás kevés figyelmet fordított rá.

A korszakot tárgyaló – már ismertetett – polgári és marxista összefoglaló munkák idevágó fejezetein kívül egyetlen önálló mű foglalkozik a Tisza-érával: Friedrich Gottas, Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-Ära 1875–1890 (Wien, 1976) c. könyve, amelynek különösen a gazdasági kiegyezés megújításával és a közös bank kérdésével foglalkozó fejezetére kell felhívnunk az olvasó figyelmét.

Jelen munka elkészítése során felhasználtuk még Tóth Ede, A szabadelvűpárti kormányzat. Tisza Kálmán miniszterelnöksége c. 5 ív terjedelmű kéziratát.

1. A TISZA-KORMÁNY MEGALAKULÁSA ÉS ELSŐ LÉPÉSEI

Tisza Kálmán politikai pályájára és egyéniségére sok adatot nyújt Vécsey Tamás, Tisza Kálmán. Politikai és publicisztikai tanulmány (Celldömölk, 1931) c. apologetikus műve. Az ellenzék Tiszáról alkotott képét összegezi Apponyi Albert, Emlékirataim. Ötven év. 2. kiad. (Bp. 1922). Szépírói, anekdotázó megközelítésben sokat foglalkozik vele Mikszáth Kálmán, főként Az én kortársaim (Bp.

1904) c. portrégyűjteményében. Tudományos igényű összefoglalást ad Gratz Gusztáv, Modern magyar államférfiak. I. Tisza Kálmán (*Huszadik Század*, 1902) c. tanulmányában. Használható adatokat tartalmaz még az eredeti forrásokkal is dolgozó Hegedüs Lóránt, Két Andrássy és két Tisza c. munkája (Bp. 1937).

A Tisza-kormány berendezkedésére lásd: [Beksics Gusztáv] Memor, Tíz esztendő 1875–1885 (Bp. 1885) és Beksics Gusztáv idézett összefoglalóját a Szilágyi Sándor által szerkesztett Magyar nemzet történeté-ben. Az ellenzéki álláspontok közül lásd: Ábrányi Kornél röpiratát, Kákay Aranyos II. álnéven: Tisza Kálmán. Politikai élet- és jellemrajz (Bp. 1878) cím alatt. Tartalmasabb Madarász József, Emlékirataim 1831–1881 (Bp. 1883) c. visszaemlékezése és Apponyi idézett emlékirata. A politikai események történetéhez felhasználtuk a kormánypárt két lapját, *A Hon*-t és az *Ellenőr*-t, továbbá Gratz Gusztáv, A dualizmus kora. I. (Bp. 1934) c. művét.

A gazdasági kiegyezést az említett munkák mellett részletesebben ismerteti Matlekovits Sándor, Az Osztrák–Magyar Monarchia vámpolitikája (Bp. 1877), és Magyarország államháztartásának története 1867–1893 (Bp. 1894); Láng Lajos, A vámpolitika az utolsó száz esztendőben (Bp. 1902); Milhoffer Sándor, Magyarország közgazdasága. II. (Bp. 1904). Az egykorú irodalomból itt csupán Lukács Béla, Ausztria és Magyarország pénzügyei és adórendszere (Bp. 1876), valamint az osztrák álláspontot általában megfogalmazó Rudolf Sieghart, Zolltrennung und Zolleinheit. Die Geschichte der österreichisch–ungarischen Zwischenzoll-Linie (Wien, 1915) és Adolf Beer, Die österreichische Handelspolitik im XIX. Jahrhundert (Wien, 1891) c. munkájára, valamint a magyar kormányból a tárgyalások során kiszakadó körök álláspontját tükröző: Simonyi Lajos–Lukács Béla–Mudrony Soma, Különvélemények a vámszerződés, a vámtarifa s a Lloyd-szerződés tárgyában (Bp. 1878) c. írásra utalunk.

A levéltári forrásokból az Országos Levéltárban őrzött magyar minisztertanácsi jegyzőkönyveket és a miniszterelnökség iratait használtuk, továbbá a bécsi német követség és a budapesti német konzulátus 1875 és 1878 közötti jelentéseit, melyeket a bonni külügyminisztérium őriz (Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes. Österreich–Ungarn). A legújabb összefoglalásokat lásd: Herbert Matis, Leitlinien der österreichischen Wirtschaftspolitik 1848–1918 és Ákos Paulinyi, Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns (mindkettő a Die Habsburgermonarchie 1848–1918 c. nagy kiadvány I. kötetében: Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. von Alois Brusatti. Wien, 1973), valamint Gottas idézett munkáját.

A közös bank kialakítása körül folytatott vitákhoz Lónyay Menyhért, Közügyeinkről. II. A bankügy (Bp. 1875) c. munkája szolgál kiindulási pontul. Az osztrák nemzeti bank álláspontját lásd: Wilhelm Lucam, Die Österreichische Nationalbank während der Dauer des dritten Privilegiums (Wien, 1876) c. írásában. További művek: Joseph Neuwirth, Bank und Valuta in Österreich–Ungarn 1862–1873. I. (Leipzig, 1873); Táray Andor, A bankügyről (Bp. 1874); Beöthy Leó, A bankügy elmélete, különös tekintettel a jegybankkérdésre és hazai viszonyainkra (Bp. 1875); **Berthold Sutter**, Die Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867–1918 (In: Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen. München, 1968). A tárgyalásokhoz lásd még **Ghyczy Kálmán** kiadatlan naplóját és levelezését a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában (MS 4851–4856); a további források azonosak a kereskedelmi és vámszövetség kérdésénél felhasználtakkal. A legújabb feldolgozás **Gottas** idézett munkája.

2. A KELETI KÉRDÉS ÉS AZ OSZTRÁK–MAGYAR KÜLPOLITIKA

Az I. fejezet 5. alfejezetében megadott forrásokon és irodalmon kívül lásd: **M. D. Stojanović**, Great Powers and the Balkans 1875–1878 (Cambridge, 1938); **S. Goriainov**, La question d'Orient à la veille du traité de Berlin 1870–1876 (Paris, 1948); **G. H. Rupp**, A Wavering Friendship. Russia and Austria 1876–1878 (Oxford, 1941); **A. Novotny**, Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878. I. Österreich, die Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses (Graz–Köln, 1957); **W. N. Medlicott**, The Congress of Berlin and After (London, 1963); **Diószegi István**, Ausztria–Magyarország és Bulgária a San-Stefanó-i béke után 1878–1879 (Bp. 1961).

3. BOSZNIA ÉS HERCEGOVINA OKKUPÁCIÓJÁNAK HATÁSA MAGYARORSZÁGON

Bosznia és Hercegovina kérdésének politikai kihatásához ebben a fejezetben felhasználtuk **Beksics**, **Gratz** idézett munkáit és főként **Wertheimer Ede**, Gróf Andrássy Gyula élete és kora c. nagy feldolgozásának III. kötetét (Bp. 1913). Tisza tartózkodó álláspontjára utal **Wertheimer**, bővebben lásd: Andrássy és Tisza levelezését a miniszterelnökség irataiban (1878–79, Magyar Országos Levéltár). Az ellenzék álláspontját lásd: **Szilágyi Dezső** beszédei I. kötetében (Bp. 1906) és **Apponyi** emlékirataiban, valamint a Politikai Magyarország II–IV. kötetében szétszórtan. A székelyföldi szervezkedést a kormányzati iratokon túl megismerhetjük **Szádeczky-K[ardoss] Lajos**, A székely puccs 1877-ben. Székely légió szervezése az orosz–török háborúban (Bp. 1920) c. könyvéből.

A bevonulás katonai eseményeit bemutatja a bécsi hadilevéltár egykorú kiadványa: Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878 (Wien, 1879). A boszniai berendezkedésre lásd: **Ferdinand Schmid**, Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich–Ungarns (Leipzig, 1914) és **Božidar Nikaschinovits**, Bosnien und Herzegovina unter der Verwaltung der Österreichisch–Ungarischen Monarchie und die österreichisch–ungarischen Balkanpolitik. I. (Berlin, 1901); **Thallóczy Lajos**, Kállay Béni emlékezete (*Budapesti*

Szemle, 138. köt. 1909). Újabb összefoglalás: KURT WESSELY, Die wirtschaftliche Entwicklung von Bosnien–Herzegovina (In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I.) és PETER F. SUGAR, Industrialization of Bosnia–Hercegovina 1878–1918 (Seattle, 1963).

4. TISZA KÁLMÁN RENDSZERE

Az osztrák politikában végbemenő változásokra CHARMATZ, HANTSCH és ZÖLLNER idézett összefoglaló munkáin kívül lásd: W. A. JENKS, Austria under the Iron Ring 1879–1893 (Charlottesville, 1965). A belső politikai mozgás mélyebb okairól HANÁK PÉTER írt alapvető tanulmányt: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén (*Történelmi Szemle*, 1959. 1–2.), új kiadását lásd: HANÁK PÉTER, Magyarország a Monarchiában (Bp. 1975) c. kötetben. Tisza kormányzati rendszerére lásd APPONYI, GRATZ idézett munkáit, PACH–HANÁK, Magyarország története az abszolutizmus és dualizmus korában; HANÁK idézett munkáját és SZABAD GYÖRGY összefoglalását a Magyarország története (Főszerk. MOLNÁR ERIK) II. kötetében (Bp. 1964).

A közigazgatás és az igazságszolgáltatás kérdéseivel foglalkozó munkák közül kiemelendő GRÜNWALD BÉLA, Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség (Bp. 1874), valamint A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve c. mű bővített kiadása (Bp. 1889). A centralizáló és a megyei autonómiát védő táborok álláspontját lásd GRÜNWALD BÉLA, Kossuth és a megye (Bp. 1885), illetve SZOKOLAY ISTVÁN, Centralisatio és önkormányzat (Bp. 1891) c. munkákban. A modern feldolgozások közül kitűnő rendszerezést nyújt VÖRÖS KÁROLY, A polgári kori magyar közigazgatás (Bp. 1956) c. sokszorosított munkája. Legújabban több mű foglalkozott a közigazgatással: GEORGE BARANY, Ungarns Verwaltung: 1848–1918 (In: Die Habsburgermonarchie II. Verwaltung und Rechstswesen. Hrsg. von ADAM WANDRUSZKA und PETER URBANITSCH. Wien, 1975); SARLÓS BÉLA, Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében (Bp. 1976), valamint CSIZMADIA ANDOR, A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig (Bp. 1976) c. részletes összefoglalója, mely az egykorú vitákat is ismerteti és egyben a további irodalmat is megadja. Az igazságszolgáltatásra felhasználtuk FAYER LAJOS, A magyar büntetőjog (Bp. 1895) c. könyvét; a büntetőjog körüli későbbi viták összegezését lásd: BALOGH JENŐ, Büntetőtörvénykönyveink módosításához (*Huszadik Század*, II. 1900). A történettudomány mai álláspontját lásd: SARLÓS BÉLA, Das Rechtswesen in Ungarn 1848–1918 (*Acta Historica*, XXI. 1975. 3–4.)

A választási rendszer sokat foglalkoztatta a kortársakat is. Érzékletes leírását találjuk APPONYI emlékiratában. Adatokat nyújt KOVÁCS ALAJOS, A magyar választójogi reformok számszerű hatása (Bp. 1925); a képviselők összetételére LAKATOS ERNŐ, A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918 (Bp. 1942); a megválasztott képviselők személyi adatait közli gondos munkájában ADALBERT TOTH, Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892 (München, 1973) c. könyvében, amelyben kísérletet tesz a választások eredményeinek elemzésére. A parlamentarizmus és a választási rendszer funkciójának modern bemutatását nyújtja HANÁK idézett munkája. Az ellenzék és a kormánypárt parlamenti taktikájára jó szempontokat nyújtott TÓTH EDE idézett kézirata; felhasználtuk az idézett emlékiratokat, továbbá EDMUND STEINACKER, Lebenserinnerungen (München, 1937) c. visszaemlékezéseit, a képviselőházi naplókat, MIKSZÁTH KÁLMÁN karcolatait és parlamenti tudósításait, amelyek a Mikszáth Kálmán összes művei c. sorozatban (Szerk. BISZTRAY GYULA és KIRÁLY ISTVÁN) jelentek meg. Ez utóbbiak – a kitűnő kiadói jegyzetekkel együtt olvasva – a parlament mindennapos működésébe nyújtanak betekintést, s egyben az író anekdotázó túlzásai is korrigálásra kerülnek. (A 27–36. kötetben az esetenként politikai jellegű írásokat is tartalmazó elbeszélések találhatók. A cikkek és karcolatok korszakunkból a sorozat 52. kötetênél kezdődnek és a 68. kötettel záródnak. Kiadásuk 1964 és 1974 között történt.) A parlamenti harcokra valós és megbízhatatlan adatokat egyaránt közöl az idézett Politikai Magyarország. Jobban használható a BALLA ANTAL által szerkesztett: A magyar országgyűlés története (Bp. 1929) c. munka.

A kormánypárt akkori történetére lásd: BEKSICS idézett összefoglalóját, APPONYI idézett munkáját; Politikai Magyarország. II–IV. Jól használható BEKSICS GUSZTÁV, A szabadelvű párt története (Bp. 1907) c. posztumusz munkája. További adatok a 67-es liberalizmust továbbfejlesztő, erősen antiklerikális HALÁSZ IMRE, Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából (Bp. 1911) c. könyvében, valamint SZATMÁRI MÓR, Húsz esztendő parlamenti viharai (Bp. 1928) c. emlékiratában. Haszonnal forgathatók még PETHŐ SÁNDOR, Politikai arcképek (Bp. 1911), valamint Viharos emberöltő (Bp. é. n.) c. könyvei.

A Függetlenségi Pártra a korabeli sajtó mellett lásd: MADARÁSZ idézett emlékiratait, továbbá SZEKFŰ GYULA, Az öreg Kossuth (In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II. Szerk. I. TÓTH ZOLTÁN. Bp. 1952) c. kitűnő munkáját, mely azonban mind a Függetlenségi Pártról, mind Kossuthról túlságosan borús képet fest. Mocsáry tevékenységének korai szakaszára lásd: TÓTH EDE, Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete |1826–1874| (Bp. 1967) c. művét; korszakunkban folytatott közéleti tevékenységének nagy anyagából válogatást közöl KEMÉNY G. GÁBOR, Mocsáry Lajos válogatott írásai (Bp. 1958) c. kötetében, melynek értékes történeti bevezetőjére is fel kell hívnunk az olvasó figyelmét. A pártok lapjairól bőségesen tájékoztat A magyar sajtó történetének II. kötete (előkészületben). A parlamenti pártokról összegezően MÉREI GYULA két alapvető munkája nyújt adatokat: Magyar politikai pártprogramok (Bp. 1934) és A magyar polgári pártok programjai 1867–1918 (Bp. 1971).

A gazdaságfejlesztés kérdéseit a parlamenti politika, valamint a költségvetés szempontjából végigkíséri MATLEKOVITS SÁNDOR, Magyarország államháztartásának története 1867–1893. I–II. (Bp. 1894); továbbá MILHOFFER SÁNDOR idézett munkája. A németországi folyamatokat megvilágítja HELMUTH BÖHME, Deutschlands Weg zur Großmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848–1871 (Köln–Berlin, 1966); lásd még: Probleme der Reichsgründungszeit 1848–1879. Hrsg. von HELMUTH BÖHME (Köln–Berlin, 1968). A két birodalom gazdaságpolitikai kapcsolataira és a messzebb menő tervek hivatalos lecsapódásának áttekintésére felhasználtuk a német külügyminisztérium gazdaságpolitikai anyagából (Bundesarchiv, Koblenz) 1882–1889 között keletkezett iratokat (R2/1664–1665). A magyar gazdaságpolitikára és állami gazdaságfejlesztésre lásd: GYÖMREI SÁNDOR–VÉRTESY MIKLÓS, Baross Gábor (Bp. 1937). A közlekedéspolitikára HELTAI FERENC, A magyar államvasutak (*Budapesti Szemle*, 45. 1886); SZABÓ JENŐ, Baross Gábor rendszere és művei (*Budapesti Szemle*, 78. és 79. 1894); UŐ, Tisza Kálmán mint vasúti politikánk nagymestere (*Budapesti Szemle*, 152. 1912). A fejlődés fő problémáit a gazdaságtörténeti monográfiák tárgyalják: FUTÓ MIHÁLY, A magyar gyáripar története. I. (Bp. 1944); SÁNDOR VILMOS, Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900 (Bp. 1954); BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY, A magyar gazdaság száz éve (Bp. 1972); BEREND T. IVÁN–SZUHAY MIKLÓS, A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944 (Bp. 1973). A munkásvédelemre a törvények mellett lásd: HARKÁNYI JÓZSEF, Munkásvédelem és az ipartörvény revíziója (*Huszadik Század*, II. 1901). Az iparpolitikára további adatokat nyújt: GELLÉRI MÓR, Matlekovits Sándor 1868–1908 (Bp. 1908) és Ötven év a magyar ipar történetéből 1842–1892 (Bp. 1892).

5. A MAGYARORSZÁGI TŐKÉS FEJLŐDÉS TÁRSADALMI-POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

Az egyenetlen tőkés fejlődés társadalmi és politikai következményeinek vizsgálatához a porosz analógiákra a marxizmus klasszikusainak munkáiból itt FRIEDRICH ENGELSnek A tőke II. kötetéhez írt előszavát említjük (melyet az agráriusokkal polemizálva a *Budapesti Szemle* is idézett), lásd Marx–Engels művei. 24. (Bp. 1968); lásd még ENGELS további állásfoglalásait uo. 22. (Bp. 1970). A magyar agrárius mozgalom eszmei forrásaira lásd RUDOLF MEYER, Der Emanzipationskampf des vierten Standes in Deutschland I–II. (Berlin, 1875), melynek 1882. évi második kiadása utánnyomásban is (Aalen, 1966) fellelhető; KARL RODBERTUS, Zur Erklärung und Abhilfe der heutigen Creditnot des Grundbesitzes (Berlin, 1868–1876); KETTELER MANÓ VILMOS, A munkások kérdése és a kereszténység (Eger, 1864), eredeti címe: WILHELM EMANUEL KETTELER, Die Arbeiterfrage und das Christentum (Mainz, 1863); ALBERT SCHÄFFLE, Bau und Leben des sozialen Körpers I–IV. (Tübingen, 1875–1878). A magyar agráriusok álláspontját három munka összegezte: ANDRÁSSY GÉZA, Az otthont mentesítő törvények (Bp. 1883); SOMOGYVÁRI [SZÉCHENYI] IMRE, „Amerikai levelek" egy hosszabb zárszóval ifj. Széchenyi Imre gróftól (Bp. 1883) és SZÉCHENYI IMRE, Birtokminimum és homestead (Bp. 1883). Az egykorú liberális álláspontot lásd: LÁNG LAJOS, A társadalmi deficit (Bp. 1884); –U–, A gazdasági congresszus és az agrármozgalom (*Budapesti Szemle*, 44. 1885); PÓLYA JAKAB, Az újabb agrármozgalom és irodalom hazánkban (Bp. 1884) és Agrárpolitikai tanulmányok. Minimum. Homestead. Örökösödési jog (Bp. 1886), továbbá TISZA ISTVÁN, Az agrárius kérdésről (*Budapesti Szemle*, 50. 1887).

Az agrárius mozgalomra a visszaemlékezések mellett lásd: Szekfű Gyula, Három nemzedék (Bp. 1920) és Mérei Gyula, Magyar politikai pártprogramok 1867–1914 (Bp. 1934) c. könyvét. A marxista feldolgozások közül elsőként említjük Pach Zsigmond Pál–Hanák Péter, Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849–1918. 2. füzet, 1867–1880 (Bp. 1954) c. egyetemi jegyzetét, illetve Hanák Péter összefoglalását: A Monarchia alkonya (In: Magyarország története. II. Főszerk. Molnár Erik. Bp. 1964), valamint A dualizmus korának történeti problémái (Bp. 1971) c. munkáját. Foglalkozik a kérdéssel a Magyarország története c. egyetemi tankönyv IV. kötete is (Bp. 1972). A legújabb feldolgozások: Láng Péter, Mezőgazdasági érdekképviselet Magyarországon (*Agrártörténeti Szemle*, 1971. 3–4.); Szabó Miklós, Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban (*Századok*, 1974. 1.), illetve uő, A magyar szélsőjobboldaliság történeti gyökerei (Bp. 1975) c. kéziratában; mindkettőből sokat merítettünk.

A polgárság fejlődésének problémáit lásd: Pach–Hanák idézett munkájában; Hanák Péter, A Monarchia alkonya c. idézett művében és Vázlatok a századelő magyar társadalmáról c. tanulmányában (*Történelmi Szemle*, 1962. 2.). A zsidóknak a gazdaságban és társadalomban betöltött szerepével legújabban foglalkozik Kubinszky Judit, Politikai antiszemitizmus Magyarországon (Bp. 1976) c. könyve. Lásd még: Venetiáner Lajos, A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig, különös tekintettel a gazdasági és művelődési fejlődésére (Bp. 1929), valamint William O. McCagg, Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary (New York, 1972); Hungarian–Jewish Studies. Ed. R. L. Braham (New York, 1966) és George Barany, „Magyar Jew or: Jewish Magyar"? [To the Question of Jewish Assimilation in Hungary] (*Canadian–American Slavic Studies*, 1974. 1.). A fővárosi fejlődésre lásd: Glatz Ferenc, Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században (*Történelmi Szemle*, 1974. 1–2.). A budapesti nagypolgárság kialakulására és fejlődésére alapvetőek Vörös Károly tanulmányai: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Bp. 1971) és Budapest legnagyobb adófizetői 1888-ban (uo. XIX. Bp. 1972), valamint összefoglaló feldolgozása a Budapest története IV. kötetében (Bp. 1978). Az asszimiláció általános adatait vizsgálja a polgári átrétegződés szempontjából Hanák Péter, Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században (*Történelmi Szemle*, 1974. 4.). A városoknak a magyarosodásban játszott szerepét a kortársak is értékelték, lásd: Beksics Gusztáv, Magyarosodás és magyarosítás (Bp. 1883). A dzsentrikérdés nagy egykorú vitairodalmából a fontosabbak: [Beksics Gusztáv] Censor, Társadalmunk és nemzeti hivatásunk (Bp. 1884); [Margitay Dezső] Revisor, A gentry marad (Bp. 1885); későbbi visszapillantás Concha Győző, A gentry (*Budapesti Szemle*, 142. 1910). Történetírásunk álláspontját lásd: Hanák Péter, A magyar „középosztály" fejlődésének problémájához (*Valóság*, 1962. 3.) és Szabó Miklós, A magyar szélsőjobboldaliság történeti gyökerei c. idézett kéziratos munkájában.

Az antiszemita mozgalom közép-kelet-európai hátterét összefoglalja Hans Rosenberg, Große Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und

Politik in Mitteleuropa (Berlin, 1967); az erre vonatkozó irodalmat feldolgozza PETER G. J. PULZER, The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria (New York–London–Sydney, 1964); SZABÓ MIKLÓS idézett munkája; KUBINSZKY JUDIT, A politikai antiszemitizmus Magyarországon c. könyve. A magyarországi eseményekre a levéltári források közül a belügyminisztériumban 1882-ben és 1883-ban összegyűjtött anyagokat (lásd elnöki iratok), valamint ugyanezekből az évekből fennmaradt német konzuli és követjelentéseket (Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes, Bonn) használtuk. A tiszaeszlári üggyel az egykorú lapok sokat foglalkoztak. Az érdekeltek közül EÖTVÖS KÁROLY nagyvonalú, az alapkérdésekben megbízható visszaemlékezése, A nagy per (Bp. 1904, illetve Bp. 1968) c. könyve mellékletben közli az elsőfokú ítéletet és a fellebbviteli eljárás során hozott ítéleteket is. Tanulságos önleleplező munka az eredeti álláspontját időközben részlegesen módosító BARY JÓZSEF vizsgálóbíró visszaemlékezése: A tiszaeszlári bűnper (Bp. 1933). A tárgyalás és előzményeinek népszerű feldolgozását adja HEGEDÜS SÁNDOR, A tiszaeszlári vérvád (Bp. 1966). Az eseménytörténeti leírást lásd: FRIEDRICH GOTTAS, Die antisemitische Bewegung in Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus (*Zeitgeschichte*, 1. 1974) továbbá KUBINSZKY JUDIT idézett munkájában. A vármegye és a központi hatalom szembenállásának szempontjait jól érzékeltetik MIKSZÁTH KÁLMÁN nyíregyházi tudósításai (Mikszáth Kálmán összes művei. 66. Bp. 1972), továbbá KRÚDY GYULA, A tiszaeszlári Solymosi Eszter (Bp. 1975) c. regénye. Történetírásunk álláspontját lásd: Magyarország története. IV. (Bp. 1972) és KUBINSZKY JUDIT idézett művében; a magyar ideológiai fejlődés történetében betöltött szerepüket lásd SZABÓ MIKLÓS idézett munkájában.

6. A MUNKÁSMOZGALOM AZ 1870-ES ÉS 1880-AS ÉVEKBEN

Az 1870–80-as évekre vonatkozó levéltári jellegű forrásanyag legértékesebb részét a Magyar Országos Levéltár őrzi. A Miniszterelnökség levéltárában található a munkásmozgalommal kapcsolatos kormányközi tárgyalások anyaga, továbbá azoknak az informatív értesítéseknek, jelentéseknek nagy része, amelyeket az európai államok kormányai a magyar miniszterelnöknek küldtek. 1875–89 között, mikor Tisza Kálmán miniszterelnök a belügyi tárcát is kezében tartotta, a szocialista mozgalommal kapcsolatos ügyintézés a belügyminisztériumban összpontosult. Az elnöki és az általános iratok között vannak a Magyarországi Munkáspártra, a Nemválasztók Pártjára, a Magyarországi Általános Munkáspártra és az ellenzéki pártalakítási kísérletekre vonatkozó akták, továbbá a szakegyletek és a munkás segélyegyletek alapszabályai és a jóváhagyással kapcsolatos eljárás iratai, a munkásgyűlésekről készült rendőri, illetve alispáni jelentések. 1876-tól kezdve a bizalmas (rezervált) állag tartalmazza az elsőrendű fontosságú, munkásmozgalmi vonatkozású aktákat: a belügyminiszter rendeleteit, a budapesti rendőrfőkapitány bizalmas jelentéseit, a rendőrügynökök beszámolóit.

A Fővárosi Levéltár őrzi a budapesti rendőrfőkapitányság elnöki rezervált anyagát, amely 1884-től kezdve nemcsak a munkásság legális megnyilvánulásairól, hanem az illegális szervezkedésről is bőséges felvilágosítást nyújt. Nagy mennyiségű ausztriai és magyarországi vonatkozású, munkásmozgalmi tárgyú iratanyagot őriz a porosz rendőrigazgatóságnak a Potsdami Állami Levéltárban fekvő fondja (Staatsarchiv, Potsdam, Pr. Br. Rep. 30.). A porosz rendőrigazgatóság ügynöki testülete, amely a német kivételes törvények idején (1878–90) egész Európát behálózta, nemcsak a szocialisták nemzetközi kapcsolatait tartotta szemmel, hanem az egyes országok munkásmozgalmának belső kérdéseiről is tájékozódott. Több mint száz kémjelentés érkezett Magyarországról is a porosz rendőrigazgatósághoz, amelyek – kritikával használva – értékes forrásai a magyarországi munkásmozgalom történetének.

A szocialista munkássajtó első állandó terméke, a magyar és német nyelven kiadott *Munkás-Heti-Krónika* – 1879-től *Krónika* – (*Arbeiter-Wochen-Chronik)* 1873. jan. 5-től kezdve jelent meg. Az 1876-ban fellépett ellenzéki csoport 1877-ben külön hetilapot adott ki *Népszava (Volksstimme)* címmel, Külföldi Viktor szerkesztésében. Az 1880-as pártegyesülés után a *Népszava* lett az Általános Munkáspárt magyar nyelvű hivatalos orgánuma, amely felvette a *Munkás-Heti-Krónika* évfolyamszámozását.

A radikális szocialisták szervezete 1882–84 között több német nyelvű hetilapot adott ki *(Radikal, Der Sozalist, Der Kommunist, Volkswille)*. Magyar nyelvű hetilapjuk a Szalay András szerkesztésében kiadott *Népakarat* (1883. márc. 18.–1884. jún.).

Az első szocialista munkásújságok leírását és jellemzését lásd: ERÉNYI TIBOR, A magyar munkássajtó 1867–1918 (Bp. 1956). A legjellemzőbb cikkeket közli A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban: MMTVD) I. A magyar munkásmozgalom kialakulása. 1848–1890. Összeáll. ERÉNYI TIBOR (Bp. 1951).

A külföldi – a svájci, a német és az ausztriai – munkássajtóból a következő lapokat használtam fel: *Vorwärts* (Leipzig, 1875–78); *Der Sozialdemokrat* (Zürich–London, 1879–90); *Die Freiheit* (London–New York, 1878–85). Az ausztriai munkássajtó termékeiből: *Gleichheit* (Wiener Neustadt, 1870–77); *Arbeiterfreund* (Reichenberg, 1872–79); *Der Sozialist* (Wien, 1877–80); *Die Zukunft* (Wien, 1878–84); *Die Wahrheit* (Wien, 1881–85); *Gleichheit* (Wien, 1887–89. Szerk. Victor Adler).

A 70-es évek második feléről, Frankel Leó nemzetközi és hazai tevékenységéről több memoár számol be. A legjelentősebbek: KREJCSI REZSŐ, A párizsi commun magyar vezére (Bp. 1919); TÓTH BÉLA, Frankel Leóról (In: Vasárnapok. Bp. é. n.); HORVÁTH JÓZSEF, Frankel Leóval az államfogházban (*Népszava*, 1927. dec. 23.). Külföldi Viktor ellenzéki csoportjának történetével, valamint a radikális szocialisták tevékenységével részletesen foglalkozik POÓR ÁRPÁD JÁNOS 1925-ben keletkezett, kéziratos visszaemlékezése (Párttörténeti Intézet Archívuma [továbbiakban: PI Archívum] 665. f. 62/45. őe.) és HECKMANN ISTVÁN már említett két összefoglalója (PI Archívum H-h-55. és Bőrmunkások Szakszervezete 665. f. 62/6 őe.). Az ausztriai és a magyarországi radikális szocialista mozgalom értékes forrása HERMANN PRAGER (PRÁGER ÁRMIN) 1901-ben készült, kéziratos visszaemlékezése (PI Archívum 687. f. 33. őe.).

A vidéki ipari gócpontok munkásainak szocialista szervezkedésével szintén több memoár foglalkozik: KARL HANSLITSCHEK, Die ersten Verfolgungen (In: Volksstimme Kalender. Bp. 1911 és 1912); JOSEF GABRIEL, Vier Jahrzehnte südungarische Arbeiterbewegung (In: Volksstimme Kalender. Bp. 1912). A felsorolt visszaemlékezések közül több megjelent a Tanúságtevők című sorozat I. kötetében (Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1868–1905. Válogatta és szerk. PETRÁK KATALIN. Bp. 1974).

A történeti feldolgozások közül elsősorban RÉVÉSZ MIHÁLY, JÁSZAI SAMU, SZÁNTÓ BÉLA, MÓD ALADÁR, ANDICS ERZSÉBET, ERÉNYI TIBOR és NEMES DEZSŐ már ismertetett (lásd. I. fejezet 4.) összefoglaló munkáit, valamint A magyar forradalmi munkásmozgalom története I. kötetét (Bp. 1966) használtam fel.

Az 1870-es és 1880-as évek történetének monografikus feldolgozásával történelemtudományunk ma még adós. A felsorolt munkák csak egy-egy részkérdést világítanak meg. Frankel Leó hazai és nemzetközi tevékenységéről lásd: ARANYOSSI MAGDA, Frankel Leó (Bp. 1952) és Frankel Leó (Életek és korok. Bp. 1974). Az Engelmann Pál vezette pártellenzék kialakulását és a marxista párt létrehozásáért indított küzdelem történetét (1889–90) lásd: S. VINCZE EDIT, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei. 1890–1896 (Bp. 1961).

A dualizmus időszakában Magyarország államhatárai közé tartozó Bácska és a Vajdaság munkásmozgalmának történetét jugoszláviai történészek dolgozták fel: MIRNICS JÓZSEF, A bácskai munkásmozgalom a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásáig (Novi Sad, é. n.); KALMAN ČEHAK, Radnički pokret u Banatu do osnivanja Socialdemokratske Partije Ugarske. 1868–1890 (Novi Sad, 1971). A szlovákiai munkásmozgalom kezdeteiről lásd: PAVEL HAPÁK, Zu den Anfängen der Arbeiterbewegung in der Slowakei |die Jahre 1848–1890| (*Historica,* XIV. Praha, 1967). A Kossuth-emigráció, illetve a magyar parlamenti ellenzék és a szocialista munkásmozgalom kapcsolatáról ÁCS TIVADAR, Kossuth Lajos, Herman Ottó és a szegedi iparospárt megalakulásának kísérlete |1875| (*Párttörténeti Közlemények*, 1962. 3.). A radikális szocialista mozgalom kialakulására és tevékenységére vonatkozóan lásd: H. KOHUT MÁRIA, A radikális szocialisták és Szalay András. Adatok az ellenzéki szocialisták 1881–1884. évi tevékenységéhez (*Párttörténeti Közlemények*, 1967. 4.). A tárgyalt periódus főbb kérdéseit mutatja be S. VINCZE EDIT, Az útkeresés évtizedei c. tanulmánygyűjteménye (Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1868–1898. Bp. 1977).

7. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA AZ 1880-AS ÉVEKBEN

Charmatz, **Bridge**, **Pribram**, **Renouvin**, **Hvosztov** és **Diószegi** már ismertetett (lásd: I. fejezet 5.) összefoglaló munkáin kívül az 1880-as évek külpolitikájára lásd: F. **Fellner**, Der Dreibund. Europäische Diplomatie vor dem ersten Weltkrieg (München, 1960); E. **Rutkowski**, Österreich–Ungarn und Rumänien 1880–1883. Die Proklamierung des Königreiches und die rumänische Irredenta (*Südost-Forschungen*, 25. 1966); **Diószegi István**, Kálnoky, Andrássy és a bolgár válság 1885–1887 (*Századok*, 1967. 1–2.); Kálnokyról alapvető E. **Rutkowski**, Gustav Kálnoky von Köröspatak (Diss. Wien, 1952) c. sajnálatos módon mindezideig kiadatlan munkája és rövid életrajzi összefoglalása: Graf Gustav Kálnoky (In: Neue Österreichische Biographie. XV. Wien–München–Zürich, 1963).

8. A KORMÁNY HELYZETÉNEK MEGRENDÜLÉSE ÉS TISZA KÁLMÁN BUKÁSA

A közös hadsereg politikai jelentőségére lásd: **Hanák Péter**, A dualizmus válságának problémái c. idézett tanulmányát, valamint az ugyancsak általa írt, Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? c. tanulmányt (In: Magyarország a Monarchiában. Bp. 1975). A katonai javaslatokra lásd: **Franz Hlavac**, Die Armeeorganisation der Jahre 1881–83 in der Donaumonarchie (*Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 27. 1974); a közös hadsereg elnevezése körüli vitákra **Walter Wagner**, Geschichte des k. k. Kriegsministeriums. II. (Wien–Köln–Graz, 1971). Az egész katonai kérdéskört érthetően nagy figyelemmel kísérte a német diplomácia: a bécsi követ s a budapesti konzul jelentései 1886-tól 1890-ig adnak betekintést (Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes, Bonn). A katonai pályával szembeni magyar tartózkodásra utal **Podmaniczky Frigyes**, Naplótöredékek. III. (Bp. 1888). A parlamenti harcokkal a korabeli sajtó bőségesen, s minden nagyobb emlékirat és munka külön is foglalkozik. Így **Beksics Gusztáv** (A magyar nemzet története. Szerk. **Szilágyi Sándor**. X. Bp. 1898); **Apponyi**, **Szatmári**, **Gratz** idézett munkái, és különös részletességgel a többször idézett Politikai Magyarország III. és IV. kötete.

Tisza Kálmán bukását az említett emlékiratok és feldolgozások, a Képviselőházi Napló, a minisztertanácsi jegyzőkönyvek, az egykorú sajtó és az ugyancsak idézett német követjelentések alapján foglaltuk össze.

VI. FEJEZET

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS HORVÁTORSZÁG TÖRTÉNETE

1. NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS NEMZETISÉGI POLITIKA A KIEGYEZÉS UTÁN

A nemzetiségi kérdés különböző típusú forrásaiból – a levéltári iratokból, országgyűlési beszédekből és a hírlapi cikkekből – időrendben és témák szerint csoportosított válogatást ad Kemény G. Gábor kiadványsorozatának első kötete: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. 1867–1892 (Bp. 1952). A nemzetiségi kérdés összefoglaló feldolgozásai: Jancsó Benedek, Defensio nationis Hungaricae (Bp. 1920); Szekfű Gyula, A nemzetiségi kérdés rövid története (In: Állam és nemzet. Bp. 1942); Ernest Flachbart, Histoire des minorités nationales en Hongrie (Paris–Clermont-Ferrand, 1944); Kemény G. Gábor, A magyar nemzetiségi kérdés története. I. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918 (Bp. 1947); I. Tóth Zoltán, A nemzetiségi kérdés a dualizmus első évtizedeiben (1867–1900) (*Századok*, 1956. 3.) és Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok (Bp. 1966). Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi problémáira alapvető: Robert A. Kann, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Ausflösung des Reiches im Jahre 1918. I–II. (Graz–Köln, 1964). Rövidebb, marxista szemléletű összefoglalás: Fran Zwitter–Jaroslav Šidak–Vaso Bogdanov, Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg. (Beograd, 1960). A legújabb feldolgozás: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. III. Die Völker des Reiches. Hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch Wien, 1979). Az egykorú munkák közül: Ludwig Gumplowitz, Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich–Ungarn (Innsbruck, 1879). Európai áttekintést is nyújt: Jászi Oszkár, A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés (Bp. 1912). Sok értékes tanulmányt és hozzászólást tartalmaz az 1966-os bloomingtoni nemzetközi konferencia anyaga: The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: A Critical Appraisal (*Austrian History Yearbook*, Vol. III. Part I–III. 1967). A nemzetiségi kérdés gazdasági és társadalmi vonatkozásairól lásd: Katus László, Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg (In: Nationale Frage in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1900–1918. Red. von Péter Hanák. Bp. 1966). A Magyarországon élő nemzetiségek gazdasági, társadalmi, néprajzi, kulturális és politikai viszonyaira vonatkozóan sok információt nyújtanak a Szabó Oreszt szerkesztésében megjelent Nemzetiségi ismertető könyvtár (Bp. 1913) kötetei; a sorozatban a szlovákokról Pechány Adolf, a románokról Moldován Gergely, a szerbekről Juga Velimir, a kárpátukránokról Szabó Oreszt, a németekről és az erdélyi szászokról Nitsch Mátyás, Neugeboren Emil, Bruckner Győző és Czirbusz Géza, a bolgárokról Czirbusz Géza írt.

Az egyes nemzetiségeknek a kiegyezéssel kapcsolatos politikai állásfoglalásáról igen gazdag anyagot tartalmaznak az 1967. évi pozsonyi nemzetközi konferencia előadásai és referátumai: Der österreichisch–ungarische Ausgleich 1867. Materialen (Referate und Diskussion) der internationalen Konferenz in Bratislava. Bearb. von ANTON VANTUCH. Hrsg. von ĽUDOVÍT HOLOTÍK (Bratislava, 1971). E kötetben lásd elsősorban J. MÉSÁROŠ, Die Stellung der Völker Österreich–Ungarns nach dem Sturze des Absolutismus im Lichte der Angaben über die Entwicklung der Bevölkerung und des Schulwesens, és P. SUGAR, The Reaction of the Croats, Romanians and Slovaks to the Ausgleich 1867–1875. c. tanulmányait, valamint Ľ. HOLOTÍK, Ľ. HARAKSIM, W. S. VUCINICH, K. HITCHINS, V. KRESTIĆ referátumait.

A magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikájára a kiegyezést követő évtizedekben, a már említett összefoglaló munkákon kívül lásd még MIKÓ IMRE, Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika (Kolozsvár, 1944); A nacionalizmus történelmi gyökereiről (*Történelmi Szemle*, 1960. 2–3.); PÖLÖSKEI FERENC, Nacionalizmus a dualizmus korában (In: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp. 1964); HAROLD STEINACKER, Das Wesen des madjarischen Nationalismus (In: Austro–Hungarica. München, 1963); GEORGE BARANY, From Aristocratic to Proletarian Nationalism (In: Nationalism in Eastern Europe. Ed. by PETER F. SUGAR and IVO J. LEDERER. Seattle–London, 1969). Mocsáryra lásd: Mocsáry Lajos válogatott írásai. Bev., vál. és jegyz. KEMÉNY G. GÁBOR (Bp. 1958) és KEMÉNY G. GÁBOR, Mocsáry Lajos a népek barátságáért (Bukarest, 1972).

A magyar nemzetiségi politikára a kiegyezés körüli években lásd: LÁSZLÓ KATUS, Madarské vládnuce triedy a národnostná otázka v 50. a 60. rokoch 19. storocia (*Historický časopis*, 1963. 2.) és La couche dirigeante de la politique hongroise et la question de nationalités à l'époque du Compromis austro–hongrois de 1867 (In: Der österreichisch–ungarische Ausgleich 1867. Bearb. von A. VANTUCH. Hrsg. von Ľ. HOLOTÍK. Bratislava, 1971). Eötvösre fontos: JOHANN WEBER, Eötvös und die Nationalitätenfrage (München, 1966). A századvég magyar nacionalizmusáról és a „magyar állameszméről" lásd: HANÁK PÉTER, A magyar nacionalizmus néhány problémája a századforduló idején (*Történelmi Szemle*, 1960. 2–3.) és L. NAGY ZSUZSA, A „nemzeti állam" eszméje Beksics Gusztávnál (*Századok*, 1963. 6.).A Tisza-korszakra lásd: FRIEDRICH GOTTAS, Zur Nationalitätenpolitik in Ungarn unter der Ministerpräsidentschaft Kálmán Tiszas. (*Südostdeutsches Archiv*, XVII/XVIII. 1974–1975) és LÁSZLÓ RÉVÉSZ, Nationalitätenfrage und Wahlrecht (*Ungarn–Jahrbuch*, 3. 1971).

A tanulók anyanyelvére, az iskolák oktatási nyelvére és a magyar államnyelv oktatására vonatkozó adatok megtalálhatók: A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett . . . jelentésében (1870-től kezdve évente). A közművelődési egyesületekre lásd: SÁNDOR JÓZSEF, Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése 1885–1910 (Kolozsvár, 1910), valamint [MOCSÁRY LAJOS] X.Y., A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés (Bp. 1886).

2. HORVÁTORSZÁG A 19. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

Horvátország történetének legújabb összefoglalása: Jaroslav Šidak–Mirjana Gross–Igor Karaman–Dragovan Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914 (Zagreb, 1968). A korábbi összefoglalások közül még használható: Martin Polić két könyve: Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije... 1860–1880. I–II. (Zagreb, 1899–1900) és Ban Graf Karl Khuen-Héderváry und seine Zeit (Agram, 1901), bár ez utóbbi erősen apologetikus jellegű; továbbá Rudolf Horvat, Najnovije doba hrvatske povijesti (Zagreb, 1906) és Josip Horvat, Politička povijest Hrvatske (Zagreb, 1936). A horvát kiegyezésre és következményeire lásd: Vasilije Krestić, Hrvatsko–ugarska nagodba 1868. godine (Beograd, 1969). A politikai pártokra Vaso Bogdanov, Historija političkih stranaka u Hrvatskoj (Zagreb, 1958); a Jogpártra: Mirjana Gross, Povijest pravaške ideologije (Zagreb, 1973). A gazdasági és társadalmi fejlődésre: Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću (Zagreb, 1972) és Katus László, A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák–Magyar Monarchia délszláv területein (*Történelmi Szemle*, 1959. 3–4.).

A horvátkérdés magyar irodalmából lásd: Jászi Viktor, Tanulmányok a magyar–horvát közjogi viszony köréből (Bp. 1897); Bajza József, A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok (Bp. 1941); Katus László, A horvát kérdés története a kapitalizmus korában (Kandidátusi értekezés kéziratban. Bp. 1962).

A kiegyezés utáni horvát politikai fejleményekre lásd V. I. Frejdzon, Borba horvatszkovo naroda za nacionalnuju szvobodu (Moszkva, 1970); Juhász Lajos, A horvát kérdés az 1868-i kiegyezés után (Bp. 1938); Katus László, A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak (*Századok*, 1958. 5–6., 1959. 2–4.). A muraközi horvátokra: Gulyás József, Adalék a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben (*Századok*, 1968. 3–4.).

3. A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGEK POLITIKAI MOZGALMAI

A szerbekre és a kisebb magyarországi délszláv népcsoportokra lásd: Ivan Božić–Sima Ćirković, Istorija Jugoslavije. 2. izd. (Beograd, 1973); R. W. Seton-Watson, The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy (London, 1911); Urosevics Danilo, A magyarországi délszlávok története (Bp. 1969). A szerb politikáról: Horst Haselsteiner, Die Serben und der Ausgleich (Wien–Köln–Graz, 1976); Perényi József, Partyii i politicseszkaja borba szregyi szerbov v Vengrii |1867–1900| (In: Études historiques 2. Bp. 1960); Kemény G. Gábor, Mocsáry Lajos nemzetiségi politikája és a szerbek (*Századok*, 1961. 4–5. és 1962. 1–2.). Miletićre lásd Nikola Petrović munkáit: Svetozar Miletić (Beograd, 1958) és Svetozar Miletić i Narodna Stranka. I. 1860–1869 (Sremski Karlovci, 1968).

A románkérdésre lásd: Jancsó Benedek, A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. II. (Bp. 1899) és A román irredentista mozgalmak története (Bp. 1920); Bíró Sándor, A Tribuna és a magyarországi román közvélemény (Bp. 1942); I. Tóth Zoltán, Az erdélyi és magyarországi románok a XIX. század utolsó harmadában (In: Magyarok és románok.); Jordáky Lajos, A Román Nemzeti Párt megalakulása (Bp. 1974); Keith Hitchins, Studien zur modernen Geschichte Transsilvaniens (Klausenburg, 1971).

A legújabb román szakirodalomból lásd: Erdély története. I–II. Szerk. C. Daicoviciu, V. Cheresteşiu stb. (Bukarest, 1964); Unification of the Romanian National State. The Union of Transylvania with Old Romania. Ed. M. Constantinescu, Ş. Pascu (Bucharest, 1971); V. Curticăpeanu, Le mouvement culturel pour le parachèvement de l'État national roumain (Bucarest, 1973). A román nemzeti mozgalom egykorú dokumentumaiból gazdag válogatást nyújt: T. V. Păcăţian, Cartea de aur sau luptele politice-naţionale ale românilor de sub coroana ungară. I–VIII. (Sibiu, 1904–1915); és Ş. Polverejan–N. Cordoş, Mişcarea memorandistă în documente |1885–1897| (Cluj, 1973).

A szlovákok történetének legújabb részletes összefoglalása: Dejiny Slovenska. II. Od roku 1848 do roku 1900. Red. L. Holotík, J. Mésároš (Bratislava, 1968) és L. von Gogolák, Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. III. Zwischen zwei Revolutionen |1848–1919| (München, 1972); L. Holotík, Slovak Politics in the 19th Century (*Studia Historica Slovaca*, V. 1967). A forrásokból közöl válogatást: F. Bokes, Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848 až 1914. II. (Bratislava, 1965). A magyar irodalomból lásd: Steier Lajos, A tót kérdés. I. A tót nemzetiségi mozgalom története (Liptószentmiklós, 1912); Vigh Károly, A tizenkilencedik század szlovák hírlaptörténete (Bp. 1945); Ruttkay László, A felvidéki szlovák iskolák megszüntetése 1874-ben (Pécs, 1939); Sziklay László, A szlovák irodalom története (Bp. 1962).

A kárpátukránokról lásd: Bonkáló Sándor, A rutének (ruszinok) (Bp. é. n.); Perényi József, Iz isztorii zakarpatszkih ukraincev |1849–1914| (Bp. 1957); Ivan Žeguc, Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen 1848–1914. (Wiesbaden, 1965); Mayer Mária, Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910 (Bp. 1977).

A magyarországi németekre és az erdélyi szászokra lásd: Isolde Schmidt, Beiträge zur Geschichte des südostdeutschen Parteiwesens 1848–1914 (München, 1939); Edmund Steinacker, Lebenserinnerungen (München, 1937); Friedrich Teutsch, Die siebenbürger Sachsen in den letzten fünfzig Jahren 1868–1919 (Hermannstadt, 1926); Madaras Éva, Die Tätigkeit Edmund Steinackers zur Hebung des nationalen Selbstbewusstseins des ungarländischen Deutschtums im letzten Drittel des XIX. Jahrhunderts (Acta Universitatis Debreceniensis, Series historica 3. 1964). Magyarul lásd Pukánszky Béla könyveit: Német polgárság magyar földön (Bp. é.n.) és Erdélyi szászok és magyarok (Pécs, 1943), valamint V. Windisch Éva, A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete |1867–1900| (*Századok*, 1964. 4., 5–6.) c. tanulmányát.

VII. FEJEZET

A MŰVELŐDÉS

1. A MŰVELŐDÉS KERETEI ÉS INTÉZMÉNYEI

A kor hazai művelődésének történetére meglehetősen egyenetlen és részben elavult forrásanyag áll rendelkezésre. Egyenetlen abból a szempontból, hogy bizonyos ágai (így elsősorban az irodalom, és a művészetek története) mint olyanok gondosan, sőt többszörösen kidolgozást nyertek, ugyanakkor más vonatkozásokban (kivált a tudományok esetében) a történet elsősorban intézményekhez kötötten dolgoztatott fel, s az intézmény résztevékenysége mögött maga a kultúra egésze valahogy elvész, illetve csak az intézmény szempontjából érintett vonásai kerültek részletesebb tárgyalásra. Ugyanez a helyzet olyan nagy komplex kulturális ágak vonatkozásában is, mint az oktatás: az oktatás tartalmának, világnézetének, korszerűségének s az általa elnyerhető ismeretanyag praktikus használhatásának problémái összefüggő formában kevéssé találtak feldolgozást: a feldolgozók tartalom helyett a forma és a szervezet kérdéseivel foglalkoztak.

Mindezeket a nehézségeket elkerülni ebben a jellegénél fogva kivált szűkre szabott szövegben nem tudván, törekvésünk a főbb területek és összefüggéseik, valamint a rajtuk végbement fejlődés fő vonalainak ábrázolására irányult a legfundamentálisabb összefoglaló irodalom alapján (a részletesebb információkat igénylő olvasót ehhez az irodalomhoz utasítva). Mindebben különös nehézséget okozott számunkra az a körülmény, hogy nem rendelkezünk azokkal a matematikai, természettudományos és műszaki, illetve agrár szakismeretekkel, melyek nélkül pedig az ábrázolt fejlődés bemutatása és megnyugtató értékelése kivált e területeken rendkívül nehéz, ha nem lehetetlen.

Egész sommásan: a művelődés kereteinek előadásában a MATLEKOVITS SÁNDOR szerkesztette Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor c. nagy gyűjteményes munka adatait használtuk, kivált ennek II. és IX. kötetét (Bp. 1897–1898). Ezt egészítette ki a felsőoktatás vonatkozásában: A kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem története I–IV. (Bp. 1935–37) és Erdély magyar egyeteme. Szerk. BISZTRAY GYULA (Bp. 1941); a Műegyetemre ZELOVICH KORNÉL, A m. kir. József nádor műszaki és közgazdaságtudományi egyetem története (Bp. 1932). Összefoglalóan: A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk. MAGYARY ZOLTÁN (Bp. 1927); ugyanitt, valamint MATLEKOVITS idézett művében találhatók az alapadatok az országos és a helyi közgyűjteményekre és a tudományos társulatokra. Az egész hazai tudománytörténetre kiterjedő munka: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Főszerk. PACH ZSIGMOND PÁL (Bp. 1975).

2. A MŰVELŐDÉS TARTALMA

A természet- és műszaki tudományok történetére az MTA előbb idézett történetének **Vekerdi László** és **Makkai László** által írt fejezetein túl haszonnal volt forgatható A természet-, orvos-, műszaki és mezőgazdaságtudományi... országos kongresszus munkálata. Szerk. **Gorka Sándor** (Bp. 1926) című munka, benne a tudományos területek többnyire jól használható történetével. Az orvostudományra ezen túl lásd még: **Tiberius von Győry**, Der Anteil Ungarns an der Entwicklung der Medizin (Bp. 1928) és **Réti Endre**, Nagy magyar orvosok (Bp. 1959). Társadalomtudományi vonatkozásban ugyancsak az MTA története vonatkozó (**Kosáry Domokos** által írott) fejezetei és **Magyary** idézett műve adtak jó összefoglalást: ezen túl a történettudományra **R. Várkonyi Ágnes**, A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban c. monográfiája (kivált az I. kötet, Bp. 1973) adott gazdag anyagot. **Fodor József** Hőgyes Endre által idézett cikke: A hosszú élet föltételeiről (MTA Évkönyvei XVII. köt. III. darab. Bp. 1885).

Az irodalom történetének vonatkozásában természetszerűen támaszkodtunk a **Sőtér István** szerkesztette A magyar irodalom története c. munka IV. kötetére (Bp. 1965). Emellett legújabban **Németh G. Béla**, Létharc és nemzetiség (Bp. 1976) c. tanulmánykötete ad igen jól használható szempontokat. A képzőművészetben részben a **Zádor Anna** szerkesztette A Magyar Művészet. 2. (1800–1945) c. kötet (Bp. 1958) vonatkozó (bár szerzőjük, **Végvári Lajos** nem egy naivnak tűnő szempontját illetőleg megkérdőjelezhető) fejezeteit, valamint **Lyka Károly**, Művészet és közönség a századfordulón (Bp. 1947); **Németh Lajos**, Modern magyar festészet (Bp. é. n.) és **Genthon István**, Az új magyar festőművészet története (Bp. 1935) c. munkáját vettük alapul. A zenében **Szelényi István**, A magyar zene története. II. (Bp. 1959) c. kis munkájára támaszkodtunk; az így kialakult fejlődésképet **Legány Dezső** levélbeli megjegyzései segítették továbbfejleszteni. A népművészet hanyatlására vonatkozó felfogásunk részletes kifejtését A parasztság változása a XIX. században (Problémák és kérdőjelek) c. előadásunk adja (*Ethnographia*, 1977. 1.). A tömegműveltségre elvi alapvetésül A tömegkultúra kutatásának problémái a XIX. sz. második felében c. tanulmányunk (*Századok*, 1978. 1.) szolgált, a részletekre: **György Aladár** Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben c. munkája (Bp. 1886) és **Kislingstein Sándor** a *Corvina* 1897. évi 7. számában a magyar könyvtermésről közzétett adatai; a vallásos műveltségre: **Szigeti Jenő**, Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön (*Ethnographia*, 1973. 3.), valamint **Sándor István**, A magyar falu szellemtörténete (*Vigilia*, 1936. I.).

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Abancourt, Ch. 451
Ábel Jenő 1440
Abel, Wilhelm *1662*
Abramovitz, Moses *1650*
Ábrányi Kornél id. 635, *1617*, *1620*
Ábrányi Kornél (Kákay Aranyos II.) *1636*, *1670*
Acsády Ignác 1441
Ács Károly 510, 511, 626
Ács Tivadar *513*, *1585*, *1604*, *1606*, *1630*, *1678*
Adamová, Zuzana *1590*
Adler, Victor 1294, 1297–1298, 1677
Adriányi, Gabriel *1600*, *1642*
Ady Endre 1458
Aegidi, L. K. *1627*
Ágai Adolf 1451
Agulhon, Maurice *1545*
Aitken, H. G. J. *1652*
Albrecht fhg. 456, 462, 488, 492, 653, 697, 733, 788, 792, 851, 1495–1496, 1502, 1507, 1599
Alföldy Zoltán *1618*
Allmayer-Beck, J. Ch. *1597*
Almaş, Dumitru *1593*
Almásy Móric gr. 313, 316, 343, 487, 493
Almásy Pál 662, 672, 685, 713–714, 717–718
Alter, Wilhelm *1569*
Ambruš, Jozef *1560*
Andai Pál *1651*
Andics Erzsébet *90*, *316*, *361*, *1544*, *1554*, *1571–1572*, *1575*, *1579–1580*, *1582–1583*, *1586*, *1589*, *1594*, *1597*, *1602*, *1645*, *1678*
Andjelić, German 1533
Andrássy Aladár gr. 1086
Andrássy Antal gr. *1571*, *1575*, *1579*, *1587*
Andrássy Géza gr. 1263, *1674*
Andrássy György gr. 704, 1506
Andrássy Gyula id. gr. 412, 413, 420, 664, 683, 690, 751, 759, 761, 792, 801, 804, 823, 835, 841, 849, 850–852, 855–856, 858–859, 864, 904, 909, 910–911, 913, 1165–1166, 1177–1178, 1182–1187, 1189, 1191–1194, 1199, 1200, 1203, 1222–1223, 1304–1305, 1313–1314, 1316, 1318, 1326, 1510–1512, 1520, 1529, 1592, 1624, 1646, 1671
Andrássy Gyula ifj. gr. *1638*
Andrássy Manó gr. *1614–1615*
Angyal Dávid *502*, *1569*, *1576*, *1600*, *1602*, *1618*, *1635*, *1640*
Annási Ferenc *1558*
Antalffy Andor *1599*

Antall József *742*, *1632*
Apih, Josip *1564*
Appens, W. *1590*
Apponyi Albert gr. 940, 941, 1193, *1195*, 1201, *1206*, 1214, *1221*, 1224, 1226, 1262, 1265, 1290–1291, 1320, 1327, 1331, *1669–1674*, *1679*, *1638*
Apponyi György gr. 98, 317, 453, 492–493, 652, 654, 700, 702–704, 727, 737, 766, 1223, 1496, 1506–1508, 1579, 1629
Aradi Péter *1566*
Arany János 220, 510, 611–612, 626, 628–630, 635, 1439, 1444, 1452, 1455, 1465, 1470, 1495–1496, 1508, 1529–1530, 1534
Arany László 626, 1439, 1444, 1450, 1523, *1617*
Aranyossi Magda *1280*, *1678*
Arató Endre *1559*, *1562–1565*, *1577*, *1590*, *1593*, *1628*
Arisztophanész 1454
Árkövy József 1435
Asbóth János 1439, 1444
Asbóth Oszkár 1440
Asbóth Lajos 367, 368, 379, 395, 717, 718
Asztalos János 707, 818, 1514
Asztalos László *1599*, *1641*
Auber, Daniel-François 475
Auersperg, Adolf, hg. 856, 1203, 1520
Auersperg, Karl, hg. 270, 271, 272, 796–797, 1513
Augé-Laribé, Michel *1661*
Augusz Antal br. 733, 735–736, 1507, 1632
Aulich Lajos 358, 370, 379–381, 394, 397, 451, 1492
Ausch Sándor *1653*
Averbuh (Averbuch), R. A. *1546–1547*, *1555*, *1574*, *1589*, *1591*
Axentie-Severu, Ion (Severu A.) *1626*
Babarczy Antal 316
Babeş, Vincenţiu 1380, 1381, 1384
Babeuf, François-Noël 52
Babics András *1567*, *1613*, *1659*
Bach, Alexander (1849-től) br. 443–444, 446–447, 454, 459–462, 479, 488, 490–491, 493, 567, 632, 646–648, 650–651, 654, 675, 696, 1501, 1623
Bach, Eduard 454
Bach, Hans *1565*
Bach, Vjekoslav 1369
Bachinger, Karl *1655*, *1657*
Bachmayer, Othmar *1654*
Bácskai Vera *1554*
Baeyer, Adolf 1428
Bairoch, Paul *1654*, *1656–1657*
Bajza Jenő 626
Bajza József *1640*, *1682*
Bakay Nándor 1034, 1228
Bakk Endre *1598*
Bakó Imre *1575*
Bakunyin, Mihail Alekszandrovics 46, 48, 50–53, 196, 200, 1545, 1564
Balás Árpád *1650*, 1662
Balásházy János 1063, 1068
Balassa Imre *1598*
Balassa Iván *1611–1612*, *1664*
Balassa János 467, 617
Balázs József *1569*, *1574*
Balázs Lóránt *1618*
Balázs Péter *1554–1555*, *1557*, *1567*, *1582*, *1587*
Bălcescu, Nicolae 188, 416–420, 513, 1491–1493, 1593
Bali János *1617*
Bálint Imre *1653*
Bálint Sándor *1612*
Balla Antal *1641*, *1673*
Balla Ernő *1593*
Balla Gergely 622
Ballagi Aladár *1557*, *1606*, *1660*
Ballagi Géza *1623*
Ballagi Mór 626, *1600*

Ballenegger Róbert *1618*
Balogh Edgár *1593*
Balogh György *1580*, *1591*
Balogh István *1553*, *1612*, *1615*, *1617*, *1625*, *1651*, *1663*, *1665*, *1668*
Balogh János 220
Balogh Jenő *1672*
Balogh József *1630*
Balogh Kálmán 1431, 1435
Balogh Pál *1669*
Balogh Sándor *1596*
Balogh, Th. *1608*
Balzac, Honoré de 1454
Bánáti Ágnes *1660*
Bánffy Miklós gr. 654
Bánki Donát 1428, 1436
Bánlaky József *1573*
Bánó József 684
Barac, Antun *1561*
Baraczka István *1554*
Barany, George *1641*, *1675*, *1681*
Bárány Róbert 1435
Barabás Miklós 636
Barbarits Lajos *1612*, *1664*
Bárdos László István *1571*
Bariț (Barițiu), George 153, 156, 159, 188, 190, 297, 676–677, 749, 1379, *1560–1561*, 1564, *1626*
Barker, A. J. *1605*
Bărnuț (Bărnuțiu), Simion 157, 167, 171, 177, 187–191, 198, 288, 297, 414, 482, 1478, *1561*, 1564
Baross Gábor 938, 957, 983, 1009, 1253–1254, 1329
Barsi József *1613*, *1616*
Bársony István *1617*
Barta István *72*, *163*, *260*, *309*, *320*, *323*, *412*, *414*, *1549*, *1566*, *1572–1575*, *1581–1582*, *1587–1588*, *1591*
Barta János *628*, *649*, *723*, *1602–1603*, *1620*, *1634*
Bartalus István 1440
Bártfai Szabó László *1553*
Bartha Albert *1598*
Bartha Miklós 1230, 1323, 1532–1533
Bartók Béla 1448
Bartsch, Rudolf *1590*, *1598*
Bary József *1676*
Bastide, Jules 344
Batizfalvy Sámuel 618
Battenberg Sándor bolgár fejedelem 1313–1315, 1538
Batthyány István gr. 707
Batthyány Kázmér gr. 384, 417, 1491, 1580, 1582, 1587, 1592
Batthyány Lajos gr. 75, 81–82, 90–91, 93, 96, 100–101, 103, 105–106, 119, 121–123, 126–130, 134–135, 150, 165, 167, 178, 183, 193, 201–203, 207–208, 213, 215–216, 219–220, 222, 225–228, 230–232, 236–239, 241–243, 247–248, 250–252, 254, 256–259, 264, 266, 276, 287, 296, 309–311, 313, 315–316, 318, 343–344, 408, 451, 491, 492, 498, 531–533, 663, 1477, 1482–1484, 1493, 1552–1553, 1556, 1558, 1563–1565, 1568, 1570–1573, 1576, 1579, 1587
Baudelaire, Charles 1455
Bauer, Ernest *1554*, *1601*
Baumgart, W. *1605*
Baussnern, Guido 1392
Bayer József *1620*
Beau de Rochas, Alphonse-Eugène 1428
Bebel, August 48, 49, 1288
Bechtold Fülöp br. 229–230, 236, 287
Beck Lajos *1666*
Beck Miksa 1269
Beck Nándor 1269
Becker, G. S. *1650*
Becker, Johann Philipp 872
Becker, O. *1544*
Bede, J. *1601*
Bedeković, Koloman 1369, 1519
Beer, Adolf *1610–1611*, *1670*
Beér János *227*, *289*, *351*, *374*, *421*, *539*, *1558*, *1565*, *1567–1568*, *1571–1572*,

1574, 1577–1578, 1583–1584, 1586, 1588
Beethoven, Ludwig van 635
Beke György *1602*
Bekić, Djordje *1577*
Beksics Gusztáv (Memor, Censor, Timoleon) 745, 1270, *1351*, 1359, 1361, *1362*, 1363, *1596, 1603, 1632, 1636, 1638, 1670–1671, 1673, 1675, 1679*
Belcredi, Richard, gr. 733, 739–741, 758–759, 1508–1509, 1511, 1633
Belitzky János *1613, 1656*
Bell, Graham Alexander 1428
Bem, Józef (Bem József) 333, 335–337, 339, 347, 349, 383, 414, 424, 427–428, 485, 503, 1486–1490, 1493, 1581–1582
Benczúr Gyula 636, 1413, 1463, 1466, 1505, 1526
Benda Kálmán *1631*
Benda Gyula *1558, 1611*
Benedek Lajos 488, 653, 656–657, 680, 753, 1502, 1623
Benedikt, Heinrich *1607, 1639, 1649*
Beniczky Emil 687
Beniczky Lajos 141, 382, *1587*, 1594
Benkő Samu 1562, *1617, 1619*
Benz, Carl Friedrich 1428
Bényei Miklós *1353, 1583, 1603*
Beöthy Leó *1670*
Beöthy Ödön 243, 246, 303–304, 1485, 1571, 1578
Beöthy Zsolt 1439, 1456
Bereczki Endre *1660*
Berend T. Iván *1607, 1611, 1649–1650, 1653, 1657, 1665, 1674*
Bereznyakov, N. V. *1565*
Berger, Peter *1635, 1639*
Berindei, Dan *1593*
Berkeley, G. F. H. *1569*
Berkó István *1573, 1583, 1599, 1640*
Berlász Jenő *1614, 1659*
Berlioz, Hector 635
Bernát Gyula *1609, 1652, 1666*
Bernatzik, Edmund *799, 1596, 1635, 1640*
Bernstein Béla *1593*
Berzeviczy Albert *484, 1596, 1602, 1604, 1615, 1622, 1627–1628, 1631*
Bessenyei Ferenc *1585, 1602*
Bethlen Farkas gr. *1610, 1612*
Bethlen János id. gr. 209
Bethlen József gr. 685
Beust, Friedrich Ferdinand, br. (1868-tól) gr. 759, 763–764, 776, 797, 851, 855–856, 902–907, 909, 1510–1511, 1513, 1520, *1634, 1637*, 1646
Bevilaqua-Borsodi Béla *1660*
Beyrau, Dietrich *757, 1634*
Bezerédj István 249, 278, 348, 421, 1571, 1573, 1576
Bezerédyné Hertelendy Magdolna *1667*
Bibl, Viktor *1638*
Bibó István *1635*
Bielz, E. A. *1610*
Bierbauer Virgil *637*
Bihari Sándor 1463, 1538
Birányi Ákos *1549–1550*
Birke, Ernst *1569, 1621*
Biró Sándor *1683*
Bismarck, Otto, hg. 36, 38, 49, 54–55, 704, 726, 752–753, 775, 824, 894, 902–903, 911, 993, 1183–1184, 1190–1191, 1197, 1233, 1252, 1281–1282, 1295, 1303–1307, 1310, 1313–1315, 1317–1318, 1393, 1531, 1535, 1544
Bisztray Gyula *1225, 1598, 1617, 1619, 1673, 1684*
Bittner, L. *1594*
Bittó István 863–864, 1225, 1524
Blaas, Richard *1600, 1624*
Blaha Lujza 634
Blanc, Louis 44, 49
Blanqui, Louis-Auguste 52–53
Bláthy Ottó Titusz 1030, 1430, 1437, 1537
Bleiber, Helmut *1590*

Bloudek, Bedřich 291
Bobula, Ján (Bobula János) 1386, *1658*
Bocsor Géza *1664*
Bodea, C. C. *1599*
Bodgál Ferenc *1607*
Bodnár István *1571*
Bodnár, Július *1561*
Bodó Sándor *1658*
Bodrog György *1612*
Bodrogi Tibor *1664*
Bogdan-Duică, George *188*, *1561*
Bogdán István *1660*
Bogdanov, Vaso *1544*, *1559–1560*, *1562*, *1592*, *1639*, *1680*, *1682*
Bogović, Mirko (E.) 479, 676, 689, *1599*, *1601*
Bohăţel, Alexandru 212
Boicu, L. *1605*
Boineburg, Moritz Heinrich, br. 135
Bojtár Anna 22
Bókay János 1435
Bokes, František *1577*, *1601*, *1626*, *1628*, *1683*
Bolliac, Cezar 416, 419, 1593
Bona Gábor *1575*, *1583*
Bonaparte, Jerôme-Napoléon, hg. 642
Bonaparte, Louis Napoléon → III. Napóleon
Bónis Ferenc *1620*
Bónis György *1625*, *1641*
Bonkáló Sándor *1683*
Bontoux, Paul Eugéne (Bontoux Jenő) 972, *1613*
Borbás Vince 1433
Borbély Lajos 1027
Bordolo, Johann br. 454
Borodajkewycz, T. *1609*
Boross Melitta *1665*
Borossy András *1583*
Borovszky Károly *1665*
Borovszky Samu *1649*
Borsa Iván *1594*
Borsányi László *1612*
Borsody István *1626*
Borus József *1573–1575*, *1580–1581*, *1584*, *1587*
Bosko Lajos *1626*
Bosl, Karl *1595*
Botár Imre *1613*
Botev, Hriszto 57
Both Ödön *1551*, *1564*
Bourbon-dinasztia 655
Bourgin, Georges *1543*, *1545*, *1569*
Bouteiller, Paul *1548*
Božić, Ivan *1682*
Böckh János 1433
Bödy, Paul *1553*, *1603*, *1632*
Bőhm Jakab *1551*, *1583*, *1587*, *1599*, *1605*, *1623*, *1632*
Böhm Károly 1440
Böhme, Helmuth *1611*, *1673*
Bőke Gyula 618
Bölöni György *1567*
Bölöny József 22
Böszörményi László 692, 707, 748, 750, 758, 761, 816, 828, 832, 1513–1514, *1641*
Bözödi György *1562*, *1566*, *1582*
Brachelli, H. F. *1607*
Braham, R. L. *1675*
Brassai Sámuel 583
Brătianu, Ion 1312
Braumüller, W. *1610*
Braunthal, J. *1545*
Bretkowski Jenő *1656*
Brettner-Messler, H. *740*, *1633*
Bridge, F. R. *1646*, *1679*
Bricht Lipót *1651*
Bródy Sándor 1450–1451, 1536, *1547*
Brote, E. 1384
Bruck, Karl Ludwig, br. 443, 527, 653, 1502, 1597
Bruckner Győző *1680*
Bruhat, I. *1545*
Brunswick család 536
Brusatti, Alois *1649*, *1653*, *1670*

Bruun, Geoffrey *1548*
Brügel, Ludwig *1645*
Buchinger Manó *1605*
Buckle, Thomas 1429
Bucsay Mihály *1642*
Bud Melitta *1614*
Buda, Alexandru 220
Buday Lőrinc 684
Budenz József 1438
Bugát Pál 467
Bulharyn, Jerzy 1584
Bulyovszki Gyula 76
Bunsen, Robert 1427
Buol-Schauenstein, Karl Ferdinand, gr. 447, 1496
Bury, J. T. P. *1595*
Busa Margit *1557*
Búsbach Péter *584*, *1607*
Buteanu, Ion 157, 175, 177, 179, 190, 414–415, 1562
Butvin, Jozef *1577*
Buzinkay Géza *596*, *1600–1601*
Büchler Sándor *1615*
Büchner, Ludwig 618, 1468
Büchsel, Elisabeth *1642*

Cameron, Rondo E. *1613*, *1650*, *1654*
Campbell, John C. *1592*, *1606*
Candeloro, Giorgio *1583*
Canini, Marco Antonio 710, 1506
Čarnojević, Arsenije 185
Čarnojević család → Csernovics család
Čarnojević, Petar → Csernovics Péter
Cassou, J. 1543
Cavour, Camillo Benso, gr. 641–642, 645–646, 649, 661, 671, 681, 686–687, 692, 1500, 1502, 1504
Čehak, Kalman *1678*
Cejhan, Václav *1590*
Chamberlain, H. St. 1429
Chanel Crouy, Henri 709
Charmatz, Richard *1595*, *1597*, *1636*, *1646*, *1672*, *1679*
Chassin, Charles-Louis 621, *1501*, *1546*, *1586*, *1606*
Cheresteşiu, Victor *157*, *188*, *191*, *1560*, *1562–1564*, *1566*, *1683*
Chevalier, Michel 942
Chiala, Luigi *1622*
Chindriş, I. *1617*
Chownitz, Julian 218, *1555*
Chyser Kornél *1618*
Ciepielewski, J. *1607*, *1649*
Cipariu, Timotei 153, 190, 290, 297
Cipolla, Carlo *1649*
Ćirković, Sima *1682*
Clapham, J. H. *1569*
Clark, Colin M. A. *1650*
Clark, W. Ch. *1634*
Clayton, Nathaniel 1096
Cole, G. D. H. *1545*
Collins, E. J. T. *1661*
Comte, Auguste 1428
Concha Győző *1642*, *1675*
Considérant, Victor 49
Constantinescu, Miron *416*, *511*, *1599*, *1683*
Cordoş, Nicolae *1683*
Cornides, Ludwig 383
Coronini-Cronberg, Johann, gr. 697, 1501
Corot, Camille 1462
Corres, H. *1650*
Corti, Egon Caesar, gr. *1636*
Courbet, Gustave 1463
Crăciun, Ioachim *1559*
Croce, Benedetto *1595*
Curticăpeanu, Vasile *511*, *1618*, *1683*
Cuvillier, A. *1545*
Cuza, Alexandru román fejedelem 642, 671
Czartoryski, Adam, hg. 347
Czebrián László 747
Czedik, Alojs *1625*, *1640*
Czeglédi Imre *1616*
Czetz János *1581*
Czibor János *1637*

Czilhert Róbert *1612*
Czinder György *1642*
Czirbusz Géza *1680*
Czóbel Ernő *1592*
Czoernig, C. K., br. *1598*, *1610*
Czuczor Gergely 625

Csáky Albin gr. 1541
Csáky Tivadar gr. 714, 753
Csanády Sándor 758
Csány László 75, 208, 250–251, 272, 310, 332, 360, 1566, 1573–1574, 1579–1581, 1585
Csapláros István *1625*
Csaplovics János 1093
Csapó Vilmos 264
Császár Elemér *1619*
Császár Ferenc 489
Csatári Dániel *1544*
Csató Tamás *1656*
Csávolszky Lajos 861, 1228
Csemegi Károly 834, 1247, *1629*
Csendes Béla *1661*
Csengery (Csengeri) Antal 496, 500, 624, 627, 724, 731, 742, 823, *1549*, *1571*, 1572, *1603–1604*, *1619*
Csengery Lóránt *864*, *1369*, *1637*
Csepreghy Ferenc 1452
Csepregi Pál *1665*
Csernátony Lajos 860, 1219
Csernisevszkij, Nyikolaj Gavrilovics 50, 57, 667
Csernovics család 582
Csernovics Péter 707, 1480
Cserny Margit *1558*
Csetri Elek *520*, *1581–1582*, *1602*
Csiki Kálmán *1650*
Csiky Gergely 1453–1454, 1531, 1534
Csiky Sándor 747, 824
Csillag Zsigmond 1281, 1288–1291, 1301
Csilléry Klára, K. *1669*
Csiti Ottó 1437
Csizmadia Andor *227*, *289*, *351*, *371*, *421*, *538*, *1553–1554*, *1558*, *1565*, *1567–1568*, *1571–1572*, *1574*, *1577–1578*, *1583–1584*, *1586*, *1588*, *1599*, *1609*, *1613*, *1641*, *1672*
Csizmadia Dezső *485*, *1601*
Csohány János *1642*
Csomor Tibor *1649*, *1668*
Csonka János 1537
Csorba Csaba *1556*
Csukay Dénes *1656*

Daicoviciu, Constantin *1683*
Daimler, Gottlieb 1428
Dajaszászyné Dietz Vilma *1607*
Dalmady Győző 687
Damjanich János 287, 332, 337, 354, 358–359, 369–370, 379, 389, 394, 451, 1486, 1488
Danilak, Mihal *1560*, *1592*
Dankó Imre *1613*, *1656*
Dános Árpád *1609*, *1652*
Dányi Dezső *1667*
Dányi Károly *1634*, *1640*
Danton 32
Danzer, Alfonsz F. *1584*, *1590*
Daudet, Alphonse 1455
Darwin, Charles Robert 619
Daumier, H. 1465
Dautry, Jean *1543*, *1545*, *1569*
Dávid Antal 1373
Dávid Gyula *1556*, *1606*
Dávid Lajos *1596*
Daxner, Štefan Marko 481, 676, 691, 707, *1601*
Deák Farkas *1604*, *1619*, *1626*
Deák Ferenc 103, 105, 107, 121, 237–238, 241–242, 253, 256, 289, 309, 465, 498–501, 531, 539, 610–611, 631, 663–666, 673, 675, 679–685, 690, 692, 703–704, 712–713, 717, 727–733, 735–738, 741–748, 750–752, 755–756, 758–763, 768, 807, 810–812, 815, 817, 822–824, 826, 829, 833–835, 839–841, 847, 850,

856–861, 863–865, 940, 1167–1168, 1175, 1219, 1222, 1224, 1231, 1342, 1346, 1350, 1355–1358, 1369, 1379, 1439, 1483, 1498, 1504–1505, 1507, 1508–1510, 1512, 1522, 1525, 1527, 1552, 1570, 1577, 1579, 1602, 1632
Deák Imre *1547, 1570, 1572, 1594, 1606*
Deák István *1570*
Degenfeld-Schonburg Ilona 1167
De Gerando Attila *1663*
Dégh Linda *1606*
Degré Alajos *1553, 1555, 1625, 1641*
Dékány Mihály *1655*
Delescluze, Charles 49
Dembiński Henryk gr. 331, 347, 353–355, 357–359, 392–393, 395, 426–427, 1487–1490, 1493, 1581, 1584, 1590
Deme László *1555, 1568*
Demény, P. *1667*
Dénes György *1576, 1632*
Dénes Iván Zoltán *1635*
Depoli, Attilio *1625*
Déri Miksa 1030, 1430, 1437, 1537
Déry Károly *1659*
Dessewffy Arisztid gr. 451
Dessewffy Aurél gr. 1260
Dessewffy család, gr. 536
Dessewffy Emil gr. 90, 315–316, 453, 491, 493, 500, 583, 610, 611, 646, 652, 657, 667, 702–703, 724, 1498
Deutsch, Anton *1651*
Deutsch, W. *1622*
Dezsényi Béla *1557, 1634*
Dezsényi Miklós *1656*
Dézsi Lajos *1573*
Dickens, Charles 1454
Dienes András *1556*
Di Nolfo, Ennio *1583*
Diószegi István 22, *1548, 1552, 1595, 1632, 1636, 1638, 1646–1647, 1671, 1679*
Disraeli, Benjamin 1185, 1190, 1192, 1200, 1305
Ditz Henrik 1093, *1611, 1665*
Divéky Adorján *1584*
Djakov, V. A. *1621*
Doblhoff-Dier, Anton, br. 235, *1582*
Dobroljubov, Nyikolaj Alekszandrovics 57
Dobrzanszky, Adolf Ivan (Dobrjanszkij, A. I.) 484–485, 812, 1389
Doby Antal *1573*
Dohnányi, Mikuláš *1577*
Dóka Klára *1607, 1614*
Dolléans, E. *1545*
Dolmányos István *1545, 1606*
Domahidy Ferenc 684
Domanovszky Sándor *637, 1596*
Dombasle, Mathieu *1096*
Dombovári Schulhof Géza *1644*
Dommanget, M. *1545*
Domokos Sámuel *1606*
Doré, Gustave 1465
Dorner Béla *1664*
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 1455
Dovring, Folke *1663*
Dózsa György 636, 723
Dragomir, Silviu *1560–1561, 1593*
Dragoş, Ioan 158, 414–415, 1490
Drasche, Heinrich 576
Dreyfus, François G. *1666*
Droz, Jacques *1543, 1589*
Duhnovics, Alekszander 1389
Dumas, Alexandre 1454
Duschek Ferenc 241, 276, 278, 309, 340 384, 1575, 1586
Duveau, Georges *1569*

Ebeling, F. W. *1646*
Éber Ernő *1664*
Eckhart Ferenc *1547, 1600, 1607*
Eddie, S. M. *1656, 1665*
Edelsheim-Gyulai Lipót br. 1324
Eder, Karl *1597, 1640*
Edison, Thomas Alva 1428
Edvi Illés Aladár *1656, 1659*

Edvi Illés László *914*, *1658*
Egressy Ákos *1555*, *1587*
Egressy Gábor 382, 634
Egyed Ákos *1566*, *1581*, *1617*, *1664*
Einhorn, Ignaz *1556*
Eisenmann, Louis *1595*, *1636*
Elisamter (álnév) *1625*
Előd Géza *1629*
Ember Győző *150*, *284*, *1552*, *1557–1558*, *1567*, *1573–1574*, *1576*
Emich Gusztáv 698, 1031
Endler, F. *1629*
Endrődi Sándor 1452
Engel Sándor *1660*
Engelberg, E. *1544*
Engel-Janosi, Friedrich *1598*, *1600*, *1622*, *1632*, *1639*
Engelmann Pál 1293, 1298, 1300–1301, 1678
Engels, Friedrich 26–27, 41, 46–48, 53, 57, 644, 667, 866, 868–869, 892–893, 1278, 1283, 1286, 1293, 1299, 1301, *1543–1545*, *1574*, 1623, *1674*
Entz Ferenc 1105
Entz Géza 1433
Eötvös József br. 101, 105, 121, 228, 259, 288, 467, 493, 495–496, 498, 509, 517, 612, 653, 663, 674, 690, 702, 706, 712, 726–727, 738, 742–743, 759–760, 807–808, 811, 823, 844–847, 850, 934, 1352–1355, 1357–1358, 1386, 1398, 1409, 1422, 1434, 1436, 1444–1445, 1495–1496, 1501, 1507, 1510–1511, 1519, *1553*, 1564, *1603*, *1630–1632*, 1681
Eötvös Károly 718, 1198, 1273–1276, 1327, *1604*, *1615*, *1676*
Eötvös Loránd br. 1431–1432, 1541
Eperjessy Kálmán *1668*
Erdei Ferenc *1668*
Erdélyi Ilona, T. *1617*
Erdélyi János 510, 625–626, 1499–1500, *1619*
Erdődy család 176
Erdődy Gábor *1569*
Erdősi Mária *1660*
Érdy (Luczenbacher) János 613
Ereky István *1641*
Erényi Tibor *870–871*, *1632*, *1636*, *1644–1645*, *1677–1678*
Erkel Ferenc 502, 635–636, 1412, 1445, 1504, 1512, 1524, 1532, 1537
Erkel Gyula 687
Ernst, O. *1598*
Erzsébet bajor hercegnő, osztrák császárné 493, 654, 1498
Essl András 890–891, 893
Esterházy család, hg. 193, 536, 553, 581, 583, 1414, 1519
Esterházy Mihály gr. 264, 386–387, 1588
Esterházy Móric gr. 695, 739, 748, 1504
Esterházy Pál hg. 90, 106–107, 248, 1571
Eszterházy család, gr. 536, 583
Eszterházy Sándor gr. 331–332
Eversley, D. E. C. *1667*
Exner, Franz 467
Eyck, E. *1544*
Eyck, Frank *1590*
Eynatten, August Friedrich, br. 653

Fábiánné Kiss Erzsébet *1552*, *1576*
Fabricius Endre *1616*
Fadrusz János 1466
Falk Ernő *1602*
Falk Miksa 490, 703, 824, 1225, *1602*
Faludi Szilárd *1651*
Falzone, G. *1623*
Fáncsy József *1579*
Faraday, Michael 1427
Faragó József *1601*
Faragó Miksa *1553*, *1565*
Farbaky István 1538
Farkas Albert *744*, *749*, *1633*
Farkas Gábor *1649*
Farkas Károly 872, 882–883, 886, 888–895

Farkas Lajos *1575*, *1579*
Fátyol Károly 634
Fáy András *1667*
Fayer Lajos *1672*
Fegyó János *1609*
Feis, Herbert *1650*
Fejérpataky László 1441, *1615*
Fejérváry Géza br. 1326
Fejtő Ferenc *1543*, *1548*
Fekete Péter, H. *1554*
Fekete Sándor *88*, *129*, *1549*, *1555*, *1568*
Felczak, Wacław *1563–1564*, *1625*, *1628*
Feldman, Józef *1583*
Félegyházy Ágost *1613*
Feleki Miklós 632
Felkai László *1637*, *1642*
Fellner, A. *1614*
Fellner Frigyes *1625*, *1650*, *1654*, *1662*, *1664–1665*, *1679*
Feltrinelli, G. *1624*
Fényes Elek 594–595, 1558
Fenyvessy Adolf *1610*, *1655*
Ferdinánd, II. nápolyi király 233
Ferdinánd, V. magyar király, I. osztrák császár 82, 199, 282, 1486, 1579
Ferenc magyar király, osztrák császár 82
Ferenc József, I. 282–283, 299, 301, 311–312, 317, 319, 328, 376, 391–392, 401–402, 404, 429, 444–448, 450, 452, 459, 461, 472, 479, 483, 493–494, 496, 501, 506, 522, 530, 581–582, 584, 629–630, 641, 645–647, 651, 653, 657, 659–661, 667–669, 680, 683, 685, 704, 728–729, 733–736, 739–740, 751–752, 758–759, 762, 790, 792, 797, 853, 855–856, 903–904, 908, 910, 1177–1178, 1200, 1202, 1223, 1312, 1324, 1330, 1486, 1488, 1490–1492, 1496–1499, 1501–1503, 1512–1513, 1523, 1586, 1598, 1636
Ferenc Károly fhg. 82, 282, 1554, 1572
Ferenczi Zoltán *732*, *1553*, *1556*, *1604*, *1637–1638*
Fest Imre *1614*, *1652*
Fest Miklós *1612*
Fest Ottó *1660*
Feszl Frigyes 637–638, 1446, 1459, 1501
Feuerbach, Ludwig 1468
Feuillet, Octave 1454
Fiáth Ferenc *1579*
Ficquelmont, Karl Ludwig, gr. 127–128, 1479, *1555*
Filipović, Ivan 479, 688
Fillunger, J. *1648*
Finály István *1618*
Fink, Krisztina Maria *1608*, *1653*
Firtinger Károly *1557*
Fischer, Ernst *1555*
Fischer, Wolfram *1657*
Fischhof, Adolf 703, 1504, *1629*
Fitz József *1557*
Flachbart, Ernest *1680*
Fodor József 1435, 1442, *1685*
Fogarasi János 625
Folnegović, F. 1375
Forgách Antal gr. 695, 700, 703–705, 727, 745, 747, 1504
Forgách család, gr. 536
Forinyák Géza 650, 1502
Föglein Antal *1618*
Földes Béla *1610*, *1652*, *1654*, *1661–1662*
Földes László *1665*
Földi István *1641*
Földi Tamás *1655*
Földy János *1598*
Fraknói Vilmos 1441
Franck, Carl, lovag 739
Francisci, Ján 402, 481
Francsics Károly *1615–1616*
Frank Ignác 467
Frank, Josip 1375
Frank Tibor *754*, *1613*, *1635*
Frankel Leó 897, 1278–1283, 1287–1288, 1293, 1296, 1532, 1677–1678
Frankenburg Adolf *1632*
Franz, Georg *1545*, *1640*

Fráter Jánosné *1618*
Frejdzon, V. I. *1682*
Freymond, J. *1545*
Frič, J. V. 719, *1543*, *1590*
Fridieff, Michael *1589*
Fried István *1606*
Friedenfels, Eugen *1578*, *1601–1602*
Friedjung, Heinrich *1545*, *1595*, *1602*, *1605*, *1632*, *1635*
Friedmann Bernát *1613*
Friedmann, O. B. *1629*
Frischeisen, Karl 293
Frivaldszky János 613, *1618*
Frommelt, K. *1600*
Fröhlich Izidor 1431–1432
Fuchs, Albert *1640*
Futó Mihály *1613*, *1658*, *1674*
Für Lajos *1608*, *1663–1665*, *1666*

Gaál Endre *1623*
Gaál Jenő *1663*
Gaál László *1612*, *1664*
Gábor Áron 333, 340, 1582
Gabriel, Josef *1644*, *1678*
Gaj, Ljudevit 160, 162, 479, *1601*
Gál Éva, L. *1586*
Gál István *1601*
Gál János *1584*
Gál Sándor 511
Galántai József *1631*, *1633*, *1638*
Galgóczi (Galgóczy) Károly 470, 594, *1609*, *1611*, *1615*, *1618*, *1652*, *1658*
Gánóczy Flóris *133*, *1556*
Ganz Ábrahám 575, 1029
Garašanin, Ilija 408, 688, 1504, 1592
Garay János 523
Gárdonyi Albert *1571*
Garibaldi, Giuseppe 42, 644–645, 655–657, 661, 709, 1502, 1623
Gartner, A. *1608*
Gáspár András 368, 370, 372, 379, 394
Gáspár Ferenc *1660*
Gáspár Lajos *1626*
Gasparich, Kilit 505
Gátiné Pásztor Mária *1604*
Gavrilović, Slavko *1560*, *1563*
Gedeon László *1572*
Gelei Anna *1661*
Gelei Kornél *1662*
Gelich Rikhárd *1555*, *1573*
Gelléri Mór *937*, 938, *1613*, *1652*, *1657–1658*, *1674*
Genthon István *1620*, *1685*
Georgescu-Buzău, Gheorghe *1565*, *1593*
Gérard, Claude *1649*
Gergely András *1634*, *1668*
Gergely Pál *1618*
Geringer Károly br. 454–456, 490, 540, 1495, 1609
Gerlóczy Gyula *1600*
Gerschenkron, A. *1650*, *1653*, *1657*
Ghermani, Dionisie *1559*
Ghyczy Kálmán 256, 318, 494, 738, 755, 824, 859, 861, 863–865, 1167, 1215, 1522, 1524, 1579, *1671*
Giers, Nyikolaj Karlovics 1315
Gille, B. *1610*
Giron, P. 451
Gladstone, Wiliam Ewart, lord 1305
Glaise-Horstenau, Edmund *1646*
Glass, D. V. *1667*
Glatz Ferenc *1618*, *1669*, *1675*
Glembay Károly 137
Glevitzky Sándor *1627*
Glück Jenő *1558*
Gobineau, Arthur, gr. 1429
Goethe, Johann Wolfgang 1455
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 1454
Gogolák, Ludwig *1601*, *1683*
Golaň, Karol *1561*, *1577*
Goldinger, W. *1622*
Goldmark Károly 1458
Goldziher Ignác 1440
Gołuchowski (Gołuchowski) Agenor gr. 647, 1501
Gonda Béla *1656*

Gonda Imre *1634*, *1639*
Gonda József *1655*
Gonda László 877
Gooch, G. P. *1595*
Good, David F. *1652*
Gooß, Karl 154, 159
Gorcsakov, Alekszandr, hg. 911, 1186, 1189–1190
Goriainov, S. *1671*
Gorove István 913, 1175, 1177, 1219
Gortvay György 1618
Gossen, H. H. 624
Gothard Jenő 1432
Gothard Sándor 1432
Gottas, Friedrich *1669–1670*, *1676*, *1681*
Gould, J. D. *1650*
Göllner, Carl *1560–1561*
Görgei Artúr (Görgey Arthur) 264, 304–307, 322, 326–332, 354, 356–359, 363, 365, 389–390, 394–397, 423–429, 450, 487, 490, 503, 628, 722, 1484–1485, 1487–1493, *1578*, 1581, *1584*, *1588–1589*, 1591, 1594
Görgey István *1578*, *1574*, *1587*, *1589*, *1591*
Görög Lívia *330*, *1581*
Götz, Christian 286, 293, 327, 379–380, 1486
Gracza György *1586*
Gragger Róbert *1630*
Gratz Gusztáv *1319*, *1635*, *1670–1672*, *1679*
Greguss Ágost 502, 626, *750*, *761*
Grimm, J. A. *1599*
Gross, Mirjana *1628*, *1682*
Gross, Nachum T. *1613*, *1654*
Grosschmid Gábor 702, *1599*, *1601*, *1629*
Grosszmann Zsigmond *1615*
Grössing, Helmuth *1549*, *1574*
Gruber-Menninger, Ignaz *1650*
Grunzel, Joseph *1653*
Grünne, Karl, gr. 448
Grünwald Béla 1225, *1362*, *1672*
Gubicz András 1096
Gubicz László 1096
Guillaume, J. *1545*
Guizot, François P. G. 24
Gulyás József *1660*, *1682*
Gumplowitz, Ludwig *1680*
Gunda Béla *1607*
Gurevics, E. M. *200*
Gusztáv, III. svéd király 475
Guttmann Oszkár *1659*
Guyon Richárd 329, 1488, 1581
Gwynn, Denis *1569*

Gyalókay Jenő *1581*, *1590*
Gyárfás István 623
Gyimesi Sándor *1608*, *1666*
Gyiokó Szilárd *1612*
Gyömrei Sándor *1652*, *1655*, *1658*, *1674*
Györffy István *1664*, *1668*
György Aladár *1473*, *1685*
György Endre *1655*
György János *1630*
Györgyi (Giergl) Alajos 636
Győry, Tibor *1685*
Gyulai Pál *363*, *377*, 500, 626–627, 632, 698, 723, 1439, 1455, 1498, 1511, *1572*, *1619–1620*

Haan Lajos 623
Habakkuk, H. J. *1649*
Habsburg-dinasztia 18–19, 24–27, 29, 32, 42, 44, 63–68, 73, 81, 90, 96–97, 100, 108, 110–111, 115, 122–127, 129, 131–132, 135, 158–159, 170, 174, 184–185, 195–201, 206, 217, 225–226, 234, 244–245, 296–297, 300, 305, 314, 318, 344–348, 373–375, 388–392, 394, 401, 408–409, 411–412, 417, 422, 429, 430–431, 433, 437–442, 444–445, 450, 452, 459–461, 470–473, 477–478, 480–481, 485, 491–492, 495–497, 504, 507–508, 512, 520, 526, 528, 530, 543–544, 554, 568, 570, 573, 580,

582, 621, 640–646, 649, 653–655, 657, 659–661, 663–664, 667–668, 670, 671, 677–683, 686, 689, 692, 699, 701, 705–706, 709–710, 712–713, 717, 722, 724, 726, 728–730, 732–733, 736, 740, 746, 749–750, 752–756, 758, 762–763, 765, 768, 775–779, 816, 851–852, 855, 898, 901–902, 904, 908, 915, 927, 929, 962–963, 990, 992, 1006, 1013, 1183, 1198, 1200, 1232, 1238, 1309–1310, 1321, 1351, 1364, 1368, 1372, 1376, 1490–1491, 1497–1498, 1500, 1507, 1520, 1545, 1564, 1594–1595, 1601, 1621–1622, 1623, 1656
Häckel, Ernst 1429
Hadžić, Antonije 614
Hadžić, Jovan 185
Hagen, E. E. *1650*, *1657*
Haggenmacher Károly 1021–1022, 1436
Hahn Géza *1667*
Hain, J. *1607*
Hajdu János *1553*, *1600*
Hajnal István *1552*, *1569*, *1605*
Hajnal, J. *1667*
Hajós József (Hajós, Iosif) *1560*, *1619*
Halassy Kázmér 1582
Halász Boldizsár 220, 224, 758
Halász Gábor *502*, *683*
Halász Imre *1006*, *1015*, *1224*, *1600*, *1604*, *1637*, *1658*, *1673*
Hall, A. R. *1651*
Hallberg, Ch. W. *1622*
Haller Ferenc gr. 488, 739, 1508
Hám János 90, 127, 343, 1555, *1579*
Hanák Katalin *1660*
Hanák Péter *1223*, *1583*, *1608*, *1612*, *1624*, *1632*, *1635–1636*, *1638–1639*, *1653*, *1659–1660*, *1665*, *1669*, *1672*, *1675*, *1679–1681*
Handelsman, Marcell *1583*
Hankiss János *1620*
Hann, Friedrich 154, 159
Hanslitschek, Karl *1644*, *1678*
Hantken Miksa 1433, *1659*
Hantsch, Hugo *1595*, *1597*, *1601*, *1636*, *1639*, *1646*, *1672*
Hanzély János *1656*
Hapák, Pavel *1557*, *1678*
Haraksim, L'udovít *1560*, *1681*
Haraszti Éva, H. *1554*, *1568*
Harkányi József *1674*
Hársfalvi Péter *1666*
Hartai Ernő *1622*
Harum, P. *1600*
Haselsteiner, Horst *1682*
Hasner, Leopold 1517
Hatos Géza *1627*
Hatvani Imre 414–415, 1490, *1562*, 1593
Hatvany Lajos br. *1555*, *1619*
Hauer István br. 488
Hauptmann, Ferdinand *1585*
Haushofer, Heinz *1661*, *1663–1664*
Hausner, O. *1595*, *1610*
Hauszmann Alajos 1459
Haymerle, Heinrich, br. 1304–1305, 1307, 1309, 1318, 1531
Haynau, Julius Jacob, br. 391, 394–397, 423–424, 426–428, 452–455, 489, 1411, 1491, 1493–1494, 1591, 1593
Hébert, Jacques René 52
Heckenast Gusztáv *1633*
Heckmann István 896, 1289, *1633*, *1644*, *1677*
Hegedüs János *1585*
Hegedüs Lóránt *975*, *1670*
Hegedüs Sándor *1676*
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1440
Heine, Heinrich 452, 1455
Heinrich Gusztáv 1439–1440
Hejfec, M. J. *1545*
Helfert, J. A. *1595*
Helfy Ignác 710, 756, 824, 828–829, 861, 892, 1195, 1227, 1281–1282, 1506
Hellbing, Ernst C. *1640*
Heller Ágnes *1619*
Helmholtz, H. L. F. 1434

Heltai Ferenc *1268*, *1658*, *1674*
Heltai Nándor *1640*
Hencz Aurél *1667*
Henning, Fr. *1544*
Hensch Árpád *1661–1662*
Henszlmann Imre 624, 637
Hentaller Lajos *518*, *1604*
Hentzi, Heinrich 381, 1324, 1538
Herényi István *1615*
Herman Ottó 1228, 1328, 1440
Hermann Egyed *1600*
Hernádi Ferenc *1656*
Hernádi László *1553*
Hertz, Heinrich 1427
Herzen, Alekszandr Ivanovics 46, 49–50, 644, *1545*
Hetényi János 625
Heydte, August *1577*, *1590*
Hickmann, Anton Leo *1640*
Hidas, Peter J. *1582*
Hild József 1446
Hirsch Lipót 870, 872
Hitchins, Keith *1560–1561*, *1601*, *1681*, *1683*
Hlavac, Franz *1679*
Hobsbawm, E. J. *1595*
Hodoşiu, Iosif 1381
Hodossy Miklós 1580
Hodža, Michal Miloslav 155, 182, 194, 198, 291–293, 402, 422, *1560*, 1565
Hofer, Walther *1548*
Hoffmann Tamás *1612*, *1614*, *1664*, *1668*
Hoffmann, W. G. *1657*
Hohenwart, Karl Sigmund, gr. 853–858, 1204, 1346, 1370, 1519–1520
Hohenzollern-dinasztia 25, 392, 441, 752, 1253
Hollán Ernő *1612*
Hollósy Simon 1464, 1538
Holmyard, E. J. *1651*
Holotík, L'. *1601*, *1635*, *1639*, *1681*, *1683*
Holzgethan, Ludwig, br. 1520
Hóman Bálint *1596*, *1636*
Hont Ferenc *1620*
Hoós János *1650*
Horánszky Nándor *1330*, *1604*
Horárik János 218
Horn Ede (Horn, J. E.) 624, 882, *1598*, *1654*
Hornyik János 622, *623*, 670
Horvát Boldizsár 823, 850, 1225, 1326, *1633*
Horvat, Josip *1682*
Horvat, Rudolf *1562*, *1567*, *1573*, *1577*, *1682*
Horváth Árpád *1569*, *1619*
Horváth Ferenc *1625*
Horváth István *1596*
Horváth János 1289
Horváth János (irodalomtörténész) *1556*
Horváth Jenő *1559*, *1568–1569*
Horváth József *1677*
Horváth, Július *1560*
Horváth Károly *1620*
Horváth Mihály *283*, *359*, 384, *429*, 621, 846, 1441, 1503, 1508–1509, *1546*, *1549*, *1570–1572*, *1576*, *1579*, *1585*, 1587, 1591
Horváth Pál *1600*
Horváth Zoltán *1555*, *1592*, *1605*
Horváth Zoltán (soproni) *1623*, *1641*
Hőgyes Endre 1435
Hrabje János 870, 872, 1510
Hrabovszky János br. 207, 1480
Hromov, P. A. *1544*
Hučko, Ján *1561*
Hugelmann, Karl Gottfried *1639*
Hugo, Victor 46
Humboldt, Alexander 1433
Hunfalvy János 623, 1431, 1433, *1607*, *1612–1613*, *1648*
Hunfalvy Pál 622, 624, 814, 1438, *1572*, *1585*, *1588*, *1592*, 1594, *1627*
Hunyadi Ferenc *1655*, *1662*
Hunyadi János 510
Hunyady Jenő 1431–1432

Hurban, Jozef Miloslav 156, 167, 171, 176–177, 181–182, 197–198, 291–293, 482, 547, 1360, 1385, 1387, *1561*, 1563
Hurban-Vajanský, Svetozar 29, 1387, *1590*
Huszár Adolf 1465
Huszka József 1466
Huszti Dénes *519*
Hübner, A. *1621*
Hübner, Joseph Alexander, br. 647, *1621*
Hvosztov, V. M. *1646*, *1679*

Iancu, Avram 156, 175, 177, 187, 190, 195, 198, 413–415, 418, 420, 422, 482, 1490–1493, 1564
Igazmondó Pál (álnév) *1625*
Ignjatović, Jakov *179*, 185, 403, 676, 1501
Ihrig Dénes *1656*
Ihrlinger Antal 870, 877–878, *881*, 882, 886, 890–891, 893, 1279, 1281, 1283–1284, 1287–1288, 1291–1292, 1296, 1298
Illés Ilona *1567*
Illyés Gyula *1556*, *1668*
Imbert, Gaston *1651*
Imrédy Lipót 684
Imreh István *1581*, *1593*
Indali György *1618*
Ipolyi Arnold 624, 1441, 1498
Irányi Dániel 69–70, 77, 79, 101, 220, 277, 350, 365, 375, 386–387, 421, 621, 678, 706, 715, 824, 828, 833, 840, 862, 879, *880*, 1169, 1215–1216, 1227, 1230, 1489–1490, 1501, *1546*, *1582*, *1586*, 1588, *1606*
Irínyi József 70–71, 75, 101–102, 220, 224, 350, 421
Irinyi Károly *1631*
Istóczy Győző 1235, 1271–1278
István fhg. 67–68, 73–74, 81–82, 90, 93, 96–97, 100, 207, 222, 241–242, 248–250, 255, 257–258, 262, 315, 536, 766, 1477, 1566, 1570, 1571, 1572
Itenberg, B. Sz. *1545*
Ivačković, Prokop 1524
Ivánka Imre 648, 652, 671, 684, *1574*, *1613*, *1627*
Iványi Emma *1605*, *1635*
Iványi Ödön 1451, 1541
Izsó Miklós 637, 1446, 1465, 1506, 1508

Jablonkay Géza *1615*
Jakab Elek *191*, 614, *1562*, *1600*
Jámbor Lajosné *1611*
Jancsó Benedek *295*, *416*, *418*, *1560*, *1578*, *1680*, *1683*
Janeček, Bernard 291–293, 402
Jankó Béla *1656*
Jankó János 636, 1440
Jankovich György *1629*
Jánosi Ferenc 619, *1618*
Jánossy Dénes *511*, *1589*, *1601*, *1605*
Janotyckh, Johann *1547*
Jansky Ludwig 1324, 1538
Jászai Mari 634
Jászai Samu 1300–1301, *1644*, *1678*
Jászay Magda *1583*, *1621*, *1624*
Jászi Oszkár *1544*, *1606*, *1631*, *1639*, *1680*
Jászi Viktor *1682*
Jausz Béla *1651*
Jedlicka, L. *1599*
Jedlik Ányos 615, 1428, 1432, 1505
Jegiazarova, N. A. *1662*
Jekelfalussy József *1648*, *1658*, *1660*, *1667*
Jelavich, Barbara *1621*, *1647*
Jellačić (Jellachich), Josip, br. 126, 130, 162, 174, 177–178, 183–185, 192–193, 198, 206–208, 213–215, 217, 222, 225, 230–231, 235–236, 241–242, 247, 250–252, 255, 257–271, 283–284, 287, 291, 298–300, 302, 304, 307, 322–323, 330, 353–354, 367–370, 381, 403, 405, 478–479, 1478, 1480–1485, 1491, 1554, 1566, 1570–1572, 1574, 1592

Jellinek Lajos *1655*
Jemnitz János *1279*
Jendrassik Jenő 1431, 1435
Jenei Károly *1573*, *1614*, *1660*
Jenks, W. A. *1672*
Jerofejev, N. A. *1595*
Jeszenői Danó *1580*
Jirkovszky Sándor *1654–1655*
Jivan, Josif *1561*
Joanniszjan, A. R. *1595*
Jókai Mór 76, 348–349, 549, 626, 630–632, 676, 698, 708, 714, 719–720, 723–724, 726, 827, 867, 1197, 1326, 1360, 1445, 1449–1451, 1497–1498, 1500, 1503, 1506, 1517, 1519, 1523, 1531, *1547*, *1584*, *1630*
Jókainé Laborfalvi Róza 634
Jones, E. L. *1661*
Jones, Mervyn D. *1603*
Joós Ferenc *1580*
Jordáky Lajos *1549*, *1628*, *1683*
Jósika Lajos br. 209
Jósika Miklós br. 265, 362, 714, 1445, 1573, *1576*
Jósika Samu br. 209–210, 316
Josipović, Antun 207
Jovanović, A. *1621*
Józsa László *1656*
József fhg. 488
József, II. 439, 473
Jubál Károly 505
Juga, Velimir *1680*
Juhász Antal *1656*
Juhász Lajos *1651*, *1682*
Jungerth Mihály *313*, *1579*
Jurányi Lajos 1434
Justh Zsigmond 1538

Kabos Ernő *1607*
Kacziány Géza *373*, *1588*, *1604*, *1618*
Kaiserfeld, Moritz 734–735
Kajtár István *1554*
Kakuk Zsuzsa *1605*
Kállay Béni (Kállay Benjámin) 1199, 1534, *1655*
Kállay Ferenc 1093
Kállay István *1594*
Kállay Ödön 220, 678, 683, 707, 758, 824
Kálnoky, Gustav Sigmund, gr. 1309, 1314–1318, 1324, 1533, 1679
Kálóczy Lajos 685
Kan, Sz. B. *1589*
Kann, Robert A. *1595*, *1606*, *1631*, *1637*, *1639*, *1646*, *1680*
Kant, Immanuel 1440
Kanyar József *1596*, *1600*, *1609*, *1625*, *1668*
Kaposvári Gyula *1584*
Kapper, Siegfried *165*, *1559*, *1562*
Karadjordjević Sándor szerb fejedelem 639, 1500
Karaman, Igor *1615*, *1628*, *1656*, *1682*
Kardhordó Kálmán *1558*
Károly Albert szárd király 235, 345–346, 1482
Károlyi Árpád *213*, *567*, 651, 1441, *1551–1553*, *1563*, *1566*, *1571–1575*, *1579*, *1588*, *1598*, *1623*
Károlyi Dénes *1604*
Károlyi Ede gr. 675, 683, 824, *1626*
Károlyi György gr. 581
Károlyi Sándor gr. 714, 1260–1262, 1265, 1632
Károlyi Zoltán *1656*
Károlyi Zsigmond *1613*, *1656*
Karsai Géza *1620*
Kasik, V. *1545*
Kastner, E. → Koltay-Kastner Jenő
Kászonyi Dániel 1282–1283, *1573*
Katona Géza *1599*
Katona Imre *1616*, *1661*, *1666*
Katona József 626, 634
Katona Lajos 1440
Katona Mór *1615*
Katona Sándor *1653*
Katona Tamás *1589*

Katus László 22, *1546, 1595, 1599, 1601, 1622, 1636, 1640, 1649–1650, 1654, 1657, 1659, 1665, 1680–1682*
Kauser József 1459
Kautz Gyula 527–529, *574*, 577, 623–624, *1608, 1619*
Kávássy Sándor *1606*
Kazinczy Ferenc 625, 649, 1439, 1450, 1501
Kazinczy Gábor 348, 363, 678, 722, *1572, 1576*, 1583
Kazinczy Lajos 451
Keczkés Edon 218
Kecskeméthy Aurél (Kákay Aranyos) 490–491, 690, 697, 712, 738, *1624, 1627*, 1628, *1641*
Keglevich család, gr. 582
Keglevich Gábor gr. 68
Kéky Lajos *1618*
Kelemen József *1655*
Keleti Gusztáv 1621
Keleti Károly 564, 623, 920, *921*, 1041, 1130, 1142, *1607, 1611, 1613–1614, 1648, 1651, 1661–1662, 1665, 1667*
Kemény Gábor br. 495, 509, 1499, *1605, 1626*
Kemény G. Gábor *409, 682, 806, 812, 829, 1168–1169, 1231, 1336–1337, 1343, 1346, 1355–1356, 1361, 1363, 1376–1377, 1380, 1387, 1390, 1546, 1555, 1557, 1595, 1601, 1605–1606, 1637, 1640, 1645, 1673, 1680–1682*
Kemény Zsigmond br. 348, *363, 377*, 496–500, 627–628, 631–632, 663, 675, 732–733, 738, 1354, 1357, 1445, 1494, 1496, 1499, 1501, 1506, *1572*, 1583, *1585–1586, 1603, 1617*
Kemp, Tom *1657*
Kempelen Győző 687, *1623*
Kempen, Johann br. 447, 448, 458–459, 523, 646, 1599, 1602
Kenessey Kálmán *1612, 1614, 1661*
Kenessey Zoltán *1663*
Kenéz Béla *1666*
Kentmann, H. *1621*
Kenwood, A. G. *1611, 1620*
Kenyeres Júlia *1569*
Képessy Árpád *1655*
Kerekes Zoltán *1580*
Kerényi Ferenc *549, 676, 720, 1630*
Keresztury Dezső *1620*
Kerkápoly Károly 1201, *1634*
Kerpely Antal (Kerpely, Anton) 1437, *1659*
Kersten, K. *1544*
Kertbeny, K. *1619*
Ketteler, W. E. 1262, *1674*
Khuen-Héderváry Károly gr. 1374–1375, 1536
Kienast, A. *1634*
Kieniewicz, Stefan *1583*
Kierkegaard, Sören 1468
Kilényi Hugó *1656*
Kimak, Viktor *1389*
Király Gyula *1659*
Király István (irodalomtörténész) *1225, 1673*
Király István (történész) *1612, 1664*
Király K. Béla *1553*
Királyi Pál *170*
Kirchhoff, Gustav Robert 1427
Kirilović, D. *1628*
Kirner A. Bertalan *1613, 1656*
Kislingstein Sándor *1685*
Kiss Aladár *1543, 1545*
Kiss Albert *1665*
Kiss Ernő 369, 451, 1585, 1589
Kiss Ernő (történész) *1552, 1587*
Kiss Géza *1567*
Kiss György 1465
Kiss József *1541, 1550, 1555*
Kiss Lajos *1613, 1656*
Kiss Pál *1596*
Kiss Pál, M. *1621*
Kiszely Gyula *1614*
Kiszling, Rudolf *1555, 1576, 1597*

Kitaibel Pál 1433
Klabouch, J. *1597*
Klapka György 329–332, 354, 358, 368–370, 379, 389, 394, 397, 450, 502, 513, 516, 642–643, 645, 656, 661, 671, 678, 706, 710, 717, 719, 753, 815, 823, 1488, 1491, 1498, 1581, *1584*, 1589, *1606*, 1630
Klauhold, A. *1627*
Klauzál Gábor 75, 77–78, 80, 93, 105, 107, 121, 137–138, 141–142, 218, 258, 540, 1481, 1553
Klebs, Edwin 1428
Kléh István *1549*, *1599*
Klíma, Arnošt *1564*
Kmety György 508
Knezić Károly 395, 451
Knićanin, Stevan 229, 402, 480
Koburg Ferdinánd bolgár cár 1315–1316
Koch, Robert 1428
Kočičzka, Franz *1577*
Kodály Zoltán 1448
Kohlmann József 408, 1592
Kohut Mária, H. *1606*, *1678*
Kollár, Ján 481
Kolmer, Gustav *1625*, *1640*
Kolos Dániel *1625*
Kolossa Tibor 22, *1636*, *1653*
Kolowrat-Liebsteinsky, Franz Anton, gr. 1478
Kolta László *1578*
Koltay-Kastner Jenő *663*, *1605–1606*, *1622*
Komáromy György 648, 672, 713–714, 753, 1504
Komjáthy Jenő 1452, 1455
Komjáthy Miklós *1633*, *1639*, *1660*
Komlós Aladár *1619–1620*, *1634*
Komlos, J. H. *1605*
Komoróczy György *1596*
Kondor Viktória, M. *861*, *864*, *1360*, *1642*
Konek Sándor 623, *1600*, *1607*, *1648*, *1659*
Konkoly-Thege Miklós 1432, *1659*
Kónyi Manó *658*, *702*, *734*, *811*, *1356*, *1549*, *1552*, *1603–1604*, *1623*, *1627*, *1629*, *1632*, *1634*, *1637*
Koós Ferenc *1602*
Kopasz Gábor *1566*, *1569*, *1660*
Kořalka, Jiří *1645*
Korányi Frigyes 596, 618, 1435, 1505
Korbuly, D. *1615*
Korizmics László *1558*, *1608*, *1612*
Korn Ferenc 896
Kornfeld Zsigmond 972, 1269
Kornis Gyula *1600*
Kornis Károly 624
Korompay Bertalan *1619*
Korponay János 1591
Kós Károly *1613*
Kósa László *1612*, *1664*
Kosáry Domokos *1549*, *1569–1570*, *1578*, *1685*, *1603*, *1622*
Kossuth Ferenc *98*, *166*, *527*, *711*, *756*, *768*, *816*, *1232*, *1551*, *1562*, *1630*
Kossuth Lajos 18, 29, 32, 34, 44–45, 66–74, 79, 82, 84–86, 91–93, 95, 98, 102, 104–105, 107, 120, 130, 134, 153, 162–168, 170, 205–208, 222, 224, 228, 230, 232, 237–238, 241, 243, 246, 248–250, 253, 255–256, 258–262, 264–267, 271–272, 274, 276, 279–281, 284–285, 289, 304–310, 316, 319, 320, 322–323, 326–327, 333, 342–344, 348, 357–359, 363–365, 368, 372–374, 376, 377–379, 382, 385–390, 392, 396–397, 408–409, 414–420, 425–429, 443, 459, 465, 467, 485, 487, 490, 492, 496–498, 501–508, 512–517, 519–520, 527, 529, 531, 536, 538, 546–547, 596, 616, 619, 627, 631, 642–646, 651–652, 656, 660–663, 665, 667, 671–673, 675, 678, 681, 686, 688, 690–693, 706–717, 719–720, 724, 732, 744, 753–758, 768, 815–818, 827–829, 855–856, 861–862, 880–881, 1178, 1195, 1229, 1232, 1276,

1299, 1327–1328, 1330–1331, 1477–1478, 1483–1484, 1486, 1488–1495, 1500–1501, 1506, 1510–1513, 1540–1541, 1549, 1551, 1553, *1554* 1562–1563, 1565–1566, 1570, 1572–1582, 1584–1591, 1593–1594, *1606*, 1622, 1626, 1630, 1637, 1645, 1673, 1678
Kostić, Aleksandar 163
Kostrowicka, I. *1607*, *1649*
Kovách Géza *1561*
Kovács Alajos *1148*, *1672*
Kovács Dénes *1634*
Kovács Edit *1609*
Kovács Endre *870*, *1543–1545*, *1559*, *1577*, *1582–1583*, *1589–1590*, *1592–1593*, *1605–1606*, *1622*, *1625*, *1631–1632*, *1634*, *1639*, *1645*
Kovács Éva *1620*
Kovács Gyula 613
Kovács Ferenc *1617*
Kovács József *1604*, *1608*, *1666*
Kovács Kálmán (irodalomtörténész) *1619*
Kovács Kálmán (jogtörténész) *1599*, *1609*, *1613*, *1641*
Kovács Károly *1626*
Kovács Lajos 348, *390*, 678, 704, 707, 722–723, *1553*, *1570*, *1572*, *1629–1630*, *1682*
Kovács László *1581*
Kovács Máté *600*
Kovacsics József *1667*
Kováts Zoltán *1667*
Kozlowski, Eligiusz *1582*
Kozma Imre *1626*
Kozma Sándor 1194
König Gyula 1431–1432
Köpeczi Béla *1606*
Kőrösy (Körösi) József *1651*, *1657*
Kővári László *192*, *211*, *1564*, *1566*, *1573*, *1581*, *1627*
Kövér Lajos 698, 708
Krajnyák Nándor *1641*
Kral’, Janko 176, 179, 181, *1560*
Kralickij, Anatolij 1389
Kramer, H. *1622*
Krauss, Philipp, br. 443, 526–527
Krejcsi Rezső *1677*
Krenner József 1431, 1433
Krestić, Vasilije *1640*, *1681–1682*
Kretovics József *1643*
Kriesch József 1433
Kring Miklós → Komjáthy Miklós
Kristó Gyula *1596*
Krivácsy József *1587*
Kriza János 626
Krizsán László *670*, *1620*
Krones, F. *1633*
Kropf Lajos *1598*
Krúdy Gyula *1676*
Kruspér István 1431, 1437
Krzymowski, Richard *1661*, *1663*
Kubinszky Judit *1272*, *1675–1676*
Kubinyi Ágoston *1618*
Kubinyi Ferenc 619, 707, 747
Kubinyi Ferenc ifj. (Tegzes) *1615*
Kubinyi Lajos 470, *1658*
Kubinyi Miklós ifj. *1663*
Kuczynski, Jürgen *1651*, *1661*
Kukiel, Marian *1583*
Kukuljević, Ivan 162, 195, 479
Kula, Witold *1657*
Kulcsár Adorján *1617*
Kulmer, Franjo, br. 214, 299
Kultsár István 1420
Kumorovitz L. Bernát *1580*
Kun József *1605*, *1623*
Kun Miklós *1564*
Kurz, Anton 159
Kušljan, Dragojlo, br. 298–299, 412–413, 420, 422
Kusy, Ivan *1561*
Kuznets, Simon *1650*
Kübeck, Carl Friedrich, br. 442–443, 445–447, 1495, *1597*
Kübeck, Max, br. *1597*

Kühne Ede 575
Külföldi Viktor 884, 886–887, 890–891, 893, 1283–1284, 1287, 1289, 1643, 1677
Kürschner Jakab 1283, 1287–1288, 1291–1292, 1301
Kvassay Jenő 988, 1250, *1656*
Kvaternik, Eugen 699, 1368–1369

Lackó Miklós *1616*, *1660*
Lacour-Gayet, J. *1611*
Ladányi Ármin 1644
Ladik Gusztáv *1641*
Láhner György 275, 340, 451
Lajos, XVIII. francia király 32
Lajos fhg. 82, 97
Lajos Fülöp francia király 24, 66
Lajta Béla 1466
Lajtor László *1631*
Lakatos Ernő *1553*, *1557*, *1627*, *1672*
Lakatos Ottó *1596*
Lamberg Ferenc gr. 257–259, 654, 1484, 1571–1572
Lánczy Leó 972, 1269
Landau, Z. *1607*, *1649*
Landerer Lajos 81
Landes, David S. *1657*
Láng Ignác 718
Láng József *549*, *676*, *720*, *1630*
Láng Lajos *971*, *1005*, *1014*, *1031–1032*, 1262, *1608*, *1648*, *1651*, *1653*, *1656*, *1661*, *1667*, *1670*, *1674*
Láng Péter *1675*
Lassalle, Ferdinand 48, 866, 868–872, 880–882, 890
László Imre 824
László József *1607*
László Károly *1605*
Latour, Theodor Baillet, gr. 128–129, 228, 238, 266–269, 301, 1570–1571, 1573
Laurian, A. T. 188, 190, 297, *1561*
Lavisse, E. *1543–1544*
Lázár Vilmos 451
Lebl, A. *1544*, *1563*
Lechner Ödön 1466
Lederer Emma *1613*
Lederer, Ignaz, br. 89, 100, 130, 133–134, 1480
Lederer, Ivo *1681*
Ledru-Rollin, Alexandre-Auguste 44, 47, 49, 643
Legány Dezső *1685*
Lehoczky Alfréd *1659*
Leiningen-Westerburg Károly gr. 397, 451
Lemény, Ioan 176, 187, 483
Lendvay Márton 634, 687
Lengyel Alfréd *1596*
Lengyel Tamás *263*, *1555*, *1605*, *1631*
Lenhossék József 618, 1435
Lenin, Vlagyimir Iljics 40, *1545*, *1650*, *1662*
Leó, XIII. 1281
Leonhardt, Gustav *1648*
Lepage, Bastien 1463
Le Play, Frédéric 1262
Lermontov, Mihail Jurjevics 1465
Lesourd, Jean-Alain *1649*
Leutsch, Albert *1627*
Lévay József 501, *1624*
Lévy-Leboyer, M. *1666*
Lewartowski, Henryk, br. 405, 1594
Libényi János 506, 522, 1497
Liebig, J. 1063
Liebknecht, Wilhelm 48, 1288, 1297
Ligeti Antal 1446
Ligyersz, Alekszandr Nyikolajevics 395, 424
Linder, Moriz *1651*
Lincoln, Abraham 709
Lipót, II. toscanai nagyherceg 345
Lissagaray, P. *1545*
Lister, Joseph 1428
Lisznyay Kálmán 630
Liszt Ferenc 635–636, 1412, 1456, 1509
Lizsnyánszky Antal *1659*

Ljascsenko, I. P. *1663*
Lóczy István *1668*
Lóczy Lajos 1529
Loghin, Leonida *1578*
Lonovics József 309
Lónyai Ferenc *1665*
Lónyay, Carl gr. 656
Lónyay család 536
Lónyay Menyhért (1871-től) gr. 649, 662, 664, 673, 724, 743, 747, 759, 819, 856–860, 913–914, 942, 945, 1225, 1346, 1370, 1380, 1386, 1510–1511, 1514, 1518, 1520–1521, *1610*, *1613*, *1653–1654*, *1663*, *1670*
Lorant, A. *1635*
Lóránth Mária *1609*
Lorenz, O. *1627*
Lorenz, R. *1597*
Lougheed, A. L. *1611*, *1649*
Lotz Károly 636, 1463
Löffler, Friedrich 1428
Löher, Franz 1392
Lőrincz Péter → Lebl, A.
Lucam, Wilhelm *1670*
Luczenbacher család 576
Ludassy Mór 738, 1623
Ludvigh János 1582
Lueger, Karl 1264
Lugossy József 622
Lukács Béla *1653*, *1670*
Lukács Lajos *522*, *717*, *1549*, *1574*, *1604–1605*, *1622*, *1624*, *1630–1631*
Lukács Móric 494, 675
Lukács Sándor 220, 340–341, 350, 386, 1582, 1588
Lukácsy Sándor *1555–1556*
Lukinich Imre *727*, *738*, *1549*, *1630*, *1637*
Lupaş, Ioan *1561*
Lustkandl, Wenzel 731–732, *1632*
Lutz, H. *1647*
Luzsénszky Pál br. 1161
Lyka Károly *637*, *1620*, *1685*
Macartney, C. A. *1595*, *1637*
Macaulay, Thomas Babington 1454
Madách Imre 462, 502, 510, 632–633, 670, 683–684, 1465, 1501, 1503
Madaras Éva *1683*
Madarász József *218*, 220, 223, 350, 408, 421, 519, 707, 824, 1231, *1555*, *1585*, *1602*, *1627–1628*, *1637*, *1670*, *1673*
Madarász László 130–132, 220, 223–224, 249, 255, 258, 280–281, 308, 316, 350, 363, 376, 408, 707, *1555*, *1576*, *1585*
Madarász Viktor 636, 1501, 1508
Maday Pál *1576*
Maddison, A. *1649*
Maderspach Károly 451
Madzsar Imre *1600*
Magheru, Gheorghe 415, 1593
Magyar Imre *1618*
Magyary Zoltán *1684*
Mahler, Gustav 1458
Mailáth Antal gr. 309
Mailáth György gr. 68, 257, 309, 313, 316, 657–658, 739, 742–745, 1503, 1508–1509
Mailáth Kálmán gr. 702, *1629*
Majer István *150*
Majláth Béla *1553*
Major István *1574*, *1602*
Makanec, Milan 1371
Makk József 505, 511, 518, 1496
Makkai László *1668*, *1685*
Makray László *1581*
Maksay Ferenc *1668*
Maletin, Marko *1561*
Malkovsky, Ignaz 383
Maller Sándor *1622*
Malpighi, Marcello 1435
Mandelló Károly *1651*
Mangold Heinrich *1616*
Mann, Golo *1544*, *1595*
Mann Miklós *1603*, *1619*
Mannesmann, Max 1428

Mannesmann, Reinhard 1428
Manz, T. *1623*
Marat, Jean Paul 32
Marczali Henrik 1441, *1585*
Mare, Călina *1560*
Margitai Dezső (Revisor) 1270, *1675*
Margó Tivadar 1431, 1433
Margutti, Albert *1200*
Mária Terézia 472, 531
Máriássy Béla *980*
Marica, George E. *1560*
Márki Sándor *1546, 1550, 1577, 1587, 1619*
Markó Károly 1446
Marković, Svetozar 57
Márkus Dezső *83, 538, 567, 765, 786, 1179, 1337, 1340, 1351, 1626, 1635, 1637*
Márkus László *1574, 1581*
Markus, Stefano *1628*
Markusovszky Lajos 1434
Martinkó András *1603*
Martius, Irmgard *1560, 1601*
Marx, Karl 26–27, 35, 41, 45–51, 54, 57, 504, 644, 866, 868–869, 892, *893*, 1261, 1278–1279, 1283, 1286, 1293, *1299*, 1535, *1543–1545, 1622, 1650*
März, Eduard *1607, 1610, 1654*
Máthé Gábor *1554*
Matis, Herbert *1611, 1649, 1651–1652, 1657, 1670*
Matlekovits Sándor *914, 980, 1032–1033, 1330, 1608, 1648, 1652–1656, 1658–1659, 1663–1665, 1670, 1673, 1684*
Mátrai László *1603, 1619*
Mátray Gábor *1607*
Matturi, Walter *1624*
Matula, Vladimir *485, 1561, 1601*
Mátyás, I. magyar király 884
Maupassant, Guy de 1455
Maurice, Charles Edmund *1548*
Maxim, Hiram 1428
May, Arthur *1636*
May, Johann 505
Maybach, Wilhelm 1436
Mayer, H. *1607*
Mayer Mária *1633, 1683*
Mayer, Theodor *1635*
Mayerhofer, Ferdinand 300, 405, 480, 1489
Mayr, Josef Karl *1597–1598*
Mažuranić, Ivan 299, 1371–1372, 1523, *1560*
Mazzini, Giuseppe 44–45, 47, 504–506, 641, 643
McCagg, William O. *1675*
Mechwart András 575, 597, 1021, 1029, 1436, 1526
Mecséry Károly br. 488
Medgyes Lajos 675
Medlicott, W. N. *1671*
Mednyánszky Sándor *1580*
Melnyikova, I. N. *1560*
Menczel Lajos *1610*
Mendel, Johann Gregor 1427
Mendels, Franklin *1657*
Mendöl Tibor *1668*
Mengyelejev, Dmitrij Ivanovics 1428
Mensdorff-Puilly, Alexander, gr. 739, 1509
Mentovich Ferenc 618, 1507, *1619*
Mérei Gyula *827, 862, 1225, 1234–1235, 1277, 1549, 1553, 1556, 1574, 1606, 1611, 1631, 1641, 1666, 1673, 1675*
Mérey Klára, T. *1558, 1617, 1649*
Mergenthaler, Otmar 1428
Mertz, Friedrich Wilhelm 251
Mester Miklós *1625, 1631*
Mésároš, Július *1601, 1681, 1683*
Mészáros Károly 218, 686, *1615*
Mészáros Lázár 106, 227–230, 232, 239, 249, 256, 264, 287, 397, 424–426, 1492, 1552, 1566, *1576*, 1586, 1594
Mészáros Vince *1612, 1655*
Meszlényi Antal *1550–1551, 1554*

Mészöly Géza 1462, 1464, 1529
Metternich-Winneburg, Clemens Lothar, hg. 73, 231, 442, 446, 491, 902, 909, 1572, 1597
Meyer, Bernhard *1623*
Meyer, Lothar 1428
Meyer, Rudolf Hermann 1261, 1263, *1674*
Mezei József *1606*, *1620*
Mezei Lipót 708, 716, 1505–1506
Mezei Mór 698, 708
Meznerics Iván *1614*
Mezőfi Vilmos *1644*
Mezősi Károly *1567*
Mezősy László *1574*
Michel, Bernard *1657*
Miersch, Klaus Jürgen *1645*
Miesbach, Alois 576
Miesbach-Drasche család 572
Mihailich Győző *1656*
Mihalache, Marin *1561*
Mihalkovics Géza *1435*
Mihók Sándor *1648*
Mika, E. *1597*
Miklós, I. 24, 32, 39, 50, 391–392, 429, 445, 452, 1490–1491
Miklóssy János *649*, *698*, *723*, *1620*, *1629*, *1634*
Mikó Imre *583*, *1556*, *1640*, *1681*
Mikó Imre gr. 614, 621, 977
Miksa fhg. mexikói császár 752, 762, 1512
Mikszáth Kálmán 1211, 1217, *1221*, 1225, 1228, *1320*, 1450, 1452, 1534–1535, *1631*, *1669*, *1673*, *1676*
Miletić, Svetozar 480, 614, 688, 812, 857, 1168, 1194, 1233, 1360, 1375, 1377–1378, 1527, 1529, 1531, 1628, 1682
Miletz János *1587*
Milhoffer Sándor *950*, *1648*, *1670*, *1673*
Mill, John Stuart 620, 1429
Millward, A. *1649*
Mirnics József *1678*
Miskolczy Ambrus *677*, *1561*
Miskolczy Gyula (Miskolczy, Julius) *1599*, *1639*
Missics János *1612*
Mitis, O. *1646*, *1651*
Mitrak, Alekszander 1389
Mitchel, John 233
Mitchell, B. R. *1649*, *1657–1658*
Mlynarski, Zygmunt *1583*
Mocsáry Lajos 485, *486*, 495, 509, 583, *584*, 587–588, 675, 684, 861–862, 1168–1169, 1227, 1229–1231, 1234, 1236, 1336, 1343, 1352, 1354–1358, *1359*, 1363–1364, 1384, 1499–1500, 1539–1540, *1605*, *1614–1615*, *1626*, *1633*, *1638*, 1673, *1681*
Mocsonyi (Mocioni), Alexandru 840, 1380–1381, 1384
Mocsonyi (Mocioni) család 1334, 1379, 1381
Mód Aladár *1551*, *1636*, *1645*, *1678*
Módy György *1617*
Móga János 255, 262–263, 265, 267, 270–272, 304, 315, 1571, 1573
Moholi Károly *1660*
Moldován Gergely *1680*
Moldovanu, V. *1631*
Moleschott, Jakob 618, 1468
Molière 1545
Molisch, E. *1629*
Mollan, Andrej *1561*
Molnár Aladár *1641*
Molnár Erik *1543*, *1596*, *1636*, *1672*, *1675*
Molnár György 634, *1600*, *1620*
Molnár József *1604*
Molnár Pál *1616*
Molok, A. I. *1543*, *1548*
Monier, Joseph 1428
Montépin, Xavier de 1470
Monti, Alessandro, br. 345
Móricz Miklós *1614*
Móricz Pál 824, 1641
Morócz István *1612*

Mosonyi Mihály 635, 1445, 1501, 1503
Mosse, Werner Eugen *709*, *1595*, *1621*
Most, Johann 1288–1289
Mozart, W. A. 635
Möhling, Alexander (Möhling Sándor) 141, 522
Mudrony Soma *914*, *928*, 934, 955, *958*, *1653*, *1658*, *1660*, *1670*
Mulhall, Michael G. *1649*, *1658*
Munkácsi Bernát 1438, 1538, 1540
Munkácsy Mihály 597, 636, 1464–1465, 1519, 1521, 1524, 1530, 1534, *1616*, 1621
Mureşan, Camil *1560*
Mureşan, M. *1613*
Murgu, Eftimie 158, 170, 194, 220–221, 1479, *1560*
Musgrave, Richard A. *1653*
Muszorgszkij, M. 1457
Müller, Paul *1578*, *1597*

Nádasdy Ferenc gr. 489, 696, 739, 1505, 1508
Nádor Jenő *1569*
Nagy Czirok László *1607*
Nagy Dezső *1630*
Nagy Elek *1015*, *1658*
Nagy Ferenc *1652*
Nagy Gyula *1596*
Nagy István *1611*
Nagy István *1654*
Nagy Iván *1640*
Nagy József, Szárazberky 1580, *1626*
Nagy József (történész) *1607*
Nagy József *1626*
Nagy Kálmán *1574*, *1577*
Nagy Lajos magyar király 884
Nagy Márta *1604*
Nagy Márton *1631*
Nagy Miklós *1620*
Nagy Sándor 1581
Nagy-Sándor József 394–395, 451
Nagy Zsuzsa, L. *1681*
Napóleon, III. 25, 35, 46, 445, 514, 640–645, 752, 775, 852, 902–903, 1495, 1500–1501, 1513
Namier, Lewis *1548*
Neamţu, Gelu *1562*, *1564*
Nedeczky István 717–718, 733, 1507
Nehring, Karl *1568*
Neidhardt, H. *1590*
Nemes Dezső *1556*, *1607*, *1645*, *1678*
Nemes György *1557*
Németh Albert 747
Németh G. Béla *1602*, *1619–1620*
Németh Lajos *1685*
Nendtvich Károly 467, 619
Néró 651
Netea, Vasile *1561–1562*
Neubauer, F. *1599*
Neugeboren Emil *1680*
Neuschloss testvérek 576
Neuwirth, Joseph *1651*, *1654*, *1670*
Newman, F. W. *1604*
Niederhauser Emil *1543*, *1573*, *1601*, *1623*
Niemczik, E. 882
Nietzsche, Friedrich 1429, 1468
Nikaschinovits, Božidar *1671*
Nitsch Mátyás *1680*
Nobel, Alfred 1428
Nobili, Johann *1578*
Nostitz-Rieneck, G. *1598*
Noszlopy Antal *1591*
Noszlopy Gáspár 382, 505, 518, 1490, 1497
Notter Antal *1618*
Novák Mihály *1576*
Novitzky N. László *1557*, *1616*
Novomeský, Ladislav *1560*
Novotny, Alexander *1598*, *1636*, *1646*, *1671*
Novotný, Jan *1577*

Nyári Albert *75*, *1549*
Nyáry Gyula br. *1615*

Nyáry Pál 75, 77, 80, 101, 133–134, 220, 224, 230, 255, 281, 349, 360, 421, 816, 824, 1568
Nyecskina, M. V. *1545*
Nyifontov, A. Sz. *1554*, *1595*
Nyilassy Vilma, V. *1550*, *1555*
Nyíri József *1558*
Nyulászyné Straub Éva *1615*

Obermann, Karl *1543*, *1554*, *1589*
Oberwinder, Heinrich 882, 888, 895
Obrenović-dinasztia 200, 639, 1500, 1621
Obrenović Mihály (Mihajlo) szerb fejedelem 643, 1376, 1501
Obrenović Miloš szerb fejedelem 200
Oehme, G. *1599*
Oelssner, Fred *1651*
Offergeld, Wilhelm *1658*
Offerman, Alfred von *1638*
Ogarjov, Nyikolaj Platonovics 46
Oláh György *1557*
Oláh Gyula *1642*
Oltványi Ambrus *714*, *724*, *1552–1553*, *1605*, *1617*
Oncken, H. *1647*
Ónody Géza 1272
Oreusz, J. *1590*
Orlicsek József *1662*
Orosz István 22, *1616*, *1661*, *1663*, *1666*
Oroszhegyi Józsa 133, 321, 349
Országh Sándor *1656*
Ortutay Gyula *547–548*, *1607*, *1664*
Osterlamm Károly *690*, *1627–1629*
Ottinger Ferenc 330
Otto, Nikolaus August 1428
Óváry Lipót *1634*

Östör József *1623*

Paál László 1462
Păcăţian, T. V. *1683*
Pach Zsigmond Pál *1223*, *1591*, *1594*, *1611*, *1618*, *1640*, *1642*, *1666*, *1672*, *1675*, *1684*
Paduván Tógyer 548
Pais Dezső *1619*
Pál Lajos *1618*
Palacký, František 28, 741, 757, 797, 855
Palágyi Menyhért *1620*
Palárik, Ján 482, 676, 1386
Pálffy János 255, 462, *1572*, *1576*, 1586, *1602*
Pálffy Móric gr. 696–700, 727, 734, 739, 1505
Pálfi Albert 129, 134, 1555
Palmerston, Henry John Temple, lord 344, 644–646, 686, 709
Palóczy László 220
Palotai István *1587*
Pamlényi Ervin *1587*, *1619*, *1638*, *1649*
Pándi Pál *1555*, *1563*, *1603*
Pantazi, Radu *1561*
Pantó Endre *1659*
Pantó Gábor *1659*
Pap Dávid *1608*, *1653*
Pap Dénes *98*, *130*, *236*, *260*, *311*, *1547*, *1562*, *1566–1567*, *1569–1572*, *1574*, *1580*, *1587*, *1591*
Papadima, Ovidiu *1593*
Pápai Páriz Imre 1467
Pápay József 1413
Papiu-Ilarian (Papiu-Ilarianu), Alexandru 156, 177, 179, 187, 190, 198, *1561*
Papp Ferenc *1583*, *1603*
Papp Miklós, K. *1598*
Parsons, Charles Algernon 1428
Pascu, Ştefan *157*, *1559–1560*, *1562*, *1683*
Paskay Gyula *1549*
Pasteur, Louis 1105, 1428, 1435
Paszkevics, Ivan Fjodorovics 32, 391, 393, 395–397, 424–425, 427
Pásztor Attila *599*
Pásztor Mihály *1615*

Pataky Ernő *1652*
Patay József 133, 220, 255, 684
Patel, S. J. *1657*
Patikárius Ferkó 634
Patonay Gergely 660
Patyomkin, J. V. *1543*, *1548*
Pauer Imre 1440
Paul de Kock, Charles 1470
Pauler Gyula 1441
Paulinyi Ákos *1653*, *1670*
Paulinyi-Tóth, Viliam 1385
Pavlović, Teodor 184
Payne, Horne G. *1628*
Pázmándy Dénes id. 264–265, 318
Pázmándy Dénes ifj. 226–227, 264–266, 283, 318, 1579
Péch Antal 1437
Pechány Adolf *1680*
Péchy Tamás 1215
Pecze Ferenc *1642*
Pejačević, Ladislav, gr. 1373, 1531, 1535
Pejaković, Stephan *183*, *215*, 800, *1563–1564*, *1567*, *1592*, *1628*
Perczel család 460
Perczel Mór 224, 230, 259, 264, 276, 306–307, 326–327, 330–331, 349, 354, 358, 376, 383, 408, 411, 413, 424, 815, 824, 1486–1487, 1489, 1491–1493, 1575, 1578, 1581, 1586, 1592
Péreire, Émile 970
Péreire, Isaac 970
Perényi család 582
Perényi József *1602*, *1682*
Perényi Zsigmond br. 264, 451, 1573
Perjés Géza *1634*
Perkovac, Ivan 699
Perlaki Mihály *1625*
Perroux, F. *1608*
Perthaler, Johann, lovag *1625*
Perticone, G. *1625*
Pesty Frigyes 623, 657, 685, 1441, 1502
Petelei István 1450
Petényi Salamon 619
Peterdy Gábor *1612*
Péterfy Jenő 1439, 1456
Péterfy Sándor *1641*
Pethe Ferenc 1063
Pethő Sándor *1578*, *1636*, *1673*
Petőfi Sándor 69, 76–79, 82, 84–87, 101–102, 104, 131–134, 136, 171, 220, 223, 245, 349, 424, 489, 502, 519, 611, 626, 630, 635, 698, 722, 1439, 1444–1445, 1450, 1465, 1480, 1493, 1550, 1556, 1571
Petrák Katalin *1644*, *1678*
Petri, Anton Peter *1577*
Petrović, Nikola *1628*, *1682*
Petschacher Gusztáv 1459
Petz Gedeon 1440
Petzelt József 467
Pfendeszak Károly *1641*
Piksová, Steliana *1593*
Pilch Jenő *1573*
Pillersdorf, Franz, br. 128, 234, 1480, *1555*
Pintér Lajos *1598*
Pintér Nándor *1660*
Piret, Anton 229–230
Pirkner János *1664*
Pirscher Pál *1613*
Pirumova, N. M. *1545*
Piskolti Béla *1571*
Pišút, Milan *1561*
Piszarev, Dmitrij Ivanovics 57
Pisztory Mór *1648*
Pius, IX. 345
Platzhoff, W. *1647*
Plavšić, N. A. *1609*
Plener, Ignaz, br. 1517
Plesch János *1616*
Podmaniczky Frigyes br. 684, *685*, 691–692, 706, 708, 713–714, *715*, 746–748, 824, 1242, *1602*, *1627*, 1631, *1634*, *1637*, *1679*
Poeltenberg Ernő 395, 426, 428, 451, 1591, 1594

Pogány Mária *1616*, *1655*, *1662*
Pók Attila 22
Polányi Imre *1668*
Polić, Martin *1682*
Polišenský, Josef *1555*
Polit-Desančić, Mihajlo (Polith, M.) 676, 1168, 1346, 1378, *1631*
Politzer Zsigmond (Politzer, Sigmund) 889, 891, 1643, *1644*
Pollard, Sidney *1657*
Polner Ödön *1638*
Polónyi Géza 1231, 1327
Polverejan, S. *1683*
Pólya Jakab *1001*, *1610*, *1615*, *1652–1653*, *1655*, *1674*
Pólya József 618
Pongrátz Emil *1653*
Ponori Thewrewk Emil 1440
Ponteil, Felix *1548*
Poór Árpád János *1677*
Poór Imre 1435
Pop, Sigismund 220
Popescu-Doreanu, N. *1544*
Popescu Teiuşan, Ilie *1561*
Popović, Miloš (Popovich, Milos) 719, *1601*, *1631*
Popovici, S. 691
Popp, Julius 1296
Postan, M. *1649*
Potemra, Michal *1559*
Potocki, Alfred, gr. 798, 852, 1517
Potsa Béla *1015*, *1658*
Potthoff, H. *1634*, *1647*
Pozder Károly *1591*
Pölöskei Ferenc *1607*, *1640*, *1681*
Práger Ármin (Prager, Hermann) 1289, *1678*
Prém Lóránt *1629*
Preradovich, Nicolaus von *1639*
Pressburger, Siegfried *1654*
Preysz Mór 616
Pribram, Alfred F. *1646*, *1679*
Prielle Kornélia 634
Prinz, Friedrich *1564–1565*
Probszt, Günther *1575*
Prohászka Ferenc *1557*
Prónay Gábor *1623*
Protmann, Josef 475
Proudhon, Pierre Joseph 46, 50–52, 866, 1545
Przibram, Ludwig, lovag *1622–1623*
Pszotka Ferenc *1579*
Puchner Antal br. 210, 267, 286, 332–333, 335–337, 1485–1487, 1573
Pukánszky Béla *1683*
Pukánszkyné Kádár Jolán *1620*
Pulszky Ferenc 93, 106, 344, 678, 710, 823, 1201, *1552*, 1572, 1582, *1605*, *1614*
Pulzner, Peter G. J. *1676*
Purš, Jaroslav *1656*
Puskás Attila *1599*
Puskás Julianna *1663*, *1665*, *1668*
Puskin, Alekszandr Szergejevics 1454

Racine, Jean 1454
Rački, F. *1601*
Rácz István *1596*, *1617*
Ráday Gedeon gr. 834, 1516
Radetzky, Josef, gr. 235, 345–346, 1482
Radnóti József *1655*
Radó Géza *1575*, *1579*
Radonić, Jovan *1561*
Rainer fhg. 668, 739, 1503
Rajačić, Josif (Rajačić Josip) 174, 185–187, 193,300–304, 402–405, 480, 688, 1482, 1485, 1487, 1564, 1570
Rajkai Friebesz István *1625*
Rákóczi Ferenc, II. 622
Rákóczy János 502
Rákosi Jenő 1451, 1517, 1533
Rákosi Viktor *1547*
Rakovszky (Rakovszkij), Ivan 1389
Ramberg, Georg 368, 379
Ramberg, Hermann, br. 1373, 1535

Ramming, Wilhelm *1577, 1590*
Ránki György *1611, 1649–1650, 1653, 1657–1658, 1665, 1674*
Rapaics Raymund *1665*
Rapant, Daniel *153, 182, 1544, 1560, 1562, 1564, 1628*
Raspail, François-Vincent 49
Raspe, Friedrich Wilhelm 882–883
Ráth György *1599, 1626*
Rath, John R. *1555*
Ráth Károly 614, 623, *1658*
Ráth Zoltán *1667*
Raţiu, Ioan 1379, 1384
Rauch, Levin, br. 801, 1369, 1512, 1515
Rauchmaul Károly 883
Rebro, Karol *1579*
Rechberg und Rothenlöven, Johann Bernhard, gr. 647, 657, 1501
Rédei Jenő *1614, 1667*
Redlich, Josef *669, 1545, 1595, 1597–1598, 1622, 1628, 1632–1633, 1636, 1639*
Rédvay István *1588*
Regele, Oskar *1602*
Reguly Antal 624, 1413
Reichard Ernő *1660*
Reiners, L. *1544*
Reinöhl, Fritz *1554*
Reitter Ferenc *1613*
Reizner János *1596*
Rejtő István *1631*
Remak, Robert 1427
Reményi Ede 635
Remete László *1600*
Renan, E. 623, 1468
Renner, Karl → Springer, R.
Renouvin, Pierre *1595, 1646, 1679*
Retegan, Simion *1593*
Réti Endre *1685*
Réti László *1659*
Révai József *1547*
Revelle, R. *1667*
Révész Imre 623, 684–685
Révész Imre (történész) *1585, 1600, 1623, 1627*
Révész Mihály *1291, 1644*
Reviczky Gyula 1445, 1452, 1455, 1536
Reviczky József br. 462
Reviczky Szevér 626
Réz Mihály *1638*
Rézler Gyula *1616, 1660*
Ricasoli, Bettino, br. 686–687
Richter János 1458
Riedl Frigyes 1439, 1456
Rieger, František Wladislav 797, *1601*
Rigó László *549, 676, 720, 1619, 1630*
Rigyiger, Fjodor Vasziljevics 426, 429, *1591*
Ristić, Jovan (Risztics János) 688, 1504, *1565, 1621*
Robertson, Priscilla *1548*
Robespierre, Maximilien 32
Roboz István *1620*
Rock, Kenneth W. *1589*
Rodbertus, Karl *1674*
Rodiczky Jenő *1664*
Rogge, Walter *1595, 1622, 1636*
Rokonstein József *1626*
Roman, Alexandru (Romanu, Alessandru) *418*, 809, 829, 1380
Roman, Miron 1384, 1525
Romanov-dinasztia 426, 1493
Rombauer Emil *1627*
Rómer Flóris 624
Rónay György *1620*
Rónay Jácint 619
Rosenberg, Hans *1610, 1652, 1675*
Rostow, W. W. *1611, 1650, 1657*
Rotarides, Ján 175, 179, 181
Roth, Elias 159, 298
Roth, Karl 251, 263–264, 1484–1485
Rothenberg, Gunther E. *1570, 1599, 1601, 1622*
Rothschild család, br. 551, 568, 860, 947, 969, 972, 1210
Rottenbiller Leopold 80

Rottler Ferenc *1619*

Rózsa György *70, 171, 224, 231, 267, 302, 320, 325, 1547, 1551, 1562, 1564–1565, 1567, 1571, 1574–1578, 1584–1585, 1588, 1593–1594*

Rózsa Miklós *491, 657, 697, 738, 1358, 1602, 1637*

Rubint Dezső *1587*

Rudolf fhg. 1316, 1540

Rudolph, Richard *1654, 1657*

Rumpler, Helmut *1598, 1639*

Rupp, G. H. *1671*

Russell, John Earl 645, 661, 686

Russjan, Lucjan *1583*

Rusu, Constantin *1560*

Rusz Mátyás 1289

Ruszkai Miklós *1641–1642*

Rutkowski, E. *1679*

Ruttkay, Frano *1560*

Ruttkay László *1683*

Ruzitska Lajos *1655*

Rúzsás Lajos *1557, 1613, 1658, 1660, 1668*

Rüstow, Wilhelm Friedrich *1573*

Saárossy-Kapeller Ödön *1655*

Sabina, Karel 28

Sack, Rudolf 1096

Sáfrán Györgyi *1604*

Şaguna, Andrei 174, 187, 190, 401, 483, 678, 749, 1379–1380, 1488, 1507, *1561*, 1592

Saint-Just, Antoine 32

Salacz Gábor *1642*

Salamon Ferenc 500, 619, 744, *1618*

Salamon Lajos *1614*

Salmen, Franz 159

Salvatorelli, Luigi *1548*

Sándor, II. 39, 50, 667, 910–911, 1183, 1185, 1281, 1523, 1527

Sándor, III. 1312, 1315

Sándor Dénes *1660*

Sándor István *1685*

Sándor József *1625*

Sándor (S.) Pál 22, *537, 1606, 1609, 1617, 1652, 1662–1663, 1666*

Sándor Vilmos *1608, 1612–1614, 1639, 1651, 1653, 1658–1660, 1664, 1674*

Sápi Vilmos *1666*

Sárcsevics Ambrus *1601, 1631*

Sardou, Victorien 1454

Sárfalvi Béla *1661*

Sarkady István 686

Sárközi Ferenc 634

Sárközi Zoltán *1560, 1609, 1614, 1660–1661*

Sarlós Béla *1553, 1556, 1576, 1584, 1587–1588, 1629, 1641, 1672*

Sarlós Márton *1609*

Sárosi Gyula 629, 686

Sashegyi Oszkár *596, 655, 671, 743–744, 1553, 1579, 1594, 1597–1598, 1600, 1602, 1608, 1622, 1633*

Sassy Árpád 877–878, 1284, 1643

Saul, S. B. *1649, 1651*

Savković, Jovan *1561*

Schadelbauer, K. *1597, 1622*

Schäffle, F. Albert *1642, 1674*

Schäffler Albin 1289

Schams Ferenc 1104

Scharff, A. *1544*

Scheffler János *1555*

Schenek István 1538

Scherr, Johannes *1548*

Scheu, Andreas 895–896

Schieder, Theodor *1637*

Schleicher Aladár *1659*

Schlik, Franz, gr. 286, 329–330, 341, 350, 353–355, 367–370, 381, 1486

Schlitter, Hanns *1584*

Schmerling, Anton, lovag 443, 446, 499, 667–669, 678, 692, 695–697, 699–700, 704–705, 718–721, 727–730, 734–739, 741, 749, 1503, 1508–1509, 1633

Schmid, Ferdinand *1671*

Schmidt, Isolde *1683*

Schmidt József *1655*
Schneider, Karl *1584*
Schnierer Gyula *1608*
Schnürer, Franz *445, 1598*
Schoepf-Merei Ágoston 467
Schopenhauer, Artur 1429
Schopf, E. J. *1599*
Schönhals, K. von *1598*
Schroeder, P. W. *1605*
Schulek Frigyes 687, 1459
Schulte, F. *1610*
Schulze-Delitzsch, Franz Hermann 867
Schumpeter, Joseph H. *1651*
Schuselka, Franz *1627*
Schüle, Ernst *1621*
Schüssler, W. *1634*
Schwarcz Gyula 829, *1600, 1614*
Schwarzenberg család, hg. 797
Schwarzenberg, Felix, hg. 282, 315–316, 440–447, 450, 453–454, 479–480, 491–492, 526, 667, 1486, 1496, 1576
Schwarzenberg, Karl, hg. 454
Schwarzer, Ernst 269
Schweidel József 451
Schweitzer, Johann Baptist 882
Schwicker, J. H. *1663*
Scitovszky János 494, 618, 1492
Scribe, Eugéne 1454
Scserbatov, A. G. *1590*
Sebes Emil 671, 718
Sebestyén Ede *1620*
Sebestyén Sándor *746, 1633*
Seherr Thosz Arthur *1549*
Seignobos, Ch. *1543–1544*
Sembery Imre 220, 255
Semmelweis Ignác 617, 1428
Semsey Andor 1433
Sennowitz Adolf *1615*
Sennyey család 536
Sennyey Pál br. 739, 859, 1169, 1178, 1180, 1222–1224, 1509, 1525
Šepić, Dragovan *1628, 1682*
Serényi család 583
Seres József *628, 649, 1577, 1602*
Sestan, Ernesto *1590, 1624*
Seton-Watson, William Robert (Scotus Viator) *1636, 1682*
Sevin Henrik *1660*
Shakespeare, William 612, 634, 1454
Shuttleworth, Joseph 1096
Šidak, Jaroslav *1561, 1563, 1626, 1628, 1639, 1680, 1682*
Sieghart, Rudolf *1608, 1653, 1670*
Siemens, August Friedrich 1030
Siemens, Werner 616, 1428
Sigmann, Jean *1548*
Siklóssy László *1618*
Simionescu, P. *1559*
Simonffy Emil *1558, 1608, 1617, 1625, 1663, 1668*
Simonkai Lajos 1433
Simonyi Ernő 621, 824, 828–829, 861, 867, 887, 1195, 1197, 1282, 1530
Simonyi Iván 1272
Simonyi Lajos br. 1175, 1179, 1224, *1670*
Simor János 845–846, 1511
Simunich, Balthasar 286, 293, 327, 1485–1486
Šindelař, Bedřich *1590*
Singer, Charles *1651*
Sinkovics István *166, 243, 1553*
Sipos I. *1626*
Sipos Péter *1660*
Slavici, Ion 1383–1384, 1540
Sloboda, Ján *1560*
Smičiklas, Tadija *1561*
Socher, Karl *1654*
Šokčević, Josip, br, 1502, 1512
Šolle, Zdeněk *1645*
Solymosi Eszter 1272
Sólyom László *1581*
Somogyi Éva 22, *1545, 1625, 1633, 1640*
Somogyi József 716–717, 1419
Somogyi Manó *1661*
Somogyi Sándor *1603, 1617, 1619*

Somssich Pál 492, 654, 1495, *1602*
Soós Imre *1608*, *1614*, *1659*
Soria, G. *1545*
Sőtér István *510*, *1553*, *1603*, *1617*, *1619*, *1638*, *1685*
Spellanzon, Cesare *1569*, *1583*
Spencer, Herbert 1429
Spira György 22, *70*, *171*, *224*, *231*, *267*, *302*, *320*, *325*, *1546–1547*, *1549–1554*, *1556–1557*, *1562–1568*, *1570–1572*, *1574–1580*, *1582*, *1584–1585*, *1588*, *1591–1594*, *1668*
Spitzer Gerzson 574, 1035
Splény Lajos br. 345
Sporzon Pál *1665*
Springer, Anton *1584*
Springer, R. *1638*, *1645*
Sproxton, Charles *1569*
Srbik, H. R. *1632*
Stadelmann, Rudolf *1589*
Starčević, Ante 699, 1368, 1372
Stassik Ferenc *1617*
Stau, Apostol *1593*
Steed, Wickham H. *1636*
Steefel, L. D. *1632*
Steier Lajos *156*, 329, *1544*, *1557*, *1560*, *1563*, *1565*, *1578–1579*, *1581*, *1586*, *1588–1592*, *1594*, *1682*
Steinacker, Edmund 1392, 1526, *1673*, *1683*
Steinacker, Harold *1576*, *1601*, *1639*, *1681*
Steiner, Fritz G. *1654*
Steiner, Herbert *1645*
Steinhofer Károly *1615*
Steindl Imre 687, 1459
Stephen, Leslie 753
Sterca-Suluțiu, Alexandru 483
Sterca-Suluțiu, Iosif (Sterca Siulutiu, Iosifu) *1561*, *1564*
Stern Simon 1298
Stiller Bertalan 1435
Stoczek József 1431, 1437
Stojačković (Stojacskovics), Aleksandar *1599*, *1601*, *1626*
Stojanović, M. D. *1671*
Štolc, Jozef *1561*
Stölzl, Ch. *1597*
Strach, Hermann *1612*, *1655*
Stratimirović, Djordje 152, 164–165, 185–186, 300–305, 403, 413, 422, 480, 719, 1492, *1561*, 1562, *1601*
Stratimirović, Ljuba *1561*
Stratz, Rudolf *1548*
Strauss, David Friedrich 1468
Stremayr, Karl 1530
Stróbl Alajos 1465–1466
Strobl Antal 883
Stromszky Ferenc Sámuel 1578
Stropp, R. *1647*
Strossmayer, Josip Juraj 479, 615, 1368, 1371
Stroup, Edsel Walter *1549*
Stuller Ferenc *1594*
Štúr, L’udovit 29, 153, 155, 182, 195, 197–198, 291, 293, 481, 485, *1560*
Stüler, F. 638
Suciu, I. D. *1560*
Sugar, Peter F. *1672*, *1681*
Summer, B. H. *1621*
Šupljikac, Stevan 186, 192, 300–302, *403*, *1560*, 1485
Surdu, Bujor *1559*, *1599*
Šurmin, Gjuro (Šurmin, Djuro) *300*, *1563*
Sutter, Berthold *1671*
Sváby Frigyes *1615*

Szabad György 22, *519*, *618*, *657*, *660*, *677*, *687*, *691*, *696*, *703*, *706*, *1549*, *1551*, *1558*, *1562–1563*, *1586*, *1596*, *1602–1604*, *1606*, *1608*, *1610*, *1612*, *1614*, *1620*, *1622–1624*, *1627–1628*, *1633*, *1636*, *1655*, *1662*, *1672*
Szabad Imre *1603*
Szabadfalvy József *1665*

Szabadváry Ferenc *1618*
Szabó Béla *1558, 1569, 1580, 1582, 1596, 1620*
Szabó Ervin 34, *1544, 1547, 1550,* 1571, *1577*
Szabó Ferenc *1596, 1607*
Szabó Imre *1619*
Szabó István *1549, 1553, 1557, 1582, 1588, 1591, 1608, 1610, 1612, 1616, 1623, 1641, 1651, 1653, 1655, 1662–1664, 1666, 1668–1669*
Szabó Jenő *1655, 1674*
Szabó József 616, 619, 1431
Szabó Károly 621–623
Szabó László, Z. *1596*
Szabó Miklós *1675–1676*
Szabó Oreszt *1680*
Szabó T. Attila *1602, 1618*
Szabóky Adolf *1600, 1652*
Szabolcs Ottó *1616*
Szabolcsi Bence *1620*
Szacsvay Imre 375, 421, 451, 1586
Szádeczky-Kardoss Lajos *1583, 1671*
Szádeczky-Kardoss Tibor *1655*
Szakács Kálmán *1607, 1641*
Szakács Margit *1614, 1631, 1634*
Szalay András 1289, 1292, 1677
Szalay László 226–227, 344, 494, 611, 621–622, 1357, 1486, 1496, 1500, 1505, *1568, 1626*
Szana Tamás *1620, 1629*
Szántó Béla *1645, 1678*
Szántó Imre *1558*
Szapáry Gyula gr. 685, 894, 1303, 1329, 1372
Szarvas Gábor 1439
Szász József *1636*
Szász Károly *1618, 1633*
Szász Zoltán 22, *1636*
Szathmári Károly *1612*
Szathmáry Károly 698
Szatmári Mór *1673, 1679*
Szávay Gyula *1609, 1652*
Széchenyi Béla gr. 1529, *1623*
Széchenyi család, gr. 499
Széchenyi (Somogyvári) Imre 1263, *1674*
Széchenyi István gr. 18, 67, 73, 81, 91, 102, 104–105, 107, 121, 242, 487, 490–491, 498, 567, 610, 619, 650–652, 665, 697, 980, 988, 1501–1502, 1549, 1553, 1571
Széchényi Pál gr. 1226, 1260
Szécsen Antal gr. 90, 453, 491–492, 652, 654, 657–658, 1495, 1502, 1572, *1603*
Szegfi Mór *1602*
Székely Bertalan 636, 1446, 1463, 1503, 1513
Székely József 626
Székely Lajos *1596, 1659*
Székely Zoltán *1621*
Szekeres József *1614, 1660*
Szekfű Gyula *1546, 1596, 1636, 1638, 1673, 1675, 1680*
Szelényi István *1685*
Szelestey László 626
Széll Kálmán 948, 1171, 1197, 1210, 1225, 1236
Szelle Béla *1601*
Szemere Bertalan 93–94, 105, 119, 150, 239, 246, 248, 288, 357–358, 377–378, 382, 384–387, 391, 393, 395, 398, 412, 421, 425, 537, 712, 1483, 1488–1492, 1551–1552, 1570–1571, *1576*, 1582, 1586–1594, 1622, *1630*
Szemző Piroska, D. *708, 1567, 1630–1631*
Szénássy Barna *1618*
Szénássy Zoltán *1581*
Szende Pál *1608*
Szent István magyar király 412
Szentkirályi Móric 69, 74, 256, 1549. *1641*
Szentpétery Imre *1600*
Szepessy Mihály *1610*

Széplaki, J. *1604*
Szerdahelyi Kálmán 634, 687
Szeremlei Samu (Szeremlei Sámuel) 470, *1546*, *1570*, *1575*, *1596*
Szigeti Jenő *1685*
Szigeti József 634, 1453
Szigetvári István *1575*
Szigligeti Ede 636, 687
Sziklay János *1634*, *1649*
Sziklay László *1683*
Szikszay György 1467
Szilády Áron 760
Szilágyi Dezső 1175, 1179, 1197, 1201, 1224, 1226, 1327, 1329–1331, *1671*
Szilágyi Ferenc 489
Szilágyi Gábor *1614*, *1660*
Szilágyi István *1634*
Szilágyi Sándor 621–622, *745*, 1441, *1546–1547*, *1576*, *1581*, *1594*, *1596*, *1600*, *1635*, *1670*, *1679*
Szilágyi Virgil 657, 684, 692, 698, 707–708, 714, 716, 720, 747, 1505–1506, 1630
Szilvay, Ivan 1389
Szily Kálmán 617, 637, 687
Szimics Mária *1613*, *1656*
Szini Károly 626
Szinnyei Ferenc *1620*
Szinnyei József 1439, *1598*
Szinnyei József ifj. 1438
Szinyei Merse József *1662*
Szinyei Merse Pál 1462, 1517, 1524–1525
Szita László *1596*
Szkalniczky Antal 1459
Szlávy József 860–861, 863, 1215, 1225, 1522, 1531
Szmirnov, N. A. *1595*
Szodoray Sándor *1634*
Szokolay István *1599*, *1672*
Szokoly Viktor *1552*, *1629*
Szolovjev, A. K. 1281
Szombathelyi Antal *1626*
Szontágh Gusztáv 625
Szontágh Pál 1219
Szophoklész 1454
Szőgyény(-Marich) László id. 98, 312, 316, 343, 453, 464, 487, 493, 500, *1602–1603*, *1623*, *1628*
Szőke Béla *1651*
Szőkefalvy Nagy Zoltán *1618*
Szőnyi Gyula *1662*
Szőcs Sebestyén *1566*, *1571*, *1574*, *1577*, *1602*
Szterényi József *1658–1659*
Sztripszky Hiador *1606*
Sztrokay Béla *527*
Szuhay Miklós *1607*, *1649*, *1665–1666*, *1674*
Szunyogh Rudolf 425, 1594
Szücs Sándor *1607*
Szüts Iván *171*, *1559*
Szvacsek-Vári Rezső *1555*
Szvoboda Gabriella 22
Szvoboda Lajos 886–887, 891

Taaffe, Eduard, gr. 1203–1204, 1264, 1295, 1304, 1316, 1515, 1531
Tadić, Jorjo *1559*
Taine, Hippolyte Adolphe 1429, 1439, 1454
Tajták, Ladislav *1559*
Takács Béla *1660*
Takács Lajos *1612*, *1664*
Takáts Sándor *726*, *1630–1631*
Tako, L. E. *1605*
Tálasi István *1664*
Tamborra, A. *1622*, *1629*
Tanárky Gedeon *1632*
Táncsics Mihály (Táncsics Mihál) 77, 79, 158, 218–220, 223, *224*, 261, 284, 316, 350–351, 364, 399–400, 513, 649, 657, 822, 867, 877, 884–885, 1284, 1477, 1500, 1502, 1517, 1536, *1567*, 1577, *1592*, *1605*, *1637*, 1643
Tapié, Victor L. *1621*
Táray Andor *1670*

Tardy Lajos *1634*
Tárkány-Szűcs Ernő *1613*
Tauffer Vilmos 1435
Tauffkirchen (?) 903
Tauseanu, Karl 269
Taylor, A. J. P. *1544*, *1583*, *1595*, *1636*, *1646*
Teleki Ádám gr. 251–252, 254, 1483, 1571
Teleki Domokos gr. *1631*
Teleki József gr. 210, 583, 621, 1479
Teleki László gr. 130, 132–133, 220, 221, 224, 230, 316, 344–347, 350, 376, 408–409, 411–412, 506, 512–513, 516, 642, 645, 661–662, 667, 671, 678–683, 685–686, 693, 706, 708, 710, 713, 758, 1167, 1483, 1488, 1491, 1503–1504, 1555, 1582, 1586, 1592, 1627
Teleki Sámuel gr. 1539
Teleki Sándor gr. 330, 519, *520*, *1581*, *1602*
Telepy Károly 1446
Tersen, E. *1545*
Teutsch, Friedrich *1560*, *1683*
Tezner, F. *1638*
Thaa, Gustav *1650*
Thackeray, W. M. 753, 1454
Thaer, A. 1063
Thallóczy Lajos *97*, *313*, *1549*, *1555*, *1579*, *1603*, *1671*
Thaly Kálmán 1441, 1449
Thaly Zsigmond *1598*
Than Károly 617, 1431, 1434, 1436
Than Mór 636
Thanhoffer Lajos 1435
Thierry, Adolf, br. 652
Thiers, Louis Adolphe 51
Thim József *153*, *163*, *186*, *198*, *403*, *1559*, *1562–1564*, *1566*, *1569*, *1578*, *1592*
Thirring Gusztáv *1657*, *1668*
Thun, Leo, gr. 467–469, 471–472, 483, 647–648, 1405, 1498, 1600
Thun und Hohenstein család, gr. 797
Till József 1301
Timár Eszter *1667*
Timon Béla *1598*
Tipula Péter 467
Tirts Rezső *1562*, *1587*
Tisza István *1674*
Tisza Kálmán 20–22, 662, 680, 683, 685, 690, 692, 706, 713–715, 726, 743–744, 746, 748, 751, 755, 812, 818–819, 824, 833, 840, 852, 859, 861, 863–865, 938, 941, 955, 1165, 1167–1178, 1180, 1187, 1193–1197, 1200–1202, 1204–1208, 1211–1216, 1218–1223, 1225–1226, 1232–1234, 1236–1244, 1247–1248, 1253–1254, 1257, 1263–1264, 1267, 1273–1275, 1303, 1315–1316, 1319–1320, 1323–1331, 1337, 1361, 1372–1373, 1387, 1452, 1504, 1506, 1525–1526, 1529–1530, 1541, *1633*, *1641*, 1669–1672, 1676, 1679, 1681
Tisza Lajos 1167
Tkacsenko, P. Sz. *1545*
Tkalac, I. I. 699, 719
Todorović, Kuzman 302, 405, 1487
Tokody Gyula *1543*
Toldy Ferenc 611, 613, 625–626
Toldy István 1439, *1641*
Tolnai György *1614*, *1650*, *1654*, *1658*
Tolnai Lajos 1450, 1455, 1523, 1535
Tolnai Vilmos *567*, *651*, *1623*
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 1455
Tomandl, Mihovil *1577*
Tomaszewski, J. *1607*, *1649*
Tomić, Jaša 1378
Tomori Anasztáz 612
Tompa Mihály 629
Topliceanu, Traian *1561*
Tordai György *1567–1568*
Torday Lajos *1641*
Tormay Béla *1665*
Toth, Adalbert *1567*, *1641–1642*, *1672*
Tóth Aladár *1620*
Tóth András *1618*

Tóth Árpád *1660*
Tóth Béla *1677*
Tóth Dezső *1620*
Tóth Ede 1452
Tóth Ede (történész) *1606*, *1636*, *1642*, *1669*, *1673*
Tóth Kálmán 630, 698, *1602*
Tóth, László *1569*
Tóth Lőrinc *1599*, *1608*
Tóth Tibor *1609*, *1612*, *1617*, *1668*
Tóth Zoltán, I. *296*, *416*, *1362*, *1544*, *1546*, *1559*, *1561*, *1565*, *1592–1593*, *1595*, *1601*, *1606*, *1638*, *1673*, *1680*, *1683*
Tourtzer, Hélène *1561*
Tóvölgyi Titusz *1602*
Törő Györgyi, H. *1556*
Török Ignác 451
Török János 490, 508, 547, 1246, 1497
Török Jenő *1642*
Tragor Ignác *1579*
Trefort Ágoston 494, 702, 823, 922, 1217, 1248, 1359, 1398, 1409, 1537
Tremel, Ferdinand *1649*
Trepov, F. F. 1281
Trócsányi Zoltán *1591*
Trócsányi Zsolt *1563*, *1566*
Tunes, Adolf *1586*
Turgenyev, Ivan Szergejevics 1454
Türr István 656–657, 715, 815, 823, 1520

Ucrain, Constantin *1578*
Ugron Gábor 1194, 1230–1231, 1327, 1533
Uhlirz, K. *1595*, *1636*
Uhlirz, M. *1595*, *1636*, *1646*
Újházi László 375, 408, 1586
Újházi Lászlóné *1589*
Ujhely Géza *1612*, *1655*
Ujváry Zoltán *1607*
Ulbrich, J. *1638*
Ulbrich Sándor *1660*
Unckel, B. *1605*
Ungár László *1553*, *1565*
Unger, Joseph 703, 1504, *1629*
Uray Bálint 489
Urbán Aladár 22, *1543*, *1548*, *1550–1552*, *1554*, *1556*, *1565–1566*, *1568–1569*, *1571*, *1576*
Urban, Karl 335, 337
Urbanitsch, Peter *1596*, *1640–1641*, *1672*, *1680*
Urechia, V. A. *1622*
Urosevics Daniló *1618*, *1682*

Ürmössy Lajos *1599*

Vachott Sándorné *1617*
Váczy János *1604*
Vadász Elemér *1618*
Vahot Imre *133*, 612, *1556*
Vajda Gábor 1591
Vajda János 451, 626, 628, 630, 649, 657, 723–724, 758, 1449, 1455, 1506, *1577*, *1602*, *1634*
Vajda, L. *1616*
Vajda László *1566*
Vajda Lászlóné *1566*
Vajda Pál *1618*, *1651*, *1656*
Vajkai Aurél *1669*
Vakanović, Antun 1370, 1521
Valentin, Veit *1589*
Váli Béla *1558*
Váli Mari *1629*
Valiani, L. *1623*
Valjavec, Fritz *1579*
Valsecchi, F. *1622*
Vámbéry Ármin 624, 1438, 1440
Vámos Ferenc *1621*
Vancea, Ion 1515
Vantuch, Anton *1635*, *1636*, *1681*
Várady Gábor 685, 692, 1504
Várady Géza *1547*, *1568*
Váradi-Sternberg János *1589*
Varga Gyula *1664*

Varga István *1653*
Varga János *1547, 1549–1550, 1558, 1568, 1571–1573, 1576–1578*
Varga Zoltán *1585–1586*
Vargha Gyula *942, 970, 973, 1610, 1654, 1662*
Vargyai Gyula *1608*
Varjas Béla *131, 1555*
Várkonyi Ágnes, R. *470, 611, 723, 1603, 1619, 1685*
Várkonyi Nándor *1556*
Varsányi Péter István *1564*
Vas Gereben 150, 1558
Vas Zoltán 1605
Vásárhelyi Pál 988
Vasvári Pál 75–76, 129, 131, 134, 136, 195, 223, 238, 243, 245, 350, 407, 415, 1480, 1555, 1564
Vasváry, E. *1630*
Vázsonyi Ádám *1656*
Vay Miklós br. 256, 288, 654, 658, 686, 1484, 1503, 1577
Vécsey Károly gr. 332, 354, 358, 396, 427, 451
Vécsey Tamás *1170, 1669*
Végh Oszkár *1616*
Végvári Lajos *1685*
Vekerdi László *1685*
Veliky János *1617, 1619, 1634*
Venetiáner Lajos *1675*
Veress Éva *1667*
Veress József *1557*
Veress Sándor *1605*
Verdi, Giuseppe 475, 634
Verhovay Gyula 1272
Verlaine, Paul 1455
Vertán Endre (Kunágotai) *1630, 1633*
Vértesy Miklós *1652, 1655, 1658, 1674*
Vetter Antal 326–327, 331, 358–360, 365, 367–368, 1488–1489, 1584–1585
Vezerle Gyula (Viola) *707, 1623*
Vida Károly 489–490, 722, *1629*
Vidats család 575, 1096
Vidats János 75, 648, 707, 716–717, 755, 758, 824, 867, 1505
Vigh Albert *1651*
Vigh Károly *1356, 1660, 1683*
Vikár Béla 1448
Viktor Emánuel, II. olasz király 346
Vilmos, I. német császár 910, 1192, 1281
Vilmos, II. német császár 1295
Vincze Edit, S. 22, *1279, 1302, 1636, 1645, 1678*
Virágh Ferenc *1554*
Viszota Gyula *1549, 1623*
Vitzthum, C. F. gr. *1605*
Vizer János *1592*
Vizsolyi Gusztáv 1219
Vlad, Aloisiu 220, 224, 691, 812
Vlăduţ, Constantin *1593*
Vlasiu Lupaş, Marina *1560*
Vogelsang, Karl, br. 1223, 1264
Vogt, Karl 618
Voinovich Géza *1620, 1637*
Volk, Sz. Sz. *1545*
Vörös Antal 1575
Vörös Antal (történész) *1612, 1618, 1651, 1663–1664*
Vörös Károly 22, *1550, 1554, 1557, 1567, 1572, 1575, 1578–1580, 1582, 1587–1588, 1604, 1615–1616, 1656, 1668, 1672, 1675*
Vörös Márton *1591, 1660*
Vörösmarty Mihály 475, 523, 625–626, 628
Vucinich, Wayne S. *1681*
Vukovics Sebő 384, 387, 399, 421, 1563, 1585, *1586*, 1587–1588, 1591, 1594

Wagner, Richard 635, 1458
Wagner, Walter *1597, 1640, 1646, 1679*
Wahrmann Mór 824
Waldapfel Eszter, V. *1547, 1572, 1582*
Walter, Friedrich *1574, 1576, 1596–1598, 1601, 1612, 1622, 1640*

Wandruszka, Adam *1595*, *1634*, *1637*, *1640–1641*, *1672*, *1680*
Ward, A. W. *1595*
Wargha István 1572
Wartha Vince 1436
Waryński, Ludwik 57
Wass Samu gr. *1626*
Wattmann család 536
Weber, Johann *1631*, *1681*
Weber, Josef 897
Weber, Rolf *1590*
Weinzierl, E. *1600*
Weiss Anna *1621*
Weiss Manfréd 1022
Weisz Béla → FöldesBéla
Wekerle Sándor 1208, 1244, 1329
Welden, Ludwig, br. 304, 381–382, 388, 391, 453, 1489, *1587*, 1588
Wemyss, Rosslyn *1632*
Wenckheim Béla br. 823, 865, 1165, 1167, 1170, 1525
Wendt, H. *1632*
Weninger Vince 623, *1667*
Wenzel Gusztáv 623, *1599*
Wertheimer Ede *793*, *1592*, *1624*, *1631*, *1637*, *1646*, *1671*
Wesselényi Miklós br. 489, 498, 512
Wessely, Kurt *1672*
Wessenberg, Johann br. 235, 269, 1482
Westinghouse, George 1428
Weszelovszky Károly *1667*
Wheatston, Charles 616
Whitridge, Arnold *1548*
Wiener Moszkó *1614*, *1660*
Wierer, Rudolf *1606*, *1631*, *1642*
Wildner Ödön *1550*, *1599*
Williams, Trevor I. *1651*
Windisch Éva, V. *1683*
Windisch-Grätz, Alfred, hg. 197–198, 271–273, 282, 303–316, 320–321, 323, 326–332, 335, 348, 353–355, 359–360, 367–370, 372, 379–381, 438, 440, 453, 487, 491, 1485–1487, 1574, 1579, 1587
Winter, E. *1596*
Wirkner Lajos *1549*, *1597*
Wirth, Max *1651*
Wlassics Gyula br. *1637*
Wodianer Albert *1610*
Wodianer család 536
Wohlgemuth, Ludwig, br. 380, 454
Woolf, S. J. *1661*
Worcell, Stanisław Gabriel 44
Woroniecki, M. 451
Woytinsky, Wl. *1649*
Wrede, A. *1597*
Wrigley, F. W. *1667*
Wünsch Róbert 1437
Wysocki, Józef 369, 395

Xantus János 613, 1413

Ybl Miklós 1459

Záborszky Alajos *1625*
Zacek, J. F. *1633*
Záček, Václav *197*, *1564*
Zach, František Aleksander 291
Zádor Anna *1620*, *1685*
Zádor Tibor *1614*, *1659*
Zajoncskovszkij, P. A. *1545*
Zala György 1466
Zalányi Sámuel *1667*
Žapkay, Vladimir *1560*
Zaszulics, Vera 1281
Závodszky Levente *1576*
Zdrada, Jerzy *1625*
Zechlin, E. *1544*
Žeguc, Ivan *1602*, *1683*
Zeise, Roland *1590*
Zeithammer, O. *1642*
Zeller Árpád *1600*, *1642*
Zelovich Kornél *1651*, *1655*, *1684*
Zentay Izmond *1027*
Zessin, Helmut *1590*
Zibolen Endre *1651*

Zichy Antal gr. 723, *1553*, *1629–1630*
Zichy család, gr. *1586*
Zichy Domokos gr. 278, 1575
Zichy Ferenc gr. 100, 316, 464, 487, 493
Zichy Hermann gr. 705, 727, 734, 739, 742, 1507–1508
Zichy Jenő gr. 938, 943, 1254, 1260, *1658*
Zichy Mihály 1464–1465
Zichy Nándor ifj. gr. 698
Zichy Ödön gr. 304, 343, 363, 1484
Zielinszky Szilárd 1437
Zilahy Imre 626
Zilahy Károly 626, 687, 698
Zimprich, A. *1633*
Zipernowsky Károly 1030, 1430–1431, 1437, 1537
Zola, Emile 1455
Žolger, Ivan *1615*, *1635*, *1638*
Zoltán Imre *1618*
Zöldy Pál *1616*
Zöllner, Erich *1636*
Zrínyi Miklós 259
Zwitter, Fran *1601*, *1639*, *1680*

Zsedényi Ede 492, 1495, *1603*
Zsigmondy Vilmos 617
Zsilinszky Mihály 1441, *1606*
Zsófia főhercegnő 445, 449, 654
Zsoldos Jenő *1556*
Zsolnay Vilmos 1436

HELYSÉGNÉVMUTATÓ

A helységeket a magyarban használatos elnevezéssel közöljük, de külföldi helységek esetében zárójelben megadjuk a mai hivatalos névalakot is. Az 1918 előtt Magyarországhoz tartozó helységek esetében azt is megjelöljük, hogy most Ausztria (A), Csehszlovákia (CS), Jugoszlávia (J), Románia (R), illetve a Szovjetunió (SZ) területén találhatók.

Abony 259, 679, 680, 682, 1504
Abrudbánya (Abrud, R) 157, 415, 418, 1490, 1491
Adács 1617
Agyagfalva (Luţiţa, R) 332, 1581
Ajka 1025
Algyő 985, 1518
Alibunár (Alibunar, J) 1486
Alsóörs 1615
Alsópribel
  (Dolné Príbelce, CS) 175, 179
Angyalföld (Budapest) 1660
Anina (R) 572, 1026, 1135, 1142, 1505
Arad (R) 286, 396, 423, 425–428, 448, 451, 455, 566, 671, 821, 890, 1016, 1086, 1142, 1143, 1324, 1380, 1422, 1485, 1492, 1493, 1516, 1521, 1568, 1575, 1577, 1585, 1589, 1596, 1598
Aranyoslóna
  (Luna de Arieş, R) 294
Aspromonte 1630
Aszód 371, 372

Bábolna 1089
Baden 896

Baja 321, 981, 1000, 1138

Balassagyarmat 368, 379, 455

Balavásár (Bălăuşeri, R) 518, 1604

Balázsfalva (Blaj, R) 153, 157, 175–177, 186–188, 190, 212, 293–297, 416, 483, 678, 687, 809, 829, 1379, 1380, 1480, 1481, 1483, 1495, 1514, 1515, 1522, 1562, 1564

Bánkút 536

Barbizon 1462, 1464

Barcs 1515

Bardo 1311

Basahida (Bašaid, J) 383

Batum (Batumi) 1187

Bázel (Basel) 872, 887

Báziás (Baziaş, R) 521, 544, 1495, 1499

Bécs (Wien) 19, 27–30, 33, 61, 62, 68, 72, 74, 75, 80–82, 86, 89, 90, 95, 99–101, 109, 120, 122, 123, 128, 129, 134, 135, 140, 155, 160, 167, 177, 180, 182, 195, 198, 201, 202, 207, 224, 226–228, 231, 235, 237, 238, 241–243, 246–249, 256, 257, 263, 266, 268–273, 281, 282, 284, 285, 291, 295, 300, 303, 333, 345, 347, 387, 388, 392, 393, 403, 443, 449, 450, 452, 456, 459, 462, 469–473, 480–482, 488, 493, 496, 499, 503, 505, 506, 508, 522, 527, 538, 539, 549–553, 569, 570, 615, 617, 618, 621, 630, 641, 647, 648, 650–653, 655, 656, 662, 663, 665, 667, 669, 671, 678, 683, 687, 692, 695, 696, 699, 702, 703, 705, 709, 711, 713, 714, 718–721, 724, 726, 727, 733, 735–737, 751–753, 755, 759, 763, 764, 873, 876–878, 882, 883, 886, 891, 896, 901–903, 905, 910, 929, 933, 947, 948, 969, 971, 972, 977, 986, 1001, 1057, 1058, 1086, 1167, 1169, 1176, 1179, 1183, 1185, 1186, 1188, 1189, 1191, 1192, 1196, 1198, 1199, 1208, 1221, 1223, 1252, 1279, 1289, 1296, 1306–1312, 1315–1317, 1329, 1370, 1371, 1376, 1383, 1386–1388, 1412, 1414, 1441, 1462, 1465, 1477, 1478, 1480–1485, 1488, 1495, 1497, 1498, 1503, 1508, 1510, 1513, 1514, 1518, 1521, 1523, 1527, 1537, 1550, 1551, 1554–1556, 1565, 1573, 1574, 1576, 1587, 1588, 1594, 1618, 1624, 1643, 1646, 1647, 1670, 1679

Békés 1135, 1143, 1613, 1656

Békéscsaba 325, 623, 1135, 1143, 1554, 1596

Belényes (Beiuş, R) 482, 1342

Belgrád (Beograd) 200, 300, 403, 412, 420, 719, 981, 1183, 1253, 1377, 1592

Belovár (Bjelovar, J) 1364, 1519

Beocsin (Beočin, J) 1023
Bereck (Breţcu, R) 333
Beregszász (Beregovo, SZ) 1142
Berlin 61, 62, 64, 726, 752, 894, 905, 910, 911, 947, 948, 1140, 1182–1184, 1186, 1188, 1190–1192, 1196, 1200, 1272, 1295, 1303–1308, 1310, 1312, 1313, 1383, 1393, 1478, 1534, 1671
Bern 1295, 1525
Besztercebánya (Bánská Bystrica, CS) 334, 337, 383, 461, 481
Bicske 309–311
Bloomington 1639, 1680
Bóly 1558
Bonn 1670
Bonyhád 1087, 1664
Borsodnádasd 1027
Bozen (Bolzano) 1106
Brassó (Kronstadt, Braşov, R) 159, 298, 339, 416, 482, 541, 594, 677, 981, 1016, 1034, 1160, 1253, 1407, 1489, 1523, 1530, 1538, 1593
Braunschweig 891
Breznóbánya (Brezno, CS) 194, 292, 1564
Brezova (Brezová, CS) 155, 175, 1480
Brody 954
Bruck an der Leitha 1252, 1498
Brünn (Brno) 879, 1184, 1643
Brüsszel (Bruxelles) 52, 714
Buccari (Bakar, J) 803
Buda → Budapest
Budafok (Budapest) 1022
Budapest 61, 64, 69, 70, 72, 74–82, 84–89, 91–95, 100, 101, 104, 108, 111, 119, 120, 132–141, 153–155, 158, 160, 170, 194, 195, 198, 201, 202, 205, 212, 218, 222, 226, 227, 238, 241, 242, 246–248, 251, 255, 257–259, 264, 265, 274, 275, 278, 288, 292, 296–298, 307–311, 315, 317, 321, 322, 326, 327, 330, 340, 350, 353, 354, 359, 367–369, 372, 378–381, 386, 388, 390, 391, 394, 396, 399, 406, 413, 419, 423, 424, 451, 455, 456, 458, 461, 467, 469–472, 475, 482, 488, 494, 499, 501, 505, 513, 519, 521, 522, 538, 541, 544, 550, 566, 567, 569, 570, 574–577, 590, 592, 595, 596, 599, 600, 612, 613, 615–619, 625, 634, 635, 649, 650, 654–656, 659, 670, 671, 674, 680, 687, 688, 703, 718, 727, 738, 747, 749, 750, 755,

801–803, 809, 818, 821, 822, 824, 832, 843, 867, 870, 872, 873, 876, 877, 879, 882–886, 889–897, 902, 903, 918, 920, 922–924, 928, 934, 935, 941, 944, 947, 948, 969–972, 975, 980, 981, 983, 985, 986, 1000, 1001, 1004, 1011, 1014, 1017, 1020–1024, 1029, 1031–1035, 1037, 1038, 1058, 1086, 1106, 1129, 1133, 1134, 1137, 1139, 1140, 1143, 1158, 1163, 1167, 1178, 1179, 1184, 1185, 1187, 1191, 1195, 1196, 1199, 1218, 1242, 1243, 1246, 1252–1254, 1263, 1267, 1269, 1276, 1278, 1280, 1283–1287, 1289, 1290, 1293, 1296, 1298–1301, 1324, 1351, 1365, 1370, 1375, 1379, 1380, 1385–1389, 1392, 1405, 1407–1410, 1412, 1415, 1419, 1420, 1433, 1434, 1456, 1460, 1470, 1473, 1474, 1477–1484, 1486, 1487, 1489–1495, 1497–1499, 1501–1505, 1507, 1508, 1511, 1513, 1517, 1518, 1524, 1526, 1529, 1531–1534, 1536–1539, 1541, 1549–1551, 1554–1557, 1562, 1563, 1567–1570, 1572, 1575, 1578, 1580, 1581, 1588, 1593, 1600, 1613–1615, 1643, 1647, 1648, 1651, 1652, 1655, 1656, 1657–1661, 1665, 1670, 1675, 1676, 1677, 1679
Bukarest (București) 61, 62, 157, 199, 234, 614, 715, 1253, 1312, 1382, 1383, 1481, 1484, 1530, 1534

Cegléd 259, 367, 368, 423, 470, 1497
Cibakháza 322, 358, 359, 360, 367, 1489, 1584
Custozza 235, 753, 1482, 1510

Csáktornya (Čakovec, J) 1110
Csákvár 522
Csesztve 502
Csongrád 670, 1135, 1143
Csorvás 1301
Csögle 1615
Csucsa (Ciucea, R) 333, 334, 1486
Csurgó 582

Darmstadt 947
Debrecen 307–310, 317, 330–332, 339, 342, 347–350, 352–354, 359, 372, 374, 375, 377, 383, 388–390, 394, 425, 469, 481, 489, 541, 544, 566, 569, 623, 634, 654, 660, 671, 684, 686, 704, 849, 924, 1002, 1016, 1071, 1136, 1142, 1143, 1167, 1197, 1408, 1411, 1421, 1487, 1489, 1491, 1499, 1500, 1516, 1522, 1553, 1567, 1578, 1582–1586, 1589, 1613, 1617, 1656

Dés (Dej, R) 1159
Déva (Deva, R) 337, 339
Dévény (Devín, CS) 988
Diakovár (Djakovo, J) 479, 1368
Diósgyőr 22, 944, 1142, 1516, 1614, 1659
Dognácska (Dognecea, R) 1300
Dorog 576
Döbling 610, 650–652, 1623
Dömsöd 1301
Drezda (Dresden) 61, 62, 393, 441, 506, 1490, 1495, 1503, 1590
Dunaföldvár 321, 455
Dunapataj 321
Düsseldorf 1413

Ebenfurt 1527
Eger 309, 321, 332, 354, 367, 369, 371, 502, 747, 817, 1104, 1411, 1489
Eisenach 48, 881, 882, 896
Elberfeld 61
Előszállás 1612
Eperjes (Prešov, CS) 382, 401, 660, 1034, 1411, 1422
Eszék (Osijek, J) 541, 574, 1365, 1520, 1536
Esztergom 127, 368, 483, 576, 665, 718, 1024, 1492, 1503, 1511, 1659

Feketehalom (Codlea, R) 339, 1489
Felsőbánya (Baia Sprie, R) 1159
Felsőlövő (Oberschützen, A) 1342
Ferencváros (Budapest) 1197
Firenze 61, 62, 1487, 1489
Fiume (Rijeka, J) 236, 454, 515, 541, 567, 593, 689, 706, 749, 750, 800, 803, 934, 954, 980, 983, 986, 1032, 1209, 1243, 1252, 1364, 1365, 1483, 1518–1520, 1523, 1528, 1530, 1534, 1537, 1612, 1625, 1656
Fogaras (Făgăraş, R) 483, 1089, 1495
Frankfurt 61, 226–228, 344, 392, 441, 907, 911, 947, 1480, 1481, 1590

Gács (Halič, CS) 574, 1034
Gálfalva (Găneşti, R) 336, 1487
Gastein 740, 752, 1509
Genf 43, 621, 872, 1503, 1509

Genova 61
Gesztes 519, 1558, 1608, 1612
Gimeskosztolány (Kostol’ány pod Tríbečom, CS) 536
Gotha 49, 1286
Gödöllő 367–369, 371, 372, 379, 424, 1489
Graz 61, 874, 1293, 1522
Gúta (Kolárovo, CS) 536
Gyöngyös 354, 359, 367–369, 1034
Győr 220, 263, 266, 381, 386, 388, 394, 519, 570, 671, 686, 845, 882, 988, 1000, 1143, 1411, 1458, 1498, 1499, 1504, 1527, 1554, 1557, 1567, 1580, 1596, 1656, 1668
Gyula 569, 1613, 1656
Gyulafehérvár (Alba Iulia, R) 339, 677, 1380, 1495, 1504, 1516, 1520, 1522

Hága 892, 893, 895, 1522
Hainfeld 1294
Hajdúböszörmény 1554, 1582
Hajdúnánás 1596
Harkány 617
Hatvan 367–369, 980, 1021, 1489, 1512, 1517
Herend 1031
Hidvég (Hăghig, R) 333
Hluboka (Hluboká, CS) 155
Hódmezővásárhely 818, 1136, 1138, 1142, 1143, 1596, 1613, 1656
Homonna (Humenné, CS) 1521
Hort 368

Ibrány 536
Innsbruck 135, 195, 202, 207, 208, 213, 222, 228, 441, 469, 1481, 1482
Irsa 330
Isaszeg 368, 371, 372, 378, 381, 382, 1489
Isztambul → Konstantinápoly
Ivanić (J) 1364, 1519

Jarkovác (Jarkovac, J) 383
Jaszenova (Jasenova, J) 1500
Jászárokszállás 368, 369
Jászberény 368

Jászómindszent
(Poproč, CS) 536
Józsefváros (Budapest) 1197

Kaiserslautern 61
Kál 354
Kalocsa 321, 671
Kápolna 353–356, 360, 1488, 1580, 1584
Kaposvár 382, 890, 1142, 1596, 1600, 1668
Karánsebes
(Caransebeş, R) 1235, 1364, 1384, 1529, 1540
Karcag 1052
Karlóca
(Sremski Karlovci, J) 158, 165, 174, 184–187, 193, 195, 199, 201, 229, 301, 304, 480, 483, 688, 1479, 1480, 1485, 1504, 1516, 1522, 1524, 1531, 1533, 1563, 1564
Károlyváros (Karlovac, J) 1523, 1528
Karsz (Kars) 1187
Kassa (Košice, CS) 229, 286, 329, 353, 455, 481, 924, 1030, 1086, 1106, 1142, 1143, 1160, 1392, 1408, 1411, 1420, 1486, 1488, 1502, 1521, 1522, 1525, 1658
Kecskemét 259, 330, 521, 622, 623, 670, 818, 935, 1071, 1106, 1143, 1411, 1496, 1514, 1522, 1580, 1640
Kerepes 368
Késmárk (Kežmarok, CS) 1034
Keszthely 251, 470, 924, 1408, 1483, 1558
Kézdivásárhely
(Tîrgu Secuiesc, R) 333
Kisbér 320, 1086, 1089
Kisjenő
(Chişineu Criş, R) 1612
Kiskunfélegyháza 818, 1136, 1497, 1514
Kiskunhalas 671, 760, 1363, 1364
Kisújszállás 1052
Kolozsmonostor
(Cluj-Mănăştur, R) 1408
Kolozsvár (Cluj-Napoca, R) 157, 175, 209–211, 213, 313, 334, 541, 567, 614, 749, 924, 981, 1009, 1016, 1106, 1142, 1143, 1158, 1343, 1381, 1409, 1410, 1420, 1422, 1433, 1434, 1478, 1481, 1486, 1501, 1509, 1518, 1522, 1532, 1566
Komárom (Komarno, CS) 241, 251, 306, 321, 327, 368, 378–382, 387, 389, 394–397, 402, 424, 429, 450, 451, 981, 1252, 1420, 1490, 1492, 1493, 1570, 1588, 1598

Komló 1659
Konstantinápoly (Istanbul) 412, 619, 905, 981, 1185, 1186, 1305, 1314, 1538
Konstanz 61, 62
Korbest (Corbeşti, R) 536
Kossuth 1612
Kőbánya (Budapest) 572, 576, 1022
Köln 36, 46
Königgrätz (Hradec Králové) 753–755, 758, 775, 777, 1510
Körmöcbánya (Kremnica, CS) 383, 521, 1579
Körtvélyes 536
Kőszeg 1034
Krakkó (Kraków) 61, 62, 346, 1480
Kremsier (Kroměříž) 282, 355, 437, 438, 668, 1486, 1584
Kulpin (Kölpény, J) 152
Kunszentmárton 1136
Kütahya 504, 505, 513, 1494, 1495

Lábatlan 1023
Lajtaszentmiklós → Neudörfl
Lajtaújfalu (Neufeld an der Leitha, A) 1035
Laxenburg 1501
Leányvár 536, 655, 1502
Legnano 645
Lemberg (Lvov) 469
Léva (Levice, CS) 380
Likér (Hnúšt'a-Likier, CS) 1027
Linz 874, 1263
Lipcse (Leipzig) 495, 891, 1496
Lipótmező (Budapest) 1129
Lipótvár (Leopoldov, CS) 327, 394
Lipótváros (Budapest) 1615
Liptószentmiklós (Liptovský Mikuláš, CS) 181, 182, 193, 194, 1033, 1564
Livorno 61
Ljubljana (Laibach) 1518
London 42, 46, 47, 50, 124, 226, 344, 345, 491, 504, 507, 563, 575, 619, 643, 650, 866, 870, 872, 907, 910, 947, 1182, 1186, 1188, 1252, 1278, 1279, 1287–1290, 1305, 1306, 1479, 1494, 1501, 1507, 1519, 1532, 1535, 1605

Losonc (Lučenec, CS) 397, 424, 980, 1034, 1142, 1520, 1580
Lörrach 61
Lugos (Lugoj, R) 158, 194, 383, 483, 1481, 1564

Mácsa (Macea, R) 582
Magenta 1501
Mágocs 1612
Magyargyepes (Calea Mare, R) 655, 1502
Magyaróvár 570, 1086, 1412, 1494 (ld. még Mosonmagyaróvár)
Mainz 893, 1262
Mantua (Mantova) 645
Máramarossziget (Sighetul Marmației, R) 1142, 1160, 1163, 1411, 1522
Máriacell (Mariazell) 523
Marosvásárhely (Tîrgu Mureș, R) 156, 157, 175, 336, 505, 618, 1478, 1487, 1497, 1520, 1562, 1596
Marsala 1624
Mecenzéf (Nižný Medzev, CS) 341
Medgyes (Mediasch, Mediaș, R) 336, 337, 340, 1390, 1488, 1521
Merán (Merano) 1106
Mernye 1612
Metz 905
Mezőberény 1576, 1596
Mezőhegyes 1021, 1089
Mezőkövesd 424
Miava (Myjava, CS) 156, 176, 292, 1480, 1484
Mihálcfalva (Mihalț, R) 192, 198
Milano 61, 62, 66, 96, 235, 506, 710, 1478, 1482, 1497
Miskolc 286, 395, 397, 521, 566, 935, 980, 1142, 1500, 1502, 1517, 1607
Mitrovica (Sremska Mitrovica, J) 1375
Modena 646, 649
Mohács 131, 1499
Mór 307, 320, 1486
Moravica (Moravița, R) 1300
Moson 570, 575, 1030 (ld. még: Mosonmagyaróvár)
Mosonmagyaróvár 897, 1614, 1651, 1660 (ld. még: Magyaróvár és Moson)
Moszkva 797

Munkács (Mukacsevo, SZ) 429, 1160, 1163, 1389
Murakeresztúr 1515
München 61, 1413, 1462, 1464, 1465, 1477

Nádasd → Borsodnádasd
Nagybánya (Baia Mare, R) 333, 334, 341, 1159, 1464, 1582
Nagybecskerek (Zrenjanin, J) 383, 1376, 1516
Nagycenk 652
Nagycsűr (Şura Mare, R) 424, 1493
Nagydisznód (Heltau, Cisnădie, R) 1034
Nagyenyed (Aiud, R) 1159
Nagykálló 425, 481
Nagykanizsa 251, 252, 382, 718, 890, 1142, 1502, 1504, 1509
Nagykáta 368
Nagykikinda (Kikinda, J) 1378
Nagykőrös 259, 470, 619, 622, 660, 666, 1071, 1106, 1503
Nagymaros 1106
Nagyrőce (Revúca, CS) 1386, 1524
Nagysalló (Tekovské Lužany, CS) 380, 381, 1490
Nagyszeben (Hermannstadt, Sibiu, R) 154, 157, 190, 195, 336, 337, 613, 720, 805, 809, 1034, 1143, 1349, 1380–1382, 1411, 1485, 1487, 1488, 1503, 1507, 1521, 1522, 1526, 1533, 1536, 1539
Nagyszentmiklós (Sînnicolau Mare, R) 470
Nagyvárad (Oradea, R) 158, 191, 309, 310, 332–334, 340, 341, 375, 425, 455, 469, 481, 483, 541, 545, 566, 618, 619, 671, 821, 981, 1143, 1163, 1411, 1488, 1500, 1518, 1520, 1562
Nápoly (Napoli) 61, 62, 66, 233, 440, 1477, 1481
Neudörfl (Lajtaszentmiklós, A) 896, 897, 1288, 1524
New York 47, 895
Nizza (Nice) 641
Novara 346, 1489
Nyergesújfalu 1023
Nyíregyháza 598, 599, 1110, 1142, 1276
Nyitra (Nitra, CS) 1142, 1160

Óbuda → Budapest
Oderberg (Bohumín) 1521

Ógyalla (Hurbanovo, CS) 1433
Olmütz (Olomouc) 270, 282, 302, 401, 402, 437, 438, 442, 444, 445, 478, 484, 492, 526, 1485, 1496
Oravica (Oravița, R) 521, 1495, 1499
Orbánfalva (Urbersdorf, A) 536
Orosháza 1135, 1143, 1301, 1576, 1596, 1632
Orsova (Orşova, R) 383, 1253, 1529
Ózd 340, 1027
Ozora 264, 276, 303, 455, 1485
Örkény 284

Padova 469
Pákozd 262–264, 266, 270, 307, 322, 1484, 1573
Palermo 61, 62, 64, 66, 233, 1477, 1491
Pancsova (Pančevo, J) 251, 383, 416, 1104, 1392, 1491
Pannonhalma 616
Pápa 320, 1411
Párizs (Paris) 25, 36, 46, 48, 49, 54, 55, 61, 62, 64, 66–68, 73, 226, 233, 234, 344, 345, 347, 409, 416, 568, 575, 616, 621, 624, 636, 640, 642, 644, 645, 686, 714, 757, 797, 852, 885, 889–894, 903, 905, 906, 947, 970, 972, 1165, 1181, 1182, 1187, 1188, 1295–1297, 1301, 1413, 1464, 1465, 1477, 1481, 1483, 1491, 1499, 1500, 1511, 1518, 1519, 1526, 1529, 1541, 1545, 1592, 1643, 1645, 1677
Párkány (Štúrovo, CS) 380, 1495
Patkanyóc (Packanyovo, SZ) 536
Pécs 251, 572, 890, 983, 1031, 1086, 1104, 1105, 1142, 1143, 1292, 1411, 1499, 1515, 1534, 1541, 1554, 1660
Pered (Tešedikovo, CS) 395–397, 1492
Peschiera 645
Pest → Budapest
Pest-Buda → Budapest
Pétervár (Szentpétervár, Leningrád) 440, 503, 726, 752, 903, 905, 1181, 1186, 1187, 1189, 1306, 1308, 1313, 1315–1317, 1386, 1526, 1605
Pétervárad (Petrovaradin, J) 383, 429, 1493
Petrovác (Petrovac, J) 536
Petrozsény (Petroşeni, R) 1136
Pinkafő (Pinkafeld, A) 1034
Piski (Simeria, R) 337, 1488
Plevna (Pleven) 1185, 1186, 1194, 1529

Plombières 1500
Plovdiv 1313, 1538
Polgár 331
Potsdam 441, 1677
Pozńan 61–63, 346, 1478, 1480
Pozsega (Požega, J) 90
Pozsony (Pressburg, Bratislava, CS) 66, 68, 69, 72, 73, 75, 78–82, 84–86, 90, 94, 95, 97, 100–103, 105, 114, 121, 132, 144, 153, 154, 160–163, 165, 173, 174, 178, 185, 211, 213, 216, 219, 221, 241, 257, 381, 382, 455, 481, 522, 544, 566, 874, 876, 879, 882, 890, 896, 969, 985, 987–988, 1034, 1106, 1142, 1143, 1272, 1275, 1276, 1297, 1298, 1301, 1392, 1411, 1421, 1477–1479, 1495, 1516, 1517, 1534, 1541, 1549–1551, 1562, 1566, 1639, 1643, 1681
Prakkfalva (Prakovce, CS) 341
Prága (Praha) 50, 61, 62, 195, 198, 202, 233, 271, 393, 467, 469, 753, 797, 798, 901, 902, 906, 972, 1481, 1491, 1510, 1513, 1515, 1535, 1564, 1565, 1643
Pragerhof 1502
Predeál (Predeluţ, R) 1253
Przemyśl 1521
Püspökladány 544, 545, 1500

Ráckeve 1609
Rákos (Budapest) 72, 75, 84, 85, 89, 238
Rákospalota (Budapest) 656, 1032, 1246, 1502
Rakovica (J) 1370, 1520
Rastatt 61, 62
Reichenberg (Liberec) 874
Reichstadt 1183
Resica (Reşiţa, R) 872, 890, 985, 1026, 1029, 1135, 1142, 1516, 1528
Rimaszombat (Rimavská Sobota, CS) 397
Rio de Janeiro 440
Róma 61, 62, 345, 346, 392, 393, 472, 504, 661, 686, 695, 709, 725, 848, 905, 1310, 1486, 1488, 1490, 1492
Rózsahegy (Ružomberok, CS) 328, 329, 331, 356, 1487
Rozsnyó (Rožňava, CS) 1578
Ruma (J) 1375

Ruszkabánya (Rusca Montană, R) 451
Ruttka (Vrútky, CS) 980, 1522

Sadowa (Sadová) 1676
Salgótarján 567, 980, 1024, 1136, 1142, 1512, 1516, 1520, 1541, 1659
Salzburg 903, 904, 1513
San Stefano (Yesilköy) 1187–1191, 1313, 1529, 1671
Sarkad 1596
Sárospatak 626, 1110, 1411
Sátoraljaújhely 481, 1521
Schwechat 262, 268, 273, 303, 1485, 1573
Sedan 886, 906, 1518
Segesvár (Schässburg, Sighişoara, R) 337, 424, 1488, 1493, 1522, 1523
Sellye 1558
Selmecbánya (Schemnitz, Banská Štiavnica, CS) 140, 383, 398, 429, 470, 482, 521, 1412, 1437, 1478, 1482, 1487, 1496, 1557, 1591
Selyp 1021
Sepsiszentgyörgy (Sfîntu Gheorghe, R) 1142
Solferino 645, 1501
Solt 321
Sopron 394, 455, 461, 488, 489, 890, 1024, 1104, 1143, 1392, 1143, 1392, 1422, 1509, 1527
Sőreg (Šireg, CS) 582
Stuttgart 702
Sumla (Sumen) 1494

Szabadka (Subotica, J) 383, 981, 1142, 1143, 1536
Szabadszállás 1567
Szakolca (Skalica, CS) 1034
Szaloniki (Thesszaloniki) 981, 1197
Szamosújvár (Gherla, R) 483
Szarajevo (Sarajevo) 1198, 1646
Szárföld 536, 671
Szarvas 1135, 1143, 1569
Szászdálya (Daia, R) 154
Szatmárnémeti (Satu Mare, R) 1522
Szeged 383, 399, 421–426, 521, 561, 566, 935, 988, 1000, 1034, 1071, 1136, 1142–1144, 1210, 1419, 1460, 1492, 1493,

1496, 1497, 1499, 1520, 1527, 1530–1532, 1535, 1538, 1568, 1596, 1623, 1656, 1660
Székesfehérvár 251, 263, 921, 935, 1111, 1142, 1143, 1260, 1421, 1484, 1502, 1522, 1530, 1554, 1648
Szelindek (Slimnic, R) 336, 1487
Szentendre 185
Szentes 1110
Szentlőrinc 1534
Szentmihály 536
Szentpétervár → Pétervár
Szenttamás (Srbobran, J) 230, 287, 383, 1482, 1484
Szerdahely (Reussmarkt, Mercurea, R) 1380, 1516
Szerencs 485, 1021
Szigetvár 382
Szilágysomlyó (Şimleul Silvaniei, R) 1159
Sziszek (Sisak, J) 1364, 1519
Szob 455
Szófia 981, 1314
Szolnok 259, 330, 332, 354, 358, 359, 544, 985, 1142, 1487, 1488, 1499, 1500, 1532, 1584
Szombathely 1030, 1034, 1086, 1142, 1522
Szomód 536
Szőkehalom 470
Szőny 1490, 1499, 1502, 1537
Szőreg 426, 1493
Sztára 251

Tápióbicske 369, 1489
Tard 519, 1607
Taszár 536
Tata 519, 1034, 1558, 1608, 1612, 1660
Tekeháza (Tekovo, SZ) 1539
Temesvár (Timişoara, R) 31, 286, 383, 426–428, 480, 484, 541, 544, 566, 685, 686, 821, 872, 873, 890, 1000, 1106, 1142, 1143, 1380, 1485, 1491, 1493, 1499, 1500, 1513, 1516, 1529, 1577
Teplitz 1624
Tihuca (Tihuţa, R) 334, 1487
Tiszaeszlár 1272, 1275, 1535, 1676
Tiszafüred 358, 359, 425, 426, 1488, 1584
Tiszanána 747
Titel (J) 383

Tokaj 397, 425, 1493
Tokod 576
Torda (Turda, R) 1159
Torino 345, 1232, 1330
Törcsvár (Bran, R) 1034
Tövis (Teiuş, R) 1522
Trencsén (Trenčín, CS) 1536
Trieszt (Trieste) 566, 567, 569, 577, 593, 724, 782, 954, 977, 1502
Tura 424, 1492
Turin → Torino
Túrkeve 1136
Turócszentmárton (Martin, CS) 614, 687, 691, 707, 1169, 1385–1388, 1504, 1507, 1516, 1525, 1537

Újpest (Budapest) 1029, 1033, 1034, 1246, 1300, 1660
Újszőny → Szőny
Újvidék (Novi Sad, J) 152–155, 163, 164, 176, 185, 614, 686, 699, 985, 1142, 1235, 1342, 1360, 1364, 1375, 1376, 1479, 1508, 1532, 1536–1539
Ungvár (Uzsgorod, SZ) 484, 485, 1160, 1163, 1507, 1508
Utrecht 1467
Uzdin (J) 383

Vác 246, 327–329, 357, 368, 379, 380, 397, 423, 660, 718, 816, 817, 1487, 1489, 1492, 1579, 1586, 1660
Vajdahunyad (Hunedoara, R) 944, 1027, 1535
Varasd (Varaždin, J) 235, 251, 1519
Varsó (Warszawa) 391, 659, 661, 1491, 1502, 1624
Vaskő (Ocna de Fier, R) 1300
Vatikán (Róma) 848, 1518
Vecsés 1086
Velence (Venezia) 61, 62, 96, 345, 346, 392, 393, 646, 661, 672, 686, 687, 713, 1493
Verbice (Vrbica, CS) 155
Verona 645
Verpelét 354, 355
Versec (Vršac, J) 1392, 1420
Veszprém 251, 278, 1034, 1522, 1616
Vésztő 1596
Vihnye (Vyhne, CS) 1029
Világos (Şiria, R) 32, 428, 429, 450, 451, 519, 687, 1493, 1594, 1600, 1636

Villafranca 646, 660, 1501, 1624
Villány 1520
Vízakna (Ocna Sibiului, R) 336, 337, 1488
Vöslau 1513

Waterloo 645
Widdin (Vidin) 373, 1588
Wien → Bécs
Wiener-Neustadt 874
Wyden 1289

Zahling (A) 536
Zalaegerszeg 1142
Zágráb (Agram, Zagreb, J) 160, 161, 163, 174, 176, 182, 183, 193, 195, 198, 207, 208, 213, 214, 216, 291, 403, 408, 478, 479, 541, 615, 690, 750, 1365, 1373, 1410, 1478, 1480, 1481, 1503, 1504, 1510, 1517, 1525, 1532, 1535, 1628
Zákány 980, 1517
Zayugróc (Uhrovec, CS) 1034
Zelemér 470
Zengg (Senj, J) 1364, 1519
Zernyest (Zărneşti, R) 594
Zilah (Zălau, R) 1159
Zimony (Zemun, J) 981, 1365, 1536
Zniόváralja (Klaštor pod Znievom, CS) 1386, 1525
Zólyom (Zvolen, CS) 153, 980, 1142, 1160, 1520, 1522
Zólyombrezó (Podbrezova, CS) 1027
Zombor (Sombor, J) 1520
Zürich 647, 1501
Zsigárd (Žihárec, CS) 395, 1492
Zsolna (Žilina, CS) 922, 1536

KÉPEK JEGYZÉKE

1. A negyvennyolcas forradalom belép az ajtón. Lajos Fülöp utolsó kormányának utolsó ülése. Honoré Daumier gúnyrajza (*Charivari*, Paris, 1848. március 19.)
2. A forradalmak az alkotmányosság piruláinak lenyelésére kényszerítik az abszolút uralkodókat. Francia gúnyrajz (Musée Carnavalet, Paris. Foto: Auros–Giraudon)
3. Petőfi a *Nemzeti dal* első kinyomtatott példányával a Landerer és Heckenast-nyomda előtt 1848. március 15-én. Ceruzarajz (Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka, továbbiakban: TKCS)
4. A pesti városháza a forradalmi tömeg gyűrűjében 1848. március 15-e délutánján. Fametszet (*Képes Újság*, 1848. március 25.)
5. Petőfi Sándor. Orlay Petrich Soma festménye (TKCS)
6. Irínyi József. Szerelmey Miklós litográfiája (TKCS)
7. Táncsics Mihály. Barabás Miklós litográfiája (TKCS)
8. Vasvári Pál. Barabás Miklós litográfiája (TKCS)
9. Hatvannégyen a pozsonyi országgyűlés 1848. március 15-én Bécsbe utazó küldöttei közül. Matthäus Kern litográfiája (TKCS)

(1. István főherceg nádor 2. Batthyány Lajos gróf 3. Kossuth Lajos Pest megyei követ 4. Vay Miklós báró koronaőr 5. Lonovics József csanádi püspök 6. Esterházy Pál herceg, Sopron vm. örökös főispánja 7. Széchenyi István gróf, Moson 8. Szemere Bertalan, Borsod és 9. Bernáth Zsigmond, Ung megyei követ 10. Ghyczy Kálmán nádori ítélőmester 11. Károlyi György gróf, Békés vm. főispánja 12. Cziráky János gróf, a kir. ítélőtábla bírója 13. Perényi Zsigmond báró, Ugocsa vm. főispánja 14. Tihanyi Ferenc temesi gróf 15. ifj. Mailáth György, Baranya vm. főispánja 16. Teleki László gróf 17. Zarka János kir. személynök 18. Szentiványi Károly, Gömör 19. Andrássy Manó gróf, Torna és 20. ifj. Andrássy Gyula gróf, Zemplén megyei követ 21. Wenckheim Béla báró 22. Babarczy Antal, Csongrád 23. Schneé László és 24. Radics Miklós, Heves 25. Darvas Pál, Gömör 26. Büky Zsigmond, Borsod 27. Gábriel István, Abaúj 28. Bónis Sámuel, Szabolcs 29. Bohus János, Arad 30. Rónay

János, Csanád 31. Mann József, Máramaros 32. Kállay Menyhért, Szabolcs 33. Dessewffy Jób 34. Olgyay Titusz, Pozsony 35. Asztalos Pál, Máramaros 36. Biró Imre, Arad 37. Papszász Lajos, Bihar 38. Révay Simon báró, Turóc 39. Tarnóczy Kázmér, Nyitra 40. Justh József, Turóc 41. Ruttkay István, Zólyom 42. Ifj. Pázmándy Dénes, Komárom 43. Madarász László, Somogy 44. Kubicza Pál, Trencsén 45. Rakovszky Móric, Liptó 46. Hunkár Antal, Veszprém 47. Csuzy Pál, Zala 48. Gaál Eduárd, Tolna 49. Horváth László, Fejér és 50. Tolnay Károly, Zala megyei követ 51. Forgách Ágoston gróf, pozsonyi kanonok, a pozsonyi káptalan követe 52. Antun Josipović, turmezei gróf 53. Mericzay Antal, váci kanonok, a váci káptalan követe 54. Házmán Ferenc, budai 55. Foghtüy János, Hajdú-kerületi 56. Haáder Pál, székesfehérvári 57. Komlóssy Lajos, debreceni 58. Martiné Frigyes, soproni 59. Rengey Ferdinánd, szegedi 60. Hergesell Ferenc, győri 61. Vidos József, Vas megyei 62. Károlyi István, pesti 63. Tomcsányi József, Békés megyei és 64. Tóth Lőrinc, breznóbányai követ)

10. A pozsonyi országgyűlés küldötteinek ünneplése Bécsben 1848. március 15-én. Litográfia (TKCS)
11. „Kard és czoff". Grimm Vince litográfiája (TKCS)
12. Az utolsó rendi országgyűlés alsótáblájának ülésterme Pozsonyban. Fametszet (*Ábrázolt Folyóirat*, 1848. január 15.)
13. A Pilvax Kávéház 1848-ban. Preiszer József tollrajza (Budapesti Történeti Múzeum, továbbiakban: BTM)
14. A Batthyány-kormány egyik minisztertanácsi ülése. Befejezetlen litográfia (TKCS)
15. A Batthyány-kormány és a feje fölött lebegő ellenforradalmi veszély – egy baloldali karikaturista szemével. Szerelmey Miklós litográfiája (*Charivari*, Pest, 1848. szeptember 2.)
16. Az 1848. május 10-i budai vérengzés. Fametszet (Nagy Képes Naptár az 1849. évre. Bp. 1848. 39.)
17. Népgyűlés a Nemzeti Múzeum előtt. Gouache (BTM)
18. Óbudai hajógyári ácsok. T. Glatz tollrajza (BTM)
19. Selmeci bányászok. Bikessy-Heinbucher József rézmetszete (A Magyar és Horváth Országi Leg nevezetesebb Nemzeti Öltözetek hazai gyűjteménye. Béts, 1816. 40. TKCS)
20. Pesti nyomdászok. Fametszet (*Pesti Hírlap*, 1848. július 11.)
21. Az 1848. május 10-i liptószentmiklósi petíció nyilvánosságra hozatala. Peter Bohúň befejezetlen olajfestménye (Slovenská národná galéria, Bratislava. Közli: Rózsa György–Spira György, Negyvennyolc a kortársak szemével. Bp. 1973 [továbbiakban: Rózsa–Spira] 280.)
22. Jozef Miloslav Hurban. Anastas Jovanović litográfiája (Slovenské národné muzeum v Martine)
23. Simion Bărnuţ. Fénykép (Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti. Közli: Rózsa–Spira 283.)

24. A karlócai szerb nemzeti gyűlés 1848. május 13-i megnyitó ülése. Pavle Simió olajfestménye (TKCS)
25. A balázsfalvi nemzeti gyűlés hivatalos megnyitása 1848. május 15-én. Vízfestmény (Muzeul Regional, Alba Iulia)
26. „Kossuth az ország őrén". Vidéky János rézmetszete (TKCS)
27. Honvédtoborzás. Perlaszka Domokos acélmetszete Fuchsthaller Alajos rajza nyomán (TKCS)
28. Magyarország és Erdély egyesülésének allegóriája. Tyroler József acélmetszete (TKCS)
29. Magyarország első népképviseleti országgyűlésének megnyitó ülése a pesti Redoutban 1848. július 5-én. Borsos József és August Pettenkofen litográfiája (TKCS)
30. 1848–49 magyarországi sajtójából (Országos Széchényi Könyvtár)
31. Perczel Mór. Fuchsthaller Alajos acélmetszete (*Der Ungar*, 1848. december 31. 78. sz. mell.)
32. Teleki László. Franz Eybl litográfiája (TKCS)
33. „Az egyenlőség fényes kocsiján". Szerelmey Miklós litográfiája Andrássy Manó rajza nyomán (TKCS)
34. Párizsi torlasz a júniusi proletárfelkelés leverése után. E. Meissonnier olajfestménye (G. Bourgin–M. Terrier, 1848. Éditions „Tel". Paris, 1948. 69.)
35. Radetzky bevonulása Milánóba 1848. augusztus 6-án. Litográfia (TKCS)
36. Lamberg halála a pesti hajóhídon 1848. szeptember 28-án. Orlay Petrich Soma ceruzarajza (BTM)
37. Kossuth toborzóbeszédet mond Cegléden 1848. szeptember 24-én. Franz Kollarz ceruzarajza (TKCS)
38. A pákozdi győzelmet ünneplő honvédek és népfelkelők az ütközet estéjén. Mossmüller ceruzarajza (*A szabadság harcz első hadi foglyai Königgrätzben 1849* című vázlatkönyvének 81. lapján. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Oct. Hung. 433)
39. Horvát határőr. Th. Valerio rajza (J. Horvat, Kultura Hrvata kroz 1000 godina. Zagreb, 1942. 86.)
40. Latour teteme a lámpavason 1848. október 6-án. Fametszet (TKCS)
41. Egy bécsi diák az októberi felkelés leverése után. Anton Zampis litográfiája (TKCS)
42. Knićanin és szerviánusai. Heinrich Gerhart litográfiája (TKCS)
43. Az erdélyi román felkelőhad egyik parancsnoka. L. B. ceruzarajza (TKCS)
44. A szlovák légió egyik tisztje és közvitéze. Josef Heicke litográfiája (Slovenské národné muzeum v Martine)
45. Putnoki József, A nagy Kossuth. Buda–Pest, 1848 (Magyar Országos Levéltár, Bp.)
46. A császári csapatok 1849. január 5-én bevonulnak Pestre. Wilhelm Ramming litográfiája (TKCS)

47. Őrszolgálatot teljesítő népfelkelők. Fametszet (*The Illustrated London News*, 1849. augusztus 11.)
48. A kézdivásárhelyi ágyúöntöde. Franz Kollarz ceruzarajza (TKCS)
49. Az 1849. március 11-én Nagyszebenre támadó Bem és csapatai. Litográfia (TKCS)
50. Vetter Antal. Id. Marastoni József litográfiája (TKCS)
51. Henryk Dembiński. Litográfia (TKCS)
52. Görgei Artúr. Barabás Miklós rajza (TKCS)
53. Józef Bem. Barabás Miklós rajza (TKCS)
54. Jelenet az 1849. február 26–27-i kápolnai ütközetből. Than Mór vízfestménye (TKCS)
55. Jelenet az 1849. április 6-i isaszegi ütközetből. Than Mór vízfestménye (TKCS)
56. Kossuth Lajos, Magyarország kormányzó elnöke. August Prinzhofer litográfiája (TKCS)
57. Szemere Bertalan miniszterelnök. Kozina Sándor olajfestménye (TKCS)
58. A budai vár fehérvári rondellájának bevételét hirdető nemzetiszínű zászló 1849. május 21-e reggelén. Részlet Barabás Miklós ceruzarajzából (BTM)
59. A szlovák nemzeti mozgalom küldöttsége Ferenc József előtt 1849. március 20-án. Litográfia (TKCS)
60. Avram Iancu. Barbu Iscovescu olajfestménye (Muzeul de Artă al Republicii Socialiste România, Bucureşti. Közli: Rózsa–Spira 419.)
61. Nicolae Bălcescu. Gheorghe Tattarescu olajfestménye (Uo. Közli: Rózsa–Spira 755.)
62. Itáliában elvesztett fogainak pótlására Ausztria új műfogsort kap Miklós cártól Magyarország számára. Olasz gúnyrajz. Fametszet (*Il Fischietto*, 1849. december 24.)
63. Djordje Stratimirović. Eduard Kaiser litográfiája (TKCS)
64. Katonaorvosi műszeres láda 1848–49-ből (Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Bp.)
65. Orosz katonai tábor Magyarországon 1849-ben (TKCS)
66. Orosz–magyar lovassági párbaj Turánál 1849. július 20-án. Litográfia (TKCS)
67. A császáriak által 1849. augusztus 9-én Temesvárnál foglyul ejtett honvédek. Részlet Albrecht Adam olajfestményéből (Kunsthistorisches Museum, Wien. Közli: Rózsa–Spira 773.)
68. A világosi fegyverletétel 1849. augusztus 13-án. Wincenty Smokowski litográfiája (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp.)
69. „A két mészáros". Olasz rajz 1849-ből (TKCS)
70. Felix Schwarzenberg herceg, birodalmi miniszterelnök. L. Müller litográfiája M. Stohl festménye nyomán (TKCS)
71. Julius Haynau báró, táborszernagy. Eduard Kaiser rajza nyomán készült litográfia (TKCS)
72. Batthyány Lajos kivégzése 1849. október 6-án. L. Noeli litográfiája Kovács Lajos rajza nyomán (TKCS)

73. Az aradi vértanúk. Barabás Miklós litográfiája (TKCS)
74. Ferenc József 1860-ban. Fénykép (Szőgyény-Marich László ... emlékiratai. III. Bp. 1918. 6.)
75. Alexander Bach, birodalmi belügyminiszter. Fénykép (J. REDLICH, Kaiser Franz Joseph von Österreich. Berlin, 1928. 160.)
76. Albrecht főherceg, Magyarország főkormányzója. Fénykép (Uo. 272.)
77. Karl Grünne gróf, a császár főhadsegéde. Fénykép (Uo. 208.)
78. Johann Kempen báró, birodalmi rendőrminiszter. Fénykép (Uo. 224.)
79. Dessewffy Emil gróf. Fénykép (Szőgyény-Marich, i.m. II. 80.)
80. Apponyi György gróf. Fénykép (Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, továbbiakban: MMM)
81. Szőgyény László. Eduard Kaiser rajza (Szőgyény-Marich, i.m. III.)
82. Zichy Ferenc gróf. Fénykép (Szőgyény-Marich, i. m. II. 38.)
83. Eötvös József báró. Fénykép (MMM)
84. Szalay László. Litográfia (TKCS)
85. Kemény Zsigmond báró. Fametszet (*Vasárnapi Ujság*, továbbiakban: VU 1866. 528.)
86. Mocsáry Lajos. Fénykép (MMM)
87. Kossuth Lajos. Fénykép (MMM)
88. Kossuth tervezete a Dunai Szövetségről a *L'Alleanza* című milánói lapban. (*L'Alleanza*, 1862. május 18.)
89. Teleki László gróf. Fénykép (MMM)
90. Klapka György. Fénykép (MMM)
91. Kossuth köszöntése New Yorkban 1851. december 6-án (TKCS)
92. Kufstein vára. Teleki Blanka rajza (TKCS)
93. Alföldi pásztorszállás az 1850-es években. Théodore Valerio rézkarca (TKCS)
94. Jobbágysorból szabadult ráckevei telkes gazda. Fénykép (FEGYÓ JÁNOS, Úrbéri perek és jobbágyfelszabadítás a ráckevei járásban. Ráckeve, 1968. 17.)
95. Parasztsorú kisnemes. J. A. Bauer vízfestménye (TKCS)
96. Kecskeméti mulatság 1853-ban. Rohn Alajos litográfiája Varsányi rajza nyomán (TKCS)
97. Savanyó Jóska betyár elfogatása. Faragott tükrös a Somogy megyei Nagyatádról (Néprajzi Múzeum, Bp.)
98. Gazdasági cselédek és elöljáróik Bésán báró tolnai birtokán az 1860-as évek második felében. Fénykép (MMM)
99. Az első magyarországi cséplőmozdony (Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp.)
100. Vidats István mezőgazdasági gépgyára Pesten (VU 1859. 101.)
101. Vidats-eke (VU 1855. 385.)
102. Vidats István (VU 1859. 101.)
103. A Ganz-gyár 1862-ben (VU 1862. 604.)
104. Ganz Ábrahám 1867-ben. Id. Marastoni József litográfiája (TKCS)
105. A Ganz-gyár emlékérme 1867-ből a százezredik kéregöntésű vasúti kerék gyártása alkalmából (Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára)

106. Az ózdi vasgyár 1864-ben (VU 1864. 380.)
107. A borsodnádasdi lemezhengermű 1864-ben (VU 1864. 381.)
108. Az óbudai hajógyár 1858-ban. Indrikovics János litográfiája (BTM)
109. A Pannonia gőzmalom Pesten (VU 1866. 176.)
110. Parasztszekér az Alföldön. Országh Antal (Magyar Nemzeti Galéria, továbbiakban: MNG)
111. A debreceni pályaudvar 1858-ban. Fénykép (Közlekedési Múzeum, Bp. Fotoarchívum; továbbiakban: KM)
112. A Tiszai Vasút mozdonya 1857-ben. Fénykép (KM)
113. A szegedi vasúti híd az 1850-es években (KM)
114. A pesti lóvasút 1866-ban (VU 1866. 29. sz.)
115. Gabonás hajók Győrben az 1860-as években (KM)
116. Gabonás hajók a bajai kikötőben az 1860-as években. Greguss János rajza (KM)
117. A Medárd-napi vásár Pesten (VU 1859. 273.)
118. Gazdasági kiállítás Zágrábban 1864-ben (J. Horvat, Kultura Hrvata kroz 1000 godina. Zagreb, 1942. 97.)
119. Buda és Pest látképe a Gellérthegyről az 1850-es években. L. Rohbock–G. M. Kurz (MNG)
120. A pesti Duna-part a Vigadóval az 1860-as években. G. Hess acélmetszete Hermann Lüders rajza nyomán (TKCS)
121. Kolozsvár főtere 1853-ban. Rohn Alajos metszete Sikó M. rajza nyomán (Kubinyi F.–Vahot I., Magyarország és Erdély képekben. Pest, 1854)
122. Kecskemét főtere az 1860-as években (Szávay Gyula, A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története. Bp. 1927. 216.)
123. Az Alter és Kiss divatáru üzlet hirdetése 1863-ból. Rohn Alajos litográfiája (TKCS)
124. Szabadkai polgárasszonyok 1863-ban (Magángyűjtemény)
125. Vidám élet a Duna jegén Pesten 1864 januárjában (VU 1864. 76.)
126. A pesti ínség-bazár 1864-ben (VU 1864. 85.)
127. Szálloda a Magyar Királyhoz Pesten az 1860-as években (BTM)
128. Útlevél 1851-ből (BTM)
129. Vidéki kórház 1854-ben (Májer István, István bácsi a boldog családatya. Pest, 1854. 103.)
130. A szliácsi fürdő. Libay Károly Lajos–Kaiser Antal (MNG)
131. Tanyai iskola 1855-ben (MMM)
132. Tankönyv 1855-ből. Lencsó Mihály kiadása (MNG)
133. Erdélyi szász tanító (VU 1872. 243.)
134. A kaposvári új gimnázium 1864-ben (VU 1864. 185.)
135. Szórakoztató olvasmányok az ifjúság és a felnőttek számára 1863-ból. Rohn és Grund kiadása (MNG)
136. A pesti egyetem orvosi karának professzorai 1863-ban. Marastoni József litográfiája (Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Bp.)

137. Semmelweis Ignác. August Canzi festménye (MTI)
138. Than Károly mikroszkópja (Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Bp.)
139. Ipolyi Arnold. Barabás Miklós litográfiája (TKCS)
140. Hunfalvy Pál (Magyar Tudományos Akadémia Mikrofilmtára, továbbiakban: MTA)
141. Szabó József (MTA)
142. Jedlik Ányos. Fénykép (MTI)
143. Vörösmarty Mihály (TKCS)
144. Arany János. Fénykép (MMM)
145. Jókai Mór. Barabás Miklós litográfiája (TKCS)
146. Madách Imre. Fénykép (MTI)
147. Fátyol Károly együttese (VU 1859. 368.)
148. Mosonyi Mihály. G. F. Morelli metszete Roskovics Ignác rajza nyomán) Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország [továbbiakban: OMMIK] III. Bp. 1893. 397.)
149. Reményi Ede hegedűművész. Barabás Miklós litográfiája (TKCS)
150. Than Mór: *Újoncozás*, 1861 (MNG)
151. Madarász Viktor: *Hunyadi László siratása*, 1859 (MNG)
152. A Kazinczy-centenárium ünneplése 1859 októberében (TKCS)
153. Az Októberi Diploma első oldala (Magyar Országos Levéltár, Bp.)
154. A Februári Pátens első oldala (Magyar Országos Levéltár, Bp.)
155. Anton von Schmerling lovag, birodalmi államminiszter (Redlich, i.m. 256.)
156. Vay Miklós báró magyar kancellár (MMM)
157. Az 1861. évi országgyűlés vezető politikusai. Rohn Alajos litográfiája (A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. X. Bp. 1898. 427.)
158. A szlovák Memorandum-küldöttség Pesten 1861. június 7-én (1863–1963. Matica Slovenská. Obrazová pamätnica. Zost. M. Kovač, P. Vongrej. Martin, 1963. 54.)
159. George Bariţ, erdélyi román politikus (Magyarország története képekben. Szerk. Kosáry Domokos. Bp. 1971. 428.)
160. Svetozar Miletić, újvidéki polgármester, szerb politikus. Kriehuber litográfiája (TKCS)
161. Deák Ferenc az 1860-as évek közepén. Fénykép (MMM)
162. Vajda János, a kiegyezés ellen forduló költő és publicista. Th. Mayerhofer litográfiája (TKCS)
163. Böszörményi László. Fénykép (MMM)
164. Kossuth kiegyezés elleni nyílt levele Deák Ferenchez (*Magyar Ujság*, 1867. május 26.)
165. Az 1867. évi törvénykönyv első és utolsó lapja (Magyar Országos Levéltár, Bp.)
166. Az Andrássy-kormány tagjai. Marastoni József litográfiája (TKCS)
167. Ferenc József megkoronázása 1867. június 8-án a budai Mátyás-templomban. Kollarz Ferenc rajza (TKCS)
168. Ferenc József koronázási eskütétele. Kollarz Ferenc rajza (TKCS)

169. Lónyay Menyhért pénzügyminiszter pénzt szór a tömeg közé, miközben a koronázási menet bevonul a budai helyőrségi templomba. Katzler Vince rajza (Album du couronnement du roi de Hongrie. 1867)
170. Népünnepély és ökörsütés a koronázás napján. Jankó János rajza (Uo.)
171. A képviselőház ülése a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében 1867-ben. Székely Bertalan rajza (VU 1867. 589.)
172. A képviselőház 1866-ban emelt épülete. Słowikowski Ádám rajza (TKCS)
173. A képviselőház ülésterme (BTM)
174. A „szélbal" és a nemzetiségi képviselők padsorai a képviselőházban 1868-ban. Pollák Zsigmond fametszete Jankó János rajza nyomán (VU 1868. 577.)
175. Sennyey Pál báró (MMM)
176. Csengery Antal (VU 1878. 712.)
177. Tisza Kálmán (VU 1878. 713.)
178. Ghyczy Kálmán (VU 1878. 713.)
179. Irányi Dániel (MMM)
180. Madarász József (VU 1878. 713.)
181. Korabeli karikatúra Mocsáry Lajosról mint a vármegyei önkormányzat védelmezőjéről (*Borsszem Jankó,* 1868. október 4.)
182. Korabeli karikatúra Vidats János szélsőbaloldali képviselőről (*Borsszem Jankó,* 1868. május 17.)
183. Honi demokraták – külföldi demokraták (*Borsszem Jankó,* 1868. május 3.)
184. Korabeli horvát rajz a horvát–magyar kiegyezésről (J. HORVAT, Kultura Hrvata kroz 1000 godina. Zagreb, 1942. 91.)
185. Ante Starčević, a horvát Jogpárt vezetőivel 1868-ban (Uo. 114.)
186. Viliam Pauliny-Tóth, szlovák politikus és képviselő (Dejiny Slovenska. II. Red. Ľ. HOLOTÍK, J. MÉSÁROŠ. Bratislava, 1968. 266.)
187. Ján Francisci, szlovák politikus (Matica Slovenská. Obrazová pamätnica. Martin, 1963. 45.)
188. Korabeli karikatúrasorozat a választási korteskedésről. Pollák Zsigmond fametszete Jankó János rajza nyomán (*Magyarország és a nagy világ,* 1872. 283.)
189. Rudolf trónörökös szemlét tart a fővárosi ifjúsági véderő felett (*Magyarország és a nagy világ,* 1872. április 21. sz. címoldala)
190. Betyárok támadása személyvonat ellen az Alföldön (KM)
191. Rabkísérő pandúrok. Jankó János rajza (VU 1868. 308.)
192. Katonatípusok az osztrák–magyar hadseregből az 1870-es években (VU 1875. 612.)
193. Osztrák–magyar expedíció az Északi-sarkra 1872–74-ben (*Magyarország és a nagy világ,* 1872. 303.)
194. Az osztrák–magyar északi-sarki expedíció tagjai tiszteletére rendezett budapesti díszebéd étlapja (Vendéglátóipari Múzeum, Bp.)
195. III. Napóleon francia császár (Világtörténet képekben. II. Bp. 1975. 294.)

196. Friedrich Ferdinand von Beust báró, közös külügyminiszter (A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. X. Bp. 1898. 655.)
197. A német császárság kikiáltása 1871. január 18-án Versailles-ban (Fragen an die deutsche Geschichte. Ideen, Kräfte, Entscheidungen von 1800 bis zur Gegenwart. Historische Ausstellung im Reichstagsgebäude in Berlin. IV. 138.)
198. Karl Marx és Friedrich Engels 1864-ben Marx leányaival (MTI)
199. Kép a Párizsi Kommünről a korabeli magyar sajtóban (VU 1871. 512.)
200. Magyarországi munkáslapok a kiegyezés utáni évekből (Országos Széchényi Könyvtár)
201. Az Általános Munkásegylet vezetői (MMM)
202. A budapesti MÁV Gépgyár Acélhang dalegyletének zászlaja (MMM)
203. Munkás kulturális egyesületek jelvényei az 1870-es évekből (MMM)
204. Az Áru- és értéktőzsde épülete a pesti Duna-parton (VU 1873. 189.)
205. Az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság 500 frankos kötvénye (KM)
206. Az állami felsőipariskola épülete Budapesten (BTM)
207. Az 1876-ban bevezetett új mértékek és súlyok (Országos Műszaki Múzeum, Bp.)
208. Részlet az 1885. évi budapesti országos kiállításról (MMM)
209. „A szlovákiai gazda". Szlovák mezőgazdasági ismeretterjesztő könyv a Matica Slovenská kiadásában (Matica Slovenská. Obrazová pamätnica. Martin, 1963. 83.)
210. Az 1885. évi országos kiállítás plakátja. Benczúr Gyula műve (Országos Széchényi Könyvtár. Plakáttár)
211. Budai adókönyv 1869-ből (BTM)
212. Egyforintos ezüstérme (Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára)
213. 100 forintos bankjegy (Uo.)
214. 5 forintos államjegy (Uo.)
215. Pánik a pesti tőzsdén 1873 májusában (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. 1841–1941. Száz esztendő emlékei. Bp. 1941.)
216. Kornfeld Zsigmond, a Magyar Általános Hitelbank igazgatója (RADNÓTI JÓZSEF, Kornfeld Zsigmond. Bp. 1928.)
217. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár közgyűlése (MMM)
218. A Keleti Vasút engedélyokmányának első két lapja (KM)
219. A Keleti Vasút építése Kolozskupa és Virágosvölgy között (KM)
220. Az alföld–fiumei vasút szerelvényét gőzkomp szállítja át a Dunán Gombos és Bogojevo között (KM)
221. A pécs–barcsi vasút megnyitása 1868. május 5-én (KM)
222. A Tiszai Vasút személyvonati szerelvénye 1867-ben (KM)
223. A Nyugati pályaudvar építése az 1870-es években (KM)
224. Vasutasok a salgótarjáni állomáson 1871-ben (KM)
225. Vasuti személykocsi az 1870-es években (KM)
226. Az Államvasutak Gépgyárában épített 500. mozdony 1888-ban (KM)
227. Az Újszász–Jászapáti helyiérdekű vasút 100 forintos elsőbbségi részvénye (KM)
228. A helyiérdekű vasutak számára 1885-ben épített mozdony (KM)

229. Szlovák tutajosok a Dunán (KM)
230. A Dunagőzhajózási Társaság 1868-ban épült Drina utasszállító gőzöse (KM)
231. A fiumei kikötő a 19. század végén (MMM)
232. Az Adria Magyar Tengerhajózási Rt. Szent István gőzöse (Fiume és a magyar-horvát tengerpart. Magyarország vármegyéi és városai. Bp. 1900. 192–193.)
233. A budapesti Margit-híd az 1870-es évek végén (BTM)
234. Utazóhintó (KM)
235. A svábhegyi fogaskerekű vasút (KM)
236. Az első budapesti villamos a Nagykörúton 1887-ben (KM)
237. Postai levelezőlap 1869-ből (Makkai László gyűjteményéből)
238. A Puskás-féle első budapesti telefonközpont 1882-ből (KM)
239. Elöntött alföldi tanya. Háry Gyula rajza (OMMIK II. Bp. 1891. 57.)
240. Kotrógép az 1871–75. évi Duna-szabályozás idejéből. Schőnberger Artur fametszete (KM)
241. A kósdi Tisza-zsilip Szeged mellett 1889-ben (KM)
242. A Vaskapu csatorna építése 1890-ben (KM)
243. Alföldi kubikosok munka közben. Pataky László rajza (OMMIK II. 469.)
244. Csongrádi kubikosok Erdélyben (Néprajzi Múzeum, Bp.)
245. Vidéki országos vásár. Greguss János rajza (OMMIK II. 145.)
246. Piac a pesti Duna-parton (BTM)
247. Szlovák vándorfazekas. Vágó Pál rajza (OMMIK VI. Bp. 1900. 145.)
248. Árva megyei szlovák vándorkereskedők. Jantyik Mátyás rajza (OMMIK V. Bp. 1898. 371.)
249. Vízimalmok a Dunán (VU 1872. 126.)
250. Automata rosták egy budapesti gőzmalomban. Greguss Imre rajza (OMMIK I. Bp. 1888. 493.)
251. Aranymosók Erdélyben az Aranyos völgyében. Dörre Tivadar rajza (OMMIK VII. Bp. 1901. 205.)
252. Kőbányában használt gőzdaru az 1880-as években (KM)
253. Az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság resicai vasművei az 1870-es években (VU 1876. 757.)
254. A diósgyőri nagyolvasztó (Központi Kohászati Múzeum, Diósgyőr)
255. A diósgyőri Bessemer-acélmű 1882-ben (Uo.)
256. Martin-kemence csapolása Diósgyőrben. Feszty Árpád rajza (OMMIK I. Bp. 1888. 503.)
257. A salgótarjáni Thomas-acélmű. Kimnach László rajza (OMMIK VI. 133.)
258. A zólyombrezói állami vasgyár. Háry Gyula rajza (OMMIK VI. 9.)
259. Az újpesti hajógyár az 1860-as években (KM)
260. A MÁV budapesti gépgyárának szerelőcsarnoka. Dörre Tivadar rajza (OMMIK I. 515.)
261. A fiumei torpedógyár (Fiume és a magyar–horvát tengerpart. Magyarország vármegyéi és városai. Bp. 1900. 272.)

262. A Ganz-gyár 1884-ben készült Gnom-dinamógépe (Országos Műszaki Múzeum, Bp.)
263. A Ganz-gyár 1887-ben készült egyenáramú dinamója (Uo.)
264. A Ganz-gyárban 1885-ben készült zárt vasmagú transzformátor (Uo.)
265. A Ganz-gyár köpenytranszformátora 1885-ből (Uo.)
266. A Schlick-féle gépgyár hirdetése 1890-ből (VU 1890. 347.)
267. A zay-ugróci üveggyár. Dörre Tivadar rajza (OMMIK V. 321.)
268. Nyomdai gépterem az 1860-as években (TKCS)
269. A *Budapesti Hírlap* nyomdájának rotációs gépei az 1890-es évek elején (*Budapesti Látogatók Lapja*, 1893. 9. sz.)
270. A budapesti MÁV Gépgyár munkásai a 1870-es években (KM)
271. Láng-gépgyári kovács (BTM)
272. Bányászok az 1890-es években. Kimnach László rajza (OMMIK VI. 93.)
273. Aratás sarlóval (Néprajzi Múzeum, Bp.)
274. Gabonanyomtatás lovakkal. Greguss János rajza (OMMIK I. 438.)
275. Gőzcséplőmozdonyok az 1885. évi országos kiállításon (KM)
276. Gőzeke az 1870-es években (*Gazdasági Lapok*, 1874. márc. 1.)
277. Asztagrakás egy székelyföldi gazdaságban a 19. század végén. Gyárfás Jenő rajza (OMMIK VII. Bp. 1901. 277.)
278. A kőbányai sertéshizlaló (VU 1890. 450.)
279. A budapesti marhavágóhíd (BTM)
280. Karám és juhászok az Alföldön. Greguss János rajza (Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp.)
281. Revucai szlovák juhászok. Jantyik Mátyás rajza (OMMIK V. 393.)
282. Csikászok az Ecsedi lápon. Pataky László rajza (OMMIK II. 375.)
283. Mustszűrés Tarcalon. Vágó Pál rajza (OMMIK I. 455.)
284. Alföldi magyar gazda udvara. Greguss János rajza (OMMIK II. 108.)
285. Bánáti német gazda udvara. Mannheimer Gusztáv rajza (OMMIK II. 563.)
286. Jómódú aszódi parasztlegény és -leány az 1880-as években (VU 1888. 624.)
287. Decsi gazda hímzett subában (Néprajzi Múzeum, Bp. Közli: HOFER TAMÁS – FÉL EDIT, Magyar népművészet. Bp. 1975. 507.)
288. Gyimesi csángó pár (Néprajzi Múzeum, Bp.)
289. Pálmajori bérescsalád (Néprajzi Múzeum, Bp.)
290. Kanász a Hont megyei Ipolykesziről (Néprajzi Múzeum, Bp.)
291. Karcagi gulyás (Néprajzi Múzeum, Bp.)
292. Korányi Frigyes orvosprofesszor tanítványaival a klinikai előadóteremben (Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Bp.)
293. Hőgyes Endre, a budapesti Pasteur Intézet alapítója (Uo.)
294. Hugonnay Vilma, az első magyar orvosnő (Uo.)
295. Balatonfüred 1880-ban (*Budapesti Bazár*, 1880. 93.)
296. A budai Király fürdő (BTM)
297. A pesti Erzsébet tér 1867-ben (BTM)
298. Buda és Pest a Gellérthegy északi oldaláról 1870 körül (BTM)

299. A budai Fő utca az 1876. februári árvíz idején (BTM)
300. A pesti Sugárút az 1880-as évek végén (BTM)
301. A pesti Kerepesi út az 1880-as évek végén (BTM)
302. A szegedi árvíz 1879-ben (MMM)
303. A pécsi Széchenyi tér 1888-ban (VU 1888. 540.)
304. Az aradi Városház tér 1890 körül. Dörre Tivadar rajza (OMMIK II. 457.)
305. Medgyes, erdélyi szász város. Háry Gyula rajza (OMMIK VII. 487.)
306. Abrudbánya piaca. Dörre Tivadar rajza (OMMIK VII. 501.)
307. Rimaszombat látképe. Neogrády Antal rajza (OMMIK VI. 145.)
308. Nagykőrös főutcája. Biczó Géza rajza (OMMIK II. 196.)
309. A ceglédi templomtér. Dörre Tivadar rajza (OMMIK II. 200.)
310. Egy budai bérház udvara az 1876-os árvíz idején (BTM)
311. Kertes családi ház a pesti tisztviselők telepén az 1880-as évek végén (*Ország-Világ*, 1888. 173.)
312. Barlanglakások Kistétényben (Néprajzi Múzeum, Bp.)
313. Tabáni udvar 1889-ben (BTM)
314. Csopaki présház homlokzata (HOFER–FÉL, Magyar népművészet. Bp. 1975. 116.)
315. Anarcsi parasztház (Néprajzi Múzeum, Bp.)
316. Szlovák faházak Trencsén megyében (Dejiny Slovenska. II. Bratislava, 1968. 400.)
317. Csíki székely ház. Nagy Lázár rajza (VU 1871. 184.)
318. Kürtős kéményű palóc ház belseje. Kimnach László rajza (OMMIK VI. 191.)
319. Turóc megyei szlovák parasztház szobája. Dörre Tivadar rajza (OMMIK V. 399.)
320. Havasi esztena belseje Erdélyben. Melka Vince rajza (OMMIK VII. 423.)
321. A szenttamási kastély 1885-ben. Gróf Nemes Nándorné rajza (MNG)
322. A mézeshetek. Margitay Tihamér festménye (VU 1889. 860.)
323. Arisztokraták és nagypolgárok villái a pesti Sugárúton az 1880-as években (BTM)
324. Sugárúti villa belseje (BTM)
325. Családi csoportkép az 1880-as évekből (Magyar Fotóművészek Szövetségének Archívuma)
326. Pamlag 1880-ból (*Budapesti Bazár*, 1880. 138.)
327. Magyar ruhás nő az 1880-as évekből (Uo.)
328. Női divat 1880 körül; a) házi öltözék (*Budapesti Bazár*, 1880. 32.) b) báli és társas öltözék (*Budapesti Bazár*, 1880. 189.)
329. Udvari vadászat a gödöllői határban. Vágó Pál rajza (MNG)
330. Nyolcszemélyes társas vadászkocsi (KM)
331. A Központi Kávéház Aradon (Vendéglátóipari Múzeum, Bp.)
332. Lebuj a pesti Duna-parton az 1870-es években (*Magyarország és a nagy világ*, 1872. 598.)
333. Vasárnapi mulatság a pesti népligetben. Kimnach László rajza (OMMIK III. Bp. 1893. 137.)

334. Népmulatság Békéscsabán. Jankó János rajza (OMMIK II. 437.)
335. Tisza Kálmán kormánya 1875-ben (TKCS)
336. Az 1870-es és 80-as évek politikai sajtójából (Országos Széchényi Könyvtár)
337. Plakát az 1877. évi orosz–török háború idejéből (Országos Széchényi Könyvtár. Plakáttár)
338. Eduard von Taaffe gróf, osztrák miniszterelnök (Gestalter der Geschicke Österreichs. Hrsg. von HUGO HANTSCH. Innsbruck–Wien–München, 1962. 448.)
339. Gustav Kálnoky gróf, közös külügyminiszter (E. C. CORTI–H. SOKOL, Der alte Kaiser. Graz–Wien–Köln, 1955. 385.)
340. A berlini kongresszus 1878-ban (H. and A. GERNSHEIM, The Recording Eye. New York, 1960. 71.)
341. Az osztrák–magyar hadsereg megszállja Boszniát (VU 1878. 552.)
342. Trefort Ágoston (MMM)
343. Baross Gábor (MMM)
344. Apponyi Albert gróf (MMM)
345. Eötvös Károly (MMM)
346. Mihajlo Polit-Desančić (Sve dosadane besede dra Mih. Polita-Desančića. Novi Sad, 1883)
347. Edmund Steinacker (MMM)
348. Tisza Kálmán tarokkpartija a Szabadelvű Klubban. Ferraris Arthur olajfestménye (TKCS)
349. Választási beszéd. Bihari Sándor olajfestménye, 1890 (MNG)
350. A képviselőház folyosója. Jankó János rajza (MIKSZÁTH KÁLMÁN, A tisztelt ház. Bp. 1886. 35.)
351. Lőcse város tisztikara (Országos Széchényi Könyvtár. Plakáttár)
352. Budapesti rendőrök. Kimnach László rajza (OMMIK III. 161.)
353. Cella a szegedi várbörtönben. Jankó János rajza (*Magyarország és a nagy világ*, 1872. 111.)
354. A tiszaeszlári per tárgyalása a nyíregyházi törvényszéken 1883-ban. Ábrányi Lajos rajza (VU 1883. 421.)
355. Vidéki zuglapok szerkesztőinek „lovagias ügye". Plakát 1883-ból (Országos Széchényi Könyvtár. Plakáttár)
356. Frankel Leó (MMM)
357. A *Népszava* címoldala (Országos Széchényi Könyvtár)
358. A Magyarországi Általános Munkáspárt tagsági jegye (Magyar Országos Levéltár, Bp.)
359. A közös hadsereg katonái az 1880-as évek végén (VU 1888. 652.)
360. Az Osztrák–Magyar Monarchia néhány rendjele (MMM)
361. Utcai tüntetés Budapesten a véderőjavaslat tárgyalása idején, 1889 februárjában (MMM)
362. Mit hoz az új esztendő? (*Kis Újság*, 1890. január 1. és Mamelukok naptára 1890)
363. Tisza Kálmán a képviselőházban bejelenti lemondását (MMM)

364. A Délszláv Tudományos és Művészeti Akadémia épülete Zágrábban. Kovačević Nándor rajza (OMMIK VIII. Bp. 1901. 121.)
365. Josip Juraj Strossmayer, diakovári püspök, a Horvát Nemzeti Liberális Párt vezetője. Edmund Kaiser litográfiája (Izložba kroz historiju višeg i visokog školstva u Hrvatskoj do 1874. Zagreb, 1969)
366. Ivan Mažuranić, horvát bán (RUDOLF HORVAT, Slike iz hrvatske povijesti. Zagreb, 1910. 327.)
367. Sokác lányok ünnepi viseletben. Béreg, Bács-Bodrog megye. Jankó János felvétele (Néprajzi Múzeum, Bp.)
368. Kolo táncot járó szerbek. Predics Uros rajza (OMMIK II. 642.)
369. A Matica Slovenská régi épülete Turócszentmártonban (Matica Slovenská. Obrazová pamätnica. Martin, 1963)
370. A Szlovák Nemzeti Párt lapja bejelenti a Matica Slovenská feloszlatását (*Národnie Noviny*, 1875. április 13.)
371. Háromnyelvű plakát egy felvidéki kisvárosból 1874-ből (Országos Széchényi Könyvtár. Plakáttár)
372. Vásárra menő román hegyilakók. Pataky László rajza (OMMIK VII. 429.)
373. Kárpátukrán paraszt. Roskovics Ignác rajza (OMMIK VI. 411.)
374. Templomból jövő Brassó-vidéki szászok. Miess Frigyes rajza (OMMIK VII. 455.)
375. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1890-ben (TKCS)
376. A Magyar Tudományos Akadémia székháza (BTM)
377. A budapesti Egyetemi Könyvtár 1875-ben elkészült épülete (VU 1875. 53.)
378. Tudományos és irodalmi folyóiratok címlapjai (Országos Széchényi Könyvtár)
379. Than Károly (MTA)
380. Kőnig Gyula (MTA)
381. Zipernowsky Károly (MTA)
382. Keleti Károly (MTA)
383. Horváth Mihály (TKCS)
384. Budenz József (MTA)
385. Szinnyei József (MTA)
386. Reviczky Gyula. Vágó Pál rajza (*Ország-Világ*, 1888. 193.)
387. Csiky Gergely (MTA)
388. Mikszáth Kálmán (MTA)
389. Gyulai Pál (MTA)
390. Korabeli karikatúra Szigligeti Edéről (*Borsszem Jankó*, 1868. április 5.)
391. Korabeli karikatúra Mikszáth Kálmánról (Mamelukok naptára 1890. 183.)
392. Jókai Mór dolgozószobája a Bajza utcában (BTM)
393. Könyvcímlapok az 1860–80-as évekből (Országos Széchényi Könyvtár)
394. Olvasó parasztok egy ellenzéki hetilap fejlécén (*A Nép Szava*, 1872. február 18.)
395. Népkör egy alföldi városban. Pataky László rajza (OMMIK II. 133.)
396. Az 1875-ben elkészült pesti Népszínház (VU 1875. 812.)
397. Ybl Miklós tervrajza a budapesti Operaházhoz (VU 1875. 357.)

398. Blaha Lujza és Kiss Mihály a *Csingilingi-csárdás* című népszínműben a pesti Népszínházban (Magyar Színházi Intézet)
399. Jászai Mari az *Ember tragédiájá*-ban 1884-ben (Magyar Fotoművészek Szövetségének Archívuma)
400. Márkus Emília a *Csongor és Tündé*-ben (Magyar Színházi Intézet)
401. Liszt Ferenc művészi pályájának 50. évfordulóját ünnepli 1873-ban (MTI)
402. Erkel Ferenc (VU 1888. 829.)
403. Korabeli hirdetmény Edison fonográfjának magyarországi bemutatásáról (Országos Széchényi Könyvtár. Plakáttár)
404. A Műcsarnok a pesti Sugárúton (VU 1875. 672.)
405. Képbírálat. Fénykép (MMM)
406. Izsó Miklós: *Táncoló paraszt*, 1870 (MNG)
407. Huszár Adolf műterme (VU 1882. 665.)
408. Benczúr Gyula: *Vajk megkeresztelése*, 1875 (MNG)
409. Benczúr Gyula műterme a budapesti Festészeti Mester-iskolában (VU 1896. 327.)
410. Skolnik Károly fényképészeti műterme Győrben az 1880-as években (MMM)
411. Lotz Károly két vázlata a Keleti pályaudvar freskóihoz (1884. MNG)
412. Munkácsy Mihály (VU 1882. 129.)
413. Izsó Miklós (VU 1875. június 6.)
414. Zichy Mihály (TKCS)
415. Ybl Miklós (VU 1882. dec. 10.)
416. Munkácsy Mihály: *Siralomház*, 1870 (MNG)
417. Szinyei Merse Pál: *Majális*, 1873 (MNG)

TÉRKÉPEK, TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE

TÉRKÉPEK

Magyarország 1848-ban (színes) melléklet
A dunántúli hadműveletek 1848 őszén melléklet
Az erdélyi hadműveletek 1848. december 18-tól 1849. február 9-ig 334
Az erdélyi hadműveletek 1849. február 9-től március 20-ig 338
Hadműveletek a főhadszíntéren 1848 decemberétől 1849 márciusáig melléklet
Az egri haditerv és végrehajtása 371
Magyarország felszabadítása 1849 tavaszán melléklet
A magyarországi hadműveletek 1849 nyarán melléklet
Magyarország közigazgatási beosztása 1854–1860 457
A magyarországi vasúthálózat fejlődése 979
Magyarország vízborította területei a 19. század első felében 989
A bányászatból és iparból élő népesség arányszáma az Osztrák–Magyar Monarchiában 1890-ben melléklet
100 hektár szántó-, kert- és szőlőterületre jutó mezőgazdasági keresők száma 1890-ben 1043
A szántó, a kert és a szőlő aránya az összterülethez viszonyítva százalékban, 1885-ben 1049
Az ugar aránya a szántóterülethez viszonyítva százalékban, 1891-ben 1066
A vasekék aránya az összes ekék %-ában 1872-ben 1095
Gőzgépek a magyar mezőgazdaságban 1872-ben 1098
Magyarország és Horvátország polgári népességének szaporodása, és fogyása 1869–1880 melléklet
Magyarország és Horvátország polgári népességének szaporodása és fogyása 1880–1890 melléklet
Magyarország városhálózata 1890-ben 1141
Magyarország és Horvátország nemzetiségi térképe az 1890-es népszámlálás alapján (színes) melléklet

Az Osztrák–Magyar Monarchia közigazgatási beosztása 1890-ben melléklet
Az írni-olvasni tudók aránya Magyarországon és Horvát-Szlavonországban 1890-ben 1401
Felső- és középfokú oktatási intézmények Magyarországon 1890-ben melléklet

TÁBLÁZATOK

1. Magyarország lakosságának anyanyelvi megoszlása (1851) 477
2. Adóbevételek Magyarországon (1850–1864) 545
3. A 100 kat. hold alatti földbirtok megoszlása Magyarországon és Erdélyben (1869) 605
4. Az iparforgalmi keresők arányszáma és növekedése Európa országaiban (1870–1890) 915
5. A beruházások mutatói Magyarországon 921
6. A kereső népesség Magyarországon fő foglalkozási csoportok szerint (eredeti népszámlálási adatok) 925
7. A kereső népesség Magyarországon fő foglalkozási csoportok szerint (korrigált adatok) 926
8. Értékpapírkibocsátás és beruházások Magyarországon (1860–1873) 928
9. A fontosabb árucsoportok árindexei az Osztrák–Magyar Monarchiában 932
10. Állami bevételek Magyarországon (1868–1890) 949
11. Állami kiadások Magyarországon (1868–1890) 952
12. A budapesti nagybankok fejlődése (1869–1890) 973
13. A hitelszervezet fejlődésének mutatói Magyarországon (1866–1890) 974
14. A vasútsűrűség mutatói Európában (1894–1895) 984
15. Az Osztrák–Magyar Monarchia külkereskedelmi forgalma (1840–1900) 991
16. Magyarország és Horvátország külkereskedelmi forgalma 994
17. Magyarország és Horvátország fő kiviteli árucikkei 996
18. Magyarország és Horvátország külkereskedelmi forgalma a közös vámterületen és a vámkülföldi országokkal 997
19. Magyarország és Horvátország külkereskedelmének áruszerkezete 998
20. A kereskedelemmel és szállítással foglalkozók számának alakulása Magyarországon (1857–1890) 1000
21. Ipari keresők az Osztrák–Magyar Monarchiában (1869) 1010
22. Ipari keresők az Osztrák–Magyar Monarchiában (1890) 1012
23. A feldolgozó- és építőipar üzemi struktúrája Magyarországon (1890) 1013
24. A 20-nál több munkást foglalkoztató ipari üzemek Magyarországon (1890) 1018
25. Az iparban működő erőgépek teljesítménye Magyarországon 1019

26. A gépi teljesítmény és a munkaerő iparági megoszlása a gépi és vízienergiát alkalmazó üzemekben Magyarországon és Ausztriában (1884–1885) 1020
27. A fontosabb bánya- és ipari termékek termelésének alakulása Magyarországon és Horvátországban 1024
28. A munkaerő-kínálat és felhasználása a magyar mezőgazdaságban 1042
29. A művelési ágak arányának változásai Magyarországon (1867–1895) 1046
30. A jelzálogkölcsönök állományának alakulása Magyarországon (1867–1890) 1050
31. A gabonafélék átlagárai (1867–1891) 1056
32. A búza átlagos árai néhány európai államban (1867–1891) 1057
33. Vágóállatárak élősúlyban Bécsben (1867–1890) 1057
34. A gyapjú átlagárai a budapesti piacon (1867–1891) 1058
35. A férfi és női munkabérek különbségei országrészenként, 1890 táján 1059
36. Az agrárexport szerkezete (1868–1891) 1060
37. Gabonaneműek exportja (1868–1890) 1061
38. A szántóföldi növénytermelés szerkezete néhány európai államban 1073
39. A fontosabb szántóföldi növények termése Magyarországon 1077
40. A learatott terület Magyarországon (1870–1890) 1079
41. A főbb szántóföldi növények hozamainak alakulása Magyarországon (1868–1890) 1081
42. Gabonaexportáló és -importáló országok átlaghozamai 1081
43. Búzahozamok Magyarországon tájegységek szerint 1083
44. Az állatállomány száma Magyarországon (1870–1895) 1085
45. A szőlőterület és a bortermés alakulása Magyarországon 1103
46. Magyarország lakosságának növekedése (1850–1890) 1119
47. A népesedés nyers mutatószámai az Osztrák–Magyar Monarchiában 1123
48. Túlélési tábla. Ezer élveszülött közül elérte a megjelölt életkort 1125
49. Egy lakos átlagos évi élelmiszerfogyasztása Magyarországon (1881–1883) 1131
50. Kivándorlás az Osztrák–Magyar Monarchiából a tengeren túlra 1132
51. A belső népcsere mérlege Magyarországon 1134
52. Magyarország népességének megoszlása a községek nagysága szerint 1138
53. A városi és a vidéki népesség növekedése Magyarországon (1857–1890) 1139
54. A lakosság megoszlása fő foglalkozási csoportok szerint az Osztrák–Magyar Monarchiában (1890) 1147
55. Magyarország polgári népességének anyanyelvi megoszlása 1149
56. A népesedés főbb mutatói Magyarországon anyanyelv szerint 1151
57. Magyarország népeinek gazdasági-társadalmi struktúrája (1900) 1154
58. Magyarország nemzetiségeinek számaránya járásonként (1890) 1155
59. Magyarország községeinek megoszlása nagyság és nyelvi többség szerint (1890) 1156
60. Magyarország városainak nemzetiségi viszonyai 1157
61. Magyarország népességének vallási megoszlása (1890) 1162

62. Magyarország népeinek foglalkozási szerkezete (1900) 1334
63. A népiskolák számának alakulása Magyarországon oktatási nyelv szerint (1869–1890) 1340
64. Az iskolába járók és az írni-olvasni tudók arányszáma anyanyelv szerint Magyarországon 1341
65. A földterület megoszlása Horvátországban birtokoskategóriák szerint (1895-ben) 1366
66. A budapesti és a kolozsvári tudományegyetem hallgatóinak száma (1867–1890) 1410

ÁBRÁK

1. A nagykereskedelmi árindex alakulása az Osztrák–Magyar Monarchiában és Európa néhány országában 930
2. Állami bevételek és kiadások Magyarországon és Horvátországban (1868–1913) 946
3. Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem Európa országaiban 1860-ban és 1890-ben 961
4. Papírpénzforgalom és a jegybank érckészlete az Osztrák–Magyar Monarchiában (1845–1913) 965
5. A magyarországi vasúthálózat növekedése (1846–1917) 982
6. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Magyarország kivitelének alakulása (1850–1913) 991
7. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Magyarország gabona- és lisztkivitele (1840–1890) 995
8. A szén- és vasérctermelés növekedése Magyarországon és Horvátországban (1851–1913) 1025
9. A nyersvas- és acéltermelés növekedése Magyarországon (1851–1913) 1028
10. A főbb gabonafélék és a kukorica nagykereskedelmi ára Magyarországon (1867–1890) 1055
11. A búzatermelés növekedése Magyarországon (1868–1890) 1075
12. A népesedés fontosabb mutatóinak alakulása Magyarországon (1851–1918) 1121

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Bojtár Anna
Műszaki szerkesztő: Csákvári András
A borító- és kötésterv: Somlai Vilma munkája
Terjedelem: 86,8 (A/5) ív+108 oldal+5 db fekete, 1 db színes melléklet
– AK 1429 k 7882 –
Szedés az Athenaeum Nyomdában, nyomás és kötés az Akadémiai Nyomdában készült

Printed in Hungary

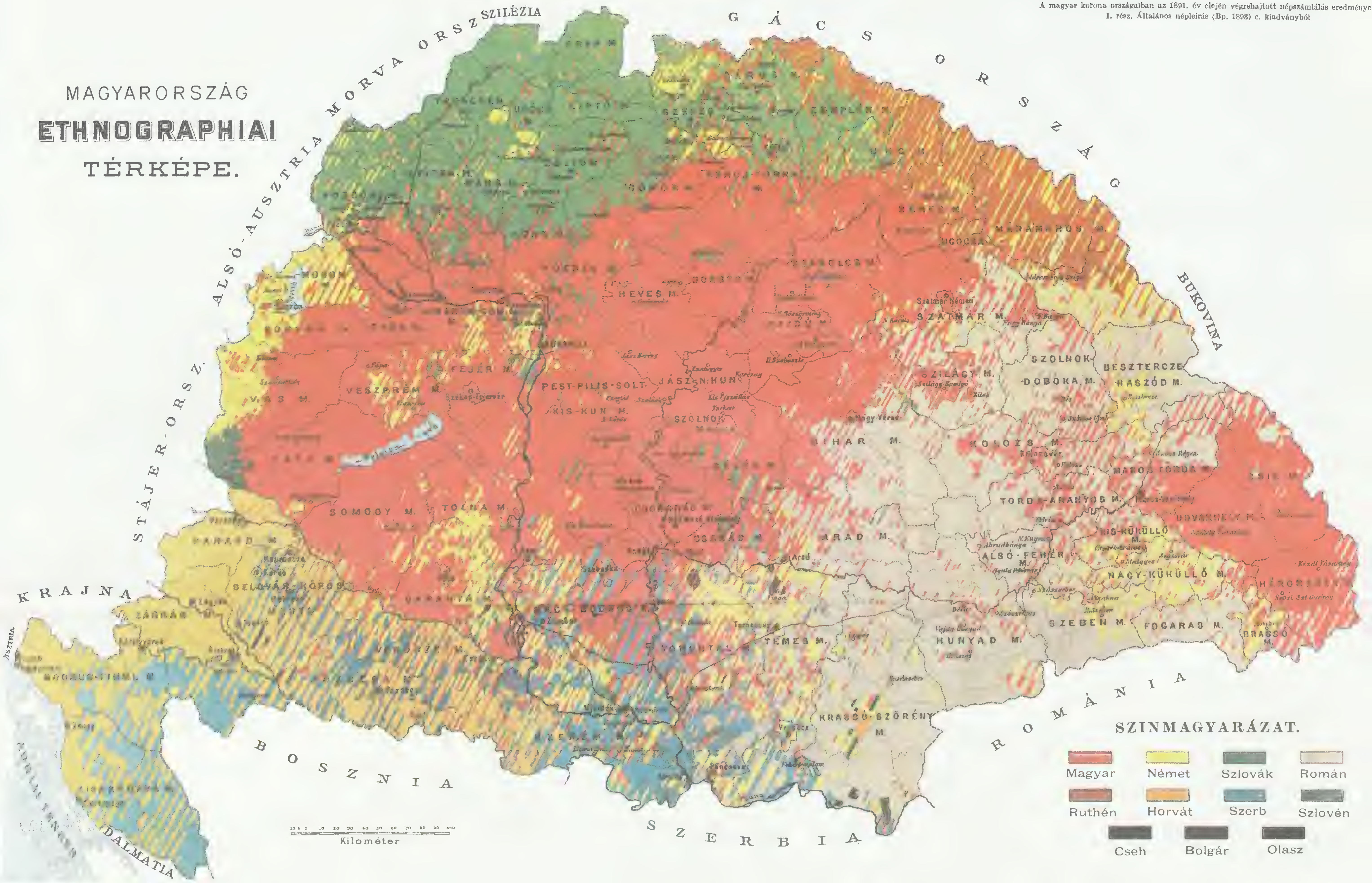
MAGYARORSZÁG
ETHNOGRAPHIAI
TÉRKÉPE.
SZILÉZIA
ALSÓ-AUSZTRIA MORVA ORSZ
GÁCS ORSZÁG
BUKOVINA
STÁJER-ORSZ.
KRAJNA
AUSZTRIA
BOSZNIA
SZERBIA
ROMÁNIA
DALMATIA
ADRIAI TENGER
TRENCSÉN
ÁRVA
LIPTÓ M.
SÁROS M.
SZEPES
ZEMPLÉN M.
UNG M.
ZÓLYOM
GÖMÖR
NYITRA M.
BARS M.
POZSONY
ABAUJ-TORNA
BEREG M.
UGOCSA
MÁRAMAROS M.
NÓGRÁD M.
HEVES M.
BORSOD
SZABOLCS M.
MOSON
GYŐR
KOMÁROM
ESZTERGOM
SOPRON
SZATMÁR M.
HAJDÚ M.
SZILÁGY M.
SZOLNOK-DOBOKA M.
BESZTERCZE-NASZÓD M.
VAS M.
VESZPRÉM M.
FEJÉR M.
PEST-PILIS-SOLT
KIS-KUN M.
JÁSZ-N-KUN
SZOLNOK
BIHAR M.
KOLOZS M.
MAROS-TORDA M.
CSIK M.
ZALA M.
SOMOGY M.
TOLNA M.
BÉKÉS M.
CSONGRÁD M.
CSANÁD M.
ARAD M.
TORDA-ARANYOS M.
UDVARHELY M.
KIS-KÜKÜLLŐ M.
ALSÓ-FEHÉR M.
NAGY-KÜKÜLLŐ M.
HÁROMSZÉK
VARASD M.
BELOVÁR-KŐRÖS
ZÁGRÁB M.
BARANYA M.
BÁCS-BODROG M.
TEMES M.
TORONTÁL M.
HUNYAD M.
SZEBEN M.
FOGARAS M.
BRASSÓ M.
MODRUS-FIUME M.
VERŐCZE M.
POZSEGA M.
SZERÉM M.
KRASSÓ-SZÖRÉNY M.
LIKA-KORBAVA
Kilométer
SZINMAGYARÁZAT.
Magyar
Német
Szlovák
Román
Ruthén
Horvát
Szerb
Szlovén
Cseh
Bolgár
Olasz

A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás (Bp. 1893) c. kiadványból

Az Osztrák-Magyar Monarchia közigazgatási beosztása 1890-ben

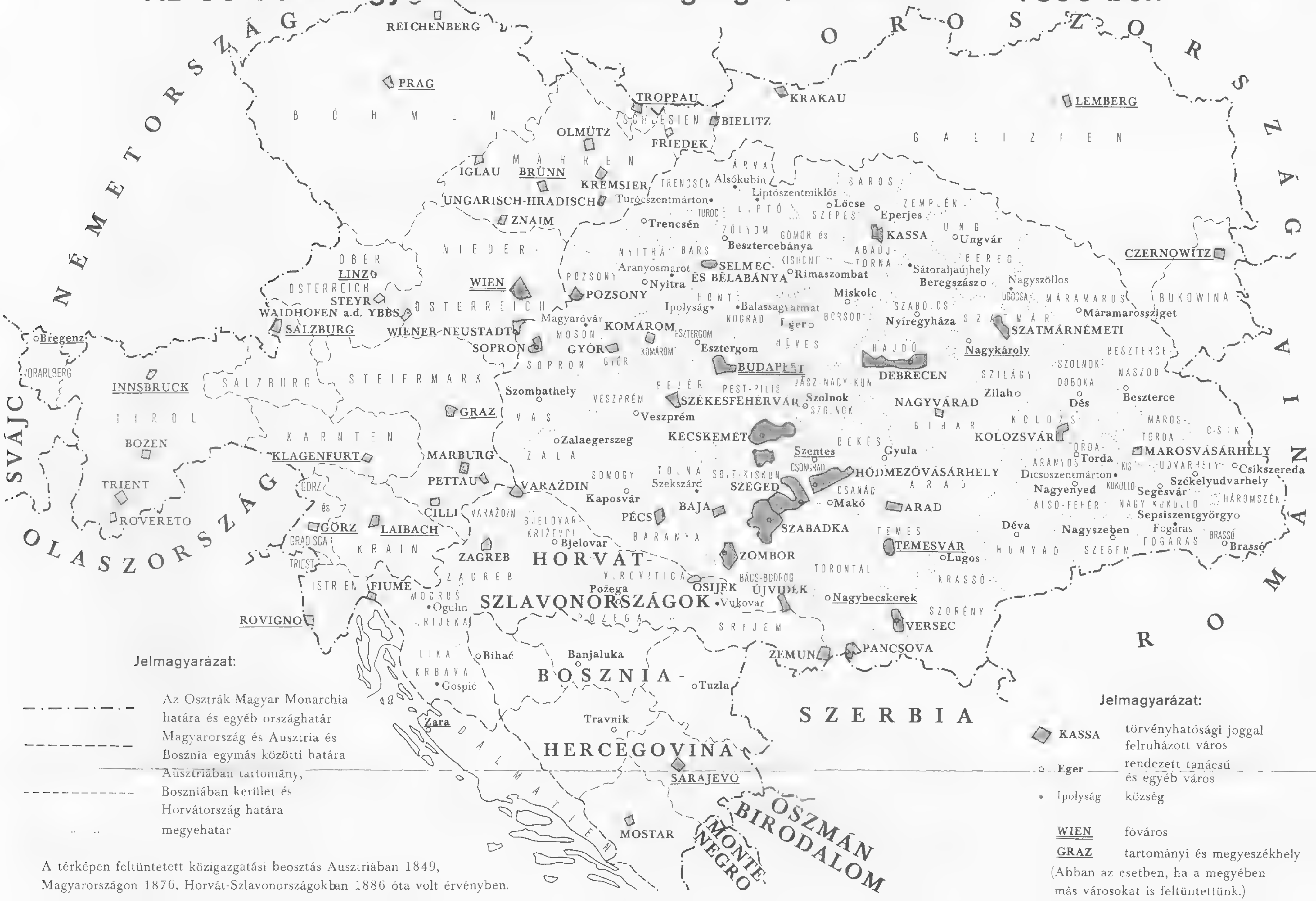
NÉMETORSZÁG
OROSZORSZÁG
ROMÁNIA
SVÁJC
OLASZORSZÁG
SZERBIA
OSZMÁN BIRODALOM
MONTENEGRO
REICHENBERG
PRAG
BÖHMEN
TROPPAU
SCHLESIEN
BIELITZ
KRAKAU
LEMBERG
GALIZIEN
OLMÜTZ
FRIEDEK
MÄHREN
IGLAU
BRÜNN
KREMSIER
UNGARISCH-HRADISCH
ZNAIM
NIEDER
OBER
LINZ
OSTERREICH
STEYR
WAIDHOFEN a.d. YBBS
ÖSTERREICH
WIEN
WIENER-NEUSTADT
SALZBURG
Bregenz
VORARLBERG
INNSBRUCK
TIROL
BOZEN
TRIENT
ROVERETO
KÄRNTEN
KLAGENFURT
STEIERMARK
GRAZ
MARBURG
PETTAU
CILLI
GÖRZ
GÖRZ és GRADISCA
LAIBACH
KRAIN
TRIEST
ISTRIEN
ROVIGNO
FIUME
CZERNOWITZ
BUKOWINA
TRENCSÉN
Alsókubin
ÁRVA
Liptószentmiklós
LIPTÓ
Turócszentmárton
TURÓC
Trencsén
SÁROS
Lőcse
SZEPES
Eperjes
ZEMPLÉN
KASSA
UNG
Ungvár
ZÓLYOM
Besztercebánya
GÖMÖR és KISHONT
ABAÚJ-TORNA
BEREG
Sátoraljaújhely
Beregszász
Nagyszöllős
UGOCSA
MÁRAMAROS
Máramarossziget
NYITRA
BARS
Aranyosmarót
SELMEC- ÉS BÉLABÁNYA
Rimaszombat
POZSONY
Nyitra
HONT
Ipolyság
Balassagyarmat
Miskolc
SZABOLCS
Nyíregyháza
SZATMÁR
SZATMÁRNÉMETI
Magyaróvár
MOSON
KOMÁROM
ESZTERGOM
NÓGRÁD
Eger
BORSOD
SOPRON
GYŐR
Esztergom
HEVES
HAJDÚ
Nagykároly
BESZTERCE-NASZÓD
SZOLNOK-DOBOKA
BUDAPEST
DEBRECEN
SZILÁGY
Zilah
Dés
Beszterce
PEST-PILIS-SOLT-KISKUN
JÁSZ-NAGY-KUN-SZOLNOK
Szombathely
FEJÉR
VESZPRÉM
SZÉKESFEHÉRVÁR
Szolnok
NAGYVÁRAD
KOLOZS
VAS
Veszprém
BIHAR
KOLOZSVÁR
MAROS-TORDA
CSIK
Zalaegerszeg
KECSKEMÉT
BÉKÉS
Gyula
TORDA-ARANYOS
Torda
MAROSVÁSÁRHELY
ZALA
Szentes
CSONGRÁD
HÓDMEZŐVÁSÁRHELY
UDVARHELY
Csíkszereda
SOMOGY
TOLNA
Szekszárd
SZEGED
ARAD
Dicsőszentmárton
KIS-KÜKÜLLŐ
Székelyudvarhely
VARAŽDIN
Kaposvár
CSANÁD
Nagyenyed
Segesvár
HÁROMSZÉK
Makó
ALSÓ-FEHÉR
NAGY-KÜKÜLLŐ
Sepsiszentgyörgy
BJELOVAR-KRIŽEVCI
PÉCS
BAJA
Déva
Nagyszeben
Fogaras
BRASSÓ
Bjelovar
BARANYA
SZABADKA
TEMES
TEMESVÁR
FOGARAS
Brassó
ZAGREB
HORVÁT-SZLAVONORSZÁGOK
ZOMBOR
HUNYAD
SZEBEN
Lugos
VIROVITICA
TORONTÁL
BÁCS-BODROG
KRASSÓ
MODRUŠ-RIJEKA
Ogulin
Požega
OSIJEK
ÚJVIDÉK
Vukovar
Nagybecskerek
SZÖRÉNY
POŽEGA
SRIJEM
VERSEC
LIKA-KRBAVA
Bihać
Banjaluka
ZEMUN
PANCSOVA
Gospić
BOSZNIA
Tuzla
Zara
DALMATIEN
Travnik
HERCEGOVINA
SARAJEVO
MOSTAR

Jelmagyarázat:

Az Osztrák-Magyar Monarchia határa és egyéb országhatár

Magyarország és Ausztria és Bosznia egymás közötti határa

Ausztriában tartomány, Boszniában kerület és Horvátország határa

megyehatár

Jelmagyarázat:

KASSA	törvényhatósági joggal felruházott város
○ Eger	rendezett tanácsú és egyéb város
• Ipolyság	község
WIEN	főváros
GRAZ	tartományi és megyeszékhely

(Abban az esetben, ha a megyében más városokat is feltüntettünk.)

A térképen feltüntetett közigazgatási beosztás Ausztriában 1849, Magyarországon 1876, Horvát-Szlavonországokban 1886 óta volt érvényben.

A bányászatból és iparból élő népesség arányszáma az Osztrák–Magyar Monarchiában 1890-ben

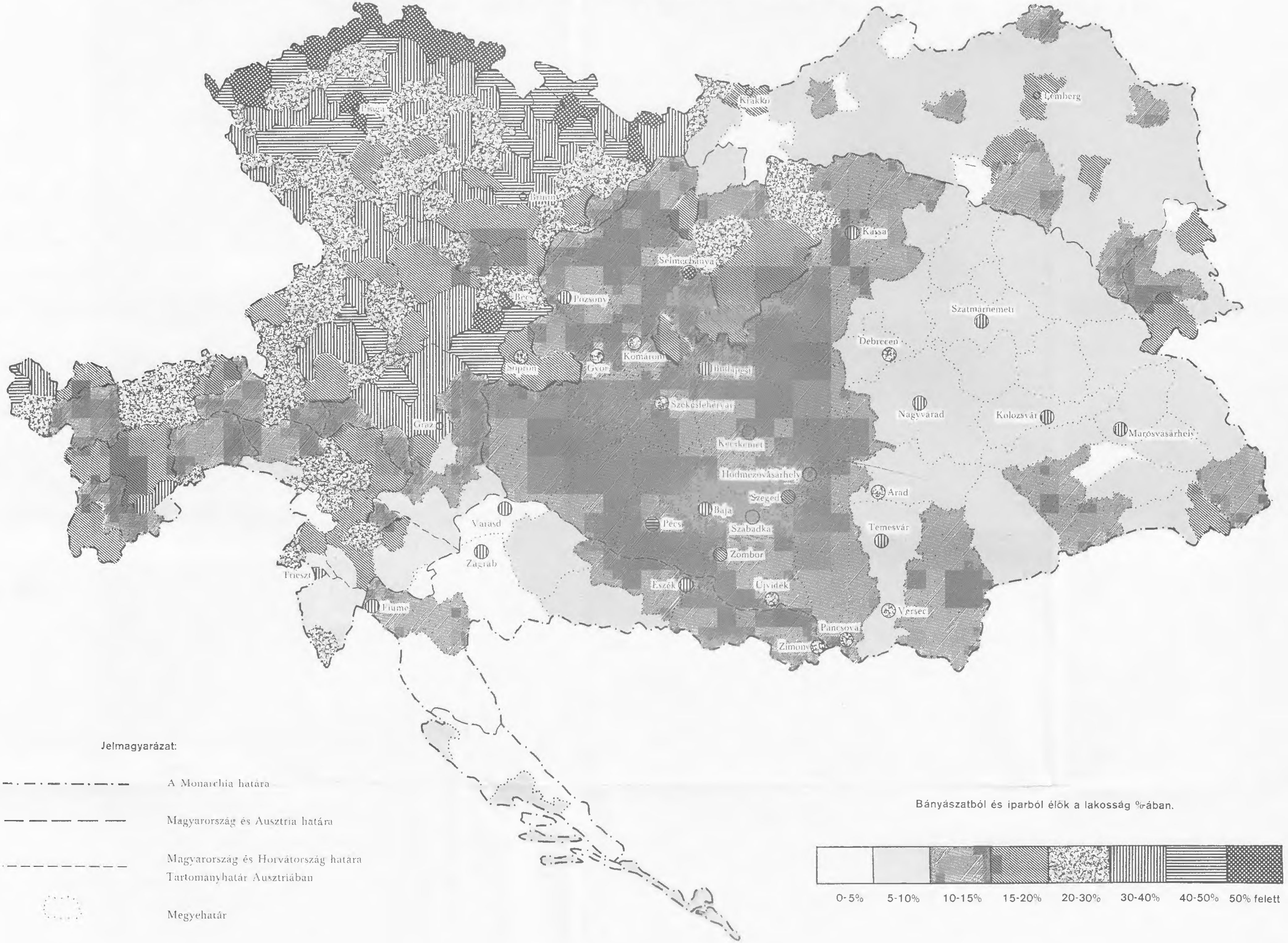
Prága
Krakkó
Lemberg
Brünn
Bécs
Pozsony
Selmecbánya
Kassa
Szatmárnémeti
Debrecen
Sopron
Győr
Komárom
Budapest
Székesfehérvár
Graz
Nagyvárad
Kolozsvár
Marosvásárhely
Kecskemét
Hódmezővásárhely
Arad
Szeged
Baja
Pécs
Szabadka
Varasd
Zágráb
Temesvár
Zombor
Trieszt
Eszék
Újvidék
Fiume
Versec
Pancsova
Zimony
Jelmagyarázat:
A Monarchia határa
Magyarország és Ausztria határa
Magyarország és Horvátország határa
Tartományhatár Ausztriában
Megyehatár
Bányászatból és iparból élők a lakosság %-ában.
0-5%
5-10%
10-15%
15-20%
20-30%
30-40%
40-50%
50% felett

MAGYARORSZÁG ÉS HORVÁTORSZÁG POLGÁRI NÉPESSÉGÉNEK SZAPORODÁSA ÉS FOGYÁSA
1880-1890

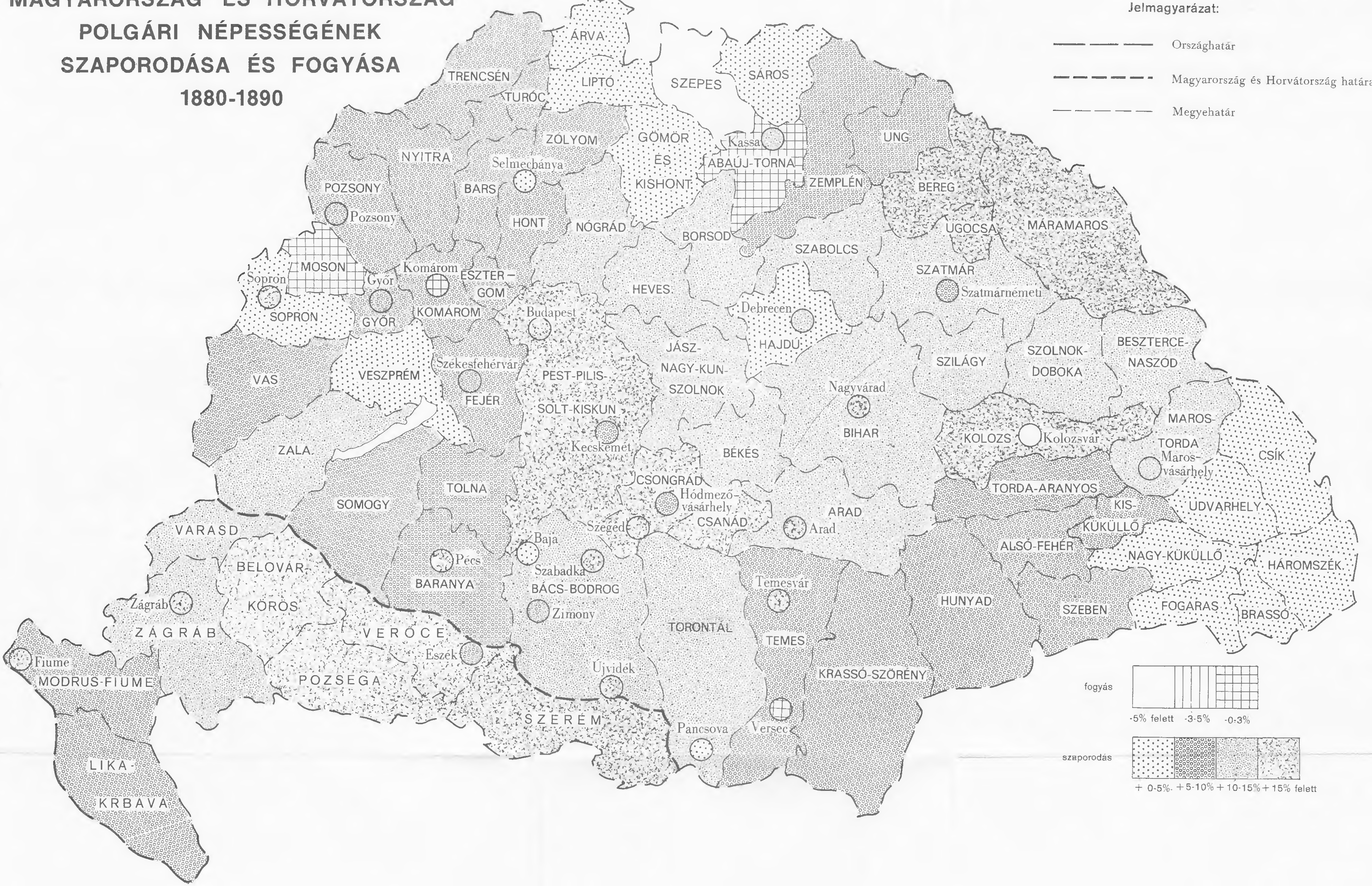
Jelmagyarázat:
Országhatár
Magyarország és Horvátország határa
Megyehatár
fogyás
-5% felett
-3-5%
-0-3%
szaporodás
+ 0-5%
+ 5-10%
+ 10-15%
+ 15% felett
ÁRVA
TRENCSÉN
LIPTÓ
SZEPES
SÁROS
TURÓC
ZÓLYOM
GÖMÖR ÉS KISHONT
Kassa
ABAÚJ-TORNA
UNG
NYITRA
Selmecbánya
BARS
POZSONY
Pozsony
HONT
NÓGRÁD
ZEMPLÉN
BEREG
BORSOD
UGOCSA
MÁRAMAROS
SZABOLCS
MOSON
Sopron
Győr
Komárom
ESZTERGOM
SZATMÁR
Szatmárnémeti
HEVES
SOPRON
GYŐR
KOMÁROM
Budapest
Debrecen
HAJDÚ
JÁSZ-NAGY-KUN-SZOLNOK
SZILÁGY
SZOLNOK-DOBOKA
BESZTERCE-NASZÓD
Székesfehérvár
VAS
VESZPRÉM
PEST-PILIS-SOLT-KISKUN
FEJÉR
Nagyvárad
BIHAR
MAROS-TORDA
Marosvásárhely
KOLOZS
Kolozsvár
Kecskemét
ZALA
BÉKÉS
CSÍK
TOLNA
CSONGRÁD
Hódmezővásárhely
TORDA-ARANYOS
SOMOGY
ARAD
Arad
CSANÁD
UDVARHELY
KIS-KÜKÜLLŐ
Szeged
VARASD
Baja
ALSÓ-FEHÉR
NAGY-KÜKÜLLŐ
HÁROMSZÉK
BELOVÁR-KÖRÖS
Pécs
Szabadka
BÁCS-BODROG
BARANYA
Temesvár
Zágráb
HUNYAD
SZEBEN
FOGARAS
BRASSÓ
Zimony
ZÁGRÁB
VERŐCE
TORONTÁL
TEMES
Eszék
Fiume
MODRUS-FIUME
POZSEGA
Újvidék
KRASSÓ-SZÖRÉNY
SZERÉM
Pancsova
Versec
LIKA-KRBAVA

MAGYARORSZÁG ÉS HORVÁTORSZÁG POLGÁRI NÉPESSÉGÉNEK SZAPORODÁSA ÉS FOGYÁSA 1869-1880

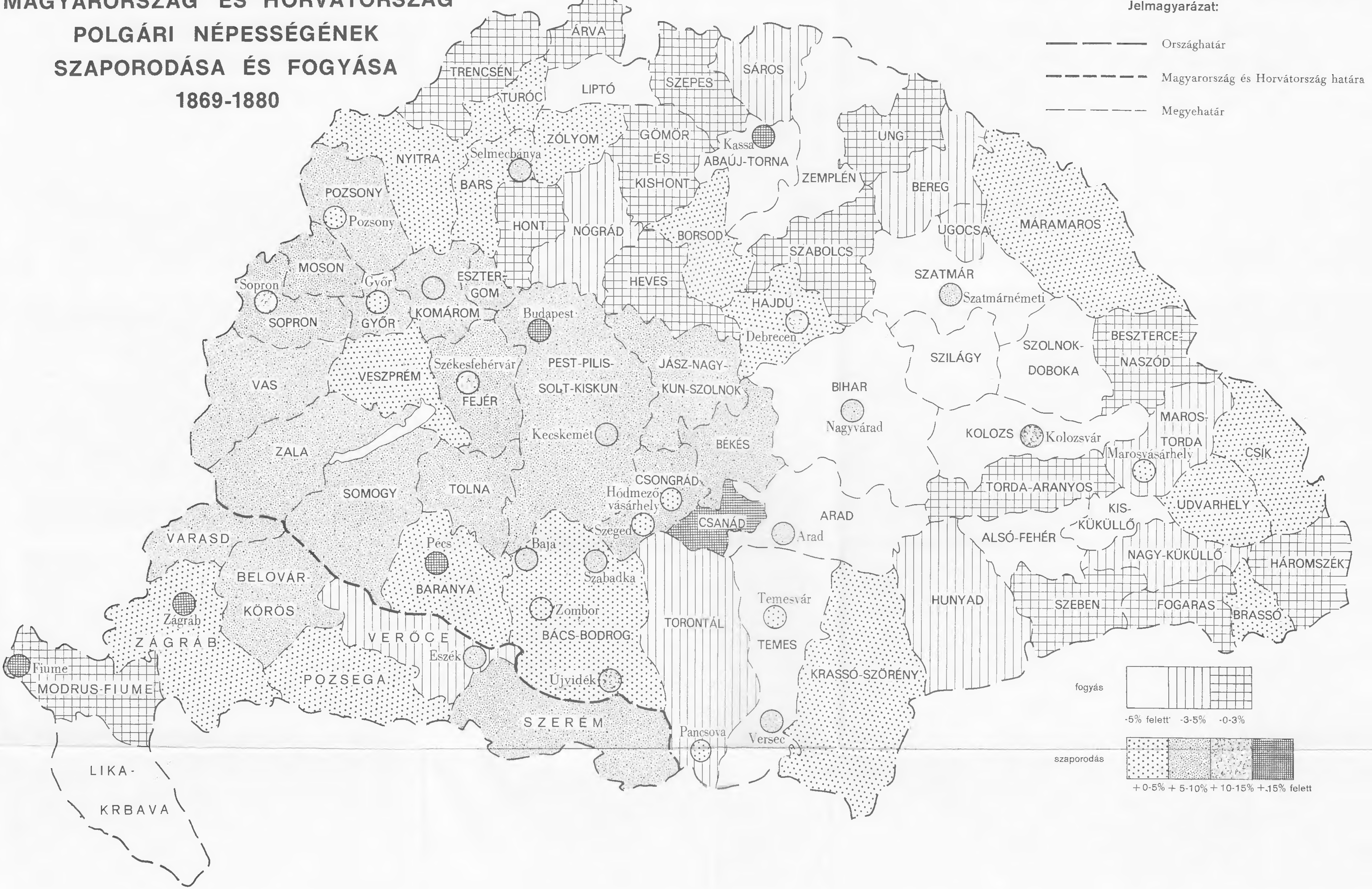
Jelmagyarázat:
Országhatár
Magyarország és Horvátország határa
Megyehatár
fogyás
-5% felett
-3-5%
-0-3%
szaporodás
+0-5%
+5-10%
+10-15%
+15% felett
ÁRVA
TRENCSÉN
TURÓC
LIPTÓ
SZEPES
SÁROS
NYITRA
Selmecbánya
ZÓLYOM
GÖMÖR ÉS KISHONT
Kassa
ABAÚJ-TORNA
UNG
ZEMPLÉN
BEREG
POZSONY
Pozsony
BARS
HONT
NÓGRÁD
BORSOD
UGOCSA
MÁRAMAROS
SZABOLCS
MOSON
Sopron
Győr
ESZTERGOM
HEVES
SZATMÁR
Szatmárnémeti
HAJDÚ
SOPRON
GYŐR
KOMÁROM
Budapest
Debrecen
BESZTERCE-NASZÓD
SZILÁGY
SZOLNOK-DOBOKA
Székesfehérvár
PEST-PILIS-SOLT-KISKUN
JÁSZ-NAGY-KUN-SZOLNOK
VAS
VESZPRÉM
FEJÉR
BIHAR
Nagyvárad
KOLOZS
Kolozsvár
MAROS-TORDA
Marosvásárhely
CSÍK
Kecskemét
BÉKÉS
ZALA
SOMOGY
TOLNA
CSONGRÁD
Hódmezővásárhely
TORDA-ARANYOS
UDVARHELY
ARAD
KIS-KÜKÜLLŐ
CSANÁD
Szeged
Arad
ALSÓ-FEHÉR
VARASD
Pécs
Baja
Szabadka
NAGY-KÜKÜLLŐ
HÁROMSZÉK
BELOVÁR-KÖRÖS
Zágráb
BARANYA
Zombor
Temesvár
HUNYAD
SZEBEN
FOGARAS
BRASSÓ
ZÁGRÁB
VERŐCE
BÁCS-BODROG
TORONTÁL
TEMES
Fiume
Eszék
MODRUS-FIUME
POZSEGA
Újvidék
KRASSÓ-SZÖRÉNY
SZERÉM
Pancsova
Versec
LIKA-KRBAVA

Felső- és középfokú oktatási intézmények Magyarországon 1890-ben

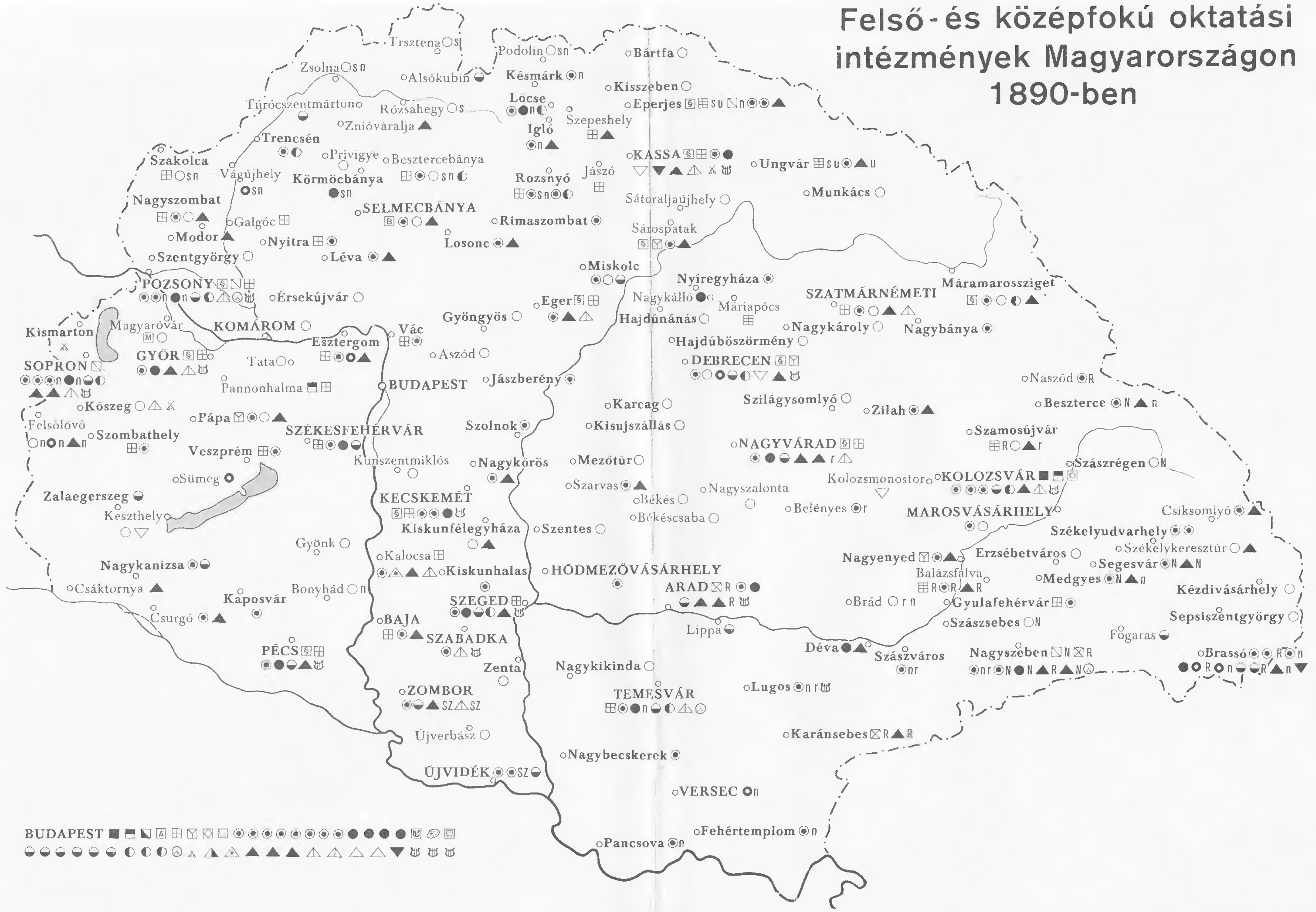
Trsztena
Podolin
Bártfa
Zsolna
Alsókubin
Késmárk
Kisszeben
Lőcse
Eperjes
Túrócszentmárton
Rózsahegy
Szepeshely
Zniováralja
Igló
Trencsén
Privigye
Besztercebánya
KASSA
Ungvár
Szakolca
Vágújhely
Körmöcbánya
Rozsnyó
Jászó
Munkács
Sátoraljaújhely
Nagyszombat
SELMECBÁNYA
Galgóc
Rimaszombat
Sárospatak
Modor
Nyitra
Losonc
Szentgyörgy
Léva
Miskolc
Máramarossziget
Nyíregyháza
POZSONY
Érsekújvár
Eger
SZATMÁRNÉMETI
Nagykálló
Máriapócs
Gyöngyös
Hajdúnánás
Kismarton
Magyaróvár
KOMÁROM
Vác
Nagykároly
Nagybánya
Esztergom
Hajdúböszörmény
GYŐR
Aszód
SOPRON
Tata
DEBRECEN
BUDAPEST
Jászberény
Pannonhalma
Naszód
Kőszeg
Karcag
Szilágysomlyó
Zilah
Beszterce
Felsőlövő
Pápa
Szolnok
Kisujszállás
Szombathely
SZÉKESFEHÉRVÁR
Szamosújvár
NAGYVÁRAD
Veszprém
Kunszentmiklós
Nagykőrös
Mezőtúr
Szászrégen
Sümeg
Kolozsmonostor
KOLOZSVÁR
Szarvas
Nagyszalonta
Zalaegerszeg
KECSKEMÉT
Békés
Keszthely
Belényes
Békéscsaba
MAROSVÁSÁRHELY
Csíksomlyó
Kiskunfélegyháza
Szentes
Székelyudvarhely
Gyönk
Székelykeresztúr
Nagykanizsa
Kalocsa
Nagyenyed
Erzsébetváros
Segesvár
Kiskunhalas
HÓDMEZŐVÁSÁRHELY
Balázsfalva
Medgyes
Csáktornya
Bonyhád
ARAD
Kézdivásárhely
Kaposvár
SZEGED
Brád
Gyulafehérvár
Csurgó
BAJA
Lippa
Szászsebes
Sepsiszentgyörgy
SZABADKA
Fogaras
PÉCS
Déva
Szászváros
Nagyszeben
Brassó
Zenta
Nagykikinda
ZOMBOR
TEMESVÁR
Lugos
Újverbász
Karánsebes
Nagybecskerek
ÚJVIDÉK
VERSEC
BUDAPEST
Fehértemplom
Pancsova

Jelmagyarázat:

○ **KASSA** törvényhatósági joggal felruházott város
○ **Eger** rendezett tanácsú város
○ Gyönk község

Felsőfokú oktatási intézmények:

- ■ tudományegyetem
- ◩ műszaki egyetem
- § jogakadémia
- M mezőgazdasági akadémia
- B bányászati és erdészeti akadémia
- Á állatorvosi akadémia
- ▀ középiskolai tanárképző intézet

Hittudományi főiskolák:

- ⊞ római katolikus
- ⊞ görög katolikus
- ☒ görög keleti
- ⍌ református
- ⧅ evangélikus
- ◙ unitárius
- ◇ izraelita

Középfokú oktatási intézmények:

- ◉ teljes (8 osztályos) gimnáziumok
- ○ nem teljes (4 vagy 6 osztályos) gimnáziumok
- ● teljes (8 osztályos) reáliskolák
- ◎ nem teljes (4-6 osztályos) reáliskolák
- ◒ kereskedelmi iskolák
- ◐ felső leányiskolák
- ▽ mezőgazdasági középiskolák
- ▼ ipari középiskolák
- ▲ tanítóképzők
- △ tanítónőképzők
- ◭ polgári iskolai tanítóképzők
- △ polgári iskolai tanítónőképzők
- △ egyéb (rajz-, torna-) tanító- és tanárképzők

Művészeti iskolák:

- ▣ zeneakadémia
- ▣ színművészeti akadémia
- ♆ egyéb zeneiskola
- ◌ képzőművészeti iskolák

Katonai oktatási intézmények:

- ◬ katonai akadémia
- ◌ hadapródiskola
- ⚔ alreáliskola

Idegen oktatási nyelv jelölése az ábra után:

kizárólag	magyarral vegyesen	
N	n	német
—	s	szlovák
R	r	román
U	u	kárpátukrán
SZ	sz	szerb

A megjelölés nélküli intézmények magyar oktatási nyelvűek (a római katolikus hittudományi főiskolák latin és magyar nyelvűek).